

लिखित-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शास्त्राभूत-
वैदिक-संशोधन-मण्डलेन प्रकाशिता

कृष्णयजुर्वेदीया

वैदिक-संहिता

पदपाठयुता

महामास्कर-सायणाचार्य-विरचित-भाष्याभ्यां समेता

प्रथमखण्डस्य प्रथमो भागः
[प्रथमकाण्डे आवितः चत्वारः प्रपाठकाः]

THE ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH
MELKOTE-571491.
(KARNATAKA STATE)

सोमटके धीपादसूनुः नारायणशर्मा
धर्माधिकारी नारायणसूनुः त्रिविक्रमशर्मा
इत्येताभ्यां संपादिता

सन् १९९२

Printed by :

i) Shri S. R. Sardesai, B.A., LL.B.
Veda Vidya Mudranalaya
Poona 2.

Shri S. H. Dhupkar
Tilak Vidyapeeth Mudranalaya
Poona 9.

Price Rs. 40

Published by :

N. S. Sontakke and T. N. Dharmadhikari
Secretaries, Vaidika Samśodhana Maṇḍala
Poona 9.

Tilak-Maharashtra-Vidyapeeth
VAIDIKA SAMŚODHANA MANDALA
POONA

TAITTIRIYA SAMHITA

WITH THE PADAPĀTHA
AND THE COMMENTARIES OF
BHAṬṬA BHĀSKARA MIŚRA AND SĀYAṆĀCĀRYA

Vol. I
(Kāṇḍa I Prapāṭhakas 1-4)

Edited by
N. S. Sontakke
T. N. Dhamadhikari

1970

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to the world of scholars the first part of the first volume of the Kṛṣṇa-Yajurveda-Taittirīya-Saṃhitā (Kāṇḍa I Prapāṭhakas 1-4) with critically edited texts of the commentaries of Bhaṭṭa-Bhāskara Miśra and Sāyaṇācārya thereon.

The project of the present publication was contemplated long long ago in 1944, when the fourth volume of the critically edited text of Sāyaṇa's commentary on the R̥gveda was in press. The plan of the R̥gveda was brought to a successful completion in 1951 with the publication of its Index Volume and thereafter, after a pretty long period, the scheme of the present publication began to take shape. The publication of this part is an outcome of the same.

We are aware of the fact that the publication of this volume is much delayed. This delay which is caused by various factors over which we had no control, is sincerely regretted. The delay was mainly caused by shortness of funds. Secondly, the Poona floods in 1961 also gave a severe blow to our efforts in enlisting public support and the progress of the printing. The working of the printing press—Veda Vidyā Mudraṇālaya—where we used to get the work done, was utterly deranged and it could not be restored to its usual capacity. No other press in the city and in the nearby localities was prepared to undertake the complicated work of Sanskrit printing. Fortunately our parent-body, the Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Poona, came to our help by erecting a small printing press, especially to execute the Sanskrit work and in course of time, after many a difficulty, the printing work was commenced. On account of the fact as noted above and many other unforeseen difficulties, the Maṇḍala could not present to the world of scholars, even a part of the present work so long.

Before the undertaking of this project, the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara and that of Sāyaṇa on the Taittirīya Saṃhitā (TS) had already appeared in printed form. Bhaṭṭa Bhāskara Miśra's Commentary on the TS was printed in *Bibliotheca Sanskrita* of the Government Oriental Library Series, Mysore, during 1894-98, and was based on the then available few manuscripts. But it had gone out of print.

Sāyaṇa's commentary on the TS was first published in *Bibliotheca Indica* of Calcutta. The work was originally commenced by Dr. Roer in 1855; and was continued later on by Dr. Cowell, Shri. Ram Narayan Śāstri and Shri. Maheśa-candra Nyāyaratna and was brought to completion in 1899. Thereafter the Ānandāśrama Edition of Sāyaṇa's commentary on the TS appeared between 1900-1908. Though Dr. A. B. Keith remarked that ' neither edition can be said to present an ideal text of Sāyaṇa¹, ' the two editions have well served the purpose

1. Keith—Taittirīya Saṃhitā-Translation, Harvard Oriental Series 18. p. clxxiv.

in their own way. The criticism of Keith directed against the two previous editions of Sāyaṇa's commentary on the TS seems to have been due to the fact that the editors of those editions could not or did not consult the sources of the citations. In our edition, we have made utmost efforts to find out the sources of the citations appearing in both the commentaries and have tried to meet Keith's criticism.

Further, the editors of the previous editions of Sāyaṇa's commentary could procure and use a small number of Devanāgarī MSS only. For our edition, we have, besides a number of Devanāgarī MSS, used the valuable group of manuscripts written in southern scripts, which forms a school distinct from that of Devanāgarī MSS. This group of MSS. in southern scripts has helped us in correcting and reconstituting the passages of the commentary of Sāyaṇa.

Likewise the editors of the previous edition of Bhaṭṭa Bhāskara's commentary on the TS also could procure only a very small number of manuscripts. We are fortunate in procuring few more valuable manuscripts, which have been very useful in giving better and correct readings in the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara. A section discussing some variants adopted by us in our edition is separately appended.

For the collation purpose we have used even the printed editions of the commentaries of Bhaṭṭa-Bhāskara and Sāyaṇa with a view to utilising the manuscript-traditions which are represented by them, but which may not have come down to us. The detailed description of the critical apparatus is given on pages VII-X.

The commentary of Bhaṭṭa Bhāskara on the TS known as Jñānayaṇa, is brief in comparison with that of Sāyaṇa, to which it is anterior in date. But it is a creditable production owing to some of its peculiarities. Despite its noteworthy precision and brevity, it fully explains the passages with its usual ease and lucidity and hence serves as a short gloss on the TS. Besides giving in brief the *vinīyoga* of the Mantras (in the Mantra Section), the commentary fully furnishes minute and scientifically accurate grammatical and etymological exegesis of the Vedic words in the traditional way. The commentary also, to a great extent, elucidates the *chandas* and accents. Bhaṭṭa Bhāskara has claimed that his commentary on the TS is *sarvapaṭhina*. This claim however cannot be easily accepted, because the commentary pays very little attention to the ritualistic explanations.

It appears that the extant text of Bhaṭṭa Bhāskara's commentary is, at places, abridged to a great extent. Parts of grammatical explanations as well as the Brāhmaṇa quotations seem to have been omitted in some passages. It is interesting to note in this connection, the variant 'पञ्चमाऽनुवाकमाप्त्यसंकोचः' in the colophon of this commentary on the TS 1. 1. 5.

Sāyaṇa's commentary on the TS, known as Vedārthaprakāśa, is an extraordinary and outstanding production, especially because it deals in detail with the sacrificial procedure which is the cardinal theme of the Adhvaryu-Samhitās. The text of the commentary is replete with citations from the

Introduction

Brāhmaras and the Śrautasūtras, especially the Baudhāyana and the Āpastamba, in support of the ritual, and with the Pūrva-Mīmāṃsā explanations. Since the scientific presentation of the traditional lore of the sacrifice was the main object of the great commentator, grammatical explanations and such other allied matters did not constitute the main theme of the commentary, though grammatical exegesis is not altogether neglected. For the precise understanding of the sacrificial system in the Adhvaryu-Saṁhitās, the commentary of Sāyaṇa is indispensable.

The two commentaries are thus supplementary to each other and when put together give a complete and comprehensive exegesis of the TS.

Since the authoritative and critical edition of the Taittiriya Saṁhitā together with the above-mentioned two commentaries thereon had been a desideratum for a number of years, the Maṇḍala undertook the gigantic task of critically editing the text of the two commentaries based upon ample MSS-material which was available from many sources. The following gives the detailed account of the printed editions and the manuscripts collated for the purpose.

Sāyaṇa's Commentary

Printed Texts

- अ- Ānandāśrama edition. Ānandāśrama Sanskrit series No. 42. Part I, II. Printed in 1900-1901, Poona. Edited by Shri Kashinatha shastri, Agashe.
- क- Calcutta edition. Bibliotheca Indica. Asiatic Society of Bengal. No. 203, Vol. I. Printed in 1864. Edited by Dr. E. Roer, E. B. Cowell etc.

Manuscripts

Bhāṇḍārkar Oriental Research Institute, Poona :—

- अ- MS. No. 249. (Kāṇḍa I Prapāṭhaka I); MS. No. 250 (Kāṇḍa I Prapāṭhaka II), (subsequent part to 249); MS. No. 247 (Kāṇḍa I Prapāṭhaka III); MS. No. 251. (Kāṇḍa I Prapāṭhaka IV). Paper MSS written in Devanāgarī script. The first fifteen pages of MS. No. 249 are missing and the MS. No. 251 is incomplete.

Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona :—

- इ- Ms. No. 217. (Kāṇḍa I). Paper MS. written in Devanāgarī script. Pages 305.

Theosophical Society's Library, Adyar, Madras :—

- अ- MS. No. 9 H 5. (Kāṇḍa I Prapāṭhaka I Anuvākas 1-12). Paper MS. written in Telugu script. Pages 166. Incorrect copy of अ१.
- अ१-MS. No. 21 G 35. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-III). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Old. Small letters. Identical with अ, अ१, अ२. Folios 21-35 and 59-104 missing. Incomplete.

Scindia Oriental Institute, Ujjain:—

उ- MS. No. 1410. (Kāṇḍa I Prapāṭhaka I) and MS. No. 1406 (Kāṇḍa I Prapāṭhakas II-VIII). Paper MSS. written in Devanāgarī Script.

Tanjore Mahārājā sarfojī's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore:—

त- MS. No. 657. (Burnell's catalogue No. 9041) (Kāṇḍa I Prapāṭhaka I IV) Palm leaf MS. written in Grantha Script. Folios : 406. Incomplete. About 150 years old. Worm-eaten. Incorrect to a great extent.

Trivandrum Oriental Manuscript Library Trivandrum:—

त्रि१-MS. No. 10560. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-IV). Palm leaf MS. written in Malayalam Script). Folios 315-Folios 4 and 56 lost. Identical with त.

त्रि२-MS. No. 12420. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-IV). Palm leaf MS. written in Malayalam Script. 30 pages in the middle portion damaged.

त्रि३-MS. No. 12451. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Malayalam Script.

Oriental Library, Baroda:—

ब- MS. No. 6328. (Kāṇḍa I Prapāṭhaka I Anuvākas 1 13). Palm leaf MS. written in Grantha Script.

Government Oriental Manuscript Library, Madras:—

म१-MS. No. D 107. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I, II, IV, V, VI). Palm leaf MS. written in Devanāgarī Script. Prapāṭhakas I, IV and V are complete, but Prapāṭhaka III contains only 13th and 14th Anuvākas. Identical with त and ब and also agrees with म३. Incorrect.

म२-MS. No. D 15900. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas II-III). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees with त. Correct. Incomplete.

म३-MS. No. R 1256. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-VI). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Much injured and worm-eaten. Incorrect to a certain extent. Agrees with त in general. Agrees much with म१.

म४-MS. No. D 16885. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas IV VIII). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees fully with त. Incorrect.

Mysore University Oriental Research Library, Mysore:—

मै१-MS. No. 3465. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-IV). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees fully with त. Incomplete.

मै२-MS. No. 1559. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-II), Palm leaf MS. written in Telugu Script. Gives identical text and fully agrees with त. Incomplete.

The following manuscripts have been procured from private sources :-

गो- belonging to Dattatreya Mahabaleshvar Dixit of Gokarna. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I and II). Palm leaf MS. written in Tulu Script.

ना- belonging to Vedamurti Neelakantha Vishnu alias Annambhat Sathe of Nasik. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Devanāgarī Script. Somebody has carried out corrections in the original MS. The readings prior to the corrections are identical with those in त.

Introduction

- पा- belonging to Srautācārya Dhundiraja Śāstrī Bapat of Panchwad. Complete manuscript of Sāyaṇabhāṣya on the TS. Paper MS. written in Devanāgarī Script.
- दा- belonging to Vedamūrti Girish Dixit. Hangal. Procured through Vedamurti Bishtesh Dixit, Hangal. Complete MS. of Sāyaṇabhāṣya. on the TS. Paper MS. written in Devanāgarī Script.

Bhaṭṭa Bhāskara's Commentary

Printed Text—

- मै- The Taittiriya Samhitā of the Black-Yajurveda with the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara Miśra. Government Oriental Library Series, Bibliotheca Sanskrit No. 4. (Vol. I. Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-IV). Edited by A. Mahādeva Śāstrī, Curator, Government Oriental Library, Mysore. Printed in 1894.

Manuscripts—

Tanjore Mahārāja Sarfoji's Sarasvati Mahāl Library, Tanjore:—

- कै१- MS. No. 661. (Burnell's catalogue No. 2484). (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-IV). Paper MS. written in Devanāgarī Script. Exactly identical with क.
- कै२- MS. No. 659. (Burnell's catalogue No. 9034). (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Identical with क.
- कै३- MS. No. 662 (Burnell's catalogue 9053). (Kāṇḍa I, Prapāṭhakas I-IV) Palm leaf. MS written in Granth Script. Copy of कै१.

Venkateshvara Oriental Institute, Tirupati:—

- वि- MS. No. 4439. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Identical with क.

Travancore University Manuscript Library, Trivandrum:—

- वि- MS. No. 3094. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas III-VIII). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees with क.

Punjab University Library, Lahore:—

- क- MS. No. A 4747. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Identical with क.
- पं१-MS. No. A 6210 (Kāṇḍa I Prapāṭhaka III). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Incorrect.

Oriental Institute, Baroda:—

- क- MS. No. 6398. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-IV). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Condition fair.

Government Oriental Manuscript Library, Madras:—

- म- MS. No. D 99. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Grantha Script. Incorrect.
- म१-MS. No. D 100. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Small letters. Identical with म.

Mysore University Oriental Research Institute Mysore:—

मै१-MS. No. 473. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-IV). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Small letters. Correct text.

मै२-MS. No. A 2. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Telugu Script.

मै३-MS. No. 1013. (Kāṇḍa I and II complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Good and correct hand-writing. Identical with मै१ and मै२.

The MSS. of Sāyaṇa's commentary as detailed above in their description can be broadly divided into two schools, viz. (i) the manuscripts written in Devanāgarī Script and (2) the manuscripts written in Southern Scripts.

The MSS. of Bhaṭṭa Bhāskara's commentary may be divided into the following two schools:—

(१) म, म१, मै१, मै३, मै४.

(२) तं१, २, ३, ति, त्रि, पं, पं१, ब.

Keith has already remarked that, 'preserved by the influence of a Padapāṭha text and a Prātiśākhya, the text of the TS possesses no real variants'. However we have consulted, besides the printed texts, a number of manuscripts of the Saṁhitā and the Padapāṭha, though we have mainly relied on the traditional oral recitation, for presenting the text of the Saṁhitā and the Padapāṭha.

Before commencing the editing work, the broad principles, governing the constitution and presentation of the texts of the two commentaries, were discussed in detail with Dr. R. N. Dandekar of Poona University, and also in a meeting of the Advisory Committee of the Taittirīya Saṁhitā Project, held under the chairmanship of late Prof. H. D. Velankar, who was also then the Vice-President of the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala. The Editorial work was carried out in the light of those principles. After the close scrutiny of the readings in the manuscripts, we arrived at the conclusion, that, despite the genealogical relationship amongst the manuscripts of the same school, each manuscript, if it was not a direct copy of the another in that school, had its own peculiarities and individuality. Accordingly, while recording the variants in the texts of the two commentaries, each manuscript is individually represented. In the presentation of the text of the Saṁhitā and the Padapāṭha, the number indicative of the end of set of 50 words is inserted after that set. Despite this indicative number, the *Sandhi* in that portion of Saṁhitā is maintained and the signs of the accents are given accordingly.

In conclusion, it is our sincere duty to acknowledge with thanks the guidance and suggestions we received from time to time from the members of the advisory committee for the TS-project. Especially we record our gratitude to Dr. R. N. Dandekar and late Prof. H. D. Velankar, for their

1) Keith-Taittirīya Saṁhitā-Translation. Harvard Oriental Series 18, p clxxiii.

Introduction

erudite suggestions in editing the texts of the two commentaries. Our thanks are also due to Ācārya V. P. Limaye, who, while going through the proofs of the texts of the commentaries made valuable suggestions regarding the grammatical portions. M. M. Prof. K. V. Abhyankar, Pt. V. B. Bhagvat of T. M. V. and Dr. S. D. Joshi of the Centre of Advanced Study in Sanskrit of the Poona University frequently gave us the benefit of their deep and profound knowledge of Paṇiniya Grammar for which our thanks are due to them. Vedamūrti Vasudeva Gokhale Guruji of the Veda Pāṭhaśālā, Poona, rendered assistance in going through the proofs of the Sāṃhitā and the Padapāṭha of the Taittirīya-Sāṃhitā and enabled us to present the same accurately and faultlessly and we thank him for the same. Our colleague Shri. H. N. Joshi, M. A., who joined us in 1965, was also helpful to us in the task of editing and proof-reading. We have tried to make this Volume as faultless as possible. But in spite of close scrutiny and vigilance, a few misprints have crept in, some owing to our oversight and some due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

It is our pleasant duty to thank the Institutions and individuals who have either lent, procured or presented to us the manuscripts of the TS or the Padapāṭha or of the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇa for the preparation of this Volume. Mention must be specially made of His Holiness the Jagadguru Shri Saṅkarācārya of Śringeri Mutt, who very kindly made available the manuscript-material owned by the Mutt. We have also to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona; Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala, Poona; Mysore University, Oriental Research Library, Mysore; Government Oriental Manuscript Library, Madras; Adyar Theosophical Society, Adyar; Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore; Central Library and Oriental Institute, Baroda; Shri Venkateshvara Oriental Institute, Tirupati, Scindia Oriental Institute, Ujjain; the then Punjab University Library, Lahore; Travancore University MSS. Library, Trivandrum; Shri Dattatreya Mahabaleshvar Dixit, Gokarna; Shri Girsā Dixit, Hangal; Vedamurti Nilakantha Visnu alias Annambhat Sathe, Nasik; Late Śrautācārya Dhundiraja Śāstri Bapat, Pancwad for kindly giving the manuscripts in their possession for the collation purpose.

We cannot conclude without acknowledging with gratitude the financial help received by us from the Government of Maharashtra. But to the Government of India we feel especially indebted for according approval to our projects of the Taittirīya Sāṃhitā with the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇa, the Śrautakośa and the Avesta in Devanāgarī, and for making suitable grants available for these projects.

In addition to the grants received from the Government of Maharashtra and the Government of India, mention must be made of the patronage received from time to time to our cause from the enlightened Trustees of the Parsee Punchayet, Bombay, Sir Dorabji and Ratan Tata Trusts, the N. M. Wadia

Taittiriya Samhitā

Charities, Lady Hirabai Cowasji Jehangir Trust, the Ichalkaranji Trusts, Shri Sadguru Sewa Samiti and other individual donors. We feel very grateful to all these for their financial assistance. We express our deep sense of gratitude to Shri. S. L. Limaye, Chairman of Brihan Maharashtra Sugar Syndicate and Shri. J. C. Agashe, Shri. D. C. Agashe and other enlightened and liberal-minded Directors of the Brihan Maharashtra Sugar Syndicate who extended their generous and philanthropic support during the year 1969, when the Maṇḍala suffered from a grave financial crisis. Their generous support proved a great relief.

Shri M. S. Parakhe of the Papco Mills, Ltd. Khopoli relieved us from the anxiety by specially manufacturing the required quantity of paper for this volume, and he must be thanked for this very kind help.

The printing of this volume was carried out in two printing concerns. The printing of Pages 1-240 was done in the Veda Vidya Mudranalaya, and the printing of the Introductory portion and the remaining pages was done in the Tilak Vidyapeeth Mudranalaya, Poona. We acknowledge the helpful co-operation of these two presses.

Poona, July 18, 1970
Guru-pūrṇimā
Saka 1892

N. S. Sontakke
T. N. Dharmadhikari

प्रास्ताविकम्

अयेमं कृष्णमनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमकाण्डस्यप्रथमादित्तुर्थेप्रपाठात्मकं पदपाठयुतं श्रीमद्भृगुभास्कर-सायणाचार्यविरचितभाष्यद्वयालंकृतं प्रथमं भागं विमलमतीनां निरवद्यवेदविद्याचणानां विचक्षणानां करकमलेषु सादरमुपहारीकुर्वतां नो मानसममन्दमानन्दमनुभवति ।

उपकान्तपूर्वस्य सायणभाष्यसहितस्य अग्नेदप्रकाशनकार्यस्यावसितप्रायतां विचिन्त्य भाष्य-द्वयालंकृततैत्तिरीयसंहिताप्रकाशनस्य अनूपायाससाध्या योजना मण्डलेन बुद्धयधिरुद्धा कृताऽऽसीत् । कयाचन कालकलया योजनेयं सुबद्धमाकारं अग्राह, यस्याः परिणतिर्नाम भागस्यास्य प्रकाशनम् ।

भाष्यभूषिता तैत्तिरीयसंहिता इतःपूर्वं नैकवारं मुद्राप्य प्रकाशं गतेति प्रज्ञातचरमेव । तथाहि—
कलकत्तानगरे सायणभाष्यसमेता तैत्तिरीयसंहिता १८५४ तः १८९९ ख्रिस्ताब्दाम्यन्तरे प्रकाशिता ।
पुण्यनगरे १९०० तः १९०८ ख्रिस्ताब्देषु आनन्दाश्रमेणापि संहितेयं ससायणभाष्यं मुद्राप्य प्रकाशिता ।
महभास्करभाष्येण सहितेयं मैसूरुनगरे १८९४ तः १८९८ ख्रिस्ताब्देषु प्रकाशिता । एवं यथाप्रासल्लिखित-पुस्तकप्रामाण्येन पूर्वं प्रकाशिता अपि भाष्यद्वययुता संहितैषा मुद्रितपुस्तकरूपेण विदुषां दुष्प्राप्य आसीत् । अत एव पूर्वतनैः संपादकैः अलम्ब्यमानरूपां लिखितपुस्तकसामग्रीमुपयुज्य संशोधित-भाष्यद्वयस्य प्रकाशनं नितरामावश्यकमासीदिति उपक्रमोऽयमुपक्रान्तोऽस्माभिः । सानन्दं च ब्रूमहे—यत् पूर्वप्रकाशितेषु तैत्तिरीयसंहिताभाष्यग्रन्थेषु अनुपयुक्तता, अस्माभिः नूतनयाऽऽदिता इदंप्रथमतया चोप-युक्ता लिखितपुस्तकसामग्री शुद्धतरपाठान्तरनिर्धारणे बद्धादरेवालक्ष्यत । सायणभाष्यस्य मुद्रितावृत्ती विशिष्य ग्रन्थग्रन्थोद्धरणविस्थलेषु तन्मूलानबेक्षणाच्च मनसस्तोषमुपजनयत इति कीयमहाशयेन यद्यपि प्रतिपादितं तथापि पूर्वतनावृत्तिद्वयेन यथासामर्थ्यं बहुपकृतं विद्वत्सङ्ग्रहोऽयमेव कः संदिहीत ? अस्मादुक्तिर्यात्ता हि भाष्यद्वयस्यानि सहस्रश उद्धरणानि अन्तरायासावेक्षिततन्मूलानि अधिकतरं शुद्धतां विभ्रति ।

पदप्रातिष्ठाक्याभ्यां नितरामुपकृतत्वात् न कश्चिदपि संहितापाठः पाठान्तरमुपकल्पयति । संहिता-पदपाठशुद्धपर्यं चास्माभिर्वैद्यपि संहिता-पद-पाठयोः नैकानि लिखितपुस्तकानि मुद्रितपुस्तकानि चानु-सृतानि तथापि अनाविष्कारपरम्परापूता वैदिकानां मौखिकी परिपाटयैव मुख्यतः प्रमाणमिति शरण्यत्वेनाश्रिता ।

सामलकीकृतकाण्डकारण्येण भृगुभास्क्रेण विरचितं ज्ञानयज्ञाख्यं तैत्तिरीयसंहिताभाष्यं सायणीयमपेक्ष्य कल्लुतरकायमपि छील्यैव संहितापदावां निरुक्तस्वरभ्याकरणादियुतं विवरणं संपादयत् कामपि महत्तामासादयति । अयापि यजुरादिवेदेषु प्राधान्येन प्रतिपादितां यज्ञपद्धतिं विस्तरेण अविवृण्वन्न 'सर्वपयीनम्' इति व्यपदेशमर्हति ।

सायणीयं वेदार्थप्रकाशाख्यं भाष्यं हि अकृतबहुनिरुक्तभ्याकरणप्रपञ्चमपि बोधायनाद्यनेकश्रौत-सूत्रोद्धरणैरलंकृतम् अनुकूलजाह्नव्याक्यायुतं पूर्वमीमांसाविवरणसमन्वितं सत् श्रौतयज्ञधर्ममवगन्तं नितामृतमुपकुर्व्यादित्यत्र न कश्चित् यज्ञचर्चाचणः विमर्ति विदध्यात् ।

एवं भाष्ये इमे अन्योन्यमुदयपाकरणद्वये इव वेदार्थविवरणसूत्रं बहुपकृतं इति स्थितम् ।

२१ तैत्तिरीयसंहिता-भाष्यमाधानुवादा—

Harvard Oriental series 18. Introduction—p clxxiv

तैत्तिरीय-संहिता

भागव्यास्य संशोधने आरतानां भाष्यद्वयलिखितपुस्तकानां संज्ञासूची निदिश्यते—

सायणीयं भाष्यम्

मुद्रितपुस्तकसामग्री

भा— आनन्दशास्त्रमसंस्कृतग्रन्थमाला अनुक्रमः ४२ ।

प्रथमद्वितीयभागी ।

क — विद्विलभ्येका इडिका, बंगीय एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता—अनुक्रमः २०३,
प्रथमो भागः

लिखितपुस्तकसामग्री

भांडारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम् . पुणे —

भा— क २४९. प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः । अपूर्णम् ।

क २५०. प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ।

क २४७. प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

क २५१. प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः । अपूर्णम् । देवनागरी लिपिः ।

भारत-इतिहास-संशोधक-मण्डलम् . पुणे —

इ — क २१७. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । देवनागरी लिपिः ।

थिऑर्सॉफिकल-सोसायटी-लायब्ररी, अइधार —

अ — क ९ इ ५. प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके आदित आरम्भ इन्द्रानुवाकाः । तेलुगुलिपिः ।

अ' — क २१ ग ३५. प्रथमकाण्डे प्रथमद्वितीयतृतीयप्रपाठकाः । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

शिल्वे-ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, उज्जैन —

उ — क १४१०. प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः

क १४०९. प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकारम्भ अष्टमप्रपाठकान्तम् । देवनागरी लिपिः ।

सरस्वतीमहालप्रभ्यसंग्रहालयः, तम्जौर —

त — क ६५७. (कैलक-सूची क ९०४१), प्रथमकाण्डे आदित आरम्भः अक्षारः प्रपाठकाः ।

तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः । उपदीकमङ्कितम् ।

त्रिधन्वम्-ओरिएण्टल-भैरुस्किप्ट-लायब्ररी, त्रिधन्वम् —

त्रि१— क १०५६०. प्रथमकाण्डे आदित आरम्भ अक्षारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । मन्थाळम्-लिपिः ।

त्रि२— क १२४२०. प्रथमकाण्डे आदित आरम्भ अक्षारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । मन्थाळम्-लिपिः ।

त्रि३— क १२४५१. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । मन्थाळम्-लिपिः ।

ओरिएण्टल-लायब्ररी, बडोदा —

ब — क ६३२८. प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके आदितः त्रयोदशानुवाकाः । तालपत्राणि ग्रन्थलिपिः ।

गव्हर्नमेन्ट-ओरिएण्टल-भैरुस्किप्ट-लायब्ररी, मद्रास —

म१— क इ २०७. प्रथमकाण्डे प्रथमतृतीयचतुर्थप्रपाठकप्रपाठकाः । तालपत्राणि । देवनागरी लिपिः ।

म२— क इ १५९००. प्रथमकाण्डे द्वितीयतृतीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

म३— क इ १२५१. प्रथमकाण्डे आदित आरम्भ अक्षारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

उपदीकमङ्कितम् ।

प्रास्ताविकम्

- म५— क. द. १६८८५. प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकम् आरभ्य काण्डसमाप्तिपर्यन्तम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।
 मैसूरु-युनिवर्सिटी-ओरिएण्टल-रीसर्च-लायब्ररी, मैसूरु—
 मै१— क. ३४६५. प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।
 मै२— क. १५५९. प्रथमकाण्डे प्रथमद्वितीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।
 अधोनिर्दिष्टानि लिखितपुस्तकानि कुलक्रमगतवेदादिविद्येभ्यः सज्जनेभ्यः उप-
 लब्धानि—
 गो — गोकर्णक्षेत्रस्यैः श्रीमद्भिः दत्तात्रेय महावल्लभर दीक्षितमहाशयैः प्रदत्तम् । प्रथमकाण्डे प्रथम-
 द्वितीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । तुलुलिपिः ।
 ना — नासिकक्षेत्रस्यैः वेदमूर्तिभिः नीलकण्ठ विष्णु (अण्णभट्ट) साठेमहाशयैः प्रदत्तम् । प्रथमं काण्डं
 संपूर्णम् । देवनागरी लिपिः ।
 पा — पांचवडग्रामस्यैः श्रीतात्तार्यैः भुंडिराजशास्त्री बापटमहाशयैः प्रदत्तम् । संपूर्णं सायणीयं
 भाष्यम् । देवनागरी लिपिः ।
 हा — हानगळग्रामस्यैः वेदमूर्तिभिः गिरीशदीक्षितमहाशयैः प्रदत्तम् । संपूर्णं सायणीयं भाष्यम् ।
 देवनागरी लिपिः ।
 सायणभाष्यलिखितपुस्तकसामग्री देवनागरीलिपिनिबद्धानि दाक्षिणात्यक्रिष्टियुट्कृतानीति द्वे सूती
 दर्शयति ।

भट्टभास्कर-भाष्यम्

मुद्रितपुस्तकसामग्री

- मै — मैसूरुवृत्तिः, गवर्नेमेंट ओ. लायब्ररी सेरीज् ब्रिटिशिन्वेका-संस्कृत-अनुक्रमः ४ । प्रथमो
 भागः । संपादकः—ए. महादेवशास्त्री । १८९४ क्रिस्ताब्दे मुद्रितम् ।

लिखितपुस्तकसामग्री

सरस्वती-महाल-ग्रन्थसंग्रहालयः, तम्रजौर—

- तं१— क. ६६१. (बर्मेल-सूची २४८४), प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः ।
 देवनागरी लिपिः ।
 तं२— क. ६५९. (बर्मेल-सूची ५०३४), प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।
 तं३— क. ६६२. (बर्मेल सूची ९०५३), प्रथमे काण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः ।
 श्रीवैकटेश्वर-ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, तिरुपति—
 ति — क. ४४३९. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।
 प्रायणकोर-युनिव्हर्सिटी-अन्युस्क्रिप्ट लायब्ररी, त्रिवेन्द्रम्—
 त्रि — क. ३०९४. प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकमारभ्य काण्डसमाप्तिं यावत् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।
 पंजाब-युनिवर्सिटी-लायब्ररी, लाहोर—
 पं — क. ४७४७. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।
 पं१— क. ६२१०. प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।
 ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, बडोदा—
 ब — क. ६३९८. प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

गन्तव्ये-ओरिण्टल-भैरविक्रिष्ट-लावरी, मद्रास—

म — क ५९९. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । ग्रन्थलिपिः ।

म१— क ५१००. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

मैसूरु-युनिवर्सिटी-ओरिण्टल-रीसर्च-इन्स्टिट्यूट, मैसूरु —

मै१— क ४७३. प्रथमकाण्डे आदित आरम्भ चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

मै३— क ४८२. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तेलुगुलिपिः ।

मै४— क १०१३. प्रथमं द्वितीयं च काण्डम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

भट्टभास्करीयभाष्यलिखितपुस्तकानां सामग्री पाठनिर्देशनादिसारस्वतद्विद्या विभागमवाप्नोति ।
तद्यथा—

१) म, म१, मै१, मै३, मै४.

२) सं१, सं२, सं३, त्रि, पं, पं१, व.

भाष्यद्वयसंशोधनकार्यं प्रारम्भमात्रेणैव प्रथममेव भाष्यसंशोधनविषयिणी मद्रास सर्जनः
अङ्गीकृता । तदनुसारं लिखितपुस्तकेषु प्रायेण पुस्तकं स्वीयं विद्येयं विमतीति मनसि कृत्वा पाठान्तर-
विचरणे तत् पार्थक्येन निर्दिष्टम् ।

संहितायां पदेषु च पञ्चासकम्पदान्तरं तत्समाप्तिदर्शकः अङ्कः निर्दिष्टोऽस्ति । तथापि तत्र
संहितायां संहिताविच्छेदम् अकृत्यैव स्वराङ्कनं विहितम् ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनविषये बहुविधं साहाय्यं वितम्बतां सम्माननां कृतज्ञताभ्याम् सानन्दं
निर्दिशामः । भाष्ययोः संपादनचोरणीं निर्धारयितुं निमुक्तायाः मन्त्रसमित्याः सदस्यैः यद् यथासमर्थं
सारवन्मन्त्रितं तदर्थं ते जन्मदादाहोः । आचार्य-किमये-महाशयैः ग्रन्थस्यास्य मन्त्रितं (Proof)
दृष्ट्वा काश्चन व्याकरणादिविषयिण्यः सूचनाः कृता इति ते सविशेषं जन्मदादान्दमित्ति । म.म. कर्तृत्व-
पात्रिण्यः जन्मकरमहाशयाः, पं. शिवरामशास्त्रिण्यः कोषीमहाशयाः, पं. बामनशास्त्रिण्यः भागवत-
महाशयाः अपि भट्ट-भास्करभाष्यस्थानां व्याकरणविषयकानां सुकृताभ्यामर्थानामाकलने बहुकृतज्ञाः
इति तेषामुपकृतिमपि सविशेषं निर्दिशामः । वेदमूर्तिभिः गोखले-महाशयैः संहितापरम्परायोः मुद्रापत्र-
शुद्धिरासादितेति तेषामपि कृणुभारमङ्गीकुर्मः ।

ग्रन्थस्यास्य संशोधनार्थं नैकैः परंपराप्राप्तानेकद्वयानवयवेवादिबिलैः सञ्चलैः, लिखितपुस्तका-
ल्यैश्च लिखितपुस्तकसाहाय्यमकारीति तेषां साधुवादपुरःसरमभ्यर्णत्वं स्वीकुर्मः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं भारतवात्सलेन तथा महाराष्ट्रवात्सलेन च विनिर्दिष्टं तथा मांवरक्षीणं
वित्तसाहाय्यं नः वितीर्णमिति तत्संबन्धिनीं कृतज्ञतां निर्दिशामः । तथा च मन्त्रकर्मकार्यं कर्मसाहाय्यं
वितम्बन्निः मन्त्रकर्म वित्तविपत्तिमंशतोऽप्यपाकृत्यैः यैः ययमनुगृहीताः तेषामनुत्तमानां सुकृतज्ञानात्
उपाराधयानां कृतज्ञतां सानन्दं निर्दिशामः ।

मुद्रणविषयं विहितकैः वेदविद्यामुद्रणकर्मचिह्नैः तिक्रमविकारीयमुद्रणकर्मचिह्नैश्च
ग्रन्थस्यास्य मुद्रणं सत्तावधानं पारितमिति ते वितान्तं नो हार्शान् जन्मदादान्दमित्ति ।

सोऽयं भाष्यद्वयमुत्तमः तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमकाण्डस्य प्रथमो भागः वेदविद्वद्भिः कृत-
श्रौतानां च तोषाय भवतादित्यासात्मने ।

पुणे, जुलै १८, १९७०

गुरुपूर्णिमा-शके १८९२

ना. श्री. सोमनाथ

वि. ना. धर्मोपनिषद्

पाठभेदविषयकः विचारः

३७॥

अस्मिन्नादौ स्वीकृताः आपदप्रस्थाः नैके पाठाः पूर्वप्रकाशितभाष्यादृतिस्वीकृतपाठपेक्षया विभिन्नाः सन्ति । सर्वेऽपि आपदप्रस्थाः पाठाः लिखितपुस्तकसामान्याधारवशादेव संगृहीताः । पूर्वतनादृति-पाठानुरूपं भिन्नानां केपाचन आपदप्रस्थानां पाठानां स्वीकृतिविषयकः संक्षेपेणात्र विचारः प्रस्तुतः—

५१ — सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु पाठः उपलभ्यते ।

कस्मिन्नपि लिखितपुस्तके पाठः उपलभ्यते ।

साधनभाष्यम्

२-१६-१७ भाविजन्मगतमप्यनुमानगम्यमिति-अ. अ१. तं. त्रि२. म१. म३. मै. वः. आ. क. × । ६-२१ प्रतिनियत-५१; आ. क. × । ७-११ छाया गन्ध इत्यनूपपेते-अ. अ१. क. तं. त्रि२. म१. मै१; आपस्तम्बमसूत्रानुसारित्वादयं पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः; आ. क. × । ३०-२० ऐकान-दिति प्रकृता काका-तं; आ. क-स्वीकृतो पाठो न स्वरसोः । ३१-२८ इत्यावेरपराब्दत्वप्रसङ्गात्-तं. वः. आ. क. × । ४६-२० अजति-इ. उ. तं. ना. पा. भां. हा; आ. क. × । ६६-२४ अस्मानमुपवेशम्-तं. वः; आ. क-स्वीकृतपाठो न आपस्तम्बसूत्रपाठमनुसरति; क. × । ७३-१९ प्रत्यवरोह-इ. उ. ना. पा. भां. हा; सूत्रपाठानुसारित्वात् स्वीकृतः । ७७-२२ भिन्नानि-इ. उ. तं. ना. पा. भां. हा; आ. क. × । ७८-४ शीघ्रम्-इ. उ. तं. ना. पा. भां. हा; आ. क. × । ८९-२४ उत्तवान्-तं. वः; आ. क-स्वीकृतपाठः न श्रौतसूत्रमनुसरति । ९७-१६ प्रोक्तेषु-इ. उ. तं. ना. पा. भां. मै२; पाठोऽयं श्रौतसूत्रमनुसरति; आ. क. × । १०३-२३ अपजहि-इ. उ. व. हा; आ. क-स्वीकृतपाठः न संहिताप्रतीकपदार्थकः; × । १२७-११ भिद्यमानम्-उ. तं. ना. पा. भां. हा; आ. क-× । १३१-३-४ इति प्रोक्षणीनां... संतरयै इति-हा; अस्मास्वीकृतपाठः आ. क-पाठस्यां त्रुटिं परिहरति; आ. क. × । १३७-२५ अपमृत्युरूपः-तं. वः; आ. क-स्वीकृतपाठमपेक्ष्य स्वरसः पाठः । १३९-१२ खड्गसंमार्जनवदग्नि-उ. पा. भां. हा; आ. क. × । १५५-२६ बृहथा सस्यं न विनाशयति; आ. क. × । १६७-२६ आधाराधारयति-पाठोऽयं आ. क-पाठस्थितां त्रुटिं परिहृत्य श्रौतसूत्रमनुसरति । १६९-२५ तत्रयम्-तं. वः; आ. क-स्वीकृतपाठपेक्षया स्वरसः । १७९-१० समवयति-इ. उ. तं. ना. पा. भां. हा; स्वरसोऽयं पाठः श्रौतसूत्रमनुसरति; आ. क. × । १९३-१४ परीकृत्यस्वाध्यासने यदिदम् इ. उ. तं. त्रि२. पा. हा; आ. क. × । १९३-१६ अस्मिन्नादः-इ. उ. तं. त्रि२. पा. हा; आ. क. × । २३०-१८ इत्यपरेणाऽऽद्यनीयम्-इ. उ. तं. त्रि२. ना. पा. भां. मै. मै१. हा; पाठोऽयं श्रौतसूत्रपाठमनुसरति; आ. क-स्वीकृतपाठः कथलन म२-पुस्तकलोपार्थकितः न श्रौतसूत्रमनुसरति । २३६-२० सुखम्-तं. म२; आ. क-स्वीकृतपाठपेक्षया स्वरसः पाठः । २५१-२० मत्तप्रातःप्रथमं वाग्ने अग्निर्वायेते-इ. उ. तं. ना. पा. भां. म२. हा; आ. क. × । २५५-२१ अग्निमसीत्येतैः ५१; आ. क. ×; अस्मास्वीकृतपाठः श्रौतसूत्रमाश्रियते । २६७-१३ देवेष्वनुरक्तता-५१; आ. क. × । २६८-५ ममधव-५१; पाठोऽयं श्रौतसूत्रमनुसरति; आ. क. × । २८६-१६ मिमीते ५१; 'मिमीते' इत्यपराधनतरम् आ. क-मुद्रितपुस्तकाभ्यां 'तस्माद्वाग्नाधीर्वा अङ्गुलयः' इति पाठः संगृहीतः यः अस्मदुपपुक्तेषु पुस्तकेषु न वराचन उपलभ्यते, नापि श्रौतसूत्रमनुसरति नापि अयम् अर्थवादात्मकस्य प्राधान्यवाक्यस्वास्थ्य श्रौतसूत्रान्तर्भावे विशेषं प्रयोजनमुत्पश्यामः । ३२९-११ महोप्यन्ते ५१; आ. क. × । ३४९-३१ माकाम् ५१; आ. क. × । ३७५-२० तदग्निम्-इ. उ. तं. त्रि२. ना. पा. म२. मै१. हा; पाठोऽयं श्रौतसूत्रमनुसरति; आ. क. × । ४४६-१५ तस्याधस्तात्-तं. म२; पाठोऽयं श्रौतसूत्रमनुसरति । ४६१-२९ अविहृतम्-तं. म२; 'अवसे' इति संहितास्थपदस्य व्याख्यान्तरात् आ. क-पाठमपेक्ष्य स्वरसोऽयं पाठः । ५१५-२६ सुजन्तुरिव-इ. उ. तं. ना. पा. म२. म५; श्रौतसूत्रानुसारी पाठोऽयम्; आ. क. × । ५१९-२०-२१ यज्ञं अत-तं. म५; संहितास्थपदप्रतीकत्वात् स्वरसः पाठः । ५४१-१८ सोमं राजानम्-तं; आ. क-पाठपेक्षया मूळानुसारित्वात् स्वरसः । ५५५-२८ वामहितैः-उ. पा. भां. ना. हा; आ. क-स्वीकृतपाठो लिखितपुस्तकोपबृंहणवर्जितो अर्थहृष्टा च असमञ्जसौ । ५७८-२१ मेक्षयित्वा-इ. उ. ना. भां; पाठोऽयं आपस्तम्बसूत्रमनुसरति । ५९३-११-२३ तत्रैकान्यधिकृतम् ..

तस्मादग्निनोपलक्ष्यः—त्रि १. त्रि २. आ. क-पुस्तकयोः मीमांसाधिकरणमत्रापि नास्ति; अत्रापि लिखितपुस्तकेषु अत्रत्यानां मीमांसाधिकरणानां संग्रहो यथायथं नास्तीति स्पष्टं स्यात् अत्रत्यपाठमेवावलोकनात् । ६४९-२ एकादशातिरिक्तः—त्रि १; आ-पाठापेक्षया समञ्जसः ॥

भट्टभास्करभाष्यम्

१-२ शब्दमहातनुः—तं १. तं ३. ति. पं. ब. म. म १. मै ४; मै-पाठमपेक्ष्य स्वरसः पाठः ।
 ३-२ दण्डनेत्रवम्... अर्हति—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. ब. म. म १; मै. x; आ-पाठमपेक्ष्य मनुस्मृतिपाठं संवदति । ३-५ आगमविधिम्—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. ब. म. म १; मै-पाठमपेक्ष्य स्वरसः पाठः । ६-१ एवेति मि; मै x । १२-५ युष्मन्त्वद्वाभ्यां—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. ब. म. म १; मै-पाठस्तु लिखितपुस्तकद्वयाभ्यामेवोपपद्यते; तानीय स्वरसश्च । १२-१० इत्येवं योग्यक्रियाभ्यादिति—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. ब. म. म १. मै ४; पाठोऽयं मै-पाठापेक्षया समञ्जसः । १२-७ यः—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. ब. म. म १. मै ४; मै-स्वीकृतपाठस्त्वद्वाभ्यां । १७-२३ यजमाने—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. ब. म. म १. मै ४; मै-स्वीकृतपाठमपेक्ष्य समञ्जसः । १७-२३ मः—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. ब. म. म १. मै ४; मै-स्वीकृतपाठस्त्वद्वाभ्यां इव लक्ष्यते । २६-३ एवाप्नोमीति तेषां—मै १; व्युत्पत्ति-दर्शकोऽयं पाठः भट्टभास्कराणां व्याख्यानरीतिमनुसरति । ७२-१० जनेः—तं. ति. पं. ब; मै-पुस्तके अनन्तर्भावितः । ९८-११ शुभ्रादेः—ति. पं; मै-पुस्तकेऽनन्तर्भावितः । १२०-४ जनेकपतिपाकः—तं. ति. ब; पाठोऽयं 'सहस्रमृष्टिः' इति संहितास्यपदं यथा निकटं विहितं स्यात्तस्मात् न तथा मै-स्वीकृतः 'जनेक-परिवारः' इति पाठः । १५४-९ बर्हिः—ब; मै-पुस्तकेनास्वीकृतः । १६१-१८ अग्निवृत्ति—ति. ब; बौधायनश्रौतसूत्रानुसारी पाठः । १६२-१ तद्वित्वादह—तं. ति. पं. ब; मै-पाठमपेक्ष्य साधुतरः पाठः । १६९-७ सुष्ठु निर्वर्तिते यज्ञकले—तं. ति. ब; मै x । १८५-४ हे भूमे त्वं भूया जगज्जगामि—तं. ति. ब; मै-पाठमपेक्ष्य सविस्तरः स्पष्टतरश्च पाठः । १८५-१४ यं परिधिम्—तं. ति. ब; मै-पुस्तके नास्तर्भावितः; वाक्यरचनादृष्ट्या सर्वथैवापरिहार्योऽपि मै-पुस्तकेनानुपलब्धत्वात्तास्तर्भावितः । १८७-१३ वां हवि यजे—तं. ति. पं. ब; मै-पुस्तके 'यजे' इति नास्तर्भावितम् । १८८-१२ मन्त्रविष्वा—तं. ति; मै-पाठमपेक्ष्य स्वच्छार्थः पाठः । १९१-७-८ अन्तरात्मनो मनसोऽपि पते—तं. ति; मै-पाठमपेक्ष्य सविस्तरः अत एव स्पष्टार्थप्रतिपादकः पाठः । २०७-१२ सत्यमिष्यत्वाच्चारत्य—तं. ति. पं. ब; मै-पाठः अल्पशब्दः । २२४-११ अनादेशः—तं. ति; मै-पाठमपेक्ष्य पाठोऽयं गूढतरः । २२९-१३ प्रस्तावम्—तं. ति; मै-पाठापेक्षया अस्मत्स्वीकृतः पाठः पूर्वापरसंबन्धोपरोधी । २४२-१२ धिमावः—तं. ति; मै-पाठमपेक्ष्यः । २७१-५ तस्येन—तं. ति; मै-पाठमपेक्ष्य साधुः । २८८-१७ सोमं मिमीते मनोपममृति—तं. ति. म. म १; मै x । २९३-९-१० सोमविक्रयिणि इति.. स्वयि—ति; पाठोऽयं यथा भट्टभास्कराणां व्याख्यानरीतिमनुसरति न तथा मै-पाठः । ४३२-९ उपवादीवेत्वाभाषः—तं; मै-पाठमपेक्ष्य स्पष्टार्थः पाठः । ४५६-७ महता बलेन विभजति—पाठोऽयं पूर्वापरसंबन्धोपरोधी; मै-पाठमपेक्ष्य स्पष्टतरश्च । ४९९-१४-१५ यद्वर्त रोगम्—तं. ति; मै-पाठस्तु न संहितास्य 'यक्ष्मम्' इति पदं स्यात्तस्मात् । ५०३-१७ प्रचाकादिभिः—ति; मै-पाठस्तु अस्पष्टार्थः । ५१६-७ सुष्ठु सुष्ठु अभिषुतम्—तं. ति. ति. ब; मै-पाठापेक्षया स्पष्टार्थप्रतिपादकः । ५१९-११ पूर्ववद्भिमावः—तं. ति. ति; मै-पाठस्त्वत्र्य असंगत इव । ५२४-७ पातक्यान्—तं. ति. पं. ब; निर्वचनानुसारी पाठोऽयम् । ५२९-५ आश्रयणस्यास्याम्... अवगति—तं. ति. ब; बौधायनश्रौतसूत्रानुसृतः पाठ इत्यस्मिरानुवृत्तः । ५३५-१४ वायोरवा नियुतः—तं. ति. पं. ब; मै-पाठापेक्षया स्पष्टतरः निवण्ड्वनुसारी च पाठः । ५७८-१७ विच्छिद्यते—तं. ति. पं. ब; पाठोऽयं भट्टभास्करस्यावमानपदत्वानुसृतः इति स्वीकृतः ॥

विषयानुक्रमणी

विषयः

पृष्ठानि

वर्शपूर्णमासी (मन्त्रभागः)

[भाव्यभूमिका	१-११]
साक्षाद्वरणानिः	१२-३५
वर्धिराहरणम्	३६-४९
सावधोहः	५०-६४
हविर्निर्वापः	६५-८०
हविःप्रोक्षणानिः	८१-९६
हविःप्रेषणम्	९७-१०२
कपालोपधानम्	१०३-१०९
पुरोडाशअपणम्	११०-११९
वेदिकरणम्	१२०-१३४
आग्न्यग्रहणम्	१३५-१५२
हव्यमाधितः पूर्वकं वेदा	
हविरासादनम्	१५३-१६३
आधारः	१६४-१७६
अग्न्यग्रहणम्, सूक्तवाकः,	
अंशुवाकः, संज्ञावाहुतिः,	
पक्षीकरणहोमः, समिष्टयज्ञं वि	१७७-१९८
*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः	१९९-२१९
अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)	
प्राचीनवंशप्रवेशः, वज्रमानस	
औराविसेत्कारः	
(अग्न्यु दीक्षा)	२२०-२३४
वज्रमानस दीक्षा	२३५-२५०
सनीहारः, देवयज्ञस्वीकारः	२५१-२६३
[प्रायणीया], सोमक्रयणीहोमः	२६४-२७६
सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः	२७७-२८३
सोमोन्मूलनम्	२८४-२८९
सोमक्रयः	२९०-२९५
सोमस्य ककटारोपणम्	२९६-३००
सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति	
गमनम्	३०१-३०५

विषयः

पृष्ठानि

आतिथ्येष्टिः, सोमस्य प्राचीनवंश-	
प्रवेशः, सोमोपस्थानम्,	
तानूतपत्रम्	३०६-३१६
सोमापवायनम्, निहवः, अवांतर-	
दीक्षा, उपसद्ः सौमिकी वेदिः,	
दीक्षितस्य वतनिर्णयः, काम्यानि	
वेद्ययज्ञानि	३१७-३३१
उत्तरवेदिः	३३२-३४०
हविर्धानप्रवर्तनम्,	
हविर्धाननिर्माणम्	३४१-३५२
*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः	३५३-३७४
अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)	
सहोमपुनर्निर्माणम्	३७५-३८४
उपरवाः	३८५-३९३
धिणिण्याः	३९४-४०३
वैसर्जनहोमः, अवांतरदीक्षा-	
विमर्गः, अग्नीषोमप्रणयनम्	४०४-४१२
मृपयष्टेदनम्	४१३-४१९
अवटे मृपस्थापनम्	४२०-४२९
पशूपाकरणम् (अग्निमन्थनादि)	४३०-४३७
पशोः संज्ञपनम्	४३८-४५०
पक्षोः प्राणानामापवायनम्,	
वपायागः	४५१-४५७
वसाहोमः	४५८-४६९
उपयद्धोमः	४७०-४७४
वसतीवरीग्रहणम्, सोमावरोहणम्,	
प्रश्चरणीहोमः	४७५-४७९
क्रतुकरणहोमः, अपो ग्रहणम्	४८०-४८७
*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः	४८८-५१४
अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)	
सोमाभिषवः	५१५-५२३
उपांशुग्रहः	५२४-५२९

*प्रपाठकानामन्थानुवाकेषु प्रायशः काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यानां संग्रहः ।

तैत्तिरीय-संहिता

विषयः	पृष्ठानि	विषयः	पृष्ठानि
अन्तर्गमग्रहः	५३०-५३४	पारतोक्तग्रहः	५८२-५९३
ऐन्द्रवायवग्रहः	५३५-५३९	हविषोक्तग्रहः	५९४-५९९
मैत्रावरुणग्रहः	५४०-५४१	अग्निप्राज्ञग्रहाः	६००-६०२
आश्विनग्रहः	५४२-५४५	[कंचन आरण्यसंवेष्टाः अनुवाकः ।]	६०३-६०६
शुक्रग्रहः	५४६-५४७	बोद्धाग्निरहः	६०७-६११
मन्थिग्रहः	५४८-५५१	वृक्षिणा	६१२-६२०
आश्रयणग्रहः	५५२-५५६	समिष्टवज्रहोमः	६२१-६२८
उक्थयग्रहः	५५७-५५९	अष्टमृत्युः	६२९-६३७
भुवग्रहः	५६०-५६२	[सूर्यकादसिनी (भास्करम्)	६३८-६३९
ऋतुग्रहाः	५६३-५६६	पञ्चकादसिनी (..)	६३९-६४०
ऐन्द्राग्रहः	५६७	पारतोक्तपञ्चः (..)	६४०-६४१
वैश्वदेवग्रहः	५६८-५६९	सौम्यचक्रः (..)	६४१-६४२
मरुत्वतीचग्रहाः	५७०-५७३	अग्निप्राज्ञग्रहाः (..)	६४२-६४३
माहेन्द्रग्रहः	५७४-५७७	अष्टमृत्युग्रहः (..)	६४३-६४४
आदित्यग्रहः	५७८-५८३	अंशुग्रहः (..)	६४४-६४५
सावित्रग्रहः	५८४-५८६	बोद्धाग्निरहः (..)	६४५-६४६]
वैश्वदेवग्रहः	५८७-५८८	काम्येष्टियाज्यापुरोमुखाध्याः	६४६-६४७

संक्षेपविवरणम्

आपबसु	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	विम्	पिङ्गलसूत्राणि
आपधौ	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	प्रठ	प्रश्नोपनिषद्
आभा	आर्षेयब्राह्मणम्	फि	फिट्सूत्राणि
आचधौ	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	बृठ	बृहदारण्यकोपनिषद्
उ	ऋग्वेदसूत्राणि	बृदे	बृहदेवता
अभा	अथर्ववेदपातिशाक्यम्	बौध	बौधायनधर्मसूत्रम्
असं	अथर्ववेदसंहिता	बौधौ	बौधायनश्रौतसूत्रम्
ऐ.भा	ऐतरेयारण्यकम्	असु	अङ्गसूत्राणि
ऐ.उ	ऐतरेयोपनिषद्	भाधौ	भारद्वाजश्रौतसूत्रम्
ऐ.वा	ऐतरेयब्राह्मणम्	भारद्वाजपैतृ	भारद्वाजपैतृमेधिकसूत्रम्
कपिर्षं	कपिष्ठकसंहिता	मनु	मनुस्मृतिः
काण्वसं	काण्वसंहिता	मभा	महाभारतम् (BORI)
कासं	काठकसंहिता	मुउ	मुण्डकोपनिषद्
कौड	कौषीतबसुपनिषद्	मैठ	मैत्रायण्युपनिषद्
काठ	काण्वोष्कोपनिषद्	मैसं	मैत्रायणीसंहिता
कैम्बा	कैमिनीकण्वायमाकाशितरः	याज्ञस्मृ	याज्ञवल्क्यमस्मृतिः
कैसु	कैमिनीकसूत्राणि	कोसु	पातञ्जलयोगसूत्राणि
नाभा	ताण्ड्यमहाभाष्यम्	वा	वार्तिकम् (पाणिनीयसूत्रेषु)
तै.भा	तैत्तिरीयारण्यकम्	वासं	वाजसनेयिसंहिता
तै.उ	तैत्तिरीयोपनिषद्	वैष्वाश्रौसु	वैष्वात्मश्रौतसूत्रम्
तै.पा	तैत्तिरीयप्रातिशाक्यम्	वैम्बा	वैष्वासिकण्वायमाका
तै.वा	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	सामा	सातपथ्यब्राह्मणम्
तैसं	तैत्तिरीयसंहिता	शांभा	शाङ्खायनब्राह्मणम्
द्र.	द्रष्टव्यम्	श्वेउ	श्वेताश्वतरोपनिषद्
मि	निरुक्तम्	श्रौ, श्रौसु	श्रौतसूत्रम्
पञ्चविंशत्तमा	पञ्चविंशत्तमाङ्गम्	वामा	वह्निषत्तमाङ्गम्
पा	पाणिनीयाष्टाध्यायी	सासं	सामवेदसंहिता
पाम }	पातञ्जलमहाभाष्यम्	द्विश्रौ	हिरण्यकेशीयश्रौतसूत्रम्
पामा }		*	अनुषङ्गदर्शकं चिह्नम्
पाणिश्रुता	पाणिनीया शिक्षा		

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

पदपाठ्युता

मङ्गभास्कर-सायणभाष्य-समेता

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

भट्टभास्करभाष्य-सायणभाष्य-समेता

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

* ईशानः सर्वविद्यानां भूतानामीश्वरः परः ।

पुनातु सर्वदा आत्मान्^१ शब्दब्रह्मतनुः^२ शिवः ॥

† आगीक्षायाः सुमनसः सर्वाधानामुपक्रमे ।

अं नाराः कृतकृपाः स्मृस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

अथ मिथसितं वेदा यो वेदेभ्योऽक्षितं जगत् ।

निर्ममे तमहं बभूवे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

अरकटाक्षेण^३ तद्रूपं दधद्भुक्तमहीपतिः^४ ।

* आदित्यव्याध्याचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने^५ ॥ ३ ॥

* मै४ पुस्तकारम् उपलभ्यमानोऽधिकः श्लोकः— 'सम्यङ्म्यायकभावेन महता मारतेन च । संपूर्णहित-
वेदाय नमो व्यासाय विष्णवे ।' १. तं१. तं२. तं३. ति. प. ब. स. म१. मै४ - बुष्मान् ।
२. तं२. मै - 'ब्रह्ममवः ।

† आ. इ. पा - पुस्तकेषु प्रारम्भ उपलभ्यमाना अधिकाः श्लोकाः—

" गजब्रह्ममभिन्त्यं तीक्ष्णदन्तं त्रिनेत्रं बृहदुदरविशेषं भूतराजं पुराणम् । अमरवरसुपूज्यं रक्तवर्णं सुरेशं
पञ्चपतिमुत्तमीशं विष्णुराजं नमामि ॥ १ ॥ मूलाधारे सतुष्यत्रे पञ्चकिञ्जल्कशोभिसे । दाडिमीकुसुमप्रस्थे तरुणा-
हारसमासुक्ता देवी ध्यायेच्चतुर्भुजाम् ॥ ३ ॥ कपिलसट्पुण्ड्रकर्मममीन्द्रिनाक्षं विबुधवदनविष्णुं विष्णुमुत्तुङ्गना-
सम् । अरिदरकरमुग्धं योगपद्मज्ञानुस्थितकरमरुणाङ्घ्रिं धीनुसिंहं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥ नमामि विष्णुं विधियज्ञरूपं
उरस्वतीं चापि तदीयजिह्वाम् । त्रैविद्यब्रह्मान् विबुधो गुरुश्च बोधायनाचार्यपदद्वयं च " ॥ ५ ॥

तै. मै. - पुस्तकयोः प्रारम्भ उपलभ्यमानोऽधिकः श्लोकः—

'कमलाङ्गुलकर्पूरकस्तूरीवासितोरसम् । संपूर्णसुभगं देवं भजे नरहरिं हरिम्' ॥

१. आ. गो. पा - तत्कटाक्षेण । २. गो - 'बुक्कणभूपतिः । ३. आ. पा - अन्वष्टान्मा° ।

४. आ. पा - अथ श्लोकस्यानन्तरम्— " स प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः । सर्वं केत्येष वेदानां
व्याख्यातुष्वे निशुभ्यताम् ॥ इत्युक्तो माधवार्येण वीरभुक्तमहीपतिः । अन्वष्टात सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने " ॥

अत्राहुः—“यदधीतमविज्ञानं निगदेनैव शक्यते । अनप्रापितं शुक्यं न तद्व्यवस्थिति
 कर्हिचित्” ॥ (नि १-१८) इति । किं च “स्वाध्यायं भावयः” कितान्मधीन्य वेदं
 न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थश्च इत्यसकले भद्रमस्तुते स ताकमेति ज्ञानविभूतपाप्मा ॥
 (नि १-१८) इति । “स्वाध्यायोऽप्येत्यः” (नेआ २-१५) इति विधिना चार्थज्ञान-
 ५ पर्यन्तमध्ययनं विधीयत इति न्यायसिद्धम् । श्रूयते च—“यदेव विद्यया करोति” तदेव
 वीर्यवत्तरं भवति” (छाउ १-१-१०), “य उ चिनमेवं वेद” (नेसं ५-३-१२) इति च ।
 मन्त्राः पुनरविदितार्थाः नानुष्ठेयार्थप्रकाशनसमर्थाः । नन्वात प्रतिपन्नवेदायोऽनुष्ठानाऽ-

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्यानवाधानिमेघहातः ।

कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं बभूवुस्ततः ॥ ४ ॥

१०

प्राज्ञं कल्पसूत्रे द्वे मीमांसा व्याकृतिं तथा ।

उदाहरणाय ते सर्वमन्त्रार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ ५ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम ? ‘के वा तस्य’ विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणः ? कथं वा तस्य
 प्रामाण्यम् ? न अस्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति वेदो व्याकृत्यवस्थो यमिति । अत्रोच्यते—इष्टमाध्य-
 निष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदमिति स वेदः । अलौकिकमर्हेन प्रत्यक्षानुमाने व्याख्यायते ।
 १५ अनुभूयमानस्य कल्पसूत्रमविज्ञानादेः इष्टमासिद्धेत्यस्य, औपचर्येवादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वं च प्रत्यक्षतः
 सिद्धम् । स्वैरानुमपिद्यमानस्य पुनरांतरगतस्य च तत्वात्प्रत्यनुमानमप्यस्य । एवं तर्हि भावि-
 जन्मगतमप्यनुमानमप्यमिति^{१०} चेत् । न । तद्विशेषस्यानवगमनात् । न अस्तु उचोतिष्ठोमादिरिष्ट-
 प्रासिद्धेतुः, कलत्रभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरिहारहेतुरित्यनुमर्थं वेदव्यतिरेकेत्यानुमानमवश्यमेवापि तार्किक-
 सिरोमणिरप्यवगन्तुं^{११} शक्नोति । तस्मादलौकिकोपायबोधको वेद इति “लक्षणस्य जातिव्याप्तिः” ।
 २० अत एवोक्तम्—“प्रत्यक्षेणानुमिता वा यस्तुपायो न बुध्यते । एवं विद्वन्नि वेदेन तदमादेवस्य
 वेदता” ॥ इति ॥ स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्वबोध एव प्रयोजनम् । तद्वबोधार्थं व्याधिकारी ।
 तेन सहोपकार्योपकारकभावः संबन्धः । नन्वेवं सति खीष्टप्रवृत्तिः “सर्वेऽपि वेदाधिकारिणः”
 स्युः । इदं मे^{१२} स्यादनिष्टं मा भूतिपाक्षिपः सर्वजनीनत्वात् । भवम् । खीष्टप्रवृत्तिः सत्यनुपाय-
 बोधार्थिणे हेतुवन्तरेण वेदाधिकारस्य प्रतिबद्धत्वात् । उपनीतस्वेवाप्यवनाधिकारं भुक्त्वाकाङ्क्ष-

३. तं१. तं२. तं३. ति. व. म. म१ - ‘अत्राहुः’ नास्ति । ४. नि - कितान्मधीन्य ।
 ५. ति. पं. व - वेदान् ।

५. आ. गो. त्रि. पा - वेदार्थः । ६. आ. पा - किं च तदलक्षणं के । ७. आ. तं. त्रि१. त्रि२.
 त्रि३ व. मै १ - अस्य । ८. आ. पा - विषयसंबन्धप्रयोजनाधिकारिणः । ९. आ. इ. उ - अनुभूक-
 मानं । १०. आ - भाविजन्मगतसुखादीनामप्यनुमानमप्यमिति; इ. उ. पा - भाविजन्मगतसुखादीनामप्यनुमान-
 सुखादीनामप्यनुमानमप्यमिति; क - भाविजन्मगतसुखादिकमपि अनुमानमप्यमिति; गो - भाविजन्मगतसुखादीनामप्यनुमान-
 मप्यमिति; त्रि१ - भाविजन्मगतसुखादीनामप्यनुमानमप्यमिति; त्रि२ - भाविजन्मगतसुखादीनामप्यनुमानमप्यमिति । ११. आ.
 इ. उ. पा - °प्यनुमानम् । १२-१२. आ. पा - न लक्षणस्यातिव्याप्तिः । १३-१३. आ. इ. उ. पा -
 सर्वेऽधिकारिणः । १४. आ. इ. उ. पा - भवत्सिद्धं मे ।

मिथितानि कर्मफलानि प्राप्नोति, न च प्रायेति, इति वेदार्थः प्रतिपत्तयः । अत्र मतुः—
“सिनापस्य च रास्यं च दण्डनेतुरमेव च । सर्वलोकाधिपस्य च वेदशास्त्रविदर्हति” ॥ (मनु
१२.१००) इति । अत्र च—“इति ताम्रपराणस्तः पदवाक्यप्रमाणवित् । अयोप-
कारवेदी च वेदार्थं ज्ञानुमर्हति” ॥ इति । अनेवनिधा अव्यञ्जना नाधिक्रियन्ते ॥

मन्त्राणां विनियोगमागमविधिः उदात्तपूर्णं देवताः १०

११ काण्डवर्णि ११ निगमं निरुक्तमितिहासात्मिका ब्राह्मणम् ।

१२ वाक्यार्थस्वरूपवृत्तिमननव्यापारं प्रत्येकं

शब्दानामनसुयवः सुमगसः शुभन्तु जिज्ञासवः ॥

अनुपमीतयोः कीदृशबोधेदाप्यथनमनिष्टमासिद्धेतिरिति बोधयति । कथं तर्हि तपोस्तदुपायावगमः ?
पुराणादिभिरिति सूत्रम् । अत एवोक्तम्—“कीदृशद्विप्रवन्धूनां ब्रवी न श्रुतिगोचरा । इति १०
भारतमाकथानं ११ कृपया सुनिना ११ कृतम्” ॥ (भीमद्वागवत १.४.२५) । तस्मादुपमीतैरेव ११
श्रवणमिदं वेदस्य संवत्सः । तत्प्रामाण्यं तु बोधकात् स्वत एव सिद्धम् । पौरुषेयवाक्यं तु
बोधकमपि सत् पुरुषगतभास्तिमूलकरत्वंभावनया ११ तत्परिहाराय ११ अन्यप्रमाणमपेक्ष्यैव प्रमाणं,
य तु वेदः मूलप्रमाणमपेक्षते ११, तस्य निरपत्तेन ११ कर्तृदोषशङ्काया अनुदयात् ११ । एतदेव
वैमिश्रिना सूत्रितम्—“तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्” ११ (मीम् १.१.५) इति ॥ १५

अनु वेदोऽपि काकिदासादिवाक्यवत् पौरुषेय एव, ब्रह्मकार्थव्यवहारात् । “ऋचः सामानि
जहिरे । छन्दा रति जहिरे तस्माद्यस्तस्तस्मादजायत” (असं १०.२०.९) इति ११ हि श्रुतम् ११ ।
अत एव मतवाद् वादरायणः “साक्ष्योक्तिवात्” (मसू १.१.३) इति सूत्रेण ११ ब्राह्मणो
वे कारणात्म्यमबोधत् । मैवम् । श्रुतिस्मृतिभ्यां निरपत्तवावगमात् । “वाचा विरूप निरपत्ता”
(असं ८.७.५१) इति श्रुतिः । “अनादिनिधमा निरपत्ता वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा” २०
(मसा १२.२२४.५५) इति स्मृतिः । वादरायणोऽपि देवताधिकरणे सूत्रयामास—“अत एव च
निरपत्तवम्” (मसू १.३.२९) इति । तर्हि परस्परविरोध इति चेत् । न ११ । निरपत्तवस्य व्याव-

६-६. पं - वेदार्थाः प्रतिपत्तयः । ७-७. मै - वेदविद्वद्ब्राह्मणोऽर्हति । ८. तं१. तं२. तं३.
ति. पं. व. म. म१. मै४ - ब्रह्मोत्कारः । ९. मै४ - मसुरविधिम् । १०. तं१. तं२. तं३. ति. पं.
म. म१-देवताम् । ११. तं१. ति. पं - काण्डवर्णिम् । १२. मै - निगमान् । १३. तं१. तं२. तं३.
ति. पं. व. म- वाक्यार्थस्वरूपमर्थमननं ।

१५-१५. अ. अ१. तं. त्रि१. त्रि३. म१. म३. मै१ - सुनिना कृपया । १६. गो. त्रि१. त्रि२.
त्रि३. व- ‘एव’ नास्ति । १७. त्रि१. त्रि२. व - श्रवणमिदं वेदस्य । १८. इ. उ. पां - ‘तु’ नास्ति ।
१९. आ. इ. उ. पां - ‘मूलत्वसंभवात्’ ; त्रि१. त्रि२. त्रि३ - मूलत्वसंभावनाया । २०-२०. आ. इ. उ. पां-
मूलप्रमाणमपेक्षते न तु वेदः । २१-२१. आ. क. पां - वक्तृदोषशङ्कानुदयात् ; अ. म३ - कर्तृदोषशङ्का-
नुदयात् । २२. व- तत्प्रामाण्यम् । २३. आ. क. म३ - ‘स्यानपेक्षितत्वात्’ । २४-२४. आ. इ. उ.
क. पां - ध्रुतेः ; गो - ध्रुतम् ; म३ - इ ध्रुतम् । २५. आ. इ. उ. पां - सूत्रे । २६. व - ‘स्वयंभुवा’
इत्यस्यानन्तरम् ‘आदौ वेदमयी दिव्या ततः सर्वाः प्रवृत्तयः’ । २७. इ. उ. पां - ‘न’ नास्ति ।

एतैः १४-पोडशभिश्च तत्त्वविदिनः १५ पुंसां मनेन्द्रियमे
वेदार्थः सपडङ्ग एव खलु सोऽप्येवः श्रुती चोच्यते ।
वाक्यार्थैकपराण्यधीत्य च भवस्याभ्यासिभाष्याण्यनी
भाष्यं सर्वपथीनमेतदपुना १६ मधीयमाभ्यस्यते ॥

५

प्रणम्य शिरसाऽऽचार्यान् बौधायनपुरातनान् ।

१६-व्याख्या चाभ्यर्च्यवेदस्य १७ १७-ययामनि विरच्यते १८ ॥

- हारिकवात् । सूष्टेः पूर्व संहारात् पूर्व व्यवहारकाः । तस्मिन् १६-व्यक्तिविनासादुक्तमात् ।
काळाकाशादयो मथा निष्पा एवं वेदोऽपि व्यवहारकाः १७ कालिदासादिवाक्यस्य पूर्वपक्षविशेषात् ।
भावात् १८ नित्यः । आदिमुष्टौ तु काळाकाशादिवदेव लक्षणः सकाशात् वेदोऽपि विराज्यते । अतो
१० विषयभेदाच्च परस्परविरोधः । लक्षणो निर्दोषादेव वेदस्य १९ कर्तृदोषाभ्यामात् स्वतः सिद्धं ग्रामाभ्यस्य
तदवस्थम् २० । तस्मात् २१ लक्षणसङ्गात्, विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसङ्गात् २२ ग्रामाभ्यस्य
सुस्थितत्वाच्च वेदो व्याख्यातव्य एव । अथोक्तविषयादिमङ्गाद्यमभिप्रेय- "ग्रामाभ्यासोऽप्येतत्त्वः"
(तैत्ति २-१५) इत्यभ्यस्यनं विधीयते । पाठमात्रस्याभ्यस्यनसङ्गात्वादेन अर्थावबोधस्याविवक्षित-
त्वात् वेदव्याख्यानम् २३ अशुक्तमिति चेत् । न । विधेर्बोधवर्धकसाधिकात् । एतस्य २४ गुह्यमनुवादिभिः ।
१५ बहुधा प्रपञ्चितम् । आम्नायते च— "वदधीतमविज्ञातं निगदेभ्यः सज्जते । अनन्ताविद्यं सुक्ष्मं न
तज्ज्वलति कर्हिषित् ॥ स्वाधुरथं भारहारः किकाभूर्ध्वीथ वेदं न विमानाति वोऽर्थश्च ।
वोऽर्थश्च इत्यकलं भद्रमस्मृतं नाकमेति ज्ञानविभूतपाप्मा ॥" (त्रि १-१४); "आकमेव
निष्कारणो धर्मः वदन्तो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" (पाम परपक्षा) इति । एवं तर्हि ज्ञानस्य पूर्वविशेषात्
अभ्यस्यने २५ पाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम । वर्णयन्ति २६ वेदमेव २७ साक्यदर्शनाभ्युत्थारिणः । अतु-
२० विभिन्निरेवानुष्ठानाभ्यासानुपपत्त्या वेदार्थज्ञानस्य प्रापितत्वाच्चैतद्विधेयमिति चेत्, तर्हि तद्विधिवत्त्वात्
वेदनमात्रेण स्वतन्त्रं किंचिदपूर्वमस्तु । भूयते अनुष्ठानज्ञानयोः स्वतन्त्रं प्रथमं कथम्— "कर्तुं
पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां वोऽन्तर्मयेन यजते य उ चैवमेवं वेद" (तैत्ति ५-३-१२) इति ।

१४-१४. मै. मै १. मै ४ - पोडशभिः सहैव; ५ - पोडशभिश्च तत्त्वविदिनः; ति-पोडशभिश्च सहैव
तत्त्वविदिनः । १५. ति - सर्वं समारभ्यते । १६-१६. मै. मै १ - व्याख्येयान्भ्युवेदस्य;

व - व्याख्यानमभ्युवेदस्य ।

१७-१७. मै. मै १ - कथाबुद्धिं विधीयते; ५ - कथामिति विद्यायते;

मै ४ - ययामिति विविच्यते ।

२८. आ. उ. पा. उत्पादवि०; इ - 'उत्पत्ति' नास्ति । २९. इ. गो. त्रि. १ त्रि. २. त्रि. ३. पा. म १ -
व्यवहारे । ३०. आ. इ. उ. पा - भावेन । ३१. आ. पा - वस्तुदोषा । ३२. त्रि. २. व - तदवस्थमेव
३३-३३. आ - लक्षणप्रमाणसङ्गात् विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसङ्गात्; तै. मै १ - लक्षणसङ्गात्
विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धसङ्गात्; व - लक्षणविषयप्रयोजनसङ्गात्; इ. उ - लक्षणप्रयोजनसङ्गात्;
क - लक्षणप्रमाणसङ्गात् विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसङ्गात् । ३४. आ. इ. उ. पा - अशुक्तमिति ।
३५. आ. इ. उ. पा. म १ - भद्रमता । ३६. आ. इ. उ. पा - 'अभ्यस्यनम्' इत्यत्रानन्तरं 'तस्य' ।
३७. गो. म १ - ज्ञेयमेव; त्रि. १. त्रि. २. त्रि. ३ - एकमेव; तै. व - एकमेव च; इ. उ. पा. म २ - त्वेवमेव ।
३८. त्रि. २ - शरीरकर्तृत्वं ।

१८-अपि च-१८, " यो ह वा अविदितापेयश्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण १९ याजयति
२० वाऽप्यापयति वा स्वाणं वृद्धिं गते वा पश्ये प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य
छन्दासि भवन्ति अयं यो मन्त्रे मन्त्रे वेद स सर्वमायुरेति " (आत्रा १-१) इत्यादिदर्शनात्
१९प्रतिमन्त्रमापेयादीनि ज्ञातव्यानि । तत्र १९ मन्त्राणामुपनिर्दिष्टा । अक्षरसंख्याविशेषश्छन्दः ।
मन्त्रवाच्योऽर्थो देवता । विनियोजकं ब्राह्मणम् । तत्रैकं महती देवता अभिवायुसूर्यरूपेण २५
विभक्ता सर्वत्र ध्यातव्या; तासां विभूतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्थाना २६ अन्या २७ अपि २८ देवता इति

१९अक्षरमन्त्रमापेयादीनि ज्ञातव्यानि ब्राह्मणास्तत्साधकमनुष्ठानं स्वयं स्वादिति चेत् । न । तरुणीयाया
महाहत्वाया २०मानसकायिककादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । २१मनसा संकल्पिता, वाचाऽऽयनुज्ञाता,
परहस्तेन कारिता स्वयं कृता, पुनः पुनः कृता केवेवं तारतम्येन अवस्थिता २२ महाहत्वाऽनेकविधा ।
अतः २३तरुणमन्त्रमेकविधम्, यथा स्वर्गो बहुविधस्तद्वत् । " अभिहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः ", १०
" वर्त्तपूर्णमासाऽर्वा स्वर्गकामो यजेत ", " ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत " २४इत्यादावुच्चावच-
कर्मणामेकविधकालंमन्त्रात् स्वर्गो बहुविधः । यत्तु कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं तत् कर्मफल एवातिशयं
जनयति । " उमी कुरुतो यज्ज्ञेतदेवं वेद यन्न न वेद " (छाठ १-१-१०) इति विद्वद्विद्वत्प्रयोगी
२५प्रवृत्त्यर्थम् — " यदेव विद्याया करोति...तदेव वीर्यवत्तरं भवति " (छाठ १-१-१०) इत्याम्नानात् ।
अहोपाहितविषयमेतदुपायमिति चेत् । न । न्यायस्य समानत्वात् । अस्ति ह्यस्यायं स्वोपोद्बलकं १५
किञ्चम् । प्रजापतिः किं सोमयागोऽर्वाचीनामभिहोत्रपौर्णमास्यमावास्यानामकान् २६ परस्पर-
मुच्चावचात् यजान् ससर्ज । सोमयागांआभिहोत्रादिभ्यः प्रौढान् २७ अभिहोत्रोक्त्वातिरात्रनामकान्
परस्परमुच्चावचात् तृत्वा प्रथमसृष्टेर्अभिहोत्रादिव्यभिमानवितोषेण वर्गद्वयं तुल्योद्-
मिमीत । पृष्ठे २८ वृत्तान्तं २९विज्ञानतः ३०अभिहोत्रादिभिः अभिहोत्रादिकलं भवति ।
तथा च ब्राह्मणमात्रावयते — " प्रजापतिर्विज्ञानस्वताभिहोत्रं आभिहोत्रं च पौर्णमासी २०
योक्त्वैव नामावास्यां आतिरात्रं च ताजुदमिमीत आचवभिहोत्रमासीत्ताजानभिहोत्रो यावती
पौर्णमासी ताजानुक्त्वो यावत्प्रमावास्या ताजानतिरात्रो च एवं विज्ञानभिहोत्रं जुहोति ।

१८-१८. तं१. तं२. तं३. ति. पं. ब. म. मै४- 'अपि च' नास्ति; १९. तं१. तं२. तं३. ति.
पं. ब. म. म१. मै४- 'मन्त्रेण' इत्यस्यानन्तरं 'यजति' । २०. तं१. तं२. तं३. ति. पं. ब. म. म१.
मै४- 'वाऽप्यापयति' नास्ति । २१. मै. मै१- प्रतिमन्त्रम् आख्यादीनि । २२. मै- अत्र ।
२३. तं१. तं२. तं३. ति. ब. म. म१. मै४- 'सूर्यादिरूपेण' । २४. मै. मै१- 'जुस्थानस्थाः; पं. ब.
मै४- 'जुस्था; ति- 'जुस्थाना । २५. ति- 'अन्या' नास्ति । २६. पं. ब. ति- 'अपि' नास्ति ।

३९. इ. उ. पा-अत्यल्पः । ४०. क-मानसिकायिकवादि; आ. इ. उ. पा-मानसवायिक-
त्वादित्; म१-मानसवायिककायिकवादि । ४१. म३- 'मनसा' इत्यस्य पूर्वं 'पुरुषेण' । ४२. अ.
अ१. आ. पा-व्यवस्थिता; म३-अवस्थितत्वात् । ४३. आ. पा-तत्तरणं । ४४. आ. पा-इत्याहु-
चत्वादित्; तं. मै१-इत्येवमादावुच्चावचं । ४५. आ. त्रि१-प्रकृत्य । ४६. आ-पौर्णमास्यमावा-
स्यानामकान्; म१-पौर्णमासावास्यानामकान्; तं-पौर्णमास्यानामकान् । ४७. आ. इ. उ. पा-
येष्टान् । ४८. अ. आ. इ. उ. गो. पा. म१. म३-एवम् । ४९. आ. पा-ज्ञानतः । ५०. तं. मै-
'अभिहोत्रादिभिः' इत्यस्यानन्तरं 'प्रौढाभिः' ।

नैरुक्ताः (नि ७-५) । ताव प्रतिसन्त्रं स्त्रिर्निमित्तयोगेन च सम्पन्न एवेति* न ताव
पृथग्भिधानाय प्रयस्यामः । ऋणः प्रताप-यादयः प्रतिकाण्डं भिद्यन्ते । ने च होमनर्पणाकार्यं
ज्ञातव्याः । यथाहुः—“अथ काण्डोपाकरणेनानुदकापत्तिभिः शुचि । ” अथप्रत्ययवेकित्व
मनैः पर्वशमीषु च ॥ काण्डोपाकरणेनानुदकापत्तिभिः शुचि । नुदुपात काण्डममामी च
५ श्रुतिरेवा सनातनी ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २-१०-११) ।

- यावद्विष्टोमेनोपाप्मोति तावदुपाप्मोति य एवं विद्वान् पूर्वमासीत् यजते यावदुपाप्मोपाप्मोति
तावदुपाप्मोति य एवं विद्वानमावासां यजते यावद्विश्वेभ्योपाप्मोति तावदुपाप्मोति ”
(तैत् १-६-२) इति । तदेतदेतदस्य सर्वत्र* इत्यन्वयः कथं विद्वत् ॥ किं च तत्तद्विष्टोमे
‘य एवं विद्वान्’ इति वक्ष्यामि वेदनादयि* कथं वृत्ते । तावदुपाप्म इति केन । “अस्तु
१० नाम” । “महासह एतन्मराधं तेषां यजमानां विष्टेवार्थं प्रकृत्यापराधात् । तर्हि ‘यावदः’
‘यावदः न शब्दाः’ इति श्वायेन श्वायं प्रामाण्यं नाप्नोति केन । न । महातावत्प्रत्यय विष्टेव
विष्टेव इत्येवमन्तरतापर्थस्य स्वार्थविष्टेवत्वानिश्चयः । “प्रामाण्यः ‘अवश्यं’ इत्याद्येवार्थव्यवहारि
स्वार्थे प्रामाण्यं प्रयोजयेति केन । न । प्रामाण्यमन्तरतापर्थव्यवहारः । “हिः संकलनस्य सर्वं वक्ष्यते ”
इत्याद्येवार्थव्यवहारः* नु वावासावेत्यनुवादवाच्यं स्वार्थे प्रामाण्यम् । वेदमन्त्रकथनानि नु वावासाव्यानि ।
१५ नापि वाच्यानि । “तस्मादर्थवादवेत्यन्वयेन स्वार्थे प्रामाण्यम् । अन्वयात् तस्मादर्थवादविष्टो
देवादीनां” विप्रहादिसर्वं न भिद्येत् । अत एवोक्तम्—“विष्टोमे गुणवादः स्वादुपवादीऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तस्मान्नादर्थवादश्चिदा मत्तः ” ॥ इति । किं बहुना विष्टमन्त्राद्येव वेदमन्त्राद्येव, अतो
वेदनाय वेदो व्याप्तवाच्यते । योऽर्थं विष्टमन्त्र इत्यन्वयमिति ह्यपि ह्यारोपायः सामान्यतो निर्दिष्टः न
विष्टोमेन स्पष्टीक्रियते । वेदस्तावत् काण्डवृत्त्यामकः । तत्र पूर्वस्मिन्* कः अन्ते नित्यनैमित्तिकानुक्रमविष्ट-
रूपं चतुर्विधं कर्म प्रतिपाद्यम् । “यावत्प्रीत्यमिहोत्रं जुहोति ” इत्यादिकं नित्यम्, तत्तत्
२० प्रतिसिन्धुतमिति शब्दात् । “यस्य गृहान् दृष्ट्वाग्रये कामयते पुरोडाशमवाक्यात् निर्दिष्टम् ”
(तैत् २-२-२) इत्यादिकं नैमित्तिकम्, तत्तत्प्रतिपाद्यमिति शब्दात् । “विष्टोमे यजते वक्ष्यामः”
(तैत् २-४-१) इत्यादिकं काम्यम् । “तस्मात्प्रत्ययवृत्त्यामया न च वक्ष्यते न सदाऽऽतीत ”
(तैत् २-५-१) इत्यादिकं निश्चितम् । तेषु “विष्टोमे नित्यमिति काण्डानुष्ठानादर्थमेव प्रामाण्यकथनमिति च विहितम् ।
२५ स च प्रामाण्यो यावदुपाप्मो न भिद्यते—” विहितस्याननुष्ठानादिति नित्यं च शेषम् । अन्तिमहा-

* ‘प्रतिसिन्धुतः’ इति शब्दः । २७. मै - यज्ञायते च । २८. मै, तै, मै, नि, व, म.
म१ - तर्पणार्थम् । २९. मै, मै - तदाहुः । ३०. त, म१ - अन्वयं तर्प ।

‘११. त्रि२. य- ‘सर्वत्र’ नास्ति । १२. आ. त्रि१. त्रि२. पा. म१. म१-वेद । १३. अ. आ.
त्रि१. त्रि२. पा. म१-वेदनादेव । १४-१५. त. त्रि२. व. म१. मै१- ‘अस्तु नाम’ नास्ति । १६. क- श्वेत
हि । १७. गो. तं. त्रि१. त्रि२. त्रि२. म१- मै१ कासी हि । १८. व - ‘यावदुपाप्मोपाप्मः’
आ. अ१. इ. उ. तं. पा. म१. म१. मै१- इत्यर्थवादस्यापि । १९. इ. उ. गो. तं. पा. हा- इत्यर्थवादस्य ।
२०. व- वाच्यानि । २०. गो- तस्मादर्थवादस्येव सात्वत् । २१. आ. इ. उ. त्रि१. पा. हा- वेदानाम् ।
२२. आ. इ. उ. पा. हा- पूर्वम् । २३. आ. क- निश्चितम् । २४. आ- नित्यनैमित्तिकानुक्रमेण
तदकरणे; इ. उ. पा. हा- नित्यनैमित्तिकानुक्रमेण तदकरणेन ।

तत्र प्रजापतेर्नव काण्डानि - पौरोडाशिकम्, याजमानम्, होतारः, इष्टिहोत्रम्, चतुर्णां ब्राह्मणानि, गिरूमेधमेति । सोमस्य नव काण्डानि - ११ अथर्वमहदक्षिणानि, तेषां त्रयाणां ब्राह्मणमेकम्, याजपेयः, तस्य च ब्राह्मणम्, सवाः, शुक्लीयं " नमो वाचे " (तैआ ४.१) इत्यादिकम्, तस्य च ब्राह्मणमिति ॥ ११ अग्नेः सप्त काण्डानि-अग्न्याभेयम्, पुनराभेयम्, अग्न्यु-पस्थानम्, अग्निः, तस्य च ब्राह्मणं " सावित्राणि जुहोति " (तैसं ५.१.१) इत्यादि, ५ तस्यैव द्वितीयं ब्राह्मणं " यदेकेन " (तैसं ५.५.१) इत्यादि, अग्निहोत्रब्राह्मणमिति । अपि विधेयां देवानां षोडश काण्डानि-राजसूयः, तस्य च ब्राह्मणम्, काम्याः पशवः, काम्या इष्टयः, उपानुवाक्यं " प्रजापतिरकामयन् " (तैसं ३.१.१) इति प्रश्नपञ्चकं, याज्याः,

चैविद्विषाणां नरः पतनमुच्यते ॥ (काण्ड ३.२१२) इति । याज्यादीनामप्युक्तोऽप्य-वर्जनीयतया स्वाधीनः स्वर्गः प्राप्नोते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—' तद्यथाऽऽग्ने फलार्थे १५ निमित्ते १० १५ छाया गन्ध इत्यनूपद्यते १५ एवं १८ धर्मं चर्यमाणमर्थाः १८ अनूपद्यते १५ [भाष्यसू १-२०-३] इति । काम्यस्य इष्टमाहिहेतुत्वं १५ तद्विधिवाक्ये १० पृथ स्पष्टम् १० । १५ इच्छाविधातलक्षणम् अविष्टं चार्थात् परिह्रियते । १५ निषिद्धवर्जनेन रागप्राप्तनिषिद्धानुष्ठानग्रन्थो नरकपातः १५ परिह्रियते । न केवलं शिष्यसमिपिकाम्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः किं नु भीशुद्धपा विविदिचोपादनद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुस्वर्गमपि लभ्यते । तथा च ब्राह्मणसंनिधेयः समामनन्ति—' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यजेन १५ दानेन तपसाऽनाल्लभेन ' (बृह ४.४.२२) इति । एवं तर्हि पूर्वकाण्ड एवाशेषपुरुषार्थमिदं कृत-मुत्तरकाण्डेति चेत् । न । अपुनरावृत्तिखण्डनस्याऽऽध्यात्मिकपुरुषार्थस्य तत्रासिद्धेः । अत एवाऽऽद्यवर्-गिकाः कर्मिणो दक्षिणमार्गेण चन्द्रमार्गं पुनरावृत्तिं चाऽऽमनन्ति—' स सोमलोके विन्मृतिमनुभूय पुनरावर्तते ' (प्रव ५.४) इति । अत उत्तरकाण्डस्तदर्थको १५ ब्रह्मव्यः १५ । १५ आरब्धमितकपुरुषार्थ-विशिष्टं द्विविधं १५ सद्योमुक्तिः कममुक्तिश्चेति । वर्तमानदेहपातानन्तरमेव सिध्यति सद्योमुक्तिः । २० उत्तरमार्गेण यत्नः १५ ब्रह्मलोके चिरं भोगाननुभूय तत्रोत्पन्नज्ञानस्य ब्रह्मलोकावसाने सिध्यति कममुक्तिः । तस्मादुत्तरकाण्डे ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मोपास्तित्वोत्पन्नं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्तित्वप्रसङ्गात् १५ ब्रह्मदृष्ट्या प्रतीक-मुपास्थानेन सांसारिकफलकामिन्मुक्तिं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्तकप्रतीकोपासकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गे

३१. तं१. तं२. तं३. नि. पं. म. म१. मै४ - अथर्वो महादक्षिणानि । ३२. मै. मै४ - अथामे ।

६५. त्रि१. त्रि२. त्रि३. ब- ' फलार्थे ' नास्ति । ६६. आ-निमित्ते । ६७-६७. आ- छाया-गन्धावनूपद्यते; गो. त्रि१. त्रि२. हा - छाया गन्ध इत्यनूपद्यते; इ. उ. पा. ब - छायागन्ध इत्यनूपद्यन्ते । ६८-६८. आ. पा-धर्ममपि चर्यमाणमर्थाः; त्रि२. ब-धर्मं चर्यमाणमर्थकामाः; क. हा-धर्मोऽपि चर्यमाणे अर्थाः । ६९. आ. इ. उ. पा. हा - इष्टफलहेतुत्वम् । ७०-७०. आ. इ. उ. पा. हा - स्पष्टमेव । ७१. आ. इ. उ. हा - इष्टविधातरूपम्; अ. म३ - इष्टविधातलक्षणम्; पा - इच्छाविधातरूपम्; क - इष्टविधातम् । ७२-७२. आ. इ. उ. पा - निषिद्धवर्जनाच्च रागप्राप्तानुष्ठानग्रन्थो नरकः । ७३. अ.क. त्रि१. त्रि२. त्रि३. ब. म३ - ' तदर्थको ' नास्ति । ७४. त्रि१. त्रि२. त्रि. ३ ब - ज्ञातव्यः; अ. क. म३ - आरब्धव्यः । ७५. इ. उ. पा. हा - आरब्धपुरुषार्थः; आ - ' पुरुषार्थः । ७६. आ. इ. पा. हा - द्विविधः । ७७. क, त. त्रि१. त्रि२. त्रि. ३ ब. म. ३. मै१ - ' गत्वा ' नास्ति । ७८. आ. पा - ' प्रसङ्गेन ।

अश्वमेधः, तस्य च ब्राह्मणम्, सत्राणि, उपहोमाः, सूक्तानि, नक्षत्रेष्टयः, मीशामणिः, अश्वि-
द्राणि, पशुहोत्रम्, ^{११}पुरुषमेध इति । साहिनीनामुपनिषदां साहित्य उपनिषद ऋग्यजुः ^{१२}“हो
नो मित्रः” (तैआ ७.१.१) इत्यादीनाम् । याज्ञिकीनामुपनिषदां याज्ञिक्यः ^{१३}“अश्वस्यपारे”
(तैआ १०.१.१) इत्यादीनाम् । वारुणीनां वारुण्यः ^{१४}“सह नावतु” (तैआ ८.२.१) इत्यादीनाम् ।

५ इत्येवं तित्तिरिशाखायाः अनुश्रव्यारिशत् काण्डानि । अथ काठके काण्डान्यष्टौ ^{१५}हव्यवाहनादी-
नाम् । अत्र ^{१६}हव्यवाहः ^{१७}वत्वारि काण्डानि— सावित्रचिन्त्यम्, नाधिकेनचिन्त्यम्, चातुर्होत्र-

प्रतीकोपासकस्य विमुक्तोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकगमनाभावेन तन्मनुस्तरिचमावात् ^{१८}अग्निं पुनरावृष्टिः ।
एतच्च ^{१९}अमतीकालम्बनाकपति ^{२०}“ (मसू ४.३.१५) इत्यधिकरणे प्रवृत्तम् ॥

- ननु अस्त्येवं पूर्वोत्तरकाण्डयोः विषयविशेषः प्रयोजनविशेषश्च ^{२१}, तथापि पूर्वकाण्डे ३३ दी
१० कर्मान्तरं परिशयञ्च दूर्ध्वपूर्णमासेष्टिरेव युक्तः प्रतिपाद्यत इति चेत् । प्रकृतिवाचिरपेक्षावाच्येति दृष्टः ।
प्रकर्षेणाहोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कुर्यान्नाहविषयावमुपदेशश्च प्रकर्षः । विकृतिषु तु ^{२२}“विकृतिपात्र-
मात्रस्योपदेशः क्रियते । अहान्तराणि तु प्रकृतेरभिदिश्यन्ते । अत उपदेशश्च ^{२३}प्रकर्षोभावाः । प्रकृति-
विधिषा अग्निहोत्रमिष्टिः सोममेति । शिष्टकावेनेषु अग्न्यग्निरपेक्षेण सहाजानं सर्वमुपदिष्टम् ^{२४} । तत्र
सोमवागस्य स्वरूपेणाग्न्यग्निरपेक्षेऽप्यष्टेषु दीक्षणीयाग्रायणीयादिषु दूर्ध्वपूर्णमासेष्टिसावेष्टारवात् ^{२५} न
१५ पूर्वमागिरत् युक्तम् । इहेत्यु सोमवागनैरपेक्षवात् ^{२६} सोमात् प्राचीनत्वं युक्तम् । अथवाग्निहोत्रस्य
स्वरूपेऽष्टेषु ^{२७}“च नास्त्यपेक्षा”, ^{२८}“तथावग्निसिद्धपेक्षावात्”, आहवनीयाग्रायणीया च ^{२९}“पचमानेष्टि-
साध्यावात्”, ^{३०}“पचमानेष्टीनां च दूर्ध्वपूर्णमासविकृतिवात् परंपरकाऽग्निहोत्रस्य दूर्ध्वपूर्णमासापेक्षाऽस्तीति
प्रथममागिरत् न ^{३१} युक्तम् । ^{३२}“दूर्ध्वपूर्णमासयोर्दिग्माध्वरादग्निवाचकमाकानं प्रथमतो वक्तव्यमिति
चेत् । नैवम् ^{३३} । वाचानमात्रेणाग्नयः सिध्यन्ति किंतु पचमानेष्टिसिद्धिः । तादृशेभ्यो दूर्ध्वपूर्णमास-
२० विकृतिवात् साक्षादेव ^{३४} दूर्ध्वपूर्णमासापेक्षन्ते । दूर्ध्वपूर्णमासी तदभिद्वारा ^{३५} पचमानेष्टिसावेष्टावपि च
साक्षात् पचमानेष्टीरपेक्षेते । अतो निरपेक्षावात् दूर्ध्वपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्यम् । अन्त्येष्टिसावेष्ट-

३३. मै. मै१ - नरमेधः । ३४. मै१ - हव्यवाहनादीनाम् । ३५. मै. मै१. मै४ - तत्र ।
३६. प. व. मै१. मै४ - हव्यवाहनस्य ।

७९. आ. इ. उ. पा. हा - “रथसिद्धत्वात्” ; त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. म३ - “रमावात्” ।
८०. गो - तत्रोपहितः प्रयोजनविशेषश्च ; त्रि१. त्रि२. त्रि३. व - तत्र
तत्रोपहितः प्रयोजनविशेषश्च ; अ. अ१. क. म१ - तत्र तत्र उचितप्रयोजनं पचयितोषश्च ।
८१. आ. इ. उ. पा - विशेषाहोपदेश एव ; त्रि१. त्रि२. व - विशेषाग्रायणस्योपदेशः । ८२. आ. इ. उ. -
अतिदेशस्य । ८३. तं. म१ - सर्वमुद्दिष्टम् ; त्रि१. त्रि२. त्रि३. व - समुद्दिष्टम् । ८४. आ. - दूर्ध्वपूर्णमासा-
पेक्षावात् ; इ. उ. पा. हा - दूर्ध्वपूर्णमाससापेक्षावात् । ८५. आ. इ. उ. पा - “निरपेक्षावात्” ।
८६-८६. आ. इ. उ. पा - वा नाग्यापेक्षा ; त्रि१ - नाग्यापेक्षा ; म१ - वा नास्त्यपेक्षा ; गो - वा नास्त्यपेक्षा ;
अ. म३ - च नास्त्यपेक्षा । ८७. आ. पा - पाचमानेष्टि ^{३६} । ८८. आ. पा - पाचमानेष्टीनाम् । ८९. इ.
गो. त्रि१. त्रि३. पा. हा - “न” नास्ति । ९०. म३ - “दूर्ध्वपूर्ण” इत्यस्य पूर्व “ननु” ; आ. पा - दूर्ध्वपूर्ण-
मासयोरेष्टि ^{३७} । ९१. आ. - नैवम् । ९२. त्रि२. व - “एव” नास्ति । ९३. आ. इ. उ. पा - तदभि-
योनिद्वारा ; मै१ - चाग्निद्वारा ।

क्षिप्तम् वैश्वसूत्रक्षिप्तमिति । अघाठणकेषु कक्षित्यस्याकृणाः काण्डर्ययः । अयं विशेषां देवानां
हे काण्डे-दिवः श्वेनेष्टयः " तुभ्यम् " (तैत्रा ३.१२.१), " देवेभ्यः " (तैत्रा ३.१२.२)
इत्यनुवाकौ; अघायेष्टयः " तपसा " (तैत्रा ३.१२.३), " देवेभ्यः " (तैत्रा ३.१२.४)
इत्यनुवाकौ । अयं एवाध्यायभाष्यस्य स्वयम्भूः ऋषिः । अथैकामिकाण्डस्य " प्रसूगमन्ता " (अथस्तम्भमन्त्रपाठ १.१-१) इति प्रश्नइयम्, वैश्वदेवामिमन्त्राक्षे; तस्य विश्वेदेवा ऋषयः ॥ ९

वीर्यादी^{१०} दक्षपूर्णमासेहिनां ग्राह्यतेति^{११} केन । वाडव । यजुर्वेदमप्येव दक्षपूर्णमासयोरादिरवमुक्तं,
कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात्^{१२} । आनुपूर्व्यात्^{१३} कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समाभ्यासम् । तत्र
तत्र विशेषायेकाध्यामयेकित्वा आध्यापुरीषुवाक्यादयः आश्वेदे समाभ्यास्यन्ते, स्तोत्रादीषु तु सामवेदे ।
तथा सति भित्तिरथावीर्यो यजुर्वेदविश्वरथानीचावितरी । तस्मात् कर्मसु^{१४} यजुर्वेदस्यैव^{१५} प्राधान्यम् ।
तस्मिन् दक्षपूर्णमासेहिनां समाभ्यासात् । यद्यपि मन्त्रमाहात्म्यमयो वेदस्तथापि माहात्म्ये मन्त्र- १०
व्याख्यामकरवाक्यात्^{१६} मन्त्रा एवाऽऽदी समाभ्यासाः । ते^{१७} च त्रिविधाः । अथः सामानि
यजुर्वेदेति । तत्र यजुषामध्ययने यजुषाणां, कश्चिदानीं^{१८} सप्तमाधेऽपि यजुर्वेद इत्येकं^{१९}
आख्यायते^{२०} । अथ यजुर्वेदस्य चास्य अन्यादिसिद्धवाक्यसमाख्यायकात्^{२१} अवगन्तव्यम् ।
१०१ अस्मिन् वेदे समाभ्यासात् दक्षपूर्णमासेहिनामन्त्राक्षिपिवाः आध्वर्यवाः, याजमानाः, हीत्रायेति^{२२} ।
" इये वा " (तैत् १.१) इत्यादी यपाठके पठिता आध्वर्यवाः । " तं वा सिद्धामि " (तैत् १.५
१.६-१.६) इत्यादी पठिता याजमानाः । " सत्यं प्रपद्ये " (तैत्रा ३.५) इत्यादी पठिता हीत्राः ।
१०२ यतेषां मन्त्रे याजमाणां हीत्राणां च भित्तिरथावीर्यवात्^{२३} भित्तिरथावीर्यवानामाध्वर्यवाना-
मेवादी पाठो मुक्तः । ते आध्वर्यवाः " इये वा " इत्यादिषु मन्त्रे दक्षयजुषाकेष्वाम्नासाः । तत्र
मन्त्रेऽनुवाके वासापाकरणार्था मन्त्राः । द्वितीये बर्हिंराहरणार्थाः^{२४} । तृतीये दोहणार्थाः । यजुर्वे
दविर्वाणीयार्थाः^{२५} । चतुर्थे " प्रोक्षणाद्यार्थाः । पञ्चे " तज्जुषायेष्वार्थाः । षष्ठ्ये कपाकेष्वार्थाः । २०
अष्टमे " पुरोडासप्रपणार्थाः । नवमे वेदिकरणार्थाः । दशमे आध्वर्यवाऽऽज्यग्रहणार्थाः, १११ प्रसङ्गात्
पत्नीसंनहणार्थाः^{२६} । एकादशे आध्वर्यवेऽमलेनहणार्था बर्हिंरास्तरणार्थाः^{२७} । द्वादश आचारार्थाः ।

३०. मै - अद्या स्वयम्भूः ।

१४. इ. उ - "सामयोरादी । १५. ब - "ध्यायत इति; आ. इ. उ. पा - "हिरण्यमासेति ।
१६. आ - पा. हा - प्रधानत्वात् । १७. आ. इ. उ. त्रि१. पा. म१ - आनुपूर्व्यात् । १८. त्रि१.
त्रि२ - सर्वकर्मसु । १९. अ. गो. तं. त्रि१. त्रि२. व. म१. म२. मै१ - 'एव' नास्ति । २००. तं. म१.
म२. मै१ - "नरवरुपत्वात् । २०१. अ. अ१. गो. तं. त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. म२. मै१ - मन्त्राः ।
२०२. क. त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. कश्चित् कश्चिद्व्याम् । २०३. इ. उ. गो. म१ - 'एव' नास्ति ।
२०४. गो - व्याख्यायते; तं. मै१ - अवममिषीवते; त्रि१. त्रि२. व. म२ - आभ्यास्यते । २०५. आ. इ. उ.
तं. मै१. पा - "समाभ्यास्यते; व - "वाक्यव्यवहारवत्त्वात् । २०६-२०६. ब - ते आध्वर्यवा याजमाना हीत्रायेति
त्रिविधाः । २०७-२०७. ब - तेषु । २०८. आ. क. पा. म१. म२ - बर्हिस्तंषादनार्थाः । २०९. म१ -
"निर्वाणितार्थाः; त्रि२. व - "निर्वाणितार्थाः । २१०. तं - प्रोक्षणाद्यार्थाः; मै१ - अवघातार्थाः । २११. मै१ -
पेवणार्थाः; तं - अग्निपाथार्थाः । २१२. तं - संवापाद्यार्थाः; मै१ - पुरोडासप्रपणार्थाः । २१३-२१३. इ.
उ. पा. हा - "प्रसङ्गात् पत्नीसंनहणार्थाः" नास्ति; आ. क. त्रि१. त्रि२. त्रि३ - 'च' नास्ति । २१४. इ.
उ. पा. हा - बर्हिंस्तरणार्थाः; तं. मै१ - बर्हिंराहरणार्थाः; म२ - बर्हिंरास्तरणार्थाः ।

अत्र च काण्डानां संकीर्णत्वेऽपि यथाम्नायमेवाप्येवं^{१८}, सारस्वतत्वादस्य पाठस्य । सारस्व-
हि स्वसुताय सारस्वनायमेव पाठमुपदिदेत् । तत्र च सर्वविधानिधिमुनेर पाठमर्थ्यः । तस्मा-
नतिक्रमणीय इति । ^{१९}किञ्च ... पूर्वं भगवता व्यासेन जगद्व्यकाशयमेकीभूय स्थिता वेद-
व्यस्ताः, शाखाश्च परिशुक्लाः । तत्र वैशंपायने नाम शिष्ये यजुःशाखानामभिप्रायं
६ नियुजोक्त । स चैतं पाठं ^{२०}“यास्काय, यास्काय” निमित्ते, सोऽपि श्रोत्राय, उल्लङ्घयेया-
द्ददौ येन पदविभागश्चेत् । अत्राप्येव शाखा आत्रेयीपुण्ये । उक्तं च ^{२१}“एतावतीन् यजुर्वेदे
पठेह्यै स वेदवित् । ऋषीणामपि सुखीर्यं ^{२२}“स्वयंभोवेति साम्प्रताम्”^{२३} । (काण्डानुक्रम-
१.३४) इति ॥

०१ अत्र सामिधेनीप्रयाजायभागवधानामादिमन्त्राणां प्रास्तावकादपि तेषां^{२४} हीनत्वात् ^{२५}ता-
१० ^{२६}“उपेक्षोपरितनप्रयोगाद्भूता आ-^{२७}वर्त्तवाः”^{२८} सुगन्धूदनादिमन्त्राश्चोद्गी समाम्प्रताः । ^{२९}तदेत-
सर्वं विनियोगसंग्रहकारेणैवं संगृहीतम् —

१५ “ये पूर्वपूर्वमासाहमन्त्रा एते समामनः ।
इषे वासपुष्पाकेषु प्रयोदशम् वर्जिताः ॥
वासापाकरणं वर्जितो विर्वापकश्च^{३०} ।
केवलं च कपाकानि पुरोडाशश्च वेदिका ॥
आज्यग्रहेऽसंसाहावाद्योपरितनके^{३१} ।
इत्युक्ता अनुवाक्याः प्रतिमन्त्रे विद्योपपत्तेः” ॥ इति ।

किमिदं वासापाकरणं नाम^{३२} ? कथं वा तस्य प्राशस्त्यमिति चेत् । ^{३३}“वृत्तान्ते—समि-
०१ ^{३४}“वर्षायामे त्रीणि प्रधानानि हवीषि, पूर्णमासयामे च त्रीणि^{३५} । आग्नेयोऽष्टाकपाकः, ऐन्द्र-
२० ^{३६}द्विषि, ऐश्वर्यं पञ्च इति दशे^{३७} । आग्नेयोऽष्टाकपाकः, आग्नेयः प्राजापयः कर्वाण्युवाकः, कर्वाणीवीथि-
युक्ताष्टाकपाक इति पूर्णमासे । तत्र प्रतिपदिने ^{३८}“द्विषि होतुं द्विषि संपादनीयं, तद्वर्षम्”^{३९} अन्वाया-
स्यायां रात्री गावो दोषधव्याः । ^{४०}“तद्वर्षे प्रातः काले लीकिकदोहादूर्ध्वम्”^{४१} स्वमासुभिः सह
^{४२}“वरन्तो वरसा मास्योऽपाकर्णीयाः तद्वर्षे”^{४३} वासापाकरणं, यथोक्तरीत्या तस्य प्राशस्त्यं च । तत्र^{४४}

३८. ति. — ०वाप्येतत्त्वम् । ३९. त. १. म. २. म. — ‘दिव’ नास्ति । ४०-४०. त. १. त. १.
त. २. ति. पं. व. म. म. १. मै४ — माहवत्त्वव्य मोवाच त च । ४१-४१. त. १. त. २. त. १. म. — स्वयंभोवेति-
संग्रहताम् ; ति. म. १. मै४ — स्वयंभोवेति साम्प्रताम् ।

११. व. — ‘तेषाम्’ नास्ति । ११. व. — ‘तान्’ नास्ति । ११. ७-११. ७. व. — उपेक्षोपरितन-
प्रयोगाद्वाप्यव्याः । ११. ८. आ. पा-एतत् । ११. ९. मि. २. मि. १. व. — ‘विर्वापकश्च’ । ११. १०. आ. म. १. — ‘तन्मन्त्रो’ ।
११. ११. आ. इ. उ. त. म. १. म. ३. हा-‘नाम’ नास्ति । ११. १२. इ. व. प. व. हा-‘उपपत्ते’ नास्ति ।
११. १३-११. १३. व. — वर्षायामे पूर्णमासे च त्रीणि त्रीणि प्रधानानि हवीषि, इ. उ. — दशे त्रीणि प्रधानानि हवीषि
पूर्णमासे च त्रीणि, पा. हा- दशे त्रीणि प्रधानानि हवीषि पूर्णमासे च त्रीणि, व. — वर्षायामे त्रीणि प्रधानानि हवीषि
पूर्णमासयामे च त्रीणि । ११. १४. आ. क- वर्षायामे । ११. १५-११. १५. आ. पा- द्विषिहोमे द्विषिं संपादनीयम् ;
क-द्विषि होतुं द्विषिं संपादनीयम् । ११. १६-११. १६. व-तद्वर्षे प्रातः लीकिकदोहादूर्ध्वम् । ११. १७. आ. क. नो. मि. २.
म. १. म. ३. — संवरन्तः । ११. १८. व-वासापाकरणं नाम । ११. १९. आ. क-तत्र, इ. व. पा. हा-‘तत्र’ नास्ति ।

अथैषा काण्डानामाद्यमानावगमः परस्तात् व्याख्यातावगरे भविष्यति । अयं च
वेदो विपर्ययादयमात्मना वेदा भवति । विपर्ययोऽन्याः । अर्थवादाः स्तुतयः । मन्त्रा अनु-
ष्ठेयार्थप्रकाशकाः । एते च कल्पयुगविभागेन द्वेधा वर्तन्ते । कचः पादबद्धाः । अतोऽन्यानि
यज्जेति । ॥ अत्राहुः ॥ "पदव्यभिचारेणो वर्णक्रमविचाराः । स्वमात्राविभागो मच्छेदाचार्य-
संसर्गम्" ॥ (तैसा २.५.६) तस्मात्—

विनिर्गोप्य मन्त्राणां वेदव्यभिचारेण च ।

पदार्थस्यमात्राणामभिव्यक्तये च पश्यते ॥

काण्डाकार्थं सचक्षिष्यम् ॥ यथाकाण्डाकार्थं सर्वस्यमिति ॥ तच्छेदनाद्यर्थोऽयम् "इषे स्वा" इति मन्त्र
काशीत्यमानावगते । तस्य ॥ च मन्त्रस्य तच्छेदनादर्थं प्राप्ते प्रवृत्तम् । अत एव सत्ताकाण्डो मन्त्रो
जातश्च इति छन्दोगा जरीयते ॥ यो ह वा अविहितार्थेयच्छेदोऽयं तत्ताकाण्डेन मन्त्रेण ॥ पात्रवति १०
वाप्यायवति वा श्रान्तं वर्ततेति तस्मात् ॥ वा पयति ॥ ॥ ॥ वा प्रीयते ॥ ॥ वापीयान् मवति ॥ ॥
तस्मादेताभि ॥ ॥ मन्त्रे मन्त्रे ॥ ॥ विद्याम् ॥ (आभा १.१) इति । काव्येय कविसेवम् ॥ ॥
अतीतिव्यवहारो व्यवहारः ॥ ॥ तेषां वेदवृत्तं स्मर्यते— "पुगाप्तेऽन्तर्हिताम् वेदान् सेतिहासान्
महर्षयः । केमिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्मर्यमुवा ॥ (ममा १२.१०३.१०) इति ।

इषे स्वादीनां च मन्त्राणां प्रजापतिर्देवि । तथा च काण्डानुक्रमिकायामुक्तम्—

"साक्षादि याजमानं च होतुन् होतं च दार्शिकम् ।

तद्विधीम् ॥ विधुमेवं च नवाऽऽहुः कल्प तद्विदः ॥ (काण्डानुक्रमणी २.१) इति ।

साक्षादिः "इषे स्वा" (तैसा १.१) इत्यादिप्रपाठकः । याजमानं "तं स्वा सिद्धामि"
(तैसा १.२.१-६) इत्याद्यनुवाकप्रवृत्तयः । होतारः "चितिः ध्रुव" (तैसा १.१-१३) इत्याद्वयी
मन्त्राः । "अथे प्रपद्ये" (तैसा ३.५) इत्यादिकं दार्शिकं होतम् । तद्विधयः प्रोक्तानां अनुविधयः २८
मन्त्राणां चवादि ताकाण्डाभि । विधुमेकः "यो युवास्व प्रवतो महीः" (तैसा ६.१-१२) इत्यादि ।
ताम्येताभि नव काण्डाभि प्रजापतिना दत्ताभि । छन्दोविशेषाच्च वेदाङ्गमूले छन्दोनामके ॥ मन्त्रे
प्रवृत्तयः । मन्त्रपदवाक्यानाञ्च ताप्रतिपाद्यार्थकया देवता विज्ञायते । ताकाण्डविशेषस्तु तत्तन्मन्त्र-
व्याख्यानाद्वयर पृथोवाहिते । यद्यपि मन्त्रविनिर्गोभा प्राक्ते सर्वेऽपि नाऽऽम्नातास्तथापि कल्प-
मुक्तकरीर्वाकाणां तदर्थलोचनत्वात् सर्वेऽभिहितः । अतो वीधाचलाविधुनोदाहरणपूर्वकं ताकाण्डानुसारेण २५
मन्त्रार्थं बोद्धव्यम् ॥

५२. तं१. तं२. तं३. ति. म१-तत्राहुः ।

१३०. आ. इ. उ. पा- सचक्षिष्यम् । १३१. आ. इ. उ. पा- तच्छेदनाय; व - तच्छेदनाद्यर्थमयम् ।
१३२. गो- अथ । १३३. अ. इ. उ. गो. तं. जि१. जि२. पा. व. म१. म३. मै१ - 'मन्त्रः' नास्ति ।
१३४. आ. पा. मै१ - 'मन्त्रेण' इत्यत्रानन्तरं 'यजति' । १३५. क. जि२. व-गते । १३६. आ. जि२.
पा. हा- पायते; गो. जि१ - पयते; गं. म१. मै१-प्रपद्यते; अ. म१. म३ - पायते; (आर्वेयप्राधान्यमनुसृत्या-
स्मानिरत्र पाठः स्वीकृतः) । १३७-१३७. आ. इ. उ. जि१. जि२-प्रसीयते वा । १३८. व - 'मवति'
इत्यत्रानन्तरम् 'इति विज्ञायते' । १३९-१३९. आ. इ. पा. म३-मन्त्रे । १४०. आ. इ. उ. पा-कविभिः संवन्धः ।
१४१. आ. इ. उ. पा- हि श्रवणः । १४२. जि. व- तद्विधिम् । १४३. जि२. जि३. व- छन्दोविधिति-
नामके । १४४. व-मन्त्रार्थान् ।

हरिः ॐ ॥

इवे त्वोर्जे त्वा वायवः स्वोपायवः स्व

इवे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्व । उपायव इत्युप-आयवः । स्व ।

तत्रामानास्यायां संनयतः शास्त्रामाच्छिन्नत्यम्बुः—‘इवे त्वोर्जे त्वा’ इति ॥
 “उभा वामिन्द्राग्नी” (तैत् १.१.१४) इत्यतः प्राक् एतः प्रभृति ये मन्त्राग्नेया प्रजापतिः
 ५ काण्डर्षिः । अत्र केचित् ^{१५}पुष्पच्छन्दाइत्या द्वे यजुषी आहुः । नदानीं छेदने इषोः समुच्चयः ।
 अपरे तु द्वितीयेन संनमनादि कुर्वन्ति । मन्त्रार्थस्तु—इडं संधिरेवणीयत्वात् । इड तु सान्नाय्य-
 लक्षणं गृह्यते । ऊर्क् रसः ^{१६}बलप्राणयोः उदीपकः । इषु इच्छायाम् । ऊर्क् बलप्राणनयोः । आम्ना
 कर्मणि करणे च संपदादिलक्षणः ^{१७}क्षिपां किप्रत्ययः (पा ३.३.१०८ वा ९) । उमयत्र
 तादर्थ्ये चतुर्थी । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । हे शास्त्रे,
 १० इडं त्वामाच्छिन्नभि, ऊर्गं त्वामाच्छिन्नभि, ^{१८}इत्येवं योम्यक्रियाप्याहारेण ^{१९}व्याख्यायेयम् ।
 प्रयोगकाले तु तदर्थस्मृतिमात्रमेव । ऊहप्रवरनामधेयेषु ^{२०}अपदस्थाने योम्यपदान्प्रयोगो
 युज्यत एव ॥

इवे त्वेति ॥ दर्शनाय किञ्चिदुपरमावास्यायां ^{१५}प्रातरग्निहोत्रम् ^{१६}हुत्वा ^{१७}ततो दर्श-
 नार्थं “ममाग्ने वर्यः” (तैत् २.०.१४) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वह्निषु समिदावाचमयमन्त्रावाच्यं कृत्वा
 १५ वरसापाकरणार्थं मन्त्रेण पञ्चाक्षराणां छिन्नात् । तदाह बीषाचमः—“तामाच्छिन्नसीवे त्वोर्जे त्वा”
 (बीषो १.१) इति । आपस्तम्बस्तु तदेतद्विधाया मन्त्रमेवपञ्चमपि केचिदाश्रित्य विविधीय-
 मेदमाह—“इवे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिन्नभि । अपि वा इवे त्वोर्जाच्छिन्नस्तूर्जे त्वेति संनमनाच्चतुर्माहि
 वा” (आपस्त १.१.१०-११) इति ॥ संनमनमुत्करषम् । अतुमार्जनमाजुकोम्येन संक्रान्त्वाचम-
 नयनम् । सोऽयं मन्त्रमेवपञ्चो जैमिनिना द्वितीयाध्यायमयमपादे (मीम् २.१.४०) स्वीकृतः ॥
 २० १४८ तत्र ^{१५}पञ्चाक्षरावाचाः प्रातस्तर्प-^{१६}वाक्ये समाम्नातम् । “एवीषस्यामितो द्विषि लोम
 आसीत् । तं गायम्याहरत् । तस्य पर्जन्यच्छिन्नत । तस्योऽभयत् । तस्यैवम पर्जन्यम्” (तैत्ता
 ३. २. १) इति । सुखद्वय्याऽऽकसो मसिद्धत्वात् तत्परिवागेन दशैवीकविचक्षां दर्शयितुमितः

४३. मै. मै१. मै३ - बुध्यच्छन्दत्वात् । ४४. तै१. तै२. तै३. व. म. म१. मै४ - वलप्राणनयोः ।
 ४५. तै१. तै२. तै३. व. मै४ - लक्षणे । ४६-४६. मै. मै१. मै३ - एवं योम्यक्रियां संस्रज्य अप्याहारेण ।
 ४७. तै१. तै२. तै३. व. म. - औत्तम् ।

१४५. आ. तं. पा. मै१ - प्रातरग्निहोत्रम् । १४६. अ. तं. गो१. मि१. मि२. म१. म३ - हुत्वा ।
 १४७. आ. पा - ‘ततो’ नास्ति । १४८. अ. इ. उ. गो. तै. मि२. पा. व. मै१. इ - अत्र ।
 १४९-१४९. तं. मै१ - पलाशवाख्या वरसापाकरणमाहस्यम् ।

आकाशहारादिः]

वासानपाकरोति—'वायवः स्य' इति ॥ "अत्र केचित आस्याताहस्या द्वे^{५०} यजुषी
आवक्षते । 'वायवः गन्तारः । वातेर्गतिकर्मणः "कृवापाजि" (उ १) इत्युण्प्रत्ययः ।
'उपायवः उपगन्तारः । उपपूर्वात् इणः "छन्दसीणः" (उ २) इत्युण्प्रत्ययः । "उभयत्र
प्रत्ययस्थरेणान्तोदात्तत्वम् । उताग्र "गतिसमासे कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'स्य इति अस्तेः
'पञ्चमलकाररूपम्' । "हे वत्साः, मातृसकाशाद्गन्तारो भवत । पुनर्दोहकाले उपगन्तारो
भवतेति । बायुशब्देनैवामभिधानं बावभिधायकत्वमेव प्रदर्शयितुम् । "बायुर्वा अन्तरिक्ष-
स्याभ्यक्षाः" (तैत्ति ३.२.१) इति ब्राह्मणम्^{५१} ॥

१५० पुषिणीत आरभ्य १५१ गणनाया पुषीकस्यां दिशि सोमकृता पूर्वमासीदित्युक्तम् । गावण्याः सोमा-
हर्षं "कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्" (तैत्ति ३.१.१) इत्युण्प्रत्ययः—'सोमो वै राजा गण्यर्वेत्वा-
क्षी' (देवा १.२०) १५२ इत्युण्प्रत्ययः कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदाहरेणान्तरिक्षात् सोमस्य १०
पर्वं भूमी पतितम् । १५३ पक्षिकृताया गावण्याः पक्षः १५४ पतित इति केचित् । पतितस्य १५५ पर्वस्य
१५६ पक्षात्पक्षकृतेन आदिर्भावात् तस्य कृत्स्नस्य पर्वनाम १५७ संपक्षम् । न चात्र पर्वस्य कर्त्तृ कृत्स्नं
संपक्षमिति शिक्मैतत्त्वम्, विधातुरीकरस्याभिव्यक्तव्यत्वात् । अन्वया १५८ बीजात् कृत्स्न इत्यत्रापि
'क बीजं १५९ क वा १६० कृत्स्नः' १६१ इत्यपि विरमयः केन वार्येत । सर्वत्र पर्वस्यो कृत्स्नः १६२ प्रसज्येत
हावयमतिप्रसक्तोऽपीकरसंक्षयमाश्रित्य १६३ परिहर्तव्यः । १६४ स च १६५ संक्षयः कार्यकसमधिगम्यः । १६
तस्माद्देवार्थे १६६ कुतर्कैर्न बोद्धव्यम् १६७ ॥ आकाशा वत्सापाकरणं विचक्षते—'अक्षं वै पर्वः । वापर्व-
स्यादक्षं अक्षं प्रकृतं तदा वागविधायकस्य पक्षात्पक्षं प्रकृतत्वात् अक्षत्वेन स्तुतिः । १६८ देवशब्देन अर्थ-
वादान्तररोपवादिता १६९ पक्षात्पक्षं अक्षसंक्षयप्रसिद्धिः १७० सूच्यते । देवेषु परस्परं अक्षत्वं विरुपचस्तु
पक्षात्पक्षात्पक्षस्यमनुष्योदितैतादृशो अक्षसंक्षयः । औपानुवाक्यकाले कृत्स्नः पर्वजगद्विधिविधौ वै २०
अर्थवादे भूयते—'देवा वै अक्षमवदन्त तत्पर्वं उपासुषीत् सुखवा वै नाम वत्स्य पर्वमयी
सुहृन्वति न वापय शोकः सुषीति' (तैत्ति ३.५.०) इति । एवं च वापर्ववादे प्रसिद्धिसूचका

४८. मै. मै१. मै३. मै४—'अत्र' नास्ति । ४९. व—देवा । ५०. तं१. तं२. तं३. पं. म.
पूर्वत्र; व—अत्र । ५१. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४—गतिसमासे कृते । ५२. तं१. तं२.
तं३. ति. पं. व. म. म१—पञ्चमलकारे रूपम्; मै४—पञ्चमलकारोऽयम् ।
*पञ्चमलकारोऽयं व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । ५३-५३. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. मै४—'हे वत्सा...
ब्राह्मणम्' नास्ति ।

१५०. तं. मै१—पुषिणीत्वात् । १५१. व. त्रि२—गणनायाम्; आ. इ. उ. पा—'गणनाया' नास्ति ।
१५२. आ. इ. उ. पा—इति; म३—इत्येतस्मिन् । १५३. व—पक्षिकृत् । १५४. इ. उ. पा—
'पतितः' नास्ति । १५५. इ. उ. पा. हा—तस्य; आ—'पर्वस्य' नास्ति । १५६. आ. पा—
पक्षात्पक्षेन । १५७. अ. तं. त्रि१. त्रि२. व—'संपक्षम्' नास्ति । १५८. इ. उ. पा—वेत्तबीजात्;
हा—दक्षकृत्सीवेत्तबीजात् । १५९-१५९. आ. इ. उ. गो. पा—कव; त्रि१. त्रि२. त्रि३. व—कुत; अ.
अ१. क. म१. म३—कुत वा । १६०. गो१. त्रि२. त्रि३—इत्ययम् । १६१. आ. पा—'प्रसज्येत' नास्ति ।
१६२. त्रि२. व—परिहरणीयः । १६३-१६३. इ. त्रि१. त्रि२. त्रि३. व—'स च' नास्ति । १६४-१६४.
इ. उ. पा—तर्कैर्ननुबोद्धव्यम् । १६५. तं—देवशब्देन । १६६-१६६. तं—पक्षात्पक्षात्पक्षस्य प्रसिद्धिः ।

- १९० वैश्वदेवविश्वदादयः पठन्ते न च सर्वत्र सति संभवे लौकिकमिति । अन्वयाऽर्थवादान्तर-
प्रतिविरिति दृष्टव्यम् ॥ यथापाकाण इव गोप्रस्थानेऽपि शाखा विनियुक्ते-“ गावयो ये पर्णे ।
गायत्राः पञ्चयः । तस्मात् त्रीणि त्रीणि पर्णस्य पलाशानि । त्रिरदा गावत्री । यत् पर्णशाखाया गाः
प्राप्यति । स्वयैवेना द्यतया प्राप्यति ” (तैमा ३. २. १) इति । पर्णस्य गायत्रीसंख्या
५ वेदगम्यः सोमाहरणद्वारकः^{१९१} । १९२-म च-१९३ पूर्वमुदाहृतः । अनुमानमात्रोऽन्वयः संख्याोऽस्ति,
१९४ गायत्रीराशेऽपि पलाशपर्णेण शिखात्रयमात्रम् । पशूनां च गायत्री देवतोऽवयवस्योऽन्वयः दृष्टव्यः ।
१९५-त्रेधायां पलाशशाखायां बहुपर्णत्वप्रामाण्यदिगुणान्-^{१९६} विधत्ते-“ यं कामयेतावद्युः स्वादिति ।
अपर्णा तस्मै शुक्राप्रामाहरेत् । अपशुर्वै भवति । यं कामयेत पशुमाहरेत् स्वादिति । बहुपर्णा तस्मै
बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैव करोति । यत् प्राचीमाहरेत् । देवलोकाभिधत्तेत् । पशुर्हीना मनुष्य-
१९७ लोकम् । पार्थीमुदीर्घमाहरेत् । उभयोर्लोकयोरभित्यजे^{१९८} (तैमा ३. २. १) इति । च यजमानमुद्दिष्टा-
न्वयः कामयेत । स्पष्टमन्यत् । यथोक्तशास्त्रादोदने कं मन्त्रं पठेदिति शास्त्रव्योदाहरति-“ इति
१९९ त्वोर्जे स्वादाह ” (तैमा ३. २. १) इति । अस्मिन् मन्त्रे विनियोगादुभयोर्जे ‘ आदिष्ठमिति ’ इति
पदसंख्यादयं वाक्यं पूर्णायम् । इति पक्षम् । सचेः तानिभिरित्यभावात् । ऊर्जे अत्यन्तं वसः ।
“ ऊर्जे अलप्राणनयोः ” इति धातुः । ऊर्जये अलं स्वपादनेऽनया सम्यक्प्राप्तम् । हे पलाशशाखे,
१९९ देवास्त्वत्पदपथं स्वामादिष्ठमिति । तस्य देवस्य अलमदरसाधे स्वामादिष्ठमिति वाक्यार्थः ।
१९९ मन्त्रद्वयपक्षे विनियोगानुसारेण ‘ ऊर्जे स्वामनुमांसि ’^{१९९} इत्यन्वयार्थोक्तम् । एतन्मन्त्रस्यावयवस्य-
वादाद्-“ इयमेवोर्जे यजमानो द्याति ” (तैमा ३. २. १) इति । १९९ एतन्मन्त्रे पठन्-^{१९९} अन्वय-
भोजनायां अलाय तसं च यजमाने संपादयति । स चात्र प्रत्यक्षविशेष आसक्तकमीयः । “ गायत्र्या
ऊच्यते ” इत्यादिवदस्वाधवाहस्य पशोमाकपगुणवाहवाहीकारात् ॥
- २० वायव इति ॥ मन्त्रान्तरविनियोगमाह बोधायनः-“ तथा वारसानवाकरोति वायवः स्वाधवायवः
स्थेति ” (बौध १. १) इति ॥ यामित् गच्छति इति वायवः गन्तारः । उप स्वमिदं यजमान-
गृहे पुनरायनस्यागच्छन्तीति^{२००} उपायवः । हे वारसाः, तुभ्यमक्षणाव प्रथमं मानसकासादुक्तं स्वैकवैवा-
रण्ये गन्तारी भवत । सार्धं पुनर्यजमानगृहे समान्तरारी भवत । अथवा वारसानां परंपराया
वायुदेवताकरवात् तद्वेदविषयस्या वायुरूपत्वं अनुवक्ष्यते^{२०१} तद्वैवा वारसान् वायुदेवताये समर्चयति ॥
- २०१ अनेनैव प्रकारेण मन्त्रस्य पूर्वभागो बाष्पणेन स्वाधवायवे-“ वायवः स्थेति । वायुर्वा अन्तरिक्ष-
स्वाधवायवाः । अन्तरिक्षदेवताः अस्तु ये पञ्चयः । वायव एवैतान् परिहृयति ” (तैमा ३. २. १)
इति । अन्वया इति वचनप्रत्ययः । वायुः स्वप्रचारेणात्तरिक्षमधिष्ठति । अन्तरिक्षे च विश्वम-
संस्काराय^{२०२} बहुलमवकाशं प्रयच्छन् वासान्^{२०३} पालयति । तेषां प्रत्यक्षमिति र्वैवादान्तरगतः
स्वस्वामिभावो^{२०४} वा निपातैर्निश्चितः^{२०५} । तस्यैव मन्त्रभागस्य प्रकारान्तरेणाभिप्राय आत्म्यायते-
२०६ “ प्र वा एतानेतदाकरोति । यदाह । वायवः स्थेति ” (तैमा ३. २. १) इति । अन्वयैरित्यं
भागमुच्चारयतीति^{२०७} यदेतेनोच्चारणेन वारसान् वायुतादात्म्यलक्षणमकृष्टाकारवतः करोति । उत्तरभागे
व्यावर्ते-“ उपायवः स्थेति । यजमानायैव पशुपुपक्ष्यते ” (तैमा ३. २. १) इति ॥

१९०. त्रि२. त्रि३. व. हा - वैश्वदादयः । १९८. आ. इ. उ. पा - 'द्वारजः' अ. क. म३ -
'द्वारजः' । १९९-१९९. इ. उ. पा - 'स च' नास्ति । १९०-१९०. गो. त्रि१ - स्वैवायाः पलाशशाखाया
बहुपर्णत्वप्रामाण्यदिगुणान् गुणान् ; त्रि३. व - पलाशशाखायां बहुपर्णत्वादितिगुणान् । १९१. आ. इ. उ. पा.
हा - देवानां भागरूपः । १९२. आ. इ. उ - मन्त्रत्रिषण्योः । १९३. आ. इ. उ. पा - इत्यन्वयार्थम् ।
१९४-१९४. आ. इ. उ. पा - एतन्मन्त्रपाठेन ; त्रि३. मी१ - एतं मन्त्रं पठन् । १९५. त्रि१. त्रि२. त्रि३.
व. मी१ - 'संस्कारणम्' । १९६. आ. पा - अलप्यति ; गो - आलपयति । १९७-१९७. आ. पा - वास्तुलुपदेः ;
क - वैस्तुलुपदेः । १९८. आ. इ. उ. पा - 'इति' नास्ति ।

साक्षाद्वर्णनः]

देवो बः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमग्निषा

देवो बः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमग्निषा

मोक्षमाय मा प्रस्थापयति — 'देवो बः' इत्यादिनिमित्तसूचिः क्रमिः । ननु प्रथमया सविताप्रार्थनया । इयं च द्विपदा विराड्गायत्री त्रामतगायत्र्यादौ नादिति ॥ ५ प्रेरणे । 'देवः' सविता सर्वस्य प्रेरका, येन विना तृणापमपि न भवति, स 'बः' युष्मान् 'प्रार्थयतु' प्रस्थापयतु । अर्धेणीं पुमागमः (पा ७-३-३५) । किमर्थम् ? 'श्रेष्ठतमाय' कर्मण 'यज्ञाय' । "यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म" (तैसा ३-२-१) । प्रकर्षवनामपि पुनः प्रकर्षविषयायां "द्वितीयः आतिशायनिको भवत्येव । तृणादिभक्षणं मानायानिष्यस्यर्थात् यज्ञार्थं प्रेरणम् ॥

देव इति ॥ विनिर्वाणमाह बोधायनः — 'अर्धेणां मातुः प्रेरयति देवो बः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमग्निषा देवभागमुत्तरेणां पथरयतीः प्रजावर्तारनभीषा अथहमा मा बः १४ स्तेन ईक्षत माऽपथरयो कश्चन हेतिः परि वो वृणक्तिवति' (बोधो १.१) इति । आपस्तम्बस्तु 'तीक्ष्णान् मन्त्रानामिन्द्राय विनिर्वाणमाह — 'देवो बः सविता प्रार्थयति साक्षया गोचराय माः प्रस्थापयति । अश्विनामिन्द्रो मां साक्ष्योपरयति इमेदमपुत्रं छिन्वा ।' आप्यायध्वमग्निषा देवभागमिति १०० ... । कश्चन हेतिः परि वो वृणक्तिवति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते । (आपधी १. २. ४-८) इति । हे 'माया, प्रेरका 'देवः अन्तर्यामी परमेश्वरोऽप्यन्तरेष्ठायेन्द्रवि- १५ क्वाय 'कर्मण युष्मान्' १०० वासस्तु 'प्रार्थयतु' प्रेरयति प्रथममन्त्रस्यार्थः १०० ॥ तस्य १००-मन्त्रस्य पूर्वभागे-१०० विधिरस्य अश्विपथरस्य तात्पर्यं व्याचष्टे — 'देवो बः सविता प्रार्थयति साक्ष्या २० मय्यर्थे' (तैसा ३. २. १) इति । प्रेरणादेशार्थः । उत्तरमार्गं व्याचष्टे — 'श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह' (तैसा ३. २. १) इति ॥ द्वितीयमन्त्रस्यार्थः १०० मय्यर्थे २० 'हे' अग्निषाः गात्रा, देवस्येन्द्रस्य १०० विधिरस्य भागम् 'आप्यायध्वं प्रभूतवासभक्षणेन प्रकृष्टं २० कृत्वा । युष्माक् १०० अथस्तु 'स्तेनः कीरः' मा 'ईक्षत यत्नो मा भूत् । कीदृशीयुष्माक् ? अथन्तरसा अधिकक्षिता यज्ञवाचाः किमिदोपरहिता रीवान्तरहीनाश्च । 'अथसः सः भक्षणादिना तीव्रपापेन ०५ वातको व्याघ्रादिरपि यज्ञः' मा भूदिति ॥ अथ मन्त्रस्य १०० प्रथमभागे 'देवभागम्' इति पदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे — 'आप्यायध्वमग्निषा देवभागमित्याह । वस्तेभ्यश्च वा पुताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाऽऽः

१४. तं१. तं२. तं३. ति. पं. ब. म. म१. मै४ - 'पादत्वात्' इत्यस्यानन्तरं 'द्वयक्षरोन्त्यान्व' १५. तं१. तं२. तं३. ति. पं. ब. म. म१. मै४ - 'वा' नास्ति । १६. तं१. तं२. तं३. ति. पं. ब. म. म१. मै४ - 'यज्ञाय' नास्ति । १७. ति. ब. म. म१. मै४ - 'द्वितीयः' नास्ति ।

१७५. इ. उ. म१ - आपस्तम्बसूत्रे । १८०-१८०. आ. पा - आप्यायध्वमिति । १८१. ब - 'गात्रा' इत्यस्यानन्तरं 'बः सविता' । १८२. इ. उ. पा. हा - 'वासस्तुम्' नास्ति । १८३. त्रि१. त्रि२. त्रि३. ब. म१. म३ - 'प्रार्थयतु' नास्ति । १८४. आ. पा - 'मन्त्रार्थः' । १८५-१८५. इ. उ. गो. पा. हा - मन्त्रपूर्वभागे । १८६. इ. उ. पा. हा - 'इन्द्रस्य' नास्ति । १८७. आ. इ. की. पा - अपाहर्तुम् । १८८. त्रि२. ब - पूर्वभागे ।

देवभागमूर्जस्वतीः पर्यस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयुष्मा मा वः

देवभागमिति देव-भागम् । ऊर्जस्वतीः । पर्यस्वतीः ।

प्रजावतीरिति प्रजा-वतीः । अनमीषाः । अपश्माः । मा । वः ।

अथ प्रत्याप्यमाना ना एव प्रार्थयते द्वितीयया । १० इयं च भवसुद्वेगपादत्वात्
मध्येज्योतिष्मिदृक् ॥ ११ ॥ हे "अभियाः गावः "अहननाहः । अहननम् अभनः । " वज्रये
कविधानं स्थास्नापाव्यधिहिनियुष्यर्षम् " (पा ३-३-५८ वा ४) इति हन्तेः कः । अभन-
मईन्तीति "छन्दसि च" (पा ५-१-६७) इति "यः । यद्वा— "अभ्यादयश्च" (उ ५-६-१)
इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । "इकारश्छान्दसः । तदा गवामिव संज्ञा । सर्वदा प्रत्ययो-
दात्तत्वम् । इह तु आष्टमिकम् " आमन्त्रितस्य च " (पा ८-१-१०) इति सर्वानुदात्त-
त्वम् । "देवभागं" देवस्येन्द्रस्य भागं सानाय्यन्तत्वं "यूपम्" आप्यायष्वम् आप्याययत् ।
अन्तर्भावितव्यर्थात्, व्यायतेर्ष्वन्ताद्वा छेद् । " बहुलमव्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः " (उ १०-०)
इति गेर्लुक् । अप्यन्तस्याचितवत्कर्तृकात् " वजावकर्मकात् " (पा १-३-८८) इति
परस्मैपदामावः । " रेन्द्रं दध्यमावास्यायाम् " (तैसं २-५-४) इति सानाय्यस्यैन्द्रत्वम् ।
" वत्सेम्यश्च वै " (तैत्रा ३-२-१) इत्यादि मातृणम् । ऊर्जस्वत्वादिगुणयुक्ता
यूपमाप्यायष्वम् । यद्वा—ऊर्जस्वत्वादिगुणयुक्तान् "वः" युष्मान् "स्तेनः" ना "ईशान इति ।
शेषत्वाविवक्षायां " अधीगर्षम् " (पा २-३-५२) इति यष्टवभावः । प्रथमपक्षे " वा

व्याप्यत । देवेभ्य एवैमा ह्यग्रायाऽऽप्याययति" (तैमा ३. २. १) इति । नानार्थप्रकृतः पूर्व
 गीग्रासेन वरसमागो मनुष्यभागश्च प्रकृतो भवति । कथं तु कीराज्यकपो १० देवाभ्यवमागो वसिष्ठ
 ह्यग्रभागश्च प्रवर्धते । १०-एवकारेण मनुष्यभ्य ११ व्यापुतिः-१० । द्वितीयं भागमुपपादयति-११-वर्धयति ।
 पचयत्यतिरित्याह । कर्जं हि पचः संभरन्ति" (तैमा ३. २. १) इति । प्रभुत्वात्समागमेन
 रसाधिक्यसंपादनं कीराधिक्यसंपादनं च कीरककदोहे पतित्वमिति द्विकप्रत्ययार्थः । पुनरिवागमपच
 प्रयोजनमाह- "प्रजावर्तीनमसीवा जयक्ष्मा इत्याह प्रजायै" (तैमा ३. २. १) इति ।
 ११-वर्धयत्ये किमिदोषे रोगान्तरे-११ च नास्ति प्रकोपतिः । तदभावे तु विक्रते । चतुर्थं भागपच

५८-५८. तं - 'इयं ... त्रिकुप्' नास्ति । ५९. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४-
 बहलनार्हाः' नास्ति । ६०. मै. मै१. मै३ - चप्राक्कः । ६१. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१.
 मै४ - 'इकाररक्षणद्वयः' नास्ति । ६२. मै. मै१. मै३ - 'देवनाथम्' नास्ति । ६३-६३. तं१. तं२.
 तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - 'युयं ... ब्राह्मणम्' नास्ति । ६४. मै. मै१. मै३. मै४ - 'वः' नास्ति ।

१८९ गो - देवमाला; तं. मै१ - वैकटाष्टरमाला; १९०-१९०. प. हा - वैकटाष्टरने मनुष्यो निवर्तते; इ. उ - वैकटाष्टरने मनुष्यो निवर्तते; तं. मि१, म१. म३ - एककारणे मनुष्यभवावृत्तिः । १९१-१९१. आ. हा - बन्धात्वेन किमिदोद्येन रोगाद्वारेण ।

साकाहरणादिः]

स्तेन ईशत माऽघशंसो रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु

स्तेनः । ईशत । मा । अघशंस इत्यघ-शंसः । रुद्रस्य । हेतिः । परीति । वः । वृणक्तु ।

छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः^{१५} । ऊर्जस्वत्यो बलवत्यः^{१६} बहुरसा वा ।
 पयस्वत्यः बहुपयस्काः । असुमन्तस्य^{१७} आशुदातत्वम् । मनुष्योपानुदातत्वम् । प्रजावत्यः
 बहुपत्याः । “ उपसर्गे च संज्ञायाम् ” (पा ३.२.९९) इति ङप्रत्ययस्योदात्तत्वात् कदुत्तर-^५
 पदप्रकृतिस्वरत्वे^{१८} प्रजाशब्दः अन्तोदात्तः । “ अनमीषाः अरोगाः । “ शेवपद्विजिह्वी-
 वात्सामीषाः ” (उ १६०) इति घनप्रत्ययान्तो भिनोतेरङ्पूर्वस्यामीषशब्दो निपातितः ।
 अमीषा उदरव्याधिः । तद्रहिता अनमीषाः^{१९} । “ अयक्ष्माः, यक्ष्मा व्याधिः तद्रहिताः ।
 वृषगुपादानं प्राधान्यात् । “ ङाबुभाम्यामन्यतरस्याम् ” (पा ४.१.१३) इति “ बहुव्रीहेः
 ङाप् ”^{२०} । उभयत्र “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इति “ बहुव्रीहौ (पा ६.२.१६२) उच्यमानम्^{२१}
 उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तेनः, “ स्तेन ऋषे इति चुरादेरच् ”^{२२}, अपहर्ता मा युष्माकम् ईशत
 “ ईशिष्ट स्ववशान् ” युष्मान् मा कार्षीत् । व्यत्ययेन स्तेरङादेशः । “ किञ्च-^{२३} अघशंसः अपि
 युष्मान् मा ईशिष्ट, मा वो त्रिषांसीत् । अघे पापे “ बहुलक्षणे शंसा अभिलापो यस्य सः^{२४}
 पापनत्परः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अघशब्दोऽयमन्तोदात्तोऽप्यस्ति, यथा-“ अर्प नः
 शोशुक्षदधम् ” (तैआ ६.११) इति । “ अङ्गते गच्छति दानादिना । आगमशास्त्रस्य अनित्य-^{२५}
 त्वात् (व्याटिपरिभाषा ७६) न नुम् । पञ्चादिस्वादच् (पा ३.१.१३४) । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥

प्रयोगप्रमाणम्-“ मा वः स्तेन ईशत माऽघशंस इत्याह गुण्ये ” (तैआ ३.२.१) इति ।
 चोरव्याघ्रादेरक्षती गावो रक्षिता भवन्ति ॥ तृतीयमन्त्रस्यापमर्गः-रुद्रनामकस्य क्रूरदेवस्याऽऽयुषं
 युष्माक् परिहरिष्ये ॥ पञ्चममन्त्रपाठकमाह-“ रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवत्याह । रुद्रादेवैना-
 कायते ” (तैआ ३.२.१) इति ॥

२०

६५. म - “ दीर्घत्वम् । ६६. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘ बहुरसा वा ’
 नास्ति । ६७. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - आशुदात्तत्वे । ६८. मै. मै१. मै३ -
 ‘ स्वरेण । ६९-६९. तं१. तं२. तं३. पं - उदरस्थाः कृमयः तद्रहिताः ; ति. व. म. म१. मै४ -
 अनमीषाः, अमीषाः उदरस्थाः कृमयः तद्रहिताः । ७०. मै. मै३ - ‘ बहुव्रीहेः ’ नास्ति । ७१. मै - ङाप् ।
 ७२. मै. मै१ - ‘ बहुव्रीहौ ’ नास्ति । ७३-७३. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ -
 ‘ स्तेन ऋषे इति चुरादेरच् ’ नास्ति । ७४. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘ ईशिष्ट ’
 नास्ति । ७५. म. मै. मै१. मै३ - स्ववशः । ७६. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ -
 ‘ किञ्च ’ नास्ति । ७७. मै. मै१. मै३ - बहुलक्षणे । ७८. मै. मै१. मै३ - भिनोतेन सोऽप्यङ्गः ।
 ७९-७९. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘ अङ्गते...अघ ’ नास्ति ।

तै१

शाखाहरणादिः]

“शाखामुपगृह्णति—‘यजमानस्य’ इति ॥ हे शाखे ‘यजमानस्य’ पशून् ‘पाहि रक्ष ।’ “तास्यनुशते-इदं दृष्टे शाखामार्कानुकमनुदात्तमहन्विहोः” (पा ६-१.१८६) इति^{१०} लसार्कानुकानुदात्तस्य यजमाने धातुस्वरः । “तस्मात् सायं पशवः” (तैब्रा ३-२-१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

५

१. १.) इति । आपस्तम्बः—“यजमानस्य पशून् पाहीषामिष्टेऽनस्यस्यगारे वा पुरस्तात् प्रनीची २ शाखामुपगृह्णति पश्चात् मार्ची वा” (आपची १. २. १०) इति ॥ अग्निहम् अनो मीहि-कपस्य इविषो^{११} चारकं शकटम् ॥ मन्त्रपाठप्रयोगमाह—“यजमानस्य पशून् पाहीषाह । पशूनां गोपीषाव । तस्मात् सायं पशव उपसमावर्तन्ते” (तैब्रा ३. २. १) इति । गोपीषो रक्षणम् । तस्माच्छाखाया रक्षितायात् शाखाया भूमी स्थापनं^{१२} निवार्यते । निवारणं तत्फलं-^{१३} चाऽऽह— १० “अनधः साधयति । गर्भाणां क्षया अपपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः” (तैब्रा ३. २. १) इति । उपर्यदेशस्थापनं तत्फले चाऽऽह—“उपरीव निधायति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” (तैब्रा ३. २. १) इति । इत्यस्यैव एवकारार्थः । समष्टिः सम्प्राप्त्याप्तिः ॥

अग्निहम्नुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियोगः संगृह्यते—

“इषे शाखां छिनत्तु^{१४} माहि वायेति^{१५} वरसकान् ।

१५

अपाकुःषाय देवो गाः प्रस्थाप्याऽऽप्येति^{१६} गो सृष्टोत् ॥ १ ॥

यजस्येत्यभिमतम्यैता भुवेति गृह्णामाजयेत् ।

यजैति साकोपगृह् इत्यष्टावनुवाकगाः ॥ २ ॥ इति ॥

सूत्रद्वये ब्राह्मणं च^{१७} विबोधार्थमुदाहृतम् ।

संदेहस्याऽपनुरर्थं मीमांसाऽप्यत्र वर्ण्यते ॥

२०

लोके तावद्विचारेण संदेहनिवृत्तिः प्रसिद्धा । वेदेऽपि तत्र तत्र^{१८} तत्रविचारपूर्वकं संदेहापनयन-मुपकमामहे । तथा हि—अग्न्युपस्थानविषयो^{१९} विचारः प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमेऽनुवाके सृषते—“उपस्थेयोऽग्नीर्लोपस्थेयाश् इत्याहुर्भगुप्यायेत्यै योऽहरहराहस्याऽयैने याचति स इत्यै तमुपा-च्यैष्य को देवानहरहयांचियमीति तस्मान्नोपस्थेयोऽयो सत्त्वादुराशिषे वै कं यजमानो यजत इत्येषा क्तु वा आहिताग्नेराशीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः” (तेसं १. ५. ९) इति । अस्यायमर्थः— २५ प्रतिदिनं सायं प्रातरग्निहोत्रमनुष्ठाय “उप प्रयत्तो अपवरम्” (तेसं १. ५. ५) इत्यादिभिः

८६. मै. मै१. मै३—शाखामुपगृह्णति । ८७-८७. त. ति. व. म. म१. मै४—अदुपदेशात् ।

१९३. आ. इ. उ. पा. हा—वाहकम् । १९४-१९४. आ. अ१. गो. तं. त्रि१. त्रि२. त्रि३. म१. म३. मै१—निवार्य तन्निवारणफलम् । १९५-१९५. इ. उ. पा. हा—त्यनुमाहि च; म३—माहि वायव; त्रि१—माहि वायेति । १९६. आ. इ. उ. त्रि१—गाः । १९७. म३—विमार्ग्यम् । १९८. आ. अ१. गो. तं. त्रि१. त्रि२. व. म१. म३. मै१—‘तत्त्वं’ नास्ति । १९९. आ. पा. हा—‘विषये निवादे; क—‘विषयनिवादे ।

[आन्वाहरणादिः]

- मन्त्रैरभिप्रार्थनलक्षणमुपस्थानं कर्तव्यं न वेति संशयः । न कर्मव्यभिनि तावत्-प्राप्तम् । कुतः ? १०३-उप-
स्थानेन अग्रेरुपद्रवप्रसङ्गात् । तथा हि—“आयुर्दं ओऽस्यायुर्मे देहि यथोदा अगेऽसि यथो मे देहि
तन्वा अगेऽसि तनुवं मे पाहि” । (तैसं १. ५. ५) इत्यादिपुपस्थानमन्त्रेष्वानुरादीनि बहुभि
वाक्यन्ते । तत्र यजमानः स्वर्गं हविर्देवा बहुभि वाचमानः कथमसि न वाधेन ? लोकेऽपि १०१
५ यः कश्चिद्भद्रो मनुष्यो वरिष्ठश्चिज्जाभीरकलादिकं मनुष्यायैव राजे १०१-प्रतिदिनमुपाचनमावीच १०२
देवा तं राजानं प्रति सहस्रसंख्याकं धनं १०२वाचति । मनुष्याकृतं राजानं परिचारेव । स च
राजा १०३तस्मै कुप्यति । यदा मनुष्येऽप्येवं तदा को नाम १०४अप्यादिदेवान् १०५अमेवप्रमाणात्
प्रतिदिनं वाचितुं धृष्टो भवेत् । तस्माद्विनोपरमेय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते राजान्मोऽभिधीयते—इदं मे
भूयादिदं मे भूयादिदेवं स्वाभीष्टमलिकमाद्यासिगुमेव यजमानः प्रमावतिरूपमिममसि यजते ।
१० आहिताग्नेर्यजमानस्य मन्त्रैरुपस्थानमेवाऽऽसीः । न चाऽयं हविषः १०१अप्यायं वाङ्मनीयं १०२
मन्त्रसामर्थ्येन यजमानरचात् । तथा च श्रूयते—“आम्यमसि षुहुहि देवानिवाह । एतस्य यजुषो
वीथेन । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुनिः प्रथमे । न हि तदस्ति । यत्तावदेव
स्यात् । यावज्जुहोति” (तैसा १-२-१) इति । तस्मात् मनुष्याणां अष्टविज्जावाधिव यजमान-
देवतयोः यागतत्फले १०४विज्जाग्नेय १०५व्यवहर्तुं शक्यते १०६ । अत एव भगवद्गीतायां तृतीयाध्याये
१५ कर्मानुष्ठानप्रसङ्गेन १०७स्मर्यते—“देवान् मायवतामेव ते देवा भावयन्तु यः । परस्परं भावयन्तः
भेदः परमवाप्स्यथ ॥” (भगवद्गीता १-११) इति । तस्मात् हविषो अष्टविज्जावाधिवैककल्पेन १०८
उक्तदोषाभावाद्भिरुपस्थेय एवेति राजान्तः १०९ । एतमेव ११०प्रवृत्तिं वाचयतेदे राज्ञ इव देवतायाः
कोपप्रसङ्गो नास्तीत्यभिप्रेत्य श्रूयते—“न तत्र काम्यस्तर्तवाहुर्दोऽहरद्वयं तिष्ठते” (तैसं १-५-९)
इति । तथा पञ्चमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाकेऽष्टविज्जनगतरस्य कल्पचित् प्रवोदैवताधिकोचो
२० विचारितः—“वाचयः काचोऽः प्राजापराचोऽ इत्याहुर्धृष्टावस्थं कुर्वात् प्रजापतेरिवात्” (तैसं
५-५-१) इति । तत्रैव तृतीयाऽनुवाके श्रीमन्नोक्तवर्णमुक्तं वेति विचारितम्—
“महावादिनो वदन्ति न्यक्तुमिच्छेत्पराऽ उक्तानाऽ इति” (तैसं ५-५-३) । वृद्धकाण्डस्य ११
प्रथमप्रपाठके यजुर्वाऽनुवाके होमो विचारितः—“महावादिनो वदन्ति होतव्यं रक्षितव्यं गृहाह
न होतव्याऽमिति” (तैसं १-१-४) इति । तत्रैव नवमानुवाके ११५ केतव्ये लोमे पतितं ११६
२५ तुणादिकमपनेन न वेति विचारितम्—“महावादिनो वदन्ति विदिताः सोमाऽ न विविचाऽ
इति” (तैसं १-१-९) इति । तस्मिन्नेव काण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमानुवाकेऽष्टवर्णयजमानयोः पञ्चस्यको

२००. इ. उ - अम्युपस्थानेन । २०१. आ. पा - लोके हि । २०२-२०२. इ. उ. पा. हा -
प्रतिदिनमुपाचीय । २०३. गो-वाचते । २०४ आ. इ. उ. तं. मि१. मि२. पा. मै१. हा - तम् ।
२०५. गो. क. मि१. मि२. व - अप्यादीन् देवान् । २०६. गो. क. तं. मि१. मि२. व. मै१ -
महाप्रमाणात् । २०७-२०७. मि२. व - अप्यत्यमेवाष्टकनीयम् ; मि१ - अप्यत्यमुपाकृणीयम् ।
२०८. गो- यागतत्फलं ; इ. उ - यागपक्षे ; मि१ - यागपक्षयोः । २०९. गो - विज्ञेयधन्येन ।
२१०. आ. क. गो. मि१. पा - शक्यते । २११. अ. गो१. मि१. मि२. व. मै१ - “ज्ञानकर्तव्यताप्रसङ्गे ;
इ. उ. पा. हा - “ज्ञानप्रसङ्गे ; क - “ज्ञानकर्तव्यताप्रसङ्गे ; तं - “ज्ञानकर्तव्यताप्रसङ्गे । २१२. आ. इ. उ.
पा - वैवर्त्येण । २१३. आ. इ. उ. पा - सिद्धातः । २१४. आ. क - एतदेव । २१५. इ. उ.
हा - वृद्धावस्थ ; पा - ‘वृद्धावस्थ’ नास्ति । २१६. इ. उ. हा - नवमेऽनुवाके ; पा - ‘नवमानुवाके’
नास्ति । २१७. आ. क - पतितं ; पा - ‘पतितम्’ नास्ति ।

अस्माद्विराडिति ।]

विचारितः—“महाबाहिनो बह्वन्वन्वारम्बः पञ्चान्वन्वारम्बा इति” (तैसं ६-३-८) इति ।
 तत्रैव^{२१८} पञ्चमे प्रपाठके सप्तमानुषाके सोमयागस्य तृतीयसप्तमे हारिकोजननामके ग्रहे प्रति होमो
 विचारितः—“तं यच्चिकिरसज्जुहवामीमा हीषामिति” (तैसं ६-५-९) इति । तत्रैव
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयानुषाके देवभागनामके मुनिं प्रति सारयहव्यनामको मुनिः पप्रच्छ । यज्ञाज्ञे
 “देवाः गानुविदः” (तैसं १-४-४४) इत्येतन्मन्त्रहोमे सोमयागं समापितवानसि यजमाने वेति^{२१९} ५
 प्रश्नार्थः । स प्रश्नं पूर्वं ज्ञाते—“वासिको ह सारयहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत् सृजयान् बहु-
 वाहिनोऽधीयजी यज्ञे यज्ञं प्राचतिष्ठिषां यज्ञवता इति स होवाच यज्ञपताविति” (तैसं ६-६-२)
 इति । सप्तमकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके सप्तमानुषाके गर्गविराजनामकस्य यागस्य दक्षिणारूपे गोसहस्रे
 चरमधेनोरनुगमनं न^{२२०} वेति विचारितम्—“सहस्र सहस्रतन्मन्त्रेतीह सहस्रतमीर सहस्रा इति”
 (तैसं ७-१-७) इति । तत्रैव^{२२१} षष्ठमप्रपाठके सप्तमानुषाके गवामपनविकृतिरूपस्योत्सर्गिणामपनस्य १०
 संक्षयं किंचिद्वदः परिचाज्यं न वेति विचारितम्—“उत्सृज्यां नोत्सृज्या इति मीमांसये
 महाबाहिनस्तद्वाहुकसृज्यमेवेत्यभावात्वायां च वीर्यमास्यां चोत्सृज्यमित्याहुः” (तैसं ७-५-७)
 इति । एवं भाष्यान्तरेऽपि विचारा उदाहरणीयाः । तदेवं वेदवादिनां विचारपूर्वकेऽर्थनिर्णये
 तात्पर्यातिशयदर्शनात् सर्वोऽपि वेदार्थो विचार्य निर्णेतव्य^{२२२} इत्यवगम्यते । तथा सति पुनः संक्षयो
 नोदेष्यति^{२२३} । अन्वया कदाचित् स्वयुद्धी पूर्वपक्षयुक्तिप्रतिभाने सति विपरीतनिर्णयः संक्षयो वा १५
 प्रसज्येत । अत एवोक्तम्—“धर्मं प्रमीयमाने हि वेदेन करणारम्भा । इतिकर्तव्यताभ्यां मीमांसा
 पूरयिष्यति” * इति । स्मृतिरपि—“आर्यं धर्मोपदेशं च वेदस्यास्माविरोधिना । यस्तर्कणाऽनुसंधत्ते
 स धर्मं वेद नेतरः” ॥ (मनु १२-१०१) इति । आर्यं महाज्ञानम् । तस्मात्^{२२४} अमिनिवादरायणाभ्यां
 मीमांसा प्रवर्तिता । येन वाक्येषु संक्षयो नास्ति तेष्वपि मीमांसया किंचिदपूर्वं व्यज्यते । अत एव
 स्मर्यते—“यक्ष ष्यादुक्ते वाचं यक्ष मीमांसतेऽण्डरम् । तानुमौ पुण्यकर्माणी पक्षिपावनपावनौ” ॥ २०
 इति । तस्मादस्याभिस्तत्तदनुषाङ्केषु संभावितमीमांसोदादिषते ॥

प्रथमं तावत् सर्ववेदसाधारणान् विचारान् उदाहरिष्यामः^{२२५} । यदुक्तम्—“अलौकिकार्थबोधको
 वेदः” इति, तत्र वेदार्थो द्विविधो धर्मो महा च । तयोर्धर्मं प्रति विचारितम्—

“प्रत्यक्षादिभिरप्येव गम्यते विधिर्नैव^{२२६} वा ।

अज्ञादीनां प्रमाणत्वान्मेधो धर्मोऽवभासते ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ^{२२७} ।

अक्षमूखोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेवता” ॥ (शेष्वा १-१-४५-४६) इति ॥

स्वहोऽर्थः ॥

महातरणं^{२२८} प्रत्यप्येवं विचारितम्—

“अस्यमन्त्रमेवताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेवता ।

यदवत् सिद्धवस्तुत्वाद्महाप्येनापि मीयते ॥

२१८. आ. इ. उ - तस्यैव; पा - 'तत्रैव' नास्ति । २१९. पा - 'वेति' नास्ति; इ. उ - न
 वेति । २२०. त. त्रि१. व. मै१ - पुरोगमनम्; पा - 'न' नास्ति । २२१. इ. उ. हा - अत्रैव ।
 २२२. इ. उ - वर्णितव्यः । २२३. उ - मावतरतीति; पा - मावतरतीति । * [महवार्तिककृतः श्लोकोऽयमिति
 मनुस्मृती (१२-१०६) कुल्लुकः] २२४. आ. पा - तस्य । [मनोरथं श्लोक इति मीमांसासूत्रे (१-३-२४-२९)
 कुमारिकः] २२५. गो. त. त्रि१. व - उदाहरणम् । २२६. आ - विधिनाऽय । २२७. आ - भाव्यते;
 इ. उ. वा. हा - वेदतः । २२८. व - प्रत्येवम्; आ. पा - प्रत्यपि ।

रूपलिङ्गादिराद्विधावाक्य मास्तरचोप्यता ।

तं त्वीपनिषदोपादौ प्रोक्ता वैदिकमेवता ॥ (जैमिण्या १.१.१७-१८) इति ॥

“ तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृथक्प्रति ” (बृ० ३.९.२६) इति वाक्यवत्त्वः साक्यार्थं वचनक ।
तत्रोपनिषत्स्वेव अभिगतः^{१२९} पुरुष औपनिषद्ः । आदिशाब्देन “ मावेद्विद्विद्वन्मनुते तं ब्रह्मणम् ”

५ (तैत्ति ३.१.२९) इति सुतिविक्रिता । तस्मादौक्तिकार्थोपपत्तेरुक्तं वैदः ॥

तस्य प्रामाण्यं विचारितम्—

“ वेदवाक्यममामं स्यात्प्रामां वा वाक्य प्रामता ।

पृथक् संकेतधीक्षायांमनवेक्ष्यवर्जमात् ॥

वेदेऽपि लोकावर्तव्य वाक्यार्थं संगतिः प्रथक् ।

१०

महीतस्या ततो वाक्यं प्रामां नैवेद्वयतः ॥ (जैमिण्या १.१.२१-२२) इति ॥

“ अमिमीये पुरोहितम् ” (अमं १.१.१), “ इये वा ” (तैत्ति १.१.१) इत्यादि पदानां पृथक् संकेतापेक्षेः
स्वार्थैः सह संगतिर्ब्रह्मव्यवहारिगृहीतेति पदानां सुस्पष्टम् । अतोऽपि आदिवाक्यवत्त्व मास्तरवाक्यादिवत्त्ववत्त्व
च स्वार्थाभ्यां धर्ममहाभ्यां संगतिरगृहीतावाहति पृथक् संकेतापेक्षा ॥ “ हावपेक्ष्यवत्त्वकालं प्रामाण्यं
नास्तीति चेत् । मैवम् । लोके तावत् गवादिपदानामेव स्वार्थे संगतिर्गृह्यते, न तु ‘ गामानव ’ इत्यादि
१५ वाक्यानाम् । तथाऽपि वाक्यार्थो सुस्पष्ट एव । तद्वदेऽपि “ बोधमंभवाद्वाक्येव नैवेद्वयम् ॥

ब्रह्मव्यवहारे लौकिक्योक्तेश्च पदपदार्थयोः संगतिर्गृह्यते, न तु वैदिक्योरिति तत्रां विचारयितुं
विचार्यते । इदं विचारितम्—

“ लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथ वाऽत्र तौ ।

रूपमेवात् पदं मिश्रमुत्तमादिभिर्वा लुक्ता ॥

२०

१२९ नैवेद्वयत् १२९ पदैक्यं १२९ काचित्की रूपमिच्छता १२९ ।

१२९ प्राथिकेन पदैक्येन १२९ पदार्थैक्यं तथाविधम् ॥ (जैमिण्या १.१.३१-३२) इति ॥

वैदिकी^{१२९} पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां भिन्नी । कुतः ? रूपमेवात् । ‘ माह्वताः ’ इति लौकिकवत्त्व
रूपं वेदे “ माह्वतामः पितरः ” (अमं १.७.५-१०) इत्याभ्यावते । अर्थमेवोऽप्यवति । अत्राहो लौकिका
गावो बहन्ति, वेदे तु “ उताना हि^{१३०} देवगावा बहन्ति ” (इ. भाष्यौ १.१.७-८) इति कुतम् । अत्रोच्यते—

२५

य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः । कुतः ? प्राथमिकानाम्^{१३१} । अत्राहो लौकिका
मेवेऽप्येकैकपुरुषस्य बहुकृतम्^{१३२} उच्यते तद्वदेऽपि त एवैते यत्नां इत्येवमित्यप्यभिज्ञानाद्भूतैक्यं
१३१ तत्त्वित्येवमादिभिरभ्युपगताम् । तथा १३२ गवाभ्यादिपदानां लोकावेद्वयोरवाचितप्रथमभिज्ञानात्
पदैक्यम् । १३३ काचित्की रूपमेवो बहुतरप्रथमभिज्ञाना वाच्यते । उच्यते तद्वदेव काचित्कः ।

२२९. गो-अभिहितः । २३०. त्रि१ - तस्यादनपेक्षा । २३१. इ. उ. पा. हा - ‘ बोध ’ नास्ति ।
२३२. इ. उ. गो. पा. हा - बर्मेक्यवत् । २३३. गो- पदैक्यम् । २३४-२३५. गो - कविद्वयविभिन्नता ।
२३५-२३६. इ. उ. पा. हा - प्राथिकेन पदैक्येन । २३६. इ. उ. पा. हा - वैदिकम् । २३७. इ.
उ. तं. त्रि१ - वै । २३८. इ. उ. पा - प्रथमभिज्ञानेन । २३९. इ. उ. पा. हा - प्रयोगाणाम् ।
२४०. इ. उ. पा. हा - उपवाच्योपचारणम् । २४१. इ. उ. तं. त्रि१. पा. हा - नित्यम् ।
२४२. क - गवादि । २४३. इ. उ. पा. हा - कविम् ।

साक्षाद्वचनादिः]

अथिदुपलान्तसम्बन्धनसम्बन्धोत्तरार्थयोश्च भेदो नास्ति । २४१ तस्मात् वेदे पृथग्भ्युत्पत्तिर्नापेक्षिता । तथा चोक्तम्— “ लोकादगतसामान्यः सत्यो वेदेऽपि बोधकः ” इति ॥

२४२ कर्तृदोषेण अप्रामाण्यं निवारयितुमिदं विचारितम्—

“ पौरोषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरोषेयता ।

काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वात् वाच्यवाक्यत्वात् ॥

समाख्यानं प्रथमत्वात् वाक्यत्वं तु पराहृतम् ।

तत्कर्तृदुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरोषेयता ” ॥ (जैम्या १.१.५३-५४) इति ॥

‘ वाक्यमीदृजं, वैवाचिकम्’ २४१ इत्यादिसमाख्यानात् रामानुजभारतादिकं यथा पौरोषेयं, तथा ‘ काठकं, कीदृशं, तैत्तिरीयम्’ इत्यादि समाख्यानाद्भेदः पौरोषेयः । किञ्च वेदवाक्यं पौरोषेयम् । वाक्यत्वात् । १०

२४२ काठिकादिसमाख्यानात्, इति चेत् । मैवम् । संप्रदायप्रवृत्त्या समाख्यानोपपत्तेः । वाक्यत्वे हेतु- स्वरूपलक्षणविशिष्टकाकाव्यापविष्टः । यथा व्यासवाङ्मयीकिप्रभृतयोऽत्र तत्तद्ग्रन्थनिर्माणसरे कैश्चिदुपलब्धः । अन्यैरप्यविभिन्नसंप्रदायेनोपलब्धस्य, न तथा वेदकर्ता पुरुषः कश्चिदुपलब्धः । प्रत्युत वेदस्य निषाधं भुक्तिस्मृतिभ्यां पूर्वमुदाहृतम् । परमात्मा तु वेदकर्ताऽपि न लौकिकः पुरुषः । तस्मात् कर्तृदोषाभावात् २४२ नास्याप्रामाण्यकङ्का । तेष्वेतेषु विचारेषु प्रह्वणो मानान्तरागोचरत्वं वैवाचिके साक्षे प्रथमाध्यायप्रथमपादे “ साक्ष्योक्तिर्यात् ” (मत् १.१.३) इत्यस्य सूत्रस्य द्वितीय- वर्णकेऽभिहितम् । नवविंशं तु त्रैमित्रीये । तत्रापि कोकवेदाधिकरणं २४२ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे, इतरत् प्रथमपादे । तस्यैतस्य प्रमाणभूतस्य वेदस्य भागद्वयं २४० कथ्यसूत्रकार आह- २४०- ‘ मन्त्र- माह्वानयोर्वेदनामकेवम्’ (आप्तौ २४.१.३१) इति । तयोर्मध्ये मन्त्रसामान्यस्य मन्त्रविशेषाणाम् अगादीनां च कक्ष्यं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्यादेरवारणात् ॥

वाङ्मिकाणां समाख्यानं कक्ष्यं दोषवर्जितम् ।

तैऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते ” ॥ (जैम्या २.१.२२-२३) इति ॥

आध्यायव्यकरण इदमाम्नायते— “ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ” (तैत्रा १.२.१) इति । तत्र मन्त्रस्य कक्ष्यं नास्ति । कुतः ? अस्याप्यतिव्याप्योर्वाचयितुमशक्यत्वात् । ‘ विहितार्थस्याभिधायको मन्त्रः’ इत्युक्ते “ वसन्ताय कपिञ्जलानाकमेत (म. मैसं ३.१४.१; वासं २४.२०) इत्यस्य मन्त्रस्य विशिक्तस्मरणावस्थातिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते आह्वानोऽतिव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य विद्वोः कक्ष्यणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । “ उह प्रथस्व ” (तैसं १.१.६) इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । “ अग्निमीळे पुरोहितम् ” (ऋसं १.१.१) इत्यादयः स्तुति- कथाः । “ इषे र्वा ” (तैसं १.१.१) इत्यादयस्तन्वाः । “ अग्न आ याहि बीतये ” (तैत्रा ३.५.२) इत्यादय आमन्त्रणोपेतः । एवमन्येऽप्युदाहावाः । ईहोऽन्तर्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नाम्नाः कश्चिदुपगतो धर्मोऽस्ति यस्य कक्ष्यणत्वमुच्येत । तस्मात् समाख्यानं मन्त्रकक्ष्यणम् ॥

२४४. त. त्रि१ - ‘ तस्मात्’ इत्यस्यानन्तरं ‘ मेदात्’ । २४५. त. त्रि१. व - कर्तृदोषात् । २४६. इ. उ. त. त्रि१. पा. हा - वैवाचिकम्; क- वैवाचिकीयम् । २४७. इ. उ. पा. हा - काठिकास- वान्त्यत्वात् । २४८. त्रि१ - नास्त्यप्रामाण्यं । २४९. इ. उ. त- कर्णे । २५०-२५०. आ. इ. उ. पा. हा - कथ्यसूत्रकारकृतम् ।

अगाधिकक्षणे पूर्वोत्तरपक्षाबाह—

“ २५१ नक्षत्राणामवधुषां कक्षम मोकर्षादिति २५१ सङ्कल्पिते ।

पादश्च गीतिः प्रक्षिप्यपाद इत्यन्वयसंकरः ” ॥ (तैत्तिरीय १.१.२०) इति ॥

इदमाश्लाघते—“ अहं बुध्निव मन्त्रं मे गोपाय । यमुचयकविदिदा विदुः । अयः सामानि

५ यजुर्वि ” (तैत्तिरीय १.२.१) इति । श्रीन् वेदान् विद्वन्तीति विविधः । विविधा संवन्धिनोऽप्ये-
तारक्षैविदाः । ते य यं मन्त्रमागम्युगादिरूपेण विविधं विद्वन्ते ते गोपायैति बोधना । विविधा-
नामुचयसामवधुषां व्यवहरितं लक्षणं नास्ति । कुत्र ? मोकर्षेण बुध्निहावेक्षणात् । अयःपादप्रसिद्धेषु
अग्नेवादिषु पठितो मन्त्र २५२ अगाधिकरूप इति २५१ सङ्कल्पम् । तस्य संकीर्णम् । तथा हि—“ अग्रे
मध्यमानावानुबुद्धि ” (तैत्तिरीय १.१.१) । “ २५२ इतिशोनाभ्यां मोकर्षमाणाभ्यामनुबुद्धि ” (तैत्तिरीय १.२.१)

१० इत्यादीनि २५३ यजुर्वि अग्नेवे समाम्नातानि । “ वेदो यः सविनोऽनुमान्यविज्ञेय सविनेन सव्योः
सूर्यस्य रश्मिमिः ” (तैत्तिरीय १.१.५) इत्यर्थं मन्त्रो यजुर्वेदे संवत्तिपक्षवधुषां मध्ये पठितः । य य
तस्य यजुर्विपठिते अग्रेपरवेन तत्प्राप्तये व्यवहृतवान् । “ यवाविश्रिच्यो ” (तैत्तिरीय १.२.५) इति हि
ब्राह्मणम् । “ उत्तरसाम गायत्रास्ते ” इति प्रतिज्ञाय—“ हाह्यु हाह्यु ” (तैत्तिरीय १.१.०) इत्यादिकं
साम यजुर्वेदे गीतम् । “ अक्षितमसि । अय्युनमसि । प्राणसेजिनमसि ” (काठ १.१.०.१) इति

१५ श्रीणि यजुर्वि सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मात्प्राप्तिलक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसंकीर्णलक्षण-
त्वात् । पादेनाभ्यर्चनं बोधेता वृत्तवद्धा मन्त्रा अयः, गीतिकया २५४ मन्त्राः सामानि, बुध्नीतिवर्ति-
त्वेन प्रक्षिप्यपठिता मन्त्रा यजुर्वि इति व्यवहरितं लक्षणम् ॥

प्रथमाश्लाघस्य द्वितीयपादे मन्त्रेण्यवधिचरितम्—

“ मन्त्रा उह प्रथमेति किमद्वैक्येत्यतः ।

२० चागोवृत्त पुरोवाचप्रथमादेव मासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानात् मन्त्राः २५१ पुन्यैक्येत्यतः ।

न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः ” ॥ (तैत्तिरीय १.२.११-१२) इति ॥

“ उह प्रथम ” (तैत्तिरीय १.१.८) इत्यर्थं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यावयवैः — ओः पुरोवाच, तस्युह
विपुलं वधा भवति तथा कपाकेषु प्रथमं प्रसरेति । ईदृशा मन्त्रा वागप्रयोगेषु चार्थमाणा अदृष्टमेव

२५ जनयन्ति न २५२ अर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् २५३ । पुरोवाचप्रथमकपार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि
२५४ मासमानत्वात् । “ उह प्रथमेति पुरोवाचं प्रथमंति ” इति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् ।
वैतथ्यम् । अर्थप्रकाशनस्य २५२ दृष्टप्रयोगस्य संनवे सति केवकादृश्यं कथयितुमशक्यत्वात् ।
तस्मात् २५३ दृष्टमर्थानुस्मरणमेव वागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोगस्य । ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरण-

२५१-२५२. इ. उ. पा. हा—अग्रेमवधुषां कक्षम किं कुर्वादिति । २५२-२५३. हा—अगादिति
हि लक्षणम् । २५३-२५४. इ. उ. पा. हा—इति इतिर्वाक्यं प्रोक्षमाश्लाघामनुबुद्धीति प्रयत्नीति । * [त्रिष्वित-
पुस्तकेषु—‘सावित्र्यर्चा’] २५४. आ. इ. उ. पा. हा—गीतुपेता । २५५. इ. उ. पा. हा—द्वैक्ये । २५६. इ. उ.
पा.—स्वर्णप्रकाशनाय; त—तु दृष्टप्रकाशनाय । २५७. इ. उ. पा.—उच्चारणं विनापि; हा—तदुच्चारणं विनापि ।
२५८. आ. इ. उ. पा.—विज्ञेः; त्रि१. न—मासनात् । तथा हि आग्ने मध्यमानावानुबुद्धि इतिर्वाक्याभ्यां
प्रोक्षमाणाभ्यामनुबुद्धि इत्यादीनि यजुर्वि अग्नेवे समाम्नातानि । २५९. इ. उ. पा. हा—अर्थप्रकाशनस्य;
त—अर्थप्रकाशनस्य । २६०. इ. उ. त. पा. हा—दृष्टमर्थानुस्मरणमेव ।

[आचार्यभाष्यः]

समये 'मन्त्रेणैवानुपपन्नोऽयम्' इति यो विषयः १११ तस्याहं प्रयोजनमस्तु । अतः ११२ मन्त्रस्य अनुष्ठेयार्थ-
स्मारकत्वं कश्चित् ११३ विधायक इति । तथा हि— "दिशो वा विष्णुना वा पृथिव्या महो वा विष्णुना
वाऽऽन्तरिक्षादुत्पत्ती नृणश्च बहुभिर्ब्रह्मण्यैरा य यच्छ दक्षिणादौत संपात्" । (तैत्ति १-२-१३)
होचयिष्यन् मन्त्रे यन्मासास्त ११४ इत्यस्यार्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शक्यत्वापत्त्या ११५ आचार्य-
काङ्क्षयापत्त्या । अतः साङ्ख्येन विधीयते— "दिशो वा विष्णुना वा पृथिव्या इत्यादीर्पदपदौ ५
दक्षिणश्च दक्षिणोत्तरश्च मेधो नि इति" (तैत्ति ६-२-९) इति । मां होयः । अस्याधिकरणस्य
किञ्चिद्विधोऽपि व्यवहारः । उदाहरणस्तु मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यते ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रसंगे पादे मन्त्रेणैवानुपपन्नोऽयम् इति चारितम्—

"देवाश्च वाभिर्ब्रह्मण इत्याकृतं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वाऽन्येन ११६ तस्मात् तद्विधायकम् ११६ ॥

१०

११७ यच्छब्दादेः क्षीणकथितं विधिस्त्रिविधं ततः ।

११८ आचारात्मनिधायकं च प्रधानगुणकर्मणो ॥ (अध्या २-१-२०-२१) इति ॥

अथ मन्त्र आत्मनायते— "देवाश्च वाभिर्ब्रह्मण इति च । ज्योतिषाभिः सचते गोपतिः
मह" (तैत्ति २-४-१) इति । अस्यार्थः— गोपतिर्ब्रह्मणो वाभिर्गोमिर्देवान् पश्यते, याव गा
साङ्ख्येनो ददाति ११९ चिरमेव तामिः १२० मह परकोऽवतिष्ठत इति । तत्र यथा साङ्ख्यगत- १५
गायत्र्यात्पदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य १२१ विधायकं तथा मन्त्रगतमपीति चेत् । मैवम् । यच्छब्दाद्विना
विधायकतः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकार्यं प्रतीयते न तु विधायकत्वम् ।
यच्छब्दादेशिवादिच्छब्देनाऽऽमन्त्रोत्पत्त्युत्पादयोः । "वायवः स्थोपायवः स्थ" इत्यामन्त्रणम् ।
"अग्नये कुक्षं निर्वयामि" (तैत्ति १-१-४) इत्युत्पत्त्युत्पत्त्यः । तस्मादाकृतात्स्य प्रधानकर्मविधायकत्वं
गुणकर्मविधायकत्वं कैदेवं ह्येव प्रधानं न भवति । किं १२२ त्वमिधायकत्वमिति १२३ तृतीयोऽपि २०
प्रकारः । ततो मन्त्रगतमाकृतं न विधायकम् । प्रधानगुणकर्मणोस्तु कक्षणं वक्ष्यते । एवमेतैर्विचारैरयं
निर्वाचः प्रकृते संपन्नः— "ह्ये त्वोर्मे त्वा", "महाविद्याप्नोति परम्" (तैत्ति ८-२) इति
काण्डह्ययगतावाक्येन न मानान्तरगम्यः । काण्डह्ययगतवाक्यस्य नास्ति पृथक् संकेतापेक्षा । तत्तत्पदो
पदपदादीं लौकिकान्येव । उदाहरणं च न दीक्षेयम् । अभियुक्तसमाकृत्यं मन्त्रस्य कक्षणम् । प्रकृष्टपादो
मन्त्रविशेषस्य यत्तु कक्षणम् । १२४ मन्त्रस्य च अनुष्ठानकाले स्वार्थस्मरणं १२५ प्रयोजनम् । मन्त्रगतं २५
च "वायवः स्थ", "सविता प्रार्ययतु" इत्यादिकं न विधायकमिति ॥

एवं मन्त्रे सामान्यं विचार्य विधीयो विचार्यते—

"ह्ये त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्स्वार्थस्मारकादेकारहस्य कल्पनात् ॥

२६१. हा— तस्मात् दृष्टासंभवादहम् ; इ. उ. पा— तस्मादहम् । २६२. त. जि १— मन्त्राणाम् ।
२६३. आ. पा— अनुपपन्नम् । २६४. आ. पा— इत्यर्थः । २६५. ब— शक्ये विशेषस्थापनाय ; इ.
उ. जि १. पा. हा— शक्यविशेषस्थापनाय ; त— शक्यविशेषस्थापनाय । २६६-२६६. इ. उ. पा. हा—
समाप्तात् विधायकम् । २६७. इ. उ. पा— यच्छब्दादौ । २६८. इ. उ. पा. हा— आख्यानमपि ।
२६९-२६९. इ. उ. पा. हा— चिरमेतामिः । २७०. पा. हा— अभिदायकम् । २७१-२७१. त.
जि १— त्वमिधायकत्वमपीत्यस्ति । २७२-२७२. आ. पा— निर्दोषत्वात् मन्त्रस्य स्वार्थानुष्ठानकाले
स्वार्थस्मारकत्वम् ; क— निर्दोषत्वादिति मन्त्रस्य स्वार्थानुष्ठानकाले स्वार्थस्मारणम् ।

छिदने मार्जने चैतौ विनियुक्ती क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकवात् मन्त्रमेहोऽर्थमेहनः ॥ (तैम्बा २-१-३२-३३) इति ॥

- “ इषे रवोर्मे रवा ” इत्यत्र क्रियापदाभावेन “ उरु प्रथमम् ” इति मन्त्रवर्धनस्मारकवाचावाङ्-
 इष्टार्थत्वे सन्धेकादृक्कल्पने साधवादेक एव मन्त्र इति चेत् । मैवम् । साक्षात्पदे—“ इषे रवोर्मे-
 ५ विह्वलति । ऊर्ध्वं रवेऽनुमार्जि ” इति विनियोगभेदध्वन्यात् तदनुसारेण “ इषे रवेऽनुमार्जि, ऊर्ध्वं
 रवेऽनुमार्जिम् ” इति क्रियापदे अध्याहृते सति ३५ अर्थद्वयस्मारकवात् द्विकोऽर्थ मन्त्रः ॥

अथ ब्राह्मणविषया विचारः । तत्त्वज्ञानं द्वितीयाऽऽद्यावप्रथमपादे विचारितम्—

“ नास्त्येतद्ब्राह्मणेष्वत्र कक्षर्णं विद्यतेऽथ वा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्त्वैरमाचनः ॥

१०

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमिदं तत्त्वमेव ब्राह्मणकक्षर्णम् ॥ (तैम्बा २-१-२४-२५) इति ॥

चानुमार्शेरेतिदमाऽनाद्ये—“ एतद्ब्राह्मणमाद्येव पञ्च हवीं वि ” (तैम्बा १-०-१-१) इति ।

तत्र ब्राह्मणस्य कक्षर्णं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्नाऽनवधारणेन ब्राह्मणमागेरव्यवभागेषु च

कक्षर्णस्य अव्याप्यमित्याच्योः ३५ मिताकर्मम् अक्षरपरवादिनि चेत् । न । भागद्वयाङ्गीकारेण मन्त्र-

- १५ व्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मणमिति कक्षर्णस्य निर्दोषत्वात् । ननु अक्षरप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तः

इतिहासाद्यथोऽपि भागो आनायन्ते—“ वद्व्याख्यामीनिहास्य पुराणानि कल्पान् गाथा माराशरवीः ”

(तैम्बा २-९) इति । मैवम् । विप्रपरिभाषकत्वात्वेन ब्राह्मणवाच्यमन्त्रमेदामार्शेरेतिहासादीनां

पृथगभिधानात् । “ देवासुराः संवत्ता आसन् ” (तैम्बा १-५-१) इत्याद्यथ इतिहासाः । “ इषं वा अजे

मैव किंचनाऽऽसीत् । न क्षीरासीत् ” (तैम्बा २-२-२) इत्यादिकं जगतः ३५ प्रागवस्थासुप्रकरणं सर्वमितिपादकं

- २० वाक्यजातं पुराणम् । कक्षरस्तु आरण्येऽनुकचधनप्रकरणे समाम्नायते—“ इति मन्त्राः कक्षोऽस्त

ऊर्ध्वं यदि वक्षि हरेत् ” (तैम्बा १-३१-२) इति । अग्निचयने “ यममाधामिः हरिगायति ”

(तैम्बा ५-१-८) इति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः । मनुष्यदृष्टान्तप्रतिपादिका आसी माराशरवीः ।

तस्मात्समन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात् कक्षर्णं ३५ सुविद्यतम् । तच्च ब्राह्मणं द्विविधम्—विधि-

रूपमर्थवादकं चेति । “ यरणंशाकवा वस्तानयकाशेति ” (तैम्बा ३-२-१) इति विधिः ।

- २५ “ तृतीयस्यामितो विधि सोम आसीत् ” (तैम्बा ३-२-१-१) इत्यादिकोऽर्थवादः ॥

तत्र विधेः प्रामाण्यं प्रथमाध्याये प्रथमपादे ३५ प्रतिपादितम्—

“ बोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ।

कक्षेरलौकिके धर्मे प्रहर्षं दुर्धर्षं वतः ॥

सममिष्याहृते धर्मे कक्षिप्रहर्षसंभवात् ।

३०

३० बोधकस्य विधेर्माध्यमनपेक्षतया ३५ स्थितम् ॥ (तैम्बा १-१-४०-४१) इति ॥

धर्मो नाम ३५ अनुष्ठानजन्यमपूर्वं तत्त्वैतुर्वागो वा । तत्त्वालोचिकत्वात् यथाकथं च दृष्टव्यवहारा-

विषयावात् संघतिग्रहणं नास्ति । ततो विधेरबोधकरत्वाद्प्रामाण्यमिति चेत् । मैवम् । प्रतिपादयैः

२७३. आ. इ. उ. पा. हा - क्रियामेदात् । २७४. त. व - बोधयितुम् । २७५. व -

प्रागवस्थानमुपक्रमः । २७६. व - कक्षजमिदम् । २७७. त. व - विचारितम् । २७८-२७८. इ.

उ. पा. हा - बोधकस्य विधेर्धर्मस्त्वनपेक्षतया । २७९. आ. इ. उ. पा. हा - अनुष्ठानजन्यमपूर्वम् ।

आकाशरक्षादिः]

पर्वणाश्रादिवहैः सममिवाहृतस्य 'मपाकरोति' इति पदस्यापूर्वपर्यवसायिभ्यर्थे १८० शक्तिप्रवृत्तसंभवात् ।
यथा 'समिधकमलोद्गरे मधुको मधुमि पिबति' इत्यत्र मधुकरादयस्त्वर्थमत्रागत इतरपदानाम् १८१
अर्थसङ्गत्या तत्समभिरवाहानां कमलमप्यगते मधुपानं कुर्वति भ्रमरे मधुकरादयस्त्वर्थे १८२ शक्ति
पुङ्गाति तद्वत् । अतो बोधकत्वात् मूलप्रमाणानुवेष्टव्याच्च विधिः स्वत एव प्रमाणम् । न च "वत्सा-
मपाकरोति" (तैसा ३-२-१) इत्यत्र विधायकानां हिङ्गोत्पन्नस्य प्रशयानामभावादविधिरवमिति ५
शङ्कनीयम्, अथवाप्यपवीतवत् १८३ अपूर्वार्थेऽपि मतिः १८४ पञ्चमलकाराश्रयणेन १८५ विधित्वसंभवात् ।
एतच्च तृतीयाध्यायस्य अनुर्थपादे विचारितम्--

"उपरिधानेऽनुवाहो वा विधियोऽद्यो यतः स्मृतौ

प्राप्तं मैत्रमपूर्वात्वात् कर्त्तुं १८६ केदा विधीयते" ॥ (तैसा ३-४-५) इति ॥

इत्तपूर्णमासप्रकरणे आश्रयणेन वक्ष्यथोपवीतवत् एव १८७ आम्नायते--"देवानामुपवस्यते १०
देवकथममेव तदुच्यते" (तैसा ३-१-११) इति । तद्विधं वाच्यम् १८८ उपवीतस्यानुवादकं वा
विधायकं वेति संशयः । "विधायकी निषेधजोपवीती" (बीध ३-१-१) इति स्मृत्या प्राप्तत्वात्
विधायकानां निषादीनामभावाच्चानुवादकमिति प्राप्ते सूत्रम्--पुनरपार्थस्य स्मृत्या प्राप्तावपि ऋतुवर्धस्य
प्राप्त्यभावात् । पञ्चमलकारेण इत्तपूर्णमासप्रकरणे विधीयत इति राक्षान्तः । तेमैव न्यायेन
"वत्सानपाकरोति" इत्यर्थे न पञ्चमलकारः, किं तु पञ्चमलकारः । तस्य च विधायकत्वं "छिद्ये १५
केह" (पा ३-४-७) इति सूत्रेण सिद्धम् । अन्येवमपि "यत् पर्वणाश्रया" (तैसा ३-२-१)
इत्यनुवादकत्वममेकैव वक्तव्येन १८९ विधायकः प्रतिपाद्यते १९०, "देवाश्च यामिर्यजते"
(तैसा ३-४-६) इत्यादिवदिति केह । मैत्रम् । उपरिधारणन्यायेन वक्ष्यथस्य १९१ बाधितत्वात् ।
अथ न्यायवस्तुमिदमेव पादेऽभिहितः--

"आरभ्यपुपरिधादि देवेभ्य इति संशयः ।

विधिवोऽद्यो यतः पित्र्ये प्रोक्ताया पूर्ववत् स्तुतिः ॥

१९२ कर्त्तुं १९३ विधारणं प्राप्तं समिधो १९४ नान्यमानतः ।

अतो हिङ्गदसंत्वागादपूर्वार्थो विधीयते" ॥ (तैसा ३-४-८-९) इति ॥

प्रेतामिहोक्तं सूचते--'अथस्तात् समिधं आरभ्यपुपरिधादि देवेभ्यो आरभ्यति' (ब्र.आप.श्री १-११-९-
१०) इति । अत्र पित्र्यं हिङ्गदोक्तं इत्येव आरभ्यत् यदा मन्त्रं पठति तदावीम् १९५ उच्यतेत्याश्रयात् समिधं २५
आरभ्यत्, इति यद्विधीयते तदेतद्विधेः परिधारणेन सूचते । कुतः ? १९६ हिङ्गदोक्तं अनुवादत्वप्रतीतिः ।
तत्रत्ये पूर्वविधारणे (मीम् ३-४-९[५-६])--"प्राचीनावीती दोहयेद्यजोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति", "ये
पुरोवज्जो दमोस्तात् दक्षिणाम्नाम् स्तुणीयात्" (ब्र.आप.श्री १-११-९) इत्यस्मिन्नुवाहरणद्वये यजोपवीति-
त्योद्गमप्रवक्तव्ययोः १९७ हिङ्गदपञ्चमलकारयोः विधायकत्वमप्योद्यार्थवादत्वं निर्णीतं तद्वदत्रापीति प्राप्ते

१८०. व- शक्तेः प्रवृत्तः । १८१. आ. तं. पा. हा - "पदार्थानाम् । १८२. तं. व-संगतिम् ।
१८३-१८४. तं. व- अपूर्वार्थेन । १८४. क. तं. व- "अगमे । १८५. तं - चिन्तितम् ।
१८६. इ. उ. हा - वेदात् । १८७. आ - 'एव' नास्ति । १८८. इ. उ. तं- उपवीतस्यानु ।
१८९-१८९. आ. इ. उ. - विधिशक्तिपतिपातः; क- विधिशक्तिः प्रतिपाद्यते; पा. भा. हा - विधि-
शक्तिप्रतिपाते । १९०. तं. व - अवाचकत्वात् । १९१. तं - उर्ध्वे । १९२. तं- तु धारणम्; इ.
क- हि धारणम् । १९३. इ. उ. पा. भा. हा- नान्यथा ततः । १९४. तं. व- सुखदण्डस्य ।
१९५. आ. पा. - हिङ्गदत्वात् । १९६. तं - हिङ्गदयुक्तयोः; इ. उ. पा. भा. हा - हिङ्गदयुक्तयोः ।

भूमः—विष्मो दृष्टान्तः। वैदिके यज्ञोपवीतिबोद्धगमाद्ययोर्मात्रांतरवात्तत्वात् द्विसद्व्ययस्यैव अवाधित्या तत्रार्थवादार्थं वक्तुमुचितम् । उपरिधारणे रचयित्वात् द्विसद्वं परिचयश्च विधिराद्यनुपगतस्यः । एवं सति वरसापाकरणस्यापपूर्वार्थेवावच्छेदपरिचयगत विधिरेव युक्तः । ननु कोके सार्थबोद्धादिभिः प्रातर्भरसा गोम्योऽपाक्रियन्तेऽतो कोकत एव प्रातर्वाच वामापाकरणं विशेषमिति चेत् । मैत्रम् ।

५ अवाधतवन्नियमापूर्वहेतुरेव विधेरवात् । अवाधतस्यापञ्च द्वितीयाऽपञ्च प्रथमवादे १०-विधितः—

“ अवाधतादिनाऽपूर्वमुपाद्यं विधाने न वा ।

यज्ञाद्यादिवदस्येव वाच्यमैवार्थमाश्रया ॥

एते तुषविमोकेऽस्ति नापूर्वं द्रव्यतन्त्रता ।

स्वाद्यजराद्यादिवैद्यमं नियमापूर्वकृद्वाः ” ॥ (जैम्बा २.१.१३-१४) इति ॥

१० यथा “ समिधो यजति ” (तैसं २.६.१) इत्यत्र वागजस्यमपूर्वमस्ति, तथा “ श्रीहिनव-
हन्ति ” इत्यत्रापि तदनुपेयम्, अन्यथा विधिराद्यवैद्यमं प्रथमादिति चेत् । न । एते संन्यासवद-
कल्पनस्याप्युक्तत्वात् । न चात्र यज्ञादिविधिसामान्यमस्ति, गुणकर्मत्वेनावधानस्य द्रव्यतन्त्रत्वात् ।
वागस्तु प्रधानकर्म । अयं च कर्मजां येषो जैमिनिना गुणप्रवेण दृष्टीकृतः — “ तानि ह्येवं गुणप्रधान-
भूतानि ” (मीम् २.१.६), “ यैस्तु द्रव्यं विधीर्न्यते गुणरतत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ”

१५ (मीम् २.१.८), “ यैस्तु द्रव्यं न विधीर्न्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ” (मीम्
२.१.९) इति । यैस्तु कर्मभिर्द्रव्यमुपपादयितुं संस्कृतं वेद्यते तेषु कर्मसु गुणावत् । कुतः । तस्य
कर्मजां द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधानम् अस्व ११ इति बहुव्रीहिः । “ पूर्वं तद्वति ”, “ आहवनीय-
मादधाति ” (तैम्बा १.१.४) इत्यादी यूपआहवनीयादि द्रव्यमुपपादयितुमिच्छते । “ श्रीहिनवहन्ति ”, “ तद्बुका
पिनष्टि ” इत्यत्र भीक्षादि द्रव्यं संस्कृतुमिष्टम् । “ आग्नेयं प्रयाजा द्रव्यते ” (तैसं १.६.११) इत्यादिपूक-
२० वैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम् । अतो यजतिवैद्यम्याकाशघातोऽपूर्वजनकः । न च १०-विधिराद्यवैद्यमं, यज्ञ-
विद्युन्नादिनाऽपि तद्बुकाभिप्यतिसंभवे सत्यवधातेनैव तद्बुका निष्पादनीया इति तन्नियमजन्यमपूर्व
बोधयितुं विधेरपेक्षितत्वात् । तद्बुकास्तीचापाकरणेनैव सार्थं बोधः संपादनीय इति नियमविधिरस्तु ११ ।
अत्रेव विधिसामान्यविचारिष्वेते निर्णयाः संपन्नाः—विधिरादीकिकवर्गबोधकः । यज्ञमकाराज्यमैव
विधायकत्वम् । अप्राप्तार्थं वच्छेदादयो न विधिराधकाः । १२-संस्कारकर्म दृष्टार्थसंभवेऽपि १३

२५ नियमापूर्वार्थमपीति ॥
१०-आकाशरत्न एव १२-यत्तुर्वाध्याये विचारितं किंचिद्द्वितीयवादे—
“ प्राचीमाहवरीत्यत्र द्विकक्षाया वाऽस्तु द्विक्रुतेः ।
आहवरीत्यं द्विको नास्ति क्षाया तेषोरकत्वमेव ” ॥ (जैम्बा ३.२.३) इति ॥
“ यत्प्राचीमाहरेत् ” (तैम्बा ३.२.१) इति वाक्ये प्राचीकक्षेत्रेण युक्त्यार्थत्वात् १२ विधिरा-
३० क्षितेति चेत् । न । द्विस आहर्तुमसम्भवेन द्विर्लक्ष्यत्वान्वाः क्षायाया उपलक्षणीयत्वात् ॥

२९७. इ. उ. पा. मां. हा — निर्णीतः । २९८. आ. पा. हा — श्रीहिनवहन्ति । २९९. इ. उ. पा.
मां. हा — यस्य । ३००. इ. उ. मां. हा — विधिराद्यवैद्यम् । ३०१. इ. उ. पा. मां. हा — ‘ अस्तु ’ नास्ति ।
३०२-३०९. क — संस्कारकर्म दृष्टार्थं संभवेऽपि; तं — संस्कारकर्मणः दृष्टार्थसंभवेऽपि; व — संस्कारकर्मस्ति सार्थं
संभवेऽपि । ३०३-३०३. व — आकाशरत्ने तु; हा — आकाशरत्नमेव । ३०४. आ. पा. हा — युक्त्या ।

साक्षाद्विचारः]

तस्मिन्नेव पक्षेऽप्युच्यते—

“ साक्षां क्रियोपवेशं च मूले कुर्वीत साक्षात् ।

सुवेद्व्यान् कपालानि स्थापयेदुपवेशतः ॥

इत्थं प्रबोधनं क्रियेत्साक्षात्कृतिरेव वा ।

अतोऽप्रमूकबोधश्च विमज्ज विनियोगतः ॥

उपवेशं करोतीति साक्षात्कृतोऽन्यार्थमूकतः ।

पूर्वतोऽतोऽनुनिष्पाद्यी स तस्मादुज्ज्वलेऽन्तितः ” ॥ (जैम्या ४-२-४-९) इति ॥

इदमात्मनाथे—“ मूकतः साक्षां परिवार्योपवेशं करोति ” (आपञ्ची १-१-६) इति ।

अत्रात्रमर्थः—येषाम् “ इत्थं वा ” इति मन्त्रेण १०१ छिन्ना साक्षा तां पुनर्मूले छित्वा तं मूल-

मागमुपवेशं कुर्वीदिति । अत्र तत्रोर्मूलाप्रयोः पूवश्चिन्निधोग आत्मनाथे—“ उपवेशेन कपालाम्यु-

पदेशति ”, “ साक्षात् साक्षात्करोति ” इति । अत्र कपालोपधानं, वत्सापाकरणं चैयुमयं

साक्षाच्छेदनस्य प्रयोजकम् । कुतः ? अत्रमूकयोः साध्येन विमज्ज विनियोगात् इति चेत् । मैवम् ।

‘ उपवेशं करोति ’ इत्यर्थं विधिरूपवदस्य प्रकृतिरूपमपेक्षते । सा चापेक्षा मूलेन पूर्वते । तच्च मूलं

साक्षार्थम् । “ इत्थं चोक्तं येति तामाचक्षति ” (आपञ्ची १-१-१०) १०१ इत्यत्र छिन्नायाः समूहायाः

साक्षात्ताः सौकर्यार्थं परिवार्योपवेशेन १०० पुनर्मूलापादानकं छेदनं श्रूयते । न चाऽसति मूले मूला-

पादानकं छेदनं संभवति । तस्माच्छेदनाद्यर्थमेव मूलं, न तु उपवेशार्थम् । अतोऽन्यार्थमूलानुनिष्पन्नोप-

वेशेन १०० क्रियमाणं कपालोपधानं न साक्षाच्छेदनस्य प्रयोजकं, किंतु वत्सापाकरणमेव तत्प्रयोजकम् ।

तथा सति यच्च साक्षात्ताः प्रयमच्छेदनेनैव सौकर्यं संपद्यते तत्रोपवेशसिद्धये पुनः प्रयत्नेन मूलं न

संवाहनीयम् । किं तु लौकिकेनैव १०१ केनचित् काष्ठेन कपालाम्युपवेशानीति विचारस्य फलं सिद्धम् ॥

११ इत्यर्थं आक्षेपे विधिभागस्य सामान्यविधीविचाराः प्रदर्शिताः १११ ॥

अत्र १११ अर्थवादविचाराः प्रदर्शयन्ते ११२—

“ वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विद्येदेऽस्ति धर्मे किं किं वाऽसौ तत्र विद्यते ॥

विषयार्थवादस्य दानां मिथोपेक्षापरिहृयात् ।

नारत्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवत् कुतः ॥

विषयार्थवादी साक्षात्कृतौ प्राक्षरपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्मात् वादानां धर्ममानता ” ॥ (जैम्या १-२-१-३) इति ॥

काव्यपुरुषाण्डे विषयार्थवादी श्रूयते—“ वायव्यश्च श्वेतमाकमेत भूतिकामः ” (तैसं २-१-१)
 इति विधिः । ‘ वायुर्वा श्वेति वा देवता ’ इत्यर्थवादः । तत्र वायव्याविशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येनैव
 विशिष्टमर्थं विदधते १११ । अर्थवादशब्दाश्चेतनैरपेक्ष्येनैव ११२ तीव्रगामिरवादि देवताकक्षणं सिद्धार्थं ३०
 माचक्षते । अत एव एकवाक्यत्वाभावाद्वाक्यार्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमिति चेत् । न । पदैकवाक्यत्वा-

३०५. तं - आच्छिन्ना । ३०६. इ. उ. पा. भां. हा - इति तथा । ३०७. तं. ब - वाक्ये ।
 ३०८. इ. उ. पा. भां. हा - ‘नित्यन्तेनोपवेशेन । ३०९. इ. उ. पा. भां. हा - ‘एव’ नास्ति । ३१०. आ.
 इ. उ. क. पा. हा - ‘इत्थं’ नास्ति । ३११. आ. इ. उ. पा. भां. हा - प्रकाशिताः । ३१२-३१२. इ. उ. तं.
 पा. ब. भां - अर्थवादविचारः प्रदर्शयते । ३१३. ब. तं - विदधाति । ३१४. आ - क्षीप्रगामिः क.
 तं. ब - क्षीप्रगामित्वादि ।

साक्षाद्व्यादिः]

साधनेन प्रयुज्जीत गवाक्षा एव साधकः ।

इत्यदिन निधयः पूर्वपूर्वव्याकृतिसूक्तः " ॥ (जैमि १.३.२८-२९) इति ॥

निर्मूलकत्वेन विगीतत्वाच्चः पूर्वपक्षहेतवोऽप्युपलब्धमन्ते- " निर्मूलकत्वाद्दिगीतत्वात् वैकल्यात्^{३२८}
 वेदसाधकात् । पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्यसंभवः " ॥ इति^{३२९} हेतव उक्ताः ।
 व्याकरणस्य वीक्येवाद्यात्^{३३०} मूलप्रमाणमपेक्षितम् । अत एव बुद्धादिव्याख्यानां प्रामाण्यं दूषितम्^{३३१} ५
 - " साधेनाऽनृतकादिनात् पुनर्वा व्याख्यादिसंभवात् । ओद्गानुपलब्धेन भद्राभात्राप्रमाणता " ॥
 न तावत् सारवर्कं मूलम् । तथाहि जडा एव साधको न गव्यादिशब्दाः । साधूनेन
 प्रयुज्जीत नासाधून्^{३३२}, इत्यस्यार्थद्वयस्य केनापीमिश्रयेण प्रहीतुमसक्यात् । योगिप्रत्यक्षस्य
^{३३३}अतीमिश्रकात् तद्व्याख्यासमिति चेत् । न । " ^{३३४}यत्राप्यतिशयो दष्टः स स्वार्थान्तिककृत्यात् ।
^{३३५}नयोर्ध्वं मिश्रयामासं न-^{३३६}कपे ओद्गृह्यता " ॥ ^{३३७}इत्याचार्योक्तेः । विगीतत्वमपि १०
 व्याकरणे बहूना उपलब्धन्ते । अनादितिकेऽभिव्यक्त्यवहारे गृहीतसंगतिका गवादिशब्दा एव साधक
 इति ^{३३८}अथतो मतम् । पाणिनिस्तु ^{३३९}ताकस्याऽऽमूलकत्वं तद्विपरीतानेवापशब्दान् अतो, " अहठण्"
 (माहेश्वर सूत्र १), " चेर्जिति " (पा ७.३.१११), " स्तोऽनुना इषुः " (पा ८.४.४०),
 " हुना हुः " (पा ८.४.४१) इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मार्थकामलोपे^{३४०} किञ्चित् फलं व्याकरणस्य
 पदव्यासः । वेदस्तु प्रवर्तनेन व्याकरणं बाधते- " तस्माद्व्याख्येन न म्केचित्तत्वेनाऽप्यपमितयै । १५
 म्केऽतो इ वा एव सद्यस्तथा " (वाम परपक्षा) इति । परस्परविरोधश्च भूपानस्ति । त्रिमुनिव्याकरणमि-
 त्युपपन्नकल्पितम् । ^{३४१}तत्र पाणिनिना प्रयुक्तम्-^{३४२} " इत्यभिव्यक्तिभ्यां च " (पा १.२.९), " कर्मवत्
 कर्मणा तुल्यविधौ " (पा ३.१.८०) इति तत् ^{३४३}कात्यायनो दूषयति-^{३४४} " इत्येवमन्वोविषय-
 त्वाद्भुवो बुको निवर्तयान्ताभ्यां लिटाः किद्वचनानर्थक्यम्, सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् " (पा १.२.६वा१)
 इति । कश्चित् ^{३४५}पाणिनिः स्वोक्तं स्वयमेव ^{३४६}दूषयामास - " तदसिद्धं संज्ञाप्रमाणत्वात् " (पा २०
 १.२.५३) इति । तस्मात् व्याकरणे प्रमाणमिति प्राप्ते भूमः- न तावदिदं निर्मूलं पूर्वव्याकरणाभा-
 येन मूलत्वात् । सन्ति हि पूर्वव्याकरणादि^{३४७}, पाणिनिमेव सत्तन्मतानामुदाहृतत्वात् । " तृप्तिविकृतोः
 काश्चपस्य " (पा १.२.२५), " अतो भारद्वाजस्य " (पा ७.२.६३), " श्रिप्रभृतिषु शाकटाव-
 नस्य " (पा ८.४.५०), " ओषः शाकवस्य " (पा ८.३.१९), " ओतो गार्ग्यस्य " (पा ८.३.२०)
 इति हि^{३४८} उदाहरणम् । तत्तद्व्याकरणानां पूर्वपूर्वव्याकरणसूक्तत्वेऽपि ^{३४९}वीणाकुरवनादिव्येन मूल-
 कत्वाभावात्तावत्तथा दोषः । न च " चेर्जिति " (पा ७-३-१११) इत्यादेरपशब्दात्वं, सांकेतिकानामपि
 स्वस्वविषये गवादिपदवत् सुष्ठवत्वात् । अन्यथा- " नवरः प्राचाह्निरकामयत " (तैसं ७.१.१०)
 इत्यादेरपशब्दादयमसङ्गात्^{३५०} । नापि निष्पन्नत्वम् । " एकः पादः सम्परज्ञातः सुप्रयुक्तः^{३५१} स्वर्गे लोके

३२८. क. तं-नैष्यत्वात् । ३२९. क. तं-इति ते । ३३०. इ. उ. हा-मूलप्रामाण्यम् । ३३१. इ. उ. हा. पा-नेषितम् । ३३२. आ. तं. पा-नापशब्दान् । ३३३. इ. उ. पा. हा-अतिशयित्वात् ; तं-अतिशयित्वात् । ३३४. आ. क-यत्राप्यतिशयोः । ३३५-३३६. तं. ब-दूरसूत्रादिदृष्टौ स्यात् । ३३६. तं-इत्याचार्यैक्यत्वात् । ३३७. आ. क-भगवतः । ३३८. इ. उ. पा-शास्त्रस्यामूलभूतम् ; हा-शास्त्रस्य मूलभूतान् । ३३९. आ. इ. उ. पा-मोक्षादिषु । ३४०-३४०. क-तत्र पाणिनीये उक्तम् ; आ-यत्र पाणिनिना प्रयुक्तम् ; इ. उ. पा. हा-तत्र पाणिनिना प्रयुक्तम् । ३४१-३४१. तं. ब-कात्यायनेन दूषितम् । ३४२. आ. इ. उ. पा. हा-पाणिनिना । ३४३. आ. इ. उ. हा-दूष्यते ; पा-दूषयम् । ३४४. आ. इ. उ. पा-तानि । ३४५. इ. उ. पा. हा-'हि' नास्ति । ३४६. इ. उ. पा. हा-वीणाकुरवनादिव्येन । ३४७. आ-इत्यादिराशब्दः स्यात् ; क-इत्यादेरपशब्दमसङ्गात् । इ. उ. पा. हा-इत्यादीनामपशब्दात् स्यात् । ३४८. क. तं. ब-सुष्ठु प्रयुक्तः ।

- कामपुक् भवति" (द्र. पाम १.१.८४) इति १० सायनाद्वयप्रयोगाभ्यां चर्मापि भवन्तः । साः पि वेदवाचः, "न म्लेच्छितवै" इत्यादेराद्यास्तद्विषयवादिनाऽप्युपपत्तेः । "नानुपवाद्यान् कृत्वा वाचो विष्ठापनं हि तत्" (बृ ४-४-२१) इति ११ निषेधः समाधिनिष्ठमन्त्रयोगविषयः । नापि परस्परविरोधः । ११ उक्ताऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकृपं नातिकं कुर्वतः कावाकमस्य कथित् कथित् दूषयितुम् उचितत्वात् । नापि स्तोत्राद्याहतिः । पूर्वोत्तरपक्षाभिप्रायेण तदुपपत्त्यात् । तस्मात् प्रमाणभू-
 ५ व्याकरणाभ्यासादेन गवादिवाक्येषु एव साधयतामेव प्रयुज्यतेति निश्चयः सिद्धः । प्रकृतिप्रत्ययविभा-
 गोऽपि ज्ञातव्य इत्यनेनैवाभिप्रायेण वेदे तत्र तत्र वादनिर्वहणमुदादिषते । तथा हि भाष्ये प्रत्ययकाण्डे प्रथमप्रपाठके भवते - " प्रजापती रोहिण्यामप्रिममृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत् । ततो वै ते सर्वांस् रोहानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणिरवम् । (तै १.१.२) इति । तत्रैव तृतीयेऽनुवाके प्रजापति
 १० प्रस्तुतः भवते - " स बराहो कृपं कृत्वापन्यममृजत् । स पुत्रोऽसौ भवति । तस्या ब्रह्मचोदममृजत् । तत् पुष्करपण्डेप्रथयत् । वदप्रथयत् । तत् पुत्रिये पुत्रियिष्यत् । अमृज्वा इदमिति । तद्वन्मये भूमिवम् । " (तै १.१.३) इति । एवं सर्वत्रोदाहारम् । व्याकरणपूर्वकस्य पदार्थज्ञानस्याव-
 श्यभावितादेव देवैः प्रायित इन्द्रो व्याकरमं निममे । एतच्च पक्षकाण्डे अनुर्थप्रपाठके देव्यावयवमह-
 भाष्ये भवते - " वाग्वै परावयव्याकृताऽवयवे देवा इन्द्रमनुचक्षिमां नो वाचं व्याकृदिति सोऽवयवोद्दि-
 १५ ब्रुवे मर्द्धं वेदैष वाचवे च सह गृह्णाता इति तस्मादेन्द्रवाचवः सह गृह्णाते तस्मिन्नेव मन्त्रतोऽवयव-
 व्याकरोक्तस्मादिषं व्याकृता वागुचते " (तै १.४.०) इति । पराचो प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता । मन्त्रतोऽवयवस्य विभागे कुर्यादवयवः । आद्यवैचकारः । अथेवादिषत् व्याकरणमपि वेदितव्यमिषा-
 मनन्ति - " द्वे विधे वेदितव्ये इति इ स्म चद्वयविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तथापरा अत्रेहो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कवरो व्याकरणं मिहन् कन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा वाचा
 २० तद्वक्षरमधिगम्यते " (मु १.१.४-५) इति । कात्यायनोऽपि व्याकरणपद्योक्त्यामुदाहर-
 " रकोद्गागमकम्बसंवेहाः प्रयोजनम् " (द्र. पाम परपक्षा) इति । तद्वक्षरमधिगम्यतो विष्णवो वेदस्य
 मा नृदिति व्याकरणेन वेदो रक्षणीयः । विष्णवे तु वाचं ११ वदन्ति - " मन्त्रो होमः एवरतो चर्ततो
 वा मिष्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वातो यजमानं द्विरिति चवेन्द्रस्युः एवरतोऽपराचात् " इ
 (पाक्षिका ५२) इति । ११ इन्द्रस्यपुत्रः पुत्रं विन्दस्वाकं जयानेति एव सोमवयो वेन्द्रस्युपाह्वयत् ११ ।
 २५ इन्द्रस्य पक्षविधं कृत्वा वक्तुं सोमं पतिवा जगाम । अथपिरेन ११ सोमस्येन इन्द्रवाचिषारं कर्तुं
 " स्वाहेन्द्रस्युर्वेदम् " (तै १.४.१२) इत्यनेन मन्त्रेणाह्वयत् । तत्र सज्जुसद्वो वातकमाचते ।
 नो उत्पत्त्यमानपुरुष, इन्द्रस्य वातकस्य चर्चस्व इति विवक्षित्वा मन्त्रमुपधारितत्वात् । तदानीं
 तदुक्तसमासादावन्तोदासेन भवितव्यम् । प्रसादात् अथैवाऽऽह्वयतो मन्त्रः प्रयुक्तः । स च एवहो
 बहुव्रीहौ समासे कम्बः । ततोऽग्रे वातको वस्त्वैवमिषमथै पर्यवसानादिभ्येन चर्चो वृष उदयवत् ।
 ३० तस्माच्च वेदस्य रक्षा कर्तव्या । तथा प्रकृती दक्षपूर्णमासेही - " अग्रेऽग्रे विर्वपामि " (तै १.१.४)
 इति मन्त्र आम्नातः । स च विष्णोर्देव्यासेही भवतिदिष्टः । तत्र कर्मसमयेतार्थमकात्मनावाऽऽदिष्टं
 परित्यज्य 'इन्द्राभिण्यां जुष्टं निर्वपामि' इत्युहनीयः । स चोहो व्याकरणमभिज्ञेन कर्तव्यमकम्बः । तथा
 "वेदोऽथर्वेवो द्वेयम्" (द्र. पाम परपक्षा) ११ इत्यागमेन जेवरवं विहितम् ११ । तच्च प्रकृतिप्रत्ययविधिनिर्भवं

इ५९. तं. व- सायनाद्वयप्रयोगाभ्याम् ; क - सायनाद्वयप्रयोगाभ्याम् । इ५०. क.
 तं - इत्यर्थं तु । इ५१. इ. उ. पा - उक्तपुस्तचिन्ता । इ५२. इ. उ. पा. हा - वाचकम् । इ५३-इ५३.
 क. तं. व- विश्वरूपमन्त्रं तदुः पुनर्मिन्द्रो जयान स च तदा सोमवयो तस्मिन् गोपाह्वयत् । इ५४. इ. उ. पा.
 हा - सोमेन । इ५५-इ५५. तं. व- इत्यागमो ज्ञानं विधत्ते ।

आकाङ्क्षणादिः]

१५१ शिवा न संभवति । तथा बृहस्पतिनाऽऽप्याप्तमान इन्द्रो दिव्यं वर्षसहस्रमधीयानोऽपि यदा शब्दा-
नामर्थं न जगाम तदानीमिन्द्रादिभिर्धोतुप्रातिपदिकैः^{१५१} प्रत्ययादेशादिरूपा लघूपायाः कल्पिताः ।
उपायमन्तरेण^{१५२} सर्वे शब्दाः कथं^{१५३} बोद्धुं शक्यन्ते । तथा “स्थूलपृषतीमाहमेत” (द्र. पाम पञ्चशा)
इत्यत्र स्थूला चामी पृषती^{१५४} चेति विग्रहे^{१५५} पञ्चशतीरगते स्थौल्यमुक्तं भवति । स्थूलानि पृषन्ति
वस्वोऽप्युक्ते^{१५६} शरीरगतवर्णविशेषरूपाणां विभूतनां स्थौल्यमुक्तं^{१५७} भवतीत्यर्थं संदेहः स्वरनिर्णयमन्तरेण ५
नार्येति । तस्मात् रक्षोहादीनि पञ्च प्रयोजनानि ।^{१५८} तदेवं प्रमाणत्वात् सप्रयोजनत्वाच्च व्याकरण-
भारवचनम् ॥

इषे स्वेत्यादिसद्वानां प्रक्रियां शब्दसंग्रहे ।

अथोर्ध्वं स्वरमात्रं तु वैकल्याण पुनर्बुधे ॥

१५१ इति प्रातिपदिके गते^{१५१} इकारः “किञोऽन्त उदात्तः” (फि १) इत्युदात्तः । किञिति १०
प्रातिपदिकस्य संज्ञा ।^{१५२} इतिपत्र वकारस्यान्तिमत्वेऽपि “स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् भवति^{१५३}”
(व्याधिपरिभाषा ३३) इत्युक्तत्वादिकारः^{१५४} एवास्तिमः । एकारस्य सुप्त्वात् “अनुदात्तो सुप्तिर्तो”
(पा ३.१.४) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते तदुपवाद् “सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः” (पा ६-१-१६८)
इति सप्तमीयद्वयत्वे परतः स्थिते यत्प्रातिपदिकमेकार्कं तस्मादुत्तरा तृतीयादिविभक्तिः उदात्ता भवति ।
“अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (पा ६.१.१५८) उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तं वर्जयित्वा १५
विधुं पदमनुदात्तं भवति । तत्रास्मिन् पद एकारस्योदात्तत्वविधानादिकारोऽनुदात्तः । जन्मिकारस्यापि
पूर्वमुदात्तत्वं विहितं ततस्तं वर्जयित्वा विभक्तेरनुदात्तत्वमस्त्विति चेत् । मैवम् । प्रथमतः प्रातिपदिक-
स्वरोऽवस्थिते सति पञ्चाद्विधीयमानत्वेन विभक्तिस्वरस्य प्रकलत्वात् । ‘सतिशिष्टस्वरो^{१५६} बलीयान्’
(पा ६-१-१५८वा८) इति हि मर्षाद्वा । तस्मादनुदात्तादिकमुदात्तान्तम् इप इति पदं सिद्धम् । त्वा इति
पदमनुदात्तम् । बुधमन्तरेण आहमिष्ठापादादौ आदेशत्वात् । “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (पा ८.१.१८) २०
इति हि तत्रामुक्तं । संहितायामुदात्तादेकारादुत्तरत्वेन तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा
८.४.६६) इति स्वरितत्वम् ।^{१५८} ततः स्वरितान्तमिदं वाक्यम् । एवं ‘ऊर्ध्वं त्वा’ इति वाक्यं योज्यम् ।
तथोर्ध्वमथोः संहितायाम् “आद्गुणः” (पा ६-१-८०) इत्योकारे, गुणे, ^{१५९}स्वरिते प्राप्ते, “पूर्वत्रा-
सिद्धम्” (पा ८-२-१) इति स्वरितस्यासिद्धत्वादननुदात्तयोः पूर्वोत्तरवर्णयोः स्थाने विहित ओकारो
ऽनुदात्तः । तस्य ^{१६०}उदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वे प्राप्ते तदुपवाद् “उदात्तः स्वरितपरस्य सन्नतरः” २५
(पा १-२-४०) इति । यस्मादननुदात्तात् परत उदात्तः स्वरितो वा वर्तते तस्याऽनुदात्तस्यातिनीचोऽ-
नुदात्तो भवति । एतावता यथाग्मानम् ‘इषे र्वोर्ध्वं त्वा’ इति सिद्धम् । ^{१६१}उणादीन्यभ्युपगमानि

३५३. तं - अन्तरेण । ३५७-३५७. तं - “प्रत्ययादेशादिरूपलघूपायमन्तरेण; आ. पा - “प्रत्यया-
दिरूपा उपायाः कल्पिताः । उपायमन्तरेण । ३५८. आ. पा - शाब्दम् । ३५९-३५९. तं -
इत्युक्ते । ३६०. आ. पा - यस्यामित्यत्र । ३६१. क. व. तं - भवति, सोऽयम् । ३६२. आ.
पा - तस्मात् । ३६३-३६३. क. तं - इति प्रातिपदिकगतं । ३६४. इ. उ. पा. भा. हा - इषि
इत्यत्र । ३६५. क. तं - ‘भवति’ नारित । ३६६. तं - एवेहान्तिमः । ३६७. आ. इ. उ. पा.
भा. हा - बलीयान् । ३६८. इ. उ. पा. भा. हा - तत्र । ३६९. क. पा. भा. हा - ‘स्वरिते’ नास्ति ।
३७०. इ. उ. पा. भा. हा - उदात्तादनुदात्तत्वेन । ३७१. इ. उ. पा. भा. हा - औणादीन्यम् ।
तैत्ति ३

[आकाशहरणादिः]

- प्रातिपदिकानि' (हैमपरिभाषा १०३) इति मते बाबुसावर्यस्य किट्स्वरेणाश्लोदात्तावाद्भवति आकारोऽनुदात्तः । विभक्तेः सुपवादानुदात्तत्वे सत्पुदात्तानुदात्तत्वेन स्वरितत्वम् । अथ-वा-इत्यस्य 'तिङ्कृतिकः' (पा ८-१-२८) इति [निघातः] । अतिङ्गन्तात् परं तिङ्कृत्यं निङ्कृत्यते । निघातो नामानुदात्तः । "स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्" (पा १-२-१९) इति इय-अद्वयतायानुदात्तस्य स्वरितानुदात्तत्वेनैकमुक्तिर्मवति । तां प्रपञ्चय ३० इत्यादिभक्ते अप्वापकाः । एवम् 'उवाकवः' इति वाक्यं योज्यम् । तयोवाक्ययोः संहितायामोकारः प्रपञ्चः । ३० इत्यादिप्रपञ्चमोकारः प्रपञ्चानुदात्तमोक्षमयोः स्थाने ३० विहितः तथापि-३० इत्यस्य युगपदसंभवान् पर्यायेण ३० तथाप्येव स्थानिब्रज्यावादेवैकत्वमिदम् यत्ने प्रपञ्चः । यथाशक्त्ये तु स्थानिब्रज्यावात् अनुदात्तत्वे "स्वरितात् संहितायाम्" (पा १-२-१९) इति सूत्रेण ३० प्रपञ्चः । पा-शब्दस्य सन्मतस्यम् । वैषम्यस्य किट्स्वरेणाश्लोदात्तावात् संहितायामोकारोऽनुदात्तः । युगपदस्य-
 १० वेदाध्यानुदात्तः संहितायां स्वरितः । "यितः" (पा ६-१-१३३) स्थानवयुक्तस्य समुदात्तस्याश्लो उदात्तः स्यात् । ततः सविश्वस्ये नृप्रायस्य चकारोत्थान् सविश्वस्येन कृत्स्नत्वेन प्रातिपदिकावाह्याऽश्लोदात्तत्वम् । संहितायां सेत्यस्य प्रपञ्चः । विवाहस्योदात्तप्राधान्यकारः सन्मतः । ३० इत्यस्यार्थाभिप्रायम् (कि ८१) अभिप्रेततिरिक्ता उपरुगांश्चाऽऽनुदात्ताः ३०-रपुरिति प्रकाशस्य-३० उदात्तः । अयं वयि त्वस्य निघाते "एकादश उदात्तलोदात्तः" (पा ८-२-५) उदात्तेन सह च एकादशः सः उदात्तः ।
 १५ स्यादिति सर्वजर्दीय उदात्तः । तस्मानुत्तरेषां स्वरितप्रपञ्ची । तु-अद्वयस्य संहितायां सन्मतस्यम् । श्रेष्ठतमायेत्यत्र "मित्यादिमित्यम्" (पा ६-१-१९०) मिति मिति च प्रपञ्चे परतः पूर्वस्याऽऽदिकदात्तः स्यादिति श्रेष्ठसद्वयस्य इदम्प्रपञ्चस्य निष्ठाश्लोकाद्वयस्यऽदिकदात्तः । हेत्यस्यानुदात्तस्वरितौ । तमपः पितृवादिभक्तेः सुपवाद्यानुदात्तत्वे सति पञ्चात् प्रपञ्चसन्मतस्य पूर्ववत् । "अभि-वयस्यामिसन्तस्य" (कि २६) ३० इत्यस्यतिरिक्तस्य सर्वसकलविषयस्य प्रातिपदिकस्यादिकदात्तः ।
 २० स्यादित्यनेन कर्मण्यद्वयस्यादिकदात्तः ३०-उत्तरयोर्वैवायोममनुदात्तत्वे-३० सति स्वरितप्रपञ्ची सन्मतस्य च पूर्ववत् । आप्वापकमित्यत्रोपसर्ग उदात्तः । ३०-तिङ्कृत्यस्य "तिङ्कृतिकः" (पा ८-१-२८) इति निघाते-३० सति स्वरितप्रपञ्ची । "आमन्वितस्य च" (पा ८-१-१९) पञ्चादुत्तरस्य च सेवोद्यमस्यस्य सर्वस्याऽऽनुदात्तः स्यादिति अभिप्रायाद्वयस्य निघाते सति संहितायां पूर्वाम्ना प्रपञ्चायां सह प्रपञ्चः । ३० इत्यस्यस्यार्थे "समासस्य" (पा ६-१-२२३) इत्यश्लोकात् सति विभक्त्या सर्वैकादेशस्वरः । संहितायामासी ह्यै प्रपञ्ची । तृतीयः सन्मतः । ३०-उत्तरयोर्वैवायोममनुदात्तत्वम् । मनुष्यो जीवश्च पितृवाद्-नुदात्तत्वम् । ततो यथायोगे स्वरितप्रपञ्चसन्मतः । प्रकाशस्य प्रातिपदिकस्योदात्तस्य, दात्यनु-

३७२. तं - इत्याहुः ।

३७३. आ. इ. पा. मा. हा - 'वदप्यमोकारः' नास्ति ।

३७४-३७४. आ. इ. उ. पा. मा. हा - विहितरवापि । ३७५. आ. इ. पा. मा. - तथातावात्वे ।

३७६. आ. पा. - 'सूत्रेण' नास्ति । ३७७. इ. उ. पा. मा. हा - 'अभिप्रायम्' दात्यस्याऽऽन्तरम् 'इति' ।

३७८-३७८. आ. पा. - इति प्रपञ्चः । ३७९. इ. उ. पा. मा. हा - 'नित्यम्' दात्यस्याऽऽन्तरम् 'इति' ।

३८०. इ. उ. पा. मा. हा - इति इत्यतः । ३८१-३८१. आ. पा. - उत्तरयोर्वैवायोममनुदात्तो ।

३८२-३८२. आ. पा. मा. हा - दिदृश्यानुदात्तत्वे उति; क तं - दिदृशय निघाते सति । ३८३. इ. उ. - देवमागच्छस्य । ३८४. इ. उ. - उत्तरस्य-पञ्चस्य-द्वयस्य अभिप्रायस्यात् (सर्वप.) प्रपञ्चयोः ।

आकाशरणादिः]

दासस्तथैकादेश उदात्तः । सौर्ष पूर्ववत् । “अम्सुम्भाम्” (पा ६-१-१०२) बहुव्रीहिसमासे
 नम् सु इत्येताम्भाम् उदात्तः पदस्यान्त उदात्तः स्वादिःपदमीबायदमशब्दयोरन्तोदात्तत्वे सति
 सौर्षमुत्थेयम् । न चात्र “समासश्च” (पा ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तत्वं सिध्यति, “बहुव्रीहौ प्रकृताया
 पूर्वपदम्” (पा ६-२-१) इत्युक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादेन “अम्सुम्भाम्” (पा ६-२-१०२)
 इति सूत्रस्यापेक्षितत्वात् । “निघाता आधुदाताः” (कि ८०) इति साक्षाद् उदात्तः । न इत्येतत् ५
 पूर्ववत् । स्तौनशब्दस्य किट्स्वरः । ईसतेत्यस्य ३८०-निघातः । मा इति पूर्ववत्-३८० । अथेन क्रौंथेण
 शंसो विज्ञसर्गं यथो यस्य सोऽयमशंसः । ततो ३८०-बहुव्रीहिस्वरेणाप इत्यन्तोदात्तः-३८० । रुद्रहेति-
 शब्दयोः किट्स्वरः । परिसर्गो निघातश्चाधुदात्तः । वो वृणक्तिवति शब्दावनुदात्तौ । ध्रुवशब्दस्य
 किट्स्वरे सति टाप्पवादेन विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । अस्मिन्नित्यत्र विभक्तेः “सावेकाचः”
 (पा ६-१-१६८) इत्युदात्तत्वम् । गोपतावित्यत्र “पत्वावैश्वर्ये” (पा ६-२-१८) ऐश्वर्यायै पतिशब्दे १०
 परता पूर्वपदस्य, प्रकृतिस्वरत्वं भवति ततो गोशब्दस्योदात्तत्वे सतिशिष्टस्यानुदात्तस्वरितप्रत्ययाः ।
 ३८०-स्यातेति निघातमवधी । बहुव्रीहिति ङीप्रत्ययरथोदात्तत्वे सवर्णदीर्घाऽऽधुदात्तः । यजमानस्येत्यत्र
 “घातोः” (पा ६-१-१६२) घातोऽन्त उदात्तः रयादिति लकारात् ३९०-पूर्वाकार उदात्तः । शपः
 यित्वाधुदात्तत्वम् । ज्ञानशः “चितः” (पा ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः
 “तात्त्वानुदात्तेभिरुपदेशात्सार्वाभातुकमनुदात्तमह्निष्कोः” (पा ६-१-१८६) तासि प्रत्ययावनुदा- १५
 तेतो घातोर्हितो घातोऽकारोपदेशात्सोत्तरस्य लकारस्य स्थाने विहितं यत् सार्वाभातुकं तदनुदात्तं भवति,
 ‘कुङ्क भवद्भवे, इह भव्यमने, इत्येती चात् वर्जयित्वा । अत्र शाबन्तस्य ३९१-यज्जेत्यस्यानुपदेशत्वात्
 लघुत्तरः ज्ञानजनुदात्तः । पञ्चमित्यत्र किट्स्वर एकादेशस्वरश्च । पाहीत्यस्य निघाते सति स्वरितप्रत्ययौ ।

संबन्धश्च भुक्तिव्याख्यामीमांसाव्याकृतित्वरैः ।

चतुष्पकारैराद्योऽयमनुदात्तः ३९१-निरूपितः ॥ १ ॥

२०

इति श्रीमासायनाचार्यविरचिते माधवबीजे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

३८५. तं - परस्य । ३८६. आ - इत्युक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमपवदितुम् ; क - इत्युक्तम् ।
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमपवदितुम् । ३८७-३८७. इ. उ. पा. भा. हा - निघाते सति पूर्ववत् । मा गतः ।
 ३८८-३८८. तं. व - बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धेत्ययमुदात्तः । ३८९. आ. क - स्यातेत्यस्य ;
 ठ - स्यातेत्यत्र । ३९०. इ. उ. पा. भा. हा - पूर्वाकारस्य । ३९१. तं - यज्जशब्दस्यानुप० ।
 ३९२. आ. इ. उ. तं. पा. भा. - समापितः ।

यज्ञस्य घोषदमि प्रत्युष्ट २ रसः प्रत्युष्टा अरातयः

यज्ञस्य । घोषत् । अस्ति । प्रत्युष्टमिति प्रति उष्टम् । रसः । प्रत्युष्टा इति प्रति उष्टाः । अरातयः ।

अश्वपशुमसिद्धं वाभिमन्त्रयते-“ यज्ञस्य ” इति ॥ “ यत्तुर्ध्वं बहुलं उन्दसि ”

(पा २-३-६२) इति तादर्थ्ये (पा २-३-१३ वा १) पृष्टी । सुषेर्ध्वन्नाच्छरि “ छन्दस्युभयथा ”

५ (पा ३-४-११७) इति शप आर्धधातुकत्राणिछोपः (पा ६-४-५१) । “ अदृपदेशात् ”

- प्रथमानुवाके वत्सापाकरणमुक्तम् । द्वितीये बर्हिःहरणमुच्यते । तयोरेतनुक्रमे पाठः प्रमाणमिति मीमांसिष्यते । पौर्णमास्यां सान्नाय्यामात्रे वत्सापाकरणप्रयोजनमावात् अन्वाधानस्यानन्तरम् अमावास्यायामसंनयतोऽपि बर्हिरेव प्रथमं संपादनीयम् । अत्र एव बोधायनः—“ यद्यु वै न संनयति बर्हिः प्रतिपदेव भवति ” (बौध १-१) इति । अस्मिन्ननुवाके “ यज्ञस्य घोषदमि ” इत्यथमाधो मन्त्रः । ब्राह्मणेन तु तस्मात् पूर्वमन्यो मन्त्रः “ शास्त्रान्तरात् (कासं १-२) इत्याभीष-^१ १ व्याख्यातः । तस्य त्रिनियोगमाह बोधायनः—“ अथ जघनेन गार्हपत्यं निहृत्तमिदं वाऽश्वपशुं वाऽऽदत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यामादत् इति ” (बौध १-२) इति । आपस्तम्बः—“ उत्तरेण गार्हपत्यमसिद्धोऽश्वपशुरनकुपशुं वा निहृतो भवति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति असिद्धमश्वपशुं वाऽऽदत्ते । तूष्णीमनकुपशुम् ” (आपधौ १-३-१-२) इति ॥ अग्निहो दर्भच्छेदन-साधनं कर्मम् । पशुं पार्थासिच । तच्च तीक्ष्णधारत्वात् कर्मणे समर्थम् । “ मन्त्रार्थस्तु—सो छजनसाधन, प्रेरकस्य देवस्य प्रेरणे सति देवतासंयन्त्रिभ्यां बाहुभ्यां हस्ताभ्यां च त्वा स्वीकरोमीति । मणिबन्धादधस्तनी बाहु, उपरितनी हस्तौ । अत्र शास्त्रणम्—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यश्व-पशुमादत्ते प्रसूयै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनी द्वि देवानामभ्यर्च्य आस्ताम् । पूज्यो हस्ताभ्या-मित्याह कर्मै ” (तैत्ति ३-२-२) इति । यतिर्निषेधः । यद्यश्वपशुसाधनमुपायेवं तत्तर्भं पोषकस्य देवस्य हस्ताभ्यामेवेति “ नियमः । अश्वपशूना सह बर्हिः प्राप्तुं गच्छेदिति सार्धवादेन वाक्येन “ विधिरुच्यते—“ सो वा ओषधीः पर्वतो वेद । नैलाः स हिमस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधेः पर्वतो वेद । स एवा न हिमस्ति । अश्वपश्वौ बर्हिरुच्छेति । प्राजापत्यो वा अश्वः समोभित्वाप । ओषधीनामहिःसायै ” (तैत्ति ३-२-२) इति । “ प्रजापत्यक्षिपरिणामीऽथ इत्यन्वयेचक्षिषी अयते—“ प्रजापतेरश्वपश्वत् तत्परापत् तदश्वोऽभवत् यदश्वपत् तदश्वस्याश्वत्सम् ” (तैत्ति ५-३-१२) इति । ततोऽश्वस्य प्राजापत्यत्वात् प्रजापतेर्वाषधीषु ^१ तत्परापत्तिमिच्छन्नेन पर्वतोः संधौ छेत्तुं प्रवृत्तस्य पर्वतभङ्गकरत्वाभावे-नाश्वपश्वौ प्रजापतिकृपया दर्भच्छेदे हिंसा न भवतीति । अन्वाधन्तरपरिवातोनाश्वपशुंस्वीकारस्त-थोनिभूतप्रजापतिसाहित्यार्थम् । अस्ति च तत्साहित्यं कारणस्य कार्येऽनुगतत्वात् । तस्मात् प्रजापति-हारेण कर्तुर्हिंसादोषाभावे उपपद्यते ॥

१. तं. व-वत्सापाकरणे प्रयोजनमावात्; आ. इ. उ. ना. पा. मां-वत्सापाकरणमावात् । २-२. आ. इ. उ. ना. पा. मां-शास्त्रान्तरादिःयायेन; हा-शास्त्रान्तराधिकरणमायेन । ३. आ. इ. उ. ना. पा. मां. हा-पार्थगतासिचण्डम् । ४. तं-सप्ततीक्ष्णं; क-सप्तवत् तीक्ष्णम् । ५. आ. ना. पा. कर्मणम् । ६. क-मन्त्रस्यात्यमर्यः । ७. व-नियतिः । ८. क. तं. व-विधते । ९. इ. उ. ना. पा. मां. हा-प्रजापति-परिणमोऽश्वः । १०. इ. उ. ना. पा. मां. हा-तत्त्वामिच्छन्नेन ।

बर्हिःराश्वयम्]

प्रेयमगादिषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा

प्रेति । इयम् । अगात् । षिषणा । बर्हिः । अच्छ । मनुना ।

कृता । स्वधयेति स्व-धया । वितष्टेति वि-तष्टा ।

(पा ६.१.१८६) इति शतुरनुदात्तत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) शप उदात्तत्वम् । असिदाश्वपश्वोः वस्तुत्वेन विवक्षितत्वात् नपुंसकत्वम् । लिङ्गव्यत्ययो वा । बर्हिर्लवन ५
द्वारेण मयैव शीघ्रं यज्ञं संपादयस्वेति यज्ञार्थम् आघोषयत् असि इति स्तुतिः । घोषत् इति धननामेति केचित् ॥

गार्हपत्ये प्रतितपति—‘प्रत्युष्टम्’ इति ॥ केचित्तु ‘प्रत्युष्टा अरातयः’ इति गायत्र्येकपदा यजुरादिकेत्वाद्भुः । रक्षेरसुनि अर्थविपर्यासः । क्षर मूर्च्छने इत्यस्य वर्णविपर्यासो वा । यदत्र छिद्रान्वेषि रक्षः तदनेन प्रतितपनेन प्रत्युष्टं प्रतिमुखीकृत्य दग्धमस्तु । उष १०
दाहे । “आदिनश्च” (पा ७.२.१६) इति चकारात् “आश्वस्तादिवत्” इट्प्रतिषेधः । “मतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किंच, अरातयः अपि प्रत्युष्टाः सन्तु । रातयो धनस्य दातारः सुहृदः । “कृत्यल्युटो बहुलम्” (पा ३.३.११३) इति बहुलवचनात् कर्तरि क्तिन् । अतोऽन्येऽरातयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ॥

यज्ञस्येति ॥ अश्वपश्वमिमन्त्रणे प्रथममन्त्रं विनियुक्ते बोधायनः—“आदाषामिमन्त्रयते १५
यज्ञस्य घोषदसीति” (बौध्मी १.२) इति । आपस्तम्बस्तु ज्ञते—“यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्य-
ममिमन्त्रय” (आपध्मी १.३.३) इति ॥ घोषत् इति धनस्य नाम । सो अश्वपश्वो, एवं यज्ञस्य
साधनं इत्यम् असि । सो गार्हपत्य, इति वा योजनीयम् ॥ अत्र ब्राह्मणम्—“यज्ञस्य घोषद-
सीत्याह । यजमान एव रथि वधाति” (तैत्रा ३.२.२) इति । रथि धनम् ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ बोधायनः—“गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति” २०
(बौध्मी १.२) । आपस्तम्बस्तु—“प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वाऽसिदं
प्रतितपति । न पशुम्” (आपध्मी १.३.३-४) इति ॥ अस्मिन् कवनसाधने निगूढं रक्षसामय
वैरिणां च स्वरूपमत्यन्तं दग्धं भवतु ॥ मन्त्रप्रयोजनमाह—“प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातय
इत्याह । रक्षसामपहत्यै” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

१. पं. ब-समापयसीति; ति. तं. म. म१. मै४-संपादयसीति; मै१-संपादयेति । २. मै४-
आघोषयति वा; प-आघोषयति वा; ति. तं. ब. म. म१-आघोषयन्ति वा; मै१-आघोषयती । ३. तं.
म-संयजने । ४. ति. तं. ब. म-प्रतपनेन । ५. ति. तं. पं. ब. म. म१-मै४-‘आश्वस्तादिवत्’ नास्ति ।
*‘आदिनश्च’ इति पाणिनिसूत्रे काशिकाः द्रष्टव्याः । ६. ति. तं. पं. म. म१. मै४-‘किंच’ नास्ति ।

११. तं-अश्वपश्वोरिमन्त्रणे । १२. क. तं-योज्यम् । १३-१३. ब-राक्षसस्य रिपूणाम्; क.
तं-राक्षसस्य वैरिणाम् ।

त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिः सदे

ते । एते । वहन्ति । कवयः । पुरस्तात् । देवेभ्यः । जुष्टम् । इह । बर्हिः । आसद् इत्या-सदे ।

- गार्हपत्यप्रदेशादाहवनीयं गच्छति- 'प्रेयम्' इति त्रिष्टुभा ॥ 'इयम् अक्षयर्जुः' प्र
'अगात् प्राचीं गच्छति । " छन्दसि लुब्धच्छ्रितः " (पा ३.४.६) इति लुब्धः ।
५ 'किंविशिष्टा ?' धिपणा धृष्टा 'लवनसमर्था । " धृष्टेभिष्व स संज्ञापाम् " (उ २.४९) इति
क्युप्रत्ययः । 'बर्हिः' 'अच्छ आप्तुं' मनुना प्रजापतिना 'सर्वस्य कर्त्रा' कृता । 'स्वधया'
'अनेन' 'मांसलक्षणेन' 'करणेन मनुना' 'कर्त्रा कृता । 'इयानेः' " आनोऽनुरागौ कः " (पा ३.२.३) । कृत्वा/पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । 'विश्रुता विशेवेण तनूकृता'
अतिनिशिता । " यस्य त्रिभाषा " (पा ७.२.१५) इतीट्-प्रतिषेधः । " गतिरनन्तरः " (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कस्मात् पुनरियं प्राचीं गच्छतीत्याह- 'ते' इति ॥ 'ते' खलु 'कवयः मेधाविनः'
'यज्ञकर्मविदः' 'पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः बर्हिः' वा 'बह्वित् । पञ्चम्यन्तात् अस्तातिः
(पा ५.३.२७) । 'देवेभ्यः', पष्ठपर्यं चतुर्थी वक्तव्या (पा २.३.६२ वा १) ।
'जुष्टं देवानां प्रियम्', एवं हि 'क्रियमाणं देवानां प्रियं भवतीति । " 'नित्यं

- १५ प्रेयमिति ॥ बीजाध्यायः- " अथ आहवनीयमभि प्रैति प्रेयमगादिक्त्वा बर्हिरक्ष मनुष्या
कृता स्वधया वितष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिति " (बीजी १-२) इति । स एव
मन्त्रसोऽयं धृष्टनिबिडुक्ते- " इह बर्हिरासद् इति वेदि प्रयवेक्ष्यते " (बीजी १-२) इति ।
आपस्तम्बस्तु कूरस्ममन्त्रस्यैकमेव विनियोगमाह- " प्रेयमगादिपुनराह उच्यते रिक्त्वमिहोतीति
प्राचीं सुदीर्घी वा विश्वमभिप्रज्यय पतः कुतश्चिदमेव बर्हिराहरति " (आपची १-३.५) इति ॥ 'इयम्
२० अक्षयर्जुर्विद्याकपस्वेन' 'अभिज्ञानवती' बर्हिः 'प्राप्तुं प्राचीं' गच्छति । कीदृशी सा ? प्रजापतिर्यस्यैव
'मनुना स्वधया' विमिता । अथ भक्षिताकक्षणाया 'स्वधया' विशेषेण तीक्ष्णीकृता । अस्मात् 'ते

७. मै. मै१. मै३. मै४- 'किंविशिष्टा' नास्ति । ८. मै. मै१. मै३- लवने समर्था । ९. व-
सर्वं । १०. मै४- अनेन । ११. मै४- वा संलक्षणेन; नि. तं. पं. व. म. म१- वा स्वर्गोन्मायलक्षणेन ।
१२. ति. तं. म. म१- कारणेन समक्षितउद्यमे । १३. ति. व. म- 'कर्त्रा' नास्ति । १४. ति. म.
२५. म१- धाम्नातोः; व-धावातोः । १५. नि. तं. पं. व. म. म१. मै४- वज्रमानकर्मविदः । १६. ति. तं.
म. म१. मै४- 'देवेभ्यः' नास्ति; व- 'देवेभ्यः' इतरस्वानन्तरं 'देवानाम्' । १७-१८. मै. मै१.
मै३- देवेभ्यो जुष्टम् । १८. मै. मै१. मै३- क्रियमाणे ।

१४. क-अभिज्ञा सती; व-विज्ञाता सती; त-अविज्ञाता सती । १५-१५ आ. इ. उ. वा. पा. भा.
हा-आप्तुम् ।

देवानां परिश्रुतमसि वर्षवृद्धमसि

देवानाम् । परिश्रुतमिति परि-श्रुतम् । अमि । वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । असि ।

मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इति जुष्टशब्द आशुदातः^{१९} । वेदि प्रत्यवेक्षमाणो मन्त्रशेषं
ब्रवीति—^{२०}इह अस्यां खलु वेद्यां तत् लविष्यमाणं^{२१} बर्हिः^{२२} आसदे आसादयिनव्यम् ।
एवमिदमर्हति । सदेर्ष्यन्तात् “ कृत्यार्ये तवैकेन ” (पा ३.४.१४) इति केनप्रत्ययः ।^{२३}
“ बहुलं संज्ञाः सतोः ” (द्र. उ १९०) इति^{२४} ऋग्वेदिकम् । “ न लुमना ”
(पा १.१.६३) इति वृद्धयभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “ शे-जित्वादिः ” (पा
६.१.१९७) इति^{२५} आशुदातत्वम्^{२६} ॥

प्रस्तरार्थान् दर्भान् प्रतिगृह्णाति—‘ देवानाम् ’ इति ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २.३.६२) ।

पूर्वे^{२७} कवयः विद्वांसोऽनुष्ठातारः पूर्वस्यां दिक्षौ^{२८} बर्हिराहृत्य स्म^{२९} तस्मादियं^{३०} प्राक्मुखी गच्छति ।^{३१}
‘ देवेभ्यः ’^{३२} इति भुम्भ्यः प्रियं^{३३} बर्हिः^{३४} इह वेद्यामासादयितव्यम् । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे पदार्थ
‘ तात्पर्यार्थे ’ चाऽऽह—“ प्रथमगात्रिषणा बर्हिरच्छेद्याह । विद्या वै श्रिषणा । विद्यायैवैनदच्छेति ” (तैसा
३.२.२) इति । द्वितीयभागस्यार्थे अत्यन्तरप्रसिद्धिमनुमानप्रसिद्धिं चाऽऽह—“ मनुना कृता स्वधया
बित्तेरथाह । मानवी हि पशुः स्वबाहुना ” (तैसा ३.२.२) इति ।^{३५} अन्वेनास्थाद्युपचयोऽन्वय-
व्यतिरेकसिद्धः । तृतीयभागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दतात्पर्यं चाऽऽह—“ त आ बहन्ति कवयः^{३६}
पुरस्तादित्याह । शुभ्रवांसो वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव यज्ञमारभते ”
(तैसा ३.२.२) इति । होमोच्चारणाऽऽहवनीयस्य पूर्वदिक्स्थत्वाद्यज्ञः पुरस्तात् वर्तत इत्युच्यते ।
तच्छब्दपाठेन पुरस्तादेव यज्ञः^{३७} आरब्धो भवति । अपि च तात्पाठे दिगन्तरप्रयुक्तं वैकृत्यं
नास्तीत्याह—“ अथो यदेतदुक्तं यतः कुतश्चाऽऽहुरिति । तत्प्राच्या एव दिक्षो भवति ” (तैसा ३.२.२)
इति । चतुर्थभागे आसद्^{३८} इति पदस्य^{३९} तात्पर्यमाह—“ देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासद् इत्याह ।^{४०}
बर्हिषः समृद्धयै । कर्मणोऽनपराधाय ” (तैसा ३.२.२) इति । ‘ आसादयितव्यम् ’^{४१} इत्युक्ते
यावद्देवाभास्तरणाय^{४२} पर्याप्तं तावत् स्थितवादेतत् पदोच्चारणं समृद्धयै संपद्यते । ततो म्यूनारव-
कक्ष्यः कर्मणोऽपराधो न भविष्यति ॥

देवानामिति ॥ बोधायनः—“ इमंस्तम्बं^{४३} परिगृह्णाति यावन्तमकं^{४४} प्रस्तराय मन्थते ।
देवानां परिश्रुतमसीति । अथैनमूर्ध्वमुन्मार्हि वर्षवृद्धमसीति ” (बौधो १.२) इति । आपस्तम्बस्तु^{४५}

१९-१९. ति. तं. पं. ब. म. मै४- ‘ नित्यं मन्त्रे इति जुष्टशब्द आशुदातः ’ नास्ति । २०. तं. पं.
ब. म. मै१. मै४-जिष्ठम् । २१-२१. मै. मै१. मै३. मै४-नित्यात् । २२. मै. मै१. मै३-आशुदातः ।

१३. १३. आ. इ. उ. क. ना. पा. भा. हा-बर्हिरानमन्ति; तं-बर्हिराहृत्य आनयन्ति । १७. आ. पा.
प्राक् । १८. आ. ना. पा. भा. ‘ देवेभ्यः ’ नास्ति । १९. आ. क. ना. पा.-तात्पर्यम् । २०. तं-अन्वेनावस्थापचयोऽन्वयः ।
२१. ना. पा. हा-आरब्धः । २२-२२. आ. इ. उ. ना. पा. भा. हा-इत्यस्य । २३. आ. इ. उ. ना. पा.
भा.-इत्युक्ते यावद्देवाभास्तरणस्य युक्तम् । २४. आ. इ. उ. ना. पा. भा.-युद्धति । २५. आ.
तं. पा. भा.-प्रस्तरणाय ।

देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वकुमा तिर्यक्

देवबर्हिरिति देव-बर्हिः । मा । त्वा । अन्वक् । मा । तिर्यक् ।

देवार्थं ^{१५}परिपूतं परिगृहीतम् ^{१६}असि; नाम्मार्थम् । अतो मामयं ब्रूयैव ^{१७}उचिष्यतीति त्वया-^{१८}नोद्वेजितव्यम् । ^{१९}प्रबुद्धादेराकृतिगणत्वात् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । (पा ६.२.१४७) ।

५ “ परेरभितोभावि मण्डलम् ” (पा ६.२.१८२) इति आ । “ अथो यथा वस्यसे ” (तैत्रा ३.२.२) इत्यादि आश्रयम् ॥

दर्भस्तम्बमुन्मार्ष्टि ‘ वर्षवृद्धमसि ’ इति ॥ वर्षेण ^{२०}वृद्धमसि । पूर्ववर्णिगणकु (उ १९.०) । “ तृतीया ‘ कर्मणि ’ ” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षशब्द उज्झादित्वादान्तोदात्तः (पा ६.१.१६०) ॥

१० असिदादिना बर्हिः संस्पृश्यति— ‘ देवबर्हिः ’ इति ॥ देवानां बर्हिः तत्त्वभूतम् ।

द्वयोरेकमन्त्रवचनमिदमेकमेव । विनियोगमाह— “ देवानां ^{२१}परिपूतमसीति दमोऽपरिप्रीति ” (आपौ १.३.१) इति ॥ अतो इमे ब्रह्मात, एवं ^{२२}देवानाम् अर्धे ^{२३}परिगृहीतम् ^{२४}असि, न तु यथा स्वगृहाच्छादनाद्यर्थम् । अतो न मे कवचनदोषोऽस्ति । वर्षेण पुनर्वृद्धिमंमत्वात् तत्रापि न हाभिः ॥

परिगृहीतस्य कुरस्त्वस्याऽपि ^{२५}देवार्थत्वे न त्वेकदेशस्त्वर्थत्वे मन्त्राभिप्रायं दर्शयति— “ देवानां ^{२६}परिपूतमसीत्याह । यद्वा इदं किं च । तद्देवानां परिपूतम् ” (तैत्रा ३.२.२) इति । अपि च यथा लोके कश्चिद्भूतो राजनिधोगात् ग्रामेषु गत्वा वक्रादुगृह्यमाणं इभिक्षीरादिद्वयं वसुमन्तमात्रं राज्ञे, न तु मर्त्यमिति प्रजानामग्रे प्रतिप्रोच्य निमेषः ^{२७}‘ सर्वदेवैर्हरिष्यामीति श्रुते, तद्वदिहिरण्यमिषावाप्तस्माह— “ अथो यथा वस्यसे प्रतिप्रोचयाऽऽदेवं हरिष्यामीति । एवमेव तद्वत्सर्वदेवैः प्रतिप्रोच्य बर्हिर्दाति । आत्मनोऽहिंसायै ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥ स्वीकार्यस्य स्तम्बस्वेकार्यं कुरस्त्वकवर्णं

२० च विधत्ते— “ यावत् स्तम्बान् परिदिशेत् । यत्तेषामुच्छिन्नात् । अति तच्छतस्य देवदेत् । एकं स्तम्बं परिदिशेत् । तं सर्वं दायात् । यज्ञस्यानतिरेकाय ” (तैत्रा ३.२.२) इति । यज्ञस्य संबन्धि यद्ग्रन्थे तस्य यज्ञात् ^{२८}बर्हिर्मावोऽतिरेकः, स त्वयुक्तः । अह्नपण्यानां यर्मादीनां ^{२९}तटाकाशुद्धकमनपेक्ष्य वर्षेण बृद्धिः प्रसिद्धेऽप्याह— “ वर्षवृद्धमसीत्याह । वर्षवृद्धा वा जीवजयः ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

२५ देवबर्हिरिति ॥ बोधायनः— “ असिदेवोपचकृति देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वकुमा तिर्यक् यत्ते राध्यासमिति ” (बौप्री १.२) । विनियोगद्वयमाहोऽऽपस्तम्बः— “ देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वकुमा

२३-२३. मै. मै१. मै३- हनिष्यतीति । २४. ति- परिप्रीतेः । २५. मै. मै१. मै३- बर्हितमसि ।

२६. आ- ‘ परिपूतमसि ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ वर्षवृद्धमसि ’ । २७. इ. उ. ना. पा. भा. हा- वृद्धितम् । २८. आ. ना. पा- सर्वस्य । २९. क- सर्वदेवम् । ३०. आ. इ. उ. पा. भा. हा- बर्हिर्मावोऽतिरेकः । ३१. इ. उ- तडागाशु ।

वर्धिराहरणम् ।

पर्वं ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा रिषं

पर्वं । ते । राध्यासम् । आच्छेत्तेत्या-च्छेत्ता । ते । मा । रिषम् ।

पाठिकम् “^{२५}आमन्त्रितस्य” (पा ६.१.१९.८) इत्याद्युदात्तत्वम्-^{२६} । ^{२७}प्रत्ययलक्षणं तत्र नास्तीति ^{२८}चेत् । सोः-^{२९} व्यत्ययेन “ हल्ङ्वाभ्यः ” (पा ६.१.६८) इति छोपः-^{३०} करिष्यते । ^{३१}अन्वक् पर्वणोऽधस्तात् । ^{३२}तिर्यक् तिरश्चीनम् । यत्र कापि एवं ^{३३}त्वा ^{३४}मा ५ आच्छिदम् । “ अहिसायै ” (तैमा ३.२.२) इति ब्राह्मणदर्शनात्, ‘ आच्छेत्ता ’ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च माशब्देन छेदनं निविध्यते इति वेदितव्यम् । कस्मात् पुनरन्वक्छेदादि ^{३५}वर्ज्येन इत्याह—^{३६} पर्व इत्यादि-^{३७} । ^{३८}ते तत्र खलु ^{३९}पर्वं प्ररोहस्यानं ^{४०}राध्यासं पुनरपि प्ररोहार्यम् अविनष्टं स्थापयामीतीयमाशीः ॥

आच्छिन्नमिति— ‘ आच्छेत्ता ’ इति ॥ कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मर्यादायामाकारः । १० मर्यादा च विधानम् । यस्मादहं विधानेन तत्र छेत्ता, न तु वृथा, तस्मादहं ^{४१}मा ^{४२}रिषं विनाशं

तिर्यगिति संयच्छति । पर्वं ते राध्यासमित्यसिद्धमभिनिदधाति ” (आपञ्ची १.३.११) इति ॥ हे ^{४३}देववर्धिः, ^{४४}त्वा ^{४५}अन्वक् अपि ^{४६}मा हिंसिषं, ^{४७}तिर्यक् अपि ^{४८}मा हिंसिषम् । किं तु ^{४९}ते तत्र ^{५०}पर्वं पुनः प्ररोहस्यानमविनष्टं यथा ^{५१}स्थात्तथा ^{५२}संपादयामि । हिंसाया अन्ववरत्वं वैर्भ्येज ^{५३}ह्रीमावः । तिर्यक्त्वं ह्रस्वानां खण्डानां ^{५४}सादनम् ॥ वर्धियो देवसंयज्यस्तादृश्यरूप इत्यभिप्राय- १५ माह— “ देववर्धिरित्याह । देवेभ्य एवेतत् करोति ” (तैमा ३.२.२) इति । निषेधो दोष-परिहारायेत्याह— “ मा त्वाऽन्वक्त्वा तिर्यगित्याहाहिंसायै ” (तैमा ३.२.२) इति । पुनः ^{५५}प्ररोहरूपसमुद्भवपर्वं पर्वसादनमित्याह— “ पर्वं ते राध्यासमित्याहर्ज्ये ” (तैमा ३.२.२) इति ॥

आच्छेत्तेति ॥ बोधायनः— “ आच्छिन्नमवाच्छेत्ता ते मा रिषमिति ” (बौध्मी १.२) इति । तद्वदापस्तम्बोऽपि (आपञ्ची १.३.१२) ॥ इत ऊर्ध्वं यत्र द्रुमोर्विशेषामाहस्तब्राह्मणतरस्यैव विनिधोग २० ^{५६}उदाहरिष्यते । हे देववर्धिः, त्वाहम् ^{५७}आच्छेत्ता अपि मन्त्रसामर्थ्यात् ^{५८}मा हिंसिषम् ॥ अत्र ‘ मा रिषम् ’ इत्येतं मन्त्रं पठनस्तदर्शमिश्रस्य च स्वकीयं किमपि न निनश्यतीत्याह— “ आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याह । नास्याऽऽस्तमो मीयते । य एवं वेद ” (तैमा ३.२.२) इति ॥

२६-२६. ति. तं. पं. ब. म. म१. मै४- आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । २७. ति. ब. म. मै४- प्रत्यय-सङ्गणकम् । २८-२८. मै१- वचनं; ति. तं. पं. ब. म. म१. मै४- ‘चेत् । सोः’ नास्ति । २९. ति. तं. म. म१- सुलोः । ३०. ति. तं. म- व्यज्यते । ३१. ति. ब. म. म१. मै४- ‘ पर्वं इत्यादि ’ नास्ति ।

३२. क-भवति तथा । ३३. त-स्थापयामि; क-स्थापयामि । ३४. क. ब-संपादनम् । ३५. आ-प्ररोहसमुद्भवपर्वम्; इ. उ-प्ररोहार्यं समुद्भवपर्वं च; भा. हा-प्ररोहार्यसमुद्भवपर्वम् । ना-प्ररोहार्यं समुद्भवपर्वम् । ३६. त-उदाहरिष्यते ।

देवबर्हिः शतवल्शं वि रोह सहस्रवल्शा (१) वि वयम् रुहेम

देवबर्हिरिति देव-बर्हिः । शतवल्शमिति शत वल्शम् । वीलिं । रोह ।

सहस्रवल्शा इति सहस्र-वल्शाः (१) । वीलिं । वयम् । रुहेम ।

मा गाम् । रिपेर्लुङि व्यत्ययेन ष्टेऽडादेशः । ^{१३}केचिदस्य पुत्रादिना मिश्रितं, यथा— “^{१३}तेन
५ गच्छन् रिप्यति ” (मनु ४-१७८) इति । तदा पुत्रादिवादेनाहसिद्धिः ^{१४}(पा ३-१-५५) ॥

आच्छिन्नानमिमृशति—‘ देवबर्हिः ’ इति ॥ हे देवानां बर्हिः, ^{१५}‘ शतवल्शम् अनेक-
प्ररोहणं^{१६} यथा तथा ’ वि ‘ रोह । एकत्र ^{१७}‘ पूर्वपदामन्त्रिणाष्टदासत्वम् । अन्यत्र बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१) ॥

आत्मानं प्रत्यमिमृशति—‘ सहस्रवल्शाः ’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ ^{१८}‘ वयम् अपि
१० ^{१९}‘ सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्राद्यनेकप्ररोहवन्तो ’ वि ^{२०}‘ रुहेम विरुद्धा भूयात्म । “ छिन्नाशिष्यम् ”
(पा ३-१-८६) इत्यङ्प्रत्ययः । यासुडादि (पा ३-४-१०३) । “ छन्दस्युभयया ”
(पा ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वात् ^{२१}‘ इय् । यस्य छोपः^{२२} (पा ६-१-६९) ॥

देवबर्हिरिति ॥ कथ्यसूत्रम्—“ देवबर्हिः शतवल्शं विरोहेणाक्षयानमिमृशति ” (आपत्नी
१-४-१) इति ॥ ^{२३}‘ लूनायसिष्टमूलायमाहवाः । ^{२४}‘ शतवल्शम् ^{२५}‘ अनन्तकायम् ॥ बर्हिः पुत्रादिव-
१५ रुपकारकत्वात् ^{२६}‘ तत्प्ररोहार्थं यतः^{२७} ‘ पुत्रीपत्ये भवतीति स्वाकटे—“ देवबर्हिः शतवल्शं विरोहे-
त्याह । प्रजा वै बर्हिः । प्रजानां प्रजननाय ” (तैत्ति ३-२-२) इति ॥

सहस्रवल्शा इति ॥ कथ्यः—“ सहस्रवल्शा वि वयम् रुहेमेवामात्रं प्रत्यमिमृशति ”
(आपत्नी १-२) इति ॥ मन्त्रस्याशीपरत्वं स्पष्टमित्याह—“ सहस्रवल्शा वि वयम् रुहेमेवाह ।
आक्षिपमेवैतामाकास्ते ” (तैत्ति ३-२-२) इति ॥

२० पृथिव्या इति ॥ कथ्यः—“ पृथिव्याः संपृथः पाहीत्यनयो निदधाति ” (आपत्नी १-४-१)
इति ॥ ओस्तृणकाष्ठाद्याधार, ^{२८}‘ पृथिव्याः संपृथंदिमं दर्भं रक्ष ॥ इत्यान्तरस्थोपरिस्थापने प्रयोजन-
माह—“ पृथिव्याः संपृथः पाहीत्याह प्रतिष्ठित्यै ” (तैत्ति ३-२-२) इति । यदि लूनमिमं दर्भं
पृथिव्या निदध्यात् तदाभीमुच्छिन्नादिरूपत्वेन त्याज्यत्वे सति दर्भोऽप्रतिष्ठितः स्यात् । पूर्वं प्रस-
राण्यस्य दर्भमुष्टेः समन्त्रकक्षकं प्रपञ्चितम् । इदानीं मुष्टयन्तराणां मन्त्रमन्तरेणैव कक्षकं विचले—
२५ “ अमुष्माऽमुष्मान् मुष्टीर्लुनोति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै ” (तैत्ति ३-२-२) इति । अनुष्ठानं ^{२९}‘ मुष्माक-
२६

३२. ति. तं. पं. व. म. म१. मै४- केचिदत्र । ३३. तं. व. म. म१-ते । ३४. मै. मै१. मै३.
मै४- ‘सिद्धः । ३५. ति. तं. पं. व. म. म१. मै४- ‘प्ररोहम् । ३६. ति. तं. व. म. म१. मै४-
पूर्वपदाष्टदासत्वम् । ३७-३७. ति. तं. पं. व. म. म१. मै४- सखोपः ।

३७. ना. पा. हा-लूनसिद्धः । ३८. व. व-सतकायम् । ३९-३९. व. व-प्ररोहार्थेयमाहीः ।
४०. इ. व. ना. पा. मां. हा-मुष्मरूपः ।

[बहिराहृत्यम्]

पृथिव्याः संपृचः पाहि सुसंभृता त्वा सं भराभ्यादित्यै

पृथिव्याः । संपृच इति सं-पृचः । पाहि । सुसंभृतेति सु-संभृता । त्वा । समिति । भराभि । अदित्यै ।

प्रस्तरं निदधाति—‘पृथिव्याः’ इति ॥ ङीप उदात्तत्वात् “उदात्तयणो हल्पूर्वात्”
(पा ६.१.१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । ^{११}संपृचन्तीति ^{१२}संपृचः । “क्विप् च”
(पा ३.२.७६) इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । नित्यसमासत्वात् ५
विभक्तिस्वराभावः । पृथिवीसंपृचानात्स्मान् ^{१३}पाहि । दिविष्ठः त्वम्, उपरि ^{१४}निधानात् ॥

^{१५}निधनानि संभरति—‘सुसंभृता’ इति ॥ ^{१६}सुपु संभ्रियते ^{१७}अनया इति
सुसंभृत् । पूर्ववत् क्विप् । तादृश्या रज्ज्वा ^{१८}त्वात्वा ^{१९}सं भराभि इतरमुष्टिभिः सह भराभि मृत् ।
^{२०}भरणे भौत्रादिकः ॥

रास्ना करोति—‘अदित्यै’ इति ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । कर्मणि १०
क्तिन् । अन्वण्डनीया पृथिवी अदितिः । अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । रास्ना
शुन्वम् । अदित्याः ^{२१}रास्ना त्वम् ^{२२}असि, यामदिनिराकरोदिति स्तुतिः । सामर्थ्याच्चायं मन्त्रः
संभरणमन्त्रात् पूर्वो द्रष्टव्यः ॥

समसंख्याराहित्यम् । अत्र विषमसंख्यापक्षानां बहुविधत्वात् ^{२३}अस्योपसंभ्राह्याः वीक्षता । ताम्
पक्षान् दर्शयति श्रीभाष्यः—“तूष्णीमत ऊर्ध्वमयुगो मुष्टीर्लुनोति, त्रीन् वा पञ्च वा सप्त वा १५
नवैकादश वा” (भाष्य १-२) इति । अत्र प्रकृत्यने वा प्रमाणतामुदाहराऽऽपस्तम्बः—“प्रस्तर-
मेव मन्त्रेण वाति तूष्णीमिति वात्रासनेषकम्” (भाष्य १-४-६) इति । समन्त्रकामन्त्रकयोश्च
खननयोर्द्विभेदेन मिथुनरथं तेन च लौकिकलोपुतवस्त्वमिथुनस्मरणात् तद्द्वाराऽऽमप्रज्ञोपचये खननद्वयं
संपद्यते ॥

सुसंभृतेति ॥ अयं दर्शनार्थं शुद्धं भूमी प्रसार्य तस्मिन्मल्लना मुष्टयो विधातव्याः । तत्र २०
‘पाठकमादर्धकमो ङङीत्यान्’ इति व्याख्येय मन्त्रद्वयस्य व्याख्यासेन विनियोगः कथ्ये दर्शितः—
“अदित्यै रास्नासीत्युदायं वितत्य सुसंभृता त्वा संभरामीति तस्मिन्निधनानि ^{२४}संपृच”
(भाष्य १-४-९) इति ^{२५}॥ हे रज्जो, त्वं भूमेः काञ्चीगुणस्थानीया रक्षना ^{२६}असि । हे
दर्शनमुष्टिसमुदाय, त्वां सुहु संभ्रियंतु योग्यया रक्षनया संगृह्णामि ॥ आह्वयं तु पाठकमेव व्याचष्टे—
“सुसंभृता त्वा संभरामीत्याह । मल्लजैवेनत् संभरति । अदित्यै रास्नासीत्याह । इयं वा अदितिः । २५
अस्वा पयैमन्त्रास्ना करोति” (तैत्ति १-२-१) इति । दर्शनमयत्वेन प्रशस्तत्वात् रज्जोर्वाक्यत्वम् ।
पुनर्दर्शनत्वम् । पुनर्देनां रक्षनाम् ॥

३८. मै८-संपृचप्रति । ३९. मै८-संपृच । ४०. पं-कथनात् । ४१. म१. मै१. मै१. मै४-
‘निधनानि’ नास्ति । ४२-४२. ब-सुसंभ्रियते । ४३. पं-अनेन । ४४. तं. ब. म. म१. मै४-
‘भरणे’ नास्ति ।

४१. आ-अस्योपसंभ्राह्या । ४२-४२. इ. उ. ना. पा. आ. हा-संभरति ।

रास्नाऽसीन्द्राण्यै संनहनं पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थ्नातु

रास्ना । असि । इन्द्राण्यै । संनहनमिति संनहनम् । पूषा । ते । ग्रन्थिम् । ग्रन्थ्नातु ।

संनहानि — 'इन्द्राण्यै' इति ॥ सैव चतुर्थी । इन्द्रस्य पाण्याः 'संनहनं' 'संपमन-
मसीति स्तुतिः । 'इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां समनहान' (तैत्रा ३-२-२) इति
५ ब्राह्मणम् । प्रथमे 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा ६-१-१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् ।
द्वितीये तु कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'लिति' (पा ६-१-१९३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वम् ।
संनहनं च शुन्वान्नयोः संश्लेषणम् । प्रत्यिकरणस्य विभक्त्यमानत्वात् ॥

ग्रन्थिं करोति — 'पूषा' इति ॥ 'पूषा आदित्यः । स ते त्वं ग्रन्थिं ग्रन्थ्नातु' ॥

शुन्वान्तमुपगूहति — 'स ते' इति ॥ 'सः' ते नव ग्रन्थिः 'मा' आ 'स्थात' मा

१० इन्द्राण्या इति ॥ कल्पः — "इन्द्राण्यै संनहनमिति 'संनहति' (आपत्री १-४-९)
इति ॥ शुष्कमूलाग्रयोर्मैत्रकारूपं बन्धनं 'संनहनम्' ॥ तस्येन्द्राणीप्रियात् विज्ञापयति — "इन्द्राण्यै
संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां समनहान । साऽप्योत् । अत्रैव संनहति" (तैत्रा ३-२-२) इति । येषमिन्द्राणीमिन्द्राणी इन्द्राणी देवतानां मध्ये श्रेष्ठा वर्तते सा पूर्वदिग्
अग्निसिंघातसंख्याकान् कनूनुतिष्ठता यजमानेन तत्तत्काली योक्त्रेण बद्धाऽभूत् तद्व्यनसामध्यात्
१५ इन्द्राणीवैरुपां समृद्धिं प्राप्तवती । तस्मात् समृद्धयर्थमेवाप्यर्चुर्मैः संनहते । किं च बर्हिषः प्रजा-
रूपत्वादिवं संनहनं प्रजानाम् ५५ अपराधापाय भक्षैविद्याय ५५ भवति । तस्मात् प्रजासृष्ट्यापि प्रजा
यमनीभिर्व्याप्ता जायन्ते इत्याह — "प्रजा वै बर्हिः । प्रजानामपराधापाय । तस्मात् सनातसंतताः
प्रजा जायन्ते" (तैत्रा ३-२-२) इति ॥

पूषेति ॥ कल्पः — "पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थ्नादिति ग्रन्थिं करोति" (आपत्री १-४-१०) इति ॥

२० हे संनहरजो, त्वं ग्रन्थिं योषको देवः करोतु । हे दर्म, इति वा योज्यम् ॥ देवताविबक्षणा ५५
पूषण्यदस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह — "पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थ्नादिति वाह । पुष्टिमेव यजमाने ददाति" (तैत्रा ३-२-२) इति ॥

स इति ॥ कल्पः — "स ते माऽस्यादिति पुरस्तादग्रपक्षं ग्रन्थिमुपगूहति पञ्चाग्रपक्षं वा" (आपत्री १-४-१०) इति ॥ हे दर्म, त्वं विबन्धकारी 'स' 'पञ्चग्रन्थिभिरं' 'मा' तिष्ठतु ॥

२५ यजोपद्रवपरिहाररूपनिषेधफलमाह — "स ते माऽस्यादित्याहादिरसायै" (तैत्रा ३-२-२) इति ।
'गूहनं विजसे' — 'पञ्चाग्रपक्षमुपगूहति । पञ्चाग्रं प्राचीनं रेतो वीचते । पञ्चादेवास्ते प्राचीनं

४५. सि. व. म. म१. मै४-संमनमिति । ४६. मै. मै१. मै३- 'ग्रन्थ्नातु' इत्यस्यानन्तरं
'करोतुः सामान्यग्रन्थेः विशेषग्रन्थिः कर्म' ।

४३. तै- 'संनहति' नास्ति । ४४-४६. आ. ना. पा. मां हा-अपराधापाय; क. तै. व-अशैविष्याय ।
४५. आ. ना. पा. हा-विबक्षायाम् । ४६. इ. उ-रज्जुधिरम् । ४७. तै-निगूहनम् ।

बर्हिराहरणम्]

स ते माऽऽस्थादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे बृहस्पतेर्मूर्ध्ना

सः । ते । मा । पति । स्थात् । इन्द्रस्य । त्वा । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् ।

उदिति । यच्छे । बृहस्पतेः । मूर्ध्ना ।

प्रदेशान्तरमातिष्ठतु वाक्त्रिमोक्षे शिथिलो मा भूत् । “गातिस्था” (पा २-४-७७)
इति सिन्धो लृक् ॥

बर्हिरुद्यच्छेते—‘इन्द्रस्य त्वा’ इति ॥ ^५इन्द्रस्य ^५बाहुभ्यां ^५त्वा त्वाम् ^५उत् ^५यच्छे
उत्क्षिपामि, नामीयाम्यामिति स्तुतिः । “समुदाङ्म्यो यमोऽग्रन्थे” (पा १-३-७५)
इत्यात्मनेपदम् ॥

शीर्षत्रयि निधत्ते—‘बृहस्पतेः’ इति ॥ ^{५८}बृहस्पतेः एव ^५मूर्ध्ना त्वां ^५हरामि,
नामीयेनेति-^{५८} स्तुतिः । “उमे वनस्पत्यादिषु युगपत्” (पा ६-२-१४०) इति युग- १०
पदुभयोः ^{५८} प्रकृतिस्वरत्वम् । बृहच्छब्दो वृत्तिविषये आद्युदात्त इष्यते, पतिशब्दश्च । प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वेन मूर्धच्छब्दोऽन्तोदात्तः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

रेतो दधाति” (तैज्या ३-२-२) इति । तं ग्रन्थिषोर्वं ^{५८}रज्जोरग्रतो द्विगुणीकृत्य रज्जुवेष्टनस्थानात्
पश्चादाकृष्य यथा प्रागग्रं भवति तथोपगृहेत् । पुरुषोऽपि पश्चादवस्थाय प्राचीनर रेतः सिञ्चति ।
तस्मादीदृशं गूह्यमपराधार्थिष्यजमानार्थं ^{५८}रेतःसेचनरूपेण पर्यवस्यति-^{५८} ॥

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—“इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे ह्युद्यच्छेते” (आपञ्चौ १-४-११)
इति ॥ इन्द्रवाङ्मयप्रयोगेन्द्रवृक्षस्य सामर्थ्यस्य सिद्धिं दर्शयति—“इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे इत्याह ।
इन्द्रिषमेव यजमाने दधाति” (तैज्या ३-२-२) इति ॥

बृहस्पतेरिति ॥ कल्पः—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति शीर्षत्रयि निधत्ते” (आपञ्चौ १-४-११)
इति ॥ प्राज्ञास्वात् ब्रह्मत्वेन बृहस्पतिं स्तुति—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्याह । ब्रह्म वे देवानां २०
बृहस्पतिः ब्रह्मणैवैवद्धरति” (तैज्या ३-२-२) इति ॥

उर्वन्तरिक्षमिति ॥ कल्पः—“एष्युर्वन्तरिक्षमन्विहीति” (बौधौ १-२) इति ।
परागागच्छेदिरयर्थः । हे दर्म, विरतीर्णत्वात् ^५अन्तरिक्षं गमनायातुकृष्टम्, अतस्त्वं गच्छ ॥ इहीत्यस्य
शब्दस्य विवक्षा दर्शयति—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै” (तैज्या ३-२-२) इति ॥

४७. मै. मै१. मै३- यावद्विमोक्षम् । ४८-४८. ति. तं. ब. म. म१. मै४- इयं च । ४९. ति.
तं. ब. म. म१. मै४- उभयपद° ।

४८. तं - रज्जोरग्रभागम् । ४९-४९. आ - रेतःसिञ्चनरूपेण पर्यवस्यति; क - रेतःसिञ्चनरूपेण
व्यवस्यति ।

इराम्युर्वन्तरिक्षमन्विहि देवंगममसि ॥ २ ॥

[सहस्रवन्दा अष्टात्रिंशच्च]

इरामि । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इति । देवंगममिति देवंगमम् । अमि ॥ २ ॥

[मैत्रं १-१-२; कासं १-२; कपितं १-२]

५ प्रत्यागच्छति—‘उरु’ इति गायत्र्यैकपदया ॥ ‘उरु विस्तीर्णम्’ ‘अन्तरिक्षम्’ ‘अन्विहि अनुगच्छ । महान् पन्थाः, सुत्वेन गच्छेति भावः ॥

उपरि सादयति—‘देवंगममसि’ इति ॥ देवान् गच्छतीति ‘देवंगमम्’ । ‘गमश्च’ (पा ३-२-४७) इति खच् । सो देवगामि ‘असि भवितासि । वर्तमानसामीप्ये (पा ३-३-१३१) छट् । तत्र इविषो धारणाद्विषो देवंगमसं भविता, ‘प्रस्तरस्य त्वमी-’

१० प्रहरिष्यमाणत्वात् । ‘दिवं गच्छ’ (तैत्ति १-४-४३) इति च मन्त्रछिह्नम् । ‘अनवः सादयति’ (तैत्ति ३-२-२) इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

देवंगममसि ॥ कल्पः—‘एषोराजेण गार्हपत्यमन्त्रः सादयति देवंगममसीति’ (बीजी १-२) इति ॥ ‘असीत्यस्य अभिप्रायमाह—‘देवंगममसीत्याह देवान् देवंगमयति’ (तैत्ति ३-२-२) इति । पञ्चाशत्साक्षाद्या इव बर्हिषो भूमौ स्थापनं निषिध्य उच्चमदेशस्थापनं विधत्ते—‘अनवः सादयति । गर्भाणां ह्यया अमपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानाममपादुकाः । उपरीच निदधाति । उपरीच हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयं’ (तैत्ति ३-२-२) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘५१ यज्ञस्योरायमिमामन्त्र्य ५२ प्रत्यु द्वात्रस्य ५३ तापनम् ।

१० प्रेषं ५४ ब्रवति देवानां दर्भसीमाऽथ मुह्यतः ॥ १ ॥

देवेति दर्भान् संवम्य पर्वं संस्थाप्य द्वात्रसम् ।

आष्टेचिह्न्यादेव मूर्धं स्तूपोत्पन्नं च सहेत्यतः ॥ २ ॥

पृथिस्युपर्वस्योत्पत्त्यादिर्यै रज्जुं प्रसारयेत् ।

सुसंभूद्गर्भाः संभाषां द्वात्रस्य इति ब्रह्मणम् ॥ ३ ॥

१५ पूषा प्रन्विः स ते गृह्णन्तोऽस्य दृढस्पतः ।

मूर्ध्नाऽथाधोर्वेत्य धोर्वै स्थापयेद्देवमिरयतः ॥

अनुवाके ५४ द्वितीयेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥”

५०. मै १— प्रस्तरं त्वमे ।

५०. क. तं-तस्य कन्दस्य । ५१. तं- देवस्योरायि । ५२-५३. इ. उ. ना. पा. भां हा-प्रत्युर्द सस्य । ५३. भां. क-वपति । ५४. व-द्वितीयेऽस्मिन् मन्त्राः ।

बर्हिराहरणम्]

अथ मीमांसा—“तत्र ५६-‘पाठस्याऽनुक्रमे प्रामाण्यम्’-५६ इत्ययमर्थः पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथम-
पादे विचारितः—

“प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

अथर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठाद्विद्यम्यते ॥ (जैम्या ५.१.९) इति ॥

यथा “अथर्ववेदेषु पतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मार्जं दीक्षयति । तत उवातारम् । ततो होतारम्” (आपश्चौ ५
२१-२-१६) इत्यत्र कृत्वाश्रुत्या पञ्चमीश्रुत्या च क्रमः प्रतीयते न तथा प्रयाजेषु श्रुतिरस्ति । “समिधो
यजति” (तैसं २.६.१) “तनूनपातं यजति” (तैसं २.६.१) इत्यत्र समिधागतनूनपादागयोः
क्रमवाचिनः कथं दृष्ट्या दर्शनात् । यथा वा “अग्निहोत्रं जुहोति” (तैसं १.५.९) “यवागूं पचति”
इत्यत्र यवागवा होमसाधनत्वेन पूर्वभाविष्यमायिकेन तथा समिधागतस्येतरयागसाधनत्वमस्ति । अतोऽ-
र्थापत्तेरप्यभावाच्चास्ति क्रम इति चेत् । मैवम् । वाक्यपाठेन “प्रतीतस्य क्रमस्य” बाधाभावेन १०
अभ्युपेयत्वात् । अनेनैव न्यायेन प्रथमद्वितीयाभ्यामनुवाक्यामुक्तयोर्वत्सापाकरणबर्हिःसंपादनयोः
क्रमो द्रष्टव्यः ॥

‘पाठार्थक्रमो बलीयान्’ इत्येतदपि तत्रैव विचारितम्—

“अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठार्थतो वा पाठात् सर्वत्र दर्शनात् ॥

१५

होमद्रव्यसमुत्पत्त्ये पूर्व पाकोऽवगम्यते ।

यवागवेति श्रुता होमद्रव्यताऽतोऽयंतः क्रमः ॥ (जैम्या ५.१.६-७) इति ॥

“यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति” इति होमद्रव्यत्वं श्रुतम् । अनेनैव न्यायेन “अवित्ये
रास्नासि” (तैसं १.१.२) इति मन्त्रेण रज्जुप्रसारणं पूर्वभावि “सुसंभृता एवा संभरामि”
इति मन्त्रेण “दर्मसंभरणं” पञ्चाग्रावीति द्रष्टव्यम् ॥

२०

‘विचना बर्हिरच्छ’ इत्यादौ बर्हिःशब्दार्थो प्रथमाध्यायस्य अतुर्थपादे विचारितः—

“बर्हिराग्न्यपुरोडासशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकेष्वेव योः ।

विनाऽपि संस्कृतिं लोके दृष्ट्वाऽस्मादिति वाचिनः ॥ (जैम्या १.४.२२-२३) इति ॥ २५

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“बर्हिर्लुनात्वाक्यं विछापयति पुरोडाशं पर्यग्निं करोति” इति ।

तत्र “बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव लूणादियु प्रयोगात् पीड्यादिशब्देषु शास्त्रीयरूढि-

५५. क-अत्र । ५६-५६. इ. उ. हा-पाठोऽनुक्रमे प्रमाणम्; तं-पाठानुष्ठानक्रमे प्रमाणम्; क-पाठोऽनुष्ठान-
क्रमे प्रामाण्यम् । ५७. हा-दमित्ययम् । ५८. आ. ना. पा. हा-बाधकाभावेन । ५९. क. तं-दर्शवन्धनम् ।
६०. इ. उ. ना. पा. मा. हा-पञ्चाग्रावतीति । ६१. आ. ना. पा. हा-बर्हिराग्न्यादि° ।

प्राक्कयस्मोक्तवायूपाह्वनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । मैवम् । अन्वय-
व्यतिरेकान्यां जातिवाचिवात् । यत्र यत्र बर्हिरादिजड्वययोगस्तत्र तत्र जातिरिवस्याव्यासेर्लोक-
वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारस्यासेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारी दृश्यते । कश्चित् ^{११} 'देशविक्रमे
लौकिकव्यवहारे-^{१२} जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । ^{१३} बर्हिरादाव गावो
गताः, ^{१४} गव्यमाज्यम्, पुरोडाशेन-^{१५} मे माता ^{१६} प्रहेलकं ददातीति । तस्माज्जातिवाचिनः ।
व्यिचारप्रयोजनं तु 'बर्हिषा यूपावृत्तमवस्तुनाति' इत्यत्र विना संस्कारेणाऽऽस्तरणमिति ॥

- अथ व्याकरणम्— यज्ञस्येत्यत्र किट्स्वरस्योच्चारणमुदात्तमुदात्तस्वरिताः । ओषदित्यत्र किट्-
स्वरानुदात्तसञ्ज्ञकाः । अर्थायत्र निपातस्वरितप्रत्ययसञ्ज्ञकाः । अथ विशेषमेव वक्ष्यामः— प्रयुज्यमित्यत्र
“ समासस्य ” (पा १.१.२.२३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादोनाम्यपूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं प्राप्तम् ।
१० तस्याप्यपवादः “ गतिकारकोपपदात् कृत् ” (पा १.२.१.३९) तापुरुषसमासे गतेः कारकाव्युपपदा-
त्त्वोत्तरं कृतप्रत्ययान्तं पदं प्रकृतित्त्वरं भवतीत्युक्त्यापदप्रकृतित्त्वरत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादः “ गतिर-
नन्तरः ” (पा १.२.४९) कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे परतः प्राप्तासन्नः पूर्वमाविगमिसंज्ञकः शब्दः
प्रकृतित्त्वरः भवतीति । प्रतिशब्दस्य “ उपसर्गाभ्यामिषर्गम् ” (कि ८९) इत्याद्युदात्तः
प्रकृतित्त्वरः । ' रक्षः ' इत्यत्र “ नडिक्पक्षरयम् ” (कि २१) इत्याद्युदात्तः । रातयो यमस्य
१५ वातारस्तद्विपरीता भरातयो धनापहारिणः कपत्रः “ तापुरुषे तुत्वार्यवृत्तीवाससम्पुपमानाभ्यवद्वितीया-
कृत्याः ” (पा १.२.२) तापुरुषसमासे ^{१६} तुत्वार्यवृत्तीवासां-^{१७} ^{१८} सप्तम्यन्तमुपमानवाचकमात्रत्वं
द्वितीयांस्तं कृत्यप्रत्ययान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतित्त्वरं भवतीति ^{१९} पूर्वपदस्य प्रकृतित्त्वरत्वम् । तत्रच
समासस्वरस्यापवादः । नमश्च “ निपाता आद्युदात्ताः ” (कि ८०) इति आद्युदात्तः । विशेषेत्यत्र
“ पुषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ” (पा १.२.१.०९) इति मध्योदात्तत्वम् । बर्हिःशब्दस्येतिशब्देन
२० नपुंसकस्वरामावेन किट्स्वर एव । अपठेति निपातस्वरः । “ मनुमाशब्दो “ कृषादीनां च ”
(पा १.१.२.०३) इत्याद्युदात्तः । वितथेति आद्युदात्तः । पुरस्तादित्यत्र “ आद्युदात्तश्च ”
(पा १.१.३) यः प्रत्ययः स आद्युदात्तो-^{२०} भवतीत्यस्तातिप्रत्ययस्याऽऽदिक्तात् । जुष्टशब्दस्य
“ मिथं मन्त्रे ” (पा १.१.२.१०) इति मन्त्रविषये “ जुष्टार्पिते च छन्दसि ” (पा १.१.२.०९)
इति जुष्टार्पितशब्दो मिथ्यमाद्युदात्तो भवत इत्याद्युदात्तत्वम् । इहशब्दे हप्रत्यय उदात्तः ।
२५ आसद इत्यत्र आसादयितव्यमित्यस्मिन् कृत्यप्रत्ययस्याप्ये विहितस्य केप्रत्ययस्य निष्वात्
सद इत्येतत् पदमाद्युदात्तम् । ^{२१} ततः समासान्तोदात्तत्वं वाचिवा तापुरुषे पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वे

६२-६२. क- देशविक्रमां लौकिकव्यवहारे; इ. उ. भा. हा- देशविक्रमव्यवहारे; ना- देशविक्रमे
व्यवहारे । ६३. ब- बर्हिरादात्त्वम् । ६४. त- कार्यमाज्यं पुरोडाशेन मे; ब- कव्यमाज्यं पुरोडाशेन मे;
क- कव्याज्यपुरोडाशार्थमेताः । ६५. ब- क्रमेणकः । ६६. आ- तुत्वार्यवृत्तीवासां ; त- तुत्वार्यं वृत्तीवासां ।
६७. त- ' सप्तम्यन्तम् ' इत्यस्मानन्तरं ' च ' । ६८. त- नपुंसकस्य; पा- पूर्वपदम् । ६९. इ. उ.
त- ना. पा. भा. हा- मनुष्यः । ७०-७०. इ. उ. भा- प्रत्यया आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तस्वरः ; ना. हा -
प्रत्ययः आद्युदात्तः । ७१. इ. उ. ना. पा. भा- तत् ।

वर्हिताहरणम्]

प्राप्ते तदप्योद्य गतेरुत्तरस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । परिपूतमित्यत्र परिशब्दो निपातत्वादाद्यु-
दात्तः । पूत-शब्दः “पू प्रेरणे” इत्यन्तो धातोर्लुपः कप्रत्ययान्तः । “धातोः” (पा
६-१-१६२) धातोर्लुपः उदात्तः । कप्रत्ययोऽपि “आद्युदात्तश्च” (पा ३-१-३) इत्याद्युदात्तः ।
सतिश्चिष्टत्वात् अयमेव शिष्यते । ततः “समासस्य” (पा ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते
तदप्योद्यत्वेन “तत्पुरुषे तुल्यार्थे” (पा ६-२-२) इति सूत्रेणाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ते, ५
तदप्योद्य “गतिकारक” (पा ६-२-१३९) इति सूत्रेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, तद्विवार्यं
“गतिरन्तरः” (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, “तदप्योद्यः” “परिभितोभावि
मण्डकम्” (पा ६-२-१८२) “परिशब्दादभितो भावार्थवाचकं पदं मण्डकपदं चान्तोदात्तं स्यात् ।
परितोऽभितः सर्वतः सूत्रं स्वीकृतमिति हि तस्य पदस्यार्थ इति । ५-वर्षेण बृद्धं वर्षवृद्धम् ।
तत्र ५-कारकादुत्तरकृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदप्योद्यः “तृतीया कर्मणि” (पा ६-२-४८) १०
कर्मवाचिणि क्तान्त उत्तरपदे तृतीयास्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । देववर्हिरेत्यत्र षष्ठाध्यायोक्तेन
“आमन्त्रितस्य च” (पा ६-१-१९८) इति सूत्रेणाऽऽद्युदात्तः । पूर्वानुवाकगतस्याग्निषा इत्यस्य
पदात् परत्वेनाष्टमाध्यायोक्तेन “आमन्त्रितस्य च” (पा ८-१-१९) इति सूत्रेण निघातः । इह तु
वाक्यादिवाच्य पदपरत्वम् । आचक्षतेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शतवल्गामित्यत्र “बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदम्” (पा ६-२-१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शतशब्दस्य “किट्स्वरः” १५
सहस्रशब्दः पृथोदरादिस्यात् मध्योदात्तः । पृथिवीशब्दे लोपः प्रत्ययस्वरः । “उदात्तपयो हल्पूर्वात्”
(पा ६-१-१७४) उदात्तस्य स्थानं यो यण् हल्पूर्वस्तस्मादुत्तरस्य नदीसंज्ञकस्य प्रत्ययस्याजादि-
विभक्तेश्चोदात्तस्वरत्वं स्यात् । संयुज इत्यत्र क्प्रत्ययान्तरत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तद्वत्
सुसंभृतेति कब्धेऽपि । दितिः क्प्रकृता, न दितिरिति । “तत्पुरुषे तुल्यार्थे” (पा ६-२-२)
इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रास्नाशब्दो वृषादिः । इन्द्राण्या इत्यग्नौदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता । २०
संनहनमित्यत्र “क्विति” (पा ६-१-१९३) “इत्संज्ञककारोपेते प्रत्यये परतः” पूर्वमुदात्तं
स्यात् । नक्षत्रिधातोर्परि स्फुटप्रत्ययस्यानादेशोऽपि छिद्मवति । ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
इन्द्रशब्दो वृषादिः । बृहस्पतेरित्यत्र “उमे वजस्पत्यादिषु युगपत्” (पा ६-२-१४०) वनस्पत्यादिषु
समासेषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । बृहस्पदः पतिशब्दश्च वृषादिः । मूर्ध्नेत्यत्र
“अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” (पा ६-१-१६१) “यस्मिन्ननुदात्ते परतः उदात्तो लुप्यते तस्य २५
अनुदात्तस्य उदात्तः स्यात् इति विभक्तेश्चोदात्तत्वम् । अन्तरिक्षशब्दः पृथोदरादिः । सर्वत्रागतिक
आद्युदात्तो वृषादिः । “अगतिकमध्योदात्तः पृथोदरादिरिति प्रष्टव्यम् । देवगममित्यत्र प्रातिपदिकत्वात्
समासत्वात् कृदुत्तरपदत्वाद्वाऽन्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

३०

७२. क. तं-इत्यस्मात् । ७३-७३. इ. उ. पा. ना. भा- उदात्तः; आ- आद्युदात्तश्चेत्युदात्तः ।
७४. तं-तस्याप्योद्यः । ७५. तं-परिशब्दादुत्तरेणाभितः । ७६-७६. आ. ना. वर्षवृद्धमित्यत्र; पा-वर्षवृद्ध-
मिति, तत्र । ७७. इ. उ. ना. पा. भा. हा-शब्दस्यापि । ७८-७८. तं-लकारोपेतप्रत्ययपरतः; ना. पा. हा-
लकारोपेतप्रत्यये परतः । ७९-७९. आ. ना. पा. हा-इति विभक्तिरुदात्ता । ८०. तं-अगतिको मध्योदात्तः ।

तेषां

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै

शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे । देवयज्याया इति देवयज्यायै ।

- सांनाय्यपात्राणि प्रोक्षति—‘ शुन्धध्वम् ’ इति ॥ शुन्ध शुद्धौ । उदासेत । व्यत्यये-
नात्मनेपदम् । यद्वा—शुन्ध शौचकर्मणि; अस्माण्यन्तात् कर्मकर्तार्यात्मनेपदम् । “ यक्षिणोः
५ प्रतिषेधे णिश्रन्धिप्रन्थि० ” (पा ३.१.८९ वा १) इत्यादिना यक्प्रतिषेधः । “ बहुलं
संज्ञाच्छन्दसोः ” (द्र. उ १९.०) इति णिलुक् । तसार्धधानुकातुदासत्वे (पा ६.१.१८६) भातुस्वरः ।
देवानामिदं दैव्यम् । “ देवायजन्तौ ” (पा ४.१.८५ वा ३) इति प्रादीभ्यनीयः यप्रत्ययः ।
विश्वादाद्युदासत्वम् । “ छन्दसि निष्टक्य० ” (पा ३.२.१२३) इत्यादी देवयज्याशब्दो

- द्राभ्यामनुवाक्याममावास्यायामहनि चार्कतस्थं तदुक्तम् । तृतीयेन रात्रौ कर्तव्यो दोह
१० उच्यते । आदौ तावत् प्राक्कणेन ‘ इध्मावर्हिषः कालो विधीयते — “ पूर्वेद्युरिध्मावर्हिः करोति ।
यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसति ” (तैत्ति ३.२.३) इति । यद्यपि यज्ञोपनिषत्सि प्रतिपदि
कर्तव्या तथाऽपि पूर्वेष्वेवेधं वर्हिष्य संपादयेत् । तावता यज्ञ प्रारम्भ एव भवति । न केवलं
प्रारम्भः किन्तु देवताश्च गृहीत्वा तासां समीपे निवासः कृतो भवति । अनेन देवतापरिमहस्यापि
पूर्वेद्युरेव काळ इति सूच्यते । तत्प्रकारस्तु याजमानकाण्डे (तैत्ति १.१.७) वक्ष्यते । इममन्त्रास्तु
१५ “ यत्कुम्भो कथं कृत्वा ” (तैत्ति ३.७.४) इत्येवमादयः । ते चान्यत्र ‘ आम्नातास्तत्रैव
स्यात्वात्यन्ते । अथ दोहनार्थं ‘ कुम्भीद्वयं विधत्ते—“ प्रजापतिर्यज्ञमभ्युज्जत । तन्मोक्षो भक्षरसेताम् ।
यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्सांनाय्योले भवतः । यज्ञस्यैव तदुक्ते उपव्यासप्रकारताय ” (तैत्ति ३.२.३)
इति । यज्ञो दर्शेष्टिः । सांनाय्यमिति द्विपयसोर्नाम । “ यज्ञसेवभिन्धोः कुम्भोः ” नासौ यज्ञस्य
नष्टत्वात् सप्तः प्रजापतेरपि नास्तः । “ कुम्भोः संपादने यज्ञस्य संपादितत्वात् प्रजापतेरेवाभिन्ना-
२० चायैतत् संपद्यते । “ यदुक्ते भवतः ” इति यद्वि तत् ‘ तेनोक्तासंपादनेन ’ इति योज्यम् ॥

- शुन्धध्वमिति ॥ बोधायनः—“ उत्तरेण गार्हपत्यं नृणामि सरस्तीर्य तेषु कतुद्वयं सत्सादयति
दोहन पवित्रं सांनाय्यतपस्यौ स्यात्स्यादिति । जघेनाम्यत्रिः प्रोक्षति शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे
दैवयज्याया इति त्रिः ” (बोधौ १.३) इति ॥ आपस्तम्बः—“ सांनाय्यपात्राणि प्रोक्ष्योत्तरेण
गार्हपत्यं दर्शान् सस्तीर्य इन्द्रं यक्षि पात्राणि प्रयुजति । कुम्भीन् साक्षापविशमभिधानीं निधाने
२५ दारुपात्रं दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थमसिहोत्रहवनीमुपवेशं पर्णवर्कं च तूर्णं च ।... शुन्धध्वं
दैव्याय कर्मणे इति त्रिः प्रोक्षति ” (आपश्त्री १.११.५-६, ९) इति ॥ हे पात्राणि, देवयज्यायामने ‘ दैव्याय
‘ कर्मणे ‘ शुन्धध्वं शुद्धानि भवत ॥ विशेषेण प्रयोजनमाह—“ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया
इत्याह । देवयज्याया पूर्वानि शुन्धति ” (तैत्ति ३.२.३) इति । शोधयतीत्यर्थः । तेन दानवता-
दिकथं स्मात्तमपि कर्म दैविकमस्ति तस्मा भूदिति विशेषणम् ॥

१. आ. क. पा-वर्हिषः । २. इ. उ. ना. पा. मां. हा-भवतीति । ३. इ. उ-वासः । ४. इ. उ. ना. हा-
आम्नातास्तत्रैव; पा. भा-आम्नातात् तत्रैव । ५. त-कुम्भद्वयम् । ६-९. इ. उ. त. ना. पा. मां. हा-यज्ञसंविधोः
कुम्भयोः । ७. इ. उ. त. ना. पा. मां-कुम्भयोः ।

सांन्याय्यं, पात्रप्रोक्षणादि]

मातरिश्वनो घर्मोऽसि घौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व

मातरिश्वनः । घर्मः । असि । घौः । असि । पृथिवी । असि । विश्वधाया इति विश्वधायाः ।

असि । परमेण । धाम्ना । दृहस्व ।

यप्रत्ययान्तो निपातितः । हे पात्राणि, देवयज्यात्मने ^१दैव्याय ^२कर्मणे ^३शुन्धत्वं शुद्धानि भवत । स्वयमेवात्मानं शोधयतेति वा । प्राधान्यख्यापनार्था देवशब्दावृत्तिः, साकल्यार्था वा, ५ यथा—“ निधीनां वा निधिपतिरु हवामहे ” (तैसं ७.४.१२) इति ॥

अङ्गारान् निरुहते.—‘मातरिश्वनः’ इति ॥ मातरि सर्वस्य परिच्छेदके अन्तरिक्षे शेत इति मातरिश्वा । “ अक्षुक्षन् ” (उ १.५७) इत्यादिना शीङः कनिन्प्रत्यये वकारोऽन्तादेशो^१ निपात्यते । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४) इत्यलृक् । निपातनसामर्थ्यादेव सप्तम्या उदात्तत्वम् । घादुरुच्यते । तस्य यो ^२घर्मः अग्निर्वैद्युताख्यः स एव १० त्वम् ^३असि इति पार्थिवोऽग्निः स्तूयते । यद्वा घरणाधिकरणं घर्मः । घृ क्षरणदीप्त्योः । क्षरणं संचलनम् । घर्म इति मप्रत्ययान्तो निपातितः (द. उ १.४६) । वायोरपि संचलनाधारभूतम् अन्तरिक्षमेव त्वमसीति कुम्भ्याधारोऽङ्गारः^४ स्तूयते धारणसामर्थ्यख्यापनार्थम् । “ अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः । एषां लोकानां विभृत्य ” (तैत्रा ३.२.३) इति^५ ब्राह्मणम् ॥

सांन्याय्यतपनीमधिश्नयति—‘घौरसि’ इति ॥ घुप्रभृतीनां कार्यभूता स्थाली १५ कारणात्मना स्तूयते । “ दिवश्च क्षेपा पृथिव्याश्च संभृता ” (तैत्रा ३.२.३) इति ब्राह्मणम् । लोकाधिकारात् ^१विश्वधायाः इत्यन्तरिक्षमुच्यते । “ वृष्टिर्वै विश्वधायाः ” (तैत्रा ३.२.३) इति दर्शनात् । विश्वस्य धावो धारणं यस्या इति बहुव्रीहिः । विश्वं धीयतेऽनया इति । “ वह्निहाधाव्-म्यक्षुक्षन्दसि ” (उ ६.६०) इत्यनुप्रत्ययः । णिदित्यनुवृत्तेर्युक् (पा ७.३.३३) । तत्र हि

मातरिश्वन इति ॥ औघायनः—“ अथ जघनेन गार्हपत्यमुपविश्योपवेष्टेणोदीचोऽङ्गारान् २० निरुहति मातरिश्वनो घर्मोऽसीति । तेषु सांन्याय्यतपनीमधिश्नयति घौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व मा ह्वारिति ” (बौध १.३) इति । आपस्तम्बस्तवेकमन्त्रवमा-भिरवाऽऽह—“ मातरिश्वनो घर्मोऽसीति । तेषु कुम्भीमधिश्नयति ” (आपधौ १.१२.१) इति ॥ हे कुम्भ, वायोः संसारस्थानप्रदानेन दीपको योऽन्तरिक्षलोकस्तद्रूपस्त्वम् ^२असि । तवोदरेऽप्यन्तरिक्ष-सन्नायात् । किञ्च धुलोकजम्बुद्विपद्वीपात् भूलोकस्थसृष्टिकायाश्च संपादितत्वेन लोकद्वयरूपः ^३असि । २५ किञ्च विश्वादेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्येन विश्वधारकवृष्टिरूपः ^४असि । ततो हवो भव । ममः ^५मा

१. मै— निरुहति । २. ति. व. मै४— इत्यादौ । ३. ति. तं. व. मै४— वकारान्तः । ४. ति. तं. व. मै४— कुम्भ्याधारोऽग्निः । ५. मै. मै१— इत्यादि ।

मा ह्यर्वसूनां पवित्रमसि श्रुतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारं

मा । ह्याः । वसूनाम् । पवित्रम् । असि । श्रुतधारमिति श्रुत-धारम् ।

वसूनाम् । पवित्रम् । असि । सहस्रधारमिति सहस्र-धारम् ।

- ५ “ गतिकारयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य च ” (इ.उ. ६.६.६) इत्युक्तम् । तेन कारवपूर्वादपि भवत्येव । पूर्वपदप्रकृतिस्वरमहणस्य च बहुव्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात्, “ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा. ६-२-१०६) इति पूर्वपदान्तादात्तत्वम् । सा त्वर्मादेशेन परमेण प्रकृतेन धाम्ना धारणशक्त्या दृढस्वर्धस्व दृढा भव । दृह दृहि वृद्धी । व्यत्ययेनागनेपदम् । केचिदाहुर्वर्धनाया वनेत इति । “ यदा- दृहमा ” (१) इतिवत् व्यन्तात् कर्मकर्तृयोगनेपदम् । पूर्ववचकप्रतिपत्त्यादि वा (पा. ३-१-८९ वा १) । ‘ मा ’ ह्याः मा धुटिवा भूः । हू कीटिन्ये ।
- १० दृहमध्यमपुरुषैकवचने, सिञ्च वृद्धौ “ बहुलं छन्दसि ” (पा. ७-३-९७) इतीदभावे, इन्द्रया-दिछोपे, “ रासस्य ” (पा. ८-२-२४) इति सकारलोपः । अत्र “ चादिछोपे विभाता ” (पा. ८-१-६३) इति प्रथमा निष्प्रतिभक्तिर्न निहन्यते—“ दृहस्व मा ह्याः ” इति ॥

उग्रायां शाखापवित्रं निदधानि—‘ वसूनाम् ’ इति ॥ “ प्राणिनां वासहेतुत्वात्-^१ पयःप्रभृतीनि धनानि वसुशब्देनोच्यन्ते प्राणाश्च, “ प्राणा वै वसवः ” (तैमा. ३-२-३)

- १५ भूः ॥ “ यथोक्ताधो वाङ्मणेन दिवादीक्रियते— “ मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्याह । अन्तरिक्षं पौ मात-रिश्वनो घर्मः । एषां लोकानां विष्टये । शौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवश्च छोवा पृथिव्याश्च संवृता । यदुक्ता । तस्मादवमाह । विश्वधाया असि परमेण धाम्नेत्याह । वृद्धिर्न विश्वधायाः । वृष्टि-मेवावस्थे । “ दृहस्व मा ह्यारित्याह छन्दसि ” (तैमा. ३-२-३) इति । ‘ शौरसि पृथिव्यासि ’ इति द्वयोर्लोकयोर्विश्वशब्देनोपात्तत्वात् “ तस्मादवचरेण घर्मशब्देऽन्तरिक्षपरं सति “ कुम्भे ज्वानां लोकानां विशेषेण धारणं सिध्यति । ‘ विश्वधायाः ’ इत्युच्चारणान् वृद्धेरकरोधः “ इवाधीमता भवति ॥
- २० वसूनामिति ॥ कथम्— “ तरणां प्राचीनाग्रे साक्षापवित्रं निदधानि वसूनां पवित्रमसि श्रुतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारमिति ” (शौर्भा. १-३) इति ॥ भोः साक्षापवित्रं, कुम्भीमुक्ते “ अवस्थापितं त्वं ” प्राणनिवासहेतुना “ वसूनां पवित्रं कोधकम् ” असि । तद्व्यवधामेन गुण-पर्णादीनां क्षीरेण सह कुम्भ्यां पततां प्रतिबध्यमानत्वात् । न च क्षीरमप्येवं प्रतिबध्यतेति साङ्गोपम् ।

- २५ सूक्ष्मैः पवित्रमिच्छैः कुम्भ्यां पतन्तीनां शतसहस्रसंख्यानां क्षीरधारानां सज्जात्वात् । कोधकत्वमाहर्तुं

६. ति. मै४—‘ वर्षस्व ’ वारित । ७. ति. व. मै४—यथा । ८. ति. त. व—इति तदा । ९-९. ति. त. मै४— प्राणानां स्थानभूतत्वात् ।

८. व-उत्पार्थः । ९. भा. इ. उ. क. तं. ह-साहचर्येण । १०. इ. उ. ना. पा. भा. इ-कुम्भस्य । ११. व-स्वाधीनतया । १२-१२. त-अवस्थापितत्वात् । १३. क. तं-क्षीरालाम् ; इ-वसूनां क्षीरालाम् ।

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते

हुतः । स्तोकः । हुतः । द्रप्सः । अग्नये । बृहते ।

स्तोकाननुमन्त्रयते—‘ हुतः ’ इति ॥ अग्नौ बिन्दुः ‘ स्तोकः महान् बिन्दुः ’ द्रप्सः ।
 १० ‘ दोहनकालेऽमहान् बिन्दुः पात्राद्वहिर्निर्गमितः स्तोकः, स ‘ हुतः अग्नौ देवतोद्देशेन परि-
 ५ त्यक्तोऽस्तु । द्रप्सोऽपि हि ‘ हुतः अस्तु । कस्मै ? ‘ अग्नये ‘ बृहते ‘ नाकाय नाकनाम्ने, कं
 सुखम्, तदस्य नास्तीत्यकः । तस्मादग्नौ नाकः । “ नभ्राण्यनपात् ” (पा ६.३.७५)

हुत इति ॥ बोधायनः—“ दोहमानमनुमन्त्रयते हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय
 स्वाहा यावापृथिवीभ्याम् ” (बीओ १.३) इति । आपस्तम्बस्य दुग्धस्य क्षीरस्य कुम्भस्य
 शास्त्रापवित्रे सेचनकाले बहिः पततां बिन्दूनामभिमुख्यं विनियुक्ते—“ हुतः स्तोको हुतो द्रप्सः
 १० इति विमुचोऽनुमन्त्रयते ” (आपर्षी १.१३.४) इति ॥ अग्नौ बिन्दुः ‘ स्तोकः, प्रोक्षी ‘ द्रप्सः ।
 तदुभयं नाकनाम्ने स्वर्गवसिने प्रोक्षाय ‘ अग्नये हुतमस्तु । तथा ‘ यावापृथिवीभ्याम् अपि ‘ स्वाहा
 हुतमस्तु ॥ अत्र हुतशब्दप्रयोगात् इहिक्षेपेन प्रतिष्ठिति, ततः एकशब्दोचो न भवतीत्याह—“ हुतः
 स्तोको हुतो द्रप्स इत्याह प्रतिष्ठित्यै । इक्षिपोऽसकृदाह । न हि हुतः स्वाहाकृतः एकवृत्तिः ”
 (तैत्ति ३-२-३) इति । इक्षिपोऽग्नौ प्रक्षिप्यत्वं हुतत्वम् । देवतोद्देशपूर्वकयागवाक्यस्वाहाकृत-
 १५ प्रयोगेण विषयीकृतत्वं स्वाहाकृतत्वम् । न च स्वाहाकारमन्त्रेण इहिक्षेपेण नास्तीति सङ्गोचम् ।
 वचदकारेणापि तत्प्रक्षेपात् । अत एव वाक्सनेधिनो वाग्धेनोदपास्ती समामनन्ति—“ तस्यै ह्यी
 स्तनी देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वचदकारं च ” (बृ ५.८.१) इति । विसर्गश्च तयोः काळे
 २० ‘ विन्यस्तः । एवं च सति द्विधाऽपि देवतानामुपयुक्तयोर्दुत्तराहाकृतयोर्नास्ति वाक्यदोषः । न अत्र
 लोके कश्चिदपि मुक्तमर्थं गृह्णामि ब्रूते ॥ वस्तीपविमुचो होममुपपादयति—“ दिवि वाक्सी नाम्नाऽग्निः ।
 २० तस्य विमुचो भागधेयम् । अग्नये बृहते नाकायैवाह । नाकमेवाऽग्निं भागधेयेन समर्चयति ”
 (तैत्ति ३-२-३) इति । नाकस्य भागः कथं यावापृथिवीभ्यां दत्त इत्याह तत्र न तयोर्माक्यजोक्तत्वं
 किंतु स्थित्याधारत्वेन पाठकत्वमित्याह—“ स्वाहा यावापृथिवीभ्यामित्याह । यावापृथिव्योरेवैतन्
 प्रतिष्ठापयति ” (तैत्ति ३-२-३) इति । सपवित्रे कुम्भे क्षीरसेचनं विधत्ते—“ पवित्रवत्त्वात्तदिति ।
 अपां चैवीषधीनां च रसः सः सृजति । अथो ओषधीन्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति ”
 २५ (तैत्ति ३-२-३) इति । वर्षशरामिरागतानामपां रसो दमैः । मोमिर्मक्षितायामोषधीनां
 रसः क्षीरम् । तदुभयमत्र संसृष्टं भवत्येव । किञ्च दमोपकक्षितायामोषधीनां

१०. मै१- योऽत्र दोहन° ।

१९. आ- अग्नये विनियुक्ते । २०. आ. च. त-विन्दुर्दोषः । २१. त-विदितः ।

नाकाय स्वाहा धावापृथिवीम्याम्

नाकाय । स्वाहा । धावापृथिवीम्यामिति धावापृथिवीम्याम् ।

इति ^{११}निपातितः । अय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । “वृहन्महत्तोरुपसंख्यानम्” (पा ६-१-१७३ वा १) इति वृहत्तः परस्याजादेर्विभक्तेरुदात्तत्वम् । “दिवि नाको नामाऽग्निः” (तैत्ति ३-२-३) इत्यादि ब्राह्मणम् । एवं ‘हुतोऽस्तु’ इति संकल्पेन ^५हविषोऽस्कन्ता क्रियते । कः पुनरित्यं ^{१२}वदतीत्याह—^{१३}स्वाहा स्वयमेव सरस्वती आह ब्रूते । “स्वैव ते वागित्यवधीत्” (तैत्ति २-१-२) इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘स्वयमेवाह’ इत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः । आह स्वयस्य प्रतिशोभपठे स्वाहेति भवति । “निपाता आधु-
दाताः” (फि ८०) । न केवलं नाकायैवापि तु, ^{१४}धावापृथिवीम्याम् अपि हुतोऽस्त्विति । “दिवो धावा” (पा ६-३-२९) इति धावादेशः आधुदात्तः । “देवताद्वन्द्वे च” ^{१०}
(पा ६-२-१४१) ^{१५}इत्युभयपदयोः प्रकृतिस्वरम् ॥

क्षीरोपलक्षितान् पशून् प्रतिष्ठापयत्येव ॥ दोहनकाळे कुम्भीस्पर्शानपूर्वकं मौनं विधत्ते—“अन्वारभ्य
घातं यच्छति । यज्ञस्य धार्यै” (तैत्ति ३-२-३) इति । पवित्रधारणं विधत्ते—“धारयन्नास्ते ।
धारयन्त इव हि दुहन्ति” (तैत्ति ३-२-३) इति । लोके दोग्धारो वामहस्तेन वा जानुभ्यां वा
पार्श्वे धारयन्त एव दुहन्ति । तथा ^{१६}अत्रापि पवित्रे धारयन्नेवाऽसीत् । कुम्भीस्पर्शपवित्रधारणयो- ^{१५}
र्विकल्पः सूत्रे दक्षितः—“कुम्भीमन्वारभ्य घातं यच्छति पवित्रं वा धारयन्नास्ते” (आपञ्च १-१३-३) इति । गो दुग्धदा कुम्भीं प्रति क्षीरमानयन्तं दोग्धारं पृच्छेदिति विधत्ते—“कामधुक्ष
इवाहाऽनृतीपरैः । य एवमे लोकाः । इमानेव लोकान् यजमानो दुहे” (तैत्ति ३-२-३) इति ॥
विद्यमानानां गवां मध्ये कां गां दुग्धवानसि । सोऽयं प्रभरतृतीयगोपर्वन्तः ^{१७}। गोमूरादिच्छे-
दपरवात् ^{१८}गवां त्रित्वेन लोकत्रयदोहो कथ्यते । दोग्धुरुत्तरं विधत्ते—“अमूमिति नाम गृह्णाति । ^{२०}
मममेवाऽऽसां कर्माऽऽविष्करोति” (तैत्ति ३-२-३) इति । अमूमित्यङ्गुक्त्वा ^{१९}निर्दिष्टान् व्यावहारिकं
तदीयं नाम गृह्णीयात् । समित् हि गवां व्यवहाराय तत्परस्वामिभिः संकेतितानि गङ्गायमुना-
सरस्वतीत्यादीनि नामानि । तत्तन्नामग्रहणाद्बुद्धीरग्रदानलक्षणमासां ममं कर्माऽऽविष्कृतं भवति ।
अथवा मन्त्रद्रव्यमधिक्रकाण्डे समाम्नातम्—“कामधुक्षः प्र णो बृहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम्”
(तैत्ति ३-७-४) इति, “अमूं यस्यां देवानाम् । मनुष्याणां पयो हितम्” (तैत्ति ३-७-४) ^{२५}
इति च । तयोरेव प्रभोत्तरवाक्याभ्यां प्रतीकग्रहणमस्तु, आपस्तम्बेन (आपञ्च १-१३-२) तयोः
पठितत्वात् ॥

११. ति. व. मै४- निपात्यते । १२. ति. तं. व. मै४- कर्तव्यमित्याह । १३. मे. मै१- इति
पूर्वोत्तरपदयोः ।

२२. आ. ना. पा. हा- ‘अत्रापि’ नास्ति । २३. आ. इ, उ, ना. पा. भा- ‘तृतीयलोकपर्वन्तः’ ।
२४. इ. उ. ‘लोकत्वात्’ । २५. आ. क- निर्दिष्टम् ।

सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा

सा । विश्वायुरिति विश्व-आयुः । सा । विश्वव्यचा इति विश्व-व्यचा । सा । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा ।

५ प्रथमदुग्धां गाम् ११ अनुमन्त्रयते --- ' सा विश्वायुः ' इति ॥ या प्रथमं दुग्धा गीः
११ सा विश्वायुः नाम । ११ विश्वस्य आयुर्जीवनं यस्यामिति पृथिव्यभिधीयते । तदायना च गीः
स्त्वयते । " इयं वै विश्वायुः " (तैत्ति ३.२.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयाम् ११ अनुमन्त्रयते --- ' सा विश्वव्यचा ' इति ॥ ११ अनुमन्त्रयते विश्वव्यचाः ११
(तैत्ति ३.२.३) । विश्वं व्यनक्ति प्राप्नोतीति विश्वव्यचाः अञ्चु गती, ११ अञ्चु इत्येके ११ ।
अञ्चु इत्येतस्मात् ११ पातोः असुम् । अष्टे ११ विश्ववायाग्न्यवत् ॥

तृतीयामनुमन्त्रयते --- ' सा विश्वकर्मा ' इति ॥ विश्वानि ११ कर्माणि कर्मकृतानि यस्यां
१० सा विश्वकर्मा सुलोकाः । पूर्वतः स्वः । " इमानेवैतामिः " (तैत्ति ३.२.३) इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

सा विश्वायुरिति ॥ कल्पः --- " जय पुरस्तात् प्राथमानवन्तं पुरुषं कामधुक् इति ।
अमूमितीतरः प्रत्याह । ११ तामनुमन्त्रयते सा विश्वायुरिति । द्वितीयमानवन्तं पुरुषं कामधुक् इति ।
अमूमिद्वेतेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वव्यचा इति । तृतीयमानवन्तं पुरुषं कामधुक्
१५ इति । अमूमिद्वेतेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वकर्मेति " (वीथी १.३) इति ॥
विश्वं कृत्स्नमायुर्वस्याः ११ सा विश्वायुः । ११ विश्वस्य व्यचो व्याप्तिर्वस्याः ११ सा विश्वव्यचाः ।
विश्वानि कर्माणि यस्याः ११ सा विश्वकर्मा ॥ पृथिव्यन्तरिक्षपुण्डरीकाभिराग्निदेवतायां कर्मलोकगुणो-
पेतत्वात् तद्वेदेन गावः स्त्वयन्त इत्यमुं मन्त्रमिषाद्यं दर्शयति --- " सा विश्वायुः सा विश्वव्यचा
सा विश्वकर्मेत्याह । इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । असी विश्वकर्मा । इमानेवैतामिकोकाश्च
२० यथापूर्वं ब्रूते " (तैत्ति ३.२.३) इति । दुग्ध इत्यर्थः । किञ्च बहुक्षीरयदानेन सर्वगो विश्वायुर्वादि-
कर्माशीर्वाद्यं प्रयुक्तं इत्यभिप्रायात्तरमाह --- " जयो यथा प्रदक्षे पुरुषमावास्ते । एवमेवैवा
पुनरुपस्तौति । तस्मात् प्रादादियुञ्जीव जन्वमाना उपस्तुवन्तः पशून् दुहति " (तैत्ति ३.२.३)
इति । यथा कोके प्रभूतं धनं दत्तवते राज्ञे चिरं जीवेयासीर्वाहं पुरोधाः करोति, एवमेवैतेन मन्त्रेण
गाः स्तौति । यस्यावासीर्वाहने स्तुतिरान्तायते तस्मात्पौकिकदोहनेऽपि प्रभूतं क्षीरं सर्वपुरादारिति

१४. मै. मै१-प्रथमां दुग्धाम् । १५. व. मै. मै४-अमिमन्त्रयते । १६. मै. मै१-विश्वम् ।
१७. व. मै. अमिमन्त्रयते । १८-१८. मै. मै१- ' अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ' नास्ति । १९-१९. मै.
मै१- ' अञ्चु इत्येके ' नास्ति । २०. मै. मै१- ' पातोः ' नास्ति । २१. मै. मै१- ' विश्वव्यचा-
व्यवत् ' इत्येतान्तरम् ' अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ' । २२. ति. व. मै४- ' कर्माणि ' नास्ति ।

२६. ना. पा- ' ताम् ' नास्ति । २७. व-विश्वम् ।

सोनाकर्ष, पात्रप्रोक्षणादि]

निधाय हस्तेन चन्दमानाः वाचा 'मम माना मम भगिनी' इत्येवं २८गाः स्तुवन्तो दुष्टमिति । एतत्काण्ड-
गतेषु मन्त्रेष्वनाम्नात् कश्चित्मन्त्रमुपाय विनियुक्तं—“ बहु दुग्धीन्वाय देव्यो हविरिति वाचं
विस्मृजने । यथादेवतमेव प्रसीति । देवस्य च मानुषस्य च उपायस्ये ” (तैत्रा ३-२-३) इति । हे
दोग्धः, यन्मित्राय तन्नुचरोऽप्यथ देवस्यः पर्यायं बहुधीरं संपादयितुं २९तिसृभ्य उत्तरा गा ३०दुग्धि ।
तत्र मन्त्रकं गोत्रयदोहनमित्रार्थम्, अमन्त्रकमित्रगोदोहनं तदीयानुचरोऽप्य इति यथादेवतत्वम् । ५
प्रभूतात्वेन मानुषदोहनादध्याकृतिः । कल्पे त्वद्विद्वत्काण्डोक्त एव तत्समानार्थो मन्त्रो विनियुक्तः—
“ बहु दुग्धीन्वाय देव्यो हव्यमापायतां पुनः । तस्यैभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति
विश्वं ३१विस्मृभ्य ” (आपश्च १-१३-५) इति । बाह्याणोऽप्येतस्यैव मन्त्रस्य प्रतीकमस्तु । अर्घ्यतो
निर्वृतात् हविरिति पदं पाठभेदः । मन्त्राकृति विश्वं—“ त्रिराह । त्रिषत्या हि देवाः ” (तैत्रा
३-२-३) इति । त्रिकं मन्त्रवृत्तिर्वा तं त्रिषत्याः । मौनं कुम्भीस्पृशेनं च विनव तिसृभ्योऽधिका १०
३२गाः दोहयेदिति विश्वं—“ अत्राक्षयसोऽनन्वारभ्योत्तराः । अपरिमितमेवाऽवकृन्धे ” (तैत्रा
३-२-३) इति । उत्तरायामपि गवां दोहने बहुदेवमहितायेन्द्रायापरिमितं क्षीरं संपादितं भवति ।
“ तूष्णीमुत्तरा दोहयिष्या ” (बौधो १-३) इत्यमन्त्रकदोहनं कल्पे दर्शितम् । पूर्वपक्षत्वेन दारुपात्रं
मिषेयति—“ न दारुपात्रेण दुह्यात् । अग्निवर्तं दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण दुह्यात् यातयाम्ना हविषा
यजेत ” (तैत्रा ३-२-३) इति । ३३मध्येन अभिषययमानोऽग्निः पूर्वे गृहो दारुणि यतंत हरयभिसहितं १५
दारुपात्रं तत्रायेमाश्रिता क्षीरस्य स्वीकृतवान् हविषो ३४गन्तमारभ्यम् । ३५मिद्वान्तरूपेण तत्पात्रं
विश्वं—“ अधो त्वत्वाहुः । पुरोडाशमुत्वाहि वै हवींश्चि । नेत इतः पुरोडाशम् । हविषो यामोऽ-
स्वीति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात् ” (तैत्रा ३-२-३) इति । पूर्वं मिषेयवादिनो हविषस्तत्त्वं न
जानन्ति । अतस्तत्त्वाह्वयार्थमधोवाहुः । अग्निजास्तत्त्वाहुः—लोके तावदप्यौदनादीनां ३६शुक्लिव-
तंकारेण प्राधान्यं दृश्यम् । दधिप्लोरादीनां तु महकारित्वमेव । ततो यामोऽपि पुरोडाशचरमासाभ्येव २०
सारयन्ति हवींश्चि । न तु पुरोडाशादूर्वावीनस्य क्षीरादिहविषः कश्चित् सारोऽस्ति योऽग्निना स्वीक्रियेत ।
तस्माद्दारुपात्रदोहनं न विरुप्यत इति । “ बहुपुंसुपरि सिरो हरेत् । प्राणान् विच्छिन्वात् । अघोऽघः
सिरो हरेत् ” (तैत्रा १-१-५) इत्यादाविव, “ नेत इतः पुरोडाशम् ” (तैत्रा ३-२-३) इति
वीप्सा द्वितीया च बहुपुरोडाशाद्व्यन्तमर्वावीनस्येत्यर्थे । पुनरप्यन्यं पूर्वपक्षमाह—“ अत्र एव
न दुह्यात् । असतो वा एष संभूतः । यश्चकूतः । अहविरेव तदित्याहुः । यश्चकूतो दोग्धीति ” २५
(तैत्रा ३-२-३) इति । असतोऽधमायववात् पादाज्जातः । राक्षान्तमाह—“ अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छकूतः ।
तद्धि नोऽपुनन्ति । यदा खलु वै पवित्रमत्येति । अथ तद्धविरिति ” (तैत्रा ३-२-३) इति ।
अग्निहोत्रहविष उपवनाभावाज्जातित्वाद्गृह्यसंशुद्धिः । इदं तु हविरुपवनस्य त्रिरावृत्त्या पवित्रमति-
त्वायेन प्राप्नोतीति शुद्धमेव ॥

२८. ना. पा. भा. हा—नाम् । २९. इ. उ. ना. पा. भा. हा—तिरुः । ३०. इ. उ. क. ना. भा. हा-
दोधि । ३१. आ. ना. हा—विस्मृतेत् । ३२. इ. उ. ना. पा. भा. हा—'गाः' नास्ति । ३३. इ. उ.
ना. पा. भा. हा—मध्येन; तं—मध्येन, नास्ति । ३४. आ. इ. उ. ना. पा. भा. हा—गतरसत्वम् । ३५.
आ. ना. पा. हा—मिद्वान्तरूपत्वेन । ३६. क. तं—शुक्लिवर्तत्वात् ।

सांनाय्यं, पात्रप्रोक्षणादि]

सोमेन (१) त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधि

सोमेन । त्वा । एति । तनन्मि । इन्द्राय । दधि ।

इत्यात्वम् । “ ऊतियुति* ” (पा ३.३.१.७) इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदासो निपातिनः । शुभ्रसंपर्के हि तत्सिद्धिरिति भावः ॥

दध्नाऽऽतनन्ति—‘ सोमेन ’ इति ॥ सोमसदृशेन दध्ना ^१त्वा त्वाम् ^२आतनन्मि घनी- ५
करोमि । यद्वा-सोमेन सदृशत्वात् सांनाय्यमेव सोमः । “ सोमः खलु वै सांनाय्यम् ”
(तैत्ति ३.२.३) इति च श्रूयते । सोमशब्दात् “ तत्करोति ” (चुगाद्यन्तर्गणसूत्रम्) इति णिचि,
“ परजण्यन्तानाम् ” इति वचनात् करणे घञ् । जित्वात् आद्युदात्तत्वम् । किमर्थमित्याह—

छन्दोगास्तूभयोपजीवनं विधादीकृत्याऽऽमनन्ति—“ भक्षमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तत् पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तत्प्राणसम् । योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । १०
तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो मध्यमस्तत्क्लोहितम् । योऽणिष्ठः स प्राणः ” (छाउ
३.५.१-२) इति । धनलाभोक्तिप्रयोजनं दर्शयति—“ मन्द्रा धनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव
यजमाने दधाति ” (तैत्ति ३.२.३) इति ॥

सोमेनेति ॥ कथं—“ भवेनत् तत्पदोदगुद्रास्य शीतं कृत्वा तिरःपवित्रं दध्नाऽऽतनन्ति सोमेन
त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधीति ” (बौध् १.३) इति ॥ हे क्षीर, दधिरूपेण ^१सोमेन त्वाम् ^२आ ^३तनन्मि । १५
तेनाऽऽतनन्नेन निष्पद्य ^४दधि ^५इन्द्राय होष्यते । नन्वत्र सोमशब्देन मुख्यं सोमं परिचय्य कुतो
दध्युपलक्ष्यते ? आक्षेपान्तरवत्तादिति श्रमः । ^१तत्र ह्यातनन्द्रव्यविशेषैर्देवताविशेषाणां
प्रीतिं भुवती धृतिर्देवेन इन्द्रमिषत्वं दर्शयति—“ यत् पृतीकैर्वा पर्णवृक्षैर्वाऽऽतनन्त्यात् सौम्यं
तद्यत् कृके राक्षसं तद्यत् तण्डुलैर्वादेवं तद्यदातनन्नेन मानुषं तद्यद्दध्ना तत्
सेन्द्रं दध्नाऽऽतनन्ति सेन्द्राय ” (तैत्ति २.५.३) इति ॥ अत्राऽऽतनन्ने मुख्यं दधिशब्दं २०
परिचय्य गौणस्य सोमशब्दरूपोपादाने प्रयोजनमाह—“ सोमेन त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधीत्याह ।
सोममेवैनत् करोति ” (तैत्ति ३.२.३) इति । सांनाय्यस्य सोमीकरणं प्रयोजनम् ; तस्याऽपि
प्रयोजनमाह—“ यो वै सोमं भक्षयित्वा । संवत्सरं सोमं न पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीयो
भवति । सोमः खलु वै सांनाय्यम् । य एवं विद्वान्सांनाय्यं पिबति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोम-
पीयो भवति ” (तैत्ति ३.२.३) इति । सोमपीयः पातव्यत्वेन विहितः सोम इत्यर्थः । अग्निष्टोमम् २५

* [मैसूरुमुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘ परविण्यन्तानाम् ’ इति पाठः । अरमाभिस्तु शुद्धीकृत्य पाठः
संगृहीतः । ‘ उच्छदीनां च ’ (पा ६.१.१.६०) इति सूत्रे काशिकाश्च द्रष्टव्या । वचनस्यास्यार्थत्वमाह कैयटः
‘ एरन् ’ (पा ३.३.५६) इति सूत्रे ।]

४१. त-तथा ।

विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥ ३ ॥

[सोमेनाष्टौ च]

विष्णो इति । हव्यम् । रक्षस्व ॥ ३ ॥

[मैत्रं १-१-३; कामं १-३; कपितं १-३, वासं १-३]

- ५ 'इन्द्राय यथा त्वं दधि भवसि तथा तदर्धमातनभिम् । " ऐन्द्रं दधमात्रास्यायाम् " (तैसं २.५.४) इत्यैन्द्रत्वं दध्नः । तद्धू संकोचने । " आश्रयोः " (पा ६.४.२३) ॥

उपरि निदधाति — ' विष्णो ' इति ॥ हे 'विष्णो सर्वस्य रक्षक, इदं दध्मच्छण्डं ' हव्यं ' रक्षस्व । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इवमहर्तानि हव्यं होमार्हम् । " उन्दसि च " (पा ५.१.६७) इति यःप्रत्ययः ॥ ३ ॥

१०

॥ इति प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः ॥

अनुवाय संवत्सरमतिवाह्य यः सोमयागं न करोति तेनाऽवश्यमभी कर्मण्यः, " वसन्ते वसन्ते ४३ज्योतिष्टोमेन यजेत " इति तद्विधानात् । यदि दध्मायायाद्विनिमित्तेन ४३-न प्रतिपद्यते ४३ तदा तद्भावनया सोमीकृतं सोमनाम्नं पिबतस्तद्वैकल्पं परिह्रियते । अस्ति अनुवायुमन्त्रादयः सर्वेषां भावनया तत्पूर्तिः । अत एव बृहदारण्यके मृष्टिपकरणे ब्रह्मचारिणो मार्गस्त्वयमे वाऽऽनस्तद्वैकल्पे सति

- १५ उपासनया तत्पूर्तिराम्नायते — " एकाकी कामयते । आया मे स्याद्व प्रजावेयाध्वं विष्टं मे स्याद्व कर्म कुर्वीयेति । स यावद्वेदेतेषामेकैकं न प्राप्नोत्येव कृत्स्न एव तावन्मन्वते । तस्मो कृत्स्नता । मन एवास्याऽऽरमा । वागवाया । प्राणः प्रजा । अश्रुमानुषं विष्टम् । अश्रुषा हि तद्विन्दते । ओत्रं देवम् । ओत्रेन हि तच्छृणोति । आरमेवास्य कर्म । आरमना हि कर्म करोति " (बृठ १.४.१७) इति । आरमा देहः । वेदगम्यं मन्त्रादिकं दैवं विष्टम् । अतः सोमभावनया

- २० वैकल्पपरिहारो युज्यते ॥ कुम्भवाः ४४पिधानाय पात्रविशेषं विधत्ते — " न मृन्मयेनापिदध्यात् । यन्मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेवार्चनं स्यात् । अथस्वाग्नेन वा हाकपात्रेण वाऽपिदधाति । तद्वि सदेवम् " (तैसा ३.२.३) इति । पितृणां मृत्पात्रमुदकुम्भमादाही ४५मिदम् । हाकपात्रस्य सदेवार्चं दोहनपात्रावगतं मन्त्रान्तरादा । तत्रैवमाग्नायते — " अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्याऽऽशुभिः प्रयुज्यताम् " (तैसा ३.७.४) इति । अथस्वाग्नेरप्येतत् ब्रह्मणम् ॥ पिधानपात्रस्य सोदकार्यं विधत्ते — " उद्वन्म-

- २५ जवति । आपो वै रक्षोष्णीः । रक्षसामपहृष्यै " (तैसा ३.२.३) इति । रक्षाभिर्माभिर्देवतामुक्षेत्पात्रं रक्षोष्मत्वम् । पिधानाय मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे — " अदस्तमसि विष्णवे त्वेवाहं वक्षी वै विष्णुः ।

४२. आ. इ. उ. तं. ना. पा. भा. हा—ज्योतिषा । ४३-४३, ना—न प्रतिपद्यते; क. व. तं—प्रतिपद्यते । ४४. व—अपिधानाय । ४५. ना. व—मिदम् ।

संज्ञार्थं, पात्रप्रोक्षणादि]

यज्ञायैवैनद्वदन्तं करोति " (तैमा ३-२-३) इति । अदस्तमनुपक्षीणम् । कल्पे तु प्रतीकमिदमित्यभि-
प्रेत्यादिद्विकान्धमन्त्रो^{४६} विनियुक्तः— "अथैनद्वदन्तता क५.सेन चमसेन वाऽपिद्विधात्यदस्तमसि
विष्णवे तथा यज्ञायापिद्विधाम्यहम् । अजिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरते " (बीश्री १-३) इति ।
प्रथमपक्षे 'हे सांनारय, विष्णवे *२वाऽपिद्वामि' इत्यभ्याहारः ॥

विष्णो इति ॥ कल्पः— अथ " ४८तदुपरीव निदधाति यत्र गुप्तं मन्यते विष्णो हव्यः ५
रक्षरवेति " (बीश्री १-३) इति ॥ अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुसंबोधनं, न तु इन्द्रवत् हविःस्वीकाराय
इत्यमुमभिप्रायं विधादयति— "विष्णो हव्यः रक्षस्वेतयाह गुप्त्यै " (तैमा ३-२-३) इति ॥
शास्त्रावर्हिपोरिव सांनारयेऽपि विधत्ते— "अनयः सादयति । गर्माणां छत्या अप्रपादाय । तस्मा-
द्गर्माः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै"
(तैमा ३-२-३) इति ॥

१०

अत्र विविधयोगसंग्रहः—

"गुप्तं सांनारयपात्राणि प्रोक्ष्य मातेति कुम्भिकाम् ।
संस्थाप्याग्रीं यम् शास्त्रापवित्रे तत्र निक्षिपेत् ॥ १ ॥
हुतो हिन्दुः सेति गाक्ष दुग्धास्तिष्ठोऽभिमन्त्रयेत् ।
संपू संक्षालनं क्षिपया सोमे दध्नाऽऽतनक्ति हि ।
विष्णोऽनघो दधारयस्मिन्मृत्योरे दश वर्णिताः " ॥ २ ॥

१५

अथ मीमांसा— तत्र तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

"गुप्त्यर्थमिति ४१मन्त्रोऽर्थं पौरोडाशिकशोधने ।
सांनारयपात्रशुद्धी वा, प्रथमोऽस्तु समाक्यया ॥
पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

२०

"५०संनिध्यनुकितताः कल्प्यः कल्लसत्वात् चरमः क्रमात्" ॥ (शैब्या ३-३-२७-२८) इति ॥

"गुप्त्यर्थं दैव्याय कर्मणे " (तैत्ति १-१-३) इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समा-
क्याते कान्धे पठितावात् समाक्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानाम् उल्लूकशुद्धादीनां शोधनेऽङ्गमिति चेत् ।
नैवम् । पौरोडाशिकमिति समाक्ययायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभिधत्ते, तद्धितप्रत्ययश्च तत्संबन्धि-
काण्डम् । न चैतावता पुरोडाशपात्राणां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षो भवति, किंत्वर्थापत्त्या कल्प्यते । २५
अधुना संनिधिर्न स्वात्तदा मन्त्रग्रन्थस्य "५१पौरोडाशिकम्" इति समाक्या^{५१} न स्यात् । नद्यमौ

४६. तं— काण्डगतो मन्त्रः । ४७. इ. उ. ना. पा. भा. हा— त्वामपि । ४८. आ— एत-
दुपरीव । ४९. तं. व— मन्त्रोऽङ्गम् । ५०. ह. उ— संनिध्यानुकितः । ५१-५१. आ. क. तं. ना. भा.
हा— पौरोडाशिकसमाक्या ।

असंनिहितानां ह्ये स्वादिमन्त्राणाम् आग्नेयकान्धसमान्या भवति । संनिहितानां तु “सुभ्रातः प्रथमम्” (तैत् ४-१-१) इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा समान्या । तस्मात् कान्धसमान्यया संनिधि परिकल्प्य तत्संनिध्यन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं पीरोद्वांसिकपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्वारा वाक्यलिङ्गभुतीः कल्पयित्वा तथा भूत्या विनियोग इति समान्याया विप्रकर्षः । सानाज्यपात्राणां शोभनमन्त्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः । इध्मावर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिधीपक्षे “आन्तराके सानाज्यपात्राणां देशः । उक्तमन्त्रश्च इध्मावर्हिर्निर्वागविपययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्ष-संनिधिना प्रकरणादीनां अनुगमैव कल्पनात् संनिधिः संनिष्कल्प्यते । तस्मात् क्रमेण समान्या वाञ्छिता सानाज्यपात्रशोभनयोर्मन्त्र इत्यर्थं श्रमः पक्षोऽभ्युपेतव्यः ॥

तस्मिन्नेवाऽध्याये षष्ठपादे विचारितम्—

१०

“साम्नाच्छेदयो दोहधमाः सामं स्ववस्थिताः ।

मातश्च सन्ति वा सामं स्थानानि पूर्ववत् स्थिताः ॥

आनयंश्चप्रतिहतिः “पूर्ववच्छेद विद्यते ।

“विक्रिंशतः प्रकरणात् मातर्दोहोऽपि सन्ति ते” ॥ (कैम्बा ३-६-१९-१०) इति ॥

१५

दशपूर्णमासप्रकरणे पञ्चाशद्वाक्षाच्छेदं, तथा सामान्या वासापाकरणमिच्छादयो दोहधमाः समाम्नाताः । दोही च द्वी विद्येते । अमावास्यायां रात्रावेको दोहः । प्रतिपदि मातरपरो दोहः । तत्र “पूर्ववत्त्वायेन स्थानवत्कात् प्राथमिके सावदोहे प्रथमधुतास्ते चर्मा स्ववतिष्ठन्त इति चेत् । मेषम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र हि सोमे विषासनादिधर्माणामन्यवत्त्वात् प्रकरणमानयंश्चप्रतिहतम् । अतोऽऽग्नी-योमीयपक्षी स्थानवत्कात् ते चर्मा स्ववस्थिताः । इह तु नास्त्वानयंश्चप्रतिहतिः । ततः प्रकरणेन स्थाने वाञ्छिता इत्योर्दोहयोस्ते चर्मा अभ्युपेयाः ॥

२०

दशमाऽध्यायस्याऽष्टमे पादे विचारितम्—

“स्वाहेत्युक्तिर्विहोमे संहारः स्वाहा वाऽग्रिमः ।

पूर्वस्यायाञ्च तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधिर्यतः ॥

“विधित्वेऽपि नियत्यै स्वाहा स्वाहासप्तवत्कृती” ५१

होमान्तरे षण्णकारस्वाहाकारविकल्पनम्” ॥ (कैम्बा १०-८-१९-२०) इति ॥

२५

अनारभ्य श्रूयते— “षण्णकारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽर्घं प्रहीयते” इति । इद्विहोमविकल्पे श्रूयते— “पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा” (तैत् १-८-१३) इति । तत्र पूर्वोक्तिकल्पे षणाऽनारभ्य

५२. इ. उ. ना. पा. भा. हा— आन्तराके । ५३. आ. क. ना. पा. हा— पूर्ववत् । ५४. तं — विहितोऽतः । ५५. इ. उ. पा. भा. हा— पूर्ववत्त्वायेन । ५६-५९. क- विधित्वेऽपि नियत्यै न वाऽया उ षण्णकृतिः; इ. पा. हा— विधित्वोपनियत्यै स्वाहा स्वाहासप्तवत्कृती ।

संनार्ष्य, पात्रप्रोक्षणादि]

विहितस्य सातद्वयस्य प्राकरणिकेन सातद्वयविधिनोपसंहारे सति विकृत्यन्तरे सातद्वयं नास्ति
तथेहाप्यनारक्षणादेन विहितस्य स्वाहाकारस्य दर्विहोमप्रकरणपठितमन्त्रगतेन स्वाहाशब्देनोपसंहारे
सति होमान्तरेषु नास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते श्रुतः— “पृथिव्यै स्वाहा” (तैसं १-८-१३) इति
मन्त्रपाठोऽयम् । न अत्र स्वाहाकारोऽनारम्भाधीतवाङ्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु— “यमादित्या
अरक्षुमाप्यायन्ति” (तैसं २-४-१४) इत्यादि याज्यामन्त्रगतादित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य
विधायका स्याः । यथा “मिच्छार्थवाक्यादित्यशब्दो न विधत्ते, यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थे
आप्यायन्तीति न विधायकः, तथा वैदिकद्विविधयो “देवस्य दत्तम्” इत्यस्मिन्नर्थे वर्तमानः
स्वाहाशब्दो लोकार्थं विधत्सि । तथा सायुपसंहारोपसंहारकयोरेकविधमवशात्काया अप्यमावा-
कास्येवात्र पूर्वस्यायः । ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्वाहाकारविधिर्याह्यस्य
इति चेत् । एवमपि वाङ्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते— “अस्मिन्पुपहोमे स्वाहाकारेणै- १०
वाक्यं प्रधीयत इति । ततः पाक्षिको वयद्वकारोऽर्थादिवर्तते । विधे “पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये
देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकारा अन्ये” (तैसा १-२-१०) इति वाङ्मणोक्त्यामेन “स्वाहा पृथिव्यै”
इत्यपि पाठः पक्षे प्राप्नोति । तत्र “पृथिव्यै स्वाहा” इत्येष पठेदिति नियम्यते । अर्थात् अस्यासौ
नियतैते । तस्माद्विधित्वविधिव्यवहारोपसंहाराभावेन होमान्तरेष्वनारम्भ्य विहितो वयद्वकारस्वाहा-
कारविकल्पः सुस्थितो भवति । एवं च सति “हुतः स्तोत्रः” (तैसं १-१-३), “स्वाहा १५
वावापृथिवीम्याम्” (तैसं १-१-३) इति मन्त्रोक्त्यां सूचितस्य स्वाहाकारविकल्पस्य न
५० कदाचिदप्यनुपपत्तिः ॥

प्रथमाप्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितम्—

“तेन कृत्तमिति प्रोक्तो वादो हेतुस्तु स्तुतिः ।

हिना भुता हेतुताऽतः सूर्यद्वयस्य साधनम् ॥

२०

सूर्यसाधनता भौती “नाभौतैः सा विकल्प्यते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु स्यात् प्रवर्तिका” ॥ (जैम्या १-२-९-१०) इति ॥

इदमाम्नायते— “सूर्येण ज्ञोति तेन कृत्तं क्रियते” (प्र. श्रामा २-५-२-२३) इति ।
अथमर्थवादो “विधेयसूर्ये हेतुत्वेनायेति” ५१ । हिनाशब्दस्य हेतुवाचिण्यात् । यस्मादक्षसाधनं
तस्मात्सूर्येण होतव्यमित्युक्ते वयद्वकारसाधनं र्वापिठरादिकं तेन सर्वेण होतव्यमिति छम्यते । ततः २५
पिठरादयः सूर्येण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्ते श्रुतः— सूर्यस्य होमसाधनार्थं “श्रौतं, तृतीयया तदव-
गमात् । पिठरादीनां तानुमानिकमतोऽसमानवशात्वाच्च विकल्पो युक्तः । ततो हेतुर्व्यर्थः । स्तुतिस्तु

५७. क-सिद्धार्थवाक्यक आदित्यशब्दः । ५८. तं. ना. हा-‘देवस्य’ नास्ति । ५९. तं-
अस्मिन्पुपहोमे । ६०. इ. उ. पा. भा. हा-काचिदप्यनुपपत्तिः । ६१. इ. उ. ना. पा. भा. हा-नाभुतैः
६२-६३. इ. उ. तं. ना. पा. भा. हा-विधेयसूर्यहेतुत्वेनावेति । ६३. तं. भुक्तम् ।

प्रोक्षणाद्योपयुक्ता । तस्मात् स्तुतिर्वेनाश्रयः । अनेनैव व्यापेन प्रकृतेऽपि " अग्निहोत्रमेव न दुष्प्राप्तकृद्ः । तद्धि नोऽपुनस्ति " (तैमा ३-२-३) इत्यत्र द्विषादस्य हेतुश्चाद्यत्र यत्र जागृत्पश्यन् तत्र तत्र सूक्ष्मस्पर्शो निगिद्ध इति व्याप्तिः स्यात्सामुपयनरहितानां ब्रीहिव्यादीनां कदाचिद्वृत्तेन स्पृष्टानां चागमयोग्यत्वं न स्यादिति पूर्वः पक्षः । ' तद्धि नोऽपुनस्ति ' इत्यस्यार्थवादस्य क्वावकाशेन हेतुप्रतिपादकत्वाभावात् ^{१५} नोक्तो दोष इति राज्ञाप्यतः ॥

- अथ व्याकरणम्— ह्युपधमिष्यत्र धातुरुदात्तः । आप्रथयः विरवाहमुदात्तः । अदुषदेतापुनरैकसावेधातुकमप्यनुदात्तम् । द्वैष्यशाब्दो यनस्तत्वेन " भिजायादि " (पा ६-१-१२०) इत्यामुदात्तः । मातरिष्यशाब्दो धिपणेतित्वत् मप्योदात्तः । धर्मोऽधीर्धोकारस्योदात्तानुदात्तयोर्दोकाराकारयोः स्थाने पतितत्वादेकादेशस्त्वेन निरयमुदात्तत्वं प्राप्ते तदपवादः " रवरितो वाऽनुदात्ते पद्माद् " (वा ८-२-६)
- १० उदात्तपदस्याऽऽद्यावन्नुदात्ते परत उदात्तानुदात्तयोर्पे एकादेशः स विकल्पेन रवरितः स्याद्विधोकारः रवरितः । पृथिव्यसंज्ञायत्र " उदात्तरवरितयोऽंशः रवरितोऽनुदात्तस्य " (पा ८-२-४) उदात्तस्य वा रवरितस्य वा स्थाने यो यण् तस्मानुदात्तस्यानुदात्तस्य रवरितः स्याद्विधोकारः रवरितः । विश्वस्य धायो धारणं यस्या सुष्टेः सा विश्वधायाः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रातः । विश्वस्यैव स्वत आनुदात्तः । " (वे) षे षा ऋतावृषः " (तैमा २-४-१४) इत्यादी " तथा दर्शनात् " । इह तु
- १५ " बहुधाही विश्वं संज्ञायाम् " (पा ६-२-१०६) इति विश्वमिषेतत् पूर्वपदमन्तोदात्तम् । परमशाब्दो नपुंसकाकृतोऽपि निरयनपुंसकत्वाभावात् किदृशत्वेनाऽन्तोदात्तः । इह इत्येवमत्र " प्रथमशब्दस्येन पदान् परत्वाभावात् न निघातः, किन्तु धातुस्वरशास्त्रवत्साम्यं धातुकस्वरः । ' परमेय धातुना इह इत्येव ' इत्येकवाक्यत्वेऽपि ' इह इत्येव सा ह्याव ' इति समुच्चयविश्रया चकारस्य सुप्तत्वेन " जादिलोपे विभाषा " (पा ८-१-६३) इति निघातस्य विकटो द्रष्टव्यः । समुदाशब्दो वृषादिः । पथिषमिष्यत्र
- २० " वृषः संज्ञायाम् " (पा ६-२-१०५) इति वृषधातोर्निप्रत्यये सतीकार उदात्तः । जतचारशब्दः जतवक्त्रशब्दश्च । वृषोऽप्रत्यय इत्यत्र धर्मोऽधीर्धोकारः रवरितः । " वृहस्प्यहोमोऽप्यस्येनानम् " (पा ६-१-१७३ वा १) इति वृहस्प्यहोमोऽनुदात्तस्या अजाद्विभक्त्येकदात्तत्वम् । के सुक्तम्, अके वृःत्वं तच्च विश्वेते यस्यासी नाकः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वाहाशब्दो निघातः । आवापृथिवीस्यैव " देवताह्वये च " (पा ६-२-१४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरवादाद्यन्तानुदात्तो । विश्वधाया इति विश्वधायुरिषाद्वयः ।
- २५ अस्तावरीशब्दस्य आसन्निधत्वादिघातः । अग्निशब्दस्य किदृशः । होमनुदात्तः । मधुशब्दो वृषादिः । मधुपुतमपावन्नुदात्तो । यनशब्दो नपुंसकस्वरः । सोमोऽद्विष्णुशब्दा वृषादिगताः । इत्यस्य होमस्य योग्यं इत्यम्, प्रथमस्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहितामाध्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

६४. व-न कश्चित् । ६५-६५ आ-दर्शनात् । क. ना. पा. हा- तर्जनात् । ६६. क. तं- पथश्चाप्येन । ६७. आ. इ. घ. ना. पा. भा. हा-स्तवरीः; व-स्तवरीरिति ।

कर्मणे वां देवेभ्यः शक्ये

कर्मणे । वाम् । देवेभ्यः । शक्यम् ।

यागदिवसे कर्माग्ने हस्तौ संमृशति — 'कर्मणे वाम्' इति ॥ 'देवेभ्यः' इति षष्ठ्यर्थे
अतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । हे हस्तौ, देवानां संबन्धिने 'कर्मणे' 'कर्मसिद्धयर्थे' 'वां'
युक्तयोः 'शक्ये' युवा विनियोजितं समर्थो भूयासम् । " लिङ्वाशिष्यम् " (पा ३.१.८६) ५
इत्यङ्प्रत्ययः । " छन्दसुभयया " (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः ॥

अनुवाकप्रयेण 'पूर्वदिनकर्तव्यं समापितमुत्तरैर्देवाभिरनुवाकैः प्रतिपदिनकर्तव्यमभिधातव्यम् ।
तत्र प्रथमं तावदग्निमन्त्रपुर्योऽनुवाकै हविर्निर्वापोऽभिधीयते ।

कर्मण इति ॥ वीजायनः— "अथ प्रातर्हुतेऽग्निहोत्रे हस्तौ संमृशते कर्मणे वां देवेभ्यः
शक्येमिति " (वीजी १.४) इति । आपस्तम्बः— "कर्मणे वां देवेभ्यः शक्येमिति हस्ताव- १०
बन्धित्य " (आपबी १.१.५.४) इति ॥ हे हस्तौ, देवानां संबन्धिने 'कर्मणे' प्रक्षालितौ युवां प्रयोक्तुं
सक्तौ भूयासम् ॥ विनाऽपि प्रक्षालनं कौकिकशक्तः सद्भावाच्छास्त्रीपराकृत्यर्धोऽयं मन्त्रः प्रक्षालन-
हेतुरित्यभिप्रेत्याह— "कर्मणे वां देवेभ्यः शक्येमित्याह शक्ये " (तैमा ३.२.४) इति ।
'शक्तिमन्त्रमुत्पाद्य' 'पूजास्तरणे विनियुक्तवते'— "यज्ञस्य वै संततिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य
संतापन्ते । यज्ञस्य विधिक्रियमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य विधिच्छन्ते । यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य १५
त्वा संताप्ये स्तुणामि संतप्ये त्वा यज्ञस्येवाऽऽहवनीयात् संतनोति । यजमानस्य प्रजावै पशूनां
संताप्ये " (तैमा ३.२.४) इति । 'यज्ञस्य त्वा संताप्ये' इत्येषा पदानामादराद्येन द्विरभ्यासेन
सुमिथेया न दृश्यते तथा स्तरणीयमिति सूच्यते । अत एवाऽन्यत्राऽऽम्नातम्— "अनतिद्वार
स्तुणाति " (तैस २.४.५) इति । स्तरणप्रदेशस्वाऽऽद्यन्ती कश्ये दक्षितौ— "गार्हपत्यात् प्रकम्य
संस्ततामुकपराभीर स्तुणारवाऽऽहवनीयात् " (आपबी १.१.५.४) इति । दलपरागिस्तुणविशेषः २०
प्रणयनं विधत्ते— "अयः प्रणयति " (तैमा ३.२.४) इति । तत्प्रकारः कश्ये दक्षितः— "अयो-
जयेण गार्हपत्यमुपविश्य कश्ये वा यमसं वा प्रणीताप्रणयनमासीय तस्मिंस्तिरःपवित्रमप आनयन्नाह
नक्षत्रपः प्रमेण्वामि यजमानं वाचं चच्छेति । 'प्रसूतः समं प्राणैर्धारयमाणोऽविधिच्छन् हस्तोत्तरेणाऽऽ-
हवनीयं दग्नेषु सादयित्वा " (वीजी १.४) इति । प्रणयनविधेरर्थवादमाह— "अद्या वा आपः ।
अद्यामेवाऽऽहस्य प्रणीय प्रचरति " (तैमा ३.२.४) इति । अपा अद्याजनकत्वेन अद्यारूपत्व- २५
मुपचर्यते । तज्जनकत्वं च मुत्पत्त्यरे समाप्नातम्— "आपो ह्यस्मै अद्यां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे"
(तैमा २.१.७) इति । व्यपते च स्नानाचमनोपेतस्य अद्यातिशयः । पूर्वोक्तमेव प्रणयनविधिं पुनः

१. मै. ब- तस्तिदधर्मम् ।

१. इ. इ. सं. मा. पा. भा. हा-पूर्वदिन° । २. इ. सं. पा. भा. हा-विचिन्मन्त्र° । ३. इ. सं. पा.
भा. हा-युगलप्राणे । ४. इ. सं. भा. हा-रात्रिस्तरणविशेषः । ५. य-अपरेण । ६. पा. ब-संप्रसूतः,
क-संप्रसूतः ।

मै. ५

वेणीय त्वा

वेणीय । त्वा ।

शूर्पमादत्ते—“ वेणीय त्वा ” इति ॥ व्याप्नोतीति वेणः विष्णुः इति पर्यायाः ।
पञ्चाद्यन्तः । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-२०३) । सर्वव्यापिने विष्णुव्याप्तने यज्ञाय
५ त्वाम् ‘ आददे ’ इति शेषः ॥

- पुनरनूय बहुधा स्तीति—“ अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञमेवायं प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञमेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोभीः । रक्षसामपहत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवतां प्रिवं चाम । देवतामेव प्रिवं धाम प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति ” (तैत्ति १-२-४)
१० इति । यज्ञा यथाऽभीष्टरव्यंसाधनं तद्देवानभोष्टमीत्यादिसाधनावाप्यज्ञायम् । प्रणीताभिः
“ पिष्टसंयत्ने प्रचरणम् । यथा यज्ञो वैरिणं वारयति तद्वापः सन् वारयति । रक्षोभ्यां पुरेवांकम् ।
वृष्टवृक्षस्य देवप्रियधाम्नो पुष्कोकादुपकृताद्यां तद्धामावम् । देवायतावदपि प्रविश्य तज्ज्वं प्राप्ताः ।
तथा च भूयते—“ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विध्यतोऽपि प्राविशन् तस्मादाहुर्वागः सर्वा देवता इति ” (तैत्ति १-२-२) इति । स धामिरप्सु प्रविष्टः । “ स निकामत । ओऽपः प्राविशत् ”
१५ (तैत्ति २-१-१) इति भूतेः । तस्माद्यां सर्वदेवतायम् । आह्वयान्तराह्वा (तैत्ति १-२-४ ; ७-३)
तथासं द्रष्टव्यम् ॥

- वेणायोति ॥ कल्पः—“ आदत्ते इक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीं सन्धेन शूर्पं वेणाय त्वेति ”
(भीष्मो १-४) इति ॥ तदेतदुभयं यज्ञायुधमव्यवसि । तानि यज्ञायुधान्यव्यवसिमात्मनोति—
“ स्वयम् कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कुन्दाजिह्वं च क्षम्या कोलकलं च मुसलं च
२० स्वकोपला चेतानि वै दक्ष यज्ञायुधानि ” (तैत्ति १-१-८) इति । तेषां प्रधानप्रकारः “ सूत्रे इक्षितः—
“ उत्तरेण गार्हपत्याहवर्णीया इभ्यान् सरस्तीर्षं द्रष्टुं स्वयं पश्चिमाग्निं प्रयुज्य दक्षायशानि दक्ष
पूर्वाग्निं । स्वयम् कपालानि चेति यथासमाख्यातमपराग्निं प्रयुज्य जुवं तद्गुणमुत्तं भुवां वेदं पार्श्वमाव्य-
स्थालीं प्राक्षिज्जहन्मिकापार्त्रं प्रणीतामनयनमिति पूर्वाग्निं । तानि उत्तरेणावशिष्टानि अग्न्याहव-
स्थालीमक्षमालमुपवर्षं प्रातर्होत्रपात्राणीति । प्रणीतामनयनं पात्रसंसादनात् पूर्वमेवे समापनमिति ”
२५ (आपशी १-१५-१-९) इति । तस्माग्निहोत्रहवण्यादाने शाकान्तरमग्नं उदाहृतः—“ वानरपायाऽपि
दक्षाय त्वेत्तमिहोत्रहवणीमादत्ते ” (आपशी १-१०-१) इति । तस्मात् ‘ वेणाय त्वा ’ इति सन्धेन
शूर्पम् आदत्ते^{१०} । वेणो व्याप्तिमात् यज्ञस्तदर्थं सोः शूर्पं, त्वामाददे ॥ अत्रार्थावलोचकक इव

२. म. व- ‘ व्याप्नोतीति ’ नास्ति ।

१. आ. त-पिष्टस्य संयत्तम् ; क-पिष्टस्य संयमनम् । २. आ. इ. उ. ना. पा. भा. इति तत्रैव ।
३. आ. इ. उ. ना. पा. भा. इति—“ स्वाती मयस्तीमुपवेकम् ; क-“ स्वाती मयस्तीमुपवेकम् ;
४. त-आदधीत ; क. व-आदधीत ।

(विभिन्नार्थः)

प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो भूरिति भूर्व

भूर्वन्तं भूर्व तं योऽस्मान् भूर्वेति तं भूर्व

प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा अतः प्रति-उष्टाः । अरातयः । भूः ।

अग्निः । भूर्व । भूर्वन्तम् । भूर्व । तम् । यः । अस्मान् । भूर्वेति । तम् । भूर्व ।

‘प्रत्युष्टम्’ इति प्रतिनपनमन्त्रो व्याख्यातः (तैसं १.१.२) ॥

५

भुरमभिमृशति—‘भूः’ इति ॥ भूःस्योऽग्निरुच्यते । ‘भूः हिंसकः त्वम्’ असि ।

युगप्रदेशस्य भूर्वत्वा स्थितत्वं । हे अग्ने भूर्व । “एष वै भुर्योऽग्निः” (तैसा ३.२.४)

इति आह्वणम् । भूर्वा हिंसायाम् । कर्तरि क्तिप् (पा ३.२.७६) । ३. “राहोपः”

(पा ६.४.२१) । उपधादीर्घः (पा ८.२.७६) । यत ईदृशस्त्वं तस्मात्

‘भूर्वन्तं यक्षस्य हिंसकं राक्षसादिकं तावत्’ ‘भूर्व’ नाशय । किं च ‘तं च’ ‘भूर्व’ यः १०

वाच्यपूर्तये पदाभ्याहारः । अनुष्ठानकाले तु न लौकिकं पदमभ्याहृतव्यम् । अनाम्नात्स्योहादिवद-
मन्त्रावात् । अयमुक्तस्यार्थस्य वाच्यैकदेशेनापि संस्कारोद्धोषे सति स्मृत्युत्पत्तेः । ११ अमन्त्रत्वादेव

तद्वाच्यत्वात् । नास्त्यहं १२ किञ्चित् । ‘स्योऽयं जुष्टं निर्वापामि’ दायूहादीनमन्त्रानपि १३ प्रयुजीत ।

अन्वया ‘अस्यै जुष्टम्’ इत्येवमात्मातस्यैव प्रयोगे सौधिक्यमसम्भवेत्स्यार्थस्य स्मृत्यभावप्रसङ्गात् ॥

स्यार्थस्य अज्ञातत्वं निर्वापावकाशादौ प्रसिद्धमित्याह—“वेपाय त्वेत्याह । वेपाय होनवादते” १५

(तैसा ३.२.४) इति ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ कक्षः—“प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा
प्रतिपद्य” (भाष्यो १.१.४.१) इति । व्याख्ये—“प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह ।

रक्षसामपहत्यै” (तैसा ३.२.४) इति ॥

भूरिति ॥ कक्षः—“अथनेन गार्हपत्यमभिष्ठमनो भवति । तस्यैत्योत्तरां युगधुरमभिमृशति २०
भूरिति भूर्व भूर्वन्तं भूर्व तं योऽस्मान् भूर्वेति तं भूर्व यं वयं भूर्वांस इति” (बौधो १.४) इति ॥
मीहिकपइविभोरकक्षकरसंविधौ युगस्य वलीवदं वहनप्रदेशे कश्चिद्विंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति । तं
प्रार्थयते—१४ ओ वहे, त्वं हिंसकः असि । ततः पापरूपं हिंसकं विनाशय । किं च १५ यः राक्षसादिः
वायविज्जेन १६ अस्मान् विनासति १७ तम् अपि विनाशय । १८ यं वाऽऽकृष्यादिरूपं वैरिणं १९ वयं

३-३ ति. त. पं. व-राहोपोपधादीर्घत्वे ।

११. इ. व-अमन्त्रत्वादेव । १२. इ. उ. पा-कचित् । १३. आ. इ. उ. क. पा. ना. मां. हा-
अयुज्यते । १४. क. त. व-इ ।

यं वयं भूर्वाँमस्त्वं देवानामसि सस्नितम्
परितम् जुष्टम् वह्नितम् देवदूतममदुतमसि

यम् । वयम् । भूर्वाँमः । त्वम् । देवानाम् । असि । सस्नितममिति सस्नितमम् ।

परितममिति परितमम् । जुष्टममिति जुष्टमम् । वह्नितममिति वह्नितमम् ।

५

देवदूतममिति देवदूतमम् । अदुतम् । अमि ।

‘अस्मान्’ ‘भूर्वाँमि’ जिघासति अपि च ‘तम्’ आत् ‘भूर्व’ ‘ये’ ‘वयं’ ‘भूर्वाँमः’ जिघासामः । सर्वत्र “उपधायाः [यां] च” (पा ८-२-७८) इति दीर्घत्वम् ॥

अतोऽभिमन्त्रयते—‘त्वम्’ इति ॥ हे शकट, ‘त्वं’ ‘देवानाम्’ ‘असि’ । देवसंबन्धसि
‘देवतायै’ हविर्धारणेन । अत एव ‘सस्नितम्’ शुद्धतमं देवानामसि । ण्या शौचे । “आदगम”
१० (पा ३-२-१७१) इत्यादिना किन् ‘निद्वयम्’ । ‘परितम्’ पूर्णतमं वीह्यदिभिः । प्रा पूणे ।
स एव प्रत्ययः । ‘जुष्टम्’ प्रियतमं देवानाम् । “नित्यं नित्ये” (पा ६-१-२१०)
इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘वह्नितम्’ शोद्धतमं हवियाम् । “वह्निश्रुयुदुम्हा” (उ ५००) इत्यादिना
‘निप्रत्ययः’ । स च नित्-^५ । ‘देवदूतम्’ देवानामाह्वतृममिवाति हविर्धारणेन । किपि

‘भूर्वाँमः’ जिघासामः ‘तम्’ अपि जिघासाम ॥ बहुधाकारभूताया युगयुगः संस्पर्शं विचक्षते—
१५ “पुरसीत्याह । एव ये भूर्वाँमिः । तं पश्युपरपृथ्वामोवात् । अचक्षुर्न च वज्रमानं च प्रवहेत् ।
उपरपृथ्व्यायेति । अचक्षुर्न च वज्रमानस्य चाग्रदाहाय” (तैमा १-२-४) इति । ‘तं भूर्व’ इति
वाक्ययोः वीजकर्मधर्मं निवारयति— “भूर्वं तं वोऽस्मात् भूर्वेति तं भूर्वं ये वयं भूर्वाँम इत्याह ।
ही वाच पुरुषी । यं वीच भूर्वेति । वक्ष्येन भूर्वेति । तावुमी ह्युवाऽवेयति” (तैमा १-२-४) इति ।
वोकेन वीजयतीत्यर्थः ॥

२० त्वमिति ॥ कथम्— “अतोऽभिमन्त्रयते त्वं देवानामसि सस्नितम् परितम् जुष्टम् वह्नितम्
देवदूतममदुतमसि हविर्धानं ददद्दत्त मा ह्याः” (वीजो १-४) इति ॥ “ओः शकट, ‘त्वं’ ‘देवानां’
संबन्धि संबसि । ततः शुद्धितमं वीह्यदिभिः पूर्णतमं प्रियतमं हवियो वाहकतमं देवानामाह्वतृमं च
‘असि’ । किं च वीहिभारापादितवज्रत्वरहितं हवियो चारकम् ‘असि’ । अतो ह्यं वयं, अमे वा युः ॥
अन्वस्य प्रथमभागे स्वह्यर्थत्वं दर्शयति— “त्वं देवानामसि सस्नितम् परितम् जुष्टम् वह्नितम्
२५ देवदूतममित्याह । यथावजुरेवेत्य” (तैमा १-२-४) इति । अन्वस्यदेवोऽर्थो यथा मतीत्यते स तथैव,

४. ति. तं. पै. प. व- देवार्थम् । ५. ति. तं. प. व- प्रत्ययः । ६-६. ति. प. व- निष्ठावयः ।

१५. क. त-दे ।

हविर्धानं]

हविर्धानं द२ इ२स्व मा हविर्भूतस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्थ्या

हविर्धानमिति हविः-धानम् । द२ इ२स्व । मा । ह्याः । मित्रस्य ।

त्वा । चक्षुषा । प्रेति । ई३ । मा । मेः । मा । समिति । वि॒क्याः ।

संप्रसारणे, “हलः” (पा ६-४-२) इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ।

अहुतम् अकुटिलम् अ० अ० भूतिमत्तया । ‘हु इरेरुन्दसि’ (पा ७-२-३१) इति हुभावः । ५

हविर्धानं, हविर्भूता ब्रीह्यादयो निर्धायन्तेऽस्मिन्निति हविर्धानम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यतस्त्वमेवविधस्तस्मात् द२ इ२स्व । मा ह्याः इति व्याख्यातम् (तैसं १-१-३) ॥

पुरोडाशीयान् प्रेक्षते—‘मित्रस्य’ इति ॥ जगतां मित्रभूतस्य ‘जगद्वन्धोरादित्यस्य चक्षुषा त्वा पुरोडाशीयमहुं’ प्रेक्षे । नाम्नीयेन । ततश्च त्वं मनुष्येण दृष्टोऽहमिति मा मेः मा भेरीः । “बहुं इरेरुन्दसि” (पा ७-३-९७) इतीडभावः । सिचि वृद्धि बाधित्वा व्यत्ययेनान्तरङ्गो गुण एव क्रियते । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (व्याडिपरिभाषावृत्ति ५३) इति वा इत्यभावः । मा च सं वि॒क्याः मा च कम्पिष्ठाः । ओविजी भयचलनयोः । लुङि “छि॒सि॒वा॒वा॒त्मने॒पदे॒षु” (पा १-२-११) इति सिचः क्त्विम् । “श्लो श्लि” (पा ८-२-२६) इति सिचो लोपः । अत्र ‘मा च मेः मा च संवि॒क्याः’ इति चार्थस्य गम्यमानत्वात् “आदि॒लोपे विभाषा” (पा ८-१-६३) इति प्रयमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्त्यते । गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोपः । नन्ववघातादिना पीडां कर्तुमारभते भवान्,

न तत्र कश्चिद्व्यो विवक्षाविशेषोऽस्ति-१६ । द्वितीयभागे ब्रीहिभारप्रयुक्तं शैथिल्यं चार्थत इत्याह—“अहुतमसि हविर्धानमित्याहानात्” (तैसा ३-२-४) इति । तृतीयभागे स्वयमन्यारोपं शक्यत्वं केवै संपाद्यत इत्याह—“द२ इ२स्व मा ह्यारित्याह चत्वे” (तैसा ३-२-४) इति । अत एवाऽऽपस्तम्ब इत्याह मागह्य मन्त्रान्तरत्वंमभिप्रेत्याऽऽह—“अहुतमसि हविर्धानमित्यारोहति” (आपञ्चौ १-१०-०) इति ॥

मित्रस्येति ॥ कल्पः—“अत्र पुरोडाशीयान् प्रेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं वि॒क्या मा त्वा वि॒सिचमिति” (बौधौ १-५) इति ॥ हे ब्रीहिसमूह, जगन्मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा त्वामवलोकयामि, न तु वैरिचक्षुषा । ततः मा भेरीः, मा अत्र कम्पिष्ठाः । अहं तु त्वा

७-७. सि. तं—कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, शेषं गतम्; ब—कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, शेषं सुगमम् ।
८. व. मै. मै१—सर्वजगद् ।

१६-१६. आ. मा. ह्या—कश्चिद्व्यो विवक्षाविशेषोऽस्ति; क—कश्चिद्व्यो विवक्षाविशेषोऽस्ति ।

मा त्वा (१) हिंसिष्यसु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

मा । त्वा (१) । हिंसिष्यम् । उरु । वाताय । देवस्य । त्वा ।

सवितुः । प्रसवे इति प्र-सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् ।

तत्किमुच्यते—‘मा मेः’ इति । तत्राऽऽह—‘मा त्वा हिंसिष्यम् । अवघातादिना न त्वामहं नाशयामि । किन्तु ‘हविर्भूतं त्वा-’ देवस्य ‘मन्त्रेण उचितं स्थानं प्रापयामि । ययोकम्—
“ यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः ” प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितं पयः—” (इ. मन्त्र २.४०) इति ॥

तृणानि निरस्यति—‘उरु’ इति ॥ वातायै ‘दानप्रवृत्त्यर्थं’ उरु महद्वयम् । एतेन अवरुणस्य हविः कृतं भवति । “ यदै किय वातो नाभिवानि ” (तैसा ३.२.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० निर्बपति—‘देवस्य त्वा’ इति ॥ ‘सवितुः सर्वप्रोक्तस्य’ देवस्य ‘प्रसवे प्रेरणायां’ तेनैव प्रेरितोऽहं त्वाम् ‘अग्नये अग्न्यर्थं’ जुष्टं ‘प्रियं’ निर्बपामि निष्कृष्य शूरे निक्षिपामि । “ यायधञ्जानवित्रकाणाम् ” (पा ६.२.१४४) इति सूत्रेण प्रमथशब्दोऽस्तोदात्तः । ‘अश्विनोः’ बाहुभ्यां, न त्वाग्नीषाम्यामिति स्तुतिः । “ अश्विनी हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् ”

न मारयामि ॥ भद्रकृत्तोऽयम् इति बुद्ध्यादाय मित्रशब्दप्रयोग इत्याह—“ मित्रस्य त्वा यज्ञया प्रेक्ष इत्याह मित्रयाप ” (तैसा ३.२.४) इति । भवकर्मयोरपि हिंसायाश्चरभेदावभिवानिभेदाह—
“ मा मेमो र्वधिकथा मा त्वा हिंसिष्यमिरवाहाहिंसायै ” (तैसा ३.२.४) इति ॥

उर्विति ॥ कथम्—“ उरु वातायेति ‘वरीणाहम्’ ‘अपवसाय’ ” (आपश्री १.१०.८) इति ॥ हे करिष्यमाणेऽहं, तमेतेन पिधान-मृत्युनातजयमेन वायुपदेकार्यं विरतीर्त्तं मय । वायुपदेते प्रयोजनमाह—“ यदै किय वातो नाभिवानि । तापर्थं वरुणदेवस्यम् । उरुवातायेत्याह । अथाकम्—
२० सेवैनत् करोति ” (तैसा ३.२.४) इति । यत्तद्वयमावृत्त्येन वायुर्न स्पृशति तस्य सर्वस्वादवरुणो वरुणः स्वामी । तस्य स्वामित्वं वायुना निवर्त्यते ॥

देवस्येति ॥ कथम्—“ अथ निर्बपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्बपामीति ” (बीश्री १.५) इति ॥ तापकारः सूत्रे दक्षितः—“ शूर्ये ‘पवित्रे’ निधाय तस्मिन्महिहोत्रहृदय्या इवीर्यि निर्बपति तथा वा पवित्रवत्त्वा ” (आपश्री १.१०.९) इति ॥ व्याचष्टे—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनी

१-९. पं. हविर्भूतत्वात् । १०. मी१-समर्थः । ११-११. व. मी. मी१-प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितं पयः । १२. ति. व-वातप्रवृत्त्यर्थम् ।

१७. आ. पा. हा-वरिणाहम् । १८. व-अपवसाय; तै-अपवसेय; क-अपवसा । १९. क-पवित्रम् ।

[निर्वर्णनः]

पूष्णो हस्ताभ्यामुपग्रे जुष्टं निर्वपामि अग्नीषोमाभ्यामिदं देवानामिदमु नः सह

पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्रे । जुष्टम् । निर्वपि । अग्नीषोमाभ्यामिदं अग्नी-सोमाभ्याम् ।

इदम् । देवानाम् । इदम् । उ । नः । सह ।

(तैत्ति ३-२-४) । तथा पूष्णः एव हस्ताभ्यां पाणिनाभ्याम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वष्टया उदात्तत्वम् (पा ६-१-१६१) ॥

अग्नीषोमीयं निर्वपति—‘अग्नीषोमाभ्याम्’ इति ॥ “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६-२-१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र च ‘देवस्य त्वा’ इत्यादि, ‘जुष्टं निर्वपामि’ इति चानुपज्यते ॥

निरुमानमिमृशति—‘इदं देवानाम्’ इति ॥ इदं निरुतं धान्यं देवानां स्वं, तदुद्देशेन निरुतत्वात् । अन्यस्मात् व्यावृत्तमभूदित्यर्थः ॥

निरुतशेषमभिमृशति—‘इदमु नः सह’ इति ॥ इदं निरुतशेषं नः अस्माकं भवतु । उशब्दः पूर्वस्माद्वाच्यस्यै । तुशब्दो वा वृत्तनकारः । किमस्माकमेव ! नेत्याह । सह एव देवैः इदमस्माकं स्वम् । न निरुतवदेवानामेव । न चास्माकमैहिकभोगायैव । तत्र शेषस्य निरुते यदा आवापः, तदा यागोत्तरकाष्ठं शेषभक्षणेन साधारणत्वम् । यदा तु कोष्ठादौ, तदा तदुत्तरस्यामिष्ट्यामुभयं भविष्यतीति साधारण्यम् ॥

हि देवानामप्यर्च्यं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामिरवाह यत्यै । अग्रे जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्रे पृथिव्यां जुष्टं निर्वपति ” (तैत्ति ३-२-४) इति । एनान् ब्रीहान् प्रियं हविर्यथा भवति तथा निर्वपति । आहूतिं विचक्षते—“निर्वपामि । त्वं इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । तूष्णीं चतुर्वम् । अपरिमित-मेवावच्छेदे ” (तैत्ति ३-२-४) इति ॥

अग्नीषोमाभ्यामिति ॥ आपस्तम्बः—“एवमुत्तरं यथादेवतमग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमा-स्वाम्” (आपञ्च १-१८-१) इति । तदिदं स्पष्टीचकार बीधायनः—“एतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽग्नी-षोमाभ्यामिति पौर्णमास्वामिन्द्राव वैमृचायेति केन्द्राभिभ्यामित्यमावास्यायामसंनयत इन्द्रायेति संनयतो महेन्द्रायेति वा यदि महेन्द्रयात्री भवति ” (बौध १-५) इति ॥ ‘देवस्य त्वा’ इत्येकमेव भागमुपक्रमं कृत्वा ‘जुष्टं निर्वपामि’ इत्युपसंहारं कृत्वा तयोर्मध्ये ‘अग्नीषोमाभ्याम्’ इति प्रयोक्तव्यम् । एतत्सर्वमभिमृशत्याह—“स एवमेवाऽनुपूर्वं हवीरपि निर्वपति ” (तैत्ति ३-२-४) इति ॥

इदमिति ॥ कथम्—“इदं देवानामिति निरुमानमिमृशति । इदमु नः सहैत्यवशिष्टान्” (आपञ्च १-१८-१) इति ॥ पूर्वं निरुतम् इदं देवानाम् एव स्वम् इदं तु शक्यत्वं देवैः

१३-१३. ति, तं. व- उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवस्याद्यनुपज्ञः ।

स्फात्यै त्वा नाराण्यै सुवर्गभि वि ख्येयं वैश्वानरं ज्योतिरिह शन्ता

स्फात्यै । त्वा । न । अराण्यै । सुवः । अमि ।

याति । ख्येयम् । वैश्वानरम् । ज्योतिः । इह शन्ताम् ।

निरुक्ते कोष्टादी वा "अवशिष्टम आकषति—' स्फात्यै त्वा ' इति ॥ स्फापी ओष्वापी
५ वृद्धौ । ष्यन्तात् क्तिन् । " निनुप्रनयसिमुमङ्कमेयं व " (पा ७-२-९) इति इदम्नियेयः ।
णिलोपयलोपी । उदात्तनिवृत्तिरूपेण क्तिन् उदात्तत्वम् । " उदात्तपणो हल्युवात् " (पा ६-१-१७४) इति विभक्त्येकदात्तत्वम् । " स्फात्यै वर्षनाय अस्मदीयं पान्यं वर्षयितुं
त्वाम् ' अवशिष्टमाकषामि ' इति शेषः । " नाराण्यै, " नयं वर्धितम् " नादानाय, अपि तु दानार्थे च
" दानार्थमेवेति । गतेः क्तिनि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्मात्त्वम् ।

१० आहवनीयमर्वाक्षते—' सुवः ' इति ॥ सुपु श्रयासि गमयतीति ' सुवः । " अर्तेः
अन्तर्भावितव्ययात् " अन्येभ्योऽपि दृश्यते [ते] " (पा ३-२-७५) इति विश्वप्रपञ्चः ।
" इयङ्कुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् " (पा ६-४-७७ वा १) इत्युपकादेशः ।
" न्यङ्स्वरौ स्वरितौ " (फि ७४) इति यः स्वरितत्वम् । एवंविधे " वैश्वानरं विधेया नाराणां
स्वामित्वेन संबन्धिनं " ज्योतिः श्रोतनशीलं आहवनीयम् " अमि " वि " ख्येयम् आभिमुख्येन
१५ पश्यामि । " अभिरभागे " (पा १-४-०१) इति लक्षणे कर्मप्रवक्षणीयत्वेन गतिस्वाभावात्
" गतिर्गती " (पा ८-१-७०) इति निघाताभावः । " किङ्वाशिष्यङ् " (पा ३-१-८६),
" यासुट् " (पा ३-४-१०३), " अतो येयः " (पा ७-२-८०) । " नरे संज्ञायाम् "

सहितानामस्माकं एवं यागान्तराणामस्माभिः कश्चित्प्राणाणां बाह्य ओक्ष्यमाणत्वात् ॥ आगच्छोरसां कर्षाव
मन्त्रद्वयमित्याह— " इदं देवानामिदमु नः सहोवाह पचाकृत्यै " (तैसा ३-२-४) इति ॥

२० स्फात्यै त्वेति ॥ कल्पः— " स्फात्यै त्वा नाराण्यै इति निष्ठागेषाऽभिप्रायः (आपञ्ची
१-१८-३) इति ॥ हे हविः, जमिद्वृद्धयै त्वामिममन्त्रयामि । तत्राभिर्चर्चनमहमात्रं न भवति किन्तु
देवेभ्यो दातुमेव ॥ सोऽयं मन्त्रो हविषोऽस्मद्भ्यो ज्ञेयो आ भूदित्येव रक्षार्थं इत्याह— " स्फात्यै
त्वा नाराण्या इत्याह गुण्ये " (तैसा ३-२-४) इति ॥

सुवयिति ॥ बीजायनः— " अथाहवनीयमीक्षते सुवर्गभि विख्येयं वैश्वानरं ज्योतिरिति " (बौध्दी १-५) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रभेदमभिप्रेत्याह— " सुवर्गभि विख्येयमिति सर्वं विद्वा-
मनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् " (आपञ्ची १-१८-४) इति ॥ स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गकर्म
सर्वयागप्रदेक्षमभितो विसर्गेण पश्यामि । आहवनीयाभिः स्वर्गसाधकज्योतिःस्वरूपं पश्यामि ॥

१४. मै१-अक्षेयम्, व- शिष्टम् । १५-१५. नि. तं. व- तद्वर्धितम् । १६. ति. तं. व-
' दानार्थमेवेति ' नास्ति । १७. मै. मै१- ' अर्तेः ' नास्ति । १८. मै. व- विद्वां ।

दुर्या द्यावापृथिव्योरिन्तर्निक्षिप्तमन्त्रिदित्यास्तत्रोपस्थे
दुर्याः । द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्योः । उरु । अन्तरिक्षम् ।

अन्विनि । इति । अदित्याः । द्या । उपस्थ इत्युप-स्थे ।

(पा ६-३-१२०) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । “ तस्येदम् ” (पा ४-३-१२०) इत्यण् ।
अन्तोदासी वैश्वानरशब्दः । “ तमसीव वा एषोऽन्तश्चरति ” (तैत्रा ३-२-४) इति ब्राह्मणम् । ५
गृहाननुवीक्षते — ‘ दः दन्ताम् ’ इति ॥ ‘ दुर्याः गृहाः । दुर्यां हिंसायाम् । १९ किंप्रत्यये,
१० राक्षोपापृक्लोपयोः (पा ६-४-२१, ६-१-६७) कृतयोः, दूः हिंसा । तस्मात् “ तत्र साधुः ”
(पा ४-४-०८) इति यत् । “ न भकुर्दुर्गाम् ” (पा ८-२-७९) इति दीर्घाभावः ।
“ यतोऽनावः ” (पा ६-१-२१३) ११ इत्याद्युदात्तत्वम् । दूरि साधवो दुर्याः दूः खहेतवः । दिवि च
पृथिव्या आत्माकम्पभोगार्थं १२ गृहाः १३ दृष्टवन्तां वर्धन्ताम् । दृष्टस्वेतिवत् पदस्वरूपमनुसरणीयम् । १०
“ द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् ” (तैत्रा ३-२-४) इति ब्राह्मणम् । “ देवताद्वन्द्वे
च ” (पा ६-२-१४१) इति १३ उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ; “ उदात्तपणः ” (पा ६-१-१७४)
इति विभक्त्युदात्तत्वम् ; “ दिवो द्यावा ” (पा ६-३-२९) इति द्यावादेशः ॥
१४-१५ उर्ध्वन्तरिक्षमन्विहि ’ इति गमनमन्त्रो व्याख्यातः-१४ (तैसं १-१-२) ॥

अन्तोदासीपरिभाषा परितः कटवेहिते तमविद्विषि प्रवेशोऽवस्थितस्य बहिरवलोकनमप्यपेक्षितमित्याह — १५
“ तमसीव वा एषोऽन्तश्चरति । यः परीक्षति । सुवरेभि वि कयेषं वैश्वानरं उद्योतिरित्याह । सुवरेभामि
वि पश्यति । वैश्वानरं उद्योतिः ” (तैत्रा ३-२-४) इति ॥

दृष्टवन्तामिति ॥ श्रीधरायनः — “ अथ गृहाननुवीक्षते दृष्टवन्तां दुर्यां द्यावापृथिव्योरिति ”
(श्रीश्री १-५) । आपस्तम्बः — “ दृष्टवन्तां दुर्यां द्यावापृथिव्योरिति १० प्रत्ययवरोद्धा ” (आपश्री
१-१८-४) इति ॥ इदं लोकोपरलोकायोरस्मद्गृहा ११ इदीभवन्तु ॥ अदाद्वयं शङ्काया १२ संज्ञावात् २०
दाद्वयं मांसं सनीयमित्याह — “ द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृष्टवन्तां दुर्यां द्यावा-
पृथिव्योरित्याह । गृहानां द्यावापृथिव्योर्धृत्यै ” (तैत्रा ३-२-४) इति । १३ गृहीतहविष्कः किं चोद्विष्य
वक्ष्यतीत्यज्ञानालोकयोर्मवेन कम्पः प्राप्तः । ‘ दृष्टवन्ताम् ’ इत्युक्ते सत्येतद्विनाश उद्देश्यो न भवतीति
निश्चयाद्वैयं भवति ॥

१९. ति. किमि प्रत्यये । २०. ति. तं. ब- बल्लोपापृक्लोपयोः । २१. मै. मै१- इत्युदात्तत्वम् ।
२२. मै- ‘ गृहाः ’ नास्ति । २३. मै. मै१- द्यावापृथिवीद्वन्द्वे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।
२४-२५. ति. तं. ब- वृत्तिरिति गतम् ।

२०. आ. क. तं-प्रत्ययवरोद्धा । २१. तं. ब-इडा भवन्तु । २२. ब-संज्ञावात् । २३. ब-गृहीते हविषि ।

स्फात्यै त्वा नारात्यै सुवरभि वि स्वेपं वैश्वानरं ज्योतिर्हन्ता

स्फात्यै । त्वा । न । नारात्यै । सुवरं । अभि ।

वीति । स्वेपम् । वैश्वानरम् । ज्योतिः । हन्ताम् ।

निरुते कोष्ठादी वा "अवशिष्टम् आचरति—' स्फात्यै त्वा ' इति ॥ स्फात्यौ ओष्या

५ वृद्धौ । ष्यन्तात् क्तिन् । " निवृत्तनर्यामिवृत्तकरोष्व च " (पा ७-२-९) इति इदृशप्रतिषेधः
णिलोपयलोपो । उदाननिवृत्तिरूपेण क्तिन् उदानन्यस्य । " उदानन्यस्यो हन्तृर्वात्
(पा ६-१-१७४) इति विभक्त्येकदास्यस्य । " स्फात्यै वर्धनाय अन्वदीयं भाग्यं वर्धयि
त्वाम् ' अवशिष्टमाचरामि ' इति शेषः । " नारात्यै, " नरं वर्धितं " नादानाय, अपि तु दानाय
" दानार्थमेवेति । रातेः क्तिनि अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपम् ।

१० आहवनीयमन्वीक्षते—' सुवरः ' इति ॥ सुपु अगमि ममयतीति ' सुवरः । " अने
अन्तर्भावितव्यर्थात् " अन्येभ्योऽपि दृश्यते [न्ते] " (पा ३-२-७५) इति विश्वप्रत्ययः "
" इषद्वयप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुवचम् " (पा ६-४-७७ वा १) इत्युक्त्यादेशः
" न्यङ्स्वरौ स्वरिनी " (कि ७४) इति नः स्वरित्वात् । पूर्वदिक् " वैश्वानरं विधेयां नराण
स्वामित्वेन संबन्धितं " ज्योतिः क्षीतनशीलं आहवनीयम् " अभि " वि " स्वेपम् आभिमुख्ये
१५ पश्यामि । " अभिरभागे " (पा १-४-०१) इति लक्षणे कर्मप्रवर्धनीयत्वेन गतिस्वाभावात्
" गतिर्गती " (पा ८-१-७०) इति निघातानावः । " छिद्याराशिभ्यश्च " (पा ३-१-८६)
" यासुट् " (पा ३-४-१०३), " अतो येयः " (पा ७-२-८०) । " नरे सहायाम् "

सहितानामस्माकं एवं वागास्तस्मानामस्माभिः कुरिष्यमाणावात् सीद्व्यमाणावात् ॥ वागचोरसाकक्षां
मन्त्रद्वयमित्याह—' इषं देवाभामिदमु नः सहेत्याह स्वाहृत्यै " (तैसा ३-२-४) इति ॥

२० स्फात्यै स्वेति ॥ कस्यः—' स्फात्यै त्वा नारात्या इति निघातानामाऽभिप्रायः (आपथ १-१८-३) इति ॥ हे हविः, अभिमुख्यै त्वाममिमन्त्रयामि । तन्वाभिषर्धमन्त्रदानात् न भयति किं
देवेभ्यो दातुमेव ॥ सोऽयं मन्त्रो हविषोऽस्त्वन्मन्त्रेण क्षयो या भूदित्येवं स्फात्यै इत्याह—' स्फात्यै
त्वा नारात्या इत्याह गुण्ये " (तैसा ३-२-४) इति ॥

सुवररिति ॥ बीजापनः—' अथाहवनीयमन्वीक्षते सुवरभि विधेयं वैश्वानरं ज्योतिरिति '
२५ (बीजी १-५) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रमेवमभिप्रेत्याऽऽह—' सुवरभि विधेयमिति सर्वं विद्वार
मनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् " (आपथी १-१८-४) इति ॥ स्वर्गलोचनत्वेन स्वर्गकं
सर्वयामप्रदेक्षाममिती विशेषेण पश्यामि । आहवनीयादि स्वर्गलोचनलोचनोक्तित्वकर्म पश्यामि ।

१४. मै१-अस्वेपम्, व- तिष्ठम् । १५-१५. नि. तं. व- तद्विहितम् । १६. ति. तं. व-
' दानार्थमेवेति ' नास्ति । १७. मै. मै१- ' अतोः ' नास्ति । १८. मै. व- विद् ।

दुर्या द्यावापृथिव्योर्वन्तरिक्षमन्विद्वादित्यास्त्योपस्थे
दुर्याः । द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्योः । उरु । अन्तरिक्षम् ।

अन्विति । इहि । अदित्याः । त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे ।

(पा ६.३.१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । “ तम्येदम् ” (पा ४.३.१२०) इत्यण् ।
अन्तोदात्तो वैश्वानरशब्दः । “ तमसीव वा एयोऽन्तश्चरति ” (तैत्रा ३.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥ ५

गृहाननुवीक्षते—‘दृहन्ताम्’ इति ॥ १० दुर्याः गृहाः । दूर्वी हिंसायाम् । ११ क्तिप्रत्यये,
१२ राह्योपापृक्तलोपयोः (पा ६.४.२१, ६.१.६७) कृतयोः, दृः हिंसा । तस्मात् “ तत्र साधुः ”
(पा ४.४.९८) इति यत् । “ न भकुर्दुराम् ” (पा ८.२.७९) इति दीर्घाभावः ।
“ यतोऽनावः ” (पा ६.१.२१३) १३ इत्याद्युदात्तत्वम् । दुरि साधवो दुर्याः दुःखहेतवः । दिवि च
पृथिव्यां चास्माकमुपभोगार्थं १४ गृहाः १५ दृहन्तां वर्धन्ताम् । दृहस्वेतिवत् पदस्वरूपमनुसरणीयम् । १६
“ द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उद्वेपेताम् ” (तैत्रा ३.२.४) इति ब्राह्मणम् । “ देवताद्वन्द्वे
च ” (पा ६.२.१४१) इति १७ उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ; “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४)
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ; “ दिवो द्यावा ” (पा ६.३.२९) इति द्यावादेशः ॥

१८ ‘ उर्वन्तरिक्षमन्विद्वादि ’ इति गमनमन्त्रो व्याख्यातः १९ (तैसं १.१.२) ॥

अदृश्योपरिभागे परितः कटवेष्टिते तमस्विनि प्रदेशेऽनस्विपतस्य बहिरवलोकनमप्यपेक्षितमित्याह— १५
“ तमसीव वा एयोऽन्तश्चरति । यः परीणहि । सुवरभि वि क्येवं वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुवरेवामि
भि पश्यति । वैश्वानरं ज्योतिः ” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

दृहन्तामिति ॥ बोधायनः—“ अथ गृहाननुवीक्षते दृहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरिति ”
(बौध्नी १.५) । आपस्तम्बः—“ दृहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरिति २० प्रत्यवरोह ” (आपध्नी
१.१८.४) इति ॥ इहलोकपरलोकयोरस्मद्गृहा २१ गृहीतमवन्तु ॥ अदावर्धयिष्यामा २२ सन्नावात् २३
दावर्धमासं सनीयमित्याह—“ द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उद्वेपेताम् । दृहन्तां दुर्या द्यावा-
पृथिव्योरित्याह । गृहाणां द्यावापृथिव्योर्धृत्यै ” (तैत्रा ३.२.४) इति । २४ गृहीतहविष्कः किं बोद्धव्यं
यद्यप्यतीत्यज्ञानालोकयोर्भयेन कम्पः प्राप्तः । ‘ दृहन्ताम् ’ इत्युक्ते सत्येतद्विनाश उद्देश्यो न भवतीति
निश्चयादर्थं भवति ॥

१९. ति. क्तिप्रत्यये । २०. ति. तं. ब- बलिलोपापृक्तलोपयोः । २१. मै. मै१- इत्युदात्तत्वम् ।
२२. मै- ‘ गृहाः ’ नास्ति । २३. मै. मै१- द्यावापृथिवीद्वन्द्वे पूर्वोत्तरपदे युगपत्यकृतिस्वरत्वम् ।
२४-२५. ति. तं. ब- उर्विति गतम् ।

२०. आ. क. तं-प्रत्यवरोह । २१. तं. ब-दृढा भवन्तु । २२. ब-संमवात् । २३. ब-गृहीते हविषि ।

सादयाम्यग्नें हव्यं रक्षस्व ॥ ४ ॥

[मा त्वा पद्व्यन्यारेऽश्वः]

सादयामि । अग्ने । हव्यम् । रक्षस्व ॥ ४ ॥

[मैत्रं १-१-४-५; कायं १-४; कपिम् १-४; कायं १-४-११]

५ हविः सादयति—‘अदित्याः’ इति । घनेः कर्मणि क्तिन् । “अदितिः सण्डनीया”^{१९}, अदितिः अण्डनीया पृथिवी । “इयं वा अदितिः” (तैत्ति ३-२-४) इति दर्शनात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपम् (पा ६-२-२) । तस्याः “उपस्थे उपलब्धे वा स्थापयामीति स्तुतिः । उपस्थीयते अस्तिन् इत्युपस्थाः । “घनये कर्तव्यं स्थापयाम्यभिदनिपुण्यम्” (पा ३-३-५८ वा ४) इति “घनये कः । “स्वह्वानामनुर्वादीनाम्” (कि ५२) इति

१० द्वितीयमक्षरमुदात्तम् ॥

गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—‘अग्ने’ इति ॥ ते “अग्ने गार्हपत्य, इदं हव्यं हवनाय निरुप्तं रक्षस्व । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “उन्दसि च” (पा ५-१-६७) इति यः ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः ॥

उच्येति ॥ कल्पः—“उर्वेत्तरिक्षमग्निहोति इति” (आप नी १-१८-४) इति ॥ तथाच्ये—
१५ “उर्वेत्तरिक्षमग्निहोतिवाह गायै” (तैत्ति ३-२-४) इति ॥

अदित्या इति ॥ कल्पः—“एषोत्तमो गार्हपत्यमुपसाध्वावद्विवाक्योवरये साध्वामीति” (वीथी १-५) इति ॥ अदितिस्तदस्य भूमिरर्थ इत्याह—“अदित्याः एषोत्तमो गार्हपत्यमुपसाध्वामीतिवाह । इयं वा अदितिः । अस्या एवेनदुपस्थे साधयति” (तैत्ति ३-२-४) इति ॥

अग्न इति ॥ गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—“अग्ने हव्यं रक्षस्व” (वीथी १-५) इति ॥
२० अत्र हविषो रक्षामार्त्रं विवक्षितमित्याह—“अग्ने हव्यं रक्षस्वैत्याह गृण्ये” (तैत्ति ३-२-४) इति ॥

अत्र विविधोक्तसंग्रहः—

“कर्मणे हस्तयोः कुक्षिर्वेवा कूर्पपरिमहः ।

प्रपुष्टमिति संतप्य चः सृष्टेयं”^{२१} वाक्ये कुर्यात् ॥ १ ॥

रक्षामीवा संसृष्टेयं हस्तं कर्त्रे विविधोक्तिः ।

२५ उर्वेत्तरिक्षमपच्छाद्य मिमेति हविरीकते ॥ २ ॥

देवेति निर्वयेदग्निमपि पूर्वाजुषजनात् ।

इदं निरुक्तच्येनो सृष्टेयं रक्षामभिमन्त्रयम् ॥ ३ ॥

२५. मै. मै१- निति । २६-२६. ति. व-‘दितिः सण्डनीया’ नास्ति । २७. ति-‘कर्मणे’ नास्ति ।

२४-२४. व- कर्त्रे कुर्यात् ।

हविर्निर्वापः]

सुवर्चिद्वारं वीक्ष्याथ वेश्वा पूर्वामिवीक्षणम् ।

इह हावुरुद्धो गच्छेद्वि भूमौ हि सावयेत् ॥

अग्नेऽभिमन्त्रणं मन्त्रा उक्ता एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा—तत्र केचित् सामान्यविचारा उच्यन्ते । यद्यपि 'इये स्वा' इत्यत्रैवेते वक्तव्यास्तथापि^{२५} सर्वत्र संस्कारस्युपपत्तये तत्तदनुवाकेषु वर्ण्यन्ते ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“अनध्याये मन्त्रपाठः कृती नास्त्यस्ति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति^{२६} तत्रानिषेधतः ॥ (जैम्या १२-३-८) इति ॥

“पर्वणि नाध्येतव्यम्” इति निषिद्धत्वादनध्यायेषु क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्तीति चेत् । अथम् । निषेधस्य^{२७} प्रहणार्थाध्ययनविषयत्वात्^{२८}, क्रतुप्रयोगे^{२९} तदभावात् । अन्यथा^{३०} प्रतिपदि एव ह्येर्विहितत्वेन मन्त्रपाठाभावे^{३१} तदध्ययनम् अनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रतिपदि “कर्मणे वाम्” (तैसं १-१-४) इत्यादयो मन्त्राः पठितव्याः ॥

तत्रैवान्वयविचारितम्—

“स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात् प्रावचनिकोऽथ वा ।

ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्यस्तदुक्तेर्लक्षणवतः ॥ (जैम्या १२-३-९) इति ॥

तत्तद्देशीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—“छन्दोगा बह्वृचाश्च तथा वाजसनेयिनः । उक्ताभीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते” ॥ । सोऽयं भाषिकः^{३२} स्वरः कृती मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः ? ब्राह्मणोक्तत्वात् । “३१-मन्त्रस्य किञ्चिद्विनियोज्यतया^{३३} स्वरविशेषविधानाद्यैव ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते भूमः—न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते । किन्तु^{३४} प्रवचनप्रसिद्धस्वराद्युपेतं^{३५} मन्त्रकाण्डोपपन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रम-^{३६} सत्त्वानि कानिचिदक्षराण्युच्यन्ते । तद्यथा—“इमामगृण्यन् रक्षनायुतस्येत्यश्वाभिधानीमा वृते” (तैसं ५-१-२) इति । एतमेवाभिप्रायं धीमयितुं^{३७} क्वचिच्छब्दान्तरेण उपलक्ष्यते । तद्यथा—“सावि-^{३८} त्रामि जुहोति प्रसूयै” (तैसं ५-१-१) इति । यत्र किञ्चित्छब्दो विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः कृती ‘कर्मणे वाम्’ इत्यादिमन्त्राणां प्रयोक्तव्यः ॥

तत्रैवान्वयविचारितम्—

“ब्राह्मणोपक्रममन्त्रस्य त्रैलोक्यं भाषिकोऽथ^{३९} वा ।

भाषोऽन्यमन्त्रवन्मैवं स्वरान्तरविवर्जनात् ॥ (जैम्या १२-३-१०) इति ॥

२५. ब-‘तथापि’ इत्यस्मानन्तरं ‘न्यायस्य’ । २६. तं-मन्त्रानिषेधतः; ना-पाठानिषेधतः । २७. इ. उ. मा. पा. भा. हा-प्रहणाध्ययनं । २८. तं-विषयत्वेन । २९. तं-तथामावात् । ३०. इ. उ. ना. भा. हा-अध्ययनम् । ३१. आ. क. तं. ना. पा. भा. हा-‘स्वरः’ नास्ति । ३२-३३. तं-मन्त्रविनि-
योगस्य किञ्चेति सिद्धतया । ३३. इ. उ. ना. पा. भा. हा-प्रवचनसिद्धं । ३४. क. तं-मन्त्रकाण्डे
समुपलभम् । ३५. तं-क्वचित् क्वचिच्छब्दान्तरेण । ३६. ब-भाषिको ज ।

“वानररथोऽसि” (तांवा १-२-४; ६-५-३) इत्यने मन्त्रो वाङ्मन एवोपपन्नः। तद्वदप्यन्यमन्त्र-
वत् प्रावचनिकस्वरः इति चेत्। मैत्रम्। मन्त्रकाण्डे तद्वदेन तद्वदवाभावात्। तन्मात्राधिकस्वरः।
यद्यपि “यशस्य संततिरसि” (तैत्ति ३-२-४) इति तैत्तिरीयवाङ्मनोपपन्नो मन्त्रः कैश्चर्येणाऽऽ-
म्नायते तथापि “सोमाय १-२-राज्ञे वीताय”^{११} प्रोक्षमाणाथानुमद्दि” (ऐंवा १-१-३) इत्येवमादीनां
१५ बह्वृत्तवाङ्मनोपपन्नमन्त्राणामर्थं भाषिहः स्वरः ॥

१० अम्यदपि तत्रच चिन्तितम्—

“यदा कदाचिन्मन्त्राण्ये वा कर्माभिपमात्रवेत्।

आद्यो मैत्रं कृत्स्नमन्त्रस्मृतैरङ्गवर्गोऽभिपमः” ॥ (तैत्ति १-२-११) इति ॥

“इत्येत्वा” (तैत्ति १-१-१) इति मन्त्रः साक्षाच्छेदे कालम्। “इयामयुष्मन्” (तैत्ति
१० ४-१-२) इति रथनाऽऽदाते। तत्र संशयः—किं मन्त्रादी कर्म कर्मोच्यम्, ११ तत्र अयुष्मन् रथनाम्
इत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रपदस्योच्चारणकाले^{१२} किं वा यद्वय कश्चिन्मन्त्रं पदस्योच्चारणकाले,
आहोसिवात् मन्त्राण्ये, अथवा तनोऽपि^{१३} “किञ्चिद्विद्वन्मेति”^{१४}। तत्र विद्यामन्त्राणां
यदाकदाचिदिति प्राप्ते नूनः—^{१५} “कृत्स्नमन्त्रमन्त्रमर्थमन्त्रं कर्मोच्यम्। तद्वय मन्त्रप्रमाणैः
पूर्वं नोदेति। विद्वन्मे एतत्वं इत्यर्थं विद्वन्वतीति”^{१६} परितोवात् ‘कर्मोच्यं वा’ इत्यादिमन्त्राण्ये
१५ कर्म संनिपतेत् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे^{१७} चिन्तितम्—

“हस्ती ह्रावचनेनिष्ठे स्तृणास्तुक्पराङ्मिकात्।

वर्मास्तरण एवाहं हस्तस्तुहिरताकिं ॥

तन्मात्राङ्गवमत्र स्वादान्तर्थात्मिकात् क्रमात्।

२० किङ्गप्रकरणार्थां तु सार्वाभुङ्गालोचयता” ॥ (तैत्ति ३-१-३१-३३) इति ॥

११ पूर्वपूर्वमासप्रकरणे ज्ञायते—“हस्तावचनेनिष्ठे। उक्पराङ्मी, स्तृणाति” (ह. भाष्यी १-१५-३)
इति। वेद्यामास्तरितुं संपादितः स्तम्भ उक्पराङ्मी।^{१२} तत्र हस्तस्तुहिरास्तरणमात्रस्याङ्गवमत्रोः^{१३} वैद्वन्मेत्येव
१४ पाठात् क्रमप्रमाणेन हस्तस्तुहिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेत्। मैत्रम्। अत्रनेत्येव हस्तसंस्कारः। संस्कारो

३७-३७. इ. उ. ना. पा. मां. हा-‘एवै वीताय’ नास्ति। ३८. इ. उ. ना. पा. मां. हा-
‘अम्यदपि’ नास्ति। ३९. आ. ना. हा-‘किं’। ४०. आ. व. ‘मन्त्रस्योच्चारणकाले’।
४१-४१. आ. इ. उ. ना. मां. हा-‘किञ्चिद्विद्वन्मेति’। ४२-४२. इ. उ. ना. पा. मां. हा-‘कृत्स्नमन्त्र-
मन्त्रोपस्थितिर्मन्त्रसमाप्तेः पूर्व नोदेति। विद्वन्मे तुपचापि विद्वन्वतीति; क-; कृत्स्नमन्त्रमन्त्रमर्थ-
कर्मोच्यम्। तद्वय मन्त्रप्रमाणैः पूर्व नोदेति। विद्वन्मे तुपचापि विद्वन्वतीति ततः। ४३. आ. ना. हा-
‘विद्वन्वतीति’। ४४. आ. इ. उ. ना. मां. हा-‘वर्द्धपूर्वमासयोः’। ४५. इ. उ. ना. मां. हा-‘तत्र’
नास्ति। ४६. व-‘अनन्तर्येन’। ४७. त-‘पठितत्वात्’।

इकिर्निर्वापः]

च हस्तौ सर्वांशुहानयोरयाविशेतादसं सामर्थ्यं छिद्रम् । ४८-प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः ४८ प्रकलाभ्यां छिद्रप्रकरणाभ्यां क्रमवाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः । ४९-अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः ४९॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“मृन्मये प्रणयेत् कामी ५०नित्येऽप्येतदुत्तरत् ।

आकाङ्क्षा संनिधिश्चास्ति तस्मादित्येऽपि मृन्मयम् ॥

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वात्कामार्थमितरन्नयेत् ॥ (जैम्या ४-३-३-४) इति ॥

“अपः प्रणयति” इति प्रकृत्य भूयते—“मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत्” (द्र. आपश्चौ १-१-३-२) इति । ५०तत्रापीं प्रणयनस्य नित्येऽपि प्रयोगे मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः? नित्येऽपि पात्रस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । न च लोकासिद्धं किञ्चित् पात्रमुपादीयत इति वाच्यम् । श्रौते कर्मण्यश्रुतात् १० अतस्य संनिहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—कामार्थं मृन्मयमाप्नातम् । तच्च सति कामे योग्यम् । न हि पाक्षिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्तते । “अपः प्रणयति” इति हि पात्रमनुपपन्नस्य विहितम् । तच्च ५२-अन्यथाऽनुपपन्नं सत् ५२ पात्रं सामान्येन ५३आक्षिपति । तस्मात् ५०नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नाश्वेति । किञ्चित्तरपात्रं किञ्चिदुपादेयम् । “अमसेनापः प्रणयेत्” इति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥ १५

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“देवस्य त्वेति ५१वाक्यस्य भिन्नत्वमयवैकता ।

५२एक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद्वाक्येक्यमेतेन यदुत्तरन्तोऽवधार्यते ॥ (जैम्या २-१-३०-३१) इति ॥ २०

दर्शपूर्णमासयोरारम्भायते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि” (तैसं १-१-४) इति । तत्र वाक्यानि ५०भिन्नानि । कुतः? एकत्वनिधायकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेत् । न । एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहुना संभवात् ५१वाक्यमेव इति प्राप्ते ब्रूमः—“यद्विभागे साकाङ्क्षम-विभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यम्” इति निधायकम् । “विभागे साकाङ्क्षम्” इत्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः इवात् । “स्योनं ते सदनं करोमि । घृतस्य धारया सुषोमं कुरुष्वामि । तस्मिन्सतीदामुते प्रतितिष्ठ ।

४८-४८. क-दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् अतः; इ. उ. तं. ना. पा. भौ. हा-‘प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः’ नास्ति । ४९-४९. इ. उ. तं. ना. पा. भौ. हा-‘अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः’ नास्ति । ५०-तं. व-नित्येऽप्येतदुदीर्यते । ५१. इ. उ. ना. पा. भौ. हा-अत्रापाम् । ५२. ५२. आ. ना. पा. हा-अन्यथानुपपन्ना । ५३. क-‘पात्रम्’ इत्यस्यान्तरं ‘किञ्चित्’ । ५४. क. तं-कलयति । ५५. त-नित्येऽपि प्रयोगे । ५६. आ. इ. उ. क. ना. पा. भौ. हा-मन्त्रस्य । ५७. व-एक्यप्रयोजकत्वात् । ५८. आ. क-‘भिन्नानि’ इत्यस्यान्तरं ‘अभितुष्टमिति’ । ५९. आ. ना-वाक्यं पात्रप्रवृत्ते ।

वीहीणा मेध समनस्यमानः" (तैमा ३.१.५) इत्यत्र ' तन्मिमांसीद् ' इत्यादिपदसमूहस्य साकारुक्ष्णत्वमस्ति अतः तद्व्यवस्थेस्तुमेकार्थमियुक्तम् । न हि तद्वैकार्थ्यमस्ति । " पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनमर्थः । स्योमे समीचीनं सूत्रेण " सुप्तं वेधितुं योग्यम् " । वीहीणा मेध वीहिसारभूत पुरोडाशोपार्थः । अत्र इत्योः समूहयोर्विषयवृत्तावमुभयव्याधि-
 ६ सिद्धं तदेकार्थमियमेव व्याचक्षते । ' एकार्थम् ' इत्युक्तेऽप्यतिव्याप्तिः । " अगो वा विभजतु एवा वा विभजतु " (इ. म. याचावृत्ती १.१.२०) इत्यनयोर्भिन्नान्तरादेव संमतयोः पदसमूहयोः तावदेव विषयस्य वृत्त्यविभागरूपस्याप्येकार्थत्वात् तदुपपत्तेः । " निभागे साकारुक्ष्णम् " इत्युक्तम् । मङ्गले तु ' अग्रे तुष्टम् ' इत्यादिपदसमूहे पृथक्कृतं, पूर्वः ' देवस्य वा ' इति समूहः न निराकारुक्ष्णः । एकीकृते तु कृतस्यैक एवार्थो निर्वाणः । एतेनैकवाक्यव्यतिर्जयेनातिव्यवस्थितमात्रस्य अनुपपत्त्यस्य ।

१० निमित्तं सत्यम् ॥

तत्रैवान्वहिवारितम् —

" वा ते अग्ने रज्ज्वन्वाहारो यद्वाऽनुपपन्नम् ।

तन्निर्वाण्यसोऽप्यवाहाराऽत्र लौकिकः ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनैव अनुपपन्नम् ।

अन्यथोऽपि बुद्धिरथो लौकिकानु न तादृशः " ॥ (तैमा २.१.३४-३५) इति ।

१५

ज्योतिष्टोम उपसद्वीमेत्येवमाज्यायते — " वा ते अग्नेऽवासायाः तन्पूर्वविद्धा गङ्गोऽग्ने यचो

अपावधी रवेण यचो अपावधीर स्वाहा वा ते अग्ने वज्रासाया वा ते अग्ने हरासाया " (तैमा १.२.११)

इति । अयमर्थः — अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेरिज्ज्वलनवाः । तारासाया वेधमुक्त

साऽतिशयेन " प्रवृद्धा गङ्गरे लीलनमध्ये कोटिः स्थिता तथा तस्या क्षुत्पिपासे मोक्षधनुवपातकं

वीरहसाधिकं च " महापातकं इतवानस्मीति । तथा च भाष्यजम् — " इयं यचो अपावधी रवेण

यचो अपावधीर स्वाहेति । अजानवापिपासे इ वा उमे यचः । एवञ्च वीरहस्यं च रवेण यचः " (तैमा १.५.९) इति । तत्र " स्वाहास्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यवाक्याकारुक्ष्णः । द्वितीयमृषीक

मन्त्रयोराकाङ्क्षा पूरयितुमुचितो " लौकिकः वाक्ययोऽप्यवाहृत्यः । न हि ' तन्पूर्वविद्धा ' इत्यादिभागस्तपोरन्वेतुं योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रसोऽप्यवाहिति मासे भूयः । वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा

" वैदिकेनैव वाक्यसोऽप्यवाहिति पूरणीया । ततः ' तन्पूर्वविद्धा ' इत्यादिभागः " इत्यर्थः । " मन्त्रयोः

अनुपपत्तेः । यद्यप्यसावन्त्यसोऽप्यवाहितिऽपि बुद्धिरथः सन् कल्पनीयादप्यवाहारात् लौकिकव्यति । तस्मा-

१५

६८. तै-पूर्वपदसमूहस्य । ६९. उ. गा. पा. भा. हा- ' सुप्त ' नास्ति । ७०. वा. क- ' योग्यम् ' इत्यस्यानन्तरम इति प्रथमवाक्यस्यार्थः । ७१. तै- ' किमग्रे ' इत्यस्यानन्तरं ' सति ' । ७२. तै- ' निर्वैतुम् ' । ७३. तै-प्रसिद्धा । ७४. इ. उ. तै. गा. पा. भा. हा- ' महापातक ' नास्ति । ७५. इ. उ. स्वाहाकारात् । ७६. इ. उ. तै. गा. पा. भा. हा- लौकिकः " नास्ति । ७७-७८. क- वैदिक-मन्त्रेणैव । ७९. भा. गा-वीरहस्यं । ८०. भा- ' मन्त्रयोः ' नास्ति ।

इ किर्निर्वापः]

वनुषङ्गः कर्तव्यः। एवं च सति प्रकृतेऽपि 'अग्नीषोमाभ्याम्' इत्यस्मिन् मन्त्रे 'देवस्य त्वा' इत्यादि-
पूर्वभागे 'जुष्टम्' इत्याद्युत्तरभागश्चानुपजनीयः ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सवित्रश्चाग्नीषोमीयं न वाऽयं संगतस्ततः।

ऊहो नाधिकृतस्यैव निर्वापान्वयसंभवात्” ॥ (जैन्या १.१.१७) इति ॥ ५

“देवरूपं त्वा सवितुः प्रसवे” (तैत्ति १.१.४) इत्यस्मिन्नेव मन्त्रे सवित्रश्चिपूर्वच्छब्दाः
कर्मसंगतं देवतारूपमयमभिधानमर्हति। तथा सति इष्टप्रयोजनलाभात् अग्निश्च कर्मसमवेता
देवता। ततः कथाश्रित्यपि द्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम्। अथोच्यते—अग्निशब्दे-
मैवाग्नेरभिधानात् पुनस्तदभिधानं व्यर्थम्। किञ्च देवतान्तरेषु रुढास्ते शब्दा नाग्निमभिदध्युरिति।
एवं तर्हि तास्तिष्ठो देवता अभिज्ञा सह कर्मणि विकल्पयन्ताम्। ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिष्वतिदेशे १०
सति सवित्रादिशब्दस्याने तत्तद्देवतावाक्यशब्दः ऊहनीय इति प्राप्ते भ्रमः—नात्रोहः कर्तव्यः।
कुतः? अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशोभनेनान्वयसंभवात्। न हि प्रकृतावग्निना सह सवित्रादि-
देवतानां विकल्पो, वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात्। तस्माद्विद्योपस्तावकानां सवित्रादिशब्दानां कर्मण्य-
समवेतार्थत्वात्वास्त्युहः ॥

तत्रैवाभ्यविचिन्तितम्—

१५

“तत्राग्निशब्दो मोक्षः स्यादूहो वा स्तावकत्वतः।

सवित्रादिवदाहो नो समवेतार्थवर्जनात्” ॥ (जैन्या १.१.१८) इति ॥

तस्मिन् पूर्वोक्त एव मन्त्रे 'अग्नये जुष्टम्' इत्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः। कुतः?
देवतान्तरत्वात्सवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन पाठादिति प्राप्तेः भ्रमः—विषमो
दृष्टान्तः। कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः। अग्निशब्दस्त्वग्नेये कर्मणि समवेतमर्थं ब्रूते। २०
अत्र मन्त्रे जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः, निर्वापात् पूर्वं इविषो जुष्टत्वाभावात्। तद्योगादग्निशब्दोऽपि
तथा स्यादिति चेत्। मैवम्। जुष्टं यथा भवति तथा निर्वापामीति क्रियाविशेषणत्वेन अविव्यज्जोषण-
पराधे सति समवेतार्थत्वात्^{१०}। तस्मात् सूर्ययागे 'सूर्याय जुष्टं निर्वापामि' इत्येवमूहनीयम्। एवं
च सति प्रकृतेऽपि 'इन्द्राय वैश्वदेवाय' इत्याद्युहः कर्तव्यः ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

२५

“ऊहप्रवरमाग्नां किं मन्त्रताऽत्यथ वा न हि।

मन्त्रस्तदेकवाक्यत्वाच्च तल्लक्षणवर्जनात्” ॥ (जैन्या २.१.२१) इति ॥

“अग्नये जुष्टं निर्वापामि” (तैत्ति १.१.४) इत्यस्य सौर्वचरी 'सूर्याय जुष्टम्' इत्येवं
पदान्तरप्रक्षेप ऊहः। “अग्नीक्षिद्यायं ब्राह्मणः” (तैत्ति ६.१.४) इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले
देवदत्तोऽयमिति ब्राह्मणनामविशेषोऽपठ्यते। तथा वरणमन्त्रेषु 'आङ्गिरसबाह्वस्त्वभास्तुज्जगोर्न १०
ब्राह्मणं त्वा वृणीमहे' इति प्रवरं पठ्यते। एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति। कुतः? मन्त्रेण
सदैवैवाक्यत्वात् इति चेत्। मैवम्। वार्तिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योद्भावावभावात्। न ह्यप्येतेषां

७२-७२. इ. उ. तं. भा. पा. भा. हा- “नन्वेवं”.....समवेतार्थत्वात् नास्ति।

[विःप्रोक्षणादिः]

देवो वः सवितोऽपुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य

देवः । वः । सविता । उदिति । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य ।

अप उत्पुनाति—‘देवो वः’ इति गायत्र्या ॥ “सावित्रियर्चा” (तैब्रा ३.२.५) इति ब्राह्मणम् । हे आपः, देवः सविता सूर्यस्य प्रेरकः वः युष्मान् उत्पुनातु ऊर्ध्वं शोधयतु । अच्छिद्रेण पवित्रेण जगतां पावनेन आदित्यात्मनाऽनेन; छिन्ने छिद्रम् अतोऽन्यत् अच्छिद्रम्, अविच्छेदेन वर्तमानम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा६.२.२) । “पुवः संज्ञायाम्” (पा ३.२.१८५) इति पुनातेरिप्रप्रत्ययः । “असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम्” (तैब्रा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । वसोः जगतां वासहेतोः सूर्यस्य मण्डलात्मनः

अनुषाङ्गानुवाके श्रीह्रिनिर्वापः प्रोक्तः । निरुक्ते तुषस्य रक्षोभागात्वात् तदपनयनार्थोऽवघातः पञ्चमेऽनुवाकेऽभिधीयते । प्रोक्षितानामेव श्रीह्रीणामत्रावघातयोग्यत्वात् प्रोक्षणस्य चोत्पत्तोदक-साम्यत्वात्पुनःपवनमन्त्रस्य चाङ्गभूतस्याङ्गन्युपपत्तेः साकारक्षत्वादुत्पवनमन्त्रस्याख्यानात् प्रागेवो-त्पवनं विधत्ते—“इन्द्रो वृत्रमहन् । सोऽपः । अम्यन्नियत । तासां यन्मेध्यं यज्ञियम् सदेवमासीत् । तदपोऽकामत् । ते दमां अभवन् । यद्भैरप उत्पुनाति । या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपा । तामिरेवैना टापुनाति” (तैब्रा ३.२.५) इति । इन्द्रेण इतस्य वृत्रस्योदका-भिमुक्त्वेन वृत्राबाहुदकस्य सारं निर्गतम् । तच्च सारं द्विविधम्—दैवं मानुषं च । तत्र मलप्रक्षालनोप-सुक्तं मानुषम् । दैवं च द्विविधम्—स्थानादिना पापशोधकं, प्रोक्षणादिना द्रव्यशोधकं च । तदुभयमत्र मेध्ययज्ञियशब्दाभ्यां विवक्षितम् । तच्च निर्गत्य भूमी दर्भरूपेणाऽऽविर्बभूव । तस्माद्भैरुत्पुनीयात् । दर्भैस्तथा विधत्ते—“ह्यस्यामुत्पुनाति । द्विपद्यजमानः प्रतिष्ठिर्यै” (तैब्रा ३.२.५) इति । अनेन विधीयमानद्विस्तेन विरोधात् पूर्वस्मिन् वाक्ये दर्भैरिति बहुवचनं जात्यभिप्रायं व्याकथेयम् । यजमानो ह्येकेन पादेनोत्तिष्ठन् प्रतिष्ठां न कथते, ह्यस्यां तु कथते । ततो दर्भद्विस्त्वमपि प्रतिष्ठिर्यै भवति ॥

देव इति ॥ कथा—“अथैतस्यामेव शुचि तिरःपवित्रमप आनीयोदीचीनाग्राम्यां पवित्राभ्यां त्रिकपुनाति देवो वः सवितोऽपुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति पञ्चः” (बीर्वा १-६) इति । अत्र स्वशब्देन निर्वापहेतुरग्निहोत्रहवणी विवक्षिता । “सशूकायामग्नि-होत्रहवण्यामप आनीय” (आपथी १.१९.१) इत्यन्यत्राभिधानात् ॥ हे आपः, अघ्वयुद्धदयेऽवस्थितः प्रेरकोऽन्तर्वासी युष्मान् ऊर्ध्वं पुनातु । केन साधनेन ? आदित्यरूपवभावनावकात् अच्छिद्रेण दर्भपवित्रेण । पुनरपि केन ? जगज्जिवासहेतोः सूर्यस्य रश्मिभ्योऽनेन आवितैर्दर्भावपवैः ॥ यथोक्तं

१. ति. व. भिन्नम् ।

१-१. इ. उ. पा. हा-तु तल्लभते; मां-तल्लभते ।

तैर् ६

रश्मिमिरापो देवीरग्नेषुवो अग्नेगुवोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्रं यज्ञपतिं धत्त

रश्मिमिरिति रश्मि-भिः । आपः । देवीः । अग्नेषुव अग्ने-षुवः । अग्नेगुव अग्ने-गुवः ।

अग्रं । इमम् । यज्ञम् । नयत । अग्रं । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । धत्त ।

- ५ “रश्मिभिः जगतां शुद्धिहेतुभिः उपुनानु । वसेः काले उः (उ १०), स च नित । एव
“यद्भर्मप उपुनानि ” (तैत्रा ३-२-५), “ दाम्प्यामुपुनानि ” (तैत्रा ३-२-५) इति
प्रातयोर्दर्मयोगादित्यात्मना मण्डलरश्मितया च स्तुतिः ॥

- उन्महयन्मुपोतिष्ठति—‘ आपः ’ इति ॥ हे ‘ आपः, आमन्त्रिणापुतात्तवम् ।
उत्तरेयामामन्त्रितानामात्मिकं स्यान्मुदात्तवम् (पा ८-१-१९), “ विभक्तिः विशेषवचने
बहुवचनम् ” (पा ८-१-७४) इति पूर्वस्य निचयान्वात् । हे ‘ देवीः देव्यः देवनगुण-
१० युक्ताः । “ वा ऊन्दसि ” (पा ६-१-१०६) इति पूर्वस्य णोर्धात्वम् । हे ‘ अग्नेषुवः भरमादेः

- मन्त्रार्थं विहादपति—‘ देवी वः सवितोऽपुनातिवाह । सवितृममृतं पर्वणा उपुनाति ।
अधिकत्रेण पवित्रेणैवाह । भर्ता वा आदित्योऽधिकत्रं पवित्रम् । तेभ्योऽपुनाति । वसोः सूर्यश्च
रश्मिमिरिवाह । प्राजा वा आपः । प्राजा वसवः । प्राजा रश्मयः । प्राग्भिरपि प्राजान्संगुणकित ”
(तैत्रा ३-२-५) इति । उदकेनाऽऽप्याचिताः प्राजाः इत्यपि प्राजत्वम् । आदित्यास्तृप्त्यादेवताभ्यु-
१५ प्रद्वैक्षुरादीनां प्राजानां देहे वासितावाहसुखावाभिषेवायां देवतानुग्रहाणां प्राजत्वम् । आदित्य-
रश्मीनां प्राजत्ववहाशेषकारित्वात् प्राजत्वम् । ततः सूर्यरूपप्राजत्वेन आबिर्भूतप्राजैः सहोदककपाः
प्राजा उपवनकाङ्क्षं संपूजता भवन्ति ॥ मन्त्ररथ ‘ सविता ’ इत्यनेन मित्रेण वासाधिक्यं, यज्ञ
पादवद्धावाहूपार्थं तदुभयमत्र समवोचममिवाह—“ सावित्रिवचोः सवितृममृतं मे कर्मोसदिति ।
सवितृममृतमेवास्य कर्म मयति । पश्वो मासत्रिधा भिष्वमृद्वाच ” (तैत्रा ३-२-५) इति । अमेर्दं
२० कर्म निश्चितं सवित्रा प्रेरितमसिद्धयभिप्रेत्य सावित्रमन्त्रेणोपुनीयात् । तेन ‘ तत्तथैव संपद्यते ।
अमृतपर्वणं तत्रार्थं कर्मो ज्ञातुं शक्यते । कर्मसम्पन्नं ‘ कर्मणो मासत्रिधावाहव्यासं विपास्यात्
प्रतिपादमुपवने सति मिरादुत्या ज्ञायति । अतिसत्वेन कर्मफलं सप्तद्वं मयति । आहुतिप्रकारः
सूत्रे दक्षितः—“ देवी वः सवितोऽपुनातिवति प्रथमम्, अधिकत्रेण पवित्रेणैति द्वितीयं, वसोः
सूर्यश्च रश्मिमिरिति तृतीयम् ” (आपधौ १-११-८) इति ॥

- २५ आप इति ॥ औघाचनः—“ अथैवा उन्महयन्मुपोतिष्ठतापो देवीरग्नेषुवो अग्नेगुवोऽग्रं इमं
यज्ञं नयताग्रं यज्ञपतिं धत्त यूपमग्निप्रोऽहनीत यज्ञतूर्णं यूपमग्निप्रमहनीयं यूपमूर्ध्वं इत्यग्निरेवायः

२. ति. तै. म-‘ एवम् ’ नास्ति । ३. ति-‘ देवीः ’ नास्ति ।

२. इ. उ. भा. हा-तथैव । ३. इ. उ. पा. भा. हा-कर्मणं मयति ।

हविःप्रोक्षणादिः]

युष्मानिन्द्रोऽवृणीति वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं

युष्मान् । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्यं इति वृत्र-तूर्यं ।

यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्यं इति वृत्र-तूर्यं ।

शुद्धिकारणात् प्रथममेव वस्तुनां शोधिकाः । किपि “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । हे अग्नेगुवः प्रथमं स्नानकाल एव यागसाधनत्वं गच्छन्त्यः । “ ऊह्य च गमादीना- ५
मिति वक्तव्यम् ” (पा ६.४.४० वा २) इति कौ अनुनासिकलोपः ऊकारश्च । ईदृश्यो यूयम्
इमं प्रस्तुते यज्ञम् अग्ने नयत यज्ञानामग्रं प्रापयत । यज्ञपतिं यजमानं च अग्ने धत्त
यजमानानामग्रगण्यं कुरुत । “ पद्यावैद्ये ” (पा ६.२.१८) इति यज्ञपतौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । किं हि नाम भवतीनामशक्यमित्याह—‘ युष्मान् ’ इति । युष्मान् खलु इन्द्रः
वृत्रतूर्यं वृत्रवधार्थं संप्राप्ते अवृणीत वृत्रवान् । यूयम् अपि इन्द्रं वृत्रतूर्यं अवृणीध्वं १०

प्रोक्षति प्रोक्षिताः स्येति त्रिः ” (बौध १.४) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रैक्यमभिप्रेत्याह— “ आपो
देवीरग्नेषुव हव्यमिममभ्य ” (आपधौ १.१.१-९) इति ॥ हे जलदेव्यः, यूयम् इमं यज्ञम् अविष्मेन
परिस्रमासि नयत । यजमानं च स्वर्गं प्रापयत । कीदृश्य आपः ? शुद्धिहेतुभूतानां दमादीनामपि
प्रोक्षणेन शोधकत्वाद्यग्रे पुनस्तीति अग्नेषुवः तेन यज्ञं समापयितुं समर्थाः । पुनरपि कीदृश्यः ?
प्रवाहकत्वेन शीघ्रगामित्वात् गन्तुम्यो मनुष्यादिभ्योऽप्यग्रे गच्छन्तीति अग्नेगुवः तेन यजमानं १५
स्वर्गं नेतुं समर्थाः । किं च वृत्रासुरवधे युष्माकमिन्द्रस्य च परस्परमपेक्षा जाता । तत इन्द्रसमाना
यूयं किं नाम कर्तुमसमर्थाः ? अस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे तत्रत्यशब्दस्वरूपमेवापां महिमानमभिधातृत्वा
स्पष्टवति, “ ततोऽत्र किञ्चिद्वाक्येयं नास्तीत्याह— “ आपो देवीरग्नेषुवो अग्ने गुव हव्याह ।
कपमेवाऽऽसामेतन्महिमानं व्याचष्टे ” (तैत्ति ३.२.५) इति । मध्यमभागे प्रार्थितं कार्यमापो
नोपैक्षन्त इत्याह— “ अग्र इमं यज्ञं नयताग्ने यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्ने २०
यज्ञपतिम् ” (तैत्ति ३.२.५) इति । ब्राह्मणान्तरप्रतिद्वं परस्परसापेक्षत्वमेव तृतीयभागे दर्शयती-
त्याह— “ युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं इत्याह । वृत्रं ह हनिष्यन्निन्द्र
आपो वधे । आपो हेन्द्रं वधिरं । संजामेवाऽऽसामेतत्सामानं व्याचष्टे ” (तैत्ति ३.२.५) इति ।
‘ आपो वधे ’ इति काण्डसौ दीर्यः । वृत्राज्जीतायेन्द्राय प्रजापतिर्धर्ममग्निः प्रक्षाप्य वदौ इत्यसौ

४. मै- वृत्रवधार्थं । ५. मै- वृणीतवान् ।

४. इ. क. तं-स्वर्गं । ५. क. तं-स्थापयत । ६. आ. क. हा-शुद्धिहेतुनाम् । ७. इ. उ. पा.
भा. हा-‘ स्वर्गम् ’ नास्ति । ८. तं-ततो नात्र । ९. तं-अस्तीत्याह । १०. हा-इत्यस्ति ।

प्रोक्षिताः स्थाग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम् ।

प्रोक्षिता इति प्र-उक्षिताः । स्थ । अग्रये । वः । जुष्टम् । प्रेति । उभामि ।

अग्नीषोमाभ्यामि-यग्नी-सोमाभ्याम् ।

- वृत्तवत्यः । युष्माकमिन्द्रो यूयं चेन्द्रस्य सहाया इति स्तुतिः । वृत्रः त्वये हिंस्यतेऽस्मिमिति
 ५ वृत्रतूयं युद्धम् । "तुर्वी त्वरणहिंसयोः" । "हन्त्यर्थाभ" * इति जुगादिपाठात् स्वार्यिकप्यन्तात्
 "अचो यत्" (पा ३.१.२७) इति यत् । "यतोऽनाव" (पा ६.१.२१३)
 इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६.२.१३९) तेन । "वृत्रः ह हनिष्यन्निन्द्र
 आपो वरे" (तैत्रा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- प्रोक्षणीः प्रोक्षति—'प्रोक्षिताः स्थ' इति ॥ स्वत एव शुद्धा यूपम् । 'शुद्धाः स्थ'
 १० इति मन्त्रोच्चारणमेव आसां प्रोक्षणम् । "अग्निर्होव हवीः पि प्रोक्षति मक्षणाऽपः"
 (तैसं २.६.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । "प्रोक्षिताः स्थ इत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः"
 (तैत्रा ३.२.५) इति च । "गतिरनन्तरः" (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पुरोडाशीयान् प्रोक्षति—'अग्रये' इति अन्येन युष्मान् 'प्रोक्षामि अग्निः

- इन्द्रस्योदकपेक्षकप्रसिद्धिः 'वृत्रह' इति सम्यगेन सूच्यते । अत एव कथ्यते— "उरमादिन्द्रो-
 १५ विभेत् स मवापतिमुपाधावच्छत्रुर्मैऽजनीति तस्मै वज्रं सिकतां प्रावच्छदेतेन कहीति तेनाभ्यावत्" (तैसं २.५.२) इति । मक्षकितस्याऽपि वज्रस्तेनैव मधोऽव्यवाद्यामिन्द्रापेक्षेयैश्च प्रसिद्धिः ।
 'आपो ह' इत्यत्र हस्येन सूच्यते । आपो यस सहकारिण्य इत्येतदिन्द्रस्य सम्बन्धानम् ।
 इन्द्रोऽस्माकं सहकारीत्येतदुक्तदेवतानां सम्बन्धानम् । तामेतामपां संक्षामिन्नेन समानां मन्त्रा
 २० इत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः" (तैत्रा ३.२.५) इति । "अग्निर्होव हवीः पि प्रोक्षति । मक्षणाऽप
 इप्मावर्हिः प्रोक्षति" (तैसं २.६.५) इति हि^{१२} जुष्टान्तरम् । मक्षणाऽपिमन्त्रमन्त्रोक्तवर्धः ॥

अग्रय इति ॥ "अग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम्" इत्यस्य लेखं पूरयित्वा विभिवोनाः
 कस्ये दर्शितः— "अथ पुरोडाशीयान् प्रोक्षति देवस्य रथा सविता प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूजो हस्ता-
 भ्यामग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति वधादेवतं त्रिः" (वीथी १-६) इति ॥

६-६. ति.—तुरी गतिस्वरणहिंसयोः । "[जुगादी 'वट संघाते' इति घातोत्तरान्तरं गणसूत्रम्] ।

११. इ. उ-व्यापयति । १२. आ, क, त- 'हि' नास्ति ।

हविष्मोक्षणादिः]

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अवधूतः रक्षोऽवधूता

अरातयोऽदित्यास्त्वर्गमि प्रति त्वा (१) पृथिवी

शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे । देवयज्याया इति देव-यज्यायै । अवधूतमिन्द्र-धूतम् । रक्षः ।
अवधूता इत्यव-धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । अमि । प्रतीति । त्वा (१) । पृथिवी ।

सिद्धामि । "जुष्टं प्रियं यया भवति तया सिद्धामि । "नित्यं मन्त्रे " (पा ६.१.२१०) इति ५
जुष्टशब्द आद्युदात्तः । 'अग्नीषोमाम्याम्' इत्यत्र 'वो जुष्टं प्रोक्षामि' इत्यनुपज्यते ।
"देवताद्वन्द्वे च" (पा ६.२.१४१) इति युगपत्स्वरः ॥

पात्राणि प्रोक्षति—'शुन्धध्वम्' इति ॥ गतम् (तैसं १.१.३) ॥

कृष्णाजिनमवधूतमिति—'अवधूतम्' इति यजुरादिकयैकपदया गायत्र्या ॥

अवधूतं विनाशितम् । "शिष्टं व्याख्यातं प्रत्युष्टादिमन्त्रेण (तैसं १.१.२) । "गतिरन्तरः" १०
(पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कृष्णाजिनमवधूतमिति—'अदित्याः' इति ॥ अदितिः अखण्डनीया । कर्मणि
क्तिन् । अवयवपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वक् इव प्रियतमम्

इदमेव तापर्वं दक्षयति—"अग्रे वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाम्यामित्याह । यथादेवतमेवैतान् प्रोक्षति"
(तैसा ३.२.५) इति ॥ आहुति विधत्ते— "त्रिः प्रोक्षति । त्र्याहुति यज्ञः ॥ अथो रक्षसाम- १५
पहरथे" (तैसा ३.२.५) इति । तिस्र आहुतयो यस्य यज्ञस्यासौ त्र्याहुत् । "त्रिः प्रथमामन्वाह
त्रिरुक्तमाम्" (तैसं २.५.०) इत्यादिभौतप्रसिद्धिं द्विस्रयो द्योतयति । रक्षोघ्नत्वमपामसकृदुक्तम् ॥

शुन्धध्वमिति ॥ कल्पः— "उत्तमानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्षति शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे
देवयज्याया इति त्रिः" (बीजौ १.६) इति ॥ पूर्ववद्व्याचष्टे—"शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया
इत्याह । दैवयज्याया एवैतानि शुन्धति । त्रिः प्रोक्षति । त्र्याहुति यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय" २०
(तैसा ३.२.५) इति । मेध्यत्वं पक्षार्हत्वम् ॥

अवधूतमिति ॥ कल्पः— "कृष्णाजिनमादायाऽवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्युत्करो त्रिरव-
धूतमिति" (आपञ्चौ १.१९.३) इति ॥ अवधूतं विनाशितम् ॥ प्रत्युष्टमिति व्याचष्टे— "अवधूतः
रक्षोऽवधूता अरातयः इत्याह । रक्षसामपहरथे" (तैसा ३.२.५) इति ॥

अदित्या इति ॥ कल्पः— "अथैनरपुरस्तात् प्रतीचीनग्नीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति अदित्यास्त्वर्गसि २५
प्रति त्वा पृथिवी वेरिवति" (बीजौ १.६) इति ॥ हे कृष्णाजिन, त्वं ११ देवतायाः त्वक्स्वरूपम्
अस्ति । ततो भूमिस्था प्रतिशृङ्ग महीयेयं त्वगित्येवं जानातु ॥ मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं दर्शयति—
"अदित्यास्त्वर्गस्येत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनरत्वं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेरिव-

७-७. तै. ब- गतिरन्तरः । अन्यद्गतम् ; ति- गतिरन्तरः इति । अन्यद्गतम् ।

१३. क. तै. ब-भूमिदेवतायाः ।

वैश्वध्रिपवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदिन्यास्त्वग्वैश्वमेतन्नूरसि

वेत्तु । अधिपवणमित्येभिः सर्वतम् । अमि । वानस्पत्यम् । प्रतीति ।

त्वा । अदिन्याः । त्वक् । वेत्तु । अग्नेः । तनुः । अमि ।

५ 'असि । अतस्त्वामास्तीणी 'पृथिवी 'प्रति 'वेत्तु । आत्मन उपरि नवावस्थानमनुजानातु । न
न्यक्काम्यतु । सा तु माऽवमंस्त । पृथिवीशब्दो ऋषन्तोऽन्तोदात्तः ।।

उत्पलमप्युहति—' अधिपवणन् ' इति ।। अभिपूषणे अभिप्राश्यने अवहृष्यनेऽस्मन्निति
सुनोति/धिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । " उपमगात् सुनोति " (पा ८.३.६५) इत्यादिना
पत्यम् । कृत्तरपदप्रकृतिसंस्मरेण (पा ३.३.१३९) " छिति " (पा ६.१.१०३) प्रत्ययात्
पूर्वस्योदात्तत्वम् । वनस्पतेर्विहार इति 'वायुनस्पतः' शब्दो ण्यः (पा ४.१.८५) । ईदृशं
१० महाभागं त्वम् 'असि । तस्मात् 'अदिन्याः' त्वम्भूतं कृष्णाजिनं त्वा 'प्रति 'वेत्तु
अनुजानातु । आत्मोपरित वायम्यान् क्षमताम् ।।

पुरोडाशीयानावपति—' अग्नेः ' इति ।। 'अग्नेः' तनुः शरीरमित् 'असि, उरीपक-

त्वाह प्रतिष्ठित्यै " (तैत्ति ३.२.५) इति । यदि स्वकीयवस्त्रेण न स्वकीकृत्यान्वयमीमपसारयेत् ।
ततो न प्रतिष्ठित्यै । अतः प्रतिष्ठायांऽयं स्वकीकारः ।। देवादिगुणविकिष्टमावतारणं विधत्ते—
१५ " पुरस्तात् प्रतीचीनमीवमुत्तरकोमोपतृणाति मेधपराय । तस्मात् पुरस्तात् प्रायज्ञः पक्ष्वा
मेधमुपतिष्ठत्ये । तस्मात् प्रजा मृगमाहुकाः " (तैत्ति ३.२.५) इति । यस्मादाहवनीयस्य पूर्वभागे
कृष्णाजिने पश्चिमविरस्कम्बुर्धलोमकमास्मृतं तस्मात् मादवा एव सन्तो मृगे यज्ञः पक्ष्वा मेधम् ।
यस्मादयं पशुभिः सेव्यो यज्ञस्तस्मादेव 'प्रत्यवायारहितः' सत्यः प्रजा यज्ञानं युगमाह्वयहीका
भवन्ति ।। कृष्णाजिनस्याऽऽदरे हेतुं सुवस्तद्विहितमवधानं विधत्ते— " यज्ञो देवेभ्यो निकायत ।
२० कृष्णो रूपं कृत्वा । यन्कृष्णाजिने हविरप्यवहन्ति । यज्ञादेव तज्जं प्रयुज्यते । हविषोऽस्कन्दाह " (तैत्ति ३.२.५) इति । यज्ञपुरुषः केनापि भिमिसेन देवेभ्यो 'विमुक्तोऽगात् तदा 'तिरोभाव
सर्वं कृष्णमृगो भूत्वा तदीयरूपमारभतः तं पूर्णं कृतवान् । ततः कृष्णाजिनस्योपरि हविरप्यवहन्तीति
यद्वरित तेन यज्ञशरीरात् कृष्णाजिनाद्वाह्य हवीरूपो यज्ञः प्रयुक्तो भवति । " किंचिद्व्यः पतितमपि
विहितत्वात् " कृष्णाजिनेनावकृष्टत्वात् हविरस्कन्धमेव भवति ।।

२५ अधिपवणमिति ।। कल्पः— " तस्मिन्नुत्पलमप्युहतिवर्तयध्रिपवणमसि वानस्पत्यं प्रति

८. ति- वत्त ।

१४. आ. क-प्रत्यवायमारहितः । १५. क. तं, विमुक्तोऽगच्छत् । १६. क. तं, न-तिरोचानम् ।
१७-१७. तं-कपयिष्यं पतितेभ्यो जीहिषु ।

हविःप्रोक्षणादिः]

वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णाम्यद्रिरसि वानस्पत्यः

वाचः । विसर्जनमिति वि-सर्जनम् । देववीतये इति देव-वीतये ।

त्वा । गृह्णामि । अद्रिः । असि । वानस्पत्यः ।

त्वात् । हे पुरोडाशीयसमूह । “ कृषिचमिननि ” (उ ८४) इत्यादिना तनोतेरुप्रत्ययः ।
स्तुत्यर्थत्वात् “ अग्निगन्धोपादानस्य विकृतौ नोदः ” । “ अग्नेर्वा एषा तनूः । यदोषधयः ” ५
(तैत्ति ३.२.५) इति शास्त्रणम् । किं च “ वाचः ” विसर्जनम् असि । विसृज्यते वागनेन इति
करणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा ६.२.१३९) छित्स्वरः
(पा ६.१.१०३) । “ सावेकाजः ” (पा ६.१.१६८) इति वाचः परस्य विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । “ यदा हि प्रजा ओषधीनामश्नन्ति । अयं वाचं विसृजन्ते ” (तैत्ति ३.२.५)
इति शास्त्रणम् । एवं विसृजन्तं त्वा “ देववीतये देवानां मन्त्रणार्थं ” गृह्णामि उलूखले त्वां १०
प्रक्षिपामि । दासीभागादित्यात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

मुसलमवदधाति—‘ अद्रिरसि ’ इति ॥ अत्ता आहर्ता तुषाणाम् “ अद्रिः ।

स्वाधिराससम्बन्धेति ” (श्रीषी १-६) इति ॥ हे उलूखल, त्वमधिष्वणस्यावघातस्य “ आधारभूतं
वनस्पतिजन्यं च ” असि । तावत् त्वां कृष्णाजिनरूपेण भूमिः त्वक् प्रतिगृह्य मदीयमिति जानातु ॥
अवघाताधारं कर्तुमधिष्वणविशेषणमित्याह— “ अधिष्वणमसि वानस्पत्यमित्याह अधिष्वणमेवैवत् १५
करोति ” (तैत्ति ३.२.५) इति ॥ अविरोजेन संबन्धायेषमासीरित्याह— “ प्रति स्वाधिरासा-
सम्बन्धेतिरित्याह सपरवाच ” (तैत्ति ३.२.५) इति । सयः संबन्धवान् । ‘ पिबू बन्धने ’
इत्यस्मादातोऽप्यस्मात्वात् ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः— “ तस्मिन् पुरोडाशीवाणावपरधमेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये
त्वा गृह्णामीति ” (श्रीषी १-६) इति ॥ “ भोः पुरोडाशीयस्त्रीहिसमूह, त्वम् “ अग्नेः शरीरम् २०
“ असि । यतो दाह्यं काहमिदं त्वां रक्षीकृत्योदराभिराह्वनीयामिओपशितवपुर्भवति । किं च “ वाचः
प्रवृत्तिकारणमसि । त्वदीयरीओपशिताया वाचः आन्दोषधारणे प्रवृत्तत्वात् । अत ईदृशं त्वां देव-
अक्षणायोऽलूखले प्रक्षिपामि ॥ यथोक्तं मन्त्रार्थं वर्क्ष्यति— “ अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः ।
यदोषधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा ओषधीनामश्नन्ति । अयं वाचं विसृजन्ते ।
देववीतये त्वा गृह्णामीत्याह । देवताभिरेवैवत् समर्धयति ” (तैत्ति ३.२.५) इति । देवैर्भक्षितत्वे २५
सति “ यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रयते ” (तैत्ति ३.२.६) इति न्यायेनाभि-
हृदिः ॥

अद्रिरिति ॥ कल्पः— “ “ मुसलमवदधात्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं सुसामि

९-९. तं. ब- अमिश्रन्दोऽस्य विकृतौ नोदते ।

१८, ६. व. भा. हा-‘ अवघातस्य ’ नास्ति । १९, ६. व-हे । २०, ६. उ. भा. हा-मुसलमादधात्यद्रि १।

स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिष्वेवमा वदोर्जमा

सः । इदम् । देवेभ्यः । हव्यम् । सुशमीति सु-शमि ।

शमिष्व । इयम् । एति । वद । ऊर्जम् । एति ।

“ अदिशदिभूशुभिम्यः किन् ” (उ ५०५) इति किन्प्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तात्त्वम्, ईदशो
५ वनस्पतेर्विकारः त्वम् “ असि । ” सः तादृशस्त्वम् “ ईद ” हव्यं हवनाईम् । “ छन्दसि च ”
(पा ५-१-६७) इति यत्प्रत्ययः । “ सुशमि सुपु मयमेव गायत्रीति सुशमि । “ शमिम्य-
ष्टाम्यो धिनुन् ” (पा ३-२-१४१) । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६-२-१९९)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तात्त्वम् । ईदशमिदं हव्यं “ देवेभ्यः देवनायै ” शमिष्व गामय सुयवेहेतुं कुरु ।
शमयतेः “ लोट् । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २-४-७३) इति शपो ङक् ॥

१० वृषारवेण ह्यदुपले समाहन्ति—“ इयम् ” इति ॥ हविर्भक्षणं यदिदमन्नम् “ आ ” वद
देवेभ्य आवेदय, “ शुष्मदर्शम् इदमनेन यजमानेन संस्क्रियते इति । एषम् “ ऊर्जम् ” “ आ ” वद
इति व्याख्यातम् । ऊर्ज् रसः । इदानीं यज्ञायुधानुपपन्ते—“ शुष्मन् दीप्तिमत । दिवेः क्षिप-
प्रत्ययान्तात् मतुपि “ दिव उत् ” (पा ६-१-१३१) इत्युक्ते “ हव्यनुह्वया मतुप् ”
(पा ६-१-१७६) इति मतुप उदात्तात्त्वम् । ईदशमिदमन्नं संस्क्रियमाणं देवेभ्यः “ वदत

१५ शमिष्वेति ” (बौधो १-१) इति ॥ हे मुसकपदार्थं, एवं वनस्पतिभ्योऽपि दाड्येण पाषाणः क्षति ।
“ सः एवं देवार्थम् “ ईद ” हव्यं “ अक्षजविरोधुमनुषामपनयनेन सुधु साग्नं यथा यजति तथा समच ॥
एतदेवाभिप्रेत्याह—“ अत्रिरसि वानस्पत्य इत्याह । पाषाणमेवैनं करोति । स इदं देवेभ्यो हव्यम्
सुशमि शमिष्वेत्याह शाग्ये ” (तैत्ति ३-२-५) इति ॥ मन्त्रमुखाद्य लिङ्गमूचिर्न विनिवर्त्तनं
प्रकटयति—“ हविःकृदेहीत्याह । य एव देवानां हविःकृतः । तान् हवति । त्रिहवति । त्रिवत्ता
२० हि देवाः ” (तैत्ति ३-२-५) इति ॥

हवमिति ॥ कल्पः—“ अथ हवदुपले वृषारवेणोच्यैः समाहन्तीयमा वदोर्जमा वद शुम्भहवत वचर
संघातं जेमेति ” (बौधो १-१) इति । तत्प्रकारोऽन्वय स्पष्टीकृतः—“ आग्नीषोऽह्मानमादादेवमा
वदेति हवदुपले समाहन्ति । त्रिदंदि, सकृदुपकाशो, विः संचारयन्नवकृतः संपादयति ” (आपधो
१-२०-२-३) इति ॥ हे पाषाण, हविःस्वरूपम् “ ईद ” हव्यम् अन्नं, तदीयं स्वाधुनं रसं च यजमान

२५ आनेपतीति देवेभ्यः “ वद । हे यज्ञायुधानि, सर्वानि मूर्धं रमाभिस्त्वकिमदिदं हविरिति देवेभ्यो

१०. ति. तं. पं. व-कोटि । ११. ति. तं. पं. व-अस्मदर्शम् ।

२१. तं-इयम् । २२. आ. इ. ई, क. तं. मा. हा-इयम् ।

इषिःप्रोक्षणादिः]

वद युमद्वदत वयः संघातं जेष्य वर्षवृद्धममि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु

वद । युमदिनि यु-मत् । वदत । वयम् । संघानमिनि सं-घानम् । जेष्य ।

वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । अस्ति प्रतीतिः । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । वेत्तु ।

वेदयत् । ननु देवाः स्वयमेव ज्ञास्यन्ति तत्किमनेन घोषणेनेत्यत्राह—^१वयं युष्मदीयेन शब्देन^२ संघातं भ्रातृव्यसम्पत्^३ जेष्य जयेम । जयतेलेटि “सिब्वहुळं लेटि” (पा ३-१-३४) ५ इति सिद्ध्यति । “बहुळं छन्दसि” (पा २-४-७३) इति शपो लुक् ।^४ संघातशब्दस्य पाषादिसंज्ञेन (पा ६-२-१४४) उत्तरपदान्तीदास्तवम्^५ । “मनोः श्रद्धादेवस्य” (तैत्ति ३-२-५) इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

शूर्पमुपपच्छति—‘वर्षवृद्धमसि’ इति ॥ व्याख्यातम् बर्हिषि (तैसं १-१-२) । इह तु शूर्पमुपपत्ते ॥

पुरोडाशीयास्तुदति—‘प्रति त्वा’ इति ॥ हे पुरोडाशीयसमूह, ^१वर्षवृद्धं त्वां शूर्पः

वदत । ^१वयं स्वयमेव पाषाणधोवेनाभिनिर्मितं वैरिपंघातं^२ जेष्य^३ ॥ अनेन ^{२४}मन्त्रेणोद्ग्रासिमनिष्टपरिहारं च दर्शयति—“इयमा यदोर्ममा यदोर्वाह । इयमेकोजं यजमाने दधाति । शुमद्वदत वयः संघातं जेष्योर्वाह । भ्रातृव्यमिममि” (तैत्ति ३-२-५) इति । व्याख्यातमेव भ्रातृव्यमिममिति द्रवयति—
“मनोः श्रद्धादेवस्य यजमानस्यासुरक्षी बाहू । यज्ञायुधेषु प्रविष्टाऽऽसीत् । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञा-
युधानामुद्दनामुपाशुचन् । ते परामवन्त । तस्मात् स्वानां मध्येऽवसाय यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञायुधानामुद्दनामुपाशुचन् । ते परामवन्ति” (तैत्ति ३-२-५) इति । अत्रास्तुत्वेन यागं कुर्वन्तो मनोः प्रमाणादिर्ह^१ सर्वं संपन्नम् । ततो ज्ञासीनामनुकूलानां प्रतिकूलानां च मध्ये य इमं कृतान्तं निश्चित्य अज्ञातुर्ध्वजेन तस्य भ्रातृव्याः^{२५} परामवन्ति ॥ प्रथममन्त्रमुत्पाद्य विनियोगं तात्पर्यं च दर्शयति—“उच्यैः समाह्वन्तवा आह विनिर्यै । कृष्ण एवामिन्द्रियं वीर्यम् । श्रेष्ठ एवां भवति”
(तैत्ति ३-२-५) इति । हे आग्नीध्र, स्वदीप्यस्त्वगतेन पाषाणेन हवदुपलानुगममुच्यैस्ताडनीयमिति मन्त्रार्थः । तं मन्त्रमप्युच्युः पठेत् । स च पाषाणध्वनिर्विजयाय भवति । यजमानश्चैषां वैरिणामिन्द्रियं बलं च विनाशयति । स्वयं चैषां ज्ञासीनां मध्ये श्रेष्ठो भवति ॥

वर्षवृद्धमिति ॥ कल्पः—“अब्रह्म^{२६} उतुवान् कृत्वात्तरतः शूर्पमुपपच्छति वर्षवृद्धमसीति” (बौद्धी १-६) इति ॥ हे शूर्प, ^१वर्षवृद्धं वेणुमिष्यन्नतया एवमपि वर्षवृद्धम्^२ अस्ति ॥

प्रतीतिः ॥ कल्पः—“तस्मिन् पुरोडाशीयान्^{२७} उद्गच्छति प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेरिवति”

१२. ति. तं. प. व-संघातशब्दः । १३. ति. तं. पं. व-उत्तरपदान्तीदास्तः ।

२३. तं-जेष्यामः । २४. तं-मन्त्रेणोद्ग्रासिमनिष्टपरिहारो । २५. इ. उ. भां. हा-‘सर्वम्’ नास्ति । २६. तं-पयमश्नोति । २७. भा. उ. भां. हा-विदुवान् ; इ-‘उतुवान्’ नास्ति । २८. उ. पा. भां. हा-उपपत्तिः ।

परापूतं रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागो(२)ऽसि वायुर्वो वि विनक्तु

परापूतमिति परापूतम् । रक्षः । परापूता इति परापूताः । अरातयः । रक्षसाम् । भागः । असि ।

वायुः । वः । वीनि । विनक्तु ।

प्रति वेत्तु अनुजानातु, आत्मोपरि तव प्रक्षेपणं क्षमताम् ॥

परापुनानि — 'परापूतम्' इति यजुर्गादिकपदया गायत्र्या ॥ 'परापूतं परास्त्वम् । शिष्टं प्रत्युष्टादिना व्याख्यानम् (तैसं १.१.२) । " गतिरन्तरः " (या ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । " यज्ञं रक्षारूपं प्राविशन् " (तैसा ३.२.५) इति आक्षेपम् ॥

तुगानिरस्यति — 'रक्षसाम्' इति ॥ सुबो रम् । " कर्मावितः " (या ६.१.१५९)

इति भागशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

१०

स्वयं विविनक्ति—' वायुः ' इति ॥ ' वायुः ' वः युष्मान् ' वि ' विनक्तु नष्टुयेभ्यः कणान् पृथक्करोतु ॥

(बीष्मी १.६) इति ॥ हे बीहिमम्ह, 'वर्षवृद्धं त्वां स्वकीयत्वेन क्षुपः' प्रतिमन्त्रताम् ॥ मन्त्रवृद्धे वृद्धसन्नेन समुद्दिष्टोऽस्ति इत्याह— " वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेदिक-वाह । वर्षवृद्धा वा बीधयः । वर्षवृद्धा इषीकाः समुद्धरै " (तैसा ३.२.५) इति । इषीका वेदिकाः ॥

१५

परापूतमिति ॥ कल्पः— " अथोऽहं परापूतं परापूनाति परापूतं रक्षः परापूता अरातय इति " (बीष्मी १.६) इति ॥ रक्षयोऽत्र प्रसङ्गमुपपन्नं मन्त्रं व्याचष्टे— " यज्ञं रक्षारूपं प्राविशन् । तान्यपरा पशुप्यो निरवाहयन् । तुर्वैरोषधीभ्यः । परापूतं रक्षः परापूता अरातयः इत्याह । रक्षसामपराये " (तैसा ३.२.५) इति । देवाः पशुवागेषु कपिर् तज्जागतेन वेदितव्यत्वात् पशुवागेष्वो रक्षांसि निष्कासितवन्तस्त्वेष्वग्रेण बीधयुपलक्षितेभ्यः ॥

२०

रक्षसामिति ॥ कल्पः— " मध्यमे पुरोडासकपाले तुषानोप्य रक्षसां भागोऽनिरवयस्तात् कृष्णाग्निस्त्योपवपति उत्तरमपरमवान्तरदेहम् । इदमेवोपवपतीति बहुवचसाक्षयम् " (आपष्मी १.२.०-९-१०) इति ॥ निष्कासितार्थं भागप्रदानमिति दर्शयति— " रक्षसां भागोऽस्तीत्याह । तुर्वैरेव रक्षांसि निरवयते " (तैसा ३.२.५) इति ॥ विधत्ते— " अप उपलब्धसति मेधवाह " (तैसा ३.२.५) इति ॥

२५

वायुरिति ॥ कल्पः— " वायुर्वो विविनक्तिवति विविध " (आपष्मी १.२.०-११) इति ॥ हे तण्डुलाः, 'वः युष्मान्' वायु कलेभ्यः पृथक् करोतु ॥ शुद्धवाचादकारेण वा आवाचादह इत्याह— " वायुर्वो विविनक्तिवत्याह । पवित्रं वै वायुः । युष्मावेवैनाम् " (तैसा ३.२.५) इति ॥

२९. तं-अभिप्रेतताम् । ३०. तं-बहुवचसात्वा ।

इतिः प्रोक्षणादिः]

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ ५ ॥

[त्वं भाग एकादश च] ॥ ५ ॥

देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । प्रतीति । गृह्णातु ॥ ५ ॥

[मैत्रं १-१-६-४; ऋषे १-५; कपिसे १-५; वासे १-१२-१६]

तण्डुलान् प्रस्कन्दयति—“ देवो वः ” इति ॥ ^१देवः ^२सविता सर्वस्य प्रेरकः ^५
^१हिरण्यपाणिः हिरण्याभरणपाणिः ^२वः युष्मान् ^३प्रति ^४गृह्णातु प्रतिगृह्ण रक्षतु । हिरण्यस्य
 विकारो बलयाङ्गुलीयकादिः पाण्योर्यस्य इति समुदायविकारषष्ठ्या (द. पा २.२.२४ वा १३)
 विगृह्य “ सप्तयुग्मानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिवर्ष्यो वाचोत्तरपदलोपश्च ” (द. पा २.२.२४ वा
 १२) इति बहुव्रीहो, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालस्यामाकशारीर-
 शरावहृदयहिरण्यारण्याशयदेवगणाम् ” (कि ६७) इति हिरण्यशब्द आद्युदात्तः । १०
 “ अन्तरिक्षादिव ” (तैत्ति ३.२.५) इत्यादि त्राघ्नणम् ॥

॥ इति प्रथमे ^{१५}पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

देव इति ॥ कल्पः—“ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातिवति पात्र्यां तण्डुलान्
 प्रस्कन्दयिष्या ” (आपञ्ची १-२०-११) इति ॥ हिरण्यमङ्गुलीयकं पाणौ यस्यासौ ^१हिरण्यपाणिः ॥
 अन्तरिक्षात् पततां वर्षोपलादीनामियोवस्थानस्थिताचमूर्पात् पततां ^२तण्डुलानामितस्ततः पाते १५
 सप्तप्रतिहिरण्येन इतिविनाको मा सृष्टिचभिमेत्य सवितुः प्रतिग्रह इत्याह—“ अन्तरिक्षादिव वा
 एते प्रस्कन्दयित । वे घूर्णात् । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातिवत्याह प्रतिष्ठित्ये ।
 इतिचोऽस्कन्दाय ” (तैत्ति ३-२-५) इति ॥ प्रथममन्त्रमुत्पादयति—“ त्रिफलीकर्तृवा आह ।
 न्यावृद्धि कश्च । अको मेध्यावाच ” (तैत्ति ३-२-५) इति । हे यजमानपरिण, त्वया तण्डुलास्त्रिवारं
 फलीकर्तृवाः । तैत्त्याच्छादकमुपापनयनं ^३फलीकरणम् ॥

२०

अत्र विभिन्नोपसंहारः—

“ देवो वः तण्डुलास्त्रिवारं त्रिभिर्वापोऽनुमन्त्रयेत् ।

अप्रयेऽग्नी इतिः प्रोक्ष्य शुण्धोक्षेत् पागपात्रकम् ॥ १ ॥

१४. तं. ति. व- पञ्चमोऽनुवाकमाप्त्यसंकोचः ।

३१. तं-तण्डुलादीनामितस्ततः । ३२. तं-तैत्त्याच्छादकरोषापकरणम् ।

अथ चर्मोत्तरे भुक्वा ह्यदिपाद्यमसंस्मृतिः ।

अभ्युत्पन्नलमादध्यादमेत्यत्र हविः क्षिपेत् ॥ २ ॥

अद्विमुंमलमादत्त इषं इषदि वादनम् ।

वर्षे क्षुपंमुपोह्यात्र प्रति त्वा हविरावपेत् ॥ ३ ॥

५

३१-परा बीहीन्-३२ परापूष रक्षसामिति चर्मणः ।

अथस्नूयं कपाकेन क्षिपेद्वायुर्विचिष्यते ॥

देवः क्षिपेद्द्विः पाप्या मन्त्राः सप्तद्वोरिताः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा—तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ हविष्कृदेहीति मन्त्रात् त्रिरवन्तन् समाह्वयेत् ।

१०

विनिधोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वाऽवघातके ॥

येन्द्रीकम्मान्त्रमाह्वानं गौणं हवितर्क्याऽभ्यधा ।

पाठेन प्रापितं त्रिर्यं ह्वयतेरुपचारगीः ॥

त्रिरवघातो विघातव्यो त्रिरवघातेरभावतः ।

हवित्ना कल्पते कालः प्रातोऽसौ ह्वयतिस्तथा ॥

१५

विनिधोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानलोचता ।

येन्द्रीक्यायः क्षुपभावाद्द्विन्धोयेन मुख्यतः ” ॥ (वेत्या ३.२.५-८) इति ॥

दशैर्पूर्णमासयोः श्रूयते—“ हविष्कृदेहीति त्रिरवन्तन्माह्वयति ” (बौध्दो १.३, आपलो १.१९.७)

इति । देवानामर्थे वा इतिः संपादयति सा हविष्कृत् । तामेतां संबोध्याध्वर्तुर्हीति श्रूते । तथा

चायं मन्त्रो बाह्यजेन व्याकथयते—“ हविष्कृदेहीतिवाह । य एव देवानां हविष्कृत् । तान्

२०

ह्वयति ” (तैत्ति ३.२.५) इति । तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्तुस्त्रिवारमवघाते कुर्वन्माह्वयतिर्त्यर्थः ।

अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते न बाह्यजे । एहीत्येतत् मन्त्रगतं पदमाह्वाने समर्थं न

त्ववघात इति चेत् । ३४ न । तस्यावघातकलकरवात् । यथा पूर्वोदाहृतायामैश्याह्वीह्वयतो गौणस्तद्वत्

‘एहि’ इति पदं मन्त्रगतत्वेनावघाते गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रमाह्वानयोराह्वानपरत्वात्क्षुपभावात्

‘अवघ्नन्’ इति ३५पदम् अनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य त्रिरवन्तं च विधी

२५

वाक्यभेद इति चेत् । न । त्रिरवन्तं प्राप्तत्वेनानुवादकरवात् । कस्यापिच्छाकायामर्थं मन्त्रो मन्त्रकाण्डे

त्रिवारमभ्यस्याऽऽभ्यातः । ह्वयतिपदं त्वेहीतिवदवघातपरतया ३६-उपचारेण नैवमिति ३७ प्राप्ते श्रूयः—

३३-३३. व-परावीनान् । ३४. इ. त. पा. मा. हा-‘न’ नास्ति । ३५. इ. उ. मा. हा-मन्त्रपदम् ।

३६-३६. त-उपचरणीयमिति ।

हविःप्रोक्षणादिः]

त्रिरभ्यासस्य नित्यव्यवसायः पाठमात्रेण न सिध्यति । कस्यांविच्छास्त्रायां (वाचं १-१५) द्विःपाठात्, कस्यांविच्छा (काण्वसं १-५) सकृत् पाठात् । अतोऽसौ नित्यवद्विधीयते । न च 'अवधनन्' इत्यस्य वैयर्थ्यं, तस्य काकलक्षणात् । काकस्याऽपि विधी वाक्यभेद इति चेत् । न । प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाङ्गानमन्यस्मिन् काके भवति । ततोऽर्थप्राप्तः कालः । भाङ्गानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वाच्च विधेयम् । न हि 'एहि' इति मन्त्रपाठ भाङ्गानमन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रस्याख्यानं चोदाहृतम् । तत्रायं वाक्यार्थः संपन्नः—अवघातकाळे यदाङ्गानं तस्य त्रिरभ्यासः कर्तव्य इति । अत एव ३० शास्त्रान्तरेऽपि स्पष्टम्-३० भाङ्गानामुवाचैनाभ्यासो विधीयते—“त्रिह्वयति । त्रिधिया हि देवाः” (मैत्रे ४-१-६) इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् । छिन्नेन त्वाङ्गाने विनि-
युज्यते ३०वाक्यघाते । न चैन्द्रियवाचोऽत्र प्रसरति तृतीयाश्रयभावात् । “वहिर्देवसदनं दामि” (मैत्रे १-१-२) इत्यत्रोक्तेन न्यायेन मुख्य एवाऽऽङ्गाने छिन्नेन मन्त्रविनियोगो न त्ववघातरूपे गौणाङ्गाने । १० तस्माज्जावघातयोऽयं मन्त्रः ॥

ह्यादशाभ्यासस्य द्वितीयपादे विहिततम्—

“सबनीय पुरोडाशे स्यादाहृतिर्हविष्कृतः ।

न वाऽतिदेशात् स्यात्सैवं पञ्चाङ्गानात् प्रसक्तितः” ॥ (जैम्या १२-२-३) इति ॥

सबनीयपुरोडाशस्याऽऽमेयपुरोडाशविकृतिरवात् प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशेन हविष्कृदा- १५
ङ्गानं तत्र कर्तव्यमिति चेत् । मैत्रम् । पक्षी कृतेन हविष्कृदाङ्गानेन ३०तत्कालीने पुरोडाशेऽपि प्रसक्त-
तिरवात् । ४०पञ्चाभ्यासार्थं हविष्कृदाङ्गानं पक्षी नास्ति तयाप्येषा कृत्वाचिन्ता ॥

तत्रैवाभ्यासविहिततम्—

“अस्याहृतिवरी सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तरवास्ति सैवमनिवृत्तेः पुरोत्थितेः” ॥ (जैम्या १२-२-४) इति ॥ २०

तृतीयसबने ये सौम्यवर्गादिषु तेषु हविष्कृदाङ्गानं पुनः कर्तव्यं, पञ्चावाहृतायास्तस्याः पशुपाके निवृत्तरवात्, इति चेत् । मैत्रम् । प्रकृती पानीसंवाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पश्या उदयानकालत्वेन ४१
पक्षावपि ततः पूर्वं निवृत्तमावात् । तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्यवर्गादिषु नास्ति पुनराङ्गानम् ॥

पञ्चादशाभ्यासस्य प्रथमपादे विहिततम्—

“अवघातः सकृन्मूयो वा सकृद्विधिसिद्धितः ।

हृदा ४२तद्वृत्तिनिवृत्तिः ४३तदन्तोऽभ्यस्यतामयम्” ॥ (जैम्या ११-१-७) इति ॥ २५

३७-३७. आ. क. तं- शास्त्रान्तरे विस्पष्टम् । ३८. तं- न त्ववघाते । ३९. उ. हा- तत्कालिके ।
४०. व- यदाधीक्याङ्गम् । ४१. इ. उ. भा. हा- कालत्वे । ४२. व- तस्यैव निवृत्तिः ।
४३. इ. उ. भा. हा- तदन्तोऽभ्यस्यतामिति ।

“वीहीनवहन्ति” इत्यत्र सकृन्मुखलघानमात्रेण विधिप्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नाशवाक्यत्वरिति चेत् । मैवम् । तन्मुक्तनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन “^{४४}नाशपर्यन्तं तस्याभ्यासस्य”^{४५} अश्रुतस्यापि कल्पनीयत्वात् । एवं तन्मुक्तलघेणादावपि दृष्टव्यम् ॥

तत्रैवाभ्यत् ^{४६}विहितम्—

५

“सर्वावधावधातः किमावधेः सकृदेव वा ।

भावृतिः पूर्ववन्मैवं”^{४७} इत्यर्थस्यात्र वर्जनात्^{४८} ॥ (जैम्बा ११-१-८) इति ॥

अभिप्राये भूयते— “अदुःखरमुत्पन्नं सर्वविधस्य प्रशिरवाऽवहन्त्येनदुपदधाति” (इ. आपञ्ची ११-२६-२) इति । अत्रादृष्टमात्रप्रयोजनत्वात् सकृदेवावधानः ॥

एकादशाभ्यासस्य चतुर्भावे विहितम्—

१०

“अवधानार्थमन्त्रः किमसकृत् सकृदेव वा ।

प्रहारभेदादावृतिः कर्मवयेन सकृन्मवेत्” ॥ (जैम्बा ११-४-१९) इति ॥

“अथ रक्षो दिवः सपरानं वःप्यासमिष्यवहन्ति” (आपञ्ची १-१९-१०) इत्यवधाने “विहितमुक्तो मन्त्र आवर्तनीयः । कुतः ? अवधानस्य प्रहारकृपात्, प्रहारानां च निष्कारणात्, इति प्राप्यते मूलः— तन्मुक्तनिष्पत्तिपर्यन्तरवेनाऽऽसिप्रहाराभ्यासमुक्तस्यावधातस्यैकत्वात् तत्र विहितमुक्तस्याव-

१५ वातोपक्रमे सकृदेव पाठः ॥

तत्रैवाभ्यविहितम् ।

“नानावीजेषु तन्मन्त्रः सकृन्मूपोऽथ वा सकृत् ।

विधीष्येत्प्रात् प्रयोगानां निष्कारणादसकृन्मवेत्” ॥ (जैम्बा ११-४-२०) इति ॥

राजसूये नानावीजेषुसमुदाये भूयते— “अग्नये गृहपतये पुरोडासमहाकषाकं निर्वपति कुन्वाकां

२० वीहीनां सोमाच वनस्पतये इयामाकं चरम्” (तैत्ति १-८-१०) इत्यादि । तत्र सोऽवधातमन्त्रः सकृदेव ^{४९}वक्तव्यः । कुतः ? “सर्वावधातविषयायामेकस्यां विधीष्यानां प्रवृत्तत्वात्, इति प्राप्यते मूलः— समन्त्रोऽवधातबोधकातिदेशेन “^{५०}वहीजेषु ^{५१}प्रयुज्यते ^{५२}तद्बीजेषु तन्मुक्तनिष्पत्तौ स कृताभेः संवक्तः । पुनर्बीजान्तरे तन्मुक्तनिष्पत्तये समन्त्रस्यावधातस्य प्रयोक्तव्यत्वादसकृन्मन्त्रपाठः ॥

४४-४४. आ- तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्य । ४५. तं- विचारितम् । ४६-४६. तं- दृष्टार्थस्य प्रवर्जनात् । ४७. आ. क. तं- विहितः । ४८. तं. व- प्रयोगः । ४९. इ- पर्यवेत्तः; “^{४९}वि. मा. हा- सर्वपातः । ५०. आ. इ. ठ. भा. हा-बीजेषु । ५१. आ हा-प्रयुज्यते । ५२. आ इ. ठ. भा. हा-तत्तद्बीजेषु ।

हविःप्रोक्षणादिः]

दक्षमाध्यायस्य प्रथमपादे विहितम् —

“अवधानः कृष्णकानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रथमशोक्त्या चरेत् पाकमवधाते तु नास्ति सा ”॥ (जैन्या १.०.१.४) इति ॥

विकृतिरूपाणां काश्चेद्दीनां काण्डे पठ्यते—“प्राजापर्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः”
(मैत्रे २.२.२) इति । कृष्णकशब्दः सुवर्णकशब्दाधी । प्रकृतौ ‘व्रीहीनवहन्ति’ इति पुरोडास- ५
हेतुना व्रीहीणामवधानो विहितः । सोऽत्र चरुहेतुना कृष्णकानां चोदकवशादस्ति नो वेति संशयः ।
अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । विनोदीकरणं तत्कृतस्वरूपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां ‘पाकवत्’ इति
निर्द्शनम् । लुप्तेऽपि रिक्तेऽनोपकारे पाकः प्रतिष्ठादिनोऽभिमतः तद्वदवधातोऽप्यस्तु । ‘घृते’ अपयति
इति प्रथमशोक्त्या पाकाऽप्युपगतः । अवधाने तु लोकिनीस्तीति वैषम्यादवधातो नास्ति ॥

नक्षमाध्यायस्य प्रथमपादे विहितम्—

१०

“अवधाते व्रीहिरूपविषक्षोत न वा धुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवधारयत्वादिषद्व्यते ”॥ (जैन्या १.१.३) इति ॥

“व्रीहीनवहन्ति” इत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपं सूचयामाणात् विवक्षितम् । तथा सति
“नीवारकर्मवति” (तैत्ति १.३.६) इत्यत्र नीवारणामव्रीहिरादवधातो नास्तीत्युच्यते
नाऽऽरभ्येत । प्राकृतानामवधातविषयाणां व्रीहीणां परिचारादेन व्रीहिरुपस्थानेऽवधातविषयत्वेन नीवारणां १५
प्रयोग कर्तव्यः । यदा व्रीहिरूपविषयताऽवधातो व्रीहिनिकृत्तो निवर्तते तदा कुत ५३ ऊहावसर इति
प्राप्ते भ्रमः — व्रीहिरूपविषयतायामपि व्रीहिगतोऽपूर्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः ।
अन्यथाऽवधातवैषम्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधनत्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र व्रीहिरूपस्यापि
विवक्षायां गौरवं स्यात् । तद्विवक्षायां तु नीवारणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसङ्गादाव-
धातविषयत्वेनोद्घोषः सिध्यति ॥

२०

तत्रैवान्यविहितम्—

“मुसलाद्युक्षणं हन्यै रसाद्यपूर्वाय चोक्तितः ।

आद्यः प्रकरणादन्यो व्यर्थः ५४ तस्यादिहान्यथा ”॥ (जैन्या १.१.५) इति ॥

“प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाम्बामवहन्ति” इति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्रव्य-
द्वाराऽवधातार्थम् । कुतः ? वाक्येन तच्छेषवप्रतीतेरिति चेत् । मैवम् । प्रकरणापूर्वशेषस्यावगमात् । २५
न च वाक्यं प्रकरणात् बर्हीय इति वाच्यम् । अपूर्वशेषत्वाभावे वैधर्म्यप्रसङ्गात् । पूर्वपक्षे यत्राव-

५३. त-ऊहावकाशः । ५४. इ. उ. भा. हा-तस्यादिहान्यथा ।

घातस्तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा सति नैर्जनवरी " कृष्णाणां वीदीनां नञ्निमित्तम् " (तैमं १-८-९) इति श्रुतेषु नक्षत्रेषु प्रोक्षणं नोद्घाते । सिद्धाप्ते त्वपूर्वस्य प्रयोक्तावाद्दत्त तत्रोद्घातः । तदेवमवघात-संनद्धा विचारा उदाहृताः ॥

अथ व्याकरणम् — ' देवो वः ' इत्यादिषु " स्वरा गताः " । अचिद्वेदेऽप्यत्र बहुव्रीहिरप्ये

- ५ " नन्मुभ्याम् " (पा ६-२-१०२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तः प्राप्नोति । तत्तदननुसृत्य एव कर्तव्यम् । किं चेदनीपेनं न भवतीत्यर्थिद्धं, तत्राप्यवपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पवित्रशब्दे प्रत्ययस्वरः । वसुसूर्यशब्दौ वृषादी । भाव इत्यत्र वाक्यादिव्याख्यानप्रतिपत्तिनातः । देवीरियादीनां सोऽस्ति । अक्षपतिमित्यत्र " पःवाचैश्वर्ये " (पा ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रस्तुर्वेते द्विर्यतेऽस्मिन्निति वृत्रसूर्यं युद्धम् । तूरीयाताः स्वार्थेभ्य-तस्याजन्तश्चन " अथो यत् " (पा ३-१-९०) इति यःप्रत्यये सति प्रत्ययस्वरकर्म बाधित्वा " तिरस्वरितम् " (पा ६-१-१८५) इति स्वरिते प्राप्ते तदपवादः " यतोऽनावः " (पा ६-१-२१३) नाशब्दकर्मतिरिक्तस्य यःप्रत्ययान्तस्याऽऽदिक्दातो भवति । ततो वृत्रेपुप-पदसंज्ञायात् समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा " गतिकारकोपपदात् कृत् " (पा ६-२-१३९) इत्युत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रोक्षिता इत्यत्र " गतिरनन्तरः " (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवभृतामित्यत्रापि तद्वत् । अचिद्वेदमित्यत्र सवनशब्दस्य स्युद्धमत्ययान्तत्वेन " किति " (पा ६-१-१९३) इति प्रत्ययात् पूर्वपदस्योदात्तत्वं सति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वानस्यात्य-मिष्यत्र वनस्पतादेकार इत्यस्मिन्नर्थे (बहिरुत्तरद्वित्यस्य उदात्तः । बाध इत्यत्र " तादेकाचाः " (पा ६-१-१६८) इति विभक्तिरुदात्ता । अचिद्वेदमवभृतामन्त्रम् । देवकीत्यत्र इत्यत्र दासीभारादित्यात् " दासीभाराणां च " (पा ६-२-४२) इति सूत्रात्पूर्व पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सति समासस्वरौ बाध्यत । सुशमनित्यत्रोत्तरपदस्य प्रत्ययस्वरान्तांशोदात्तत्वात् " कृदुत्तरपदत्वेनापि " तथैव प्राप्नोति " परादिभ्यश्चदसि बहुलम् " (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । युमदित्यत्र मत्तुपः (परवा-दनुदात्तत्वं प्राप्य तदपवादः " इत्स्वमुद्भ्यां मत्तुप् " (पा ६-१-१०६) इत्यान्ताद्यन्तोदात्तान्मुका-गमाच्चोत्तरो मत्तुमुदात्तः स्यात् । अवभृतावत् परापूतम् । द्विरव्ययानिर्मित्यत्र बहुव्रीहिस्यात् पूर्वपदस्वरः । द्विरव्ययशब्दस्यापुदासेषु निपातितः ॥

इति श्रीमहाशयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवसुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु

दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु

अवधूतमिष्य-धूतम् । रक्षः । अवधूता इत्यव-धूताः । अरातयः ।

अदित्याः । त्वक् । असि । प्रतीति । त्वा । पृथिवी । वेत्तु ।

दिवः । स्कम्भनिः । अमि । प्रतीति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ।

५

अवधूननोपस्तरणमन्त्रौ व्याख्यातौ (तैसं १.१.५) ॥

शम्या निदधाति—‘दिवः’ इति ॥ “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘दिवः’ यागसाधनद्वारेण ‘स्कम्भनिः’ ‘असि’ धारयिष्यसि । स्कम्नातेः करणे व्युटि (पा ३.३.११७) ङीप् ण्यस्येन ह्रस्वत्वम् । “गर्भिण्यो भवन्ति” (तैसं २.१.२) इति यया । यदा—“वृतेध” (उ २.६३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्कम्नातेः १० अनिप्रत्ययः । सर्वत्रोञ्गादित्वात् (पा ६.१.१६०) अन्तोदात्तत्वम् । हे शम्ये, ‘अदित्याः’ ‘त्वक्’ एवंभूता त्वाम्, अदित्यास्त्वग्भूतं कृष्णाजिनं ‘प्रति’ ‘वेत्तु’ अनुजानातु आत्मोपरितवावस्थानम् । “आवापृथिवी सहास्ताम्” (तैत्रा ३.२.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पञ्चमेऽनुवाके जीह्ववधात उक्तः । अवधूतानां च तण्डुलानां पेचनात् पूर्वं कपालोपधानस्य निष्प्रयोजनत्वेन तण्डुपधानात् पूर्वं षष्ठे पेचनमभिधीयते ॥

१५

अवधूतमिति ॥ कथम्—“अथ ‘प्रोक्तेषु त्रिष्वङ्गीकृतेषु तथैव कृष्णाजिनमवधूनोऽयुष्व-’ ‘ग्रीवमुदगावृत्त्या’ ‘रक्षोऽवधूता अरातय इति त्रिः । अथैनत् पुरस्तात् प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोप-’ स्तृणात्त्वदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तिवति” (बीश्री १.७) इति ॥ पूर्ववद्ब्याचष्टे—“अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहस्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इष्ये वा अदितिः । अस्या पूर्वैरवधूतं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्तिवत्याह प्रतिष्ठित्ये । पुरस्तात् प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोप- ३० स्तृणाति मेधरावाप । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ्गः पश्चादो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् प्रजा सृगं ग्राहुकाः । यज्ञो देवेभ्यो निष्ठागतः । कृष्णो कर्षं कृत्वा । यत् कृष्णाजिने हविरधिपिनष्टि । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रमुञ्चते । इति चोऽस्कन्दाय” (तैत्रा ३.२.१) इति । अवधूतस्येवात्र पेचनस्य विशिष्टविधिः ॥

दिव इति ॥ कथम्—“तस्मिन्मुदीचीनकुम्भाः शम्यां निदधाति दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तिवति” (बीश्री १.७) इति । गदया समानाकारो व्यामार्धपरिमितः काष्ठविशेषः २५ शम्या । तां कृष्णाजिनस्योपर्युदीचीनशिररकां निदध्यात् । सा च पेचनहेतोर्हवदः पश्चाद्भागधारणेन ‘तद्भागस्थोच्चस्थं करोति ॥ हे शम्ये, एवं शुलोकस्य धारयित्री ‘असि । तस्मात् कृष्णाजिनरूपायाः

१. आ. क-प्रोक्षितेषु । २. आ. इ. उ. क. मां. हा-‘ग्रीवमुदगावृत्त्या’ । ३. त-विधिः ।
४. मे१. त-तद्भागस्थोच्चस्थम् ।
तैष ७

धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेतु धिषणाऽसि पार्वतेयी

धिषणा । असि । पर्वत्या । प्रतीतिं । त्वा । दिवः । स्कम्भनिः । वेतु ।

धिषणा । असि । पार्वतेयी ।

शम्बाया दृषदमत्यादधानि — ' धिषणा ' इति ॥ ' धिषणा भृष्टा त्वम् ' असि हे
५ दृषत् । ' पर्वत्या, पर्वतमर्हतीति पर्वतशब्दात् " उन्दसि च " (पा ५.१.६७) इति
' यप्रत्ययः । धिषणाशब्दो व्युत्पादिनः प्राक् (तैसं १.१.२) । त्वामीदृशी ' दिवः ' स्कम्भनिः
शम्बा ' प्रति ' वेतु अनुजानातु उपरिनिधानम् ॥

दृषदुपलमत्यादधानि — ' धिषणा ' इति ॥ ' धिषणा भृष्टा ' असि हे उपले ।
' पार्वतेयी, पर्वतिः परिपूर्णा महाशिला दृषलक्षणा । पूर्व पर्व मर्व पूरणे । " बह्विवस्यतिभ्यश्चित् "
१० (उ ५.०.०) इति बह्विर्वसुतिरिति विधीयमानोऽतिप्रत्ययो बहुत्ववचनात् पर्वतेरपि भवति ।
तस्यापत्यं पार्वतेयी । ' शुभ्रादेः आकृतिगणन्यात् (पा ४.१.१२३) ढकि " कितः " "

भूमेः ' एवक् इयं त्वामभिमन्वताम् ॥ शम्बाया सुकोकाचारवमपयादधति — " छावीवापृथि
सहाऽऽस्ताम् । ते शम्बामात्रमेकमहर्ष्येता, शम्बामात्रमेकमहः । दिवः स्कम्भनिरसि प्रति
त्वाऽदित्यास्त्यन्वेरित्याह । छावापृथिव्योर्ब्रह्मै " (तैसा ३.२.६) इति । प्रजापतिना सृष्टे छावा-
१५ पृथिव्यौ पूर्वं जलकाद्वत् परस्परं संकिष्टे अभूताम् । ' ते पञ्चादेकस्मिन् दिने शम्बाप्रमाणेन परस्परं
विमुक्ते अभूताम् । प्रतिदिनं तथेति विवक्षया ब्रीह्योक्ता । तयोः पुनः संक्षेपे यागस्यावकाशो न
स्थात् । ततो ' विस्त्रेयार्था दिवः स्कम्भनिरिमुच्यते ॥

धिषणेति ॥ कथं — " तस्यां प्राची दृषदमभ्युदति धिषणासि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः
स्कम्भनिर्वेतिति " (बौध्मी १.०) इति ॥ हे पेचनसाधनभूते दृषदृषे, एवं पेचुमभिज्ञतया ' धिषणा
२० ' असि । ' दृषतया ' पर्वतावस्थानम् अर्हसि । तादृशी त्वां सुकोकाचारिका शम्बाऽभिमन्वताम् ॥
तेषां दृषत् दृषतया कोकद्वयधारणाय कथयत इत्याह — " धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः
स्कम्भनिर्वेतित्याह । छावापृथिव्योर्ब्रह्मै " (तैसा ३.२.६) इति ॥

धिषणेति ॥ कथं — " दृषदुपलमभ्युदति धिषणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेतिति "
(बौध्मी १.०) इति ॥ पूर्ववत् । ' पर्वतिः पर्वतसंवन्धिनी दृषत् ॥ तथैव व्याचष्टे — " धिषणाऽसि
२५ पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेतित्याह । छावापृथिव्योर्ब्रह्मै " (तैसा ३.२.६) इति ॥

१. ति. त. पं. व- वः । २. मै- ' शुभ्रादेः ' नास्ति ।

५. उ. मां. हा-ततः । ६. मै. तं-विस्त्रेय । ७. तं-आदित्या । ८. क-पर्वतावस्थानम् ;
व-पर्वतस्थानम् ; मै. तं-पर्वतावस्थानम् ।

भीहिपेक्षम्]

प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि धान्यमसि धिनुहि देवान्

प्रतीति । त्वा । पर्वतिः । वेत्तु । देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।

अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अधीति । वपामि ।

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् ।

५

(पा ६.१.१६५) इत्यन्तोदात्तत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ।

१-शिलापुत्रे तदपत्यवमुपचर्यते-१ । यस्मात् त्वं धिषणाऽसि पार्वतेयी, तस्मात् त्वां दुहितृ-
स्थानीयां सा १पर्वतिः दृषत् १प्रति १वेत्तु, त्वां मातेव दुहितरमुत्सङ्गस्थामनुजानातु ॥

पुरोडाशीयानधिपति—‘ देवस्य त्वा ’ इति ॥ सावित्रो व्याख्यातः (तैस १.१.४)।

अधिपतनं दृषदि प्रक्षेपणम् ॥

१०

अधिपति—‘ धान्यम् ’ इति ॥ १धान्यं पोषकम् १असि । दधातेः पोषणकर्मणः

“ दधातेर्यनुट् ” (उ ७.२६) इति यत्प्रत्ययः । बहुलवचनात् “ यतोऽनावः ”

(पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा “ तिस्वरितम् ” (पा ६.१.१८५) ।

यद्वा—“ तिल्यशिक्यमर्त्यकार्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ” (फि ७६) इति

अन्तस्वरितत्वम् । धिनोत्यर्थे प्रीणने वा दधातिर्वर्तते । यस्मात् त्वमीदृशमसि तस्माद्देवानां १५

वेक्ष्येति ॥ औपाधयः—“ तस्यां १पुरोडाशीयानुपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रे जुष्टमधिपाम्यप्रीषोमाम्भ्याममुष्मा अमुष्मा इति
यथादेवतम् । *अधिपति धान्यमसि धिनुहि देवानिति ” (बौध्रौ १.७) इति ।
आपस्तम्बस्तु ‘ धान्यमसि ’ इत्यनेन सह १०एकमन्त्रत्वमभिप्रेत्याऽऽह—“ देवस्य त्वेद्यनु-
दृष्टवान्ने जुष्टमधिपामीति यथादेवतं दृषदि तण्डुलानधिपति त्रिभंजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ” (आपध्रौ २०
१.२१.५) इति ॥ अत्र वाक्यपुरणाय ‘ अग्रे ’ इत्यादिकमध्याहृतम्, अतो यथाम्नातमेवाऽनूष्य
व्याचष्टे—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
देवानामभ्यर्च्य आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अधिपामीत्याह । यथादेवतमेवैवानधि-
पति ” (तैत्रा १.२.६) इति ॥ ‘ देवान् प्रीणय ’ इति यदुक्तं तस्य नास्त्यनुपपत्तिः, आहुति-
रूपस्य ११धान्यस्य अक्षरवेऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तदभिबृद्धेरित्याह—“ धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । २५

३-३. मै- शिलापुत्रकवत्पत्यवमुपचर्यते । ४. ति. पं. ब-:पार्वती ।

९. उ. मां. हा-पुरोडाशीयानुपपति; क-पुरोडाशीयान् निर्वपति, (बौध्रौसूत्रे ‘ पुरोडाशीयानधि-
पति ’) । * (बौध्रौसूत्रे ‘ अधिपते ’) । १०. आ. क. हा-एकमन्त्रतामाश्रित्य । ११. ब-साधनस्य ।

प्राणाय त्वा(१)ऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे घां
प्राणयेति प्र-अनाय । त्वा (१) । अपानायेत्यप-अनाय । त्वा । व्यानायेति वि अनाय ।
त्वा । दीर्घाम् । अन्विति । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । आयुषे । धाम् ।

१ धिनुहि प्रीणय । यद्वा-धान्यं पोषणशीलं वर्धयिष्यत्येवमस्ति । तस्मात् देवान् यावदभिजापं
प्रयित्वा प्रीणय । “ एतस्य यजुषो वीर्येण ” (तैसा ३.२.६) इत्यादि शासनम् । द्विवि
दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः । “ धिन्विकृष्योर च ” (पा ३.१.८०) इति उपस्ययः ।
“ अतो छोपः ” (पा ६.४.४८) । “ उत ध प्रत्यवाञ्छन्दो वा वचनम् ” (पा ६.४.१०६ वा १)
इति हेर्लुक् न क्रियते । पितृनिषेधात् (पा ३.४.८७) ऽऽत्वात् उदान्त्यं च छे ॥

पिनष्टि—‘ प्राणाय त्वा ’ इति ॥ “ प्राणाय प्राणाय त्वा प्राचीनं पिनष्टि, अपानाय
१० प्रतीचीनं व्यानाय तिरर्चानं, प्राणादिवृत्तीनामेवंरूपत्वात् । सर्वत्र यायादिस्वरेणाऽन्तो-
दासत्वम् (पा ६.२.१४४) । घञ्ये कः, घञ् वा । बहुलमिति वचनाद्बहुत्वभावः । व्याने
संहितायां छान्दसं दीर्घत्वम् ॥

बाहू अन्ववेक्षते—‘ दीर्घामनु ’ (तैसं १.१.६) इति प्रिष्टुमैकपदया ॥ प्रसितिः

१९ एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रयते । न हि तदस्ति ।
यतामदेव स्वात् । यावज्जुहोति ” (तैसा ३.२.६) इति । वीप्सा सर्वत्राऽनुगमायां । “ यदि ह्यर्थं
यावत् जुहोति तावदेव देवान् प्राप्नुयात् तदा कथमिदमर्थं देवान् प्रीणयेदित्याह वचनेन, न तु
तावदेवेति नियमोऽस्ति, किं तु यावत् कामयते तावत् प्रयतेति । ततः संयमत्वेन प्रीणयम् ॥

प्राणाययेति ॥ बोधाचनः—“ पिनष्टि प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति ” (श्रीमती
१-७) इति । आपरतम्यः—“ प्राणाय त्वेति प्राचीमुपकां प्रोद्भवयानाय त्वेति प्रतीची व्यानाय त्वेति
२० मध्यदेशे व्यनधारयति, प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति संतले पिनष्टि ” (आपत्री १-२-६)
इति ॥ उष्णासनिवासतस्तन्निगता वृत्तयः “ प्राणापानव्यानाः । ” अथ कः प्राणापानयोः संधिः
स व्यानः ” (छाउ १-३-६) इति श्रुत्यन्तरात् । हे द्विविः, वृत्तिवर्थं “ यजमाने चिद- ” इत्यादिभिरु त्वां
पिनष्टि ॥ एतदेव दर्शयति—“ प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति ” (तैसा
३-२-६) इति ॥

२१ दीर्घामिति ॥ बोधाचनः—अथ “ बाहू अन्ववेक्षते दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामिति ”

५. मै-‘ प्राणाय ’ नास्ति ।

१२. ६. उ. त. व-यदीदम्; क. मै-वदिदम् । १३. मै-प्राणापानव्यानोद्धानादयः ।
१४-१४. व-यजमानोक्तम् ।

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ ६ ॥

[प्राणाय त्वा पञ्चदश च]

देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्य—पाणिः । प्रति । गृह्णातु ॥ ६ ॥

[मैसं १ १-६-७; कासं १-६; कपिसं १-६; वासं १-१९-२०]

प्रबन्धः कर्मसंतानः । भिन् बन्धने । “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६-२-५०) इति ५
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । °दीर्घाम् अविच्छिन्नां °प्रसितिम् °अनु युवां °धां दधामि अविच्छिन्नेन
कर्मसंतानेन युवां संबन्धामि । “ तृतीयार्थे ” (पा १-४-८५) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
धामिति दधातेल्लट् । “ इतश्च छोपः परस्मैपदेषु ” (पा ३-४-९७) । “ बहुलं छन्दसि ”
(पा २-४-७३) इति शपो लुक् । °आयुषे आयुरर्थं यजमानस्याविच्छिन्नमायुर्भूयात् इति ।
यद्वा— आयुः अन्नं पुरोडाशलक्षणं तत्सिद्ध्यर्थम् ॥ १०

कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति—‘ देवः ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १-१-५) ।
“ अन्तरिक्षादिव वै ” (तैब्रा ३-२-६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे पष्ठोऽनुवाकः ॥

(औग्री १-७) इति । आपस्तम्बः— “ प्राचीमन्ततोऽनुप्रोह ” (आपग्री १-२१-७) इति ॥
प्रसितिः प्रबन्धः कर्मसंतानः । यजमानस्याऽऽयुरभिहृदयर्थमिमामविच्छिन्नकर्मसंततिहेतुरूपामुपलं १५
धारितवानस्मि ॥ तदेतदाह— “ दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामित्याह । आयुरेवास्मिन् दधाति ”
(तैब्रा ३-२-६) इति ॥

देव इति ॥ कदा— “ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्विति कृष्णाजिने पिष्टानि
“ प्रस्कन्दयित्वा ” (आपग्री १-२१-७) इति ॥ पूर्ववत् व्याचष्टे— “ अन्तरिक्षादिव वा एतानि
प्रस्कन्दयन्ति । यानि हवद्ः । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । २०
हविषोऽस्कन्दाय ” (तैब्रा ३-२-६) इति ॥ परनीं दासीं वा प्रति प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—
“ असंवपन्ती पिषाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यत्वाय ” (तैब्रा ३-२-६) इति । तथा च सूत्रितम्—
“ असंवपन्ती पिषाणूनि कुरुतादिति संप्रेषति । दासीं पिनष्टि परनीं वा । अपि वा परन्त्यवहन्ति
शूद्रां पिनष्टि ” (आपग्री १-२१-७-९) इति । हे दासि, तण्डुलेष्वन्यद्द्रव्यं किमप्यप्रवेक्षयन्ती पेषणं
कुरु । तानि च पिष्टानि सूक्ष्मानि कुरु । तमिमं प्रैषमन्त्रयुः पठेत् । पिष्टस्य सूक्ष्मत्वे पुरोडाशद्वारा २५
यज्ञयोग्यता भवति ॥

अत्र १६ विनियोगसंग्रहः—

“ अवेति पूर्ववत्तत्र शम्भ्यां स्थापयते दिवः ।

१७-विषणा द्वे-१७ तथाऽऽमानौ देवेत्यधिषेद्विः ॥ १ ॥

१५. आ-प्रस्कन्दयति । १६. तं. मै-विनियोगमन्त्रसंग्रहः । १७-१७. तं. मै- विषद्वयात् ;
ह. व. भा. हा-विषणद्वे ।

१८ प्राणायेति त्रिभिः ११ विद्वा दीर्घवक्ष्य उच्यते ।

देवोऽग्निने १२ एकवक्ष्येन घोषा ११ एकादश विद्वा ११ ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा—यद्यप्यत्र विद्वेषाकारेण विचारा बहवो नोपलभ्यन्ते तथाऽपि सामान्य-
विचाराः पूर्वोक्ता अनुसंधेयाः । ' इये रवा ' इत्यत्र वाचस्पत्येनैव यथाऽऽचार्यः तथैव ' अविद्यमानि '
५ इत्यत्रापि ' अग्नये जुष्टम् ' इत्यादिकमप्याहर्तव्यम् । अस्याहर्तव्यत्वात्तानां वेदामन्त्राणां दृष्टादिभिश्च
स्वराद्यपराधो नास्ति । किं च नक्षत्राणां वाचस्पत्यस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

१० मोक्ष उच्योऽथ वा चान्यथाऽहो नामंगलौकिकः ।

११ उच्यो लक्षणयाऽर्धस्य गोपानस्येव संगतेः ॥ (तैत्तिरीय १.१.११) इति ॥

इति वेद्यनाथ तन्त्रुत्पादयेऽथ मन्त्रो विहितः—' चान्यथाऽहो विद्वा देवान् ' (तैत्तिरीय १.१.१)

१० इति ॥ सोऽथे ११ चान्यथाऽहोऽसमवेतमर्थं ज्ञे, निष्पुत्राणां तन्त्रुत्पादो चान्यथाऽहोऽर्थवामावात् ।

११ तदर्थं सवित्रादिशब्दकोऽहर्तीय इति चेत् । मैत्रम् । लक्षणादुच्यते चान्यथाऽहोऽर्थं तन्त्रुत्पादयेऽथै
समवेतमात् । यथा ' गावः पीयन्ते ' इत्यत्र मूलवृत्त्यभावेऽपि साममवेतार्थं कोका शर्ववम्भि,
किंतु यमो लक्षणादर्थं समवेतमेव प्रतीयन्ति तद्वत् । तस्मात् ' सावयामागमये चर्क्षितस्त्रिंशत्को
चान्यथाऽहो उच्यते । तत्र ज्ञेयमात्रायते—' ११ अग्निनेऽहमि गृह्यतिष्ठेत्तथा वाति । स तत्र चान्

१५ मृगान् इति, तेषां तरसा मयनीयाः पुरोडासा भवन्ति ॥ इति ॥ ११. ११.११-१२ । तत्र
इति वेद्यनाथ मांसमावपन् ' मांसममि विद्वा देवान् ' इत्येव मन्त्रमुच्यते । न च चान्यथाऽहोऽर्थवामावात्
मृगशब्द उच्ये प्रयोक्तव्य इति वाचस्पत्ये, लक्षणादुच्यते प्रकृतार्थाधिक्येनातिदेशः नर्हति । तस्मात्
मांसमित्येव चान्यथाऽहोऽर्थवामावात् ॥

अथ व्याकरणम्—अथभूतमित्याहो गताः । वक्ष्येतिवचनं वक्ष्येतिवचनमिति चार्थे कर्तृत्वविवक्षे

२० लकाररहितस्य यप्रत्ययस्य विद्यानात् प्रायश्चकारः । चार्थेतिवचनं कृत्वाऽहोऽर्थवामावात् । वक्ष्येतिवचनं तद्वर्ती-
त्यस्मिन्नर्थे कान्दस इकारप्रत्ययोऽप्युदात्तः । चान्यथाऽहो ११ तद्वक्ष्येतिवचनमर्थवामावात् चान्यथाऽहोऽर्थवामावात्
मन्त्रमनुष्णानाम् ११ (कि ०६) इत्यत्रावधारितव्यम् । विद्वादीत्यत्र ' सौर्विच ' (वा १.४.००) इति
सिपः स्थान आदिहस्य शब्दस्य चित्त्वमित्यात्मा प्रायश्चकारः । वक्ष्येति विकरणमन्त्रमन्त्रोक्तारस्य
स्वरः सति सतिष्ठतयाऽपि व्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रमितिमन्त्रेण कृत्वाऽहोऽर्थवामावात् ११ मन्त्रे ११ तद्वक्ष्येतिवचनं
२५ " तादी य निति कृत्यती " (पा १.२.५०) तु प्रायश्चकारितिरिक्ते लकारादी निति कृति मायके वरता
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मायवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णचतुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहितामायके प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपादके चतुोऽध्यायः ॥

१८. व-प्राणावादि; तं, मै-प्राणाय त्वेति । १९. मै- ' विद्वा ' नास्ति । २०. व-एकवक्ष्येति ।
२१-२२. व-एकादशेति । २२. इ. उ. पा. भा. हा-लक्षः । २३. भा. पा-चान्यथाऽहोऽर्थवामावात्; व-
चान्यथाऽहोऽर्थवामावात् । २४. क. तं. व. मै-लगा । २५. व-चान्यथाऽहोऽर्थवामावात् । २६. व. हा-सर्विको
संस्थितोऽहमि । २७. व-एकवक्ष्ये; इ. पा. भा. हा-एकवक्ष्ये । २८. इ. उ. पा. भा. हा-तद्वक्ष्येति ।

कपालोपधानम्]

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छापाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्कृव्यादं^५ सेधाऽऽ देवयजं वह

धृष्टिः । असि । ब्रह्म । यच्छ । अपेति । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम-अदम् । जहि ।

निरिति । क्रव्यादमिति क्रव्य-अदम् । सेध । एति । देवयजमिति देव-यजम् । वह ।

धृष्टिमादत्ते—‘ धृष्टिः ’ इति ॥ ^१धृष्टिः उपवेशः । धृष्टिर्धर्षणे समर्था ^२असि शत्रू-
णाम् । अतो ^३ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नं ^४यच्छ देहि । किं हि नाम त्वया न शक्यते कर्तुमिति ॥ ५

गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—‘ अप ’ इति ॥ हे ^१अग्ने गार्हपत्य, यस्त्वयि आत्मा अग्निः
तं ^२जहि नाशय । आमात् अपकाशी हविषो विनाशकः । “ अदोऽनने ” (पा ३.२.६८)
इति विट्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

अङ्गारं निरस्पति—‘ निः ’ इति ॥ ^१क्रव्यादम् अग्निं ^२निः ^३सेध निष्कृष्य
बहिरपनय । विधू गत्यां भौवादिकः । आममांसभक्षकः क्रव्यात् चिताग्निः । “ क्रव्ये च ” १०
(पा ३.२.६९) इति विट्प्रत्ययः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अङ्गारमन्यमावर्तयति—‘ ^१आ देवयजं वह इति^२ ॥ देवान् यजतीति देवयट् ।
हविषां सम्यक् संपादकः । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ” (पा ३.२.१७८) इति क्तिप्-

बहानुवाके पेषणमुक्तम् । यद्यप्यनन्तरं पुरोडाशो निष्पादनीयस्तथाऽप्यतप्तेषु कपालेषु
पुरोडाशस्य अपभितुमशक्यत्वात् सप्तमे कपालोपधानमभिधीयते ॥

१५

धृष्टिरिति ॥ कल्पः—“ धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेशमादाय ” (आपश्चौ १.२२.२) इति ।
पञ्चाङ्गशास्त्रामूले छिन्नः प्रादेशपरिमितः उपवेशः ॥ हे उपवेश, त्वमङ्गाराणां धर्षणे समर्थः ^१असि ।
अतो ब्रह्मशब्दोदितं ^२पुरोडाशरूपं देवान्^३ प्रयच्छ ॥ धृष्टिश्चब्दो धैर्यद्योतनायेत्याह—“ धृष्टिरसि
ब्रह्म यच्छेत्याह एतौ ” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

अपाग्ने इति ॥ कल्पः—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहीति ^१गार्हपत्यात् प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्त्य २०
निष्कृव्यादं^२ सेधेति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेवो^३ निरस्याऽऽदेवयजं वहेति दक्षिणमवस्थाप्य ”
(आपश्चौ १.२२.२) इति ॥ हे गार्हपत्य ^४अग्ने, योऽग्निः शास्त्रीयं पाकमन्तरेणाऽऽमं द्रव्यमस्ति
न तु ^५पाकार्यं स्थापितस्य पाकं करोति तम् ^६अप ^७जहि ^८मारय । यच्च लौकिकं मांसमस्ति तमपि
निषेधय । यस्तु देवान् यजति तम् ^९आ ^{१०}वह ॥ यथोक्तस्य अग्न्यानयनस्य कपालोपधानार्थतां
दर्शयन् प्रसीदति—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्कृव्यादं^१ सेधाऽऽ देवयजं वहेत्याह । प २५
एवाऽऽमात् क्रव्यात् । तमपहृत्य । मध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति ” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

१-१. मे- एति ।

१. प-पुरोडाशं देवानाम् । २. आ-‘ गार्हपत्यात् ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ आहवनीयाद्वा ’ । ३. आ-
, ‘ देवम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ वा ’ । ४. आ, इ, उ, भा, हा-पाकार्यं । ५-६. आ, क-अपनय; तं-अपनीय ।

निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातयो ध्रुवमसि पृथिवी दृग्हाऽऽयुर्दृग्हा

प्रजां दृग्हा सज्जानान्स्मै यजमानाय पर्यूह

निर्दग्धमिति निः-दग्धम् । रक्षः । निर्दग्धा इति निः-दग्धाः । अरातयः ।

ध्रुवम् । अस्मि । पृथिवीम् । दृग्हा । आयुः । दृग्हा । प्रजामिति प्र-जाम् ।

५ दृग्हा । सज्जानानिति स-ज्जानान् । अस्मै । यजमानाय । परीति । उह ।

प्रत्ययः^२ । म् एव प्रकृतिस्वरः । "देवयजम अस्मि" आ "वह आनय । " य एवामात् कव्यात् " (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि श्रावणम् ॥

अङ्गारमधिकर्तयति—'निर्दग्धम्' इति ॥ प्रपुष्टादिना व्याख्यानम् (तैसं १.१.२) ।

"अग्निमप्युपदधानि" (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि श्रावणम् ॥

१० मध्यमं कपालमुपदधानि—'ध्रुवम्' इति ॥ 'ध्रुव' निभक्तं मध्यमं सर्वकपालानाम् 'असि ।
३ 'सर्वं तद्वत्' । 'पृथिवी दृक्हा कुरु । दृग् दृहि दृह्य । अन्तर्भाविनप्यर्थः । पृथिवीशब्दो ऋषिपत्तोऽ-
न्तोदात्तः । यजमानस्य 'आयुः' 'प्रजां च 'दृग्हा । प्रजाशब्दः कृत्स्नमुपदप्रकृतिस्वरेण (पा
६.२.१३९) अन्तोदात्तः । किं च 'अस्मै' 'यजमानाय । पष्ठपर्ये चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) ।
अस्य यजमानस्य 'सज्जानान् समानजन्मनः' 'पर्यूह परितः सेवमानान् कुरु । " सज्जानानस्मा

१५ निर्दग्धमिति ॥ "निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातयः", " ध्रुवमसि पृथिवी दृग्हाऽऽयुर्दृग्हा प्रजां दृग्हा
सज्जानान्स्मै यजमानाय पर्यूह " "देवयजमोमन्त्रयोरधोक्रमेण विनिर्भोगः कल्पे दक्षितः— " ध्रुवमसीति
तस्मिन् 'मध्यमपुरोडासकपालमुपदधाति । निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालोऽङ्गारमत्याशयः "

(आपलो १.२२.२-३) इति ॥ हे कपाल, एवं इदम् 'असि, अतः पृथिव्यादीन् दृहीकुरु । अथ
यजमानस्य ज्ञातीन् परितः सेवकान् कुरु । अस्मिन् कपालोऽवशिष्यते 'रक्षः निःशेषम् दग्धम् ॥ आग्नाय-

२० क्रमेण निर्दग्धमन्त्रमादौ व्याचष्टे—'निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षा-स्त्वैव निर्दग्धति"
(तैत्रा ३.२.७) इति ॥ "कपालोपधानं विधत्ते—" अग्निमप्युपदधाति । अस्मिन्नेव कोके ज्योतिर्धत्ते "

(तैत्रा ३.२.७) इति । यथोक्ताङ्गारयुक्ते प्रदेशे कपालमुपदध्यात् ॥ "कपालस्थोपरि अन्वस्थाङ्गारस्य
स्थापनं विधत्ते—" अङ्गारमधिकर्तयति । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते " (तैत्रा ३.२.७) इति ॥ कपाल-

स्थाप्य ऊर्ध्वं च स्थिताभ्यामङ्गाराम्बां लोकद्वयस्य ज्योतिष्मत्वे ततोऽप्यूर्ध्वमङ्गारस्य स्थापनासंभवात्
२५ दिवो ज्योतिर्न स्थादिति न सङ्गनीयमिवाह— "आदित्यमेवामुर्ध्वलोके ज्योतिर्धत्ते " (तैत्रा
३.२.७) इति ॥ एतद्वृत्तान्तज्ञानं प्रसंसति— " ज्योतिष्मन्तोऽस्मा हमे लोका मवभित । य एवं
वेद " (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

२. तं. ति. पं. व- विच् प्रत्ययः । ३-३. तं. ति. पं. व- सः त्वद्वत् ।

६. तं-इत्यनयोर्मन्त्रः । ७. आ. का. पा. हा-मध्यमं पुरोडासः । ८. आ. उ. मां-कपालानामुपकनम् ।
९. आ. इ. उ. मां. हा-कपालोपरि ।

क्यालोपधानम्]

धर्मस्यन्तरिक्षं द२ह प्राणं द२हापानं द२ह सजातानस्मै
यजमानाय पर्युह धरुणमसि दिवं द२ह चक्षुः(१)द२ह श्रोत्रं द२ह

धर्मम् । असि । अन्तरिक्षम् । द२ह । प्राणमिति प्र-अनम् । द२ह ।

अपानमित्यप-अनम् । द२ह । सजातानिति स-जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीति ।

ऊह । धरुणम् । असि । दिवंम् । द२ह । चक्षुः(१) । द२ह । श्रोत्रम् । द२ह ।

५

अभितो बहुलान् करोति ” (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ समानस्य छन्दसि ”
(पा ६.३.८४) इत्यादिना सभावः । “ वा जाते ” (पा ६.२.१७१) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । जात्यादिप्रहणं नानुवर्तिष्यते । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अस्मा
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । लसर्वधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) यजमाने धातुस्वरः ।

“ उपसर्गादस्यवृद्धोर्वा वचनम् ” (पा १.३.२९ वा ३) इत्युच्यतेः परस्मैपदत्वम् ॥

१०

पूर्वार्धमुपदधाति—‘ धर्मम् ’ इति ॥ ‘ धर्मं धारकं पुरस्तात् पुरोडाशस्य ’ असि ।
धृब् धारणे । “ गुहृवीपचि ” (उ ६.०६) इत्यादिना त्रप्रत्ययः । ‘ त्वम् अन्तरिक्षादिकं ’ द२ह
निश्चलं धारय । प्राणापानशब्दौ थायादिस्वरेण (पा ६.२.१४४) अन्तोदात्तौ । समानमन्यत् ॥

अपराधमुपदधाति—‘ धरुणम् ’ इति ॥ ‘ धरुणं धारकम् अपरतः पुरोडाशस्य

धर्ममिति ॥ बौधायनः—“ अथ पूर्वार्धमुपदधाति धर्मस्यन्तरिक्षं द२ह प्राणं द२हापानं द२ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । अथापराधमुपदधाति धरुणमसि दिवं द२ह चक्षुर्द२ह श्रोत्रं द२ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । अथ दक्षिणार्धमुपदधाति धर्मासि दिशो द२ह धोनि द२ह प्रभां द२ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । १०-अथ पूर्वार्धमुपदधाति-१० चितः स्य प्रजामस्मै रथिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति ” (बौधौ १.८) इति । आपस्तम्बः—
“ धर्ममसीति पूर्वं द्वितीयं स२स्पृष्टं धरुणमसीति पूर्वं तृतीयम् ” (आपधौ १.२.२.३) इति । २०
“ धर्माऽसीति सप्तमं चितः स्येत्थष्टमम् ” (आपधौ १.२.३.१) इति ॥ तत्र धर्मधर्मधरुणशब्दा
धारकत्वं ध्रुवन्तो द२हत्वं लक्षयन्ति । हे अष्टमकपाल, त्वं ११चित्तरूपोऽसि । ततो यजमानस्य प्रजादिकं
परितः संपादय । प्रजादेः प्रत्येकमुपपद्यविवक्षया पृथग्वाक्यत्वं द्योतयितुम् ‘ अस्मै ’ इति पदस्था-
ऽऽवृत्तिः । ‘ चितः स्य ’ इति बहुवचनमादरायम् ॥ क्रमेण मन्त्रान् व्याचष्टे—“ ध्रुवमसि पृथिवीं
द२हेत्याह । पृथिवीमेवैतेन द२हति । धर्मस्यन्तरिक्षं द२हेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन द२हति । २५

४. मै-‘ त्वम् ’ नास्ति ।

१०-१०. इ. पा. हा- अथोऽपूर्वार्धमुपदधाति; [बौधौ सूत्रे ‘ पूर्वमुपधिमुपधाति ’] ।
११. आ. इ. उ. त. पा. आ. हा-उपचितम् ।

सज्जानान्स्मै यजमानाय पर्युह धर्मासि दिशो द२ह योनिं द२ह

प्रजां द२ह सज्जानान्स्मै यजमानाय पर्युह चितः स्य प्रजामस्मै रयिमुस्मै

सज्जानानिति स-ज्जानान् । अस्मै । यजमानाय । परीति । ऊह । धर्मै । असि । दिशः ।

द२ह । योनिम् । द२ह । प्रजामिति प्र-जाम् । द२ह । सज्जानानिति स-ज्जानान् । अस्मै ।

यजमानाय । परीति । ऊह । चितः । स्य । प्रजामिति प्र-जाम् । अस्मै । रयिम् । अस्मै ।

असि । “ धारेणितुक्च ” इति उनन्प्रत्ययः । तत् त्वं धुप्रश्नीनि द२ह । समानमन्यत् ॥

दक्षिणार्धमुपदधाति—‘ धर्म ’ इति ॥ ‘ धर्म ’ धारकं दक्षिणतः पुगेडाशस्य असि । धृषो मनिन् । अत्र तु प्रजननशक्तिः प्रजा ॥

अन्यान्यमुपदधाति—‘ चितः ’ इति ॥ श्रीयन्ते उपश्रीयन्ते इति चितः चितयः ।

१० यस्मात् चितः स्य, तस्मादस्य यजमानस्य प्रजार्थं पर्युहनं परितन्विनम् । प्रत्येकमभिधानात् एकवचनम् । “ शिष्टं स्पष्टम् ॥

चक्षुमसि दिवं द२हेत्याह । दिवमेवैतेन द२हति । धर्मासि दिशो द२हेत्याह । दिश एवैतेन द२हति ” (तैत्तिरीय १-२-७) इति ॥ उपसंहरति—“ इमानेवैतैर्लोकां द२हति ” (तैत्तिरीय १-२-७) इति ॥

एतद्वचनं प्रशंसति—“ द२हन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । न एवं वेद ” (तैत्तिरीय १-२-७)

१५ इति । सर्वत्र विशेषार्थं केनापि प्रकारेण स्तुत्या अहोभवादीवेति अनुपादयितुं कपाकोपधानं अनुपादयतीति । तत्राऽप्येकः प्रकारः—“ त्रीण्यमे कपाकान्मुपदधाति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामापर्ये ” (तैत्तिरीय १-२-७) इति । मध्यमपूर्वापरकपालगतं “ त्रिण्यमपि प्रकृतम् ॥ अथापरः प्रकारः—“ एकममे कपाकमुपदधाति । एवं वा अमे कपाकं पुरुषस्य संभवति । अथ द्वे । अथ त्रीणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ । तस्माद्वाकपालं पुरुषस्य शिरः ” (तैत्तिरीय १-२-७) इति । मध्यमं

२० ‘ चक्षुमसि ’ इत्येकं कपाकमुपधीयते । ततो ‘ धर्मासि ’ इत्यनेन सह द्वे । ‘ चक्षुमसि ’ इत्यनेन सह त्रीणि । ‘ धर्मासि ’ इत्यनेन सह चत्वारि । ततः केवापि मते ‘ चितः स्य ’ इत्यनेनैकोपरितन्वाति चत्वारि-त्यष्टौ भवन्ति । पुरुषस्यापि गर्भे प्रथमं शिरोरूपमकपालं कपाकमुत्पद्यते । एवात् क्रमेण रेखाभिरुत्पद्यते ॥ कपाकेषु संख्यां स्तुत्या अनुपादानं स्तीति—“ वदेवं कपाकान्मुपदधाति । यदो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिरसरस्करोति । जगमानमेव तसरस्करोति । तसरस्कृतमात्मानम् । अमुर्ध्वलोकेऽनुपरीति ”

२५ (तैत्तिरीय १-२-७) इति । उपधानेन कपाकेषु संस्कृतेषु तद्द्वारा लक्षाण्यो यानः संश्लिष्यते । यज्ञद्वारा तस्मात्

५. व-अन्यत् ।

१२, क-त्रितमपीत्यम्; तै-त्रितमित्यम् ।

कपालोपधानम्]

सजातानस्मै यजमानाय पर्युह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं

सजातानिति स-जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीति । ऊह ।

भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ।

अङ्गारैरभिव्रासयति—‘ भृगूणाम् ’ इति ॥ भृगवोऽङ्गिरसश्च तपस्विनः प्रसिद्धाः । तेषां तपसा तप्यध्वं तप्तानि भवत । कर्मणि लकारः । “ देवतानामेव ” (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

कपालानि विमुञ्चति—‘ यानि ’ इति । इष्टिसंस्थानकालभाविनोऽपि विमोकमन्त्रस्य प्रासङ्गिकमिहाऽऽम्नानम् । इयं चतुष्पदानुष्टुप् । यणादेशाकरणेन प्रथमतृतीयौ पूरणीयौ^१ ।

प्रजापतेः संस्कारः । तेन कपालयज्ञप्रजापतिसंस्कारेण तेषां संस्कृतत्वात् यजमानः स्वयं संस्कृतो भवति । तं च संस्कृतं^{१३} स्वर्गे लोके गच्छन्तमनु फलदानाय यज्ञः प्रजापतिरूपधारी कश्चिद्देवो गच्छति ॥ अपरः प्रकारः—“ यदष्टावुपदधाति । गायत्रिया तत्संमितम् । यज्ञव । त्रिवृता तत् । यद्दश । विराजा तत् । षडेकादश । त्रिष्टुभा तत् । यद्द्वादश । जगत्या तत् । छन्दःसंमितानि स उपदधत्कपालानि । इमौल्लोकाननुपूर्वं दिशो विष्टयै ददहति । अथाऽऽयुः प्राणान् प्रजां पशून् यजमाने दधाति । सजातानस्मा अभितो बहुलान् करोति ” (तैत्रा ३.२.७) इति । त्रिवृच्छब्दः स्तोमवाची । स च स्तोमः “ उपास्मै गायता नरः ” (ऋसं ९.११.१) इत्याद्यभिर्नैवभिः संपद्यते । छन्दःशब्दश्च स्तोममप्युपलक्षयति । गायत्रीविराट्त्रिष्टुब्जगतीनां चाष्टवाद्यक्षरसंख्या प्रसिद्धा ।^{१४} तथा संख्यया छन्दःसादृश्यम् । नन्वत्राऽऽमेयस्याष्टौ कपालान्यग्नीषोमीयस्य षेकादश, न तु नवादिसंख्या लभ्यत इति चेत् । बाढम् । तथाऽपि संख्याऽन्यत्र^{१५} विद्यमाना प्रसङ्गादिह स्तूपते । त्रयोदशसंख्या न काप्यस्ति । एकादिका सप्तपर्यन्ता संख्याऽन्यत्रास्तीति चेत्तर्हि तस्या अप्यनेन न्यायेन स्तुतिरुच्येया । ईदृशानि कपालान्युपदधानोऽध्वर्युरनुक्रमेण पृथिव्यादिलोकान् प्रागादिदिशश्च दृढीकरोति । लोककुट्टया कपालानां स्थापितत्वात् । अत इदमुपधानं लोकवृद्धयै भवति । किं चाऽऽयुरादीन् आतुपुत्रांश्च यजमाने संपादितवान् भवति । क्रमप्राप्ते मन्त्रे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“ धितः स्थेत्याह । यथा यजुरेवैतत् ” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

भृगूणामिति ॥ कल्पः—“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन कपालेष्वङ्गारानध्यूह ” (आपञ्चो १.२३.६) इति ॥ हे कपालानि, देवतातपोरूपेणाऽग्निना तप्तानि भवत ॥ इममेवार्थं दर्शयति—“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति ” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

यानीति ॥ अयं मन्त्रो यद्यपि यागसमाप्तौ पठनीयस्तथाऽपि^{१६} कपालप्रसङ्गादिहाऽऽम्नातः ।

६. ति. ब-पूर्वौ ।

१३. इ. उ. भा. हा-स्वर्ग° । १४. क-‘ तथा ’ नास्ति; तं. ब.-तया । १५. ब-स्तूयमाना । १६. तं-‘ कपाल° ’ नास्ति ।

यानि घर्मे कपालान्युपनिन्वानि वेधमः ।

पुष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायु वि मृञ्जताम् ॥ ७ ॥

[चतुर्गुणान्वारिषाञ्च]

यानि । घर्मे । कपालानि । उपनिन्वन्तीन्पुनः निन्वन्ति । वेधमः ।

५ पुष्णः । तानि । अपीनि । व्रते । इन्द्रवायु इतीन्द्र वायू । विनि । मृञ्जताम् ॥ ७ ॥

[मैत्रं १-१-८; कामं १-२; कपितं १-२; वामं १-१७-१८]

विधायको वेधाः अन्वयः । विध विधाने । अनुपपन्नः (उ ६.६.५) । उच्यतेति वाच्यं (पा ६.१.१६०) अन्तोदात्तः । व्यग्रयेन ब्रह्मचर्यम् । एको व्याघ्रपुच्छादयानि । "यानि" "कपालानि" "घर्मे अङ्गारे" "वेधमः" उपनिन्वन्ति उपाहतम् । वर्तमानमाभावे (पा ३.३.१३१)

१० लट् । "तानि कपालानि" "इन्द्रवायु" "वि" "मृञ्जताम्" । "मृञ्जताम्" इत्यादि नन्वेकपाहनात् तावेव विमोचकाविति भावः । "भोक्तृगदेऽनुदात्तादौ" (पा ६.२.१४२) इत्युभयपदप्रकृति-स्वरत्वे निपिद्धे समानान्तोदात्तत्वम् । किमुपधानं विमोकार्पणमिव आह- "पुष्णः पोषकस्याग्नेः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) विभक्तैरुदात्तत्वम् । तस्य "व्रते हविःश्रपणलक्षणे कर्मणि अपीते समासे इदानीं विमुञ्जतामिति । "सं ते मनसा मनः" (तैमं १-३-१०) इत्यादिबत् ।

१५ 'अपि' इति उपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमप्यादिपते । उपनिन्वन्ति इत्यत्र "सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्कधातुक्स्वरं न वाचते" इति वचनात् लसार्कधातुक्स्वरुदात्तत्वम् । "चतुष्पदपक्षा" (तैमं ३-१-७) इत्यादि आक्षेपम् ॥

॥ इति प्रथमे मसमोऽनुवाकः ॥

तद्विनियोगश्च^{१७} दर्शितः— "यानि घर्मे कपालानीति चतुष्पदपक्षा कपालानि विमुष्ण संख्याकोद्भा-
सयति । संतिष्ठते दर्शपूर्णमासी" (आपसी ३-१४-४-५) इति । अक्षर्युक्त्वा "वेधमः" "यानि" "घर्मे" "कपालानि" आदीन्ते बह्वी 'भुवममि' इत्यादिमन्त्रैकपक्षापितवन्तः । पृथक् बह्वचनम् । तादृशान्यपि कपालानि विमोक्तुं समर्थौ "इन्द्रवायु" पोषकस्य वज्रमानस्य वागकये "व्रते ममाप्ये" सति "वि" "मृञ्जताम्" ॥ अनेकगुणविशिष्टं विमोक्तं विवक्षते— "तानि मतः सदस्मिन्ते । यानि घर्मे कपालान्युपनिन्वन्ति वेधस इति चतुष्पदपक्षा विमुञ्जति । चतुष्पाद्ः पक्षः चतुष्पदोपरिहात् प्रतिष्ठिति" (तैमं ३-२-७) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"अद्विरादापोपवेधमपाहारी विमोक्तयेत् ।

निष्कापसारवेधकमा वृत्तान्ते तु सोचयेत् ॥ १ ॥

१७. आ. क-तद्विनियोगः सूत्रे ।

कपालोपग्रहम्]

ध्रुवं कपालमाधाय निर्दिष्टारं तथोपरि ।
धर्मं द्वितीयं धरणं तृतीयं धर्मसप्तमम् ॥ २ ॥
चित्तोऽष्टमं भृगू तेषु सर्वेष्वङ्गारोपणम् ।
यानि स्वकाले संप्राप्ते कपालानि विमुञ्चति
अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता द्वादश मन्त्रकाः ॥ ३ ॥ इति ॥

५

अथ मीमांसा— चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।

उत अपणमेवाऽऽद्यो वापार्थत्वात्तृतीयया ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छूपणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे “प्रसञ्जनम्” ॥ (जैन्या ४.१.२२-२३) इति ॥ १०

“कपालेषु अपयति” इति अपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति” इति कपाले तुषधारणं श्रुतम् । ते च तुषाः सकपालाः “रक्षसां भागोऽसि” इति मन्त्रेण कृष्णाजिनस्याधस्तात् अवस्थापनीयाः । तत्र अपणं यथा कपालसंपादनस्य प्रयोजकं तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः । “एकहायन्या” (तैसं ६.१.६) इति तृतीयया यथा गोः क्रयार्थत्वं तथा “कपालेन” इति तृतीयया कपालस्य “तुषवापार्थ-त्वावगमादिति चेत् । भवम् । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतम् । किं तर्हि ? यत्कपालं पुरोडाशअपणायोपात्तमासादितं च तस्यैव कपालस्य साधनत्वम् । एतच्च पुरोडाशकपालेनेति सविशेषणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं अपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनः २०-तुषवापेन प्रयुक्तिः २० संभवति । तस्माच्छूपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापेऽपि प्रसङ्गात् सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीययाश्रुत्या बोध्यते ॥

१५

अथ व्याकरणम्—घटिशब्दः कितम्प्रत्ययान्तत्वादायुदात्तः । आमाच्छब्दे कृत्स्वरः । तथैव २० देवयज्शब्दः । निर्देयमिति प्रत्युष्टवत् । सजातानित्यत्र समानं जातं जन्म येषां ते सजाताः । “वा जाते” (पा ६.२.१७१) जातशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ २१ समासे विकल्पेनान्तोदात्तो २१ भवति । भृग्वह्निरःशब्दौ वृषादी । उपविन्वन्तीत्यत्र यानीत्यनेन यच्छब्दयोगाक्षिपाताभावः । विकरण-प्रत्ययस्वरस्य सतिशिष्टस्यापि अवलीयस्त्वेन “उदात्तयणः” (पा ६.१.१७४) इति उपरि-तनस्याकारस्योदात्तः । पूष्ण इत्यत्र “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” (पा ६.१.१६१) इति २५ विभक्तितरुदात्ता । इन्द्रवायु इत्यत्र “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६.२.१४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु” (पा ६.२.१४२) अनुदात्तादौ पृथिव्यादिव्यतिरिक्त उत्तरपदे देवताद्वन्द्वस्वरो न भवति । ततः “समासस्य” (पा ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

३०

संहिताभाष्ये प्रथमप्रकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

१८. क- प्रयोजनम् । १९. क- तुषोपवापार्थावगमादिति; तं-तुषवापार्थत्वावगमार्णोत् ।
२०-२०. तं-तुषवापेन प्रयुक्तिः, क-तुषवापेनप्रयुक्तिः । २१-२१. क-समासान्तोदात्तः ।

सं वपामि समापो अद्भिरग्मत समोषधयो रसेन

समिति । वपामि । समिति । आपः । अद्भिरग्न्यन् रमिः । अग्मन् । समिति । ओषधयः । रसेन ।

पिष्टानि संवपति—‘सम्’ इति ॥ समित्येकीभावे; सह प्रक्षिपामि । सावित्र-
शेषभायम् । “अग्नये जुष्टम्” (तैस १.१.४) इत्यपि लभ्यते ॥

- ९ प्रणीता मन्त्रीरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयन्ते—‘समापः’ इति वस्त्ववस्वादिस्त्यपदया
उपरिष्ठादब्रूहत्या ॥ ‘आपः प्रणीतालक्षणाः । ‘अद्भिः मन्त्रीरानीयमाभिः’ सम ‘अग्मत
संगच्छन्ताम्’ । “उद्दिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अमर्शनामभ्यानविभक्तकदा-
त्तत्वम् । “उद्दिदसि लुक्लुक्लिटः” (पा ३.४.६) इति लृक् । “समो गम्यच्छि-
म्याम्” (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । “बहुञ्ज उद्दिमि” (पा २.४.७३) इति
१० शपो लुक् । “आत्मनेपदेष्वनतः” (पा ७.१.५) इत्यदादेशः । यद्वा तेनैव लृक् ।
“मन्त्रे वस” (पा २.४.८०) इत्यादिना लृक् । “गमहन्” (पा ६.४.९८)
इत्युपधातोपः । किं च ‘ओषधयः पिष्टलक्षणाः’ अनेन आनीयमानेन द्विप्रकारेण ‘रसेन
जलेन संगच्छन्ताम् । ओषा धीयन्त आस्विस्त्योषधयः । दासीभारादिव्यात् (पा ६.२.४२)
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओषशब्दो घञन्त आद्युदात्तः । “कर्मण्यधिकरणे च”

- १५ सप्तमे कपालोपधानमुक्तम् । ततस्तत्तेषु कथञ्चावसरश्चादृष्टमे पुरोडाशमण्यमभिधीयते ॥
समिति ॥ ‘संवपामि’ इत्यस्वाऽऽम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं प्रथित्वा विधिवोगः कथ्ये
इति—“अथोक्तोण गार्हपत्यमुपविश्य वाक्यमः तिरःपवित्रं पाप्मां कृत्वात्रिमात् पिष्टानि संवपति
देवस्य रवा सवितुः प्रसवेऽभिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टम् सं वपामि अग्नीषोमाभ्याममुष्या
अमुष्या इति” (बीष्म १.९) इति ॥ अवेक्षितस्थाने ‘प्रयोक्तव्य इत्येतमर्थं दृष्टवितुमेव निदोष-
२० वेक्ययोः ‘देवस्य रवा’ इति मन्त्रो द्विराग्न्यात् । “अग्न्याऽम्नातमन्त्रमेवैवाभिधीयते” इत्याचष्टे—
“देवस्य रवा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूयै । अभिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अथिकी हि देवाकामण्यर्ह
आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह ययै । सं वपामि इत्याह । यथादेवतमेवीनामि संवपति”
(तैत्ति ३.२.८) इति ॥

- समाप इति ॥ बीधायनः—“प्रणीताभ्यः सुवेणोपहाय वेदेनोपयस्य पात्रि वास्तथाविधं मन्त्रीभ्यः
२५ ता उमवीरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयन्ते समापो अद्भिरग्मत समोषधयो रसेन स ९ देवतीर्जमातीभिर्मनुमती-
मंभुमतीभिः सुवपमिति” (बीष्म १.९) इति । पूर्व कथ्यते संपृहीता आपः प्रणीताः । तदा आपो

१. ति. व—‘संगच्छन्ताम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘अद्भिः’ । २. ये—रसेन ।

१. इ. क. तै. पा. भा. हा-१. योषधयः । २-२. इ. पा. हा-अनेनैव प्रयोक्तव्यमित्यभिधीयते

स० रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमद्भ्यः

समिति । रेवतीः । जगतीभिः । मधुमतीरिति मधु-मतीः । मधुमतीभिरिति मधु-मतीभिः ।

सृज्यध्वम् । अद्भ्य इत्यत्-भ्यः ।

(पा ३.३.९३) इति दधातेः किप्रत्ययः । एवं परोक्षवदभिधायेदानीं प्रत्यक्षवदभिधीयते^१ ।
 रेवतीः रेवत्यः धनवत्यः सर्वधनकारणत्वात् । “ रयेर्मतौ बहुलम् ” (पा ६.१.३७ वा ६)
 इति संप्रसारणम् । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
 “ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ” (पा ६.१.१७६) इत्यत्र “ रेशब्दाच्चोपसंख्यानम् ”
 (द्र. पा ६.१.१७६ वा १) इति मतुप उदात्तत्वं बत्वं च । ईदृश्यो यूयं जगतीभिः
 सं सृज्यध्वम् संसृष्टा भवत । कर्मणि लकारः । जगतीभिः जङ्गमस्वभावाभिः । “ वर्तमाने
 पृषद्वृहन्महज्जगच्छतृषच्च ” (उ २४१) इति गमेरितिप्रत्ययः, मकारलोपः, द्विवचनं च
 निपात्यते । “ उगितश्च ” (पा ४.१.६) इति ङीप् । “ अभ्यस्तानामादिः ”
 (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । शतृवद्भावेन लसार्वधातुकत्वात् (पा ६.१.१८६) प्रत्यय-
 स्यानुदात्तत्वम् । तथा मधुमतीः मधुमत्यः मधुरा यूयं मधुमतीभिः संसृज्यध्वम् । एतदुक्तं
 भवति— हे आपः रेवत्यो मधुमत्यश्च, यूयं जगतीभिर्मधुमतीभिश्च ओषधीभिः संसृज्यध्वमिति ।
 “ आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति ” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि, “ आपो वै रेवतीः ” (तैत्रा
 ३.२.८) इत्यादि च ब्राह्मणम् ॥

अपः परिप्लावयति— ‘ अद्भ्यः ’ इति गायत्र्यैकपदया यजुरन्तया ॥ हे ओषधयः, यूयं

मद्भ्यः । आपस्तम्बेन तु प्रणीतामात्रेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः । “ जुवेण प्रणीताम्य आदाय वेदेनोप-
 यम्य समापो अग्निरगमतेति पिष्टेष्वानीष ” (आपश्रौ १.२४.५) इति ॥ प्रणीताः आपः मद्भ्यः
 अग्निः संगच्छन्ताम् । पिष्टरूपाः ओषधयः द्विविधोदकरसेन संगच्छन्ताम् । किं च हे आपः, यूयं
 सर्वसंस्थाऽभिष्टुद्धिहेतुत्वात् तद्द्वारा धनवत्यः स्वभावतो माधुर्यवत्यश्च । ओषधयोऽपि जङ्गमरूप-
 पञ्चभिष्टुद्धिहेतुतया पञ्चरूपधनयुक्ताः स्वभावसिद्धस्वादुत्वेन माधुर्यवत्यश्च । ततः पिष्टरूपाभिस्ताभिः
 ओषधीभिः संसृष्टा भवत ॥ मन्त्रस्य पूर्वभागे जलौषधिसंगमस्य फलमाह— “ समापो अग्निरगमत
 समोषधयो रसेनेत्याह । आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति । अन्वा वा एता-
 सामन्वा जिन्वन्ति । तस्मादेवमाह ” (तैत्रा ३.२.८) इति । जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । यद्यप्यचेतना- २५

३. मै— प्रत्यक्षवदुन्मते ।

३. आ. इ. उ. क. तं. पा. मां. हा— पिष्टेष्वानयति । ४. इ. उ. पा. मां. हा— सर्वस्याऽभिः ।

५. उ. पा. मां. हा— संसृष्टा ।

परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृथ्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यमये

परीति । प्रजाता इति प्र-जाताः । स्था । समिति । अद्विरित्यन्-भिः ।

पृथ्यध्वम् । जनयत्यै । त्वा । समिति । यौमि । अमये ।

- ५ अद्व्यः परि प्रजाताः अद्वय एव सर्वाः संभूताः । यस्मादेवं स्थ तस्मादाभिः सं
 ५ पृथ्यध्वम् संप्रज्ञा भवन । कर्मणि लकारः । अद्भिः संपर्केण युष्माकमभिवृद्धिरिति ।
 “ यथा सुवृष्टे ” (तैत्रा ३-२-८) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ उद्भिदम् ”
 (पा ६-१-१७१) इत्यादिना अद्वयो विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रकृष्टा जाताः प्रजाता इति
 प्रादिसमासः, प्रानार्ययत् । गन्वितामानान् अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्यत्त्वम् (पा ६-२-२) ।
 यद्वा-अन्तर्भावितव्ययान् कर्मणि निष्ठाया “ गतिरन्तरः ” (पा ६-२-४०) इति
 १० पूर्वपदप्रकृतिस्यत्त्वम् ॥

आलोडयति—‘ जनयत्यै ’ इति । ‘ जनयत्यै प्रजातां जनयत्यै त्वा सं यौमि ’
 मिश्रीकरोमि । “ अमेरतिः ” (उ ४००) इति विधीयमानः अनिप्रत्ययो बहुलवचनात्

- नामपामोषधीनां च नास्ति प्रीतिस्तथाऽपि पुरोडाशरूपेण देवप्रिवहेतृत्वात् ननुपकारः । न हि
 १५ केवलं जलेन पिष्टेन वा पुरोडाशः समश्नति, किंवाप्योष्णमेकन रूपेण प्रीत्येन । यस्मात् तासाम-
 पामोषधीनां च मध्येऽस्मा आपोऽस्या ओषधीः प्रीणयन्ति । अस्याओषधयोऽस्या अपः प्रीणयन्ति ।
 तस्मात्समश्नः ‘ समोषधयो रसेन ’ इत्येवं ब्रूते ॥ इतरभागे माधुर्यसंपादनं कथमाह—“ मर रेवती-
 र्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः मृज्यन्वमिषाह । आपो ये रेवतीः । पशवो जगतीः । ओषधयो
 मधुमतीः । आप ओषधीः पशून् । तानेवास्मा एकधा मरमृज्य । मधुमतः करोति ” (तैत्रा
 ३-२-८) इति ॥

- २० अद्व्य इति ॥ बोधायनः—“ अधानुपरिष्कादयत्तद्व्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृथ्य-
 ध्वमिति ” (बौध १-२) इति । आपस्तम्बः—“ अद्वयः परि प्रजाता इति तताभिरनुपरिष्काण्य ”
 (आपञ्च १-२४-५) इति ॥ परिष्काचनं पिष्टस्य सर्वत आर्दीकरणम् ॥ इं पिष्टकृता ओषधयः, पूर्व
 पूर्वम् अद्व्यः उत्पन्नाः स्थ । ततोऽद्यापि अद्भिः संपृक्ता भवन् ॥ मन्त्रेण परिष्काचनं विधत्ते—
 “ अद्वयः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृथ्यध्वमिति पर्वोष्कावचति । यथा सुवृष्ट इमामनुविम्वत् ।
 २५ आप ओषधीर्महयन्ति । तारणेव तत् ” (तैत्रा ३-२-८) इति । यथा पर्वण्ये सुवृष्टे सत्त्वयो भूमिमनु-
 प्रविश्यौषधीर्बर्धयन्ति तथाविधमिदं परिष्काचनम् । जलेन पिष्टे सर्वतः प्लाविते सति पुरोडाशनिष्पत्तेः
 जनयत्या इति ॥ वक्षः—“ सं यौमि जनयत्यै त्वा सं यौमि ” (बौध १-२) इति ॥

४. तं. ति. व-‘ संयौमि ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ संयोजयामि ’ । ५. ति. व-रमेति ।

६. क-‘ विधमिह ।

संवापादिः]

त्वाऽग्नीषोमाभ्यां मुखस्य शिरोऽसि घर्मोऽसि विश्वायुरुः प्रथस्वोरु

त्वा । अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् । मुखस्य । शिरः । असि ।

घर्मः । असि । विश्वायुरिति विश्व-आयुः । उरु । प्रथस्व । उरु ।

जनेर्ष्यन्तादपि भवति । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति तस्य सार्वधातुकत्वात्
णिलोपाभावः ॥

५

व्युद्दामिमृशति—‘ अग्नये ’ इति ॥ अग्नये त्वामिमृशामीति शेषः ॥

‘ अग्नीषोमाभ्याम् ’ इत्यत्र ‘ त्वा ’ इत्यनुषज्यते । पूर्ववच्छेषः । अभिमर्शेन चान्यस्मात्
व्यावृत्तिः क्रियते ॥

पिण्डं करोति—‘ मुखस्य शिरोऽसि ’ इति ॥ “ यज्ञो वै मुखः ” (तैत्रा ३.२.८);
तस्य ^१शिरः मुख्यमङ्गम् ^२असि, प्राधान्यात् ॥

१०

अधिश्रयति—‘ घर्मः ’ इति ॥ ^१घर्मः प्रवर्ग्य आदित्यो वा, स एव ^२असि,
उष्णत्वात् । विश्वमायुर्येन क्रियत इति ^३विश्वायुः, विश्वायुर्नामाऽसि । “ बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

प्रथयति—‘ उरु ’ इति ॥ ^१उरु यथा भवति तथा ^२प्रथस्व । ^३यज्ञपतिः यजमानः

हे परिष्ठावितपिष्ट, त्वां हस्ताङ्गुलिमर्दनेन सम्यक् मिश्रीकरोमि । एतच्च यजमानस्य शुक्रशोणित- १५
मिश्रणेनैव प्रजोत्पत्तये संपद्यते ॥ एतदेव विशदयति—“ जनयत्यै त्वा सं यौमीत्याह प्रजा एवैतेन
दाधार ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

अग्नये इति ॥ कल्पः—“ संयुत्य व्युद्दामिमृशत्यग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्याममुष्मा असुष्मा
इति यथादेवतम् ” (बौध्रौ १.९) इति ॥ त्वामर्हं स्पृशामीति शेषः ॥ असांकर्यं मन्त्रद्वयप्रयोजन-
मित्याह—“ अग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्तै ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

२०

मुखस्येति ॥ कल्पः—“ पिण्डं करोति मुखस्य शिरोऽसीति ” (बौध्रौ १.९) इति ॥
विशर्वाङ्मुख्य व्याचष्टे—“ मुखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मुखः । तस्यैतच्छिरः । यत् पुरोडाशः ।
तस्मादेवमाह ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

घर्म इति ॥ कल्पः—“ घर्मोऽसि विश्वायुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्रयति । यजमुत्तर-
मुत्तरेषु ” (आपश्रौ १.२४.६-७) इति ॥ हे पुरोडाश, त्वं तप्तकपालस्थानेन दीप्तो देवतायोग्यत्वेन २५
हृत्स्मायुष्यदश्च ^१असि ॥ विश्वमायुर्यस्येति बहुव्रीहेरायुष्यदत्वमित्येवात्रार्थे इत्याह—“ घर्मोऽसि
विश्वायुरित्याह । विश्वमेवाऽयुर्यजमाने दधाति ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

उर्विति ॥ कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन् सर्वणि

ते यज्ञपतिः प्रथतां त्वचं गृह्णीष्वान्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयो

ते । यज्ञपतिरिति यज्ञ पतिः । प्रथताम् । त्वचंम् । गृह्णीष्व ।

अन्तरितमित्यन्तः—इतम् । रक्षः । अन्तरिता इत्यन्तः—इताः । अरातयः ।

अनेन तथोरुप्रथनेन 'उरु' प्रथतां पञ्चादिभिः । "पत्यावैश्वर्ये" (पा ६.२.१८) इति
५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ऋक्षणीकरोति—'त्वचम्' इति ॥ 'त्वचं' 'गृह्णीष्व' त्वचा अतिऋक्षणतन्मूत्रम् ।

"सर्वमेवैनं सतनुम्" (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि आक्षेपम् ॥

पर्यप्रिकरोति—'अन्तरितम्' इति यजुरादिकर्षकपदया गायत्र्या ॥ 'अन्तरितं तिरोहितम्
अपनीतम् । "अन्तरपरिग्रहं" (पा १.४.३५) इति गतिसंज्ञकत्वात् "गतिरनन्तरः"

१० (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्याख्यातमन्यत् (तैसं १.१.२) । "धर्मो
वा एषोऽशान्तः" (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि आक्षेपम् ॥

कपाकान्धमिप्रथयति । अनुक्रमनपूर्वाकृति कर्मस्थेय प्रतिकृतिमन्त्रकपात्रं करोति " (आपञ्ची
१.२५.३-४) इति ॥ हे पुरोडाश, त्वं बहु यथा भवसि तथा विस्तीर्णो भव । त्वदीयो वज्रमात्मोऽपि
प्रजाविभिः प्रक्षितोऽस्तु ॥ यजुपतेर्विस्तारं दर्शयानि— "उरु प्रथस्वोऽरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह ।

१५ यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति " (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

त्वचमिति ॥ कथम्— "त्वचं गृह्णीष्वेत्यग्निः ऋक्षणीकरोत्यनानिधारयन्" (आपञ्ची १.२५.३)
इति ॥ हे पुरोडाश, त्वमग्निः ऋक्षणीभूता 'त्वचं' स्वीकुरु ॥ निम्नोच्चतमावपरिहारेण त्वत्प्रादक्ष्ये सति
पुरोडाशः सर्वतो भवतीत्याह— "त्वचं गृह्णीष्वेत्याह । सर्वमेवैनं सतनुं करोति" (तैत्रा ३.२.८)
इति ॥ ऋक्षणीकरणं विधत्ते— "अथाप आनीय परिमार्ष्टि । मांस एव तत्त्वचं पृथयति । तस्मात्त्वचा

२० मांसं कृण्वन्" (तैत्रा ३.२.८) इति । तत् तेन मार्केन पिष्टरूपे मांस एव ऋक्षत्वकल्पत्वचं
स्थापयति । ततो लोकं माऽपि तथा इत्यन्ते ॥

अन्तरितमिति ॥ कथम्— "अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वोऽपि हवीरपि
भिः पर्यप्रिकृत्वा" (आपञ्ची १.२५.८) इति ॥ 'द्विर्द्विषैः पुरोडाशस्य परितो वक्षसां संसोक्तं
पर्यप्रिकरणम् । अनेन पर्यप्रिकरणेन राक्षसजातिष्वेवहिता, जज्ञवोऽपि ज्यवहिताः । तदेतद्विषयै—

२५ "धर्मो वा एषोऽशान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृण्वते । यत् पुरोडाशः । स हवीरो यजमानः शुभः प्रवृहः ।
पर्यप्रिकरोति । पशुमेवैनमकः । सात्त्व्या अयथाह्वय" (तैत्रा ३.२.८) इति । पुरोडाशो योऽस्ति स
एव दीप्यमानोऽग्निर्भूत्वा कदाचिदपि न क्षान्त्वति । प्रतिपक्षं वक्ष्यमाणैः संतप्यमात्रवात् । स च

६. मे—'सोऽहं'वात् ।

८. आ. इ. स. पा. हा—'त्यनमिधारयन्'; ब—'त्यनतिवर्धयन्' । ९. त. ब—'अनमिर्द्विर्द्विषैः';
उ. क. पा. मा—'अनमिर्द्विर्द्विषैः' ।

स्वापाधिः]

देवस्त्वा सविता (१) श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माऽति धागमे

देवः । त्वा । सविता (१) । श्रपयतु । वर्षिष्ठे । अधीति ।

नाके । अग्निः । ते । तनुवं । मा । अतीति । धाक् । अग्ने ।

श्रपयति—‘ देवः ’ इति ॥ ‘ देवः ’ सविता सर्वस्य प्रेरकः त्वां ‘ श्रपयतु पक्वं करोतु । किमर्थम् ? ‘ वर्षिष्ठे वृद्धतमे ’ नाके सुखरूपे स्वर्गे निमित्ते । “ निमित्तात् कर्म(सं)योगे ” ५ (पा २.३.३६ वा६) इति सप्तमी । नाके स्वर्गार्थं त्वां श्रपयतु । सप्तम्यर्थमेवाधिशब्दो द्योतयति । “ अधिपरी अनर्थकौ ” (पा १.४.९३) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यद्वा—देवः सविता त्वां श्रपयतु । कीदृशम् ? वर्षिष्ठे अधि नाके; योऽयं दिवि नाको नामाऽग्निः वृद्धतमो रक्षसां हन्ता तस्मिन्नधि तेनेश्वरेण रक्ष्यमाणं त्वां श्रपयतु । “ अधिरीश्वरे ” (पा १.४.९७) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । “ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ” (पा २.३.९) इति १० स्वामिविशेषे द्योत्ये स्वामिविशेषात् सप्तमी । यथा “ अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालः ” इति । “ पुरोडाशं वा अधिश्रितम् ” (तैब्रा ३.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ किं च—‘ अग्निः ’ ते ‘ तनुवं ’ मा ‘ अति ’ धाक् कृशावस्यामतीत्य मा धाक्षीत् । दहेर्लुङि, च्लेः सिचि, हलन्तलक्षणा वृद्धिः (पा ३.२.११०; ३.१.४४; ७.२.३) “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) -

तापेन यजमानं प्रदग्धुं समर्थः । ‘ तत्र ’ पशुप्रचारेण पर्यभिकरणेन पुरोडाशे पशौ कृते सति १५ प्रदीप्ताग्निरूपपरित्यागेन शास्त्रो भूत्वा यजमानं न प्रदहति ॥ आवृत्तिं विधत्ते—“ त्रिः पर्यभि- करोति । व्यावृद्धिं यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” (तैब्रा ३.२.८) इति । मन्त्रं व्याचष्टे—“ अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इत्याह । रक्षसामन्तर्हित्यै ” (तैब्रा ३.२.८) इति ॥

देव इति ॥ बौधायनः—“ पुरोडाशः श्रपयति देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माति धागिति ” (बौधौ १.१०) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रमेवमाह— २० “ देवस्त्वा सविता श्रपयत्वित्युस्तुकैः प्रतितपति । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागिति धर्मैरभिज्वलयति ” (आपधौ १.२.५.८-९) इति ॥ हे पुरोडाश, अतिप्रवृद्धे नाकनाम्न्यग्नौ त्वामभिधित्य ‘ सविता ’ देवः पक्वं करोतु । अयम् ‘ अग्निः ’ तव शरीरस्य अस्मीभावरूपमतिदाहं मा करोतु ॥ स्पष्टितृपदस्य नाकपदस्य, माऽतिधागित्यस्य चाभिप्रायमाह—“ पुरोडाशे वा अधिश्रितं रक्षास्यजिघासन् । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षास्यपाहन् । देवस्त्वा सविता श्रपयत्वित्याह । सवितृप्रसूत २५ पदैर्न श्रपयति । वर्षिष्ठे अधि नाक इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्याहानतिदाहाय ” (तैब्रा ३.२.८) इति ॥

हव्यं रक्षस्व सं ब्रह्मणा पृथ्व्यैकृताय स्वाहा

हव्यम् । रक्षस्व । समिति । ब्रह्मणा । पृथ्व्यम् । एकताय । स्वाहा ।

इति इडभावः । हल्ङादिलोपसंयोगान्तलोपी । घत्वन् रभ्यभावाः (पा ८.२.३६; ८.४.५५; ८.२.३७) । “तन्वादीनां अन्दसि बहुलम्” (पा ६.४.७७ वा १)

५ इति तनोतेरुवङादेशः ॥

गार्हपत्यमभिमन्त्रयते- अग्ने' इति ॥ व्याख्यानम् (तैम १.१.४) ॥

भस्मनाऽभिवासयति- सम्' इति ॥ “ब्रह्मणा पृथ्व्या अनेन भस्मना” सं “पृथ्व्यस्व

अग्ने इति ॥ व्याख्यानः—“ गार्हपत्यमभिमन्त्रयतेऽग्ने हव्यं रक्षस्वेति ” (वांभी १.१०)

इति । आपस्तम्बस्य पूर्वमन्त्रस्यैव शेषं मन्त्र्यते ॥ पूर्ववद्व्याख्ये—“ अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्याह गुण्यैः ”

१० (तैत्रा ३.२.८) इति ॥ आग्नीर्ध्रं प्रति “प्रेषमन्त्रमुत्पाद्य व्याख्ये” —“ अविद्वन्तः अपवनेति वाचं विगृह्णते । यज्ञमेव हवींष्यमिच्छाहस्य प्रतनुते । पुरोरुचमविदाहाय हृत्स्य करोति ” (तैत्रा ३.२.८) इति । संवपनकाले यो वाक्स्मियमस्तमिदानीं परित्यजेत् । “विशेषेण दाहो भस्मीभावः” तं परित्यज्य सम्यक् पाकं अपने कुरुत । अत एवाऽऽज्ञायते—“ यो विद्वद्यः स ईर्ष्यते योऽभूतः स रीडो यः भूतः स सदेव-स्तस्मादभिव्रह्मता शुतकुल्यः सदेवत्वात् ” (तैम २.१.३) इति । अविद्वन्त इति बहुवचनं प्रचार्यम् ।

१५ अस्मिन् काले वाक्स्मिमेकं सति यज्ञमेवामिदं तत्रापि प्रधानमूलाणि हवींष्यमिदं वाक्मुत्पाद्य यज्ञं विस्तारितवान् भवति । किं च “विदाहवोदनिवृत्तये सम्यक्पाकगुणमित्येवेन प्रेषमुत्पादयन्” इति-स्वीकारात् पुरोव देवेभ्यो दधिं कृतवान् भवति ॥ पुरोडाशाच्छादने विधत्ते—“ मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यज्ञाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कः स्थान् । अभिवासयति । तस्माद्गृह्णा मस्तिष्कः ” (तैत्रा ३.२.८) इति । मस्तिष्कः क्षिरस्ववस्वितो मेदसः खण्डः । गृह्णा “गृह्णा आच्छादित” इत्यर्थः ॥ छादयित्वा हव्यं

२० विधत्ते—“ भस्मनाऽभिवासयति । तस्मात्पात्रसेनाऽस्थि छन्दम् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । तस्मात्प्रेषः—स्थानीयः पुरोडाशो मांसस्थानीयेन भस्मनाऽऽच्छादितस्तस्माच्छादऽप्यस्थिसंछिद्य मेदां मासेन छन्दे भवति ॥ पुरोडाशस्वोपरि “भस्मनाऽप्युहने शाधने विधत्ते—“ वेदेनाऽभिवासयति । तस्मात् केसैः क्षिरस्वच्छम् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । दर्भमुद्विनिमित्तं वेदिसंमार्जनं हनुर्ध्वः । “अस्ति हि तस्मिन्” दर्भीणां केसैः साम्यम् ॥ एतद्देवने प्रशंसति—“ अकलतिमाहुको भवति । य एवं वेत् ” (तैत्रा ३.२.८)

२५ इति । केसरहितक्षिरोपुष्कः “अकलतिः, उज्ज्वलशीलो” न भवति ॥

समिति ॥ कल्पः—“ सं ब्रह्मणा पृथ्व्यैति वेदेन पुरोडाशो साक्षात् भस्माप्युहति ” (व्याखी

१२-१२. १. त-प्रेषमुत्पादयति; भा-प्रेषमन्त्रमुत्पादयति; पा. हा-प्रेषमन्त्रमुत्पादयति । १३-१३. ब-अविद्येयं दाहे मयीदाहः; तं-विशेषेण दाहो मयीभावः; क-विशेषेण दाहो मयीभावो भस्मीभावश्च । १४. त-प्यभिधीष्य । १५. आ. इ. उ. पा. भा. हा-विशेषेण दाहमिदं हव्यं । १६. इ. उ. पा. भा. हा-प्रेषमुत्पादयेत् । १७-१७. ब-गृह्णामाच्छादः । १८. त-भस्मनाप्युहने; क-भस्मनादुपहने । १९-१९. आ. भा. हा-तस्मिन्; क. त. ब-अस्ति हि । २०. ब-“अकलतिः” इत्यस्त्वानन्तरम् ‘तस्यः अकलतिः’ । २१. ब-‘न’ नास्ति ।

द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा ॥ ८ ॥

[सत्रिता द्वाविंशतिश्च]

द्विताय । स्वाहा । त्रिताय । स्वाहा ॥ ८ ॥

[मैसं १.१.९; कासं १.८; कपिसं १.८; वासं १.११-२३]

संपृक्तो भव हे पुरोडाश । पृचेः कर्मणि लकारः । “मस्तिष्को वै पुरोडाशः” (तैब्रा ३.२.८) ५
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ “पशोर्वै प्रतिमा पुरोडाशः” (तैब्रा ३.२.८) इति च ब्राह्मणम् ॥

पात्रनिर्णयनीरपो निनयति—‘एकताय’ इति ॥ एकतादयः संज्ञाशब्दाः “तत
एकतोऽजायत” (तैब्रा ३.२.८) इत्यादि ब्राह्मणे प्रसिद्धाः तद्वाच्याः “पित्रादयः अग्निष्वात्ता-
दयः” । तेभ्य इमा आहुतयः सन्तिवति स्वयमेव सरस्वत्याह, न त्वं मनुष्य इति । एकतोऽ-
भिपातादस्यास्ति जन्मेत्येकतः । अर्श आदेराकृतिगणत्वात् अच्प्रत्ययः (पा ५.२.१२७) । १०

१.२.५.१२) इति ॥ हे पुरोडाश, मन्त्रेण संपृक्तो भव ॥ समन्त्रकत्वप्रकाशकं मन्त्रमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याचष्टे—“पशोर्वै प्रतिमा पुरोडाशः । स नायजुष्कममिवात्म्यः । वृथेव स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः
प्रमेतोः । स ब्रह्मणा पृथ्यस्वेत्याह । प्राणा वै ब्रह्म । प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशवः । न प्रमायुका
भवन्ति” (तैब्रा ३.२.८) इति । पर्येभिकरणेन पुरोडाशस्य पशुकृतत्वात्, पशोश्च मन्त्रसंस्कार्यत्वात्,
यजुषा बिनाऽमिवात्मनमनर्थकं स्यात् । न केवलं वैयर्थ्यं किन्तु यजमानस्य पशवश्च मर्तुं समर्था
भवन्ति । सोऽयं व्यतिरेकः । उक्तदोषपरिहाराय मन्त्रेण ‘संपृच्यस्व’ इत्येवमयं मन्त्रो ब्रूते । तत्र
संपर्कप्रतियोगी मन्त्रः पशून् मरणात् पालयतीति प्राणस्वरूपः । पशवश्च ११ प्राणाधारत्वात् प्राणस्वरूपाः ।
अतो योग्यत्वात् १२ तत्संपर्कं सति पशवो मरणशीला न भवन्ति । सोऽयमन्वयः ॥ मन्त्रेण यथा
संपर्कस्तथा भस्मनाऽपि संपर्को युक्त १३ एवेत्याह—“यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजाः पशवः पुरीषम् ।
यदेवमभि वासयति । यजमानमेव प्रजया पशुभिः समर्थयति” (तैब्रा ३.२.८) इति । पुरीषं भस्म ॥ २०

एकतायेति ॥ कल्पः—“अत्रैतत् पात्रीसंक्षालनं गार्हपत्यादङ्गारेणामितप्य हृत्पत्तयेदि प्रतीचीनं
तिसृषु लेखासु निनयत्येकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा” (बौध्रौ १.१०) इति ॥ तेभ्य इदं
पात्रीप्रक्षालनोक्तं हुतमस्तु ॥ एकतादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह—“देवा वै हविर्मुत्वाऽनुवन् । कस्मिन्निदं
ब्रह्मामह इति । सोऽग्निरब्रवीत् । मयि तनूः संनिवध्वम् । अहं वस्तं जनयिष्यामि । यस्मिन् ब्रह्मपथ इति । ते
देवा अग्नी तनूः संपदधत । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवता इति । सोऽङ्गारेणाऽपः अभ्यपातयत् । तत एकतोऽ- २५
जायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यद्वद्भ्यो-
ऽजायत । तद्वाच्यानामाभ्यत्वम् । यदात्मन्भ्योऽजायत । तदात्मन्नामात्मत्वम्” (तैब्रा ३.२.८) इति । देवाः
पूर्वं बीजावशात्तद्विना हविः संपाद्य बीजवधाविपापलेपः कस्मिन् १४ पुरुषे मातृनीय इति १५ विचार्य अग्निवचनेन

७-७. तं. ति. पं. व-‘पवित्रादयः अमेर्वा आतरः’ ।

२१. तं-प्रागशक्तिम् । २३. अ. इ. उ. तं. मां. हा-संगैः । २४. इ. उ. पा. सां. हा-
एवेदमाह । २५. मां-पुरोडाशे । २६. तं-विबाराव ।

“तद्धितधासर्वविभक्तिः” (पा १.१.३८) इत्यव्ययत्वात् “*अव्ययानां भमात्रे टिओपः” (पा ४.२.१०४ वा २) । अस्तिसामानाधिकरण्याभावेऽपि “बहुलं छन्दसि” (पा ५.२.१२२) इति मत्वधीनो दृश्यते । यथा-“सोऽन्तर्वातभवत्” (तैत्रा २.२.०) इति । एवं द्वित्विनोऽपि दृश्यः । “देवा वै हविर्मन्वाऽब्रुवन्” (तैत्रा ३.२.८) इति

५ ब्राह्मणम् ॥

इति प्रथमेऽष्टमोऽनुवाकः

स्वधीर्षमग्नी स्थापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्वदेवधीर्षधारिणाऽङ्गारेणाग्नेदेवताममिलय्य तद्दीर्घमपातयत् । उत्पन्नानामेकतादिनामकानां देवविशेषाणामापो मातरः, देवा आत्मानः पितर इत्याप्यनामकप्रमास्य-
नामकर्षं च युक्तम् ॥ स च लेपः परंपरया “ब्रह्मधारिणि पुरुषे एष्वभिमित इत्याह—” ते देवा आप्ते-

१० ष्वभूजतः । आप्ता अमृजत सूर्योऽभ्युदितः । सूर्योऽभ्युदितः सूर्योऽभिमिलयन्ते । सूर्योऽभिमिलयन्तः कुनन्विनि । कुनन्वी इत्यावदति । इत्यावद्व्यप्रविधिः । अग्रविधिषुः परिविते । परिवितो वीरहति । वीरहा ब्रह्महति । तद्ब्रह्महन् नात्यप्यवत् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । आप्ता एकतादयः । उपास्तमवकाकयोः सुप्ती पुरुषा-
वभ्युदितामिमिलयन्तौ । तथा चोक्तम्—“सुप्ते यस्मिन्नसममेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अङ्गुमानमिमिलयन्ता-
भ्युदितौ तौ ब्रह्मकर्मम् ” (अमरकोशः—काण्ड २ ब्रह्मवर्ग ५) इति ॥

१५ मन्त्रब्रह्मं दत्तामालिभ्यं चात्र रोगविशेषकृतम् । ज्येष्ठायामनुवाचां कनिष्ठामनुवाचाऽवस्थितोऽग्रविधिषुः । ऊहवति कनिष्ठे सति विवाहग्रहितो ज्येष्ठः परिवितः । वीरस्य क्षत्रियस्य इत्या वीरहा । ब्राह्मणस्य इत्या ब्रह्महा । एतेष्वाप्यानामेकतादीनां देवानां पापलेपमात्रेणावैव मृहत्वाकैषु तन्मात्रेणमुचितम् । “सूर्योऽभ्यु-
दितादीनां ब्रह्महन्तानां पापप्रवणत्वात् मित्रगामिनो ऊहस्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो युक्तः । ब्रह्महायाः
पापानिचयतारतम्यविभक्तिभूमिस्वाक्षेपो ब्रह्महणं नातिक्रामति । प्रह्लाकनोदकस्य लेकासु निनयनं विचरते—

२० “अन्तर्वेदि निनयत्यवकद्वयै” (तैत्रा ३.२.८) इति । एतेन निनयनेन कर्मकस्यातिव्यपकपापलेपस्याप-
नीतत्वात् फलसंपादानावेदं निनयनं संपद्यते । तस्य ऊहस्य बह्नितापं विचरते—“उत्पुङ्गवाऽभियुङ्गन्ति
शूतत्वाय शूतकामा इव हि देवाः” (तैत्रा ३.२.८) इति । शूतं पकम् । “यः शूतः स सर्वयः”
(तैत् ०.४.३) इति हि “पूर्वमुवाहृतम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

२५

“*संवापामि इतिर्वायः समा तत्र ऊहं क्षिपेत् ।

अव्ययः संवाप्य ततामिर्कन १*धीर्षव्योवतः ॥ १ ॥

अभ्राग्नी निर्विशोऽग्नौ मक पिण्डं करोति हि ।

कर्म कपाळे निक्षिप्य २*प्रथमेऽनुवाकप्रता ॥ २ ॥

* “अव्ययानां भमात्रे टिओपः”, इत्याकारं वार्तिकं कोष्ठायाम् “अव्ययात् स्फु” (पा ४.२.१०४)
इत्यस्मिन् सूत्रे निक्षेपः । भाष्यं तु “अव्ययानां च” इत्येवं वार्तिकं “नक्षत्रादिते” (पा ६.४.१४४ वा ४)
इत्यस्मिन् सूत्रे दृश्यते ।

२७. आ. इ. उ. णि. मा. हा—जीहववातिभिः, क—जीहवातिभिः । २८. इ. उ. पा. ना. हा—सूर्याभ्यु-
दितानाम् । २९. इ. उ. पूर्वमुवाहृतत्वात् । ३०. व — सं व पात्रे । ३१. इ. उ. पा. ना. हा—
संवोज्य केतः । ३२. व. प्रवक्तुम् ।

संवापादिः]

स्वचं श्रुक्षणीकरोत्यग्निरन्तः पर्यग्नये कृतिः ।

अपयत्युस्तु कैर्देवो ब्रह्मिस्ते ज्वाह्यते कुशैः ॥ ३ ॥

सं वेदेन च साङ्गारभस्मनाऽऽच्छादयेद्भुविः ।

एकास्तर्वेदि लेखासु क्षालनं निनयेत्त्रिमिः ॥

अनुवाकैऽष्टमे सप्तदशमन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

५

अथ मीमांसा—^{३३}अत्र ‘अविद्वहन्तः अपयत’ (तै.ब्रा ३.२.८) इति कश्चिन्मन्त्र उक्तः ।

‘शतकामा इव हि देवाः’ (तै.ब्रा ३.२.८) इत्यर्थवादश्च । एतद्विषये ब्राह्मणान्तरवाक्यमपि ‘यो विदग्धः’ (तै.सं २.६.३) इत्यादिकमुदाहृतम् । तत्र किञ्चित्तीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ परुषि छिन्नमित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ।

घृतं देवं मस्तु पिब्यमित्युक्त्या नवनीतकम् ॥

१०

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पक्वताम् ।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ ” (जैम्या ३.४.१२-१३) इति ॥

चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे श्रूयते—“यत्परुषि ^{३४}दिने तद्देवानाम् । यदन्तरा तन्मनुष्याणाम् । यत्स-
मूलं तत् पितॄणाम् । समूलं बर्हिर्भवति न्याकृत्यै ” (तै.ब्रा १.६.८) इति । परुः पूर्वं । ^{३५}दिनं छिन्नम् ^{३६} ।ज्योतिष्टोमे दीक्षाभ्यङ्गे श्रूयते—“ घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्यक्तं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवस्य ^{३७}
यज्ञवनीतं यज्ञवनीतेनाभ्यङ्गते सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” (तै.सं ६.१.१) इति । मस्तु ^{३८}दक्षिभवं ^{३९}
मण्डम् । निष्यक्तं शिरसि प्रक्षेप्तुमीपद्विह्वलितं नवनीतं तर्कं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशप्रपणे श्रूयते—“ यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽधृतः स रौद्रो यः शृतः स सदेवस्तस्मादविद्वहता शृतकृत्यः सदेवत्वाय ”
(तै.सं २.६.३) इति । विदग्धः ^{४०}अतिपक्वः । अशृतोऽपक्वः । तत्र बर्हिषि समूलच्छेदनस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य ^{४१}
पुरोडाशे यथाञ्चितपाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम् । तत्र पूर्वोत्तरपक्षौ न प्रपञ्चितौ । अस्त्यैव ^{४२}
पादस्य प्रथमाधिकरणे निवीतवाक्ये प्रोक्तयोरेवात्रापि योजनीयत्वात् । तस्यैवाधिकरणस्योदाहरणबाहुल्यमने-
नैवाधिकरणेन प्रपञ्च्यते ॥अथ व्याकरणम् ॥ तै.ब्रा ३.२.८ स्वर गताः । आप इत्यत्र फिट्स्वरः । अग्निरित्यत्र “ऊर्ध्वपदाब्-
पुरैद्युम्भः” (पा. ६.१.१७१) इति ऊर्ध्वदेशात्, ^{४३}‘पद्’ (पा. ६.१.६३) त्याद्यादेशेभ्य
अपश्चदात्, पुंश्चदात्, रैश्चदात्, दिक्चदात् उच्यते सर्वनामस्थानमुदात्तं भवति । यद्यपि “सावेकाच- ^{४४}
स्तृतीयाभिः” (पा. ६.१.१६८) इति सूत्रेणैतत् सिद्धं तथाऽपि द्वितीयाबहुवचनार्थमस्य सूत्रस्य
अत्र ^{४५}वचनत्वान्नेन विशेषसूत्रेणोदात्तो विधेयः । रेवतीरित्यत्र “रेशब्दाच्चोपसंख्यामम्” (व. पा.
६.१.१७६ वा.२) इति ^{४६}मनुबुदात्तः । प्रजाता इत्यत्रान्तः ^{४७}कर्मणि ^{४८}निष्ठायां “गतिरनन्तरः”
(पा. ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जनयत्या इत्यत्र किन्प्रत्ययान्तत्वेन “मित्यादि-
मित्यम्” (पा. ६.१.१९७) इत्याद्युदात्तः । उत्तराब्दस्य ^{४९}नियतनपुंसकलिङ्गत्वाभावात् फिट्स्वरः । ^{५०}
वज्रपतिरित्यत्र “पत्यादेशेभ्यः” (पा. ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्तः ^{५१}
सप्तदश गतिस्त्वात् “गतिरनन्तरः” (पा. ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठ इत्यत्र इङ्
प्रत्ययस्य मित्वात् आद्युदात्तः । एवं सर्वमुच्येयम् ॥

इति त्रिमासायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

३५

३३. ब-दर्शपूर्णमासे । ३४. आ-दितम् । ३५-३५. आ-दितं खण्डितम् ; क-दिनं खण्डितम् ।
३६. इ. उ. मां. हा-दक्षिर्भवम् । ३७. क. ब-अधिकपाकः ; त-अधिकपाकः । ३८. आ. इ. उ. मां.
हा-वक्तव्यत्वात् ; ब-आवश्यकत्वात् । ३९. आ. क. हा-मनुबुदात्तः । ४०. पा-ताम्ये । ४१. आ.
क. हा-मित्यनपुंसकत्वाभावात् ।

आ देव इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रमृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजाः

एति । देवे । इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रमृष्टिरिति सहस्र-मृष्टिः ।

शततेजा इति शत-तेजाः । वायुः । असि । तिग्मतेजा इति तिग्म-तेजाः ।

स्वयमादत्ते—‘ आददे ’ इति ॥ सावित्रशेषोऽयम् (तैसं १.१.४) ॥

- ५ स्वयमनुमन्त्रयते—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ “ स्वाहास्यापामादिर्वा ” (कि ९) इति दक्षिणशब्द आद्युदात्तः । बाहुर्विशेष्यते ‘ सहस्रमृष्टिः अनेकपरिपाकः ’ अनेकप्रकारं मात्रणा पीडकः । ‘ शततेजाः बहुवधानः तद्वत् त्वमपीति । उभयप्रापि “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्व-पदम् ” (पा ६.२.१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तीक्ष्णीकरोति—‘ वायुः ’ इति ॥ ‘ वायुः ’ ‘ असि वायुरिव क्षिप्रकार्यसि । कुत १० इत्यत आह—‘ तिग्मतेजाः तीक्ष्णदीप्तिः निश्चितभारत्वात् । नादृशो हि त्वमसि । पूर्ववत् प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अहमे पुरोवासाप्रपण्यमुक्तम् । अथ पक्षस्य द्विचो वेद्यामासादनीयत्वात् कथमे वेदिक्यत्वे ॥

आदद् इति ॥ ‘ आददे ’ इत्याम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः कथमे वर्धितः—

- १९ “ अथ कथमेन ‘ वेद्ये तिष्ठन् स्वयमादत्ते देवस्य त्वा सक्तिः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्यो इत्याम्नामादद् इति ” (बौध्वा १.१.१) इति ॥ यथोक्तमादानं विधत्ते—“ देवस्य त्वा सक्तिः प्रसव इति स्वयमादत्ते प्रयुज्ये । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि वेद्यानामन्वर्ष आस्ताम् । पूज्यो इत्याम्नामित्याह कथमे ” (तैत्ति ३.२.९) इति ॥

इन्द्रस्येति ॥ बौधायनः—“ आदायामिमन्त्रयत इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रमृष्टिः शततेजा इति ।

- अहमे वर्धया सारयति वायुरसि तिग्मतेजा इति ” (बौध्वा १.१.१) इति । संशयसि सम्भव तन्मन्त्रेति । एकमन्त्रत्वमाहाऽऽपस्तम्बः—“ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः इत्यमिमन्त्रयते ” (अ. आपस्त २.१.१) इति । हे स्वय, त्वम् ‘ इन्द्रस्य ’ दक्षिणः ‘ बाहुरिव समर्थोऽसि । कीदृशो बाहुः ? ‘ सहस्रमृष्टिः पाको मारणं यस्यासीत् ’ ‘ सहस्रमृष्टिः । पुनः ‘ कीदृशः ? शतसंख्याकान्वायुधानि तेजोयुक्तानि यस्यासीत् ’ ‘ शततेजाः । अ केवकमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुरनीक्ष्यामशि-
२० ज्याकामुत्पादयस्तिग्मतेजास्तथा स्वयोऽपि यदयमानस्तस्यच्छेदक्यं तीक्ष्णं कर्म कुर्वन् ‘ तिग्मतेजाः इत्युच्यते ॥ मन्त्रस्य प्रथमभाग इन्द्रस्यद्विविक्तमाह—“ आदद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । द्वित्रि-
२५ यमेव कथमाने दधाति ” (तैत्ति ३.२.९) इति । अथ ‘ आददे ’ इति पदं पूर्वमन्त्रस्वरूपम् । तस्य स्पष्टार्थम् । ‘ इन्द्रस्य ’ इति मन्त्रादिः ॥ द्वितीयभागे मन्त्रगतस्यद्वयकथनेन बाहुसदृशस्य स्वयस्य महिमाम्नां व्यापयतीत्याह—“ सहस्रमृष्टिः शततेजा इत्याह । कथमेवास्मैव महिमाम्नां व्यापये ” (तैत्ति ३.२.९) इति ॥

१. तै- कथेपरिवातः । २. ति. व- कथसदानः ।

१. आ- वेद्याः । २. आ. पा. हा-प्रद्वयैवकथनाम् । ३. इ. व- ‘ कीदृशः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ शततेजाः ’ ।

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमपहतोऽररुः पृथिव्यै

पृथिवि । देवयजनीति देव-यजनि । ओषध्याः । ते । मूलम् ।

मा । हिंसिषम् । अपहत इत्यप-हतः । अररुः । पृथिव्यै ।

बर्हिः प्रहरति—‘ पृथिवि ’ इति । हे ^१पृथिवि ^२देवयजनि देवयागाधिकरणभूते, त्वदीयायाः ^३ओषध्याः ^४मूलं ^५मा ^६हिंसिषम् । अनेन स्फ्यप्रहारेण न विनाशयामि । ५
प्रथमस्यामन्त्रितस्य षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । “नाऽऽमन्त्रिते समानाधिकरणे” पा ८-१-७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् द्वितीयः पदात् परत्वानिह्न्यते । ओषधिशब्दस्य दासी-भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ^७ओषध्शब्दोऽयं घञन्त आद्युदात्तः । “विषाद्वै नामाऽसुरः” (तैब्रा ३-२-९) इति ब्राह्मणम् । तेन ब्राह्मणोक्तमेष्टत्वाभिप्रायं पृथिव्या देवयजनत्वम् । यथा—“मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति” (तैब्रा ३-२-९) इति ॥

सतृणं पुरीषमादत्ते—‘अपहतः’ इति ॥ ^१अपहतः अपनीतः । “गतिरनन्तरः” (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “^२अररुर्वै नामासुर आसीत्” (तैब्रा ३-२-९) इत्यादि-^३ब्राह्मणप्रसिद्धोऽसुरविशेषः ^४अररुः अरणशीलः गूढचारी । “अर्तेररुः” (उ ५-८) इत्यरुप्रत्ययः । स इतः पृथिव्या अपहतः । अपादानस्य “शेषत्वेन विवक्षायां” षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । “उदात्तयणो हल्पूर्वात्” (पा ६-१-१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५

तृतीयमानो तेजोजनकतया तेजोरूपेण वायुना स्फ्यरूप उपमिते सति यजमाने तेजो भवतीत्याह—“वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः । तेज एवास्मिन् दधाति” (तैब्रा ३-२-९) इति ॥

पृथिवीति ॥ कस्य—अयान्तर्वेद्यदीचीनाम् दर्भे निधाय तस्मिन् स्फ्येन प्रहरति पृथिवि देवयजन्यो-षध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमिति” (द्र. बौध्दी १-११) इति ॥ हे देवयागाधिकरणभूते ^१पृथिवि, त्वदीयायाः ^२ओषध्याः ^३मूलं ^४मा विनाशयामि ॥ अत्र ‘देवयजनि’ इति विशेषणेन ^५वाग्लिलोहितान्म्यामापा-क्षितमशुचित्वं ‘निवारयतीत्याह—“विषाद्वै नामासुर आसीत् । सोऽबिभेत् । यजेन मा देवा अस्मिन्विष्य-न्तीति । स पृथिवीमभ्यवमीत् साऽमेध्याऽभवत् । अथो यद्विद्रो बृत्रमहन् । तस्य छोहितं पृथिवीमनु-भ्यवावत् । साऽमेध्या अभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह । मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति” (तैब्रा ३-२-९) इति । “विषमतीति विषात्” ॥ इतरभागप्रयोजनमाह—“ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमिति” । ओषधीनामहिंसायै” (तैब्रा ३-२-९) इति ॥ २०

अपहत इति ॥ कस्य—“अपहतोऽररुः पृथिव्या इति स्फ्येन सतृणान् पारसूनपादाय” (आपध्दी २-१-५) इति । ^१अररुः नामकोऽसुरः । सोऽत्र रजोपतयनेन पृथिव्याः सकाशात् ^२अपहतः ॥ २५

३. मै- ओषध्याः; ५. ब- ओषध्याः । ४-५. मि- प्रातृणो वा अररुः इति । ५-५. तं. ति- शेषत्वे तद्विवक्षायाम् ।

४. ४-४नाको १. १. १-तेजा इत्याह । ६-६. इ. उ. पा. मां. हा-‘विषमतीति विषात्’ नास्ति ।

व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां
परावर्ति श्रुतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो

व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । विधानः ।

देव । सवितः । परमस्याम् । परावर्ति । परा-वर्ति । श्रुतेन । पाशैः ।

५ यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः ।

हरति—‘ व्रजम् ’ इति ॥ व्रजन्यस्मिमिति व्रजः । “ गोचरसंहर ”

(पा ३-३-११९) इत्यादौ घप्रत्ययान्तो निपातितः । यस्मिन् प्रदेशे पांसवः संघीभूता उत्करभावमापद्यन्ते, तं देशं गच्छति । कीदृशम् ? ‘ गोस्थानम्, गोशब्दस्य प्रत्याश्रावण-
लक्षणस्य संबन्धि स्थानम् ॥ “ उन्दासि वै व्रजो गोस्थानः ” (तैत्रा ३-२-९) इति

१० व्राक्षणम् । उन्दास्त्वेन तस्य स्तुतिः । तान्यपि हि ‘ गवां शब्दानां स्थानानि । रुदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । स्थानशब्दो छित्स्वरेणाऽद्युदात्तः (पा ६-१-१९३) । ननु “ मन्क्तिन्म्या
स्थानशयन ” (पा ६-२-१५१) इत्यादिना रुदुत्तरपदान्तोदात्तत्वेन भाष्यम् । तर्हि
“ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भविष्यति ॥

वेदिं प्रत्यवेक्षते—‘ वर्षतु ’ इति ॥ ‘ ते तव स्पयेन प्रहृतायाः शान्त्यर्थं ’ ‘ द्यौः ’ ‘ वर्षतु

१५ दिविष्ठपर्वन्यद्वारेण ॥

निवपति—‘ विधान ’ इति द्विपदया गायत्र्या यजुरन्तया ॥ हे ‘ देव ’ ‘ सवितः

व्रजमिति ॥ कल्पः—“ व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति ” (आपञ्जी २-१-५) इति ॥ ‘ अस्तु

गोशब्द ’ इत्यनेन मन्त्रेणाऽऽशीर्षः प्रत्याश्रावणं भवति । सेवे वागन् गोशब्देन निबध्निता । तस्या वाचः
स्थानभूत उत्करवेसो व्रजः । हे नृणस्तद्वितपांसो, तं ‘ व्रजं ’ गच्छ ॥ ‘ अ’ इमोऽन्तः पूर्विके ’ इत्येवं पूर्वं
२० मन्त्रं स्पष्टार्थत्वाद्युपेक्ष्योत्तरं मन्त्रं व्याचष्टे—“ व्रजं गच्छ गोस्थानमित्याह । उन्दासि वै व्रजो गोस्थानः ।
उन्दास्त्वेवासौ व्रजं गोस्थानं करोति ” (तैत्रा ३-२-९) इति । गायत्र्यादीनि उन्दास्त्वेव गोस्थानमिति
वाचोऽयमवस्थानयोग्यो व्रजस्तद्वामिधेयो वेत्तमिधेयः । तत्रार्थद्वयसाधारणतत्त्वोपेतं मन्त्रं यज्युत्करवेसं
उन्दास्त्वं संपादितवान् भवति ॥

वर्षत्विति ॥ कल्पः—“ वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते ” (आपञ्जी २-१-५) इति ॥ हे वेदे,

२५ तवाऽऽप्याश्रयाय सुप्तयोपकक्षितः पर्वण्यः ‘ वर्षतु ॥ पर्वण्यवाचरतया तद्रूपत्वोपकक्षो दिव इत्याह—“ वर्षतु
ते द्यौरित्याह । वृद्धिर्द्वौः । वृद्धिमेवावस्थाने ” (तैत्रा ३-२-९) इति । वर्षतीति वृद्धिः पर्वण्यः ॥

वधानेति ॥ कल्पः—“ इत्योत्करे निवपति विधान देव सवितः परमस्यां परावर्ति श्रुतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौमिति ” (औञ्जी १-११) इति ॥ हे ‘ सवितः ’ ‘ देव, जनेन

वेदिकरणम्]

मा मौगर्पहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्यै व्रजं (१) गच्छ गोस्थानं
वर्षेतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि

मा । मौक् । अपहत इत्यप-हतः । अरुः । पृथिव्यै । देवयजन्या इति देव-यजन्यै ।

व्रजम् (१) । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् । वर्षेतु । ते । द्यौः । बधान । देव ।

सक्तिः । परमस्याम् । परावतीति परा-वति । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।

५

सर्वस्य प्रेरक, 'परमस्यां परावति सुदूरेऽपि देशे स्थितं जनम् । "उपसर्गाच्छन्दसि
धात्वर्थे" (पा ५-१-११८) इति वतिः । छान्दसश्चाडागमः । 'शतेन पाशैः बहुभिः
पाशैः तं बधान अस्मिन्नुत्करे तं निश्चेष्टं स्थापय । कम् ? यः 'अस्मान् द्वेष्टि 'यं 'च
'वयं द्विष्मः तमस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च बधान । बद्धं तम् अस्मादुत्करात् 'मा 'मौक् मा
मुचः । यद्वा-परमस्यां परावति परागतौ पराजये शतेन पाशैः अस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च १०
बधान । बद्धं च तम् अस्मात् पराजयात् मा मौक् मा मुचः । यद्वा-परमस्यां परावति पराजये
पराजयार्थं तस्मिन्नुत्करे बधान । बद्धं च तं मा मुचः उत्करात् पराजयाद्वा । मुचेर्लुङि
व्यत्ययेन अङ्गं बाधित्वा ष्लेः सिचादेशः । "बहुलं छन्दसि" (पा ७-३-९७) इति
इडभावः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः, हल्ङपादि लोपसंयोगान्तलोपौ । द्वितीये पर्याये 'देवयजन्यै'
इति पृथिव्या विशेषणम् । 'अपहतः' इत्यादौ प्रथमप्रहारेण देवयागयोग्यत्वस्यापादितत्वात् । १५
तृतीये च पर्याये अदेवयजनत्वम् असुरस्य विशेषणम् । यस्मिन् वेदिदेशमनुप्रविश्य शयाने

सत्पुत्रांशुरूपेणावस्थितं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च पाशशतेनात्यन्तदूरदेशे बधान । 'तं पुरुषद्वयम् 'अतो बन्धनात्
'मा मुच ॥ अत्र 'योऽस्मान् यं च' इति न पुनरुक्तिः, द्वेष्टं प्रति कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च 'रूपमेवावि-
त्याह—'बधान देव सक्तिः परमस्यां परावतीत्याह । द्वौ वाप पुरुषौ । यं यैव द्वेष्टि । यस्मिन् द्वेष्टि ।
तादृशौ बन्धसि । परमस्यां परावति शतेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगि- २०
त्याहामिच्छत्यै" (तैत्ति ३-२-९) इति । परावति दूरभूमौ । अनिमृशकिरनिर्मोक्षः ॥ व्याख्याता
'मन्त्रत्रयात् पूर्वभावी यो मन्त्रः स्पष्टार्थबुद्धयोपेक्षितस्तं पुनः सिद्धयर्थेनोक्तवान्' स्पृष्ट्वा व्याचष्टे—
"अरुर्ह्येव नामाऽसुर आसीत् । स पृथिव्याः पशुपतोऽज्ञायत् । तं देवा अपहतोऽरुः पृथिव्या इति पृथिव्या
अपाप्नन् । आतृष्यो वा अरुः । अपहतोऽरुः पृथिव्या इति यवाह । आतृष्यमेव पृथिव्या अपहन्ति"
(तैत्ति ३-२-९) इति । उपश्लुप्तस्तिरोहितः । यज्ञविधाताय गूढरूपेण भूमौ शयानत्वात् । अत एवायं २५
आतृष्यः सन्तुः । तं च देवबन्धनोच्चारणपूर्वकेण सत्पुत्राणां पांः नामपनयनेनापहन्ते ॥

७. पा. 'स्तेनावस्थितम् । ८. इ. उ. पा. भा. हा—'च' नास्ति । ९. तं—मन्त्रश्रितत्वात् ।

१०. वा—विद्वावलोङ्गम्यायेन; क—विद्वावलोङ्गम्यायेन अनिर्मुक्तः स्थादिति ।

यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौर्षहतोऽरुहः पृथिव्या अदेवयजनो
 व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते दौर्बिधान देव सवितः परमस्यां परावर्ति
 यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् । अपहृत इत्यप-हृतः । अरुहः ।
 पृथिव्याः । अदेवयजन इत्यदेव-यजनः । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् ।
 ५ वर्षतु ते । दौः । ब्रधान । देव । सवितः । परमस्याम् । परावर्तिनि परावर्ति ।

तस्यां भुवि देवयजनं नास्ति; तेन^१ अदेवयजनोऽसुरोऽपहृत इति । नब्रममासे कृते
 अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीय एव शेषः — ' अरुहस्ते दिवं मा स्कान् ' इति । अत
 एवोत्तरस्य योऽयम् ' अरुहः ' इति वक्तुः सः ' दिवं स्वर्गं ' मा ' अस्कान् ' मा गात् ।
 स्कन्देर्दुष्टि इत्यन्तलक्षणा वृत्तिः । ' बहुलं तन्दसि ' (पा ७.३.९.७) इति इडभाषः ।
 १० " श्रद्धो मति " (पा ८.२.२६) इति सिन्धो शेषः । तन्-इत्यादिमयोगान्नलोपौ ।
 " आतृन्यो वा अरुहः " (तन्त्रा ३.२.९) इत्यादि श्रावणम् ॥

अपहृत इति ॥ कल्पः—' द्वितीयं प्रहरणि पृथिवि देवयज्जपोषध्यास्ते मूलं मा हिरेषिवमिति ।
 अपहृतोऽरुहः पृथिव्यै देवयज्जपोषध्यास्ते । व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरणि । वेदिं प्रत्यवेक्ष्यते वर्षतु ते
 १५ द्विष्मस्तमतो मा मौर्षति । तृतीयं प्रहरणि पृथिवि देवयज्जपोषध्यास्ते मूलं मा हिरेषिवमिति । अपहृतोऽ-
 रुहः पृथिव्या अदेवयजन इत्यादौ । व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरणि । वेदिं प्रत्यवेक्ष्यते । वर्षतु ते दौर्बिधान ।
 इत्योत्तरं निवपति ब्रधान देव सवितः परमस्यां परावर्ति शानेन पावैर्योऽस्मान् वेदिं च च वयं द्विष्मस्तमतो
 मा मौर्षति " (बौद्धी १.१.१) इति ॥ ' ' वयम् ' अपहृतः ' ' ' इत्यनयोर्द्वितीयपृथिव्योः ' पृथिवि
 देवयज्जपोषध्यास्ते ' इत्ययमाद्यमन्त्रो नाऽऽस्मानस्तथाऽपि प्रथमपर्यायात्पुनश्चतुर्थीयः । यथा वाक्यस्य परिपूर्णं
 २० सप्तम्यन्तरमनुवच्यते तथा प्रयोगपरिपूर्वार्थः^२ मन्त्रानुचक्षते न्यायः । ' अरुहस्तेनोपहृतवेदिमिदं स्तवः
 किमन्तोऽपि प्रथमपर्यायेऽपमीतस्त्वावता वेदिमूमेकदंशो धागबोग्यः संपन्नः । अनेनैवाग्निप्रायेण द्वितीयपर्याये
 ' अपहृतोऽरुहः पृथिव्यै देवयज्जपोषध्यास्ते ' इति पृथिवी ' विज्ञेयते । तृतीयपर्याये तु ' अदेवयजनः ' इत्यरुह-
 विज्ञेयम् । तदेवमुपहृतास्तृतीयपर्याये यज्ञमूमेकदंशं किमन्तुवदेहो किमन्तुवदेहो स वेत्ति' इत्यन् ' इत्युच्यते ॥

अरुह इति ॥ कल्पः—' अरुहस्ते दिवं मा स्कानिति श्रुत्वा माग्नीध्रोऽन्वर्तिनाऽग्निपूजति ' (आपञ्जी
 २० २.१.८) इति ॥ हे पांसुसमूहकोत्तर, तव संपन्नी यः ' अरुहः स स्वर्गं ' मा गच्छतु ॥ द्वितीयपृथिवी-

७. तै. ति. व- सः । [' वदपाठे ' स्कान् ' इति ।]

११-११. ५- ' वयम् अपहृत इति ' नास्ति । ११. आ. इ. उ. पा. मा. हा- ' अरिउमापवर्षम् ।
 १३. इ. उ. पा. मा- ' अरुहस्तेनोपहृता वेदि' ; हा- ' अरुहस्तेनोपहृता वेदि' । १४. इ. उ. पा. मा. हा-
 विज्ञेयते । १५. आ. पा. हा- ' देहः ' नास्ति । १६. आ. इ. उ. पा. मा. हा- ' उपहृते ।

शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा (२) मौगरुरुस्ते
दिवं मा स्कान् वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वा परि
गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वा

शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः ।
मा (२) । मौक् । अरुः । ते । दिवम् । मा । स्कान् । वसवः । त्वा । परीति । गृह्णन्तु । ५
गायत्रेण । छन्दसा । रुद्राः । त्वा । परीति । गृह्णन्तु । त्रैष्टुभेन । छन्दसा । आदित्याः । त्वा ।

वेदिं परिगृह्णाति— 'वसवः' इति ॥ वसवः अष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । ते च
गायत्रेण छन्दसा त्वां दक्षिणतः परि गृह्णन्तु । एकादश रुद्राः । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् ।
ते एकादशाक्षरेण त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां पश्चात् परि गृह्णन्तु । द्वादश आदित्याः ।
ते द्वादशाक्षरेण जागतेन छन्दसा त्वामुत्तरतः परि गृह्णन्तु । छन्दसः प्रत्ययविधाने १०

पर्याययोः १ प्रथमव्याख्यायाऽवबोधं शक्यतया तावुपेक्ष्य मन्त्रमेतं व्याचष्टे—“ तेऽमन्यन्त । दिवं वा
अयमितः पतिष्यतीति । तमरुस्ते दिवं मा स्कानिति दिवः पर्यवाधन्त । आतृभ्यो वा अरुः । अरुस्ते दिवं
मा स्कानिति यदाह । आतृभ्यमेव दिवः परिबाधते ” (तैत्रा ३.२.९) इति । ते देवाः केनाप्युपायेनारु-
र्बन्धनं २० छित्वा फलविघाताय स्वर्गं गमिष्यतीति मत्वा मन्त्रेण बन्धनं हर्षाकृत्य दिवः सकाशाद्यथा परितो
बाधितो भवति तथा यत्नं कृतवन्तः । तस्मादाप्तीधरा अलिना पौसुराणां निरुद्धे सति आतृभ्यः १५ स्वर्गात्
बाधितो २० भवति ॥ मन्त्रान् व्याकथयानुष्ठानं विधत्ते—“ स्तम्बयजुर्हरति । पृथिव्या एव आतृभ्यमपहन्ति ।
द्वितीयाः हरति । अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयाः हरति । दिव एवैनमपहन्ति । तृणोऽक्तुर्यः २५ हरति ।
अपरिमितादेवैनमपहन्ति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । यजुर्मन्त्रेण छित्वा दर्भः स्तम्बयजुः । तच्च स्तम्बरूपं
रूपेण छित्वात्करदेशं हरत् । त्रिवारमेव हरणेन लोकत्रये आतृभ्यो हतो भवति । अमन्त्रकेण क्तुर्यहरणेन
अपरिमितात् महापञ्चान् सर्वस्मान् आतृभ्यावधातः ॥

वसव इति ॥ कथं—“ अथ पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसेति
दक्षिणतः, रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेति पश्चादादित्यास्त्वा परिगृह्णन्तु जागतेन छन्दसेत्युत्तरतः ”
(बोधी १.११) इति ॥ आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये वेदिं खनितुं वेदिसीम्नोऽवबोधाय २१ रूपेण दिक्त्रये
रेखात्रयं कर्तव्यम् । सोऽयं ब्रह्मः परिग्राहः । परिग्रहीताऽव्यर्थविक्रये क्रमेण भावनया वस्वादिरूपः, २५ परि-
ग्राहसाधनभूतः रूपश्च छन्दश्चरूपः । तस्मिन् परिग्राहं विधत्ते—“ असुराणां वा इयमग्र आसीत् । यावदा-
सीनः परापश्यति । तावदेवानाम् । ते देवा अश्रुयन् । अस्त्येव नोऽस्यामपीति । कथं नो दास्येति । यावत्
स्वयं परिगृह्णीयेति । ते वसवस्तेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रास्तेति पश्चात् । आदित्यास्तेत्युत्तरतः ।
तेऽग्निना प्राज्ञोऽजयन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः प्रत्यङ्गः । आदित्यैरुवङ्गः । अस्त्यैवं विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति ।
भवत्यारम्भना । पराऽस्य आतृभ्यो भवति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । पुरा कदाचिदसुराणां विजये सति

१७. क. तं-प्रथमपर्यायवत् बोद्धुम् । १८. आ. हा-बन्धम् । १९-२०. आ. इ. उ. पा. भां.
हा-स्वर्गबाधितः । २०. आ. इ. उ. पा. भां. हा-लोकेभ्यः । २१. आ. इ. उ. भां. हा-वेदिमात्रम् ।
२२. इ. उ. क. पा. भां. हा-परिग्रहणसाधनभूतः ।

परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसं

परीति । गृह्णन्तु । जागतेन । छन्दसा । देवस्य । सवितुः । सवे । कर्म । कृण्वन्ति । वेधसं ।

नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम्* ” (पा ४.२.५५ वा १) इति गायत्रादिभ्यः स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तत्र त्रिष्टुप्-जगतीशब्दाभ्याम् उत्सादिनादभ्यु (४.१.८६), प्राग्दीभ्यतीयात्वात् तस्योपसंख्या-
५ नस्य । “ असुराणां वा इयमम आसीत् ” (तैत्ति ३.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

त्यनति— ‘ देवस्य ’ इति द्विपदया गायत्र्या ॥ ‘ सवितुः सर्वप्रेरकस्य ’ देवस्य ‘ सवे अनुहायाम् अनुहां छन्दैव ‘ वेधसः विधायका ऋत्विजः ‘ कर्म ‘ कृण्वन्ति । यत एवं, तस्मात् अहमपि देवेन सवित्राऽनुहात एव वेदिं त्यनामि । ततो मम नापराध इति । कृषि जिघा-
सायाम्, कृषि हिंसाकरणयोः इत्यन्ये । “ धिन्विक्कृण्वोर च ” (पा ३.१.८०) इति उप-
१० त्ययः । “ अतो लोपः ” (पा ६.४.४८) । “ इसवन्नवी छन्दसि ” (पा ३.३.५६ वा ४) इति सबशब्दोऽजन्तत्वादन्यतोदात्तः ॥

एषा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तेवामेव स्वभूताऽऽसीत् । देवानां कोऽपि भूयस्को नाभूत् । किन्तु यो देवो यत्र यदोपविष्टो यावद्भूत्^{२५} पश्यति तत्र तावान् देवः तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुरानवाचन्त ^{२६} “ युष्मद्वीनामामस्यां पृथिव्यां कोऽप्येकोऽस्माकं नियतोऽपेक्षितस्तत्र ” ^{२७} “ किमस्त्वानमस्यस्यम् ^{२८} वास्तवेति । ततोऽसुरैर्मुह्यता देवा मन्त्रैर्वेदिं स्वकीयत्वेन स्वीकृतवन्तः । तस्मात्त देवैः प्राणायामादय-
१५ नीवोऽग्निः पालको दक्षिणामिषु वस्वादयः । ततश्चतुर्दिहवद्विद्यतानां देवानामभ्यर्चिमुत्सेन किञ्च एव । तस्मादेवं विदुषो यस्य यजमानस्याध्वर्यवो यचोक्तमन्त्रैर्वेदिं परिगृह्णीषुः स यजमानः स्वेनैव ^{२९} “ कपेनामि-
प्रकृतातो भवति । तस्य भ्रातृभ्यः परा भवति । परिगृह्णीतीनि बहुवचनं पूजार्थं, प्रयोगमेवामिप्रायेण वा ।

देवस्येति ॥ वीचायनः—“ अयं प्राचीं स्वयेन वेदिमुदन्ति देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति ^{३०} वेधस इति ” (वीचौ १.११) इति । आपस्तम्बस्तु काश्यान्तरमन्त्रेण भूमरुपनिजगत्वात्स्वित्वात् न-
संहिताया सूत्र उद्वननममिधाय सूते—“ देवस्य सवितुः सवे इति कनति ” (आपञ्ची २.१.७) इति ॥ परमेधरकाशुहारां सत्वां वेधसः समाना अप्येवैव इदमुद्वननकर्म कननकर्म वा ^{३१} “ कर्म कृण्वन्ति ॥ ईश्वरा-
नु-

* महाभाष्ये ‘ कृण्वन्तः प्रत्ययविधाने नपुंसकात् स्वार्थ उपसंख्यानम् ’ इति वार्तिककारः ।

१ ‘ यवतवी कृण्वन्ति ’ इति महाभाष्ये ।

२३. आ. इ. उ. तं. मां. हा-भूयस्को नाभूत् । २४. आ. हा-वास्तवेति । २५. व-युष्मद्वीनामाम् ।
२६. आ. व- किञ्चमुत्सवानमस्यस्यम् ; इ. उ. पा. मां.-किञ्चत्वमस्यस्यम् ; २७- किञ्चत्वमस्यस्यम् ।
२८. तं-कपेन प्रकृतातः ।

वेदिमानम्]

शया ^{२८}सर्वैर्जनैः स्वाभीष्टं कर्म क्रियत इत्येतद्विदुषां प्रतिबद्धमित्याह—“देवस्य सवितुः सव इत्याह प्रसृत्यै । कर्म कृण्वन्ति वेधस इत्याह । इषितः हि कर्म क्रियते ” (तैब्रा ३.२.९) इति ॥ वेदेर्दिग्द्वये निम्नतां विधत्ते—“ पृथिव्यै मेध्यं चामेध्यं च व्युदक्रामताम् । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यम् । प्रतीचीनं दक्षिणाऽमेध्यम् । प्राचीमुदीचीं प्रवणां करोति । मेध्यामेध्वनां देवयजनीं करोति ” (तैब्रा ३.२.९) इति । व्युदक्रामतां विभागमाप्नुताम् ॥ अंसाकारेण श्रोण्याकारेण च कोणेषु चतुर्ध्वौष्ठस्य विधत्ते—“प्राञ्चौ वेधः सावुचयति । ५ आहवनीयस्य परिगृहीत्यै । प्रतीची श्रोणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अथो मिथुनत्वाय ” (तैब्रा ३.२.९) इति । अंसयोः श्रोण्योश्च प्रत्येकं युग्मतया मिथुनत्वम् । यद्वा पुमानंसो ^{२९}स्त्री श्रोणिरिति मिथुनत्वम् ॥ भूमेरूर्ध्वभागस्य त्वक्स्थानीयस्य स्फ्येनापसारणं विधत्ते—“उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति । ” (तैब्रा ३.२.९) इति ॥ तमेव विधिमनूद्यार्थवादान्तरमाह—“उद्धन्ति । तस्मादोषधयः पराभवन्ति । ” (तैब्रा ३.२.९) इति । तस्मादुद्धननात् भूमिष्ठास्तृणस्तम्बा बर्हिस्तास्तरणहविरासादनविरोधिनां विनश्यन्ति ॥ १० भूमावत्यन्तं ^{३०}निगूढानां तृणमूलानाम् ^{३१}उद्धननमात्रेण अपगमाभावात् पृथग्यत्नेन छेदनं विधत्ते—“ मूलं छिनत्ति । भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतितिष्ठद्रक्षाः स्यन्तृत्पते ” (तैब्रा ३.२.९) इति । वैरिणो मूलं निवासाधिकरणं गृहादिकम् । यदि तृणमूलं भूमिमतीत्य किञ्चिदवतिष्ठेत तदा तदनु रक्षाः स्युर्नवेयुः । तस्मात् मूलं छेदनीयम् ॥ छेदनसाधनं विधत्ते—“यदस्तेन छिन्द्यात् कुनखिनीः प्रजाः स्युः । स्फ्येन छिनत्ति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाः स्युः पहन्ति ” (तैब्रा ३.२.९) इति । स्फ्यस्य वज्रत्वमन्यत्र स्पष्टमास्नातम्— १५ “इन्द्रो वज्राय वज्रं प्राहृतं स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” (तैसं ५.२.६) इति ॥ प्रादेशपरिमितं ^{३२} वेदिखननं विधत्ते—“ पितृदेवत्याऽतिस्नाता । इयतीं खनति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताम् ” (तैब्रा ३.२.९) इति । ^{३३}यदियं वेदिः प्रादेशपरिमाणमतीत्य स्नाता स्यात्तदा पितृदेवत्वत्वादियं ^{३४}वैष्णवी न भवेत् । ‘ इयतीम् ’ इति प्रादेशपरिमाणामिनयः ^{३५} । प्रजापतिसृष्टतया तद्रूपं यज्ञपुरुषस्य युक्तम् । तच्च प्रादेशपरिमितम् । अतस्तत्संमितां वेदिं खनेत् ॥ पक्षान्तरं विधत्ते—“ वेदिर्देवेभ्यो निधायत । २० तां चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् । तस्मात् चतुरङ्गुलं खेया ” (तैब्रा ३.२.९) इति । केनापि निमित्तेन देवेभ्यो ^{३६}विमुक्तीभूता वेदिदेवता भूमौ ^{३७}मिलीनाऽसती ^{३८}चतुरङ्गुलमात्रखननेन लब्धा । तस्माच्चतुरङ्गुलं खनेत् ॥ तं विधिमनूद्यार्थवादान्तरमाह—“ चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले ओषधयः प्रतितिष्ठन्ति ” (तैब्रा ३.२.९) इति । ओषधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं प्रसृतं सति ता ओषधयो वायुना नोन्मूल्यन्ते ॥ पक्षान्तरं विधत्ते—“ आ प्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति ” (तैब्रा ३.२.९) इति । यदि २५ चतुरङ्गुलप्रमाणेन ^{३९}प्रादेशप्रमाणेन वा सिकतादिप्रयुक्तशैथिल्यरहिता ^{४०}भूमिर्न लभ्यते तदा तच्छाभपर्यन्तं खनेत् ॥ दक्षिणस्यां दिक्ष्वौष्ठस्य विधत्ते—“ दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ” (तैब्रा ३.२.९) इति । ‘ प्राचीमुदीचीं प्रवणां करोति ’ (तैब्रा ३.२.९) इत्यनेनैव सिद्धेऽप्यौष्ठस्य पुनरपि कुम्भाकारेण सूक्तिकाप्रक्षेपोऽत्र विधीयते । अकः कृतवान् भवति ॥ छोटभावरहितां ^{४१}सिकतया सप्तर्षीं सृष्टं वेद्यां सर्वत्र ^{४२}परिकिरेदित्याह—“पुरीषवर्ती करोति । प्रजा वै पशवः पुरीषम् । प्रजवैध्वेनं ३० पशुभिः पुरीषवन्तं करोति ” (तैब्रा ३.२.९) इति ॥

२८. क-‘ सर्वैः ’ नास्ति । २९. आ-योषित् । ३०. आ-निरुद्धानाम् । ३१. ब-उद्धरणमात्रेण । ३२. ब-‘प्रादेशसंमितम् । ३३. आ. क-यदेयम् ; तं-यदीयम् । ३४. ब-दैवी । ३५. क-‘परिमाणस्या-मिप्रायः ; तं-‘परिमाणस्याभिनयः । ३६. क. तं-विमुक्ता ३७. इ. उ. तं-विष्णीना । ३८. आ. क-चतुरङ्गुलमात्रं खननेन ; तं-चतुरङ्गुलखननेन । ३९. तं-प्रादेशपरिमाणेन । ४०. आ. इ. स. पा. मी. ह्यो-‘प्रयुक्तशैथिल्यात् । ४१. तं-सीतावाः । ४२. आ. क. तं-विकिरेदित्याह ।

ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरमि धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि वस्वी चासि

ऋतम् । असि । ऋतसदनमित्यृत-सदनम् । असि । ऋतश्रीरित्यन-श्रीः । असि । धाः ।

असि । स्वधेति स्व-धा । असि । उर्वी । च । असि । वस्वी । न । असि ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णानि—‘ ऋतमसि ’ इति ॥ हे वेदे, ‘ ऋतं सत्यं यज्ञो वा त्वम्

- ५ ‘ असि तदाधारत्वात् । तदेवाह—‘ ऋतसदनमसि ’ इति । ऋतस्य सदनम् असि गृहमसि । ऋतवादी ऋत्विक् यजमानो यज्ञो वा सीदति अस्मिन् इत्यधिकरणे ल्युट् । कदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वम् । ऋतं श्रयति साधनत्वेन इति ‘ ऋतश्रीः । “ किञ्चि ” (पा ३.२.१७८ वा २) इत्यादिना किप् दीर्घश्च । स एव स्वरः । दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च त्रय एवैते परिग्रहे मन्त्राः । “ एतावती वै पृथिवी ” (तैत्ति ३.२.९) इत्यादि प्राप्ताणाम् ॥

- १० सर्माकरोति—‘ धाः ’ इति यजुरादिकया ‘ पुरा क्रूरस्य ’ इत्यादिकया त्रिष्टुभा चतु-
ष्पदया ॥ दधातीति ‘ धाः । “ किप् च ” (पा ३.२.७६) इति किप् । दक्षिणामाधारः
त्वम् ‘ असि । स्वधा अने स्वं पुरुषं दधातीति । “ आतोऽनुपसर्गे कः ” (पा ३.२.३) ।
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ स्वधा एव त्वम् ‘ असि तत्साधनत्वात् । “ ईया अक्षादिषु

ऋतमिति ॥ कस्यः—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णात्यृतमसीति दक्षिणतः ऋतसदनमसीति पश्चादत-

- १५ श्रीरसीत्युत्तरतः ” (बीश्री १.११) इति ॥ ऋतं सत्यम् । तच्च सत्यायं त्रिष्वस्ति वेद्यां हविषि कृते च ।
असुरद्वारात् पूर्वमासीनो देवो यावत्तं भूदेः पश्यति न तस्य देवयजमस्य निषतम् । अतोऽनृतत्वम् । वेदेर-
द्वारत्वात् तच्च पुनः परावर्तत इत्यृतत्वम् । ततो हे वेदे, त्वम् ‘ ऋतम् ‘ असि । हविषः फलहेतुत्वं न
कदाचित् व्यभिचरति “ इत्यस्ति सत्यत्वम् ” ॥ तच्च सत्यं हविषस्यां वेद्यां सीदति । ततो हे वेदे, त्वम्
‘ ऋतमदनम् ‘ असि । ककस्यावश्यं माधिरवादस्त्यृतत्वम् । तच्च कृते हविर्हविरेण वेद्यां भीयते । ततो हे वेदे,
२० त्वम् ‘ ऋतश्रीः ‘ असि ॥ विधत्ते—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णानि । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः
तस्या पूतावत एव आनुष्यं निर्मेज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णानि ” (तैत्ति ३.२.९) इति ।
वेदिमतिरिकाया भूमेरासुरत्वेन कर्मण्यनुपयोगानु-भूमिर्बेदिरेव । तथा सति “ पूर्वपरिग्राहेण महाभूमेः
संबन्धिनो वेदिक्यादेव तावतः प्रवेष्टाहैमिण निःसार्य स्वार्थमुत्तरपरिग्राहं कुर्वन्त ॥ मन्त्रार्थो मन्त्रप्रवेष्टेना-
भिष्यक्त इत्याह—“ ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसीत्याह पथायतुरैतन ” (तैत्ति ३.२.९) इति ॥

- २५ धा इति ॥ बीषायनः—“ अथ प्रतीचीर स्येन वेदिं योयुष्यते वा असि स्वधा अस्युर्वी चासि
वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्सिन्नुदादाय पृथिवीं जीरदानु-भूमिर्बेदिरेव । तच्च सति “ पूर्वपरिग्राहेण महाभूमेः
संबन्धिनो वेदिक्यादेव तावतः प्रवेष्टाहैमिण निःसार्य स्वार्थमुत्तरपरिग्राहं कुर्वन्त ॥ मन्त्रार्थो मन्त्रप्रवेष्टेना-
भिष्यक्त इत्याह—“ ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसीत्याह पथायतुरैतन ” (तैत्ति ३.२.९) इति ॥

४३-४३. ५- इत्यृतत्वमिति । ४४. १-पूर्वपरिग्राहे ।

जीरदानुर्यामैर्यञ्चन्द्रमसि स्वधामिस्तां धीरांसो अनुदश्य यजन्ते ॥ ९ ॥

[देवयजन्यै ब्रजे तमतो मा विरिषिन्नेकादश च]

जीरदानुर्याते जीर-दानुः । याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधामिरिति स्व-धामिः ।

ताम् । धीरांसः । अनुदश्येत्यनु-दश्य । यजन्ते ॥ ९ ॥

५

[मेषं १.१.१०, काशं १.९, कपिं १.९, वाशं १.१४-१८]

- बहुमीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशी 'यां त्वा' स्वधामिः अन्यैरोषधिविकारैः संहिताम्
 'उदादाय उरिष्य' चन्द्रमसि ओषधीशे 'ऐरयन्' स्यापितवन्तः यज्जानः । हे 'विरिषिन्',
 वेषाः संबोधनम् । विविधं रपणं शब्दने विरप्, उपांशुत्वादिमेदेन मन्त्राणामुच्चारणम् । तदन्तो
 विरिषाः ऋत्विज उच्यन्ते । ओमादित्वाच्छः (पा ५.२.१००) । तद्वति विरिषिन् । 'आन्द्रसः
 १० श्रीप्रत्ययाभावः । 'तां तादृशीं त्वां चन्द्रमसि स्यापितां देवयजनीभूताम्' अनुदश्य अन्वीक्ष्य
 'सैवेयमस्माभिः संस्कृता 'वेदिः' इति विज्ञाय, 'धीरांसः प्रज्ञावन्तो यजमानाः' यजन्ते ।
 "आजसेरसुक" (पा ७.१.५०) । तस्माद्वयमपि तथैव विज्ञाय यजामः । पश्चा- हे विरिषिन्
 वेदे, क्रूरस्य अरुणान्नोऽसुरस्य विसर्पणात् प्रागेव यां त्वाम् उदादाय चन्द्रमसि स्थिताभिः
 स्वधामिः अमृतैर्हैतुभिः जीरदानुभूता पृथिवीम् ऐरयन् प्रापयन् । तां तथाविधां त्वाम् अनुदश्य
 १५ धीराः यजन्ते । तस्माद्वयमपि तादृशीं त्वामवगम्य यजाम इति । दासीभारादित्वात्
 (पा ६.२.४२) 'चन्द्रमसि' इति पदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "यदेवास्या अमेध्यम्"
 (तैत्रा ३.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे नवमोऽध्यायः ॥

- धीमन्तः 'ताम् इमां वेदिं मन्त्राऽनुचिन्त्य तस्यां' यजन्ते ॥ समीकरत्नं निबोधे— "कृमिष वा पृथक्
 २० करोति । यदेविं करोति । वा असि स्वधा असीति धोषुष्यते सान्त्यै " (तैत्रा ३.२.९) इति ॥
 विशोषणद्वयेन कृत्स्नभूमिरूपत्वमशेषधनोपेतत्वं च संपाद्यत इत्याह— "अर्धी वासि, वरवी वासीत्याह ।
 अर्धीमैवैनां वरवीं करोति " (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ 'विश्वः पुरा' इत्युक्त्वा "कूरप्रपुत्तमनुचिन्त्यै
 निवार्यत इत्याह— "पुरा क्रूरस्य विश्वपो विरिषिचित्वाह मेध्यत्वात् " (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ अन्त्यमस्यै-
 रपचित्यनुसंधानस्य प्रयोजनमाह— "उवादाय पृथिवीं जीरदानुर्धमिरयमन्त्रमसि स्वधामिर्हिराह ।
 २५ यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहृत्य । मेधां देवयजनीं कृत्वा । यद्वद्वयमसि मेध्यम् । तद्वत्वामेरयति " (तैत्रा ३.२.९) इति । परमसि आनयतीत्यर्थः ॥ अनुदश्येति पक्षस्याभिप्रायमाह— "तां धीरांसो
 अनुदश्य यजन्त इत्याहानुक्त्वात्यै " (तैत्रा ३.२.९) इति । अन्त्यमस्यैत्यर्थः ।
 आमीशं प्रति प्रैष्युत्पाद्यति— "प्रोक्षन्धैरास्ताद्य । ह्य्यावाहिर्यस्ताद्य । कुर्व च

९. व-इह । १०. व-अन्त्यमस्यै । ११. व-धूमिः ।

३० ४९. आ. पा. हा-अरकम् ; त-कूप्यतमम् ।

वेविकरणम्]

कुचश्च संसृजि । पत्नी संतप्य । आग्नेनोदेहीत्याहानुपूर्वतायै ” (तैब्रा ३.२.९) इति ।
 यद्भयविषयप्रैवोऽनुक्रमेणानुष्ठायोपयुज्यते ॥ आग्नीध्रस्यानुष्ठानं विधत्ते—“ प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै
 रक्षोष्णीः । रक्षसामपहत्यै (तैब्रा ३.२.९) ^{५०} इति ॥ प्रोक्षणीनां स्थानं विधत्ते—“ स्फ्यस्य
 वर्त्मन्सादति यज्ञस्य संतत्यै ” (तैब्रा ३.२.९) इति ^{५१} । प्रोक्षणीनामपां बाहुल्यं विधत्ते—
 “ उवाच हासितो वैबलः । एतावतीर्वा अमुष्मिन्लोक आप आसन् । यावतीः प्रोक्षणीरिति । ५
 तस्माद्ब्रह्मीरासाद्याः ” (तैब्रा ३.२.९) इति । अस्मिन् यागे यावत्स्थः प्रोक्ष्य आसाद्यन्ते तावत्स्थ
 एवामुष्मिन्लोक आपो भवन्तीति देवलेनोक्तत्वाद्बाहुल्यमत्र ^{५२} कर्तव्यम् ॥ उत्करे स्फ्यस्य परित्यागं
 ध्यानविशिष्टं विधत्ते—“ स्फ्यमुदस्यन् । यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् । कुचैर्बैनमपर्ययति ” (तैब्रा ३.२.९)
 इति ॥ यथोक्तप्रैषकाले स्फ्यस्य तिर्यग्धारणं विधत्ते—“ वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रेऽध्वर्युः
 क्षण्वीत पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः स्यपहन्ति । अग्निभ्यां १०
 प्राचश्च प्रतीचश्च । स्फ्येनोदीचश्चाधराचश्च । स्फ्येन वा एष वज्रेणास्यै पाप्मानं आनृत्यमपहत्य ।
 उत्करेऽधि प्रवृश्चति । यथोपधाय बृश्चन्त्येवम् ” (तैब्रा ३.२.१०) इति । स्फ्यस्य वज्रत्वप्रतिपादकं
 श्रुत्यन्तरं पूर्वमुदाहृतम् । अन्वञ्चमभिमुखम् । क्षण्वीत म्रियेत । तत्परिहाराय तेषां पूर्वभागे तिर्यञ्चं
 धारयेत् । तथा सति दक्षिणाग्रत्वेन ^{५३} वेदेर्दक्षिणदिश्वस्थितानि रक्षांसि हनानि भवन्ति । आहवनी-
 याग्निना पूर्वदिगवस्थितानसुरान् हन्ति । गार्हपत्याग्निना पश्चिमदिगवस्थितान् । स्फ्यस्य मूलेनोत्तरदिग- १५
 वस्थितानसुरान् हन्ति । स्फ्यस्य ^{५४} अधोधारण्या ^{५५} अधस्तनान्, ^{५६} ऊर्ध्वधारण्या उपरितनानि-
 रयपि द्रष्टव्यम् । एवं तिर्यञ्चं धारयन्नध्वर्युः पापरूपं वैरिणमस्मा चेदेरपहत्योत्करे छिनत्ति । यथा काष्ठं
 कस्मिंश्चिदाधरेऽवस्थाप्य लोकादिच्छन्दति तद्वत् ॥ हस्तप्रक्षालनं विधत्ते—“ हस्ताववनेनित्ते ।
 आत्मानमेव पबयते ” (तैब्रा ३.२.१०) इति ॥ स्फ्यस्यापि तद्विधत्ते—“ स्फ्यं प्रक्षालयति मेध्यत्वाय ।
 अथो पाप्मन एव आनृत्यत्वम्यङ्गं छिनत्ति ” (तैब्रा ३.२.१०) इति । प्रक्षालितः स्फ्यो यज्ञयोग्यो २०
 भवति ॥ किं चानेन पापरूपस्य वैरिणः शरीरं छिन्नं भवति ॥ ^{५७} आग्नीध्रस्यानुष्ठानं विधत्ते—“ इष्मा-
 बर्हिषपसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय । अथो पुरोत्तमेवतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुक्यात्वै ”
 (तैब्रा ३.२.१०) इति । ^{५८} इष्मस्य बर्हिषश्च सहोपसादनम् ^{५९} परस्परं योगाय । तेन च योगेन यज्ञसंबन्धि
 मिथुनं भवति । किं चेतामुपसादनरूपां दीप्तिं पुरः करोति । तथा दीप्त्योत्तरं कर्तव्यं कयापितं भवति ॥
 तथोक्तपसादने प्रागप्रत्वं विधत्ते—“ न पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् । यत्पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । २५
 अन्वञ्चाऽऽहुतिपथादिभ्यं प्रतिपादयेत् । प्रजा वै बर्हिः । अपराध्नुयाद्बर्हिषा प्रजानां प्रजननम् । पश्चात्-
 प्रापसादयान् । आहुतिपथेनेभ्यं प्रतिपादयति । संप्रत्येव बर्हिषा प्रजानां प्रजननमुपैति ”
 (तैब्रा ३.२.१०) इति प्रागप्रत्वम् । प्रत्यगग्रेण बर्हिषा प्रजानामुत्पत्तिः ^{६०} न स्यात् ^{६१} । ततः स्वयं

५०-५०. आ. क- इति । प्रोक्षणीनां स्थानं विधत्ते नास्ति; इ. तं. पा. भा- प्रोक्षणीनां स्थानं
 विधत्ते-“ स्फ्यस्य वर्त्मन् सादयति यज्ञस्य संतत्यै ” इति नास्ति । ५१. तं-द्रष्टव्यम् । ५२. इ. पा. भा. हा- ३०
 वेदेर्दक्षिणस्यामवस्थितानि । ५३. इ. तं. पा. भा. हा-अधोधारया । ५४. तं-अवःस्थितान् । ५५. इ. तं. पा.
 भा-ऊर्ध्वधारया । ५६. तं-आग्नीध्रेनानुष्ठेयम् । ५७-५७. आ-इष्मस्य बर्हिषश्चोभयोः सहैव सादनम्;
 इ. पा. भा. हा-इष्माबर्हिषोभयोः सहोपसादनम् । ५८-५८. आ. क. तं-विनश्येत् ।

- पश्चादवस्थायोमर्षं प्रागभ्युपसाद्येत् । तथा स्वीध्मस्वाऽऽहुतिपथो नपिति । "संप्रत्येव समीचीनेन बर्हिषा प्रजोत्पत्तिं प्राप्नोति । इध्माबर्हिषोः वरस्त्वं विग्नेर्हं विभजे— " दक्षिणमिध्मम् । उक्तं बर्हिः । अतस्मा वा इध्मः । प्रजा बर्हिः । प्रजा ह्यतस्मिन् उत्तरतरा नीर्ये । ततो मेधमुपनीय । यथादेवतमेवैकम् प्रतिहृत्यवति । प्रवितिहृति प्रजया पशुभिर्ब्रजमानः " (वैष्वा १-२-१०) इति । पितृर्वज्रमनस्य
- ५ दक्षिणभागो पुष्टः । ^{१०}प्रजानाम् उत्तरभागः । तथा सत्पुमर्षे नीर्ये ^{११}बोध्यस्थाने संवद्यते ^{१२} । तत्पशुभ्योमर्षं यज्ञं नीत्वा उत्तरदेवतासमन्वितमनस्य स्वाधितवाद् भवति । ^{१३}पूतेन वज्रमनस्य प्रजानामुत्तरदक्षिणैर्विभजति ॥

अत्र विनियोगस्तथाह—

- " आदय दत्तं समावृत इन्द्रस्वेत्यभिगम्ययेत् ।
पृथिवि स्तस्त्वह्नुशिक्षत्वा इन्द्रगृह्णाति भूतजः ॥ १ ॥
१० अजं गण्डेमुद्वेष्टं वर्षं वेदिं समीकृते ।
यथा भुक्तिं क्षिपेद्वैधं पुनः स्तम्बहृतिद्वयम् ॥ २ ॥
अथात्र पूर्ववत्प्रज्या ^{११}भराऽऽग्नीष्टोऽज्ञादी वरेत् ^{१२} ।
वस विविर्द्धो वेदेर्वैधं वेदिं कनेदमृत् ॥ ३ ॥
अतोत्तरपरिग्राहो वा असीति समीकृतिः ।
१५ ^{१४}उदावायेतीकृते तां ^{१५}मन्त्रोक्ताः पशुविकृतिः ॥ ४ ॥ " इति ॥

अथ मीमांस ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

- " सुकव्यज्ञस्यैव वेद्यादेः प्रजावाप्यज्ञताऽपि वा ।
तद्वाक्यं प्रविशानुक्तं सुकव्यज्ञस्यैव बोधकम् ॥
^{१६}सुकव्यज्ञस्यापि वेद्यादेः प्रजावाप्यज्ञता ।
२० सुकव्यार्थत्वाद् प्रजावाप्यज्ञापूर्ववत्प्रधानतः ॥ " (वैष्वा १-३-१-३) इति ॥
दर्शपूर्णमासयोः भूयते— " वेद्यां हवीष्यमावयति, बर्हिषि हवीष्यमावयति " इति ।
तथा तद्दर्शः भूयते— ' वेदिं कनति, बर्हिर्भुवति ' इत्याद्यः । ^{१७}सुकव्यहवीष्यमावेति वाक्यादिभिः ।
असुकव्यहवीषि तु प्रवत्तावर्त्येति । तत्र स्वस्ववर्गसहितानि ^{१८}वेद्यादीनि प्रकरणात्वाद् सुकव्यहवीष्यमावेति
अज्ञानेति । ' वेद्यां हवीष्यमावयति ' इति वाक्याद् ^{१९}सर्वहवीष्यत्वमिति चेत् । न । प्रकरणेन ^{२०}वाक्यस्य
२५ संकोचविरहात् ^{२१} । यदि वाक्यं प्रकरणाद्वैद्येनैव स्वतन्त्रं स्यात्, तथा "वाक्यमात्रपूर्वकत्वेन
वाक्यभावे वैधर्म्यं स्यात् । सामान्यहवीष्यमावेति चेत्तदा— प्रसज्येत । तदभाद् भूयते इति, यत्
वेद्यादिकविकृतिं प्राप्ते कृतम्—अस्तु यत्पूर्वमभिगम्यन्तरेण प्रकृतार्थेवावगच्छतिः तु वेद्यादिवत्त्वम् ।

५९. तं—' संप्रत्येव ' नास्ति; इ. पा. मा. हा—' संप्रत्येव ' इत्यस्मान्तरम् ' इति । ६०. अ. क. तं—
प्रजायाः । ६१-६२. इ. पा. मा. हा—बोम्ये स्थाने संवाद्यते । ६२. तं—तेन; व—तेन व; पा. हा—द्वयेन व ।
३०. ६३-६३. इ. उ. पा. मा. हा—भराम्नीध्राज्जही क्षिपेत्; क—तं—भराम्नीध्राज्जही वरेत् । ६४-६४. का—
उदावायेति वेदीक्षा; इ. उ. पा. मा. हा—उदावायेतीकृते ताः । ६५. व—सुवपात्रस्यैव । ६६. अ. क. तं—
सुकव्यापि हवीष्यमावेति । ६७. इ. उ. पा. मा. हा—' कर्मविहितानि । ६८. आ. क. तं—उदैविकृतेति ।
६९-६९. उ. हा—वाक्यसंकोचत्वात् । ७०. पा. मा. हा—वाक्यमात्रपूर्वकत्वेन ।

[१.१.९]

प्रवासादिर्वाचीष्यति ७१-स्वकीमावान्तरा-द्वारा मुक्त्या-वसाधनान्येवेति ७२ तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम् । एवं सति वाच्यस्यात्यन्तलक्षणे न ७२ भवति ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ एरोडाशांमिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके ।

न वाऽऽद्योऽस्त्यपकृष्टाया वेदेर्वैगुण्यहानये ॥

अभिवासात् परा वेदिरिति ७३ तत्क्रमबोधतः ।

प्रागेव विहिता दर्शो वेदिर्नतोऽपकर्षणम् ॥ ” (जैम्या ५.१.३२-३३) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु श्रपितस्य ७४ आच्छादनमाप्नातम्—“ भस्मनाऽभिवास-
यति ” (तैत्ति ३.२.८) इति । तत् ऊर्ध्वं वेदिराम्नाता ७५ । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रतिपद्यनुष्ठानं
कृतम् । दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आप्नातः—“ पूर्वपुरमावास्यायां वेदिं करोति ” इति । तत्र वेदेः पूर्व- १०
माशिनोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्तव्यः, अन्यथा वेदेर्वैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते भ्रमः—यदि दर्शः
पूर्णमासीविकारः स्यात्तदा पौर्णमास्यां क्लृप्तः क्रमो दर्शोऽतिविद्येत । न त्वसौ विकारः । तस्मात्
कश्चित्क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोद्देश्यः । क्रमोक्तयनं च सर्वेषु ७६ धर्मेष्वाप्नातेषु पश्चात्पाठादिभिः संपद्यते ।
वेदिपदार्थश्चाभिवासनात् ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमाससाधारण्येनाऽऽप्नातः । विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वपुरेवाऽऽ-
प्नायते । तथा सरयमिवासनबेधोः क्रमबोधात् प्रागेव दार्शिकवेदेः पूर्वदिनसंबन्धावगमात् तदेव तस्याः १५
स्थानमिति वेदेरपि तावन्नापकर्षः । ७७ तत्र कुतः—अभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोगो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्भूतेः प्रकृत्यतः ॥

अन्योन्यास्तयो वाऽऽद्यो न जातिः कल्प्यशक्तिः ।

योवाः स्यात् क्लृप्तशक्तित्वात् क्लृप्तिर्न्याकरणजवेत् ॥ ”

(जैम्या १.४.२४-२५) इति ॥

प्रोक्षणीतयोः भूयते—“ प्रोक्षणीर-” (तैत्ति ३.२.९) इति । तत्र प्रोक्षणी-
संस्कृत्य ७८ अतिव्याप्त्याऽपि संस्कृतिः ७९ प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु
न तज्जानामवापां प्रोक्षणी-संस्कृत्यत्वात् तद्वत्पक्षः । लोके ८० प्रोक्षणीसंस्कृतिः स्म २५
इत्यसंस्कृतास्त्वेषु प्रयोगार्थि-संस्कृत्यत्वात् सदात्वादुक्तत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रोक्षणीसंस्कृत्यते
सिद्ध्यत आभिरिति योगोऽत्र साङ्गनीयः, क्लृतेः प्रकृत्यत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न तस्य संस्कारो

७१-७१. इ. उ. पा. भा. हा-स्वकीमावान्तरापूर्वसाधनान्येवेति । ७२, आ. त-अभिष्यति । ७३. इ. उ.
हा-तत्क्रमबोधनम् । ७४-इ. उ. पा. भा. हा-छादनमा । ७५. इ. उ. पा. भा. हा-‘वेदिराम्नायते’
७६. तै. व-पदार्थेवाप्नातेषु । ७७-७७. आ-तत्कृतः ; इ. उ. क. भा. ३०. हा-तत्कृतः । ७८. क. ३०.
व-प्रोक्षणी । ७९. इ. उ. पा. भा.-तथोक्तेः, त-तथोक्तः । ८०-८०. इ-‘मन्त्रपादादनादिकम् ;
प-‘मन्त्रपादादनादिकस्तुतिः । ८१. इ. उ. पा. भा. हा-वैदिकप्रदेशेषु ।

- युक्तोऽम्बोम्याश्रयत्वात् । विहितेष्वभिमुख्यमन्त्रादिसंस्कारेष्वनुहितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्नु प्रोक्षणीशब्द-
प्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽनुष्णामिमन्त्रणादिविधिरित्यम्बोम्याश्रयम्बम् । नापि जातिपक्षो
युक्तः । उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य बृहस्प्यवहारं पूर्वमवत्सन्नेतः परं कल्पनीयत्वात् । ततो गोधाव-
यदश्वकर्णशब्दवच्च स्त्रो न भवति । योगस्तु “म्याकरणे वत्सः” मोपसर्गोद्धातोः करणे ह्युद्प्रत्ययेन
१५ (पा ३-३-११५) स्युत्पादनात् । तस्मात् प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः । कृतादेः प्रोक्षणत्वं “प्रयोजनम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विनितम् —

“प्रोक्षणीरासादयेति निगद्विधिविज्ञाद्विः ।

यजुर्बोच्यैस्त्वधर्मस्य मेदास्य चतुर्यता ॥

परप्रत्यायनार्थत्वायुच्यैस्त्वं “यजुरेव सः ।

- १० तद्वक्षणेन युक्तत्वात् त्रैविध्यमिति सुस्थितम् ॥” (जैम्या २-१-२८-२९) इति ॥

- ‘प्रोक्षणीरासादय, इष्मावर्हिस्त्वसादय, अग्नीवर्हिन् बिह्वर, बर्हिः स्पृणीहि’ इत्यादयो निगदा
आम्नाताः । परसंबोधनार्थं मन्त्रा निगदाः । ते च पूर्वस्य कस्यतुःसामस्यो बर्हिर्भूताश्चतुर्यप्रकाराः ।
कुतः । पादनीत्योर्ध्वत्सामलक्षणस्योरमावात् प्रक्षिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्येऽपि धर्मभेदेन यजुष्पन्तर्मावा-
नुपपत्तेः । ‘उपांशु यजुषा, उच्यैर्निगदेन’ इति हि धर्मभेद इति प्रश्ने ब्रूमः—‘बर्हिर्माक्षणा भोज्यन्तां
१५ परिधाजकास्त्वन्तः’ इत्यत्र सत्येव परिधाजकानां ब्राह्मण्ये पूजामिमित्तो विशेषो यथा, तथा निगदानां
यजुर्लक्षणोपेतत्वात् यजुषामेव सतां परप्रत्यायनमिति उच्यैस्त्वं धर्मः । ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम् ॥

अथ व्याकरणम् ॥ आदद इत्यादौ स्वराः प्रसिद्धाः । दक्षिण इत्यत्र “स्वाध्याय्यायामादिर्वा”

(फि ९) इत्याद्युदात्तः । पृथिवीत्यत्र वाक्यादित्वेन वाङ्मिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । अरदरित्यत्रार्तिधातोरद-
प्रत्यय आद्युदात्तः । गोस्थानमित्यत्र कुतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उदपवादः “अनुक्तिन्व्याक्यान-

- २० शयनासनस्यानयाजकादिक्रीताः” (पा ६-२-१५१) । मन्त्रं किञ्चन व्याख्यानाद्विचतुष्टयं
याजकादिराजः क्रीतशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते “परादि-इन्द्रसि बहुलम्”

(पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । वर्षत्विति वाक्यादिः । तथा “अजानेत्यपि । तत्र ज्ञानजा-
देशस्य चित्वाद्यन्तोदात्तः । पाशाशब्दो भ्रमन्तः । द्वेहीत्यत्र यच्छब्दयोगाच्च निबातः । गायत्र्याशब्दस्य

तुभ्यत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । त्रे-इत्यादिनाम्नोदात्तत्वे सत्वाद्युदात्तः । उर्वीत्यन्ते क्रीकन्तः ।

- २५ बस्वीत्यन्तो नृषादिः । पुरातावत्स्य निपातत्वाभावाद्यन्तोदात्तः । विधुष इत्यत्रोत्तरपदस्य कसुन्-
प्रत्ययान्तत्वात् “आद्युदात्तः । उदावत्येत्यत्र स्वयः चित्वाद्यन्तोदात्तत्वे कृत्स्वरः । खीरदाजु-
शब्दः पृषादिः । पेरयकित्यत्र अश्वशब्दयोगाच्चिवाताभावे सति आह्वयस्व विहितमुदात्तत्वं सति-
विद्वत् । अज्रमसीति दासीभारदिः । अनुदयेति कृत्स्वरः ॥

इति श्रीमात्सायणार्च्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवर्णवेदीयतैत्तिरीय-

- ३० संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके नवमोऽध्यायः ॥

८२-८२. आ-व्याकरणे कल्पतः; इ. उ. वा. मां. हा-व्याकरणोक्तः । ८३. आ. इ. पा. मां. हा-प्रोक्षणीशब्दम् । ८४. पा. मां. हा-परप्रत्यायनार्थत्वाद्युच्यते; इ. उ-परप्रत्ययनार्थत्वाद्युच्यते; आ. तै-परप्रत्यायनार्थत्वाद्युच्यते । ८५. अ-अजानेत्यत्रापि । ८६. तै-आदिउदात्तः ।

[विग्रहणम्]

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि

गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाह सं मार्ज्मि

प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रति-उष्टाः । अरातयः । अग्नेः ।

वः । तेजिष्ठेन । तेजसा । निरिति । तपामि । गोष्ठमिति गो-स्थम् । मा । निरिति ।

मृक्षम् । वाजिनम् । त्वा । सपत्नसाहमिति सपत्न-साहम् । समिति । मार्ज्मि । ५

गार्हपत्ये सुवादीन् प्रतितपति—‘प्रत्युष्टम्’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.२) ।
 ‘तेजिष्ठेन तेजितृत्वेन तीक्ष्णतमेन’ अग्नेः ‘तेजसा’ वः युष्मान् ‘निष्टपामि’ निष्कृष्य दोषेभ्यः
 तपामि । “निसस्तपतावनासेवने” (पा ८.३.१०२) इति षत्वम् । तेजितृशब्दात्
 “तुश्छन्दसि” (पा ५.३.५९) इतीष्टनि, “तुरिष्ठेमेयःसु” (पा ६.४.१५४) इति
 तृशब्दलोपः ॥ १०

सुवं संमार्ज्मि—‘गोष्ठम्’ इति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र स गोष्ठो देशः । “घवर्षे कवि-
 धानम्” (पा ३.३.५८ वा ४) इति कः । याथादिसूत्रेण (पा ६.२.१४४) अन्तोदात्तत्वम् ।
 “अम्बान्ब” (पा ८.३.९७) इत्यादिना षत्वम् । यस्मादहं गवां स्थानं ‘मा’ निर्मृक्षं मा विनी-
 नशम् इति प्रार्ययसे, तस्मात् ‘वाजिनम्’ अन्नवन्तम् अन्नसाधनम् तं ‘सपत्नसाहं’ सपत्नानां शत्रू-
 णाम् अभिमक्षितारं त्वा ‘सं’ मार्ज्मि शोधयामि । सुवादिसंमार्गाभावे यागाभावेन वृष्ट्यभावात् १५
 गवादयो विनश्येयुरिति भावः । ‘निर्मृक्षम्’ इति ‘मृशतेर्लुङि’ “शल इगुपधादनिटः क्सः”
 (पा ३.१.४५) इति ष्लेः क्सादेशः । ‘सपत्नसाहम्’ इति कर्मण्यणन्तोऽन्तोदात्तः ॥

कर्मणे वेदिकृष्ण । कर्मणे वेद्यामासावलीयस्याऽऽज्यासिद्धिर्बोधो ग्रहणमभिधीयते ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ बौधायनः—“अग्नेः सुवः समाकृते दक्षिणेन सुवं सुहृपभृती सन्नेन सुवां
 प्राक्षिणहरणं वेदितृत्वेनान्वधिति । गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा
 निष्टपामि इति” (बौधायी १.१२) इति । आपस्त्वस्य मते ‘प्रत्युष्टम्’ (आपभौ २.४.२),
 ‘अग्नेर्वः’ (आपभौ २.४.१०) इत्येतौ द्वौ मन्त्रौ । तौ च संमार्ज्मिनात् प्राक् पञ्चाश क्रमेण सुवां
 तापने विमिश्रयन्ते ॥ प्रत्युष्टमन्त्रो व्याख्यातः ॥ हे सुवः, युष्मानतितीक्ष्णेन अग्नेः तेजसा निःशेषेण
 तपामि । अजिहपरि सत्वेदसिद्धये बौधायी मन्त्रावित्याह—“प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्यहं ।
 रक्षः सपत्नसाहम् । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाय” (तैत्ति ३.३.१) इति ॥ २५

गोष्ठमिति ॥ कथं—“अथ सुवं संमार्ज्मि गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहं
 सं मार्ज्मि । ... । अथ सुवं संमार्ज्मि वाचं प्रार्य मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहं सं मार्ज्मि । ... ।
 अथोपभृते संमार्ज्मि ऋधुः अत्र मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहं सं मार्ज्मि । ... । अथ सुवां

१. ति. व-याथादिस्वरेणान्तो । २. व-सुहृषि ।

१-१. आ-वाचि त्वा सपत्नसाहम् ।

[द्विप्रहणम्]

अप्रैरन्तरतः । पृथग्विषयश्चमद्यते । अथो अग्राद्वा ओषधीनामूर्जं प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्जं एवाश्नादधस्ताद्वर्जं यै”
 (तैत्रा ३.३.१) इति । बिलभागे पश्चिमोपक्रमां प्रागवसानां सुक्ष्मसंमार्जनक्रियां कृत्वा बिलस्याभ्यन्तरे
 सर्वत्र आकृष्याऽऽकृष्य संसृज्यात् । यथा भुज्जानः पुमान् हस्तं पुरतः पात्रे प्रसार्यभितो ^{१०}भोज्यानि
 आकृष्याऽऽकृष्य मुखबिले प्रक्षिपति तद्वत् । किंच प्रजा ओषधीनामग्रभागादानीय रसमुपजीवन्ति तद्वत् ।
 अत्र परिचासनाग्नेः संमार्जनं रसरूपस्याप्तं योग्यस्यान्नस्य ^{११}संपत्त्यै भवति ॥ दण्डभागे विशेषमाह—
 “अधस्तात् प्रतीचीम् । दण्डमुत्तमतः । मूलेन मूर्धं प्रतिष्ठित्यै” (तैत्रा ३.३.१) इति । अधस्तादवस्थितं
 दण्डं प्रति प्रागुपक्रमां पश्चिमावसानां संमार्जनक्रियामुत्तमेन दर्भभागेण कुर्यात् । तथा सति दर्भमूलेन सुषो
 मूर्धं संबध्यते । तच्च ^{१२}प्रतिष्ठित्यै भवति ॥ बिलदण्डयोस्तृतां व्यवस्थां लौकिकलिङ्गेन द्रवयति—“तस्माद-
 रत्नो प्राग्व्युपरिहाह्योमासि । प्रत्यग्व्यवस्तात् । सुग्वेषा” (तैत्रा ३.३.१) इति । मणिवन्धादूर्ध्वं
 सूक्ष्मरोमाणि प्राक्मुखानि, अधस्तात् प्रत्यङ्मुखानि । एषा हि लौकिकी सुक्, तद्दृष्टान्तेन ^{१०}
 वैदिक्यामपि सुषि यथोक्तप्रकारो दृष्टव्यः । अत्र केचिदाहुः—ऊर्ध्वबिलत्वेन ^{१३}हस्तश्रुतायाः सुष ऊर्ध्वो-
 भागौ हस्तावभ्युपरिहादधस्ताच्छ्रुताभ्याम् विवक्षितौ, न तु बिलभागदण्डभागौ । एवं आरकहस्तेऽ-
 ण्यूर्ध्वोदेशः । तथा सस्युक्तं लोमलिङ्गमनुकूलमिति । तर्हि तथैवास्तु ॥ सुवस्य प्रथमतः संमार्जनं
^{१४}रूपकल्पनायोपपादयति—“प्राणो वै सुवः । जुहृदक्षिणो हस्तः । उपभृत् सम्भः । आत्मा ध्रुवा ।
 अन्नर संमार्जनाणि । मुखतो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं प्रविश्य । बाह्यतस्तनुवत् शुभयति । ^{१५}
 तस्मात् सुवमेवाग्रे संमार्जि । मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नमाविशति”
 (तैत्रा ३.३.१) इति । आत्मा हस्तयोर्मध्यवर्ति शरीरम् । ^{१६}मुखे संचारिणो ^{१७}बायोः
 प्राणापानाभिधेये द्वे वृत्तौ । उच्छ्वासरूपेण ^{१८}बहिर्निर्गच्छतीति प्राणवृत्तिः । विश्वासरूपेणास्तः
^{१९}प्रविशतीत्यपानवृत्तिः । तत्र प्राणरूपो वायुः प्राणतां परित्यज्य स्वयमपानो भूत्वा मुखे
 प्रक्षिप्य ^{२०}अन्नप्रासे मध्यशरीरे प्रवेश्य ^{२१}बाह्यं हस्तादिरूपं शरीरं पुष्ट्या शोभितं करोति । ^{२०}
 तस्मात्तद्वैवेदाद्यः प्राणरूपस्य सुवस्यादौ संमार्जनं कर्तव्यम् । तथा कृते सति प्रथमतोऽन्नप्रवेशः, पश्चात्
 बाह्यहस्तरूपस्य जुह्वादेः शोमेत्येतदुपपन्नम् ॥ प्रसृज्यात् प्राणापानवेदनं प्रशंसति—“तौ प्राणापानौ ।
 अन्नयुक्तः प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद” (तैत्रा ३.३.१) इति । प्रकर्षेण बहिरगितीति प्राणः ।
 अपकर्षेणाग्निरगितीत्यपानः । इत्येवं वृत्तिमेवात् तौ प्राणापानौ संपञ्चाविति वेदितुरकाले प्राणापानाभ्यां
^{२२}विषयोऽप्यस्युक्तो न भवति ॥ मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—“विबः सिक्पमवततम् । पृथिव्यः ककुभि ^{२५}
 जिह्वम् । तेन वयं सहस्रबल्लेन । सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति । सुक्ष्मसंमार्जनाभ्यां प्रहरति”
 (तैत्रा ३.३.२) इति । विबः सकाशात् वृष्टिरूपेणाधः प्रसृतमिव दर्भरूपं चित्रं वस्तु भूमेरुपरीक्षितं,
 तत्सहायेन तेन दर्भेण वयं वैरिणं नाशयामः । इदं दर्भरूपं हुतमस्तु । अनेन मन्त्रेण वेदपरिचासनानि
 अग्नौ प्रक्षिपेत् ॥ अस्मिन् मन्त्रे संमार्जनानि न प्रतीयन्त इति बाह्यां वाचयति—“आपो वै दर्भाः ।
 कथमेवैवाग्नेतन्महिमानं व्याचष्टे” (तैत्रा ३.३.२) इति । ^{२३}अत्र ‘विबोऽवततम्’ इत्यनेन ^{३०}
 वृष्टिरूपा आपः प्रतीयन्ते । ^{२४}अपं च ^{२५}दर्भरूपेणोत्पत्तिः पूर्वमेवोत्पन्नबाह्यां (तैत्रा ३.२.५)
 वृष्टिता । तस्मात्तन्मन्त्रगतसंमार्जनरूपमेवैवं दर्भाणां ^{२६}विबःसिक्पत्वादिलक्षणं महिमानं प्रकटयति ॥

१. ब-पुनः पुनः । १०. तं-भोज्यान् । ११. आ. पा. हा-प्राप्त्यै । १२. तं. ब-प्रतिष्ठायै ।

१३. तं. ब. हा-हस्ते श्रुतायाः । १४. इ. उ. पा. भां.-रूपकल्पनायोप°; तं-रूपकल्पनयोप° । १५-१५. आ.

हृत्-संमार्जनः; तं-मुखसंचारिणे । १६. आ-बहिर्निर्गच्छन्ती तं-बहिर्गच्छन्ती । १७. आ-प्रविशत्यपानवृत्तिः; ३५

तं-प्रविशत्यपानवृत्तिः । १८. ब-अन्नरसम् । १९. तं-‘बाह्यम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘तन्म’ ।

२०. आ. इ. उ. क. पा. भां. हा-विशो गो मृत्युरूपः । २१. आ. पा. हा-‘अन्नं’ नास्ति । २२-२२. आ. इ.

उ. पा. भां. हा-आपश्च दर्भरूपाः । २३. तं. ब-पृथिव्य° ।

- अस्य मन्त्रस्यानुष्टुप्कण्वस्त्वष्टुप्रपत्नं चानुसंधेयमित्याह—“अनुष्टुभर्चा” (तैत्ति ३.३.२) इति । संस्तुज्वादिति शेषः । विधेयमनुष्टुप् स्तोति—“अनुष्टुभः प्रजापतिः । प्रजापत्यो वेदः । वेदस्यामरः सुवसंमार्जनामि । स्वयैवैनामि छन्दसा । स्वया देवतया समर्थयति” (तैत्ति ३.३.२) इति । अगात्सृष्टौ प्रजापतेरनुष्टुप् सङ्कारिणीति तापनीयोपनिषदि श्रूयते—“स पृष्ठे मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभम-
- ५ पश्यत् । तेन वै सर्वमिदमसृजत” (नृसिंहपूर्यतापनीयोपनिषद् १.१) इति । तस्मात् प्रजापतेरानुष्टुभ-
त्वम् । “प्रजापतेर्वा एतानि इमभूनि । यद्वेदः” (तैत्ति ३.३.९) इति वक्ष्यति । तस्मात् वेदस्य
प्रजापत्यत्वम् । तथा सति वेदामस्य स्वकीयं छन्दः स्वकीया च वेदोत्पत्त्यर्थं समृद्धिहेतुर्भवति ॥ न
केवलं छन्दसः प्राक्तनत्वं किं तु अर्थोऽपीत्याह—“अथो अग्राह योषा । इमो वृषा । तस्मिन्नुभम् ।
मिथुनमेवमेव तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुमिर्ब्रजमानः” (तैत्ति ३.३.२) इति ।
- १० वृषा सेवकसमर्थः पुमान् ॥ अत्र सुवसंमार्जनानामुक्तमन्त्रेणाग्नी प्रक्षेप इत्येकः पक्षः । अग्निः प्रजापत्य
“उत्करे” प्रक्षिपेत् इत्यपरः पक्षः । अत एव सूक्तकारः—“अग्नी प्रहरति” इत्युक्त्या पुनरप्याह—
“उत्करे वा न्यस्यति” (आपधौ २.५.१) इति । तस्मिन् पक्षे विधेयं—“ताम्येकं वृषेयतापत्यमिति ।
तत्तया न कार्यम् । भारव्यस्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः । यद्येनानि पशवोऽभितहेयुः । न तत्पशुभ्यः
कम् । अग्निर्मार्जयितोत्करे न्यस्येत् । यज्ञे यज्ञियस्य कर्मणोऽप्यग्राहुनीभ्यः संतिष्ठते । उत्करो वाच तस्य
- १५ प्रतिष्ठा । एतत् हि तस्मै प्रतिष्ठा देवाः समभरन् । यदग्निर्मार्जयति । तेन तान्नाम् । यदुत्करे न्यस्यति ।
प्रतिष्ठामेवैनामि तद्व्यस्यति । प्रतिष्ठिति प्रजया पशुमिर्ब्रजमानः” (तैत्ति ३.३.२) इति । केचिदग्निः
प्रक्षालनमकृत्यैव अत्र अपि परित्यज्यति तन्मुक्तम् । च एवोऽनुष्ठानप्रकारः स कर्मणो विपरीतं कर्तुं दोषिष्ठ ।
“अप्राज्ञादिति तद्वर्माक्रमणेन पशूनां रोगोत्पत्त्या युक्तं न भवेत् । मार्जणेन तच्छान्तिं भवति । अतस्तुतिव्यति-
रिक्तस्य १० यज्ञियव्यस्योत्करः समाप्तिव्याजमिति देवैः संपादितत्वात् तत्रैव परित्यागो प्रतिष्ठा भवति ॥
- २० अग्निप्रहरणपक्षमेव ब्रह्मिषु उत्करे परित्यागं वृष्यति—“अथो स्तम्भस्य वा पुतदूपम् । यत् सुवसंमार्ज-
यामि । स्तम्भस्यो वा बोधयः । तासां उत्करे एषो न रमन्ते । अग्नियो केषां उत्करः । वाचदग्निषो
ह वै उत्करः पशूनाम् । तावदग्निषः पशूनां भवति । यद्येताम्यव्यजाग्नेर्दधति” (तैत्ति ३.३.२) इति ।
अथोत्तरं उत्करपक्षस्यावृत्त्यर्थः । बोधयः द्विविधाः—स्तम्भस्य नवदाप्यव्यजाग्नेः । तस्मात्तावदाव-
स्वातुर्गतः स्तम्भः । दावाग्निव्यज्यदेशे वृष्ट्या समुत्पन्नः १० कोमलत्वाद्गुणममृद्धो नवदाप्यः । तत्र
- २५ सुवसंमार्जनामि १० स्तम्भस्तत्तथा स्तम्भस्याधि । यद्येताम्यग्नेरव्यज्योत्करे त्यज्येत् तदा तत्र तत्र
विक्रीर्ष्यामि तानि बहुस्तम्भा बोधयः संपद्यन्ते । तासामोषधीनां संवन्धितं उत्करं प्रीत्यभावात्
उत्करावत् कर्मणोऽपि पशूनामग्निं इत्यप्युत्करेव स्यात् ॥ अग्निप्रहरणपक्षं ब्रह्मयति—“नवदाप्यासु वा
बोधधीषु पशूनां रमन्ते । नवदापो केषां अग्निः । वाचदग्निषो ह वै नवदावः पशूनाम् । तावदग्निषः पशूनां
भवति । यद्येताम्यग्नी प्रहरति । तस्मात्तावदावः प्रहरेत् । यत्परस्मिन्तत्पशूनाम् । पशूनां सति”
- ३० (तैत्ति ३.३.२) इति । नमः प्रत्यास्तत्र पूर्वकाक्रमणी दावाग्निर्वैद्य कोमलत्वात् तस्मात्पशूनाम् सोऽर्थं
नवदावः । १० तावदोषधिवत् कर्मणोऽपि समार्जनात्वात् अग्नी प्रहरणे पशूनां अग्निः भवति । तस्मादावृ-
त्तीने गार्हपत्ये वा यस्मिन् अग्नी युक्तः प्रतिपन्न संस्तुतास्तस्मिन्नेव अग्नी ११ प्रहरणं कर्मणामगृहे पशूनां बहुना

२४. क - उदक् । २५. आ. क - परित्यजेत् । २६. आ - अप्रक्षादितवर्माक्रमणे; क. त - अप्रक्षा-
दितवर्माक्रमणे । २७. इ. उ - ब्रह्मिष्य इत्यस्य । २८. इ. उ. भा - कोमलत्वात् स्वादुगुणममृद्धः ।
२९. २९. त - स्तम्भे मूकतया इ. उ - स्तम्भमूकतया । ३०. इ. त. पा. हा - तावदोषधिवत् । ३१. आ.
इ. उ. क. त. पा. भा. हा - 'अग्नी' नास्ति ।

सं मौज्ज्याशासना सौमनसं प्रजाः सौभाग्यं तनूम् ।

अभेरनुव्रता भुत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् ॥

समितिं । माज्जिम् । आशासानेत्या-शासना । सौमनसम् । प्रजामिति प्र-जाम् । सौभाग्यम् ।

तनूम् अभेः । अनुव्रतेत्यनु-व्रता । भुत्वा । समितिं । नह्ये । सुकृतायेति सु-कृताय । कम् ।

पत्नी योक्त्रेण संनहति—‘आशासना’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा । ‘संनह्ये’ ५
इत्युत्तमपुरुषश्रवणात् पत्नी मन्त्रं ब्रवीति । ^१आशासना प्रार्थयमाना । अनुदात्तेत्वात् लसर्व-
धातुकानुदात्तत्वम् (पा ६.१.१८६) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६.२.१३९) । किम् ?
^२सौमनसं शोभनं मनः सौमनसम् । “प्रज्ञादिभ्यश्च” (पा ५.४.३८) इति मनस्-
शब्दात् स्वार्थे विधीयमानोऽण्प्रत्ययः तदन्तादपि भवति । छन्दसि दृष्टानुविधानात्
(पा १.१.६ वा १) । ^३प्रजां ^४पुत्रादिकाम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । १०
^५सौभाग्यं भर्तुरिष्टत्वम् । “सुभग मन्त्रे” इति विधीयमानस्यौद्गात्रादिलक्षणस्याजः अभावे

धारणाय भवति ॥ ^{१२}सुकृत्संमार्जनवदभिसंमार्जनानामपि कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—“यो भूतानामधि-
पतिः । रुद्रस्तमितश्चरो वृषा । पशून्स्माकं मा हिरसीः । एतदस्तु हुतं तव स्वाहेत्यभिसंमार्जनान्यग्नौ
प्रहरेति” (तैत्ति ३.३.२) इति । ^{१३}तस्मिन् कर्मसंतानं, तत्र ^{१४}चरतीति तस्मिन्चरः । वृषा
देवेषु श्रेष्ठः । हे रुद्र, स त्वमस्माकं पशून् मा हिरसीः । एतदभिसंमार्जनव्रज्यं तव हुतमस्तु । तस्यै- १५
वाधेस्यानुवादकः स्वाहेति शब्दः । यैर्देवैरिभ्यः संनह्ये सौरेवाग्निं संमृज्य स्वकाले संप्राप्ते तानि
संमार्जनान्यग्नौ प्रहरेत् । प्रथमतोऽग्नौ संमृष्टे प्रधानयागावूर्ध्वमग्न्याहार्यरूपायां दक्षिणायाम्स्त्रिगुण्यो दत्तायाम-
न्याज्योमात् पूर्वं द्वितीयमग्नौ संमृष्टे सति तत्प्रहरणकालः ॥ अग्निदग्धप्रवेशे ^{१६}पुनरुत्पद्य सम्यक्
वर्जमानत्वावग्नौ वर्धमानां प्रहरणं युक्तमित्याह—“एषा वा एतेषां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैतानि
योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुमिर्व्यजमानः” (तैत्ति ३.३.२) इति । एषा २०
वह्निरूपा । न चाग्निप्रहरणे रुद्रविक्रयो मन्त्रो व्यधिकरण इति वाच्यम् । अभेरेवात्र रुद्रत्वात् । “रुद्रो
वा एषः । ववभिः । स एतर्हि जातः” (तैत्ति ५.४.३) इति श्रुत्यन्तरात् । ‘यदरोदीत् तनुव्रत्य
रुद्रत्वम्’ (तैत्ति १.५.१) इति निर्वचनाच्च ।

आशुत्तरेण ॥ कस्य—“अथैतां पत्नीमन्त्रेण येशुत्तरौ प्रपाद्य जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्य-
मुदीचीमुपवेश्य योक्त्रेण संनहति आशासना सौमनसं प्रजाः सौभाग्यं तनूम् । अभेरनुव्रता भुत्वा सं नह्ये २५
सुकृताय कमिति” (बौधो १.१२) इति ॥ वा पत्नी वक्षेरनुसारिणी ^१भुत्वा सौमनस्य-
कमिति ^२आशासना वर्तते ^३तामेतां सौमनसकर्मणे सुखं यथा भवति तथा वज्जामि ॥

३. म- अपत्यम् । * उद्गात्रादिगणे गज्जसूत्रम् (इ. पा ५.१.१२९) ।

३२. आ. क-सुकृत्संमार्जनप्रज्ञादग्निः, तं-सुकृत्संमार्जनादग्निः । ३३-३३. व-तस्यां कर्मसन्ताने ।
३४. इ. उ. पा. मां. हा-पुनरुत्पाद्य । ३५. आ. उ. पा. मां. ‘फज्जानि’ नास्ति । ३६. उ. क. पा. ३०
व. मां. हा-तमेनाम् ।

प्यनेव क्रियते ॥ मित्रादाद्युदात्तत्वम् । “ हृदमनसिन्धवन्ते पूर्णपदस्य च ” (पा ७.३.१९) इत्युभयपदवृद्धिः । “ तन् शरीरम् अविनाशम् । “ कृद्विचमिति ” (उ ८४) इत्यादिना उपत्ययः । “ अग्नेः परिचरणलक्षणानि यानि व्रतानि तैरनुगता ” अनुव्रता । “ अवाद्यः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया ” (पाभा २.२.१८ वा ४) इति तत्पुरुषः । “ तत्पुरुषे तुस्यार्थः ” (पा ६.२.२) इत्यादिनाऽप्युभयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ सुकृताय शोभनाय कर्मणे ” सं “ नष्टे बध्ये । शोभनं कर्म सुकृतम् । भावे निष्ठा । “ मूपमानात् वनः ” (पा ६.२.१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “ कं सुखं यथा भवति तथा बध्ये । कर्मणि लकारः । यद्वा-कम् आत्मानं संनष्टो बध्नामि । नष्टतिः स्वरिनेत् । “ एतद्वै पत्न्यै व्रतोपनयनम् ” (तैत्रा ३.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- १० योक्त्रवन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या उपवेशने विधेः— “ अथजो वा एवः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्रजायैरन् । पत्न्यन्ध्यात्ने । यजुमेवाकः । प्रजानां प्रजननाय ” (तैत्रा ३.३.३) इति । अकः कृतवात् भवति ॥ कन्धमकलोऽप्युपवेशनमेव । न तृथानमित्याह— “ यतिहन्ती संनष्टोत् । मित्रं ज्ञातिर कन्ध्यात् । आसीना संनष्टते । आसीना केवा वीर्यं करोति ” (तैत्रा ३.३.३) इति । कन्ध्यात् नाक्यैत् । चिरमप्यवस्थानुं सक्कवादासीनायाः सासर्धमसि ॥ विधेयी विधे—
- १५ “ यत् पञ्चादप्यवस्थासीत् । अनया समई दधीत् । देवतां पत्न्या समई दधीत् । देवाइक्षिता उदीप्यन्वास्ते । आत्मनो योपीयाथ ” (तैत्रा ३.३.३) इति । समदः कण्डूः । गार्हपत्यस्य पञ्चादानीं प्राक्पुत्रास्ते सति प्राचीनप्रवयवा वेदिकयथा पुत्रिभ्या सह कण्डूः स्यात् । पत्नीर्वाग्नौमेतु गृहीताहुतेषां देवता देवपत्नी तस्या अपि तदेव स्थानमिति तथाऽपि सह कण्डूं कुर्वीत । अतो इक्षिन्वेति स्वरकादे-मुपदध्मुषी तिष्ठत् ॥ ननु सद्यो अपि योषितः सीमन्-वादिभ्याम्— “ आकासते, यत्र यो यिकेयोऽनया इत्याकाङ्क्ष्य मन्त्रे पूर्वैरेवाभिप्रायमाह— “ आकासता सीमन्तवमित्याह । प्रेथामिदेषां केवलीं कृत्वा । आशिवा समर्चयति ” (तैत्रा ३.३.३) इति । देवकण्डूमेतेन यजुमेवां पापकमेव केवलीं कृत्वा “ पञ्चादासात्मानेति मुच्यं मत्स्याऽऽशिवा समर्चा करोति ॥ “ अनुव्रतायुचितमर्चमाह— “ अग्रेनुव्रता यत्वा सं नष्टो सुकृताय धर्मित्याह । एतद्वै पत्न्यै व्रतोपनयनम् । तैत्तिरीयात् व्रतमुपवर्तति ” (तैत्रा ३.३.३) इति । पत्न्याः स्वातन्त्र्येण कर्माधिकाराभावात् पत्न्या सह तदधिकारे स्वीकृतेन योषते तस्या अनुव्रतस्वीकरणविकल्पः । यथा मित्राहे विद्याः कण्डे “ मन्त्रकण्डूं विद्धं ” एवम् ॥ अक्षिन्वेति तैत्तिरीयविकल्पसिद्धिं दर्शयति— “ तस्माद्वाहुः । यक्षिं वेत् यज न योषज्जोष कुते । कान्धास्ते । तस्यामुष्मिरहोके भवतीति योष्येन ” (तैत्रा ३.३.३) इति । कान्धात् सूत्रकारेण के-के-योष्य-स्वीकारे विकल्पः । कोके हि दूरदेशवर्तिदेवतायक्षिं संकल्पयन्तः सूत्रं बध्यन्ति । वेदेऽप्युपनयनान्तो वीष्नीं बध्यन्ति । तस्माच्चो यानां जगन्ति यज न जानन्ति तारजाः सर्वेऽप्येवमाहुः । इमे यक्षी योषज्जोषां कुते मिश्रयति बध्नाति यं पतिमप्येषा व्रतं स्वीकृत्वाऽऽस्ते तस्य संयन्विता मन्त्रकण्डूमेवामुष्मिरहोके पुत्रा भवतीति ॥ प्रकारान्तरेण “ योक्त्रवन्धनं स्तीति— “ यथोक्त्रम् । स योषाः । यद्वर्तते । स योषाः ।

३०. क-सीमन्स्वादिकम् । ३८. आ. पा. हा-‘ पञ्चात् ’ नास्ति । ३९. क-अनुव्रतव्यवहारवि-
तार्कक इत्याह । ४०-४०. तं. क-मन्त्रकण्डूव्यवहारम् । ४१. आ. इ. उ. पा. भा. हा-योषजम् ।

[विभाषा]

सुप्रजसस्त्वा वयः सुपत्नीरूपं (१) सेदिम ।

अग्रे सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् ॥

सुप्रजस इति सु-प्रजसः । त्वा । वयम् । सुपत्नीरिति सु-पत्नीः । उपेति (१) ।

सेदिम । अग्रे । सपत्नदम्भनमिति सपत्न-दम्भनम् । अदब्धासः । अदाभ्यम् ।

पत्नी गार्हपत्यमुपसीदति—‘सुप्रजसः’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा । ^१सुप्रजसः ५
शोभनापत्याः । “ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ” (पा ५-४-१२२) इति ^२असिच् समासान्तः ।
^३सुपत्नीः सुपत्न्यः । “ वा छन्दसि ” (पा ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । शोभनः
पतिः यस्याः इति बहुव्रीहौ “ विभाषा सपूर्वस्य ” (पा ४-१-३४) इति नकारोऽन्ता-
देशः । “ ऋन्नेम्यः ” (पा ४-१-५) इति ङीप्-^४, “ आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि ”
(पा ६-२-११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वात् । ईदृश्यः ^५वयं हे १०
^६अग्रे, त्वाम् ^७उप ^८सेदिम उपसीदामः । “ छन्दसि छल्लङ्छिटः ” (पा ३-४-६) इति

योगक्षेमस्य बलप्यै ” (तैत्रा ३-३-३) इति । अप्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।
अतो योगप्रबन्धनमुदङ्मुखसासनं चोभयसिद्धये भवति ॥ मनसि किमभिप्रेत्यासौ बध्यत इत्याशङ्क्याह—
“ युक्तं क्रियाता आशीः कामे युज्याता इति । आशिषः समृद्धयै ” (तैत्रा ३-३-३) इति । मया
शास्त्रीयं कर्म क्रियतेऽतः सौमनस्यादिरूपा ममेयमाशीः फले युज्यताम् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽशीः १५
^{१६}समृद्धा भवति ॥ विधत्ते—^{१७}“ ग्रन्थिं ग्रन्थनाति । आशिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वे
ग्रन्थिः । ङी पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्म्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुभि-
र्यजमानः । अयो अर्धो वा पूष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य यस्या अशिषिष्ठं भावाय ” (तैत्रा ३-३-३)
इति । सौमनस्याद्याशिषः सर्वा अपि योबधग्रन्थिना “ तस्यां परिगृहीता भवन्ति । यज्ञकर्तुरर्थ-
रक्षकभूता पत्नी । ततस्तदीयग्रन्थिना यज्ञो ध्रियते न तु शिथिलो भवति ॥ २०

सुप्रजस इति ॥ कल्पः—“ जवनेन ^{१८}गार्हपत्यमुपसीदति सुप्रजसस्त्वा वयः सुपत्नीरूपं सेदिम ।
अग्रे सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यमिति ” (बौध्रौ १-१२) इति । हे ^{१९}अग्रे, ^{२०}वयं त्वमुपसीदामः ।
कविद्वयो वयम् ? ^{२१}सुप्रजसः^{२२} शोभनप्रज्ञोपेताः । शोभनः पतिर्यासां ताः सुपत्न्यः । त्वत्प्रसवात्
^{२३}अदब्धासः^{२४} केनाप्यतिरस्कृताः । कीदृशं त्वाम् ? ^{२५}सपत्नदम्भनं^{२६} कैरिनास्त्रिनम्, ^{२७}अदाभ्यम्^{२८}
केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ पत्न्या उपसदने प्रयोजनं वर्धयति—“ सुप्रजसस्त्वा वयः सुपत्नीरूपं सेदिमेत्याह । २५
वज्रमेव तन्मिथुनीकरोति । ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै ” (तैत्रा ३-३-३) इति । शोभनः

४. मै- ‘असिच्’ नास्ति । ५. म- यासाम् । ६-६. म. ब- ऋन्नेम्यः ङीप् ।

४२-४२. इ. उ. पा. मां. हा-समृद्धा एव भवतीति विधीयते । ४३. इ. उ. पा. मां. हा-तस्याः । ४४. क-
गार्हपत्यमुपविशति । ४५. इ. उ. तं. पा. मां. हा-‘सुप्रजसः’ नास्ति । ४६. इ. उ. तं. पा. मां. हा-‘अद-
ब्धासः’ नास्ति । ४७. इ. उ. तं. पा. हा-‘सपत्नदम्भनम्’ नास्ति । ४८. इ. उ. तं. पा. मां. हा-‘अदाभ्यम्’ ३०
नास्ति ।

समायुषा सं प्रजया समग्रे वर्चसा पुनः ।

सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ॥

समिति । आयुषा । समिति । प्रजयेति प्र-जया । समिति । अग्रे । वर्चसा । पुनः ।

समिति । पत्नी । पत्या । अहम् । गच्छे । समिति । आत्मा । तनुवा । मम ।

‘‘यच्च छन्दसि’’ (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अनेन योक्त्रविमोकेन मम ५
वरुणपार्श्वं तमोरूपम् ईश्वरेण बद्धं विमुञ्चामि । किञ्च—^१धातुः प्रजापतेरपि ^२योनौ स्थाने
^३सुकृतस्य ^४लोके शोभनकर्मसंबन्धिनि लोके ^५पत्या ^६सह ^७मे ^८स्योनं सुखं ^९करोमि । योक्त्र-
विमोकेन सम्यक् यज्ञनिष्पत्तेः । सुकृतशब्दोऽन्तोदात्तस्वरः ॥

सयोक्त्रेऽञ्जलौ उदपात्र आनीयमाने ^{१२}पत्नी गार्हपत्यमुपतिष्ठते ^{१३}‘सम्’ इति
चतुष्पदयाऽनुष्टुभा ॥ हे ^{१४}अग्रे गार्हपत्य, यदिदमुदपात्रेण योक्त्रं संगच्छते, तेनाहम् ^{१५}आयुषा १०
तावत् ^{१६}सं ^{१७}गच्छे संगता भूयासम् । “आशंसायां भूतवच्च” (पा ३.३.१३२) इति
छट् । “समो गम्यृच्छिभ्याम्” (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । किञ्च ^{१८}प्रजया अपत्येन
^{१९}वर्चसा बलेन च ^{२०}सं गच्छे । ^{२१}पुनः उपर्युपरि । किञ्च—^{२२}अहं ^{२३}पत्नी भूत्वा ^{२४}पत्या सह ^{२५}सं गच्छे,
न वियोक्ष्ये । किञ्च ^{२६}मम ^{२७}आत्मा क्षेत्रज्ञः ^{२८}तनुवा ^{२९}तन्वा अविकलेन्द्रियेण शरीरेण ^{३०}सं गच्छ-
ताम् । अनेन कर्मणा एतत्सर्वं ममास्त्विति । तनुवेति । “तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्” १५
(पा ६.४.७७ वा १) इत्युक्तादेशः । ममेति । “युष्मदस्मदोर्बसि” (पा ६.१.२११)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

स्वकाळे कर्तव्यः । पिष्टलेपफलीकरणहोमाम्यामूर्ध्वं प्रायश्चित्तहोमेभ्यः पूर्वमस्य स्वकाळः । अत एव
‘‘यजमानस्तस्मिन् प्रदेशे पठति’’ इमं वि श्यामीति पत्नी योक्त्रपार्श्वं विमुञ्चते । तस्याः सयोक्त्रे-
ऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । समायुषा सं प्रजया इत्यानीयमाने जपति ” (आपश्चौ ३.१०.१-८) इति ॥ २०

समायुषेति ॥ सोऽपि मन्त्रोऽत्रैधानन्तरमागमातः—“समायुषा सं प्रजया समग्रे वर्चसा
पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ” इति ॥ हे ^१अग्रे, ^२अहम् ^३आयुषा ^४सं ^५गच्छे,
^६प्रजया ^७सं गच्छे, पातिव्रत्यलक्षणेन ^८वर्चसा ^९सं गच्छे । अनेन ^{१०}पत्या पुनः पुनः ^{११}पत्नी भूत्वा ^{१२}सं
गच्छे, वियोगः कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः । ^{१३}मम शरीरेण जीवात्मा चिरं संगच्छताम् ॥

१२-१९. ति. व- पति गार्हपत्यं वोपतिष्ठते । १३. मे- ‘तन्वा’ नास्ति ।

२५

५५. इ. उ. पा. मां. हा-‘भूत्वा’ नास्ति ।

महीनां पयोऽस्योषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि (२)

महीनाम् । पयः । असि । ओषधीनाम् । रसः ।

तस्य । ते । अक्षीयमाणस्य । निर्वपामि (२) । वपामि ।

आज्यं निर्वपति—‘ महीनाम् ’ इति ॥ ‘ महीनां गवां ’ पयः ‘ असि । पयसो घृतात्मना

परिणतत्वात् कारणरूपेण घृतं व्यपदिश्यते । भवति हि विकारे प्रकृतिशब्दः । यथा ‘ शाखीन् मुञ्क्ते ’ (पा ४.३.१.५५ वा २) इति ओदने शाखिशब्दः । “ वषाश्चन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.१.७८) इति नामुदात्तः । किञ्च—‘ ओषधीनां ’ रसः असि रसमूतमसि, मक्षित-
तृणादिपरिणामत्वात्तस्य । दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) ओषधिशब्दस्य पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१.७७) इति वचनादत्र नाम उदात्तत्वं न भवति ।

१० ‘ तस्य एतादृशस्य ’ ते तव ‘ अक्षीयमाणस्य ’ निर्वपामि । आज्यराशेर्निष्कृष्य ‘ स्यात्यां ’ प्रक्षिपामि ।

महीनामिति ॥ कथम्—“ महीनां पयोऽस्योषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इति तस्यां पवित्राण्यर्हितायामाज्यस्याज्यामाज्यम् ” निरूप्य ” (भाष्यटी २.१.१) इति । यद्यप्यत्र मन्त्रकाण्डे ‘ देवयज्याया ’ इति पदं नाऽस्मत्तं, तथापि आह्वानानुसारेण तत्पठितम् ॥ महीनाम् इत्यस्य गौरीत्यर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे गां प्रस्तुत्याऽऽम्नायते—“ तस्या उपोत्थाय कर्ममा

१५ जपेदिदं रम्येऽक्षिते सरस्वति प्रिये प्रेषसि महि विभ्रुत्वेतामि ते अग्निवे नामाग्नि ” (तैत्ति ०.१.१) इति । हे आज्यं, त्वं ‘ महीनां ’ गवां ‘ पयः ’ असि, साक्षात् तज्जग्यात्वात् । ‘ ओषधीनां ’ रसः चासि, परंपरया तज्जग्यात्वात् । तादृशस्य हव्येण रहितस्य तव स्वल्पं देववागर्ग्यं पाप्मां ‘ निर्वपामि ॥ ‘ इयं

वि ष्यामि ’, ‘ समायुवा ’ इत्यस्य मन्त्रद्वयस्यात्राग्रासत्रिकत्वात् तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यान्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ महीनां पयोऽस्योषधीनां रस इत्याह । कथमेवास्मैतन्महिमानं

२० ष्यायहे ” (तैत्ति ३.३.३) इति ॥ “ उत्तरभागस्य ‘ तेऽक्षीयमाणस्य ’ इति पदस्याभिप्रायमाह “ तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह । आक्षिप्येवैतामासास्ते ” (तैत्ति ३.३.३) इति ॥ “ आज्यस्य वाग्यज्ज्ञां ” विधत्ते—“ इति च वै मनु च प्रजापतिरासीत् । यतो मज्जासीत् ।

यतो मज्जा अस्तुजत । तस्मात्तन्मज्जुषि प्रकल्पमिवास्ति । तस्मान्मज्जुषा न प्रकल्पित । वातवर्ग्यं हि । यज्ज्येन प्रकल्पित । यजो वा वाज्यस्य । यज्ज्येन यज्जं प्र-त्ययवाचकत्वत्वात् ” (तैत्ति ३.३.४) इति । प्रजापतिः पूर्वं वाग्यज्ज्ञां सृष्टिमाकर्त्तुं चाग्निमेव स्वयमेव सत्त्वसंकल्पतवा “ इतश्चैव मज्जुषेण

२५ च ” परिणतोऽभूत्, यस्मात्पत्तिनीलत्वमग्निमेव सत्त्वभूत् तस्मात् मज्जुषीजेन प्रजा अस्तुजत । अत एव

१४. त. ति. व- आज्यस्याज्याम् ।

५६. आ. पा. हा. पवित्राण्यर्हितायामाज्यम् । ५७. आ. इ. उ. वा. मां. हा-पठितम् । ५८. इ. उ. त. पा. मां. हा- ‘ महीनाम् ’ नास्ति । ५९-५९. त. व-उत्तरभागेऽक्षीयमाणस्य । ६०-६०. आ. इ.

२०. उ. पा. मां-आज्यमाणाज्याम् । ६१-६१. आ. इ. उ. मां. हा-कृतमज्जुषेण, वा - कृतस्येन ।

हविर्ग्रहणम्]

महीनां पयोऽस्योषधीनां रसोऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय
तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेङ्मिस्ते

महीनाम् । पयः । असि । ओषधीनाम् । रसः । अदब्धेन । त्वा । चक्षुषा । अवेति । ईक्षे ।
सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः— त्वाय । तेजः । असि । तेजः । अनु । प्रेति । इहि । अग्निः । ते ।

यागार्थं हि निरुप्तमक्षयं संपद्यते । अत एवमुक्तम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र ५
“ क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति घृतस्य संप्रदानत्वात् “ चतुर्थ्यर्थे
बहुलं छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति षष्ठी ॥

१५ पत्नी आज्यमवेक्षते^{१५}—‘महीनाम्’ इति ॥ रसान्तं व्याख्यातम् (तैसं १.१.१०) ।
१५ अदब्धेन तिमिरादिभिरनुपहतेन चक्षुषा त्वाम् अवेक्षे पश्यामि, सुप्रजास्त्वाय शोभना-
पत्यत्वाय । “ नित्यमसि च प्रजामेधयोः ” (पा ५.४.१२२) इति समासान्तः । १०
“ अत्वसन्तस्य च ” (पा ६.४.१४) इति विधीयमानं दीर्घत्वं व्यत्ययेन त्वेऽपि^{१६} भवति ॥

गार्हपत्येऽभिधायति—‘तेजोऽसि’ इति ॥ तेजः उज्ज्वलम् असि एधि । पञ्चमलकारे
रूपम् । “ अमेधं वा एतत् करोति ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहरति—‘तेजः’ इति ॥ ते तत्र आहवनीयाख्यं तेजः अनु प्रेहि अनुक्रमेण

गच्छ ॥

१५

१५ मधुना नानाबीजेन जन्तुत्पादनं^{१६} विद्यते । तेनोत्पादनेन यतो गतसारं ततो मधुना यागं न कुर्वन्ति ।
१६ आसारत्वात् आज्येन यागं कुरुः । सर्वयज्ञहेतुत्वादाज्यस्य यज्ञत्वं तद्धेतुत्वं च वक्ष्यते— “ सर्वस्मै वा
एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्धुवायामाज्यम् ” (तैत्रा ३.३.५) इति । अतो यद्धुवायामाज्यस्य यज्ञत्वा-
दानाभास्ति गतसारत्वदोषः ॥

महीनामिती ॥ कल्पः— “ अथैनमाज्यमवेक्षयति महीनां पयोऽस्योषधीनां रसोऽदब्धेन २०
त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वायेति ” (बौध् १.१२) इति ॥ अवदब्धेन रोगानुपहतेन ॥ विधत्ते—
“ पत्यवेक्षते । मिथुनत्वाय प्रजायै । यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अयो पत्न्या एवैष
यज्ञस्याप्यारम्भोऽनवच्छिद्यै ” (तैत्रा ३.३.४) इति । यज्ञस्य पुरुषरूपत्वात् तेन सह पत्न्या मिथुन-
त्वम् । किं च पत्न्या आज्यावेक्षणरूप एष एव यजमानमनु भ्रष्टारम्भः । दंपत्योर्द्वयोरप्यारम्भे सति यज्ञो
न विच्छिद्यते ॥

२५

तेज इति ॥ कल्पः— “ अथैनत् गार्हपत्येऽभिधायति तेजोऽसीति । समिधमुपयत्य प्राक् हरति ।

१५. तं. ति. ब—पत्नी आज्यमवेक्षयति । १६. तं—सुमिधेऽपि ।

६२-६२. आ—मधुना नानाबीजेत्पादनम्; क. ब—मधूनि नानाजन्तुत्पादनम्; तं—मधुषि नानाजन्तुत्पा-
दनम् । ६३. ब—यागबीजत्वेन; इ. उ. पा. हा—आसारत्वात्; भा—आसारत्वात् । ६४. आ. क. तं. हा—पुरुषत्वात् ।
६५. ब—स्त्रीपुरुषस्य ।

३०

तैसं १-

तेजो मा वि नैदग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भव

तेजः । मा । वाँत । नैत् । अग्ने । जिह्वा । असि । सुभूगिति सु-भूः । देवानांम् ।

धाम्नेधाम्ने इति धाम्ने-धाम्ने । देवेभ्यः । यजुषेयजुष इति यजुषे-यजुषे । भव ।

आहवनीयेऽधिध्रयति—‘ अग्निः ’ इति ॥ ‘ ते तत्र ’ तेजः औज्ज्वल्यम् ‘ अग्निः मा

५ ‘ वि नैत् मा विनैरीत् ’ ‘ मा विनीनशत् ’ । माङि नयतेर्लुङि “ बहुलं लृन्दसि ” (पा ७.३.२७) इति इडभावे, सिचि इदौ, “ स्कोः संयोगाधोरन्ते च ” (पा ८.२.२९) इति सञ्क्षेपः ॥

आज्यमवेक्षते—‘ अग्नेः ’ इति ‘ अग्नेः त्वं ’ जिह्वा ‘ असिः ’ ‘ जिह्वास्थानीयज्वालाहेतु-
त्वात् । ‘ सुभूः सुष्ठु भूतं जातं सर्वोत्पत्तेरौत्पन्नम् । ‘ देवानां स्वभूतं, देवार्थं वा जातम् । यस्मात्
१० त्वमीदृशं तस्मात् ‘ देवेभ्यः देवानाम् । पृथगे चतुर्थो (पा २.३.६२ वा १) । देवार्थं वा । ‘ धाम्ने-
धाम्ने सर्वस्मै धारणाय । “ अनुदात्तं च ” (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्याग्नेऽदितस्य अनु-
दात्तत्वम् । यथायथं स्वस्वपदस्थितये देवानां प्रभूते ‘ भव । तदर्थं ‘ यजुषेयजुषे भव पर्याप्तं ‘ संभव ।

तेजोऽग्नौ प्रेहीत्यथैनदाहवनीयेऽधिध्रयत्यग्निस्ते तेजो मा वि नैदिति ” (बीष्मी १-१२) इति ॥ हे आज्य,
त्वं तेजोरूपम् ‘ असि । तेजोरूपमाहवनीयमनुग्रहेऽर्प्य गच्छ । अथमाहवनीयः ‘ अग्निः । तदीयं ‘ तेजः ‘ मा
१५ अपनयतु ॥ अनुदानविधिपूर्वकं ‘ अग्नेः त्वं व्याचष्टे— “ अग्नेः त्वं वा पृतनं करोति । यस्तत्पदेक्षते ।
गाह्वर्येऽधिध्रयति मेज्यत्वात् । आहवनीयमभ्युद्वृजति । यजुस्व संतत्यै । तेजोऽसि तेजोऽग्नौ प्रेहीत्याह ।
तेजो वा अग्निः । तेज आज्यम् । तेजसेव तेजः समर्पयति । अग्निस्ते तेजो मा वि नैदित्याहवित्सायै ”
(तैत्ति ३-३-४) इति ॥

अग्नेरिति ॥ बीष्मयनः— “ अग्नेरवाहानं प्रति “ परिहृयोरुत्तरार्धं येनै निधायाज्यमुरवेक्षते
२० अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेति ” (बीष्मी १-१२) इति । आपस्तम्बः—
“ अग्नेर्जिह्वासि स्पर्शस्य वर्त्मन्सादयति ” (आपष्मी २-१-५) इति ॥ आहवनीये स्थितस्याज्यस्योद्वेक्षे
समानेर्तुं स्पर्शेन कञ्चिद्वेक्षां कृत्वा तस्यां सादयेत् ॥ हे आज्य, ज्वालाकृपाया जिह्वाया उत्पादकत्वात्
‘ अग्नेः ’ जिह्वा ‘ असि । ‘ देवानां सुकृत्य भवतीति ‘ सुभूः, “ ईदृशं त्वं ” तत्तदाहुतिस्त्वानात् तत्सम्यग्-
पूर्वकमहणाय च पर्याप्तं ‘ भव ॥ “ व्याचष्टे— “ अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानामित्याह । यथावदुरेवैतत् ।
२५ धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेत्याह । आक्षिपमेवेत्तामाहास्ते ” (तैत्ति ३-३-४) इति ॥

१७-१७. मै— ‘ मा निजीनछत् ’ नास्ति । १८. त. ति. च— रसप्रधानत्वात् । १९. त.
ति. च— भव ।

इदं च—मन्त्रान् । * जीतसूत्रे—‘ पर्याप्तो ’ इति । २७-२७. च—ईदृशत्वमिति । विवरे—
‘ स्पर्शस्य वर्त्मन् सादयति । यजुस्व संतत्यै ’ इति । २८. च—मयतिविति । २९. हा—अग्नेः व्याचष्टे ।

[विभिर्हणम्]

शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि

देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः

शुक्रम् । असि । ज्योतिः । असि । तेजः । असि । देवः । वः । सविता ।

उदिति । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति । रश्मिभिः ।

पूर्ववदाम्रेडितस्यानुदात्तत्वम् । “ शुक्रं त्वा शुक्रायाम् ” इत्यादिना येन येन यजुषा पुनर्ग्रही- ५
प्यते १० येन चावद्यते १० तस्मै सर्वस्मै यजुषे प्रभूतं भव । यदि च यजुषेयजुषे प्रभवेत् ततो
धाम्नेधाम्ने प्रभवतीति भावः । “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदाज्येनान्यानि ” (तैब्रा ३.३.५)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

उत्पुनाति—‘ शुक्रम् ’ इति ॥ १ शुक्रं शुद्धं पूर्वमेव १ असि । यद्वा—शुक्रं भव ।
पञ्चमो लकारः । ज्योतिः १ असि दीप्तमसि १ तेजः १ असि तेजनं दीपनं देवानामसि । १०
“ तद्वा अतः पवित्राम्याम् ” (तैब्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
प्रोक्षणीरुत्पुनाति—‘ देवः ’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ ११ सा च व्याख्याता ११

शुक्रमसीति ॥ कल्पः—“ अथैनदुदगाभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमुत्पुनाति । शुक्रमसीति
प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति तृतीयम् ” (आपञ्चौ २.६.७-७.१) इति ॥ १ शुक्रं
दीप्तिमत् ॥ आज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“ तद्वा अतः पवित्राम्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् । १५
प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ” (तैब्रा ३.३.४) इति । यतो योषिद्वीक्षणेन
अमेध्यस्याज्यस्य मेध्यत्वाय गार्हपत्याद्यधिश्रयणं कृतमत एवात्यन्तशुद्धयर्थमुत्पुनीयात् ।
प्रकारविशेषं विधत्ते—“ पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः ” (तैब्रा ३.३.४) इति ।
आज्यस्यापि पवित्रे प्राच्यां १ प्रोक्ष पुनः पश्चादाहृत्य मध्याह्न्यमुत्पुनीयात् । एवं त्रिवारमित्यग्निप्रायेण
वीप्सार्थो णसुलप्रत्ययः १ प्रयुक्तः ॥ मन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । २०
रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” (तैब्रा ३.३.४) इति ॥ १२ प्रतिमन्त्रं पृथक्क्रियां १२ विधत्ते—
“ त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्ये (तैब्रा ३.३.४) इति । त्रित्वमनूद्यार्थवादान्तरमाह—
“ त्रिः । व्याहृदि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ” (तैब्रा ३.३.४) इति ॥

देव इति ॥ कल्पः—“ अथ प्रोक्षणीरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरिति पच्छः ” (बौञ्चौ १.१.२) इति ॥ तदेतदुत्पवनं पवित्रविशिष्टं विधत्ते— २५
अथाज्यवतीभ्यामपः । रूपमेवासामेतद्वर्णं दधाति । अपि वा उताऽऽहुः । यथा वै योषा सुवर्णं हिरण्यं
पेशलं विभ्रती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतर्हीति ” (तैब्रा ३.३.४) इति । याम्यां पवित्राम्यामाज्य-
मुत्पूतं ताम्यामेवाऽऽज्यलिप्ताभ्यामप उत्पुनीयात् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । एतदाज्यं स्वस्मिन्दुसिरासामपां

२०-२०. तं. ति. ब- येन येन भाविष्यसे । २१. ब- गतम् ।

७०. ब-प्रारम्भ । ७१. इ. उ. पा. मां. हा-‘ प्रयुक्तः ’ नास्ति । ७२-७२. आ. इ. व. पा. मां. ३०
हा-प्रतिमन्त्रक्रियाम् ।

शुक्रं (३) त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि

शुक्रम् (३) । त्वा । शुक्रायाम् । धाम्नेधाम्ने इति धाम्ने-धाम्ने ।

देवेभ्यः । यजुषेयजुष इति यजुषे-यजुषे । गृह्णामि ।

(तैसं १.१.५) । “ अथाज्यवतीम्याम् ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

५ “ तत्रोभयोर्मीमांसा ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि च ॥

शुक्रायाजं गृह्णाति— ‘ शुक्रम् ’ इति ॥ ‘ शुक्रं शुद्धं त्वा शुक्रायां शुद्धायां शुद्धां गृह्णामि । शिष्टं व्याख्यातम् । आधारायैवात् प्रयोजनार्थत्वाच्च ‘ धाम्नेधाम्ने ’ इत्याद्युपपद्यते । एवमुपभृद्भ्रष्टयोरेपि वेदितव्यम् ॥

वर्णविशेषोपेतं रूपं संपादयति । अपि च तावदादिभ्यस्तुप्यराहित्येन शोभनवर्णोपेतं कटकाद्याकार-
१० सौकर्येण वेदाङ्गे हिरण्यं विभ्रतां घोषेव इमा आप आज्यविभ्रतुमुक्ता नेत्रप्रिया भवन्ति ॥ “ मन्त्रगत-
वृद्धः प्रभृत्यनुसंधेयतया विधत्ते— ‘ आपो वे सर्वा देवताः । एषा हि विधेया देवतां
तनुः । यदाज्यम् । तत्रोभयोर्मीमांसा । जामिः स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप
उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्यजामित्वाय । अथो मियुमत्वाय । माविश्रियर्था । मविश्रुमसून मे
कर्मासदिति । सविश्रुमसूतमेवास्व कर्म भवति । पण्डो गावश्रिया त्रिःपण्डत्वाय । अत्रिरेषीवशीः
१५ संवयति । ओषधीमिः पशून् । पशुमिर्यजमानम् ” (तैत्रा ३.३.४) इति । उक्तकृत्येन धीर्बल
देवताधीरमुत्पाद्यते । आहुतिरूपेणाऽऽज्येन तत्सोप्यते । तस्मादाज्योदकयोः सर्वदेवतारूपत्वे समे सन्नि
विसेतुमुभयं “ यजुषेवोत्पुनीयात्, उत आप क्रवेति मीमांसायामाह स्वनिवारणाद्वैद्वेति पुनस्तम् ।
अन्त्यजुष्यी मियुमत्त्वमपि संपद्यते । शिवारम् उत्पुतासु अप्सु आदरातितावात् तामिरत्रिः क्रमेणौषधी-
पशुवृज्जमानाः समुदा भवन्ति ॥

२० शुक्रमिति ॥ कथम्— “ आदत्ते दक्षिणेन मुखं सम्येन गृह्णं बदे प्रतिष्ठाप्य तस्यां गृह्णते शुक्रं
त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा यजुर्गृहीतं गृहीत्वा संस्पृशोत्पवच्छति ।
अथोपभृति गृह्णीते ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषाऽङ्गगृहीतं
गृहीत्वा मुखसो महान् गृह्णावः कनीय आज्यं गृह्णीते तथैव संस्पृशोत्पवच्छति । अथ शुषायां गृह्णीतेऽ-
विस्त्वाऽविषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा यजुर्गृहीतं गृहीत्वाऽभिपूर्वं तथैव
२५ संस्पृशोत्पवच्छति ” (बौध्दी १.१२) इति ॥ अत्र मध्यममन्त्रे ‘ धाम्नेधाम्ने ’ इत्यादिष्वमभ्युप्यते ॥
हे आज्य, हींस त्वा दीप्तायां जुह्वां तत्तन्मन्त्रपूर्वकमह्नाय तत्तद्वोमस्थापाय पर्याप्तं ‘ गृह्णामि ।
एवमितरयोर्गोप्यम् ॥ त्रिण्यपि मन्त्रेषु धामयजुःकृद्बोधीप्सायास्तत्पर्यमाह— “ शुक्रं त्वा शुक्रायां
ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यविस्त्वाऽविषीत्याह सर्वत्वाय । पक्षीपथा मनन्तरायाय ” (तैत्रा ३.३.४)
इति । आहुतिबाहुस्यं सर्वत्वम् । एकैकस्यामाहुतावाज्यबाहुस्यं पर्याप्तिः । आहुतेः कस्या अप्यहोपोऽन-
३० न्तरायः ॥ यदेतदाज्यावेक्षणं पूर्वमुक्तं तद्य विशेषं वक्तुं तद्वत्सीति— “ देवासुराः संवत्ता आसन् । स
एतमिन्द्र आज्यस्यावकाशमपश्यत् । तेवावेक्षत् । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । य एवं विद्वानाज्यम-
वेक्षते । भवत्यात्मना । पराऽस्य आतृष्यो भवति ” (तैत्रा ३.३.५) इति । अवकाशः प्रकाशको मन्त्रः ।

७३. ब-मन्त्रगतं तेजःप्रभृतिकमनु°; क-मन्त्रगतकृद्बोधीप्सायास्तत्पर्यमाह° । ७४. इ. व. पा. यो. हा-
यजुषोत्पुनीयात् । ७५. आ. इ. पा. हा- ‘ शुक्रम् ’ नास्ति ।

इविग्रहणम् ।

ज्योतिर्व्यर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि ॥ १० ॥

[उप नी रश्मिर्भिश्शुक्रं षोडश च]

ज्योतिः । त्वा । ज्योतिषि । अर्चिः । त्वा । अर्चिषि । धाम्नेधाम्ने इति धाम्ने-धाम्ने ।

देवेभ्यः । यजुषेयजुष इति यजुषे-यजुषे । गृह्णामि ॥ १० ॥

[मैत्रं १.१.११, कासं १.१०, कपितं १.१० वासं १.२४-२८]

५

उपभृति गृह्णाति—‘ज्योतिः’ इति ॥ ‘ज्योतिः दीप्तं त्वां, ‘ज्योतिषि दीप्तायामुप-
भृति गृह्णामि । ‘धाम्नेधाम्ने’ इत्यनुपज्यते ॥

ध्रुवायां गृह्णाति—‘अर्चिः’ इति ॥ अर्चिषो हेतुत्वादर्चिःशब्देनोच्यते । तादृशं त्वाम्
‘अर्चिषि देवानामर्चनसाधने ध्रुवायां’ गृह्णामि । शिष्टं स्पष्टम् (तैसं १.१.१०) ॥

॥ इति प्रथमे दशमोऽनुवाकः ॥

१०

स च ‘अग्नेर्जिह्वासि’ इत्यादिकः ॥ अभिधारणरूपत्वकथनेनावेक्षणं प्रशंसति—“ब्रह्मवादिनो
वदन्ति । यदाज्येनाग्न्यानि हवीर्यमिधारयति । अयं केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेतिभूयात् ।
चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैनदमिधारयति” (तैब्रा ३.३.५) इति । वस्तुर्विप्रलम्भसंभवात्
श्रुतार्थः कदाचित् व्यभिचरत्यपि, दृष्टस्तु न तथेति चक्षुः सत्यम् । श्रुतिरूपस्यैव अभि-
धारस्तु ‘काश्चकामलादिदोषप्रयुक्तः ॥ अवेक्षणे निमीलनस्य विशेषं विज्ञे—“ईश्वरो वा पृथोऽन्वो १५
भविष्योः । यश्चक्षुषाऽऽज्यमवेक्षते । निमील्यावेक्षते । दाधाराऽऽस्तमन्वक्षुः । अग्न्याज्यं धारयति”
(तैब्रा ३.३.५) इति । आज्यस्याऽऽदित्यमण्डलत्वे तेजस्वितात् नैरन्तर्यवीक्षणेनान्वो भवितुं प्रमुर्भवति ।
तत्र निमीलनेन ‘स्वात्मम्यक्ष्णो धारणादविनष्टचक्षुषावन्वो’ न भवति ॥ वीक्षणेनाऽऽज्यमभिधार-
यति । विज्ञे—“आज्यं गृह्णाति । छन्दांसि वा आज्यम् । छन्दांस्येव प्रीणाति” (तैब्रा ३.३.५)
इति । आज्यस्य यज्ञसाधनत्वेन छन्दःस्तद्व्ययम् ॥ अन्विदोषेणाऽऽदित्यविशेषं विज्ञे—“चतुर्जुह्वा २०
गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशून्वेवावस्थे । अष्टाशुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायकः प्राणः ।
प्राणमेव पशुषु दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् । चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्टात् प्रतितिष्ठति”
(तैब्रा ३.३.५) इति । गायत्र्या रक्षितत्वात् प्राणो गायत्रः । तथा वाजसनेयिनः समामनन्ति—“प्राणा
वै गायस्तात् प्राणास्तत्रे तद्यज्ञास्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम” (शब्रा ५.५.५) इति । स्वाधीनत्वेनावस्थेपु
पशुषु पश्चात्प्रयोगेण प्रतितिष्ठतीति ॥ ब्राह्मस्याऽऽज्यस्य सूरिविशेषेणाग्न्याधिकपरिमाणं विज्ञे—“जजमान- २५
देवत्या वै जुहुः । आतृष्यदेवत्योपभृत् । चतुर्जुह्वां गृह्णन् भूयो गृह्णीयात् । अष्टाशुपभृति गृह्णन् कनीयः ।
यजमानायैव आतृष्यमुपस्ति करोति” (तैब्रा ३.३.५) इति । उप समीपे भृत्यत्वेनास्ति ‘तिष्ठतीत्यु-
पस्तिः ॥ संख्यां पुनः प्रकारान्तरेण स्तौति—“गौर्वै कुचः । चतुर्जुह्वां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी ।
अष्टाशुपभृति । तस्मादष्टाशफा । चतुर्ध्रुवायाम् । तस्माच्चतुस्त्वना । गामेव तत्संस्करोति । साऽस्मै
संस्करोत्यमूर्ध्वं दुहे” (तैब्रा ३.३.५) इति । अस्मेमवदोद्गात् सृष्टां गोरूपत्वं संख्यया तदवयवसाम्यं ३०
च । ततः कुचामाज्यपूरिस्त्वो यः संस्कारस्तेन गामेव संस्करोति सा च गौः ‘पयोऽस्तजमाज्यस्य रसं च

७६. इ. उ-काश्चकामलादि° । ७७-७७. आ.पा.हा-स्वात्मप्रविष्टाचक्षुषो धारणादन्यः;
त-स्वात्मम्यविनष्टचक्षुषो धारणादन्यः । ७८. इ. उ. क-तिष्ठतीत्युपभृत् । ७९. त-पयोरुपमेदमन्न ।

युग्मे ॥ गृहीतस्याऽऽज्यस्य यथोचितमाहुत्यग्रत्वं दर्शयति—“ यजुर्ह्यं गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यनुपभृति । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णते । यद्भुवः, यामाज्यम् ” (तैत्ति ३.३.५) इति । पञ्चमु प्रयाजेषु त्रयं जीहवाज्येन निष्पाद्ये, द्वयं स्वीपभृताभेन, शिष्टेन त्वनूयाजाः । यत्र द्रव्यापेक्षा तत्र सर्वत्र शौचम् ॥

५ अथ चित्तियोगसंग्रहः—

“ प्रत्यु सुचस्तपेदग्नेर्हृष्टेऽर्च्यं पुनस्तपेत् ।

गोष्ठं वाचं तथा चक्षुः प्रज्ञां मार्हि क्रमात् ॥ १ ॥

उडूपभृद्वधुवाः, आसा पत्नीं बोक्षेत्रेण नम्रति ।

सुमेति पत्युपविशेद्विमं काले विमोचनम् ॥ २ ॥

१० समा पत्नी पूर्णपात्रं जपेद्य महीह्वयात् ।

वृत्तं निरुप्य बीक्षेत तेजोऽधिष्ठित्य पश्चिमे ॥ ३ ॥

“ अग्नी, तेजो हरेदग्निः पूर्वाभ्यावधिसंभवेत् ।

अतोः स्मृत्यवर्त्मनि हिरण्या क्षु ज्यो ते त्रिमिराज्यकम् ॥ ४ ॥

उत्पद्य देवो जगमुत्पुनात्याज्यपवित्रतः ।

१५ शु ज्योऽधिष्ठिमिराज्यस्य प्रहो जुह्वदिके जपे ॥

वसमे “ त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रोविशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ संमार्हि जुष इत्यत्र किं प्रधानाज्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दद्यामावेऽवधानवत् ॥

२० गुणत्वं न हि “ संमार्हं प्राधान्यं तु प्रधानवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्वितीयाया ॥ ” (जैमि २.२.१४-१५) इति ॥

वर्षापूर्वमासयोर्जुह्वद्वीणां त्रयैः संमार्हेनमाग्न्याकले— “ जुषः संमार्हि ” (तैत्ति ३.३.१) इति ।

तत्र संमार्हेन प्रधानकर्म । कुतः । गुणकर्मकक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मकक्षणमुक्तत्वाच्च । तथा हि—

अवधानेन बीहीर्णां गुणविमोको दृष्टः संस्कारः । तथा संमार्हेन जुह्वद्विषु कश्चिद्विशेषं न पश्यामः ।

२५ अतोऽवधानवद्गुणकर्मत्वं नास्ति । “ वैस्तु द्रव्यं चिह्नीर्त्यते गुणस्तत्र प्रणीयेत ” (मीम् २.२.८) इति

गुणकर्मकक्षणस्याभावात् । प्रयाजादिवद्दृष्टार्थत्वेन प्रधानकर्मत्वमस्ति । “ वैस्तु द्रव्यं न चिह्नीर्त्यते तानि

प्रधानभूतानि ” (मीम् २.२.७) इत्येतस्य प्रधानकर्मकक्षणस्य सत्त्वादिति प्राप्ते मयः—जुष इति

द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेत्तत्तत्तस्यै सति मयति । “ कर्तुरिषित्तमं कर्म ”

(पा १.४.४९) इति कर्मसंज्ञाविधानात् । अनुसाधनत्वेन च जुषो गुणमीप्सिततमत्वम् । कुतः

३० प्रधानभूताः जुषः । तथा सति संमार्हेनक्रियाया गुणकर्मत्वमवधानवत् अभिप्रेतम् । यदि जुषु दद्यात्तं न

स्यात् तर्ह्येवं कल्पनीयम् ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पत्नीसंनहर्न कार्वं चोदकादिति चेन्न तत् ।

“ पत्नीसंनहर्न कार्वं चोदकादिति चेन्न तत् ॥ ” (जैमि २.२.१०) इति ॥

३३ ८०. ४-सुखम्; तं-सुखम् । ८१. ५ तं-वहो । ८२. ४. पा. भा. हा-^०ऽप्यहवाकेऽस्मिन् ।

८३. तं-यामाज्यम् ।

हविर्गृहणम्]

दर्शपूर्णमासविकारेषु सौमिकेषु प्रायणीयादिषु चोदकातिदेशात् पत्नीसंनहनं कार्यमिति चेत् ।
मैवम् । प्रसङ्गसिद्धत्वात् । यद्यदृष्टाय बन्धो यदि वा वासोधारणं ८४ दृष्टं प्रयोजनमुभयथाऽपि सौमिकेन
योक्त्रबन्धनेनैव ८५ तत् सिध्यति । “ योक्त्रेण पत्नी संनहति ” (द्र. तैसं ६.१.३) इति हि सोमे
विधीयते । तस्मादैष्टिकं पत्नीसंनहनं पृथक् न कार्यम् ॥

नवसाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूह्यं नो योह्यतेऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तितः ॥ ” (जैन्या ९.३.८) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आस्मायते— “ पत्नी संनह ” (तैत्रा ३.२.९) इति । तत्रैकपत्नीकस्य
यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च
प्रयोगेऽर्थवशाद्बहुनीय इति चेत् । मैवम् । किमुपदेशप्राप्तस्योहोऽतिदेशप्राप्तस्य वा । नाऽऽद्यः । उपदेशस्य १०
सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यथैकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात्तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत । न
त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिष्येत । तत्र कुत ऊहानूहचिन्तावकाशः ।
साधारणोपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया ‘ पत्नीम् ’ इति पदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयमेव
विवक्षितम् । एकवचनं स्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेषु ८६ यथावस्थितमेव पठनीयम् ८६ । नाप्यतिदेशप्राप्तस्योह
इति द्वितीयः पक्षः । द्विपत्नीकप्रयोगेऽपि द्विपत्नीकत्वत्वेनातिदेशायोगात् । तस्मादत्र नास्त्यूहः ॥ १५

तत्रैवान्यविचिन्तितम् ।

“ ऊहो नो वैष विकृतावूह्योऽपाठेन ८७ पाशवत् ।

नादृष्टछान्दसत्वाभ्यां ८८ पाशो छान्दसता न हि ॥ ” (जैन्या ९.३.९) इति ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरर्थानुसारेणोहनीयः । कुतः ?
पाठाभावात् । प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विकृतौ २०
तु बाधकस्य पाठस्याभावेन, अस्मदायसे प्रयोगेऽर्थानुसारेणोहो मुक्तः । अत एव पूर्वत्र द्विपशुयुक्तायां
विकृतौ “ अदितिः पाशं प्रमुमोक्तु, ” (तैसं ३.१.४) “ अदितिः पाशान प्रमुमोक्तु ” इत्येकवचनान्तो
बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेत् । मैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया
यथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अथोच्येत प्रकृतौ छान्दसत्वेनैक- २५
वचनमेव व्यत्ययेन द्वित्वबहुत्वयोरर्थयोर्वर्तत इति । एवं तर्हि विकृतावप्यूहमन्त्रेणैव द्वित्वबहुत्ववाचि-
त्वात् मा भूत्यूहः । न चैवं पाशोऽप्यूहो मा भूदिति शङ्कनीयम् । प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरैकस्मिन्नेव पाशे
वैदिकप्रयोगदर्शनात्, द्वित्वे तु तदभावात् । तस्मात् पाशस्योहो विकृतावस्ति न तु पत्नीशब्दस्य ।
यद्यप्यस्मिन्नुवाके ‘ पत्नी संनह ’ (तैत्रा ३.२.९) इत्ययं ८९ प्रथममन्त्रो नाऽऽज्ञातस्तथाऽपि पूर्वानुवाक-
ब्राह्मणे (तैत्रा ३.२.९) तदाम्मानादिह पत्नीसंनहनप्रसङ्गेन विचारद्वयं दर्शितम् ॥

चतुर्थान्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ जुहुपभृषुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितम् ।

सर्वार्थमविशेषात् स्यात् प्रयाजार्थं हि जौहवम् ॥

प्रयाजानूयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम् ।

औवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ॥ ” (जैन्या ४.१.३३-३४) इति ॥

“ चतुर्जुह्वा गृह्णाति ” (तैत्रा ३.३.५), “ अष्टावुपभृति ” (तैत्रा ३.३.५), “ चतुर्धुवायाम् ” ३५
(तैत्रा ३.३.५) इत्येषु प्रहणवाक्येषु ‘ एतदर्थम् ’ इति विशेषनियामकस्याश्रवणात् पात्रत्रयगतमाज्यं
सर्वार्थमिति चेत् । मैवम् । “ यजुर्जुह्वा गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् ” (तैत्रा ३.३.५) त्यागिवाक्य-
व्यवस्थावगमात् ॥

८४. तं. ब-६६* । ८५. इ. उ. पा. मा. हा-‘ तत् ’ नास्ति । ८६-८६. इ. उ. तं. पा. मा-
यथावस्थित एव पठनीयः । ८७. इ. उ. क. पा. मा. हा-विकृतावूह्यो पाठो न । ८८. इ. उ. क. तं. पा. ४७
ब. मा. हा-पाठे । ८९. इ. उ. पा. मा. हा-मन्त्रः ।

तत्रैवाप्यधिकृतम्—

“ अष्टाबुपभृतीत्यत्र किमष्टकमष्टं विधिः ।

१०-चतुर्द्वयमष्टं वाऽऽद्यः—^{१०} स्यादष्टमृनिमुक्यतः ॥

चतुर्गृहीतं होमाहं फलवत्त्वात् न बाध्यते ।

चतुर्द्वित्वं लक्षणेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ ” (तैत्तिरीया ४-१-३५-३६) इति ॥

ग्रहणत्वात् “ चतुर्गृहीतं गृह्णाति ” (तैत्तिरीया ३-३-५) इत्यत्र यथा चतुर्लक्ष्म्याविधिष्टमेकद्विर्ग्रहणं विवक्षितं तथैव “ अष्टाबुपभृति ” (तैत्तिरीया ३-३-५) इत्यत्राप्यष्टलक्ष्म्याविधिष्टमेकद्विर्ग्रहणं विधातव्यम् । तथा सत्यष्टत्वभुतेर्मक्यत्वकामात् । अष्टलक्ष्म्यावधवभृतयोऽस्तुःसंख्याविधाने “ सत्यष्टत्वस्यैव वाक्यव-
ल्लक्षणा^{१३} प्रसज्येतेति प्राप्ते ऋमः । प्रसज्यतां नाम लक्षणा । मृत्पार्यन्तीकारे “ द्वेव वाक्यविरोधापत्तिः^{१४} ।

१० “ चतुर्गृहीतं जुहोति ” इत्यनारभ्य भुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विधानि । यद्यप्येतत् सर्वहोमविधयतया सामान्यरूपम्, औपभृतं तु प्रयाजान्वाक्यविधयतया विधायकम्, तथापि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्यात् ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रयानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं न सूपसर्जनानु-
सारेणाहगृहीतम् । तस्मादुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं द्विचतुर्द्वयप्रयाजार्थमकर्तव्यमाजायम् । नन्वेवं “ सति चतुर्गृहीतस्यैव द्विचतुर्द्वयम् ” इत्येव विधानस्य न तु

१५ “ अष्टाबुपभृति ” इति विधिर्युक्त इति चेत् । मैवम् । तथा सत्यन्वाकारं द्वितीयं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयते तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतनावद्वत्त्वात् द्वितीयस्यैव पात्रान्तरमभि-
ष्येत । यद्युपभृति चतुर्गृहीतं विधीयते तत्रा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानम् उपभृत्यैकप्रयत्नेनाऽऽनयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य सहोपभृत्यनयनार्थम् “ अष्टाबुपभृति ” इत्युच्यते । तस्मात् साहित्यार्थमष्ट-
लक्ष्म्यभोगोऽपि द्विचतुर्द्वयस्यैव द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ॥

२० अथ व्याकरणम् ॥ प्रत्युष्टमित्यादिषु स्वरा गताः । वाक्यमित्यत्र प्रत्ययस्वरः । सप्तमात् महत् इति सप्तमसाह इत्यत्र अस्मि प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । सप्तमसाहीमित्यत्रोदात्तनिष्ठस्वरस्य णिप उदात्तत्वम् । आशासामेत्यत्र शान्त्यक्षिणावन्तोदात्तत्वे (पा ४-१-१६३) प्रत्ये क्त्वात्तुष्टानुदानुदान्त्ये (पा ४-१-१८६) प्रातुस्वरस्यैव समासे कृत्स्वरः (पा ४-२-१३९) । सौम्यान्तद्वयस्य व्यन्प्रत्ययान्तस्य (पा ४-१-१९७) नित्यस्वरः । अतमनुगताऽनुगतोत्पन्नान्यथपूर्वपदप्रकृतिस्वरः (पा ४-२-२) । सुकृतात्वेत्यत्र “ गतिरनन्तरः ”

२५ (पा ४-२-४९) इति “ गतिस्वरस्यैव प्रत्ये तदपवादः ” सूत्रमात्रम् कतः ” (पा ४-२-१४५) ‘ सु ’
उदात्तत्वमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्रकृत इत्यत्राभिप्रायव्याप्तस्य (पा ५-४-१२२)
नित्यस्वरः (पा ४-१-१६३) समासे कृत्स्वरः (पा ४-२-१३९) । जोभनः पतिर्वीमा ताः सुपत्नीरित्यत्र
“ मन्मुभ्याम् ” (पा ४-२-१७२) इत्युत्तरपदमन्तोदात्तत्वापवादः— “ आद्यदानं द्रव्यं कन्दसि ”
(पा ४-२-११९) आद्यदानं द्रव्यं चतुर्द्वयं तद्वत्तुर्द्वयौ समासे ओरुत्तरमाद्यदानं भवति । सुकेत
इत्यत्रापि तद्वत् । महीनामित्यत्र “ कण्ठकन्दसि चतुर्द्वयम् ” (पा ४-१-१७८) कण्ठकान् कन्दसि विद्यते
चतुर्द्वयं नामुदात्तो भवति । जग्मेवास्म्य इत्यत्र “ अनुदानं च ” (पा ८-१-३) इत्यात्रे कितमनुदानम् ।
ज्योतिरित्यत्रैमुप्रत्ययान्तत्वाच्चित्स्वरः (पा ४-१-१९७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृकीवे वेदार्थप्रकाशे

कृष्णचतुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

३५ १०-१०. आ. हा-चतुर्द्वयं द्वौ वाक्यः; क-चतुर्द्वयमष्टौ वाक्यः; इ. उ. मा-चतुर्द्वये द्वौ वाक्यः; त-
चतुर्द्वयमष्टौ वा. नाशः । ११. इ. उ. पा. मा. हा-इत्यत्राह^१ । १२. इ. उ. पा. मा. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ. पा. मा. हा-वत्यवयवकक्षया । १४-१४. आ. त-होमवानविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. इ-पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्ये ।

हविरासाङ्गादिः]

कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहा

कृष्णः । असि । आखरेष्ट इत्याखरे-स्यः । अग्नये । त्वा । स्वाहा ।

इध्मं प्रोक्षति—‘कृष्णः’ इति । ^१कृष्णः कृष्णमृगः । “* कृष्णस्यामृगाख्या चेत्” (फि ११) इति वचनात् मृगाख्यायामाद्युदात्तत्वम् । ^२आखरेष्टः आखनति समन्ताद्भुवं मूर्धैरवदारयतीत्याखरो वनस्पतिः । “ऽखनतेर्द्धरो वक्तव्यः” (द्र. पाभा ३.३.१२५) इति खनतेर्द्धर- ५
प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीत्याखरेष्टः । “सुपि स्यः” (पा ३.२.४) इति कः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । सुपामादित्वात् षत्वम् (पा ८.३.९८) । ^३याया-
दिसूत्रेण (पा ६.२.१४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “अग्निर्देवेभ्यो निळायत । कृष्णो
रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन् प्राविशत्” (तैब्रा ३.३.६) इत्यादिब्राह्मणोक्तो योऽग्निः
स एव त्वमसीति तदाधारभूतेध्वस्तुतिः । एवंभूतं त्वामिधमम् ^४अग्नये अग्न्यर्थं प्रोक्षामीति १०
शेषः । एवं कर्तव्यमिति स्वयमेव सरस्वत्याह । विभक्त्यन्तसमुदायात्मा निपातः ^५स्वाहा इति ।
संस्कारविशेषानवधारणात् नावगृह्यते ॥

दशमेऽनुवाके आज्यहवियो ग्रहणमुक्तम् । एकादश इध्माबर्हिःपूर्वकं वेद्यां हविरासाद्यनमुच्यते ।
तत्र ‘कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये’ इत्याद्यो मन्त्रः । ततः पूर्वम् ‘आपो देवीः’ (तैसं १.१.५) इत्यय-
मुक्तामिमन्त्रणमन्त्र आम्नातव्य इत्यमिमेत्य पूर्ववत् व्याचष्टे—“आपो देवीरग्रे पुत्रो अग्रे गुव इत्याह । १५
रूपमेवासामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्न इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्न एव यज्ञं नयन्ति ।
अग्रे यज्ञपतिम् । युष्मानिन्द्रोऽबृणीत बृत्रत्यै यूयमिन्द्रमबृणीष्वं बृत्रत्यै इत्याह । बृत्र ह हनिष्यश्चिन्द्र
आपो वने । आपो हेन्द्रं वज्रिरे । संज्ञामेवाऽऽसामेतत् सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षिताः स्येत्याह । तेनापः
प्रोक्षिताः” (तैब्रा ३.३.६) इति ॥

कृष्ण इति ॥ कल्पः—“अयेध्मं निक्षस्य प्रोक्षति कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेति” (बौधो २०
१.१३) इति ॥ हे इध्म, त्वं बह्विप्रियतमत्वात् तदभेदोपचारेण ^१कृष्णमृगः ^२असि । तथा वनस्पति-
स्थोऽसि । अतः ^३अग्नये प्रियं त्वां प्रोक्षामि । तदेतत् कर्तव्यमिति स्वकीया सरस्वती भूते, सोऽयमर्थः
स्वाहाशब्दवाच्यः । अत एवाग्निहोत्रब्राह्मणे प्रजापतेः स्वकीयया वाचा सह संवाद एवमास्नायते—“तं
वागभ्यवदञ्जुहुषीति । सोऽब्रवीत् कस्तवमसीति । स्वैव ते वागित्यब्रवीत् । सोऽब्रुहोत् स्वाहेति ^४तत्स्वाहा-
कारस्य जन्म ^५” (तैब्रा २.१.२) इति । अथवा नानार्थवाची स्वाहाशब्दः प्रोक्षणं भूते ॥ ^६अयोक्त- २५
मन्त्रार्थं दर्शयति—“अग्निर्देवेभ्यो निळायत । कृष्णो रूपं कृत्वा स वनस्पतीन् प्राविशत् । कृष्णोऽ-
स्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति । अयो अग्नेरेव मेधमवरुण्ये” (तैब्रा
३.३.६) इति ॥

* शुद्धीकरोऽयं पाठः । मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘कृष्णस्य मृगाख्या चेत्’ इति पाठः वर्तते ।

ऽकाशिकादिषु भिन्नाकारमिदं वार्तिकम् । १. पं. ब- यायादिस्वरेण ।

१. आ.भा- कृष्णो मृगः । २-२. आ.पा.हा- ‘तत्स्वाहाकारस्य जन्म’ नास्ति । ३०

३. त-यथोक्तं मन्त्रार्थम् ।

वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा बर्हिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहा

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा

वेदिः । असि । बर्हिषे । त्वा । स्वाहा । बर्हिः । असि । सुगम्य इति सुक्-म्यः ।

त्वा । स्वाहा । दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा ।

- ५ वेदि प्रोक्षति—‘वेदिः’ इति ॥ ‘वेदिः वेदयित्री इधिरामाधारत्वेन प्रकाशयित्री
‘असि । “सर्वधानुम्यः इन” (उ ५.६.७) इति विदेरित्याद्ययः । तां तादृशीं त्वां ‘बर्हिषे
बर्हिःस्तरणार्थं प्रोक्षामि । एतच्च स्वयमेव वागाह ॥ “प्रजा वै बर्हिः” (तैत्तिरीय ३.३.६)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

बर्हिः प्रोक्षति—‘बर्हिः’ इति ॥ ‘बर्हिः’ वृहत् पर्याप्तम् ‘असि । “वृहेर्नन्तोपक्ष”

- १० (उ २.७.४) इतीतिप्रत्ययः । तादृशीं त्वां ‘सुगम्यः सुगम्यं धृत्वा धारणार्थं प्रोक्षामीत्याह स्वयं
सरस्वती । “सावेकाक्षः” (पा ६.१.१.६८) इति म्यस उदात्तत्वम् । “प्रजा वै बर्हिः ।
यजमानः सुचः” (तैत्तिरीय ३.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अन्तर्वेद्यध्वानं बर्हिः स्थापयित्वा प्रोक्षति—‘दिवे’ इति ॥ अममध्यमूलेषु क्रमेण
प्रोक्षणम् । सर्वत्र प्रोक्षामीति शेषः । यागनिर्वृत्तिद्वारेण सुप्रभृतीनां लोकानां धारणार्थं प्रोक्षणं

- १५ वेदिरिति ॥ कल्पः—“वेदिं प्रोक्षति । वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहेति” (बौद्धी १.१३)
इति ॥ हे वेदे, त्वं ‘कल्प्या’ ‘असि । “तद्विमामन्विष्यन्, बर्हिमामन्विष्यन् तद्वेदे वेदित्वम्”
(तैत्तिरीय ३.२.४) इति श्रुतेः । अतो बर्हिरसि त्वां प्रोक्षामि ॥ कल्पेणाऽऽधारादेवभारं धरति—
“वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति”
(तैत्तिरीय ३.३.६) इति ॥

- २० बर्हिरिति ॥ कल्पः—“बर्हिः प्रोक्षति । बर्हिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेति” (बौद्धी १.१३)
इति ॥ हे धर्म, वेदेस्सर्वं वृहत्तम् ‘असि । अतस्त्वयि सुचः स्थापयितुं त्वां प्रोक्षामि । पूर्ववदाधारत्वं
धरति—“बर्हिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै बर्हिः । यजमानः सुचः । यजमानमेव प्रजासु
प्रतिष्ठापयति” (तैत्तिरीय ३.३.६) इति ॥

- दिव इति ॥ कल्पः—“अन्तर्वेदि पुरोमण्यि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेवमं प्रोक्षत्वन्तरिक्षाय त्वेति
२५ मय्यं पृथिव्यै त्वेति सूक्तम्” (आप्तमी २.८.१) इति ॥ बर्हिष्यैव लोकत्रयं भागयित्वा लोकत्रयं
प्रोक्षणमेवेत्याह—“दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रोक्षति । एवम् पूर्वमल्लोकेभ्यः
प्रोक्षति” (तैत्तिरीय ३.३.६) इति ॥ विद्यते—“अथ ततः सह सुखा पुरस्तात् प्रत्यक्षं मण्यि प्रत्युक्षति ।
प्रजा वै बर्हिः । यथा सूर्ये काळ आपः पुरस्ताद्यन्ति । तादृगेव तत्” (तैत्तिरीय ३.३.६) इति ॥ अग्रादि-
त्रयप्रोक्षणान्त्यारं यः सेवस्तेव प्रोक्षणकोवेजोद्वेगेन स्वयं हस्तस्वित्तयोऽक्षकपात्वेन सह बर्हिषः पुरस्तात् हस्तं

- ३० २. मै—‘बर्हिः’ नास्ति ।

हविरासादनादिः]

स्वधा पितृभ्य ऊर्गमेव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छत

स्वधेति स्व-धा । पितृभ्यः इति पितृ-भ्यः । ऊर्क् । भव ।

बर्हिषद्भ्य इति बर्हिषत्-भ्यः । ऊर्जा । पृथिवीम् । गच्छत ।

भवति । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना दिव इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या
इत्यादौ “ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५

दक्षिणस्याः श्रोणेऋतरस्याः प्रोक्षणीशेषं निनयति—‘स्वधा’ इति ॥ “मासा वै पितरो
बर्हिषदः” (तैत्रा ३.३.६) इत्यादि ब्राह्मणप्रसिद्धा ये मासनामानः पितरो बर्हिष्यागत्य
सीदन्ति, तेभ्यः स्वधा अन्नम् । कीदृशम् ? ऊर्क् बलप्राणनयोः उद्दीपकं भव इति । समु-
दायापेक्षमेकवचनम्, अन्नापेक्षे वा । किञ्च—ऊर्जा रसेन सह पृथिवीं गच्छत प्रविशत ।
अवयवापेक्षं बहुवचनम् । बर्हिषद इति पृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९) सलोपः । “सत्सू- १०
द्विष” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

प्रसार्य उदकं यथा प्रत्यक् सिष्यते तयोरिक्षपेत् । यथा मनुष्याणां गवादीनां च प्रसृतिकाले प्रथमतः आपो
निर्गच्छन्ति । तत्प्रोक्षणं तादृगेव भवति ॥

स्वधा इति ॥ कल्पः— “ अतिशिष्टाः प्रोक्षणीनिनयति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै श्रोणेः स्वधा
पितृभ्य ऊर्गमेव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेति ” (बौध् १.१३) इति ॥ हे जल, मया त्वं १५
पितृभ्यः दत्तमस्मि । अतो बर्हिष्यवस्थितेभ्यः पितृभ्यो रसरूपं भव । हे जलावयवाः, अवदीयोद्भूत-
रसरूपेण पृथिवीं गच्छत ॥ मन्त्राणां प्रोक्षणं विधत्ते— “ स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि
पितृणाम् । ऊर्गमेव बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै निनयति संतत्यै । मासा वै पितरो बर्हिषदः ।
मासानेव प्रीणाति । मासा वा ओषधीर्वर्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्धयै । अनतिस्कन्दन् ह पर्जन्यो
वर्धति । यत्रैतदेवं क्रियते । ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जं दधाति । तस्मात् पृथिव्या ऊर्जा २०
भुजते ” (तैत्रा ३.३.६) इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्यर्थो वाजसनेयिनां प्रसिद्धः ।
“ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हस्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं पितरः ” (बृह ५.८.१)
इति श्रुतिः पूर्वमुदाहृता । वेदेर्दक्षिणश्रोणिमारभ्योत्तरश्रोणिपर्यन्तं^९ निनयनेन^{१०} यजमानस्या-
भिच्छिन्ना प्रजा भवति मासामिमानिदेवा^{११} एव बर्हिषदः पितर इति तत्प्रतीतौ सत्यामसिमन्तव्य-
काकात्मका मासा ओषधीर्वर्धयित्वा फलं संपादयन्ति । ततोऽन्नसमृद्धिः । यस्मिन् देशे २५
पृथग्विनयनमेवं क्रियते तस्मिन् देशे पर्जन्यो^{१२} वृष्ट्या सस्यं न विनाशयति^{१३} । यथाकारं यथोचितं

५. व-तयोक्षेत । ६. तं-तत्प्रत्युक्षणम् । * श्रौतसूत्रे तु ‘श्रोणेरोत्तरायै’ इति । ७-७. व-त्वं
पितृणामन्नमसि । ८. तं-वाजसनेयिशाखायाम् । ९. तं-पर्यन्तेन । १०. तं-यजमानेनावि^{१०} । ११. इ.उ.
मां.हा-‘एव’ नास्ति । १२-१२. आ. क-अतिवृष्ट्या सस्यमविनाशयन्, तं-सत्याम्यविनाशयन् ।

विष्णोः स्तूपोऽस्यूणीप्रदसं त्वा स्तृणामि स्वामस्यं देवेभ्यो

विष्णोः । स्तूपः । असि । ऊर्णात्रदसन्वित्यूणी-प्रदसम् ।

त्वा । स्तृणामि । स्वामस्यमिति सु-आसस्यन् । देवेभ्यः ।

ऊर्जेति । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । “आतोऽनुपसर्गे कः”

५ (पा ३.२.३) इति कप्रत्ययान्तः स्वधाशब्दः । आयादिस्वरैणान्तोदात्तः (पा ६.२.१४४) ॥

प्रस्तरं गृह्णाति—‘विष्णोः’ इति ॥ विष्णुः व्यापको यज्ञः । “यज्ञो वै विष्णुः”

(तैत्ति ३.३.६) इति ब्राह्मणम् ॥ तस्य स्तूपः संवातः अग्निः । अवाप्तना यज्ञः संवतः

इति स्तुतिः । “स्यः संप्रसारणमुच्यते” इति पप्रत्ययः, उकाराधानादेशः । “दीर्घश्च”

इति तत्रानुवर्तते । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) ॥

१० बर्हिः स्तृणामि—‘ऊर्णाप्रदसम्’ इति ॥ ऊर्णा अग्निस्यूम् । तदन्मृदुः ऊर्णाप्रदाः ।

प्रद मर्दने घटादिः । यस्मात् “प्रघिघदि” (उ २८) इत्यादिना उः विधीयते,

वर्धति । उदकरसस्य^{१३} इधिवीगतात्वात् इधिवीगन्येनाश्रयेन तना भोगं संपादयति ॥ तैत्तिर्ये

विधत्ते—“अग्निश्च विधत्ते ॥ प्रजानस्येव तत्” (तैत्ति ३.३.६) इति । अन्धमरूपे^{१४} अग्नेऽ-

वस्थितस्य बर्हिषो विधत्तमग्नेर्बोत्पादनम् ॥ विधितस्य विमोक्षणे विधत्ते—“ऊर्ध्वं प्राञ्चमुदगुदं प्रत्यञ्च-

१५ मायञ्चति । तस्मात् प्राचीनं रेतो भीयते । प्रसीचीः प्रजा आयन्ते” (तैत्ति ३.३.६) इति । ‘पञ्चात्

प्राञ्चमुपगृह्णाति’ इति हि पूर्वं ‘विहितस्य प्राञ्चमुदगुदस्य प्रत्येष्टं पुरोऽग्नेमुत्कृष्य प्राञ्चमुपगृह्णात्वेन कर्षेत् ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—“विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षश्चिदाहवनीर्धं प्रति “प्रस्तरमुपावृत्ते”

(आपञ्ची २.८.५) इति ॥ हे प्रस्तर, त्वं व्यापिनो यज्ञस्य संधानरूपो धारकः अग्निः ॥ तदेव-

हर्षयति—“विष्णोः स्तूपोऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य हृत्तै” (तैत्ति ३.३.६)

२० इति ॥ विधत्ते—“पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । मुक्यमेदं करोति” (तैत्ति ३.३.६) इति ।

वेदेः पूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा प्रस्तरं धारयेत् । तच्च सूत्रेऽभिहितम्—“ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति

यजमानो वा” (आपञ्ची २.८.६) इति ॥ धारणाय मन्त्रस्यमानमौचित्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते—

“इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम्” (तैत्ति ३.३.६) इति । वेदिकमन्त्राणां इवावम-

मिनयः प्रादेशमात्रपरत्वेन^{१६} व्याकथेयः ॥ तदेवानुद्य प्रक्षंसति—“इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा संमितम् ।

२५ इयन्तं गृह्णाति । पुरावहे पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमितम्” (तैत्ति ३.३.६) इति । पुरुः पर्व । “तच्च

यज्ञपुरुषस्य हस्तकूपैरपोदभयतः प्रादेशमात्रं यजति । प्रसारितयोरङ्गुष्ठकमिष्टिकयोरङ्गुष्ठयोर्वीर्यमर्थं तावदेव

पुरुषे सामर्थ्यम् ; हानोपहानाद्यदोषव्यापाराणां तत्रैव विध्यते ॥ पञ्चाक्षरं विधत्ते—“अपविष्टिर्न

गृह्णाति । अपरिमितस्यावहर्ह्यै” (तैत्ति ३.३.६) इति । आवाचौक्ये स्वस्य सौख्यं तावदेव गृह्णीयात् ।

* इदमाकारं सूत्रादि लोपसम्भवे । इ. उ. १.१.१—‘स्तुपो दीर्घश्च’ ।

३० १३. ट-उदकरस्य; क-उदकसस्ययोः । १४. इ.उ.पा.सां-गते रिदरस्य । १५. ट-पुष्टं तस्य । * भीतवृत्ते तु ‘अपहृते’ इति । १६. इ.उ.पा-वेदे व्याकथेयः । १७. इ.उ.पा.सां-तत्र ।

हविरासादनादिः]

गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीयतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित

गन्धर्वः । असि । विश्वावसुरिति विश्व-वसुः । विश्वस्मात् ।

ईषेतः । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इडः । ईडितः ।

तस्मादमुन् । “ उपमानानि सामान्यवचनैः ” (पा २.१.५५) इति तत्पुरुषः । “ तत्पुरुषे तुल्यार्थः ” (पा ६.२.२) इत्यादिना उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ ऊर्णोतिश्च* ” ५
(उ ७.२.५) इति डप्रत्ययान्तः ऊर्णाशब्दः । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२.०३) । तादृशं त्वां स्तृणामि । पुनश्च विशेष्यते—स्वासस्थं शोभनाः सुखवन्तः आसितारः स्थातारश्च यस्मिन् स स्वासस्थः, आसितारः आसाः । आस उपवेशने । पचाद्यच् । स्थातारः स्थाः, विच् (पा.३.२.७४) । समाहारद्वन्द्वः । सु आसस्थं शोभनमासस्थं यस्मिन्निति स्वासस्थम् । “ नञ्सुम्याम् ” (पा ६.२.१.७२) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—आसनमासस्थम् । “ †दशसदमितमि- १०
भ्यश्च ” इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादासेरथप्रत्ययः । बहुलवचनात् सकारश्च मध्यम उपजायते । ‡शोभनमासस्थं यस्मिन्निति बह्व्रीहिः । स एव स्वरः । †देवेभ्यः इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । देवानां स्वासस्थम् । यद्वा—स्वासस्थं त्वां देवार्थं स्तृणामि । तादर्थ्ये चतुर्थी (पा २.१.३.६) ॥

मध्यमे परिधि परिदधाति—‘गन्धर्वः’ इति ॥ विश्वानि वसून् यस्मिन्निति विश्वावसुः* । १५

तस्मादिति तत्संपत्त्ये भवति ॥ उत्पन्नहेतवोः पवित्रयोः प्रस्तरे स्थापनं विधत्ते— “ तस्मिन् पवित्रे अपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणपानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ” (तैब्रा ३.३.६) इति । प्रस्तरस्य यजमानवत् यज्ञसिद्धिहेतुतया तदभेदोपचारः ॥

ऊर्णोति ॥ कल्पः* “ बर्हिर्वेद्यां स्तृणाति देवबर्हिरूर्णाभ्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य इति ” (बौध्रौ १.१३) इति । अत्र शाखान्तरानुसारेण ‘ देवबर्हिः ’ इत्येतत् पदं पूरितम् ॥ हे देवबर्हिः, त्वं २०
कम्बलवत् †मृदुरूपं, देवानां सुखेनासितुं ‡स्थानभूतं त्वां वेद्यां †स्तृणामि ॥ व्याचष्टे—“ ऊर्णाभ्रदसं त्वा स्तृणामीत्याह । यथायजुरेवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनत् स्वासस्थं करोति ” (तैब्रा ३.३.६) इति ॥ विधत्ते—“ बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” (तैब्रा ३.३.६) इति । तत्रैव विशेषं विधत्ते—“ अनतिदहनं स्तृणाति । प्रजयैवैनं पशुभिरनतिदहनं करोति ” (तैब्रा ३.३.६) इति । भूमिस्वरूपमत्यन्तं यथा न दह्यते तथा बहुलं स्तृणीयात् । २५
बहुप्रजापशवृतो यजमानोऽपि वैदेहिकैरदह्यमानः प्रमुर्भवति ॥

गन्धर्व इति ॥ कल्पः—“ अथ प्रस्तरपाणिः *प्रागभिसृप्य परिधीन् परिदधाति गन्धर्वोऽसि

* विश्वानाकारं सूत्रमिदमुणादौ । † इदमाकारं सूत्रादि नोपलभ्यते । उणादौ “ शीकृषि ” (उ ३.१.३) इत्यादीनि सत्वारि सूत्राणि अथप्रत्ययविधायकानि दृश्यन्ते । ३-३. ब- शोभमानमासस्थमस्मिन्निति । ३०
४. मै- ‘ विश्वावसुः ’ नास्ति ।

* श्रौतसूत्रे तु ‘ बर्हिर्मुष्टिम् ’ इति । १८. क-मृदुरोरूपः । १९. आ. पा. हा-स्थानरूपम् ।

* श्रौतसूत्रे तु ‘ प्रागभिसृप्य ’ इति ।

इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितो मित्रावरुणौ
त्वोत्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडितः

इन्द्रस्य । बाहुः । असि (१) । दक्षिणः । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इडः ।

ईडितः । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । त्वा । उत्तरत इत्युत्-तरतः । परीति ।

५ धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्मणा । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इडः । ईडितः ।

बहुमीहो “ विश्वस्य वसुराटोः ” (पा ६.३.१२८) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । “ बहु-
मीहो विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । “ विश्वावसुः नाम
“गन्धर्वः । स शत्रुनिग्रहसमर्थः, स एव त्वम् “असि इति परिधेः स्तुतिः । यस्मादेवं तस्मात्
“विश्वस्मात् “ईषतः हिसकात् राक्षसादेर्जनात् । ईष गतिहिसादानेषु, अनुदात्तेषु, भौवा-
१० दिकः । व्यत्ययेन शत्रुप्रत्ययः । “ “अदुपदेशात्” (पा ६.१.१८६) इति लमार्ध-
धातुकानुदात्तत्वेन धातोरेव स्वरः । “यजमानस्य “परिधिः परितः सर्वतो धाता रक्षकस्त्वमसि ।
“ उपसर्गे षोः किः ” (पा ३.३.९२) इति किप्रत्यये कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च-
इडम् पशवश्च, तद्वान् “इडः, तत्साधनत्वात् । अर्शआदित्वादच् (पा ५.२.१२७) । अत
एव सर्वैः “ईडितः स्तुतः ॥

१५ दक्षिणं परिदधाति-“ इन्द्रस्य ” इति ॥ “इन्द्रस्य यः “दक्षिणः “बाहुः यदावीर्यः,
स एव त्वम् “असि इति दक्षिणस्य परिधेः स्तुतिः । “ स्वाङ्गाव्यायामादिर्वा ” (फि ९)
इति दक्षिणशब्द आद्युदात्तः । गतमन्यत् (तैसं १.१.११) ॥

उत्तरं परिदधाति-“ मित्रावरुणौ ” इति ॥ “ध्रुवेण अचलेन नित्येन “धर्मणा
कर्मणा “मित्रावरुणौ एव च त्वामुत्तरतः “परि “धत्ताम् । समानमन्यत् (तैसं १.१.११) ॥

२० विश्वावसुर्विश्वस्मादीयतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति मध्यमम् । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य
परिधिरिड ईडित इति दक्षिणम् । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड
ईडित इत्युत्तरम् ” (बौध्मी १.१३) इति ॥ हे मध्यमपरिधे, त्वं विश्वावसुनामा “गन्धर्वः “असि,
तद्वत् रक्षकत्वात् । तेन सर्वस्मात् हिसकात् “यजमानस्य परिधिरिड ईडितः स्तुतो भव ॥ एवमुत्तरयो-
र्षोऽप्यस्य ॥ “ध्रुवेण “धर्मणा अनुमीलितपरिधिरिति ॥ विधिपूर्वकं व्याख्ये-“ धारयन् प्रसृतं
२५ परिधीन् परिदधाति । यजमानो वै प्रसृतः । यजमान एव तत्सर्वं परिधीन् परिदधाति । गन्धर्वोऽसि
विश्वानसुरित्याह । विश्वमेवायुर्वजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने
दधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तामित्याह । प्राजापालौ मित्रावरुणौ । प्राजापालौ दधाति ”
(तैत्ति ३.३.६) इति ॥

हविरासादनादिः]

सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदुभिशस्त्या
वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः समिधीमह्यग्रे बृहन्तमध्वरे

सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् । पातु । कस्याः । चित् । अभिशस्त्या इत्यभि-शस्त्याः ।
वीतिहोत्रमिति वीति-होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमिति द्यु-मन्तम् । समिति । इधीमहि ।
अग्रे । बृहन्तम् । अध्वरे ।

५

“ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोः “ युगपत्प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

सूर्येण पुरस्तात् परिधानकार्यं करोति-‘सूर्यः’ इति ॥ ’ सूर्यः एव त्वां
पुरस्तात् पातु रक्षतु । कस्मात् ? कस्याश्चित् यतः कुतश्चित् अभिशस्त्याः
अपरिमितायाः अभिशपात् रक्षःप्रभृतिप्रयुक्तात् । शसु हिंसायाम् । “ तितुव्रतयसि ” १०
(पा ७.२.९) इति इट्प्रतिषेधः, “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । “ निपाता आद्युदात्ताः ” (फि ८०), “ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ”
(फि ८१) इत्यभिशाब्दोऽन्तोदात्तः । एवं कस्याश्चिदित्यत्र “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८)
इति प्राप्तं त्रिभक्त्युदात्तत्वं “ न गोचन ” (पा ६.१.१८२) इति प्रतिषिध्यते ।

ऊर्ध्वं^५ समिधावादधाति^६—‘ वीतिहोत्रम् ’ इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ वीतिहोत्रम् १५
इष्टस्तोत्रम् । वीतेः कान्तिकर्मणः “ मन्त्रे वृषे ” (पा ३.३.९६) इत्यादिना कर्मणि क्तिन्-
प्रत्यय उदात्तः । वेतव्या कर्मिनव्या होत्रा वाक् स्तोत्ररूपा होतृव्यापारो वा यस्य तं त्वा हे
कवे मेधावित् अग्ने, द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । “ हस्त्रनुड्भ्यां मतुप् ” (पा ६.१.१७६)
इति मतुप उदात्तत्वम् । बृहन्तं महान्तं समिधीमहि प्रागेव दीप्तिमन्तं सन्तम् अनया समिधा

सूर्य इति ॥ बोधायनः—“ अथ सूर्येण पुरस्तात् परिदधाति सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु २०
कस्याश्चिदुभिशस्त्या इति ” (बौध्रौ १.१३) इति । आपस्तम्बः—“ आहवनीयमभिमन्य ”
(आपध्रौ २.९.७) इति ॥ कस्याश्चित् अभिशस्त्याः सर्वस्या अपि हिंसायाः ॥ अनेनैवामिप्रायेण
प्राप्ये—“ सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातुत्याह । रक्षसामपहृष्यै । कस्याश्चिदभिशस्त्या इत्याह ।
अपरिमितायेवैनं पाति ” (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

वीतिहोत्रमिति ॥ कव्यः—“ ऊर्ध्वं आधारसमिधावादधाति वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः २५
समिधीमह्यग्ने बृहन्तमध्वर इति ” (बौध्रौ १.१३) इति ॥ हे विद्वन् अग्ने, त्वामध्वरं निमित्तीकृत्य
समिधीमहि । कीदृशं त्वाम् ? वीतये व्याप्तये ससृज्ये होत्रं होमो यस्य तं वीतिहोत्रम् ॥ एतमेवार्थं
दर्शयति—“ वीतिहोत्रं त्वा कवे इत्याह । अभिमेव होत्रेण समर्धयति । द्युमन्तः समिधीमहीत्याह
समिधौ । अग्ने बृहन्तमध्वर इत्याह बृह्यै ” (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

५. मै-प्रकृतिस्वरत्वम् । ६.६. ब-ऊर्ध्वं समिधमादधाति ।

३०

* वीतिहोत्रे ‘ आधार-’ इति पदं नास्ति ।

विशो यन्त्रे स्यो वसूना रुद्राणामादित्याना सदसि सीद

ॐ जुहुरूपभृद् अश्विनासि घृताची

विशः । यन्त्रे इति । स्यः । वसूनाम् । रुद्राणाम् । आदित्यानाम् ।

सदसि । सीद । जुहूः । उपभृदित्युप-भृत । अश्विना । अश्वि । घृताची ।

५. सम्यक् दीपयामः । इन्धेर्छिदि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति विक्रणस्य लृक् । यद्वा—“छन्दस्युभयथा” (पा ३.४.११७) इत्यर्धधातुकत्वात् विक्रणाप्रसङ्गः । सार्धधातुकत्वेन क्त्वादानुनासिकलोपः । “अधरे अन्धगर्धम् । निमित्तात् सप्तमी । (पा २.३.३६ वा ६) च्छ इच्छने । इच्छने कौटिल्यम् । ध्वरन्तीति ध्वराः रक्षःप्रभृतयः । पञ्चाधश्च । “ते यत्र न भवन्ति” सः अधरः । बहुवीहो “नभ्युम्याम्” (६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

१०. तादृशाय यज्ञाय त्वां समिधीमहि ।

विधृती सादयति—‘विशः’ इति ॥ ‘विशः प्रजायाः यन्त्रे यमने धारिके स्यः । “गुध्वीपथि” (उ ६.१६) इत्यादिना यमेकप्रत्ययः । “सावेकाधः” (पा ६.१.१६८) इति विशः परस्याः षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

तयोः प्रस्तारं सादयति—‘वसूनाम्’ इति ॥ वस्वादयः प्रसिद्धा देवताः यज्ञभागिभ्यः ।

१५. तासां सदस्त्वेन विधृत्योः स्तुतिः ॥

तत्र जुहूँ सादयति—‘जुहूः’ इति ॥ ‘असि घृताची’ इत्यादिकं वक्ष्यमाणं जुह्वादिभिः प्रत्येकमभिसंख्यते । हूयतेऽनया इति जुहूः । “जुहोतेर्दीर्घश्च” (इ. पाभा ३.२.१७८ वा ३) इति क्त्वाप्रत्ययः, “द्वे च” इति नत्रानुवर्तते । “जुहूः त्वम् असि । त्वया खलु हूयते । पुनश्च विशेष्यते—‘घृताची त्वम् । घृतमश्नति गच्छति धारकत्वेनेति घृतार्थी ।

२०. विश इति ॥ कल्पः—“अन्तर्बेद्यदीर्घीनामे विधृती तिरञ्चि आसार्धवति विशो यन्त्रे स्य इति” (बौध् १.१३) इति ॥ हे धर्मरूपे विधृत्यो, युषो प्रजाया निवामिह भवयः ॥ एतद्वच्च वर्धयति—“विशो यन्त्रे स्य इत्याह । विशो वसूँ” (तैत्ति ३.३.१) इति ॥ विधृते—“उदीर्घीनामे निवामि प्रतिष्ठित्यै” (तैत्ति ३.३.१) इति ॥

वसूनामिति ॥ कल्पः—“वसूनां रुद्राणामादित्याना सदसि सीदति तयोः प्रस्तारमस्तारयति” (आपधौ २.९.१२) इति ॥ विधृतिरूपमेव सद इत्यभिदेत्याऽऽह—“वसूनां रुद्राणामादित्याना सदसि सीदत्याह । देवताणामेव सदमे प्रस्तारं सादयति” (तैत्ति ३.३.१) इति ॥

जुहुरिति ॥ कल्पः—“प्रस्तारं जुहूरं सादयति जुहूरमि घृताची नाका मिदेन नाका क्रिये

७-७. मै- ते यत्र न भवति; व- यत्र भवत्यन् । ८-८. मै- ‘स्तुतिगमिजुहोतीनां द्वे च’ इति क्त्वा । ‘जुहोतेर्दीर्घश्च’ इति दीर्घोऽनुवर्तते ।

३०. २१. आ.पा.स-‘वसूनामिति । * जीतयुने तु ‘सादयति’ नास्ति ।

[विष्णोः]

नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि (२) सीदता असदन्त्सुकृतस्य लोके
ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियम् ॥ ११ ॥

नाम्ना । प्रियेण । नाम्ना । प्रिये । सदसि (२) । सीद । एताः । असदन् । सुकृतस्येति सु-कृतस्य ।
लोके । ताः । विष्णो इति । पाहि । पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।
पाहि । माम् । यज्ञनियमिति यज्ञ-नियम् ॥ ११ ॥

५

[बाहुरसि प्रिये सदसि पञ्चदश च]

[मैसं १.१.११-१२; कासं १.११; कपिसं १.११; वासं २.१-६]

ऋत्विगादिना किन् (पा ३.२.५९) । अनुनासिकलोपे, “ अचः ” (पा ६.४.१३८)
इत्यकारलोपे, “ चौ ” (पा ६.३.१३८) इति दीर्घः । सा त्वं ^१प्रियेण ^२नाम्ना घृता-
संबन्धेन सर्वस्य ^३प्रीतिहेतुना घृताचीतिनाम्ना उपलक्षितासि । “ तासामेतदेव प्रियं नाम १०
यद्घृताची ” (तैब्रा ३.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । ^{१०}ईदृशेन नाम्ना ^१प्रिये ^२सदसि
प्रस्तराख्येऽस्मिन् सदने ^३सीद । “ यजमानो वै प्रस्तरः ” (तैब्रा ३.३.६) इति यज-
मानत्वसंस्तवान्नाममात्रेण प्रस्तरस्य प्रियत्वम् ॥

उपभृतं सादयति—‘ उपभृत् ’ इति ॥ उपेत्य जुहुं बिभर्तीति ^१उपभृत् । “ अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते ” (पा ३.२.१७८) इति क्प् । ईदृशी त्वम् असि । समानमन्यत् ॥ १५

ध्रुवां सादयति—‘ ध्रुवा इति ’ ॥ ^१ध्रुवा ^२निश्चला । यत्रैव साधते तत्रैव धार्यते, न
चाल्यते प्राक् समिष्टयजुष इति ध्रुवा । तादृशी त्वम् ^१असि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

सुचोऽभिमृशति^{१२} ‘ एताः ’ इति यजुरन्तया त्रिष्टुभैकपदया ॥ ^१सुकृतस्य शोभनस्य
कर्मणः यागलक्षणस्य ^२लोके स्थाने । “ सूपमानात् क्तः ” (पा ६.२.१४५) इति
कान्तमन्तोदात्तम् । ^१एताः सुचः ^२असदन् ^{१२}आसीदन्ति मयाऽन्वासादितत्वात्^{१३} । छान्दसो २०

सदसि सीदेति । उत्तराख्युपभृतमुपभृदसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदेति । उत्तरां
ध्रुवां ध्रुवाऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदेति ” (बौध्रौ १.१३) इति ॥
प्रथमद्वितीययोः ‘ असि घृताची ’ इत्यादिकमनुषज्यते ॥ व्याचष्टे—“ जुहुरसि घृताची नाम्नेत्याह ।
असौ वै जुहुः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । तासामेतदेव प्रियं नाम । यद्घृताचीति । यद्घृताची-
त्याह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति ” (तैब्रा ३.३.६) इति ॥

२५

एता इति ॥ कल्पः—“ अथ सुचः सद्वा अभिमृशत्येता असदन्त्सुकृतस्य लोके ता विष्णो

१. ब- प्रियहेतुना । १०. तं. ति. ब- ईदृशी सती । ११. क- अचला । १२. मै- सुचोऽभि-
मन्त्रयते । १३-१३. मै-सदसि मया सादितत्वात् ।

- लृङ् । १० लृदित्वादङ् (पा ३.१.५५) । १० ताः सुचः हे १० विष्णो सर्वस्य पालक, १० पाहि, १० यज्ञं १० पाहि, १० यज्ञपति यजमानं च १० पाहि । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । १० यज्ञनियं यज्ञस्य नेतारं १० मां च १० पाहि । यज्ञं नयतीति “ सस्मृद्विप ” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्तिप् । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.४.७७ वा १) इति इयञादेशेन “ एरनेकाक्षः ” (पा ६.४.८२) इति यणादेशो बाध्यते । कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् (६.२.१३९) । १० समानवाक्ये पदात् परत्वाभावात् १० प्रथमवर्जं तिङन्तानां निघानाभावः ॥

॥ इति प्रथमे एकादशोऽनुवाकः ॥

- पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति पाहि मां यज्ञनियमिति ” (बौधो १.१३) इति ॥ लोकेऽवश्यंभावि यज्ञं, १० तद्रूपत्वेन भाविते प्रस्तरे सुचोऽवस्थिताः ॥ एतदेव दर्शयति—“ एता अस्तस्य सुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य लोकः । सत्यं पूर्वनाः सुकृतस्य लोकं सादयति । ता विष्णो पश्यीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य हृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमानाचार्यने । तेभ्य एवाऽऽक्षिप्यमासास्तेऽनात्वे ” (तैत्ति १.३.६) इति । इतिर्वैश्वपुत्रवर्त्मकं सुचो पोषणम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- १५ “ कृष्ण इध्मं वेदिर्वेदिं बहिर्वेदिः स्मृतिः ।
दिवे त्रिभिर्वेदिभ्योऽग्रमण्यमूकानि चोक्षति ॥ १ ॥
स्वधा शोचं क्षियेद्भूमौ विष्णोः प्रस्तरमुच्येत् ।
ऊर्ध्वं बहिस्तृतिर्गन्ध त्रिमिच्छीन् परिचीन् क्षियेत् ॥ २ ॥
सूर्योऽग्निमण्यं पूर्वार्धं बीत्यावाहसमिस्त्वितिः ।
विशो आवाय विहती अस्तु प्रस्तरसादनम् ॥ ३ ॥
लृङ्पशुभिरासाद्य सुच एतास्तु मन्त्रयेत् ।
एकादशानुवाकेऽस्मिन्नीहिता मन्त्रविततिः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

अथ भीमांसा ॥ प्रथमान्वाक्यस्य अनुवर्तमाने विनियोगः—

- २५ “ यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुण्यो वा नाम वा स्तुतिः ।
समामाक्षिप्ये न स्वादेकस्यान्वयममता ॥
गुण्यो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरविततिः ।
नंतांस्तिवाचभावेन पूर्ववत्वात् संस्तुतिः ॥

हविरासादनादिः]

अर्थमेदादनामत्वं गुणश्चेत् प्रहियेत सः ।

यागसाधकताद्वारा^{२२} विधेयप्रस्तरस्तुतिः ” (जैम्या १-४-३६-३८) इति ॥

इदमात्मायते— “ यजमानः प्रस्तरः ” (द्र. तैब्रा ३-३-६) इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयं, प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः ? ‘ उन्निदा यागेन ’ इत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरेष इत्यपरः । तथाऽपि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावात् प्रस्तरकार्ये सुगन्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वात् यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चात् श्रुत्वा प्रस्तरशब्दः कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानशब्दोऽस्त्वभावात् । “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ” (तैसं २-१-१), “ ऊर्जोऽवस्तुयै ” (मैसं १-११-८) इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् । न । क्षिप्रत्वादिर्मवत् कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतिः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते भ्रूमः— गोमाहिषयोरिवार्थमेदस्यात्मन्तप्रसित्वात् नामत्वं युक्तम् । गुणपक्षे त्वज्ञौ प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वात् यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्मात् विधेयः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयते । यथा ‘ सिंहो देवदत्तः ’ इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयते । एवं “ यजमानो वा एककपालः ” (मैसं १-१०-७) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

अथ व्याकरणम् ॥ “ * कृष्णस्यामृगाक्या चेत् ” (फि ११) इति कृष्णशब्दस्याऽऽद्युदात्तः । आख-
रेह इत्यत्र प्रातिपदिकस्वरेण वा समासस्वरेण वा कृत्स्वरेण वा कृत्प्रत्ययान्तत्वेन धायादिस्वरेण (पा ६-२-१४४)
वाऽन्तोदात्तत्वम् । वेदिशब्दस्वेऽन्त्ययान्तत्वेन निस्स्वरः (पा ६-१-१९७) । विष्णुशब्दो नुप्रत्ययान्तः ।
स्तूपशब्दो वृषादिः (पा ६-१-२०३) । ऊर्जाशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वे (पा ६-१-२०३)
स्तूपमानपूर्वपत्रप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. ६-२-२) । स्वासस्यमित्यत्र “ नन्तुम्याम् ” (पा. ६-२-१७२)
इत्यन्तोदात्तः । विशाबुसित्यत्र “ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६-२-१०६) इति पूर्वपदादन्तोदात्तः ।
इष्टो यजमानत्वेत्युभयत्र लसार्धभक्तस्वरः (पा ६-१-१८६) । मित्रावक्यावित्यत्र देवताद्वन्द्वस्वरः
(पा ६-२-१४१) । उसरत् इत्यत्रातुल्यात्ययान्तत्वेन चित्स्वरः (६-१-१६३) । धर्मेणेत्यत्र मन्त्रित्य-
यान्तत्वात् निस्स्वरः (पा ६-१-१९७) । ^{२३}सूर्यशब्दो निपातनादाद्युदात्तः (पा ३-१-११४) । कस्या इत्यत्र
“ सावेकाचः ” (पा. ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते “ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुञ्जयः ”
(पा ६-१-१८२) इति प्रथमैकवचने साववर्णान्तत्वेन निविध्यते । अभिशास्त्या इत्यत्र ‘ तादौ च ’
(पा ६-२-५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरः । वीतिहोत्रमित्यत्र “ मन्त्रे वृषेषपञ्चमनविदभूवीरा उदात्तः ”
(पा ३-३-९६) इति वीधातोर्दुदात्तत्वे क्तिन्प्रत्यये सति बहुव्रीहिस्वरः । घृतापीत्यत्र कृत्स्वरः
(पा ६-२-१३९) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णया-वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

३०

२२. तै-साधनताद्वारा । * शुद्धीकृतोऽयं पाठः । मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘ कृष्णस्य मृगाक्या चेत् ’ इति पाठः वर्तते । २३. आ.पा.हा-सूर्यशब्दे ।

भुवनमसि वि प्रयस्वाग्ने यष्टरिवं नमः ।

भुवनम् । असि । वीति । प्रयस्व । अग्ने । यष्टः । इदम् । नमः ।

अग्नेण जुहुपभूतौ प्राञ्चमञ्जलिं करोति—‘भुवनम्’ इति यजुरादिकयैकपदया गायत्र्या ॥ हे ^१अग्ने ^२यष्टः यागस्य निर्वर्तक । “अग्निर्वै देवानां यष्टा” (तैत्ति १.३.७) इति ५ ब्राह्मणम् । ^३अत्र पादादित्वात् ‘अग्ने’ इति न निह्न्यते । “आमञ्जितं पूर्वमविद्यमानकृत्” (पा ८.१.७२) इति तस्याविद्यमानत्वात् ‘यष्टः’ इत्यपि न निह्न्यते । द्वयोरपि बाष्पिक-माधुदात्तत्वम् (पा ६.१.१२८) । त्वं ^४भुवनम् ^५असि, त्वदायत्तत्वात् समस्तभूतजातस्य । तस्मात् ^६भुवनमिव ^७वि ^८प्रयस्व विस्तीर्णो भव । तुभ्यम् ^९इदं ^{१०}नमः । अयमञ्जलिस्त्वां प्रीणयितुं क्रियते ॥

एकादशोऽनुवाक इत्यादिः कुचां प्रोक्षणादित्यन्तमुक्तम् । तत्राज्यहविषा एर्जानो कुचां यदासायक-
१० मुक्तं तेन पुरोडासासानाज्ययोरपि वेद्यामासादन्मुपलक्ष्यते । ते मन्त्रास्तथैकप्रकाराणादी (तैत्ति १.३.५) द्रष्टव्याः । सर्वेषु हविःष्यासादितेज्यमाद्यभ्यादितामामिभ्यमाहानामुपरि ^१होतुमाघातो द्वावसो विधीयते ^२ ॥

भुवनमिति ॥ कस्य— “अथग्नेन जुहुपभूतौ प्राञ्चमञ्जलिं करोति भुवनमसि वि प्रयस्वाग्ने यष्टरिवं नम इति” (बीषी १.१.५) इति ॥ जुहुपभूतयोर्पूर्वस्मिन् वेदा बाह्वर्णीयं ^३प्रत्ययमञ्जलिः । हे वागमिष्यादकाग्ने, त्वं ^४भुवनम् ^५असि । भवन्त्यस्माद्भूतानीति भुवनम् । अतो मूलकारणत्वात् विसृज्यो भव । तुभ्यमिवमञ्जलिर्ह्य ^६नमः अस्तु ॥ अस्य मन्त्रस्य ^७तीर्थाचार्योक्तत्वात् मन्त्रस्य प्रथमाधारस्य पूर्वमनुष्ठेयत्वात् तं विहितः ततः पूर्वं होतारं प्रति प्रथममनुत्पादयति— “अग्निना वै होत्रा । देवा

१५ अनुराजम्भवन् । अग्नये समिधमानावानुमुहीत्याह ब्राह्मणमिमुत्वी” (तैत्ति १.३.७) इति । हे होतः, इत्यादिः समिधमानस्योपरिमुत्पादयन् मन्त्रात् ब्रूहि । तमिमं प्रथममनुत्पादयन् । देवाः पूर्वं स्वकीयेषु वागेषु ब्रूहि होतारं कृत्वा तन्मुक्तेनानुराजम्भवन् । अतोऽद्यापि वैरिनिस्काराय सम्पन्नैः काष्ठैरदिः प्रज्जलिषु कार्यः ॥ संख्याविशिष्टमिधं विधत्ते— “एकविरसतिमिधमष्टावसि भवन्ति । एकविरसो वै पुण्ड । पुरुषस्याप्त्यै” (तैत्ति १.३.७) इति । “एत इत्यादि ननुक्तयो एत पद्या कालीकमिधः” (तैत्ति १.३.१) ^१इत्यादिः ५५ व्यासम् ॥ होत्रा “प्र वो वाजा अमित्रवः” (असं १.२.७.१) इत्यादिषु

२० सामिधेयीषु कृत्वा स्वमुप्यमानासु काह्यानामग्नीं ^२अहोपं विधत्ते— “एतं ^३होत्राणां ^४अहोपं ^५विधत्ते । एतद्वत् वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासस्यः संवत्सर जायते” (तैत्ति १.३.७) इति । “विमत्सं च वैरिमातैः ?

२५ विमत्सं संवत्सरेति त्वयैः ॥ अथविहानां वज्रां काह्यानां विमिथोगमाह— “वीन् परिपीन् परिधयति । कर्जं समिधायाययति । अथवाज्येभ्यः समिधमसि विमिधति । यद् संपद्यते । यथा जातयः । अतुल्यं प्रीणति” (तैत्ति १.३.७) इति । ‘मन्त्रयोऽसि’ (तैत्ति १.१.११) इत्यादयः परिक्रियन्ताः । ‘वीतिहोत्रम्’ (तैत्ति १.१.११) इत्यादिकर्जसमिधमन्त्राः । ते च पूर्वोक्तयोऽभिहितः ॥ ^१अथविहाना-

कनाय वायुत्पादयं विधत्ते— “वेदेनोपययति । प्राञ्चपत्यो वै वेदः । प्राञ्चपत्ता प्रत्यह । यजमान

३० १. मै- ‘अत्र’ नास्ति । २. मै- ‘भुवनमिव’ नास्ति ।

१-१. व-होतुमाघातौ द्वावसो विधीयते । २. इ.उ.पा.मा.हा-प्रत्ययः । ३. ल-इति व्यासम् । ४. इ.उ.पा.मा.हा-होत्रम् । ५. व-होतारम् । ६. अ.इ.उ.पा.मा.हा-अग्निमन्त्रकनाय ।

शुद्धेष्टमिस्त्वा हयति देवयज्याया

शुद्ध । एति । इहि । अग्निः । त्वा । हयति । देवयज्याया इति देव-यज्यायै ।

दक्षिणेन शुद्धमादत्ते—‘ शुद्ध ’ इति ॥ हे शुद्ध एहि अस्मद्वस्तमागच्छ । यतः अग्निः त्वा देवयज्यायै देवयागार्यमाहयति । “ छन्दसि निष्टक्यं ” (३.१.१२३) इत्यत्र देवयज्या-

आहुवनीयः । यजमान एव प्राणं दधाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । वेदस्य प्रजापतिश्मश्रुत्वा प्रजापत्य-
त्वम् । प्राणवायोः प्रजापतिवृत्तया प्राजापत्यत्वम् । आहुवनीयस्य प्रस्तरन्यायेन यजमानत्वम् ॥ आहुतिं
विधत्ते—“ त्रिरुपवाजयति । अयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन् दधाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति ।
प्रणोऽपानो व्यानश्चेति प्राणानां त्रित्वम् । अनेकगुणविक्षिप्तं प्रथमाधारं विधत्ते—“ वेदेनोपचस्य
सुवेण प्राजापत्यमाधारमाधारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं मुक्षत आरभते । अथो प्रजापतिः
सर्वा देवताः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । उपयत्य वेदस्योपरि भुवमवस्था- १०
प्येत्यर्थः । आहुतीनामादिस्त्वात् अयमाधारो यज्ञस्य मुक्षम् । तस्मिन् मुखे यज्ञस्यदृष्टेन यज्ञरूपं
प्रजापतिमेवाऽऽरब्धवान् भवति ॥ प्रजापतेः सर्वदेवतारूपत्वोपपादनं वाजसनेयिन् एवमामनस्ति—
“ तद्यद्विदमाहुःसु यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ होव सर्वे देवाः ”
(शुद्ध १.४.१) इति ॥ आग्नीध्रं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—“ अग्निमग्नीतिरिचिः संमृद्वीत्याह ।
श्याबुद्धि यज्ञः । अयो रक्षसामपहस्यै ” (तैत्रा ३.३.७) इति । यैर्देवैरिचिः पूर्वं संग्रहस्तैरग्निज्वालायां १५
संमार्जनमभिनेतव्यम् । ‘ हे अग्नीद् ’ इति संबोध्य तत्रासौ प्रेष्यते । ‘ त्रिष्ट्रिः ’ इति वीप्सा परिधि-
संमार्जनापेक्षा । तद्विधत्ते—“ परिधीन्संमार्हि । पुनात्येवैनान् ” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥ प्रतिपरिधि
त्रिराहुतिं विधत्ते—“ त्रिष्ट्रिः संमार्हि । श्याबुद्धि यज्ञः । अयो मेध्यत्वाय । अयो एते वै देवाभाः ।
देवाभानेव तत्संमार्हि । सुवर्गस्य कोकस्य समष्ट्यै ” (तैत्रा ३.३.७) इति । देवाभस्त्वेन माक्लिताः
स्वर्गप्राप्तयै भवन्ति । चोराधारयोः क्रमेण गुणमेव विधत्ते—“ आसीनोऽन्यमा रमाधारवाते तिष्ठन्त्यम् । २०
यथाऽनो वा रवं वा युज्यात् । एवमेव तद्वर्ण्युयं युनक्ति । सुवर्गस्य कोकस्याभ्युदयै ” (तैत्रा ३.३.७)
इति ॥ ककटस्य प्राथमिकं बकीवर्क्युगम् उपर्यासीनेन प्रेष्यते । द्वितीयं जीवाविकं तु भूमौ
स्थितिम् । तद्व्याधारस्य स्वर्गकोकमभिकस्य बहनाय भवति । एतद्व्याधेयं प्रशंसति—“ बहन्त्येनं प्राग्याः
पक्षवः । य एव वेद ” (तैत्रा ३.३.७) इति । बकीवर्क्यादयो प्राग्याः ॥ ‘ तिष्ठन्त्यम् ’ इति
विहितस्य द्वितीयाधारस्य संबन्धिवु संज्ञेव प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—“ भुवनमसि वि प्रथस्वेत्याह । यज्ञो वै २५
भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं प्रजया पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यज्ञः । य
एव देवानां यज्ञः । तस्मा एव नमस्करोति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । पूर्वोक्तिमिर्वचनेन भूतोत्पत्तिकारण-
त्वात् व्याभिन्नो यज्ञो भुवनम् । यज्ञा देवपूजकः । अग्निश्च हव्यबहनेन देवान् पूजयति ॥

शुद्धेष्टीति ॥ कस्य —“ अथाऽऽदत्ते दक्षिणेन शुद्धेष्टेन हयति देवयज्याया इति ।

७. आ.इ.उ.क.पा.मा.हा—देवमेतस्यैव; व—देवतमेतस्यैव; त—वेदमेतस्यैव; [अस्माभिः स्वीकृताः ३७
पाठः हदारण्यकमनुसृत्य शुद्धीकृत्य दत्ताः] । ८. त.व.—‘ भुवनम् ।

उपभृदेहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया अग्नाविष्णु मा वामव क्रमिषु
वि जिहारा मा मा सं तासं लोकं मे लोककृतौ कणुतं

उपभृदित्युप-भृत् । णति । इहि । देवः । त्वा । सविता । ह्वयति । देवयज्याया इति
देव-यज्यायै । अग्नाविष्णु इत्यग्ना-विष्णु । मा । वाम् । अवेति । क्रमिषम् । कीति । जिहारायाम् ।
५. मा । मा । समिति । तात्तम् । लोकम् । मे । लोककृताविति लोक-कृतौ । कणुतम् ।

शब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः । “ आग्नेयी वै जुहुः ” (तैत्ति ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
सन्धेनोपभृतमादत्ते-“ उपभृत् ” इति ॥ हे “उपभृत्, ” एहि । यतः सर्वस्य प्रेरकः
“सविता ” देवयज्यायै आह्वयति । “ सावित्र्युपभृत् ” (तैत्ति ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अत्याक्रामं जपति-“ अग्नाविष्णु ” इति ॥ अग्निराहवनीयः, विष्णुर्यज्ञः, यज्ञश्चात्तर्वेदि
१०. वृचामप्रत आस्ते । तावाह-हे “अग्नाविष्णु, युवामहं ” मा “अव क्रमिषम् अवक्रम्य मा गाम् ।
“ नेटि ” (पा ७.२.४) इत्यनेन वृद्धिप्रतिषेधः । तदर्थं युवा “वि ” जिहारा मा मा “मार्ग-
प्रदानार्थं विगच्छतम् । “मा मा च ” मा “सं ” तासं संतसे मा कार्हेम् । “ हजो हजि ”
(पा ८.२.२६) इति सिचो छेपः । “ वदवजहज ” (पा ७.२.३) इति वृद्धिः ।

सन्धेनोपभृतमुपभृदेहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया इति ” (वीजो १.१५) इति ॥
१५. अग्नयोर्मन्त्रयोरग्निसविनुज्यवस्था युक्तेत्याह-“ लोकेऽग्निरस्त्वा ह्वयति देवयज्याया इत्याह । आग्नेयी वै
जुहुः । सावित्र्युपभृत् । तावामेवैने प्रसूत आपत्ते ” (तैत्ति ३.३.७) इति । अग्निसवितारी “जुहुपभृतीः
जुवोरग्निसविदेवते १० ॥

अग्नाविष्णु इति ॥ वीचावयवः-“ अत्याक्राममपत्यमाविष्णु मा वामवक्रमिषं वि जिहारा मा
मा संतापं लोकं मे लोककृतौ कणुतम् ” (वीजो १.१५) इति । अत्याक्रामण्यकार आपस्तम्बेन दक्षितः-
२०. “ अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषमित्यग्रेण *जुवोऽपरेण मन्त्रेण ” परिधिमन्त्रकामं प्रत्यर्थं दक्षिणेन वचा
वृक्षिणाऽतिष्ठामति । उद्क् सन्धेन ” (आपञ्चो २.१३.५) इति ॥ “ मन्त्रमपरिधेः पुरतोऽपद्वित्त
आहवनीयोऽग्निः ततः पश्चात्पुचामप्रभागे प्राक्पदद्वयावस्थितो वक्षामिमानी विष्णुः । हे “अग्नाविष्णु,
आचारहोमार्थं जुवयोर्मन्त्रे गच्छन्त्यहं पादेन युवा ” मा “अव क्रमिषम् । मम गमनाककालाय युवा
विष्णुः भवतम् । मां प्रति संतापं ” मा कुरुतम् । किं च स्वामकारिणौ ११ युवा मम गमनस्थानं कुरुतम् ॥
२५. यथोक्तमर्थं वर्णयति-“ अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ।
तावामेव प्रविशोष्वात्याक्रमति । वि जिहारा मा मा सं तासमिच्छाहादिरसायै । लोकं मे लोककृतौ
कणुतमित्याह । आदिपमेवैतामासास्ते ” (तैत्ति ३.३.७) इति ॥

३. व-तावेवाह । ४. व. वै-इत्यादिना । ५. त. ति-मार्गप्रदानार्थम् ।

१. इ. व. पा. ना. हा-“ जुहुपभृतीः ” नास्ति । १०. त-“देवो । * भीतसूने “जुवोऽपरेण” इति
३०. कम् । ११. आ. इ. ना-परिधिमन्त्रकामम् ; क-परिधिमन्त्रकामम् । १२. व. पा. ना-मन्त्रं परिधिमन्त्रं ; हा-
मन्त्रमपरिधिमन्त्रम् । १३. आ. इ. व. पा. ना. हा-“वक्षो ११”

भाषारः]

विष्णोः स्थानमसीति इन्द्रो अकृणोद्वीर्याणि समारम्योर्ध्वो
अध्वरो दिविस्पृशमहुतो (१) यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्त्स्वाहा
विष्णोः । स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । अकृणोत् । वीर्याणि ।
समारम्येति सम्-आरम्य । ऊर्ध्वः । अध्वरः । दिविस्पृशमिति दिवि-स्पृशम् ।
अहुतः (१) । यज्ञः । यज्ञपतेरिति यज्ञ-पतेः । इन्द्रावानितीन्द्र-वान् । स्वाहा ।

५

हे^१ लोकोकृतौ स्थानप्रदौ, मम च^२ लोकं स्थानं^३ कृणुतं कुरुतम् । “ धिन्विकृण्वोर च ”
(पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । “ अतो लोपः ” (पा ६.४.४८) ॥

स्थानं कल्पयति—‘ विष्णोः ’ इति ॥ विष्णोः यज्ञात्मनः^४ स्थानम्^५ असि । अतः
प्रशस्तेऽस्मिन् स्थाने स्थित्वा यागं निर्वर्तयामीति भावः ॥

आधारमाधारयति—‘ इतः ’ इति ॥ इतः अस्मादावारात् समारम्य^६ इन्द्रः^७ वीर्याणि^८ १०
वृत्रवधादीनि^९ अकृणोत् करोति स्म । “ अनुदात्ते च कुधपरे ” (पा ६.१.१२०) इति
प्रकृतिभावः । पूर्ववदुप्रत्ययः । किञ्च अयमाधारः^{१०} ऊर्ध्वः^{११} ऊर्ध्वलोकगामी भूत्वा, अध्वरः^{१२}
अध्वर्यः । “ नञ्सुम्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् प्रकृति-
भावः । हिंसकरहितः केनचिदप्यर्हिसितश्च भूत्वा^{१३} तमिन्द्रं^{१४} दिविस्पृशम्^{१५} अकरोत् ।
“ स्पृशोऽनुदके किन् ” (पा ३.२.५८), “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४) १५
इत्यलृक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः (पा ६.२.१३९) । “ आधारमाधार्यमाणमनु समारम्य ”
(तैत्रा ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । कोऽस्य विशेषः यत एवमकरोदित्याह—इन्द्रावान् इन्द्रेण

विष्णोरिति ॥ बोधायनः—“ स्थानं^{१६} कृण्वते विष्णोः स्थानमसीति ” (बौध १.१५)
इति । आपस्तम्बः—“ विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते । अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो मन्त्रवज्रः सभ्यः ।
अधोर्ध्वदिहन् दक्षिणं परिबिसंधिमन्त्रवज्रस्य ” (आपञ्च २.१३.७-८) इति ॥ हे भूप्रवेश, त्वं^{१७} २०
यज्ञपुरुषस्य^{१८} स्थानम्^{१९} असि ॥ यज्ञपुरुषप्रयुक्तमतिशयं दर्शयति—“ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै
विष्णुः । एतत् कष्टं वै देवतामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित आयतने
तिष्ठति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । देवयजनः^{२०} अतिरिक्तमूमेरसुराचोनतया तत्र देवानां पराजयेऽपि
यज्ञप्रवेशोऽपराजितः ॥

इत इति ॥ बोधायनः—“ अन्वारब्धे यजमाने मध्यमे परिधौ^{२१} संस्पृशन्नुत्तिष्ठन्नु- २५
मा^{२२} त्रमाधारयेत् संतर्प्य^{२३} इन्द्रो अकृणोद्वीर्याणि समारम्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुतो
यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्त्स्वाहेति ” (बौध १.१५) इति । आपस्तम्बः—“ समारम्योर्ध्वो अध्वर इति

६. मै-वाम् । ७. व- एनमिन्द्रम् ।

१५. आ.क-कृण्वति । १५. आ.क-‘ अय ’ नास्ति । *बौधोसूत्रे ‘ संस्पृशन्नुत्तिष्ठन्नु- ’ इति ।

बृहन्नाः पाहि माऽमे दुश्चरितादा मा सुचरिते भज

बृहत् । भाः । पाहि । मा । अमे । दुश्चरितादिति दुः-चरितात् ।

एति । मा । सुचरित इति सु-चरिते । भज ।

देवतया तद्वान् । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति दीर्घः । यनोऽपमाचार

५ इन्द्रावान्, तस्मादयमेव खलु यज्ञपतेः यजमानस्य । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८)

इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहुतः अकुटिलः निश्चिनफलः यज्ञः । स्वाहा स्वयमेवेत्यं सरस्वत्याह । अहुत इति, “ हु क्रूरेश्छन्दसि ” (पा ७.२.३१) इति हुभावः । होमपक्षे स्वाहेति प्रक्षेपायो निपातः ॥

सुचमुदगृह्णाति-“ बृहत् ” इति ॥ क्रियाविशेषणम् । भासते इति भाः । “ भाज-

१० भास ” (पा ३.२.१७७) इत्यादिना कृप् । यस्मादयमग्निनेनाधारेण भूशं मासते ज्वलति तस्मात् सुचमुदगृह्णामीति भावः ॥

उदङ्कृत्याक्रामं जपति-“ पाहि ” इति द्विपदया गायत्र्या ॥ हे अग्ने, नः दुश्चरितात् प्रमादकृतनिन्दिताञ्चरितात् कर्मापराधात् मा पाहि । यथा कर्मापराधो न भवति

माञ्जुमुदगृह्णाति संततं ज्योतिष्मत्याचारमाचारयन् सर्वाण्यप्यकाङ्क्षामि सरस्वतीवति ” (आपसी २.१४.१)

१५ इति । अस्य मते ‘ इत इन्द्रः ’ इति वाक्यं पूर्वमन्वयोः । इन्द्रः अङ्गुरव-

रूपामि वीर्यामि अकरोत् । यज्ञपतेः यजमानस्य यज्ञः आचारः स्वाहा इत्येवै वतः । कीदृशो यज्ञः ? इन्द्रदेवताकल्पेनेष्टवान् । नैर्ध्यायं राक्षसीं विंशं समारम्भ्य ऊर्ध्वः दीर्घः अन्वरः द्विसाक्येन विष्णवेन रक्षितं ऐसायीं वैविर्दीं विंशं स्पृशति । अहुतः अकुटिलः ॥ इन्द्रसम्पत्सुखितं दर्शयति-“ इत इन्द्रो अङ्गुणोद्दीर्याणीत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने ददाति ” (तैमा १.१.७) इति ॥ “ ऊर्ध्वकल्पेन वृद्धिः

२० सुखितेत्याह-“ समारम्भोर्ध्वो अन्वरो विविस्पृशामित्याह वृद्धयै ” (तैमा १.१.७) इति ॥ “ समारम्भेति पदसुखिते ” दर्शयति-“ एतस्मिन् काले देवाः सुवर्गं लोकमावृत् । साक्षा-

देव यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अग्रे समुद्यैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” (तैमा १.१.७) इति ।

देवाः स्वयं यानं कुर्वन्तोऽप्यधुममु तमाचारं स्पृष्ट्वा विष्णुसमन्तरेण स्वर्गं गताः । साक्षादेवाविष्णवेनैव ।

किं च सम्यगाचारम्येत्वेन समुद्यिः सुखिता ॥ अहुतस्यार्थं दर्शयति-“ अहुतो यज्ञो यज्ञपतेर्विद्याहावर्तैः ”

२५ (तैमा १.१.७) इति ॥ इन्द्रसम्पदार्थमाह-“ इन्द्रावान्स्वाहेत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने ददाति ” (तैमा १.१.७) इति ॥

बृहन्ना इति ॥ कथम्-“ बृहन्ना इति सुचमुदगृह्णाति ” (बीजी १.१.५) इति ॥ अनेकाऽऽ-

चारेण आकाङ्क्षे यथा बृहत् भवति तयाऽयमभिर्मासते । तयो ब्रह्मर्मा वसुधामित्युदगृह्णाति ॥

८. तं. ति. व- प्रदानार्थः । ९. ति. प. व- माति ।

३० १६. आ. इ. व. पा. भा. हा-ऊर्ध्वकल्पे । १७-१७ इ. भा. हा-ऊर्ध्वपदसुखितम्; उ-दिविष्ट ऊर्ध्वसुखितम्

भाष्यारः]

मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गज्ञाह ॥ १२ ॥

[अङ्कुरुत एकविंशतिश्च]

मखस्य । शिरः । असि । समिति । ज्योतिषा । ज्योतिः । अङ्कुराम् ॥ १२ ॥

[मैत्रं १.१-१३; कासं १.११; कपिसं १.११; वासं २.८-९]

तथा कुरु । “ दुर्निन्दायाम् ” (द्र.पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासः ॥ दुःशब्देन ५
 चरितं विशेष्यते न तु चरणम् ; तेन गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।
 किञ्च सुचरिते १० सुष्ठु निर्वर्तिते यज्ञफले १० मा मां मज स्थापय । विद्यमानोऽप्यपराधो
 गुणत्वेन प्रहीतव्य इति भावः । “ सुः पूजायाम् ” (पा १.४.९४) इति कर्मप्रवचनीय-
 त्वाद् यद्यपि प्रादिप्रसङ्गे “ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ” (द्र.पाभा २.२.१८ वा १)
 इत्यस्ति, तथापि “ स्वती पूजायाम् ” (द्र.पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासः । तेन १०
 गतित्वाभावात् “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इत्यस्यापवादः, “ सूपमानात् क्तः ”
 (पा ६.२.१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं न प्रवर्तते । तेन पूर्ववदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
 (पा ६.२.२) । “ अग्निर्वीव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् ” (तैब्रा ३.३.७)
 इत्यादि ब्राह्मणम् ।

जुह्वा ध्रुवां समनक्ति—‘ मखस्य ’ इति ॥ निर्वर्तिताधारा जुहूरभिन्त्यते । हे जुहु, १५
 मखस्य यज्ञस्य शिरः शिर इव ११ त्वम् उत्तमाङ्गम् असि । तस्मात् तव ज्योतिषा घृतेन

अभिक्रमासनेन स्वर्गः स्मर्यत इत्याह—“ जुह्वा इत्याह । सुवर्गो वै लोको जुह्वाः । सुवर्गस्य लोकस्य
 समहृयै ” (तैब्रा ३.३.७) इति ॥

पाहीति ॥ कस्य—“ अथासरस्पर्शयन् जुचाजुवङ्कस्याक्रामजपति पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते मजेति ” (बौध्वा १.१५) ॥ मज स्थापय ॥ जुहूपमृतोः परस्परमसंस्पर्शयज्ञविशिष्टं २०
 प्रतिमिहृत्वाऽऽगमनं विवर्तते—“ यजमानदेवत्वा वै जुहुः । आलुष्यदेवत्योपमृतः । प्राण आघारः । यत्
 स्रस्पर्शयेत् । आलुष्येऽस्य प्राणं दध्यत् । असरस्पर्शयन् अत्याक्रामति । यजमान एव प्राणं दधाति ”
 (तैब्रा ३.३.७) इति । यजमानवत् यज्ञे प्रत्यासन्नत्वात् १० जुहूर्यजमान इति १८ मस्यते । औपमृत्य
 त्वाज्यस्य जुहुद्वारा होम इति व्यवहितत्वमुपमृतः । १९ ततो आलुष्यो देवता । अर्धवादान्तरे वा एतदेव
 २० तत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥ मन्त्रस्य पदार्थवाच्यार्थौ दर्शयति—“ पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते मजेत्याह । २५
 अग्निर्वीव पवित्रम् । जुह्वितत्त्वं दुश्चरितम् । अजुर्कर्म सत्यं सुचरितम् । अग्निरेवैनं जुह्वेनादनुताद् अ-
 रिताद् पाति । अजुर्कर्म सत्ये सुचरिते मजति । तस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो गोपीयाय ” (तैब्रा ३.३.७)
 इति । कायिकं निषिद्धाचरणं वृत्तिं, विहिताचरणस्यजुर्कर्म, वाचिके सत्यानृते ॥

मखस्येति ॥ कस्य—“ जुह्वा ध्रुवां समनक्ति मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गज्ञा-

१०-१०. मै- सोमनचरिते कर्मणि । ११. मै- ‘ त्वम् ’ नास्ति ।

३०

१८-१८. क-जुहुः यजमानोऽभि°; त. ब-जुहुं यजमानोऽभि° । १९. ब-अतोऽस्य । २०. आ.
 ६,७,क.पा.मा.ज्ञा-‘ तत्त्वम् ’ नास्ति ।

इदं ध्रौवं 'ज्योतिः घृतं' 'सम्' 'अङ्कता' संगच्छताम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । " शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाधारः " (तैत्तिरीय ३.३.७) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे द्वादशोऽनुवाकः ॥

मिति त्रिः " (बौध्दी १.१.५) इति ॥ हे आचारधोष, त्वं ब्रह्मस्य शिरोबहुतममङ्गम् 'जति' ।

५ अतस्त्वद्रूपेण 'ज्योतिषा' ध्रौवाज्यकर्म 'ज्योतिः' 'सम्' 'अङ्कता' संपुञ्जताम् ॥ समजने विद्यते— " शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा ध्रुवा । आधारमाधार्य ध्रुवा समनक्ति । आत्मकेव ब्रह्मस्य स्मिः प्रतिदधाति " (तैत्तिरीय ३.३.७) इति । " गलादधस्तनो देहः " आत्मा ॥ पूर्वपक्षत्वेन द्विरावृत्तिं विद्यते— " द्विः समनक्ति । द्वौ हि प्राणापानी " (तैत्तिरीय ३.३.७) इति ॥ सिद्धान्तमाह— " तदाहुः । त्रिरेव समन्यथा । त्रिधातु हि शिर इति । शिर एवैतद्यज्ञस्य । अधो ज्यो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन् दधाति " (तैत्तिरीय ३.३.७) इति । त्वगस्य गतिरूपं चित्स्वरूपा धातयो यस्य तस्मिन्नाहुः ॥ मन्त्रगानज्योतिरङ्गद्विविक्तं दर्शयति— " मन्त्रस्य शिरोऽस्मि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्कतामित्याह । ज्योतिरेवात्मा उपरिहारादधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानुक्यास्यै " (तैत्तिरीय ३.३.७) इति । अस्य ध्रौवाज्यधोषस्योपरि स्थापितेनाऽऽधारधोषा-ज्येन २१ अङ्कसत्प्रवीणेन स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

१५

" सुवाग्नेरजलिं कृत्वा २१ उपहान्यां तथोर्ध्वः ।

अग्रा दक्षिणदिग्गामी विष्णोः स्थित्वा २२ समावृत्तिः ॥ १ ॥

बृहन्नाः सुषुम्नुषं पाहि प्रतिनिवर्तते ।

मन्त्रं सुवागमनक्ति त्रिर्नव मन्त्रा इद्वेदिनाः ॥ २ ॥ " इति ॥

अथ मीमांसा ॥ ' अग्ने यद्विदं नमः ', " अग्निं देवानां यज्ञा " (तैत्तिरीय ३.३.७)

२० त्वन्योर्मन्त्रनक्षत्राण्योर्देवताया वागाधिकारः प्रतीयते तदनुवर्त, " अथमाध्यात्म्यकर्मपादोक्तदेवता-विकरणविरोधप्रसङ्गात् । २१ तत्र क्षेत्रं विनियतम् २२ —

" देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽख्योऽस्य कथयत्वतः ।

न विद्येते गुणो क्षेत्रोऽपूर्वस्य कश्चिजोक्तिः ॥ " (जैमिनी १.१.८) इति ॥

' आग्नेयोऽष्टाकपाकः ' इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु मन्त्रतन्त्रकृतानामनुष्ठानानामङ्गनामङ्गनामङ्गनादिर्देवः

२५ प्रयोजकः । कृतः । वागेन पूजिताया देवतायाः कथयत्वत्वात् । संनक्ति च कथयत्वत्वं मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चककामात् । विग्रहो हविस्वीकारस्तज्जोर्ध्वं कृतिः २३ प्रसादयेति एतत्सोचितं २४ पञ्चकम् ।

" सङ्ग्राहो गोत्रमिदं ब्रह्मणाहुः " (ऐतरेय २.३.१७) इति विग्रहः । " अग्निरिह हविस्तुल्य " (तैत्तिरीय १.५.१०)

इति हविस्वीकारः । ' अग्नीदिन्द्रं प्रस्थितेमा हवीं वि ' (ऋ १०.११६.८) इति हविर्गोत्रम् । " तुल्य एवैनमिन्द्रः प्रज्वा पशुमिष्टययति " (ऐतरेय २.५.७) इति तुष्टिमसादी । ततः सेवितरात्रादिवत् पूजित-

३० देवतायाः कथयत्वत्वेन प्राधान्यात् क्षेत्रज्ञतां प्रयोजकेति प्राप्ते मन्त्रः— " किं देवतायाः २५ कथयत्वत्कथयै

२१-२१. आ-गलाधस्तनो देहः; क-मीमांसकस्तनो देहः । २२. क-अनुज्ज्वलं यन् अग्निमेव;

२३. त-क-अनुज्ज्वलप्रदीपेन; इ.मा.हा-अनुज्ज्वलं सप्रदीपेन । २४. त-क-सुषुम्नुषम् । २५. त-मा-समावृत्तिः । २६. इ.उ.मा.हा-नवमांशकस्य प्रथमं । २७-२८. इ.उ.पा.मा.हा-अन क्षेत्रविधिनिवर्तम् ।

२९-२९. आ.क.त-प्रसादयेत्येतन्मन्त्रस्योचितम् । २८. इ.उ.पा.मा.हा-सङ्ग्राहम् ।

प्राधान्यं शब्दादापाद्यते, वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः । 'स्वर्गकामो यजेत' इति शब्दे विधेयस्य यागस्यैव फलप्रदत्वावगमात् । इन्द्रदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हम् । तत्र यथा इन्द्रस्य विधेयं प्रति गुणभावः तथा देवताया अपि । यदि यागस्य फलप्रदत्वाविफलं प्रति व्यवहितत्वं तर्हि तत्साधनभूता देवता ततोऽपि व्यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचितम् । नापि वस्तुसामर्थ्यात् ^{२९}देवस्य फलप्रदत्वं, विग्रहादिप्रत्ययान्वितोर्मन्त्रार्थ-
वाच्योः स्वर्ये तात्पर्याभावात् । अन्यथा 'कनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा, तुलेभ्यः स्वाहा' इत्यादि-
मन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादियुक्तं कल्प्येत । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । अतो न राजादिवत् फलप्रदत्वम् । किंच
सायणस्यैव फलप्रदत्वम् । किं च मातापितृगुर्वादिभ्यश्चाया देवतां विनैव फलप्रदत्वमुभयवादिस्मिन् ।
तस्मात् फलप्रदत्वपूर्वमेवाङ्गानुष्ठाने प्रयोजकम् । देवस्य प्रयोजकत्वे सत्याग्नेययाग उपदिष्टानि प्रयाजाद्यङ्गानि
सार्वादिभ्योऽप्यभ्यासमावादनङ्गानि । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वे ^{३०}तत्सत्त्वाद्वाङ्मानीति विशेषः । तदिव
देवताधिकरणमग्न्यादिदेवतानां ^{३१}कर्माधिकारे विरुध्यते । अत एव वैयासिकदेवताधिकरणसूत्रेषु
जैमिनिपक्ष एवमुपन्यस्तः—“मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः” (असू १.३.३१) इति ।
अस्यायमर्थः—अस्ति हि ^{३२}काचन मधुविद्या, छन्दोगैराम्नातत्वात् । तस्यामादित्यो मधुत्वेन ध्यातव्यः ।
वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्चेत्येते देवगणाः । परित उपविश्य तन्मधूपजीवन्ति । ईदृशोपासनेन
वस्वादिमहिमानं प्राप्नुवन्तीति श्रूयते । तस्यां विद्यायां मनुष्याणामधिकारः संभवति । वस्वादिदेवतास्तु
कालम्यान् वस्वादीनुपासीरन् कं चाम्यं वस्वादिमहिमानं प्राप्नुयुः । आदित्यश्च कमन्यमादित्यं मधुत्वेनोपासीत ।
तस्मादेवानामनधिकारं जैमिनिर्मन्यत इति । तर्हि ^{३३}विद्यान्तरेऽधिकारोऽस्तिवत्येव सृजितम्—
“ज्योतिषि भावाच्च” (असू १.३.३२) इति । न खन्वादित्यो नाम कश्चिच्चेतनो विग्रहवान् देवोऽस्ति
किं त्वस्मिन् इत्यमाने ज्योतिर्मण्डले भवत्यादित्यशक्त्यप्रयोगः । एवमङ्गारेष्वग्निशब्दः । यदि विग्रहवती
देवता स्यात्तदानीमृत्विगादिवत् कर्मण्युपलभ्येत । किंचैकस्य यजमानस्य यागे हविः स्वीकर्तुं गत्वा
तदानीमेवाग्न्येषां यागेषु गन्तुं न शक्नुयात् । अत एवाऽऽम्नायते—“कस्य वाऽह देवा यजमा गच्छन्ति
कस्य वा न बहूनां यजमानानाम्” (तैसं १.६.७) इति । किं च विग्रहवत्सु देवेषु मृतेषु
सहस्राक्षो गोत्रमिद् ^{३४}वज्रबाहुः” (तैसं २.३.१४) इत्यादि वाक्येषु कश्चिन्निकल्पप्रत्ययो जायते ।
“शब्दज्ञानानुपाती वस्तुषून्वो विकल्पः” (योसू १.९) इति तल्लक्षणम् । ‘मृगान्णाम्मसि ज्ञातः
कल्पकृतशेखरः । एष कण्ठ्यासुतो याति शशशृङ्गचतुर्धरः’ ॥ इत्यत्र विनैव बाह्यवस्तुना यथा कश्चिदाकार-
विशेषो मनसि प्रतिभासते तथैव देवतावाक्येषु । तस्मात् “अग्निर्वै देवानां यष्टा” (तैजा ३.३.७)
इति वाक्यबलात् देवानां यागाधिकारो वक्तुं न शक्यः ।

२९. क-एव स्यात् । ३०. क-उत्साधनत्वाद्वाङ्मानीति । ३१. आ.पा.हा-‘देवानाम्’ । ३२. त-काचित् । ३३.

३३. त-विद्यान्तराधि । ३४. आ.क.पा.हा-‘वज्रबाहुः’ नास्ति ।

- अत्रोच्यते— देवानामधिकाराभावः कुत इति वक्तव्यम् । देहाद्यभावाद्वा, सत्यपि देहादावधिक्य-
सामर्थ्यविद्यारूपाणामधिकारहेतुनामभावाद्वा, सत्यपि तेषु सात्त्विके निषिद्धत्वाद्वा । प्रथमपक्षेऽपि देहाद्यभावाः
कुत इति वाच्यम् । प्रमाणाभावाद्वा वाचकसम्भावाद्वा । नाऽऽद्यः । मन्त्रार्थवादेति ^{११} ~~तत्परा...~~
लोकाप्रसिद्धिर्ना तत्प्रमाणत्वात् । “ देवो वः सविता प्रार्थयतु ” (तैसं १.१.१), “ रुद्रस्य हेतिः परि वो
५ वृणक्तु ” (तैसं १.१.१) इत्यादयश्चेतनोचितव्यवहारमिधाविनो बहवो मन्त्राः पूर्वमुदाहृताः । ‘ अग्ने
यष्टरिदं नमः ’, ‘ इत इन्द्रो अकृणोद्दीर्यामि ’ इत्यादय उदाहरिष्यन्ते । “ अथा सपत्न्यामिन्द्राग्नी मे
विषूचीनान् व्यस्यताम् ” (तैसं १.१.१३), “ अग्ने त्वं सु जामृदि ” (तैसं १.२.३) इत्यादय उदाह-
रिष्यन्ते । “ तं गायत्र्याहरत् ” (तैत्रा ३.२.१), “ ^{१२} पुण्यं वै देवाः पशुमालमन्त ^{१३} ” (त्र. मैसं ३.१०.२)
‘ देवासुराः संवत्ता आसन् ’ (तैसं २.३.७) इत्यादयोऽर्थवादाः । इतिहासो भारतादिः । पुराणं
१० ब्राह्मणप्रवैष्णवादि । योमिप्रत्यक्षं ^{१४} योगशास्त्रे “ सूर्यज्योतिषि स्निहवर्त्मन् ^{१५} ” (योगसू ३.३२)
इत्यादिसूत्रेषु प्रसिद्धम् । लोकाप्रसिद्धिश्च ^{१६} चित्रकारादिषु तत्तत्स्युक्तिस्तद्विनिर्दिष्टत्वात् । नापि द्वितीयो
वाचकस्यानुपक्रमत्वात् । वनस्पतितन्मूलादीनामपि विग्रहादिमत्प्रसङ्गो वाचक इति चेत् । न । तस्येष्टत्वात् ।
प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । स्थावररूपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानामप्रत्यक्षत्वात् । सन्निधि
सर्वेषु वस्तुष्वभिमानिदेवताः । अत एव भूयते—“ अन्तरिक्षदेवताः सखु वै पतवः ” (तैत्रा ३.२.१),
१५ “ यजमानदेवस्या वै जुहुः । आतृष्यदेवस्योपमृत् ” (तैत्रा ३.२.५) इति । नात्र दृश्यमाना अन्तरिक्षवज-
मानआतृष्या विवक्षिताः किं तु तदभिमानिदेवताः । एवं च सत्यमिमानिमीमिः सहामेवविषयत्वा “ वाचवः
स्योपायवः स्य ” (तैसं १.१.१), ‘ जुहोमिस्त्वा हवति देवयज्वाया उपभुदेहि देवस्य सविता हवति ’
इत्यादीनि चेतनोचितानि संबोधनान्युपपद्यन्ते । किं निमित्तोऽयं देवतामिष्यत्वमिनिषेध इति चेत् । तत्र किं
निमित्तोऽयं देवताप्रवृत्तामिनिषेधः । “ ज्योतिषि मावाच ” (असू १.३.३२) इति त्रैमिष्यस्य सूत्रितत्वा-
२० दिति चेत् । किं वादरायणस्य मतं न पश्यसि ? स श्रेष्ठं सूत्रयमास—“ अभिमानिष्यपदेसखु विज्ञेवानुग-
तिन्याम् ” (असू २.१.५) इति । अस्यायमर्थः— वाचः ^{१७} रादीनिवाचां परस्परकण्ठे ^{१८} “ सुव-
ज्जीत् ” (तैत्रा ३.१.३.४) “ आपोऽमुवत् ” (तैत्रा ३.१.३.२) इत्यादिश्रुतिषु अभिमानिदेवता व्याप-
दिष्यन्ते । इन्द्रियसंवादात्म्यस्याऽऽदावेव आह—“ एता देवताः ” (ऐत १.२.१) इति ^{१९} देवतात्वमेव
विज्ञेयितत्वात् ^{२०} । अन्यत्र च “ अभिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राणिनाम् । वायुः प्रत्यो भूत्वा नक्षिके प्राणिनाम् ”
२५ (ऐत १.२.४) इत्यादिना सर्वेभ्येन्द्रियेषु देवतानुगतिव्यवहार इति । वाचकान्तर्गत्वात् वादरायण
पुत्रास्तत्र निराचष्टे । तदीयं सूत्रमेतत्—“ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्वैक्यात् ” (असू १.३.२७)
इति । अस्तिव्यवस्थेयं यः कर्मणि विरोधः सोऽपि नास्त्येकस्य युगपद्बहुपदमोक्तत्वेऽपि
न ^{२१} ~~चन्द्रकान्तस्यैवकारः संभवतीत्यनेकप्रकारवर्त्तनात् । इह च वाग्वचोदेवतामात्रकत्वात् नमस्कृत-~~
न्यायेन बहवो यजमाना युगपदेकं देवतानुदिरव हवींषि गजेषु । अथवा देवतानां योगसामर्थ्याद्युपपत्त्य-

- ३० ३५-३५. तं-‘पुण्यं वै देवाः पशुमालमन्त’ मारित । ३६-३६. इ.उ.त.पा.हा-योगशास्त्रे सिद्धे
ज्योतिर्वर्त्मन् ; क-योगशास्त्रप्रसिद्धमूर्त्तन् ज्योतिवम् । ३७. आ-विग्रहादिव । ३८. अ.क.क-
‘कण्ठधुतिषु । ३९-३९. तं-देवतात्वमेव विवक्षितत्वात् ।

आधारः]

नेकशरीरप्राप्तिः श्रुतिस्मृत्योर्दृश्यते । तैश्च शरीरैर्युगपद्बहुषु यागेषु युगपद्गच्छेयुः । न चानुभवविरोधः, तासामन्तर्गतैर्वादिभिश्चैवनायोभ्यानुपलब्धेः । नापि विग्रहवतीषु देवव्यक्तिषु मृतासु वैदिकशब्दस्यार्थो-
भावः जातेरेव शब्दार्थत्वात् । अतो ^{४०}वनस्पतिमूलकजुहूपभृदाद्यचेतनद्रव्येषु सर्वेष्वभिमानिनीनां विग्रह-
वतीनां चेतनानां देवतानामभ्युपगमेऽपि न बाधः कश्चित् । मृगतृणिकाखपुष्पादिष्वपि वनस्पत्यादिष्विव देव-
ताभ्युपगमः प्रसज्येतेति चेत् । न । यदा ‘मृगतृण्यायै स्वाहा खपुष्पाय स्वाहा’ इति वेदवाक्यं ^{४१}दर्शयिष्यसि ५
तदाऽभ्युपगमिष्यामः । अतः प्रमाणसद्भावाद्वाधकाभावाच्च सन्त्येव देवतानां विग्रहादयः ॥ नाप्यर्थित्वा-
द्यधिकारकारणाभावादिति द्वितीयः पक्षो युक्तः । आदित्यवस्वादीनां स्वस्वपदस्य प्राप्तत्वेन तत्वासिद्देहावुपासने
यागो वाऽर्थित्वाभावेऽपि फलान्तरहेतौ तत्संभवात् । सत्यसंकल्पानां तेषां संकल्पादेव फलसिद्धौ न यागादि-
प्रवृत्तिरिति चेत् । न । संकल्प इव यागादावपि प्रयासबुद्धयभावेन प्रवृत्तिसंभवात् । श्रूयन्ते हि बहुशो वेद-
वाक्यानि- “अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । तां अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्” (तैसं ७.१.१) इति । १०
“बृहस्पतिरकामयत । श्रन्मे देवा दधीरन् । गच्छेयं पुरोधामिति । स एतं चतुर्विंशतिराग्रमपश्यत् ।
तमाहरत् । तेनायजत । ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधतागच्छत् पुरोधाम्” (तैसं ७.४.१) इति ।
इदानीं मनुष्य एव सत्रे भाषिसंज्ञया प्रजापतिर्बृहस्पत्यादिशब्दैरुच्यत इति चेत् । अस्त्वेवं नक्षत्रेष्टौ । तत्र हि
यजमानो देवता चेत्युभयमेकैव शब्देन व्यबहृतम्-“अग्निर्वो अकामयत । अश्नादो देवानां स्यामिति ।
स एतमग्नये कृत्सिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्” (तैब्रा ३.१.४) इति । इह तु ^{४२}बाधाभावात् १५
मुक्या एव प्रजापतिर्बृहस्पत्यादयः । अन्यथा वसिष्ठविशेषणं विरुध्येत । तच्छब्दः प्राज्ञाएते-“वसिष्ठो
हृतपुत्रोऽकामयत बिन्देय प्रजाम्” (तैसं ७.४.७) इति । तस्मादर्थिनो देवा यागादिषु प्रवर्तेरन् ।
सामर्ध्यमपि ^{४३}धनवत्त्वं तेषामस्त्येव । उपनयनपूर्वकाभ्ययनाभावेऽपि ^{४४}स्वयंभातवेदानामस्त्येव ^{४५}विद्या ॥

निषेधं च न पश्यामः, “तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनक्वल्लसः” (तैसं ७.१.१) इतिवत् ‘देवा अनव-
कल्लसाः’ इत्यश्रवणात् । प्रत्युत “देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत” (तैसं १.७.१) इति बहुशः २०
श्रुतम् । आधारब्राह्मणेऽपि ^{४६}‘प्रदेशान्तर एव’ ^{४७}श्रूयते-“देवा वै सामिधेनीरनूष्य यज्ञं मान्वपश्यन्तस्
प्रजापतिर्बृहस्पतिरकामयत । ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्” (तैसं २.५.११) इति । “असुरेषु
वै यज्ञ आसीत् तं देवास्तूष्णीं होमेनाबृजत” (तैसं ६.३.७) इति । सर्वोऽप्ययमर्थवादः
इति चेत् । बाधम् । न खलु वयमप्येतमनर्थवादं ब्रूमः । महातात्पर्येण विधिं प्रशंसतोऽवान्तरतात्पर्येण
स्वार्थेऽपि प्रामाण्यात् भूतार्थवादत्वे का तव हानिः । यदा प्रजापतिरमन्त्रकं प्रथममाधारं प्राजापत्यमनुतिष्ठति २५
तदा कमन्त्रं प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति चेत् । पूर्वकल्पेऽतीतं ब्रह्माण्डान्तरे वर्तमानं वा ध्यायतु । यथा
देवदत्तः स्वयमन्यस्य पिताऽपि सन् विद्याधनादिभिः स्वपित्रा समानोऽपि सन् स्वपितरं नमस्करोति । यथा
वा ब्राह्मणकर्तृके आद्ये ब्रह्माणान्तरं भोज्यते तद्वत् । यदि तत्र स्वसमानस्य पितुः ब्राह्मणान्तरस्य च पूजया तुष्टः
परमेश्वरः फलं दद्यात्, तर्हि स किमस्य प्रजापतेः फलदाने विस्मरिष्यति निद्रास्यति वा । “गृप्त

४०. इ.उ.त.पा.हा-वनस्पतिमूलजुहू°; आ-वनस्पतिमूलजुहू° । ४१. इ.उ.पा.हा-दर्शयिष्यति । ३०
४२. इ.उ.पा.ब.हा-बाधाभावात् । ४३. त.ब-धनवताम् । ४४-४५. आ-स्वयंभातस्वादेदानामस्त्येव
विद्या; क-स्वयंभूतवेदानामपौरुषेयस्वयमस्त्येव । ४५-४५. आ-‘प्रदेशान्तर एवम्’ नास्ति ।

एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुमिस्तरपयति " (तैसं २.५.४) इत्यत्रापीन्द्रविग्रहेऽवस्थितोऽन्तर्भावमेव फलस्य दाता । अत एव बादरायणः— " फलमत उपपत्तेः " (मसू १.२.३८) इति सूत्रव्यामसः । ईश्वरस्य फलदातृत्वेऽपि नापूर्ववैयर्थ्यं फलविशेषे तत्तारतम्ये चापूर्वस्यैव निवामकत्वात् । कैमिनिष्ठा-पूर्वाङ्गीकारेण परितुष्टो न देवतां द्रष्टुं । तावतैव स्वापेक्षितोहाभ्यामस्याऽऽरम्भसिद्धेः । न च प्रजापतिकर्तृके याग कृत्विजामभावः । देवतान्तराणामृत्विक्त्वान् । नन्वात्विज्यं विग्रहस्यैव । तथा च द्वादहाभ्यामस्यावसाने विम्बितम्—

“ आत्विज्यं किं त्रिवर्णस्य विग्रगाम्येव वाऽग्रिमः ।

विद्यावत्त्वाच्च तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्समुत्तेः ॥ ” (कैष्वा १२.४.१०) इति ।

“ प्रतिग्रहोऽधिको विधे याजनाभ्यापने तथा ” (याज्ञसू १.११८) इति स्मृतिः । नाथं दोषः ।

१० तत्र क्षत्रियवैश्ययोरात्विज्यं नास्त्येतावदेव विवक्षितं न तु देवानां तन्निवार्यते, मन्त्रब्राह्मणयोस्तद्वगमात्^{४६} । “ पृथिवी होता । धीरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीम् । बृहस्पतिर्यवका ” (तैजा १.२) “ अग्निर्होता । अग्निनाऽध्वर्युः । त्वष्टाऽग्नीम् । मित्र उपवका ” (तैजा १.३) इति मन्त्राः । “ अग्निनो हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् ” (तैजा १.२.२) इति ब्राह्मणम् । त्रैवर्णिकानामेव वसन्तादिकाले-प्याधानविधानात् देवानां वर्णाश्रमाभावात्^{४७} नास्त्याधानमिति चेत् । न । तद्विधानस्य मनुष्य-विषयत्वात् । वर्णाश्रमप्रयुक्ता विधयो मनुष्याणामेव^{४८} सन्ति । देवास्तु न वर्णाश्रममर्ममनुविहन्ति । किंतु काम्यकर्मप्याधानमपि देवानामाम्नातम्—“ प्रजापती रोहिण्यामग्निम्^{४९} । तं देवा रोहिण्यामादधत् । तं पूषाऽऽधत् । तं त्वष्टाऽऽधत् । तं मनुराधत् । तं आताऽऽधत् ” (तैजा १.१.२) इति । “ तदेवं देवानां यागाधिकारे विष्णुभावात् “ अग्निर्वै देवानां ब्रह्मा ” (तैजा १.१.७) इत्येतद्विदुः सुस्वितम् । सर्वत्र च मन्त्रब्राह्मणेतिहासपुराणाविवादाः सुतरमुज्जीविताः ॥

२० प्रथमाभ्यावस्य ऋतुर्यपादे विम्बितम्—

“ अग्निहोत्रं जुहोत्याचारमाधारयतीत्यम् ।

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्विन् कर्मनामनी ॥

अग्नये होत्रमग्नेति ऋतुर्यहिगतोऽनकः ।

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्थान् करदृष्टते ॥

२५ संस्क्रियाऽऽचारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आचारेत्यग्निहोत्रेति बौतिके कर्मनामनी ॥

अग्निर्होत्रेति प्रोक्तो मन्त्रादेवस्तथा कृतम् ।

ऋतुर्गृहीतवान्योक्तं द्वितीयायास्त्विदं गतिः ॥

नासाधिते हि आत्मेयं करणत्वं ततोऽस्य सा ।

३० साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाऽऽस्तङ्ग्यः क्रियावत्तः ॥ ”

(कैष्वा १.४.८-१२) इति ॥

४६. आ.भा.°द्वजगमनात् ।

४७. इ.उ.पा.भा.इ-नास्त्यपूर्वमाधानमिति ।

४८. तै-कृतम् ।

४९. व-सस्मात् ।

आधारः]

‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्याग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोर्भावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्निदेवतारूपो गुणोऽनेन दर्विहोमे विधीयते । आधारशब्दश्च ‘घृ क्षरणदीप्तयोः’ इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षरदृष्टमाचष्टे । तस्मिंश्च घृते ^{५०}द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयागे द्रव्यं भवति । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः—
 “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सार्यं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः” ५
 (तैब्रा २.१.९) इति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वात् देवता न विधेया । ततोऽग्निः सूर्यदेवताकस्य सार्यप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । ‘चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याऽऽधारमाधार्य’ इत्याज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया क्षरदृष्टसंस्कारस्याविधेयत्वादाधारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि नैर्ऋतीं विश्वमारभ्यैशानीं विश्वमवधिं कृत्वा संतत्या घृतं क्षार्यते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामत्वे सति “उद्भिदा यजेत” (द्र. तांब्रा १.९.७.३) “ज्योतिष्टोमेन यजेत” (द्र. शब्रा १.०.१.२.६) इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्याय ‘अग्निहोत्रेण जुहोति’, ‘आधारेणाऽऽधारयति’ इति तृतीयया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुम् ‘अग्निहोत्रम्’, ‘आधारम्’ इति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण ‘व्रीहीन् प्रोक्षति’ इत्यादाविव संस्कारः शाङ्कनीयः । व्रीहिशब्दवदग्निहोत्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयागयोर्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः किंतु कर्मोत्तरयोर्नामनी ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथ वा विधिः ।

अरूपत्वात् ^{५१}दूर्ध्ववाक्येनोक्तमनुयते ॥

२०

^{५२}गुण्यसिद्धौ न दृष्ट्याविर्गुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दृष्ट्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥” (जैम्या २.२.१३-१४) इति ॥

इदमन्वयते—“अग्निहोत्रं जुहोति” इति, “दध्ना जुहोति” इति, “पयसा जुहोति” (द्र. कासं १.३) इति च । इदमपरमाभ्यायते “आधारमाधारयति” (तैब्रा ३.३.७) इति, “ऊर्ध्वमाधारयति” (तैसं ४.१.१४) इति, “ऋजुमाधारयति” (तैसं २.५.११) इति च । तत्राग्निहोत्रवाक्यं दूर्ध्वमाधारयति कर्मसमुदायस्यानुवादः । आधारवाक्यं तु ऊर्ध्वमाधारयति विहितस्य तस्येति । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः ? द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति चेत् । तत्र वक्तव्यम्—किं दृष्ट्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते किं वा गुणविशिष्टं कर्म । नाद्यः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य स्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधौ गौरवं स्यात् । तच्च सत्यां गतावयुक्तम् । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं दृष्ट्यादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु मान्त्रवर्णिकी । आधारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उच्येत ॥

२५

३०

वक्ष्यमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् —

“ हिरण्यगर्भ आधारे पूर्वस्मिन्नुचरेऽथ वा ।

लिङ्गावाधे समं लिङ्गं क्लृप्तकार्यत्वतोऽन्तिमे ॥ ” (कैत्या १०-३-३) इति ॥

वाच्यपशौ “ हिरण्यगर्भः समवर्तताम इत्याधारमा धारयति ” (तैसं ५-५-१) इति

- ५ श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् । कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् । प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आधारः । अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भश्चाधारे प्रजापतिरभिधीयते । “ प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः ” (तैसं ५-५-१) इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । अन्तिम आधारेऽयं मन्त्रः । ५३ कुतः ? ५४ क्लृप्तकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथम आधारः, ‘ प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयति ’ इति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । ‘ तृष्णीमाधारयति ’ इत्यमन्त्रत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये त्वाधारे “ ऊर्ध्वो अप्वरः ” (तैसं १-१-१२) इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र क्लृप्तम् । तस्माद्द्वितीयाधारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः । यत्तु प्रजापति-वेवताल्लिङ्गं तद्विन्देऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजापतिः पतिः । तस्मान् ‘ ऊर्ध्वो अप्वरः ’ इति मन्त्रं वाचिस्वा ५५ हिरण्यादिमन्त्रः तत्र विधीयते ॥

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम् —

“ मा मा सं तासमित्येतत् कस्मिन् ५६ स्यादिति पूर्ववत् ।

१५

अध्वर्यावस्तु तत्त्वेन स्वाभिर्कर्मोपयोगतः ॥ ” (कैत्या ३-८-२१) इति ॥

- ‘ मा मा ’ इति मन्त्रोक्तं संतापाभावरूपं फलं यजमाने स्वाध्वर्यावौ केति संदेहः । पूर्वोक्तिप्रकारेण “ ममाग्रे वर्षः ” (तैसं ४-७-१४) इत्यध्वर्युणा पठ्यमानेऽपि मन्त्रे ‘ मम ’ इति शब्दोऽध्वर्युस्वाभिर्कर्म यजमानं कक्षयति । ‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यात्मनेपदेन साङ्गयागफलस्य स्वर्गस्य यजमानकामिताया अवगमात् । ततो यया वर्षो यजमाने भवति तथा संतापाभावोऽपि यजमानशामीति प्राप्ते ब्रूमः-
२० अध्वर्यावसंसते सत्यविधेन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मादध्वर्युगतोऽपि संतापाभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र पूर्ववदस्योपचारः ॥

- अथ व्याकरणम् ॥ सुवनशब्दो निवतनपुंसकलिङ्गत्वादायुदात्तः । अग्न इत्यत्र वाक्यादित्वाच्च निषात्तः । “ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ” (पा ८-१-७२) इति तस्याविद्यमानवत्त्वान्त्वं चक्षुरित्येतस्य पदात्परत्वाभावाच्च निषात्तः । किंतु षाठमामन्त्रितायुदात्तत्वम् (पा ६-१-१९८) । अग्राविष्णु इत्यत्रापि तद्वत् । न विद्यते ध्वरो ५७ विष्णो हिसा ५८ यस्य सोऽप्वरः । “ नमसुभ्याम् ” (पा ६-२-१७२) इत्यत्राप्युदात्तत्वम् । विविस्पूर्वमित्यत्र कृत्स्वरः (पा ६-२-१३९) । अहुत् इत्यत्राप्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरः (पा ६-२-२) । दुधरित्वादित्यत्रापि तद्वत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके द्वावसोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

३०

५३. आ.इ.उ.पा.भा.हा-‘ कुतः ’ नास्ति । ५४. इ.उ-क्लृप्तत्वात् । ५५. १-हिरण्यगर्भसः । ५६ तं-नामिति । ५७-५८. आ.इ.उ.पा.भा.हा-विष्णोः, ८.व-हिसा ।

वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।

अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः ।

वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सवेन । उद्ग्राभेणेत्युत्-ग्राभेण । उदिति । अग्रभीत् ।

अयं । सपत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणेति नि-ग्राभेण । अधरान् । अकः ॥

सुचौ व्यूहति—‘वाजस्य’ इत्यनुष्टुभ्यां चतुष्पदाम्याम् ॥ ^५वाजस्य अज्ञस्य ^५प्रसवेन उत्पत्तिहेतुना । याथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ^५उद्ग्राभेण अनेन जुहा ऊर्ध्व-ग्रहेण माम् ^५उदग्रभीत् । “छन्दसि छन्दल्लिटः” (पा ३.४.६) इति छन्दः । उद्गृह्णातु उपरि स्थापयतु । कः ? इन्द्रः, अर्धर्चान्तरे श्रुतत्वात् । “*छन्दस्युत्पूर्वादपीष्यते सुगुहमननिपातनयोः” इति ग्रहेः घञप्रत्ययः । “ह्रप्रहोर्भश्छन्दसि” (पा ८.२.३२ वा १) इति भत्वम् । स एव स्वरः ॥

एवमनेनार्धर्चनं दक्षिणेन जुहूमुद्गृह्णा अर्धर्चान्तरेण सव्येनोपभृतं निगृह्णाति — ^{१०}
^५अथ अनन्तरं ^५निग्राभेण सव्येनोपभृतो नीचैर्ग्रहणेन ^५मे मम ^५सपत्नान् शत्रून् ^५इन्द्रः ^५अधरान् निकृष्टान् ^५अकः करोतु । तेनैव छन्दः । “मन्त्रे घसह्वर” (पा २.४.८०) इत्यादिना लेल्लृक् । गुणहल्ङ्यादिलोपौ (पा ७.३.८६), (पा ६.१.६८) । संहितायां “निपातस्य च” (पा ६.३.१३६) इत्यथशब्दस्य दीर्घः । “व्यन् सपत्ने” (पा ४.१.१४५) इति ^१सपत्नीव सपत्नः ^२इत्युपमायाम् अकारः, ^३निपातनात् । ^{१५}
“परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्वितीयाबहुवचन-

द्वादशोऽनुवाक आधाराबुक्तौ । अथ पञ्च प्रयाजाः, द्वावाज्यभागौ, त्रयोः प्रधानयागाः, एकः स्विष्टकृत्, इहाभागभक्षणं त्रयोऽनूयाजा इत्येतावदनुष्टाव्यम् । तन्मन्त्रास्तु हौत्रत्वादध्वर्युकाण्ड पृतस्मिन्नाऽऽम्नाताः । उपरितनास्तु सुगुहनादिमन्त्रा आध्वर्यवत्वादिह त्रयोदशोऽनुवाक आम्नायन्ते ॥

वाजस्येति ॥ कल्पः— “अथोद्गृह्णत्याक्रम्य यथायतनं सुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्यां ^{२०}
सुचौ व्यूहति वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीदिति । दक्षिणेन जुहूमुद्गृह्णात्यथा सपत्नाः इन्द्रो मे

* इदमाकारं वार्तिकं नोपलभ्यते । काशिकायां “छन्दसि निपूर्वाद” (पा ३.३.३५ वा १) इत्यादिः वार्तिकाकारः । भाष्ये च “समि मुष्टौ” (पा ३.३.३६) इति सूत्रे ‘उद्ग्राभनिग्राभौ च छन्दसि’, इत्यादि भिन्नाकारं वार्तिकं लभ्यते । वस्तुतस्तु “उदि ग्रहः” (पा ३.३.३५) इत्यनेनैव उत्पूर्वादग्रहेः घञि कृते ‘उद्ग्राभः’ इति लभ्यते । महाभाष्ये पस्पशाह्निके प्रयोजनाधिकरणे ‘रक्षोहागम’ इत्यत्र शब्द- ^{२५}
कौस्तुभः—“उदि ग्रहः” इति सूत्रे ‘उद्ग्राभनिग्राभौ च छन्दसि सुगुहमननिपातनयोः’ इति वचनात् निपूर्वादग्रहेर्घञ् । तत्र उत्पूर्वात् सूत्रेण लोकेऽपि सिद्धो घञ् । निपूर्वात् तु वार्तिकोक्तश्छन्दस्येव” इति । १. तं. ति. ब- ‘इति’ इत्यस्यानन्तरं ‘सपत्नशब्दस्य साधुत्वम्’ । २. तं. ति. ब- इत्युपमार्थायः । * अत्र काशिका-
‘सपत्नीशब्दादपरेऽकारम् इवार्थे निपातयन्ति’ ।

१. आ-अथोद्गृह्णत्याक्रम्यः प्रत्याक्रम्य ।

उद्ग्राभश्च निग्राभश्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ।

उद्ग्राभमित्युत्-ग्राभम् । च । निग्राभमिति नि-ग्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः । अवीवृधन् ।
अथ । सपत्नान् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । मे । विषूचीनान् । वीति । अस्यताम् ॥

- ५ संबन्धिनो नकारस्य “ दीर्घादिति समानपाठे ” (पा ८.३.९) इति ह्रस्वम् । “ आतोऽति नित्यम् ” (पा ८.३.३) इति पूर्वस्यानुनासिकत्वम् । “ भोभगोअघो ” (पा ८.३.१७) इति यत्वम्* । “ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ” (पा ८.३.४) इति केचिद् ॥

एवं जुहुपभृतोः उद्ग्रहणनिग्रहणे कृत्वा प्राचीं जुहुं व्यूहति — ‘ उद्ग्राभं ’ च ‘ निग्राभं ’
‘ च ’ देवाः इहागताः ‘ अवीवृधन् ’ वर्धयन्तु । “ नित्यं रुन्दासि ” (पा ७.४.८) इति

- १० गौ चङ्घुपधाया ह्रस्व ऋकारः । ‘ ब्रह्म ’ परिवृढं इष्टसाधनमभ्यर्च्यम् उद्ग्राभं च निग्राभं च ।
यद्वा—परं वस्तु देवाश्चान्ये वर्धयन्तु इदमुभयमिति ॥

एवं च प्रतीचीमुपभृतं प्रत्यूहति — ‘ अथ ’ इति ॥ ‘ अथ अनन्तरम् ’ इन्द्राग्नी ‘ मे मम ’
‘ सपत्नान् ’ ‘ विषूचीनान् ’ विष्वग्गतान् ‘ व्यस्यताम् ’ स्वस्थानात् इतश्चेतश्च विगमयताम् । विपु
नाना अश्नीतीति ऋत्विगादिना (पा ३.२.५९) किन्प्रत्ययः । “ विभाषाश्चेरदिकृञ्जियाम् ”

- १५ निग्रामेणाध्या९ अकरिति सव्येमोपभृतं निगृह्णात्युद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् इति
प्राचीं जुहुमुह्यथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यतामिति प्रतीचीमुपभृतं प्रत्यूहति ”
(बौधौ १-१९) इति ॥ अन्नस्य प्रसवहेतुना ‘ अमुष्या ’ जुह्वा अर्धग्रहणेन ‘ इन्द्रो मामूर्ध्वमग्रहीन् ।
अथोपभृतो नीचग्रहणेन मम वैरिणो निरुहान् रुहान् अकरोत् । परं ‘ ब्रह्म ’ देवाः च ममोत्कर्षं वैरिणो
निकर्षं च वर्धितवन्तः । ‘ अथ ’ इन्द्राग्नी मम ‘ सपत्नान् ’ विष्वग्गतयः स्वस्थानभ्रष्टा यथा भवन्ति तथा विरोधेन

- २० ‘ प्रवर्तयेताम् ॥ एतन्मन्त्रव्याख्यानां पूर्वमिडाभक्षणादिकं विधीयते, तस्य सुम्बुह्वानं
प्रागनुष्ठेयत्वात् । तत्रेडाभागस्य पुरोडाशादपच्छेदं विधत्ते—“ विष्णिवा वा यत्ते श्रुष्यन्ते ।
यद्ब्रह्मा । यद्धोता । यदध्वर्युः । यदग्नीम् । यद्यजमानः । तान् यदन्तर्याम् । यजमानस्य
प्राणान्तर्कष्येत् । प्रमायुक्तः स्यात् । पुरोडाशमपगृह्य संहरत्यध्वर्युः । यजमानस्यैव तल्लोकर
शिख्यति । नास्य प्राणान्तर्कष्यति । न प्रमायुक्तो भवति ” (तैत्ति ३.३.८) इति ।

- २५ विष्णियनामकाः केचन देवाः सोमस्थकाः । तथा च श्रूयते—“ विष्णिवा वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन् ”
(तैत्ति ३.३.१) इति । ते च विष्णिवाः सोमयानो ‘ वेदिकासदृशा सुम्भया आभ्यावन्ते ’ । “ चात्वाला-
द्विष्णियानुपवपति ” (तैत्ति ३.३.१) इति श्रुतेः । तेषां च विष्णियानमतिक्रमणं तत्रैव निषिद्धम्—

* “ लोपः शाकल्यस्य ” (पा ८.३.१९) इति यलोपोऽत्र दृश्यः ।

२. आ.इ.उ.पा.भा.हा—सुष्टया । ३. आ.इ.पा.हा—इतः । ४. इ.उ.क.तं.त्रि१.पा.भा.हा—प्रवर्तयेताम् ।

३० ५-५ क.व—वेदिका सुम्भयाः विद्यन्ते; तं. त्रि१—वेदिकासदृशा सुम्भयाः विद्यन्ते ।

सु. १. १. १३]

(पा ५.४.८) इति खप्रत्ययः स्वार्थिकः । अनुनासिकलोपः । “अचः ” (पा ६.४.१३८)
 इत्यकारलोपः । “चौ ” (पा ६.३.१३८) इति दीर्घत्वम् । इन्द्रश्चाग्निश्च । “देवताद्वन्द्वे च ”
 (पा ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे “नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ” (पा ६.२.१४२)
 इति विप्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । “अथ सुचावनुष्टुम्भ्यां वाजवतीभ्याम् ” (तैब्रा ३.३.९)
 इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

५

“ प्राणा वा एते यद्विष्णित्या यदध्वर्युः प्रत्यङ् विष्णित्यानतिसर्पेत् प्राणान्तसंकर्षेत् ” (तैसं ३.३.१) इति ।
 तद्वद्व्राणीभिरागमक्षणाया वेद्या उत्तरभागो स्थितानां ब्रह्मादीनां मध्ये संचारे प्राणापहारं बाधकमुपन्यस्य
 तत्पतिहाराय भक्ष्यं पुरोडाशभागमपच्छिद्य तेभ्यः प्रदानाय हस्ते धृत्वा संचरेदिति विधीयते । तेन यजुर्विष्णा-
 भावाद्यजमानस्य स्वर्गं लोकमवशेषयति । इह लोकेऽपि प्राणबाधो न भवति । अत्र सूत्रम्—“इडापात्र-
 मुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां समवद्यति ” (आपश्रौ ३.१.६) इति ॥ अवान्तरेडां विधत्ते— १०
 “ पुरस्तात्प्रत्यङ्कुसीनः । इडाया इडामादधति । हस्त्याः होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः ।
 पशुष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति । इडायै वा एषा प्रजातिः । तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते ” (तैब्रा
 ३.३.८) इति । पात्रस्थिताया इडायाः पूर्वभागे प्रत्यङ्मुख उपविश्य सर्वसाधारण्या इडायाः सकाशाद्दोत्रे
 विप्रक्ष्य प्रदातुं तद्वस्तयोग्यामल्पामिडामवदाय होतृहस्त आदध्यात् । “ गौर्वो अस्यै शरीरम् ”
 (तैसं १.७.२) इतीडाभिमानिदेवतारूपश्रवणात् पशुत्वम् । नरमेधे पुरुषस्याऽऽलभ्यस्वात् सोऽपि १५
 पशुः । महत्या इडाया एषाऽवान्तरेडा प्रजाता । ततो यजमानस्य प्रजा भवति । अत्र सूत्रम्—
 “ पुरस्तात्प्रत्यङ्कुसीनः इडाया होतुर्हस्तेऽवान्तरेडामवद्यति ” (आपश्रौ ३.२.५) इति ॥ होतुः
 प्रदेक्षित्या द्वयोः पर्वणोराज्येनाज्जनं विधत्ते—“ द्विरङ्गुलावनक्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ”
 (तैब्रा ३.३.८) इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थैर्येणावस्थानं प्रतिष्ठितिः ॥ अवान्तरेडायां प्रकारविशेषं
 विधत्ते—“ सकृदुपस्पृणाति । द्विरादधाति । सकृदभिघारयति । चतुः संपद्यते । चत्वारि वै पशोः २०
 प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते ” (तैब्रा ३.३.८) इति । प्रतिष्ठानं पादः । अनेन चतुरवस्तेन
 तं चतुष्पादं पशुमुपह्वयते । इडाभागमक्षणाया नुशापितवान् भवति । अत्र चतुरवत्सं पुरोडाशभागं होता हस्ते
 धृत्वा भक्षणानुशार्थं होत्रकाण्डे पठितमनुवाकम् “ उपहृतं रथन्तरम् ” (तैब्रा ३.५.८) इत्यादि पठेत् ।
 तन्मध्योऽध्वर्युर्यजमानश्च प्रत्युपह्वानरूपं मन्त्रान्तरं पठेत् ॥ तद्विदं विधत्ते—“ मुखमिव प्रत्युपह्वयेत् । संमुखानेव
 पशुमुपह्वयते ” (तैब्रा ३.३.८) इति । होतुर्मुखमेवाभिधीक्ष्य पठेदित्यर्थः ॥ अध्वर्युर्यजमानयो- २५
 होतृहस्तगतैडास्पर्शनं विधत्ते—“ पशवो वा इडा । तस्मात् साऽन्वारभ्या । अध्वर्युणा च यजमानेन च ”
 (तैब्रा ३.३.८) इति ॥ “ पाठे तन्मन्त्रान्तरम् ” उत्पादयति—“ उपहृतः पशुमानसानीत्याह ।
 उप होतौ ह्वयते होता । इडायै देवतानामुपहवे ” (तैब्रा ३.३.८) इति । आहोतृहस्तगतैडास्पर्शेन तस्मात्
 इडाभक्षणेन पशुमान् भवति । यजमानोऽप्येवं योज्यम् । कस्मिन् कालेऽयं मन्त्रपाठः ? इडार्थं देवताना-
 मनुशापने होत्रा क्रियमाणे सति तन्मध्य एनावध्वर्युर्यजमानौ यदोपह्वयते तदा पठेत् । “ दैव्या अध्वर्यव ३०

३. ति. ब- अनुनासिकलोपे ।

६. आ-इडापात्र उप । ७. आ.क-अवद्यति । ८. तं-इति बागभिमानि । ९-१०. आ-
 पाठ्यं मन्त्रान्तरम् ; तं.त्रि१-पाठ्यतन्मन्त्रान्तरम् ।

[सुम्भूहमादिः

- उपहूताः... उपहूतोऽयं यजमानः " (तैत्रा ३.५.८) इति मन्त्रावयवाभ्यामाभ्यां तयोरुपहृत्यः । तदनन्तरं पठेदित्यर्थः ॥ १० तद्वेदनं प्रशंसति—“ उपहूतः पशुमान भवति । य एवं वेद " (तैत्रा ३.३.८) इति ॥ अवान्तरेडाया अवदानं तदुपाङ्गानं च वाक्प्राणदेवतयोः प्रियमिति स्तौति—“ यां वै हस्त्यामिडामादधाति । वाचः सा भागज्येयम् । यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचं वै प्राणाश्चावहन्ते " (तैत्रा ३.३.८)
- ५ इति ॥ पुरोडाशस्य बर्हिषि स्थापनं विधातुं प्रस्तौति—“ अथ वा एतद्बुधपहूतायामिडायाम् । पुरोडाशस्यैव बर्हिषदो मीमांसा " (तैत्रा ३.३.८) इति । इडावदानानन्तरं होत्रा नस्यामिडायामुपहूतायां सत्यामवशिष्टस्य पुरोडाशस्यैतस्मिन्नेव काले बर्हिस्थापनमयंबन्धिनी काचिन्मीमांसा भवति । किं पुरोडाशो बर्हिषि स्थापनीयो न वेति । तत्र प्रयोजनाभावादस्थापनमिति प्राप्ते प्रयोजनं देवतानां सभागत्वमिति मत्वा विधत्ते—“ यजमानं देवा अब्रुवन् । हविर्नो निर्वपेति । नाहमभातो निर्वप्यामीत्यब्रवीत् । न मयाऽ-
१० भागयाऽनुवक्ष्येति वागब्रवीत् । नाहमभागा पुरोऽनुवाक्या भविष्यामीति पुरोऽनुवाक्या । नाहमभागा याज्या भविष्यामीति याज्या । न मयाऽभागेन कष्टं करिष्येति कष्टकारः । यद्यहमभागा निधाय पुरोडाशं बर्हिषदं करोति । तानेव तद्भागिनः करोति " (तैत्रा ३.३.८) इति । यजमानवागाद्यभिमानिदेवता भागरहिताः स्वस्वव्यापारं न कुर्वन्ति । ततो यजमानस्यैकं पुरोडाशमात्रं पुष्यनिधायावशिष्टं पुरोडाशं बर्हिषि स्थापयेत् । तेन स्थापनमात्रेण वयं भागिन इति देवानां तुष्टिर्भवति ॥ स्थापितस्य विभागं विधत्ते—“ चतुर्धा
१५ करोति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति " (तैत्रा ३.३.८) इति ॥ पुनः पूर्वविधिमनूय प्रशंसति—
“ बर्हिषदं करोति । यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा बर्हिः । यजमानमेव प्रनिहापयति । तस्मादस्थनाऽभ्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति । मांसेनाभ्याः " (तैत्रा ३.३.८) इति । यस्मात् कठिनस्य बर्हिषि स्थापितस्य पुरोडाशस्य मृदुनो बर्हिषश्च संयोगस्तस्मात् कृतावेहाः काश्चिन् कठिनेनास्थना प्रतितिष्ठन्ति स्थूलकायास्तु मांसेन ॥ प्रकारान्तरेण तमेव विधिं प्रशंसति—“ अयो कस्याहुः । दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद-
२० वरुध्यन्ते । अंतुरोडाशं बर्हिषदं करोति " (तैत्रा ३.३.८) इति । पुरोडाशाहविक्रान्तो हविर्यज्ञः । तस्य बर्हिषि पुरोडाशस्थापनं ११ यत् एतास्तुष्टिर्जां वेदिमध्वे दक्षिणा एवावरुद्धाः ११ ॥ विध्यन्तस्मनूय प्रशंसति—“ चतुर्धा करोति । चत्वारो होते हविर्यज्ञस्यत्विजः । यज्ञा होताऽध्वर्युर्मनीत् " (तैत्रा ३.३.८) इति ॥ तत्तद्भागस्य निर्वेशं विधत्ते—“ तमभिमृशेत् । इदं यज्ञागः । इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमन्नीष इति । यथैवादः सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विगभ्यां दक्षिणा नीयन्ते । तादृगेव तत् " (तैत्रा ३.३.८) इति । यथा सोमयागे माध्यंदिनसवने दक्षिणार्थानि द्रव्याणि १२ यथा १३ कृष्णाजिने प्रसार्य १४ इदमस्येदमस्य १५ इत्यादिभ्य दक्षिणा नीयन्ते, तद्वद्विदं निर्देशनं दृष्टव्यम् । निर्दिष्टायां भागानां यौगपद्यन्निवारणाय क्रमं विधत्ते—“ अग्नीध्रे प्रथमायाऽऽवधाति । अग्निमुक्ता कृष्टिः । अग्निमुक्तामेवर्हि यजमान ऋज्जोति " (तैत्रा ३.३.८) इति । अग्निः कृत्स्नयागनिष्पादकत्वात् १६ ससृष्टिहेतुः । तमग्रिमिष्य इत्यग्नीत् । १७ अतोऽस्य प्राथम्यं युक्तम् ॥ अग्नीध्रस्य हस्ते भागादानप्रकारं १८ विधत्ते—“ सक्तुपस्तीर्य
२० द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिचारयति । कृत् संषण्ते । कृत्वा कृतवः । कृतृणेव प्रीणाति " (तैत्रा ३.३.८) इति । अस्य विधेस्तात्पर्यं बोधायन एकप्रकारेणाऽऽह—“ उप तावामिडायामग्नीध्र आदधाति यत्तव कृतुपस्तृणात्वा-
दधात्यभिचारयति " (बोधो १.१८) इति । आपस्तम्बस्त्वयथा श्रूते—“ द्विरुपस्तृणाति द्विरादधाति द्विरभिचारयति " (आपजौ १.३.७) इति ॥ विधत्ते—“ वेदेन यज्ञाणे यज्ञभार्यं परिहरति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यो यज्ञा । सविता यज्ञस्य प्रसृत्यै " (तैत्रा ३.३.८) इति । परिहारः प्रदानम् । यथा
२५ १०. तं-वेदनम् । ११-११. तं-एता ऋत्विजो अन्तर्वेदिमध्वे दक्षिणा एवावरुद्धाः ; ११-एता ऋत्विजो अन्तर्वेदिमध्वे दक्षिणा एवावरुद्धाः । १२. तं-वेदाम् नारित । १३. इ.उ.पा.हा-
“ कृष्णाजिने ” नास्ति । १४. इ.उ.तं.त्रि.१.पा-इदमस्य । १५. इ.उ.तं.क.पा.हा-इत्यादिभ्यादिभ्य । १६. क-यागनिष्पादकहेतुत्वात् ; आ.पा.हा-यागहेतुत्वात् । १७. आ.पा.-रतोऽयम् । १८. तं-प्रधानम् ।

लुग्यभूहन्निः]

प्रजापतिरन्तर्यामिन्तया प्रेरक एवं ब्रह्माऽपि तदा तदाऽनुज्ञया यज्ञस्य प्रवर्तक इति ब्रह्मणः प्राजापत्यत्वम् ॥
वेदव्यतिरिक्तसाधनेन येन केनापि ^{१९}प्रक्रान्तपात्रेण भागान्तरं देयमित्याह—“अथ काममन्येन”
(तैब्रा ३.३.८) इति ॥ होतुर्ब्रह्मानन्तर्यं विधत्ते—“ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य यद्धोता ।
मध्यत एव यज्ञं प्रीणाति” (तैब्रा ३.३.८) इति ॥ सामिधेनीरारभ्योपरिष्ठादेव होतु-
र्योपाराय यज्ञमध्यत्वम् । अध्वर्योर्होत्रानन्तर्यं विधत्ते—“अथाध्वर्यवे । प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । ५
यवध्वर्युः” (तैब्रा ३.३.८) इति । प्रतिष्ठा समाप्तिः । समिष्टयजुर्होमपर्यन्तं यज्ञमध्वर्युः समापयति ॥
आग्नीध्रमारभ्याध्वर्युपर्यन्तं क्रममन्वाहार्यादिदक्षिणायामतिदिशति—“तस्माद्विर्यजस्यैतामेवाऽऽवृत्त-
मनु । अन्या दक्षिणा नीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (तैब्रा ३.३.८) इति । आवृत् प्रकारः ॥
आग्नीध्रं प्रति प्रैषमुत्पादयति—“अग्निमग्नीत् सकृत् सकृत् संमृद्वीत्याह । पराहिंव होतर्हि यज्ञः”
(तैब्रा ३.३.८) इति । ^{२०}वीप्सया परिधिसंमार्जनमपि लभ्यते । अस्मिन् काले समाप्तप्रायत्वात् यज्ञः १०
पराङ्मुख इव वर्तते । ततः सकृत् संमार्जनं पर्याप्तम् । अथ होतारं प्रत्यस्ति कश्चित् प्रैषमन्त्रः—“इषिता
दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” (बौध्रौ १.१९, द्र. शब्रा १.९.१.१)
इति । भद्रं फलं तस्य वाच्यं वचने तदर्थम्—“अग्निर्होता^{२१}” (तैब्रा ३.३) इत्यादिभृतिसिद्धा
दैव्या होतारः परमेश्वरेण प्रेषिताः^{२२} । “इदं वावापृथिवी भद्रमभूत्” (तैब्रा ३.३) इत्याद्यनुवाकः सूक्तं,
तस्य वाको वचने, तदर्थं मानुषो होता प्रेषितः । अतो हे होतः, त्वं तत् सूक्तं ब्रूहि ॥ तमिमं मन्त्रमुत्पाद्य १५
तत्र इषितपदस्य भद्रवाच्यायेति पदस्य च ^{२३}तात्पर्यं म्याचष्टे—“इषिता दैव्या होतार इत्याह ।
इषित इ हि कर्म क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीत्याह । आशिषमेवै-
षामाशास्ते” (तैब्रा ३.३.८) इति । अस्ति होतारं प्रत्यपरः प्रैषमन्त्रः—“स्वगा दैव्या होतुभ्यः
स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि” (बौध्रौ १.१९, शब्रा २.६.१.४७) इति । दैव्यानां होतृणामर्थं यज्ञः स्वाधीनः,
मानुषेभ्यो होतुभ्यः स्वस्त्यस्तु । हे होतः, त्वं शंयुदेवस्य संबन्धिनं “तच्छंयोरा वृणीमहे” (तैब्रा ३.५.११) २०
इत्यनुवाकं ब्रूहि । अस्मिन् मन्त्रे स्वगाशब्दस्वस्तिशब्दशंयुशब्दानामभिप्रायं क्रमेण दर्शयति—“स्वगा
दैव्या होतुभ्य इत्याह । यज्ञमेव तस्वगा करोति । स्वस्तिर्मानुषेभ्य इत्याह । आशिषमेवैषामाशास्ते । शंयोर्ब्रूही-
त्याह । शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्चयति” (तैब्रा ३.३.८) इति । शंयुर्ब्रूहस्पतेः पुत्रः ॥ इत्थमिहाभागा-
द्यनुष्ठानं विधायामिन् काण्ड आम्नाताभ्यां ‘वाजस्य मा’ (तैसं १.१.१३) इत्येताभ्यामृग्भ्यां लुग्यभूहन्
विधत्ते—“अथ लुचावनुष्टुग्भ्यां वाजवतीभ्यां न्यूहति । प्रतिष्ठा वा अनुष्टुक् । अक्षं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अक्षा- २५
द्यस्यावस्त्वयै” (तैब्रा ३.३.९) इति । चतुर्मिः पादैर्गवादीनां प्रतिष्ठितत्वात् तद्वदनुष्टुभः प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ।
वाजशब्दस्याक्षवाचित्वात् तद्वत्स्यौ ऋचौ अक्षं योग्यस्याक्षस्यावरोधाय भवतः ॥ सामान्याकारेण विहितं
लुग्यभूहन् विशेषाकारेण विशदयति—“प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव आतृष्यान् प्रणुदते । प्रतीप्वीमुपभूतम् ।
जन्मिष्यमाणानेव प्रतिनुदते । स विषूच एवापोह्य सपत्नान् यजमानः । अस्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति” (तैब्रा ३.३.९) इति । वैरिणः परस्परवियुक्ता विविधविक्षपलायिता एव यथा भवन्ति तथा तानपोह्य प्रतितिष्ठति ॥ ३०
वाजवतीभ्यामिति द्विवचनार्थमनूष प्रशंसति—“द्राम्याम् । द्विप्रतिष्ठो हि” (तैब्रा ३.३.९) इति ।
द्राम्यां पशूनाम्नां प्रतिष्ठा यस्यासौ द्विप्रतिष्ठः ॥

१९. तं-पात्रेण । २०. इ.उ.हा-वीप्सायाम् ।

२१. इ-अग्निर्होता पृथिवी होत्रा; क.तं.त्रि१.पा.हा-

अग्निर्होता पृथिवी होता । २२. इ.उ.क.पा.हा-प्रेरिताः । २३. तं.त्रि१-अग्निमन्त्रम् ।

वसुम्यस्त्वा रुद्रेम्यस्त्वाऽऽदित्येम्यस्त्वाऽक्त-रिहाणा वियन्तु वयः ।

वसुम्य इति वसु-म्यः । त्वा । रुद्रेम्यः । त्वा । आदित्येम्यः । त्वा ।

अक्तम् । रिहाणाः । वियन्तु । वयः ।

जुह्वा परिधीननक्ति — ' वसुम्यः ' इति ॥ ' वस्वर्थं त्वाम् ' अनञ्मीति शेषः ।

५ वस्वादितृप्तये^१ त्वामनञ्मि इति^२ मध्यमदक्षिणोत्तराणां क्रमेण मन्त्राः, वस्वादयश्च वेदिपरिग्रहार्थ-
मागताः एतेन परिष्वजनेन प्रीयन्त इति ॥

सुष्ठु प्रस्तरमनक्ति; तत्र जुह्वामप्राप्यनक्ति — ' अक्तम् ' इति परोष्णिहा त्रिपदया
भूतेन्द्रियवस्वक्षरया ॥ ^३ अक्तं कृताञ्जनमिमं प्रस्तरं ^४ रिहाणाः लिहानाः आस्वादयन्तः, ते
वक्ष्यमाणाः रश्मयः । लिह आस्वादने, स्वरितेतत् । वर्णव्यत्ययेन लकारस्य रेफः । व्यत्ययेनानुदात्ते-
१० त्वमाश्रित्याऽऽत्मनेपदम् (पा १.३.१२), लसार्धधातुकानुदात्तत्वं (६.१.१८६) च कृतमिति
मन्यामहे । ^५ वृत्तादिषु (पा ६.१.२०३) वाऽयं द्रष्टव्यः ॥

उपभृति मध्यान्यनक्ति — ' वियन्तु ' इति ॥ ' वयः ' इति वेर्बहुवचनमिति यास्कः
(नि २.६) । " वातेर्दिक् " (उ ५८३) इति विधीयमानः इणप्रत्ययो वेतेरपि भवति ।
द्वित्वाङ्गिणोपः (पा ६.४.१४३) । ^६ वयः प्रजनिष्ठावः आदित्यरश्मयः एतच्छेहनेन
१५ ^७ वियन्तु ^८ वृद्धयर्थं गर्भं धारयन्तु । पादादित्वान्न निवृण्यते । वी गतिप्रजननकान्त्यसनलादनेषु ॥

वसुम्य इति ॥ कथ्यः — " जुह्वा परिधीननक्ति वसुम्यस्त्वेति मध्यमं रुद्रेम्यस्त्वेति दक्षिण-
मादित्येम्यस्त्वेत्युत्तरम् " (बौध्मी १.१९) इति ॥ त्रिष्वपि ' अनञ्मि ' इत्यप्याहारः ॥ एषाहर्षतां
दर्शयति — " वसुम्यस्त्वा रुद्रेम्यस्त्वाऽऽदित्येम्यस्त्वेत्याह । वषावद्वरेवैतत् " (तैत्ति १.३.९) इति ॥

अक्तमिति ॥ बौधायनः — " सुष्ठु प्रस्तरमनक्तवक्त२ रिहाणा इति जुह्वामप्राप्ति वियन्तु
२० वय इत्युपभृति मध्यानि प्रजां योनिं मा निर्मृक्षमिति भुवावां मूळानि " (बौध्मी १.१९) इति ।
आपस्तम्बस्त्वाद्यद्वितीयमन्त्रावेकीकृत्याऽऽह — " अक्त२ रिहाणा इति^३ जुह्वामग्रं प्रजां ^४ योनिमित्युपभृति
मध्यम् । आ प्यायन्तामाप ओषधय इति भुवावां मूळम् " (आपधौ १.६.१) इति ॥ पक्षिण आज्येन
^५ अक्तं प्रस्तराग्रं लेलिहाना विविधं मार्गं गच्छन्तु । नर्हं तु ^६ प्रजां तत्कारणं च ^७ मा विनाशयामि । आज्यरूपाः
^८ आपः प्रस्तरमूला ओषधीराप्याययन्तु ॥ विधये — " सुष्ठु प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकाः सुचः । वक्तमानः
२५ प्रस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति । त्रेषाऽनक्ति । तत्र इमे लोकाः । एव्य एवैमं लोकेभ्योऽनक्ति । अग्नि-
पूर्वमनक्ति । अग्निपूर्वमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति " (तैत्ति १.३.९) इति । अग्निमुक्तमग्रं पूर्वं वषा

७-४. मै- ' वस्वर्थं त्वाम् ' नास्ति । ५. व- ' तृप्पयर्थम् । ६. व- ' इति ' इत्यस्वानन्तरं
' मन्तव्यम् ' । ७-४. त. ति. पं. व-प्रबोद्धादिषु वा । * सर्वत्र विहितपुस्तकेषु वक्ष्यपि ' केनो वित् ' इति
इति कथ्यते, तथाप्यत्र शुद्धीकृत्य पाठो निर्धारितः । ' केनो वित् ' इत्याकारं सूत्रादिकं नोपलभ्यते । ' केनो
३० वित् ' (उ. ५.२१) इत्युणादिसूत्रं तु तन्नुसन्तानेऽर्थे विद्यमानस्य केनः परस्य ईय-प्रत्ययस्य किरणं विदधाति ।
' वातेर्दिक् ' (उ ५८३) इति सूत्रं गतिव्यञ्जनार्थं योर्विद्यमानस्य वातेः इयं विदधत् तस्य इयः किरण्यपि
प्रतिपादयति । अनेन सूत्रेण विहितः इय् वातेरिव अत्र वेतेरपि भवतीत्याह्वयः । ८. ति. व-प्रजनयिष्ठावः ।
९. पं- वृद्धयर्थम्; त. ति. व- प्रजावतां वृद्धयर्थम् ।

२४. आ.क-वियन्तु वय इति । २५. आ.क-योनिं मा निर्मृक्षमित्युपभृति ॥

सुगम्युहनादिः]

प्रजां योनिं मा निर्मृक्षमाप्यायन्तामाप ओषधयो

मरुतां पृषतयः स्थ दिवं (१) गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय ।

प्रजामिति प्र-जाम् । योनिम् । मा । निरिति । मृक्षम् ।

एति । प्यायन्ताम् । आपः । ओषधयः । मरुताम् । पृषतयः । स्थ ।

दिवम् (१) । गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । एति । ईरय ।

५

ध्रुवायां ^{१०}मूलान्यनक्ति — ‘प्रजाम्’ इति ॥ अहं ^{११}प्रजां ^{१२}योनिं च तत्कारणभूतमन्त्रा-
दिकं ^{१३}मा ^{१४}निर्मृक्षं मा विनीनशम्, अपि तु वर्धयितुमिच्छामि, तस्माद्वृद्धयर्थं ‘वियन्तु वयः’
इति । मृशेः “शठ इगुपधादनिटः कसः” (पा ३.१.४५) इति चलेः क्सादेशः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा ६.२.१३९) प्रजाशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

अत्र, प्रथमद्वितीयपादावधक्षरौ ^{११}तृतीयो द्वादशाक्षरो यस्यास्तां परोष्णिहमाचक्षते ^{१२}१०
(पिसू ३.२१) । इह तु ^{१३}तृतीयोऽष्टाक्षरः पादः, ‘द्वादशाक्षरः आऽष्टाक्षरतायाः प्रतिक्रा-
मति’ इति; प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षरौ, ‘अष्टाक्षर आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामति’ इति ^{१४}॥

आहवनीये प्रस्तरं प्रहरति — ‘आप्यायन्ताम्’ इति ^{१५}यजुरादिकया, ‘दिवं गच्छ’
^{१६}इत्येकपदया जगत्या, ‘ततो नः’ इत्येकपदया च गायत्र्या ॥ हे प्रस्तर, अनेन त्वत्प्रहरणेन
^{१७}आपः ^{१८}ओषधयः च ^{१९}आ ^{२०}प्यायन्ताम् वर्धन्ताम् । वर्षेण ह्यपामोषधीनां च वृद्धौ प्रजा योनयश्च ^{२१}१५

भवति तथा प्रस्तरमञ्ज्यात् । यजमानोऽपि मुख एव सभासु वक्तृत्वेन तेजस्वी भवति ॥ मन्त्रगतस्याक्-
शब्दस्याभिप्रायमाह — “अक्तः रिहाणा इत्याह । तेजो वा आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव
तेजसाऽनक्ति” (तैत्ति ३.३.९) इति ॥ विशब्दसूचितं दर्शयति — “वियन्तु वय इत्याह । वय एवैनं कृत्वा ।
सुवर्गं लोकं गमयति” (तैत्ति ३.३.९) इति । मन्त्रे प्रथमाबहुवचनान्तो विशब्दः पक्षिवाची, ब्राह्मणे तु
द्वितीयैकवचनान्तो वयःशब्दः ॥ ‘मा निर्मृक्षम्’ इत्येतस्माभिप्रायम् ^{२२}आह — “प्रजां योनिं मा निर्मृक्षमित्याह । ^{२३}२०
प्रजायै गोपीयाय” (तैत्ति ३.३.९) इति ॥ ओषधय इत्यत्र द्वितीया विवक्षितेत्याह — “आ प्यायन्ता-
माप ओषधय इत्याह । आप एवौषधीराप्याययति” (तैत्ति ३.३.९) इति । अत्र बहुवचनं ब्रह्म्यम् ॥

आ प्यायन्तामिति ॥ बौधायनः — “तमुपरीव प्रहरति” नात्यग्रं प्रहरति न पुरस्तात् प्रत्यस्यति
न प्रतिशृणाति न विष्वक्चं वियौत्पूष्मिमुद्योत्याप्यायन्तामाप ओषधयो मरुतां पृषतयः स्थ दिवं गच्छ ततो नो
वृष्टिमेरयेति” (बौधौ १.१.९) इति । आपस्तम्बः — “अन्यमाने सूक्तवाके मरुतां पृषतयः स्थेति ^{२४}२५
सशाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति” (आपश्रौ ३.६.६) इति । अत्र प्रस्तरप्रहृतौ ‘नात्यग्रम्’ इत्यावबो

१०. मै- मूलमनक्ति । ११-११. तं. ति-तृतीयतुरीयो द्वादशाक्षरो यस्यास्तां परोष्णिहमाचक्षते ।
१२-१२. तं. ति. वं. ब-अष्टाक्षरः प्रथमः पादः आचतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामन्तीति प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षराव-
मृताम् । द्वादशाक्षर अष्टाक्षरतायाः प्रतिक्रामन्तीति तृतीयोऽष्टाक्षरोऽभूत् । [मैसूरपुस्तके तलठिप्पण्याम् -
‘अष्टाक्षराः आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामन्ति’ इति प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षरावभूताम् । ‘द्वादशाक्षराः आऽष्टाक्ष- ^{२५}३०
रतायाः प्रतिक्रामन्ति’ इति तृतीयोऽष्टाक्षरोऽभूत् ।] १३. तं. ति. ब- यजुषा । १४. तं. ति-इत्येकपदया च ।
२६. तं. त्रि- दर्शयति । *श्रौतसूत्रे तु ‘प्राञ्चं प्रहरति’ ।

आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ध्रुवाऽसि

आयुष्पा इत्यायुः—पाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । पाहि ।

चक्षुष्पा इति चक्षुः—पाः । अग्ने । असि । चक्षुः । मे । पाहि । ध्रुवा । असि ।

वर्धयितुं शक्यन्त इति । ओषधिशब्दस्य दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृति-

५ स्वरत्वम् । ओषशब्दो घञन्तः । कथमेतत् प्रहरणेन तासामाप्यायनमित्यत आह — 'मरुता

'पृषतयः अन्धाः 'स्य, मरुतामन्धा इव शीघ्रगतिस्त्वमसीति यावत् । 'अन्धापेक्षया बहुवचनम् ।

पृषु वृषु सेचने । " वर्तमाने पृषद्वृहन्महजगच्छतृवच " (उ २.५०) इत्यतिप्रत्ययान्तो

निपातितः । व्यत्ययेन शः । " उगितश्च " (पा ४.१.६) इति ङीप् । वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ।

लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) धातुस्वरः । " शतुरनुमः " (६.१.१७३) इति

१० नद्युदात्तत्वं^{१५} बहुलवचनादेव न क्रियते शस्वरश्च । वृषादिर्वाऽयं द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) ।

भवत्वेवं शीघ्रगतित्वं, किमेतावता तासां वृद्धिरित्यत आह — 'दिवम् आदित्यं शीघ्रं 'गच्छ । ततः

किमित्यत आह— 'ततः आदित्यमण्डलादस्माकं 'वृष्टिम् 'एरय आगमय । एवं च कृते

अपामोषधीनां चाप्यायनं भविष्यति । तनश्च प्रजायोन्योर्वृद्धिश्च भविष्यति । " मन्त्रे वृष " "

(पा ३.३.९६) इति वृषेः क्तिन् उदात्तत्वं विधीयमानं बहुलवचनात् क्रियते ।

१५ यद्वा—वृष्टिहेतुरादित्यरश्मिः वृष्टिः । करणे क्तिन् । तामेरय अस्मदभिमुखं प्रेरय । उदात्तविधौ

मावाधिकारादत्र न भवति ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते — ' आयुष्पाः ' इति ॥ हे 'अग्ने, 'आयुष्पाः सर्वेषामायुषो रक्षकः

'असि । पातेर्विच् (पा ३.२.७५) । " नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य " (पा ८.३.४५) इति

विसर्जनीयस्य सः । " आदेशप्रत्यययोः " (पा ८.३.५९) इति पत्वम् । कुटुत्तरपदप्रकृति

२० स्वरत्वम्^{१६} (पा ६.२.१३९) । तस्मात् 'आयुः 'मे 'पाहि । चक्षुषश्च त्वं रक्षितासि, तस्मात्

नियमविशेषाः । आहवनीयात्पयः प्रस्तराग्रस्य न कार्यः । प्रस्तरस्य पुरस्तादप्यत् किमपि न प्रक्षिपेत् ।

^{१७}वर्गस्य कस्यचिच्छेदरूपा हिंसा न कार्या । वर्गोष्णां परस्परवियोगो न कार्यः । किन्तु कुत्सलं प्रस्तर-

मुच्यच्छेत् । आपस्तम्बस्य ^{१८}तु 'मरुताम्' इति ^{१९}प्रस्तरमन्त्रादिः । सह शाक्या बत्सापाकरणहेतुमूल्या ॥

हे प्रस्तराव्यया वर्माः, यूयं वायुमेरितवृष्टिज्जन्म्यतया वायूणां किन्दबः 'स्थ । हे प्रस्तर, त्वं 'वृष्टिं गत्वा^{२०}

२५ 'वृष्टिं प्रेरय ॥ व्याख्ये — " मरुतां पृषतयः स्येत्स्याह । मरुतो वै वृष्ट्या ईशते । वृष्टिमेवावकृत्वे । द्विवं

गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेत्स्याह । वृष्टिर्वै सौः । वृष्टिमेवावकृत्वे " (तैत्ति ३.३.९) इति ॥

आयुष्पा इति ॥ कस्य— " अन्धोपोत्थायाऽऽहवनीयमुपतिष्ठत आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि

चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीति " (बौध् १.१९) इति ॥ आयुष्पाचक्षुषोः पाक्ष्मीचक्षां दर्शयति—

१५. व-अन्धापेक्षम् । १६. मे-आयुवापत्वम् । १७. व- 'प्रकृतिस्वरः ।

३०. २७. इ.उ.पा.हा-अन्यस्य ।

२८. इ.उ.त.त्रि१.पा.हा-'तु' नास्ति ।

२९. त.त्रि१.पा.हा-

गच्छादिः । ३०. त्रि१-गच्छ ।

यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देव पणिभिर्वीयमाणः* ।

यम् । परिधिमिति परि-धिम् । पर्यधत्वा इति परि-अधत्वाः ।
अग्ने । देव । पणिभिरिति पणि-भिः । वीयमाणः ।

१मे १चक्षुः १पाद्भिः अविनष्टं कुरु । “ यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्यायुर्मयीते ”
(तैब्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

५

भूमिमभिमृशति — ‘ ध्रुवाऽसि ’ इति ॥ १८-हे भूमे, त्वं १ध्रुवा अचञ्चला १असि-१८
तस्मात् मामपि ध्रुवं कुर्विति भावः ॥

मध्यमं परिधिमनुप्रहरति — ‘ यम् ’ इति त्रिष्टुभा पुरस्ताज्ज्योतिषा वसुरुद्रेशभवाक्षर-
पदया ॥ हे १अग्ने । पादादित्वान् निहन्यते । १देव देवनादिगुणयुक्त । “ नामन्त्रिते समानाधि-
करणे० ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वत्वात् निहन्यत एव । १यं १परिधिं १पर्यधत्वाः १०
परिहितवानसि । “ यद्वृत्तान्नित्यम् ” (पा ८.१.६६) इति निघाते निषिद्धे अट उदात्तत्वम् ।
“ तिष्ठि चोदात्तवति ” (पा ८.१.७१) इति गतेर्निघातः । उदात्तवता तिष्ठा गतिसमासः
(पा २.२.१८) । परिधिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः (पा ६.२.१३९) ॥ सः
१पणिभिः पणिनामभिः असुरैः १वीयमाणः वेष्टयमानः । तेषां निवारणार्थं ११-यं परिधिं-११

११- “ यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्यायुर्मयीते ११ । आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मै पाहीत्याह । आयु- १५
रेवात्मन् धत्ते । १२-यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मयीते १२ । चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मै
पाहीत्याह । चक्षुरेवाऽऽत्मन् धत्ते ” (तैब्रा ३.३.९) इति ॥

ध्रुवेति ॥ कल्पः—‘ ध्रुवाऽसीत्यस्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति ’ (आपश्चौ ३.७.७) इति ॥
व्याचष्टे—‘ ध्रुवासीत्याह प्रतिष्ठित्ये ’ (तैब्रा ३.३.९) इति ॥

यमिति ॥ कल्पः—‘ मध्यमं १३-परिधिमनुप्रहरति-१३ यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देव २०
पणिभिर्वीयमाणः । तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष त्वदपचेतयाता इति । अथेतराबुपसमस्यति
यज्ञस्य पाथ उपसमितमिति ” (बौश्रौ १.१९) इति ॥ १४-अग्ने १देव, स्तुतिभिः प्राप्यमाणस्त्वं स्वयं
१यं १५-मध्यमं १परिधिं-१५ पश्चिमे भागे स्थापितवानसि, तवानुकूलतया प्रियं १तम् १पुनं परिधिं त्वयि
१भरामि । १पृथ त्वत्तोऽपरक्तः १न एव । हे दक्षिणोत्तरपरिधी, १यज्ञस्य फलरूपमन्नं युवामुपसंप्राप्नुतम् ॥
‘ पर्यधत्वा ’ इत्येतत् सत्यमित्याह—“ यं परिधिं पर्यधत्वा इत्याह । यथायजुरेवैतत् ” (तैब्रा ३.३.९) २५
इति ॥ परिधावग्नेः प्रीत्युत्पादनायाभिसंबोधनमित्याह—“ अग्ने देव पणिभिर्वीयमाण इत्याह । अग्रय
एवैनं जुष्टं करोति ” (तैब्रा ३.३.९) इति ॥ अनुशब्देन ज्ञातीनामनुरक्तत्वं सूच्यत इत्याह—

* तैब्रा १३.९, मैत्रायणीसंहितायां (४.१.१४) “ वीयमानः ” । द्र. भर्तृहरिकृतमहाभाष्यदीपिका
[BORI । पृ. १] “ तैत्तिरीयाः कृतणत्वमिशब्दमुच्चारयन्ति ” ।

१८-१८. मै- ध्रुवा नित्या त्वमसि । १९-१९. मै- ‘ यं परिधिम् ’ नास्ति ।

३०

३१-३१ इ. उ. पा. हा- ‘ यावद्वा अध्वर्युः ... मीयते ’ नास्ति । ३२-३२. इ. उ. पा. हा-
‘ यावद्वा ... चक्षुर्मयीते ’ नास्ति । ३३-३३. इ. उ. पा. हा-परिधिं प्रहरति । ३४. तं. त्रि१-हे ।
३५-३५. आ. क. हा-मध्यमपरिधिम् ।

तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष त्वदपचेतयाते
यज्ञस्य पाथ उप समितं सः स्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च (२) देवा

तम् । ते । एतम् । अन्विति । जोषम् । भरामि । न । इत् । एपः । त्वत् ।
अपचेतयाता इत्यप-चेतयाते । यज्ञस्य । पाथः । उप । समिति । इतम् ।

५ सः स्रावभागा इति सः स्राव-भागाः । स्य । इषाः । बृहन्तः ।
प्रस्तरेष्ठा इति प्रस्तरे-स्थाः । बर्हिषद इति बर्हि-सदः । च (२) । देवाः ।

पर्यधत्वाः । व्येषः कर्मणि लकारः । व्यययेन णकारः । वध्यादिसूत्रेण (पा ६.१.१५) संप्रसार-
णम् । 'तम्' एतं मध्यमं परिधिं तत्र 'जोषम्' इष्टम् । कर्मणि घञ् (पा ३.३.१९) । 'अनु' भरा-
मित्वामेवानुगतं हरामि प्रहरामि । " इप्रहोर्भश्छन्सि " (पा ८.२.२२ वा १) इति भव्यम् ।
१० युक्तमेव स्वत्वेवं कर्तुमित्याह- 'एपः अयं परिधिः, एवं नाम 'तयाभिमतः त्वत्तो हेतोः 'न' इत्
'अपचेतयाते' नैवापरक्तचित्तो भवेत् । यद्ययं न प्रदिशेत्, उपेक्षितोऽगमनेनाग्निनेति त्वत्तोऽ-
पचेतयेत् । तस्मात्प्रययेनैतमनुप्रहरामि । चित्तं संचेतने, जुगदिः, अनुदात्तेत् (पा १.३.२) ।
तस्माच्छेष्टि " लेटोऽडाटौ " (पा ३.४.९४) इत्याडागमः । " वैतोऽन्यत्र " (पा ३.४.९६)
इत्यैत्वम् । " निपातैर्यत् " (पा ८.१.३०) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः । पूर्ववत् गति-
१५ निघातसमासौ । णिचश्चिच्चादुदात्तत्वम् (पा ६.१.१६३) ॥

इतरावुपसमस्यति — ' यज्ञस्य ' इति ॥ 'यज्ञस्य' साध्यतया संबन्धि यत् 'पाथः अयं
तद्युवामपि 'उप' समितम् 'उपसंप्राप्तमितम् । अचेतनानामपि यज्ञोपयुक्तानां फलसंबन्धः
प्रतिपादितो भवति । ' उदके युट् च ' (उ ६.५३) इत्यधिकृत्य " अने च " (उ ६.५४) इति पातेरसुन् प्रत्ययः ॥

२० एतान् स्रावभागाभिधारयति — ' स्रावभागाः ' इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ संस्राव्यत
" तं त एतमनु जोषं भरामीत्याह । स्रावतानेवास्मा अनुकान् करोति " (तैत्ति ३.३.९) इति ॥
अपरागनिषेध आनुकूल्यार्थ इत्याह — " नेदेष त्वदपचेतयाता इत्याहानुकूल्यार्थ " (तैत्ति ३.३.९)
इति ॥ अनेकयोः परिच्योः सहकथनं " बहुविध्यानुकूल्यायेत्याह — " यज्ञस्य पाथ उपसमितमित्याह ।
सूमानमेवोपेति " (तैत्ति ३.३.९) इति ॥ विधत्ते — " परिधीन् प्रहरति । यज्ञस्य समिष्टौ " (तैत्ति ३.३.९) इति । समिष्टिः संपर्तिः ॥

सः स्रावभागा इति ॥ कस्य — " अयेमान् सः स्रावभागाः अनुकूल्यार्थे । सुहृदमुपभृते
* सः स्रावयति सः स्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवा इमां वाचमग्निं विधे गृण्यन्त
आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमिति " (बौध १.१९) इति ॥ हे 'विधे' 'देवाः, सूयं' 'सः स्रावभागाः

२०. क-त्वदमितः । २१. मे-उपसंप्राप्तमितम् ।

३० ईद. त-धनीबाहुस्यार्थमित्याह ; त्रि १-धनादिषां दुस्वार्थमित्याह । * बौधोत्तरे ' संस्रावयति ' ।
बौधोत्तरे ' मादयध्वं स्वाहेति ' ॥

[संज्ञासूत्रः]

इमां वाचमभि विश्वे गुणन्त आसद्यास्मिन् बर्हिषि

इमाम् । वाचम् । अभीति । विश्वे । गुणन्तः ।

आसद्येत्या-सद्य । अस्मिन् । बर्हिषि ।

इति संज्ञावः । कर्मणि घञ् (पा ३.३.१९) । आथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । संज्ञावो जुहूपभृद्भ्यां सिच्यमान आज्यशेषो भागो येषां तादृशाः ^१स्थ ५ भवत । छिन्नैरेत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । “ वसवो वै रुद्रा आदित्याः संज्ञावभागाः ” (तैब्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । कीदृशाः पुनस्त इत्याह — ^१इषाः इच्छावन्तः ^२भागं लब्धुम् । इषेः क्तिबन्तात् अर्शआदित्वात् अच्प्रत्ययः (५.२.१२७) । ^३बृहन्तः महान्तः सर्वैराराधनीयाः । ‘ प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवाः ’ इति द्वितीयः पादः । ये ^४प्रस्तरेष्ठाः, प्रस्तरे तिष्ठन्तीति । “ स्यः क च ” (पा ३.२.७७) १० इति क्तिप्रत्ययः । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४) इत्यलृक् । सुषामादित्वात् षत्वम् (८.३.९८) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६.२.१३९) । ये ^५च ^६बर्हिषदः । बर्हिषि ^७पञ्चे सीदन्तीति । “ सत्सूद्विष ” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्तिम् । पृषोदरादित्वात् सकारलोपः (६.३.१०९) । पूर्ववत् षत्वस्वरौ । ^८विश्वे अपि ^९देवाः देवनादिगुणयुक्ता यूयं ^{१०}माम् ^{११}अस्मदीयां ^{१२}युष्मद्विषयां स्तोत्ररूपां ^{१३}वाचम् ^{१४}अभि ^{१५}गुणन्तः आभिमुख्येन १५ शब्दयन्तः, अहो सम्यगियं स्तुतिः कृतेत्येवं प्रशंसन्तः । “ अभिरभागे ” (पा १.४.९१) इति लक्षणादिषु (पा १.४.२०) कर्मप्रवचनीयत्वम् । ^{१६}अस्मिन् ^{१७}बर्हिषि स्तीर्णे यज्ञे

^१स्थ । जुहूपभृद्भ्यां सिच्यमान आज्यशेषः संज्ञावः, स एव भागो येषां ते संज्ञावभागाः । कीदृशा देवाः । सं भागं लब्धुमिच्छावन्तः, ^२बृहन्तः महान्तः सर्वैराराधनीयाः । तत्र केचित् प्रस्तरेषु ह्यौ तिष्ठन्ति । अन्ये स्वास्तीर्णे बर्हिषि सीदन्ति । अस्माभिः क्रियमाणाम् ^३इमां स्तुतिम् ^४अभिधीक्ष्य समीची- २० नेयमिति ^५गुणन्तः ^६यूयम् ^७अस्मिन् यज्ञ उपविश्य हृष्टा भवत ॥ विधत्ते—“ जुचौ संप्रज्ञावयति । यदेव तत्र क्रूरम् । तप्तेन शमयति । जुहामुपभृतम् । यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृतम् । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्ति करोति ” (तैब्रा ३.३.९) इति ॥ व्याचष्टे—“ संज्ञावभागाः स्येत्याह । वसवो वै रुद्रा आदित्याः संज्ञावभागाः । तेषां तज्जागधेयम् । तानेव तेन प्रीणाति ” (तैब्रा ३.३.९) इति ॥ अस्मिन् मन्त्रे देवतासंबन्धस्तुष्टौ दोषिशेषं च प्रशंसति—“ वैश्वदेव्यर्चा । २५ एते हि विश्वे देवाः । त्रिष्टुग्भवति । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” (तैब्रा ३.३.९) इति । एते वस्वादिरूपाः ^{२६}॥

२२. मै-सागान् । २३. मै-‘ यज्ञे ’ नास्ति । २४. ब-मदीयाम् । २५. मै-त्वद्विषयाम् ; तं-युष्मदीयाम् ।

३७. त्रि १-पञ्चश्रय ; क.तं - अभिज्ञय । ३८. तं-युष्मन्तः । ३९. तं. त्रि १-वस्वादिरूपाः । ३०

मादयध्वमग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा घत्तं
धुरि धुर्यौ पातमग्नेऽदव्यायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः

मादयध्वम् । अग्नेः । वाम् । अपन्नगृहस्येत्यपन्न-गृहस्य । सदसि । सादयामि ।

सुम्नाय । सुम्निनी इति । सुम्ने । मा । धत्तम् । धुरि । धुर्यौ । पातम् ।

५ अग्नेः । अदव्यायो इत्यदव्य-आयो । अशीततनो इत्यशीत-तनो । पाहि । मा । अद्य । दिवः ।

‘आसद्य उपविश्य’ मादयध्वं तृप्यन् । मद तृप्तियोगे, औगदिकः, *धाकुस्मीयः आत्मनेपदी ।
आसद्येति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३०.) । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१)
इत्यादिना इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् । “ क्षुचौ संप्रसावयति ” (तैत्ति ३.३.०.) इत्यादि
ब्राह्मणम् । “ वैश्वदेव्यर्चा ” (तैत्ति ३.३.०.) इत्यादि च ॥

- १० धुरि स्प्ये वा क्षुचौ विमुञ्चति -- ‘ अग्नेः ’ इति ॥ हे जुहुपन्तौ, ‘ वां युवाम् ’ अग्नेः
‘ अपन्नगृहस्य अपन्नस्थानस्य ’ सदसि सद्ने निश्चलभूते भुगदौ ‘ मादयामि स्थापयामि ।
किमर्थम् ? ‘ सुम्नाय सुम्नायै यजमानस्य सुखं यथा स्यादिति । हे ‘ सुम्निनी ’ सुखयित्री ।
“ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् । मामध्वर्युं ‘ सुम्ने ’ घत्तं
स्थापयतम् । किं च ‘ धुरि यागलक्षणायामस्यां वर्तमानौ ’ धुर्यौ अस्या धुरो बोद्धारौ पत्नीयजमानौ
१५ ‘ पातं रक्षतम् । “ धुरो यडुकौ ” (पा ४.४.७७) इति यत्प्रत्ययः । “ तित्स्वरितम् ”
(पा ६.१.१८५) इति स्वरितत्वम् । “ यतोऽनावः ” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वं

अग्नेरिति ॥ बोधायनः— “ अथ प्रदक्षिणमाहृत्य प्रत्यङ्मनादृत्य धुरि क्षुचौ ‘ विमुञ्चत्यग्ने-
र्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा घत्तं धुरि धुर्यौ पातमिति ” (बौधाय १.१९)
इति ॥ हे जुहुपन्तौ, युवामविनश्वरगृहस्य पृथिव्यभिमानीनो यद्वैः स्थाने शकटकूपे यजमानस्य सुखाय

- २० स्थापयामि । हे सुखवत्यौ, सुखं मां ‘ स्थापयतं यज्ञभारहाहिनावेत्तौ त्रपनी रक्षतम् ॥ ययोक्तं मन्त्रार्थं दर्श-
यति— “ अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्याह । एवं वा अग्निपन्नगृहः । अस्वा एवैने सद्ने साद-
यति । सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा घत्तमित्याह । प्रजा वै पक्षवः सुम्नम् । प्रजामेव पशुनात्मन् घत्ते । धुरि धुर्यौ
पातमित्याह जायापत्योर्गौपीधाय ” (तैत्ति ३.३.९) इति । अत्राऽऽपन्नयो मन्त्रमेवमाधित्य ‘ अग्नेर्वाम् ’
इति शकटस्य पूर्वभागे क्षुचौ सादयित्वा ‘ धुरि धुर्यौ ’ इति युगधुरोः प्रोक्षेत् इति मन्त्रतः (आप्यनी ३.८.४) ॥

- २५ अग्न इति ॥ कल्पः— “ अपरं ऋतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्याहार्यपन्न पदेष्वाप्रजान्प्रजान्प्रजान्प्रजान्
फलीकरणानोप्य * फलीकरणान्मुहोत्यग्नेऽदव्यायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि

* ‘ चित संचेतने ’ इत्यस्मिन् भातौ ‘ आकुस्मादात्मनेपदिनः ’ इति गणसुखं इष्टव्यम् ।

२६. मे- सुम्नवत्यौ; व-सुखवत्यौ ।

४०. इ.उ.पा.हा-मुख्यमेर् । ४१. इ.उ.पा.भा.हा-स्थापयतः । ४२. व-फलीकरणं

३०. ऊडिदम्; बौधायने ‘ फलीकरणद्वोर्मुहोत्यग्नेः ’ ।

सुम्पूहनादिः]

पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरघ्न्यै पाहि दुश्चरितादविषं

नः पितुं कृणु सुषदा योनिं स्वाहा

पाहि । प्रसित्या इति प्र-सित्यै । पाहि । दुरिष्ट्या इति दुः-इष्ट्यै ।

पाहि । दुरघ्न्या इति दुः-अघ्न्यै । पाहि । दुश्चरितादिति दुः-चरितात् ।

अविषम् । नः । पितुम् । कृणु । सुषदेति सु-सदा । योनिम् । स्वाहा । ५

बहुल्यच्चनात् न भवति । “धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्योगोपीयाय”
(तैत्रा ३.३.९) इति ब्राह्मणम् ॥

अन्त्राहार्यपचने फलीकरणहोमं जुहोति — ‘अग्ने’ इति यजुरादिकया, ‘अविषं नः पितुं कृणु’ इति गायत्र्यैकपदया, ‘सुषदा’ इति यजुरन्तया ॥ हे ‘अग्ने’ अदब्धायो अहिंसित-जीवित । “छन्दसीणः” (उ २) इत्युण्प्रत्ययः । हे ‘अशीततनो’ उष्णशरीर । “नामन्त्रिते समानाधिकरणे” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधात् उभयत्राप्याष्टमिको निघातः (पा ८.१.१९) । ‘अथ अस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे मां’ पाहि । आमन्त्रितत्रयस्याविद्यमानत्वात् “तिङ्ङतिङ्ङः” (पा ८.१.२८) इति निघाताभावः । ‘दिवः’ द्युलोकात् द्युलोक-वासिभ्यो देवेभ्यः, यथा ते कर्मापराधेन क्रुद्धा न हिंसन्ति तथा कुरु । “उडिदम्” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । किञ्च — ‘पाहि’ प्रसित्यै । प्रसितिः प्रकर्षेण नाशः कर्मणोऽत्यन्तलोपः । स्यतेः क्तिनि “यतिस्पति” (पा ७.४.४०) इत्यादिना इत्वम् । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (पा २.३.१४) इति चतुर्थी । प्रसिति निवारयितुं मां पाहीति । व्यत्ययेन वाऽपादाने चतुर्थी (पा ३.१.८५, २.३.२८) । अपदात्परत्वात् पाहीति

दुरिष्ट्यै पाहि दुरघ्न्यै पाहि दुश्चरितादविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनिं स्वाहेति” (बौध्रौ १.२०) इति ॥ तण्डुलेषु शुभ्रीक्रियमाणेष्वपनेया मालिन्यांशाः फलीकरणाः । हे ‘अग्ने’, मां ‘दिवः’ पाहि द्युलोकावासिनो देवा मय्यपराधं यथा न गृह्णन्ति तथा कुरु । ‘अदब्धायो’ अहिंसितजीवित ‘अशीततनो’ उष्णशरीर, ‘प्रसित्यै’ प्रकृष्टात् बन्धात् फलविघ्नात् ‘पाहि’ । ‘दुरिष्ट्यै’ दुष्टादयथा-शांछानुष्ठानात् ४४ पाहि । ‘दुरघ्न्यै’ यागाधिकारविरोधिदुष्टवस्तुभोजनात् ४४ पाहि । ‘दुश्चरितात्’ निषिद्धाचरणात् ४४ पाहि । ‘पितुम्’ अन्नमस्मदीयम् ‘अविषम्’ अमृतं कुरु । ‘सुषदा’ सुखोपवेशनेन निमित्तेन ‘योनिं’ स्थानं कुरु । इदं फलीकरणद्रव्यं तुभ्यं ‘स्वाहा’ हुतमस्तु ॥ मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं होमं विधत्ते — “अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो इत्याह । यथा-यजुरेवैतत् । पाहि माऽथ दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरघ्न्यै पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिष-मेवैतामाशास्ते । अविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनिं स्वाहेतीध्मसं वैश्वानर्यपचनेऽभ्याभ्य फलीकरणहोमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इध्मसं वैश्वानरि । अतिरिक्ताः फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्यो-च्छेषणम् । अतिरिक्त एवातिरिक्तं दधाति । अथो अतिरिक्तैवातिरिक्तमाप्त्वाऽवरुन्धे” (तैत्रा ३.३.९) इति । ३०

४३. आ.क.हा-गृहे क्रियमाणेष्वप° । ४४. इ.उ.तं.त्रि१.पा.भा.हा-‘पाहि’ नास्ति ।

४५. तं-दुष्टाचरणात् । “वैश्वानरि” इति साधुः स्यात्

- न निह्न्यते । “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एवं
 “ दुरिष्ठ्यै इत्यत्रापि स्वरचतुर्थ्यौ । दुरिष्ठिरेकाङ्कविकलं कर्म । यद्वा—“ दुर्निन्दायाम् ” (द्र. पाभा
 २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासे अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । दुराशनी दृष्टा
 भुक्तिः अभोज्यभोजनम् । “ अदेर्मुट् च ” (उ२७०) इत्यनिप्रत्ययः, गतिसमासः (पा२.२.१८)
 ५ प्रादिसमासापवादः । “ कृदिकारादक्तिनः ” (गणपाठः पा ४.१.४५) इति ऋषिः । षितः
 इत्युदात्तः (पा ३.१.३), दीर्घः । पूर्ववच्चतुर्थी (पा २.३.१४) । “ उरालयणो हल्पूर्वात् ”
 (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “ दुश्चरितम् अयथानुष्ठितम् ” । “ दुर्निन्दायाम् ”
 (द्र. पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।
 ततः मां पाहि । “ भीत्रार्थानाम् ” (पा १.४.२५) इत्यपादानत्वम् । अनुष्ठितस्य
 १० निवारयितुमशक्यत्वात् तन्निमित्तानर्थपरिहार एव ततो रक्षणम् । गतिसमासपक्षे “ गतिरनन्तरः ”
 (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च “ नः अस्माकम् ” “ अविषं विषवद्विषं
 बाधकम् ”, “ अतोऽन्यदविषम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । “ पितुम अन्नं
 कृणु देहि । पितुरित्यन्ननाम (निघण्टु २.७.६) । पुनश्च विशेष्यते — “ सुपदा योनि, सुखेन
 सदनमवस्थानं सुषत् । “ सत्सूद्विष ” (पा ३.२.६१) इत्यादिना कृिप् । “ सदिप्रतेः ”
 १५ (पा ८.३.६६) इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । तेन हेतुना योनि
 समस्तस्योत्पत्तिस्थानम् । अन्नेन हि सर्वं सुखेन सीदति । यथा “ अन्नाद्भूतानि जायन्ते ”
 (मैउ ६.१२, द्र. तैउ २.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । तुभ्यमिदं स्वाहा सुखेन हुतमस्तु ।
 यद्वा—इत्यमिदं कर्तव्यम् इति सरस्वत्यपि स्वयमेवाऽऽह (द्र. निरुक्त ८.२०) ॥

- इध्मे “ शास्त्रोक्तप्रमाणेन छिन्ने सति तच्छेषकाङ्गानीध्वसंभूतानि । तानि दक्षिणादौ प्रक्षिप्य
 २० तेषामुपरि जुहुगताज्ये स्थापितान् फलीकरणान् जुष्यात् । “ यानोऽ, यज्ज्याऽन्तिकरचमतिरिक्त-
 त्वम् । अधिकद्रव्यहोमेनाधिकं फलं प्राप्य तत्स्वाधीनं करोतीत्यर्थः ॥ “ इत्थं फलीकरणहोमे निष्यजे
 सस्थानन्तरं पत्न्याः समीपे वेदप्राप्तये विधातव्यम् । तद्विधौ बुद्धिस्थे सति तत्प्रसङ्गात् वेदस्य
 प्रशंसकः कश्चिन्मन्त्र उत्पाद्यते । स च प्रवेक्षान्तरविषयतया विनियुज्यते — “ वेदिर्देवेभ्यो निष्ठावत् । तां
 वेदेनाप्यविन्दन् । वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीम् । सा पृथगे पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं विमर्ति मुषमेज्यन्तः ।
 २५ ततो यज्ञो जायते विश्वदामिरिति पुरस्तात् स्तम्भजघ्नुषो वेदेन वेदिं समाह्वयंजुमिन्वै । जघो यद्देवस्य
 वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजास्यै ” (तैजा ३.३.९) इति । केनापि कारणेन वेदेभ्यस्तिरोहितां
 वेद्यमिमानिदेवतां वेदाभिमानिदेवतामुक्तेन देवा जलमन्तः । तमेवं वेदस्य महिमाम् “ वेदेन ” इत्यादिको

२७-२७. ब- विनिन्दितं चरितं दुश्चरितम् । २८-२८. मे- ‘ नः अस्माकं ’ नास्ति । २९. त.

ति. ब- बाधकत्वात् । ३०. ति- ततोऽन्यदविषम् ।

जुगन्मूहनादिः]

देवां गातुविदो गातुं विच्चा गातु(३)मित मनसस्पत

देवाः । गातुविद इति गातु-विदः । गातुम् । विच्चा । गातुम् (३) । इत । मनसः । पते ।

समिष्टयजुषि जुहोति — ‘देवाः’ इति ॥ हे देवाः १गातुविदः गतिज्ञाः । गाह् गतौ ।
 “कमिमनिजनि” (उ ७२) इत्यादिना तुप्रत्ययः । “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्”
 (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधात् निहन्यते । १गातुं १विच्चा मार्गं लब्ध्वा ५
 आगमनकाले यत्र स्थिताः ते यूयं १गातुम् १इत, येन मार्गेणाऽऽगताः तमेव मार्गं भजत, समाप्ते
 कर्मणि तेनैव प्रतिनिवर्तध्वम् । किंच हे १मनसः १पते, सर्वभूतानाम् ३१-अन्तरात्मतया
 मनसोऽपि पते-३१ । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्” (पा २.१.२) इति षष्ठ्यन्तस्य परामन्त्रितानु-

मन्त्रः प्रकाशयति । ४० अस्य अयमर्थः — असुरैर्देवां पृथिवीं देवाः पूर्वोत्तरभागाभ्यां संस्कृत्य वेदिमकुर्वन् । तां
 च वेदिं देवाः पुनर्वेदेनालभन्त । सा च वेदिः पृथिवीरूपा सती पार्थिवानि व्रीह्यादीनि विस्तारितवती । किंच १०
 सा पृथिवीदेवता सर्वेषु भुवनेष्वन्तः ५० उदरान्तर्यं गर्भं विभति । तस्मात् गर्भात् सर्वस्य फलस्य दाता
 यज्ञपुरुष उत्पन्न इति । अनेन मन्त्रेणाष्टमानुवाकोक्तात् पुरोडाशनिष्पादनाद्ध्वं नवमानुवाके वक्ष्यमाणात्
 स्तम्भयजुर्हरेणात् पुरस्तात् दर्भमयेन वेदेन वेदिस्थानं संमृज्यात् । तच्च वेदिलाभाय । किं च वेदवेदिरूपं
 मिथुनं प्रजननाय भवति ॥ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति — “प्रजापतेर्वी एतानि इमश्रूणि । यद्वेदः ।
 पत्न्या उपस्थ आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजाम्” (तैत्र्या ३.३.९) इति ॥ पत्नीसमीपे १५
 प्राप्तस्य वेदस्य पुनरास्तरणं विधत्ते — “वेदः होताऽऽहवनीयात् स्तृणोति । यज्ञमेव तत्संततोत्योत्तरस्मादध-
 मासात् । त ९ संततमुत्तरेऽधमास आलभते । तं का लेकाल आगते यजते” (तैत्र्या ३.३.९) इति । वेदस्य
 बन्धनं विमुच्य गाह्यपर्यमारभ्याऽऽहवनीयपर्यन्तास्तरणेनाऽऽगामिपर्वपर्यन्तं यज्ञः संततो भवति । पुनः पर्वण्य-
 स्वाधानादिकं कृत्वा प्रतिपदि तं संततं यज्ञं कर्तुमारभते । एवं ५१-पुनः पुनस्तत्काले ५१ समागते सति यजत
 इत्यबिच्छिन्नो यज्ञो भवति ॥ २०

वेधा इति ॥ बौधायनः — “अथोत्थाय दक्षिणेन पदा वेदिमवक्रम्य ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति देव
 गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञः स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः स्वाहेति”
 (बौधायी १.२.१) इति । आपस्तम्बः — “देवा गातुविद इत्यन्तर्वेदूर्ध्वं स्तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति ।
 मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुग्रहरति” (आपस्तम्बी ३.१३.२-३) इति ॥ अन्तेऽपि बौधायनेन स्वाहाकारस्य-
 ध्याहृतत्वात् तेनावशिष्टं सर्वं होतव्यमिति लभ्यते । जुह्वादीनि तु यजमानेन यावदायुः ५१-समार्याणि । ‘तमा- २५
 हिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रैश्च’ (द्र. वैखाग्यसू २.१.९) इति शास्त्रान् ५२ । हे १गातुविदः ५३ मार्गविदः
 १देवाः, पूर्वं यं ५४ गातुं ५५ मार्गं लब्ध्वा समागताः, पुनः प्रतिनिवृत्त्य तं ५६ गातुं ५७ मार्गं गच्छत ।

३१-३१. मै- अन्तरात्मन् ; ब- अन्तरात्मना मनसोऽपि पते ।

४९. तं-तस्य । ५०. तं. त्रि१-आदरणीयम् । ५१-५१. तं-पुनः तत्तत्काले; त्रि-पुनः तत्र तत्र
 काले । *बौधायीसूत्रे ‘अथोत्थाय’ । ५२-५२. तं. त्रि-संप्राह्याणि, तं यज्ञपात्रैः दहन्तीति शास्त्रान् । ३०
 ५३. इ.उ.पा.भा- ‘मार्गविदः’ नास्ति । ५४. तं. त्रि१. हा-‘गातुम्’ नास्ति । ५५. इ.उ.पा.भा-
 ‘मार्गम्’ नास्ति । ५६. तं-त्रि१-‘गातुम्’ नास्ति । ५७. इ.उ.पा.भा.हा-‘मार्गम्’ नास्ति ।

इमं नो देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ १३ ॥

[दिवं च विद्वा गातुं त्रयोदश च]

इमम् । नः । देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा । वाते । धाः ॥ १३ ॥

[मैसं १.१.१३; कासं १.१२; ऋषिं १.१२; वासं २.१६-१८, श्रामा १.८.३]

- ५ प्रवेशात् । पृष्ठथाऽऽमन्त्रितसमुदायस्य षाष्ठिकमामन्त्रितषुदासत्वम् (पा ६.१.१९.८) । पदात्परत्वाभावात् निघाताभावः “ पृष्ठाः पति० ” (पा ८.३.५३) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः । हे देव, इमम् अस्माकं यज्ञं देवेषु अग्न्यादिषु धाः धेहि स्थापय । एवं हि सरस्वत्याह । तदनन्तरं वाचि वाग्देवतायां शब्दबलमणि च धाः । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६.८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ वाचि धाः ’ इति
- १० सरस्वत्याह । ततः पश्चादिमं यज्ञं वाते सर्वक्रियाधारे धाः स्थापय । यस्मादयं यज्ञः प्रवृत्तः तत्रैव वाते स्थापय । “ वाताद्वा अध्वर्युर्ध्वं प्रयुक्ते ” (तैत्ति ३.३.९) इत्यादि श्रावणम् । दधातेः लेटि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो युक् । “ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ” (पा ३.४.९७) इति इकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमे त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

- १५ हे देव, इमम् अस्माकं यज्ञं देवेषु इमं नः यज्ञं निधेहि । इदमाज्यं इदमस्तु । सर्वक्रियाप्रवर्तके वायौ निधेहि इदमाज्यं इदमस्तु ॥ वायुविषयेनानेन मन्त्रेण यज्ञसमाप्तिमुपपादयति—“ वायवाग्निो बद्धम् । स त्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयनीति । वाताद्वा अध्वर्युर्ध्वं प्रयुक्ते । देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमिमेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठितिं प्रजया पशुभिर्यजमानः ” (तैत्ति ३.३.९) इति । योऽध्वर्युर्ध्वं स्मात् देवात् यज्ञमुपक्रमते तस्मिन्नेव देवे यदि यज्ञं समापयेत् तर्हि स एव मुख्योऽध्वर्युः स्वादिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । ब्रह्माध्वर्युः सर्वक्रियाप्रवर्तकत्वात् वायोरेव यज्ञमुपक्रमते । “ देवा गातुविदः । गातुं यज्ञाय विद्वत् । मन्त्रस्यपिना देवेन । वातावाहः प्रयुज्यताम् ” (तैत्ति ३.७.४) इत्येतस्याधिक्यकाण्डगतस्य मन्त्रस्य प्रथमं ऋषितत्वात् । अतः समाप्तावपि ‘ देवा गातुविदः ’ इत्येष वायुविषयो मन्त्रो युक्तः ।

- यद्यप्येतावता त्रयोदशानुवाकोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानं समाप्तं तथापि दशमानुवाके
- २५ पत्नीसंहनप्रसङ्गेन पत्नीविषयौ द्वौ मन्त्रावाम्नातौ । तदानीमनुपयोगात् ब्राह्मणेन ही ‘ तत्र न व्याख्यातौ । उपवेशस्यागार्यं मन्त्रोत्पत्तिरपि कर्तव्येति तदुभयमत्र व्याख्यानं । प्रथमं तावत्

३२. मै- प्रयुक्तः ।

५८. वा.क.पा.हा-भवतोयेषु । ५९. इ.उ.त्रि.पा.हा-‘ तत्र ’ नास्ति । ६०. इ.उ.तं. त्रि.पा.हा.-क्रियते ।

६१ योक्त्रविमोक्तमन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—“ यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो वृक्ष्यते । पापीयान् भवति । यो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृक्ष्यते । वसीयान् भवति । वारुणो वै पाशः । इमं विष्यामि वरुणस्य पाशमित्याह । वरुणपाशादेवैनां मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृक्ष्यते । वसीयान् भवति ” (तैब्रा ३.३.१०) इति । योक्त्रपाशस्य वरुणो देवता, तद्वन्धस्य च ६२ सविता देवता । ततो ‘ वरुणस्य पाशं , यमबन्धीत सविता ’ (तैसं १.१.१०) इति ५ पदार्थां यथादेवतं यज्ञोपचारात् न देवताभ्य आवृक्ष्यते न विच्छिन्नो भवति । नापि दुरिद्रो भवति । सवितृप्रसूतो यथादेवतमुपचरतीति शेषः ॥ तृतीयपादे पदार्थवाक्यार्थौ दर्शयति—“ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अग्निरेवैनां धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य लोके दधाति ” (तैब्रा ३.३.१०) इति ॥ दुःखनाशाय सुखप्राप्तये च चतुर्थपादोक्तिरित्याह— “ स्योनं मे सह पत्या करोमीत्याह । आत्मनश्च यजमानस्य चानात्यै संत्वाय ” (तैब्रा ३.३.१०) इति ॥ पत्न्याः १० पूर्णपात्रविमोक्तार्थो यो मन्त्रस्तं व्याचष्टे—“ समायुषा सं प्रजयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते पूर्णपात्रे ” (तैब्रा ३.३.१०) इति । समानीयमान इति शेषः ॥ मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—“ अन्ततोऽनुष्टुभा । चतुष्पदा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्न्यै पूर्णपात्रे भवति । अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठानीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ” (तैब्रा ३.३.१०) इति । पत्नीकर्तव्यस्यावसाने ६३ यदिदं पूर्णपात्राभिमन्त्रणमनुष्टुभा क्रियते तदिदं छन्दः पादचतुष्टयोपेतत्वात् गौरिव प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिन् विषये ? पत्न्याः संबन्धनि पूर्णपात्रे १५ विषये । मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिप्रायः ? इह लोके प्रतिष्ठिता स्यामित्यभिप्रायः ६४ । मन्त्रसामर्थ्यात् सा प्रतितिष्ठत्येव ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“ अथो वाग्वा अनुष्टुक् । वाह्मिधुनम् । आपो रेतः प्रजननम् । एतस्मात् वै मिथुनात् विद्योतमानः स्तनयन् वर्षति । रेतः सिञ्चन् । प्रजाः प्रजनयन् ” (तैब्रा ३.३.१०) इति । न केवलमनुष्टुभश्छन्दोरूपत्वं किंतु वाग्मपत्वमप्यस्ति । सा च वाम्योषित् छन्दोरूपेण पुरुषेण सह मिथुनं संपद्यते । यास्तु पूर्णपात्रगता आपस्ताः प्रजोत्पत्तिसाधनं रेतः । २० एतस्मादेव यागानुष्ठानगतात् मिथुनादुत्पन्न आदित्यप्रेरितो मेघो वृष्टिद्वारेण प्रजोत्पत्तौ पर्यवस्यति । तथा च स्मर्यते—“ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टिरन्नं ततः प्रजाः ” (मनु ३.७१) इति ॥ विमुक्तयोक्त्रस्य पूर्णपात्रोदकस्य च ६५ सह स्वीकारः ६५ पत्न्या कर्तव्य इत्याह—“ यद्वै यज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा वै तस्य विमोक्तः । अग्निः शान्तिः । विमुक्तं वा एतर्हि योक्त्रं ब्रह्मणा । आदायैनत् पत्नी सहाप उपगृह्णीते शान्त्यै ” (तैब्रा ३.३.१०) इति । यथा मन्त्रेणोपहितानां २५ कपालानां मन्त्रेणैव विमोक्तः कर्तव्यस्तथा योक्त्रस्यापि योगविमोक्तवत्या रज्ज्वा कृतस्योपद्रवस्याग्निः शान्तिः युक्ता । योक्त्रं चेदानीं मन्त्रेण मुक्तमतोऽञ्जलौ तद्योक्त्रमादाय तेन सहापो गृह्णीयात् ॥ तद्ग्रहणायानयनं विधत्ते—“ अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्यां प्रजां दधाति । प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः ” (तैब्रा ३.३.१०) इति । शोभव इति शेषः ॥ पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या सुखप्रक्षालनं विधत्ते—“ सुखं विमृष्टे

६१. इ.उ.पा.हा-योक्त्रविमोक्तः । ६२. पा.हा-सूर्यः । ६३. आ.क-‘कर्तव्यस्यावसाने’ इत्यस्यानन्तरं ‘विहितम्’ ६४. आ.क-‘अभिप्रायः’ इत्यस्यानन्तरं ‘तत्र’ । ६५-६५. आ.क-सहकारः ।

- अवन्मृतस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति ” (तैत्रा ३.३.१०) इति । उत्तिष्ठेदिति विधिः ॥ अथोपवेशो मन्त्रेण परित्यक्तव्योऽतः प्रस्तौति— “ परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेशः ” (तैत्रा ३.३.११) इति । पलाशशाखामूले त्यक्तो भाग उपवेशः । स च सर्वेषां वनस्पतीनां परितो व्याप्नोति । वनस्पतिभिर्नृःसाध्यस्याङ्गारवियोजनतत्सकपालोपधानादेरनेन कृतत्वात् ॥ वेदनं
- ५ प्रशंसति — “ य एवं वेद । विन्दते परिवेष्टारम् ” (तैत्रा ३.३.११) इति । सेवकजनमित्यर्थः ॥ मन्त्रोत्पादनपूर्वकमुपवेशस्यागं विधत्ते — “ तमुत्करे । यं देवा मनुष्येषु । उपवेशमधारयन् । ये अस्मदपचेतसः । तानस्मभ्यमिहाऽऽकुरु । उपवेशोपबिद्धि नः । प्रजां पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदः । ध्रुवाननपगान् कुर्विति पुरस्तात् प्रत्यक्षमुपगृह्णति । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यक्षः शूद्रा अवस्यन्ति ” (तैत्रा ३.३.११) इति । तमुत्कर उपगृह्णीत्यन्वयः । ‘ यं देवाः ’
- १० इत्यादिर्मन्त्रः । यं पलाशशाखामूलभागं देवा मनुष्यसंबन्धियशेषु कपालोपधानाद्युपक्रमकारिणमुपवेशम-कल्पयन्, हे उपवेश, स त्वं ये पुत्रभार्यादयोऽस्मत्तोऽपक्तास्तानस्मदर्थमिहाऽऽनीयानुरक्तान् कुरु । हे उपवेश, अस्माकं समीपे प्रजादिकं विद्धि भ्याप्तं कुरु । मनुष्यान् पशून् चिरजीविनो वियोगरहितान् कुरु । अनेन मन्त्रेण तमुपवेशम् ^{६६} “ उत्करे मृत्स्वनमादिरूपे तृणादित्यागस्थाने ” ^{६७} पूर्वभागे प्रत्यक्षमुत्करं ^{६८} “ गृहं कुर्यात् । यस्मादेवं तस्माच्छोकंऽप्युपवेशवत्कर्मकराः शूद्राः स्वाग्यमिदुक्ताः स्वामिनः पुरस्तात्
- १५ सर्वदाऽवतिष्ठते ॥ निःशेषेण गृह्णन् विधत्ते — “ स्वमित्त उपगृह्णति । अप्रतिवादिन एषेनान् कुरुते ” (तैत्रा ३.३.११) इति । अप्रमुत्करे प्रवेश्य मूलं वहिर्नौवशेषवेत् । किंतु स्वविद्वान्मूलादारभ्य कृत्स्नं प्रवेशयेत् । तथा सत्येतान् भूत्यानप्रतिवादिन उत्तकारिणः कुरुते ॥ अमिचाराय मन्त्रान्तर-मुत्पादयितुं प्रस्तौति— “ दृष्टिर्वा उपवेशः । शुचर्तो वज्रो ब्रह्मणा सरक्षितः ” (तैत्रा ३.३.११) इति । अयमुपवेशः स्वत एव धाट्ययुक्तः, ^{६९} “ तत ऊर्ध्वं वह्निसंतापेन युक्तः । पुनरपि मन्त्रेण तीक्ष्णीकृतत्वात् वज्रः संपन्नोऽतोऽमिचारयोग्यः ॥ तत्र मन्त्रमुत्पाद्य विमियुक्ते — “ योपवेशे शुक् । साऽमुमृच्छतु यं द्विष्टम् इति । अथास्मै नाम गृह्ण प्रहरति ” (तैत्रा ३.३.११) इति ॥ शुक् संतापः । ‘ अमुम् ’ इत्यत्र यो द्वेष्यस्तस्य नाम गृहीत्वा तमुपवेशमग्नौ प्रहरेत् ॥ पुनरप्युत्कर्षं त्रयममि-चारायमुत्पादयति — “ निरमुं नुद ओकसः । सपरतो यः पुटन्यति । निर्बाध्येन हविषा । इन्द्र * एणं पराचरीत् । इहि तिष्ठः परावतः । इहि पञ्च जनाः अति । इहि तिष्ठोऽति रोचना यावत् । सूर्यो असद्विधि । परमां स्वा परावतम् । इन्द्रो नयतु वृत्रहा । यतो न पुनरायसि । शश्वतीभ्यः समाम्य इति ” (तैत्रा ३.३.११) इति । यः शत्रुर्युयुत्ससि अमुं स्वगृहात् त्वं निःसारय । निःशेषं जगत् बाण्यं येन तन्निर्बाध्ये तादृशं हविरुपवेशरूपं, तेनेन्द्र एनं शत्रुं पराकृत्य हिसितवान् । पराकृतव्यो दूरदेशवाची स्त्रीलिङ्गः । हे शत्रो, त्वं त्रिभ्यो लोकेभ्यो निर्गत्य त्रीन् दूरदेशान् ब्राह्मणादीनतिक्रम्य चाण्डालादिव गच्छ । यावत् सूर्यो दिव्यस्ति तावन्तं कालमभिसूर्यचन्द्ररूपास्तिलो दीप्तिरतिक्रम्य महत्त्वव्यकारे गच्छ । वृत्रहोन्द्रः त्वामत्यन्तदूरदेशं नयतु । यस्मात् दूरदेशावनेकेभ्यः संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वमपि न पुनरागमिष्यसि ॥
- ३० एतामिद्विस्तृभिर्कर्मिण्युपवेशं गृहात् वूरतो निरस्येदित्येवं विधिं स्तावकनार्येवावदोचयति— “ त्रिबुद्धा एष

६६-६६. तं-तृणादिराधिक्ये; पा.द्वा-तृणादिरूपे । ६७. इ.उ.हा.-गृह्णन्म् । ६८. आ.तं-अतः ।

* इ. “ तैत्तिरीयाः कृतणवमविनशब्दमुच्चारयन्ति ” (महाभाष्यदीपिका अर्तुहरिकता BORI पृ १) ।

वज्रो ब्रह्मणा सरक्षितः । शुचैर्वैनं विदुध्वा । एभ्यो लोकेभ्यो निर्गुह्य । वज्रेण ब्रह्मणा स्तुते ”
(तैत्रा ३.३.११) इति । मन्त्रत्रयेण तीक्ष्णीकृत एष उपवेपरूपो वज्रस्त्रिगुणो भवति । एतच्छिष्टेन
शोकेनैनं वैरिणं लोकत्रयात् ^{६०}निःसार्य मन्त्रात्मकेन ^{७०}वज्रेणाभिहितस्ति ॥ त्रिभूमिं ^{७०}खात्वा तत्रोपवेपं
^{७१}प्रतिक्षेप्तुं यजुर्वैयरूपं मन्त्रमुत्पादयति — “ हतोऽसाववधिष्मामुमित्याह स्तुत्यै ” (तैत्रा ३.३.११)
इति । स्तुतिर्हि सा । अत्र सूत्रम् — “ पञ्चभिर्निरत्येषि खनेत् वा ” (आपश्रौ ३.१४.२) इति । ५
उपवेपस्याग्नौ ^{७२}क्षेपणे ^{७३}दूरदेशनिरसने भूमौ खने च ध्यानं विधत्ते — “ यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् ।
शुचैर्वैनमर्पयति ” (तैत्रा ३.३.११) इति ॥

अत्र ^{७४}विनियोगसंग्रहः —

“ वाज्रह्माभ्यां सुचोर्ध्वो वस्वञ्ज्यात् परिधींस्त्रिमिः ।

^{७५}अक्त प्राप्या त्रिमिः सुक्षु प्रस्तरप्रादिकाञ्जनम् ॥ १ ॥

१०

मरु प्रस्तरहोमोऽयमायुरन्यभिमन्त्रणम् ।

ध्रुवा भूमिं स्पृशेद्यं प मध्यस्य परिधेर्हुतिः ॥ २ ॥

यज्ञान्ययोर्ध्वयोर्होमः ^{७६}संस्त्रा संस्त्रावकाहुतिः ^{७६}

अग्नेः सुचौ सादयित्वा धुरि ते प्रोहयेत् ^{७७}सुचौ ॥ ३ ॥

अग्ने फलीकृतेर्होमो देवा इष्टयजुर्हुतिः ।

१५

वाचि बर्हिर्हुतिर्वीते सर्वहोमोऽत्र विंशतिः ॥ ४ ॥ ”

अथ सीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“ क्रयाय प्रतिपत्तयै वा चमसेवादिभक्षणम् ।

क्रयाय पूर्ववन्मैवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥

अक्रीतयजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेन सा ।

२०

प्रतिपत्तिः संस्कृतिस्त्वात् सत्रेषु न निवर्तते ॥ ” (जैन्या १०.२.११-१२) इति ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः । अस्ति च इष्टौ इष्टाप्राशिन्नादिभक्षः । तत्र भक्षेण क्रीतानामृत्विजां
स्वाधीनत्वसंभवात् दक्षिणेव क्रयार्थं भक्ष इति पूर्वः पक्षः । यागदेवतायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो
यजमानो न तेन क्रेतुं शक्नोति । किञ्च — “ यजमानपञ्चमाः समुपहूयेढां प्राश्नन्ति ” (इ. आपश्रौ ३.२.११)
इत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते । तत्साहचर्यात् ऋत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । २५
तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः । तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन ^{७८}
सत्रेषु न बाध्यते ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ चतुर्धा कार्य आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्धा करणं सर्वदोषो वाऽऽग्नेयमात्रगम् ^{७९} ॥

३०

६९. तं-निरस्य । ७०-७०. तं-वज्रेण हिनस्ति भूमिम् । ७१. तं-प्रक्षेप्तुम् । ७२. तं-प्रहरणे ।

७३. आ.तं-दूरदेशे निरसने । ७४. उ.पा.भा.हा-विनियोगः । ७५. आ-अक्तमाप्या ; तं-अक्तं प्राप्य ।

७६-७६. आ-संस्त्राव स्त्रावकाहुतिः । ७७. इ.उ-प्रेरयेत् । ७८. इ.उ.पा.भा.हा-संस्काररूपत्वेन ।

७९. इ.उ.क.पा.भा.हा-मात्रगः ।

उपलक्षणताऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वशेषता ।

अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्याग्नेयता ततः ॥

नाग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ।

तैत्तिरीयस्मिन् पुरोडाशे चतुर्थीकरणस्थितिः ॥ ” (जैम्या ३.१.३४-३६) इति ॥

- ५ दूर्वापूर्णमासयोः श्रूयते “आग्नेयं चतुर्थी करोति” (त्र. तैत्तिरीय ३.३.८; आपञ्चौ ३.३.२) इति । तत्राऽऽग्नेयवद्वेन्द्राग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरभिसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशाश्रयमुपलक्ष्यते । ततश्चायाणां शेष इति चेत् । मैवम् । न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धितः संबन्धमात्रेऽन्विहितः, किंतु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवलो द्विदेवत्ययोः पुरोडाशयोर्न देवता । अतो देवतैकदेशेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाऽऽग्नेये चतुर्थीकरणं व्यवतिष्ठते ॥

- १० तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्थं ब्रह्मणाय वा ।

भक्षाश्रुतेः क्रयार्थोऽतो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥

देवतायै समस्तस्य कष्टस्तरत्वात् स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मणं तत्र युज्यते ॥ ” (जैम्या ३.४.३७-३८) इति ॥

- १५ चतुर्थीकृतस्य पुरोडाशस्य भागान् यजमान “एवं निर्दिशेत् — “ इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमभ्वर्योः । इदमग्नीधः ” (तैत्तिरीय ३.३.८) इति । सोऽयं निर्देशो न ब्रह्मणार्थः । ब्रह्मणस्याश्रुतत्वात् । ततो श्रुतिदानेन तान्निवजः परिशेषमयं निर्देशः । अथश्च तदङ्गीकारादुत्सारेण स्वरूपेनाप्युपपद्यते । तस्मात् स्वकीयभागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते इमः — “ अग्नेये कृष्टं निर्वपामि ” (तैत्तिरीय १.१.४) इति कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थं संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावाच्च युक्तः परिक्रयः । ब्रह्मणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वात् युक्तम् । अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य ब्रह्मणार्हत्वात्, ब्रह्मणेन कर्मकराणामुत्साहजनानां च “ तद्ब्रह्मणार्थो निर्देशो युज्यते ॥

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम्

“ वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः ।

एकः “काण्डद्वये पाठा दृष्टव्यस्वामिनाश्रुभौ ॥ ” (जैम्या ३.८.१९) इति ॥

- २५ दूर्वापूर्णमासयोः “ वाजस्य मा ” (तैत्तिरीय १.१.१३, १.१.४) इत्ययं मन्त्रोऽप्यर्थुकाण्डे यजमानकाण्डे चाऽऽस्मातः । तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तं न पठेदिति चेत् । मैवम् । काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रूमाभ्यां पठमीयः । तयोः पठितोरन्तर्गमेकोऽस्ति । अनेन मन्त्रेण “ प्रकाशितमर्थमनुष्टास्यामीत्यर्थुर्मनुते । अत्र न प्रमदित्यामीति यजमानः ॥

“ चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

- ३० “ प्रस्तरं शास्त्रया सार्धं ग्रहरेत् प्रह्वतिस्त्वयम् ।

शास्त्राया अर्थकर्म स्यात् प्रतिपत्तिरुपोक्षिता ॥

प्रह्वतिः प्रस्तरं यागः शास्त्रायाः साहचर्यतः ।

अप्युत्साहजनं इति शास्त्रां प्रयोजयेत् ॥

हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव ह्रतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ” (जैम्या ४.२.७-९) इति ॥

वर्षापूर्णिमासयोः श्रूयते— “ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति ” (आपश्चौ ३.६.६) इति । तत्र शाखाप्रहरणमर्थकर्म । कुतः ? प्रहतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च— ‘ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ’ इत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य चिन्तितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्यात् शाखाप्रहरण-
मपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय ऋतुसाकल्यप्रयोजनाय* क्रियमाणमर्थकर्म । ततः प्रहर-
णेन पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते भ्रूमः— ‘ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ’
इत्यत्र हरतिधातोर्यागवाचित्वं नोक्तं किंतु मान्त्रवर्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः ।
शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र स्वाध्यायार्थपरित्याग-
मेवाऽऽचष्टे । तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाशशाखाया उपयोगान्तराभावात् यागदेशे
अवकाशलाभाय यत्र कल्पवृक्षं परित्यागे प्राप्ते शाखेणाऽऽहवनीये त्यागो विनियम्यते । तेन च शास्त्रीय-
त्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टार्थः । यथा राज्ञा चर्चितस्य ताम्बूलस्य
सौवर्णे पतद्ब्रह्मे प्रक्षेपस्तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मतया तदभावेऽपि^{१६} ऋतुवैफल्यभावात्
पौर्णमास्यां^{१७} स्वसिद्धहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ॥

“ वृष्टाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

१५

“ क्षिया नास्ति स्वामिभावः पुंलिङ्गेन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावद्भावविवक्षितम् ॥

अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।

टाडिविभक्तिविकारादेर्यस्तत्प्रकृतेर्न तु ॥ ” (जैम्या ६.१.६-७) इति ॥

‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात् सोऽधिकारः क्षिया नास्ति । २०
न च प्रहृक्त्ववत् लिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववत् लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् प्रकृत्यर्थतया
तु प्रहृक्त्ववत् विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते भ्रूमः— अस्ति क्षियाः^{१९} कर्मसु अधिकारः । कुतः ? पुंलिङ्गस्या-
विवक्षितत्वात् । न ह्येकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं किंतुद्देश्यगतत्वम् । इहापि यः
स्वर्गकामः स यजेतेति वचनम्यक्तौ पुंलिङ्गयोद्देश्यगतत्वेन^{२०} अस्ति विवक्षितत्वम् । न च
प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । स्त्रीलिङ्गं तावद्वावादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु ‘ वृक्षान् ’ इत्यस्मिन्
द्वितीयाद्यद्वचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिप्रेयज्यते । एवं ‘ कुलम् ’ इत्यस्मिन् प्रथमैकवचने
नपुंसकाभिप्रेयक्तिः । तस्मात् लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावाद्बुद्ध्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च क्षिया अस्त्यधिकारः ॥

तत्रैवाभ्यविवक्षितम् —

“ तंपतिभ्यां पृथक् कार्यं सह वाऽख्यातसंख्यया ।

^{२१} पृथक् मैवमवैगुण्यात्^{२२} कर्त्रेभ्यं देवतैक्यवत् ॥ ” (जैम्या ६.१.८) इति ॥ ३०

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया वा^{२३} अस्त्यधिकारः
देवकर्तृत्वाय तंपतिभ्यां^{२४} पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् । वैगुण्यप्रस्तात् । कर्मणि तत्र तत्र

* जैम्याविस्तरे— ‘ ऋतुसाकल्यप्रयोजनाय ’ इति । ८५. उ-विनियम्यते । ८६. आ—‘ अपि ’
नास्ति । ८७. तं—स्वसिद्धये (हे)तुभूता ; भा—स्वसिद्धिहेतुभूताम् । ८८. इ.उ.पा.भा.हा—पृथक्सा-
ध्यायस्य । ८९. तं—अभिधानात् । ९०. तं—कर्मणि । ९१-९१. इ.उ.क.तं.पा.भा.हा—पृथगेवमवैगुण्यात् । ३५
९२. इ.उ—सुद्धेव ।

- पत्न्यवेक्षणं ! यजमानावेक्षणं चेत्युभयमप्याम्नातम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं लुप्येतेत्यवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकवचनं विरुद्धम् । 'अग्नीषोमौ देवता' इत्यत्र यथा ध्यात्सक्तयोर्देवत्वात् देवतैक्यं तथा दंपत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् । तस्मात् दंपत्योः सहाधिकारः । तथा सति "ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता" (तैत्रा ३.३.५) इति वाक्येन ५ कर्मणि न्यूनाङ्गपूरणं पत्न्या क्रियत इति यदुक्तं तत्सुस्थितम् ॥

अथ व्याकरणम् ॥ वाजस्येत्यत्र "वज्र व्रज गतौ" इत्यस्मात् धातोर्दृष्टः कर्मणि व्रजन्तः (पा ३.३.१९) । ततो मित्वादाद्युदात्तः (पा ६.१.१९७) । प्रसञ्जशब्दोऽप्यस्यमाप्तः (पा ३.३.५७) । ततस्तत्र धायादिस्वरः (पा ६.२.१४४) । एवं सर्वं १३-यथायोग्यमुच्चेयम् १३ ॥

इषे त्वाद्या यजुर्मन्त्राः काचित् काचिदुदीरिता ।

१०

१४-तां तामृचं विविष्यात्र वप्मि १४ छन्दोऽनुब्रूये ॥

- "सावित्रियर्चा" (तैत्रा ३.३.४), "अनुब्रूमर्चा" (तैत्रा ३.३.२), "वैश्वदेव्यर्चा" (तैत्रा ३.३.९) इति ब्राह्मणेन ध्यात्वातत्त्वात् सन्ति १४ यजुषां मध्ये समाम्नाता ऋचः । देवो वः सवितो प्रार्षत्यस्विति द्विपदा विराड् गायत्री । आप्यायध्वमिति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ रुद्रस्य हेतिरित्येकपदा त्रिष्टुप् । भुवा अस्मिन्नित्यपि तद्वत् । प्रेयसगादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवक्त्रा इत्येकपदा त्रिष्टुप् । उर्वन्तरिक्षमित्येकपदा १५ गायत्री । संपृच्यध्वमिति गायत्री । देवो वः सवितोऽपुनास्विति गायत्री । अवभृतमित्येकपदा गायत्री । परापूतमित्यपि । दीर्घमन्वित्येकपदा त्रिष्टुप् । यानि धर्म इत्यनुष्टुप् । समापो अन्निरित्युपरिष्ठाद्बृहती । अदम्यः परीत्येकपदा गायत्री । अमृतरित्येकपदा गायत्री । देवस्य सवितुः सब इति द्विपदा गायत्री । पुरा क्रूरस्येत्येकपदा त्रिष्टुप् । उदादायेति त्रिपदा त्रिष्टुप् । आशासाना, सुप्रजसस्वेत्यनुष्टुभौ । इमं वि ध्यामीति त्रिष्टुप् । समाधुषेत्यनुष्टुप् । देवो वः सवितोऽपुनास्विति गायत्री । वीतिहोत्रमिति २० गायत्री । एता असद्वित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यष्टरित्येकपदा गायत्री । पाहि माऽग्र इति द्विपदा गायत्री । वाजस्य मोवृज्ममं चेत्यनुष्टुभौ । यं परिधिमिति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् । स१स्त्रावमागा इति त्रिष्टुप् । मन्वितरेषामपि मन्त्राणामनेन ध्यायेनाक्षरमात्रासंख्याविशेषमुपवीक्ष्य यत्किंचित् छन्दः कल्प्यतामिति चेत् । न । यजुषां छन्दःकल्पने श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा च ब्राह्मणं पूर्वमेवोदाहृतम्— "तन्नोमयोर्ममा१सा । आमि स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्य- २५ जामित्वाय" (तैत्रा ३.३.४) इति । तत्र यजुर्निषेध्य छन्दोऽभिधीयते १४ । ततो यजुषां छन्दो न श्रुतेरभिमतम् । तथा १०-सति स्वशक्त्या १० किञ्चिन्नूतनं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किन्तु १०-सति स्वशक्त्या १० छन्दोः कर्षणं यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामुचि छन्दो जानीयात् ॥ १८-ऋचामेव छन्दोविधानात् १८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

३०

१३-१३. उ.त.हा- 'यथायोग्यम्' नास्ति ; ३- 'यथायोग्यमुच्चेयम्' नास्ति । १४-१४. आ.पा. हा-ताद्यायुचं विविष्यात्र वप्मि; तं-तां तामृचं विविष्यात्र तस्मिन् । १५. आ.पा.हा-सर्वं । १६. तं-छन्दो विधीयते । १७-१७. तं-च स्वयुक्त्या १८-१८. इ.उ.त.पा.भा.हा- 'ऋचामेव छन्दोविधानात्' नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

प्रयोदशानुवाके दर्शपूर्णमासमन्त्राः 'समाप्ताः । अथ तद्विकृतिमन्त्रा वक्तव्याः । विकृतिषु चाऽऽध्वर्यवमन्त्राणाम् २-अतिदेशे वैधवास्तत्वात् ३-हौत्रा एवानुशिष्यन्ते । ततः प्रपाठकानामस्त्यानुवाकेषु काम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याः क्रमेणोच्यन्ते । तत्रेष्टयो द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । ३-तत्रास्मिन्ननुवाके द्वितीयकाण्डस्यद्वितीयप्रपाठकस्य सार्धप्रथमानुवाकोक्तकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते ३ । काम्या याज्या इति याज्ञिकसमाख्याबलादिष्टिकाण्डस्य याज्याकाण्डस्य च परस्परं संबन्धः । इष्टिविशेषमन्त्रविशेषसंबन्धस्तु लिङ्गक्रमाम्बामवगन्तव्यः । यद्यप्येकैक एव मन्त्रः स्वस्वदेवताप्रकाशकस्तथापि दर्विहोमत्वव्यावृत्तये प्रतीष्टि मन्त्रद्वयं प्रयोक्तव्यम् । एतच्च ४-वास्तोष्पतीय-होमप्रस्तावे समागन्तव्यम् — “यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यात् । पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय ” (तैसं ३.४.१०) इति । एतयोश्च लक्षणमाज्यभागव्याख्याने पठिष्यते — “पुरस्ताद्धोमा पुरोनुवाक्या भवति । जातानेव आतृष्यान् प्र णुदते । उपरिष्टाद्धोमा याज्या जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते ” (तैसं २.६.२) इति । यस्या ऋचः पूर्वार्धे देवतालिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धे तल्लिङ्गं चेत् याज्या सा भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् क्वचिदेतत् ध्यमिचरति । तत्र सर्वत्रा-म्नानक्रमो नियामकः । पुरस्तादागन्ताः पुरोनुवाक्याः, पश्चादागन्ताः याज्याः । तस्मादिष्टिक्रमं मन्त्रक्रमं च परीक्ष्यैकैकस्याम् इष्टावेकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्तद्युग्मसमान-लिङ्गको मन्त्र आगन्तव्यते तत्र क्रमानुसारेणोत्तरेष्टौ ५-मन्त्रयोजने लिङ्गां बाध्येत, पूर्वैष्टौ तद्योजने क्रमो बाध्येतेति चेत् । न । बाध्यतां नाम ६-क्रमः, अस्य ७-दुर्बलत्वात् । ८-यदि पूर्वैष्टौ तृतीयमन्त्रस्य पृथक्प्रयोजनाभावः तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मान्तरं पूर्वयुग्मेण समानलिङ्गं तत्र याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु । यद्विष्टावेक्ये मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्तद्वन्मन्त्रयुग्म-स्यैकत्वे सति तदीयदेवताविषयाणामिष्टीनाम् आधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्पन्ताम् । तद्यथा—इहैव तावत्तादृशम् ९-उपलभ्यते । ‘उमा वामिन्द्राग्नी’ इत्यादय इन्द्राग्निलिङ्गाश्चत्वारो मन्त्राः । १०-ऐन्द्राग्नेष्टयस्तु फलभेदेन षडगन्ताः । तत्र ११-प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिस्र आद्या इष्टयो विकल्प्यन्ते ॥

तासु तिसृषु प्रथमामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति— “प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागृहता १ सोऽध्यायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपागृहतामिति स २-प्रासाधयताम् ३-प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी तं निरवपत् तावस्मै प्रजाः ४-प्रासाधयताम् ” (तैसं २.२.१) इति । अपागृहतामाच्छादितवन्तो । २५-अध्यायदक्षिन्तयत् । प्रासाधयतां प्रकटीकृतवन्तौ ॥

प्रस्तुतामिष्टिं विधत्ते — “इन्द्राग्नी १२ वा एतस्य प्रजामपगृहतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न बिन्दत ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो बिन्दते प्रजाम् ” (तैसं २.२.१) इति । यः पुरुषो यौवनादिना प्रजोत्पादनसमर्थोऽपि प्रजां न लभते तस्येन्द्राग्नी प्रतिबन्धकौ । तयोरुक्तः पुरोडाशो भागस्तेन तौ सेवते ॥

द्वितीयामिष्टिं विधत्ते — “ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सखातेषु ३०-बेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताम्यामेवेन्द्रियं वीर्यं आतृष्यत्य वृक्षे वि पाप्मना आतृष्येण

१. तं-समापिताः । २-२. तं-अतिदेशेनैव प्राप्तत्वात् । ३-३. इ.उ.तं.पा.भा.हा-‘तत्रा-स्मिन्ननुवाके.... उच्यन्ते’ नास्ति । ४. इ.उ.पा.भा.हा-वास्तीष्पतीये होमः । ५-५. तं-तन्मन्त्र-योजनलिङ्गम् । ६-६. अ१.तं-क्रमस्य । ७. आ-यदि न, इ.उ.हा-यदि तु; पा.भा.-यदि ननु । ८. आ.पा.-पृथक्प्रयोजनात् । ९. तं-बाहुभ्ये । १०. तं-उपपद्यते । ११. इ.उ.-प्रथममन्त्रविषये; ३५-तं-प्रथमयुग्मविषये । १२-१२. इ-‘प्रासाधयताम्’ इन्द्राग्नी’ नास्ति; उ.पा.भा.हा-प्रासाधयतामिन्द्राग्नी ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यौ उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दाताराविषा५ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । आहुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्वै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥

५ “ प्रजापतिः प्रजा असृजत । ताः सृष्टा इद्रानी अपागूहताम् ” (तैसं २.२.१) इत्यस्मिन् प्रश्ने काम्या इष्टय आम्नाताः । तत्र “ रेन्द्राग्नेमेकादशकपाळं निर्वपेत् प्रजाकामः ” इति प्रथमा । तस्यामियं पुरोनुवाक्या — ‘ उभा वामिन्द्राग्नी ’ इति त्रिष्टुप् चतुष्पदा ॥ अयं च सर्वोऽनुवाको वैश्वदेवकाण्डम् । हे ^१इन्द्राग्नी, ^२वा ^३युवां ^४उभा उभौ । द्वितीयाद्विचनस्य “ सुपां सुष्टुक् ” (पा ७-१-३९) इत्याकारः । “ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ” (पा ८-२-५)

१० इत्युदात्तत्वम् एकादेशस्य । ‘ हुवे ’ इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । युवाम् आहुयामि । किमर्थम् ? ^१आहुवध्यै आभिमुख्येन होतुं आहुतिप्रदानेनाराधयितुम् । जुहोते : “ तुमर्ये सेसेनसेअसेनूक्से-कसेनघ्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शष्यैशष्यैन्तवेतवेद्वेत्तवेतः ” (पा ३-४-९) इति कध्यैप्रत्ययः । किंच राधः ^२अलं हविक्षणम् । “ सुपां सुपो भवन्ति ” (द. पाभा ७-१-३९) इति

जयते ” (तैसं २.२.१) इति । सज्जाताः समानजन्मानो ^१बन्धुभृत्यादयः । अष्टेतर्गं क्षेत्रविषयं, ^{१४}क्षेत्रं सूर्यविषयं ^{१४} च वैरिणो यत्सामर्थ्यं तदुभयमिन्द्राग्नी बकाल् बिनाशयतः । स्वयं तु पापिष्ठैव वैरिणा विरुध्यमानो अयं प्राप्नोति ॥

तृतीयामिष्टिं विधत्ते — “ अप वा एतस्मादिष्टिर्घ्न्यं वीर्यं कामति यः संप्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नेमेकादशकपाळं निर्वपेत् संप्राममुपप्रयास्यच्चिन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निष्टिर्घ्न्यं वीर्यं घत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति तश्च संप्रामम् ” (तैसं २.२.१) इति । युद्धार्थं ^{१५}परसैन्यं प्रति ^{१५} प्रयास्यतो भयावेशात् ^{१६}हृत्पादादीन्निष्पगता शक्तिरपक्रामति । इन्द्राग्नी तस्य जैर्यमुत्पाद्येद्विघ्नशक्तिं समाधत्तः ^{१७} ॥

उमेति ॥ एतासु तिसृष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह — “ उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यौ उभा राधसः सह मादयध्वै । उभा दाताराविषा५ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ” इति ॥ हे ^१इन्द्राग्नी, युवामुभौ ^२हुवे आहुयामि । किमर्थम् ? ^३आहुवध्यै साकश्येन होतुम् । न चात्राश्वमेधपुरुषमेधादावधादेरिव ^{२५}युवयोर्होमद्रव्यत्वं ^{२५} शङ्कनीयम् । अस्ति ह्यत्र राधशब्दवाच्यं पुरोडासद्रव्यरूपमन्नम् । तेनाह्वेन युवामुभौ ^{१५}परस्परयुक्तौ हव्येष्टिमाहुयामि । इष्टान्यामावाभ्यां किं तवेति चेत् । युवामुभावधानां धनानां च ^२दातारौ, अतोऽन्नस्य लाभाय युवामुभावाहुयामि ॥

१. मे-‘ अस्मिन् ’ नास्ति । २. मे-‘ युवाम् ’ नास्ति । ३. त.ति- इन्द्राग्नी इत्यस्य । ४. मे- ओदनम् ।

१३. तं-बन्धुभ्रातृव्यादयः । १४-१४. तं-क्षेत्रविषयम् । १५-१५. अ१.आ.क.तं.पा.भा.हा-पर-

१६. तैम्वपमोम् । १६. इ.उ.पा.भा.हा-दस्तपादादिष्वता । १७. तं-समादधाते । १८. इ.उ.पा.भा.हा-
१९. अ१.क-परस्परं युक्तौ ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अश्रव॑ हि भूरि॒दाव॑त्तरा वां विजामातुरु॒त वा घा स्या॒लात् ।

अथा सोम॑स्य प्रय॒ती युव॑भ्यामिन्द्रा॒ग्नी स्तोमं॑ जनयामि नव्य॑म् ॥

अश्रवम् । हि । भूरि॒दाव॑त्तरेति॑ भूरि॒दाव॑त्-तरा । वाम् ।

विजामातुरिति॑ वि-जामातुः । उ॒त । वा । घ । स्या॒लात् ।

अर्थ । सोमस्य । प्रय॒तीति॑ प्र-य॒ती । युव॑भ्यामिति॑ युव॑भ्याम् ।

इन्द्रा॒ग्नी इतीन्द्र॑-अ॒ग्नी । स्तोमं॑ । ज॒नया॑मि । नव्य॑म् ॥

तृतीयार्ये पष्ठी । हेतौ वा पञ्चमी । १ उभा युवां १ सह एव यौगपद्येनैव नैकैकश्येन राघसा १ मादयध्वे मादयितुं सहैव तर्पयितुं वा आह्वयामि । मदर्प्यन्तात् तेनैव सूत्रेण शध्वैप्रत्ययः (पा ३.४.९) । सार्वधातुक्रत्वात् णिलोपो (पा ६.४.५१) न क्रियते । अनयोरेवाह्वाने कारणमाह— युवामेव ह्युभौ १ इषाम् अन्नानां १ रयीणां धनानां क्षेत्रपुत्रपश्वादीनां १ दातारौ । “ सावेकाचः ० ” १० (पा ६.१.१६८) इति, “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति च पष्ठीबहुवचनस्योदात्तत्वम् । तस्मात् १ वाजस्य अन्नस्य १ सातये लाभाय । “ ऊतियूति ० ” (पा ३.३.९७) इत्यादिना उदात्तः क्तिनिपातितः । “ जनसनखनां सञ्जलोः ” (पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । तौ तादृशौ उभौ युवां १ ह्वे आह्वयामि । ह्वयतेः “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “ ह्वः संप्रसारणम् ” (६.१.३२), “ अम्यस्तस्य च ” (पा ६.१.३३), “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ अश्रवम् ’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ इतश्च युवामेवाह्वयामीति हेत्वन्तरमाह— भूरि ददातीति भूरिदावा । “ आतो मनिन् ० ” (पा ३.२.७४) इत्यादिना वनिप्प्रत्ययः ।

अश्रवमिति ॥ अथ याज्यामाह — “ अश्रव॑ हि भूरि॒दाव॑त्तरा वां विजामातुरु॒त वा घा स्या॒लात् । अथा सोम॑स्य प्रय॒ती युव॑भ्यामिन्द्रा॒ग्नी स्तोमं॑ जनयामि नव्य॑म् ” इति ॥ लोके हि २० स्वदुहितुरत्यन्तप्रियो विशिष्टो जामाता दौहित्रादिरूपाः प्रजा बह्वीर्ददाति, स्यालश्च स्वयं दक्षो भगिनीस्तेहेन गृहधनरक्षणाय दासदासीरूपाः प्रजाः बह्वीः प्रददाति । ताभ्यामपि १ वाम् २० अतिशयेन बहुप्रजाप्रदौ युवामित्यश्रवम् । २१ अतो हे १ इन्द्राग्नी २२, युवाभ्यां २३ सोमसदृशस्य पुरोडाशस्य प्रदानेन अवधीये चित्ते नूतनं हर्षरूपचित्तवृत्तीनां १ स्तोमं संपादयामि ॥ अत्रोदाहृतयोराद्यो मन्त्रः पुरोनुवाक्या । यागात् पुरस्तादेवताह्वानायाध्वर्युप्रैषमनु होत्रा वक्तव्यत्वात् । ‘ इन्द्राग्निभ्यामनुग्रूहि ’ इत्येतादृशोऽध्वर्युप्रैषः । २५ द्वितीयो मन्त्रो याज्या । इज्यतेऽनयेति तद्व्युत्पत्तिः । अत एवात्र ‘ यज ’ इति प्रैषः पठ्यते ॥

उत्तरासु तिसृष्विष्टिषु प्रथमां विधत्ते — “ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण धीर्यते यः संग्रामं जयत्येन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप भावति । तावेवास्मिन्निन्द्रियं

२०. आ.क.—‘ वाम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ भूरिदावतरौ ’ । २१. आ.क.—अथातः । २२. आ.क.—‘ इन्द्राग्नी ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ युवाभ्याम् ’ । २३. आ.क.—‘ युवाभ्याम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ सोमस्य प्रयती ’ । ३०

- ततः प्रकर्षविवक्षायां तरप्प्रत्ययः । “ भूरिदानस्तुट् ” (पा ८.२.१७ वा २) इति तुडागमः । द्वितीयादिवचनस्य “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्^५ (पा ६.२.१३९) । यस्मादहं युवां भूरिदावत्तरौ^५ अश्रवं युवां दातृतमावशृणवम् । शृणोतेर्लुक् शपो लुक् (पा २.४.७३) । कस्मात् पुनरतिशयिनाविवृत आह—^५ विजामातुः । विषावयोरूपादि-
 ५ भिगुणैः^५ विहीनो जामाता विजामाता । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । विजामाता हि कन्यालोभात् कन्यावते भूरि धनं ददाति; तस्मै यथा वैगुण्यमनादित्य कन्यां प्रयच्छति, तस्मादपि युवां दातृतमावशृणवम् ।^५ उत^५ वा अपि वा^५ स्यात्तात् युवां दातृतमावशृणवम् । स्यालो^५ भार्यायाः भ्राता^५ । सोऽपि भगिनीस्नेहेन^५ तद्भर्त्रे भूरि धनं ददाति । यस्मादेवमाम्यामपि युवां दातृतमावशृणवं, तस्मात् युवामेवाह्वयामि । घशब्दः पादपूर्णे प्रसिद्धौ वा ।
 १० “ ऋचि तुनुष ” (पा ६.३.१३३) इत्यादिना तस्य संहितायां दीर्घः । “ अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वं व्यञ्जनपरः । देवाशीकासुम्नास्यर्तावयुनाद्दयाघोवयाशुद्धा* ” (तैप्रा ३.१-२) इति पदकाले ह्रस्वत्वम् ।^५ अथ एतस्मात् कारणात् । “ निपातस्य च ” (पा ६.३.१३६) इति संहितायां दीर्घत्वम् ।^५ सोमस्य सोमसदृशस्यास्य हविषः^५ प्रयती प्रयत्या प्रदानेन । “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीयैकवचनस्य
 १५ “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हे^५ इन्द्राग्नी । पादादिखात् षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) ।^५ युवभ्यां युवाम्याम् । आत्माभावश्छान्दसः ।^५ स्तोमं स्तोत्रं^५ जनयामि करोमि^५ नव्यम् अभिनवम् । “ वस्वपसोककविक्षेमवचोनिष्केवलोक्यजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेम्यश्चन्दसि स्वार्थे यद्वक्तव्यः ” (द्र. पामा ५.४.३०) इति यत्प्रत्ययः । “ यतोऽनावः ” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । एवमनेन स्तोत्रेण तृसौ
 २० युवां दातृतमौ प्रजां मे दत्तमिति । “ इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामपगूहतः ” (तैसं २.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

वीर्यं घत्तो मेग्निरेण वीर्येण व्यृण्यते ” (तैसं २.२.१) इति । बुद्धयनेमेग्निरेणतस्य वीर्यस्य व्यृद्धिः ॥

द्वितीयामिष्टिं विधत्ते — “ अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति य एति जनतामैन्द्राग्रमेका-
 २५ दशकपालं निर्वपेज्जनतामेव्यसिन्द्राग्नी एव स्वेन भागवेवेनोप चायति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं घत्तोः

५. व-स्वरः । ६. मै- ‘ गुणैः ’ नास्ति । ७. व- ‘ तस्मै ’ नास्ति; तं. ति. यं- सः । ८-८. मै- भार्याभ्राता । ९. तं. ति. व- ‘ स्नेहात् । * ‘ दया अथा’ इत्यादिच्छेदः तैप्रा-व्याख्याकर्ता माहिषेयेकेत्यते । सूत्रेणानेन, संहितायां दीर्घः ‘ अथायुः’ पदकाले ‘ अथायुः’ इति ह्रस्वो भवतीति माहिषेयस्व अभिप्रायः ।

काम्ये हि याज्यापुरोनुवाक्याः]

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् (१) ।

उभा हि वा२ सुहवा जोहवीमि ता वाज२ सद्य उशते धेष्ठा ॥

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीरिति दास-पत्नीः । अधूनुतम् ॥

साकम् । एकेन । कर्मणा ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवजातमिति नव-जातम् । अद्य ।

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । वृत्रहणेति वृत्र-हना । जुषेथाम् (१) ।

उभा । हि । वा२ । सुहवेति सु-हवा । जोहवीमि ।

ता । वाज२ । सद्यः । उशते । धेष्ठा ॥

अथ “ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् संप्राप्तं जित्वा ” (तैसं २.२.१) इत्यस्य १०
पुरोनुवाक्या— “ इन्द्राग्नी नवतिम् ” इति गायत्री त्रिपदा ॥ हे “इन्द्राग्नी । षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम्
(पा ६.१.१९८) । “नवतिं नवतिसंख्याकाः” १० पुरः असुराणां पुरीः शत्रूणां वा । “दासपत्नीः
दासाः उपक्षपयितारः प्रजानां, तादृशाः पतयः स्वामिनो यासां पुराम् । दंसिः सौत्रो धातुरुप-
क्षयवृत्तिः । “ दंसेष्टनौ न आ च ” (उ ६.९.८) इति टप्रत्ययः । बहुव्रीहौ “ विभाषा
सपूर्वस्य ” (पा ४.१.३४) इति नकारः । “साकं सहैव एकेन कर्मणा प्रहरणलक्षणेन १५
तादृशीः पुरः “अधूनुतम् अकम्पयतं नाशितवन्तौ । धूञ् कम्पने स्वादिः । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः ।
क्रैयादिकाद्वा धूजो विकरणव्यत्ययेन श्रुप्रत्ययः । तस्मादेवं महानुभावौ युवाम् इमं यजमानं
संप्राप्ते जितवन्तमनुगृहीतम् अस्मिन्निन्द्रियादिकं धत्तम् । “ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्घ्यते ”
(तैसं २.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—“शुचिम्” इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ “शुचिं निर्दोषं स्तोमं स्तोत्रं नव- २०
जातं नवम् अभूतपूर्वं जातं जननम् अस्येति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) ।

सहेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति ” (तैसं २.२.१) इति । २४विजिगीषुकथार्थं स्वविद्याप्रकटनाय वा
सभां जिगमिषोर्वैर्यंशरूपं २५वीर्यापक्रमणं भवति ॥

तृतीया त्वैन्द्राग्नेष्टिः पौष्णचरुक्षैत्रपत्यचरुभ्यामुपरिष्ठात् २६ विधास्यते ॥

इन्द्राग्नी इति ॥ तासु त्रिष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह — “ इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधू- २५
नुतम् । साकमेकेन कर्मणा ” इति ॥ दासाः प्रजानामुपक्षपयितारस्तस्करप्रभवस्ते पतयो यासां पुरीणां ता
दासपत्न्यः । हे “इन्द्राग्नी, तादृशीर्नवतिसंख्याकाः “पुरः युगपत् एकेनैव प्रहारकर्मणा युवां क्षपयतम् ॥

शुचिमिति ॥ याज्यामाह — “ शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।
उभा हि वा२ सुहवा जोहवीमि ता वाज२ सद्य उशते धेष्ठा ” इति ॥ हे वृत्रहणौ इन्द्राग्नी,

१०. ब-“संख्यायुक्ताः ।

३०

२४. आ.पा.द्वा-विजिगीषुकथासु । २५. तं-वीर्यापकुण्ठनम् । २६. अ१.तं-“चरुभ्यामूर्ध्वम् ।

- “अथ अस्मिन्नहनि । हे ^१इन्द्राग्नी, पादादित्वात् न निहन्यते । षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ^२वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ युवाम् । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इत्यादिना आकारः । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् निहन्यते । ^३जुषेयां सेवेयां, ^४नु क्षिप्रम् । “ ^५आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ” (पा ८.१.७२) इत्यविद्यमानवत्त्वात् ^६न निहन्यते । लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) विकरणस्वरः । ^७हि यस्मात् ^८उमा उभौ ^९वां युवां ^{१०}सुहवा स्वाह्वानी आहूयमानावप्यरोषौ । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः अनैमित्तिके संप्रसारणे कृते, आतोयुचोऽप्रसङ्गात् ” (पा ३.३.१२८) “ ईषदुःसुपु कृच्छाकृच्छर्येषु खल् ” (पा ३.३.१२६) इति खल्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् १० (पा ६.२.१३९) । ‘ उमा सुहवा ’ इति “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । ईदृशौ ^{११}वां युवां ^{१२}जोह्वीमि भृशमाह्वयामि । ह्यतेर्यह्वत् । “ अम्यस्तस्य च ” (पा ६.१.३३) इति संप्रसारणम् । “ यद्वो वा ” (पा ७.३.९४) इति ईडागमः । “ हि च ” (पा ८.१.३४) इति निघाते निषिद्धे “ अम्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । ^{१३}ता तौ युवां ^{१४}वाजम् अन्नम् ^{१५}उशते कामयमानाय यजमानाय । “ शतुरनुमो नद्यजादी ” (पा ६.१.१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ^{१६}सद्यः तदानीमेव ^{१७}धेष्ठा धातृतमौ । धानकर्मणो दधातेस्तृचि “ तुश्छन्दसि ” (पा ५.३.५९) इति इष्टन्प्रत्ययः । “ तुरिष्ठेमेयःसु ” (पा ६.४.१५४) इति तृशब्दस्य छोपः । पूर्ववत् विभक्तेराकारः । तौ तादृगुणौ युवां यस्मात् जोह्वीमि, तस्मादिमं स्तोमं जुषेयाम् । अस्मिन्निन्द्रियादिकं च धत्तमिति ॥

- २० “अथ ^१स्तोमं ^२जुषेयां सेवेताम् । कीदृशम् ? ^३शुचिं निर्वोषं, नवीः ^४ऋक्षिभिरोर्वैर्जातं जन्म यस्य तं ^५नवजातम् । ^६सुहवा ^७रोषगर्वोदिरहिततया सुखेन होतुं क्षत्र्यौ युवामुभौ यस्मात् ^८जोह्वीमि आह्वयामि तस्मात् तावुभौ युवां कामयमानाय यजमानाय ^९वाजं ^{१०}सद्यः ^{११}धत्तम् । तदिवसुत्तरार्धोक्तम् १०-अर्धं, न-१० स्तोत्रम् ॥

- यथोक्तकर्मप्रयोगान्तःपातिनमपरं वागं विधत्ते — “ पौष्णं चक्ष्मनु निर्वपेत् पूषा वा इन्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप चावति स पूषास्मा इन्द्रियं वीर्यमनु प्र २५ यच्छति ” (तैत्ति २.२.१) इति । वीर्यं प्रवदानाभिन्द्राग्नी अनु पूषा प्रयच्छति ॥

११-११. तं. ति. ब-द्वयोरप्यामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वात् । “ शुदीहस्तोऽयं पाठः । मैसूर पुस्तके लिखितपुस्तकेषु ‘ आतोयुजोऽ’ इति लभ्यते ।

२७. आ. का. पा. हा-अन्नविशेषैः । २८. अ१. इ. उ. त. मां. हा-‘ सुहवा ’ नास्ति । २९. क-‘ धत्तम् ’ ३० इत्यास्यानन्तरं ‘ दत्तम् ’ । ३०-३०. हा-अन्नमेव न, अ१. तं-‘ नृत्तन ’; क-‘ नृत्तनमन्त्रे न ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥

पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धिर्यधियः सीषधाति प्र पूषा ॥

वयम् । उ । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वाजसातय इति वाज-सातये ।

धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥

५

पथस्पथ इति पथः—पथः । परिपतिमिति परि-पतिम् । वचस्या ।

कामेन । कृतः । अभीति । आनद । अर्कम् ॥

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्राग्रा इति चन्द्र-अग्राः ।

धिर्यधियमिति धिर्य-धियम् । सीषधाति । प्रेति । पूषा ॥

अथ संप्रामं जित्वा जनतामेष्यतः “पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्” (तैसं २.२.१) इति १०
पौष्णश्चरुः अनुनिर्वाप्यत्वेनाम्नातः । १३तत्रेयं पुरोनुवाक्या—‘वयम्’ इति गायत्री त्रिपदा ॥
हे पथः पते १३सन्मार्गस्य १४दर्शयितः । “षष्ठ्याः पतिपुत्र” (पा ८.३.५३) इत्यादिना
विसर्जनीयस्य सकारः । “सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” (पा २.१.२) इति षष्ठ्यन्तस्य
पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यन्तामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । हे पूषन्, वयम् उ वयमेव त्वाम्
अयुज्महि योजयामः । “छन्दसि लुङ्लट्लिटः” (पा ३.४.६) इति लङ् । “बहुलं १५
छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । कमिव ? रथं न रथमिव । उपरिष्टादुपा-
चारत्वात्* उपमानार्थो नशब्दः (द्र. निरुक्त १.४) । किमर्थम् ? धिये कर्मणे कर्मसिद्धयर्थम् ।
“सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीर्विशेष्यते, वाजसातये
वाजोऽन्नं स सन्यते लभ्यते अस्याम् इति । १५अधिकरणार्थे क्तिनि-१५ “जनसनखनाम्”
(पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । “मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः” २०
(पा ६.२.१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं १५ बाधित्वा दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२)
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशकर्मसिद्धयर्थं त्वां योजयाम इति ॥

तत्रैव याज्या—‘पथस्पथः’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् । पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य ।

धयमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—“वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयु-
ज्महि” इति ॥ हे सुमार्गपते पूषन्, वयम् एव त्वां रथम् इव योजयामः । किमर्थम् ? धिये भीयते २५
अनुष्ठीयत इति धीः कर्म । कीदृशै धिये ? वाजस्याश्वस्य सातिर्लाभो यस्याः सा वाजसातिस्तस्यै ॥
पथस्पथ इति ॥ याज्यामाह—“पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यान-
डर्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धिर्यधियः सीषधाति प्र पूषा” इति ॥ फलकामेन प्रेरितोऽहं

१२. मै—तत्र । १३. ब—सर्वस्य मार्गस्य ; मै—मार्गस्य । १४. मै—पालयितः । *निरुक्त-
मनुस्य श्रुततामापादितोऽयं पाठः । मैसूरपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘उपरिष्टादुपचारत्वात्’ इत्यस्ति । ३०
१५. ति—अधिकरणे क्तिन् । १६-१६. ति. ब—मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिनोत्तरं ।

[काम्येऽपि च]

- “कस्कादिषु च” (पा ८.३.४८) इति विसर्जनीयस्य सकारः । “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त-
लोपः” (पा ६.१.१६१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “अनुदात्तं च” (पा ८.१.३) इत्याग्नेडित-
स्थानुदात्तत्वम् । ^१परिपति परिपालयिनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।
^२अर्कं स्तोतव्यम् । अर्कं स्तवने । कर्मणि घञ् (पा ३.३.१९) । अर्चतेर्वा घञ् । “चजोः
५ कु धिष्यतोः” (पा ७.३.५२) इति कुत्वम् । उभयत्रापि उञ्छादित्वात् (पा ६.१.१६०)
अन्तोदात्तत्वम् । ईदृशं हि पूषणम् । ^{१०}कामेन ^{११}कृतः ^{१२}कामेन वशीकृतो जनः । ^{१३}वचस्या वचसा
स्तोत्ररूपेण । तृतीयैकवचनस्य याजदेशः (पा ७.१.३९) । ^{१४}अम्यान् अमिप्राप्नोति तस्मादहमपि
^{१५}अथ त्वाम् ^{१६}उपागतोऽस्मीति भावः । अशू व्यासौ । “छन्दसि बृहल्लेटि” (पा ३.४.६)
इति लङ् । श्रम् । परस्मैपदे व्यत्ययेन हल्ङ्घादिङोपे (पा ६.१.१६८) ब्रश्वादिना षत्वम्
१० (पा ८.२.३६) । यद्वा नशेर्गतिकर्मणः लुङि “मन्त्रे घस” (पा २.४.८०) इति
लेर्लुक् । “छन्दस्यपि दृश्यते” (पा ६.४.७३) इत्याडागमः । ^{१७}सः पूषा ^{१८}नः अस्मभ्यं
^{१९}रासत् ददातु । रातेर्लेटि “सिब्वल्ले लेटि” (३.१.३४) इति सिप् । “लेटोऽडाटौ”
(पा ३.४.९४) इत्याडागमः । किं ददातु ! ^{२०}शुरुषः शोकस्य रुषः निवारयित्रीः ।
क्विप् (पा ३.२.१७८), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । पृषोदरादित्वात्
१५ (पा ६.३.१०९) व्यञ्जनस्य लोपः । काः पुनस्ताः ? ^{२१}चन्द्राग्राः ओषधीः, चन्द्रः हिरण्यम् असित-
जातिर्वा चन्द्रः, स अग्रं प्रधानमीश्वरो वा यासां ताः, अस्मभ्यं ददातु ^{२२}इदानीं प्रज्ञावतामेव धनवत्तया
प्रयोजनमिति तां प्रार्थयते ‘ धियं धियम् ’ इत्यादिना चतुर्थेन पादेन ॥ सर्वा धियं प्रज्ञाम् ।
सः पूषा ^{२३}प्रसीषधाति ^{२४}प्रकर्षेण सीषधाति साधयत्वस्माकम् । सिध्यतेर्ष्यन्तात्, धातुत्वे
^{२५}कृते लेटि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः, द्विर्वचनादि ^{२६}“बहुलं
२० छन्दसि” (पा ७.४.७८) इत्यम्यासस्येत्वम् । तुजादित्वात् (पा ६.१.७) अम्यासस्य
दीर्घत्वम् ^{२७}। वर्णव्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम् । “लेटोऽडाटौ” (पा ३.४.९४) इत्याट् ^{२८}।
“छन्दस्युभयथा” (पा ३.४.११७) इति लेट आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । “इणोः”
तस्य तस्य ^{२९}सम्मागस्य परिपालकं पूषापरपर्यायमर्कं स्तोत्ररूपेण वचसाऽमियासवानस्मि । सोऽस्मभ्यं
शोकनिरोधिका ^{३०}रासत् प्रयच्छतु । कास्ताः ? ^{३१}चन्द्राग्राः ^{३२}चन्द्रवदाह्लादनसाधनमग्रं यासां ता
२५ ओषधीः । किं च ^{३३}पूषा ^{३४}धियं धियं तत्तद्विषयां ^{३५}प्रज्ञां ^{३६}प्र ^{३७}सीषधाति प्रकर्षेण साधयतु ॥

- १७-१७. मै- ‘कामेन कृतः’ नास्ति । १८-१८. ति. पं. ब- अमुम् । १९. ब-इत्यादिनाऽऽ-
डागमः । २०-२०. तं. ति. पं. ब- शुरुषः शुश्रुवो निरोधीरेव चन्द्राग्राः निर्मकाः । यद्वा शुं शुधं
दारिद्र्यं वा निरुणद्धीति शुरुषः । २१. मै- ‘प्रसीषधाति’ नास्ति । २२. तं. ति. ब- आत्वे । २३-२३.
मै- सप्तल्लुद्विर्वचनानि । २४. मै- दीर्घः । २५. मै- इत्यात्वम् ।
३०. ३१. आ. क. पा. हा- मार्गस्य । ३२. अ१. इ. उ. तं. मा. हा- ‘चन्द्राग्राः’ नास्ति । ३३. पा. मा.
हा- चन्द्रवदास्वादनम् । ३४-३४. इ. उ. हा- धियं तत्तद्विषयम् ; पा. मा- धियं न तत्तद्विषयं । ३५-३५. अ१.
इ. उ. त. पा. मा. हा- ‘प्रसीषधाति’ नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुनरोवाक्याः]

क्षेत्रस्य पतिना वयम् हितेनैव जयामसि ।

गामश्च पोषयित्वा स नो (२) मृडातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेन । इव । जयामसि ।

५

गाम् । अश्वम् । पोषयित्नु । एति । सः । नः (२) । मृडाति । ईदृशे ॥

क्षेत्रस्य । पते । मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । ऊर्मिम् । धेनुः । इव । पयः । अस्मासु । धुक्ष्व ।

मधुश्चुतमिति मधु-श्चुतम् । घृतम् । इव । सुपूतमिति सु-पूतम् । मृतस्य । नः । पतयः । मृडयन्तु ॥

(पा ८.३.५७) इति षत्वम् । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन च्लेः “ णिञि० ” (पा ३.१.४८)

इत्यादिना चङ्द्विचिनादिः । णौ चङ्धुपधाया ह्रस्वत्वम् (पा ७.४.१) ॥

१०

“ क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेत् जनतामागत्य ” (तैसं २.२.१) इत्यस्य पुरोनुवाक्या

२६-“ क्षेत्रस्य ” इति-२६ चतुष्पदाऽनुष्टुप् ॥ १क्षेत्रस्य २स्यनिष्पत्त्याधारस्य । ३पतिना पत्या-

धिष्ठात्रा । “ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ” (पा १.४.९) इति घिसंज्ञा । तेनानुगृह्यमाणा ४वयं

५जयामसि जयामः । “ इदन्तो मसि ” (पा ७.१.४६) इति इकारः । केनेव ? ६हितेन

७इव । यथा हितेन मित्रेण जनेन ८अभिन्नं जयति, एवं क्षेत्रपतिना जयेम । किं जयेम ?— १५

९गाम् १०अश्वं ११पोषयित्नु पोषकमन्नादिकं प्रजाम् । आकारः समुच्चये । गां चाश्वं च पोषयित्नु

च । पुषेर्ण्यन्तात् “ स्तनिह्विपुषि० ” (उ ३.१.६) इत्यादिना इत्नुच्प्रत्ययः । “ अयाम-

न्ताल्वाभ्येत्विष्णुषु ” (पा ६.४.५५) इति णेरयादेशः । १२सः च क्षेत्रपतिः १३नः अस्मान्

१४मृडाति मृडयतु सुखयतु । मृड सुखने तौदादिकः । “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्याडा-

गमः । १५ईदृशे यथोक्ते १६गवादावर्थे अस्मान् स्वामित्वेन स्थापयित्वा सुखयतु । “ त्यदादिषु दृशः ” २०

(पा ३.२.६०) इति कव् । इदम् ईशादेशः (पा ६.३.९०) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्

(पा ६.२.१३९) । अत्र यणादेशसवर्णदीर्घयोरकरणेन १७ तृतीयचतुर्थपादौ १८ पूरयितव्यौ ॥

तत्रैव याज्या—“ क्षेत्रस्य पते ” इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे १९क्षेत्रस्य २०पते । पराङ्ग-

इष्टयन्तरं विधत्ते—“ क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेत् जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रतितिष्ठति ”

(तैसं २.२.१) इति ॥ क्षेत्राणां भूभागस्वात् भूमेः क्षेत्रपतित्वम् । २६अर्थवाद्गतप्रतिष्ठाकामोऽत्राधिकारी ॥ २५

क्षेत्रस्येति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह— “ क्षेत्रस्य पतिना वयम् हितेनैव जयामसि । गामश्च पोष-

यित्वा स नो मृडातीदृशे ” इति ॥ १हितेन पुत्रादिना यथा गवादिजयस्तथा २क्षेत्रस्य ३पतिना ४गाम् ५अश्वं

पोषकमन्नादिकं च ६वयम् ७आ समन्तात् जयामः । ८सः क्षेत्रस्य पतिः ९ईदृशे गवादौ मां सुखयतु ॥

क्षेत्रस्य पते इति ॥ याज्यामाह— “ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु

२६-२६. मै-“ क्षेत्रस्य इति ” नास्ति । २७. मै-निष्पत्त्याधारस्य । २८. पं. अधिष्ठाता; तं. ति. ३०

ब-अभिष्टिता । २९. तं. ति. ब-गवाद्यश्वार्थे । ३०. तं. ति-दीर्घत्वयोरकरणेन । ३१. ब-पयौ ।

३६. इ.उ.पा.भा.हा-अर्थवाद्गत० ।

- वद्भावेन षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-११८) । 'मधु-
मन्तम्' ऊर्मि मधुरेण क्षीरादिना तद्वन्तमूर्मिम् ; अरणशीले गवादिस्समुदायम् । " अतैरूक्ष " (उ ४९.३) इति ऋ गतौ इत्यस्मात् मिप्रत्ययः । ऊकारध्वान्तादेशः । 'मधुश्रुतं मधुरं
क्षीरादिकमासिञ्चन्तं' न केवलं मधुमन्तम्, अपि तु 'सर्वदा प्राणिभ्यः स्वयम्' । 'श्रुतिर्'
५ आसेचने । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । 'वृत्तम्' इव 'सुपूतम्' ।
" सुः पूजायाम् " (पा १-४-९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । " स्वती पूजायाम् " (द्र. पाभा २-२-१८ वा ४) इति प्रादिसप्तमः । तेनान्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६-२-२) । गतित्वाभावात् " सूपमानात् क्तः " (पा ६-२-१४५) इत्येवं न
भवति । ईदृशं गवादिसमुदायम् 'अस्मासु' 'भुक्ष' स्वयमेव भुक्ष अस्मद्वान्सन्त्येन, यथा
१० 'धेनुः' पयः स्वयमेव दुग्धे दोग्ध्वास्त्येन । कर्मकर्तृत्वं लकारः । " न दुहस्तुनमाम् " (पा ३-१-८९) इति यक्प्रतिषेधः । 'यद्वा—' क्षेत्रम् ' इत्यप्याह्वयने । गवादिसमुदायं क्षेत्राणि ।
दुहिः स्वरितेत् (पा १-३-७२) । किञ्च 'कृतस्य' 'यज्ञस्य' पतयः उभ्यादयो देवाः 'नः'
अस्मानस्मदीयं वा त्वया दीयमानं गवादिसमुदायं 'मृडयन्तु' सुखयन्तु । " तन्दस्सुगयथा " (पा ३-४-११७) इति णिच्ः सार्वधातुकत्वेन ऋश्वाह्यपृथगुणाभावः (पा ७-३-८६) ॥

- १५ भुक्ष । मधुश्रुतं वृत्तमिव सुपूतस्य नः पतयो मृडयन्तु " इति ॥ हे 'क्षेत्रस्य' 'पते', 'धेनुः'
'पयः' इव त्वम् 'अस्मासु' माधुर्यरसोपेतमूर्मिवत् पुनः पुनराभ्युपेतं द्रव्यान्तरेष्वपि स्वमाधुर्य-
स्त्राविणं वृत्तवत् पर्युक्षितवद्गोषाभावेन 'सुपूतं' नाच्छिरेरफलेषु खण्डगुह्यामोक्षपदार्थसमूहं 'भुक्ष' ।
यज्ञस्य 'पतयः' अस्मान् 'मृडयन्तु' ॥

अवशिष्टामैन्द्राग्नेष्टि विधत्ते — " ऐन्द्राग्नेकादशकपाटमुपरिष्टाज्जिर्वेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं

- २० जीर्वेसुपरिष्टावात्मन् धत्ते " (तैसं २-२-१) इति । क्षेत्रपत्यश्चोर्ध्वमिषमिष्टिः । अत्रापि जीर्वेकामोऽधि-
कारी । अनतामागयेति क्षेत्रपत्यस्य काष्ठ उपरिष्टावादिष्यस्य काष्ठः । अत्र याजमानुवाक्ये
पूर्वमेवोक्ते ॥

इष्टयन्त्रं विधत्ते — " अग्नये पबिद्धते पुरोवाप्तमष्टकपाठं निर्वेद्यो वर्कः पूर्णमासयाजी

- २५ सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयेत् यथो वा एवोऽन्यपथेनेति । को वर्कः पूर्णमासयाजी
सन्नमावास्यायां वा पौर्णमासीं वातिपादयत्यग्निमेव पदिहृत्स्वरेण आगधेयेनोप धावति स
एवैनमपथात् पन्थामपि मयत्यनङ्गान् दक्षिणा वही इदेष समृद्धयै " (तैसं २-२-२) इति ।

३२. तै. ति. पं- तत्सर्वदा । ३३. तै. ति. ब- 'भुक्ष' इत्यस्यानन्तरं 'तं गवादिसमुदायं कर्तुं
पुष्टाः यत्नम्' । ३४. ति. ब- यथा ।

काम्येऽतिष्ठतिहेतुवाक्यः]

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सु-पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् । युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूर्यिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः-उक्तिम् । विधेम ॥

“अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा ५
गौर्णमासी वाऽतिपादयेत्” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“अग्ने नय” इति
त्रिष्टुप् चतुष्पदा ॥ हे ^१अग्ने ^२देव, ^३सुपथा शोभनेन मार्गेण शास्त्राविरुद्धेन । “परादि-
छन्दसि” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “आद्युदात्तं द्रव्यञ्छन्दसि”
(पा ६.२.११९) इति तु न भवति, अन्तोदात्तत्वात् पथिन्शब्दस्य, क्त्वादिर्वा द्रष्टव्यः
(पा ६.२.११८) । “न पूजनात्” (पा ५.४.६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । ईदृशेन १०
मार्गेण ^४अस्मान् ^५नय । किमर्थम् ? राये धनाय हविर्लक्षणाया; त्वदीयहविःसंपादनयोग्या वयं यथा
नवामः तथा कुर्वित्यर्थः । त्वं हि ^६विश्वानि ^७वयुनानि ज्ञानान्यभिप्रायान् ^८विद्वान् । “अजिय-
मिशीकृत्यश्च” (उ ३.४.८) इत्यजेरुनन्प्रत्ययः । “अजेर्व्यघञपोः” (पा २.४.५६)
इति वीभावश्च । किञ्च—^९एनः पापं दर्शपूर्णमासातिपत्तिलक्षणम् ^{१०}अस्मत् अस्मत्तः ^{११}युयोधि
अपनय । यौतिः पृथग्भावे । लोटि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । १५
“वा छन्दसि” (पा ३.४.८८) इत्यपित्त्वाभावेन अङित्वात् “अङितश्च”
(पा ६.४.१०३) इति धिभावः । कीदृशमेनः ? ^{१२}जुहुराणं कुटिलस्वभावम् । हुच्छी
कौटिल्ये इत्यस्मात् धातोः ^{१३}“हुच्छेः सनो लुक् लङोपश्च” (उ २.५.७) इत्यानच्प्रत्ययः ।

पर्वणि पर्वण्यप्रमादेन तदिष्टेरनुष्ठानं ^{१४}विद्यमानः पन्थाः । कस्मिंश्चित् ^{१५}पर्वणि प्रमादेनानुष्ठा-
नाभावोऽपथः । ^{१६}अस्मिन् विषये प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः । यस्मादेषोऽनङ्वान् भारं वहति तस्मात् २०
समृद्धये भवति ॥

अग्न इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह —“अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव
वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्ति विधेम” इति ॥ हे ^१अग्ने,
त्वं दर्शपूर्णमासेष्टिकलरूपाय धनाय ^२अस्मान् अतिपाददोषरहितेन सुमार्गेण ^३नय । हे ^४देव, त्वं
विश्वान् मार्गान् वेत्सि । नरकहेतुत्वेन ^५कुटिलम् अतिपादरूपं पापमस्मत्तो वियोजय । बहुतमां २५
नमस्कारोक्तिं तव करवाम ॥

३५. मे-‘धातोः’ नास्ति ।

३७. आ.पा.भां.हा-विद्यमानम् । ३८. इ.उ.पा.भां.हा-कस्मिन् । ३९. त-‘पर्वणि’ नास्ति ।
४०. तं-तस्मिन् । ४१. इ.उ.-भूफलम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छक्नवाम तदनु प्रवोढुम् ।

अग्निर्विद्वान्त्स यजात् (३) सेदु होता सो अघ्वरान्त्स ऋतुन् कल्पयाति ॥

एति । देवानाम् । अपीति । पन्थाम् । अगन्म् ।

यत् । शक्नवाम । तत् । अन्विति । प्रवोढुमिति प्र-वोढुम् ॥

५

अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् (३) । सः । इत् । उ । होता ।

सः । अघ्वरान् । सः । ऋतुन् । कल्पयाति ॥

हुच्छितुमिच्छति जुहुराणम् । यद्वा—इ प्रसङ्गकरणे, ^{१६}जौहोत्यादिकः, तस्मात् ताच्छीलिके (पा ३.२.१२९) चानशि शपः श्लुः (पा २.४.७५) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.१.१०३) इत्युत्वम् । तदर्थं वयं ^{१७}ते तुभ्यं ^{१८}भूयिष्ठां बहुतमां ^{१९}नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं १० ^{२०}विधेम क्रियास्म । विध विधाने । आशिषि लिङ् । “ लिङ्माशिषि ” (पा ३.१.८६) इत्यङ् । यासुडादिः (पा ३.४.१०३) । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । नमस आशुदात्तत्वम् । “ पयो वा एषः ” (तैसं २.२.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या— ‘ आ देवानाम् ’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ ^{२१}देवानां ^{२२}पन्थां पन्थानं कर्म- १५ मार्गं वयम् ^{२३}आ ^{२४}अगन्म् आगता भूयास्म । “ मन्त्रे घसह्वर ” (पा २.४.८०) इत्यादिना लेल्लुक् । यद्वा—“ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “ पथिमथोः सर्व-नामस्थाने ” (पा ६.१.१९९) इति पथिन्शब्दस्याशुदात्तत्वम् । द्वितीयैकवचनेऽपि व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) “ पथिमध्यभुक्षामात् ” (पा ७.१.८५) इत्यात्वम् । ये वयं कालातिपस्या कर्ममार्गात् प्रच्युतास्तेऽपि वयम् । यद्वा—यतः कर्ममार्गात् प्रच्युताः तमपि पन्थानमागन्म् । २० किं काल्त्वेन सर्वं निर्वोढुं शक्यत इत्यत आह—^{२५}यत् ^{२६}शक्नवाम यावत् किञ्चिदेव विषये अनुष्ठातुं शक्नुयाम । लोच्याडागमः (पा ३.४.९२) । सतिशिष्टो विकरणस्वरः (पा ६.१.१५८ वा ९) । ^{२७}तत् ^{२८}अनु ^{२९}प्रवोढुं तच्छक्यं कर्मजातम् अनुक्रमेणाविच्छेदेन निर्वोढुं पन्थानमगन्म् । अविच्छेदेन च अनुष्ठानं प्रवाहः । प्रवोढुमित्यत्र “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शक्त्या कर्मप्रवाहो लक्ष्यत इति लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्

२५ आ देवानामिति ॥ तत्र याज्यामाह—“ आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छक्नवाम तदनु प्रवोढुम् । अग्निर्विद्वान्त्स यजात् सेदु होता सो अघ्वरान्त्स ऋतुन् कल्पयाति ” इति ॥ तस्मात् पयो वयं पूर्वं अष्टाः तम् ^{२६}अपि ^{२७}देवानाम् ^{२८}पन्थामगन्म् । किं कर्तुम् ? ^{२९}यत् कर्म-नुष्ठातुं शक्नुमः ^{३०}तत् ^{३१}अनु क्रमेण ^{३२}प्रवोढुम् । अविच्छेदेनानुष्ठानं प्रवाहः । यद्यप्यहं न जानामि तथाप्ययं पथिकृत् ^{३३}अग्निः अपराधं समाधातुं वेति । अतः ^{३४}सः अस्मदर्थं यक्षयति ।

३० ^{३५}सः एष देवानामाह्वता । सः एवातिपञ्चात् यज्ञानुवाकिकर्त्ता कल्पयिष्यति ॥

३६. मै- जुहोत्यादिकः । ३७. मै- ‘ वयम् ’ नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

(पा १.४.८४) । यद्वा-तदिति लिङ्गव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) नपुंसकत्वम् । तं पन्थानमनु
प्रवोढुं यस्माद्वयं शक्नुवाम । संभावने लोट् । तस्मात् तमागन्म^{३८} वयमिति । ननु तदवस्थमेव
कर्मणो वैकल्यं, कथं वा ^{३९}तन्निर्वोढुं शक्यत इत्यत आह—^{४०}सः एव खल्व^{४१}अग्निः
पथिकृन्नामा^{४२}यज्ञात् यजेत् । अविगुणं यागे निर्वर्तयिष्यति अनतिपन्नतां कर्मणः
संपादयिष्यति । लेट आडागमः (पा ३.४.९४) । कोऽस्य विशेष इत्यत आह—^{४३}
^{४४}विद्वान् सम्यग्वागसंपादनोपायज्ञः । ननु देवानां यागेऽतिपन्ने किमग्निना शक्यमित्यत
आह—^{४५}सः एव खल्वग्निः^{४६}होता देवानां साधु आह्वाता । ह्वयतेस्तुनि “बहुलं लन्दसि”
(पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् । देवाः खल्वग्निना ह्वयमानाः कर्मणो वैगुण्यमनादृत्य
आगमिष्यन्तीति । अधुना किमग्निना ^{४७}अशक्यं कर्तुमिति प्रतिपाद्यते । ^{४८}सः खल्वग्निः
^{४९}अध्वरान् यागान्^{५०}कल्पयाति कल्पयति अकालकृतानपि फलप्रदानसमर्थान् करोति । यद्वा—^{५१}
अध्वरान् ध्वरैः कर्मणो वारकैः कालातिपत्यादिदोषैः रहितानस्मान् अस्मद्यागान् वा करोतु ।
एवं हि “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं लभ्यते । ननु कालो
बलवान्, तत् कथं तदतिपत्तिः अग्निना परिहर्तुं शक्यत इत्यत आह—^{५२}सः एव खल्वग्निः
^{५३}ऋतून् कालावयवान् कल्पयाति, आदित्यात्मनाप्यग्नेरेवावस्थितत्वात् । यः कालस्यैव स्रष्टा स
कथं ^{५४}विपन्नं कालम्^{५५}अविपन्नं कर्तुं न शक्नुयात् इति भावः । ^{५६}अत्र ‘सः’ इति पदं ^{५७}
चतुः प्रयुज्यते । तत्र संहितायां प्रथमस्य “एतत्तदोः” (पा ६.१.१३२) इति प्रथमा
लुप्यते । द्वितीयस्य तु “सोऽचि लोपे चेत्” (पा ६.१.१३४) इति लुप्यते ।
तृतीयस्य तु “अतो रोः” (पा ६.१.११३) इति रोरुत्वे गुणे च कृते, “अनुदात्ते च
कुधपरे” (पा ६.१.१२०) इति रोः प्रकृतिभावः । चतुर्थस्य तु “भोभगोअघोअपूर्वस्य
योऽशि” (पा ८.३.१.७) इति यत्वे कृते, “लोपः शाकल्यस्य” (पा ८.३.१.९) ^{५८}
इति लुप्यते । लोपस्य च असिद्धत्वात् (पा ८.२.१) गुणो न क्रियते ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते — “अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्न-
वत्यमिव चरेदग्निमेव व्रतपतिः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं व्रतमा लम्भयति । व्रत्यो
भवति” (तैसं २.२.२) इति । अव्रत्यं यागव्रतविरोध्यनुतवादादिकं सोऽग्निरेवैनमवत्यचारिणं
व्रतं प्रापयति । तत् उत्तरेषु यागव्रतेषु योग्यो भवति । अत्र मन्त्रकाण्डे पथिकृल्लिङ्गं मन्त्र- ^{५९}
युग्मं पूर्वमाह्वातमुदाहृतम् । ^{६०}व्रतलिङ्गमुपयुदाहरिष्यते । ^{६१}मध्यवर्तिनि तु युग्मे विशेषलिङ्गाभावेऽ-
प्युभयसाधारणाह्निर्दर्शनात्^{६२} पूर्वत्र विकल्पितमित्याहुः केचित् । अपरे तूत्तरत्र विकल्पितमिति
मन्यन्ते । आचार्यास्तु पूर्वत्रैव स्विष्टकृतः संयाज्ये इति मन्यन्ते ॥

३८. मै-तमागताः । ३९. मै-निर्वोढुम् । ४०. ब-न साधु शक्यम् । ४१-४१. मै-विपन्नकालम् ।
४२. ति. ब-तत्र ।

३०

४२. क-व्रतलिङ्गमुप । ४३. आ. भां-मध्यवर्ति । ४४. आ-साधारणलिङ्गदर्शनात् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो । महिषीव त्वद्वयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभावसो ॥

महिषी । इव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उदिति । ईरने ॥

तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या—‘यद्वाहिष्ठम्’ इति चतुष्पदानुष्टुप् ॥ वाहिष्ठं

५ वाहयितृ तमं प्रीतेः प्रापयितृ । स्तोत्रमेव चेदं भवति । तस्मादीदृशं यत् स्तोत्रं तत् अग्नये अग्न्यर्थमेव । अग्निरेव रमणीयं स्तोत्रमर्हति । तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण त्वामेव स्तौमीति भावः । वाहयितृशब्दात् “तुच्छन्दसि” (पा ५.३.५९) इति इष्टन्प्रत्ययः ।

“तुरिष्ठमेयःसु” (पा ६.४.१५४) इति तृशब्दलोपः । व्यत्ययेन तस्यासिद्धत्वम् अनाद्यत् “टेः” (पा ६.४.१५५) इति टिलोपः । यद्वा—वाह प्रयत्ने इत्यस्मात् धातोः

१० तृजन्तात् इष्टन्प्रत्ययः । अभीष्टनिर्वहणं प्रयत्नः । हे विभावसो तेजोधन, त्वमपि बृहत् प्रशस्तं मदीयं स्तोत्रम् अर्चं बहू मन्यस्व अङ्गीकुरु । किमिति देवतान्तरं मुक्त्वा अग्निरेव स्तूयत इत्यत आह—त्वत् त्वत्तः रयिः धनम् उत्पद्यते । उदीरते इति वक्ष्यमाणबहुवचनान्तमत्र एकवचनान्तविपरिणामेन संबध्यते । कस्मादिव ! महिषी इव । महान् ऋयिः महर्षिः महेश्वरः । पृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९) आकारस्येत्वम् । रेफलोपश्च । ततः

१५ पञ्चम्येकवचनस्य “सुपां सुलृक्” (पा ७.१.३९) इति लृक् । महाराजादिवत् त्वत्तो धनमुत्पद्यते । वृषादित्वात् (पा ६.१.२०३) आद्युदात्तत्वम् । यद्वा—महिष्येव गृह्यते, यथा राजभार्यायाः रत्नादिकं धनं लभन्ते एवं त्वत्तोऽपि । “अविमह्योष्टिपञ्च” (उ ४८) इति महोः टिषचि कृते, टिष्वात् ङाप् (पा ४.१.१५) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (६.१.१७४) ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते, “महिष्यापाढयोर्जायेष्टकाद्या चेत्” (फि ६८)

२० इत्याद्युदात्तत्वम् । किञ्च—वाजाः अत्रान्यपि त्वत्तः उदीरते उत्पद्यन्ते । ईर गतौ कम्पने च, इत्यादिकोऽनुदात्तेत् ॥ “आत्मनेपदेष्वनतः” (पा ७.१.५) इत्यादेशः ॥

यद्वाहिष्ठमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—“यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो ।

महिषीव त्वद्वयिस्त्वद्वाजा उदीरते” इति ॥ यत् प्रायश्चीयं हविः तद् अग्नये बृहत् भवतु । हे विभावसो, फलप्रदानेन मां पूज्य । यथा महिषी मया दत्तं कार्पासवर्गं तिलपिष्टादिकं अक्षयित्वा

२५ बहुक्षीरादिना पूजयति तद्वत् । तथा सति त्वत्तुप्रहात् जयं कम्प्यतेऽन्नानि चोत्कर्षेण संपद्यन्ते ॥

४३. ब-अनाश्रित्य । ४४-४४. तं. ति. पं. ब-पूर्वसर्ग ईकारः आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां (ब-दिवोदासादीनां) छन्दस्युपसंख्यानम् । यद्वा-महिषीव राजमार्गं, साऽपि महिषी । मत्वर्थीय ईकारः । पञ्चम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलृक्’ इति लृक् । महाराजादिवत् । ४५. मै-‘वनं’ नास्ति । ४६. मै-लभते ।

* शुद्धीकृतोऽयं पाठः । मैसूरपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘महिष्यापाढयोरिष्टकाद्यावाम्’ इति पाठः दृश्यते ।

इ. डॉ. देवस्यली-संपादित-फिदपूजावृत्तौ टिप्पण्याः (पृ. ५२, १३२) ।

हाम्येष्टियाज्यापुरोनुवाच्याः]

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् ।

स्वस्तिभिरिति स्वस्ति-भिः । अतीति । दुर्गाणीति दुः-गानि । विश्वा ॥

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी ।

भव । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥

५

तत्रैव याज्या— ‘अग्ने त्वम्’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे ^१अग्ने, ^२त्वं ^३नव्य,
^४नव एव नव्यः— “वस्त्रपसोककविक्षेमवर्चोनिष्केवलोक्यजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेम्य-
च्छन्दसि स्वार्थे यद्वक्तव्यः” (द्र. पामा ५.४.३०) इति स्वार्थे यत्प्रत्ययः ।
“यतोऽनावः” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । ^५अस्मान् ^६अति ^७पारय १०
अतिक्रम्य पारय । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अविकलकर्मणः कुरु । किमतिक्रम्य ? ^८विश्वा
विश्वानि । “शेच्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.१.७०) इति लोपः । ^९दुर्गाणि दुःखेन गच्छन्ति
पेषु तानि दुर्गाणि विध्यपराधलक्षणानि पापानि । “सुदुरोधिकरणे” (पा ३.२.४८ वा ३)
इति गमेर्ङः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । तान्यतिक्रम्यास्मान् पारय ।
“अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् । नव्यो अस्मानिति १५
“प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे” (पा ६.१.११५) इति प्रकृतिभावः । ^{१०}स्वस्तिभिः शोभनैर्मागैः
दुर्गातिक्रमणोपायभूतैः । ^{११}अस गतौ— “क्वित्तौ च संज्ञायाम्” (पा ३.३.१७४)
इति क्विच् । “तितुत्र” (पा ७.२.९) इतीट्प्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६.२.१३९) । किंच ^{१२}नः अस्माकं तत्र वसतां ^{१३}पूः नगरी निवासस्थानं ^{१४}पृथ्वी
विस्तीर्णा महावकाशा अविकलकर्मफलोपभोगयोग्या भवत्विति शेषः । पृथुशब्दः कुप्रसयान्त- २०
त्वादन्तोदात्तः । “वोतो गुणवचनात्” (पा ४.१.४४) इति ङीष् । “उदात्तयणो

अग्न इति ॥ याज्यामाह — “अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि
विश्वा । पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः” इति ॥ हे ^१अग्ने,
^२मत्क्रियापराधपरिहारायेदानीं प्रवृत्तत्वात् नूतनः ^३त्वम् ^४अस्मान् फलपर्यन्तानां कर्मणां पारं
नय । किं कृत्वा ? ^५स्वस्तिभिः यथाशास्त्रानुष्ठानैरतिपादरूपाण्यव्यत्यरूपाणि वा ^६दुर्गाणि पापानि २५
विश्वाम्यतिक्रम्य । किंच—अस्माकं निवासाय नगरी विस्तृता भवतु । ^७सस्यसंपत्त्यर्थम् ^८उर्वी
^९बहुला भवतु । किंच—स्वमस्मदीयाय पुत्राय बुधितरूपाय च सुखप्रदो भव ॥

४७-४७. तं. ति.पं.ब- नित्ययुवा । ४८-४८ ति- अस्तेः ।

४५. आ.क.तं-मदीयापराध^० । ४६. तं-स-मदीयापराध^० ।

[काम्येष्टियाभ्यापुरोनुवाक्याः]

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ (४) मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीदृयः ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रत-पाः । असि । देवः । एति (४) । मर्त्येषु । आ ॥

त्वम् । यज्ञेषु । ईदृयः ॥

- हृत्पूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति नद्या उदात्तत्वम् । किञ्च—अस्माकं तत्र वसनाम् ^१उर्वी मेदिनी । स एव स्वरः । मा ^२बहुला भवतु । बहुभिर्धनधान्यपद्मादिभिस्तद्गती भवतु । सिध्मादिलक्ष्णो लच् (पा ५.२.९७) । यद्वा बहुनामर्थानां लात्री आश्री उत्पादयित्री भवतु । लातेः “ आतोऽनुपसर्गे ” (पा ३.२.३) इति कः । किञ्च ^३तोकाय अस्मदीयाय अपत्याय ^४तनयाय तस्यापत्याय अस्मर्त्वात्राय ^५अं शमायना रोगाणां ^६भव । शमेर्ष्यन्तात् किप् (पा ३.२.७६) । “ मितां हस्यः ” (पा ६.४.९.२), “ जेगनिटि ” १० (पा ६.४.५१) इति णिलोपः । किञ्च ^७योः ^८यापयिता पुन्यहता आगामिनां भयानाम् अस्मदीयजनसत्काशापनेता च भव । यौतेः “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७५) इति चिच् । “ ओतो णित् ” (द्र. पा ७.१.९.७) इति बहुलवचनात् ^९भर्षति । “ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ” (पा २.३.२२ वा १) इति वा, “ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ” (पा २.३.१४) इति वा चतुर्थी । तोकं तनयं च रक्षितुं शं योश्च भव । “ दृषचोऽ- १५ तस्तिष्ठः ” (पा ६.३.१३५) इति संहितायाम् ‘ अ ’-स्य दीर्घत्वम् ॥

- “ अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेथ आहिनाग्निः सन्नवत्यमिव चरेत् ” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ त्वमग्ने ’ इति त्रिपदा गायत्री ॥ “ अष्टकसप्त- षट्कपदा प्रतिष्ठानाग्नी, षट्कसप्तकाष्टकैर्बर्धमाना । विपरीता प्रतिष्ठा ” (पिसू ३.१४.१५) इति वचनात् । ‘ देवः ’ इति सप्तमीबहुवचनस्य “ सुपां सुट्क् ” (पा ७.१.३९) इत्यादिना स्वादेशः । आकारी समुच्चयवाचिनी । हे ^१अग्ने, देवेषु च ^२मर्त्येषु मनुष्येषु ^३च ^४त्वम् एव ^५व्रतपाः व्रतानां पाता रक्षकः नान्यः कश्चित् । पातेः “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७५) इति वचनात् चिच् । कृदुत्तरपदपकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । किञ्च—^६त्वम् एव ^७यज्ञेषु ^८ईदृयः स्तुत्यः । “ ईद्वन्द्वसंसदुहो ष्यतः ” (पा ६.१.२.१४) इत्याद्युदात्तत्वम् । अतोऽस्मान्खण्डितव्रतान् पाहि । त्वामेव वयं स्तुम इति भावः ॥

- २५ त्वमग्ने इति ॥ अथ व्रतपत्यभ्यागम्यासाधारणे युग्मे पुरोनुवाक्यामाह — “ त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीदृयः ” इति ॥ हे ^१अग्ने ^२त्वम् आगत्य मनुष्येषु व्रतपास्तकः ^३देवः ^४असि । ^५आ समन्तात् ^६यज्ञेषु ^७त्वं स्तुम्योऽसि ॥

४९. तं. ति—यावयिता । *द्र. “ औतोऽग्न्यसोः ” इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुदी । “ औतो णित् ” इत्यनेन प्राप्तः णिद्वन्द्वो न भवतीत्यर्थः । ५०. मै—‘ मनुष्येषु ’ नास्ति ।

४७. इ. उ—देवेषु ।

गन्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टव विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति ॥

[जुषेथामास नो यज्ञा दा त्रयोविंशतिश्च]

यत् । वः । वयम् । प्रमिनामेति प्र-मिनाम् । व्रतानि ।

विदुषाम् । देवाः । अविदुष्टरास इत्यविदुः-तरासः ॥

अग्निः । तत् । विश्वम् । एति । पृणाति । विद्वान् ।

येभिः । देवान् । ऋतुभिरित्यु-भिः । कल्पयाति ॥ १४ ॥

[इषे त्वा यज्ञस्य शुन्धध्वं कर्मणे देवोऽवधूतं वृष्टिः सं वपाम्या ददे प्रत्युष्टं

कृष्णोऽसि भुवनमसि वाजस्योभा वां चतुर्दश]

[इषे दृष्ट्वा भुवनमष्टाविंशतिः] [इषे त्वा कल्पयाति]

१०

तत्रैव याज्या- 'यद्वः' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः, वः युष्माकं विदुषाम्
अखण्डितज्ञानानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि वयम् अविदुष्टरासः अविद्वत्तराः क्षणे क्षणे
संभाव्यमानप्रमादाः । अयस्मयादित्वेन (पा १.४.२०) ५१ भत्वात् वसोः संप्रसारणम् ।
“आणजसेरसुक्” (पा ७.१.५०) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।
इदृशा वयं यत् यस्मात् प्रमिनाम हिंसितवन्तः ५२ । मीढ हिंसायां ५३ भ्रयादिः । तस्मात् १५
“उपसंवादाशङ्कयोश्च” (पा ३.४.८) इत्याशङ्कायां लेट् । ५४ कारणात् कार्यानुमान-
माशङ्का । अज्ञानातिशयेन कर्मलोप आशङ्क्यते । “लेटोऽडाटौ” (पा ३.४.९४)
इत्याडागमः । “स उत्तमस्य” (पा ३.४.९८) इति सकारलोपः । “मीनातेर्निगमे”
(पा ७.३.८१) इति धातोः ह्रस्वत्वम् । “हिनुमीना” (पा ८.४.१५) इति
णत्वं बहुलवचनान्न भवति । तत् तस्मात् कारणात् विश्वम् अखण्डितं सर्वं कर्मजातम् २०
अग्निः एवायमिज्यमानः व्रतपतिनामा आ पृणाति ५५ आभिमुख्येन पूरयतु, अखण्डित-
मापादयतु । पृ पाळनपूरणयोः । लेट् । “प्वादीनां ह्रस्वः” (पा ७.३.८०) इति ह्रस्वत्वम् ।
विकरणव्यत्ययो वा । तत्रैव हेतुः, विद्वान्, यस्मादयमग्निर्विद्वान्, “विदेः शतुर्वासुः”

यदिति ॥ याज्यामाह — “यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टव विश्वमापृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति” इति । हे देवाः, विदुषां युष्माकं २५
संबन्धीन्यस्मादनुष्ठेयव्यत्ययान्तमावेदांसः वयं प्रकर्षेण विनाशायाम् इति यत्, तत् सर्वं विद्वान् अग्निः
आपूरयतु । २६ देवान् हविर्भोक्तुं कल्पयति तैः कालविशेषैः २७ व्रतं पूरयतु ॥

५१. व- भवत्कृत्वात् । ५२. तं. ति. व- लुप्तवन्तः । ५३. व- भ्रयादिकः । ५४. मे-
कारणतः । ५५. ति- ‘आभिमुख्येन’ इत्यत आरभ्य अनुवाकसमाप्तिं यावत् नास्ति ।

४८. उ-प्रीतम् ; हा-प्रीतिम् ।

३९

- (पा ७.१.३६) । “ उगिदचाम् ” (पा ७.१.७०) इति नुम । “ सान्ममहनः संयोगस्य ” (पा ६.४.१०) इति दीर्घः । संयोगान्तछोपः (पा ८.२.२३) । मर्वञ्च इत्यर्थः । तस्मादापूर्णोपायज्ञो यथा स्यात्तथा कर्तुं समर्थ एवेति भावः । के पुनस्तन् उपाया इत्यत आह—
 “ येभिः यैः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.१.१०) इति भिस् ऐम् । “ ऋतुभिः कालावयवैः
 ५ पौर्णमास्यादिभिः युष्मान् देवान् अन्यादीन् कल्पयति । देवशान्द्वाभ्यहविकिर्जायैः
 [दीन् यैः] कल्पयति कल्पयितुमर्हति । “ अर्हं कृत्यत्तुचञ्च ” (पा ३.३.१६९) इति छिड्ये
 लेट् । पूर्ववदाडागमः (पा ३.४.९४) । तत्कालादीनवयवान् विदुषोऽग्नेः वनस्यास्त्रिष्टित-
 त्वापादनमात्रं किमिति भावः । तस्मात् वनमनेन खण्डनमिति भवद्विरुद्धेनो न कार्यः ।
 अत्र संहितायाम् ‘ अग्निष्टत् ’ इति “ युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम् ” (पा ८.३.१०३) इति
 १० पः । ऋतुभिरित्यत्र “ दीर्घादटि समानपादे ” (पा ८.३.९) इति रुच्यम् । “ आतोऽटि
 नित्यम् ” (पा ८.३.३) इत्यनुनासिकः । एतदुक्तं भवति—अयमग्निः यैः पर्वभिरस्माभिः
 अननुष्ठितैस्तुष्टस्तद्विद्वान् वर्तते । तैः सर्वैरुष्टैः [नुष्ठितैः] इव अस्मदनुष्ठिताय संतुष्टः स
 देवानपीष्टानिव इष्टानस्मद्विषये प्रसन्नान् करोतु ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

- १५ इति “ भट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये ” प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- “ अन्त्यानुवाके वाग्यानुवाक्याः काम्योद्देश्यगताः ।
 काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये प्रश्न इष्टवः ॥ १ ॥
 उमैत्रास्रज्ये युष्मदित्यत्रैत्रास्रज्ये तथा ।
 २० वयं पौष्णे “ वरौ क्षेत्र क्षेत्रपत्यसौ ” तथा ॥ २ ॥
 अग्ने पाथिङ्गते यद्वा वातपत्ये द्वियुग्मकम् ।
 विकल्पेनेति मन्त्राः स्तुतुवाके चतुर्वेस ” ॥ ३ ॥
 अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे विनियुतम्—
 “ ऐन्द्राग्नीहव्यः कात्या वाग्या अप्युविताः क्रमात् ।
 २५ काण्डस्योक्ता यथाकिञ्चैतन् सीचार्या विद्यमोऽथ वा ॥
 छिन्नं क्रमसमाख्यान्वा प्रवर्तं तद्वशावसूः ।
 अकाम्यास्तपि सीचार्या वाग्याः सर्वत्र का शक्तिः ॥

“ १६. तै. ति. पं—भट्टकौशिकभास्कर; व—भट्टकौशिकभास्करमिश्र ” । “ १७—१९. ति. व—प्रश्ने काण्डे प्रश्ने प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः । इति समाप्तः प्रश्नः प्रश्नः (ति—इति प्रथमः प्रश्नः समाप्तः) ।

- ३९ ४९-४९, तं—चक्षेत्रे क्षेत्रपत्ये ।

[अथैवमन्त्रप्रकाशनात्]

समाख्यानात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षते ^{५०}“देवमात्रं शक्तिः” ^{५०}काम्यैकगास्ततः” ॥ (जैम्या ३.२.१६-१८) इति ॥

काम्येष्ट्यस्तत्काण्डे क्रमेणास्माताः—“^{५०}ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वी(या)युः”
(मैसं २.१.१) इत्यादिना । सजाता ज्ञातयो वीयुः विमताः ^{५१}विप्रतिपक्षा इत्यर्थः । “इन्द्राग्नी रोचना”
(मैसं ४.१.१.१) इत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाऽऽस्माताः । तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्ड- ५
मिति याज्ञिकानां समाख्ययाऽवगम्यते । तयोरिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमायामिष्टौ प्रथमपठिते याज्या-
नुवाक्ये इत्यादिष्ववस्था । ^{५२}कर्मस्वरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः ।
ततः समाख्याबलात् मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः ^{५३}संबन्धावगमेन सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽव-
गम्यते । विशेषतस्त्वस्मिन् प्रथमे कर्मणि अयं मन्त्र इति क्रमादवगम्यते । ऐन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्रमन्त्रः,
वैश्वानरेष्टौ वैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो ^{५४}लिङ्गेनैवावगम्यत इति चेत् । न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमा- १०
पेक्षणात् । “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् भ्रातृव्यवान्” (मैसं २.१.१) इति द्वितीयेष्टिरपि ।
तत्रैन्द्राग्नी पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपि “इन्द्राग्नी नवतिम्” (मैसं ४.१.१.१) इत्यादिकमपरमैन्द्राग्रं
याज्यानुवाक्यायुगलम् ^{५५}आस्मातम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तत्सिद्धे-
लिङ्गप्रयोजकमिति वाच्यम् । क्वचित् लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्राबाह्रस्पत्येष्टिरैवास्माता—
“यं कामयेत राजस्यमनपोब्धो जायेत वृत्रान् अश्वरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबाह्रस्पत्यं चरुं निर्वपेत्” १५
(मैसं २.४.१३) इति । यं राजपुत्रं जायमानं राज्ञः पुरोहितस्य वा काम एवं भवति—
अयं मातृगर्भे देवकृतविष्णेन केनाप्यप्रतिबद्धो जायतां, जातश्च शत्रून् मारयन् संचरेदिति ।
तद्वाजपुत्रार्थेयमिति । मन्त्रकाण्डे तद्विष्टिक्रमे याज्यापुरोनुवाक्ये ऐन्द्राबाह्रस्पत्ये द्विविधे आस्माते ।
“इदं वामास्ये हविः” (मैसं ३.३.११) इत्येकं ^{५६}युगलम् । “अस्मे इन्द्राबृहस्पती” (मैसं ३.३.११) इत्यादिकम् अपरम् ^{५७}। तयोः प्रथमयुगलस्य ^{५८}क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं २०
लिङ्गेनैव विनियोक्यम् । तस्मात् क्रमसमाख्यासहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नियम्यन्ते ॥

[इन्द्राबाह्रस्पत्यस्य चतुर्थपादे स्थितम् —

“इदं वा युग्मयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्वैकमैवं देवताबोधनैक्यतः” ॥ (जैम्या १२.४.२) इति ॥

ऐन्द्राबाह्रस्पत्ये कर्मणि “इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती” (मैसं ३.३.११) २५
इति याज्यानुवाक्ये द्विविधे आस्माते । तयोः सारस्वत्यादिवत् समुच्चयः । यथा “सारस्वतीमनूच्य
वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तस्या” (मैसं ३.६.८) इत्यत्र अदृष्टार्थत्वात् ^{५९}समुच्चयस्तद्वदिति
चेत् । मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्मात् विकल्पः ॥

तत्रवाम्यच्छिन्नितः —

“पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुचिता ।

३०

पुरेवाऽऽद्याः समाख्यानात् वचनात् तु समुच्चयः” ॥ (जैम्या १२.४.३) इति ॥

^{५०}देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् युग्मयोर्यथा न समुच्चयः, किंतु विकल्प एव तथैक-
युग्मगतयोरिति चेत् । मैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेण ^{५०}अनुपपत्तेः ।

५०-५०. आ.भा.हा-देवमात्रशक्तिः; इ.उ.क-देवमात्रशक्तिः । ५१. इ. उ. पा.भा.हा-विमनाः ।
५२. तं-क्रमरूपं । ५३. तं-संबन्धावगतौ । ५४. तं-लिङ्गेनैव गम्यते आ; इ.उ.पा.भा.हा-लिङ्गादवगम्यते । ३५
५५. आ-युगलम् । ५६. इ.उ.पा-‘अपरम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘युगलम्’ । ५७. आ-‘युगलस्य’ ।
५८. इ.उ.-अदृष्टहेतुत्वात्; तं-अदृष्टहेतुत्वात् । ५९. आ-देवताप्रकाशनरूपकार्यं; उ.पा.भा.हा-देवता-
प्रकाशनरूपकार्यं । ६०. इ.उ.पा.भा.हा-कालीनयागमन्तरेण ।

[काम्येष्टिषाज्यापुरोनुवाक्याः]

किञ्च “ पुरोनुवाक्यामनुच्य याज्यया जुहोति ” (तैसं ३.४.१०) इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोप-
लक्षणहविप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात् समुच्चयः ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ पर्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

१५

अर्थाभेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वोन्वयित्वतः ” ॥ (जैम्या १०.४.२२) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमास्तेष्वम्यादिदेवताः किं पावकश्रुत्यादिना येन केनापि पर्यायेणाभि-
धातव्याः किंवा तत्तद्विभुद्देशपातेन^{१५} अम्यादिपदेनैवेति संशयः । तत्र शब्दस्वार्थप्रत्यायनार्थ-
त्वात् पर्यायाणां स्वरूपेण भेदेऽप्यर्थाभेदाद्येन केनाप्यभिधानमिति^{१६} प्राप्तः पूर्वपक्षः^{१७} । यत्र
ह्यर्थे^{१८} कार्यमासज्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो^{१९} भवति । यत्र पुनः^{२०} “ शब्द एव^{२१} कार्यं^{२२}
१० तत्र कार्यसंबन्धार्थं शब्द एव प्रत्याययितव्यः । तद्यथा—देवते गौरवमापादयितुं^{२३} राक्समावासा-
चार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति । “ पितृमातृमातुलादयश्च तत्तत्संबन्धादेशोच्यन्ते^{२४} । यथा
तुल्यन्ति तथा न नामग्रहणेन, प्रसृतं कुप्यन्ति, तद्वदत्राप्याम्यादिवैधेनैव एव कार्यमासकृतं,
विधिं विना यागदेवतयोः संबन्धाभावात् । विधिकृते तु तत्संबन्धे वैधेनैव तस्य प्रयोजकत्वं दुर्वा-
रम् । अत एवायादृस्वाहाकारोज्ज्वलादिनिगमेषु नियतेन वैधा एवाप्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते — “ अया-
१५ इमेः प्रिया धामानि अयाद् सोमस्य प्रिया धामानि ” (तैत्रा ३.५.७), “ स्वाहाग्निं स्वाहा सोमम् ”
(तैत्रा ३.५.८), “ अग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेष्व सोमस्याहमुज्जितिमनुज्जेष्व ” (तैसं १.६.४) इत्यादिना ।
तस्माद्वैधपदैरेव तत्तदेवताभिधानम् ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम् —

“ निगमे पावकाम्योः किमग्निः स्यादयवोमयम् ।

२०

अग्निश्चोदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ” ॥ (जैम्या १०.४.२४) इति ॥

आधाने श्रूयते — “ अग्नये पवमानाय पुरोडासमहाकपालं निर्वपेदग्नये पावकावाग्नये पुच्ये ”
(द्र. तैसं २.२.४, तैत्रा १.१.५) इति । तत्र^{२५} “ गुणगुणिनोः पावकाम्योर्भेदोऽभिप्राय एव निगमेषु
प्रयोज्यः । कुतः ? तस्यैव चोदकप्राप्तमन्त्रपठितत्वात्^{२६} । मैवम् । पावकगुण्युक्तस्यानेनैवाद्येन सर्वप्रयोगेषु
तथैव प्राप्तत्वात् । तस्मात् शब्दद्वयं पठितव्यम् । अनेन व्याख्येयं प्रकृतेऽप्येवमन्त्राणां इन्द्राग्निशब्देनैव
२५ निगदेषु देवताऽभिधातव्या । पाथिकृतयामो त्वग्निपथिकृच्छब्दद्वयेनेति द्रष्टव्यम् ॥

अथ व्याकरणम् ॥ उभेत्यत्र पूर्वसर्ववैकादेस्तत्परौ । इन्द्राः शब्दे स्वाहमिकमन्त्रित-
निधातः (पा ८.१.१९) । आहुवच्या इत्यत्र तुमर्थे विहितस्य (पा ३.४.९) कण्वैप्रत्ययस्याऽऽदिरकार
उदात्तः । ततः समासे कृत्स्वरः (पा ६.२.१३९) । एवं सर्वमुच्येयम् । अस्मिन् प्रथमप्रपाठके^{२७} “ सवस्वर-
प्रक्रिया लेशतः प्रदर्शिता ॥ साकल्येन तु प्रकृतिप्रत्ययविकरणतत्तदादेशादिपरिष्कारमन्तरेण दुर्बोधत्वात्
३० तस्य च र्त्विजःसमादिभिः^{२८} निरूपितत्वाद्वापि तत्किरूपेण ग्रन्थगौरवप्रसङ्गात् तत्रैव
सर्वमवगन्तव्यम् ॥

६१. इ.उ.तं.पा.मां—तत्तद्विभुद्देशपातेन । ६२-६२. आ—पूर्वपक्षः ; पा.हा—यातः पूर्वः पक्षः ; क.तं—
पूर्वः पक्षः । ६३. आ.क.पा.हा—कार्यमासाद्यते । ६४. इ.उ.क.पा.मां.हा—प्रत्ययनार्थः । ६५-६५. तं—
शब्दे । ६६. इ.उ.मां—गौरवादिमापादयितुम् ; आ.क.—गौरवातिशयमापादयितुम् ; हा—अतिगौरवमापादयितुम् ।
३५ ६७. इ.उ.—पितृमातुलादयश्च । ६८. इ.उ.पा.मां.हा—गुणिनोः । ६९. तं.—“ अग्ने पठितत्वात् ।
७०. इ.उ.पा.मां.हा—शब्दप्रक्रिया ; तं—स्वरप्रक्रिया ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तदिदं याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम् —

“ राजसूयः सव्राह्मणः पशुबन्धः सहेष्टिभिः^{७१} ।

उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधः सव्राह्मणः ॥

सत्रायणं च होमाश्च सूक्तानि च सहेष्टिभिः ।

सौत्रामणी सहाच्छिद्वैः पशुर्मेधश्च षोडश ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.५-६) इति ।^५

“ अनुमत्यै पुरोडाशम् ” (तैसं १.८) इत्यादिको मन्त्रकाण्डस्थोऽष्टमप्रपाठको

राजसूयः । “ अनुमत्यै ” (तैब्रा १.६-८) इत्यादिका विधिककाण्डस्थाः षष्ठसप्तमाष्टमप्रपाठकाः

त्रयो राजसूयस्य ब्राह्मणम् । “ वायस्यश्चेतमालभेत ” (तैसं २.१) इत्यादिप्रपाठकोक्ताः पशुबन्धाः । “ प्रजापतिः प्रजा असृजत ” (तैसं २.२-४) इत्यादि प्रपाठकत्रयोक्ता इष्टयः ।

“ प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेय ” (तैसं ३.१-५) इत्यादिकमुपानुवाक्यम् । “ उभा^{१०}

वामिन्द्राग्नी ” (तैसं १.१.१४) इत्यादयो याज्याः । “ जीमूतस्य ” (तैसं ४.६.६) इत्यादिकस्तत्र

तत्रोक्तोऽश्वमेधः । “ सांप्रहृष्येष्ट्या ” (तैब्रा ३.८.१) इत्यादिकं तद्ब्राह्मणम् । “ प्रजननं ज्योतिः ”

(तैसं ७.१-५) इत्यादिप्रपाठकपञ्चकं सत्रायणम् ॥ “ जुष्टो दमूनाः ” (तैब्रा २.४-५) इत्यादि-

प्रपाठकद्वयोक्ता मन्त्रा होमाः । “ पीवोद्या रयिवृधः सुमेधाः ” (तैब्रा २.८) इत्यादिप्रपाठकोक्तानि

सूक्तानि । “ अग्निर्वा अकामयत ” (तैब्रा ३.१.४-६) इत्याद्यर्धप्रपाठकोक्ता इष्टयः । “ स्वाद्वीं त्वा स्वादुना ”^{१५}

(तैब्रा २.६, १.४.२; तैसं १.८.२१, तैब्रा १.८.५-६) इत्यादिः सौत्रामणी । “ सर्वान् वा एषोऽग्नौ

कामान् प्रवेक्षयति ” (तैब्रा ३.७) इत्यादीन्यच्छिद्व्राणि । “ अब्रजन्ति त्वाम् ” (तैब्रा ३.६)

इत्यादिकः पशुः । “ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते ” (तैब्रा ३.४) इत्यादिर्मेधः ॥

अत्र याज्यानां विश्वे देवा ऋषयः ॥ ‘ उभा वाम् ’ इति द्वे त्रिष्टुभौ । ‘ इन्द्राग्नी नवतिम् ’

इति गायत्री । ‘ शुचिं नु स्तौमस् ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ श्वेतस्य पतिना ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ श्वेतस्य पते ’ इति तिस्रः^{२०}

त्रिष्टुभः । ‘ यद्वाहिष्ठम् ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ अग्ने त्वम् ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ त्वमग्ने व्रतपाः ’ इति गायत्री । ‘ यद्वो

वयम् ’ इति त्रिष्टुप् । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानैरेव प्रकाशिताः । ता एता ऋषिच्छन्दोदेवता

अनुष्ठानकाले स्मरणीयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये^{२५}

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्या-

ऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये^{३०}

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

७१. तं-पशुबन्धाः । ७२. आ.फ.पा.हा-सहेष्टिकः ।

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

अतः परम् अग्निष्टोममन्त्राः येषाम् आध्वरिका इत्याह्वया । एषां च सोमः काण्डऋषिः,
' कृणुष्व पाजः ' (तैसं १.२.१४) इत्यतः प्राक् अध्वरप्रहृदाक्षिणानां सोमार्पेयत्वात् ॥

५

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्टिरीरिता ।

प्रपाठकत्रयेणाथ सोमयागः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

तदिदं 'सौम्यं काण्डम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम्—

“ अध्वरप्रभृतिश्रीणि तद्विधिवर्जपेयिके ”

१०

सवाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्द्रोमिति धारणा ” ॥ (काण्डानुक्रमणी ०.२) इति ।

“ आप उन्वन्तु ” (तैसं १.२.१-१३, १.३.१-१३; तैत्रा १.४.८, १.१.१) इत्यादिकमध्वर-
काण्डम् । “ आ दवे प्रावासि ” (तैसं १.४.१-४२, तैत्रा ३.१६) इत्यादिकं प्रहृदाकाण्डम् । “ उदु त्वं
जातवेदसम् ” (तैसं १.४.४३-४५) इत्यादिकं ३दक्षिणाकाण्डम् । तान्येतेषां श्रीणि । “ प्राचीनवर्तते
करोति ” (तैसं ६.१-६, ७.१-१-३; तैत्रा १.४.१, १.५.४, १.५.९-१२) इत्यादिकं ४त्रयाणामेतेषां ५

१५

विधिः ॥ “ देव सवितः प्रसुव ” (तैसं १.७.७-१२) इत्यादिकं वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डम् । “ देवा वै
यथादर्शं यज्ञानाहरन्त ” (तैत्रा १.३.२-९) इत्यादिकं वाजपेयस्य विधिककाण्डम् । “ त्रिवृत्स्तोमो भवति ”
(तैत्रा २.७) इत्यादिकाः सवाः । “ नमो वाचे या चोदिता ” (तैत्रा ४.१-४२) इत्यादिकं
शुक्रियमन्त्रकाण्डम् । “ देवा वै सत्रमासत ” (तैत्रा ५.१-१२) इत्यादिकं तद्विधिककाण्डम् । तान्येतेषां
नवसंख्याकानि चन्द्रस्य काण्डानि । अतस्तेषु ' चन्द्र ऋषिः ' इति ध्यायेत् ।

२०

सोमाङ्गो दीक्षणीयादौ दर्शमन्त्रातिदेशनात् ।

दर्शोर्ध्वत्वं ५तत्र युक्रमग्निष्टोमोऽत्र वर्ण्यते ॥

६त्रिविधः सोमयाग एकाहाहीनसत्रनामकः ६ । एकस्मिन्नेवाहनि सत्रमग्नयेन निष्पाद्य एकाहः ।
द्विरात्रमारभ्य ७तत्राहीनसत्रमग्नयेन अहीनाः । त्रयोदशरात्रमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु
द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशा-
हस्यैकाह रूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । अत एवाऽऽम्नायते—“ एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योति-
ष्टोमः ” (ऋ. त्वंत्वा १६.१.२) इति । यद्यपि सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोमः— अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उच्यते

१. आ.क.ना-सौम्य° । २. आ.क.ना.पा-°पेयकौ । ३. उ.त्रि २.ना.पा.मा.म३.मै१-
दाक्षिणकाण्डम् । ४-४. इ.उ.त्रि १.ना.पा.मै१.मै१-त्रयाणां तेषाम् ; म३-त्रयाणाम् । ५. क.त.म३.
मै१.मै३-तस्य । ६-६. मै१-त्रिविधाः सोमयागाः एकाहाहीनसत्रनामकाः ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति, तथाप्यग्निष्टोमे कृत्स्नाङ्गजातस्योपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः ।
अतः प्रथमं स एवाभिधीयते । तत्र 'प्रपाठकत्रयस्यानुवाकानां चार्थभेदो विनियोगसंग्रहे दर्शितः —

“ द्वितीयप्रश्नमारभ्य प्रश्नत्रय उदीर्यते ।

सोमयागे मन्त्रजातं तत्रावान्तरभेदतः ॥ १ ॥

क्रयः पशुर्ग्रहश्चेति प्रश्नभेदोऽवगम्यताम् ।

५

क्रयप्रश्नेऽनुवाकाः स्युरर्थभेदात् चतुर्दश ॥ २ ॥

प्राग्वंशावेशनं दीक्षा स्यात् देवयजनग्रहः ।

सोमक्रयण्यानयनं तदीयपदसंग्रहः ॥ ३ ॥

सोमोन्मानं क्रयस्तस्य शकटारोपणं गतिः ।

आतिथ्योपसदस्तद्वत् भवेदुत्तरवेदिका ॥

१०

हविर्धानं काम्ययाज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ” ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमानुवाके 'क्षौरादिभिः संस्कृतस्य' यजमानस्य प्राचीनवंशाख्यशालाप्रवेशोऽभिधीयते ।

‘ आप उन्दन्तु ’ इत्यादयः क्षौरमन्त्राः । क्षौरात् प्रागेव शाला निर्मातव्या । ततो बौधायनो दीक्षासाधन-
द्रव्यसंपादनपूर्वकं शालानिर्माणमाह—“ अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकल्पयते कृष्णाजिनं च
कृष्णविषाणं च वासश्च मेखलां च ” (बौधौ ६.१) इति, “ जुष्टे देवयजने शाला कारिता भवति ” १५
(बौधौ ६.१) इति च । आपस्तम्बोऽपि—“ सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते ”
(आपश्रौ १०.१.१) इत्युपक्रम्य वरणं देवयजनाध्यवसानं दीक्षणीयेष्टिं चाभिधायेदमाह—“ प्राचीनवंशं
करोति पुरस्तादुद्धतं 'पश्चाच्चिनतं सर्वतः परिश्रितम् ’ (आपश्रौ १०.५.१) इति । एतदेवामिमेत्य वपन-
विधेः पूर्वं शालां विधत्ते—“ प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः
प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते ” (तैसं ६.१.१) २०
इति । प्रागायतः पृष्ठवंशो यस्य गृहविशेषस्य स प्राचीनवंशः । केचित्तु ‘यस्य देवयजनस्य’ इति
विगृह्य कृत्स्नदेवयजनविधिमेतमाहुः । देवयजनैकदेशरूपगृहसंबद्धो वंशो देवयजनसंबद्धो भवति ।
वंशस्य प्रागग्रत्वेन तद्गृहं यजमानो देवलोकं करोति ॥ गृहस्य कुड्यस्थानीयमावरणं विधत्ते—
“ परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकात् ” (तैसं ६.१.१) इति । स्वर्गस्य मनुष्यैरदृश्यत्वाद्-
त्रापि तदर्थं परिश्रयणम् ॥ द्वाराणि विधत्ते—“ नास्माल्लोकात् स्वेतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्वेद यद्य- २५
मुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वेति दिक्ष्वतीकाशान् करोत्युभयोर्लोकयोरभिजित्यै ” (तैसं ६.१.१) इति । इह
लोके तावत् सुखं प्रत्यक्षसिद्धम् । गृहक्षेत्रपुत्रमित्रादिभिस्तदुत्पादात् । स्वर्गे तु संदिग्धम् । यद्यविधेनेदं
कर्म साङ्गं समाप्येत तदा सुखमस्ति नान्यथा । भवदपि तत् सुखं नेदानीं भवति किंतु मरणावूर्ध्वम् ।
तदापि प्रबलेन केनचित् नरकप्रदेन कर्मणा प्रतिबन्धे सति ततोऽपि विलम्ब्येत । तस्मादिदानीमेवास्माल्लो-
कात् सर्वात्मना निर्गन्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः । तत एतल्लोकदर्शनाय द्वारेषु कृतेषु लोकद्वयजयो भवति ॥ ३०

७. मै १-प्रथमप्रपाठके क्रमस्य । ८. आ-पशुर्ग्रहश्चेति; तं-पशुर्ग्रहश्चेति; मै १. मै २-पशुप्रहाश्चेति ।

९-९. इ.उ.पा.भां.द्वा-क्षौरादिसंस्कृतस्य; ना-क्षौरादिना संस्कृतस्य । १०. त्रि २-पश्चादवनतम् ।

हरिः ॐ ॥

आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे

ओषधे त्रायस्वैन स्वधिते मेन हिंसी-

आपः । उन्दन्तु । जीवसे । दीर्घायुत्वायेति दीर्घायु-त्वाय । वर्चसे ।

ओषधे । त्रायस्व । एनम् । स्वधिते इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिंसीः ।

- ५ तत्र दीक्षिष्यमाणस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानमुनक्ति ' आपः ' इति द्विपदया गायत्र्या ॥ ^१आपः ^२उन्दन्तु क्लेदयन्तु आर्दीकुर्वन्तु । उन्दी क्लेदने रौधादिकः । " श्वसोरलोपः " (पा ६.४.१११), " श्वानलोपः " (पा ६.४.२३) । ^३जीवसे जीवयितुम् इमं यजमानम् । जीवेष्यन्तात् " तुमर्षे सेसेन् " (पा ३.४.९) इत्यादिना असेप्रत्ययः । णिलोपः (पा ६.४.५१) । किं दिवसमात्रं जीवयितुम् ? नेत्याह । ^४दीर्घायुत्वाय ।
- १० बहुव्रीहेर्मावप्रत्ययः । दीर्घमायुरस्य यथा स्यादित्येवमर्थम् । " इणश्छन्दसि " (द. उ २) इत्युण्प्रत्ययः । किं च ^५वर्चसे दीप्त्यै ।

ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरनूच्छ्रयति ' ओषधे ' इति ॥ हे ^६ओषधे बर्हिर्गत्मिके । आमन्त्रिता-द्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ^७एनं यजमानं ^८त्रायस्व रक्ष । स्वधितिव्यवधानमेव रक्षणं बर्हिषा ॥

- १५ तस्मिन् बर्हिषि स्वधितिं तिर्यञ्चं निदधाति ' स्वधिते ' इति ॥ स्वस्मिन् प्रयोजने धितिः अवस्थानमस्येति स्वधितिः स्वकार्यसमर्थः । धात्र आकारस्येकारः । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । इह तु आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । हे ^९स्वधिते क्षुर, ^{१०}एनं यजमानं ^{११}मा ^{१२}हिंसीः । हिंसाप्रतिषेधो वप्तरप्रमादाय ।

- आप इति ॥ कल्पः— " अथास्य प्राङ्मुखस्य दक्षिणं गोदानमङ्गिरुनक्ति^{११} । आप उदन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे इति " (बौध्रौ ६.१-२) इति ॥ गोदानं क्षिरसो आमः । जीवनायुर्वृद्धि-ब्रह्मवर्चसेभ्य आपः क्षिर आर्दीकुर्वन्तु ॥

ओषध इति ॥ कल्पः— " ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरनूच्छ्रयत्योषधे त्रायस्वैनमिति । स्वधितिं तिर्यञ्चं निदधाति स्वधिते मेन हिंसीरिति । प्रवपति देवशूरेतानि प्र वप इति " (बौध्रौ ६.३) इति^{१२} ॥ स्वधितिः क्षुरः । देवेषु प्रसिद्धत्वेन श्रूयत इति ^{१३}देवश्रुः देवनापितस्तद्रूपोऽहं वपनं कुर्ये । ^{१४}एतानि वेषादीनि ॥

- २५ १. मे-तेजसे; ति. पं.-जीवसे ।

११. आ.इ.ना.पा-गोदानमङ्गिरनुबन्ध्य; हा-गोदानमङ्गिरनुवेध्य; मे २-गोदानमङ्गिरस्वन्ति । १२. इ.उ. तं, त्रि.२.पा.भां.म३.हा- ' इति ' नास्ति ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

देवश्रूरेतानि प्र वपे स्वस्त्युत्तराण्यशीयाऽऽपो

अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तु

देवश्रूरिति देव-श्रूः । एतानि । प्रेति । वपे । स्वस्ति । उत्तराणीत्युत्-तराणि । अशीय । आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धन्तु । घृतेन । नः । घृतपुव इति घृत-पुवः । पुनन्तु ।

प्रवपति 'देवश्रूः' इति ॥ देवश्रूर्नाम देवनापितः देवेषु श्रूयते । तत्र प्रसिद्धिं गच्छतीति कृत्वा । शृणोते: " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ३.२.७५) इति कर्मणि विच् । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् दीर्घत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
 १ देवश्रूः एव भूत्वा अहम् एतानि श्मश्रूप्रभृतीनि प्र वपे प्रकृष्टं वपे छिनन्नि । वपतिः स्वरितेत् । " केशश्मश्रु वपते " (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

उक्तदेशं यजमानोऽभिमुशति 'स्वस्ति' इति ॥ स्वस्ति अविघ्नेन उत्तराणि कर्माणि अशीय व्याप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि " बहुलं छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । सीयुडादि (पा ३.४.१०२) ॥

यजमानमभिषिञ्चति 'आपो अस्मान्' इति द्विपदया विराजा ॥ आपः मातरः मातृस्थानीयाः अस्मान् यजमानान् शुन्धन्तु शोधयन्तु ॥ किञ्च घृतेन उदकेन पुनन्तीति घृतपुवः । " तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् " (पा ६.४.७७ वा १) इत्युक्तादेशः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । पर्जन्यादय उच्यन्ते । ते चास्मान् घृतेन उदकेन पुनन्तु अपापान् कुर्वन्तु । घृ क्षरणे । घृतं क्षरणात् । " अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन् " (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

स्वस्तीति ॥ बोधायनः — " १३-स्वस्त्युत्तराण्यशीयेत्युक्त्वा तं प्रत्यभिमुशते " (बौश्रौ ६.२) इति । आपस्तम्बः — " स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति यजमानो जपति " (आपश्रौ १०.५.१०) इति ॥ अविघ्नेन उत्तराणि कर्माणि प्राप्नुयाम् ॥ विधत्ते — " केशश्मश्रु वपते नखानि नि कृन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत् केशश्मश्रु मृतामेव स्वचममेध्यामपहृत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति " (तैसं ६.१.१) इति ॥

आप इति ॥ बोधायनः — " अथैनमद्भिरभिषिञ्चत्यापो अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तिवति । संप्रधाव्य रजः १४-प्रप्लावयति विश्वमस्मत् प्रवहन्तु रिप्रमिति " (बौश्रौ ६.२) इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतां मन्यते (आपश्रौ १०.६.१) ॥ अस्मान् अस्मदीयान् यजमानान् । क्षरदुदकमत्र घृतम् । तेन पुनन्ति पर्जन्यादयो घृतपुवः । रिप्रं पापम् । इमाः आपः सर्वं पापमस्मत्तोऽपनयन्तु ॥

२. मै-० संप्रहार्थत्वात् । ३. मै- 'प्रावेशयन्' नास्ति ।

१३-१३. इ.उ.तं.त्रि.२.भां.म२ म३.मै१-० येत्युक्त्वा तम् (बौश्रौसूत्रे " येत्युक्तान्तम् ") । ३०
 १४. आ.पा.हा-प्रक्षालयति ।

विश्वमस्मत् प्र वहन्तु रिप्रमुदाम्यः शुचिरा पूत एमि
सोमस्य तनूरसि तनुर्व मे पाहि

विश्वम् । अस्मत् । प्रेति । वहन्तु । रिप्रम् । उदिति । आम्यः । शुचिः । एति । पूतः । एमि ।
सोमस्य । तनूः । असि । तनुर्वम् । मे । पाहि ।

५ संप्रधान्य रजः प्लावयति—‘ विश्वम् ’ इति विराजैकपदया ॥ ‘अस्मत्’ ‘अस्मत्तः’
अस्मदीयेभ्यो यजमानेभ्यः ‘विश्वं’ रिप्रं पापमिमा आपः ‘प्र’ वहन्तु देशान्तरं प्रापयन्तु
नाशयन्त्विति यावत् ॥

एति यजमानः— ‘ उदाम्यः ’ इति विराजैकपदया ॥ ‘शुचिः’ स्नानेन बाह्यतः शुद्धः ।
‘पूतः’ आचमनेनान्तरतः शुद्धः । “ अपोऽश्नात्यन्तरत एव मेघ्यो भवति ” (तैसं ६.१.१)
१० इति ब्राह्मणम् । एवंभूतः सन् अहम् ‘आम्यः’ ‘अद्भ्यः’ उत्तीर्य ‘आ’ ‘एमि’ आगच्छामि ।
आम्य इति “ इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ” (पा २.४.३२) इत्यन्वादेशोऽनुदात्तः ।
वासः परिधत्ते— ‘ सोमस्य ’ इति ॥ ‘सोमस्य’ ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ शरीरमिव
प्रियतममसि, तदेवत्यत्वाद्वाससः । “ सौम्यं वै क्षौमं देवतया ” (तैसं ६.१.१) इति च
ब्राह्मणम् । ईदृशं त्वं ‘मे’ मम ‘तनुवं’ शरीरं ‘पाहि’ पालय । “ कृषिचमितनि ” (उ ८४)
१५ इत्यादिना तनोतेरूपप्रत्ययः । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.४.७७ वा १)
इत्युवडादेशः । “ अग्नेस्तृषाधानम् ” (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

उदाम्य इति ॥ कल्पः— “ उदाम्यः शुचिरापूत एमीत्युद्गाहमानो जपति ” (आपश्चौ १०.१.२)
इति ॥ स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च^१ शुद्धः सन्नद्भ्यः उद्गम्याऽऽगच्छामि ॥ विधत्ते— “ अक्षिप्तः सुवर्गं
लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्त्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अव कृषे ” (तैसं ६.१.१) इति ।
२० मुण्डनादिसंस्कारो दीक्षा । आहारादिनियमस्तपः । अप्सु^२ स्नानेन तदुभयमभ्यवधानेनैव प्राप्नोति ॥
^१ अवतरणप्रदेशं विधत्ते— “ तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन् ” (तैसं ६.१.१) इति ॥ ^२ तां
दीक्षाम्^३ । उक्तमेवार्थमनूय स्तौति— “ तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति ” (तैसं ६.१.१) इति ।
ज्ञातिसख्यादीनां^४ तीर्थवत् सेव्यो भवति ॥ आचमनं विधत्ते— “ अपोऽश्नात्यन्तरत एव मेघ्यो भवति ”
(तैसं ६.१.१) इति ॥

२५ सोमस्येति ॥ कल्पः— “ अथ प्रदक्षिणमहतं वासः परिधत्ते सोमस्य तनूरसि तनुर्व मे पाह्यसि ”
(बौध् ६.२) इति ॥ क्षौमवस्त्रस्य सोमोऽभिमानी देव इति^१ तस्य वस्त्रं शरीरम् ॥ विधत्ते—
“ वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेष देवतामुपैति यो दीक्षते ” (तैसं ६.१.१) इति ।

४. मे-अस्मभ्यम् । ५. मे-आचमनेनान्तः । ६-६. मे-एमि गच्छामि । ७. मे-इत्येवमन्वादेशः^१ ।

१५. इ.उ.पा.भा.हा-बहिरन्तः । १६. इ.उ.तं.त्रि२.वा.पा.भा.म१.मे१.हा-‘ स्नानेन ’ नास्ति ।
३० १७. ना-अवान्तरप्रदेशम् ; पा.हा-अवतरप्रदेशम् । १८-१८. आ-‘ तां दीक्षाम् ’ नास्ति ; क-तामेव
दीक्षाम् । १९. आ-सख्यादीनां समानानां ; म ३-ज्ञातिसख्यादिना ; त्रि२-ज्ञातिसख्यादीनाम् ; क-ज्ञाति-
सख्यादीनां समानानाम् । २०. इ.उ.ना.पा.भा.हा-‘ तस्य ’ नास्ति ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

महीनां पयोऽसि वर्चोधा असि वर्चो (१) मयि धेहि

महीनाम् । पयः । असि । वर्चोधा इति वर्चः—धाः । असि । वर्चः (१) । मयि । धेहि ।

नवनीतेन 'मुखमभ्यङ्क्ते 'महीनाम्' इति ॥ ^१महीनां गवाम् । "नामन्यतरस्याम्" (पा ६.१.१.७७) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ^२पयः ^३असि । ^४पयसो जातत्वात् ^५पय इत्युच्यते । तत्कार्यत्वात् ताच्छब्दत्वम् । किञ्च वर्चसो दीप्तेः ^६धाः धारकं च ^७असि । लिङ्गव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) ^८पुंलिङ्गता । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१.३९) । ^९ईदृक् त्वं ^{१०}मयि ^{११}वर्चः ^{१२}धेहि । "घृतं देवानां मस्तु पितॄणाम्" (तैसं ६.१.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

दीक्षयति संस्करोति ॥ मन्त्रस्य पूर्वोत्तरभागौ व्याचष्टे—“सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो आशिषमेवैतामा शास्ते” (तैसं ६.१.१) इति । ^{१३}वस्त्रस्य परिहितस्य सोम एव ^{१४}स्वा देवता ^{१५}॥ प्रकारान्तरेण स्तौति—“अग्नेस्तूषाधानं वायोर्वातपानं पितॄणां नीविरोषधीनां प्रघात आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत् सर्वदेवस्य यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरैवैनं देवताभिर्दीक्षयति” (तैसं ६.१.१) इति । शलाकोपधानं तूषाः । तत्र तन्तूनां पूरणं तूषाधानम् । वायुना शोषणं वातपानम् । नीविर्बन्धविशेषः । प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः । प्राचीनतानो दीर्घतन्तुप्रसारणम् । ओतुस्तिर्यक्तन्तुप्रसारणम् ^{१६} । अतीकाशादिछद्वाणि । एतेषु क्रमेणान्यादयोऽभिमानिदेवताः ॥ भोजनं विधत्ते—“बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षते” (तैसं ६.१.१) इति । प्राणस्थितिहेतुत्वादशनस्य प्राणत्वम् । मित्रबन्धादिभिः प्रार्थितो बहु भुञ्जीतेति ॥ विधत्ते—“आशितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह मेधमुपैति” (तैसं ६.१.१) इति ॥

महीनामिति ॥ बौधायनः—“अथास्यैतन्नवनीतं विचितमुदशराव उपशेते” ^{१७} । तस्य पाणिभ्यां संप्रभ्राय मुखमेव प्रथममभ्यङ्क्ते महीनां पयोऽसि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहीति । अनुलोममा पादाभ्याम्” (बौधौ ६.२) इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“महीनां पयोऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनीतमुदाति । वर्चोधा ^{१८}असीति तेन पराचीनं त्रिरभ्यङ्क्ते” (आपश्रौ १०.६.२८-२९) इति ॥ हे नवनीत, त्वं गवां ^{१९}पयः कार्यम् ^{२०}असि । स्निग्धत्वरूपं वर्चो धारयसि । अतो ^{२१}मयि ब्रह्मवर्चसं ^{२२}धेहि ॥ अभ्यङ्गं विधत्ते—“घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवस्य यज्ञवनीतं यज्ञवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति” (तैसं ६.१.१) इति । नवनीतस्य पाकजन्यास्तिस्रोऽवस्थाः—पक्कम्, ^{२३}ईषत्पक्कं, निःशेषपक्कं चेति ^{२४} । द्रव्यान्तरप्रक्षेपेण सुरभिः निःशेषपक्कम् । अत एव बह्वृचः पठन्ति—“आज्यं वै देवानां सुरभिः घृतं मनुष्याणामायुतं पितॄणां नवनीतं गर्भोणाम्” (ऐब्रा १.३) इति ॥ प्रकारान्तरेण ^{२५}नवनीताभ्यङ्गं प्रस्तौति—“प्रच्युतो वा एषोऽस्माह्लोकादगतो देवलोके यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं तस्माज्जवनीतेनाभ्यङ्क्ते” (तैसं ६.१.१) इति । दीक्षितस्य स्वर्गसाधने प्रवृत्तत्वादेतल्लोकप्रच्युतिः । य.रा.स्यासमाहृत्वात् देवलोकप्राप्त्यभावः । नवनीतमपि क्षीरभावात् प्रच्युत्य

८. तं. ति-मुखाः इक्ते । ९-९. मै-पयोजातत्वात् । १०. मै-पुलिङ्गत्वम् । ११. मै-ईदृशम् ।

२१. । आ.क.त्रि२. पा.मै १.मै२-वस्त्रं २२-२२. तं.त्रि२.मै१.मै२-देवता; इ.उपा.भां.म३-स्वदेवता । २३. इ.उ.तं.पा.भां-प्रसारणम् । २४. आ.क-उपशेते । २५. इ.उ-असि वर्चो मयि धेहीति । २६. आ. ना.पा-किञ्चित्पक्कम् । २७. आ.क.त्रि२.म२.म३-च । २८-२८. क-नवनीताभ्यङ्गनं स्तौति ।

तैसं १५

वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहि

वृत्रस्य । कनीनिका । असि । चक्षुष्पा इति चक्षुः-पाः । असि । चक्षुः । मे । पाहि ।

अजनेनाङ्क्ते 'वृत्रस्य' इति ॥ ^vवृत्रस्य असुरस्य ^vकनीनिका अक्षिस्यकृष्ण-
मण्डलम् ^vअसि । "इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्" (तैसं ६.१.१) इत्यादि-
ब्राह्मणम् । किंच ^vचक्षुष्पाः चक्षुषः ^{१३}पालयितृ त्वम् ^vअसि । पातेर्विचि (पा ३.२.७४)
पूर्ववल्लिङ्गव्यत्ययः स्वरश्च । " नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य " (पा ८.३.४५) इति
विसर्जनीयस्य षत्वम् ^{१३} । " आदेशप्रत्यययोः " (पा ८.३.५९) इति (वा) षत्वम् ।
ईदृशस्त्वं मम ^vचक्षुः ^vपाहि पालनं कुरु । दोषरहितं कुरु ॥

धृतभावं न प्राप्नोति । अतः ^{२०}अन्तरालवर्तित्वसाम्यात् तेन तस्याभ्यङ्गो युक्तः ॥ गुणद्वयं विधत्ते-
^{११} " अनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्यै " (तैसं ६.१.१) इति । मनुष्याणां नास्यानुलोम्ये नियमः ।
न चाऽभ्यङ्गे ^{२०} मन्त्रोऽस्ति । तस्मात् व्यावृत्त्यै तदुभयमत्रेति नियम्यते ॥

वृत्रस्येति ॥ कल्पः— " अथास्यैतदाजने पिष्टं दृषदृपरोते ^{२१} सत्त्वया च शरेषीकयास्य ^{२२}
प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य सव्येन पाणिना दक्षिणमक्ष्यनक्ति वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्पा
असि चक्षुर्मे पाहेति " (बौध्रौ ६.२) इति ॥ मन्त्रार्थं विशदयन्नाजने विधत्ते— " इन्द्रो
^{१५} वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत् तदाजनेमभवत् यदाङ्क्ते चक्षुरेव आतृष्यस्य वृक्ते " (तैसं ६.१.१) इति । विनाशयतीत्यर्थः ॥ क्रमेण गुणान् विधत्ते— " दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते सव्यं
हि पूर्वं मनुष्या आङ्क्ते न नि धावते नीव हि मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा
पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव दन्धे परिमितमाऽङ्क्तेऽपरिमितं हि मनुष्या आङ्क्ते सत्त्व-
याऽऽङ्क्तेऽपत्त्वया हि मनुष्या आङ्क्ते व्यावृत्त्यै " (तैसं ६.१.१) इति । ^{२३}मनुष्येषु ^{२४}योषि-
^{२०} ताम् अजने वामभागपूर्वत्वं प्रदिद्धम् । अजनेपेताङ्गुलेश्चक्षुषि सहसा पुनः पुनः पर्यावर्तनं निधावनं
तच्च मनुष्याः कुर्वन्ति । यज्ञे ^{२५} " सवनीयपुरोडाशद्रव्याणां पञ्चसंख्यया पङ्क्तिष्वङ्गो गतः क्षरसाम्यात्
यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् । तथा च पञ्चमप्रपाठके वक्ष्यति— " ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा
पङ्क्तिवतराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः करभः परिवापः पुरोडासः पयस्या तेन
^{२५} पङ्क्तिवतराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् " (तैसं ६.५.११) इति । परिमितमख्यं पञ्चसंख्यानियमो
वा । न ^{२६}त्वयं नियमो मनुष्येष्वस्ति । अग्रसंहिता शरेषीका सत्त्वा । मनुष्याणां यज्ञस्य एव
नास्ति, कुतः सत्त्वत्वनियमः ॥ ^{२७}विपक्षबाधकपूर्वकं स्वपक्षं निगमयति— " यदपत्त्वयाऽङ्कीत ब्रह्म
इव स्यात् सत्त्वयाऽऽङ्क्ते मित्रत्वाय " (तैसं ६.१.१) इति । तृकरहितसरकाङ्क्षस्य ^{२८} तीक्ष्णा-
ग्रत्वाद् ब्रह्मसमत्वम् ॥

१२. तै.ति-पातृ ।

१३. मै-सत्वम् ।

३०

२९. इ.उ.ना.पा.भा-अन्तरावर्तित्वं । ३०. आ.पा-वाऽभ्यङ्गे । ३१. आ.क-दृषदृपले ।
* (बौध्रौसूत्रे 'सत्त्वा') । ३२. आ.क-शरेषीकया चास्य; मै१.मै२-शरेषीकया (बौध्रौसूत्रे
'शरेषीका तस्य') । ३३. आ-मनुष्यस्य । ३४. क-योषिषु । ३५. तै.मै१.मै २-
सानाय्यपुरो । ३६. आ.ना.पा.हा-ह्यम् । ३७. आ-विपक्षे बाधकपूर्वकम्; त्रि१.मै१.मै२-
विपक्षबाधपूर्वकम् । ३८. इ.उ.ना.पा. भा.हा-रहितकाङ्क्षस्य ।

यजमानस्य क्षारादिसंस्कृताः]

चित्पतिस्त्वा* पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु* देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः—

चित्पतिरिति चित्—पतिः । त्वा । पुनातु । वाक्पतिरिति वाक्—पतिः । त्वा ।

पुनातु । देवः । त्वा । सविता । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण ।

वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मि—भिः ।

५

दर्भपुञ्जीलैर्यजमानं पवयति— ‘चित्पतिः’ इत्यादिभिः त्रिपदाभिर्गायत्रीभिः ॥
‘अच्छिद्रेण’ इति सर्वत्रानुषज्यते । चित् चैतन्यं ज्ञानं चेतयते । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”
(पा ३.२.१७८) इति क्तिप् । तस्य पतिरुत्पादकः पालकः चित्पतिः मनइन्द्रियमुच्यते ।
“मनो वै चित्पतिः” (तैसं ६.१.१) इति ब्राह्मणम् । स त्वां पुनातु मानसा दोषा यथा
न स्युः तथा करोतु । किंच वाचः शब्दस्य पतिरुत्पादकः वाक्पतिः वागिन्द्रियमुच्यते, १.
मनोऽनन्तरं यस्य प्रवृत्तिः । “यद्वि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति” (तैसं ६.१.७) इति
ब्राह्मणम् ॥ स च त्वां पुनातु, वाचिकेभ्यो दोषेभ्यो निवृत्तिं करोतु । “वाचैवैनं पवयति”
(तैसं ६.१.१) इति ब्राह्मणम् । अत्र “न भूवाक्चिदिधिषु” (पा ६.२.१९)

चित्पतिरिति ॥ कल्पः— “अथैनमेकविंशत्या दर्भपुञ्जीलैः पवयति चित्पतिस्त्वा पुनातु
वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति” १५
(बौध्रौ ६.२) इति ॥ प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः ‘अच्छिद्रेण’ इत्यनुषज्यते । हे यजमान, चित्तां
ज्ञानानां पतिर्मनो देवः त्वां पुनातु^{३९} । वाचां शब्दानां पतिः सरस्वती । असौ वा आदिष्यः,
अच्छिद्रेण पवित्रेण, तद्वपोऽयं दर्भस्तोमः । जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य रश्मिरूपा दर्भाः ॥ दर्भस्तोमविशिष्टं^{४०}
मार्जनं विधत्ते— “इन्द्रो वृत्रमहन्स्तोऽपोऽभ्यन्त्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियां सदेवमासीत् तदपोदकामव
ते दर्भा अभवन् यदर्भपुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्तामिरैवेनं पवयति” २.
(तैसं ६.१.१) इति । मेध्यं शुद्धं, यज्ञियं यज्ञार्हं, सदेवं देवताप्रियम् । उत्पवनब्राह्मणेऽ-
पीयं^{४१} (तैब्रा ३.२.५) दर्भोत्पत्तिर्व्याख्याता । ^{४२}दर्भस्तोमस्य ^{४३}संख्याविशेषान् विधत्ते—
“द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरैवेनं लोकैः पवयति
पञ्चभिः पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञायैवेनं पवयति षड्भिः पवयति षड् वा ऋतव
ऋतुभिरैवेनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरैवेनं पवयति नवभिः पवयति २५
नव वै पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या पवयति दश इत्या अङ्गुल्यो दश पथा आत्मैकविंशतो
यावानेव पुरुषस्तमपरिवर्गं पवयति” (तैसं ६.१.१) इति ॥ “गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् पङ्क्त्या सह ।
वृहस्पृष्टिहा ककुत् सूक्ष्मिभिः क्षिप्यन्तु त्वा” (तैसं ५.२.११) इत्यश्वमेधे^{४४} कश्चिन्मन्त्र आज्ञायते ।
तत्रोष्णिक्कुम्भोरवाभ्यन्तरमेधपरित्यागेन सप्त छन्दांसि । संचारस्थानभूतच्छिद्रामिप्रायेण प्राणानां नवत्वम् ।

३९. क.तं. त्रि२.म२.मै१.मै१-शोधयतु । ४०. इ.उ-स्तोमनिष्ठम् । ४१. आ.ना.पा- ३०.
ब्राह्मणे । ४२. तं. त्रि२.मै१.मै२-दर्भस्तोमस्य^{४३} । ४३. तं. त्रि२.मै१.मै२-संख्याविकल्पिताम् ।
४४. आ.ना.पा-इति ।

स्तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमा

तस्य । ते । पवित्रपत इति पवित्र-पते । पवित्रेण । यस्मै ।

कम् । पुने । तत् । शकेयम् । एति ।

इत्युत्तरपदलक्षणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे निषिद्धे “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९)

- ५ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्^{१४} । किंच—^{१५}देवः ^{१६}सविता सर्वस्य प्रेरकः ^{१७}मनःप्रभृतीनां च प्रवर्तकः^{१८}, स च त्वां^{१९} पुनातु । ‘ अच्छिद्रेण ’ इति व्याख्यातं^{२०} “ देवो वः सवितोऽपुनातु ” (तैसं १.१.५) इत्यत्र । “ इन्द्रो वृत्रमहन् सोऽपोऽम्यम्रियत ” (तैसं ६.१.१) इति ब्राह्मणम् ॥

- यजमानं वाचयति स च ब्रूते— ‘ तस्य ते ’ इति ॥ हे ^{२१}पवित्रपते, अच्छिद्रपवित्रा-
१० त्मका आदित्यस्य रश्मय इत्युक्ताः, तेषां पते, ^{२२}तस्य ^{२३}जगत्पालयितृत्वगुणविशिष्टस्य ^{२४}तव ^{२५}पवित्रेण रश्मिलक्षणेन ^{२६}यस्मै प्रयोजनाय ^{२७}कम् आत्मानमहं ^{२८}पुने शोधयामि । ^{२९}आप्रत्ययस्यो-
दात्तत्वे शेषस्य चानुदात्तत्वे^{३०} “ आम्यस्तयोरातः ” (पा ६.४.११२) इत्याकारलोपे
उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोत्तमैकवचनस्योदात्तत्वम् । यद्वा—‘ सतिशिष्टस्वरो बर्हीयानन्यत्र विकरणेभ्यः ’
(द्र.पाभा ६.१.१५८ वा ११) इति आस्वरं बाधित्वा लसार्वाधातुक्स्वरः (पा ६.१.१८६)
१५ एव प्रवर्तते । ^{३१}तत् अहं त्वत्प्रसादात् ^{३२}शकेयम् निर्वर्तयितुम् शक्तो भूयासम्^{३३} । शकेराशिषि

अपरिवर्गं निःशेषम् । एकविंशतिपक्ष एवात्रानुष्ठेयः । “ एकविंशत्या दर्भेपिञ्जलेः पावयन्ति ”
(ऐवा १.३) इति बहुवृचब्राह्मणे तस्यैव^{३४} आम्नातत्वात् । तत्प्रशंसायामितरे पक्षा अव्युत्थानुवादः ॥
मन्त्रं व्याचष्टे— “ चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्पतिर्मनसैवेन पवयति वाक्पतिस्त्वा
पुनात्वित्याह वाचैवेन पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितुप्रसूत एवेन पवयति ” (तैसं ६.१.१)

- २० इति ॥

- तस्येति ॥ कल्पः—“ यजमानं ^{३५}वाचयति तस्य ते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमिति ”
(बौध्रौ ६.२) इति ॥ आदित्यरूपस्याऽच्छिद्रपवित्रस्य पतिः प्रेरकोऽन्तर्यामी । हे ^{३६}पवित्रपते,
तादृशस्य तव ^{३७}पवित्रेण ^{३८}यस्मै अग्निष्टोमकर्मणे ^{३९}कम् आत्मानं शोधयामि ^{४०}तत् कर्तुं शक्तो
भूयासम् ॥ एतमभिप्रायं दर्शयति—“ तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमित्याहाऽऽ-
२५ शिषमेवैतामा शास्ते ” (तैसं ६.१.१) इति ॥

१४. तं. ति—इत्याद्युदात्तत्वम् । १५—१५. मै—मनःप्रभृतेष्व प्रेरकः । १६. ति—यतम् । १७. तं.
ति—जगद्भासयितृत्वं । १८. मै—‘ तव ’ नास्ति । १९—१९. तं—उदात्तस्य इत्युदात्तत्वे; ति—उदात्तस्य
चानुदात्तत्वे । २०. मै—अवेयम् ।

३५. आ. ना. पा—‘ तस्यैव ’ नास्ति । * बौध्रौसूत्रे ‘ अग्नि वाचयति ’ ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञियासो हवामहे

वः । देवासः । ईमहे । सत्यधर्माण इति सत्य-धर्माणः । अध्वरे ।

यत् । वः । देवासः । आगुर इत्या-गुरे । यज्ञियासः । हवामहे ।

छिडि “ छिड्याशिष्यद् ” (पा ३.१.८६) इत्यद् । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः ॥

शालां यजमानमानयति— ‘ आ वः ’ इति चतुष्पदयाऽनुष्ठुभा । हे देवासः । “ आजसेरसुक् ” (पा ७.१.५०) । वः युष्मान् एमहे^{२१} आभिमुख्येन ईमहे याचामहे । ईद् गतौ दैवादिकः^{२२} (पा ३.१.६९) छन्दसि याच्नाकर्मा । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । यद्वा—भजामहे । सत्यधर्माणः सदा सत्यशीलाः । “ धर्मादनिच् केवलात् ” (पा ५.४.१२४) इति समासान्तः । किमर्थमित्यत आह—अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते । १० “ निमितात् कर्मसंयोगे सप्तमी ” (पा २.३.३६ वा ६) । अध्वरसिद्धयर्थमीमहे । बहुव्रीहौ “ नञ्बुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं देवान् याचित्वा इदानीं तस्याध्वरस्य प्रस्तावं^{२३} देवेभ्यो निवेदयति—हे देवासः यज्ञियासः यज्ञार्हाः । “ यज्ञत्विग्यां घल्वौ ” (पा ५.१.७१) इति घप्रत्ययः । उभयत्रापि पूर्ववदसुक् (पा ७.१.५०) आगुरे उद्योगे यज्ञमारब्धुम् । गुरी उद्यमने । “ घञर्थे कविधानम् ” (पा ३.३.५८ वा ४) १५ इति कः । थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । यद्वा क्तिपि (पा ३.२.७६) छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । चतुर्थी उदात्तत्वम्^{२४} (पा ६.१.१६८) । यत् यस्मात् वः युष्मान् हवामहे आह्वयामः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् । पूर्वस्यामन्त्रितस्याविधानात्त्वानिघाताभावः — (पा ८.१.७२) । “ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति लकार्वचानुक्तानुदात्तत्वम् । यस्मादेवं तस्मादस्माभः प्रस्तूयतेऽध्वरः । २० अतस्तत्सिद्धयर्थं याचामहे इति ।

पति ॥ बोधायनः—“ अथैतत् सव्ये पाणावभिपाद्य^{२५} शालामानयत्या वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञियासो हवामहे इति ” (बौध्रौ ६.२) इति । आपस्वम्भः—“ आ वो देवास ईमहे इति पूर्व्या द्वारा प्रावंते प्रविश्य ” (आपब्रौ १०.८.१) इति ॥ हे देवाः युष्मार्क संबन्धिनि अस्मिन् अध्वरे वयं सत्यधर्माणः अत्ररपमायनुष्ठानपरा आगच्छासः । २५ हे यज्ञसंबन्धिनो देवाः, यस्मात् आगुरे कर्मार्थे युष्मानाह्वयामस्तेस्माद्वयमन्नाऽऽगच्छासः ।

२१. मै—‘ एमहे ’ नास्ति । २२. मै—भौवादिकः । २३. मै—प्रस्थानम् । २४. [शुद्धीकृतः पाठः] मै—चतुर्थी ध्रुदात्तत्वम् ।

४६. मै२—पाणी बर्हिः प्रतिपाद्यः ; तं—पाणावर्हिपाद्य (?) ; (बौध्रौसूत्रे ‘ पाणावभिपात्य ’) । ४७. आ.ना.पा.हा—प्राग्भवे ।

[यजमानस्य क्षौराविसंस्काराः]

इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओषधी (२) स्त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहि ॥१॥

[वर्ष ओषधीरष्टौ च]

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । आपः । ओषधीः (२) । त्वम् । दीक्षाणाम् । अधिपतिरित्यधि-पतिः । असि । इह । मा । सन्तम् । पाहि ॥ १ ॥

५

[मैसं १.२.१; कासं २.१; कपिं १.१३; वासं ४.१-५]

- शालां यजमानं प्रवेशयति— 'इन्द्राग्नी' इति । हे 'इन्द्राग्नी । षाष्ठिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् (६.१.१९८) । हे 'द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । " दिवो द्यावा " (पा ६.३.२९)
इति द्यावादेशः । " वा छन्दसि " (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वस्या-
विद्यमानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) इदमप्याद्युदात्तमेव । हे 'आपः । पूर्ववत् स्वरः, द्वयोरप्य-
१० विद्यमानवत्त्वात्^{१४} । हे 'ओषधीः ओषध्यः । " कृदिकारादक्तिनः " (गणसूत्रम् पा ४.१.४५)
इति ङीष् । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पूर्ववत् (पा ६.१.१०६) । ओषधिशब्देनोषधिकारणभूता
आप एव^{१५} उच्यन्ते । तेन सामानाधिकरण्यात् " विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् " (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् ओषधीरित्यामन्त्रितं निह्न्यते । अयं यजमानः
शालां प्रविशति एनमनुजानीतेति भावः । " बहिः पवयित्वान्तः प्र पादयति " (तैसं ६.१.२)
१५ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयमन्वीक्षयति—' त्वम् ' इति ॥ हे आहवनीय ' त्वं ' दीक्षाणाम् ' अधिपतिः

इन्द्राग्नीति ॥ बौधायनः— " पूर्वेया द्वारा शालां प्रपादयतीन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप
ओषधीरिति " (बौधौ ६.२) इति । आपस्तम्बः— " इन्द्राग्नी^{१६} द्यावापृथिवीत्यपरेण^{१७} इहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्रम्य " (आपश्चौ १०.८.१) इति ॥ हे इन्द्रावयः, ^{१८} एनमनुजानीतेति शेषः ॥

- २० त्वमिति ॥ बौधायनः— " अयैनमग्नेणाऽऽहवनीयं^{१९} पर्याणीय दक्षिणतः^{२०} उ-
नीयमीक्षयति । त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहीति " (बौधौ ६.२) इति । आप-
स्तम्बः— " त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीहवनीयमुपोपशिति " (आपश्चौ १०.८.१) इति ॥ हे
आहवनीय, ' त्वं ' दीक्षारूपाणां नियमानां पालकः ' अस्ति, : अतस्तत्समीपे स्थितं मां पालय ॥
२५ य एवं विद्वान् ब्रह्माय पुनीते भवत्येव बहिः पवयित्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोकं एवैनं पवयित्वा
पूर्तं देवलोकं प्र णयति " (तैसं ६.१.२) इति । अमवब्रह्मं प्राप्ताः । अमवब्रह्मं
प्राप्नोत्येव ॥

२४. ति-^{२१}प्यविद्यमानत्वात् । २५. मै- ' एव ' नास्ति ।

४८. आ.क.म२- ' द्यावापृथिवी ' इत्यहवनीयम् ' आप ओषधीः ' । ४९. तै-पुनमनु^{२२};
३९. मै-मामनु^{२३} । ५०. आ-पर्याहृत्स्व ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

स्वामी ^१असि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । ^{२६}अतो मामपि दीक्षितं कुर्विति भावः ।

यजमान आत्मानमीक्षते— 'इह' इति ॥ ^१इह एतस्यां दीक्षायां ^२सन्तं वर्तमानं ^३मा मां ^४पाहि ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

५

अत्र ^{११} विनियोगसंग्रहः —

“ आपः शिर उतस्योष दभोऽत्रान्तर्हितः स्वधि ।
धुरं निधाय देवश्रूर्वेपेत् स्वस्ति तदा जपेत् ॥ १ ॥
आपः स्नायादुदा जप्यं सोम वस्त्रपरिग्रहः ।
महीति नवनीतस्य ग्रहो वचोऽतिलेपनम् ॥ २ ॥
वृत्रेत्याहुक्ते चित्पतिस्त्वा त्रिमिर्भेण पावयेत् ।
तस्येति जपति स्वामी ह्य वः प्राग्वंशवेसनम् ॥ ३ ॥
हन्वामी दक्षिणे गत्वा त्वमित्युपविशेदिह ।
प्रथमे ह्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा अष्टादशेरिताः ” ॥ ४ ॥ इति ॥

१०

अथ मीमांसा ॥ चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

१५

“ किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः ^{१२} ।

^{५३}अङ्गाग्निभावः कालो वा ह्यपाराध्योय चाङ्गता ॥

दर्शाद्विहिते काले सोमयागो विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन ^{५४} न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः ॥ ”

(जैन्या ४.३.२४-२५) इति । २०

दमाग्नायते—“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ” (ब्र. तैसं २.५.६) इति ।

तत्रोभयोरभिमारुतानूयाजवदन्यापीनस्वाभावात् दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य दर्श-पूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं संयोग इति चेत् । मैवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमयागस्याङ्गत्वालम्भात् ।

“ ^{५५}फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम् ” (ब्र. मीसू ४.४.३४) इति न्यायात् । न चात्र बृहस्पतिसव-न्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् । सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्द- २५

वक्षामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात् । तस्मात्प्रत्ययस्तु असत्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्रैक्यमात्रेणोपपद्यते । तस्मात् दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि तद्विष्टुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् । एतदेवाभि-

प्रेत्य रथरूपकमाग्नायते—“ एष वै देवस्थो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत रथस्पष्ट- २५

एवावसाने वरे देवानामव स्यति ” (तैसं २.५.६) इति । अवसाने निश्चिते, वरे मार्गे, यथा रथेन क्षुण्णे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषाणादिबाधराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं ^{५६}दर्शपूर्णमासा- ३०

विष्टवतः तदुत्तरकाले ^{५७} तद्विष्टुपलक्षितेषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रायणीयादिषु कर्मानुष्ठानं सुकरं भवती-त्यर्थः । तस्मात् कार्थः संयोगः ।

२६ तं.ति-अनेन ।

५१. तं.मै१.मै२-अथ । ५२. मै१.मै२-यात्रकः । ५३. आ.ना.पा.ह-अङ्गाङ्गिता वा । ५४. त्रि२-फलवत्त्वेन । ५५. म३-फलवत्त्वस्य सं । ५६. तं.मै२-दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवतः । ५७. आ. तं-उत्तरकाले । ३५

[यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

५८-पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे^{५८} चिन्तितम् —“^{५९}दर्शादीष्ट्वा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याऽऽधानानन्तरता श्रुतेः ॥ ” (जैम्या ५.४.५) इति ॥

“ दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत ” (द्र. तैसं २.५.६) इति क्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो

५ नियत इति चेत् । मैवम् । “ सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीना दधीत ” (द्र. कासं ८.१) इत्याधानानन्तरताया अपि श्रवणात् । तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वीपर्यं न नियतम् ।

६०तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

“ विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाऽग्रिमः^{६१} ।

उत्कर्षतो नैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥ ” (जैम्या ५.४.६) इति ॥

१० इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम् ।

कुतः ? उत्कर्षश्रवणात् । “ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति यदेवायः पौर्णमासं हविस्तत् तद्वानु निर्वपेत् तद्वयुभयदेवतो भवति ” (द्र. कासं ८.१०; तैब्रा २.७.३) इति ।

अस्यायमर्थः— प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभाभ्यामुत्पन्नौ । ^{६२}ततो ब्राह्मणस्यैकैव देवतेत्याग्नेयं पृथ ब्राह्मणो न तु सौम्यः सोमस्य तदेवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन ^{६३}यजति तदा सोमोऽप्यस्य१५ देवतेत्यग्नीषोमीयो भवति । तस्याग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसंबन्धी भवतीति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चित् विधीयत इति कश्चित् मन्येत तथाऽपि पौर्णमासं हविरिति ^{६४}विस्पष्टं प्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरं किन्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्मात् विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते भ्रमः—नात्र दर्शशब्दः पूर्णमासशब्दो वा कश्चित् यागवाची श्रूयते । पौर्णमासमित्येष तद्विद्वान्तो हविर्विशेषणत्वे-
२० नोपन्यस्यते । तच्च हविर्अग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष ^{६५}उत्कर्षो न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशो सोमपूर्वत्व-
नियमः । ^{६६}इतरत्र क्षत्रियवैश्ययोरिव ^{६७}अत्रापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ दिशं प्रतीचीं ^{६८}मनुजा व्यभजन्तेत्यसौ विधिः ।

२५ वादो वाऽत्र पुराकल्पस्तुत्यथो विधिर्माहति ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधानस्यैकवाक्यतः ।

^{६९}द्विविभागार्थवादोऽयमुपवीते निवीतवत् ॥ ”

(जैम्या ३.४.१०-११) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ प्राचीनवर्शं करोति देवमनुष्या विज्ञो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा

पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवर्शं करोति देवलोकाग्नेयं तद्यजमान उपा-
३० वर्तते ” (तैसं ६.१.१) इति । तत्र देवादीनां कर्मानधिकारात् न तत्र विधिसङ्का । मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुरित्येव^{७०} विधिः स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तुयमानत्वात् । पूर्व-
पुरावाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । व्यभजन्तेत्यनेन मृतार्थवाचिना तद्विधीयते । तस्मात् विधिः५८-५८. इ.उ-पञ्चमस्य चतुर्थे । ५९. इ.उ.पा-मासाविष्ट्वा । ६०. इ.उ.वा.पा.इ-तत्रैव
चिन्तितम् । ६१. त्रि१-वान्तिमः । ६२. इ.उ.त्रि१.ना.पा-तत्र । ६३. त्रि१-यजेत । ६४. इ.उ.
३५ तं.ना.पा.इ-स्पष्टम्; भा-‘ विस्पष्टम् ’ नास्ति । ६५. इ.उ-उत्कर्षः । ६६. मं२-उत्तरत्र । ६७. आ.
-अत्रापीष्टिं ६८. ना.इ-मनुष्याः । ६९. आ.क.ना.पा.इ-द्विविधार्थः । ७०. त्रि३.मं२-रित्वेवम् ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

अयमिति पूर्वः पक्षः । यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागग्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः । तद्विधे-
कवाक्यत्वावगमात्^१ अर्थवादः । सायंकालीनार्घ्यादौ प्रतीची प्राप्ता ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“^{७१}वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुखाङ्गयोरुत् ।

मुख्य एव ^{७३}द्वयोरस्य कृत्स्नकर्तृगतत्त्वतः ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य^{७४} फलभोगिनः^{७५} ।

विनाऽपि^{७६} संस्कृतिं दृष्टं^{७७} कर्तृत्वं तस्य नास्ति सः ॥” (जैम्या ३.७.३-४) इति ॥

उद्योतिष्ठोमे केन्द्रमश्रुवपनपयोवतादयो यजमानसंस्कारा आम्नाताः । ग्रहैः सोमहोमो ज्योतिष्ठोमे
मुख्यः । अत्रोषोमीयपञ्चादिकमङ्गम् । तत्र द्वयोर्मुखाङ्गयोरुत्ते वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः ? कर्तृधर्मत्वात् ।
यजमानो हि कर्तृतया वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते तथाऽङ्गं १०
प्रत्यङ्गस्य । तस्मादुभयोरुपकार इति चेत् । मैवम् । द्वौ हि यजमानस्याकारौ क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं
चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः । क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा । तथा सति वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृष्टत्वात्
भोक्तृशेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैर्ऋतिवर्गिभः कृषीवला-
दिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे वपनादिकृतः स उपकारो नास्ति । तस्माद-
दृष्टफलभोजितो यजमानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयसंस्कारः सोऽयं मुख्ये कर्मणि युक्तो नाङ्गेषु । १५
नात्र पूर्ववत् वाक्यमस्ति येन परंपरया फलसाधनाङ्गेषु^{७८} वपनाद्युपकारः शङ्क्येत । प्रकरणं तु
मुख्यस्यैव न स्वङ्गानाम् । तस्माच्च तेषूपकारः ।

तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितम्—

“संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथ वा ।

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात् तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः ।

“^{७९}कीनात्यतः क्रिया तेषां^{८०} संस्क्रिया यजमानगा ॥” (जैम्या ३.८.४-५) इति ॥

“आप उन्मृशु जीवसे” इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विधयश्चाध्वर्युर्वेदे समाम्नाताः—
“केन्द्रमश्रु वपते नखानि नि कृन्तते” (तैसं ६.१.१) इति । शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादौ । तस्मात्
तस्याध्वर्योर्वपनादिसंस्कारा इति चेत् । मैवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगतमालिङ्ग्यमपनीय वाग- २५
योग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“केन्द्रमश्रु वपते नखानि नि कृन्तते मृता वा
एवा एवमेध्या यत् केन्द्रमश्रु मृतामेव स्वचममेध्यामपहस्य अश्वियो भूत्वा मेघमुपैति” (तैसं
६.१.१) इति । न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगता मृता त्वरापैति । योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात्
प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सन् कर्मकरानृत्विजः परिक्रीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन ^{८१}औषधा-
द्यानयन एव भृत्यो ^{८२}जीबितदानेन ^{८३}परिक्रीयते । न तु तदौषधं ^{८४}भृत्यः सेवते^{८५} । ^{८६}तस्माद्वितरा ३०
क्रिया अस्ति ब्रह्मम्^{८७} । संस्कारास्तु यजमानस्य । कश्चित् तु वचनादतिरिजामपि संस्कारोऽस्तु ।

७१. आ.क.ना.पा.हा-^०वाक्यत्वाभ्युपगमात् । ७२. आ.पा.हा-वपतीत्युपकारः । ७३. त्रि२.म२.
म३.मै१.मै२-द्वयोरस्तु । ७४. आ.ना.पा. म२-मुख्येऽयम् । ७५. म३-फलभोगिनः । ७६. तं.त्रि२.
म३.मै१.मै२-संस्कृतम् । ७७. त्रि२-कर्तृत्वात् । ७८. इ. उ-कर्तृत्वम् । ७९. त्रि१.मै१. मै२-
साधनेष्वङ्गेषु । ८०. आ-कीनात्यन्तं^०; ना.हा-कीनात्यन्ता । ८१. त्रि२-संस्कृतिः । ८२-८२. आ- ३१
औषधाद्यानयन एव भृत्याः; हा-औषधाद्यानयन एव भृत्यः; ना-औषधाद्यानयन एव भृत्याः; उ-औषधानयने
एव चेतन एव भृत्याः । ८३. आ.ना.पा.हा-परिक्रीयन्ते । ८४-८४. आ.ना.पा.हा-भृत्याः सेवन्ते ।
८५-८५. आ.त्रि२.म२.म३.मै१-तस्मादितरकिपरिद्विजाम् । ८६. आ.ना.पा.मै१.मै२.हा-संस्कारस्तु ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् —

“ जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरज्जनात् ।

वैरिहृद्वर्जनं °वर्म प्रयाजैः पुरुषाय किम् ॥

ऋतवे वाऽग्निमो भानात् फलस्य न हि साध्यता ॥ ”

५ विभाति ऋतवे °तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ ” (जैम्बा ४.३.१-२) इति ॥

इदमास्नायते—“ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापश्चोक्तेः शृणोति ” (तैसं ३.५.७),

“ यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते ” (तैसं ६.१.१), “ यत् प्रयाजानूयाजा इत्यङ्गे वर्मेव

तद्यज्ञाय क्रियते वर्म यज्ञमानाय भ्रातृव्यामिभूतये ” (तैसं २.६.१) इति । तत्र यजुह्वाः

प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यथाजनेन चक्षुःसंस्कारो यच्च प्रयाजानूयाजरूपं °वर्म तत् त्रितयं पुरुषार्थ-

१० त्वेन विधीयते । कुतः ? पापश्लोकप्रवणराहित्यादेः पुरुषसंबन्धिवत्त्वस्य °प्रतिभानादिति चेत् ।

मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते । ‘ न शृणोति, ’ ‘ वृङ्क्ते, ’

‘ वर्म क्रियते ’ इति वर्तमानत्वनिर्देशात् । अतः ऋतव्यो एते विजयः । तत्र पर्णमयीत्वस्यानारम्भा-

धीतस्यापि वाक्येन क्रतुसंबन्धः । °संस्कारवर्मणोस्तु प्रकरणेन । ऋतव्यानां क्रतुभिर्वादनस्यसितिकेन

फलाकाङ्क्षाया °असंभवात् वर्तमाननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वाऽपि फलं कल्पयितुं न शक्यम् ।

१५ तस्मात् °फलवत्त्वभ्रमहेतुः पापश्लोकप्रवणराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणो ॥ ”

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते ॥

करणत्वं °क्रियापेक्षं क्रिया कैका पुनारिवति ।

२० मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ” (जैम्बा २.१.३१-३७) इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते—“ चित्पतिस्त्वा पुनस्तु वाक्पतिस्त्वा पुनस्तु वेद्यस्त्वा सक्तिता

पुनास्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ” (तैसं १.२.१) इति । तत्र तृतीयमन्त्रशेषः

‘ अच्छिद्रेण ’ इत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते । °कुतः ? °निराकाङ्क्षात्वात् । न हि

‘ चित्पतिस्त्वा पुनस्तु वाक्पतिस्त्वा पुनस्तु ’ इत्यनयोर्मन्त्रयोः शेषिणोः संपूर्णवाक्ययोः कश्चित् शेषा-

२५ काङ्क्षाऽस्तीति प्राप्ते ब्रूमः— सा भूत् शेषिणोराकाङ्क्षा तथाऽपि शेषस्त्वाऽऽकाङ्क्षाऽस्ति । ‘ पवित्रेण,

रश्मिभिः ’ इत्युक्तं करणत्वं क्रियामपेक्षते । क्रिया च ‘ पुनस्तु ’ इत्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा च क्रियया

संबन्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षोऽपि यथाऽन्वेति तथा पूर्वयोरन्वयेतु । तस्मादस्यनुषङ्गः ॥

अथ छन्दः ॥ “ आप उन्दन्तु ” इति द्विपदा गायत्री । “ आपो अस्मान् ” इति

द्विपदा विराट् । “ विश्वम् ” इत्येकपदा विराट् । “ उदाम्यः ” इति तद्वत् । “ चित्पतिः ”

३० इत्यनुषङ्गो सति तिस्रो गायत्र्यः । “ आ वो वेदासः ” इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णचतुर्विंशतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

८७. उ.पा.भा.—कर्म । ८८. त्रि२.पा.म२.म३— साध्यतः । ८९. मै१.मै२—तत्त्वार्थः ।

९०. इ.उ.क.तं.त्रि२.ना.पा.मै१.मै२.भा.हा.—कर्म । ९१. म३—प्रतिभातीति; तं.मै१.मै२—प्रतिपादनात् ।

९२. आ.क.पा.—कर्मणोऽस्तु; तं.म१.म२.मै१.मै२—कर्मणस्तु । ९३. तं.मै१.मै२—अमानात्;

त्रि१.म२.म३—अभावात् । ९४. इ.उ.क.तं.त्रि२.ना.पा.भा.म२.म३.मै१.मै२.हा.—फलम् । ९५. इ.उ.

पा.भा.म२.म३—शेषिता । ९६. म२—क्रियापेक्षि । ९७. मै१.मै२.हा.—‘ कुतः ’ नास्ति । ९८. आ.पा—

‘ निराकाङ्क्षात् ’ नास्ति । ९९. आ.ना.पा.हा.—तस्मादनुषङ्गः ।

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये

आकृत्या इत्या-कृत्यै । प्रयुज इति प्र-युजे । अग्नये । स्वाहा । मेधायै । मनसे । अग्नये ।
स्वाहा । दीक्षायै । तपसे । अग्नये । स्वाहा । सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये ।

सुवेण चतस्रो दीक्षाहुतीर्जुहोति—‘ आकृत्यै ’ इति ॥ आकृतिः संकल्पः । “ तादौ च ५
निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रयुङ्क्ते इति प्रयुक्, कर्मणां
प्रयोक्ता । किपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । य आकृतिर्भूत्वा कर्माणि प्रयुङ्क्ते
प्रवर्तयति तस्मै ^१अग्नये ^२स्वाहा हुतमिदमस्तु । “ आकृत्या हि पुरुषः ” (तैसं ६.१.२) इत्यादि
ब्राह्मणम् । मेधा ग्रन्थार्थधारणशक्तिः । मनुत इति मनः । मनोतेरसुन् (उ ६३८) । यो मेधा
भूत्वा सर्वान् दुर्बोधानपि ^३मनुते जानाति तस्मै ^४अग्नये ^५स्वाहा इति । दीक्षा मौण्ड्यस्नानादि- १०
लक्षणा । तपतीति तपः । तपतेरसुन् (उ ६३८) । यो दीक्षा भूत्वा तपति दुःखयति तस्मै
^६अग्नये ^७स्वाहा । सरस्वती वाक् । पुष्णाति इति पूषा । “ श्वन्नुक्षन् ” (उ १६५) इति पुष्णातेः
कनिन्प्रत्ययो निपातितः । यः सरस्वती भूत्वा सर्वानर्थान् पुष्णाति । यद्वा—पृथिवी पूषा,
सर्वार्थपोषणत्वात् । “ पृथिवी पूषा ” (तैसं ६.१.२) इति च ब्राह्मणम् । यः सरस्वत्यात्मना
पृथिव्यात्मना च स्थित्वा यागं निर्वर्तयति तस्मै ^८अग्नये ^९स्वाहा । “ वाचैव पृथिव्या यज्ञं १५
प्रयुङ्क्ते ” (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणम् । पूष्णे इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ८.२.४)
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

प्रथमानुवाके प्राचीनवर्षप्रवेशोऽभिहितः । अथ प्रविष्टस्य दीक्षानियमरूपेण तपसा ^१शरीर-
शुद्धौ सत्यां पश्चात् देवयजनस्वीकारादियोग्यतेति द्वितीयानुवाके दीक्षा विधीयते^२ । तत्र दीक्ष-
णीवेष्टौ ^३अध्वरमन्त्राणामतिदेक्षतः प्राप्तत्वात् दीक्षाहुत्यादिमन्त्रा एवोच्यन्ते । २०

आकृत्या इति ॥ कल्पः—“ आज्यस्थाख्याः सुवेणोपघातं दीक्षाहुतीर्जुहोति । आकृत्यै
प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति ।
अथ कृत्वि चतुर्गुहीतं गुहीत्वा कृत्वा पञ्चमी जुहोति आपो देवीर्जुहतीर्विश्वंभुवो गाढाष्टिदो
उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा कृत्वातु स्वाहेति ” (बौध् ६.३-४) ॥ यज्ञं करिष्यामोत्येवंविधो
मानसः संकल्प आकृतिः । तत्संयुतैर्धर्मविघ्नेन मां प्रेरयते वङ्क्ष्ये ; हविरिव हुतमस्तु । श्रुतयोः २५
^४फलसाधनयोर्धारणाशक्तिर्मेधा । तत्सिद्ध्यर्थं मदीयमनोभिमानिने वङ्क्ष्ये हुतमस्तु । दीक्षा व्रतनियमः ।
तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशरीरतपोभिमानिने वङ्क्ष्ये हुतमस्तु । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती । तत्सिद्ध्यर्थं

१. तं.पं-अर्थानवबोधानपि ।

१. तं-शिरःशुद्धौ । २. तं-अभिवीयते । ३. क.तं.म१-अध्वर्यवमन्त्रा^० । ४. तं-मन्त्रतन्त्र- ३०
योर्धारणा^०; म२-मन्त्रतन्त्रयोर्धारण^०; हा. ना-फलसाधनयोर्धारण^० ।

स्वाहाऽऽपां देवोर्बृहतीविश्वशंभुवो धावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं

बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु स्वाहा

स्वाहा । आपः । देवीः । बृहतीः । विश्वशंभुव इति विश्व-शंभुवः । धावापृथिवी
इति धावा-पृथिवी । उरु । अन्तरिक्षम् । बृहस्पतिः । नः । हविषा । वृधातु । स्वाहा ।

- ५ सूचा पञ्चमी जुहोति—‘आपः’ इति त्रिपद्या विराजा । एकादशाक्षरास्त्रयः
पादाः । उक्तं च ‘ईशैश्च’ (?) इति ॥ हे ‘आपः । षाष्टिकमामन्त्रिताबुदात्तत्वम्
(पा ६.१.१९८) । हे ‘देवीः देव्यः दीप्तिमत्यः’ बृहतीः बृहस्पतिः । उभयत्रापि “वा छन्दसि”
(पा ६.१.१०६) इति पूर्णसवर्णदीर्घत्वम् । हे ‘विश्वशंभुवः, विश्वस्य लोकस्य शं सुखं
भावयन्तीति । भवतेर्प्यन्तात् क्तिप् (पा ३.२.७६) । “बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः”
१० (उ १९०) इति णिलुक् । वर्ण्या आपः सत्यादिनिष्पादनद्वारेण सर्वस्य लोकस्य सुखं भाव-
यन्तीति । ता इहामन्यन्ते । “या वे वर्ण्याः” (तेसं ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । अत्र
“विभाषितं विशेषचने बहुवचनम्” (पा ८.१.७४) इति प्रथमस्य विद्यमानत्वात् अतः
परमामन्त्रित्रयं निह्न्यते । हे एवंविधा आपः, येषां लोकानां भवत्यः शं भावयन्ति तान्
लोकान् ‘धावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च । “दिवो धावा” (पा ६.३.२९) इति धावादेशः,
१५ आबुदात्तः । पृथिवीशब्दो लोपन्तोऽन्तोदात्तः । “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६.२.१४१) इति
पूर्वांतर्गपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘उरु च’ अन्तरिक्षम् असि । त्रीनपि लोकान् नः अस्माकं
अग्नेन ‘हविषा’ बृहस्पतिः ब्रह्मा ‘वृधातु’ वर्धयतु । “ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः”

- वागिन्द्रियपोषकाय ब्रह्मणे हुतमस्तु । बृहस्पतिरस्माकं हविषा वर्धयाम् । हे ‘आपः, ‘भवत्योऽपि
वर्धयाम् । धावापृथिवी वर्धयाम् । विस्तोर्मन्त्रिभ्यं च वर्धयाम् । कोदस्य आपः ? ‘देवीः
२० वृष्टिरूपेण सुलोकादागताः । ‘बृहतीः बहुलाः । ‘विश्वशंभुवः सस्वपाचनेन सर्वस्य जगतः ‘सुखं
कुर्वत्यः ॥ आहुतीर्विधत्ते—“अदक्षित एकपाऽऽहुत्येस्वाहुः सुवेण चतस्रो जुहोति हीक्षितस्याय सुचा
पञ्चमः पञ्चाक्षरा पक्षिकः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव स्रजे” (तैत्ति १.२.२) इति ॥ प्रथममन्त्र
आहुःपुरयोगमाह—“आहूस्वै प्रयुक्तेऽग्ने स्वाहेत्याहोऽहूस्व हि प्रयुक्ते यज्ञमग्निं प्रयुक्ते यज्ञमेति ।”
(तैत्ति ६.१.२) इति । यद्वा “मनसाऽऽहुतिः” तद्वा पुरा ऋषिब्रह्मणे यज्ञमभिधत्त यज्ञमेति याच
२५ प्रयुक्तेः द्वितीयमग्ने मेधोपयोगमाह—“मेधाम्ने मनसेऽग्ने स्वाहेत्याह मेधसा हि मनस्य प्रयुक्ते
यज्ञमभिधत्ति” (तैत्ति ६.१.२) इति ॥ अतयोः कउशावनवोरविस्मरणेन चतस्रोर्मन्त्रा यज्ञकर्तव्यतां

२. मै-‘अपि’ नास्ति । ३. मै-‘सर्वस्य’ नास्ति । ४. मै-‘आबुदात्तः’ नास्ति ।

५. मै-‘भवत्योऽपि’ । ६. आ.क.ना.पा-सस्वम् । ७-७. त.म.२-मनसाहुतेर्नस्ति; क-नसाऽऽहुतेर्नस्ति ।

दीक्षा]

(तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणम् । वृधेर्न्यन्ताल्लोट् (पा ३.३.१६२) । “बहुलमन्यत्रापि” (उ १.९०) इति णिलुक् । विकरणव्यत्ययेन शः । आगमव्यत्ययेनाडागमः (पा ३.४.९४) उत्तमस्योक्तः प्रथमस्यापि भवति ॥ यद्वा लोट उक्तो लोटोऽपि भवति । एवं यज्ञस्यैव वृद्धयर्थं तदाधाराणां लोकानां वृद्धिः प्रार्थ्यते । “द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः” (तैसं ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । वनस्पत्यादिवात् बृहस्पतिशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१४०) । बृहच्छब्दो वृत्तावाद्युदात्त- ५
(द्र.पा ६.१.१७३ वा १) । “स्वाहा” सुहुतं चेदमस्तु^५ । युष्मभ्यं वर्धयितव्येभ्यो लोकेभ्यः वर्धयित्रे च बृहस्पतये । एवं स्वाहाकाराधिकात् यजुरन्ता विराडियं वेदितव्या । एवं ऋग्यजुष-समुदायत्वादस्य यजुरित्यपि व्यपदेशं शक्यते । यथा “यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्” (तैसं ६.१.२) इति । भवति ह्यव्ययवधर्मेणापि “समुदायव्यपदेशः यथा ‘कृष्टेषु’ चूर्णम्” इति । अनवसानत्वाद्वा यजुष्टम् ॥

१०.

प्रतिपद्यते । तपोऽभिमानिनो बद्धेरनुग्रहेण दीक्षासिद्धिः स्पष्टेत्यभिप्रेत्य तृतीयमन्त्रो न व्याख्यातः ॥ चतुर्थमन्त्रे पदवाक्ययोरर्थमाह—“सरस्वत्यै पूर्णेऽग्नये स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृथिव्या यज्ञं प्र युञ्जते” (तैसं ६.१.२) इति । वाचा मन्त्रोच्चारणसिद्धिः ॥ पृथिव्या यज्ञस्य देवयज्जमनीयादिद्रव्यसिद्धिः^६ ॥ पञ्चममन्त्रस्य पूर्वभागे बहुविशेषणाभिप्रायमाह—“आपो देवीर्बृहती विंशशंभुव इत्याह या वै वर्णास्ता आपो देवीर्बृहतीविंशशंभुवः” (तैसं ६.१.२) इति । वर्षे भवा १५
वर्षाः ॥ विपक्षे बाधमाह—“यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्विद्या आपोऽशान्ता इमं लोकमा गच्छेयुः” (तैसं ६.१.२) इति । दिव्यत्वाद्दशनिवदपामशान्तत्वम् ॥ यस्मान्मन्त्रोक्तगुणस्तुत्या जलदेवतायाः शान्तिस्तस्माच्छान्ताः सुखकारिण्य इत्येतं स्वपक्षमुपसंहरति—“आपो देवीर्बृहतीविंशशंभुव इत्याहास्मा एवैना लोकाय शमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमा गच्छन्ति” (तैसं ६.१.२) इति । मन्त्रस्य द्वितीयतृतीयभागयोरुपयोगमाह—“द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्वन्त- २०
रिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः” (तैसं ६.१.२) इति । भूमौ देवयजनमन्तरिक्षेऽनुष्ठानाय संचारो द्विवि-
फळमिति यज्ञस्य लोकत्रयवर्तित्वम् ॥ मन्त्रस्य चतुर्थभागाभिप्रायमाह—“बृहस्पतिर्नो हविषा वृधास्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रूपे” (तैसं ६.१.२) इति । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्गुरुत्वेन परब्रह्मस्वरूपत्वम् ॥ ‘हविषा विधेः’ इति^७ शास्त्रान्तरे मन्त्रपाठः^{१०} । तं निन्दित्वा स्वपाठं प्रशंसति—
“यद् ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्थानुमृच्छेत् वृधास्वित्याह यज्ञस्थानुमेव परि वृणक्ति” (तैसं ६.१.२) इति । २५
‘बृहस्पतिर्विदधातु’ इत्युक्ते सत्यभिरुद्धेरसूचितत्वात् यज्ञविघ्नं यजमानः प्राप्नुयात्, ‘वृधातु’ इत्युक्त्या तत्परिहारः ॥

५-५. तं.ति-स्वाहुतमिदमस्तु । ६. तं.ति-वर्धयितृभ्यः । ७-७. तं-समुदायस्य तथा व्यपदेशः तक्षैतत् । तं-समुदायस्य तथा व्यपदेशः तक्षैतत् ।

८. उ.ना.पा.भा.हा-^०ब्रीह्यादिसिद्धिः । ९. तं-बहुविशेषाभि^० । १०-१०. आ-शास्त्रान्तर- ३०
मन्त्रपाठः ।

विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुष्यसि शुभ्रं वृणीत पुष्यसे

विश्वे । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वृणीत । सख्यम् । विश्वे । रायः । इषुष्यसि ।

शुभ्रम् । वृणीत । पुष्यसे ।

सुचैवौद्ग्रहणं जुहोति— ' विश्वे देवस्य ' इत्यनुष्टुभा चतुष्पदया यजुरन्तया ।

- ५ " सा वा एषर्गनुष्टुक् " (तैसं ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । सप्ताक्षरं प्रथमं पदम् अष्टाक्षराणि त्रीण्यन्यानि ॥ ' विश्वे प्राणिनः ' देवस्य ' नेतुः प्रेरयितुः स्वभूताः वशवर्तिनः नेतव्यत्वेन वर्तन्ते अस्वतन्त्रा वर्तन्त इति यावत् । कोऽसौ नेता ? सवितेति भूमः । कुत एतत् ? " विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन " (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणदर्शनात् । स हि सर्वस्य प्रेरकः । येन यत्र यदा कृतं कर्म भोक्तव्यं तत्र नयति प्रामादं ग्रामं, जागरितात्
- १० स्वप्नं, स्वप्नाच्च जागरितम्, इतो लोकादमुं लोकम्, अमुतश्चेमम् इति । एवं तेन सर्वस्येशानेन अस्वतन्त्रा जन्तवः इतश्चेतश्च पशुवनीयन्ते । किमधुना ' विजानता प्रतिपत्तम्यमित्याह— ' मर्तः ' वृणीत ' सख्यम् । मरणधर्मा मनुष्यः । " हसिमृषिण् " (उ ३.७.३) इत्यादिना म्रियतेः तन्प्रत्ययः । यत एवं देवः करोति अतोऽसौ मर्तो विजानन् देवेन सख्यं वरितुमर्हति त्वत्सकाशात्^{११} । " अहं कृत्यतृचश्च " (पा ३.३.१६९) इति छिद् ।
- १५ समानख्यानः सखा । " समाने ख्यः स चोदात्तः " (उ ५.८.६) इति ह्यातेरिणप्रत्ययः ।

- विश्व इति ॥ बोधायनः— " अपरं चतुर्गृहीतं^{१२} गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणं^{१३} जुहोति विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुष्यसि शुभ्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति " (बौधौ १.४) इति । आपस्तम्बः— " द्वादशगृहीतेन रुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतुमिति पूर्णहुतिर षष्टिम् " (आपधौ १०.८.६) इति ॥ ' विश्वे विश्वात्मकस्य ' नेतुः अगर्हिर्बाह्वस्व ' देवस्य ' सख्यम् अनुग्रहं ' मर्तः मरणवान् यजमानः सहसा ' वृणीत । तच्च सख्यमीदृशेन स्तोत्रेण कम्पते । ' विश्वे, हे विश्वात्मक, ' रायः धनस्य ' इषुष्यसि ईक्षिषे । स्तुत्वा ' पुष्यसे यज्ञपोषणाय ' शुभ्रं कर्म याचेत । इदं हविस्तव हुतमस्तु ॥ तमिममौद्ग्रहणहोमं^{१४} विश्वात्मकस्याधिकया^{१५} पदं निर्वचि— " प्रजापतिर्व्यमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः पराकैत् स प्र यजुरग्रीणात् प्र साम जगत्पुष्यस्य पुष्यस्यैव प्रहज्यत्वम् " (तैसं ६.१.२) इति । पञ्चावमानं यज्ञपुरुषं ग्रहीतुं प्रजापतिना प्रेरितानां त्रिविधमन्नपुष्पानां मध्ये
- २५ यज्ञुःसामपुरुषौ स यज्ञः प्रकर्षेणाच्छीनात् आबुणोत् । ऋग्वेदता तु तं यज्ञमुदगृह्णत् । तस्मादेतद्वत्साम्यम्

८. तं-तस्य । ९. ति-प्रजानता । १०. तं.ति-देवस्य । ११. तं.ति-तत्सकाशात्

११-११. आ.क-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचौद्ग्रहणम् ; पा-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णसुचमौद्ग्रहणम् ; म२-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ; भा-' आज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ' नास्ति ; (बौधौस्तुने ' गृहीत्वाऽऽज्यस्य पूर्णां सुचमौद्ग्रहणम् ') । १२. इ-तमिममौद्ग्रहणस्य होमम् । १३. म२-मौद्ग्रहणस्यम् ।

दीक्षा]

‘समानस्य छन्दसि’ (पा ६.३.८४) इति सभावः । यलोपः इति तत्रानुवर्तते । तस्य भावः सख्यम् । “सख्युर्यः” (पा ५.१.१२६) इति यः । अयमर्थः—देवेन सवित्रा यत्समानाख्यानत्वं सारूप्यमेकत्वं वा, यस्मिन् सति स एव भूत्वा पारतन्त्र्याद्विमुक्तः सर्वस्य स्वयं नेता संपद्यते^{१२}, तत्क्षिप्रमयं^{१३} मर्त्यः त्वत्सकाशात्^{१४} वरीतुमर्हतीति । इदानीमस्य देवेन^{१५} सख्यं वृत्तवतः^{१६} मर्त्यस्याग्निसकाशात् समुपजायमाना^{१७} सिद्धिरुच्यते । इषुष्यसि त्वमपि देवसख्यं वृत्तवन्तमिमं^{१८} जनमिषुधिभिवाचरसि, यथा इषुधिरिषूणां निधानं भवति, एवमिमं^{१९} सर्वसिद्धीनां भाजनत्वेनाचरसि; तादृशमेनं करोषीति यावत् । “उपमानादाचारे” (पा ३.१.१०) इति क्यच् । “कव्यध्वरपृतनस्य” (पा ७.४.३९) इति विधीयमानो लोपो व्यत्ययेन अस्यापि^{२०} भवति । अथवा इनुध शरधारणे, इति कण्ठादिरयं द्रष्टव्यः (पा ३.१.२७) । देवसख्यं वृत्तवतोऽस्य^{२१} त्वमिषुष्यसि, इषूणामिषुधिरिव इषुस्थानीयानां सिद्धीनामपादानत्वेनाधारत्वेन च वर्तस इत्यर्थः । एवमामुष्मिकानां (कीणां) सिद्धीनामग्निरेव दातेत्युक्तम् । इदानीमैहिका (की)नामपि दातृत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र धनाधीनत्वात् सर्वसिद्धीनां तन्माहात्म्यं प्रदर्शयति— ‘विश्वे रायः’ इति । रायः धनस्य गोभूमिहिरण्यौदनादिलक्षणस्य, विश्वे प्राणिनः । किम् ? वशवर्तिनः तत्परतन्त्राः सर्वे इतश्चेतश्च नीयन्ते देवा अपि, किं पुनर्भनुष्याः ? कुत एतत् ? “वैश्वदेव्येतेन” (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणदर्शनात् । यत एवं तस्मादयं मर्त्यः शीघ्रमेव त्वत्सकाशात् धुम्नं धनं वृणीत वरितुमर्हति । स एव लिङ् । त्वमपि तत् धुम्नं वृणानं

अनुष्ठानं गच्छन् ॥ तदेतद्विधत्ते—“ऋचा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै” (तैसं ६.१.२) इति ॥ तदीयं छन्दः प्रशंसति—“अनुष्ठुप्छन्दसासु यद्यच्छदित्याहुस्तस्मादनुष्ठुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै” (तैसं ६.१.२) इति ॥ एतन्मन्त्रगतमुक्तं छन्दश्च यथा प्रशस्तं तथैव पदसंख्यामपि प्रशंसति—“द्वादश वात्सबन्धास्त्युद्यच्छदित्याहुस्तस्मात् द्वादशभिर्वात्सबन्धविदो दीक्षयन्ति” (तैसं ६.१.२) इति । यथा वात्स एकैकेन पाशेन प्रबध्यते तथा ‘विश्वे देवस्य’ इत्यादिषु द्वादशसु पदेष्वेकैकेन पदेन यज्ञो बध्यतेऽतस्तानि पदानि वात्सबन्धानि । वात्सस्येव बन्धो वात्सबन्धः । तदीयानि पदानि यज्ञमुद्गृह्णीत्याहुः^{२२} पूर्वोऽभिज्ञाः । तद्विदोऽध्वर्यव इदानीमपि तैः पदैर्गृह्णीत ॥ पूर्वमभिज्ञप्रसिद्धा छन्दसः प्रशंसा कृता । इदानीं वागात्मकत्वेन तच्छन्दः स्तूयते—“सा वा एषर्गनुष्टुवागनुष्टुम्यदेतयर्चा दीक्षयति वाचैर्वैनं सर्वथा दीक्षयति” (तैसं ६.१.२) इति । अनुष्टुभो वाग्विशेषत्वेन वाग्रपत्यम् । छन्दोऽन्तरस्यापि तस्सममिति चेत् तर्हि प्रसङ्गे सति तदपि तथा स्तोतव्यम् । लिङ्गोपजीवनेन मन्त्रं स्तौति—“विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्यमित्याह

१२. तं.ति-भवति । १३. तं.ति.पं-तच्छीघ्रमयम् । १४-१४. तं-अमर्त्यः तत्सख्यम्; ति-मर्त्यः तत्सख्यम् । १५. तं.ति-देवस्य । १६. मै-कृतवतः । १७. ति-जायमाना । १८. ति-इषुधिरिव । १९. तं.ति-सर्वधनस्य । २०. मै-‘अस्यापि’ नास्ति । २१. मै-गतवतोऽस्य । २२. मै-प्रतिपादयति । ३०. २३. तं-गोभूमिहिरण्यौदनादि; ति-गोभूमिहिरण्यादि ।

१४. इ.उ.ना.हा-वशमुद्गृह्णीत्याहुः । १५. आ.तं.म-छन्दः ।

मर्त्यं^{१५} पुष्यसे पोषयसि । पुष पुष्टौ दैवादिक उदात्तेत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सर्वाभिमत-
धनसंपत्तिः पुष्टिः । यद्वा—तस्य पुरुषस्य बुध्नं त्वया पुष्यते । पुरुषव्यत्ययेन मध्यमः, स च तिङः
परत्वान्न निहन्यते (पा ८.१.२८) । “^०अदुपदेशात्^०” (पा ६.१.१८६) इति छसार्वधातुक-
त्वानुदात्तत्वे कृते विकरणस्यैव स्वरः । “स्वाहा सुहुतमिदमौद्ग्रहणाख्यं हविरस्तु । यज्ञरयोद्-
५ ग्रहणहेतुत्वादियम् ऋक् उद्ग्रहणी, इदं हविरौद्ग्रहणम् यदनया दीयते । “ प्रजापतिर्यज्ञम-
सृजत सोऽस्मात् सृष्टः पराङ्मैत् स प्र यजुरव्ळीनात् ” (तैसं ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पितृदेवत्यैतेन विश्वे राय इषुष्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन बुध्नं कृणीत पुष्यस इत्याह पौष्येतेन सा व
एषर्क्षर्षदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरैवेन देवताभिर्दीक्षयति ” (तैसं ६.१.२)
इति । प्रथमपादे सवितृपर्यायस्य नेतृशब्दस्य प्रयोगेण^{१६} सावित्रत्वम् । द्वितीयपादे मर्त्यशब्देन

१० मृतपितृसूचनात्^{१७} पितृदेवत्वम् । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य प्रयोगात् वैश्वदेवत्वम् ।
चतुर्थपादे^{१८} “ पुष्यसे ” इत्युक्तत्वात्^{१९} पौष्यत्वम् ॥ अक्षरसंख्यामुपजीव्य स्तौति—

“ सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टाबुपयन्ति यानि चत्वारि तान्यष्टौ यद्वाक्षरा
तेन गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुभ्यद् द्वादशाक्षरा तेन जगती सा वा एषर्क्षर्षाणि
छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वेभिरैवेन छन्दोभिर्दीक्षयति ” (तैसं ६.१.२) इति ।

१५ प्रथमं पदमृचि प्रथमः पादः । द्वितीयादिषु त्रिषु पादेष्वस्ति प्रत्येकमक्षरगताष्टकसंख्या । द्वितीय-
पादे ‘ सखियम् ’ इत्यक्षरत्रयेणाष्टत्वं पूरणीयम् । प्रथमपादं द्वेधा विभज्य त्रीण्यक्षराणि तृतीयपादे
चत्वारि चतुर्थपादे गणनीयानि । तथा सति द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा अक्षरसंख्याभिर्गोत्र्यादिसमा इति
छन्दस्त्रयसंपत्तिः । गायत्र्यादीनां त्रयाणां सवनत्रये प्राधान्यात् सर्वेष्टकसंपत्तिः ॥ सप्तसंख्यामुप-
जीव्य स्तौति—“ सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशून्नेवाव रूढे ” (तैसं ६.१.२)

२० इति । “ विश्वे देवस्य नेतुः ” (तैसं १.२.२) इत्यत्र सप्ताक्षराणि, “ प्रो ष्वस्मै पुरोरयम् ”
(ऋसं १०.१३३.१) इत्यस्यां च शक्यामृचि सप्त पादाः । शक्याः पञ्चप्रदत्वात् पञ्चरूपत्वम् ॥
अशेषजगद्ध्यवहारसमवेन मन्त्रं स्तौति — “ एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माच्चत्वार्योऽनाप्तं
तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति
न्यूनाद्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै ” (तैसं ६.१.२) इति । यस्मादस्यामृचि

२५ प्रथमः पाद एकैनाक्षरेण न्यूनस्तस्मान्मनुष्या वाचः स्वरूपमनासमसंपूर्णमुपजीवन्ति । मूलाक्षरादुत्पन्नो
^{१०}वायुर्मूर्धपर्यन्तं प्रसृतो वक्त्रे तत्तत्स्थानेषु वर्णानुत्पादयति । तदिदं वर्णासिष्यत्किञ्चक्षणं वाक्चतुर्थ
पदम् । पूर्वाणि तु त्रीणि^{११} पदानि कण्ठादथ एव गूढत्वात्^{१२} नाभिम्यज्यितुं शक्यन्ते । तथा
चऽऽभ्यास्यते—“ गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ” (ऋसं
१.१६४.४५) इति । एतेनासंपूर्णवाग्यवहारसाम्यं दर्शितम् । किञ्चैयसृगुत्तरेषु पादेष्वक्षरपूर्णा,

३० तेन सृष्टिपूर्णप्रजापतिसाम्यात् तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वं तेन सृष्टिभ्यामक्षरा-
द्वीजसाम्यात् प्रजोत्पत्त्यै भवति ॥

१६. म२-सवितृत्वम्; उ.क.ना.पा.हा-सावित्रीत्वम् । १७. इ.उ-पितृदेवत्वम्; हा-पितृदेवत्वम् ।

१८-१८. इ.उ.ना.पा.हा-पुष्यशब्दप्रयोगात् । १९. उ.ना.पा.हा-वायुः सूर्यपर्यन्तम्; इ-वायुसूर्यपर्यन्तम् ।

२०. आ.ना.पा.हा-‘ पदानि ’ नास्ति । २१. आ-कृत्वात् ।

दीक्षा]

स्वार्हक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मां (१) पातमाऽस्य यज्ञस्योदच

स्वाहा । ऋक्सामयोरित्यृक्-सामयोः । शिल्पे इति । स्थः । ते इति । वाम् । एति । रभे ।

ते इति । मां (१) । पातम् । एति । अस्य । यज्ञस्य । उदच इत्युत्-ऋचः ।

कृष्णाजिनस्य शुक्लकृष्णे अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां संमृशति- 'ऋक्सामयोः' इति । अचतुरा-
दिसूत्रेण (पा ५.४.७७) ऋक्सामशब्दोऽचप्रत्ययान्तो निपातितः । हस्तविषयं कौशलं ५
शिल्पम् । हे शुक्लकृष्णे, ^१ऋक्सामयोः ^२शिल्पे ^३स्थः । तत्र ऋचः शिल्पं शुक्लम् । साम्नः
कृष्णम् । "एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्य" (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
^४ते तादृशे ^५वां युवामहम् ^६आ ^७रभे आलभे स्पृशामि । रल्योरेकत्वं स्मर्यते । ^८ते च मया
स्पृष्टे युवां मां ^९पातं रक्षतम् । कुत इत्यत आह-^{१०}अस्य ^{११}यज्ञस्य ^{१२}आ ^{१३}उदच आ ^{१४}उदकीत्
^{१५}आ समाप्तेरिति यावत् । ऋच स्तुतौ, इह तु धातूनामनेकार्थत्वात् गतौ वर्तते । स्तोमाभिप्रायं १०
वा । तत् उत्पूर्वात् संपदादिलक्षणः क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६.२.१३९) । "ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायतिष्ठमाने" (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ऋगिति ॥ कल्पः— "अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति^{२१} ।
तस्य शुक्लकृष्णे संमृशति शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति ^{२२}कृष्णेऽङ्गुलिर्ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मा
पातमाऽस्य यज्ञस्योदच इति" (बौध्रौ ६.५) इति । हे शुक्लकृष्णे रेखे, युवाम् ^{२३}ऋक्सामयोः संबन्धिनी १५
चित्रे भवथः । एतच्च ब्राह्मणे स्पष्टीभवित्यति । तादृशौ ^{२४}ते युवां स्पृशामि । ^{२५}अस्य ^{२६}यज्ञस्य ^{२७}येयमृगु-
त्तमा तयोपलक्षिता या कर्मसमाप्तिस्तत्पर्यन्तं^{२८} ते युवां पालयतम् ॥ इमं मन्त्रमवतारयन्नाख्यायिकया
^{२९}शिल्पत्वं विस्मदयति^{३०}— "ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायतिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठतां
तेऽमन्यन्त यं वा इमे उषावत्सर्षतः स हृदं भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय
देवानुपावर्तेतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत् कृष्णम्" (तैसं ६.१.३) इति । २०
^{३१}ऋक्सामे देवते^{३२} केनापि निमित्तेन देवयज्ञार्थमात्मानमप्रकाशयमाने^{३३} आत्मतिरोधानाय कृष्णमृगो
भूत्वा तदीयं^{३४} च रूपं संपूर्णं^{३५} कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य ऋचिदृग्दे अतिष्ठताम् । देवा विचारितवन्तो यं
पुरुषमिमे ऋक्सामे प्राप्स्यतः^{३६} स हृदं^{३७} यज्ञफलं प्राप्स्यतीति । देवास्तु ऋक्सामे रहसि केनाप्युपत्ये-
नोपच्छन्दितवन्तः । ते उभे अहोरात्रमहिमानं शुक्लकृष्णवर्णद्वयं स्वकीये मृगशरीरे स्थापयित्वा देवसमीप-
मागच्छताम् । कृष्णाजिनस्य यत् शुक्लं स एष ऋचा स्वीकृतोऽहो वर्णः । यत् कृष्णं स एष^{३८} साम्ना २५

२४. संभावितोऽयं पाठः । तं. ति-उदयनादुत्थानात् ; मै-उदयात् । २५. मै 'आ' नास्ति ।

२२. इ.उ.-लोमास्तृणाति । २३. उ.ना.पा.हा-कृष्णेऽङ्गुलिरिति ऋक्सामयोः । २४-२४.क-
येयमृगुत्तमा तयोपलक्षिता या आकर्मसमाप्तिस्तत्पर्यन्तम् । २५-२५. इ.उ.ना.पा-शिल्पं दर्शयति । २६-
२६. इ.उ.तं.ना.पा.हा-ऋक्सामदेवते । २७. इ.उ.पा-मप्रकाशम् । २८-२८. आ.पा.हा-संपूर्णं रूपम् ;
इ.उ.पा-संपूर्णम् ; क.ना-संपूर्णरूपम् । २९-२९. तं-सदृशम् ; इ.उ.ना.पा.हा-सः । ३०. इ.उ.पा- ३०
साम्नाम् ।
तैसं १५॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सः शिशाधि
ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावः

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुण । समिति । शिशाधि ।
यया । अतीति । विश्वा । दुरितेति दुः-इता । तरेम । सुतर्माणमिति सु-तर्माणम् । अधीति । नावम् ।

- ५ कृष्णाजिनमभिसर्पति—‘ इमाम् ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ तत्र देवशब्दान्तः प्रथमः ।
‘ इमाम् अग्निष्टोमविषयां धियं प्रज्ञां शिक्षमाणस्य उपाददानस्य पुरुषस्य । शिक्ष विद्योपादाने ।
“ अदृपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः (पा ६.१.१६२) ।
‘ दक्षम् अभिवृद्धिकरम् । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । “ प्रवर्तकं वा । “ क्रतुम् अग्निष्टोमाख्यमिममरम-
दीयं यागं हे देव वरुण, “ सं शिशाधि संशितं कुरु । स्वकार्यसमर्थमित्यर्थः । स्यतेल्लेष्टि “ बहुलं
१० छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः, “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्येत्यम्,
“ सेहपिच्च ” (पा ३.४.८७) इति, “ वा छन्दसि ” (पा ३.४.८८) इत्यपित्वप्रतिषेधात्
पित्वेन डित्वाभावात् “ अडितश्च ” (पा ६.४.१०३) इति धिभावः^{२७} । इदानीं धीर्विशेष्यते—
‘ यया धिया विश्वा दुरिता विश्वानि दुरितानि । “ शेरुछन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति
शिलोपः^{२८} । दुःखेन यन्ति एतेष्विति दुरितानि । “ क्तोऽधिकरणे च ” (पा ३.४.७६)
१५ इत्यधिकरणे निष्ठा । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । श्रेयसो विघातकानि
कर्माण्युच्यन्ते । तानि सर्वाणि यया अति तरेम अतिक्रम्य गच्छेम तामिमां धियमिति संबध्यते ।

- स्वीकृतो रात्रेर्वर्णः ॥ शिल्पत्वमुपपाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—“ ऋक्सामयोः सिरूपे स्थ इत्याहर्षसामे एवाव रूपे ”
(तैसं ६.१.३) इति ॥ न केवलमृक्सामप्राप्तिः । किंत्वहोरात्रसारप्राप्तिश्चेत्याहुः—“ एष वा अह्नो वर्णो
यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत् कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव रूपे ” (तैसं ६.१.३) इति ।
२० पुन्योराहोरात्रयोः संबन्धि यत् सारं^{३१} तत्रर्क्सामयोः गूढं^{३२} तदपि प्राप्नोति । विधत्ते—“ कृष्णाजिनेन
दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं ब्रह्मणैवैनं दीक्षयति ” (तैसं ६.१.३) इति । ब्रह्म वेदस्त-
द्रूपत्वं कृष्णाजिनस्य । ऋक्सामशिल्पधारित्वात् तदुपपन्नम् । दीक्षयति कृष्णाजिनेन यजमानं योजयति ।
योजनं द्विविधम् । आस्तीर्णस्य कृष्णाजिनस्याऽऽरोहणमन्यस्य कृष्णाजिनस्य प्रावरणं च । तत्प्रकार
आपस्तम्बेन दर्शितः—“ कृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति । ब्रह्म्या समस्य दीक्षेतान्तर्मासाम्यां
२५ बहिल्लोमाभ्याम् । यद्येकं स्यादक्षिणं^{३३} पूर्वपादं प्रतिषीव्येत्^{३४} ” (आपश्चौ १०.८.११-१३) इति ॥

इमामिति ॥ कल्पः—“ अथ दक्षिणं जान्वाच्याभिसर्पतीमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं
दक्षं वरुण सः शिशाधि ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावः रुहेमेति ” (बौश्रौ ६.५) इति ।

२६. तं. ति-शीघ्रप्रवर्तकम् । २७. मै-ईडभावः । २८. मै-शलोपः ।

- ३१-३१. आ-तत्रर्क्सामयोन्यक्तं गूढम् ; ना.पा.हा-न्यक्तं गूढम् ; इ.उ-न्यक्तगूढम् ; भा-
३० ‘ तत्रर्क्सामयोः गूढम् ’ नास्ति । ३२-३२. आ.ना-पूर्वं पादं प्रतिषीव्येत् ; तं-पूर्वं पादं प्रतिषीव्येत् ; म२
-पूर्वपादं प्रतिषीव्येत् ।

वीक्षा]

रुहेमोर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज मे यच्छ पाहि मा मा मा

रुहेम् । ऊर्क् । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णम्रदा इत्यूर्ण-म्रदाः ।

ऊर्जम् । मे । यच्छ । पाहि । मा । मा । मा ।

ननु दुरितसागरं तितीर्षणां सम्यक्प्रज्ञावतामपि^{२९} ^{३०}कथाचिन्तावा भवितव्यमित्यत आह—
सुतर्माणम् इति । सुष्टु दुरितानां तारणकुशलात् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ३.२.७५) ५
इति तर्तेर्मनिन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ईदृशीं^{३१} नावम् अग्निष्टोमा-
त्मिकां त्रयम्^{३२} अधि^{३३} रुहेम् आरूढा^{३४} भूयास्म अनेन चर्माधिरोहणेनेति । रुहेराशिषि लिङ्,
“लिङ्धाशिष्यङ्” (पा ३.१.८६) । “यज्ञो वै सुतर्मा नौः” (ऐवा १-१३) इति ब्राह्मणम् ॥
“कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनम्” (तैसं ६.१.३) इति ब्राह्मणम् ॥

मेखलां पर्यस्यति—‘ऊर्जसि’ इति ॥ ऊर्जयतेः संपदादिलक्षणः क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । १०
बलं रसो वाऽभिधीयते । अङ्गिरसामियम् आङ्गिरसीति यामङ्गिरसो व्यभजन्त । “अङ्गिरसः सुवर्गं
लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त” (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ हे मेखले, अधि^{३३} ऊर्क्
त्वम्^{३२} असि । ऊर्क्परिणामभूतैः शरैः निर्मितत्वात् ऊर्ग्यपदेशः । पुनश्च विशेष्यते, ऊर्णम्रदाः

हे^{३५} वरुण^{३६} देव^{३७} इमाम् अग्निष्टोमविषयां^{३८} धियम् उपाददानस्य यजमानस्य संबन्धिनं^{३९} दक्षं
समृद्धमग्निष्टोमं^{४०} कर्तुं^{४१} स^{४२} शिक्षाधि सम्यगुपदिश्य पारं नय । वयमपि पारं गन्तुं सर्वाणि विघ्नरूप- १५
दुरितानि^{४३} यया नावाऽत्यन्तं^{४४} तरेम तां सुखेन तरणे समर्थामिमां कृष्णाजिनरूपां^{४५} नावम्^{४६} अधि^{४७} रुहेम् ॥
मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—“इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैतत्” (तैसं ६.१.३) इति ॥

ऊर्जिति ॥ बौधायनः—“प्रदक्षिणं मेखलां पर्यस्यत्यूर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज मे यच्छ ।
पाहि मा मा मा हि^{४८}सीरिति ।..... । अथ यजमानं वाससा प्रोर्णोति विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य
शर्म मे यच्छेति । वसनस्यातीकाशेषु यजमानं वाचयति नक्षत्राणां माऽतीकाशात् पाहीति” (बौश्रौ ६.५) २०
इति ॥ हे मेखले, त्वमङ्गिरसां संबन्धिन्यङ्गरसरूपा कम्बलवन्मृदुः^{४९} असि । अतो अङ्गरसं^{५०} मे प्रयच्छ । मां
पालय । हिंसां^{५१} त्वद्वन्धनेन वेदनारूपां^{५२} मा कुरु । हे वरु, त्वं^{५३} विष्णोः सुखप्रदम्^{५४} असि । यजमानस्य
सुखं प्रयच्छ, ममापि सुखं प्रयच्छ । हे वरु मां नक्षत्रप्रकाशात्^{५५} पाहि । शाखान्तरानुसारेण हे उष्णीष इति
वा^{५६} व्याख्येयम् ॥ तदिदं बौधायनेन मन्त्रक्रममनुसृत्योक्तम् । आपस्तम्बस्तु ब्राह्मणक्रममनुसृत्य वरुमेख-
लयोः पौर्वापर्यमाह—“विष्णोः शर्मासीत्यनेन वाससा दक्षिणम^{५७}सं यजमानः प्रोर्णते । नक्षत्राणां माऽती- २५
काशात् पाहीति शिरः । उष्णीषेण^{५८} प्रदक्षिणं शिरो वेष्टयत इति वाजसनेयकम् । शरमयी मौञ्जी वा
मेखला त्रिवृत् पृथग्यन्यतःपाशा । तथा यजमानं दीक्षयति । योक्त्रेण पत्नीम् । ऊर्जसीति” (आपश्रौ
१०.९.८-१४) इति । रज्जुसदृशी मेखला । जटासदृशं योक्त्रम् ॥ वरुप्रावरणं विधत्ते—“गर्भो वा एष

२९. पं-सम्यक् ज्ञानवताम् । ३०. तं. ति-कयापि नावा । ३१. मै-अधिरूढाः । *शुद्धीकृतः
पाठः । लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तके च ‘सुतर्माणम्’ इत्यस्ति ।

३०.

३३. आ.ना.पा.हा-बन्धनेन । ३४. आ.वा.पा.हा-‘वा’ नास्ति । ३५. आ.ना.पा.हा-
‘प्रदक्षिणम्’ नास्ति ।

हिंसीर्विष्णोः शर्मोऽसि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छ नक्षत्राणां माऽतीकाशात्

हिंसीः । विष्णोः । शर्म । असि । शर्म । यजमानस्य । शर्म । मे ।

यच्छ । नक्षत्राणाम् । मा । अतीकाशात् ।

ऊर्णा अविमूत्रं तद्वन्मृद्वी । म्रद मर्दने । असुप्रत्ययः (उ ६३८) । “ डधापोः संज्ञान्द्रसो-
१५ बहलम् ” (पा ६.३.६३) इति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६.२.२) । ईदृशी त्वम् ^१ऊर्जं बलं मह्यं ^२यच्छ देहि ^३पाहि च माम् । तिङः परत्वान्न
निहन्यते (पा ८.१.२८) । ^४मा च ^५मा हिंसीः ॥

वाससा च यजमानं प्रोर्णोति—‘विष्णोः’ इति । ^१विष्णोः अपि ^२शर्म सुखम् ^३असि सुख-
हेतुरसि । “ यज्ञो वै विष्णुः ” (तैसं ६.१.४) । किंच ^४यजमानस्य ^५शर्म असि । अस्मावधातुकानु-
१० दात्तत्वे (पा ६.१.१८६) धातुस्वरः (पा ६.१.१६२) । ईदृशस्त्वं मह्यमपि ^१शर्म ^२यच्छ देहि ॥
वसनच्छिद्रेषु यजमानं वाचयति—‘नक्षत्राणाम्’ इति ॥ अतीकाशश्छिद्रम् अतीत्य
काशत इत्यतीकाशः । पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) । घञ् वाऽधिकरणे (पा ३.३.१२१) ।
उभयत्रापि थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । “ इकः काशे ” (पा ६.३.१२३)
इति दीर्घत्वम् । नक्षत्राणां संवन्धी योऽतीकाशः नक्षत्रदेवत्वत्वात् ^१नक्षत्राणाम् अतीकाशः इति ।

१५ यंहीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णते तस्माद्गर्भाः प्रावृता जायन्ते ” (तैसं ६.१.३) इति । वीक्षितस्य
गर्भरूपत्वं बहुचब्राह्मणे प्रपञ्चितम्—“ पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं वीक्षयन्ति ” (ऐत्रा १.३)
इति । पट्सदृशं गर्भवेष्टनमुल्बम् ॥ ^१विपक्षबाधपुरःसरमाच्छादनस्यापनयनकाळे विधत्ते—“ न पुरा
सोमस्य क्रयादपोर्णीत यत् पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीत गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युः क्रीते सोमेऽपोर्णते
जायत एव तदथो ग्रथा वसीयाश्सं प्रत्यपोर्णते तादृगेव तत् ” (तैसं ६.१.३) इति । सोमे क्रीते
२० तत् तदैव जायते ततो वस्त्रापनयनं युक्तम् । किंचात्यन्तधनवन्तं राजादिकं प्रति जनानां दिदक्षायां
पार्श्वस्थैः ^१याष्ट्रीकादिभिः ^२सभायाः ^३आवरणपटो यथाऽपनीयते तादृगेव तदिति द्रष्टव्यम् ॥ ‘ ऊर्गस्या-
ङ्गिरसी ’ इत्यस्यार्थमाख्यायिकया दर्शयन् मेखलां विधत्ते—“ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं गन्त ऊर्जं व्यभजन्त
ततो यदत्यशिश्र्यते ते शरा अभवन्नुर्गै शरा यच्छरमयी मेखला भवत्पूजमेवाव रुन्धे ” (तैसं ६.१.३)
इति । अङ्गिरोनामकानामृषीणां परस्परमन्नरसे विभज्यमाने यदवशिष्टं तत्पुनरावृत्त्येव रूपेणाऽऽवि-
२५ भूतं तस्मात् ‘ ऊर्गसि ’ इत्यादिमन्त्र उपपन्नः । मेखलाबन्धनप्रदेशे विधत्ते—“ मध्यतः सं नहति मध्यत
एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुजते ” (तैसं ६.१.३) इति । अस्य यजमानस्य शरीरमध्ये
रसं स्थापयति । तस्मात्सर्वेऽपि मध्य ऊर्जा भुजते रसे धारयन्तीत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण मध्यदेशे स्तौति—
“ ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनहति मेध्यं चैवास्थामेध्यं च व्यावर्तयति ”
(तैसं ६.१.३) इति ॥ शरमेयत्वं प्रशंसति—“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहुरत् स व्रेषा व्यभवत्
३० स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अश्रीर्यन्त ते शरा अभवन् तच्छराणां सरत्वं वज्रो वै शराः

३६. आ-विपक्षे बाधपुरः । ^१शुद्धकृतः पाठः । लिखितपुस्तकेषु मुद्रित-पुस्तकयोस्तु ‘ याष्ट्रीका-
दिभिः ’ इत्यस्ति । ‘ शक्तियष्ट्योरीकक् ’ (पा ४.४.५९) इति सूत्रेण ‘ याष्ट्रीक ’ इत्येव साधु । ३७. त-
याजकादिभिः । ३८. उ.ना.पाभां.हा-सभायाम् ।

पाहीन्द्रस्य योनिरसि (२) मा मा हिंसीः

पाहि । इन्द्रस्य । योनिः । असि (२) । मा । मा । हिंसीः ।

तस्मात् मां पाहि । हे वासः, अतीकाशनिमित्तमनाच्छादनं दोषत्वेन न मन्तव्यम् । नक्षत्राण्येव हि तं दोषं परिहरिष्यन्तीति भावः ॥

कृष्णविषाणे यजमानाय प्रयच्छति—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ इन्द्रस्य अपि योनिः कारणम् ५
‘ असि त्वम् । ईदृशी ३२ त्वं ’ मा मा हिंसीः । त्वां यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । “ यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्तां समभवत् ” इत्यारभ्य “ सा कृष्णविषाणाऽभवत् ” (तैसं ६.१.३) इत्यन्ते ब्राह्मणे स्पष्टमिन्द्रयोनित्वमस्याः ॥

क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽप हते ” (तैसं ६.१.३) इति । ये वज्रस्यान्तःशीर्णाः क्षुद्रावयवास्ते शराख्यास्तृणरूपाः शरा अभवन् । १०
गुणं विधत्ते—“ त्रिवृद्भवति त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति ” (तैसं ६.१.३) इति । प्राणापानव्यानवृत्तिभिः प्राणस्य त्रिगुणत्वम् ॥ गुणान्तरं विधत्ते—“ पृथ्वी भवति रज्जूनां व्यावृत्त्यै ” (तैसं ६.१.३) इति । रज्जूनां सूक्ष्माणां खट्वादिवस्थितानाम् ॥ मेखलायोक्त्रयोर्व्यवस्थां विधत्ते—“ मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय ” (तैसं ६.१.३) इति । मेखला यजमानस्य स्त्री, योक्त्ररूपः पत्न्याः पुमानिति प्रत्येकं मिथुनत्वम् ॥ १५

इन्द्रस्येति ॥ बौधायनः—“ अथास्यैषा कृष्णविषाणा त्रिवलिर्वा पञ्चवलिर्वा शाण्या रज्ज्वा *परितृण्णां तां यजमानाय प्रयच्छतीन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति यजमानः प्रतिगृह्णाति ” (बौधौ ६.५) इति । आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मेने (आपस्तौ १०.२.१७) ॥ कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्व-
माख्यायिकया विशदयत् विधत्ते—“ यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् तां समभवत् तदिन्द्रोऽजायत् सोऽमन्यत यो वा हतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो वै २६
सहितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृज्य योनिमाच्छिनत् सा सूतवशाऽभवत् तत् सूतवशाद्यै जन्म तां हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु न्यदधात् सा कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्रयच्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां सयोनिमिन्द्रं सयोनित्वाय ” (तैसं ६.१.३) इति । यज्ञदेवस्य दक्षिणादेव्या ३१ संयोगमिन्द्रोऽवगत्य ३० ततो जातः सर्वमिद-
मैश्वर्यं प्राप्स्यतीति निश्चित्य स्वयमेव दक्षिणां प्रविश्य ततोऽजायत । पुनरपि स्वस्मादपरः तया ३१ जनिष्य- २५
माणः सर्वं प्राप्स्यतीति मत्वा मातुर्योनिमाच्छिनत् । सा च माता सकृत्प्रसूता पश्चात् वियोनित्वेन वन्ध्याऽभवत् । ततो लोके पश्चात्तृतीया सूतवशा संपन्ना । ततस्तं योनिं हस्ते वेष्टयित्वा पश्चात् वलिभिः

३२. तं-त्वमतः ।

*बौधौसूत्रे ‘ परितृण्णा मण्डचरवद्विप्रथिता ’ । ३९. आ.इ.पा-सह योगमिं ; ना.हा-सह संयोगमिं । ४०. आ.ना.पा.हा-वगम्य । ४१. तं.म२-ततः । ३६

कृष्यै त्वा सुसस्यायै सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः

कृष्यै । त्वा । सुसस्याया इति सु-सस्यायै । सुपिप्पलाभ्य इति सु-पिप्पलाभ्यः ।

त्वा । ओषधीभ्य इत्योषधिभ्यः ।

तयाऽन्तर्वेदि लोष्टमुद्वन्ति 'कृष्यै त्वा' इति ॥ हे पृथिवि, या सुसस्या शोभनसस्या
५ कृषिः । "नञ्सुभ्याम्" (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । तदर्थं ^{३३}त्वामुद्धरागीति
शेषः । "इगुपधात् किः (कित्)" (उ ५.६.९) इति क्रियव्ययान्तोऽन्तादात्तः कृषिशब्दः ।
"उदात्तयणो हल्युवात्" (पा ६.१.१७४) इति ततः परस्याश्चतुर्था उदात्तत्वम् ॥

तया दक्षिणं गोदानं कण्डूयते- 'सुपिप्पलाभ्यः' इति ॥ या सुपिप्पलाः शोभनफलाः
शोभनकर्मणीशाः^{३४} ओषधयः, तदर्थं त्वां कण्डूये इति शेषः । पूर्ववत् स्वरः । ओषधिशब्दे
१० तु दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.४२) । "ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्"
(पा ६.३.१३२) इति दीर्घः । "यद्धस्तेन कण्डूयेत" (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

युक्तां तां योनिं कृष्णमृगेषु निदधौ । तत इयं कृष्णविषाणा यज्ञस्य भोग्या योनिर्दक्षिणाया अवयवभूता
योनिरिन्द्रस्य कारणभूता योनिः ॥

कृष्या इति ॥ कल्पः—“कृष्यै त्वा सुसस्याया इति तथा वेदेल्लोष्टमुद्वन्ति” (आपश्चौ
१५ १०.१०.१) इति ॥ हे लोष्ट शोभनसस्योपेत, कृष्यर्थं त्वामुद्वन्मि ॥ मन्त्रसामर्थ्यं दर्शयति—“कृष्यै
त्वा सुसस्याया इत्याह तस्मादकृष्टपक्ष्या ओषधयः पच्यन्ते” (तैसं ६.१.३) इति । नीवारादयोऽकृष्ट-
पक्ष्याः ॥

सुपिप्पलाभ्य इति ॥ कल्पः—“सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते क्षिरसि कण्डूयते”
(आपश्चौ १०.१०.२) इति । यदा कण्डूयनप्रयोजनं प्रसक्तं तदा कण्डूयेत । हे क्षिरः, त्वां शोभनफलो-
२० पेतौषध्यर्थं कण्डूये ॥ पिप्पलाशब्दसूचितमाह—“सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः इत्याह तस्मादोषधयः फलं
गृह्णन्ति” (तैसं ६.१.३) इति ॥ विपक्षबाधपुरःसरं द्वयं विचिन्ते—“यद्धस्तेन कण्डूयेत पामर्न-
भावुकाः प्रजाः स्युर्यत् स्येत नम्रभावुकाः कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्यते प्रजानां गोपीयाय”
(तैसं ६.१.३) इति । पामारुख्यरोगयुक्ता दारिद्र्येण वस्त्ररहिताश्चेत्यर्थः ॥ विपक्षबाधपूर्वकं कृष्णविषाणायाः
त्यागं विधत्ते—“न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव चृतेद्यत् पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणा-
२५ मव चृतेद्योनिः प्रजानां परापानुका स्याद्वीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै यज्ञस्य
चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनावेव योनिं दधाति यज्ञस्य स्योनिस्त्वय” (तैसं ६.१.३) इति ।
दक्षिणाभ्यो नेतोर्दक्षिणानामृत्विग्भिरपनयनात् । अवचृतेत् परित्यजेत् । “चात्वालप्रविष्णिथानुप वपति”
(तैसं ६.३.१) इति । चात्वालनामकात् गर्तात् विष्णिथानामुत्पत्तेर्विधास्यमानत्वात् (तैसं ६.३.९)
चात्वालस्य यज्ञयोनिस्त्वम् ।

वीक्षा]

सूपस्था देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मा पाहोदचः स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहोरोरन्तरिक्षात् स्वाहा यज्ञं वातादा रभे ॥ २ ॥

[मा योनिरसि त्रिंशच्च ।]

सूपस्था इति सु-उपस्थाः । देवः । वनस्पतिः । ऊर्ध्वः । मा । पाहि । णति । उदच इत्युत्-ऊचः ।
स्वाहा । यज्ञम् । मनसा । स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यामिति द्यावा-पृथिवीभ्याम् । स्वाहा । ५
उरोः । अन्तरिक्षात् । स्वाहा । यज्ञम् । वातात् । णति । रभे ॥ २ ॥

[मैसं १.२.२; कामं २.२-३; कपिसं १.१४-१५; वासं ४.७-१०.]

औदुम्बरं दण्डं यजमानाय प्रयच्छति—‘सूपस्थाः’ इति ॥ सुष्ठु उपस्थीयते अवष्टभ्य स्थीयते
मैत्रावरुणेन प्रेषे कृते । तिष्ठते : “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (पा ३.२.१७८) इति कर्मणि क्तिप् ।
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा उपस्थानमुपस्थाः । भावे क्तिप् (द्र.पा ३.३.१८; १०
पा ३.३.१०८ वा ९) । शोभनमुपस्थानं यस्मिन् इति बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अक्षीप्रत्ययान्तत्वात् ह्रस्वाभावः (द्र.पाभा १.२.४८ वा २) । ^१देवः दीप्तिमान्
^२वनस्पतिः वनस्पतिविकारः, कार्ये कारणशब्दः । “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” (पा ६.२.१४०)
इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । पारस्करप्रभृतित्वात् (पा ६.१.१५७) सुट् । ^३ऊर्ध्वः
अकुटिलः । ईदृशत्वं मां ^४पाहि रक्ष । ^५आ ^६उदचः आसमाप्तेर्यज्ञस्य । पूर्ववत् प्रत्ययः स्वरश्च । ईदृशं त्वां १५
यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । “वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामत्” (तैसं ६.१.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यजमानं वाचयति—‘स्वाहा’ इति ॥ आ रभ इति सर्वत्र संबध्यते । यस्मादित्यं

सूपस्था इति ॥ बौधायनः—“अथास्मा ऊर्ध्वामौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति मुखेन संमितं
सूपस्था देवो वनस्पतिरित्यूर्ध्वो मा पाहोदच इति यजमानः प्रतिगृह्णाति” (बौश्रौ ६.५) इति ।
आपस्तम्बो मन्त्रैक्यमाह—“सूपस्थाः देवो वनस्पतिरिति । तं यजमानः प्रतिगृह्णाति” (आपश्रौ १०.१०.६) २०
इति ॥ दण्डरूपो वनस्पतिकार्यः देवः ^१सूपस्थाः सुष्ठुपस्थीयतेऽवष्टभ्यते मैत्रावरुणेन प्रेषकाल इति
सूपस्थाः । हे तादृग्दण्ड, त्वमूर्ध्वस्थित आ समाप्तेर्मां पालय ॥ यजमानाय दण्डप्रदानं विधत्ते—“वाग्वै
देवेभ्योऽपाक्रामत् यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या
तूण्ये या बीणायां यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाचमेवाव रुन्धे” (तैसं ६.१.४) इति । तूणवो वेणुः ॥
क्रमेण गुणौ विधत्ते—“औदुम्बरो भवत्यूर्ध्वो उदुम्बर ऊर्ध्वमेवाव रुन्धे मुखेन संमितो भवति । मुखत २५
एवास्मा ऊर्ध्वं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्ध्वं भुञ्जते (तैसं ६.१.४) इति ॥ यजमानस्य दण्डत्यागं विधत्ते—
“क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्ताद्विगभ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो
यजमाने प्रति ह्यपयन्ति” (तैसं ६.१.४) । मैत्रावरुणस्तत्र तत्र प्रेषैस्तेभ्यः ऋत्विग्भ्यो मन्त्रान् विभजति ।
ते च ऋत्विजो यजमानार्थं तान् मन्त्रान् पठन्ति । अतो मैत्रावरुणस्य वाम्रूपो दण्डो युक्तः ॥

स्वाहेति ॥ बौधायनः—“अथैनं यज्ञस्यान्वारम्भं वाचयति स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावा- ३०
पृथिवीभ्यां स्वाहोरोरन्तरिक्षात् स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इति” (बौश्रौ ६.५) इति । आपस्तम्बः—

[दीक्षा

- कर्तव्यमिति स्वयमेवाह वाक् तस्मात् त्वयाऽनुज्ञातोऽहं प्रथमं तावत् ^१मनसा ^२यज्ञम् ^३आ ^४रमे यज्ञामिमुखं मनः करोमाति । “ मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ” (तैसं ६.१.४) इति ब्राह्मणम् । किंच तस्या एव वचनेन ^५द्यावापृथिवीभ्यां यज्ञमारभे यज्ञसाधनानां यज्ञजानां द्यावापृथिव्योः स्थितत्वात् ॥ “ द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः ” (तैसं ६.१.४) इति च ब्राह्मणम् ।
- ५ यद्वा—द्यावापृथिव्योः स्थित्यर्थं यज्ञमारभे । द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्थितिहेतुत्वेन वर्धनेन । “ देवता-द्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इति युगपत् पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतस्वरत्वम् । द्यावाशब्द आद्यु-दात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । किंच पुनरपि तस्या एव वचनेन ^६उरोः ^७अन्तरिक्षात् यज्ञमारभे । अन्तरिक्षानुगृहीतत्वात् सर्वार्थानाम् । “ अन्तरिक्षे हि यज्ञः ” (तैसं ६.१.४) इति च ब्राह्मणम् । किंच पुनरपि तस्या एव वचनेन ^८वातात् यज्ञमारभे । आत्ममन्त्रेणाक्रियाशक्ति-
 १० रूपपरिस्पन्दात्मा प्राणो वातः । ततो यज्ञमारभे, तदधीनत्वात् सर्वव्यापाराणाम् । “ वाताद्वा अर्धर्युयं प्रयुङ्क्ते ” (तैत्रा ३.३.९) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमस्य काण्डस्य द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

- “ अथाङ्गुलीर्न्यञ्जति । स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे । स्वाहा दिवे इति द्वे । स्वाहा पृथिव्या इति द्वे । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे । स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इति मुष्टी करोति वाचं यच्छति ” (आपञ्चो १०.१.१-४) इति ॥ स्वाहाशब्देनाव्ययेन यथाब्राह्मणमर्थो ^१“उपलक्षणीयाः । ^२मनसा ^३यज्ञम् ^४अभिगच्छामि । द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च यज्ञं आश्रितः । साक्षादेव ^५यज्ञं वायोः प्रसादात् ^६आ रमे सोऽयमुपलक्षणप्रकारः ॥ तदेतद्वर्णयति—“ स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या-मित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इत्याहाये वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादा रभते ” (तैसं ६.१.४) इति । वातस्य ^७क्रियाहेतुत्वाद्यज्ञरूपत्वम् ।
- २० अत्र द्वयोर्हस्तयोः कनिष्ठिकामारभ्य चतसृणामङ्गुलीनां चतुर्मिर्मन्त्रैर्व्यैरभावः । पञ्चमेन मन्त्रेणाङ्गुल्याभ्यां दृढमुष्टिवन्धौ बाह्नियमश्च । तदेतद्विधत्ते—“ मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृष्टे ” (तैसं ६.१.४) इति । अप्रमत्तत्वं यज्ञधृतिः ॥ अर्चयोः कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—“ अदीक्षितार्यं ब्राह्मण इति त्रिरूपाश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राऽऽह त्रिरूपाश्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुव्येभ्यः प्राऽऽह ” (तैसं ६.१.४) इति ॥ स्वीकृतबाह्नियमस्य नक्षत्रोदयात् पुरा विमोक्तं विधेयति—“ न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं वि सृजेत् यत् पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं वि सृजेत् यज्ञं विच्छिन्नात् ” (तैसं ६.१.४) इति ॥ कालविशेषे वाग्निमोक्तं विधत्ते, विमोक्तकाले च वक्तव्यं कंचित् प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—“ उदितेषु नक्षत्रेषु जले कृणुतेति वाचं वि सृजति यज्ञमतो वै दीक्षितो यज्ञमेवासि वाचं वि सृजति ” (तैसं ६.१.४) इति । यज्ञार्थं स्वीकृतं बाह्नियमादिरूपं व्रतं यस्यास्तौ यज्ञव्रतः । तथा सति अस्य क्षीरसंपादनमप्यस्यापि यज्ञार्थत्वात्वाचं वाग्निमोक्तो दोषकारी ॥ नक्षत्रोदयात् पुरा लौकिकवागुच्चारणे प्रायश्चित्तमाह—“ यदि ^१विमोक्तं ^२नक्षत्रेभ्यो वाचं वि सृजेत् ^३यज्ञं विच्छिन्नात् ^४यज्ञं नैव यज्ञं संतनोति ” (तैसं ६.१.४) इति । वैष्णवी “ विष्णो त्वं नो अन्तमः ” (तैसं ३.१.१०) इति केचित् । “ इदं विष्णुः ” (तैसं १.२.१३) इत्यन्ये ॥

अत्र विनियोगसंग्रह—“ आकृत्यै जुहुयात् षड्भिर्भैकसामेस्वजिनं स्पृशेत् ।

“ इमामजिनमारोहेत्स्वस्त्यूर्गिति मैत्रेयम् ॥ १ ॥

४२. इ.उ.ना.पा.मां.हा-लक्षणीयाः । ४३. उ.ना.मां.हा-क्रियारूपत्वाद्यज्ञः । ४४. इ.उ.-इमामजिनः ।

विष्णोर्वक्षोर्णुते तं ब्रह्मेष्टयेष्टिरः ।
इन्द्रः वज्रात् कृष्णामृष्टं कृष्यै लोष्टोद्धतिस्तथा ॥ २ ॥
सुपि कण्डूयनं मूर्ध्नि सूप दण्डपरिग्रहः ।
स्वाहाऽह्युलीङ्गेयोर्न्यजेत् पञ्चभेदेन विंशतिः ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

५

“इष्टिदण्डविभिर्दीक्षा किं वेष्टयेष्टिकतः क्रमात्” ।
सुपिः संस्कार इष्टिः कण्डादेन्येष्टिकतः ॥” (जैन्या ५-३-१६) इति ॥

ज्योतिष्टोमे “दीक्षाप्रकरणे श्रूयते—“आगनाविष्णवमेकावशकषलं निर्वपेदीक्षित्यन्नागः”
(त्र-तैब्रा १-५-९; मैसं ३-६-१) इति । अन्यदपि “श्रुतम्—“दण्डेन दीक्षयति” । “मेखलया दीक्षयति”
(तैसं ६-१-३) “कृष्णाजिनेन दीक्षयति” (तैसं ६-१-३) इति । तत्र “इष्टिवत् दण्डादीनामपि साधन- १०
त्वाभिधानात् सर्वैरियं दीक्षेति चेत् । मैवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु
द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यम् । “दीक्षितोऽयम्” इत्यभिधेयत्वरूपस्य
“इष्टस्य प्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्मादिष्ट्यैव दीक्षा सिध्यति ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ।
द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसंभवात् ॥
मुख्याङ्गद्वयगं मैवं पारंपर्यविदम्बना ।
वचनस्य न युक्त्यऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥”

१५

(जैन्या ३-७-९-१०) इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे श्रूयते—“दण्डेन दीक्षयति” इति । “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” २०
(त्र-तैब्रा १-५-११) इति च । तत्र दीक्षा “मुख्याङ्गयोः सोमयोरुपक्रमेति । तस्मा दक्षिणाऽपि । न
च वाक्यं “दीक्षा सोमस्य, दक्षिणा सोमस्य” इति वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसंबन्धः पुरात्वमप्यते
न त्वङ्गसंबन्ध इति । दीक्षादक्षिणे साक्षात् सोमस्यैव संबन्धितम् । स सोमः पुरातनः संबन्धित इति पर-
परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मादुक्तार्थं दीक्षादक्षिणमिति प्राप्ते मूलः—अस्यवहितसंबन्ध
एव षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः । तत्संभवे तु पश्यन्त्या संबन्धः कथंचित् मृतेति । इह तु तत्संभवात् पारंपर्यं २५
न युक्तम् । तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ।

“चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।
उक्तार्थकर्मणाऽऽद्योऽस्तु चारणे कृतकृत्यतः ॥

४५. ना.म२-अग्रिमः । ४६. इ.उ.तं.ना.पा.भा.म२.हा- ‘दीक्षाप्रकरणे’ नास्ति । ४७. इ. ३०
उ.ना.पा.भा.हा- ‘श्रुतम्’ नास्ति । ४८. इ.उ.ना.पा.भा.हा- ‘इष्टिवत्’ नास्ति । ४९. तं.म२-इष्ट ।
५०. आ.तं.ना.म२.हा-मुख्याङ्गयोः । ५१. तं.म२.हा- । ५२. म२. इ.उ.चतुर्थस्य द्वितीये पादे ;
आ.क-चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे ।

तैसं १६

युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोऽपेक्ष्योऽर्थकर्म तत् ॥ ” (जैम्या ४.२.१२-१३) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ” (तैसं ६.१.४) इति । तदेत-
दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः ? दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ऽप्यर्घ्येणा दीक्षासिद्धयर्थं
५ दत्तं दण्डमा सोमक्रयाद्वारयति । अत एवाऽऽम्नातम् “ दण्डेन दीक्षयति ” इति, “ यदीक्षित-
दण्डं प्रयच्छति ” (तैसं ६.१.४) इति च । तस्मादुपयुक्तस्य “ दण्डस्य दानं प्रतिपत्तिरिति चेत् ।
मैवम् । दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि “ सज्जावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषानुवक्ष्यति तदानीमवलम्बनाय
दण्डोऽपेक्षितः । अत एवाऽऽम्नातम्— “ दण्डी प्रैषानन्वाह ” इति । तथा “ प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्त-
संस्कारादर्थकर्मरूप उपयोक्ष्यमाणः संस्कारः प्रशस्तः । उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः ।
१० उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपस्य संस्कारस्याऽऽदरमात्रपर्यवसायित्वेन तत्कार्यपर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम् ।
तस्मात् मैत्रावरुणसंस्काराय “ दण्डदानमर्थकर्म । तथा सति निरूढपशावसत्यपि दीक्षिते दण्डसंपादनस्यैतत्
दानं “ प्रयोजकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयापादे चिन्तितम्—

“ उत्तिष्ठन् प्रवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा ।

१५

कृणुत व्रतमित्येवं पठन् वाचो विमुञ्चते ॥

मन्त्रौ विधेयौ कालो वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ”

(जैम्या ३.२.९-११) इति ॥

२०

ज्योतिष्टोमे संमामनन्ति—“ उत्तिष्ठन्नाग्नीदग्नीन् विहर ” (इ. तैसं ६.३.१) इति । तथा

“ व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति ” (तैसं ६.१.४) इति । तत्राऽऽग्नीं संबोध्यग्निविहरणादिप्रैषरूपो मन्त्रो-

ऽनेन वाक्येनोत्थानशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके “ व्रतं

कृणुत ” (तैसं ६.१.४) इति मन्त्रो विनियुज्यते । न चाग्नोत्थानविमोकेऽग्नौ काललक्षकौ । “ तत्कालयो-

२५

विधेयत्वं सति लक्षणायां ” अन्याव्यत्वादिति प्रसे द्रुमः—अग्निविहरणप्रैषे

चान्वितावेतौ मन्त्रौ, न तुत्थाने वाग्विमोके च । अतोऽतः कालो विधीयते । लक्षणात्म्यमप्यङ्गीकृत्य

कालो विधीयते ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ आपो देवीः ’ इति त्रिपदा विराद् । ‘ विधे देवस्य ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ इमां

धियम् ’ इति त्रिष्टुप् ॥

३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

५३. इ. उ—‘ दण्डस्य ’ नास्ति । ५४. म. २—सोमवात् । ५५. वा. इ. ना. पा. हा—प्रतिपत्तिरूपा ।

५६. तै—तदण्डोपादानं ; म. २—दण्डप्रदानं । ५७. तै—प्रयोजनं । ५८. वा. इ. ना. पा. हा—तत्कार्यपर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम् । लक्षणायाः ना. पा. हा—तत्कालयोर्विधेयवाचके लक्षणायाः ।

देवयजनस्वीकारः]

दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वशे ।

दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृडीकामिति सु-मृडीकाम् । अभिष्टये । वर्चोधामिति वर्चः-धाम् ।

यज्ञवाहसमिति यज्ञ-वाहसम् । सुपारेति सु-पारा । नः । असत् । वशे ।

मध्यरात्रे प्रबुद्धो यजमान आचामति—‘दैवीं धियम्’ इत्यनुष्टुभा चतुष्पदया ॥ देवानामियं दैवी, यया देवान् यष्टुं शक्नोति । “देवाद्यजत्रौ” (द्र. पाभा ४.१.८५ वा ३) इत्यञ् । जित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९७) । तां धियं मनामहे अभ्यस्यामः, भूयो भूयोऽपि संपा-
दयामः । “पात्राध्मास्थान्नादान्दृश्यतिर्तिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छवौशीयसीदाः”
(पा ७.३.७८) इति मनादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सा पुनर्धीः कीदृशीत्याह—‘सुमृडीकाम् ।
शोभना मृडीका यस्यामिति बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
मृडं सुखने । तस्मात् “मृडेरीकनकननौ*” (द्र.उ ४७२) इति (ई)कन्प्रत्ययः । सुखयितारः सुख- १०
हेतवः उच्यन्ते । ‘वर्चोधां वर्चसो दीप्तेर्धात्रीम् । “आतोऽनुपसर्गे कः” (पा ३.२.३) । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ‘यज्ञवाहसं यज्ञं वहतीति यज्ञवाहाः, तां यज्ञनिर्वहणक्षमाम् ।
“गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” (द्र.उ ६७६) इति वचनात् “वहिहाधावभ्यश्छन्दसि”
(उ ६७०) इत्यसुन्प्रत्ययः कारकपूर्वादपि भवति । “वसेर्णित्” (उ ६६७) इति तत्रानुवर्तते । ‘ततो
वृद्धिः । यज्ञशब्दो नङ्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः (पा ३.३.९०, ३.१.३) । किमर्थं मनामहे ? ‘अभिष्टये १५
आभिमुख्येन या इष्टिः देवानां तदर्थम् । “एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यम्” (द्र.पाभा ६.१.९४ वा ६)
इति पररूपत्वम् । वर्णव्यत्ययेन वा ह्रस्वः । “तादौ च निति कृत्यतौ” (पा ६.२.५०) इति

द्वितीयेऽनुवाके दीक्षा वर्णिता । दीक्षितेन देवयजने स्वीकृतसति सोमक्रयणादिरूपः कृतव्यवहार-
स्तत्र कर्तुं शक्यते इति तृतीयेऽनुवाके देवयजनस्वीकारो वर्ण्यते । तत्स्वीकारादूर्ध्वं सोमार्थं देवयजने
सोमक्रयस्यैवं वक्तुमुचितत्वात् तत्स्वीकारात् पूर्वमनुवाकादौ व्रतपानद्रव्यसंपादने^१ अभिधीयते^२ । २०

दैवीमिति ॥ बोधायनः—“अथाप आचामति दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चोधां
यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वश इति” (बौध्रौ ६.७) इति । आपस्तम्बः—“दैवीं धियं मनामहे इति
हस्तावनिज्य” (आपश्रौ १०.१७.९) इति ॥ अभीष्टार्थसिद्धये वयं ‘देवताविषयां कर्मानुष्ठानबुद्धि-
मनया’ बुद्ध्यः संपादयामः । कीदृशीं ‘बुद्धिम् ? ‘सुमृडीकां सुखहेतुं ब्रह्मचर्यसाधारणहेतुं यज्ञ-
निर्वाहिकाम् । सेयं बुद्धिः सुष्ठु पारं गताऽस्माकं वशे भवतु ॥ सुमृडीकामिति पदस्याभिप्रायमाह—“दैवीं २५
धियं मनामहे इत्याह यज्ञमेव तन्म्रदयति” (तैसं ६.१.४) इति । मृदूकरोतीत्यर्थः ॥ सुपारेति पदेन
यत्सूचितं तदाह—“सुपारा नो असद्वश इत्याह व्युष्टिमेवाव रूपे” (तैसं ६.१.४) इति । व्युष्टिः
सुप्रभातं ‘कृत्स्नयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः ॥

* ‘मृडः कीकचकङ्कणौ’ इति कौमुदीस्थः पाठः । सूत्रेऽस्मिन् ‘मृडः कीकन्तियुज्ज्वलदतादिपाठः
प्रामादिकः’ इत्यादिका तत्त्वबोधिनीव्याख्यापि परामर्शमर्हति । १. सै-‘ताम्’ नास्ति । २. तं.ति-तस्मात् । ३०

१. इ.उ-वक्ष्यते । २. आ-संपादनम् । ३. आ.क.-अभिधीयते । ४-४. ना-देवताविषयकामनु-
ष्ठानबुद्धिम् । ५. म२-शुद्धया; ना.हा-‘बुद्ध्या’ नास्ति । ६. म२-व्युष्टिम् । ७. तं-कृत्स्नप्रकाश
इत्यर्थः; म२-कृत्स्नयज्ञप्रकाश इत्यर्थः; क-कृतयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः ।

[देवयजनस्वीकारः]

ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते
नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा-

ये । देवाः । मनोजाता इति मनः-जाताः । मनोयुज इति मनः-युजः । सुदक्षा इति सु दक्षाः ।
दक्षपितार इति दक्ष-पितारः । ते । नः । पान्तु । ते । नः । अ-वन्तु ।
तेभ्यः । नमः । तेभ्यः । स्वाहा ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ उपसर्गाश्चाभिर्बर्जम् ” (फि ८१) इत्यभिर्बर्जोऽन्तोदात्तः । व्युत्पत्त्य-
नवधारणात् नावगृह्यते । आभिमुख्येन देवान् यष्टुं ^१दैवी ^२धियं ^३मनामहे । सा च धीः ^४सुपारा
शोभनावसाना सुष्ठु कर्मणां समाप्तिसाधनभूता । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । यद्वा-पार तीर कर्मसमाप्तौ । सुष्ठु पारयित्री कर्मणः । पचाद्यच् (पा ३-१-१३४) ।
१० कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । थायादिस्वरो वा (पा ६-२-१४४) । ईदृशी
भूत्वा ^१नः अस्माकं ^२वशे ^३असत् अस्तु अस्मद्वशे वर्तताम् । अस्तेल्लेष्टि “ लेटोऽडाटौ ”
(पा ३-४-९४) इत्यडागमः । “ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ” (पा ३-४-९७) ॥

व्रतयति—‘ ये देवाः ’ इति ॥ “ प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजः ” (तैसं ६-१-४)
इति ब्राह्मणदर्शनात् चक्षुरादयः प्राणाः देवाः, ते हि देवनवन्तः । ^१मनोजाताः जातमनसः,
१५ मनोव्यापारमन्तरेण स्वकार्यकरणासंभवात् । “ मिथ्यायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः
परवचनम् ” (पा २-२-३६ वा १) इति जातशब्दस्य परवचनम् । “ वा जाते ” (पा ६-२-१७१)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वाभावे “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या ” (पा ६-२-१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
मनस्शब्दोऽसुम्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ^१मनोयुजः मनसा मननेन विषयावधारणलक्षणेन युज्यन्त
इति । “ सत्सु द्विष ” (पा ३-२-६१) इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ।

२० य इति ॥ कल्पः—“ अथास्मै कश्से वा चमसे वा निर्विष्य व्रतं प्रवच्छति । तदक्षिणतः
परिश्रित्य व्रतयति ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो
नमस्तेभ्यः स्वाहेति ” (बौध् ६-७) इति ॥ चक्षुरादिप्राणभिमानीभ्यो ^१ये देवाः सन्ति तेऽस्मान्
पयःपानरूपव्रतामुद्यत्यिनोऽन्तर्बहिश्च श्रुतिर्दत्तं दत्तं न पालयन्तु । कीदृशा देवाः ? उत्पत्तिकाले मनसा
संहितपक्षाः । व्यवहारकालेऽपि मन्सा युज्यन्ते । ^२अन्यमनस्त्वं चक्षुरादिभिः संनिहितविषयाणामप्यनव-
२५ गमित् । सन्ति तु मनःसाहाय्यं स्वस्वविषयेषु ^३सुदक्षाः कुशलाः । दक्षः प्रजापतिरुपायको येषां ते
^४दक्षपितारः ॥ विचारपुरुषस्य व्रतं विधत्ते—“ ब्रह्मवादिनी वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृह्यते न
होतव्या इति हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुयात् यज्जुः पाच्यते पच्यते तदा देवा
मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्तेभ्यो परस्मै जुहोति । तदेव व्रतं नेवाहुतम् ”
(तैसं ६-१-४) इति ॥ इमिदं कर्मधादात्मनो भूयते—“ पुनः सत्सु सौम्ये मेधायाऽऽत्मनोऽप्यनव-
३० यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्कयण पशस्य स तस्मात् तस्य नाऽऽहर्षं पुरुषनिष्कयण इव

८. इ. उ. ना. ह. पा. ज्ञा—दक्षाः ।

देव्यजुस्तस्वीकारः]

ऽग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्ददः ।

अग्ने । त्वम् । स्विति । जागृहि । वयम् । स्विति । मन्दिषीमहि । गोपाय । नः । स्वस्तये ।

प्रबुध इति प्र-बुधे । नः । पुनः । ददः ॥

सुदक्षाः, दक्षन्त इति दक्षाः निपुणाः प्रतिपत्तारः । दक्ष वृद्धौ । पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः (पा ६.१.२०३) । शोभना दक्षा येषु मनोयुक्तेषु प्रवर्तमानेषु ते सुदक्षाः । “आद्यु- ५
दात्तं द्वयच् छन्दसि” (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—दाक्षिण्यं दक्षः । घञन्त
आद्युदात्तः (पा ६.१.१९७) । सुष्ठु दाक्षिण्यं येषामिति बहुव्रीहौ पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वा
(पा ६.२.१) । यद्वा—सुष्ठु दक्षाः सुदक्षाः । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दक्षपितारः, दक्षं पिता पितृस्थानीयं मनो येषां ते दक्षपितारः । “ऋत-
श्छन्दसि” (पा ५.४.१५८) इति कपः प्रतिषेधः । वर्णव्यत्ययेन उपधादीर्घत्वम् । ते तादृशा १०
देवाः नः अस्मान् पान्तु रक्षन्तु । पा रक्षणे । किञ्च ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु
अनुप्रविशन्तु सदा अस्मासु तिष्ठन्तु । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशस्वाम्यर्थश्रवणयाचन-
क्रियेच्छावाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु ४ । तेभ्यः नमः नमस्कुर्मः । किञ्च तेभ्यः स्वाहा
स्वाहुतमिदं पीतं पयोऽस्तु ५ । एतौ चाचमनव्रतमन्त्रौ पातुः सामर्थ्यादिति संवेशनप्रबुद्धयजुर्म्याम्
उत्तरौ दृष्टव्यौ । सुप्त्वा प्रबुद्ध्वा(ध्य) चाचम्य व्रतयितव्यमिति क्रमः । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति १५
होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ” (तैसं ६.१.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

संविशति—‘अग्ने त्वम्’ इति अनुष्टुभा चतुष्पदया ॥ हे अग्ने, त्वं सु जागृहि
अनिद्र आस्व । त्वयि तथाकारिणि सति वयं सु मन्दिषीमहि सुष्ठु निर्भयाः स्वप्यास्म । मदि
इत्यथो खल्वाहुरग्नीषोमाम्यां वा इन्द्रो वृत्रमहञ्जति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वात्रेण एवास्य स तस्माद्वाऽऽश्न्यं
वारुण्यर्चां परि चरति स्वयैवेन देवत्वा परि चरति” (तैसं ६.१.११) इति ॥ शाखांन्तरेऽपि— २०
“सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षितः” (द्र. मैसं ३.६.७) इति । तथा सति
दीक्षितस्य गृहे यद्यग्निहोत्रं जुहुयात् तर्हि यजमान एव हुतो भवेत् । अहोमे तु नित्याग्निहोत्रस्य परः
प्रतिदिनानुष्ठानरूपं पर्वं किञ्चिद्येत । तत्र पूर्वप्रसिद्धेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयाग्नौ यो होमः स प्रत्यक्ष इत्युच्यते
अयं तु परोक्षोऽग्निहोत्रहोमः । अन्यमन्त्रेण प्राणाग्निषु हूयमानत्वात् । अतस्तृतीयकोटित्वेन मुख्यबोर्होमा-
होमयोरभावाच्चोक्तदोषद्वयम् । तस्मादनेन मन्त्रेण व्रतं कुर्यादित्यभिप्रायः ॥ २५

अग्न इति ॥ बौधायनः—“अथ संवेशनयजुर्जपति । अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि
गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्दद इति” (बौधौ ६.६-७) इति । आपस्तम्बः—“अग्ने त्वं सु
जागृहि स्वप्स्यन्नाहवनीयमभिमन्त्रयते” (आपश्रौ १०.१८.१) इति ॥ सु मन्दिषीमहि निर्भयाः

३. मै—इत्युदात्तत्वम् । ४-४. ति—रक्षणगतीत्यादिषु । [कौमुदीस्थो धातुपाठस्तु भट्टभास्करीयात्
किञ्चिद्विद्यते ।] ५-५. ति—किञ्च तेभ्यो नमः तेभ्यश्च स्वाहा । ६. मै—चाचमनमन्त्रौ । ३०

९-९. इ.उ.पा.भा—अहुते । १०. आ.तं—‘यः’ नास्ति ।

[देवयजनस्वीकारः]

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वम् (१) यज्ञेष्वीड्यः ॥

त्वन् । अग्ने । व्रतपा इति व्रत-पाः । असि । देवः । एति । मर्त्येषु । आ ॥

त्वम् (१) । यज्ञेषु । ईड्यः ॥

स्तुतिमोदमदस्वनकान्तिगतिषु । “ स्वपन्तं वै दीक्षितम् ” (तैसं ६-१-४) इत्यादि ब्राह्मणम् । त्वं
 ५ चास्मान् स्वपतो गोपाय रक्ष । “ सनाद्यन्ता धातवः ” (पा ३-१-३२) इति धातुच्चात्, “ धातोः ”
 (पा ६-१-१६२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निहन्यते । “ स्वस्तये अविनाशार्थम् ।
 विभक्त्यन्तप्रतिरूपको निपातः । यद्वा-अस गतौ इत्यस्मात् ” सुपूर्वात् “ किञ्क्तौ च
 संज्ञायाम् ” (पा-३-३-१७४) इति किच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ।
 व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्यते । शोभनगत्यर्थं गोपाय यथा रक्षोर्मिर्न बाध्यामहं । किञ्च “ नः अस्मान्
 १० पुनः पश्चात् मध्यरात्रे प्रबुधे प्रबोधनाय । संपदादित्वात् किप् (पा ३-३-१०८ वा ९) । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । प्रबोधार्थं “ ददः देहि, प्रबुद्धान् कुर्विति यावत् । ददातेल्लेटि
 “ लोटोऽडाटौ ” (पा ३-४-९४) इत्यडागमः । “ घोलोपो लेटि वा ” (पा ७-३-७०)
 इत्याकारलोपः । “ इतश्च लोपः ” (पा ३-४-९७) इतीकारलोपः ॥

प्रबुद्धं यजमानं वाचयति—‘ त्वमग्ने ’ इति गायत्री त्रिपदां प्रतिष्ठानाम्नीम् । “ विपरीता
 १५ प्रतिष्ठा ” (पिसू ३-१५) इति वचनात् । व्याख्याता चैयमृक् “ उभा वामिन्द्राम्नी ”
 (तैसं १-१-१४) इत्यनुवाके । “ अत्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः ” (तैसं ६-१-४)
 इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

सन्तः स्वप्स्यामः । “ नः अस्माकं स्वस्तये विनाशाभावार्थम् । प्रबुधे जागरणाय “ ददः सामर्थ्यं देहि ॥
 स्तोमप्रसक्तिं दर्शयन् मन्त्रं व्याचष्टे—“ स्वपन्तं वै दीक्षितं रक्षारसि जिघासन्त्यग्निः खलु वै
 २० रक्षोहाऽग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहीत्याहाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै ”
 (तैसं ६-१-४) इति ॥

त्वमिति ॥ कल्पः—“ अथाध्वर्युर्मध्यरात्र आद्रुत्य प्रबुद्धयजुर्वाचयति त्वमग्ने व्रतपा असि देव
 आ मर्त्येष्वाम् त्वं यज्ञेष्वीड्य इति ” (बौध्र्यै ६-७) इति ॥ याज्यासु (तैसं १-१-१४) “ व्याख्यातो
 मन्त्रः ” ॥ व्रतभ्रंसप्रसक्तिं दर्शयन् प्रथमं पादं व्याचष्टे—“ अत्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः
 २५ स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असौत्याहाग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतमाकम्भवति ” (तैसं ६-१-४) इति ।
 अविकलं करोतीत्यर्थः ॥ मनुष्येषु “ छिन्नं ब्रह्म मनुष्यावतारेण पालयतीति सङ्गां वारयन् द्वितीयपादं
 व्याचष्टे—“ देव-आ मर्त्येष्वेत्याह देवो ह्येष सन्-मर्त्येषु ” (तैसं ६-१-४) इति । अतो व्रतं समाधातुं
 शक्नोति ॥ “ अग्निमूर्ध्नि द्विः ककुत् ” (तैसं १-५-११) इत्यादियाज्यापुरोनुवाक्यादिमन्त्रेष्वग्निः स्वयत
 इत्यभिप्रायं तृतीयपादे स्वयं दर्शयति—“ त्वं यज्ञेष्वीड्य इत्याहैतं द्वि-यज्ञेष्वीड्यते ” (तैसं ६-१-४) इति ॥

३५ ७. ति-“ इत्यस्मात् ” इत्यस्यान्तरः “ धातोः ” ।

११-११. आ.ना-व्याख्यातम् । १२-१२. तै.म.स्थितम् ।

देवयजनस्वीकारः]

विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसुदावा

विश्वे । देवाः । अभीति । माम् । एति । अववृत्रन् । पूषा । सन्या । सोमः ।

राधसा । देवः । सविता । वसोः । वसुदावेति वसु-दावा ।

सनिहारान् प्रहिणोति—“ विश्वे देवाः ” इत्येकपदया त्रिष्टुभा यजुरन्तया ॥ “विश्वे सर्वेऽपि
 देवाः” माम् अभि आ अववृत्रन् । व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) परस्मैपदम् । आभिमुख्येन मां प्रत्या- ५
 वर्तन्ताम् । धनान्यादाय “अभ्यागच्छन्त्विति यावत् । वृतेर्लुङि “ बुद्भ्यो लुङि ” (पा १.३.९.१)
 इति परस्मैपदम् । व्यत्ययेन च्लेश्चडादेशः (पा ३.१.८५) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.४.७५)
 इत्यङ्गागमः । को देवः केन धनेनेत्याह—“ पूषा सन्या सनिना सनिमादाय मामागच्छतु । याच्ञालब्धं
 हिरण्यदिधनं सनिः । याच्ञानन्तरं दीयत इति कृत्वा । षण्णु दाने । “ खनिकपि ” (उ ५.८९)
 इत्यादिना कर्मणि इप्रत्ययः । “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१.७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । १०
 सोमः राधसा आगच्छतु । राधो वासः क्षौमदुकूलादि, राध्यते प्रसाध्यते अनेन देह इति कृत्वा ।
 यश्च देवः सविता सर्वस्य प्रेरकः^१ वसुदावा वसूनां प्रशस्तानां उस्त्रादिचेतनपदार्थानां दाता ।
 “ आतो मनिन् ” (पा ३.२.७४) इति वनिपि^२, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१.३९) ।
 सोऽपि वसोः वसुनाऽऽगच्छतु^३ । “ सुपां सुपो भवन्ति ” (द्र.पाभा ७.१.३९) इति तृतीयैकवचनस्य
 षष्ठ्येकवचनम् । यद्वा—^४ वसोर्वसुसमुदायात् कांचिदुस्त्रा^५ हयं छागं वाऽऽदायागच्छतु । १५

विश्व इति ॥ बौधायनः—“ अथ सनिहारान् प्रहिणोति । स यं मन्यते न मा प्रत्याख्यास्य-
 तीति तं प्रथममभि प्रहिणोति^६ विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता
 वसोर्वसुदावेत्याहरन्तं दृष्ट्वा जपति नानाहरन्तं रास्वेयत्सोमाऽऽभूयो भर मा पृणन् पूर्या वि राधि
 माऽहमायुषेति ” (बौश्रौ ६.७) इति ॥ सनिशब्देन हिरण्यवस्त्रादि देयद्रव्यमुच्यते । सनिहारा द्रव्याणा- २०
 मानेतारः ॥ आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेण मन्त्रविनियोगविच्छेदावाह—“ विश्वे देवा अभि मामाऽ-
 ववृत्रन्प्रिति प्रबुध्य जपति ।..... पूषा सन्येति सनिहारान् स^७ शास्ति । चन्द्रमसीत्येतैः^८ यथालिङ्गं
 प्रतिगृह्णाति । देवः सविता वसोर्वसुदावेत्यन्यानि^९ ” (आपश्रौ १०.१.८.३; ५-७) इति ॥ सर्वे देवाः
^{१०} अभितः पालयितुं^{११} माम् आह्वयति ष्ठन्तु । पूषा सन्या पोषको देवो देयेन हिरण्यद्रव्येण सहाऽऽयातु ।
^{१२} सोमः राधसा^{१३} साधकेन वस्त्रेण सहाऽऽयातु । वसोः वस्वन्तरस्य गवादेः प्रेरकः देवः वसुप्रदः सन्नायातु ।

८. तं.ति-मागच्छन्त्विति । ९. तं.ति-प्रसविता । १०. तं.ति-इति कनिप् । ११. तं.ति- २५
 वसुमादाय मामागच्छतु । १२-१२. ति- वसोः सर्वस्य समुदायात् कांचिदुस्त्राः ।

१३. तं-प्रथममतिप्रहिणोति । १४. आ.क-‘ चन्द्रमसीत्येतैः ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ प्रतिमन्त्रम् ’ ।
 १५. तं.म.२.हा.ना-अन्यानि । १६-१६. इ.उ.ना.पा.भा.हा-अभिप्रायितुम् । १७. तं-साधनेन ।

[देवस्य जपः]

रास्वेयत् सोमाऽऽभूयो भर मा पृणन् पूर्या वि राधि माऽहमायुषा

रास्व । इयत् । सोम । एति । भूयः । भर । मा । पृणन् । पूर्या ।

वीति । राधि । मा । अहम् । आयुषा ।

- “ चन्द्रमसि मम भोगाय भव ” (तैसं १-२-३) इत्यादि ग्रहणमन्त्रानुसारेण “ च एतेषां ”
 ५ निश्चिष्टविषयत्वं द्रष्टव्यम् । “ अप वै दीक्षितात् सुषुपुषः ” (तैसं ६-१-४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 आहरन्तं दृष्ट्वा जपति—‘ रास्व ’ इति गायत्री त्रिपदाम् ॥ तत्र प्रथमे पादे आहः
 सवर्णादीर्घत्वमकृत्वा छन्दो गणयेत् । द्वितीयस्तु “ इयादेशेन पूरयितव्यः ”
 इति । “ वि राधि माहमायुषा ” इति तृतीयः स्वयमेवाष्टाक्षरः । केचित्तु यजुरादिका एकपदा
 गायत्रीत्याहुः । आह च “ यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् ” (तैसं ६-१-४) इति । अस्मिन् पक्षे “ भर ”
 १० इत्यस्य “ अपादादित्वात् (पा ८-१-१८) निघातो (पा ८-१-२८) न दुर्लभः । पूर्वत्र तु
 पादादित्वात् व्यत्ययेन (पा ३-१-८५) निघातो वेदितव्यः । हे “ सोम, ” इयत् एता-
 वत् इदं मया लब्धमिति हस्तामिनयेन दर्शयन्नाह । इदं परिष्ठाणमस्य इति मनुषि,
 “ किमिदंभ्यां वो घः ” (पा ५-२-४०) इति वकारस्य च “ घादेशे “ इदं किमोरीक्षी ”
 (पा ६-३-९०) इतीहादेशस्य “ यस्य ” (पा ६-४-१४८) इति छोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते ।
 १५ तस्य “ सत्यपि पितृवे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६-१-१६१) इयादेश उदात्तः । एतावन्मे “ रास्व
 देहि । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सतिशिष्टोऽपि लसार्धधातुकरवरः धातुस्वरेण ब्रूयते
 (द्र. पाभा ६-१-१५८ वा ११) व्यत्ययेनैव (पा ३-१-८५) । यद्वा रास्व शब्दे, अनुदात्तेत् ।
 “ बहुलं छन्दसि ” (पा २-४-७३) इति शपो लृक् । “ तास्यनुदात्तेत् ” (पा ६-१-१८६)
 इत्यादिना लसार्धधातुकानुदात्तत्वम् । अयमर्थः— हे सोम, यदिदं मया लब्धम् एतन्मे शब्दय यथा ममैव
 २० हे “ सोम, अस्मिन् कर्मण्यपेक्षितम् “ इयत् देहि । संपूर्त्य मां पूरयन् “ भूय ” वा “ भर ” “ माहम् ” वा “ आयुषा ” वा
 “ वि राधि विद्युक्तो मा भूवम् ॥ प्रबुद्धो जपेदित्येतत् व्याचष्टे—“ अप वै दीक्षितात् सुषुपुष इन्द्रियं देवता
 क्लमन्ति त्रिमे देवा अभि मामाऽवबृशन्तित्याहेन्द्रियेनैव देवताभिः सं नयति ” (तैसं ६-१-४) इति ॥
 सुषुपुषः सुसात् । “ अतीन्द्रियसामर्थ्येन तदभिमानिदेवतासि श्रायं मन्त्रः संयोजयति ॥ त्वेतावता पूरस्वरम्
 ‘ आ भूयो भर ’ इत्यसुं मन्त्रभागं व्याचष्टे—“ यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत् एव पशूनामि दीक्षित तावन्मोऽस्य
 २५ पशवः स्युः रास्वैयस्तोमऽऽभूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशूनामव रूपे ” (तैसं ६-१-४) इति । वीक्षाकाले
 विद्यमानान् यावत्तः वञ्चनमिप्राप्य दीक्षेत मन्त्रानुक्तौ तावन्त एव स्युः । मन्त्रोक्तौ तु वत्सामन्त्रोदपरिमिताः

२३-२३ तं.ति-तेषां पदार्थानाम् । २४. तं.ति-इयदादेशेन । २५-२५. तं.ति-विराधीत्ये-
 तस्य । २६. तं.ति-‘ घादेशे ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ घस्य च दगादेशः ’ । २७. ति-सत्त्वैपि ।

२८. सु-२-४२ । २९. सु-२-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००-१०१-१०२-१०३-१०४-१०५-१०६-१०७-१०८-१०९-११०-१११-११२-११३-११४-११५-११६-११७-११८-११९-१२०-१२१-१२२-१२३-१२४-१२५-१२६-१२७-१२८-१२९-१३०-१३१-१३२-१३३-१३४-१३५-१३६-१३७-१३८-१३९-१४०-१४१-१४२-१४३-१४४-१४५-१४६-१४७-१४८-१४९-१५०-१५१-१५२-१५३-१५४-१५५-१५६-१५७-१५८-१५९-१६०-१६१-१६२-१६३-१६४-१६५-१६६-१६७-१६८-१६९-१७०-१७१-१७२-१७३-१७४-१७५-१७६-१७७-१७८-१७९-१८०-१८१-१८२-१८३-१८४-१८५-१८६-१८७-१८८-१८९-१९०-१९१-१९२-१९३-१९४-१९५-१९६-१९७-१९८-१९९-२००-२०१-२०२-२०३-२०४-२०५-२०६-२०७-२०८-२०९-२१०-२११-२१२-२१३-२१४-२१५-२१६-२१७-२१८-२१९-२२०-२२१-२२२-२२३-२२४-२२५-२२६-२२७-२२८-२२९-२३०-२३१-२३२-२३३-२३४-२३५-२३६-२३७-२३८-२३९-२४०-२४१-२४२-२४३-२४४-२४५-२४६-२४७-२४८-२४९-२५०-२५१-२५२-२५३-२५४-२५५-२५६-२५७-२५८-२५९-२६०-२६१-२६२-२६३-२६४-२६५-२६६-२६७-२६८-२६९-२७०-२७१-२७२-२७३-२७४-२७५-२७६-२७७-२७८-२७९-२८०-२८१-२८२-२८३-२८४-२८५-२८६-२८७-२८८-२८९-२९०-२९१-२९२-२९३-२९४-२९५-२९६-२९७-२९८-२९९-३००-३०१-३०२-३०३-३०४-३०५-३०६-३०७-३०८-३०९-३१०-३११-३१२-३१३-३१४-३१५-३१६-३१७-३१८-३१९-३२०-३२१-३२२-३२३-३२४-३२५-३२६-३२७-३२८-३२९-३३०-३३१-३३२-३३३-३३४-३३५-३३६-३३७-३३८-३३९-३४०-३४१-३४२-३४३-३४४-३४५-३४६-३४७-३४८-३४९-३५०-३५१-३५२-३५३-३५४-३५५-३५६-३५७-३५८-३५९-३६०-३६१-३६२-३६३-३६४-३६५-३६६-३६७-३६८-३६९-३७०-३७१-३७२-३७३-३७४-३७५-३७६-३७७-३७८-३७९-३८०-३८१-३८२-३८३-३८४-३८५-३८६-३८७-३८८-३८९-३९०-३९१-३९२-३९३-३९४-३९५-३९६-३९७-३९८-३९९-४००-४०१-४०२-४०३-४०४-४०५-४०६-४०७-४०८-४०९-४१०-४११-४१२-४१३-४१४-४१५-४१६-४१७-४१८-४१९-४२०-४२१-४२२-४२३-४२४-४२५-४२६-४२७-४२८-४२९-४३०-४३१-४३२-४३३-४३४-४३५-४३६-४३७-४३८-४३९-४४०-४४१-४४२-४४३-४४४-४४५-४४६-४४७-४४८-४४९-४५०-४५१-४५२-४५३-४५४-४५५-४५६-४५७-४५८-४५९-४६०-४६१-४६२-४६३-४६४-४६५-४६६-४६७-४६८-४६९-४७०-४७१-४७२-४७३-४७४-४७५-४७६-४७७-४७८-४७९-४८०-४८१-४८२-४८३-४८४-४८५-४८६-४८७-४८८-४८९-४९०-४९१-४९२-४९३-४९४-४९५-४९६-४९७-४९८-४९९-५००-५०१-५०२-५०३-५०४-५०५-५०६-५०७-५०८-५०९-५१०-५११-५१२-५१३-५१४-५१५-५१६-५१७-५१८-५१९-५२०-५२१-५२२-५२३-५२४-५२५-५२६-५२७-५२८-५२९-५३०-५३१-५३२-५३३-५३४-५३५-५३६-५३७-५३८-५३९-५४०-५४१-५४२-५४३-५४४-५४५-५४६-५४७-५४८-५४९-५५०-५५१-५५२-५५३-५५४-५५५-५५६-५५७-५५८-५५९-५६०-५६१-५६२-५६३-५६४-५६५-५६६-५६७-५६८-५६९-५७०-५७१-५७२-५७३-५७४-५७५-५७६-५७७-५७८-५७९-५८०-५८१-५८२-५८३-५८४-५८५-५८६-५८७-५८८-५८९-५९०-५९१-५९२-५९३-५९४-५९५-५९६-५९७-५९८-५९९-६००-६०१-६०२-६०३-६०४-६०५-६०६-६०७-६०८-६०९-६१०-६११-६१२-६१३-६१४-६१५-६१६-६१७-६१८-६१९-६२०-६२१-६२२-६२३-६२४-६२५-६२६-६२७-६२८-६२९-६३०-६३१-६३२-६३३-६३४-६३५-६३६-६३७-६३८-६३९-६४०-६४१-६४२-६४३-६४४-६४५-६४६-६४७-६४८-६४९-६५०-६५१-६५२-६५३-६५४-६५५-६५६-६५७-६५८-६५९-६६०-६६१-६६२-६६३-६६४-६६५-६६६-६६७-६६८-६६९-६७०-६७१-६७२-६७३-६७४-६७५-६७६-६७७-६७८-६७९-६८०-६८१-६८२-६८३-६८४-६८५-६८६-६८७-६८८-६८९-६९०-६९१-६९२-६९३-६९४-६९५-६९६-६९७-६९८-६९९-७००-७०१-७०२-७०३-७०४-७०५-७०६-७०७-७०८-७०९-७१०-७११-७१२-७१३-७१४-७१५-७१६-७१७-७१८-७१९-७२०-७२१-७२२-७२३-७२४-७२५-७२६-७२७-७२८-७२९-७३०-७३१-७३२-७३३-७३४-७३५-७३६-७३७-७३८-७३९-७४०-७४१-७४२-७४३-७४४-७४५-७४६-७४७-७४८-७४९-७५०-७५१-७५२-७५३-७५४-७५५-७५६-७५७-७५८-७५९-७६०-७६१-७६२-७६३-७६४-७६५-७६६-७६७-७६८-७६९-७७०-७७१-७७२-७७३-७७४-७७५-७७६-७७७-७७८-७७९-७८०-७८१-७८२-७८३-७८४-७८५-७८६-७८७-७८८-७८९-७९०-७९१-७९२-७९३-७९४-७९५-७९६-७९७-७९८-७९९-८००-८०१-८०२-८०३-८०४-८०५-८०६-८०७-८०८-८०९-८१०-८११-८१२-८१३-८१४-८१५-८१६-८१७-८१८-८१९-८२०-८२१-८२२-८२३-८२४-८२५-८२६-८२७-८२८-८२९-८३०-८३१-८३२-८३३-८३४-८३५-८३६-८३७-८३८-८३९-८४०-८४१-८४२-८४३-८४४-८४५-८४६-८४७-८४८-८४९-८५०-८५१-८५२-८५३-८५४-८५५-८५६-८५७-८५८-८५९-८६०-८६१-८६२-८६३-८६४-८६५-८६६-८६७-८६८-८६९-८७०-८७१-८७२-८७३-८७४-८७५-८७६-८७७-८७८-८७९-८८०-८८१-८८२-८८३-८८४-८८५-८८६-८८७-८८८-८८९-८९०-८९१-८९२-८९३-८९४-८९५-८९६-८९७-८९८-८९९-९००-९०१-९०२-९०३-९०४-९०५-९०६-९०७-९०८-९०९-९१०-९११-९१२-९१३-९१४-९१५-९१६-९१७-९१८-९१९-९२०-९२१-९२२-९२३-९२४-९२५-९२६-९२७-९२८-९२९-९३०-९३१-९३२-९३३-९३४-९३५-९३६-९३७-९३८-९३९-९४०-९४१-९४२-९४३-९४४-९४५-९४६-९४७-९४८-९४९-९५०-९५१-९५२-९५३-९५४-९५५-९५६-९५७-९५८-९५९-९६०-९६१-९६२-९६३-९६४-९६५-९६६-९६७-९६८-९६९-९७०-९७१-९७२-९७३-९७४-९७५-९७६-९७७-९७८-९७९-९८०-९८१-९८२-९८३-९८४-९८५-९८६-९८७-९८८-९८९-९९०-९९१-९९२-९९३-९९४-९९५-९९६-९९७-९९८-९९९-१०००

देवयजनस्वीकारः]

चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय भवोत्साऽसि मम भोगाय भव

चन्द्रम् । असि । मम । भोगाय । भव । वस्त्रम् । असि । मम । भोगाय । भव ।

उत्सा । असि । मम । भोगाय । भव ।

भवति तथैव वक्तुमर्हसीति । यद्वा-रासतिरयं चन्द्रसि दाने वर्तते । दानार्थेषु नैरुक्तैः पठितत्वात्
(निघण्टु ३.२.०.५) । किंच इतोऽपि भूयः बहुतरं धनम् आ भव । “ ह्यप्रहोर्भिः ”
(पा ८.२.३२ वा १) इति भवम् । “ यावत् एव पशूनमि दीक्षेत ” (तैसं ६.१.४)
इति ब्राह्मणम् । किंच इदं चाप्यस्तु-अस्मान् पृणन् धनेन पूरयन् पूर्या धनपोषणेन मा
वि राषि धनपोषेण वियुक्तो मा कारि । अहं च आयुषा मा विरासि वियुक्तो मा
कार्षि । पृ पालनपूरणयोः क्रैयादिकः । प्वादिच्वात् ह्रस्वः (पा ७.३.८०) । शतरि कृते
लसार्वधातुकस्वरस्तु विकरणस्वरेण न बाध्यत इति शतुरेवोदात्तत्वम् । सत्यामपि सतिशिष्टेन बाधायां
“ श्राभ्यस्तयोरातः ” (पा ६.४.११२) इत्याकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) शतुरेवो-
दात्तत्वम् । ततः क्तिनि तु सति “ ऋकारत्वादिभ्यः ” (पा ८.२.४४ वा १) इति निष्ठावद्भावे प्राप्ते
“ न ध्याख्यापृम्च्छिमदाम् ” (पा ८.२.५७) इति प्रतिषिध्यते । तत्र व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
यद्वा-पूर्यते पुरुषोऽनया इति पृतिः । धनस्येयं संज्ञा । “ क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् ” (पा ३.३.१७४)
इति क्तिचि “ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

हिरण्यं प्रतिगृह्णाति -- ‘ चन्द्रमसि ’ इति ॥ चन्द्रं ह्लादनम् असि सर्वेषाम् ।
चदि आह्लादने । “ स्फायितश्चि ” (उ १७८) इत्यादिना रक् प्रत्ययः । ईदृक् त्वं प्राणिनां
क्षीरप्रदानेनासि । मम भोगाय दानाद्युपभोगाय भव पर्याप्नुहि ॥

वस्त्रं प्रतिगृह्णाति—‘ वस्त्रम् ’ इति ॥ वस्त्रं छादनम् । वस आच्छादने । येन देहः
संछाद्यते । समानमन्यत् । “ हुयामाश्रुवसिभ्यस्त्रन् ” (द्र. उ ६१७) इति त्रन्प्रत्ययः ॥

‘ उत्सां प्रतिगृह्णाति—‘ उत्सा ’ इति ॥ उत्सा वासहेतुः त्वं प्राणिनां क्षीरादिप्रदानेन असि ।
शिष्टं स्पष्टम् । वस निवासे । ‘ स्फायितश्चि ’ (उ १७८) इत्यादिना रक् प्रत्ययः । वच्यादिना
(पा ६.१.१५) संप्रसारणम् । बहुल्वचनात् “ शासिर्वसिघसीनां च ” (पा ८.३.६०) इति
षत्वाभावः ॥

परिलोकं भवन्ति ॥ पशुभिर्द्रव्यान्तराण्युपलक्ष्यन्ते—“ चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय
भवोत्साऽसि मम भोगाय भव ह्योऽसि मम भोगाय भव छागोऽसि मम भोगाय भव मेघोऽसि मम
भोगाय भव ” इत्येभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मालिङ्गं वस्तु स्वीकर्तव्यम् । चन्द्रं हिरण्यम् । उत्सा गौः ॥ तेन तेन मन्त्रेण
लक्ष्मिर्द्रव्यानिदेवतास्तुष्यन्तीत्याह—“ चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैनाः प्रति
गृह्णाति ” (तैसं ६.१.४) इति । एना हिरण्यादिरूपा दित्सिता वक्षिणाः ॥

१८. मै-‘ पूरयन् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ पुर [न ?] स्वयमपि ’ । १९. तं. ति-‘ धनपोषणेन ’ । २०. तै. ति. पं-‘ उत्साम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ गाम् ’ ।

२०. आ. ना. हा-वसु ।

तैसं १६॥

[देवषज्जनस्वीकारः]

हयोऽसि मम भोगाय भव (२) छागोऽसि मम भोगाय भव मेषोऽसि मम भोगाय भव
वायवे त्वा वरुणाय त्वा निर्ऋत्यै त्वा रुद्राय त्वा

हयः । असि । मम । भोगाय । भव (२) । छागः । असि । मम । भोगाय । भव ।

मेघः । असि । मम । भोगाय । भव ।

५ वायवे । त्वा । वरुणाय । त्वा । निर्ऋत्या इति निः—ऋत्यै । त्वा । रुद्राय । त्वा ।

अश्वं प्रतिगृह्णाति—‘ हयः ’ इति ॥ हय गतिकान्त्योः । हृषिता विक्रमिता असि ।
पचाद्यचि (पा ३.१.१३४), “ वृषादीनां च ” (पा ६.१.२०३) इत्याद्युदात्तत्वम् । गतमन्यत् ।
“ विश्वजनादीनां छन्दसि तुग्वा ” वक्तव्यम् ” (द्र. पा ६.१.७६ वा १) इति भवेत्यस्य संहितायां
“ छे च ” (पा ६.१.७३) इति तुगभावः ॥

१० छागं प्रतिगृह्णाति—‘ छागः ’ इति ॥ छदनमगतिर्वा छातेरर्थः । छातीति छागः । यद्वा—
छादनं छेदनं गच्छति करोति जानातीति वा छागः । “ अन्यत्रापि दृश्यते ” (द्र. पाभा ३.२.४८ वा ४)
इति गमेर्ङः । पृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९) स्वरूपविशेषः । स्वरविशेषश्चानुस्मरणीयः ।
संस्कारविशेषानिर्णयान्नावगृह्यते । ईदृशस्त्वं मम भोगाय भव छेत्ता मा भूः ॥

मेघं प्रतिगृह्णाति—‘ मेघः ’ इति ॥ मेघः अभिभविता । मिष स्पर्धायाम् । पचाद्यच्
१५ (पा ३.१.१३४) । असौत्यनेन संहितायां “ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ” (पा ८.२.६)
इति स्वर्यते । शिष्टं स्पष्टम् । सर्वत्र लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा ॥

नष्टां मृतां वाऽनुदिशति—‘ वायवे ’ इति ॥ त्वां नष्टां मृतां वा वायवे अनुदिशामीति
शेषः । ददामीत्यर्थः । “ यदेवमेता नानुदिशेत् ” (तैसं ६.१.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अप्सु वा पाशे वा मृतामनुदिशति—‘ वरुणाय त्वा ’ इति ॥

२० या सं वा शीर्यते गर्तं वा पचते तामनुदिशति—‘ निर्ऋत्यै त्वा ’ इति ॥ प्रादिसमासः
(द्र. पाभा २.२.१८ वा ४), निर्गता ऋतेः निर्ऋतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ॥
याम्हिर्व्याघ्रो वा हन्ति तामनुदिशति—‘ रुद्राय त्वा ’ इति ॥

वायव इति ॥ कल्पः—“ ताः समुदायुत्य रक्षन्ति । तासां या नश्यति म्रियते वा वायवे
त्वेति तामनुदिशति । याऽप्सु वा पाशे वा वरुणाय त्वेति ताम् । या सं वा शीर्यते गर्तं वा पचति
२५ निर्ऋत्यै त्वेति ताम् । याम्हिर्वा व्याघ्रो वा हन्ति रुद्राय त्वेति ताम् ” (बौध्रौ ६.८) इति ॥
अनुदिशामीति शेषः ॥ विपक्षस्वपक्षयोर्दृष्ट्याभूषणे दर्शयति—“ वायवे त्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता नानु-
दिशे इयथादेवत् दक्षिणा गमयेदा देवताभ्यो वृश्चयेत् यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति
न देवताभ्य आ वृश्चयेत् ” (तैसं ६.१.४) इति ॥

* २१. मै-तुवेति ।

३० २१. आ. पा-रक्षति । २२-२२. आ. त-गतं वा ; इ. उ. भा. हा-‘ वा ’ नास्ति । २३-२३. आ.
ना. हा-अहिर्व्याघ्रो वा हन्ति ; त-अहिर्वा व्याघ्रोऽवहन्ति ।

देवयजनस्वीकारः]

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं

वो माऽव क्रमिषमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषं

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावानिन्द्रिय—वान् ।

मदिन्तमः । तम् । वः । मा । अवेति । क्रमिषम् ।

अच्छिन्नम् । तन्तुम् । पृथिव्याः । अन्विति । गेषम् ।

५

दीक्षितोऽप उत्तरति—‘देवीरापः’ इति उपरिष्ठाज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा अष्टाक्षरचतुर्थया ॥
 केचिदिमामनुष्टुभं यजुरन्तामाचक्षते, तेषाम् ‘अच्छिन्नम्’ इत्यादि यजुः । हे देवीः आपः ।
 “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् ‘आपः’ इति
 निहन्यते । हे अपां नपात्, चतुर्थो नप्ता, अपां नप्तः । अग्रेराहुतिः, आहुत्या आदित्यः,
 आदित्याद्वृष्टिः, अद्भ्य ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नादग्निः, इत्युभयथाऽपि अपां नपात् १०
 अग्निः । न पातयतीति नपात् । क्विपि णिलोपः (पा ३.२.७६, ६.४.५१) । नञ्समासे “नञ्-
 नपात्” (पा ६.३.७५) इति नलोपाभावः । ‘आपो’ इत्यस्य संहितायां “आपो जुषाणो”
 (पा ६.१.११८) इत्यादिना प्रकृतिभावः । “सुवामन्त्रिते पराङ्मत् स्खरे” (पा २.१.२) इति
 ‘अपाम्’ इत्यस्य पराङ्मत्भावः । तेन षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते (पा २.१.२ वा १, पा
 ८.१.१९) । युष्मदीयः यः ऊर्मिः हविष्यः । हविर्हतीति “छन्दसि च” (पा ५.१.६७) इति १५
 यत्प्रत्ययः । इन्द्रियावान् वीर्यवान् । “मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियं” (पा ६.३.१३१) इति दीर्घः । मदि-
 न्तमः मादयितुमतः । मदी हर्षे । अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् “शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्” (पा ३.२.१४१)

देवीरिति ॥ बौधायनः—“अथ यद्यपरियाणा आप उपाधिगच्छन्ति तज्जपति देवीरापो अपां
 नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं वो माऽव क्रमिषमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमिति सं वा गाहते
 सं वा तरति” (बौधाय ६.९) इति ॥ अपरियाणा गमनविरोधिन्यो मार्गप्रतिरोधिकाः ॥ आपस्तम्बः— २०
 “प्रयाणे देवीराप इत्यपोऽवगाहते । अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति हस्तेन लोष्टं विमृद्नात्यापारात्”
 (आपश्रौ १०.१९.८-१०) इति ॥ यदा केनाऽपि निमित्तेन देवयजनादन्यत्र दीक्षेत तदानीं पृथ-
 ग्गणोष्वग्नीन् समारोप्य देवयजनं गच्छन् मध्ये प्राप्तायां नद्यात्मवगाहोत्तरेत् । ‘अपां नपात्’ इत्यग्निसंभो-
 धनम् । हे देव्यः आपः, युष्माकं यः ऊर्मिः तं पादेन मा अव क्रमिषम् । कीदृश ऊर्मिः ? ब्रह्माद्युत्पा-
 दनेन हविर्योग्यः । स्वकीयजलपानेनेन्द्रियशक्तिकारी तृषां निवर्तयन् अतिहर्षप्रदः । मृदि लोष्टरूपं २५
 पृथिव्याः अच्छिन्नं तन्तुं सेतुम् अनु प्राप्य तस्योपरि गच्छामि ॥ हविष्यशब्दाभिप्रायमाह—“देवीरापो
 अपां नपादित्याह यद्वो मेभ्यं यजिय सदेवं तद्वो माऽव क्रमिषमिति वावैतदाह” (तैसं ६.१.४) इति ।
 इति वाव इत्येव ॥ तन्तुशब्दाभिप्रायमाह—“अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽत्येति”
 (तैसं ६.२.४) इति ॥

[*बौधायनसूत्रे “यद्यपरियाणा अप उपाधिगच्छति”] २४. म२.—प्रतिबन्धिकाः । [*आपश्रौ- ३०
 सूत्रे ‘मद्वादभि श्रेय इति प्रयाणः’ इति सूत्रच्छेदः ।] २५. इ.उ.ना.पा.भा.हा.—मद्वाद। २६. इ.उ.
 ना.पा.भा.हा.—स्वकार्यजलं । २७. इ.उ.पा.—निवर्तयन् । २८. आ.ज्ञा.पा.—अनु नास्ति ।

भद्रादाभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरेता ते अस्त्व-

भद्रात् । अर्भीति । श्रेयः । प्रेति । इहि । बृहस्पतिः । पुरेतेति पुरः-एता । ते । अस्तु ।

- इति धिनुण् । घटादित्वात् “ मितं ह्रस्वः ” (६-४-९२) इति ह्रस्वत्वम् । “ नाद् घस्य ” (पा ८-२-१७) इति तमपो नुडागमः । “ तं तादृशं वः युष्मत्संबन्धिनमूर्मि मा अव क्रमिषं पद्भ्यामवक्रम्य मा गाम् । “ नेटि ” (पा ७-२-४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । ननु क्रियमाणमेव कथम् अपहियते ? तत्राह—युष्मत्प्रसादात् अहम् अच्छिन्नं तन्तुं यज्ञाख्यम् अनु गोषम् अनुगतो भूयासमविघ्नेन प्राप्यासम् । को हि हविष्यत्वादिगुणविशिष्टं युष्मदीयमूर्मि वृथावक्रामेत् ? तस्माद्यज्ञ एवायं मया युष्मदवक्रमणरूपोऽनुष्ठीयत इति भावः । गा स्तुतौ छन्दसि जौहोत्यादिकः । तस्माद्वात्नामनेकार्थत्वात् गतिकर्मणः आशिषि लिङि “ लिङ्याशिष्यङ् ” (पा ३-१-८६), आतो लोपः (पा ६-४-६४), यासुडादि (पा ३-४-१०३) । यद्वा—“ दृष्टानुविधिश्छन्दसि ” (पाभा १-१-६ वा १) इति इण एव चाशिषि लिङि गादेशः । कस्यायमच्छिन्नतन्तुत्वेन यज्ञो रूप्यते तत्राह—पृथिव्याः अयमच्छिन्नस्तन्तुः, पृथिव्यवयवानुस्यूतावयवत्वात् । ‘ अन्यत्र हि दीक्षन्ते अन्यत्र देवान् यजन्ते अन्यत्रावभृथमवयन्ति ’ इति पृथिव्यां तायमानत्वात् तन्तुरेवायं पृथिव्याः । “ उदात्तयणः ” (पा ६-१-१७४) इति पृथिव्याः परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्माद्यज्ञरूपत्वात् युष्माभिर्युष्मदवक्रमणं सोढव्यमिति । यद्वा—सेतुत्वेनायं यज्ञो रूप्यते । स हि पृथिव्या उभयतीरस्पर्शित्वात् अच्छिन्नस्तन्तुः इति वक्तुं शक्यते । तमेवाहमनुगच्छामि । सेतुना हि गच्छन्नपोऽतिक्रामन्नप्यपो नातिक्रामति । तस्माद्यज्ञाख्येन सेतुना युष्मानतिक्रमतो मे नापराध इति । “ सेतुमेव कृत्वाऽत्येति ” (तैसं ६-१-४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- २० प्रयाणे कर्तव्ये प्रयाति—‘ भद्रात् ’ इति विराजा गायत्र्या, वस्वेकपादत्वात् ॥ अयं च मन्त्रः सामर्थ्यात् नदीतरणमन्त्रात् पूर्वो द्रष्टव्यः ॥ भद्रात् प्रशस्तादस्मात् स्थानात् श्रेयः प्रशस्यतरं स्थानं योगक्षेमोपपन्नम् अमि प्रेहि आमिमुख्येन गच्छ । अन्तरात्मानमाह, समारूढं वाऽग्रिम् । किंच बृहस्पतिः । “ तद्बृहतोः करपत्योः ” (द्र. पाभा ६-१-१५७) इति सुट् । वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्युगपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१४०) । पुरेता अग्रगामी ते तव अस्तु । आस्तकाले लोट् । “ पुरोऽव्ययम् ” (पा १-४-६७) इति गतित्वात् “ मतिकारकोपपदात् कृत् ” (पा ६-२-१३९) इति कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः तमेवान्तरमते ” (तैसं ३-१-१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२२. तं.ति-तन्तुरिवायम् । २३. तं.ति-ततोहमनु ।

देवयजनस्वीकारः]

—थेमव स्यु (३) वर आ पृथिव्या आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर

अर्थ । ईम् । अवेति । स्यु (३) । वरे । एति । पृथिव्याः ।

आरे । शत्रून् । कृणुहि । सर्ववीर इति सर्व-वीरः ।

देवयजनादर्वाक् यत्र वत्स्यन् भवति तदवस्यति—‘ अथ ’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ अत्रापि स्वात्मानमाह । ‘ अथ इत्यानन्तर्ये । ‘ ईम् इति खल्वर्थे । ‘ आ इत्युपसर्गस्य श्रुतेः योग्यं क्रियापद-मध्याहियते । ‘ पृथिव्याः पृथिवीमात्रात् स्थानान्तरादागतत्वं यदि देवयजनादर्वाक् वस्तुमिच्छसि, अथेदानीं खलु ‘ वरे उक्कष्टेऽस्मिन् प्रदेशे ‘ अव ‘ स्य अवसितो भव । यद्वा—पृथिव्या उक्कष्टेऽस्मिन् प्रदेशे आगतस्त्वमिदानीम् अत्रैवाव स्य ॥

आदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठते—‘ आरे ’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ सर्वेऽप्यात्मीयाः पुरुषा वीरा यस्य तादृशस्त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । सर्वानस्मदीयान् ‘ शत्रून् ‘ आरे दूरे ‘ कृणुहि स्थापय । कृवि हिंसाकरणयोः । “ धिन्विक्कृण्वोर च ” (पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । “ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवाचनम् ” (पा ६.४.१०६ वा १) इति हेर्लुगभावः ॥

यत्र यक्ष्यमाणो भवति तदभिप्रेतं देवयजनमवितिष्ठति—‘ एदम् ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति ‘ देवयजनम् । अधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ईदृशम् ‘ ईदं स्थानम् ‘ अगन्म अगन्महि आगता वयम् । गमेर्लुङि* “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । यद्वा—लुङि

भद्रादिति ॥ बौधायनः—“ बृहस्पतिवत्यर्चा प्रयाति भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरपुता ते अस्तिवति । अथ यत्र वत्स्यन् भवति तदवस्यत्यथेमव स्य वर आ पृथिव्या इत्यथाऽऽदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठत आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर इति ” (बौधौ ६.९) इति । आपस्तम्बस्तु त्रीन् मन्त्रानेकीकृत्य विनियुङ्क्ते—“ पृथगरणीष्वग्नीन् समारोप्य रथेन प्रयाति । ‘ तदभावे रथाङ्गमादाय । भद्रादभि श्रेयः इति ” (आपधौ १०.१९.६-८) इति ॥ अत्रार्थक्रमेण ‘ देवीरापः ’ इत्यस्मात् पूर्वमेवायं मन्त्रोऽवगन्तव्यः । हे रथ, ‘ भद्रात् प्रशस्तावस्माच्चित्याभिहोत्रस्नानावतिप्रशस्तं सौमिकं देवयजन्मभिप्रयाहि । ‘ बृहस्पतिः तव पुरतो गन्ता भवतु । ‘ अथ प्रयाणादूर्ध्वं ‘ पृथिव्याः संबन्धिनी ‘ आ समन्तात् ‘ वरे श्रेष्ठे स्थाने ‘ ईम् इमां गतिम् ‘ अव ‘ स्य समापय । हे रथाभिमानिन्नादित्य, ‘ शत्रून् राक्षसादीन् ‘ आरे देवयजनाद्वरे कुरु ॥

एदमिति ॥ ^१कल्पः—“ अथ यत्र यक्ष्यमाणो भवति तदवस्यत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्यन्तात्तनुवाकस्य ” (बौधौ ६.९) इति ॥ स च मन्त्र ^२एवमाग्नायते—“ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या बिभे देवा यदजुषन्त पूर्व ऋक्सामाम्यां यजुषा सन्तरन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम ” इति ॥ ‘ पृथिव्याः संबन्धि यत् ‘ देवयजनं तद् ‘ इदम् ^३ ‘ आ ‘ अगन्म ^४ वयं प्राप्ताः । ‘ यत् देवयजनं

*[संभावितोऽयं पाठः । लिखितपुस्तकेषु मैसूरमुद्रितपुस्तके तु ‘ लुङि ’ इत्युपलभ्यते । अत्र विषये ‘ म्वोश्च ’ (पा ८.२.६५) इति सूत्रे काशिका द्रष्टव्या ।]

२९. आ.ना.भा.हा.—एतदभावे । ३०. इ.उ.तं.पा.भां.म२—‘ कल्पः नास्ति । ‘ ३१. तं.म२—एवमाग्नातः । ३२-३२. तं.म२—आगत्य ।

[देवयजनस्वीकारः]

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्वं
ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥

[त्वं भव स्य पञ्चविंशच्च ।]

एति । इदम् । अगन्म । देवयजनमिति देवयजनम् । पृथिव्याः । विश्वे । देवाः ।

५

यत् । अजुषन्त । पूर्वं ।

ऋक्सामाभ्यामित्यृक्सामाभ्याम् । यजुषा । सन्तरन्त इति सं-तरन्तः ।

रायः । पोषेण । समिति । इषा । मदेम ॥

[मैसं १.२.३; कासं २.४; कपिसं १.१६; वासं ४.११-१६.]

“मन्त्रे घसं” (पा २.४.८०) इत्यादिना लेख्यम् । “म्वोश्च” (पा ८.२.६५) इति

१० मकारस्य नकारः । कीदृशम् ? पृथिव्याः संबन्धि । यद्वा-पृथिवीमात्रात् प्रदेशान्तरात् इदं देवयजनमागताः । “उदात्तयणः” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुनश्च विशेयते—विश्वे पूर्वे अस्मदीयाः पित्रादयः देवाः भूमिदेवाः यत् अजुषन्त यादृशमसेवन्त । आद्युदात्तत्वम् (पा ६.४.७१) । अत्र चागता वयं ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्तः सम्यक् यागं निर्वर्तयन्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । अचतुरादिसूत्रेण (पा ५.४.७७)

१५ ऋक्सामशब्दोऽच्यत्ययान्तो निपातितः । रायः धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा अग्नेन च सम्यक् मदेम दृष्टा भवेम । मदी हर्षग्लपनयोः इति भौवादिकं उदात्तेत् । “षष्ठ्याः पतिपुत्र” (पा ८.३.५३) इत्यादिना पोषे विसर्जनीयस्य सत्वम् । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इतीषः परस्यास्तृतीयाया उदात्तत्वम् । “ऋक्सामाभ्यां ह्येष यजुषा संतरति यो यजते” (तैसं ३.१.१) इति ब्राह्मणम् ॥

२०

॥ इति द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः ॥

पूर्वे सर्वे देवाः अजुषन्त असेवन्त तद्वयमागत्य वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः सोमयागं सन्तरन्तः सम्यक्पारं नयन्तः रायस्पोषेण धनसमुद्भया सम इषा समीचीनेनाग्नेन च मदेम इष्यास ॥ ‘मद्रावमि’ इत्यादि-मन्त्रार्थः स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेतात्र व्याख्यानमुपेक्षितम् । औपानुसृत्य तु (तैसं ३.१.१) दीक्षितनियमप्रसङ्गाव्याख्यानं कृतम् । तत्र बृहस्पतेरुपयोगमाह—“अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वरं रक्षांसि हन्तोर्भद्रावमि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एनं सं पारयति” (तैसं ३.१.१) इति । यदा दीक्षितोऽग्नि-स्थानात् प्रयाति तदाग्निस्तिरोहित इव नैनं पालयति । ततो रक्षांस्येनं मार्गे हन्तुमीश्वराणि भवन्ति । तत्र बृहस्पतौ पुरतो गच्छति सत्यनुगच्छन्तमेनं रक्षोषाचपरिहारेण बृहस्पतिः सम्यक् पारं नयति ॥ उत्तरमन्त्रस्य चतुर्षु भागेषु प्रतिपाद्योऽर्थः प्रसिद्ध इत्याह—“एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनं ह्येष पृथिव्या

३०

२४. तं. ति-सेवन्ते ।

३३. इ. उ. तं. ता. पा. भा. स. २. ४. — रायस्याप्यणः नास्ति ।

३४. तं. ता. स. २. ४. — मदेम-नास्ति ॥

३५. आ. तं. मं. २. — ‘परिहारेण’ इत्यस्यानन्तरं ‘स’ ।

देवयजनस्वीकारः]

आगच्छति यो यजते विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे होतदेवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याहक्सामाभ्यां होष यजुषा संतरति यो यजते रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्याहाऽऽशिष-
मेवैतामा शास्ते ” (तैसं ३.१.१) इति । अध्वर्युप्रभृतयो ब्राह्मणा यदेवयजनमिदानीमधितिष्ठन्ति तद्देवाः
स्वयं सेवमाना एतान् सेवन्ते । यो यजते स एष संतरतीत्यन्वयः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

दैवीं हस्तौ शोधयित्वा ये दे व्रतपयः पिबेत् ।

अग्ने स्वप्स्यन्नमिमाह त्वं प्रबुद्धो जपेत्तथा ॥ १ ॥

विश्व इत्यपि पूषेति सनिहारानुशासनम् ।

देवो वसुग्रहश्चन्द्रं षड्भिस्तत्र प्रतिग्रहः ॥ २ ॥

वाय नष्टामप्सु मृतां सन्नामृग्भ्यां च गां स्पृशेत् ।

देवीरापो विगाह्याच्छि^{३६} लोष्टमप्सु विमर्दयेत् ॥ ३ ॥

भद्राद्रथेन यात्येदे^{३७} यागभूमिव्यवस्थितिः ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्नुदिता एकविंशतिः ॥ ४ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ स्वप्नादिमन्त्रा आवर्त्यो नो वाऽऽद्योऽस्त्वन्तरायतः ।

कृत्स्नोद्देशप्रवृत्तत्वाग्निमित्ताभेदतः सकृत् ॥” (जैन्या ११.४.२४) इति ।

दीक्षितस्य स्वप्ननक्षुत्तरणवृष्टिकेदनाभेध्यदर्शननिमित्तकास्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः । “ त्वमग्ने
व्रतपा असि ” (तैसं १.२.३) इत्यादिकः स्वप्नमन्त्रः । “ देवीरापो अपां नपात् ” (तैसं १.२.३)
इत्यादिर्नदीतरणमन्त्रः । “ उन्दतीर्बलं धत्त ” (तैसं ३.१.१) इत्यादिर्वृष्टिकेदनमन्त्रः । “ अबद्धं मनः ”
(तैसं ३.१.१) इत्यादिरभेध्यदर्शनमन्त्रः । यदा निद्रा मध्ये प्रबोधैरल्पैर्व्यवधीयेत, नदी च ^{३८}बहुशःस्रोतो-
युक्ता द्वीपैः, वृष्टिश्च विच्छेदैः^{३९}, अमेध्यानि च देशैस्तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु ^{४०}भियमानेषु ^{४१}नैमित्तिका मन्त्राः
आवर्तनीया इति प्राप्ते ब्रूमः—रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्राभिधानाग्निमित्तमेकम् । ^{४२}एवमन्यत्रापि
प्रोज्यम् । तस्मान्नास्त्यावृत्तिः ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

“ प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वाऽत्र विश्रमैः ।

प्रयाणभेदाद्भिन्नो नो गत्यैक्यादा निवृत्तितः ॥” (जैन्या ११.४.२५) इति ।

“ भद्रादभि श्रेयः ” (तैसं १.२.३) इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तत्र दीक्षितस्य निर्गमनमारभ्य
युनः प्रवेशपर्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्यादेकमेव प्रयाणम् । ततो न मन्त्रावृत्तिः ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ दैवीं धियम् ’ इति ‘ अग्ने त्वम् ’ इति चैते अनुष्टुभौ । ‘ त्वमग्ने ’ इति ३०
गायत्री । ‘ विश्वेदेवाः ’ इत्येकपाद^{४३} । ‘ एदमगन्म ’ इति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णसुद्धेर्देवतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

३६. इ-विगाह्याप्सु । ३७. तं-यागभूमि व्यवस्थितिः; म२- यागभूमि व्यवस्थितः । ३८. तं.म२-बहु^४ । ३९. [जैमिनीयन्यायमालाविस्तरमनुसृत्य संभावितोऽयं पाठः], ३५
[उ.क.तं.ना.पा.भा.म२.हा-देशैः] । ४०. [जैमिनीयन्यायमालाविस्तरमनुसृत्य संभावितोऽयं पाठः],
[उ.क.तं.ना.पा.भा.म२.हा-विद्यमानेषु] । ४१. इ.उ.ना.पा.भा.हा-नैमित्तिक^५ । ४२. तं.म२-एवमितरत्रापि ।
४३. तं.म२-इत्येकपात् त्रिष्टुप् ।

तृतीये देवयजने स्वीकृतम् । अथ तस्मिन्नेव देवयजने सोमभागोपयोगिसोमं क्रतुं सोमकृयणी-
विषयं होमादिकं चतुर्थेऽभिधीयते । 'इयं ते शुक्र' (तैसं १.२.४) इत्याद्यस्तन्मन्त्राः । प्रायणीया-
संबन्धि प्रौढाज्यम् । तेनाऽऽज्येन सोमकृयणीमीक्षमाणो जुहुयात् । ततो मन्त्रव्याख्यानान् पूर्वं प्रायणीया
सोमकृयणी चानुवाकद्वयेन ब्राह्मणेऽभिधीयते ।

- ५ तत्र प्रायणीयां प्रस्तौति—“ देवा वै देवयजनमभ्यवसाय दिशो न प्राजानन् तेऽन्वोऽस्यमुपा-
धावन् त्वया प्र जानाम त्वयेति तेऽदित्याः समन्वियन्त स्वया प्र जानामेति साऽन्वयीन् वरं वृणै
मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असञ्चिति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदय-
नीयः ” (तैसं ६.१.५) इति । देवयजनार्थमयं प्रदेशः समीचोनो न स्थितर इति निश्चिन्तुं परिभ्रम्य
तं 'प्रदेशं निश्चित्य परिभ्रमणेन दिग्भ्रमं प्राप्य प्राचीनवंशादावसमर्थाः संपन्नाः । ततस्तत्रमेव ' दिशं
१० ज्ञापय ' इत्येवं परस्परं वदन्तो ' दिग्बोधकत्वशक्तिमदित्यां निश्चितवन्तः । सा चादितिः सोमयागारम्भ-
समाप्त्योरहमेव देवता भूयासमिति वरमयाचत । प्रयन्ति प्रारभन्तेऽनेन देवतारूपेणेति प्रायणम् । उद्यन्ति
उत्तिष्ठन्ति समापयन्ति अनेनेति उदयनम् । अहमेव " प्रायणमारम्भदेवता येषां " यज्ञानां ते मत्प्रायणाः ।
" अहमेवोदयने समाप्तिदेवता येषां यज्ञानां ते मदुदयनाः " । तस्मादेवं घृतत्वादिति देवताकः प्रायणीयायागः
कर्तव्यः । तत्प्रसङ्गादुदयनयागोऽपि विधीयते । अदितिरेका प्रधानदेवता अतस्तत्रैव देवता इत्यभिप्रेत्य
१५ संख्यां विधत्ते—“ पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां प्रज्ञात्वा अथो पञ्चाक्षरा पश्चितः पाङ्क्तो यज्ञो
यज्ञमेवाव रून्धे ” (तैसं ६.१.५) इति ॥ दिग्विशेषेषु देवताविशेषान् ' विधानुं प्रस्तौति—“ पथ्यार स्वस्ति-
मयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन प्रवीचीत् सवित्रोदीर्घीमदित्योर्ध्वाम् ”
(तैसं ६.१.५) इति । स्वस्तिसंज्ञा देवता, पथ्या पथि साधुः ॥ दिग्विशेषबोधनरूपे मार्गे कुतश्चान्
विधत्ते—“ पथ्याः स्वस्तिं यजति प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानाति पथ्यार स्वस्तिसमिष्ट्वाऽग्नीषोमौ यजति
२० चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताम्यमेवानु पश्यत्यग्नीषोमासिद्वा सवितारं यजति सवितृप्रभृत पृबानु
पश्यति सवितारमिष्ट्वाऽदितिं यजतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायामु पश्यति ” (तैसं ६.१.५)
इति । ' अर्थानुसारेण होमविशेषा दिग्विशेषेषून्नेयाः । चक्षुर्द्रव्यरूपेण प्रसंसितुमर्हतीत्युच्यते सह निर्देशः ।
होमस्तु तयोः क्रमभावी, दिग्भेदात् याज्यानुवाक्यामेवाच्च । ततः ' अग्निमिष्ट्वा सोमं यजति ' इत्यपि
वाक्यं द्रष्टव्यम् । तयोश्चक्षुष्ट्वं दार्शिकाज्यब्राह्मणे (तैसं २.६.२) प्रपञ्चितम् । अत्रादितेश्चक्रहोमः ।
२५ " आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः ” (द्र. मैसं ३.७.१,२) इति शास्त्रान्तरे समाम्नानात् । आज्येन तु
देवतान्तराणाम् । तथा च सूत्रम्—“ चतुर आज्यभागान् प्रतिविशं यजति ” (आपसौ १०.२१.११)
इति ॥ ऋगनुवचनमध्वर्योर्विधत्ते—“ अदितिमिष्ट्वा मास्तोभ्युचमन्वा मरुतो वै देवानां निरतो देवविशं
खलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनु कल्पते यन्मास्तोभ्युचमन्वा विधां कल्पत्यै ” (तैसं ६.१.५) इति ।
“ मरुतो यद् वः ” (तैसं १.५.११) इत्येषा मास्तौ । तथा च सूत्रम्—“ मास्तोभ्युचमन्वा मरुतो
३० यद् वो दिव इति ” (बौश्रौ ६.११) इति । एकोनपञ्चाशत्संख्याकः सप्तगणकमा मरुतो मनुष्यवैश्य-

१. इ.उ.ना.पा.भा.हा-देशम् ।

२. इ.उ.ना.पा.भा.हा-एवम् ।

३. आ-दिग्बोधकशक्तिः

तं.म२-दिग्विबोधकत्वशक्तिः क-दिग्विबोक्त्वशक्तिः ४-४ इ.उ.पा.भा.-प्रायणमेवाम् । ५-५ इ.उ.

तं.पा.भा.म२-“ अहमेवोदयने...मदुदयनाः ” नास्ति । ६. इ.उ.ना.पा.भा.हा.-“ विधानुम् ” नास्ति । ७. तं.

म२-अर्थवादानुसारेण ।

सोमाहरणम्]

वदेवानां धनसंपादकाः प्रजाः । अनेन 'मन्त्रानुवचनेन देवविशां समूहः स्वन्यापारे क्लृप्तो भवति । तं च कल्पमानमनुसृत्य मनुष्यप्रजासंघः कल्पते । अतो मन्त्रानुवचनं प्रजानां क्लृप्त्यै भवति ॥ पूर्वपक्षत्वेन चोदकप्राप्तं किञ्चिदङ्गमपवदति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजवदप्रयाजमुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजाः सैव सा यज्ञस्य संततिः ” (तैसं ६.१.५) इति । प्रमुखे यष्टन्याः समिदादिनामकाः पञ्च प्रयाजा अनु पश्चात् समाप्तौ यष्टन्या बर्हिषादिनामकाश्चोऽनूयाजाः । ५
तदुभयं प्रायणीयोदयनीययोरिष्टयोरतिदेशतः प्राप्तम् । यत्र प्रायणीयेष्टयामनूयाजानुष्ठाने यागः समाप्येत, तद्वदुदयनीयायां प्रयाजानुष्ठाने यागान्तरं प्रारभ्येत । तथा 'सति सोमयागो मध्ये विच्छिद्येत । उभयवर्जने तु सोमयागस्य प्रारम्भरूपायां प्रायणीयेष्टाविदानीमनुष्ठायमाना इमे प्रत्यक्षाः प्रयाजाः समाप्तिरूपायामुदयनीयेष्टावनुष्ठायमाना अमी परोक्षा अनूयाजाः । तथा सति प्रयाजानूयाजद्वयेन दर्शयागस्य या संततिः सैवस्य सोमयागस्य मध्ये विच्छेदराहित्यलक्षणा सा संततिः संपद्यते ॥ पूर्वपक्षं दूषयति—“ तत्तथा न १०
कार्षीमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद्यदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति ” (तैसं ६.१.५) इति । आत्मनो वा पुत्रादेर्वा नान्तरायः सोढुं शक्यते यतो द्वयं तदङ्गमित्यर्थः ॥ सिद्धान्तमाह—“ प्रयाजवदेवाननूयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः ” (तैसं ६.१.५) इति । विच्छेदपरिहाराय विधत्ते—“ प्रायणीयस्य १५
निष्कास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य संततिः ” (तैसं ६.१.५) इति । प्रायणीययागसंबन्धि चरुपात्रमप्रक्षाल्य निष्कासे पात्रलिसेऽङ्गे निर्वापाश्लेषस्य या संततिः सैव सोमयागस्याविच्छेदरूपा सा संततिर्भवति ॥ प्रायणीयोदयनीययोर्देवतैक्येन याज्याया अप्येकत्वप्राप्तौ व्यत्यासं विधत्ते—“ याः प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्यात् पराङ्मुं लोकमा रोहेत् प्रमायुकः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति ” (तैसं ६.१.५) इति । “ स्वस्ति- २०
रिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा ” (ऋ १०.६३.१६ द्र. ऐवा १.९) इत्याद्याः प्रायणीयस्य याज्याः । उदयनीयस्यापि तथेत्येवं केचिदाहुः । तथा सति प्रतिनिवृत्तेरभावात् यजमानोऽस्माद्धोकात् पराङ्मुखः स्वर्गमारोहुं सहसा त्रियेत । तस्मात् तेषां पक्षो न युक्तः । यास्तु “ स्वस्ति नः पथ्या(सु) ” (ऋ १०.६३.१५ द्र. ऐवा १.९) इत्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्तासां याज्यत्वे सति ' स्वस्तिरिद्धि ' इत्यादीनां पूर्वोक्तानां पुरोनुवाक्यात्वाय प्रतिनिवृत्तेर्यजमानोऽप्यस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठत्येव ॥ २५

“इत्थं प्रायणीयेष्टिमुक्त्वा सोमक्रयणीं वक्तुं सोमाहरणं सोपाख्यानमाह— “ कद्रूश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पर्धेतां सा कद्रूः सुपर्णीमजयत् साऽब्रवीत् तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनात्मानं निष्क्रीणीष्वेति ” (तैसं ६.१.६) इति । कद्रूः सुपर्णी चोभे सपत्न्यौ पराजये दासीत्वमभ्युपेत्य ममैव सौन्दर्यं ममैवेत्यस्पर्धेताम् । तत्र मध्यस्थाः कद्रूवा जयमूचिरे । सा च कद्रूः सुपर्णी दासीत्वेन परिगृह्य तन्मोचनोपायं स्वयमवोपदिदेश । इतोऽस्माद्धोकादारभ्य गणनायां तृतीया द्यौः स्वर्गलोकस्तस्मिन् ३०
सोमो वर्तते । महर्जनस्तपः सत्यमित्येतेऽपि लोका बुशब्दाभिधेयास्तस्मादितस्तृतीयस्यामिति विश्लेष्यते ।

८. इ.उ.—मन्त्रेणानुवचनेन; तं—मन्त्रेऽनुवचनेन । ९. इ.उ.पा.भां.ना.हां—' सति ' नास्ति । १०. तं—' सा ' नास्ति । ११. म२—अथ । १२. आ. ना. हां—सफलम् ।
तैसं १७

[सोमाहरणम्]

- सोम आहत्य दत्ते सति त्वां मुञ्चामीति ॥ सोमाहरणं संभावयितुं भूतिराह—“ इयं वै कद्रुरसौ सुपर्णी छन्दारसि सौपर्ण्याः ” (तैसं ६-१-६) इति । मूलोकरूपत्वात् कद्रुः स्वयमाहृतं न शक्नोति । सुपर्णी तु घुलोकरूपत्वात् उत्पतनसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणामपत्यानां सन्नावाच्च शक्नोति ॥ अथ सा सुपर्णी स्वपुत्राणां गायत्र्यादीनामग्रे स्ववृत्तान्तं स्पष्टीकरोतीत्याह—“ साऽब्रवीदस्मै
- ५ वै पितरौ पुत्रान् बिभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनाऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेति मा कद्रु-
वोचदिति ” (तैसं ६-१-६) इति । पुंनामनरकोपलक्षितादक्षेपात् दुःखात् त्रायन्त इति पुत्रास्त्वान् पुत्रानस्मा एतादृशोपद्रवपरित्राणाय मातापितरौ पुष्णीतः । हे गायत्र्यादिपुत्राः, कद्रुवचनमवगम्य यदुचितं तत् कुरुध्वम् । गायत्र्यादीनामैच्छिकशरीरधारित्वात् पुत्रत्वम् । तत्र प्रौढत्वादादौ जगती प्रवृत्त इत्याह—“ जगत्युदपतच्छतुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे
- १० अमीयेताः सा पशुभिश्च दीक्षया चाऽऽगच्छत् तस्माज्जगती छन्दसां पञ्चम्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोप नमति ” (तैसं ६-१-६) इति । पुरा जगतीपादस्य चतुर्दशाक्षराव्यासन । तादृशी जगती “ घुलोकगतस्वानभ्राजादिसोमरक्षकैः सह युद्ध्वा सोममप्राप्याग्नीषोमीयसवनीयान्कृष्णायपुष्पिण्डिनां दीक्षां च गृहीत्वा “स्वकीये चाक्षरद्वये” स्वानादिभिर्गृहीते सति पराजित्य समागता । यस्माज्जगती पशुनानयत् तस्मात् सैवात्यन्तं पशुप्रदा । यतः पशुभिः सह दीक्षाऽऽनीता ततः “स्वाधीनसंपत्तौ सत्वां
- १५ दीक्षायां प्रवर्तते ॥ तथैव त्रिष्टुभो युद्धं दर्शयति—“ त्रिष्टुगुदपतत् त्रयोदशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेताः सा दक्षिणाभिश्च तपसा चाऽऽगच्छत् ” (तैसं ६-१-६) इति । गौश्चाश्वश्चेत्याद्यो दक्षिणाः । अशनपरित्यागमुष्टिबन्धवाम्यमनवनीताम्यङ्गकृष्णाजिनप्रावरणादिच्छेदसहिष्णुत्वे तपः । प्राण-
वत्प्रियस्य गवाश्चादेर्दानमधिकं तपः ॥ त्रिष्टुभा तदानयनमुपपादयति—“ तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माप्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाव तप इत्याहुयैः स्वं ददाति ” (तैसं ६-१-६) इति । “माप्यन्दिने
- २० सवनस्य त्रिष्टुगभिमानिनी देवता । ततस्तदेतत् त्रिष्टुभो लोकः स्थानम् । शरीरप्रणासादपि भजहासिकृतस्य मानसप्रयासस्याधिकत्वात् दत्तेन धनेन परोपजीवनाच्च दानमेव महत् तप इत्यभिज्ञानं मतम् ॥ गायत्र्या युद्धं जयं दर्शयति—“ गायत्र्युदपतच्छतुरक्षरा सत्यज्या ज्योतिषा तमस्या अजाऽभ्यस्वस्य तदजाया अजस्य सा सोमं चाऽऽहरच्छत्वारि चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा समपद्यत ” (तैसं ६-१-६) इति । सहायरहितयोः पूर्वयोः “पराजयं दृष्ट्वा गायत्री स्वयमजया सहोदपतत् । सा त्वजा गायत्र्ययै स्वकीयेन तेजसा” तं सोममभितो
- २५ स्त्रोध । तस्मात् रोधनपर्यायक्षेपणार्थात् अजघातोरेजेति नाम निष्पन्नम् ॥ प्रभोत्तराभ्यां गायत्रीं प्रयंसति—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् गायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती यज्ञमुखं परीचायेति यदेवाद्ः सोममाहरत् तस्माद्यज्ञमुखं पर्यैत् तस्मात् तेजस्विनीतमा ” (तैसं ६-१-६) इति । सत्त्वान् कवरणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा । यज्ञमुखं प्रातःसवनम् । तत्र बहिष्पवमाननाग्नि प्रथमस्तोत्रे “ उपास्मै गायता वरः ” (सासं २-१-१) इत्याद्या ऋचो गायत्र्यः । सेयं यज्ञमुखप्राप्तिः । ब्रह्मवद्विष्येव बुद्धिमन्तो “ यदेव ”
- ३० इत्याद्युत्तरमाहुः । यस्मादियमवोऽमुष्माहोकात् सोममाहरत् तस्मादस्या मुखप्राप्तिर्युक्ता । मुखत्वादेवास्या-
स्तेजोबाहुल्यम् । आहरणप्रकारं दर्शयति—“ पद्व्यां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात् तदधयत् तस्माद्द्वे सवने शुक्लवती प्रातःसवनं च माप्यन्दिने च तस्मात् तृतीयसवनं अजीयमपि पुष्पमि-
धीतमिव हि मन्द्यन्दे ” (तैसं ६-१-६) इति । पक्षिरूपा गायत्री सवनद्वयपर्याप्तौ सोमभागौ “पद्व्यां

१३. इ.उ.पा.भा.—कुरुष्व । १४. आ.क.—घुलोकं गत्वा स्वानं; तं, म२.—घुलोकं गत्वा स्वानं; भा—

३५. लोकगतस्वानं । १५-१५. इ.उ.ना.पा.भा.—स्वकीयाक्षरद्वये । १६. क.—पश्चिज्जातिभिः सा; इ.उ.—पश्चाधीनसंपत्तौ । १७. तं—माप्यन्दिने सवने । १८. ना.हा.—परिष्कम्; इ.उ.पा.भा.—परीक्षयम् । १९. तं—ज्योतिषा । २०-२०. इ.उ.ना.पा.भा.—‘पद्व्यां.....सोमभागौ’ नास्ति ।

सोमक्रयणी]

११-उरसि परिगृह्य ११ तृतीयसवनपर्याप्तं सोमभागं चञ्चुपुटाभ्यां संदृश्य तदीयं रसं पपौ । यस्मात् पदभ्यां धृतौ सोमभागौ १० न पीतौ, तस्मात् प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवने शुक्रशब्दाभिधेयेन सोमरसेनोपेते । यस्मात् तृतीयो भागः पीतस्तस्मात् पीतत्वं मन्यमानास्तत्सादृश्यार्थमृजीषमभिषुणुयुरिति प्रासङ्गिकं किञ्चिद्विधाय तत्रापरं १२ विशेषं विधत्ते—“आशिरमव नयति सशुक्रत्वायाथो सं भरत्येवेनत्” (तैसं ६.१.६) इति । ५
१३-आशिरं क्षीरम् । सशुक्रत्वं सरसत्वम् । किञ्च क्षीरसेचनादृजीषगतसोमरसरूपहविः संभरति सम्यक् पोषयत्येव ॥ पुनरप्यन्यद्विधत्ते—“तं सोममाह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत् तस्मात् तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति” (तैसं ६.१.६) इति । उपसहिवसेषु त्रिष्वभिषवमकृत्वा सोमं निवासयेदित्यर्थः ॥

इत्थं सोमाहरणं निरूप्य सोमक्रयणीं निरूपयितुमारभते—“ते देवा अब्रुवन् स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रोणामेति ते वाचः स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा तथा निरक्रीणन्” (तैसं ६.१.६) इति । एक- १०
संवत्सरवयस्कया स्त्रीरूपया वाग्देवतया सोमस्य निष्क्रयः कृतः । गन्धर्वेष्वपरक्तायास्तस्याः स्त्रिया रोहितगो-
रूपतां दर्शयति—“सा रोहिद्वपं कृत्वा गन्धर्वेभ्योऽपक्रम्यातिष्ठत् तद्रोहितो जन्म” (तैसं ६.१.६) इति ।
११-देवेष्वनुरक्ततया पुनर्देवताप्राप्तिं दर्शयति—“ते देवा अब्रुवन्नप युष्मदक्रमीन्नास्मानुपावर्तते वि ह्वयामहा
इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगायन् देवाः सा देवान् गायत उपावर्तत तस्माद्वायन्तः स्त्रियः कामयन्ते”
(तैसं ६.१.६) इति । विह्वयामहे विलक्षणं यथा भवति तथैवाऽऽकारयामः । ब्रह्म वेदः ॥ एतद्वृत्तान्त- १५
वेदनं प्रशंसति—“कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवति
तेभ्य एव ददत्युत यद्बहुतया भवन्ति” (तैसं ६.१.६) इति । वरस्य स्त्रिधा वरार्थं कन्यामन्वेष्टुं प्रवृत्ता
बान्धवा जन्याः । तादृशानां च जन्यानां द्वौ वर्गौ । तत्रैकस्मिन् वर्गे यथोक्तवेदनरहिता अनेकगुणान्तरोपेता
बहवो वरा यद्यपि सन्ति तथापि तं वर्गमुपेक्ष्य येषु जन्येष्वेकोऽप्येवंविद्वान् वरो भवति, तेभ्य एव
जन्येभ्यः कन्यां तत्पितरो ददति ॥ सोमक्रयण्या १२ गुणं विधत्ते—“एकहायन्या क्रीणाति २०
सर्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या वाचं वदन्ति” (तैसं ६.१.६) इति । वाग्देवतायाः सोम-
क्रयणीरूपस्वीकारात् सर्वया वाचा क्रय उपपद्यते । एकसंवत्सरस्वीकारश्च तस्मिन् वयसि सति १३-वचम-
न्वह्वारोपक्रमात् । वर्ज्यदोषान् विशदयति—“अकूटयाऽकर्णयाऽकाणयाऽश्लोण्याऽससशफया क्रीणाति”
(तैसं ६.१.६) इति । कूटा कुटिलशृङ्गी, कर्णा छिन्नकर्णोपेता, काणा त्वेकाक्षी, श्लोणा कुष्ठादिदूषिता,
ससशफा न्यूनाङ्गी, एता वर्ज्याः । उपादेयां दर्शयति—“सर्वयैवैनं क्रीणाति” (तैसं ६.१.६) इति । २५
१४-सर्वाऽवयवसंपूर्णेत्यर्थः । विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्षं विधत्ते—“यच्छ्वेतया क्रीणीयाद्दुश्चर्मा यजमानः
स्याद्यत् कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यजमानः स्याद्यद्द्विरूपया वार्त्रघ्नी स्यात् स वाऽन्यं जिनीयात्
तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणात्येतद्वै सोमस्य रूपं स्वयैवैनं देवतया क्रीणाति” (तैसं ६.१.६)
इति १५ । मृतं पुरुषमनु हन्यमाना गौरनुस्तरणी । कृष्णायास्तादृक्त्वेन यजमानो म्रियेत । वर्णद्वयोपेता
यद्यपि विरोधिघातिनी तथापि यजमानतद्वैरिणोरन्योन्यविरोधित्वात् को हन्ति को वा हन्यत इति न ३०
ज्ञायते । अरुणत्वं पिङ्गाक्षत्वं च सोमदेवतायाः स्वरूपम् । अतस्तादृशी गौः सोमक्रयाय सहशी भवति ।
इत्थं चतुर्थानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानस्योपोद्घातत्वेन ब्राह्मणेन प्रायणीयासोमक्रयण्यावनुवाकाभ्यामभिहिते ॥

अथ मन्त्रा व्याख्यातव्याः—

२१-२१. आ.क-संगृह्य; ना-‘उरसि परिगृह्य’ नास्ति । २२. इ.उ.ना.पा.भां.हा-‘विशेषम्’
नास्ति । २३-२३. इ.उ.पा.भां.हा-‘आशिरं...वसति’ नास्ति । ना-‘आशिरं सम्यक्पोषयत्येव’ ३५
नास्ति । २४. आ.क-देवेष्वनुरक्तायाः । २५. आ.इ.उ.ना.पा.भां.हा-सोमक्रयण्याम् । २६. आ.
इ.पा.हा-वदनव्यवहारः । २७-२७. इ.उ.पा.भां.हा-‘सर्वावयवसंपूर्णेत्यर्थः क्रीणाति.....इति’ नास्ति ।

इयं ते शुक्र तनूरिदं वर्चस्तया सं भव आर्जं गच्छ

इयम् । ते । शुक्र । तनूः । इदम् । वर्चः । तया । समिति । भव । आर्जम् । गच्छ ।

हिरण्यं सुच्यवदधाति — 'इयम्' इति ॥ हे शुक्र शुद्धहिरण्यं, इयं सुक्र तव तनूः शरीरम् । ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्दः (उ ८१) । इदं सुक्स्थमाज्यं तव वर्चः बलम् । अतस्त्वं तया शरीरभूतया सुचा सं भव संगच्छस्व । अन्तः प्रविश्येत्यर्थः । आर्जं गच्छ प्रज्वलीभव । "तद्विरण्यमभवत्" (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । "आपो वरुणस्य पत्नय आसन्" (तैत्रा १.१.३) इत्यादिरस्य शेषः ॥

इयमिति ॥ "अथैतद्भुवाज्यमाप्याय्य सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सूत्रेण हिरण्यं निष्टक्यं बद्ध्वा दूर्भेनाढ्यां प्रग्रथ्य" सुच्यवदधातीयं ते शुक्र तनूरिदं वर्चस्तया सं भव आर्जं गच्छेति " (बौश्रौ ६.१.२) इति ॥ हे शुक्र, दीप्तिमद्विरण्यं, तव इयं जुहुः तनूः, इदं घृतं तव तेजोऽतस्तया जुह्वा सं गच्छ सं भव । हे हिरण्यं, आज्यरूपां आर्जं दीप्तिं प्राप्नुहि । अथवा—हे शुक्र वझे, इयमाज्यरूपा तव तनूः, इदं हिरण्यं तव तेजः, इत्येवं ब्राह्मणानुसारेण व्याख्यातव्यम् । आधानब्राह्मणोक्तं हिरण्यस्य महिमानं तत्रत्यपदत्रयोच्चारणेन प्रत्यभिज्ञाप्य प्रशंसति—"तद्विरण्यमभवत् तस्मादन्नयो हिरण्यं पुनन्ति" (तैसं ६.१.७) इति । आधानब्राह्मणे त्वेवमाग्नाये—"आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः समभवन् । तस्य रेतः परापत् । तद्विरण्यमभवत्" (तैत्रा १.१.३) इति । तस्माद्विरण्यस्य वज्रिः पिता आपो मातरः । तस्मात् स्वतः शुद्धं हिरण्यं यदि कदाचित् रजस्वलादिस्पर्शेन शोधनीयं भवेत् तदस्यैव पुनश्चि जलेनैव शोधयति न तु कदाचित् तद्विरण्यं भस्माभ्यादिकमपेक्षन्ते ॥ जुह्वां हिरण्यप्रक्षेपेण विशिष्टं होमं विधत्ते—"ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादनस्थिकेन प्रजाः प्रवीयन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्ते इति यद्विरण्यं घृतेऽवघात जुहोति तदा प्रजाः प्रवीयन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्ते" (तैसं ६.१.७) इति । तस्मादनस्थिकेन वीर्येण प्रजाः प्रवीयन्ते गर्भाः क्रियन्ते । उत्पत्तिकाले त्वस्थियुक्ता जायन्ते । तत्र वीर्यसदृशमाज्यमस्थिसदृशं हिरण्यम् । तद्विदं सादृश्यं निर्वोदुमीश्वरेणास्थि निर्मायत इत्यर्थः ॥ वज्रिसंबन्धो धनपरतया मन्त्रं व्याधत्ते—"एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्घृतं तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह सतेजसमेवैनं सतनुं करोत्येषो सं भरत्येषैवम्" (तैसं ६.१.७) इति । एनमग्निं संभरति सम्यक् करोत्येव । वज्रिसंबोधनेन तदीयतेजोऽग्रेण हिरण्यमन्नं प्रकाशयते ॥ हिरण्यस्य सूत्रेण बन्धनं विधत्ते—"यदबद्धमवध्याद्गर्भाः प्रजानां परापानुकाः स्फुर्बद्धमव दधाति गर्भाणां धृत्यै" (तैसं ६.१.७) इति ॥ सूत्राग्राकर्षणेन यथा सहसा मुच्यते तथा बध्नीयादिति विशेषं विधत्ते—"निष्टक्यं बध्नाति प्रजानां प्रजन्ताय" (तैसं ६.१.७) इति । निःशेषेण सहसा मोचनयोग्यं निष्टक्यम् ॥

१. तै.ति-उज्वलीभव ।

३० २८-२८. आ.क-दूर्भाभ्यां प्रग्रथ्य । २९-२९. म-संगच्छ स्वहिरण्यरूपां आर्जं दीप्तिं प्राप्नुहि; उ-संगच्छति आज्यरूपां आर्जं दीप्तिमाप्नुहि; हा-संगच्छते आज्यरूपां आर्जं दीप्तिमाप्नुहि । ३०-३०. आ. क-भवति तदाङ्गः । ३१. आ.क-भस्माग्न्यादिकमपेक्षते; म२-भस्माग्न्यादिकमपेक्षन्ते; इ.छ.ना.पा.भा. हा-भस्माभ्यादिकमपेक्षते । ३२. तै-वज्रिसंबन्धो धनपरतया । ३३-३३. तै-योषयत्येव वज्रिसंबोधनेन; म२-करोति एष ह्येव वज्रिसंबोधनेऽपि; क-करोति । एष ह्येव वज्रिसंबोधनेन । ३४. तै-मुच्यन्ते ।

सोमक्रयणीहोमादिः]

जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहा

जूः । असि । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे । तस्याः । ते । सत्यसवस इति सत्य-सवसः ।

प्रसव इति प्र-सवे । वाचः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ।

तदाज्यमाहवनीये जुहोति—‘ जूरसि ’ इति ॥ जूरिति सोमक्रयण्युच्यते । तस्याश्च वाग्रूपत्वात् तद्रूपेण वर्ण्यते । यथा—“ ते वाचं स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा ” (तैसं ६.१.६) ५
इत्यादि । “ वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । सोमक्रयणि वाग्रूपे,
जूः असि प्रत्यर्थं गन्त्यसि । जवतेर्गतिकर्मणः “ क्विच्चिप्रच्छि ” (द्र. पा ३.२.१.७८ वा २)
इत्यादिना क्विब्दीर्षौ । “ यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति ” (तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् ।
मनसो यत्र जवः वागपि तत्र जवं करोतीत्यर्थः । क्रीदशी पुनरसौ ? आह—‘ धृता ’ मनसा त्वमसि
मनःपूर्वकत्वात् । “ मनसा हि वाग्धृता ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि । ‘ जुष्टा ’ सेवितास्माभिः । १०
‘ विष्णवे व्यापकाय ’ यज्ञाय प्रिया वाऽसि । “ यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनां जुष्टां करोति ”
(तैसं ६.१.७) इत्यादि । ‘ तस्याः ’ तादृश्यास्तव वाग्रूपाया एकहायनीभावमापन्नाया ‘ यन्त्रं ’ यमनं
स्थितिम् ‘ अशीय प्राप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि “ बहुलं हृन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् ।
“ गुधृवीपचिं ” (उ ६.१.६) इत्यादिना यमेकप्रत्ययः । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१.६८)
इति वाचः परस्याः षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आत्मन्येव स्थापनं यमनम् । यद्यपि त्वया सोमं क्रीणामि १५
तथापि त्वद्विरहो मे मा भूदित्यर्थः । “ पुनरोहि सह रय्या ” (तैसं १.२.४) इत्यस्मिन्
‘ मन्त्रेऽप्ययमर्थः ’ स्पष्टो भविष्यति । “ वाचैव विक्रीय ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ।
कथमस्या यमनं लभत इत्याह— ‘ सत्यसवसः ’ प्रसवे । सत्यममोघं सवः प्रेरणं यस्य स सत्य-
सवाः सविता । सुवतेरसुन् (उ ६.३.८) । तस्य देवस्य प्रसवे अनुज्ञाने लब्धे सर्वमिष्टं संपद्यत इति ।

जूरसिति ॥ कल्पः—“ ३५-दर्भनाडीं सुग्दण्डे ३५ उपसंगृह्याहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने २०
जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहेति ” (बौश्रौ ६.१२)
इति ॥ हे सोमक्रयणि, वाग्रूपा त्वं ‘ जूः ’ वेगयुक्ता ‘ असि । ‘ मनसा ’ नियमिताऽसि । यज्ञाय प्रियाऽसि ।
तादृश्या अमोघप्रेरणायास्तव प्रेरणे सति मन्त्रोच्चारणरूपाया ‘ वाचः ’ यन्त्रं नियमम् ‘ अशीय प्राप्नुयाम् ।
इदमाज्यं हुतमस्तु ॥ यथोक्तार्थं मन्त्रे दर्शयति—“ वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी जूरसीत्याह यद्धि मनसा
जवते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा विष्णवे इत्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनां २५
जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमवरुन्धे ” (तैसं ६.१.७)
इति । जवते ३५तूर्णं कर्तव्यमित्यवगच्छति ॥

२. तं-सखि सोमक्रयणि; ति-सखे सोमक्रयणि । ३. तं.ति-वृत्त्यर्थम् । ४. मै-व्यापनाय ।

५. तं. ति-मन्त्रे त्वयमर्थः ।

३५-३५. आ. पा-नाडीसुग्दण्डे; क-दर्भकाण्डे सुग्दण्डे । ३६. इ.उ.पा.भां-जूर्णम् । ३०

शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवः हविः
सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रेऽक्षः कनीनिकां
यदेतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता

५

शुक्रम् । असि । अमृतम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । हविः ।
सूर्यस्य । चक्षुः । एति । अरुहम् । अग्रेः । अक्षः । कनीनिकाम् ।
यत् । एतशेभिः । ईर्यसे । भ्राजमानः । विपश्चिता ।

थाथादिस्वरेण प्रसवशब्दोऽन्तोदात्तः (पा ६.२.१.४४) । “ सवितृप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे ”
(तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् ॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तद्यजमानमवेक्षयति—‘ शुक्रम् ’ इति । ‘ शुक्रम् । शुचे-
१० दीप्तिकर्मणः संपदादिलक्षणः क्विप् (पा ३.३.१.०८ वा ९) । “ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ”
(द्र.पा ४.४.१.२८ वा २) । यद्वा—मत्वर्थे रप्रत्ययः । ‘ अयस्मयादित्वात् (पा १.४.२.०)
पदत्वात् कुत्वम् । किंच ‘ अमृतम् ’ असि देवानासमरणहेतुत्वात् । “ नत्रो जरमरमित्रमृताः ”
(पा ६.२.१.१६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘ वैश्वदेवं विश्वेदेवत्वं ’ हविः त्वमसि ॥

हिरण्यमन्तर्धीय यजमानमादित्यमुदीक्षयति—‘ सूर्यस्य ’ इति चतुष्पदया अनुष्ठुभा ॥
३५ सूर्यो मण्डलान्तर्गतः पुरुषः स्थावरजङ्गमानामात्मा । यथा “ सूर्य आत्मा ” (तैसं १.४.४.३) इति ।
तस्य तव चक्षुर्मृतं यदेतन्मण्डलं आ अरुहम् आरूढोऽस्मि । रुहेर्लुङि “ कुमुदरुहिभ्य-
श्छन्दसि ” (पा ३.१.५.९) इति च्लेरडादेशः । पुनरपि विशेष्यते—‘ अग्रेः स्वभूतस्य ’ अक्षः

शुक्रमिति ॥ बोधायनः—“ अग्रेण ३ शालां तिष्ठन् यजमानमाज्यमवेक्षयति शुक्रमस्यमृतमसि
वैश्वदेवः हविरिति ” (बौध्रौ ६.१.२) इति ॥ आपस्तम्बः—“ सोमऋषीणीमीक्षमाणो जुहोति
२० जूरसीति । अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शुक्रमसीति हिरण्यं * घृतादुद्धृत्य वैश्वदेवः हविरित्याज्यमवेक्ष्य ”
(आपश्रौ १०.२.२.६-७) इति ॥ ‘ शुक्रं दीप्तिमत् । ’ अमृतं नाशरहितम् । हे आज्य हे हिरण्य इति वा
योज्यम् । हे आज्य, त्वं सर्वदेवप्रियं हविः असि ॥ तदिदं स्पष्टत्वाच्च ब्राह्मणे व्याख्यातम् ॥

सूर्यस्येति ॥ कल्पः—“ अथैनहिरण्यमन्तर्धीयाऽऽदित्यमुदीक्षयति सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रे-
रक्षः कनीनिकां यदेतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति ” (बौध्रौ ६.१.२) इति ॥ सूर्यसंज्ञं च महीयं
२५ चक्षुरिन्द्रियं, कनीनिका त्वग्निसंज्ञिघनी, तदुभयम् आ अरुहं प्राप्तोऽस्मि । यतो हे सूर्य, त्वमेतत्तन्ममैः
अभैर्गच्छसि; हे वहे, त्वं विपश्चिता तेजसा भ्राजमानः असि तस्मात् रक्षोभिवारणाय शुभाशुभौ
प्राप्तोऽस्मि एतवभिप्रायं दर्शयति—“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञ रक्षारसि विचारसमयेव कलु वा
अरक्षोहतः पन्था योऽग्रेष्व सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रेऽक्षः कनीनिकामित्याह स एवारक्षोहतः
पन्थास्तः समारोहति ” (तैसं ६.१.७) इति । काण्डेकाण्डे तत्तदुपायैर्मुक्त एवैकस्मिन् वक्ष्यते ॥

३० ६. तं—‘ अयस्मयादित्वात् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ भत्वात् जत्त्वामावः ’; ति—‘ अयस्मयादित्वात् ’
इत्यस्यानन्तरं ‘ भत्वाभावः ’ । ७. तं—‘ चक्षुर्मृतम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ सर्वेषां वा चक्षुर्मृतम् ’ ।

३७. इ.उ.क.पा. भो—शालायाम् । * [आपश्रौस्तु ‘ पश्चादुद्धृत्य ’] । ३८. तं.म.२—एतमेवामिप्रायम् ।

सोमक्रयणीहोमादिः]

चिदसि मनाऽसि धीरसि दक्षिणा(१)ऽसि यज्ञियाऽसि

क्षत्रियाऽस्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी सा नः सुप्राची सुप्रतीची सं भव
चित् । असि । मना । असि । धीः । असि । दक्षिणा । (१) असि । यज्ञिया । असि ।
क्षत्रिया । असि । अदितिः । असि । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः—शीर्ष्णी ।
सा । नः । सुप्राचीति सु—प्राची । सुप्रतीचीति सु—प्रतीची । समिति । भव ।

५

कनीनिकां तारकास्थानीयमेतत् मण्डलमारुढोऽस्मि । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाक्षः परस्याः षष्ठ्या
उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) । तदारोहणं च तत्स्थेन पुरुषेण सह स्वात्मैक्यम् । यथा—
“ *स यश्चायं पुरुषे ” (द्र. तै.उ. २.८) इति । तस्मिन् सति सूर्यस्याग्नेश्च पन्थानमारुढो
रक्षोभिर्न वाच्यते । “ एष खलु वा अरक्षोहतः पन्थाः ” (तै.सं. ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
कीदृशस्य सूर्यस्य इत्याह—यत् यस्त्वम् । यच्छब्दात् परस्य सोः “ सुपां सुल्लक् ” १०
(पा ७.१.३९) इत्यादिना लृक् । चक्षुष्वापेक्षया नपुंसकत्वं वा । यस्त्वम् एतशेभिः
शुक्लवर्णैरश्वैः ईयसे गच्छसि । ईड् गतौ दैवादिकः । एतशब्दाल्लोमादित्वाच्छः (पा ५.२.१००) ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । यद्वा—“ *एतेः “ तशन्तशसुनौ ” (उ ४७३)
इति तशन्प्रत्ययः * । गमनकुशलाः । यद्वा—एतशरीराः एतशाः । पृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९)
यथाभितस्वरूपस्वरसिद्धिः । पुनश्च विशेष्यते—विपश्चिता मेधाविना महर्षिगणेन आजमानः १५
शोभमानः । सह वा तेन । यस्त्वमीयसे तस्य ते मण्डलमारुहमिति ॥

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयते—‘ चिदसि ’ इति ॥ चेतयतीति चित् । “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ”
(द्र. उ १९०) इति णिलृक् । हे सोमक्रयणि वाग्रूपे, चेतयमाना असि चैतन्यकार्यत्वात् ।

चिदसीति ॥ बौधायनः—“ अथैतां सोमक्रयणीमग्नेण शालामुदीचीमभिवित्सयन्ति १ ।
तामनुमन्त्रयते चिदसि मनाऽसीत्याऽन्तादनुवाकस्य ” (बौश्रौ ६.१२) इति ॥ स च मन्त्र एवमाम्नायते— २०
‘ चिदसि मनाऽसि धीरसि दक्षिणाऽसि यज्ञियाऽसि क्षत्रियाऽस्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी सा नः सुप्राची
सुप्रतीची संभव मित्रस्त्वा पदि बध्नातु पूषाऽध्वनः पात्विन्द्रायाध्यक्षायानु त्वा माता मन्यतामनु पिताऽनु
भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूध्यः सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु मित्रस्य पथा स्वस्ति
सोमसखा पुनरेहि सह रय्या ” इति ॥ आपस्तम्बस्तु त्रेधा विभज्य विनियुङ्क्ते—“ चिदसि मनासीति
सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते । कर्णगृहीता पदिबद्धा भवति । मित्रस्त्वा पदि बध्नात्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते । २५
पूषाध्वनः पात्विति प्राचीमायतीमनुमन्त्रयते ” (आपश्रौ १०.२.२.७-९) इति ॥ हे वाग्देवतारूपे
सोमक्रयणि, त्वं ४०—चित् असि ४० चिदादिशब्दप्रतिपाद्याऽसि । अन्तःकरणस्य चित्तं मनो बुद्धिरिति

८. मै—तत्स्थाने । * [तैत्तिरीयोपनिषदि ‘ सः ’ नास्ति ।] ९. मै—चक्षुरपेक्षया । *...* [शुद्धीकृतः
पाठः । लिखितपुस्तकेषु मैसूरमुद्रितपुस्तके तु ‘ एतेरतशतसुनौ इति तस्युप्रत्ययः ’ इत्युपलभ्यते ।]

३९. आ.क.—मभिवर्तयन्ते; तं—मभिवर्तयति; हा—मभिवित्सयति; [बौश्रौसूत्रे—‘ मतिवित्स- ३०
यन्ति ’] । ४०-४०. आ.क.तं.२—‘ चित् असि ’ नास्ति ।

[सोमक्रयणीहोमादिः

- “ यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति ” (तैसं ६.१.७) “ इति ब्राह्मणम् ” । किंच “ मना मन्वाना असि मनःपूर्वकत्वात् मनसा सह प्रवृत्तेः । “ यद्धि मनसाऽभिगच्छति ” (तैसं ६.१.७) इति । मन अवबोधने । पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) । “ अपि च ” “ धीः प्रज्ञा असि ” “ यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति ” (तैसं ६.१.७) इति । “ ध्यायतेः संप्रसारणं च ” (पा ३.२.१७८ वा ४) इति विविपि संप्रसारणम् । एवं चेतनचिदात्मकतया सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वमस्या उक्तम् । यद्वा—धीः कर्मासि । अस्मिन् पक्षे कर्तृकरणक्रियात्मकतया सर्वार्थसाधनत्वमस्याः प्रतिपाद्यते । “ दक्षिणा शीघ्रगामिनी च असि । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । “ वृद्धिर्गम्यागिन् ” (उ २.१८) इति शीघ्रार्थकदक्षेः इनन्प्रत्ययः । एवं “ यज्ञिया यज्ञकर्माह्वी च असि । “ यज्ञ-विगम्यां तत्कर्माह्वीत्युपसंख्यानम् ” (पा ५.१.७१ वा १) इति षः । यज्ञसंपादिनीत्यर्थः । एवं
- १० “ क्षत्रिया च असि, क्षत्रं धनं सोमलक्षणं तस्यापत्यमसि । तन्प्रभवत्वात् यत्प्रभवत्वाच्च । “ क्षत्राद्वः ” (पा ४.१.१३८) । अपि च “ अदितिः अखण्डिता देवमाता च असि । नयुगमागः (पा २.२.६) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । कीदृश्यादिति ? “ उभयतःशीर्णी उभयतःक्षिप्रम्वा यज्ञानामाद्यन्तयोरुभयोः “ शिरःस्थानीयौ प्रधानभूतौ प्रायणीयोदयनीयाभ्याम् ” चरु यन्मान्ताधरी । “ शीर्षश्छन्दसि ” (पा ६.१.६०) इति शीर्षान्नादेशः । “ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ” (पा ४.१.२९)
- १५ इति डीप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । उभयशब्दात् “ जगन्मोक्षो दृश्यते ” (पा ५.३.१४) इति सप्तम्यर्थे तसिष् । (लिति) प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् (पा ६.१.१९३) । “ यदेवा-दित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । तादृशी सा त्वं नः सं भव संगच्छ स्वात्मनाऽस्मत्सकारो वर्तस्व । यद्वा—नः अस्माकं संभव । मा कः निरोधिकाः । तिस्रो वृत्तयः । देहादिसंघातस्याचेतनत्वं व्यावर्त्यं चेतनत्वं संपादयन्ती व्यावर्त्यं वा निर्विकल्परूपं
- २० सामान्यप्रज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तम् । अयं पदार्थ एव भवति वा न वेति विचारस्या वृत्तिर्मनः । भवत्येवेति निश्चयरूपा बुद्धिः । एतत्त्रितयमिह चिन्मनोधीनदैरुच्यते । “ दक्षिणा कुशला देयद्रव्यरूपा वा ” । “ यज्ञिया ” सोमक्रयद्वारेण यज्ञसंबन्धिनी । “ क्षत्रिया देवेषु सोमः ” क्षत्रियज्ञान्यभिमाना । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—“ यान्येतानि ४४ देव(त्रा) क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्यु-रीशानः ” (बृउ १.४.११) इति । तेन सोमेनाभिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयतेनृत्वेन क्षत्रिया ।
- २५ ज्योतिष्टोमस्याऽऽद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरदितेर्देवतात्वात् सेयम् “ उभयतःशीर्णी वज्रपा त्वमसि । सा तादृशी त्वमस्मदर्थं सुप्राची सुप्रतीची सं भव । प्रथमं सोमस्य क्रैतारं ” प्रति सुष्टु
- १०—१०. मै—‘ इति ब्राह्मणम् ’ नास्ति । ११—११. मै—‘ अपि च ’ नास्ति । १२. मै—‘ वामि । १३. मै—(चित्तमनो) व्यात्मकतया; तै.ति—चेतनचिदात्मतया । १४. मै—यत्प्रत्ययः । १५—१५. मै—शिरःस्थानीयतया प्रधानभूता ।
- ३० ४१. इ.उ.त.ना.पा.भां.म२.हा—‘ वा ’ नास्ति । ४२. इ.उ.त.पा.भां.म२—क्यद्वारेण । ४३. इ.उ.पा.म२—क्षत्रजात्यभिमाना । ४४. इ.उ.पा.भां.हा—देवनक्षत्राणीन्द्रः; क—दैवतानि क्षत्राणीन्द्रः । ४५. इ.उ.ना.पा.भां.हा—‘ प्रति ’ नास्ति ।

सोमक्रयणी होमादिः]

मित्रस्त्वा पदि बध्नातु पूषाऽध्वनः पात्विन्द्रायाध्यक्षायानु त्वा माता
मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूध्यः

मित्रः । त्वा । पदि । बध्नातु । पूषा । अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि-अक्षाय ।

अन्विति । त्वा । माता । मन्यताम् । अन्विति । पिता । अन्विति । भ्राता ।

सगर्भ्य इति स-गर्भ्यः । अन्विति । सखा । सयूध्य इति स-यूध्यः ।

५

कथंभूता इत्याह—^१सुप्राची ^२सुप्रतीची च भूत्वा । प्रागश्चतीति प्राची । सोमक्रयणं प्रति प्रथमं प्राचीनगतिर्भूत्वा पुनरपि प्रतीची अस्मत्सकाशं प्रत्यागता भूत्वाऽस्माकमेव भवेति । “ ऋत्विक् ” (पा ३.२.५९) इत्यादिनाऽञ्चेः क्तिन्प्रत्ययः । “ अञ्चतेश्वोपसंख्यानम् ” (पा ४.१.६ वा २) इति डीप् । नकाराकारयोर्लुप्तयोः “ चौ ” (पा ६.३.१३८) इति दीर्घः । ततः शोभना प्राची शोभना प्रतीची । “ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ” (द्र. पाभा २.२.१८ वा १) इति प्राप्ते “ स्वती पूजयाम् ” (द्र. पाभा २.२.१८ वा ३, ४) इति प्रादिसमासः । “ सुः पूजयाम् ” (पा १.४.९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । किञ्च ^३मित्रः ^४त्वा ^५पदि पादे ^६बध्नातु । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना उदात्तत्वम् । “ पदन् ” (पा ६.१.६३) इत्यादिना पदभावः । “ यदवद्वा स्यात् ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । अपि च ^७पूषा त्वाम् ^८अध्वनो मार्गात् मार्गस्थाद्वयहेतोः ^९पातु । अपि चास्यां इन्द्रः अध्यक्षः स्वामी, ^{१०}इन्द्राय सोमस्वामिने त्वां ^{११}माता ^{१२}अनु मन्यताम् । इन्द्रार्थं त्वया ^{१३}सोमक्रयं क्रियमाणम् ^{१४}अनुजानातु । ^{१५}पिता चानु मन्यताम् । ^{१६}भ्राता चानु मन्यताम् । कीदृशः ? ^{१७}सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः । “ समानस्य छन्दसि ” (पा ६.३.८४) इति सभावः । “ सगर्भसयूथ ” (पा ४.४.११४) इत्यादिना भवार्थे यन् । सभावस्योत्पत्तिकाल एवोदात्तविधानात् सत्यामपि तद्धितवृत्तौ उदात्तत्वं न निवर्तते । यद्वा—“ पूर्वादयश्च दृश्यन्ते ” (द्र. पाभा ६.२.१९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । ^{१८}सखा चानु मन्यताम् । कीदृशः ?—^{१९}सयूध्यः समाने

२०

प्राङ्मुखी गत्वा पश्चादस्मान् प्रति सुष्टु प्रत्यङ्मुखी ^{२०}समागम्यास्माभिः संगच्छस्व ॥ यथोक्तमर्थं मन्त्रे दर्शयति—“ वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्येवैनामेतत् तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते ” (तैसं ६.१.७) इति । एतेन मन्त्रेण वागात्मिकां सोमक्रयणीं ‘ चिदादिशब्दवाच्या ’ भव इत्येवमनुशास्ति । यस्मादेवं तस्माद्धोकेऽपि प्रजा अनुशिष्यन्ते ॥ ^{२१}कृत्स्नशस्तात्पर्यमुक्त्वा प्रत्यवयवं व्याचष्टे—“ चिदसीत्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनाऽसीत्याह यद्धि मनसाऽभिगच्छति तत् करोति धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रियासीत्याह

२५

१६-१६. तं-सोमं क्रियमाणम् ।

४६. तं. म२- समागत्यास्माभिः । ४७. तं. म२-कृत्स्नतात्पर्यम् ।

३०

तैसं १७॥

सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु मित्रस्य पथा
स्वस्ति सोमसखा (२) पुनरेहि सह रय्या ॥ ४ ॥

[दक्षिणा सोमसखा पञ्च च]

सा । देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्रः । त्वा । एति । वर्तयतु । मित्रस्य ।
५ पथा । स्वस्ति । सोमसखेति सोम-सखा (२) । पुनः । एति । इहि । सह । रय्या ॥ ४ ॥
[तैसं १.२.४.५; कासं २.५; कपिसं १.१७; वासं ४.१७-२०]

यूये भवः, सगर्भवत् । हे देवि सोमक्रयणि, सा तादृशी त्वं मात्रादिभिरनुज्ञाता देवं सोमम्
अच्छ आभिमुख्येन इहि गच्छ । “ देवी ह्येषा देवः सोमः ” (तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् ।
इन्द्राय इन्द्रार्थम् । “ इन्द्राय हि सोम आहियते ” (तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् । किञ्च रुद्रः
३० त्वा आ वर्तयतु कृतकृत्यानस्मान् प्रति अविनष्टामानयतु । “ यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् पराच्येव
सोमक्रयणीयात् ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । रुद्रोऽपि न रोद्रभावेन, किं तु मित्रस्य पथा
त्वामावर्तयतु निजकीर्तनापराधमनादृत्य शान्तो भूत्वाऽऽवर्तयतु । उदात्तनिघ्ननिस्वरेण (पा ६.१.१६१)
तृतीयाया उदात्तत्वम् । “ क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि
ब्राह्मणम् । हे सोमक्रयणि, त्वं च स्वस्ति अविच्येन पुनः एव सोमविक्रयिणः सकाशात्
३५ समस्तकाशम् एहि आगच्छ । कीदृशी भूत्वा ? सोमसखा भूत्वा, सोमः सखा यस्यान्तादृशी
भूत्वा । सोमेन सख्या सहागच्छेत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । अत एव
रुद्रभावः (पा ५.४.९१) । अपि च रय्या धनेनास्मदीयेन सह एवागच्छ ।
“ उदात्तयणो हलपूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “ वाचा वा एष वि
क्रीणीते ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

२० क्षत्रिया ह्येषादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीत्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्तसादेव-
माह ” (तैसं ६.१.७) इति । मनसा वृत्तित्रयसाधारणेनान्तःकरणेन चेतयते सामान्यतो जानात्यभि-
गच्छति विचारयति ध्यायति निश्चिनोति ॥ उत्तरमन्त्रस्यायमर्थः । हे सोमक्रयणि, मित्रः हितकारी
देवस्त्वां दक्षिणपादे बध्नातु ॥ एतन्मन्त्रविरुद्धं पक्षत्रयं व्यायतयन् मन्त्रे व्याचष्टे—“यदबद्धा
२५ स्यादयता स्याद्यत् पदिबद्धाऽनुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यजमानः स्याद्यत् कर्णगृहीता वार्त्रंजी स्यात् स
वाऽन्यं जिनीयात् तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा पदि बध्नात्यित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवेनां पदि
बध्नाति ” (तैसं ६.१.७) इति । अत्र पादबन्धनं कर्णग्रहणं चामन्त्रकमङ्गीचकारेत्यविरोधः* । अथवा,
अकर्णगृहीता, अपदिबद्धा इति तत्र पदच्छेदः ॥ तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—हे सोमक्रयणि, त्वां पूषा पोषको
देवो भयोपेतात् मार्गात् फलयतु । यागाध्यक्षाय इन्द्राय त्वां सोमक्रयसाधनत्वेन मातुः (ता) पित्रादयः

३० १७. तं.ति-अभिमुखम्; पं-अभिमुखात् । १८. मै-सहागच्छ; पं-सहैवागच्छतु ।

४८. क-वृत्तित्रयकारणेनान्तः । ४९. आ.क.म२-दक्षिणे पादे । * [आपस्तम्बः अङ्गाचकार
इत्यर्थः । २७१ पृष्ठे २५ पङ्क्तिः द्रष्टव्या ।] ५०. आ.ना.हा-‘तत्र’ नास्ति । ५१. आ.क.ना.हा-‘साधनेन’ ।

सोमक्रयणीहोमादिः]

अनुमन्यन्ताम् । १ सगर्भ्यः त्वया सहैकस्मिन् गर्भेऽवस्थितः । हे १ देवि, १ सा त्वमिन्द्रार्थं सोमं १ देवम् अनु गच्छ । तां त्वां १ रुद्रः देवोऽस्मान् प्रति पुनः १ आ १ वर्तयतु । आवर्तयन्नपि न रौद्रेण मार्गेण किं तु १ मित्रस्य १ पथा । ततस्ते १ स्वस्ति सुखं भवतु । सोमः सखा यस्यास्तव सा त्वं १ सोमसखा भूत्वा धनेन १ सह अस्मान् प्रति १ पुनः आगच्छ ॥ अत्र ' रुद्रस्त्वा ' इत्यादिना पृथङ्मन्त्रेण सोमक्रयादूर्ध्वमेतस्याः ५ प्रत्यावर्तनमिति केचित् ॥ मन्त्रस्य भागान् क्रमेण व्याचष्टे—“ पूषाऽध्वनः पातिवत्याहेयं वै पूषेमासेवास्या ५ अविषामकः समष्टया इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोत्यनु त्वा माता मन्यतामनु पिते- त्याहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ब्रेषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आहियते यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् पराच्येव सोमक्रयणीयाद्रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयत्वित्याह रुद्रो वै क्रूरो देवानां तमेवास्यै परस्ताद्वास्यावृत्त्यै क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोमसखा पुनरोहि सह रय्येत्याह वाचैव विक्रीय १० पुनरात्मन् वाचं धत्तेऽनुपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद ” (तैसं ६-१-७) इति । समष्टयै सम्यक्प्राप्तये । एतत् ' रुद्रस्त्वा ' इति यजुः । तमेव क्रूरं रुद्रम् । अस्याः सोमक्रयण्या आवृत्तये परस्तात् तामतिलङ्घ्य परभागे स्थापयति । अनुपदासुका क्षयरहिता । तदेतद्वेदनस्य प्रशंसनम् ॥

अथ विनियोगसंग्रहः —

“ इयं क्षिप्त्वा धृते स्वर्णं जूरसीति जुहोति हि । १५ शुक्रेति स्वर्णमुद्धृत्य वैश्वेत्याज्यमवेक्षते ॥ १ ॥ सूर्यं सूर्यमुपस्थाय चित्सोमक्रयणीं जपेत् । मित्रो दृष्ट्वा बद्धपादं पूषा तामनुमन्त्रयेत् ॥ रुद्रस्तामावर्तयित मन्त्राः संकीर्तिता नव ॥ २ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

२०

“ प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् । निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥ १ ॥ उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतित्वतः । मध्योऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २ ॥ ”

(जैन्या ११-२-२१-२२) इति ॥ २५.

उयोतिष्ठोमे श्रूयते—“ प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयममि निर्वपति ” (तैसं ६-१-५) इति । अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासमुदयनीयसमानकर्मकमन्यदर्थकमेत्याद्यः पक्षः । मुख्यस्योदयनीयस्य प्रकृतत्वात्, मिश्रप्रकरणान्मातावभृथघर्मातिदेशवत् उदयनीयस्योदयनीयसंभवात् नार्थकर्मत्वं “यदि, तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि न संभवति, उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मात् उदयनीयस्य संस्कारः ॥ ३०

“तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सोमक्रयणीयाः संकीर्णं वा क्रयैकभाक् । क्रयेणानन्वयात् कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिम् ॥

५२. आ—‘ यदि ’ नास्ति । ५३. इ.उ.—उदयनीय° । ५४. इ.उ.ना.पा.हा—तृतीयस्य । ५५. इ.उ.—संपूर्णम् । ५६. क.म.२—क्रयैकता । २५.

द्रव्यद्वारा क्रये योगात् तज्ज्ञानेनान्वयः पुनः ।

साक्षात्क्रये गुणस्यार्थाद्द्रव्ये संनिहितेऽस्त्वसौ ॥ ”

(जैम्या ३.१.११-१२) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ अरुण्या पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति ” (द्र. तैसं ६.१-६) इति ।

- ५ तत्राऽरुणशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणविषयतया प्रयुज्यमानस्याऽपि “ नागृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिः ” (द्र. तंवा-जैसू १.३.३३) इति न्यायेन गुणबोधकत्वात् अन्यव्यतिरेकाभ्यां गुणमात्रे “ व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नम् । अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत् क्रयसाधनत्वासंभवात् । ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्य अत्र “ विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च ग्रहचमसाद्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं विनिवेशयति । न चानेन न्यायेन
- १० पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं “ शङ्कनीयम्, तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वान् । पिङ्गलवणं अक्षिणी यस्याः गोः^{१०} सा गौः पिङ्गाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथाऽपि विशेषणी-भूतधर्मभेदात् शब्दद्वयम् । तच्च युगपत् प्रवृत्तं सत् धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदध्याति । न चैतद्द्रव्यमितरद्रव्ये विनिवेशयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणो द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात् तेषु निवेद्यते । तत्रैषाऽक्षरयोजना—‘ अरुण्या ’ इत्येतत् पृथग्वाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि
- १५ साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्य-रुणानि कर्तव्यानीति । तस्माद्गुणः संकीर्ण इति प्राप्ते द्रमः—यद्यप्यमूर्तो गुणस्तथाऽपि प्रायनवदक्षिवच्च गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारा गुणस्य^{११} क्रयेणान्वयो भवति । एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति^{१२} । ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा दुर्बारा । गुणवाचिनः शब्दस्य गुणद्रव्य-परत्वाङ्गीकारात् । मैवम् । गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । “ तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण ”^{१३}
- २० न संभवतीत्यर्थपत्त्या द्रव्यावच्छेदकं कल्प्यते । तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन “ तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धेः । तर्हि “ वाससा क्रीणाति ”, “ अजया क्रीणाति ” (तैसं ६.१.१०) इति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात् तदवच्छेदोऽस्मिन्यति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे “ पयोदध्यादिविकल्पवत् क्रयानुवादेन वस्त्रादिविकल्पो युक्तः । अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात्^{१४} । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि
- २५ स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात् क्रयेण साक्षादन्वितयोः द्रव्यगुणयोः पश्चादन्यथाऽनुपपत्त्या परस्परावच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा सत्यारुण्यविशिष्ट्यैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ सूर्यस्य चक्षुरारुहम् ’ इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

३०

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

५७. तं—तद्द्रव्युत्पत्तेश्च । ५८. इ.उ.तं.ना.पा.हा—‘ अत्र ’ नास्ति । ५९. तं.म२—‘ शङ्कनीयम् ’ नास्ति । ६०. आ—‘ गोः ’ नास्ति । ६१. इ.उ.ना.पा.हा—अरुणस्य । ६२. इ.उ.ना.पा.हा—भवति । ६३-६३. ना.हा—तच्च द्रव्यमन्तरेण; इ.उ.पा—तद्द्रव्यमन्तरेण; भां—‘ तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण ’ नास्ति । ६४. इ.उ.तं.पा.म२—तदवच्छेदे गुणस्य । ६५. तं—पयोद्रव्यादि । ६६. इ.उ.पा—‘ न्यथात्राविधानात् ।

[सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः

पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा

पृथिव्याः । त्वा । मूर्धन् । एति । जिघर्मि । देवयजन इति देवयजने ।

इडायाः । पदे । घृतवतीति घृत-वति । स्वाहा ।

इदित्त्वान्तुम् (पा ७.१.५८) । तच्च^१ क्रियमाणं वसुभिः सह रुद्रः आ चिकेतु अनुजानातु

५ यः पशूनां पतिः । *किं ज्ञाने*^२ जौहोत्यादिकः, तस्यः^३ प्रथमस्यैवं छोटि रूपम् ॥

तस्मिन् पदे जुहोति—“ पृथिव्याः ’ इति ॥ पृथिव्याः त्वा मूर्धन् मूर्धनि मूर्धन्यानीये

पदे । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति सप्तम्या लुक् । “ न डिमं बुद्धयोः ” (पा ८.२.८)

इति नलोपाभावः । “ देवयजने देवा इज्यन्ते अस्मिन् इत्यधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “ पृथिव्या ह्येष मूर्धा यदेवयजनम् ” (तैसं ६.१.८)

१० इत्यादि ब्राह्मणम् । इडायाः पदे, इडा सोमक्रयणी । “ पशवो वा इडा ” (तैसं २.६.८) ।

तस्याः सप्तमे पदे । कीदृशे ? घृतवति । “ यदेवास्यै पदाद्घृतमपीज्यत ” (तैसं ६.१.८) इति

ब्राह्मणम्, “ सा यत्रयत्र न्यक्रामत् ततो घृतमपीज्यत ” (तैसं २.६.७) इति च । हे आज्य,

तस्मिन् तादृशे पदे त्वाम् आ जिघर्मि मर्यादया क्षारयामि । घृ अरणदीप्त्योः जौहोत्या-

दिकः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्येचन् । स्वाहा^४ स्वाहुतं भव ।

१५ यद्वा—इत्थं कर्तव्यमिति स्वयमेव खलु सरस्वत्याह ॥

पृथिव्या इति ॥ कल्पः—“ अथैतस्मिन् पदे हिरण्यं निधाय संपरिन्त्योभिर्जुहोति पृथिव्या-

स्त्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहेति ” (बौध्रौ ६.१३) इति ॥ हे घृत, त्वाम्

इडायाः^५ सोमक्रयण्याः पदे^६ समन्तात् क्षारयामि । कीदृशे पदे ? पृथिव्याः मूर्धन्यानीये देवतानां

यागस्थाने घृतयुक्ते । तथाऽन्यत्राऽऽम्नातम्—“ सा यत्रयत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीज्यत तस्माद्घृत-

२० पद्युच्यते ” (तैसं २.६.७) इति ॥ मन्त्रान् व्याचिख्यासुः^७ आदावनुष्ठानं विधत्ते—“ षट् पदान्यनु नि क्रामति

षडहं वाङ्मनाति वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामवरुन्धे ” (तैसं ६.१.८) इति । अस्ति कश्चित्

पृष्ठयः षडहाख्यो यागः । तत्र षड्विधानि पृष्ठस्तोत्राणि घृतयन्तरेष्वप्येवैराज्याकरैर्व्यतनामकैः

सामभिः साध्यानि । तानि च क्रमेण षट्सु दिनेषु गीयन्ते । न तु सप्तमं पृष्ठस्तोत्रं किञ्चिदप्यस्ति । ततः

प्रधानभूतपृष्ठस्तोत्ररूपा वाग्देवता षडहगतां संख्यामतीत्य न कापि वदति । अपि च संवत्सरकाल-

२५ संबन्धिनि गवामयनेऽपि नाधिकं पृष्ठस्तोत्रं वदति । तस्माद्वाग्मपायाः सोमक्रयण्याः षट्पदानामनुक्रमणं

युक्तम् । तस्माद्वाग्मपत्वादेव सर्वा वाचमवरुन्धे ॥ विधत्ते—“ सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी पशवः शकरी

पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽरण्याः सप्त छन्दाः^८ स्युभयस्यावरुन्धे ” (तैसं ६.१.८) इति ।

गवाश्चादयो ग्राम्याः । कृष्णसृगादय आरण्याः । तथा च बौधायनः—“ सप्त ग्राम्याः पशवोऽश्वो

गौर्महिषी^९ वराहो हस्त्यश्चतरी चेत्यथ सप्ताऽरण्या द्विचुराश्चैकचुराश्च पक्षिणश्च सरीसृपाश्च षापदाश्च

३० १. मै-किंच । **[मैसूर-मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘ किं ज्ञाने ’ इत्युपलभ्यते ।]

२-२. ति-जौहोत्यादिकः तयोः ; मै-जौहोत्यादिकौ तयोः । ३. तै.ति-तत्र त्वं स्वाहा ।

२. तै.म२-‘ इडायाः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ गोरुपायाः ’ । ३. इ.उ.पा.भां-पादे । ४. म२-देवानाम् ।

५. आ.इ.उ.पा.भां.हा-व्याख्यातुम् । ६. आ-स्तोत्राणि । ७. आ.क-पृष्ठयस्तोत्रम् । ८. आ.क-पृष्ठय-

स्तोत्ररूपा । ९. आ.क-पृष्ठयस्तोत्रम् । १०. आ.हा-गवादयः । ११-११. आ-पशवोऽजाऽश्वो गौर्महिषी ;

इ.उ.हा-पशवो गौरजाश्चो महिषी ; क.म२-पशवोऽजाश्चो गौर्महिषः । १२. इ.उ.पा.भां.म२-हा-आरण्याः ।

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि

योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा (१) अपि

परिलिखितमिति परि-लिखितम् । रक्षः । परिलिखिता इति परि-लिखिताः । अरातयः । इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः । अपीति । कृन्तामि । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यन् । च । वयम् । द्विष्मः । इदम् । अस्य । ग्रीवाः (१) । अपीति ।

५

पदं परिलिखति—‘ परिलिखितम् ’ इति । ‘ परिलिखितं परितो नाशितं ’ रक्षः अस्तु यदत्र छिद्रान्वेषि । “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किंच ‘ अरातयः ’ धनस्यादातारः शत्रवः । बहुल्यवचनात् कर्तरि क्तिन् (पा ३.१.८५, ३.३.९६) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । तेऽपि ‘ परिलिखिताः सन्तु अनेन पदविलेखनेन ’ । कथमित्याह—यदेतत् परिलिखामि ‘ इदं खलु ’ अहं ‘ रक्षसः ’ ग्रीवाः ‘ अपि ’ कृन्तामि यथेष्टं कृन्तामि छिन्वि । अपिशब्दः कामचारं द्योतयति । ग्रीवाशब्दो धमनिवचनः । तासां बहुत्वात् बहुवचनम् । यथा—“ ग्रीवान्योऽण् च ” (पा ४.३.५७) इति । कृती छेदने । “ शे मुचादीनाम् ” (पा ७.१.५९) इति नुम् । तथा ‘ यः ’ ‘ अस्मान् ’ ‘ द्वेष्टि ’ ‘ यं ’ ‘ च ’ ‘ वयं ’ ‘ द्विष्मः ’, तस्य द्वेषुः द्वेष्यस्य शत्रोः ग्रीवाः इदमपि कृन्तामि यदेतत् परिलिखामि । “ द्वौ वाव पुरुषौ ” (तैसं ६.१.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ‘ इदम् ’ इति क्रियाविशेषणत्वान्पुंसकत्वम् ॥

१५

शरभाश्च मर्कटाश्च ” (बौश्रौ २४.५) इति । गायत्रीत्रिष्टुबित्यादीनि ^{१३}सप्त छन्दांसि । पशुजातीयं छन्दो-जातीयं चेत्युभयमपि सप्तसंख्ययाऽवबध्यते ॥ प्रथममन्त्रगतशब्दस्वरूपेणैव सोमक्रयण्या ^{१४}महिमाऽऽख्यायत इत्याह—“ वस्यसि रुद्राऽसीत्याह रूपमेवास्या पतन्महिमानं व्याचष्टे ” (तैसं ६.१.८) इति ॥ द्वितीयमन्त्रे बृहस्पतिशब्दम् आ चिकेत्स्विति शब्दं च व्याचष्टे—“ बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वत्स्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशून्व रुन्धे रुद्रो वसुभिरा चिकेत्स्वित्याहाऽऽवृत्त्यै ” (तैसं ६.१.८) इति ॥ तृतीयमन्त्रार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति—“ पृथिव्यास्त्वा मूर्ध्ना जिघर्षि देवयजन इत्याह पृथिव्यां द्यौष मूर्ध्ना यदेवयजनमिडायाः पद इत्याहेढायै द्योतत् पदं यत् सोमक्रयण्यै घृतवत्स्वाहेत्याह यदेवास्यै पदाद्घृतमपीक्यत तस्मादेवमाह ” (तैसं ६.१.८) इति ॥ सोमक्रयणीपदे ^{१५}हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते—“ यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि ज्वान्ति ” (तैसं ६.१.८) इति ॥

२५

परिलिखितमिति ॥ कल्पः—“ ^{१६}अपोद्धृत्य ^{१७}हिरण्यं शकलेन ^{१८}वा कृष्णविषाणया वा पदं परिलिखति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि ये च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामीति ” (बौश्रौ ६.१३) इति ॥ ‘ परिलिखितं ’

४. तं.ति-पदपरिलेखनेन ।

१३. तं. ‘ सप्त ’ नास्ति । १४. तं-महिमा प्रख्यायते; म२-महिमा प्रख्याप्यते । १५. इ.उ. ३० हिरण्यनिक्षेपम् । १६. आ.इ.क.हा-अथोद्धृत्य । १७-१७. आ.क.म२-हिरण्यशकलेन; [बौश्रौसूत्रे ‘ हिरण्यं स्प्येन ’ इति] ।

कृन्ताम्यस्मे रायस्त्वे रायस्तोते रायः

कृन्तामि । अस्मे इति । रायः । त्वे इति । रायः । तोते । रायः ।

पदपांसून् धरण्यां संवपति—‘ अस्मे ’ इति ॥ ‘ अस्मे अस्मासु । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति सप्तमीबहुवचनस्य शे-आदेशः । अनेन पदपांसुसंवापेन अस्माकं ‘ रा धनानि पश्चात्मानानि सन्तु । “ पशवो वै सोमक्रयण्यै पदम् ” (तैसं ६.१.८) इत्या ब्राह्मणम् । अत्र चाध्वर्युरात्मार्यमेवाशास्ते, न यजमानार्थम् । “ आत्मानमेवाध्वर्युः पशुभ्यो नान रेति ” (तैसं ६.१.८) इति दर्शनात् ॥

यजमानाय प्रयच्छति—‘ त्वे ’ इति ॥ ‘ त्वे तव । “ त्वमावेकवचने ” (पा ७.२.९७) इति त्वादेशः । पूर्ववत् सप्तम्येकवचनस्य शे-आदेशः (पा ७.१.३९) । हे यजमान, त्वां १० च ‘ रायः सन्तु ॥

यजमानः पत्यै प्रयच्छति—‘ तोते ’ इति ॥ उतं रक्षितम् । अनेनेति प्रायां “ अरत्वर ” (पा ६.४.२०) इत्यादिना ऊठादेशः । त्वया उतं त्वोतम् । ‘ त्वदूतम् ’ इति वक्तव्ये व्यञ्जनद्वयं लुप्यते । पृषोदरादिवात् रूपसिद्धिः (पा ६.३.१०९) । “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे पति, त्वया रक्षिते च गृहे ‘ रायः सन्तु । “ अर्धो वा एष आत्मनः ” (तैसं ६.१.८) इत्यादि ब्राह्मणम् । आहुश्च—“ तत्सा गृहेषु निदधाति ” (आपश्चौ १०.२३.९) इति ॥

नाशितम् । ‘ रक्षः इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । ‘ ग्रीवाः इति व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् । ‘ इदम् इति हस्ताभिनयः । ‘ कृन्तामि छिनद्धि ॥ रक्षसः प्रसक्तिं पूर्वोक्तां स्मारयन् मन्त्रं व्याचष्टे—“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरानय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुरौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति ” (तैसं ६.१.८) इति । अनन्तरायं द्वयोर्मध्य एकतरस्याप्यन्तरायो यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥

अस्मे इति ॥ कल्पः—“ अस्मे राय इति स्थाल्यां यावत्सूतः समोष्य त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति । तोते राय इति पत्नियै ” (आपश्चौ १०.२३.३-४) इति । त्सुतं घृतेनाऽऽप्लुतम् । तादृशं रजः सोमक्रयण्याः सप्तमपदस्थाने यावद्रस्ति तावत् सर्वं पात्रे क्षिपेत् ॥ अस्मिन्नध्वर्यो ‘ रायः रजोरूपं धनं तिष्ठतु । ‘ त्वे त्वयि यजमाने । ‘ तोते कलत्रे ॥ अनुष्ठानविधिपुरःसरं “ मन्त्रान् व्याचष्टे—“ पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्सूतः सं वपति पशून्नेवाव रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्वात्मानमेवाध्वर्युः पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति यजमान एव रथि दधाति तोते राय इति पत्नियै अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव तत् ” (तैसं ६.१.८) इति ॥

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता
रेतो दधाना वीरं विदेय तव संदृशि

समिति । देवि । देव्या । उर्वश्या । पश्यस्व । त्वष्टीमती । ते । सपेय । सुरेता इति सु-रेताः ।
रेतः । दधाना । वीरम् । विदेय । तव । संदृशीति सं-दृशि ।

पत्नी सोमक्रयण्या समीक्षयति—‘सं देवि’ इति ॥ उरूणि महान्ति श्रेयांसि अश्रुते
‘प्राप्नोतीत्युर्वशी’ । अश्रुते: “कर्मण्य” (पा ३.२.१) । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (परिभाषेन्दु-
शेखर ९३.१) इत्युपधाया वृद्धिर्न क्रियते । वर्णव्यत्ययेन वा ह्रस्वत्वम् । “परादिश्छन्दसि
बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘देव्या द्योतनवत्या त्वया दृश्यमानया । हे
‘देवि सोमक्रयणि, ‘सं’ पश्यस्व सम्यग्दर्शनवती भव । यथेयमुरूणि श्रेयांस्यश्रुते तथा प्रयेति
भावः । “दृशेत्वेति, क्तव्यम्” (द्र. पा. १.३.२९ वा. २.) इत्यात्मनेपदम् । “उदात्तयो
हल्पूर्वात्” (पा ६.१.१७४) इति देव्याः परस्पास्तृतीयायाः उदात्तत्वम् ॥

पत्नी यजमानमीक्षते—‘त्वष्टीमती’ इति आस्तारवृहत्या वखछदशपङ्क्त्यक्षरया ॥ तक्ष
त्वक्ष तनूकरणे । त्वक्षेः क्तानि (पा ३.३.९४) त्वष्टिः । यजननविषयं नैशित्यं सामर्थ्यविशेषः, तद्वती
‘त्वष्टीमती’ मिथुनीभवयोग्या । अहं ते तुभ्यं सपेय मिथुनीभवेयम् । षप समवाये भौवादिकः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम्” (द्र. पाभा १.४.३२) इति १८

समिति ॥ कल्पः—“अथ पत्नी” सोमक्रयण्या समीक्षयति—“सं देवि देव्योर्वश्या
पश्यस्वैति” (बौध्रौ ६.१३) इति ॥ हे ‘देवि सोमक्रयणि, त्वम् उर्वश्या देव्या सहमां पश्य ॥ अयं
मन्त्रः ‘संज्ञार्थत्वात् प्राक्षणेनोपेक्षितः ॥

त्वष्टीमतीति ॥ बौधायनः—“अथ पत्नी यजमानमीक्षते त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता रेतो
दधाना वीरं विदेय तव संदृशीति” (बौध्रौ ६.१३) इति । आपस्तम्बः—“त्वष्टीमती ते सपेयेति
पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते” (आपश्रौ १०.२३.७) इति ॥ हे यजमान, त्वया सहे सपेय
संगच्छेय । अथवा हे सोमक्रयणि, ते तवानुग्रहेणाहं पत्या संगच्छेय । कीदृशी ? ‘त्वष्टीमती, स्त्रीपुरुष-
मिथुनरूपाणां पशुमनुव्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा । तथा चान्युपस्थानप्रकरणे श्रूयते—“यावच्छो वै
रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि वि करोति तावच्छो वै तत् प्रजायते” (तैसं १.५.९) इति । तादृशस्य
त्वष्टुरनुग्रहेणोपेता शोभनममोघं स्वकीयं रेतो यस्याः सा सुरेताः । तादृशमेव पत्युः रेतः दधाना । तव
पत्युः सोमक्रयण्या वा संदृशि अभीक्ष्णं वीक्षणं वर्तमाना वीरं स्वोचितगुणैरुपेतं शूरं पुत्रं विदेय
रुमेय ॥ त्वष्टीमतीत्येतत्स्य पदस्याभिप्रायमाह—“त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां
रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति” (तैसं ६.१.८) इति ॥

५. तं.ति.पं-संख्यापयति । ६. मै-व्याप्नोती । ७. मै-मिथुनीभवने योग्या । ८. मै-
‘भौवादिकः’ नास्ति ।

१९-१९. इ.उ.पा.भां-सोमक्रयणीमीक्षयति; हा-सोमक्रयण्या ईक्षयति । २०. इ.उ.तं.पा.भां.
म२.हा-स्पष्टत्वात् । २१. आ.क.म२.हा-स्वोचितगुणेषु ।
तैसं १८

-ऽभि त्वं देवः सवितारं मूष्योः कविक्रतुमर्चामि
सत्यसवसः रत्नधामभि प्रियं मतिमूर्ध्वा

अभीति । त्वम् । देवम् । सवितारम् । ऊष्योः । कविक्रतुमिति कवि क्रतुम् । अर्चामि ।
सत्यसवसमिति सत्य-सवसम् । रत्नधाममिति रत्न-धाम् । अभीति । प्रियम् । मतिम् । ऊर्ध्वा

- ५ अतिच्छन्दसर्चा सोमं मिमीते—‘ अभि त्वं देवम् ’ इति ॥ अत्यष्टिरियं षोडशाक्षरपादा
‘ अर्चामि ’ इति द्वितीयस्यादिः, ‘ ऊर्ध्वा यस्य ’ इति तृतीयस्य, ‘ हिरण्यपाणिः ’ इति चतुर्थस्य
“ अतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि ” (तैसं ६-१-९) इति ब्राह्मणम् । ‘ अभि ’ त्वं ‘ दे
‘ सवितारं सर्वस्य प्रेरयितारम्, ‘ ऊष्योः सर्वस्याधिष्ठोः यात्राप्रथिष्ठोः । अवतेरौणादिकेऽनि
प्रत्यये (उ २६७), “ ज्वत्वर ” (पा ६-४-२०) इत्यादिना ऊठि छान्दसं णत्वम्
१० “ उदात्तस्वरितयोः ” (पा ८-२-४) इत्योकारः स्वर्यते । “ उदात्तयणः ” (पा ६-१-१७४
इति व्यत्ययेन प्रवर्तते । ‘ कविक्रतुं कवीनां मेधाविनामिव क्रतुः कर्म यस्य तादृशं कर्मणां यवर्माण
वा । ‘ सत्यसवसं सत्यानुज्ञं सत्यप्रेरणं वा । ‘ रत्नधां रत्नानां रमणीयानां धनानां धारयितां
‘ रत्नानि धारयन्तं वा^१ । “ आतो मनिन् ” (पा ३-२-७४) इति विच् । ‘ अभि ‘ प्रियं
प्रियमभि, प्रियं लक्ष्यीकृत्य सर्वस्य प्रियमुत्पादयामीति रत्नानि धारयन्तम् । यद्वा— आभिमुख्येन
- १५ अभीति ॥ बौधायनः—“ अथैनमतिच्छन्दसर्चा मिमीते । एकैकयोस्सर्गं मिमीते । अथात-
याम्निथायातयाम्निथैवैनं ‘ मिमीते सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिगृह्णात्यभि त्वं देवः सवितारं मूष्योः कविक्रतुमर्चामि
सत्यसवसः रत्नधामभि प्रियं मतिमूर्ध्वा यस्यामतिर्भा अद्विगतत् सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमान सुक्रतुः
कृपा सुवरिति । पञ्चकृत्वो यजुषा ‘ मिमीते पञ्चकृत्वस्तृष्णीम् ” (बौश्रौ ६-१४) इति । आपस्तम्बः—
“ श्वैमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं चर्मण्यास्तृणाति । उदग्दशं वा । तस्मिन् हिरण्यपाणि-
रङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकया चाङ्गुल्याऽऽशून् संगृह्णान्यचक्ष्वभि त्वं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते ”
(आपश्रौ १०-२४-७-८) इति ॥ तं ‘ देवम् ‘ अभि ‘ अर्चामि । कीदृशम् ? ‘ ऊष्योः यात्राप्रथिर्वीरूपयोऽंस्तयोः
‘ सवितारं प्रेरकम् । कवीनां वेदार्थविदां क्रतुर्यागो यस्य प्रेरकस्य सोऽयं कविक्रतुः । अत एव सत्यः
फलपर्यवसायी सवः प्रेरणं यस्यासौ सत्यसवाः । रत्नानि दधाति इति रत्नधाः । आभिमुख्येन सर्वेषां प्रियः ।
मतिः सर्वैर्मन्तव्यः । तादृशं देवमर्चामि । यस्य सवितुरुर्ध्वलोकवर्तिनी दीप्तिः ‘ अमतिः मन्तुमशक्या
द्योतते प्रकाशते, स्वर्गवर्ती स देवः कृपया मां समागत्य ‘ हिरण्यपाणिः सोमं मिमीताम् ॥ एतस्यामृचि
वर्तमानं छन्दः प्रशंसति—“ अभि त्वं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि
छन्दांसि सर्वेभिरैवैनं छन्दोभिर्मिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते
वर्ष्मैवैनं समानानां करोति ” (तैसं ६-१-९) इति । अक्षराधिक्येन गायत्र्यादीनि छन्दांस्यतिक्रम्य

१-१. तै.ति.म.म१-दातारं वा ।

- ३० ११. आ.क.—‘ मिमीते ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ तस्मान्नानावीर्या अङ्गुल्यः ’ । [बौश्रासूत्रे ‘ मिमीते ’ नास्ति ।]

सोमोन्मानम्]

यस्यामतिर्भा अर्दिद्युतत् सर्वांमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा सुवः ।

यस्य । अमतिः । भाः । अर्दिद्युतत् । सर्वांमनि ।

हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । अमिमीत । सुक्रतुरिति सु-क्रतुः । कृपा । सुवः ।

सर्वस्य प्रियम् । असमस्त एव धात्वर्थं विशिनष्टि । 'मति सर्वैर्मन्तव्यं सर्वस्य वा ज्ञातारम् । " मन्त्रे वृषं " (पा ३.३.९.६) इति किञ्च उदात्तत्वम् । ईदृशं देवम् 'अभि' 'अर्चामि' आभिमुख्येन पूजयामि । पादादित्वाच्च निहन्त्यते (पा ८.१.१८) । पुनश्च देवोऽपि विशेष्यते । 'यस्य' देवस्य 'अमतिः' अमनशीला व्यापनशीला 'भाः' दीप्तिः 'ऊर्वा' उक्कृष्टा 'अर्दिद्युतत्' द्योतयति विश्वं, तमभ्यर्चामि । " गौ चड्युपधाया 'ह्रस्वः" (पा ७.४.१), " द्युतिस्त्रापोः संप्रसारणम् " (पा ७.४.६७) । अमतेर्गतिकर्मण औणादिकोऽतिप्रत्ययः (उ ५०८) । भास्तेः " भ्राजभासं " (पा ७.४.३) इति क्तिप् । पुनश्च देवो विशेष्यते—यस्य देवस्य 'सर्वांमनि' सवे अन्यनुज्ञायां मत्यां येनाभ्यनुज्ञातः सन् । मनिनि (पा ३.२.७५, उ ५९४), छान्दसमिटो दीर्घत्वम् । यद्वा—इमनिचि (पा ५.१.१२२) " तुरिष्टेयःसु " (पा ६.४.१५४) इति लोपः । अस्मदादिः सोमस्य माता 'हिरण्यपाणिः' हिरण्यसहितपाणिः 'अमिमीत' मिमीते सोमम् । छान्दसो लङ् । 'सुक्रतुः' शोभनकर्मा माता । यद्वा—ईदृशोऽहम् 'अमिमि' इति पुरुषव्यत्ययः ।

वर्तत इत्यतिच्छम्बाः । वर्ष्मं शरीरम् ॥ अङ्गुलीषु प्रकारविशेषं विधत्ते—“ एकयैकयोत्सर्गं मिमीतेऽयात-यामिन्यायातयामिन्यैवैनं मिमीते तस्माज्जानावीर्या अङ्गुलयः ” (तैसं ६.१.९) इति । उत्सर्गमुत्सृज्योत्सृज्य कनिष्ठिकैव प्रथमपर्यायेऽनामिकैव द्वितीये मध्यमैव तृतीये तर्जन्येव चतुर्थे । एवं सति "सकृत्प्रवृत्ताया अङ्गुल्याः" पुनः प्रवृत्त्यभावाद्यातयामत्वं "गतरसत्वं न भविष्यति । यस्मात् पर्यायेण प्रवृत्तास्तस्मात् प्रत्येकमङ्गुष्ठेन संयोक्तुं पृथक्सामर्थ्योपेताः" ॥ अङ्गुष्ठस्य पर्यायो नास्तीत्यमुमर्थं विधत्ते—“ सर्वास्वङ्गुष्ठ-मुप नि गृह्णाति तस्मात् समावद्दीर्योऽन्यामिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा अनु सं चरति ” (तैसं ६.१.९) इति । कनिष्ठिकादिषु सर्वास्वङ्गुलीषु प्रत्येकमङ्गुष्ठे संयोज्येत् । समावद्दीर्यस्तुल्यसामर्थ्यः । तस्माल्लोक-म्यवहारेऽपि प्रत्येकं सर्वा अङ्गुलीरनुसंचरति ॥ विपक्षबाधपूर्वकं पूर्वोक्तं स्वपक्षमुपसंहरति—“ यत् सह सर्वाभिमिमीत सःक्षिष्टा अङ्गुलयो जायेरन् एकयैकयोत्सर्गं मिमीते तस्मात् विभक्ता जायन्ते ” (तैसं ६.१.९) इति ॥ समन्त्रकामन्त्रकयोः सोमोन्मानयोरवृत्तिसंख्यां विधत्ते—“ पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूर्णां दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडङ्गं विराड् विराजैवाक्षाद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे यत्तूर्णां भविष्यत् ” (तैसं ६.१.९) इति । यद्यपि 'अतिच्छन्दसर्चा' इत्याम्नानात् पदार्थरूपस्य लक्षणस्य सद्भावाच्च 'अभि' त्यम् 'इत्येषर्गेव, तथाऽपि 'युज्यते प्रयुज्यते' इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य 'यजुषा' इत्युक्तम् । अङ्गुष्ठस्य क्रमेण कनिष्ठिकादिभिः सह

* [शुद्धीकृतः पाठः । लिखितपुस्तकेषु 'अमिमे' इत्यस्ति ।]

१२-१२ तं—कृत्स्नप्रवृत्तायाः अङ्गुलेः ; उ.पा.भा.हा—'अङ्गुल्याः' नास्ति । १३. म२-गत-सारत्वम् । १४. आ.क.हा—सामर्थ्येऽर्पिताः ।

अंशुना ते अंशुः पृच्यतां परुषा परुगन्धस्ते काममवतु

मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रहो-

अंशुना । ते । अंशुः । पृच्यताम् । परुषा । परुः । गन्धः । ते । कामम् । अवतु ।
मदाय । रसः । अच्युतः । अमात्यः । असि । शुक्रः । ते । ग्रहः ।

- ५ सहिष्येन पाणिना राजानमभिमृशति- 'अंशुना' इति । अंशुः सूक्ष्मावयवः । त्वदीयः 'अंशुः' 'अंशुना' अश्वन्तरेण 'पृच्यतां' सर्वदा संयुज्यताम् । प्राणादिना निमित्तेन मा कदाचिदपि तेन विश्लिष्टो भूत् । किञ्च 'परुः' पर्व, तच्च 'परुषा' पर्वणा संपृच्यताम् । अङ्गच्छेदादिना कदाचिदपि तेन विश्लिष्टं मा भूत् । अपि च यागमयिनेन निर्वर्तयिमेत्येवं योऽयमस्माकं कामः इच्छा तं 'ते' तव 'गन्धः' 'अवतु' रक्षतु उर्द्धापयतु वा । 'मदाय' देवतातृण्ये त्वदीयः 'रसः' 'अच्युतः' भवतु यागान्मादकरणाद्वा मा च्योष्ट । अव्ययपृथगदप्रकृतिस्यगन्धम् (पा ६.२.२) । कस्मादेवंमुच्यत इति चेत् । अत आह- 'अमात्यः असि' इति । अमा सह भवतीति 'अमात्यः' । "अव्ययाच्यप्" (पा ४.२.१०४), "अमेहकतगिन्नेभ्य एव" (द्र. पाभा ४.२.१०४) । यज्ञस्येन्द्रस्य यजमानस्य वा सहायमन्त्रमसि । किञ्च 'शुक्रः' हिरण्यं तव 'ग्रहः' परिग्रहः, हिरण्येन त्वं प्राप्यसे गृह्यसे वा । सहिष्येन पाणिना ग्रहणात् क्रयणाद्वा ॥

- १५ पञ्चमेऽनुवाके सोमक्रयण्याः पदसंग्रहो मार्गमध्येऽभिहितः । अथाऽऽगतया सोमक्रयण्या सोमः क्रेतव्यः । स च सोमक्रय उन्मानपूर्वक इति षष्ठे सोमोन्मानमभिधीयते ।

- अंशुनेति ॥ बौधायनः— "हिरण्यवता पाणिना राजानमभिमृशत्यंशुना ते अंशुः पृच्यतां परुषा परुगन्धस्ते काममवतु मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रह इति" (ब्राश्री ६.१४) इति । आपस्तम्बः— "अंशुना ते अंशुः पृच्यतामिति यजमानो राजानमभिमन्त्रयते" (आपश्री १०.२४.५) इति ॥ अंशुः सूक्ष्मोऽवयवः । परुः पर्व । हे सोम, तवैकेन 'अंशुना' अन्धः 'अंशुः' संयुज्यताम् । कोऽप्यंशुर्वाय्याद्युपघातेन मा वियुज्यताम् । तथा 'परुषा' 'परुः' संयुज्यताम् । कस्यापि परुषो भङ्गो मा भूत् । त्वदीयः 'गन्धः' यजमानस्य 'कामं' पालयतु । त्वदीयः 'रसः' 'मदाय' देवानां हर्षाय विनाशरहितो भवतु । 'त्वम्' 'अमात्यः' 'असि' यजमानेन देवताभिश्च सह सर्वदा तिष्ठसि । तव स्वीकारः 'शुक्रः' हिरण्य-साध्यः ॥ एतं मन्त्रं 'व्यात्रिख्यासुरादौ' सोमविक्रयिणं प्रत्यध्वर्योः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति— "ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्रः सोमा इ न विचित्र्या इति सोमो वा ओषधीना राजा तस्मिन् यदापक्षं ग्रसितमेवाऽस्य तद्यद्विचित्रियाद्यथाऽऽस्यादं प्रसितं निष्प्रदति तादृगेव तद्यच्च विचित्रियाद्यथाऽक्षेक्षापक्षं विधावति तादृगेव तत् क्षोधुकोऽध्वर्युः स्यात् क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरं यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमविक्रयी क्षोधुकः" (तैसं ६.१.९) इति । विचित्रो नाम सोमपतितस्य तृणादेरपनयनः । तस्मिन्क्षोषधीनां राज्ञि सोमे यत्तृणादिकमापक्षं पतितं तत्तृणादिकमस्य सोमस्य ग्रसितमेव

- ३० १. आ.इ.पा.—भागः ; क.हा—विभागः । २. इ.उ.पा.भा.हा—'त्वम्' नास्ति । ३. क.तं. म२—व्याचिकीर्षुरादौ । ४. आ.इ.क.हा—सोमस्य; म२—सोमे पतितस्य ।

सोमोष्मानम्]

प्रास एव भवति । तथा सति यदि विचिनुयात् तृणाधिक्यपनयेत् तदानीं यथा लोके प्रसितमन्नं निषिद्धमिति मक्षिकाद्युपद्रवेण घमति तत् तृणापनयनं तादृक् स्यात् । यदि न विचिनुयात् तदानीं यथा चक्षुषि पतितमितस्ततो विधावनेन व्यर्था जनयति तद्विवेचनं तादृक् स्यात् । ततो दोषद्वयपरिहाराय 'सोमविक्रयिन्' इत्यादिप्रथमन्त्रं ब्रूयात् । तस्मिन्नुक्ते सति 'यदीतरं विचयदोषः यदीतरं त्वविचयदोषस्तेनोभयेन' दोषेण सोमविक्रयिणमेव व्योजयति । तस्मात्सौ क्षोभको न रक्षितो भवेत् ॥ अत्र सूत्रम्—“उत्तरेकेदिदेश उपरवदेशो वा 'लोहिकं चर्मोऽऽनङ्गुहं प्राचीव्यावमुक्तस्त्रोमाऽऽस्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे रज्ज्वानं निवपतिः' । उत्तरस्मिन्नुप-
विशतिः सोमविक्रयी । उदङ्मुखः राजानं सोमविक्रयिणमिति सर्वतः परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा विचित्र्यः सोमांश्च इत्युक्तम् । सोमविक्रयिन् सोमं शोभयेत्युक्त्वा पराङ्मावर्त्तते ” (आपश्चौ १०.२०.१३-१५) इति ॥ यद्योक्तं कर्म विधत्ते—“अरुणो ह स्माऽऽहोपवेशिः सोमक्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रून्ध इति पशूनां चर्मभिर्ममिति पशूनेवाव रून्धे पशवो हि तृतीयसवनम् ” (तैसं ६.१.९) इति । अरुणनामकः कश्चिदुपवेशस्य पुत्रः पशुचर्मणि सोमं मिमीते । अत्रैव हि तृतीयसवनं संपादयिष्यामीति तस्याभिप्रायः । सवनीयानुबन्ध्याख्ययोः पशवोस्तृतीयसवने सप्तावात् पशवस्तृतीयसवनम् । अतः पशुचर्मणा तत्प्राप्तेः सोमोष्मानं तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥ चर्मण उत्तरलोमास्तरणं विधत्ते—“यं कामयेतापशुः स्यादित्यवृक्षतस्तस्य मिमीतर्क्षं वा अपशव्यमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादिति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनां रूपे पशुमानेव भवति ” (तैसं ६.१.९) इति । श्वश्रुतो रून्धे पशुषु निर्लोममण्डे । लोमतः सखेयमण्डे ॥ उदङ्मुखमर्चयिषि विधत्ते—“अपामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणाति ” (तैसं ६.१.९) इति ॥ मन्त्रे दुर्बोचभागे व्याचष्टे—“अमात्योऽसीत्याहमैवेनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्त्वग्रहः ” (तैसं ६.१.९) इति । अत्रैव सहैव स्थित इत्यर्थः । सोमस्वीकारः शुक्रो हि सुवर्णसामो हिम्यर्थः ॥ शकटस्य स्रग्ध्रं सोमं प्राप्तुं गच्छेदिति विधत्ते—“अनसाऽच्छ याति महिमानमेवास्याच्छ याति ” (तैसं ६.१.९) इति । शकटरूपेण बहुमानेन सोमस्य महिमा प्रकाशितो भवति ॥ तमेव विचिन्नुद्य प्रशंसति—“अनसाऽच्छ याति तस्माद्वनोवाद्यां समे जीवनम् ” (तैसं ६.१.९) इति । समे प्रदेशे जीवनसाधनं धान्यं शकटवाद्यं तद्वत् 'सोमः ॥ विधत्ते तु प्रदेशे शिरसा सोमवाहनं विधत्ते—“यत्र स्रग्ध्रं वा पतं शीर्ष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहोर्षं गिरौ जीवनम् ” (तैसं ६.१.९) इति । यत्र यदा पर्वते सोमस्तोत्पत्तिप्रदेशे सोमं क्रीणन्ति तदेति शेषः । लोकेऽपि दुर्गमे गिरौ धान्यं शिरसा वहन्ति । अत्र सूत्रम्—“उद्धृतपूर्वफलकेननसा परिश्रितेन छर्दिष्मता प्राञ्चः सोममच्छ याति । शीर्ष्णा गिरौ क्रीत हरन्ति । अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्रागीषमुदगीषं वा नवयुगं शकटं चुडकप्रतिष्ठितम् ” (आपश्चौ १०.२४.२-४) इति । तस्मिन्नुक्ते पूर्वस्यमितं मध्यमफलकमुद्धृत्य तत्तत् फलकं स्थपनीयम् । अथवोद्धृतमुद्धृतं पूर्वफलकरूपं मुखं यस्य शकटस्य तदुद्धृतपूर्वफलकम् । परिश्रयः शकटस्योपरि गृहकुड्यवत् परितो वेष्टनम् । छर्दिष्परितनसाच्छादनम् ॥

५. आप-तृणाद्यपनयनम् । क-तृणाद्यपनयने । ६. आ-यदीतरमितरः । ७. इ-तं पा. भा. म. २-३० 'दोषेण' नास्ति । ८. आ. इ. पा. हा-रोहितम् । ९. त-अवस्थितः । १०. न. म. २-हरन्ति ।

माऽह२ रायस्पोषेण वि योषम् ॥ ५ ॥

[अस्य श्रीवा एकानत्रिंशच्च]

मा । अ॒हम् । रा॒यः । पो॒षेण । वी॒र्ति । यो॒षम् ॥ ५ ॥

[मैसं १.२.४; कासं २.५; कपिसं १.१८; वासं ४.२१-२३]

- ५ संप्रदानत्वात् 'ते' इति चतुर्थी (पा २.३.१३) । " पत्ये शेते " (द्र.पाभा १.४.३२) इति यथा । यद्वा—त्वष्टुर्व्यापारास्त्वष्टयः । विविधप्रजानिर्माणशक्तयः । " त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् " (तैसं ६.१.८) इति ब्राह्मणमप्युपपद्यते । त्वष्टारमाचक्षते (द्र.पा ६.१.२६ वा ६) इति त्वष्टीयतेः " सर्वधातुभ्यः " (उ ५.६७) इतीन्द्रत्वयः । तद्वती त्वष्टीमती । सर्वत्र " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६.३.१३७) इति दीर्घः । किंच 'सुरेताः शोभनममोभं यस्यां निषिक्तं शुक्रं सा सुरेताः । १० " सोर्मनसी अलोमोषसी " (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'रेतः च त्वया निषिक्तं' दधाना गर्भार्थमन्तर्विभ्रती । " अभ्यस्तानामादिः " (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । अहमीदृशी भूत्वा 'वीरं पुत्रं' विदेय लभेय । वेतेः प्रजननवृत्तेः औणादिको रक्प्रत्ययः (उ १.७८) । 'विदिर्लभे' स्वरितेत् । आशिपि लिङि " लिङ्याशिप्यङ् " (पा ३.१.८६), " सीयुट् " (पा ३.४.१०२) । " छन्दस्युभयथा " (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् १५ सलोपः । अतो लोपाभावश्छान्दसः । 'तव' 'संदृशि संदर्शने मस्नेहद्रष्टृलाभे । संपदादिन्वात् किप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥
- यजमानः सोमक्रयणीमीक्षते—' माऽहम् ' इति चतुर्थेन पादेन ॥ 'अहं' 'रायः' धनस्य 'पोषेण' पुष्ट्या 'मा' 'वि' 'योषं' वियुक्तो मा भूवम्, हे सोमक्रयणि, त्वत्प्रसादात् । यौतेर्लिङि " छन्दस्युभयथा " (पा ३.४.११७) इति सिचः सार्वधातुकत्वात् इडभावः (द्र.पा ७.२.३५) । " मेज्ञापूर्वको २० विधिरनित्यः " (परिभाषेन्दुशेखर ९३.१) इति सिचि वृद्धिर्न क्रियते । यद्वा युङ् बन्धने क्रियादिकः अनुदात्तः, " युणक्षवः " (द्र.पाभा, काशिका ७.२.१०) इत्यत्र हि कारिकायां सानुबन्धस्य ग्रहणात् । वृद्धयभावः पूर्ववत् । यद्वा—" लेटोऽडाटौ " (पा ३.४.९४) इत्याऽडागमः । " इतश्च लोपः " (पा ३.४.९७), " सिन्वहुलं लेटि " (पा ३.१.३४) । " ऊडिदम् " (पा ६.१.१७१) इत्यादिना रायः परस्याः षष्ठ्या उदात्तत्वम् । " षष्ठ्याः पतिपुत्रं " २५ (पा ८.३.५३) इत्यादिना विसर्जनीयस्य संहितायां सकारः ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

माऽहमिति ॥ बौधायनः—“ सोमक्रयणीमीक्षते माऽह२ रायस्पोषेण वि योषमिति ” (बौधौ ६.१३) इति । आपस्तम्बः—“ माऽह२ रायस्पोषेण वि योषमिति पत्नी पदं प्रदीयमानमनुमन्त्रयते ” (आपधौ १०.२३.५) इति ॥ 'वि' 'योषं' वियुक्तो 'मा' भूवम् ॥ अयं मन्त्रो ब्राह्मणेन

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

उपेक्षितः ॥ एतस्य सोमक्रयणीपदरजसस्तृतीयं भागं गार्हपत्ये प्रक्षिपेत् । भागान्तरमाहवनीय इति विधत्ते—
“ अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य उपवेदस्मिँल्लोके पशुमान्तस्याद्यदा-
हवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्तस्यादुमयोऽयं वपत्युमयोरैवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” (तैसं ६.१.८)
इति । अत्र सूत्रम्—“ पदं त्रेधा ” विभज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य तृतीये भस्मन्युपवपति ।
तृतीयमाहवनीयस्य । तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति । तत्सा गृहेषु निदधाति ” (आपश्चौ १०.२३.९) इति ॥ ५

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ षट्पदानुक्रमो ” वस्वी बृहस्पतपदसंग्रहः ।

पृथिव्यास्तपदे हुत्वा परि संवेष्ट्य रेखया ॥ १ ॥

अस्मे स्थास्यां पदं क्षिप्त्वा त्वे दद्यात् स्वामिने पदम् ।

तोते पत्न्यै पदं दद्यात् सं क्रयण्या ह्यवेक्षयेत् ॥ २ ॥

त्वष्टी तां मन्त्रयेत् पत्नी माऽहं तदीयते यदा ।

पदं तदा मन्त्रयेत् मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ चतुर्थीध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सोमक्रयण्यानयने पदकर्म प्रयोजकम् ।

न वाऽऽद्योऽक्षाज्जनस्यापि क्रयवत् संनिकर्षतः ॥

तृतीयया क्रयार्थो गौस्तद्द्वाराऽऽनयनस्य च ।

तावत्प्राक्तप्रयुक्तत्वं न प्रयोजकता पदे ॥ ” (जैन्या ४.१.२०-२१) इति ॥

ज्योतिष्योमे सोमक्रय आम्नायते—“ एकहायन्या क्रीणाति ” (तैसं ६.१.६) इति । “ सेयमेक-
हायनी गौर्यवा सोमं क्रेतुम् ” आनीयते तदाऽध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति ” । तदप्याम्नातम्—“ षट् पदान्यनु
नि क्रामति ” (तैसं ६.१.८) इति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय हुत्वा तत्पदगतं रजो गृह्णीयात् ।
एतदपि श्रूयते—“ सप्तमपदमध्वर्युरज्जिना गृह्णाति ” (ब्र. आपश्चौ १०.२३.२) इति । यदेतत् रजः
संगृह्यते हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमम्भनं क्षिपेत् । एतदपि श्रुतम्—“ यज्ञं वा एतत् सं
भरन्ति यत्सोमक्रयण्यै पदं यज्ञमुक्त्वा हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राप्ती प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यात् ”
(तैसं ३.१.३) इति । तत्र यथा क्रयः संनिकृष्टस्तथैव पदकर्मोप्यक्षाज्जनं संनिकृष्टम् । अथोच्येत
वप्यानयनमामिक्षया यथा संयुक्तं न तथाऽक्षाज्जनं सोमक्रयण्यानयने संयुक्तमिति । तन्न । क्रयेऽपि
पदसंयोगस्य तुल्यत्वात् । अथाऽसंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पाद्येत तर्ह्यक्षाज्जनमपि तेन निष्पाद्येत
इति समाप्तत्वात् क्रयवत् पदकर्मोपि सोमक्रयण्यानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते श्रुतम्—“ एकहायन्या
क्रीणाति ” इति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थत्वं गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवाऽऽनयने
प्रयोजकः । न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा कश्चित् श्रुतं तस्मात्तदप्रयोजकम् ॥

अस्मिन्नुवाके सर्वाणि यजुध्येवेति नात्र छन्द इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे त्रितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

२२-२२. आ.क.हा-पदरजस्त्रेधा; [आपश्चौसूत्रे ‘ पदं त्रेधा ’ इति ।] । २३. तं-शान्ते ।
२४. आ.क.पा.भा.हा-‘ नुक्रमः । २५-२५. इ.उ.पा.भा.हा-‘ सेयमेकहायनी ’ इति ’ नास्ति । २६. आ.
क-नीयते । २७. -आ.क-गच्छति । २८. तं-सोमक्रयण्यानयनेऽस्य । २९. तं.म.२-नास्ति ।

प्रजाभ्यस्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा
प्रजास्त्वमनु (१) प्राणिहि प्रजास्त्वामनु प्राणन्तु ॥ ६ ॥

[अनु सत च]

प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । त्वा । प्राणयेति प्र-अनाय । त्वा । व्यानायेति वि-अनाय । त्वा ।

प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । अनु (१) । प्रेति । अनिहि ।

प्रजा इति प्र-जाः । त्वाम् । अनु । प्रेति । अनन्तु ॥ ६ ॥

[मैसं १-२-५; कासं २-६; कपिसं १-१५; वासं ४-२४-२५]

“ ऋत्वादयश्च ” (पा ६-२-११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कृपा कल्पनयाङ्गुल्यादिविषयया

- १० सुवः सुष्ठु वृतः आगतोऽहम् । यद्वा—कृपा सामर्थ्येन सुवः सुष्ठु प्राप्तः यस्य प्रसवेनेति । अन्य
आहुः—सवीमनीति निमित्तसप्तमी । सर्वस्य प्रसवार्थं यस्य भा(सो) विश्वं द्योतयन्ति स देवो
हिरण्यपाणिः अपहरणशीलश्मिः सुक्रतुः शोभनकर्मा सुवः आदित्यः कृपया मामभ्यर्चुमाविश्य
स्वयमेव सोमं मिमीते । अत्र वा सवीमनीति संबध्यते, सर्वस्य प्रसवार्थं स्वयमेव कृपया मामाविश्य
सोमं मिमीते इति । कृपू सामर्थ्ये । क्विप् (पा ३-२-७६) । “ सावेकाचः ” (पा ६-१-१६८)
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पक्षान्तरेऽपि क्विबन्तमेव कृपायां वर्तते । तृतीयायां वा आकारः ।
१५ सुपूर्वादन्तेर्विचि (पा ३-२-७५) गुणे स्वः । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” (द्र. पा ६-४-७७
वा १) इत्युवडादेशः । “ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ” (फि ७४) इति स्वरितत्वम् ॥

अवशिष्टं सोमं^१ मिमीते, तेन^२ उपसमूहति—‘ प्रजाभ्यः ’ इति ॥ प्रजानां सदस्यानाम्

^३अर्थाय त्वामवशिष्टम्^३ उपसमूहामि मितं प्रापयामि । “ यद्वै तानानेव सोमः स्यात् ”
(तैसं ६-१-९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- २० चत्वारः पर्यायाः । समन्त्रके प्रयोगे कनिष्ठिकाव्यतिरिक्तया कयाचित् सह पञ्चमः पर्यायः । अमन्त्रके तु
कनिष्ठिकयैव सह । तथा च सूत्रम्—“ यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैवोत्तमम् ” (आपश्चौ १०-२४-११)
इति । विराट्छन्दसोऽञ्जप्रदत्वादञ्जत्वम् । समन्त्रकामन्त्रकयोः प्रयोगयोः पूर्वोत्तरभावस्याभ्येन
भूतभविष्यद्वस्तुप्राप्तिः ॥

- प्रजाभ्य इति ॥ कल्पः—“^१अथातिशिष्टं राजानं प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति । समुच्चित्य वसन-
स्यान्तान् प्रदक्षिणमुष्णीषेणोपनहति प्राणाय त्वेति । व्यानाय त्वेत्यनुशृण्वति । अथोपरिष्ठादङ्गुल्याऽवकाशं
२५ *शिष्ट्वा यजमानमीक्षयति*^२ प्रजाभ्यस्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणिहि प्रजास्त्वामनु

२-२. मै-मितेन । ३-३. तं-यं. त्वामवमाति शिष्टम् ; ति. म. म १-यं त्वामवमेति (?) शिष्टम् ।

१५. उ. तं. पा. भां. म. २-तथातिशिष्टम् । * [बौध्रौसूत्रे ‘ कृत्वा ’ इति ।] । * [बौध्रौसूत्रे
‘ अवेक्षयति ’ ।] । * [बौध्रौसूत्रे ‘ प्रजाभ्यस्त्वा... व्यानाय त्वा ’ नास्ति ।] ।

सोमोन्मानम्]

उष्णीषेणोपमनहति—‘ प्राणाय ’ इति ॥ प्राणार्थं त्वां सोममुपनह्यामीति । “ प्राणमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.१.९.) इति ब्राह्मणम् ॥

वन्धनं शिथिलीकरोति—‘ व्यानाय ’ इति ॥ व्यानार्थं त्वामनुशृन्थामीति । “ व्यानमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.१.९.) इति ब्राह्मणम् ॥

यजमानमवेक्षयति सोमम्—‘ प्रजाः ’ इति ॥ हे सोम, ^१प्रजाः ^२अनु ^३त्वं ^४प्राणिहि ^५प्रजार्थं जीवेत्यर्थः । ^१प्रजाः च ^२त्वा प्राणन्तम् ^३अनु ^४प्राणन्तु त्वयि प्राणति ताः प्राणन्तीति ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

प्राणन्तिवति ” (बौध्रौ ६.१४) इति ॥ हे सोम, अशेषप्रजार्थं त्वां समूहामि । प्राणार्थं त्वामुपनह्यामि । व्यानार्थं त्वां विश्वंसयामि । प्राणतीः ^१प्रजाः ^२अनु ^३त्वं ^४प्राणिहि । प्राणन्ते ^५त्वाम् ^६अनु ^७प्रजाः ^८प्राणन्तु । ^१अनवशेषेण बाधं ब्रुवन् यथोक्तं समूहनादिकं विधत्ते—“ यद्वै तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं भिमीते यजमान- १०
स्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति सदस्यानेवान्वाभजति वाससोप नह्यति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरवैनं देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युपनह्यति प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु शृन्थति व्यानमेव पशुषु दधाति तस्मात् स्वफन्तं प्राणा न जहति ” (तैसं ६.१.९.) इति । दशकृत्वोऽङ्गुलिभिर्मितात् सोमस्यानाधिक्ये सत्येतस्मिन् सदस्यवस्थितानामपि सोमो न स्यात् । मन्त्रेण समूहने तु यजमानमनु सदस्यान् सोमं प्रापयति । प्राणव्यानयोः पशुषु स्थापितत्वात् स्वापेऽपि नास्ति १५
प्राणपरित्यागः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अंशु सोमं मन्त्रयेताभि त्वं क्रेतुं भिमीत तम् ।

प्रजा समुह्य तच्छेषं प्राणयेत्येष बध्यते ॥

व्या विश्वस्य प्रजेक्षेत षण्मन्त्रा इह वर्णिताः ॥ १ ॥ ” इति ॥ २०

अस्मिन्ननुवाके संदिग्धार्थोदाहरणाभावात्तात्र विशेषेण किञ्चिदपि ^१भीमांस्यते । सामान्य-
विचारास्तु पूर्वोक्ताः “ यथायोगमनुसंधेयाः । छन्दस्तु श्रुतावेव ‘ अतिछन्दसर्चा ’ इति स्पष्टमुदाहृतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाहं

शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यत्ते गोरस्मे चन्द्राणि

सोमम् । ते । क्रीणामि । ऊर्जस्वन्तम् । पयस्वन्तम् । वीर्यावन्तमिति वीर्यं वन्तम् ।

अभिमातिषाहमित्यभिमाति-साहम् । शुक्रम् । ते । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण ।

५ अमृतम् । अमृतेन । सम्यत् । ते । गोः । अस्मे इति । चन्द्राणि ।

- हिरण्येन पणते—‘सोमं ते’ इति ॥ हे सोमविक्रयिन्, ते तव सकाशात् सोमं क्रीणामि ।
 ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं बलवन्तं वा । ऊर्जयतेरसुन्प्रत्ययः (उ ६३८) । पयस्वन्तं क्षीरवन्तम् उदकवन्तं
 वा, तद्धेतुत्वात् । वीर्यावन्तं वीरकर्मवन्तम् । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति
 दीर्घः । अभिमातिषाहं अभिमातिः पाप्मा तस्याभिभवितारं नाशयितारम् । “छन्दसि सहः”
 १० (पा ३.२.६३) इति ष्विः । “सहेः साडः सः” (पा ८.३.५६) इति षत्वम् । शुक्रं
 शुद्धं सोमम् । ‘ते’ इति पुनर्वचनमादरार्थम् । शुक्रेण हिरण्येन क्रीणामि । आख्यातावृत्तिरप्या-
 दरायैव । यद्वा—क्रीत्यन्तरारम्भादुभयं पुनरुपादीयते मूल्यमपि हिरण्यप्रभृति निर्दिश्यते । चन्द्रम्
 आह्लादकरं सोमं चन्द्रेण तादृशेन हिरण्येन । अमृतं देवानां यजमानस्य वा अमरणहेतुं सोमम्
 अमृतेन तथाविधेन हिरण्येन । मृतं मरणं यस्य सकाशे नास्तीत्यमृतम् । “नञो जरमरमित्रमृताः”
 १५ (पा ६.२.११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्तुत्यर्थमनेकविशेषणोपादानम् । किञ्च—हे सोमविक्रयिन्,
 ते तव गोः वाचः सम्यत् संयतं सङ्गतं यथा तथा क्रीणामीति क्रियाविशेषणम् । संपूर्वाद्यमेः क्तिप्
 (पा ३.२.७६) । छान्दसे अनुनासिकलोपे (पाभा ६.४.३७, ४०) तुक् (पा ६.१.७१) । समो
 मकारस्य चानुस्वाराभावश्छान्दसः । यद्वा—तव गोः सम्यत् तव वाचं सङ्गच्छते यथा तथा क्रीणामि ।

षष्ठेऽनुवाके क्रयाय सोमस्योन्मानमुक्तम् । सप्तमे लब्धावसरः क्रयोऽभिधीयते ।

- २० सोममिति ॥ बौधायनः—“अथैनं स हिरण्येन पणते । सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं
 वीर्यावन्तमभिमातिषाहं शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यत् ते गोरिति”
 (बौधौ ६.१४-१५) इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय पणते । सोम-
 विक्रयिन् क्रयस्ते सोमा इति । क्रय इतीतरः प्रत्याह । सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्युक्त्वा
 कलया ते क्रीणानीत्येवमाह । भूयो वा अतः सोमो राजाऽहतीति सर्वेषु पणनेषु सोमविक्रयी प्रत्याहा
 २५ संपदः...गवाः ते क्रीणानीत्यन्ततः... शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन क्रीणाति”
 (आपश्रौ १०.२.५.१-८) इति ॥ हे सोमविक्रयिन्, अहं त्वदीयं सोमं क्रीणामि । कीदृशम् ?
 ऊर्जस्वन्तं शरीरबलप्रदं पयस्वन्तं प्रभूतरसोपेतं वीर्यावन्तम् इन्द्रियपाटवहेतुम् अभिमातिषाहं
 पापरूपस्य वैरिणो हन्तारम् । शुक्रचन्द्रामृतशब्दैरभिधेयास्तेजःसुखाविनाशास्त्वदीयसोमेऽस्त्वदीयहिरण्ये च
 समाः । अतो हिरण्येन सोमं क्रीणामि, न केवलं हिरण्यं तुभ्यं दीयते किंतु समीचीनं गोरेकहायनीत्वरूप-
 ३० मपि पूर्वं दत्तं तस्मात्तव हिरण्यलाभोऽधिकः ॥

१. तं.ति-अस्य ।

१. आ.पा.भा.हा.—‘पयस्वन्तम्’ नास्ति ।

सोमक्रयः]

तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेणं पशुना

क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मरियं ते रायः श्रयन्तामस्मे ज्योतिः

तपसः । तनूः । अग्नि । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । वर्णः । तस्याः । ते ।

सहस्रपोषमिति सहस्र—पोषम् । पुष्यन्त्याः । चरमेणं । पशुना । क्रीणामि । अस्मे इति । ते ।

बन्धुः । मरियं । ते । रायः । श्रयन्तान् । अस्मे इति । ज्योतिः ।

एतेल्लिटः शत्रादेशः (पा ३.२.१२४) । गोः कर्मणि षष्ठी (पा २.३.६५) । “ न लोकाव्ययं ” (पा २.३.६९) इति प्रतिषेधः व्यत्ययेन न प्रवर्तते । तत्र वाचा मंगच्छमानं क्रीणामीत्यर्थः । अथवा—सम्यगित्यस्यान्यविकारश्चादन्तः । तत्र वाचः समीचीनमिति यावत् । “ समः समि ” (पा ६.३.९३) इति समिरादेशः । “ अन्य आह ”—षम षम अवैकल्ये । व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) स्यन् (पा ३.१.६९) । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति शतुर्गधेधातुकत्वात् १० अदुपदेशाल्लसावधातुकानुदात्तत्वाभावः (पा ६.१.१८६) । तत्र वाचोऽविकलं क्रीणामीति ॥

यजमानाय प्रयच्छति हिरण्यम्—‘ अस्मे ’ इति ॥ अस्माकमेव चन्द्राणि हिरण्यानि, न सोमविक्रयिणः । ‘ चन्द्रेण क्रीणामि ’ इति तु छलमात्रमुक्तम् इति । “ सुपां सुष्टुक् ” (पा ७.१.३९) इति षष्ठीबहुवचनस्य ‘ शे ’ इत्यादेशः । अस्मानेव हिरण्यं पुनः प्राप्नोत्वित्यर्थः । “ देवा वै येन हिरण्येन ” (तैसं ६.१.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १५

अजया क्रीणाति—‘ तपसः ’ इति ॥ अजा जातिरुच्यते ॥ तपसः यज्ञस्य तनूः शरीरं त्वम् असि । यागसाधनानां प्रधानभूतासीत्यर्थः । ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्दः (उ ८१) । किञ्च प्रजापतेः वर्णः स्वरूपं त्वमसि । प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वात् सर्वेषां देवानां रूपं त्वमसीत्युक्तं भवति । अस्याश्च सर्वदेवत्वत्वात् सर्वदेवस्वरूपता । यथोक्तम्—“ सा वा एषा सर्वदेवत्वा यदजा ” (तैसं ३.४.३) इति । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्याः तादृश्याः ते तव सहस्रपोषं सहस्रस्य पुष्टिं बह्वीं वा पुष्टिं पुष्यन्त्याः पुष्टिमुत्पादयन्त्याः कुर्वन्त्या वा संबन्धी यश्चरमः पशुर्व्यक्तिरूपेण पश्वाज्जातः तेन सोमं क्रीणामि । तत्र कलामात्रेण क्रीणामीति महिमातिशयप्रदर्शनार्थं चरमग्रहणम् । यथा—“ पशुभ्य एव तदव्युर्निहृते ” (तैसं ६.१.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २०

यजमानमीक्षते—‘ अस्मे ते ’ इति । प्रथमाबहुवचनस्य ‘ शे ’ इत्यादेशः (पा ७.१.३९) । हे यजमान, वयं तव बन्धवः । बध्यतेऽस्मिन् कर्मणि बन्धुरव्युर्निरुच्यते । तेनैव सूत्रेण जसः २५

अस्म इति ॥ कल्पः—“ अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादते ” (आपश्चौ १०.२६.६) इति ॥ अस्मास्वेव हिरण्यानि चन्द्राणि तिष्ठन्तु । बहुवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यम् ॥

२. ति.म—सम्यादेशः । ३-३. मै—‘ अन्य आह ’ नास्ति । ४. मै—पुष्कलमुत्पादं । ५. मै—प्रतिपादनार्थम् ।

२. इ.उ.त.पा.भा.म.२.हा—राजानमपादते ।

- तपस इति ॥ बौधायनः—“ अथैनं प्रतीचीनग्रीवयाऽजया पणते तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण-
स्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण पशुना क्रीणामीति । अस्मे ते बन्धुरिति यजमानमीक्षते । मयि ते
रायः श्रयन्तामित्यात्मानम् ” (बौधौ ६-१५) इति । आपस्तम्बस्त्वैकमन्त्रतामाह—“ तपसस्तनूरसीति
जपित्वाऽजया क्रीणामि ” (आपधौ १०-२५-८) इति ॥ हे अजे, त्वं तपसः पुष्यस्य शरीरम् असि ।
५ यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य शुलोके त्वयैवावरुद्धत्वात् । वर्ण्यत इति वर्णो देहः, प्रजापतेः वर्णः असि,
प्रजापतिवत् सर्वदेवात्मकत्वात् । तच्चौपानुवाक्यकाण्ड आम्नातम्—“ सा वा एषा सर्वदेवस्या यदजा ”
(तैसं ३-४-३) इति । किंच त्वमपत्यपरंपरया सहस्रसंख्यातं पुष्यसि । तादृश्यास्तव संबन्धिना चरमेण
सहस्रतमेन पशुना सोमं क्रीणामि न तु त्वया । अहं तव बन्धुः त्वत्संपादितस्य सोमस्य कर्मणि
प्रवृत्तत्वात् मयि त्वदीयान्यपत्यरूपाणि धनान्यवतिष्ठन्ताम् ॥ मन्त्रान् व्याचिख्यामुरादावनभिमतं
१० निराकृत्य स्वाभिमतं पणनमन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“ यत् कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणतागोअर्धं
सोमं कुर्यादगोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वर्युं गोस्तु महिमानं नाव त्तिरेद्गवा ते क्रीणानीत्येव द्यादगोअर्धमेव
सोमं करोति गोअर्धं यजमानं गोअर्धमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिरिति ” (तैसं ६-१-१०) इति ॥ “ कला
अल्पादप्यल्पीयः ” कोऽप्यवयवलेखः । कलया शफेन वा पणने दोषत्रयं स्यात् । सोमो गोरूपं मूल्यं
नार्हति, यजमानस्तद्दातुं न शक्नोति, अध्वर्युश्च न दापयतीत्येवं सोमयजमानाध्वर्यवो गोअर्धरहिता इति
१५ दोषत्रयम् । किंच सोमो गोमूल्य इत्युक्ते गोर्महिमाऽधिको भवेत् । तं नावजानीयान् । परमते
त्वसाववज्ञातो भवेत् । “ गवा ते क्रीणानि ” (तैसं ६-१-१०) इत्यनेन मन्त्रेण संबं समाहितं भवति ॥
यथेयं सोमक्रयणी गौस्तथैवाजादीनि नव द्रव्याणि क्रयसाधनानि क्रमेण विधत्ते—“ अजया क्रीणाति
सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुक्रमेवैनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणात्यृ-
षभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति वह्निर्वा अनडुवान् वह्निर्वा वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति
२० मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्यावरुद्धयै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्य
क्रीणाति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराड्ब्रं विराड् विराजैवाद्याधमव रुन्धे ” (तैसं ६-१-१०) इति ।
‘ तपसस्तनूरसि ’ इत्युक्त्वादजया क्रीतस्य सोमस्य सतपस्त्वम् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । साशिरं
द्रव्यादिगोरसोपेतं, सेन्द्रमिन्द्रियवर्धकं, वह्निर्वाहकः यज्ञस्य वह्नि यज्ञनिर्वाहकं सोमं, मिथुनाभ्यां
वत्सतरो वत्सतरी चेत्येताभ्यां मिथुनावयवाभ्यां, धेनोः सबत्साया विवक्षितत्वाद्दशद्रव्यसंपत्तिः ॥
२५ मन्त्रत्रयं स्पष्टार्थत्वबुद्धयोपेक्ष्य चतुर्थमन्त्रस्याभिप्रायमाह—“ तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण इत्याह पशुभ्य एव
तदध्वर्युर्नि हुत आत्मनोऽनावस्काय ” (तैसं ६-१-१०) इति । तत्तेन मन्त्रपाठेन पशुभ्योऽजाप्रभृतीन्नि-
हुतेऽपलपति । न ह्यजा परमार्थतः तपसः तनूर्भवति, नापि प्रजापतेर्वर्णो रूपम् । तेनापलापेन अत्रोपचरिता
भवति । स चोपचारः स्वस्यापराधराहित्याय क्रियते ॥ पशुपचारचेदने प्रशंसति—“ गच्छति श्रियं प्र
पशुनाप्नोति य एवं वेद ” (तैसं ६-१-१०) इति ॥ दत्तस्य हिरण्यस्य पुनरादानं विधित्सुर्हिरण्यप्रकाशकं
३० द्वितीयमन्त्रं स्पष्टार्थमपि पुनरनुसंधत्ते—“ शुक्रं ते शुक्रमे क्रीणामीत्याह यथायजुरेवैतत् ” (तैसं ६-१-१०)
इति ॥ ‘ पुनरादानं विधत्ते—“ देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन् तदभीषहा पुनराऽददत को हि तेजसा
विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयात् तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवात्मन धत्ते ”
(तैसं ६-१-१०) इति । अभीषहा बलात्कारेण । ‘ को हि ’ इत्यादिर्देवाभिप्रायः ॥

३. आ.इ.पा—प्राचीन । ४. इ.पा.हा—क्रीणानि; [आपधौसूत्रे तु—‘ क्रीणाति ’] । ५-५. आ-

- ३५ कलात्पादप्यल्पो यः; क—शफः तस्याष्टमावयवः कला । ६-६. क—सोमस्य गोमूल्य इत्युक्ते; इ—सोमो
गोमूल्यमित्युक्ते; म२—सोमस्य गोमूल्यमित्युक्ते । ७. म२—प्रजापतेः स्वरूपम्; तं—प्रजापतेः स्वरूपा ।
८. तं.म२—पुनराधानम् ।

सोमकृपः]

सोमविक्रयिणि तमो मित्रो न एहि सुमित्रधा

सोमविक्रयिणीति सोम-विक्रयिणि । तमः । मित्रः । नः । एति । इहि । सुमित्रधा इति सुमित्र-धाः ।
 स्वादेशः (पा ७-१-३९) । यद्वा—‘ अस्मे ’ इति व्यत्ययेन (पा ३-१-८५) बहुवचनम् ।
 अहं तव ^१बन्धुः इत्यर्थः ॥

आत्मानमीक्षते—‘ मयि ’ इति ॥ ^२मयि तव ^३रायः अपत्यलक्षणानि धनानि ^४श्रयन्तां ५
 वर्तन्तां ममैव याज्या भवन्ति इति यावत् । ‘ ते ’ इति वचनात् पूर्वशेषत्वं युक्तमिव लक्ष्यते ॥

यजमानं शुक्लोर्णुकया क्षिपति—‘ अस्मे ज्योतिः ’ इति ॥ अस्माकमेव प्रकाशः । पूर्ववत्
 आमः शे इत्यादेशः (पा ७-१-३९) ॥

कृष्णोर्णया सोमविक्रयिणं विध्यति—^६‘ सोमविक्रयिणि ’ इति ॥ हे सोमविक्रयिन् त्वयि
^७‘तमः अस्तु’ । “ कर्मणीनिर्विक्रियः ” (पा ३-२-९३) इतीनिप्रत्ययः ॥ १०

सोमविक्रयिणः सोममादत्ते—‘ मित्रः ’ इति ॥ हे सोम, ^८सुमित्रधाः शोभनानां मित्राणां
 यजमानानां धारयिता त्वन् अस्मान् मित्रो भूत्वा ^९एहि आगच्छ । व्यत्ययेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं
 बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६-२-२) । यद्वा—मित्राणां सुधारयिता सुमित्रधाः ।
 सुमित्रधा इति प्रादिसमासे (द्र. पाभा २-२-१८ वा ४) गतित्वाभावादव्ययादिस्वरत्वं
 (पा ६-२-२) । “ आतो मनिन् ” (पा ३-२-७४) इति विच् । “ वारुणो वै क्रीतः १५
 सोम उपनद्धः ” (तैसं ६-१-११) इति ब्राह्मणम् ॥

अस्मे इति ॥ कल्पः—“ अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णस्तुकां यजमानाय प्रयच्छति । तां ‘ स
 काले दक्षायविशस्य नाभिं कुक्षे ” (आपश्चौ १०-२६-७) इति ॥ अविलोमभिर्निर्मिततनुतुरूर्णस्तुका ।
 सा च शुक्ला ज्योतिःस्वरूपा । तत् ^{१०}ज्योतिः अस्मास्ववतिष्ठताम् ॥

सोमविक्रयिणीति ॥ कल्पः—“ कृष्णामूर्णस्तुकामग्निः क्लेदयित्वेदमहं सर्पाणां दन्दशुकानां २०
 ग्रीवा उपग्रथनामीत्युपग्रथ्य ^{११}तथा सोमविक्रयिणं विध्यति सोमविक्रयिणि तम इति ” (आपश्चौ
 १०-२६-१०) इति ॥ मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—“ अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव
 यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति ” (तैसं ६-१-१०) इति ॥ विपक्षे बाधपुरःसरं ग्रथनमन्त्र-
 सुत्पादयति—“ यदनुपग्रथ्य हन्याद्वन्दशुकास्तां समां सर्पाः स्युरिदमहं सर्पाणां दन्दशुकानां ग्रीवा
 उप ग्रथनामीत्याहाद्वन्दशुकास्तां समां सर्पा भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति ” (तैसं ६-१-१०) २५
 इति । कृष्णया विध्येत । तां समां तं संवत्सरं कृत्स्नम् । ‘ इदमहम् ’ इत्यादिमन्त्रेण सर्पदंशस्य परिहारः ॥

मित्र इति ॥ कल्पः—“ कौत्सात् राजानमादत्ते मित्रो न एहि सुमित्रधेति तं यजमानस्योरौ
 दक्षिणत आसादयतीन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नुशन्तं स्योनः स्योनमिति ” (बौश्चौ ६-१५) इति ॥
 शोभनं मित्रं सोमरूपं यस्य यजमानस्य स यजमानः सुमित्रस्तं दधाति पोषयतीति सुमित्रधाः । हे
 सोम, ^{१२}सुमित्रधाः त्वमस्माकं ^{१३}मित्रः प्रियो भूत्वा समागच्छ । हे सोम, ^{१४}इन्द्रस्य यजमानस्य ^{१५}दक्षिणम् ३०
^{१६}अस्मै ^{१७}आ ^{१८}विश । कीदृशम् ? ^{१९}उशन्तं कामयमानं ^{२०}स्योनं सुखकरम् । त्वमपि तादृशः ॥

६-६. मै—सोमविक्रयिणि तमोऽस्तु; तं—हे सोमविक्रयिन् त्वयि तमोऽस्तु ।

९. आ.क.हा—‘ सः ’ नास्ति । १०. आ.पा.हा—‘ तथा ’ नास्ति ।

[सोमक्रयः

इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणमुशन्नुशन्तं स्योनः स्योनः स्वान् भ्राजाङ्गारे बम्भारे
हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमन् ॥ ७ ॥

[ऊरुं द्वाविंशतिश्च]

इन्द्रस्य । ऊरुम् । एति । विश । दक्षिणम् । उशन् । उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् ।
५ स्वान् । भ्राज । अङ्गारे । बम्भारे । हस्त । सुहस्तेति सु-हस्त । कृशानविति कृश-अनो । एते ।
वः । सोमक्रयणा इति सोम-क्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् । मा । वः । दमन् ॥ ७ ॥

[तैसं १.२.५-६; कासं २.६; कपिसं १.१९; वासं ४.२६-२७]

यजमानस्य दक्षिण ऊरावासादयति—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ ‘ इन्द्रस्य ईश्वरस्य यजमानस्य
१० ‘ ऊरुं ’ दक्षिणम् ‘ उशन्तं वामेव कामयमानं त्वमेव कामयमानस्त्वं ’ स्योनः सुखस्त्वं ‘ स्योनं तादृशं तम्
‘ आ विश । *—स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । “ शमेश्वर ” इति नप्रत्ययः । “ ग्रहिज्या ” (पा ६.१.१६)
इत्यादिना वष्टेः संप्रसारणम् । “ देवा वै यः सोमम् ” (तैसं ६.१.११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्वानादिभ्यः सोमक्रयणान् परिददाति—‘ स्वान ’ इत्यादिना ॥ स्वानादयः सोमस्य
रक्षितारः देवाः । स्वानः शब्दयिता । स्वनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) । भ्राजत इति
भ्राजः दीप्तिमान् । स एवाच् (पा ३.१.१३४) । अंहसामरिः, अङ्गभावश्छान्दसः । यद्वा—अधि
१५ गत्याक्षेपे । अङ्गारिः अङ्गमाना अरयो यस्येत्यङ्गारिः पलायमानशत्रुः । बम्भारिः बम्भ्रम्य-
माणोऽरिः । तस्मिन्नेवाचि (पा ३.१.१३४) पृषोदरादिवात् (पा ६.३.१०९) रूपसिद्धिः ।
हस्तः हसनशीलः अनादृतशत्रुवीर्यः । सहर्वा आद्यन्तविपर्ययः । अभिभविता शत्रूणाम् । सुहस्तः
कल्याणपाणिः शोभनहस्तकृत्यो वा । कृशानुः नाशयिता शत्रूणाम् । कृश तनूकरणे । तस्मात्
आनुक्प्रत्ययः (उ ४५०) । यद्वा—कृशान् अनयति जीवयति इति अन्तर्भावित्यर्थत्वात्
२० अनितेः उग्रप्रत्ययः । यद्वा—कृशाः स्वल्पवीर्याः अनवः प्राणिनो यस्मिन् तादृशः । सर्वत्र
चात्र षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । (पा. ६.१.१९८) । “ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ”
(पा ८.१.७२) इति पूर्वपूर्वाविद्यमानता । हे स्वानादयः, एते सोमक्रयणाः, सोमः क्रीयते यैः
ते गवादयः वः युष्मभ्यं समर्पिताः रक्षार्थम् । अतः तान् यूयं रक्षध्वम् । युष्माभिरेते रक्षणीयाः ये
यूयं सोमं रक्षध्वम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । मा वः युष्मान् सोमक्रयणान् रक्षतः
२५ केचिदपि दमन् अहिंसिषुः । दम्भेच्छान्दसः च्छेरडादेशः । “ एते वाऽमुष्मिन् लोके सोममरश्चन् ”
(तैसं ६.१.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

स्वानेति ॥ कल्पः—“ अथ सोमक्रयणाननुदिशति स्वान भ्राजाङ्गारे बम्भारे हस्त सुहस्त
कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमन्निति ” (बौध्नी ६.१५) इति ॥ स्वानादयः
३० *—“ श (स्य?)मेश्वर ” इत्यनुपलब्धमूलम् । स्यमेः स्योनं व्युत्पिपादयिषन्ति भट्टभास्कराचार्या
इत्यत्रत्यात् व्याख्यानात् स्पष्टीभवति । वस्तुतस्तु ‘ सिक्वेष्ट्यु च ’ (उ २.९६) इत्यनेन सिक्वेष्ट्यादिके
नप्रत्यये स्योनशब्दः सिध्यति । “ च्छोः शङ्गुनासिके च ” (पा ६.४.१९) इत्यस्मिन्सूत्रे काशिकात्र
द्रष्टव्या । ‘ स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ’ इत्याकारं व्याख्यानं द्वादशपञ्चतौ ‘ स्वनः शब्दयिता ’ इत्यस्मात्पूर्वं
संभाव्यते । ७. तं.ति.—अस्येत्य । ८. तं—हननशीलः ।

सोमक्रयः]

सोमरक्षकाः । सोमः क्रीयते यैर्गवादिभिस्ते सोमक्रयणाः । हे स्वानादयः, तान् सोमक्रयणान् पालयत । केऽपि वैरिणो युष्मान् मा हिंसिषत । अत्र मूल्यभूतान् सोमक्रयणाननुदिश्य पश्चात् सोमस्वीकारो युक्तः । अत्रोक्तक्रमेण^१ “ मित्रो नः ”, “ इन्द्रस्योरुम् ” इति मन्त्रद्वयमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यते (तैसं ६.१.११) ॥
 “ इमं मन्त्रं व्याचष्टे—“ स्वान भ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽहरन् ” (तैसं ६.१.१०) इति । अधि अधिकं प्रभृतम् ॥ विपक्षस्वपक्षयोर्दोषतत्त्वसाधाने दर्शयति—“ यदेतेभ्यः ५
 सोमक्रयणाभ्यानुदिशोदक्रीतोऽस्य सोमः स्यान्नास्यैतेऽमुष्मिँल्लोके सोमं रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमक्रयणाननु-
 दिशति क्रीतोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुष्मिँल्लोके सोमं रक्षन्ति ” (तैसं ६.१.१०) इति । सोमं
 सोमयागफलम् ॥ अथ सोमस्वीकारस्य प्राप्तावसरत्वात् मन्त्रं व्याचष्टे—“ वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो
 मित्रो न एहि सुमित्रघा इत्याह शान्त्यै ” (तैसं ६.१.११) इति ।^२ बन्धनस्य वरुणपाशरूपत्वात्
 तद्युक्तः सोमो वारुणः । अतो वरुणवत् क्रूरत्वप्राप्तौ तच्छान्तये मित्रत्वं^३ प्रार्थ्यते ॥^४ ऊरुस्थानं पूर्वाचार— १०
 प्राप्तमित्याह—“ इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणमित्याह देवा वै यं सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण
 आऽसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाह ” (तैसं ६.१.११) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः —

“ सोमं जपेत् क्रयात् पूर्वं शुक्रं स्वर्णेन तत्क्रये ।

अस्मे स्वर्णमपादत्ते तप जप्यं क्रयेऽजया ॥ १ ॥

१५

अस्मे ज्यो स्वामिने दद्याच्छुक्लामूर्णास्तुकामथ ।

सोम विध्येत् कृष्णयोर्णास्तुकया क्रयकारिणम् ॥ २ ॥

मित्रः सोममुपादायेन्द्रस्योरावुपवेशयेत् ।

स्वान मूल्याननुदिशोदिमे^५ मन्त्रा नवोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

२०

“ क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्यं वाऽग्निमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लाभात् दशोक्तेश्च समुच्चयः ॥ ” (जैन्या १२.४.४) इति ॥

“ अजया क्रीणाति ” (तैसं ६.१.१०), “ हिरण्येन क्रीणाति ” (तैसं ६.१.१०), “ वाससा
 क्रीणाति ” (तैसं ६.१.१०) इत्यादीनि बहुनि सोमक्रयसाधनद्रव्याण्याम्नातानि । तेषां कार्यैक्याद्विकल्प
 इति चेत् । मैवम् । बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्यात् । “ दशभिः क्रीणाति ” (मैसं ३.७.७) इति २५
 संख्योक्तेश्च समुच्चयः ॥ अत्र सर्वाणि^६ यजुर्षीति नास्ति कश्चिच्छन्दोविशेषः^७ ॥

इति श्रीमन्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

११. आ.म.२.हा—अतोऽर्थक्रमेण । १२. तं.म.२—इमं तु । १३. तं—संनद्धस्य । १४. आ.पा.
 हा—प्रतिपादयति । १५. म.२—ऊरुस्थापनम् । १६. तं—दिशेदिति । १७—१७. आ.हा—यजुषिः ३०
 क—यजुषि नास्ति कश्चिच्छन्दोविशेषः ।

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृतां अनु ।

उर्वन्तरिक्षमन्विह्य-

उदिति । आयुषा । स्वायुषेति सु-आयुषा । उदिति । ओषधीनाम् । रसेन ।

उदिति । पर्जन्यस्य । शुष्मेण । उदिति । अस्थाम् । अमृतान् । अनु ।

उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि ।

५

सोममादायोत्तिष्ठति—‘उदिति’ अनवसानयानुष्टुभा । उच्छ्रन्दादयश्चन्द्रारोऽपि पादाः । ‘अस्थाम्’ इति वक्ष्यते, तेन ‘उद्’ इत्यस्य संबन्धः । आयुः सोमः । अयनीय-त्वादायुषोऽन्नस्य वा हेतुत्वात् । स एव विशेष्यते—‘स्वायुषा शोभनमायुर्देयमस्मिन्निति स्वायुः । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशेन त्वया सहाहम् ‘उद्’ ‘अस्थाम्’ उत्तिष्ठामि । छान्दसो लुङ् । “गातिस्था” (पा २-४-७७) इति सिचो लुक् । १० तदिदम् ‘ओषधीनां’ ‘रसेन सारेण’ ‘उद्’ अस्थाम् । ‘पर्जन्यस्य’ ‘शुष्मेण बलेन’ ‘उद्’ अस्थाम् । तदुभयस्यापि तदधीनत्वात् । किञ्च—‘अमृतान्’ अमरणान् देवान् ‘अनु’ लक्ष्मीकृत्य उद्दिश्य वा ‘व्या सह’ ‘उद्’ अस्थाम् अमरणान् देवान् कर्तुमिति यावत् । उत्तरपदाबुदात्तत्वे (पा ६-२-११६) पूर्ववत् रुवानुनासिकौ सांहितिकौ (पा ८-३-९, ३) । “देवता एवान्वारम्योत्तिष्ठति” (तैसं ६-१-११) इति ब्राह्मणम् ॥

१५

सोमवाहनमनोऽभिप्रैति—‘उरु’ इति गायत्र्यैकपदया ॥ विस्तीर्णमाकाशमनुगच्छ निर्बाधं गच्छेति । व्याख्याता चेयम् (तैसं १-१-२) । “अन्तरिक्षदेवत्यो ह्येतर्हि सोमः” (तैसं ६-१-११) इति ब्राह्मणम् ॥

ससमेऽनुवाके ‘सोमक्रयोऽभिहितः । अथ क्रीतं सोमं प्राचीनवंशे नेतुमष्टमे शकटारोपणं सोमस्योच्यते ॥

२०

उदायुषेति ॥ कल्पः—“अथैनमादायोपोत्तिष्ठति उदायुषा स्वायुषोदोषधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृतां अन्विति” (बौध्रौ ६-१५) इति ॥ ३ अथ ‘अमृतान्’ देवाननुलक्ष्याऽऽयुरादिविशेषण-विशिष्टेन सोमेन सह ‘उद्’ ‘अस्थाम्’ उत्तिष्ठामीति । ‘चिरजीवनमायुः । तत्रापि रोगालुपद्रवरहितं स्वायुः । तदुभयप्रदत्वात् सोमस्य तदुभयरूपत्वम् । ‘ओषधीनां’ ‘पर्जन्यस्य च सोमः सारः । इतरौषधिवत् भूमिविशेषे जायमानत्वात् वृष्ट्या वर्धमानत्वाच्च । चतुर्भिर्विशेषणैः पृथक् क्रियापदमन्वेतुं चत्वार उत्-शब्दाः ॥ अमृतशब्दानुशब्दयोरर्थमाह—“उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वारम्योत्तिष्ठति” (तैसं ६-१-११) इति ॥

२५

उर्विति ॥ कल्पः—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटयाभिप्रव्रजति” (आपश्रौ १०-२७-९) इति ॥ उत्थापनमारभ्य पुनर्भूमौ स्थापनपर्यन्तं सोमोऽन्तरिक्षाधार इत्यभिप्रायं दर्शयति—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो ह्येतर्हि सोमः” (तैसं ६-१-११) इति ॥

३०

१. आ.इ.पा.हा-सोमक्रयणमभिहितम् । २. क-प्राचीनवंशम् । ३. आ.हा-‘अथ’ नास्ति ; क-अहम् । ४. म२-उत्तिष्ठामि । ५. म२-चिरं जीवनमायुः ; आ.इ.पा.हा-जीवनमायुः ।

सोमस्य शकटारोपणम्]

-ऽदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदास्तस्माद्द्वामृषभो अन्तरिक्षममिमीत
वरिमाणं पृथिव्या आऽसीदद्विधा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि

अदित्याः । सदः । असि । अदित्याः । सदः । एति । सीद । अस्तस्माद् । द्याम् ।

ऋषभः । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः । एति । असीदत् ।

विश्वो । भुवनानि । सम्राडिति सम्-राट् । विश्वो । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति— ' अदित्याः ' इति ॥ ' अदित्याः ' देवमातुः ' सदः ' सदन्
लोकलक्षणं त्वम् ' असि ॥

तस्मिन् सोमं निदधाति— ' अदित्याः ' इति ॥ ' अदित्याः ' सदः ' सदन्स्थानीयमेतत्
कृष्णाजिनम् ' आ ' सीद उपविश अस्मिन् ॥

सोममुपतिष्ठते— ' अस्तस्मात् ' इति त्रिष्टुभा ॥ अमिमीत इति द्वितीयस्य पादस्यादिः, १०
अत एव न निहन्यते (पा ८.१.१८) । ' अस्तस्मात् ' स्तब्धां दृढामकरोत् । ' द्यां ' युलोकम् ।
' ऋषभः ' वर्षिता ' अन्तरिक्षम् ' अमिमीत मितवान् निर्मितवान् । ' वरिमाणं ' पृथिव्याः, वरिमाणम्
उरुत्वम् । " प्रियस्थिरं " (पा ६.४.१५७) इत्यादिना वरादेशः । यद्वा—वरिमाणं वारक-
त्वम् । " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ३.२.७५) इति मनिन् । उज्ज्हादिर्द्रष्टव्यः
(पा ६.१.१६०) । ' आसीदत् ' व्याप्तवान् वर्षणम् । ' विश्वो विश्वानि च ' भुवनानि भूतजातानि १५
' आसीदत् ' इत्येव । यद्वा—अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं च पृथिव्या अमिमीतेत्येव । विश्वानि
भुवनानि आसीददिति, अन्तर्भावितप्पर्थो वा आसादयति विश्वानि भुवनानीति । " शेष्ठन्दसि
बहुलम् " (पा ६.१.७०) इति लुक् । ' सम्राट् ' संगतदीप्तिः । " मो राजि समः कौ " (पा ८.३.२५) इति मकारः । यान्येवंविधानि ' तानि विश्वान्येव ' वरुणस्य वारकस्य सोमस्य
' व्रतानि वीर्याणि कर्माणि । त्वमेवेन्द्रो भूत्वा तथा तथा कृतवानित्यर्थः । " वारुण्यर्चाऽऽसादयति " २०
(तैसं ६.१.११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अदित्या इति ॥ बौधायनः— " तस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणात्यदित्याः सदोऽसीति । अदित्याः
सद आ सीदति कृष्णाजिने राजानम् । अथैनमुपतिष्ठतेऽस्तस्माद्द्वामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं
पृथिव्या आऽसीदद्विधा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति " (बौधौ ६.१५) इति ।
अपस्तम्बो द्वितीयकृतीयमन्त्रावेकीचकार (आपश्रौ १०.२७.१०) ॥ हे कृष्णाजिन, त्वम् ' अदित्याः ' भूमेः २५
' सदः ' स्थानम् ' असि । हे सोम, तस्याः ' सदः ' प्राप्नुहि । ' ऋषभः ' श्रेष्ठोऽयं सोमो यथा ' युलोको न
पतति तथा सत्त्वनं संचस्कार, ' अन्तरिक्षम् ' एतावदिति ' अमिमीत, ' पृथिव्याः ' वरिमाणं गुरुत्वं
आमिमीत । स ' सोमदेवः ' स्वमहिम्ना सम्यक् राजमानः विश्वानि ' भुवनानि ' आसीदत् व्याप्तवान् । ' विश्वो
' इत् ' तानि सर्वाण्येवोक्तानि कर्माणि सर्वावरकत्वेन वरुणनाम्नः सोमस्य ' व्रतानि व्रतवञ्चयितानि ॥

६. आ.इ.पा.द्वा-छिद्रे । ७. तं-युलोकात् । ८. तं-चकार ।

तैसं १९

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु हत्सु(१)क्रतुं वरुणो विश्वग्निं
दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रावु-

वनेषु । वीति । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्स्वित्यर्वत्-सु । पयः । अघ्नियाम् ।

हत्स्विति हत्-सु (१) । क्रतुम् । वरुणः । विश्वु । अग्निम् ।

दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ । उदिति ।

- सोमं वाससा वेष्टयति—‘ वनेषु ’ इति त्रिष्टुभा ॥ ‘ वाजम् ’ इति द्वितीयस्यादिः, ‘ हत्सु ’ इति तृतीयस्य, ‘ दिवि ’ इति चतुर्थस्य ॥ ‘ वनेषु वृक्षेषु वृक्षपण्डेषु वा ‘ अन्तरिक्षं भूताकाशं ‘ वि ‘ ततान विस्तारितवान् । ‘ वाजं वेगम् ‘ अर्वत्सु अश्वेषु वि ततान । “ अर्वणखसा-वनजः ” (पा ६.४.१२७) इति त्रिदेशः । ‘ पयः क्षीरम् ‘ अघ्नियासु गोषु वि ततान ।
१०. अहन्तव्या अघ्नियाः । “ अघ्न्यादयश्च ” (उ ५६१) इति निपात्यते । ‘ हत्सु हृदयेषु ‘ क्रतुं विज्ञानं वि ततान । ‘ वरुणः वरुणशब्दवाच्यः सोमः ‘ विश्वु मर्त्येषु ‘ अग्निं विततान । ‘ दिवि ‘ सूर्यम् ‘ अदधात् स्थापितवान् । ‘ सोमं क्त्वारूपमात्मानं ‘ अद्रौ अदधादित्येव । त्वमेव यथैतत् सर्वमकरोः तथा वाससा आत्मानं वेष्टयामीति ॥

- प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ अदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवेतत् ”
- १५ (तैसं ६.१.११) इति ॥ द्वितीयमन्त्रसाध्यं यदासादनं तदेव तृतीयमन्त्रेणापि कर्तव्यमित्यमुमर्थं हेतुपन्यास-पुरःसरं विधत्ते—“ वि वा एनमेतदर्धयति यद्धारुणं सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चाऽऽसादयति स्वयैवेन देवतया समर्धयति ” (तैसं ६.१.११) इति । उपनद्धः सोमो वरुणः, यद्विपये “ मित्रो न एहि ” (तैसं १.२.७) इति मन्त्रं पठन् मैत्रं करोतीति “ यदस्ति, एतेनैनं ” सोमं न्यर्धयति समृद्धिहीनं करोति, वारुण्यर्चां तु समर्धयति ॥

२०. वनेष्विति ॥ कल्पः—“ अथैनं वाससा परितनोति वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु हत्सु क्रतुं वरुणो विश्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्राविति ” (बौध्रौ ६.१५) इति ॥ ‘ विततान ’ इति प्रतिवाक्यमन्वेति । वरुणनामकः सोमदेवो जगदीश्वरेणाभिः सर्वं निर्मेमे । तत् किम् ? ‘ वनेषु वृक्षमध्येषु ‘ अन्तरिक्षम् अवकाशं ‘ वि ‘ ततान । “ ‘ अर्वत्सु वाजिषु ‘ वाजं गतिविशेषम् ”, ‘ पयः गोषु, हृदयेषु चित्तेषु ‘ क्रतुं संकल्पं, ‘ विश्वु प्रजासु जाठराग्निं “ भौमाग्निं वा ”, ‘ युलोके ‘ सूर्यं, पर्वते सोम-वल्लीम् ‘ अदधात् अस्थापयत् ॥ अनेन मन्त्रेण कर्तव्यं विधत्ते—“ वाससा पर्यान्हति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरैवेन देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसामपहत्यै ” (तैसं ६.१.११) इति ॥ मन्त्रार्थो लोकप्रसिद्ध इत्याह—“ वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्स्वित्याह वाजम् अर्वत्सु पयो अघ्नियास्वित्याह पयो अघ्नियासु हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि क्रतुं वरुणो विश्वग्निमित्याह वरुणो हि विश्वग्निं दिवि सूर्यमित्याह दिवि हि सूर्यं सोममद्रावित्याह प्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मादेवमाह ” (तैसं ६.१.११) इति । अद्रिशब्देनात्र पाषाणबहुलो गिरिविबक्षितः । पाषाणसंधिषु सोमस्योत्पत्तेः । यजमानस्तेषु पाषाणेषु सोमं प्राप्नोति ॥

१. तै-द्वितीयस्य पादस्यादिः ।

९-९. उ.पा.भा-यदेनम्; हा-यदेतेनैनम् । १०. क-किम् । ११-११. इ.उ.तै.पा.भा-‘ अर्वत्सु...गतिविशेषम् ’ नास्ति । आ.क.-अर्वत्सु वाजिषु वाजं वेगं गतिविशेषम्; म२- वाजं वेगमश्वेषु । १२-१२. आ.क.हा-‘ भौमाग्निं वा ’ नास्ति ।

सोमस्य शक्टा रोपणम्]

दु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उस्मावेतं धूर्षाहावनश्च अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ

उ । त्वम् । जातवेदसमिति जात-वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ।

उस्मौ । एतौ । इतम् । धूर्षाहाविति धूः-साहौ । अनश्च इति । अवीरहणाविच्छवीर-हणौ ।

ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्म-चोदनौ ।

५

सौर्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात् प्रत्यानह्यत्पूर्वग्रीवम्— उदु त्वम् इति गायत्र्या ॥ त्वं तं
जातवेदसं जातानां वेदितारम् । “ गतिकारकयोरपि ” (ब्र.उ ६.७६) इत्यमुप्रत्ययः* ।
जातप्रज्ञानं वा । सूर्यं देवं देवनादिगुणयुक्तं उद् वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति केतवः रक्षयः दृशे
द्रष्टुम् । “ दृशे विरूपे च ” (पा ३.४.११) इति निपात्यते । विश्वाय विश्वायेम् । विश्वं
लोको यथा एनं पश्येत् तदनुरूपमुद्बहन्ति । स्मैभावाभावश्छान्दसः । क्रियमाणेन का संगतिः १०
उच्यते— एतस्य कर्मणः “ सामर्थ्यादेनदेवं भवतीति ” ॥

सोमवाहनावानीयमानौ प्रतिमन्त्रयते— उस्मौ इति विगर्जकपदया यजुरन्तया ॥ हे उस्मौ
बलीवदौ, एतम् आगच्छतम् । धूर्षाहौ धूर्षाहौ धुरः सोढारौ धुरं वोढुं समर्थौ । “ छन्दसि सहः ”
(पा ३.२.६३) इति ण्विः । पूर्ववत् पत्वम् (पा ८.३.५६) । अनश्च अश्रुवर्जितौ
अश्विनौ सन्तावागच्छतम् । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । १५
यद्वा—अनसि शकटे वोढृत्वेन श्रुतौ विख्यातौ । क्षिपि (पा ३.२.७६) तुगभावश्छान्दसः ।
अनो वोढृत्वेन श्रुतौ वा । श्रयतेः क्षिपि (पा ३.२.७६) वर्णव्यत्ययः तुगभावश्छान्दसः ।
अवीरहणौ अहिंसकौ दान्तौ सन्तौ । यजुरादित्वात् निहन्त्यते । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्म अनम्,
तत्साधनत्वादिह सोम उच्यते । तस्य चोदनौ प्रस्थापयितारौ सन्तौ । कर्तरि करणे वा ल्युटि
(पा ३.३.११३) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥ २०

उदिति ॥ कल्पः— “ उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात्^{१३} प्रत्यानह्यत्पूर्वग्रीवं
बहिःप्यात् विशसनम् ” (भाष्यश्रौ १०.२७.१०) इति ॥ सः मन्त्र एव पठ्यते— “ उदु त्वं जातवेदसं
देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ” इति ॥ केतवः रक्षयः त्वं तं परोक्षं जातवेदसम् उत्पन्नस्य
सर्वस्य जगतो वेत्तारं सूर्यं देवम् उद् वहन्ति ऊर्ध्वप्रदेशं प्रापयन्ति । “ किमर्थम् ? विश्वाय दृशे
सर्वस्य जगतो दर्शनार्थम् ॥ सौर्यमन्त्रेण रक्षांसि निवार्यन्त इत्याह— “ उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा २५
कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति रक्षसामपहत्यै ” (तैस ६.१.११) इति ॥

उस्माविति ॥ कल्पः— “ अथ सोमवाहनावानीयमानौ प्रति मन्त्रयते उस्मावेतं धूर्षाहावनश्च
अवीरहणौ ब्रह्मचोदनाविति ” (भाष्यश्रौ ६.१५) इति ॥ हे उस्मौ बलीवदौ, एतम् आगच्छतम् ।
कीदृशौ ? धूर्षाहौ भारं सहमानौ अनश्च अनसि शकटे श्रुतौ ख्यातौ अवीरहणौ वीरं शकटस्थितं
सोममबाधमानौ ब्रह्मचोदनौ, ब्रह्म अन्नम्, कृषिद्वारेणाश्वप्रवर्तकौ । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह— “ उस्मावेतं ३०
धूर्षाहावित्याह यथायजुरेवैतत् ” (तैस ६.१.११) इति ॥

* — “ गतिकारकोपपदयोः... ” (उ ६.७६) इत्यनेन असिर्विधीयते । ऋग्वेद १.४४.१ इत्यत्र
साम्यणाचार्यैरपि “ गतिकारकयोरपि... इति अमुन् ” इत्येव व्याख्यातम् । २-२, त्रि-सामर्थ्यादेतं एवं वहन्ति ।

१३. आ.म.२.हा— ‘ पुरस्तात् ’ नास्ति । १४. इ.उ.प्रां.भा.हा— ‘ किमर्थम् ’ नास्ति । १५. इ.
उ.पा.भा.हा— ‘ शकटे ’ नास्ति ।

३५

[सोमस्य शकटारोपणम्

वरुणस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः ॥ ८ ॥

[ह्रस्व पञ्चत्रिंशच्च]

वरुणस्य । स्कम्भनम् । असि । वरुणस्य । स्कम्भसर्जनमिति स्कम्भ-सर्जनम् ।

असि । प्रत्यस्त इति प्रति-अस्तः । वरुणस्य । पाशः ॥ ८ ॥

५ [मैसं १-२-६; कासं २-६-७; कपिसं १-१९, २-१; वासं ४-२८-३३]

दक्षिणं युनक्ति—‘वरुणस्य’ इति ॥ ‘वरुणस्य’ स्कम्भनं स्कम्भनमुत्पादयिता त्वम्
‘असि’ यागद्वारेण । यद्वा—वरुणस्य वरणीयस्य वारयितुर्वा सोमस्य स्कम्भनं धारयिता असि ॥शम्यामवगूहति—‘वरुणस्य’ इति ॥ ‘वरुणस्य’ सोमस्य स्कम्भनं स्कम्भः अविचलितमव-
स्थानं तस्य सर्जनम् उत्पादयिता च ‘असि’ त्वदधीनत्वात् स्कम्भनस्य ॥१० योक्त्रेण बध्नाति—‘प्रत्यस्तः’ इति ॥ ‘प्रत्यस्तः’ उत्क्षिप्तः ‘वरुणस्य’ पाशः त्वमसि ।
यद्वा—त्वया बन्धने कृते वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तः ॥

॥ इति द्वितीयेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

वरुणस्येति ॥ बौधायनः—“तयोर्दक्षिणं पूर्वं युनक्ति वरुणस्य स्कम्भनमसीति । वरुणस्य
स्कम्भसर्जनमसीति शम्यामवगूहति । प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रम्” (बौधौ ६-१५) इति ।१५ आपस्तम्बः—“वरुणस्य स्कम्भनमसीति शम्यां ‘प्रतिमुच्योस्त्रावेतं धूर्षाहावित्यनङ्वाहायुपाज्य’^{१०} वरुण-
मसीति ‘योक्त्रपाशं परिहृत्य’^{११} प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति” (आपश्चौ १०-२८-१)
इति ॥ शाखान्तरानुसारेण “वरुणमसि” (मैसं १-२-६, कासं २-७, कपिसं २-१) इत्युक्तम् ।
एतच्छाखानुसारेण ‘वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि’ इति द्रष्टव्यम् । युगच्छिद्रे प्रक्षेप्यः शङ्कुः शम्या । हे
शम्ये, त्वं ‘वरुणस्य’ उक्षणो निवारणीयस्य बलीवर्दस्य ‘स्कम्भनं’ निवारणं कुर्वती ‘असि’ । गलबन्धनसाधनं
२० योक्त्रम् । हे योक्त्र, त्वमपि पलायनानिवारणीयस्य शम्येव निवारणं सृजसि । दीर्घरज्जुः ‘पाशः’ । स च
‘प्रत्यस्तः’ शकटस्योपरि प्रसारितः ॥ एते त्रयो मन्त्राः स्पष्टार्था इति ब्राह्मणेनोपेक्षिताः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“उदायु सोममादायोरु गच्छेच्छकटं प्रति ।

अदि स्तृत्वाऽजिनं^{१२} सोममदित्याः सेति^{१३} सादयेत् ॥ १ ॥

२५ वने वस्त्रेण बद्ध्वोदु प्रत्यानहति चर्मणा ।

उत्सावनहुहोर्योगो वरु शम्यां विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥

वरु बद्ध्वा योक्त्रपाशं प्रति धानीमुपास्यति ।

अनुवाके ह्यष्टमेऽस्मिन् मन्त्रा एते दशोदिताः ॥ ३ ॥” इति ।

^{१२}अत्र मीमांसा नास्ति^{१३} ॥३० अथ छन्दः । ‘उदायुषा’ इत्यनुष्टुप् । ‘उरु’ इत्येकपदा गायत्री । ‘अस्तम्नात्’ इति,
‘वनेषु’ इति च त्रिष्टुभौ । ‘उदु त्यम्’ इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

१६. आ.पा.हा-प्रतिमोच्यो° ।

१७. तं-‘युपयुज्य’ ।

१८-१८. तं-योक्त्रेण संहृत्य ।

३५ १९. इ.उ.तं.पा.भां.म२-सत्त्वाजिनम् । २०. म२-संदिशेत् । २१-२१. इ.उ.पा.भां-‘अत्र मीमांसा
नास्ति’ नास्ति; तं.म२-अत्र विशेषविचारो नास्ति ।

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्]

प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा
परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो मा गन्धर्वो विश्वावसुरा

प्रेति । च्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि । अभीति । धामानि । मा । त्वा ।

परिपन्थिनि परि-परी । विदन् । मा । त्वा । परिपन्थिन इति परि-पन्थिनः । विदन् ।

मा । त्वा । वृकाः । अघायव इत्यघ-यवः । मा । गन्धर्वः । विश्वावसुरिति विश्व-वसुः । एति । ५

शकटेन सोमं प्रच्यावयति—‘प्रच्यवस्व’ इति तिसृभिः ॥ तत्र प्रथमा षट्पदा अति-
जगती । ‘प्र च्यवस्व’ प्रकर्षेणास्मात् देशात् गच्छ ‘भुवः भुवनस्य’ पते सोम । “ षष्ठ्याः
पतिपुत्रं ” (पा ८-३-५३) इत्यादिना सचम् । “ सुवामन्त्रितं ” (पा २-१-२) इति
पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते (पा २-१-२ वा १) । ‘विश्वानि’ धामानि
गन्तव्यानि स्थानानि ‘अभि’ लक्ष्याकृत्य गच्छ । “ अन्तिमाने ” (पा १-४-९१) इति १०
कर्मप्रवचनीयत्वम् । किञ्च—तथा गच्छन्तं त्वां ‘परिपरी’ ‘मा’ ‘विदन्’ मा प्रापत् । विन्दतेलेडि
लुदित्वादङ् (पा ३-१-५५) । “ छन्दसि परि ” (पा ५-२-८९) इत्यादिना पर्यवस्थातरि
निपात्यते । योऽध्वन्याक्रम्य बाधते स पर्यवस्थाता । स विश्वावसुर्गन्धर्वोऽभिप्रेतः यः पूर्वं सोमं
पर्यमुष्णात् । ब्राह्मणं च भवति—“ मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममाह्वियमाणं गन्धर्वो
विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोषाय ” (तैसं ६-१-११) इति । स इदानीं त्वां मा १५
विददिति । किञ्च सर्व एव ‘परिपन्थिनः’ विश्वावसोरन्येऽपि त्वां ‘मा’ ‘विदन्’ । तेनैव निपात्यते
(पा ५-२-८९) । किञ्च—‘वृकाः’ आदाय गन्तारः । कुक वृक आदाने । इगुपधात्वः
(पा ३-१-१३५) । ‘पचाद्यच्’ (वा ?) (पा ३-१-१३४) । ‘पुषादिर्द्रष्टव्यः’ । ‘अघायवः’
अघं पापं वधादिकं तवेच्छन्तः । “ छन्दसि परेच्छायाम् ” (द्र.पामा, काशिका ३-१-८)
इति क्यच् । “ अश्वाघस्यात् ” (पा ७-४-३७) इत्यात्वम् । येऽध्वनि पीडां कुर्वन्तोऽन्यत्र बाधितुम् २०
अध्वनोऽपनयन्ति ते त्वां मा ‘दधत्’ मा आत्मसत्कार्षुः । दध पाठने । छन्दसः च्छेदः । एवं
तु वक्ष्यमाणस्यैकवचनस्य ‘विपरिणामेन संबन्धः’ छिष्टः स्यात् । तस्माद्वृका अपि त्वां मा
विदन्नित्येव । किञ्च—विश्वावसुनामा ‘गन्धर्वः’ त्वां ‘मा’ दधत् परिपरी च मा भूत्, आदधिता च मा
भूत् इति द्वयस्य निषिध्यते । चतुर्थपादो विवृद्धाक्षरः ॥

‘अष्टमे सोमस्य शकटस्रोपणमुक्तम् । आरोपितस्य नवमे गमनमुच्यते ।

२५

प्रेति ॥ बौधायनः—“ सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्तायां प्रच्यावयन्ति प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वा-
न्यभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो मा गन्धर्वो
विश्वावसुरा दधच्छयेनो भूत्वा परा पत यजमानस्य नो गृहे देवैः संस्कृतमिति प्रदक्षिणं राजानं परि-

१. तं.ति-प्रकर्षेणात्मनास्मात् । २. तं.ति-‘सर्वे’ इत्यस्यानन्तरं ‘ते’ । *पचाद्यचि वृका
इत्यत्र गुणाभावश्चिन्त्यः । *‘वृषादिर्द्रष्टव्यः’ (पा ६-१-२०३) इति पाठः संभाव्यते । तेन वृका ३०
इत्यस्याशुदात्तत्वं सेत्स्यति । ३. मै-‘अघायवः’ नास्ति । ४. तं.ति-‘वचनान्तस्य’ । ५-५. ति-विपरिणामः ।

१. क.म२-‘अष्टमे’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अनुवाके’ ।

[सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्]

अथ द्वितीया—‘ श्येनः ’ इत्यनुष्टुप् । अत्र तृतीयः पादो हसिष्ठः, चतुर्थो वर्णिष्ठः ॥ ‘ श्येनः ’ इव शीघ्रः ‘ भूत्वा ’ परा ‘ पत ’ निःसंकटं गच्छ अस्मदीयस्य ‘ यजमानस्य ’ गृहे प्राग्गंशे । तत्र ‘ देवैः ’ ऋत्विग्भिः ‘ संस्कृतम् ’ आसन्दीस्थानम् । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदानोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४७) ॥

अध्वर्युयजमानौ गच्छतः—‘ यजमानस्य स्वस्त्ययनी ’ इति ॥ स्वस्त्ययनमविनाशप्रापणं तद्वान्

- ५ असि । ‘ यजमानस्य स्वस्त्ययनकारी ’ असि, हे सोम । यद्वा ‘ स्मरितमद् अयनम् आश्रयः, तद्वान् । अविनश्वराश्रयत्वात् यजमानस्याप्यविनश्वराश्रयोऽसीति यावत् । सर्वथा “ परादिभ्योऽपि बहुलम् ” (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वम् । सतिशिष्ट्यादीनि स्वस्य (पा ६-१-१५८ वा ९) ।

अथ तृतीया — ‘ अपि पन्थाम् ’ इत्यनुष्टुप् । केचिदाहुः — “ प्रथमा भूतिर्नृपदा ।

- यजमानस्य स्वस्त्ययनी ’ इत्यादिका तु पञ्चपदा पङ्क्तिः ” इति ॥ अपि च वयं ‘ अपि ’ पन्थां

- १० ‘ पन्थानम् ’ अगस्महिं संप्राप्ताः त्वत्प्रसादेन सोम । कीदृशम् ? ‘ स्वस्तिगां, स्वस्ति अविनाशं गम्यते येन वहन्ति । अथैतावज्जसोपसंक्रामतोऽध्वर्युर्यजमानश्च यजमानस्य स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगामनेहसं येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ” (बौध्रौ ६-२६) इति । आपस्तम्बो ‘ मन्त्रद्वयं त्रेधा विभजति—“ प्र च्यवस्व भुवस्पत इति प्राञ्चोऽभिप्राय प्रदक्षिणमावर्तन्ते । श्येनो भूत्वा परा ‘ पतेत्पथ्यं राजानमभिमन्त्रयते । अपि पन्थामगस्मदीत्यध्वर्युर्यजमानश्च दक्षिणेनोत्तरेण ‘ वा राजानमतिक्रामतः ”

- १५ (आपश्रौ १०-२९. १-३) इति ॥ भृशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्नुपलक्ष्यन्ते । तेषां च भूतानां पालकत्वात् पतिः सोमः । हे ‘ भूतपते सोम, ‘ विश्वानि ‘ धामानि प्राचीनवंशहविर्धानादिस्थानानि अभिलक्ष्य प्रकर्षेण ‘ च्यवस्व गच्छ । ‘ परिपरी मार्गे बाधकस्तस्करप्रभुः स त्वां ‘ मा जानातु । ‘ परिपन्थिनः तद्भूत्यास्तेऽपि त्वां ‘ मा जानन्तु । ‘ वृकाः अरण्यस्थानः । अद्यं पापं वधरूपमिच्छन्तीति ‘ अघायवः । तेऽपि त्वां ‘ मा जानन्तु । ‘ विश्वावसुः ‘ गन्धर्वः स्वर्गमार्गे सोमस्यापहर्ता । सोऽपि त्वां ‘ मा ‘ वा ‘ दधत्

- २० मा प्रतीक्षताम् । हे सोम, त्वं श्येनवदुत्पतनसमर्थो ‘ भूत्वा अस्मद्यजमानस्य ‘ गृहे प्राचीनवंशे ‘ परा ‘ पत शीघ्रं गच्छ । देवसदृशैरध्वर्युप्रभृतिभिः तवोपवेशनायाऽऽसन्दीरूपं स्थानं ‘ संस्कृतम् । स्वस्ति श्रेयोरूपो यज्ञः तस्यायनं प्राप्तिस्तदस्यास्तीति ‘ स्वस्त्ययनी यजमानस्य यज्ञप्रापकः ‘ असि । अपि च वयं पन्थानम् अनुष्ठानरूपम् ‘ अगस्महि प्राप्ताः । ‘ कीदृशम् ? ‘ स्वस्तिगां ‘ श्रेयःप्रापकम् । ‘ अनेहसं, नकारस्य व्यत्ययेन हकारः, अनेनसं पापरहितम् । ‘ येन पथा ‘ विश्वाः ‘ द्विषः ‘ सर्वां वैरिणः ‘ परि ‘ वृणक्ति सर्वतो

- २५ वज्रयति । किंच येन पथा द्रव्यं लभते तादृशं पन्थानं प्राप्ताः ॥ प्रथममन्त्रे यथोक्तमर्थं प्रसिद्धतया स्पष्टयति—“ प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां ह्येष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्याह विश्वानि ह्येषोऽभि धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममाहियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोषाय ” (तैसं ६-१-११) इति । पूर्वं गन्धर्वेण सोमस्यापहृतत्वादस्ति तस्करप्रसक्तिः । तस्मात् ‘ मा ‘ त्वा ’ इत्यादिकं वक्तव्यम् ॥ द्वितीयमन्त्रे स्वस्त्ययनीशब्देन यज्ञ-

- ३० प्राप्तिर्विवक्षितेत्याह—“ यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्थानवारम्भोऽनवच्छिद्यै ” (तैसं ६-१-११) इति ॥ तृतीयमन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

२. आ.क.—उक्तमन्त्रद्वयम् ।

३. आ.क.भां. हा—आवर्तते ।

४. म२—‘ पत ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ यजमानस्य नो गृहे ’ ।

५. क—हि ।

६. तं—मभिक्रामतः ।

७. तं—भूपते ।

८. क—कीदृशीम् ।

९. क—श्रेयःप्राप्तिकरीम् ; म२—श्रेयसः प्रापकम् ।

१०-१०. इ.उ.पा.भां.—विश्वाः परिद्विषः हा—जनः विश्वाः

- ३५ परिद्विषः ; क—जनः विश्वा द्विषः । ११. इ.उ.पा.भां.—‘ मा ’ नास्ति ।

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्]

दधच्छयेनो भूत्वा परा पतु यजमानस्य नो गृहे देवैः संस्कृतं

यजमानस्य स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगामनेहम्

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु

दधत् । श्येनः । भूत्वा । परेति । पतु । यजमानस्य । नः । गृहे । देवैः । संस्कृतम् ।

यजमानस्य । स्वस्त्ययनीति स्वस्ति-अयनी । अग्नि । अपीति । पन्थाम् । अगस्महि । ५

स्वस्तिगामिति स्वस्ति-गाम् । अनेहसम् । येन । विश्वाः । परीति । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ।

तादृशम् । ‘गाङ्गतौ’ इत्यस्मात् धातोः^६ विच् (पा ३.२.७४) । ‘अनेहसम् अपापं पापफलहितं पन्थानम् अगमाम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “वा गमः” (पा १.२.१३) इति सिचः कित्वादनुनासिकलोपः । “पथिमवृमुक्षामात्” (पा ७.१.८५) इत्यात्वं व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) द्वितीयायामपि भवति । यद्वा—“आशंसायां भूतवच्च”^{१०} (पा ३.३.१३२) इति लुङ् । तमपि पन्थानं गम्यास्म स्वस्तिगामनेहमम् । पुनश्च पन्था विशेष्यते । ‘येन पथा गच्छन्’ विश्वाः द्विषः विश्वान् द्वेष्टन् । लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । यद्वा—संपदादिः स्त्रियां क्विप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । ‘परि’ वृणक्ति परितो वर्जयति । किंच—‘विन्दते लभते च’ वसु धनं तं पन्थानम्^१ अगमाम् गम्यास्म वा ॥

राजानं प्रत्युपतिष्ठते—‘नमो मित्रस्य’ इति जगत्या ॥ सूर्यात्मना सोमः स्तूयते । १५
नमस्कारोऽस्तु तस्मै^१ मित्रस्य^२ वरुणस्य^३ चक्षसे चक्षुःस्थानीयाय । ‘महः चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २.३.६२) महते देवाय^४ तत्^५ ऋतं यज्ञं सपर्यत तस्मै देवाय सपर्ययं यज्ञमपि प्रयुङ्क्षम् । सपरः पूजायां कण्ड्वादिः । विभक्तिव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) वा चक्षुःस्थानीयं तं ऋतेन परिचरतेति । एवं नमस्कारेण यज्ञेन च महान् देव आराध्यत इत्युक्तम् । ‘अधुना स्तोत्रेणाप्याराधनीय इत्याह—‘दूरेदृशे दूरे सर्वदा दृश्यत इति दूरेदृक् । दूरे स्थित्वा सर्वं^{२०} पश्यतीति वा । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (पा ६.३.१४) इत्यल्लुक् । ‘देवजाताय जाता देवा यस्मिन् । “निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकोऽसुखादिभ्यः परवचनम्” (पा २.२.३६ वा ९) इति परनिपातः । ‘केतवे रश्मिमते, मन्त्रार्थीयो लुप्यते । यद्वा—‘केतुः प्रज्ञा, तद्धेतवे तदात्मने वा दिवः पुत्राय दीप्तेः पुत्रस्थानीयाय, सदा तत्प्रभवत्वात् । यद्वा—‘दिवो बुलेकस्य दुःखात् त्रायकाय । “षष्ठ्याः पतिपुत्र” (पा ८.३.५३) इत्यादिना^{२५} सत्वम् । ईदृशाय सूर्याय विश्वस्य संवित्रे शंसत शस्त्राणि कुरुत स्तुवतेति यावत् । एवं लिङ्गात् सूर्योपस्थानमिदं प्रतीयते, सोमोपस्थाने तु विनियुज्यते—“राजानं प्रत्युपतिष्ठते” इति । तत्र चक्षुःस्थानीयस्य सूर्यस्य नमस्कारादिना चक्षुष्मान् देव आराधितो भवतीति आचार्यस्याभिप्रायः । इयं चोपपत्तिः—अत्र प्रकरणे ‘मित्रवरुणशब्दैः सोमवचनौ मन्त्रेषु प्रसिद्धौ । यथा—“मित्रो न एहि.” (तैसं १.२.७) इति सोम उच्यते । ३०

६-६. मै-इत्यतः । ७. मै-द्वेष्यान् । ८. तं.पं-सर्वतः । ९. तं.ति.पं-पन्थानम्^१ नास्ति । १०. तं.ति.पं.-मित्रावरुणं ।

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् सपर्यत दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत दूरेदृशे इति दूरे-दृशे । देवजातायेति देव-जाताय । केतवे दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥

५ मितेः त्रायते इति मित्रः । “ वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत्कीतः सोम उपनद्धः ” (तैसं ६.१.११) इति च । वरुण इतीदानीं सोमाभिधानम् । वर्णाधिः सर्वभक्षानि वरुणः । देवायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । अयं भावः—मित्रत्वादिगुणविशिष्टस्य महतो देवस्यास्य त्वम् चक्षुःस्थानीय [इति] सूर्याय नमस्कारादिकं कुरुतेति । अनेनैवामिप्रायेण “ राजानं प्रत्युप-तिष्ठते ” इति प्रतिशब्दः प्रयुक्तः । राजानं प्रति राजानमुद्दिश्य सूर्यमुपतिष्ठत इति विश्वामयविरुद्धम् ॥

१० नम इति ॥ कल्पः—“ अथाग्नेण शालां तिष्ठन्नोद्यमानं राजानं प्रति मन्त्रयते नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् सपर्यत दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसतेति ” (बौधौ ६.१६) इति ॥ अस्मिन् मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तुयते । मित्रस्य मित्राय नमः । कीदृशाय ? वरुणस्य स्वरश्चिभिर्जगदावृणते । पुनः कीदृशाय ? चक्षसे सर्वज्ञाय । हे ऋत्विजः, महः महते तस्मै देवाय देवप्रीत्यर्थं सपर्यत सपर्या सेवां कुरुत । किं कृत्वा ? तत् ज्योतिष्टोमरूपम् ऋतं सत्यमवश्यफलप्रदं कर्म कृत्वा । किंच सूर्याय शंसत सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृशाय सूर्याय ? दूरे दृश्यमानाय देवत्वेन जाताय केतवे अहो लक्षणभूताय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय ॥ अस्मिन् मन्त्रे वरुणशब्दाभिप्रायमाह—“ वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत्कीतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे इत्याह शान्त्यै ” (तैसं ६.१.११) इति । यः सोम उपनद्ध एष वरुणरूपः सन् यजमानमभिलक्ष्य समागच्छति अतो वरुणनमस्कारेण तत्कृतः उपद्रवः शाम्यति ॥

२० यद्यप्यग्नीषोमीयस्य पशोर्नायमनुष्ठानकालस्तथाऽपि प्रसङ्गात् तं पशुं विधित्सुः प्रसङ्गं तावद्दर्शयति—“ आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते तौ संभवन्तौ यजमानमभि सं भवतः पुरा खलु वावैष मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितः ” (तैसं ६.१.११) इति । ऋत्विजः प्राचीनवंशगतस्याऽऽहवनीयस्याग्नेः समीपं प्रति सोममानयन्ति । स च सोमोऽग्निना समेत्य प्रतिष्ठितो भवति । तौ चाग्नीषोमौ परस्परं यदा संगच्छेते तदा यजमानमभिलक्ष्य संगतौ भवतः । तदेतदवगम्य किल पुरा यो दीक्षितः स एष यज्ञार्थं स्वात्मानमेवाऽऽलभ्य पशुत्वेनोपाकृत्य प्रचरति, सोऽयं प्रसङ्गः ॥ इदानीं विधत्ते—“ यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्कयण एवास्य सः ” (तैसं ६.१.११) इति । अस्य यजमानस्य पश्चालम्भ आत्मनिष्कयणः । “ पशुं मूल्यत्वेनाग्नीषोमाभ्यां दत्त्वा तयोः ” स्वभूतमात्मानं निष्क्रीणाति ॥ अत्र हविःशेषभक्षणं पूर्वपक्षतया निषेधति—“ तस्मात् तस्य नाऽऽश्वं पुरुषनिष्कयण इव हि ” (तैसं ६.१.११) इति । यस्मादयं पशुः पुरुषस्य मूल्यमिव तस्मात् तस्य पशोः संबन्धि हविर्न भक्षणीयं तद्वक्षणे मूल्यनाशप्रसङ्गात् ॥ सिद्धान्तमाह—

३० “ अथो खल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वात्रेण एवास्य स तस्माद्वाश्यम् ” (तैसं ६.१.११) इति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अभिज्ञास्तु अग्नीषोमार्थमिन्द्रो

१२-१२. इ.उ.त.पा.भा.म.२-‘ पुनः...सर्वज्ञाय ’ नास्ति । १३. आ.क.हा-तत्त्वतः । १४-१४. आ.क.-पशुं मूल्यत्वेनाग्नीषोमाभ्यां दत्त्वा तेन तयोः ; इ.पा.भा.हा-पशुं मूल्यमेवाग्नीषोमाभ्यां दत्त्वा तयोः ; उ-‘ पशुं ...तयोः ’ नास्ति । १५. इ.त.पा.भा.हा-हविःशेषम् ; उ-‘ हविःशेषभक्षणम् ’ नास्ति । १६. उ-‘ मूल्यमिव ’ नास्ति ; क.हा-मूल्यमेव ।

सोमोन्मानम्]

वरुणस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमस्युन्मुक्तो वरुणस्य पाशः ॥ ९ ॥

[मित्रस्य त्रयोविंशतिश्च]

वरुणस्य । स्कम्भनम् । असि । वरुणस्य । स्कम्भसर्जनमिति स्कम्भ—सर्जनम् । असि ।

उन्मुक्त इत्युत्—मुक्तः । वरुणस्य । पाशः ॥ ९ ॥

[मैसं १-२-६; कामं २-७; कपिं २-१; वासं ४-३४-३७]

शकटमुदगीषमुपस्तम्भयति—‘ वरुणस्य स्कम्भनम् असि ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १-२-८) । इह त्वयं विशेषः— ईषाया उपस्कम्भनमभिधेयम्, तत्र तु गौः ॥

शम्यामुद्वृहति—‘ वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि ’ इति ॥ व्याख्यातमेतत् (तैसं १-२-८) । अत्रापि स एवार्थः ॥ सर्जनं विसर्जनं वेदितव्यम् ॥

योक्त्रमपनयति—‘ उन्मुक्तो वरुणस्य पाशः ’ इति ॥ अपनीतोऽसीत्यर्थः । यद्वा— १०
चय्यपनीते ‘ वरुणस्य पाशः ’ उन्मुक्तः भवतीति ॥

॥ इति द्वितीये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वृत्रं हतवान् इत्याहुः । अयं वृत्तान्तो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके “ त्वष्टा हतपुत्रः ” (तैसं २-५-२) इत्यस्मिन्नुवाके प्रपञ्चितः । यस्मादग्नीशोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवांस्तस्मादग्नीपोमीयपश्चालम्भो यः सोऽस्य यजमातृस्य वैरिवासी । अस्मात् तदीयं “ हविर्भक्षणियम् ॥

एवं “ प्रास्विकं परिसमाप्य प्रकृतमेव ‘ नमो मित्रस्य ’ इति मन्त्रं विनियुङ्क्ते—“ वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवेन देवदत्तं चरति ” (तैसं ६-१-११) इति । उपनद्धस्य सोमस्य वरुणो देवता । पश्चिमार्धे नमस्काराद्युपचारः । तद्धो वरुणमन्त्रेण तदनुष्ठानं युक्तम् । अथ प्रास्विके सोममासन्धां प्रतिष्ठप्य तस्मिन् काले, “ एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम् ” (तैत्रा २-५-८) इत्येतया, “ तत्त्वा यामि ” (तैसं २-१-११) इत्येतया वा वारुण्यर्चोपस्थानरूपं “ परिचरणं कर्तव्यम् ॥

घरुणस्येति ॥ बौधायनः—“ अथैतत् सोमवाहनमग्नेः शम्यामुद्वृहतिमुपस्तम्भयति । तदुपस्तम्भयति * वरुणस्य स्कम्भनमसीति । वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति “ शम्यामुद्वृहत्युन्मुक्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रम् ” (बौधायन ६-१६) इति । आपस्तम्बः (१०-२९-८) तु “ शम्यायोक्त्राभिधानीनां क्रमेणोच्योचनं मन्यते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ प्र च्य प्राग्वंशगमनं श्येनोऽध्वर्युस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यतिक्रम्य राजानं नम एनं प्रसीक्षते ॥

वस्त्रयेण शम्यास्त्रिन् मुखेत् ससात्र मन्त्रकाः ॥ १ ॥ ” इति ॥

अत्रापि नास्ति मीमांसा ॥

अथ छन्दः ॥ “ प्र च्यवस्व ” इति षट्पदाऽतिजगती । ‘ श्येनो भूत्वा ’, ‘ अपि पन्याम् ’ इत्येते ३०
अनुष्टुभौ । ‘ नमो मित्रस्य ’ इति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये-वेदार्थप्रकाशे कृष्णसुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

१७-१७. आ.इ.उ.तं.पा.भां.म२.हा-हविर्भक्षणियमेव ।

१८. इ.उ.पा.भां.हा-परिभ्रमणम् ।

* [बौधायने ‘ मनोऽग्नेः ’ इति ।]

* [बौधायने ‘ स्तम्भोति ’ इति ।]

१९. क-शम्यामुद्वृहत्यात् ॥ ३५

[बौधायने ‘ शम्यामुद्वृहत्यु ’ ।]

२०. इ.उ.पा.भां.हा-‘ तु ’ नास्ति ।

तैसं १९॥

[आतिथ्येष्टिः

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि
विष्णवे त्वाऽग्नये त्वा रायस्पोषदाब्ने विष्णवे त्वा
श्वेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा

अग्नेः । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । सोमस्य । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा ।
५ अतिथेः । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । अग्नये । त्वा । रायस्पोषदाब्ने इति रायस्पोष दाब्ने ।
विष्णवे । त्वा । श्वेनाय । त्वा । सोमभृत इति सोम भृते । विष्णवे । त्वा ।

- आतिथ्यं निर्वपति—‘अग्नेरातिथ्यमसि’ इत्यादिभिः ॥ “अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवति”
(नि ४.५) इति यास्कः । अतेरिथिन् (उ ४.५०) । अतिथये इदमातिथ्यम् । “अतिथेर्यः”
(पा ५.४.२६) । अत्र सर्वदेवतात्मनो विष्णोरंशभूता एते अग्न्यादयो रात्रि गृहमागते आगता
१० भवन्ति । ते च केवलं निर्वपणविशेषणतयोपादीयन्ते । यथा—“यदग्नावग्नि मथित्वा प्रहरति
तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते” (तैसं ६.२.१) इति । अत्र नाग्नेर्हविषा संबन्धः । ण्वमेते
अग्न्यादयो न हविर्भजन्ते, विष्णोरेव केवलस्य सर्वदेवतासमष्टिरूपस्य हविषा संबन्धः । ननु
निर्वपणमन्त्रेष्वग्न्यादयोऽपि प्रतीयन्ते, तत्कथं केवलं विष्णुः स्यात् हविषः संबन्धी ? उच्यते
अग्न्यादिग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादन्वेषामपि रात्रा सहागतानामतिथीनाम्, अत्रागतानां मध्ये कैश्चिन्नि-
१५ र्वापः क्रियते इति । अत्र हि ब्राह्मणं “यावद्विषं राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य
आतिथ्यं क्रियते” (तैसं ६.२.१) इत्युक्त्वा “अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया
एवैतेन करोति” (तैसं ६.२.१) इत्यादिना अग्न्यादीनामुपलक्षणभूतानां हविषा संबन्धो
नास्तीति प्रतिपादयति । तत्राग्न्यादयस्तिस्त्रो देवताः विष्णुना व्यधिकरणभूता निर्दिष्टाः, अन्यास्तु
सामानाधिकरण्येन, आतिथ्यपदं च तयोर्मन्त्रयोर्नास्ति । तत्र वैचित्र्यकारणं मृग्यम् । मन्त्रार्थस्तु
२० निरूप्यमाणं द्रव्यमुच्यते । अग्नेः अग्न्यात्मनो विष्णवंशस्य आतिथ्यम् अतिथिप्रयुक्तं निर्वाप्यं
त्वम् असि, तत् त्वां विष्णवे हविषते निर्वपामि ॥ सोमस्य सोमत्तात्मनो विष्णवंशस्य । शेषं
समानम् ॥ अतिथिरतनशीलः, यः सदा गच्छति, आदित्य उच्यते वायुर्वा । समानमन्यत् ॥
रायस्पोषदावा नामाग्निविशेषः, तदात्मने विष्णवे त्वां निर्वपामि । रायो धनस्य पोषो रायस्पोषः ।
छान्दसः षष्ठ्या अलुक् । “षष्ठ्याः पतिपुत्र” (पा ८.३.५३) इति सत्वम् । तं ददातीति ।
२५ “आतो मनिन्” (पा ३.२.७४) इति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥
श्वेनः सोमभृद्देवताविशेषः । गायत्रीत्येके । श्वेनः शंसनीय इत्याहुः (नि ४.२४, उ २.१३) ।
श्वेनात्मना वा सोमं बिभर्तीति सोमभृत । गायत्रीपक्षे सोमं हरतीति सोमभृत ।
“ह्रप्रहोर्भृच्छन्दसि” (पा ८.२.३२ वा १) इति भत्वम् ॥

१-१. मै-यतः सर्वदा; ति-‘यः’ नास्ति । २. मै-श्वेनात्मा ।

आतिथ्येष्टिः]

नवमैऽनुवाके सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनमुक्तम् । दशमे तु समीपमागतस्यातिथिरूपस्य सोमस्य सत्कारायाऽऽतिथ्येष्टिरुच्यते ।

अग्नैरिति ॥ कल्पः—“ आतिथ्यं निर्वपत्यन्वारब्धायां पत्न्याम् । अथ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति प्रतिपदं कृत्वा । अग्नैरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति । एतामेव प्रतिपदं कृत्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति । एतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा ५ जुष्टं निर्वपामीति । एतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽग्नये त्वा रायस्पोषदान्ने विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति । एतामेव प्रतिपदं कृत्वा इयेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति । पञ्चकृत्वो यजुषा ” (बौध् ६.१६-१७) इति ॥ प्रकृतिगते “ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” (तैसं १.१.४) इत्येतस्मिन् मन्त्रेऽतिदेशात् प्राप्ते सति तत्रत्यदेवतापदस्यैवात्र पञ्चभिः पर्यायैरपोदितत्वात् पञ्चस्वपि साभिन्नं जुष्टं चानुषजति । अत्र विष्णुः एक एव हविषो देवता । अग्न्यादयस्तु तदनुचराः । अतः १० सततं गच्छतीत्यतिथिः । तदर्थं क्रियमाणं सत्काररूपं कर्म आतिथ्यम् । लोके स्वामिने दीयमानेन ब्रह्मणे तदनुचरा अपि परितुल्यन्ति । तस्मादत्राग्न्यादीनामिदं हविर्भवत्यातिथ्यम् । हे हविः, त्वमतिथिरूपस्य अग्नेः सत्काररूपम् असि । तादृशं त्वां विष्णुशब्दाभिधेयाय सोमाय निर्वपामि । ‘सोमस्य’ इत्यत्र प्रधानभूतः सोमो न त्वपरः कश्चित् तन्नामाऽनुचरः, अतिथिनामकोऽन्यः । रायस्पोषदावा धनसमुद्देर्दाता कश्चिदग्निनामकोऽन्यः । सोमं बिभर्ति पोषयतीति सोमभृत् इयेनामकोऽन्यः । एतावुभा- १५ बपि सोमस्य राशोऽतिप्रत्यासन्नानुचरावित्यभिप्रेत्य “ अग्नये त्वा ’, ‘इयेनाय त्वा ’ इति चतुर्थ्या त्वाशब्देन च प्रधानसमस्तया निर्विशेये ॥ मन्त्रान् व्याचिख्यासुरादौ कालविशेषसहितमातिथ्यं कर्म विधत्ते—“ यदुभौ विमुच्याऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं विच्छिन्नात् यदुभावविमुच्य यथाऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽन्यवान् भवत्यविमुक्तोऽन्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतत्यै ” (तैसं ६.२.१) इति । द्वयोर्बलीवर्दयोर्विमुक्तयोः सतोः सोमगमनरूपं कर्म सर्वथा परित्यक्तं भवति । आतिथ्यकर्म तु २० नोपक्रान्तम् । ततो यज्ञमध्ये यज्ञो विच्छिद्येत । अविमुक्तयोस्तु द्वयोर्गमनस्यासंपूर्णत्वादानागताय सोमाय आतिथ्यं कृतं भवेत् । एकस्मिन् विमुक्ते च विमुक्तत्वादेव गमनं संपूर्णं भवति । इतरस्य विमोकाभावात् पूर्वकर्मापि न त्यक्तम् । अतस्तस्मिन् काले निर्वापाद्यज्ञः संततो भवति ॥ निर्वापकालेऽध्वर्युमनु पत्न्याः शकटस्पर्शं विधत्ते—“ पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणह्यस्येशे पत्नियैवानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्नया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै ” (तैसं ६.२.१) इति । परीणत् २५ गृहं, तत्र भवं ब्रीह्यार्विव्रव्यं पारीणह्यं तस्येशाना पत्नी । किंच यज्ञः पुमान् पत्नी स्त्री इत्येतत् मिथुनम् ।

१. क-पर्यायैरापादितत्वात् । २-२. तं-दीयमाने ब्रह्मे एतदनुचराः । ३-३. आ.हा-अग्नये इयेनायेति । ४. आ.क.हा- उपक्रान्तम् ।

- किंच योऽयं पत्न्याः शकटस्य यज्ञाङ्गस्य स्पर्शः स यज्ञस्य विच्छेदराहित्याय भवति ॥ मन्त्रान् व्याचष्टे—
 “ यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनु-
 चराण्यभेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह
 त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या एवैतेन करोत्यभये त्वा रायस्पोषदाब्ने
 ५ विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति ”
 (तैसं ६.२.१) इति । सोमस्य भृत्यैरग्न्यादिभिः भृत्यान्तराणि गायत्र्यादीन्युपलक्ष्यन्ते । उपलक्षक-
 विशेषाणामग्न्यादीनामुपलक्ष्यविशेषैर्गायत्र्यादिभिः प्रातिस्विकसंबन्धविशेषे प्रमाणमिदमेव ब्राह्मणम् ॥
 निर्वापावृत्तिसंख्यां विधत्ते—“ पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव हन्धे ”
 (तैसं ६.२.१) इति । आद्यन्तयोर्मन्त्रयोगायाऽद्या द्विरुपलक्षितत्वं प्रश्नोत्तराभ्यामुपपादयति—“ ब्रह्म-
 १० वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्वायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवादः सोममाऽहरत् तस्मा-
 द्वायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्टात् ” (तैसं ६.२.१) इति । आतिथ्यं क्रियत
 इत्यर्थः ॥ निरुसैस्तण्डुलैर्नवकपालः पुरोडाशः “ कार्यं विधत्ते—“ शिरो वा एतच्छस्य यदातिथ्यं
 नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विधत्तम् ” (तैसं ६.२.१) इति । आतिथ्येष्टिः
 सत्काररूपत्वेन शिरोवदुत्तमाङ्गत्वम् । यस्मादत्र कपालं नवसंख्या तस्मात् दृष्टान्तभूतं शिरोऽपि नवभिः
 १५ कपालैर्विशेषेण स्यूतम् । पौरोडाशिकब्राह्मणेऽप्युक्तमात्रातम्—“ तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः ”
 (तैत्रा ३.२.७) इति । ततोऽष्टानां कपालानां पञ्चरमष्टधा स्यूतिः ततस्तत्समृद्धरूपस्य शिरसोऽध्वन्नेन
 कबन्धेन सहैकधा स्यूतिः ॥ उक्तमेव विधिमनुष्य प्रशंसति—“ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रि-
 कपालास्त्रिवृता स्तोमेन संमितास्तेजस्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षं दधाति ” (तैसं ६.२.१) इति ।
 त्रिवृत्क्षामके स्तोमे त्रीणि सूक्तानि । तेष्वेकैकस्मिन् सूक्ते तिस्रस्तिस्र ऋचः । अतः संख्यासाम्यान्नव-
 २० कपालस्य त्रिवृद् रूपत्वम् । त्रिवृच्च प्रजापतेर्मुखादग्निना सह जातत्वात् तेजोरूपम् । तथा सति यज्ञ-
 शिरोरूप आतिथ्ये तेजः स्थापितं भवति ॥ पुनरप्यनुष्य प्रशंसति—“ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते
 त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता प्राणेन संमितास्त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षं दधाति ”
 (तैसं ६.२.१) इति । त्रिभिः कपालैः संस्कृतः पुरोडाशस्त्रिकपालः । तादृशाश्च पुरोडाशास्त्रयः ।
 नवसंख्यायां विभज्यमानायामेवं संपद्यते । तथा सति यत्कपालगतं त्रिवृत्त्वं यच्च पुरोडाशगतं तेन सहशी
 २५ प्राणसंख्यां प्राणस्योर्ध्वाधोमध्यवृत्तिभिस्त्रिगुणत्वात् । अथ वा नवसु छिद्रेषु वर्तमानतया नवसंख्याकः
 प्राणः । तस्य त्रैधा विभागो सति प्रकृतनवकपालसादृश्यं भवति । तादृशं प्राणमभिपूर्वमनुक्रमेण
५. क. तं. म२-शकटस्य । ६. इ. उ. पा. भां. हा-अवच्छेदकत्वाय; म२-अवच्छेदकराहित्याय ।
 ७. क-कार्यते । ८. आ. इ. उ. तं. पा. भां. म२. हा-ब्राह्मणे हेवसाम्नातम् । ९. तं. म२-त्रित्वम्; हा-त्रिवृतम् ।
 १०. आ. इ. उ. पा. भां. हा-वर्तमानः ।

[आदिप्येष्टिः]

यज्ञस्य शिरस्यातिध्ये स्थापयति ॥ अस्यामानिध्येष्टौ प्रकृतिवत् प्रस्तरस्य विष्टयोश्च कुशमयन्वे प्राप्ते तद्वाधितुं द्रव्यान्तरं विधत्ते—“ प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्षवी तिरश्ची यद्वाश्ववालः प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति ” (तैसं ६.२.१) इति । पक्ष्माण्यक्षिरोमाणि । अश्ववालाः काशाख्या दर्भविशेषाः । ऐक्षवी इक्षुपत्रिके । तिरश्ची चक्षुपश्चर्मपुटिके । यथा सोमपर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्तिर्यथा चाप्सु मेघ्यांशो दर्भरूपेणोत्पन्नस्तथैव “ प्रजापतेः पक्ष्मणां ” ५ “ चर्मपुटयोश्च काशरूपेणोक्षुपत्ररूपेण चाऽऽविर्भावोऽर्थवादान्तरे द्रष्टव्यः । एवं सति प्रशस्तत्वाद्वा प्रस्तराख्यस्तृणमुष्टिराश्ववालः कर्तव्यः । तस्याधस्तात् “ तिर्यक्त्वेन स्थापनीये विष्टती ऐक्षव्यौ कुर्यात् । तावता प्रजापतेः तच्चक्षुः संपादितं भवति ॥ परिधिषु श्रीपर्णीवृक्षं विधत्ते—“ देवा वै या आहुतीर- जुह्वुस्ता असुरा निष्कावमादन् ते देवाः कार्मर्यमपश्यन् कर्मण्यो वै कर्मनेन कुर्वीतेति ते कार्मर्यमयान् परिधीनकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षास्यपाप्नन्त यत् कार्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै ” (तैसं १० ६.२.१) इति । निष्कावं निःशब्दं चर्वणादिशब्देन देवा ज्ञास्यन्तीति मत्वा चौरेणाभक्षयन् । कार्मर्यवृक्षो रक्षोनिवारकत्वेन कर्मण्यः । तस्मान् तेनैव कर्म कुर्वीतेति मत्वा तन्मयान् परिधीनकुर्वन् । तथैवान्येनापि कर्म कर्तव्यम् ॥ मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां सह संस्पर्शं विधत्ते—“ स संस्पर्शयति रक्षसामनन्वव- चाराय ” (तैसं ६.२.१) इति । स्पर्शाभावे परिधयोः संधौ रक्षसामन्तरनुप्रवेशः स्यात् ॥ पूर्वस्यां दिशि रक्षःप्रवेशनिवारणाय प्रसक्तं चतुर्थपरिधिं निषेधति—“ न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् १५ पुरस्ताद्रक्षास्यप हन्ति ” (तैसं ६.२.१) इति ॥ आधारसमिधोर्द्वयोराहवनीयपूर्वभागे “ स्थापनं विधत्ते— “ ऊर्ध्वे समिधावा दधास्युपरिष्ठादेव रक्षास्यप हन्ति ” (तैसं ६.२.१) इति । यद्यप्यूर्ध्वायां दिशि रक्षसां निवारणायोपरिष्ठादेव समिधौ स्थापनीये तथापि ज्योमिनि स्थापयितुमशक्यत्वात् ऊर्ध्वदिशि “ स्थापनीये ॥ तत्र कंषिद्विशेषं विधत्ते—“ यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय ” (तैसं ६.२.१) इति । “ वीतिहोत्रं स्वा कवे ” (तैसं १.१.११) इति मन्त्रेण दक्षिणामादध्यात् तूष्णीमुत्तराम् । २० समन्त्रकामन्त्रकयोः स्त्रीपुरुषलक्षणत्वात् मिथुनत्वम् ॥ समित्संख्यां विधत्ते—“ द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” (तैसं ६.२.१) इति । द्वित्वं पादद्वयप्रतिष्ठायै भवति । ननु संस्पर्शद्विविधयः प्रकृतौ दर्शपूर्णमासेष्टावपि सन्तीत्यतिदेशादेव तदनुष्ठानस्यात्र प्राप्तत्वात् न “ पृथग्विध्यपेक्षेति चेत् । न । उपसदर्थं विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैव विधीयतामिति चेत् । न । आतिष्ठयोपसदोः परिध्यादिभेदं वारयितुं साधारणत्वेनात्रैव विधेयत्वात् ॥ २५

~~~~~

११-११. इ.उ.तं.पा.भां.म२.हा-प्रजापतिपक्ष्मणाम् । १२. तं-चर्मपुटिकायाश्च । १३. क-तिर्यगाधारत्वेन । १४. क.तं.म२-आहवनीयात् पूर्वभागे । १५. म२.क-ऊर्ध्वदिग्बुद्ध्या दूरं; तं-इहमादूरे (?) । १६. क-पृथग्विध्यन्तरापेक्षेति ।

[सोमस्य प्राग्वंशप्रवेशः]

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं
गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्या-

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरिति परि-भूः । अस्तु ।

यज्ञम् । गयस्फान इति गय-स्फानः । प्रतरण इति प्र-तरणः । सुवीर इति सु-वीरः ।

५

अवीरहेत्यवीर-हा । प्रेति । चर । सोम । दुर्यान् ।

यजमानः सोममादत्ते—‘ या ते ’ इति त्रिष्टुभार्धर्चेन ॥ हे सोम, ^१या यानि तव ^२धामानि स्थानानि नामानि जन्मानि वा ^३हविषा ^४यजन्ति ^५ता तानि विश्वान्यपि धामानि ^६परिभूः परितो भावयिता रक्षिता ^७अस्तु । कः ? भवान् । यद्वा—पुरुषव्यत्ययः (पा ३.१.८५) । एधीत्यर्थः । ^८यज्ञं च परिभूरस्तु । “ ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ” (द्र.पाभा २.३.२ वा १) इति द्वितीया । तसिलप्रत्ययलोपो^९ वा (द्र.पा ५.३.९) । तत्र “ अभितःपरितःसमयानिकपाहाप्रति-योगेष्वपि दृश्यते ” (पाभा, काशिका २.३.२ वा १) इति द्वितीया । यद्वा—लक्षणे परेः कर्म-प्रवचनीयसंज्ञा (पा १.४.९०) । “ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ” (द्र.पाभा २.२.१८ वा १) इत्येतद्वाधित्वा व्यत्ययेन समासः ॥

शालां प्रवेशयति—‘ गयस्फानः ’ इति द्वितीयेनार्धर्चेन ॥ गय इति गृहनाम । गयानां ^{१५}गृहाणां स्फायिता वर्धयिता ^२गयस्फानः । ओस्फायी वृद्धौ । “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” (पा ३.३.११३) इति कर्तरि ल्युट् । धातोरन्त्यलोपच्छान्दसः । आकारान्तं धात्वन्तरं वा द्रष्टव्यम् । ^३प्रतरणः प्रकर्षेण दुर्गेभ्यस्तारयिता । ^४सुवीरः शोभनैः पुत्रपौत्रादिभिरस्मदीयैस्तद्धान् । “ वीरवीर्यौ च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ^५अवीरहा कस्यचिदप्यस्मदीयस्य पुत्रपौत्रादेरहन्ता सर्वदा प्रसन्न एव सन्, हे ^६सोम, ^७दुर्यान् प्राग्वंशादीन् गृहान् ^८प्र ^९चर प्रकर्षेण प्रविश्य चर ॥

२०

येति ॥ बौधायनः—“ अथ यजमानो नीडात् राजानमादत्ते^{१०} या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञमिति ।...। पूर्वया द्वारा शालां प्रपादयति गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यानिति ” (बौधाय ६.१७) इति । आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मन्यते—“ या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्य ” (आपश्चौ १०.३.१.२) इति ॥ हे ^{११}सोम, ^{१२}या ^{१३}ते ^{१४}धामानि त्वदीयेषु येषु^{१५} स्थानेषु प्रातःसवनादिषु ^{१६}हविषा ^{१७}यजन्ति यज्ञमुद्दिश्य ^{१८}ता ^{१९}ते ^{२०}विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि ^{२१}परिभूः ^{२२}अस्तु परितः प्राप्तवान् भव । हे सोम, त्वं ^{२३}दुर्यान् गृहान् प्राचीनवंशरूपान् ^{२४}प्र ^{२५}चर प्राप्नुहि । कीदृशस्त्वम् ? ^{२६}गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । ^{२७}प्रतरणः प्रकर्षेण यज्ञपारं प्रति अस्मांस्तारयिता । ^{२८}सुवीरः शोभनाः त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । ^{२९}अवीरहा यथोक्तानां वीराणाम् अहन्ता परिपालक इत्यर्थः ॥

३. मै—तसिप्रत्ययान्तो ।

३०

१७. आ.पा.हा—राजानमपादत्ते । १८. इ.उ.पा.तं.हा—‘ येषु ’ नास्ति ।

सोमोपस्थानादि]

नदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ (१) सीद वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसि
शंयोर्देवानां सख्यान्मा देवानामपसश्चित्स्महि आपतय इत्या-पतये

अदित्याः । सदः । असि । अदित्याः । सदः । एति (१) । सीद । वरुणः ।
असि । धृतव्रत इति धृत-व्रतः । वारुणम् । असि । शंयोरिति शं-योः । देवानाम् ।
सख्यात् । मा । देवानाम् । अपसः । चित्स्महि । आपतय इत्या-पतये ।

कृष्णाजिनस्तरणसोमस्थापनमन्त्रौ व्याख्यातौ—‘ अदित्याः सदः ’ (तैसं १.२.८) इति ॥
सोममुपतिष्ठते—‘ वरुणोऽसि ’ इति गायत्र्यैकपदया यजुरन्तया ॥ हे सोम, वरुणः त्वम्
असि । वरणीयत्वात्, वृत्त्वाद्वा वाससा आच्छादितत्वात् । “ वरुणो वा एष यजमानमभ्येति
यन्क्रीतः सोम उपनद्धः ” (तैसं ६.१.११) इति ब्राह्मणम् । धृतव्रतः धृतकर्मा धारणत्वात्
कर्मणाम् । वारुणं वरुणस्य तत्र यत् स्वभूतं द्रव्यमिति सर्वं त्वमेव, त्वदधीनत्वात् ॥

वंशे बध्नाति—‘ शंयोः ’ इति ॥ शं च योश्च देवानां भव । ममाहारद्वन्द्वः
(पा २.२.२९) । छान्दसं पुंलिङ्गचम् । विद्यमानानां रोगादीनां शामनं शम् । आगामिनां
यावनं पृथक्करणं उत्पत्तिनिरोधः योः । उभयत्रापि शाम्यतेयैतेश्च विच् (पा ३.२.७५) ॥

सोमस्य पादौ प्रक्षालयति—‘ सख्यान्मा देवानाम् ’ इति ॥ देवानां संबन्धि यत् अपः
कर्म ततः सख्यात् च तत एव हेतोः मा चित्स्महि विच्छिन्ना मा भूम । “ सख्युर्यः ” १५
(पा ५.१.१२६) ॥

अदित्या इति ॥ कल्पः—“ अथैनामासन्दीमप्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणतो निदधाति ।
तस्यां कृष्णाजिनमास्तृणाल्यदित्याः सदोऽसीति । अदित्याः सद आ सीदिति कृष्णाजिने राजानम् ”
(बौध्रौ ६.१७) इति ॥ ‘ उदायुषा ’ (तैसं १.२.८) इत्यस्मिन्नुवाके व्याख्यातौ मन्त्रौ २० ॥

वरुण इति ॥ २१-बौधायनः—अथैनमुपतिष्ठते वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसीति । समुच्चित्य
कृष्णाजिनं २२ तस्यान्तान् स्पृश्या २३ विप्रथ्य २४ वंशे प्रग्रथ्नाति शंयोर्देवानां सख्यादित्यथ
परावास्मदीपादावन्तरेण २५ ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति शूद्रः प्रक्षालयति मा देवानामपसश्चित्स्महि २६ इति ॥
(बौध्रौ ६.१७) इति । आपस्तम्बोऽत्र प्रथममन्त्रोत्तरार्धस्य द्वितीयतृतीयमन्त्रयोश्चैकतां मन्यते—
“ वरुणोऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते । वारुणमसीति वाससा पर्यानञ्चति ” (आपश्रौ
१००.१.१४-५) इति ॥ हे सोम, त्वं वरुणपाशस्य निवारकः असि । धृतं यज्ञरूपं व्रतं येन त्वया स
धृतव्रतः । हे सोम, त्वमुपनद्धस्वरूपत्वात् वरुणसेबन्धी असि । तथा सति त्वदीयात्
शंयोः सुखमिभ्रातृवरुणादिदेवानां सख्यात् वयम् अपसः मा चित्स्महि । सकारान्तः

४. ति. पं-द्रव्यं तदिति ; तं-‘ द्रव्यमिति ’ नास्ति ।

१९. आ.त.पा.म२-निदधाति ; इ.उ.पा-दधाति । २०-२०. आ.क-‘ उदायुषा...मन्त्रौ ’
नास्ति । २१-२१. इ.उ.पा-‘ बौधायनः...कृष्णाजिनम् ’ नास्ति । २२. म२-विप्रथ्य । २३. क-
पशेषु । २४. इ.उ.पा-ब्राह्मणो निषिञ्चति । २५. इ.उ.पा.हा-‘ मन्त्रयोस्त्वैकताम् । २६. इ.उ.पा.
‘ त्वम् ’ नास्ति । २७. तं-‘ त्वम् ’ नास्ति ।

त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि
शाक्वराय त्वा गृह्णामि शक्मन्नोजिष्ठाय त्वा

त्वा । गृह्णामि । परिपतय इति परि-पतये । त्वा । गृह्णामि । तनूनप्त्र इति तन्-नप्त्रे ।
त्वा । गृह्णामि । शाक्वराय । त्वा । गृह्णामि । शक्मन् । ओजिष्ठाय । त्वा ।

- ५ तानूनप्त्रं गृह्णाति—‘ आपतये ’ इति ॥ आवृत्त्या अभिमुख्येन वा पतति पातीति वा आपतिः प्राणः । “ प्राणो वा आपतिः ” (तैसं ६.२.२) इति च ब्राह्मणम् ॥ अग्नयपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । तस्मै तद्विनाशाय त्वां गृह्णामि ध्रुवातः सुबेण गृह्णामि हे आज्य । परितः सर्वतः पाति पततीति वा परिपतिः मनः । पातेर्दतिः (उ ५.०.६) । पतेः “ इन् सर्वधातुभ्यः ” (द्र.उ ५.६.७) इति इन् । “ मनो वै परिपतिः ” (तैसं ६.२.२) इति च ब्राह्मणम् ॥ तस्मै त्वां गृह्णामि तनूनामपां नप्ता चतुर्थः तनूनप्ता अग्निः शरीरस्थः । तस्मै गृह्णामि । वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१४०) ॥ गृह्णामि शाक्वराय शक्त्यै । शक्नशीलः शक्वरः, तस्य भावः शाक्वरं शक्तिरेव । “ शक्त्यै हि ते ताः समवाद्यन्त ” (तैसं ६.२.२) इति च ब्राह्मणम् । तस्मै गृह्णामि शक्मन् शक्मेषु, जातावेकवचनम् (पा १.२.५८) । शक्मेनिन् (पा ३.२.७४) । “ सुपां सुष्टुक् ” (पा ७.१.३९) इति डेल्लुक् । “ न डिसंबुद्धयोः ” (पा ८.२.८) इति नलोपप्रतिषेधः । शक्तानां मध्ये ओजिष्ठाय अतिशयेन बलवते प्राणाय त्वां गृह्णामि । ओजस्विशब्दादिप्रति (पा ६.४.१५४), “ विन्मतोल्लुक् ” (पा ५.३.६५) । “ टेः ” (पा ६.४.१.५.५) इति

अपस्-शब्दः कर्मवाची । अस्माकं कर्मविच्छेदो मा भूदित्यर्थः । ‘ या ते धामानि ’ इत्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणेनोपेक्षिताः ॥ आतिथ्येष्टिमध्ये वह्निमन्थनपूर्वकमाहवनीये मथिताग्निप्रक्षेपं विधत्ते—“ ब्रह्मवादिनो

- २० वदन्त्यग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नाग्नय इति यद्भावाग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते ” (तैसं ६.२.१) इति । अग्निश्च सोमश्चेत्येतादुभावपि यागनिर्वाहकौ देवौ । तयोः साम्ये सति कथमग्नय आतिथ्यं नेति प्रश्नः । अग्निं मथित्वाऽऽहवनीये प्रहरेत् । तदिदमाहवनी-याग्निरातिथ्यम् ॥ २१ “ मन्थनस्य कालं विधत्ते—“ अथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति यद्विविरासाद्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति ” (तैसं ६.२.१) इति । अपि चैते ब्रह्मवादिनः २५ कालविवक्षावन्तस्तदुपोद्घातत्वेन वहेः सर्वात्मकत्वमाहुः । तच्च सर्वदेवतात्मकत्वमेकतद्वितत्रितानामुत्पत्तौ २६ विस्पष्टमाग्नातम् (तैत्रा ३.२.९) । २७ यदातिथ्यपुरोडाशं वेद्यामासाद्य तस्मिन् कालेऽग्निं मन्थीयात् तथा २८ मन्थमानाग्नावन्तर्भूताः सर्वा अपि देवता आसन्नहविर्भोक्तुमुत्पादिता भवन्ति २९ तत् स एव काल इत्यर्थः । मन्थनमन्त्रास्त्वाध्वर्यवा अग्नीषोमीयपशुप्रस्तावे (तैसं १.३.७) समागन्तास्यन्ते । द्वौत्रास्तु बह्वृचब्राह्मण आतिथ्येष्टिसमीपे (ऐत्रा १.१.६) एवोदाहृताः ॥

- ३० २८. आ.पा.मथनस्य । २९. आ.क.—‘मेकद्वित्रितानामुत्पत्तौ; हा—‘मेकतादीनामुत्पत्तौ । ३०. तं-म२-यथा’ । ३१. तं.म२.हा-तदा । ३२. इ.उ.हा-तस्मात् ।

तानूनप्त्रम्]

आपतय इति ॥ कल्पः—“अथैतद्ब्रौवमाज्यमाप्याख्य कसं वा चमसं वा याचति । तमन्तर्वेदि निधाय तस्मिन्नेतत्तानूनप्त्रं *समवद्य विगृह्णाति* । आपतये त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि शाकराय त्वा गृह्णामि शक्मञ्जोजिष्ठाय त्वा गृह्णामीति ” (बौध्रौ ६-१८-१९) इति । आपतिर्निःश्वासरूपेण बहिर्गतः पुनराभिमुख्येनान्तः पततीत्यापतिः प्राणः । हे आज्य, प्राणार्थं स्वामस्मिन् पात्रे गृह्णामि । परितो नानाविषयेषु पततीति परिपतिर्मेनः । “तन् शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽग्निः । शक्नशीलः शक्करः शक्तिमान् पुरुषस्तस्य संबन्धि शाकरं शक्ति-स्वरूपम् । शक्मन् शक्तिमत्सु यदोजिष्ठं तस्मै । ओजो नामाष्टमो भ्रातृस्तस्य सारमोजिष्ठम् । तदवष्टम्भेनैव शक्तिरवतिष्ठते । एतैर्मन्त्रैस्तानूनप्त्रं ग्राह्यम् ॥ तनूनप्त्रसंज्ञकजाठरवह्निविषयस्य शपथकर्मणो हेतु-भूतमाज्यं तानूनप्त्रम् । तस्य ग्रहणं विधातुं” प्रस्तौति— “देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा व्यक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण १० आविर्त्यैर्बृहस्पतिर्विष्वेदेवैस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृभ्यो रघ्यामो यन्मिथो विप्रियाः स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहे ताम्यः स निर्ऋच्छाद्यो नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्मै द्रुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनप्त्रिणां प्रथमो द्रुह्यति स आर्तिमाच्छेति ” (तैसं ६.२.२) इति । संयत्ताः संग्रामं प्राप्ताः । मिथः परस्परं ते च देवाः सर्वेऽपि स्वातिरिक्तस्य ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणाः पञ्चव्यूहा अभवन् । तेषु व्यूहेष्वन्यादयः पञ्च देवाः^१ सेनान्यः, वस्वादयः पञ्च गणाः^२ सेनाः । ते^३ कंचित् कालं परस्परविरोधिना १५ भूत्वा पञ्चादेवं विचारितवन्तो यदि वयमन्योन्यविरोधिनस्तदा वैरिणामसुराणामिदं जयरूपं कार्यं वयमेव साधयामः । ततस्त्रिद्विरोधपरिहारहेतुं शपथं कर्तुमस्मदीयाः प्रियाः पुत्रभार्यादिरूपा इमास्तनूरेकत्र संघीकुर्म इति विष्कार्थं संघीकृत्य शपथमेवं परिभाषितवन्तः । अस्माकं मध्ये यः प्रथमं द्रुह्यति स ताम्यस्तनूभ्यो^४ निर्ऋत्यु अष्टो^५ भवत्विति । यस्माद्देवानामेवं वृत्तं तस्मान्मनुष्याणामपि शपथं कृतवतां मध्ये यः प्रथमं द्रुह्यति स विनाशं प्राप्नोति । समान एकस्मिन् विषये तानूनप्त्रिणः शपथवन्तः सतानूनप्त्रिणः ॥ २० इदानीं विधत्ते—“यत् तानूनप्त्रं समवद्यति भ्रातृभ्यामिभूतयै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” (तैसं ६.२.२) इति ॥ समवद्यति संभूयावदानं कुर्वीत् । स्वयं भूतिमान् भवति । वैरी तु पराभवति । इयमेव भ्रातृभ्यामिभूतिः ॥ अवदानसंख्यां विधत्ते—“पञ्च कृत्वोऽवद्यति पञ्चधा हि ते तत् समवाद्यन्ताथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रूपे ” (तैसं ६.२.२) इति । ते देवाः तत् तदानीं पञ्चधा विभक्ताः पञ्चात् संभूयैकवत्^६ “प्रियतनूरवाद्यन्तं स्थापितवन्तः ॥ मन्त्रान् व्याचष्टे—“आपतये त्वा २५ गृह्णामीत्याह प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मेन एव प्रीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुवो हि ते ताः समवाद्यन्त शाकरायेत्याह शक्यै हि ते ताः समवाद्यन्त शक्मञ्जोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठं हि ते तदात्मनः समवाद्यन्त ” (तैसं ६.२.२) इति^७ । “तनूनप्त्रं शक्मञ्जोजिष्ठायैर्बृहस्पान्त सूच्यते”^८ । ते देवास्तदानीं स्वात्मसंबन्धं पुत्रादितनूरूपमोजः सारं समवाद्यन्त ॥

“[बौध्रौसूत्रे ‘अथैतद्ब्रौवमाज्य’] । *...*[बौध्रौसूत्रे ‘निगृह्णाति’] । ३३. इ.उ.पा.हा-तनूः, ३० म२-तनूम् । ३४. इ.उ.पा.हा-‘विधातुम्’ नास्ति । ३५. क-देवताः । ३६-३६. आ.इ.उ.पा.हा-ततस्ते । ३७-३७. आ.पा.हा-निर्गच्छेभिर्भ्रष्टः, तं-निर्गच्छेत् भ्रष्टः । ३८. म२-संभूयैकत्र । ३९. म२-प्रियतनूरेवा^९ । ४०. क-‘इति’ इत्यम्यन्तान्तरम् ‘आपतिपरिपतितनूनप्त्रं शाकरशक्मञ्जोजिष्ठायैर्बृहस्पान्तं सूच्यते’ । ४१-४१. इ.उ.पा-तनूशक्मञ्जोजिष्ठ... सूच्यते; हा-‘तनू...सूच्यते’ नास्ति । तैसं २०

गृह्णाम्यनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमनु

गृह्णामि । अनाधृष्टमित्यना-धृष्टम् । असि । अनाधृष्टमित्यना-धृष्टम् । देवानाम् । ओजः ।

अभिशस्तिपा इत्यभिशस्ति-पाः । अनभिशस्तेन्यमित्यनभि-शस्तेन्यम् । अन्विति ।

टिलोपः । अयमेककार्यानुवृत्त्यर्थं समयः क्रियते । यद्येवं समयो न क्रियेत तदा परस्पराभिप्रायेण
५ द्रोहेण विप्रतिपद्यमाना यागं न कुर्युः । अतस्तन्मा भूदिति तानूनपत्रं गृह्यते ॥

अवमृशति—‘ अनाधृष्टमसि ’ इति ॥ आज्यमुच्यते । ‘ अनाधृष्टं केनचिदप्यनभि-
भूतम् असि । ‘ अनाधृष्टं केनचिदप्यभिभवितुमशक्यं चासि । “ ऋदृपश्चाच्चाकृदपिचृतेः ”
(पा ३-१-११०) इति क्यप् । “ ययतोश्चातदर्थे ” (पा ६-२-१५६) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । ‘ देवानाम् ओजः बलं चासि । त्वया हि देवा ऋत्विजो बलवन्तो यजन्ते । यद्वा
१० त्वया हि देवा इन्द्रादयो बलवन्तो भवन्ति । ‘ अभिशस्तिपाः अभिशस्तिरभिशांसनमभिशापः ।
अतस्त्वं पासि । विचि लिङ्गव्यत्ययः (पा ३-२-७४, ३-१-८५) । ‘ अनभिशस्तेन्यम्
अनभिशांसीयं केनचिदपि नाभिशस्यते, न दूष्यत इत्यर्थः । अन्यप्रत्ययस्तु डागमश्च ।
उत्तरपदान्तोदात्तत्वं च छन्दसि । [यद्वा]—अभिशस्तेन योगं नार्हति इत्यनभिशस्तेन्यम् ।
“ छन्दसि च ” (पा ५-१-६७) इति यः । विभक्तेर्लुगभावश्छान्दसः । योगं नार्हतीत्यर्थे
१५ तद्धितः, “ ययतोश्चातदर्थे ” (पा ६-२-१५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ यद्वा अभिशांसनम्
अभिशस्तं तन्नार्हतीति अन्यप्रत्ययश्छान्दसः । “ नञो गुणप्रतिषेधे ” (पा ६-२-१५५)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशं त्वमसीति आज्यस्तुतिः ॥

यजमानं वाचयति—‘ अनु ’ इति ॥ ‘ दीक्षापतिः विष्णुः सः मम दीक्षाम् अनु
‘ मन्यताम् अनुजानातु । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपः
२० उपसत् तस्य पतिः ‘ तपस्पतिः अग्निः । सोऽपि मम तपः अनु मन्यताम् । ‘ अङ्गसा ऋजुना
आशास्येन सत्यं समयं तानूनप्राभिमर्शनेन ‘ उप गोषम् उपसंप्राप्तोऽस्मि । अत एतद्विज्ञाय

अनाधृष्टमिति ॥ कल्पः—“ स यावन्तः * ऋत्विजस्त एतत् समवसृशन्त्यनाधृष्टमस्यनाधृष्टं
देवानामोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमिति ” (बौध्रौ ६-१९) इति ॥ हे तानूनपत्र आज्य, त्वमितः
पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् असि । इतः परमप्यतिरस्कार्यम् ‘ देवानाम् ओजः सारमसि । अभिशस्तेर्हि सा-
२५ रूपादन्योन्यविरोधादस्मान् पालयसि । त्वं पुनरभिशस्तेरविषयभूतमसि ” ॥ मन्त्रस्य यथोक्तार्थः प्रसिद्ध
इत्याह—“ अनाधृष्टमस्यनाधृष्टमित्याहानाधृष्टं ह्येतदनाधृष्टं देवानामोज इत्याह देवानां ह्येतदोजोऽ-
भिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपा ह्येतदनभिशस्तेन्यम् ” (तैसं ६-२-२) इति ॥

४२. आ-यावन्तः । * [बौध्रौ सूत्रे ‘ एतत् ’] । ४३. क-‘ रस्कृतम् । ४४. क. हा-‘ रविषयमसि ।

तानूनप्त्रम्]

मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्यातिरञ्जसा
सत्यमुप गोषं सुविते मा धाः ॥ १० ॥

[आ मैकं च]

मे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरिति दीक्षा-पतिः । मन्यताम् । अन्विति । तपः । तपस्पतिरिति
तपः-पतिः । अञ्जसा । सत्यम् । उपेति । गोषम् । सुविते । मा । धाः ॥ १० ॥

५

[मैसं १-२-४; कासं २-५; कपिसं १-१८; वासं ४-२१-२२]

मां सुविते धाः वेहि स्थापय । हे आज्य, सुविते सूरौ अपत्ये मां वेहि अपत्यवन्तं मां कुरु ।
छान्दस इडागमः । यद्वा—सुविते स्विते सुष्टुप्राप्ते अस्मत्प्राप्ते अस्मत्पूर्वचरिते यज्ञे वा मां
वेहि । स्थाने वा सुखवति अस्मत्पूर्वरिते मां स्थापय । “तन्वादीनां बहुलं छन्दसि”
(पा ६-४-७७ वा १) इत्युबडादेशः । “सूपमानात् क्तः” (पा ६-२-१४५) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अन्य आहुः—अञ्जसा ऋजुना यथाशार्त्तयेण सत्यं सति साधु परानिन्दात्मकं
वस्तु उपगोषम् उपगतो भूयासम् । तदर्थमामन्त्रिते श्रेयोऽर्थिभिः सुष्टु सेविते सुष्टु ज्ञाते वा पथि
मां ज्ञा[स्था]पयतेति । अस्मिन् पक्षे इणो गादेशः छान्दसः (द्र.पा २-४-४५) ।
“आशिषि छिड्” (पा ३-३-१७३), “छिड्याशिष्यङ्” (पा ३-१-८६) । “आतो
लोपः” (पा ६-४-६४) । यासुट् (पा ३-४-१०३) । “अतो येयः” (पा ७-२-८०)
आर्धधातुकत्वात् सलोपाभावः (पा ७-२-७९) । बहुल्वचनाद्यलोपः । पूर्वस्मिन् पक्षे लुङि “इणो
गा लुङि” (पा २-४-४५) इति गादेशः, छान्दसः इत्वं विकारः । व्यत्ययेन “गातिस्था”
(पा २-४-७७) इति न प्रवर्तते । “बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि” (पा ६-४-७५)
इत्यडभावः ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

२०

अन्विति ॥ कल्पः—“यजमानमतिवाचयति अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तप-
स्यातिरञ्जसा सत्यमुप गोषं सुविते मा धा इति” (बौश्रौ ६-१९) इति ॥ दीक्षणीयेष्टौ यो देवः स
दीक्षापतिः ममेमां दीक्षाम् अनुजानातु । तप उपसत्, तत्रत्यो देवः तपस्पतिः सदीयं तपः
अनुजानातु । अहं च अञ्जसा सत्यम् उप गोषम् आर्जवेन तानूनप्त्रस्पर्शनरूपं शपथं प्राप्तोऽस्मि ।
हे तानूनप्त्र, मां सुविते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि स्थापय ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—“अनु मे दीक्षां
दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतत्” (तैसं ६-२-२) इति ॥

४५. आ-‘तपस्पतिः’ नास्ति । ४६. त.म२.हा-तु । ४७. म२-वधम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्नेः पञ्चकनिर्वापो या ते प्राग्वंशचेशनम् ।

अद्यासन्द्यां क्षिपेन्मर्मादि सोमं तु सादयेत् ॥ १ ॥

वरु तं मन्त्रयेद्वारु वाससा परिणहति ।

५

आप तानूनप्त्रमाज्यं समवद्यति पञ्चभिः ॥ २ ॥

अना “सर्वं ऋत्विजस्तु” तानूनप्त्रं स्पृशन्ति हि ।

अनु स्वामी स्पृशेदेतदिति सप्तदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवाश्रवकपालतः ।

१०

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥

“श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्यतः ॥ ” (जैन्या ७-३-१४-१५) इति ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः (तैसं ६-२-१) । तत्र श्रुत्या “ वैष्णवशब्दो

राजसूयगते वैष्णवे त्रिकपाले (तैसं १-८-८) प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रवत्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वः पक्षः ।

२५ “विष्णुर्देवताऽस्य ” इति विग्रहे सति विहितस्तद्विहितप्रत्ययो (पा ४-२-२४) देवतामभिधत्ते न तु धर्मान् । “तस्मान्नातिदिशति” ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यदातिथ्यं बहिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ।

“साधारण्यविधिर्वाऽऽद्यस्तदीयस्योपसंहृतेः ॥

२०

बर्हिःश्रुत्यैकताभानाज्ञातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्योपसद्भिश्च बहिरेतत् प्रयुज्यते ॥ ” (जैन्या ४-२-२४-२५) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यदातिथ्यं बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य च ” (द्र. आपश्चौ ११-२-११)

इति । क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानीयमानेऽभिमुखे यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या । तत

ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदः । औषवस्ये दिनेऽनुष्ठेयोऽग्नीषोमीयः । तत्राऽऽतिथ्येष्टौ विहितं

२५ यद्विहितं यदि “तस्या इष्टेराच्छिद्योपसत्सु विधीयेत तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च

तत्रोपयुक्तमितरत्र विधीयेत विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्यबर्हिषो ये धर्मा

“आश्वत्थालत्वादयस्ते धर्मा उपसत्सु आह्वयन्तः” इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति प्राप्ते भ्रमः—बर्हिःशब्दस्य

धर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु बर्हिषु आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेषु एकत्वं प्रतिभाति । अतः

साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद्वर्हिषोपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थं किं तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं

३० चोपादेयमिति विधिवक्तव्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयाख्योऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः । एवं परिधि-

संस्पर्शादिविधीनां साधारण्यं द्रष्टव्यम् ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ या ते धामानि ’ इति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

३५

४८-४८. तं. म२-सर्वेऽयृत्विजस्तत् । ४९. इ. उ. पा-वृत्त्या । ५०. तं. म२-धुतः । ५१. तं-

विष्णुर्देवता यस्येति । ५२-५२. इ. उ. पा-धर्मानतिदिशति । ५३. आ. तं. म२-यदातिथ्या । ५४. तं. म२-

साधारणावि । ५५. क-इतरस्याः । ५६. इ. उ. क. पा. म२. हा-आश्वत्थालादयः । ५७. आ. क-उपह्वयन्तः ।

लोमाप्यायनम्]

अ॒शुरं॑शुस्ते देव सोमाऽऽ प्यायतामिन्द्रायैकधनविद्

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वाऽऽ

प्यायय सखीन्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेष्टा

अ॒शुरं॑शुस्ते॒शुः अ॒शुः । ते । देव । सोम । एति । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविद्
 यैकधन॒विदे । एति । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । एति । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व । ५
 ति । प्यायय । सखीन् । सन्त्या । मेधया । स्वस्ति । ते । देव । सोम । सुत्याम् । अशीय । एष्टः ।

सोममा प्याययति - 'अशुरंशुः' इति ॥ हे 'देव' 'सोम', 'ते' त्वदीयः 'अशुरंशुः' सर्वो-
 ऽयवः 'आ' 'प्यायतां' वर्धताम् । वीप्सायां द्विवचनम् (पा ८-१-४) । " अनुदात्तं च "
 पा ८-१-३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । 'इन्द्राय इन्द्रार्थम् । इन्द्रो विशेष्यते—'एकधनविदे,
 कं प्रधानं धनम् उदकं येषु घटेषु ते एकधनाः । तान् विन्दति लभत इत्येकधनवित् । इन्द्रो हि १०
 न् विन्दति, इन्द्रार्थत्वात् । 'इन्द्रः अपि 'तुभ्यं' त्वदर्थं त्वत्पानार्थम् 'आ' 'प्यायतां' पातुं समर्थो
 वतु । 'त्वं' चाप्यायमानसर्वांशुः इन्द्रार्थम् 'आ' 'प्यायस्व' पर्याप्तो भव ॥

यजमानं वाचयति - 'आ प्यायय' इति ॥ 'सखीन्' समानस्थानान् ऋत्विजः 'सन्त्या
 नेन' 'मेधया' च यागनिर्वर्तनसमर्थया 'आ' 'प्यायय' संपन्नान् कुरु । सनिशब्दोऽन्तोदात्तः ।
 न " उदात्तवर्णः " (पा ६-१-१७४) इति ततः परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । किंच— १५
 'देव' 'सोम', 'स्वस्ति' 'ते' अविनाशेन अविघ्नेन तव 'सुत्याम्' अभिषवम् 'अशीय' प्राप्तुयाम् ।
 गशिषि छिद् (पा ३-३-१७३) । " छन्दस्युभयथा " (पा ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वात्
 ऐयुटि (पा ३-४-१०२) सलोपः (पा ७-२-७९) । सुनोक्ते " संज्ञायां समजनियद "
 पा ३-३-९९) इति क्यप् । 'उदत्तः' (पा ३-३-९६) इति हि तत्रानुवर्तते ।

दशमेऽनुवाक आतिथ्येष्टिरुक्ता । तन्मध्ये सोमः प्राम्वंशे स्थापितः । तेन सोमेन करिष्यमाणस्य २०
 यामस्य विघ्नकारिणोऽसुराः प्रथमं जेतव्या इति वद्विजयार्थमुपसद एकादशे वर्ण्यन्ते । तत्रादौ त्रयव-
 ष्ठेः सोमस्य बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्यायनाद्युपचाराः क्रियन्ते-२ ॥

अ॒शुरिति॑ ॥ बौधायनः—“ अथ मदन्तीरुपस्पृश्योपोत्थय विस्रस्य हिरण्यमवधाय
 त्जाममा प्याययन्ति॑ अ॒शुरं॑शुस्ते देव सोमाऽऽ प्यायतामिन्द्रायैकधनविद् आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा
 इमिन्द्राय प्यायस्वेति । 'यजमानमतिवाचयत्या प्यायय सखीन्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्या- २५
 णीयेति' " (बौधौ ६-१९) इति । आपस्तम्बस्य तु एक एव मन्त्रः (आपश्रौ ११-१-११) ॥ मदन्तीः

१. इ.उ.पा.भां.हा—'यागस्य' नास्ति । २-२. आ.इ.उ.पा.भां—बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्या-
 यनाद्युपचारः क्रियते ; तं.म२—बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्यायनाद्युपचारः क्रियते । ३. आ.क.—आप्याययति ।
 ४. आ.क.पा—यजमानभिः ।

रायः प्रेषे भगायुर्तमृतवादिभ्यो नैमा दिवे नमः पृथिव्या

रायः । प्रेति । इषे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिभ्य इत्यृतवादिभ्यः ।

नमः । दिवे । नमः । पृथिव्यै ।

- प्रस्तरे पाणि निधाय नमस्कुर्वन्ति—‘ एष्टा रायः ’ इति ॥ प्रस्तर उच्यते—हे ‘ एष्टः
 ५ एषणशील, प्रयोगनिर्वृत्तिद्वारेण ’ फलं प्रापयितुं त्वरमाण, यस्मादीदृशस्त्वमसि तस्मात् ‘ रायः
 धनानि अस्माकं सन्तु त्वन्महिम्ना । यद्वा—ईदृशस्त्वमेव रायो धनानि, रैहेतुत्वात् त्वमुपचर्यते ।
 इषेस्तृन् (पा ३.२.१३५) । “ तीपसहलुभरुपरिपः ” (पा ७.२.४८) इतीडभावः ।
 षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । संवृद्धिगुणं (पा ७.३.१११), “ रो रि ”
 (पा ८.३.१४) इति लोपे, “ द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ” (पा ६.३.१११) इति दीर्घत्वम् ।
 १० केचिन्निष्ठायां (पा १.१.२६) वर्णव्यत्ययेन इकारस्यैकारमाहुः, अनामन्त्रितानं च मन्यन्ते,
 तदा आद्युदात्तत्वं दुर्लभम् । रेफस्य संहितायां “ हशि च ” (पा ६.१.११४) इत्युत्वं
 प्राप्नोति । शाखान्तरे तु—आ इष्टः एष्ट इति मत्वा अवग्रहं कुर्वन्ति (वामं ५.७) ।
 तदा—“ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इत्याद्युदात्तत्वं सिद्धम् । राय इति च पष्ठयन्तं
 केचिदाहुः । तेषां “ ऊडिदंपदाद्यप् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्नोति ।
 १५ आमन्त्रितेन तु संबन्धे “ परमपि च्छन्दसि ” (पा २.१.२ वा ६) इत्यामन्त्रितानुप्रवेशात् पृथक्-
 स्वरत्वाप्रसङ्गः । एवं प्रस्तरं स्तुत्वेदानीं स्वाभिलषितं प्रार्थयते । तत्र ‘ ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह ’

- तस्मात् आपः । अंशुः सूक्ष्मोऽवयवः । हे ‘ सोम ’ देव, ‘ ते यः ’ अंशुः शुण्वति, यश्च ‘ अंशुः ’ क्षीयते ‘ स
 सर्वोऽप्यंशुर्वर्धताम् । किमर्थम् ? इन्द्रार्थम् । कीदृशयेन्द्राय ? एकं मुख्यं शोभनं सोमरूपं धनं वेत्ती-
 त्येकधनवित् तस्मै । हे सोम, ‘ तुभ्यं त्वदर्थम् ’ इन्द्रः ‘ आ ’ प्यायतां त्वां पानुमुत्सहताम् । ‘ त्वम्
 २० अपि इन्द्रार्थम् ‘ आ ’ प्यायस्व वर्धस्व । ‘ सखीन् ’ ऋत्विजः ‘ सन्त्या धनलाभेन ’ मेधया प्रज्ञया च वर्धस्व ।
 हे ‘ सोम ’ देव, ‘ ते ’ स्वस्ति शुभमस्तु । त्वत्प्रसादेनाहं ‘ सुत्याम् अभिषयतन्यम् ’ अजीय प्राप्नवानि ॥
 एतन्मन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—“ घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्तिकमिव खलु वा अस्थितचरन्ति
 यत् तानूनप्रेण प्रचरन्ति ” (तैस ६.२.२) इति । पुरा कदाचित् स्वसामर्थ्यात् वज्रीकृतेन घृतेन
 सोमस्य देवैस्त्राडितत्वात् सोमो घृतात् बिभेति । ऋत्विजश्च देवां तानूनप्रेणाऽऽज्येन प्रचरन्तीति ‘ यत्त-
 २५ दस्य सोमस्यान्तिकं यथा भवति तथा चरन्ति, आहवनीयदक्षिणभागे सोमस्य स्थितत्वात् । “ अतो भीतः ”
 सोम आप्याययितव्यः । आप्यायनस्य प्रसङ्गं दर्शयित्वा तन्मन्त्रं व्याचष्टे—“ अशुरशुस्ते देव सोमाऽऽ
 प्यायतामित्याह यदेवास्यापुवायते यन्मीयते तदेवास्थैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय

१-१. तं. ति. पं-एषण यागनिष्पत्तिद्वारेण । २. ति. पं-वर्णव्याप्या ।

५. क-यजमानेन । ६. आ-यदेतदस्य । ७-७. तं. म. २-अतोऽमितः ।

निष्कवः]

(द्र. पाभा ५.२.२८) इति योग्यं क्रियापदमव्याह्रियते । ^१इषे अन्नाय, ^२भगाय ऐश्वर्याद्याय च ^३प्र भव तत्संपादनसमर्थोऽस्माकं भव । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इतीषो विभक्तिरुदात्ता । “ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ ” (विष्णुपुराण ६.५.७४) ॥ यद्वा— भगन् एतुं प्रभवतु । “ तुमर्थे सेसेन् ” (पा ३.४.८) इति क्सेप्रत्ययः । किंच ^४ऋतं सत्यम् ^५ऋतवादिभ्यः सत्यवादिभ्यः अस्मभ्यं भव, ऋतवदनफलेन^३ अस्मान् योजय । यद्वा— ऋतं यज्ञः यज्ञवादिभ्योऽस्मभ्यं यज्ञो भव । शीघ्रं यज्ञं निर्वर्तयेति यावत् । किंच ^६नमः ^७दिवे द्युरूपाय । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ^८नमः ^९पृथिव्यै पृथिवीरूपाय, द्यावापृथिवीभ्यामेव वा नमस्कारः । “ द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्या स्मिँल्लोके प्रतितिष्ठन्ति ” (तैसं ६.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥ “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

१०

प्यायस्वेत्याहोभावेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययत्याप्यायय सखीन्तसन्त्या मेधयेत्याहस्विजो वा अस्य सखाय-
स्तानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते ” (तैसं ६.२.२)
इति । अस्य सोमस्य यदङ्गमपुत्रायते शुष्यति यच्च मीयते ॥

एष्टेति ॥ कल्पः—“ न प्रस्तरायाऽऽश्रावयति । न बर्हिरनुप्रहरति । तं दक्षिणार्धे वेष्टे निधाय
तस्मिन् दक्षिणोत्तरेण निष्कवत् एष्टा रायः प्रेषे भगायर्वसृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति ” १५
(बौध्वा ६.१९) इति ॥ अतिध्येष्टौ यः प्रस्तरौ यच्च तत्रत्यं बर्हिस्तदुभयमग्नौ न प्रहरणीयं किंतु
तं प्रस्तरं वेष्टा दक्षिणार्धे निधाय तस्मिन् प्रस्तरे दक्षिणपाणीनुत्तानान् कृत्वा सव्याक्षीचैः कृत्वा सर्वे
निष्कवमपलापसद्वं नमस्कारोपचारं कुर्युः । मन्त्रार्थस्तु—एष्टृशब्द इच्छावस्तं द्यावापृथिव्यभिमानिनं
देवमाचष्टे । स हि दयालुतया भक्तेषु पुरुषेष्विच्छावान् । हे तादृग्देव, त्वम् ^४ऋतवादिभ्यः यज्ञवादिभ्योऽ-
स्मभ्यम् ^५ऋतं यज्ञं प्रकृष्टं देहीत्यप्याहारः । किमर्थम् ? ^६रायः राये धनार्थम्, ^७इषे अन्नार्थम्, ^८भगाय २०
ऐश्वर्यादिषड्गुणार्थम् । ते च गुणा एवं स्मर्यन्ते—“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ^९धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ” ॥ (विष्णुपुराण ६.५.७४) इति ॥ वयं पुनर्बुदेवतायै भूदेवतायै
च नमस्कुरुमेः ॥ नायमकाण्डे नमस्कारः । किंतु तस्य निमित्तमस्तीत्याह—“ प्र वा एतेऽस्माल्लोकास्त्रयवन्ते
ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामेव
नमस्कृत्यास्मिँल्लोके प्रति तिष्ठन्ति ” (तैसं ६.२.२) इति । आप्यायितस्य सोमस्य नाभिदध्याम् २५
आसन्त्या^१ पर्यवस्थितत्वादन्तरिक्षदेवत्वम् । तादृशस्य सोमस्याऽऽप्याययितारोऽपि तथाविधा इत्यस्मा-
ल्लोकात् प्रच्युताः, अतोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठित्यै नमस्कारः क्रियते ॥

३. तं.ति—वदनवलेन ; मे—वदनफले ।

८. इ.उ.पा.भा.—‘ दक्षिण ’ नास्ति । ९. इ.उ.क.तं.पां.भां.म२.—नीचः ; हा—जीवाः । १०. क—
वीर्यस्य । ११. तं—आसन्त्या उपरि ।

३०

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि
या मम तनूरेषा सा त्वयि (१)
या तव तनूरियः सा मयि
सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि

- ५ अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानां । व्रतपतिरिति व्रत पति । असि ।
या । मम । तनूः । एषा । सा । त्वयि (१) ।
या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि ।
सह । नौ । व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतिनोः । व्रतानि ।

- यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयति— ' अग्ने ' इति ॥ हे ' अग्ने ' व्रतपते व्रतानां ' पालयितः,
१० ' त्वं ' व्रतानां सर्वेषां ' संबन्धिनः ' व्रतपतिः ' असि न पुनरेकस्य, व्रतस्य पतित्वात्, व्रतपतिरुच्यते ।
समासे संख्याविशेषस्याप्रतिपत्तेः बहुत्वप्रतिपादनाय व्रतपतिरुच्यते । निमित्ततया
विप्रतिपत्त्यर्थं वृत्तिश्च कृता । पतिः पालयिता स्वामी वा । सर्वेषां व्रतानां सर्वदा सर्वात्मना च
पतिः त्वमसि । ' या ' मम यजमानस्य ' तनूः शरीरं ' सा ' त्वयि मया निवेशिता । ' एषा
इत्यङ्गुल्या अग्नेस्तनूं दर्शयति । ' या ' तव ' तनूः ' मा ' मयि मया निवेशिता । ' इयम् इत्यात्म-
१५ शरीरमङ्गुल्या दर्शयति । ' प्रत्यक्पराग्रूपसंनिहितविषयत्वात् ' इदमेतदानीन्तनोपनयनम् । यस्मादेवं
तस्मात् हे ' व्रतपते अग्ने, ' नौ आवयोः ' व्रतिनोः ' व्रतानि अतः परं ' नौ भवामः । न परस्पर-
व्यावृत्तानि । यन्मया कृतं तत्त्वयाऽपि कृतं भवतीति । " आत्मानमेव दीक्षया पाति "
(तैसं ६.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

- अग्न इति ॥ कल्पः—“ अथ यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयत्यग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रत-
२० पतिरसि या मम तनूरेषा सा त्वयि या तव तनूरियः सा मयि सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि । ”
(बौश्रौ ६.१९) इति ॥ अनेन मन्त्रेण " आहवनीयस्योपस्थानम् । अत्रावान्तरदीक्षोपक्रमः " ११ । हे ' अग्ने
' व्रतपते, ' त्वं ' व्रतपतिः ' असि । नैकस्य व्रतस्य पतिः किंतु सर्वेषामिति विवक्षां योतयितुं ' व्रतानाम्
इत्युक्तम् । व्रतमाचरन्ती मदीया ' तनूः ' त्वयि मनसा समर्पिता । त्वदीया तु व्रतं पालयन्ती ' तनूः ' मयि
मनसा स्थापिता । तथा सति आवाभूभावपि व्रतिनौ संपद्यावहे । तयोः ' व्रतानि ' सह प्रवर्तन्ताम् ॥

- २५ ४. मै-पते । ५. तं.ति.पं.-व्रतानाम् । ६. तं.ति.पं.-प्रत्यक् पदस्योपस्थानम् । ७. ति.
पं.-इदमेव तदसावेव कर्तव्यम् ; तं-इदमेव तदावाभ्यामेव कर्तव्यम् । ८-८. तं.ति.-त्वया कृतं मया ।

१२-१२. तं.म.२.हा-आहवनीयोपस्थानमन्त्रदीक्षोपक्रमः ; ३.उ.पा.भां.-आहवनीयस्योपस्थानम्,
अत्र दीक्षोपक्रमः ।

उपसदः]

या ते अग्ने रुद्रिया तनुस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा

या । ते । अग्ने । रुद्रिया । तनुः । तया । नः । पाहि । तस्याः । ते । स्वाहा ।

उपसत्सु व्रतयति—‘या ते’ इति ॥ हे ‘अग्ने, ‘रुद्रिया रुद्राहा. यो रुद्रन्तिमोऽमुषपुरि-
दहत् तद्वायोरुपा ‘ते तव ‘तनुः महावीर्या । ‘तया ‘नः अस्मान् ‘पाहि । रुद्रशब्दादहन्त्ये
छान्दसो घः । यद्वा—“रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या दिवाऽन्या” (तैसं ५.७.३) ५
इत्युक्तम् । तत्र घोरा तनुः रुद्रिया क्रूरा । “रुद्रो वै क्रूरः” (तैसं ६.२.३) इति । तदहन्त्यात्
तया तन्वा नः अस्मान् पाहि भ्रातृव्यादिभ्यो रक्ष । ‘तस्याः तन्वाः पतिभूताय ‘ते तुभ्यं ‘स्वाहा
हुतमिदं पयोऽस्तु । चतुर्थ्यर्थे वा पष्ठी (पा २.३.६२) । तदीयायै तस्यै तन्व स्वाहेति ॥

यति ॥ कल्पः—“अथैनं संशस्ति संतरां मेखलां समायच्छस्व संतरां मुष्टी कुरुष्व तप्तव्रत एधि
मदन्तीभिर्मौर्जयस्वोपूर्वं ११ व्रतनं सृज १२ या ते अग्ने रुद्रिया तनुस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतैनं १०
वातोऽधि व्रतय ” (बौध्रौ ६.१९) इति ॥ या मेखला पूर्व ११ मध्ये सैनद्धा १२ सा संकुचिततरा यथा
भवति तथा नियन्तव्या, ये च मुष्टी कृते ते अप्यतिसंकोचेन दृढीकर्तव्ये, १३ उष्णक्षीरो भवेदुष्णोदकेर्मौर्जयेत्,
पूर्वं व्रतमुत्सृजेत् १४ ॥ तत्र ‘या ते अग्ने’ इत्ययं मन्त्रः । अनेनैव मन्त्रेणात ऊर्ध्वं व्रतं पिबेत् । हे ‘अग्ने,
‘या तव ‘तनुः स्वयि ‘रुद्रिया क्रूरा ‘तया अस्मान् पालय । त्वदीयायाः ‘तस्याः तन्वा इदं हुतमस्तु ॥
‘अग्ने व्रतपते’ इत्यस्य मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामभिप्रेत्यावान्तरदीक्षारम्भं विधत्ते—“देवासुराः संयत्ता १५
आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरुथं कृत्वाऽमुरानभ्य-
भवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य
अप्युष्ण्ये भवेति १६ (तैसं ६.२.२) इति । परकायप्रवेशहेतुना १७ (योसू ३.३८) योगशास्त्रप्रसिद्धेन
संज्ञमविशेषेण (श्रौषे ३.४) देवा अग्निमग्निशरीरं प्राविशन् । तपोरूपत्वेनाग्निसमानाऽवान्तरदीक्षा,
तवस्तामुपेयात् ॥ पूर्वोक्ता दीक्षामिदानीमुच्यमानावान्तरदीक्षां च प्रशंसति—“आत्मानमव दीक्षया २०
पाति प्रजामवान्तरदीक्षया” (तैसं ६.२.२) इति ॥ अवान्तरदीक्षानियमान् विधत्ते—“संतरां मेखलां
समायच्छते प्रजा आत्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवेति मदन्तीभिर्मौर्जयेत् निर्वृष्टिः शीतेन वाचति समिद्धवै”
(तैसं ६.२.२) इति । सर्वो जन्तुः स्वात्मानं कृत्वा मिष्ट्याऽप्यपत्यानि सम्यक् परिपालयति । अतः स्वस्मादपि
‘प्रजाऽभ्यन्तरतरा । मेखलायास्तु प्रजास्थानीयत्वेनान्तरतरत्वात् संश्लिष्टतरं यथा भवति तथा समा-
च्छादयेत् । शीतेन क्षीरेण शीताभिरंजिश्चाग्निर्निर्वायति । तस्मादुदराग्निसमिन्धनाय पेयस्य क्षीरस्य २५
मार्जनहेतोरुदकस्य चौष्ण्यं कर्तव्यम् ॥ व्रतमन्त्रे रुद्रियाशब्दाभिप्रायमाह—“या ते अग्ने रुद्रिया
तनुस्तया इ स्वयैवैतदेवतया व्रतयति सयोस्त्रिष्य शान्त्यै” (तैसं ६.२.२) इति । स्वोदरानेरपरं
रूपं रुद्रिया १८ तनुस्तया दुग्धे तसे १९ सति स्वया देवतया सह एनत् दुग्धं व्रतयति भुङ्क्ते । तच्च भोजनं
सयोनित्वाय योनिभूतेनान्निना साहित्याय । तच्च साहित्यमुग्रस्याग्नेः शान्त्यै भवति ॥

१३-१३. आ-व्रतं सृज; क-तद्व्रतं सन्सृज । १४-१४. म२-मध्ये सैनता; क-मध्येसैनद्धा । ३०

१५-१५. आ.ह.उ.पा.भा-उष्णक्षीरो भवेदुष्णोदकी भवेत् पूर्वचससमुत्सृजेत्; क-उष्णक्षीरो भवेदुष्णोदकेन
मार्जयेत् पूर्व व्रतं मन्त्रमुत्सृजेत्; हा-उष्णक्षीरो भवेत् उष्णोदकी च भवेत् पूर्व मन्त्रमुत्सृजेत् । १६ आ.

म२.हा-हेतुत्वात् । १७. आ-प्रजाऽभ्यन्तरा; इ.उ.पा.भा.हा-प्रजा अभ्यन्तरा क-प्रजाया

अभ्यन्तरतमत्वम् । १८-१८. तं.म२-तनुः तत्पाठे (?) ।

तैसं २०॥

या ते अग्नेऽयाशया* रजाशया* हराशया* तनूर्वर्षिष्ठा

या । ते । अग्ने । अयाशयेत्यया-शया । रजाशयेति रजा-शया ।

हराशयेति हरा-शया । तनूः । वर्षिष्ठा ।

उपसदाहुतीर्जुहोति—तिसृषूपसत्सु अनुक्रमेण 'या ते' इति तिसृभिरनुष्टुभिः । तत्र
 ५ प्रथमायां 'या तेऽग्नेऽयाशया' इति ॥ 'तनूर्वर्षिष्ठा' इत्यादि तिसृष्वपि संबध्यते । हे 'अग्ने, 'या
 'ते त्वदीया 'तनूः 'अयाशया, अस्यां पृथिव्यां शेते इत्ययाशया । इदमः सप्तम्येकवचनस्य "सुपां
 सुलुक्" (पा ७.१.३९) इति यादेशः । "हलि लोपः" (पा ७.२.११३) इति इद्रूपस्य
 लोपः । त्यदाद्यत्वम् (पा ७.२.१०२) । अस्यां शेते इति "अधिकरणे शेते" (पा ३.२.१५)
 इत्यच् । "शयवासवासिष्वकालात्" (पा ६.३.१८) इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा
 १० ६.२.१३९) । 'वर्षिष्ठा वृद्धतमा । "प्रियस्थिर" (पा ६.४.१५७) इत्यादिमूत्रेण वृद्धशब्दस्य
 वर्षादेशः* । गह्वरे गह्वने तिष्ठतीति 'गह्वरेष्ठा । "सुपि स्थः" (पा ३.२.४) इति कः । "तत्पुरुषे
 कृति बहुलम्" (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । 'तया' इत्यध्याह्नियते, तया तन्वा 'उग्रम् उद्गूर्ण-
 मधिक्षेपं' वचः 'अपावधीम् अपहन्मि, तस्य प्रयोक्तारमपहन्मीति यावत् । "अशनयापिपासे ह
 वा उग्रं वचः" (तैब्रा १.५.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । तन्निमित्तत्वाच्चादशवचनश्रुतेः । छान्दसो
 १५ लुङ् (पा ३.४.६) । "हनो वध लुङि*" (पा २.४.४२) इति वधादेशः । "अमो मश्" (पा ७.१.४०) इति मशादेशः । 'त्वेषं' 'दीप्तं क्रूरं राक्षसादिस्मीरितं श्रुत्वा भीतिजनकम् ।
 "एनश्च वैरह्यं च त्वेषं वचः" (तैब्रा १.५.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । एनस्विभिर्वीरहादिभिश्च
 प्रयोज्यत्वात् । 'तच्च' 'वचः अपावधीम् । तस्य प्रयोक्तारं च अपहन्मि त्वत्प्रसादात् नाशयेयम्" ।
 इदमुभयं तदर्थं 'तस्यै तन्वै 'स्वाहा' 'सुहुतमिदमस्तु ॥

२० द्वितीयायां जुहोति—'या ते अग्ने रजाशया तनूः' इत्यादि ॥ रजोऽन्तरिक्षं, तस्मिन् शेते
 इति 'रजाशया मध्यमात्मिका । रजःशब्दात् परस्याः सप्तम्या ङादेशः (पा ७.१.३९) ।
 पूर्ववदलुक् (पा ६.३.१८) । शेषं समानम् ॥

तृतीयायां जुहोति—'हराशया तनूः' इत्यादि ॥ भौमान् रसान् हरतीति हरो बुलोकः,
 तस्मिन् शेते 'हराशया सूर्यात्मिका । ङादेशादि समानम् (पा ७.१.३९, ६.३.१८) ॥ यद्वा—
 २५ 'या सा' इत्यध्याह्नियते । 'अपावधीम्' इति च पुरुषव्यत्ययः (पा ३.१.८५) 'अपावधीत्' इति ।

९. तै.ति.—'वर्षादेशः' इत्यस्यानन्तरं 'गह्वरेष्ठा' । * [सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तके च
 'हनो वध लुङि' इत्युपलभ्यते, सूत्रपाठमनुसृत्य शुद्धीकृतः पाठः । वस्तुतस्तु 'लुङि च' (पा २.४.४३)
 इत्यनेनात्र वधादेशो द्रष्टव्यः ।] । १०. तै.ति.—'दीप्तम्' इत्यस्यानन्तरम् 'उग्रम्' । ११. तै.ति.—तस्य ।
 १२. तै.ति.पं.—नाशयामि । १३. तै.—अस्यै । १४. तै.ति. पं.—स्वाहुतम् ।

उपसदः]

गह्वरेष्टोत्रं वचो अपावधीं त्वेपं वचो अपावधीः स्वाहा ॥ ११ ॥

चर्थि चत्वारिंशच्च]

गह्वरेष्टेति गह्वरे स्था । उग्रम् । वचः । अपेति । अवधीम् । त्वेपम् ।

वचः । अपेति । अवधीम् । स्वाहा ॥ ११ ॥

[मैसं १-२-७; कासं २-८; कपिसं २-२-३; वासं ५-८-८]

ना उग्रं त्वेपं वचो अपहन्त्विति । शाखान्तरे च (कासं २-८, कपिसं २-३, वासं ५-८)
 अपावधीतः इति पाठः । “ तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमांस्थ रजतांस्थ हरिणी ”
 (तैसं ६-२-३) इति ब्राह्मणानुसारेणाऽन्यथा व्याख्यायते । अयसि अयस्मय्यां पुरि शेते
 अयाशया । डादेशादि समानम् (पा ७-१-३९, ६-३-१८) । रजतं रजस्तन्मय्यां पुरि
 शेते इति रजाशया । हरितं हरः तन्मय्यां पुरि शेते इति हराशया । गतमन्यत् ॥

॥ इति द्वितीये एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

येति ॥ कल्पः—“ आज्यस्थाल्याः स्नुवणोपहत्य प्रथमामुपसदं जुहोति या ते अग्नेऽया-
 त्या तनुर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टोत्रं वचो अपावधीं त्वेपं वचो अपावधीः स्वाहेति ” (बौध्रौ ६-२-१) इति ॥
 अत्र ‘ या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनुर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टा ’ इत्येतादृशः (मन्त्रः) आम्नातः,
 स्मिन् अयाशयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति । तेषु प्रथममन्त्रे ‘ तनुः ’ इत्यादिरनुषज्यते, द्वितीये तु
 पा ते अग्ने ’ इति ‘ तनुः ’ इति चोभयमनुषज्यते, तृतीये तु ‘ या ते अग्ने ’ इत्ययमेवानुषज्यते । तैरैतै-
 रभिर्मन्त्रैस्त्रिषु दिनेषु क्रमेणोपसदाख्या आहुतयो होतव्याः । अयसि शेते इति अयाशया लोह-
 मिता । तथा रजते शेते इति रजाशया । हिरण्ये शेते इति हराशया । वर्षिष्ठा वृद्धतमा । गह्वरे
 धुमंशक्ये तसलोद्दे तस्ररजते तस्रहिरण्ये वा तिष्ठतीति गह्वरेष्टा । अन्नपानयोरलाभेन क्षुधितोऽहं पिपा-
 तोऽहमित्युक्तिः उग्रं वचः, तदेतदैहिकम् । आमुष्मिकं तु त्वेपं दीपकं मनसः संतापजनकं वचः । तत्तु
 ता इत्थं वदन्ति—अथ गोवधाद्युपपातकलक्षणमेनः प्राप्तं, विद्वद्ब्राह्मणवृत्तिरूपा वीरहत्याप्राप्ता इति । इदं
 पदव्याख्यानमन्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातम्—“ अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यं च त्वेपं
 वः ” (तैत्रा १-५-९) इति । अत्रायं वाक्यार्थः । हे अग्ने, या तव अयाशया तनुः तयाऽहं द्वे अपि
 वसी अपावधीं नाशितवानस्मि । एवमितरयोरपि योज्यम् । तस्मा अग्नय इदं हुतमस्तु ॥ त्रीनेतान्
 तसद्वोमान् विधातुं प्रस्तौति—“ तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमांस्थ रजतांस्थ हरिणी ता
 ता जेतुं नाशकुन्वन् ता उपसदैवाजिगीषन् तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति त
 १२ समस्कुर्वताग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं तेजन् तेऽब्रुवन् क इमामसिष्यतीति रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो
 क्रूरः सोऽस्यदिवति सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिस्ता-
 ऽऽवाञ्जत् स तिस्रः पुरो भित्तैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत् ” (तैसं ६-२-३) इति ॥ ये पूर्वमग्निना
 ज्येन पराभूता असुरास्तेषामसुराणां पृथिव्यन्तरिक्षबुल्लोकेषु स्वरक्षार्थं तिस्रः पुरो दुर्गरूपा आसन् ।
 तु पृथिवीवर्तिनी लोहप्राकारवेष्टिता । अन्तरिक्षवर्तिनी रजतप्राकारवेष्टिता । बुल्लोकवर्तिनी हिरण्यप्राकार-
 ता । तादृशीः पुरो देवा अग्निना वरूथेनापि जेतुमशक्ता युद्धं परित्यज्योपसदैव जेतुमैच्छन् । दुर्गं

१९. क. हा—अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया । २०-२०—इत्येतादृशमाम्नायते । २१. ड.
 १. गा. भां. म. र. हा—रजसि । २२. आ. क. हा—नमे लोहे । २३. आ. क.—एवमुत्तरयोरपि ।

[उपसदः

- परितोऽवस्थ्य चिरं तत्समीपेऽवस्थाय तमुपावसन् । चिरकालावस्थाने सति दुर्गेमध्येऽन्नपानादिश्यादन्त-
र्भेदाद्वा जयो भवतीति । यस्मादेवैश्वरवासो जयोपायत्वेन विचारितस्तस्माद्लोकेऽप्याहुः । के किमाहुः ? यश्च
ब्राह्मणादिवेदाध्ययनेन वेदविचारं जानाति यश्च शूद्रादिर्न जानाति ते सर्वेऽपि युद्धेनाजेयं महापुरम्पसदा
जेतुं शक्यमित्याहुः । ततो देवाः कालविलम्बो मा भूदिति विचार्य युद्धेनैव जेतुमिषु संसृजन्तः । अग्निं
५ सोमं विष्णुं च संभूयैकबाणं कृत्वा तेन जेतुमुद्युक्ताः । अनीकशब्दो बाणस्य प्रथमभागकाष्ठमाचष्टे,
शल्यशब्दो लोहम्, तेजनशब्दस्तदग्रम् । तामिमां देवतात्रयसमष्टिरूपां विष्णुः स्त्रीवालसहितकृत्स्नासुर-
घातिनीं को नाम मोक्षयतीति ^{२४}विचार्य शक्तो निर्घृणश्च रुद्र ^{२५}एवेति निश्चित्य तस्मै वरं दत्तवन्तः । स
रुद्रस्तामिषुं मुक्त्वा तथा प्राकारत्रयं विभिद्य त्रिम्यो लोकेभ्योऽसुराग्निःसारयामास ॥ विधत्ते—“यदुपसद
उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्थै” (तैसं ६-२-३) इति । वैरिदुर्गोपसदनकार्यकारित्वादेता आहुतय उपसद
१० इत्युच्यन्ते । तत्राग्निः सोमो विष्णुरित्येवंरूपास्तिस्रो देवताः, तासां याज्यापुरोनुवाक्या ^{२६}हौत्र एवाऽऽ-
म्नायन्ते ^{२७}। अयाशयादितनुधारी वह्निश्चतुर्थी देवता । तदीयमन्त्र आध्यर्थवत्त्वाद्त्रैवाऽऽम्नातः ॥ उपसदाम्
^{२८}आज्यहविष्ट्वेनोपांशुयाजवत् प्रयाजाज्यभागाद्याहुतिप्रसक्तौ प्रतिषेधति—“नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुया-
द्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात्” (तैसं ६-२-३) इति । ‘अग्निमनीकम्’
(तैसं ६-२-३) इति ^{२९}बाणव्याजेनाग्निः ^{३०}प्रथमभावित्वलक्षणं मुखत्वमुक्तम् । तत्र प्रयाजादिहोमे
१५ वह्नेर्मुखत्वं हीयते ॥ आहुत्यन्तराणां सर्वेषां निषेधप्राप्तौ कांचिदाहुतिं विधत्ते—“सुवेणाऽऽधारमा
धारयति यज्ञस्य प्रज्ञत्तै” (तैसं ६-२-३) इति । दर्शपूर्णमासादियज्ञानामाधारोपेतत्वा-
दुपसदामपि ^{३१}यज्ञत्वप्रत्यभिज्ञानाय ^{३२}सुवाधारः ॥ तिसृणामुपसदां होमप्रकारं विधत्ते—“पराऽतिक्रम्य
जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते” (तैसं ६-२-३) इति । पराङ् पुनरा-
वृत्तिरहितो वेद्याहवनीययोर्मध्यमतिक्रम्य दक्षिणस्यां दिश्युदङ्मुखः स्थित्वा क्रमेणाग्निः सोमस्य विष्णोश्च
२० तिस्र आहुतीर्जुहुयात् । तथा सति वैरिणोऽपि पुनरावृत्तिरहितानेव कृत्वा लोकत्रयाग्निःसारयति ॥ चतुर्था-
हुतिप्रकारं विधत्ते—“पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति प्रणुचैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याञ्जित्वा भ्रातृव्यलोक-
मभ्यारोहति” (तैसं ६-२-३) इति । दक्षिणदेशादुत्तरस्यां दिशि समागत्य चतुर्थीमुपसदं जुहुयात् ।
तथा सति वैरिणो निःसार्य ^{३३}स्वयं जित्वा ^{३४}वैरिस्थानं पुरत्रयमधिगच्छति । अत्र सूत्रम्—“ध्रौवादष्टौ
जुह्वां गृह्णाति । चतुरभृति । घृतवति शब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्त उपांशुयाजवत्
१५ प्रचरति । अर्धेन जौहवस्थ्याग्निं यजति । अर्धेन सोमम् । औपभृते जुह्वामानीय विष्णुमिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य या
ते अग्नेऽयाशया तनूरिति सुवेणोपसदं जुहोति” (आपश्रौ ११-३-९-१२) इति । कालद्वये तदनुष्ठानं
विधत्ते—“देवा वै याः प्रातरुपसद उपासीदन्नहस्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त याः सायं रात्रियै ताभिर्यत् सायं-
प्रातरुपसद उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते” (तैसं ६-२-३) इति । उपासीदन्
अनुष्ठितवन्तः । प्रातरनुष्ठिताभिरहो वैरिनिःसारणं, सायमनुष्ठिताभिस्तु रात्रेः ॥ कालद्वये याज्यानु-
३० वाक्ययोर्व्यत्यासं विधत्ते — “याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादयातयामत्वाय”
(तैसं ६-२-३) इति । यातयामत्वं गतरसत्वं, तद्वर्जनाय व्यत्यासः ॥ दिनत्रये तदनुष्ठानं विधत्ते—
“तिस्र उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति” (तैसं ६-२-३) इति ॥ त्रिषु दिनेषु
कालद्वयेऽनुष्ठानं प्रशंसति—षट् सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति” (तैसं ६-२-३) इति ॥

२४. इ.उ.पा.भा.हा.—‘विचार्य’ नास्ति । २५. आ.क.म.२.हा.—‘एव’ नास्ति । २६-२६. तं.
३५ म.२-हौत्रत्वान्नाम्नायन्ते । २७. क.तं.म.२-आज्यहविक्रत्वेन । २८. तं-ब्राह्मणं । २९. तं-इ.पा.
प्रथमभागत्वं । ३०. इ.उ.पा.भा.हा.—त्वा दुपसद्यपि । ३१. क.म.२-सौवाधारः । ३२-३२. आ.
भा.हा.—स्वर्गं गत्वा ।

सौमिकी वेदिः]

प्रसङ्गादर्हाने द्विरात्रावापुपसहिनसंख्यां विधत्ते—“द्वादशाहाने सोम उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति” (तैसं ६.२.३) इति । अहःसंधेन निष्पाद्यः सोमयागोऽहीनः । सत्रमध्यनेनोप-
लक्ष्यते । अहःसमूहस्य समानत्वात् ॥ द्वादशदिनेषु कालद्वयानुष्ठानं प्रदंसति—“चतुर्विंशतिः सं पद्यन्ते
चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव प्रीणाति” (तैसं ६.२.३) इति ॥ एतेष्वपसहिनेष्ववान्तरदीक्षाङ्गे-
प्रतपाने स्तनसंख्यां विधत्ते—“आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन् मे लोकैऽर्धुकर ५
स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आराग्रामवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्मै लोकैऽर्धुकरं भवति”
(तैसं ६.२.३) इति । बलीवर्द्धप्रतोदनं लोहम् आरं, तद्वदल्पमग्रे मुखं यस्याः साऽऽराग्रा । अर्धुकरं समृद्धि-
शीलं फलम् । सोमकृत्यदिने सायमेकं स्तनं दुह्यात्*, अपरेषुः प्रातर्द्वौ स्तनौ, सायं त्रीन् स्तनान्, परेषुः
प्रातश्चतुरः ॥ यस्तु परलोकसमृद्धिकामः तस्योक्तवैपरीत्यं विधत्ते—“परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपे-
याद्यः कामयेतास्मिन् मे लोकैऽर्धुकरं स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेषा वै परोवरीय- १०
स्यावान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकैऽर्धुकरं भवति” (तैसं ६.२.३) इति । परःशब्देनात्र श्रेष्ठत्वात्
उपक्रमो** विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं यस्याः सा परोवरीयसी । अयं पक्षः सूत्र उपन्यस्तः—
“यदहः सोमं *ऋणीयुस्तदहश्चतुरः* सायं दुह्यन्तीन् प्रातर्द्वौ सायमेकमुत्तमे” (आपश्रौ ११.४.१०)
इति ॥ अशक्तस्य क्षीरवतादूर्ध्वमाहारमल्पमनुजानाति—“सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसदं
उपयन्ति तेषां य उन्नयते हीयत एव स नोदनेपीति सूक्ष्ममिव” (तैसं ६.२.४) इति । १५
उपसदां स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तदनुष्ठायिभिरवहितैर्भवेत्तत्त्वम् । तेषां मध्ये यः कोऽपि हीनमनस्को यथोक्त-
वतादूर्ध्वमोदनादिकमन्तर्नयेत् स स्वर्गाद्धीयत एव । तस्मादशक्तोऽपि श्रद्धालुतया नोदनेपि न किञ्चिदपि
वतादूर्ध्वमन्तर्नयेत्त्यामीति यदि मन्येत तेन सूक्ष्ममिव शोभनं वाक्यान्तराभ्यनुज्ञातं वस्तुञ्जीतमिव कुर्यात् ।
नशक्तिपरिहारमात्रोपयुक्तं किञ्चिदेव स्वीकर्तव्यम् । वाक्यान्तरं तु कृष्णान्द्रहोमप्रकरणे समाम्नायते—
‘पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्याथो सौम्येऽप्यध्वर एतद्व्रतं द्रव्याद्यदि मन्येतोप- २०
स्थायमीत्योदने घानाः सक्तून् घृतमित्यनुव्रतयेद्वात्मनोऽनुपदासाय” (तैआ २.८) इति ।
इदं द्रव्याभ्युपक्षीणो भवामि ॥ अनुव्रते कृतेऽपि फलज्ज्ञो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह—“यो वै स्वार्थेतां
त्सः श्रान्तो ह्रीषत उन्न स निष्ठाय सह वसति” (तैसं ६.२.४) इति । स्वार्थं यन्ति गच्छन्तीति
वार्थे तस्तेषां स्वार्थेताम् । यतन्त इहियतः तेषां यताम् । मकरमासे प्रयागस्नानं केषांचित् स्वार्थः, तं
तासुं प्रयतमानानां स्वग्रामाभिर्गित्य गच्छतां मध्ये यः कश्चिच्छ्रान्तो गन्तुमशक्तः संक्रान्तिकालीनस्नानात् २५
येयते सोऽपि निष्ठाय परेषुर्निर्गत्य तीर्थे गत्वा तैस्तीर्थवासिभिः सहावशिष्टं मासं वसति तद्वदयमप्येकेनानु-
तेनाशक्तिं परिहरत्य शिष्टं नियममनुतिष्ठेत् । तस्मिन्मयर्थे निगमयति—“तस्मात् सकृदुद्धीय नापरमुद्धयेत्
(तैसं ६.२.४) इति ॥ सकृदुद्धयने द्रव्यं विधत्ते—“दध्नाश्चयेतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्व
ज्ज्वे” (तैसं ६.२.४) इति ॥

अथ सौमिकी वेदिं विधातुं प्रस्तौति—“यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं कृत्वा स ३०
पृथिवीं प्राविशत् तं देवा हस्तान्तस्तरभ्यैः छन् तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यक्रामत् सोऽब्रवीत् को माऽय-
प्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तस्तथ कस्त्वमित्यहं दगादाहतेति सोऽब्रवीदुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वराहोऽयं
ममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽसीति स दर्भ-
जीलमुवृत्त्य सप्त गिरीन् भिष्वा तमहन्तोऽब्रवीदुर्गाद्वा आहर्ताऽवोचथा एतमा हरेति तमेभ्यो यज्ञ
व यज्ञमाहरद्यत्तद्वित्तं वेद्यमसुराणामविन्दन्त तदेकं वेद्यं वेदित्वम्” (तैसं ६.२.४) इति । स्वर्ग- ३५
लोके स्थितो यज्ञपुरुषस्तिरोधानाय विष्णुर्भूत्वा वैष्णवं रूपं संपूर्णं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य पृथिवीं प्राविशत् ।

३३. आ.इ.उ.पा.भा.हा.—‘दीक्षा’ । ३४. इ.उ.पा.भा.हा.—‘दुह्यात्’ नास्ति । ३५. इ.उ.पा.
भा.हा.—‘प्रातः’ नास्ति । ३६. इ.उ.पा.भा.हा.—उपक्रमकः । *—* [आपश्रौसूत्रे ‘ऋणीयुश्चतुरः’] ।

[सौमिकी वेदिः]

- देवाश्च पृष्ठत एव समागत्य हस्तान् प्रसार्य ते धर्तुमैच्छन् । अयं यज्ञो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रेन्द्रस्तमति-
क्रम्य पुरतो मार्गमवहथ्यतिष्ठत् । कोऽयं मामत्यक्रमीदिति यज्ञेनाऽऽक्षिप्त इन्द्रः केनाऽग्रगम्ये दुर्गे गत्वा
विरोधिने ताडयिष्यामीति स्वमहिमानं प्रतिजज्ञे । अथैवं मच्छक्तेः परीक्षकः को नाम त्वमसीतीन्द्रेणाऽऽ-
क्षिप्तो यज्ञः तादृशात्^{१०} दुर्गात् तं विरोधिनमाहरिष्यामीति “स्वशक्तिं प्रतिज्ञाय स्वकीये पूर्ववृत्तान्त-
मिन्द्रस्य पुरतः सर्वमवोचत् । पुरा कदाचिदसुरप्राबल्यं दृष्ट्वा मदङ्गभृतदीक्षाद्यभिमानिनः सर्वेऽपि स्वर्ग-
लोकावासिनो^{१५} मत्तो निर्गत्य^{१५} पृथिवीं प्राविशन् ।^{१०} ते च के^{१०} ? चतस्रो दीक्षास्तिस्र उपसद एका
सुत्येत्यष्टदिवससाध्यानि कर्माणि । तत्र दीक्षोपसदः सप्त पृथिव्यां गत्वा गिरयोऽभवन् । सुत्याभिमानो
देवो वाममोषो वामं कमनीयं सौमिकवेदिग्रहचमसादिरूपं दैवं वित्तं मुष्णत्यपहरतीति वाममोषः । स च
“मुषितं तत्^{१५} सर्वमसुरेभ्यो दत्त्वा स्वयं वराहो भूत्वा सप्तभ्यो गिरिभ्यः परस्तादसुराणां तद्वित्तं बिभर्ति
१० रक्षति । तच्च वित्तं वेद्यं देवैः पुनर्लब्धव्यम्, अतो हे इन्द्र, त्वं यदि दुर्गे स्थितं विरोधिने हन्ताऽसि तर्हि
तं वराहं जहि । इत्युक्त इन्द्रो दर्भस्तम्बेनैव गिरीन् भित्त्वा वराहं ताडितवान् । तत इन्द्रो यज्ञमुवाच-
विरोधिनमाहरिष्यामीति यत् प्रतिज्ञातं तत् कर्तुं शक्नोषि चेदेनं विरोधिने वराहमाहर । इत्युक्तो यज्ञाभि-
मान्येव तं वराहाकारं वेदिग्रहचमसादिवित्तोपेतं यज्ञमेभ्यो देवेभ्य आहृत्य ददौ । यस्माद्देवैर्लब्धव्यम-
सुराणां तद्वेदिरूपं वित्तं देवा अविन्दन्तालभन्त, तस्मात् विद्यते लभ्यत इति व्युत्पत्त्या वेदेर्वेदिनाम संप-
१५ न्नम् । वक्ष्यमाणमपेक्षायामेकः प्रकारः । तस्मादेकं वेदित्वमित्युच्यते ॥ प्रकारान्तरेणापि वेदित्वं दर्शयति-
“ असुराणां वा इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानां ते देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति
कियद्वो दास्याम इति यावदियं सलावृकी त्रिः परिक्रामति तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं
कृत्वेमां त्रिः सर्वतः पर्यक्रामत् तदिमामविन्दन्तं यदिमामविन्दन्तं तद्वेद्यं वेदित्वम् ” (तैसं ६-२-४)
इति । दार्शिके वेदिब्राह्मणे (तैब्रा ३-२-९) अप्येतदुपाख्यानं श्रुतम् । तत्र ‘ वसवस्त्वा ’
२० (तैब्रा ३-२-९) इति मन्त्रैर्यावान् प्रदेशः परिगृहीतस्तावत्येव वेदिः । अत्र तु कृत्स्नाऽपि भूमिर्वेदि-
रिति विशेषः ॥ कृत्स्नभूमेर्वेदित्वेऽपि यागोपयुक्तप्रदेशः पृथक्कल्पनीय इति विधत्ते — “ सा वा इयं
सर्वैव वेदिरयति शक्ष्यामीति त्वा अवमाय यजन्ते ” (तैसं ६-२-४) इति । भूमिः सर्वा यद्यपि
वेदिरेव तथापि न यत्र कापि यष्टव्यं किं त्वेतावति प्रदेशे सन्दोहविधानादिकं निर्मातुं शक्ष्यामीति
निश्चित्य तावन्तं प्रदेशमवमाय पदैः परिमित्य तस्मिन् प्रदेशे यजेरन् ॥ तत्र पदसंख्यां विधत्ते—
२५ “ त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवति षट्त्रिंशत् प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची दशदश सं पद्यन्ते
दशाक्षरा विराडङ्गं विराड् विराजैवास्त्रायमव रुन्धे ” (तैसं ६-२-४) इति । अत्रोक्तपदसंख्यायां सर्वस्यां
मेलितायां^{१५} नवसंख्याकानि दशकानि संपद्यन्ते । तदेतत् वेदिप्रदेशप्रमाणं मध्यम उपसद्दिने प्रातः
कालीनाया उपसद ऊर्ध्वं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रम्—“ अन्तरा मध्यमे प्रदग्ग्योपसदौ वेदिं कुर्वन्ति । प्राग्वंशस्य
*मध्यमालालाटिकात् त्रीन् प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति । तस्मात् पञ्चदशसु दक्षिणतः । एवमुत्तरतः ।
३० ते श्रोणी । प्रथमनिहिताच्छङ्कोः षट्त्रिंशतिः पुरस्तात् । तस्माद्वादशसु दक्षिणतः । एवमुत्तरतः । तावंसौ ”
(आपश्रौ ११-४-११-१३) इति ॥ यथोक्तपरिमाणवति प्रदेश उपरितनमृत्तिकाया अपनयनं विधत्ते—
“ उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदपहन्ति ” (तैसं ६-२-४) इति । निष्ठीवनादिकृतमशुचित्वमुद्धनने-
नापैति ॥ तमेव विधिमनूय प्रशंसति—“ उद्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति बर्हिः स्तृणाति तस्मादोष-
धयः पुनरा भवन्ति ” (तैसं ६-२-४) इति ।^{१५} पूर्व तस्मिन्^{१५} प्रदेशे समुत्पन्नास्तृणविशेषा उद्धननेन
३५ ३७. आ.इ.उ.म.२.हा-तादृशश्च । ३८. आ.पा-‘ स्वशक्ति ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ प्रतिजज्ञौ ’ ।
३९-३९. इ.उ.त.पा.भां.म.२-मत्तोपनीय । ४०-४०. इ.उ.पा.भां-सः ; तं-ते; म२-‘ ते च के ’ नास्ति ।
४१-४१. उ-मुषितं वस्तु सर्वमसुरेभ्यः ; हा-मुषितं वित्तमसुरेभ्यः । ४२. क.म२-मिलितायाम् ।
४३. आ.क.हा-तदेवम् । * [आपश्रौस्ते ‘ मध्यमालालाटिकात् ’] । ४४-४४. हा-पूर्वस्मिन् ।

दाक्षितस्य व्रतनिर्णयः]

पराभूता भवन्ति । तस्मात् कृत्स्नवेद्यां बर्हिःरास्तराणादोषधयः पुनरागता भवन्ति ॥ तस्य बर्हिष उपरि पुनरप्यग्नीषोमीयपथर्थं बर्हिःस्तरवेदिप्रदेशे स्तृणीयादिति विधत्ते—“ उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिर्धेजमान उत्तरबर्हिर्धेजमानमेवायजमानानुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानानुत्तरः ” (तैसं ६-२-४) इति । उत्कृष्ट इत्यर्थः ॥ यत्पूर्वं विहितं—“ तिस्र उपसद उपैति ”, “ द्वादशाहीने सोम उपैति ” इति, तत्र विपक्षस्वपक्षयोर्बाधाबाधवुपन्यस्यति—“ यद्वा अनीशानो भारमादत्ते त्रि वै स लिशते यद्द्वादश साहस्योपसदः स्युस्तिस्रोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम क्रियेत तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वाय अथो सलोम क्रियत ” (तैसं ६-२-५) इति । लोके यद्यशक्तः कश्चिन् प्रौढे भारं बोधुमाददीत तदा स विलिशते विशेषेणात्पीभवति उत्थातुमशक्तो भूमौ पतेत्, तद्वदत्रापि योन्यते । अह्ना सह वर्तत इति साह एकान्नो ज्योतिष्टोमः । अहःसंघसाध्वोऽहीनो द्विरात्रादिः । तत्र यद्यल्पस्य साहस्य द्वादश स्युर्यदि वाऽधिकस्याहीनस्य तिस्रः स्युस्तदा विलोम विपरीतं क्रियेत । तथा सति साहस्य वीर्यं हीयते । स्वपक्षे तु नास्ति तदुभयम् ॥ यस्यान्यत् पूर्वं विहितम्—“ आराग्रामवान्तरदीक्षा-मुपेयात् ” इति तत् प्रशंसति—“ वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै धुरपवि नास व्रतं येन प्र जातान् भ्रातृव्याबुदते प्रति जनिन्य-माणानथो कनीयसैव भूय उपैति ” (तैसं ६-२-५) इति । वत्सस्य भागो यः स्तनः तस्मिन्मध्यस्थं पयो यजमानश्चतुर्थे पर्याये “ स्वीकरोति । ततोऽस्य चतुःस्तननियमः सिध्यति । तदेतदेकस्तनद्विकं व्रतं धुरपवीत्युच्यते । पविर्वैजं तेन तीक्ष्णत्वमुपलक्ष्यते । धुरवत् पवित्वैक्ष्यं यस्याऽऽराग्रामव्रतस्य तेन व्रतेन पूर्वमुत्पन्नान् वैरिणो विनाशयति जनिन्यमाणान्श्च प्रतिबध्नाति । किंचात्यल्पेन कर्मणा भूयः फलं च प्राप्नोति । “ यथाल्पेन बीजेन प्रौढं वृक्षं फलं प्राप्नोति तद्वन् ॥ यदप्यन्यत् ” पूर्वं विहितं—“ परोवरीयसीमवान्तर-दीक्षामुपेयात् ” इति तत् प्रशंसति—“ चतुरोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुब्रधनं नाम व्रतं तपस्यः सुवर्गमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभिः ” (तैसं ६-२-५) इति । यथा रूपवत्त्वा सुवत्या योषित्वे जघनप्रदेशः स्थूलः, तस्योपरि देहमध्यप्रदेशः कृशः, तद्वदस्य व्रतस्याधो-भागश्चतुस्तन उपरिभाग एकस्तन इति सुब्रधनमिति नाम । तपस्यमुत्तरोत्तरमाहारक्षयात् तपसो योग्यम् । अतएव स्वर्गसाधनम् । किञ्च सुब्रधनत्वादेव व्रतः पशुश्च प्रजनयति ॥ “ वैवर्गिकानां ” मध्ये क्षत्रियस्य व्रतं विधत्ते—“ यवान् राजन्यस्य व्रतं शूद्रो वै यवान्ः कूर इव राजन्यो वज्रस्य रूपः सोमस्यैव ” (तैसं ६-२-५) इति । यवावयो औशनववृत्तिहेतुत्वाभावात् कूरत्वम् । राजन्यो दुष्टशस्त्रकृतात् कूरः । उभयं मिलित्वा यद्वज्रसदृशं तस्माच्चिन्नवर्तकत्वेन समुद्भूतं भवति ॥ विधत्ते—“ आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै ” (तैसं ६-२-५) इति । तस्यै पयसि दीक्षिप्रक्षेपेण घनीकृतो भक्ष्यः आमिक्षा । पक्वेन “ चरुपुरोडाशादिना कृतो यज्ञः पाकयज्ञः । आमिक्षायाः पक्वपयोनिष्पन्नत्वात् पाकयज्ञस्य रूपमतः पुष्ट्यै भवति ॥ विधत्ते—“ पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन् धत्तेऽथो पयसा वै गर्भा वर्धन्ते गर्भ इव खलु वा एष यदीक्षितो यदस्य पयो व्रतं भवत्यत्मानमेकं तद्वर्धयति ” (तैसं ६-२-५) इति । ब्राह्मणोऽभ्ययनादिरूपेण तेजसा युक्तः । “ पयश्च स्वतज्ज्ञात् स्वयमेव तेजः । तस्मिन् ” पयसि पीते सति स्वकीयेन तेजसा सह पयोरूपं तेज आत्मनि धृतं भवति । किञ्च दीक्षितस्य गर्भरूपत्वात् पयसा वृद्धिरुच्यते ॥ मध्याह्नमध्यात्रयोर्व्रतकालत्वं विधानं प्रवर्तते—“ त्रिघतो वै मनुरासीद्विघ्रता असुरा एकव्रता देवाः प्रातर्मध्यदिने सायं तन्मनोर्व्रतयसीत् पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै

४५. इ.उ.तं.पा.भां.हा-स्वीकरोतु । ४६. आ.त.प.पा.नात्पेन । ४७. क-यययन्यतः आ- ३५
यदन्यत् । ४८. आ.हा-मागोऽसौ । ४९. आ.इ.उ.पा.भां.हा-पुरोडाशादिना । ५०-५०. आ.इ.
उ.पा.भां.हा-पयसस्तेजोवत् स्वच्छरूपत्वात् स्वयमेव तेजसि ।

[काम्यानि देवयजनानि

प्रातश्च सायं चासुराणां निर्मध्यं क्षुधोरूपं ततस्ते पराऽभवन् मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन् सुवर्गं लोकमायन् ” (तैसं ६.२.५) इति । अहनि त्रिषु कालेषु व्रतं भोजनं कुर्वतो मनोरेकस्मिन्नेव काले व्रतं कुर्वतां देवानां च मध्याह्नकाले व्रतमस्ति । स च कालः क्षुधः स्वरूपम् । तस्मिन् व्रतरहिता असुराः पराभूताः व्रतयुक्तास्तु मनुर्देवाश्च पुष्टिं स्वर्गं च प्राप्ताः । ततो मध्याह्नकालः प्रशस्तः ॥ विधत्ते—

५ “ यदस्य मध्यंदिने मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अन्नेन भुञ्जते मध्यत एवं तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभि-
भूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” (तैसं ६.२.५) इति । मुखमध्येऽन्नस्य भोजनम् उदरमध्ये च धारणं यथा लोके, तथैवात्रापि मध्याह्ने मध्यरात्रे च व्रतं कर्तव्यम् ॥ दीक्षितस्य स्वनिवास-
स्थानात् प्रवासं निषेधति—“ गर्भो वा एष यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यदीक्षितो दीक्षितविमितात्
प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीधाय ” (तैसं ६.२.५) इति ।

१० दीक्षितो विशेषेण मीयते प्रक्षिप्यते “ यस्मिन्शालास्थाने तदीक्षितविमितं तस्य योनिरुपत्वात् । ततोऽस्य
निगमनं गर्भस्त्रावसमम् । तत आत्मरक्षणार्थं न निर्गन्तव्यम् ॥ एतमेव निषेधं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—
“ एष वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्यदीक्षितः प्रवसेत् स एनमीश्वरोऽनुत्थाय हन्तोर्न
प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै ” (तैसं ६.२.५) इति । एष एवाऽऽहवनीयोऽग्निः प्रवसतो व्याघ्रवत्
हिंसको निवसतः कुलरक्षकः । तस्मात् सोऽग्निः प्रवसन्तमेनमनु स्वयमुत्थाय हन्तुं समर्थः । प्रवासा-
भावस्त्वात्मनो रक्षणाय भवति ॥ आहवनीयस्य दक्षिणदेशं शयनार्थं विधत्ते—“ दक्षिणतः शय एतद्वै
यजमानस्याऽऽयतने स्व एवाऽऽयतने शये ” (तैसं ६.२.५) इति । शेत इत्यर्थः ॥ “ शयनस्याऽऽहव-
नीयाभिमुख्यं विधत्ते—“ अग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य शये ” (तैसं ६.२.५) इति ॥

अथ काम्यानि देवयजनानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहविरादयः संज्ञाविशेषा उक्थ्यपोडयति-
रात्राद्युत्तरयज्ञाः । स्वर्गकामिणं प्रति विधत्ते—“ पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोऽपैनमुत्तरो
यज्ञो नमेदमि सुवर्गं लोकं जयेदिति ” (६.२.६) इति । अनेन प्रकारेण यं
यजमानमुद्दिश्य कामयेत तं “ पुरोहविर्नामके याजयेत् ॥ तस्य लक्षणमाह—“ एतद्वै पुरोहवि-
देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नग्निमप आदित्यमभि विपश्यति ” (तैसं ६.२.६) इति ॥
यस्य देवयजनस्य हविर्धानमण्डप आसीनः प्राङ्मुखो होता प्रातरनुवाकनामकं शब्दं “ पठन् पुरोवर्तिन-
माहवनीयाग्निं ततः प्राग्वर्तिनं नदीतडागादिजलं ततोऽपि प्राग्दिश्युद्यन्तमादित्यं चाऽऽभिमुख्येन युगपत्
पश्यति, पृताहक् देवयजनं पुरोहविरित्युच्यते ॥ कामितफलसिद्धिं दर्शयति—“ उपैनमुत्तरो यज्ञो नम-
त्यभि सुवर्गं लोकं जयति ” (६.२.६) इति ॥ अन्यद्विधत्ते—“ आसे देवयजने याजयेद्भ्रातृव्य-
वन्तम् ” (तैसं ६.२.६) इति ॥ आसनामकस्य लक्षणमाह—“ पन्थां वाऽधिस्पृशयेत् कर्तुं
वा यावज्जानसे यातवै न रथायैतद्वा आसं देवयजनम् ” (तैसं ६.२.६) इति । प्रौढं राजमार्गं
प्रौढं गर्तं वा विलोक्याऽऽधिक्येन तत्संस्पर्शो यथा भवति तथा देवयजनं निर्मातव्यम् । देवयजनगर्तयोर्मध्ये
शकटस्य वा रथस्य वा यातवै गन्तुं “ यावदन्तरं न पर्याप्तं तावदेवान्तरं कर्तव्यम् । सोऽयमधिस्पृशः ।
एतदेवाऽऽसनामकम् ॥ कामितार्थसिद्धिं दर्शयति—“ आप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोति ”
(तैसं ६.२.६) इति । जयतीत्यर्थः ॥ विधत्ते—“ एकोन्नते देवयजने याजयेत् पशुकामम् ”
(तैसं ६.२.६) इति ॥ प्रशंसति—“ एकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशुनसृजन्त ” (तैसं ६.२.६)
इति ॥ लक्षणमाह—“ अन्तरा सदोहविर्धाने उन्नतं स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनम् ” (तैसं ६.२.६)

५१. आ.पा.हा.—‘ उदरमध्ये ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ अन्नस्य ’ । ५२. उ.पा.भां.हा.—अस्मिन्शाला ।

३५ ५३. इ.उ.पा.भां.हा.—अग्निः । ५४. पा.भां.—सवनार्थम् (?) । ५५. क.—यजमानस्या । ५६. तं—
पुरोहविर्नामकेन । ५७. क.हा.—पठेत् । ५८. म२.—यातुम् ।

उपसदः]

इति । प्राचीनवंशान् पुरतः प्रत्यासन्नं सदः, उत्तरवेदेः पश्चात् प्रत्यासन्नं हविर्धानं, तयोर्मध्यमुन्नते कुर्यात् ॥ फलमाह—“पशुमानेव भवति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“श्रुज्जते देवयजने याजयेत् सुवर्गकामम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ प्रशंसति—“श्रुज्जताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायन्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ लक्षणमाह—“अन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं चोन्नतं स्यादन्तरा हविर्धानं च सदश्चान्तरा सदश्च गार्हपत्यं चैतद्वै श्रुज्जतं देवयजनम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ उत्तरवेदिहविर्धानसदःप्राचीनवंशानां चतुर्णामन्तरालप्रदेशेषु त्रिपूजितं कुर्यात् ॥ फलमाह—“सुवर्गमेव लोकमेति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“प्रतिष्ठितं देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकामम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ लक्षणमाह—“एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत् सर्वतः समम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ फलमाह—“प्रत्येव तिष्ठति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ अथ नामविशेषमनुक्त्वा लक्षणपुरःसरं विधत्ते—“यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिपन्नाः स्युस्तद्याजयेत् पशुकामम्” (तैसं ६.२.६) इति । यव-गोधूमप्रियङ्गुकोट्वादिबीजानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन् प्रदेशे सहोप्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेत् ॥ प्रशंसति—“एतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनव रूपे” (तैसं ६.२.६) इति ॥ फलमाह—“पशुमानेव भवति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेत् यं कामयेत् निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमिति” (तैसं ६.२.६) इति । निर्ऋतिर्यज्ञविधानां राक्षसः ॥ लक्षणमाह—“एतद्वै निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यत् सदस्यै सत्या ऋक्षम्” (तैसं ६.२.६) इति । निम्नोन्नतभावरहित्येन सदस्याः सत्या भूमेः संबन्धि यदृक्षं तृणादिशून्यं स्थानं तन्निरऋतिगृहीतम् ॥ कामितार्थसिद्धिमाह—“निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“व्यावृत्ते देवयजने याजयेद् व्यावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमांसेरन्” (तैसं ६.२.६) इति । पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने तलोपलक्षिते विवाहे वा बन्धुमित्रादयो यं पुरुषमुद्दिश्य मीमांसेरन् संदिर्हारन् स पुरुषः संदिहहेतोरपवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तिं कामयते तं व्यावृत्ते याजयेत् ॥ व्यावृत्तस्य लक्षणमाह—“प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणं स्यात् प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनम्” (तैसं ६.२.६) इति । उभयतःप्रवणं ऋमनिम्नम् ॥ फलसिद्धिमाह—“वि पाप्मना आतृध्येणाऽऽवर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते” (तैसं ६.२.६) इति । पापरूपेण वैरिणा व्यावर्तते वियुज्यते ततो न संदिहते ॥ विधत्ते—“कार्यं देवयजने याजयेद्भूतिकामम्” (तैसं ६.२.६) इति । कार्यं मृच्छिलादिभिरुन्नती-करणीये ॥ प्रशंसति—“कार्यं वै पुरुषः” (तैसं ६.२.६) इति । उपनयनादिसंस्कारैरुन्नतीकरणीयः पुरुषः ततस्तस्येदं योग्यम् ॥ फलसिद्धिं दर्शयति—“भवत्येव” (तैसं ६.२.६) इति । ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव । तदेतत् सर्वं ‘या ते अग्नेऽयाशया राजाशया’ इत्यनेन मन्त्रेण साध्योः ‘प्रातःकालीनसायंकालीनोप-सदोर्मध्ये कर्तव्यम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अंशुराप्याययेत् सोममेषा प्रस्तरनिह्वयः ।

अग्ने पूर्वाग्निमामन्थ या ते मार्जयते तथा ॥ १ ॥

व्रतं च तेन कुरुते या ते श्रुपसदाममी ।

‘आज्यहोमा अयाशेति रजति च हरेति च ॥ २ ॥

त्रिविधो मन्त्रमेदः स्यान्मन्त्राः सप्तेह ‘वर्णिताः ॥’ इति” ॥

५९. आ.क.—सहोत्पद्यन्ते । ६०. आ.उ.भा.हा.—निम्नोन्नतत्वरहित्येन ; क.—निम्नोन्नतभागरहित्येन । ३०

६१. आ.पा.हा.—निम्नम् । ६२. इ.उ.पा.भा.हा.—‘कार्यं’ नास्ति । ६३. इ.उ.तं.म२.—‘कर्तव्यः’ । ६४. इ.

उ.—प्रातःकालीनसन्ध्याकालीनौ । ६५. तं.म२.—अन्या होमाः । ६६—६६. आ.इ.उ.पा.भा.हा.—ईरिताः ।

तैसं २१

अथ मीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ आवृत्तिरूपसत्त्वेषा संघस्यैकैकगाऽथ वा ।

त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात् समुदायगा ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्त्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

५

एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्याऽपि प्रसिध्यति ॥ ” (जैन्या ५.३.३-४) इति ॥

अग्नौ श्रूयते—“ षडुपसदः ” (आपश्चौ १६.३.५.६) इति । तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुपसदां पूर्वन्यायेनाऽऽवृत्त्या षट्संख्या संपादनीया । यथा पूर्वाधिकरणे प्रयाजेषु संघावृत्त्यैकादशसंख्या संपादिता तद्वदत्रापि “साऽऽवृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य”^{१५} युक्ता । यथा दण्डेन भूप्रदेशं संमिमानः पुरुष आसूलाग्रं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनः पातयति, न तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति, यथा वा ‘त्रिवारं रुद्राध्यायं जपति’ इत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्यते, न त्वध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाकः “पृथगावृत्तः पठ्यते तथा तिसृणामुपसदां समुदाय आवर्तनीय इति चेत् । मैवम् । प्राकृतक्रमबाधप्रसङ्गात् । प्रकृतौ हि दीक्षानन्तर-भाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत् । तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया । ता एताः सकृदनु-ष्टाय पुनरुपरितनदिनेष्वनुष्ठीयन्ते चेत् । पुनरनुष्ठीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति चतुर्थीत्वमायाति । तस्मात् प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां द्विरभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्यत्येवं स्वस्थानवृद्ध्या तासामावृत्तिः कार्या । न चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः, अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात् तस्यैव चाऽऽवृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्योपसत्त्वमस्ति । तस्मात् “प्रत्येकमुपसदावर्तनीया । अनेन न्यायेन “द्वादशाहीनस्य” (तैसं ६.२.५) इत्यत्रैकैकोपसच्चतुर्वारमावर्तनीया ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ तिस्र एव हि साह्ये स्युरहीने द्वादशेत्यदः ।

२०

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथ वाऽहर्गणे भवेत् ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ।

प्रकृतित्वाच्च केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥

साह्याद्विज्ञाहीनसंज्ञा रूढैषाऽहर्गणे भवेत् ।

षष्ठीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपकृत्यताम् ॥ ” (जैन्या ३.३.३१-३३) इति ॥

२५

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ तिस्र एव साह्यस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ” (तैसं ६.२.५) इति ।

एकेनाह्वा निष्पाद्यत्वात् साह्यो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं^{१६} सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः, तासां द्वादशत्वं प्रकरणबलात् ज्योतिष्टोमे निविशते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्नवकल्प्यते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशो सति तदुपदेशविकलविकृतीनामिव हीनत्वाभावात् । अतो द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्प इति प्राप्तं ब्रूमः—आवृत्तः सोमयागरूपो द्विरात्रत्रिरात्रादिरहर्गणः । तस्मिन्नहीनशब्दो रूढः । योगिकत्वे तु ‘न हीनः’ इति विगृह्य समासे कृते सति अयज्ञादिशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । मध्योदात्तस्त्वान्नायते । रूढिश्च विग्रहनिरपेक्षत्वाच्छीघ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साह्यशब्दाद्विज्ञेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्विज्ञमहर्गणमभिधत्ते । तस्मिन्नहर्गणे षष्ठीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते । तत्सिद्धये प्रकरणादिदमपनेतव्यम्^{१७} ॥

३५ ६७-६७. उ-सा वृत्तिं करोति । यथा वा त्रिवारं दण्डकलितः समुदायस्य; तं-वृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य । ६८. इ.उ.पा.भां.हा-पृथगेकैकं त्रिः; आ.क.म२-पृथगेव त्रिः । ६९.तं.म२-‘दिवसेभ्य ऊर्ध्वम् । ७०. इ.उ.पा.भां.हा-प्रकरणादपनेतव्यम्; क-प्रकरणादिदमुन्नेतव्यम् ।

उपसदः]

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्यार्थी सौमिकी वेदिरुभयार्थोऽन्त मुख्यया ।

चिकीर्षितत्वात् मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसंभवात् ॥

मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात् तदङ्गं च चिकीर्षितम् ।

मुख्यवत् तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ॥ ” (जैन्या ३.७.५-६) इति ॥ ५

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पृथस्यां दिशि सदो-
हविर्धानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषः । तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते । सेयं मुख्यस्य
सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यज्ञानाम् । कुतः ? मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न
चाङ्गान्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यम् । चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते—“ षट्त्रिंशत्-
प्रक्रमाः प्राचीं चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेन ” (मैसं ३.८.४), “ इयति शक्ष्यामहे ” (द्र. तैसं ६.२.४) १०
इति । अस्यायमर्थः—श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं कर्तुं
शक्ष्यामहे इति निश्चित्य तत्तथैव कुर्यादिति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया । ‘ इयति शक्ष्यामहे ’ इति परिमाणस्य
शक्तेश्चोपन्यासात् । अङ्गानां तु पशूनामिष्टानां च सदोहविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्त-
रेणाप्यनुष्ठातुं शक्यत्वात् स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव संभवति न
त्वन्यत्र । तस्मात् सा वेदिर्मुख्यस्यैवोपकर्तृतीति प्राप्ते ब्रूमः—“ इयति शक्ष्यामहे ’ इत्यत्र साङ्गप्रधानानु- १५
ष्ठानं शक्तिरुक्ता । तादृशस्यैव फलं प्रति “ पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्देदिरुभ-
यार्था । न चात्र वपनादिसाम्यं शङ्कनीयम् । दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु हविरासादनादिदृष्ट
उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ॥

पञ्चाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ अन्याभावेऽन्यभावेऽपि पयोभक्ष्यादयोऽग्रिमः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ ” (जैन्या ६.८.९) इति ॥ २०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पयो ब्राह्मणस्य व्रतम् ” (तैआ २.८) इति । तदेतदसत्यन्यस्मिन्
भक्ष्ये कर्तव्यम् । कुतः ? अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठेयत्वात् इति
चेत् । मैवम् । न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । तस्मात् सत्यप्यन्यस्मिन् भक्ष्ये नियमादृष्टाय पय
एव “ भक्षयेत् ॥ २५

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ “ अजीर्तिसंभवे कार्यं ” “ व्रतं नो वाऽग्रिमो विधेः ” ।

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पयोव्रतम् ॥ ” (जैन्या ६.८.१०) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ मध्यंदिने मध्यरात्रे व्रतं व्रतयति ” (द्र. तैसं ६.२.५) इति ।
तत्र “ यस्याजीर्तिः संभाविता तेनापि विहितत्वात् पयो व्रतयितव्यमेवेति चेत् । मैवम् । प्रधानानुष्ठान- ३०
विघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात् तथाविधवेलायां पयो वर्जयेत् ॥

अत्र सर्वाणि यज्ञेयवेति नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधववीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥

७१. क—दृष्टफलहेतुत्वात् । ७२. क. म२—व्रतयेत् । ७३. आ—अजीर्णिसंभवे । ७४-७४. क— ३५
व्रतं नैवाग्रिमो विधिः ; इ. उ. तं. पा. म२. हा—व्रतं नैवाग्रिमो विधेः । ७५. आ—यस्याजीर्णिः ।

वित्तायनी मेऽसि तिक्तायनी मेऽस्यवतान्मा नाथितमवतान्मा व्यथितं
 वित्तायनीति वित्त-अयनी । मे । असि । तिक्तायनीति तिक्त-अयनी । मे । असि ।
 अवतात् । मा । नाथितम् । अवतात् । मा । व्यथितम् ।

शम्यया चात्वालं परिमिमीते—‘ वित्तायनी ’ इति ॥ शम्यया परिमीयमाणा
 भूमिरुच्यते । वित्तं धनमग्निर्लक्षणं, तस्यायनी प्रापणी त्वम् असि । एतेः करणे व्युट्
 (पा ३.३.११७) । ममाग्निप्राप्तिहेतुस्त्वमसि ॥

दक्षिणतो मिमीते—‘ तिक्तायनी ’ इति ॥ तिक्तं तेजः । तिज निशाने । अग्नि-
 लक्षणस्य तेजसो मे प्रापणी असि ॥

पश्चान्मिमीते—‘ अवतात् ’ इति । अवतात् रक्षतात् तर्पयताद्वा । मा नाथितम् ।
 १० कर्तरि निष्ठा (पा ३.२.१०२) । नाथमानमग्निं याचमानं तत्प्रदानेनावतात् ॥

उत्तरतो मिमीते—‘ अवतात् ’ इति ॥ अवतात् रक्षतात् मा व्यथितं भीतम् ।
 किमत्राग्निर्लभ्यत उत न लभ्यत इति संशयेन भीतं चकितं वाऽग्निप्रदानेन रक्षतु ॥

एकादशेऽनुवाक उपसदोऽभिहिताः । तत्र मध्यमोपसद्दिने षट्त्रिंशत्पदपरिमितो योऽयं वेदि-
 प्रदेशः स्वीकृतस्तस्य पूर्वभाग उत्तरवेदिर्द्वादशेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

२५ वित्तायनीति ॥ बौधायनः—“ उत्तरेण वेदिं द्वयोर्वा त्रिषु वा प्रक्रमेण स्फ्येनोद्धृत्यावोक्ष्य
 शम्यया चात्वालं परिमिमीते । वित्तायनी मेऽसीति पुरस्तादुदीचीनकुम्ब्याऽन्तरतः स्फ्येनोल्लिखति ।
 तिक्तायनी मेऽसीति दक्षिणतः प्राक्कुम्ब्याऽन्तरतः स्फ्येनोल्लिखति । “अवतान्मा नाथितमिति पश्चादुदी-
 चीनकुम्ब्याऽन्तरतः स्फ्येनोल्लिखति अवतान्मा व्यथितमित्युत्तरतः प्राचीनकुम्ब्याऽन्तरतः स्फ्येनोल्लिखति”
 (बौधौ ४.२) इति । आपस्तम्बः—“अपरेण यूपावटदेशं संचरमवशिष्य वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदां सोमे

२० करोति । अंहीयसीं पुरस्तादित्येके । तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते । शम्यामात्री
 निरुद्धपशुबन्धस्योत्तरवेदिः । शम्यां पुरस्तादुदगग्रां निधाय स्फ्येनोदीचीमभ्यन्तरमुपलिखति वित्तायनी
 मेऽसीति । एवं दक्षिणतः प्राचीं तिक्तायनी मेऽसीति । पश्चादुदीचीमवतान्मा नाथितमिति । उत्तरतः-
 प्राचीमवतान्मा व्यथितमिति । उत्तरस्माद्वेद्यंसादुदक्प्रक्रमे चात्वालः । तमुत्तरवेदिवत् तूर्णीं शम्यया परि-
 मित्य ” (आपश्चौ ७.३.१०-७.४.२) इति । अत्रोत्तरवेदेर्द्वावाकारौ । महावेद्याः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण

२५ निष्पाद्यमान एक आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः । “मृत्तिका चात्वालगतेति तद्रूपोऽपर
 आकारः । तद्विषया बौधायनमते मन्त्राः ॥ हे उत्तरवेदे, त्वं मम वित्तायनी वह्निरूपस्य वित्तस्य
 प्रापिका असि । तिक्तस्य वह्निर्तेजसो ज्वालारूपस्य प्रापिका असि । नाथितं वह्निं याचकं
 माम् अवतात् रक्ष । व्यथितं वह्न्यलाभाद्भीतं मां रक्ष ॥ मन्त्रान् व्याचिख्यासुः शम्यया वेदिपरिमाणं
 ३० विधातुमाल्याधिकया वेदिं प्रस्तुवन् प्रसङ्गात् व्याघारणमभिधत्ते—“ तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं
 कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत् ते देवा असन्यन्त यतरान् वा ह्यमुपावर्त्यति त इदं भविष्यन्तीति

१. पं-निशामने; मै-निशातने ।

१-१. इ.उ.पा.हा-‘ अवतान्मा.....इति ’ नास्ति । २. इ.उ-‘ उत्तरवेदिम् ’ इत्यस्यानन्तरं
 ‘ करोति ’ । ३. आ-प्राग्भावे । ४. इ.उ.पा-उक्तमृत्तिका । ५. तं-वह्नेस्तेजसः । ६. इ.उ.क.पा-
 वह्निलाभात् । ७. क.तं.म२-विधत्ते ।

उत्तरवेदिः]

विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि

विदेः । अग्निः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः । यः । अस्यान् । पृथिव्यान् । असि ।
आयुषा । नाम्ना । एति । इहि ।

चात्वाल्स्थे वह्निषि स्फ्येन प्रहरति । विदेः इति ॥ हे अग्ने अङ्गिरः अङ्गनादिगुण-
युक्त । *अङ्गेरसुनि (उ ६३८) इरुडागमः । यः त्वम् अस्यां पृथिव्याम् असि वर्तसे स त्वं
विदेः वेदितुमर्हसि । कथम् : नभः नाम अग्निः अहम् इति । यद्वा-नभो नामाग्निस्त्वमसि,
एतद्वेदितुमर्हसि । वेत्तेर्लिङि विकरणव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) शः । एवंनामानमग्निं यागसिद्धयर्थम्
आदातुं स्फ्येन वह्निषि प्रहरामि । तस्मात् तन्नामाहमिति यत्ते वेदनं प्रयोजनवदेवेति अवश्यं त्वमेवं
वेदितुमर्हसीत्यर्थः । नहनात् नभः (द्र. उ ६६१) । तत्र पुरीषनद्धोऽग्निर्नभ इत्येके । लोक-
त्रयनद्धः सूक्ष्मोऽग्निरित्यपरे । पुरीषादाने पृथिवीस्थस्य तस्याग्रेरादानं भवतीति तदर्थं मया स्फ्येन
वह्निषि प्रहारः क्रियत इति ॥

१०

पुरीषमादत्ते-‘ आयुषा ’ इति ॥ हे अग्ने पार्थिव, आयुषा अस्मभ्यं देयस्यायुषः साधनेन
नाम्ना नभ इत्यनेन त्वया विदितेनोपलक्षितः आ इहि आगच्छ । त्वामहं प्रहीतुमारभ इति ॥

तामुपामन्त्रयन्त साऽब्रवीद्वरं वृणै सर्वान् मया कामान् व्यभवथ पूर्वा तु माऽग्रेराहुतिरभवता इति
तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वामग्रेर्व्याधारयन्ति वारेवृतं ब्रूयै ” (तैसं ६.२.७) इति । अत्रोभयोरन्तरेण
ब्रूयभिधानात्तेभ्यो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । ते देवास्तामुपामन्त्रयन्त प्रार्थितवन्तः । मया मदनुग्रहेण
भ्रातृव्याभिभवात् सर्वान् कामान् यूयं व्यभवथ विशेषेण प्राप्स्यथ, तदर्थं तु आद्याऽऽहुतिर्व्याधारणरूपा
युष्माभिर्हुता प्रणेष्यसाण्णवद्भेः पूर्वभाविनीं मां व्यभवतै विशेषेण व्याप्नोतु मामेवोद्दिश्य हूयताम् ।
सोऽयं वरः । यस्मात् वरो वृतः तस्मात् तथा व्याधारयेयुः । तत्प्रकारस्तु ‘ सि० हीरसि ’ इत्यादि-
मन्त्रव्याख्यानावसरे वक्ष्यते ॥ विधत्ते-“ शम्यया परि मिमीते मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्तमव
रूढे ” (तैसं ६.२.७) इति । “ गदया सहशी ” बाहुपरिमिता शम्या । त्वया चतुर्दशेभ्यो उत्तरवेदिं
परिमिमीते । अस्या उत्तरवेदेः “ सेयं भूमिः ” शम्यया परिमिता निर्णीता मात्रैव न न्यूना ग्रहचमसादि-
प्रचारस्य पर्याप्तत्वात् । नाप्यधिका यथोक्तप्रचारानुपयुक्तभागस्यभावात् । किंतु युक्तेनैव योग्येनैवो-
त्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफलं प्राप्नोति ॥ मन्त्रान् व्याचष्टे-“ वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानावत् तित्ता-
यनी मेऽसीत्याह तित्तान् ह्येनानावद्वतान्मा नाथितमित्याह नाथितान् ह्येनानावद्वतान्मा व्यथितमित्याह
व्यथितान् ह्येनानावत् ” (तैसं ६.२.७) इति । वित्तं वह्निरूपम् । वित्तायिन एतान् यज्जकर्तुं वह्नि-
प्रापणेनेयमुत्तरवेदिरक्षत् । तिक्तं वह्निज्वालारूपं तेज्जनं तदर्थेन एतान् “ यागकर्तुं ॥

१५

२०

२५

विदेरिति ॥ बांधायनः-“ अथ चात्वाले वह्निर्निधाय तस्मिन् स्फ्येन प्रहरति विदेरग्निर्नभो
नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां *पृथिव्यामस्यायुषा* नाम्नेहीति । तत् हत्वोत्तरवेद्यां निवपति यत्नेऽनाष्ट्रं नाम

*[अङ्गेतरमिरुडागमश्च (उ ६८५) इत्येनेनापि अङ्गिरम्-शब्दः सिध्यति । तथापि अङ्गिरस्-
शब्दस्य आयुदानत्वं विचिन्त्य अमुबन्तत्वेन भट्टभास्करमिश्रैर्व्याख्यातः इति प्रतीयते ।]

३०

२. ति.तं-यज्ञे । ३. मै-नभनात् । ४. ति-इत्युच्यते । ५. तं.ति.पं-पुरीषनामाग्नेः ।

८. आ.क-‘ सिहीरसि ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ महिपीरसि ’ । ९. इ.उ.पा.म२-‘ व्याख्याने । १०-१०.
तं.म२-गदासदृशा । ११-११. इ.उ.तं.पा.म२-सा । १२. आ-‘ परिमिता ’ नास्ति । १३. तं.म२-
यज्जकर्तुं । * * [बौध्रसूत्रे ‘ पृथिव्यामसीत्यादन आयुषा ’] । * [बौध्रसूत्रे ‘ तत् ’ नास्ति ।]

यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधेऽग्रे अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां* तृतीयस्यां*

पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम (१) यज्ञियं तेन त्वाऽऽ दधे
यत् । ते । अनाधृष्टमित्यना-धृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । एति । दधे । अग्ने ।
अङ्गिरः । यः । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् । पृथिव्याम् । असि । आयुषा । नाम्ना । एति ।
इहि । यत् । ते । अनाधृष्टमित्यना-धृष्टम् । नाम (१) । यज्ञियम् । तेन । त्वा । एति । दधे ।

उत्तरवेद्यां निवपति—‘ यत्ते ’ इति ॥ हे अग्ने, ‘ यत् ’ ते तव ‘ अनाधृष्टम् ’ अनभिभूतं
केनचिदपि राक्षसादिना, ‘ यज्ञियं ’ यज्ञार्हं यज्ञसंपादनसमर्थं ‘ नाम ’ नभ इत्येतत्, ‘ तेन त्वाम् ’ आ
‘ दधे ’ स्थापयामि । उत्तरवेद्यामाहवनीयधारणार्थं पुरीषात्मना त्वयैवायं धारयितुं शक्यते । न हि
त्वदन्यस्तद्वारयितुं समर्थः । तस्मादेतन्नाम बिभ्रदुत्तरवेद्यामात्मनो महिमानमाहवनीयं धारयितुं
१० संनिहितो भूत्वा यज्ञं संपादयेति भावः । एवं द्वितीयं तृतीयं च करोति । ‘ विदेरग्निर्नभो नाम ’
इत्यादिकं सर्वत्रानुवर्तते । अयं तु विशेषः, द्वितीयपर्याये— ‘ अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां
पृथिव्यामसि ’ इति भवति । द्वितीया पृथिवी अन्तरिक्षम् । तृतीये तु—‘ अग्ने अङ्गिरो यस्तृतीयस्यां
पृथिव्यामसि ’ इति । तृतीया पृथिवी ब्रुलोकः । पृथुत्वात् पृथिवी । समानमन्यत् । “ विदेरग्निर्नभो
नामाग्ने अङ्गिर इति त्रिहरति ” (तैसं ६.२.७) इति ब्राह्मणम् ॥

१५ यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे इति ” (बौश्रौ ४.२) इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“ तूर्णीं जानुदध्न्
त्रिवितस्तं ” वा खात्वोत्तरवेद्यार्थान् पांसून् “ हरति विदेरग्निरिति ” (आपश्रौ ७.४.२) इति ॥ ‘ विदेः
उत्तरवेदेः संबन्धी यः ’ अग्निः तस्य ‘ नभः ’ इत्येतत् ‘ नाम । अङ्गानां रस इत्यङ्गिरःशब्दस्य निर्वचनम् ।
तथा च छन्दोगाः प्राणोपास्तावामनन्ति—“ एतमु एवाऽऽङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः । तेन ” (छांउ
१.२.१०—११) इति । वाजसनेयिनोऽप्यधीयते—“ सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां (हि) रसः ”
(बृउ १.३.१९) इति । अयं चाग्निः सोमाहुत्याधारत्वात् गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याद्यङ्गानां ” मध्ये सारः ।
२० हे ‘ अङ्गिरः ’, ‘ यः ’ त्वम् ‘ अस्यां ’ चात्वालगतमृद्पायां ‘ पृथिव्याम् ’ ‘ असि ’ वर्तसे स त्वमायुष्यदेन नभो-
नाम्ना सहित एहि उत्तरवेद्यामागच्छ । ‘ यत् ’ तव ‘ अनाधृष्टं ’ केनाप्यतिरस्कृतं ‘ नाम ’ यज्ञसंबद्धं ‘ तेन
नाम्ना ’ व्यवहृत्य त्वामुत्तरवेद्याम् ‘ आ ’ दधे ॥

अग्न इति ॥ बौधायनः—“ द्वितीयं प्रहरति विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां
पृथिव्यामसीति । आदत्त आयुषा नाम्नेहीति । हत्वोत्तरवेद्यां निवपति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा
२५ दधे इति । तृतीयं प्रहरति विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसीति । आदत्त आयुषा
नाम्नेहीति । हत्वोत्तरवेद्यां निवपति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा दधे इति । तूर्णीं चतुर्थं हरति
सह बर्हिषा ” (बौश्रौ ४.२) इति । आपस्तम्बः—“ एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीय-
स्यामिति तृतीयम् । तूर्णीं चतुर्थं “ हत्वा ” (आपश्रौ ७.४.४—५) इति । अत्र ‘ अग्ने अङ्गिरो यो

३० १४. आ.क.म.२—त्रिवितस्तिम् । १५. हा—प्रहरति । १६. आ.क.—य अङ्गिः; इ.उ.—
योऽस्याङ्गिः; पा.हा.—या अङ्गिः । १७. आ.हा.—दक्षिणाग्न्यादीनाम् । १८. आ.—हरति ।

उत्तरवेदिः]

**सिंहीरसि महिषीरस्युरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां
ध्रुवाऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व**

सिंहीः । अ॒सि । म॒हिषीः । अ॒सि । उ॒रु । प्र॒थस्व । उ॒रु । ते । य॒ज्ञप॑तिरिति य॒ज्ञ-प॑तिः ।
प्र॒थता॑म् । ध्रु॒वा । अ॒सि । दे॒वेभ्यः । शु॒न्धस्व ।

पुरीषं संप्रयौति—‘ सिंहीः ’ इति ॥ हे उत्तरवेदे, ‘सिंहीः’ ‘असि । महनात् सिंहीः’ ५
शत्रूणामभिभवित्रीति । हिनस्तेर्वाऽऽद्यन्तविपर्ययः (नि ३.१८) । सिंहीरूपं कृत्वा वा सिंहीः ।
ब्राह्मणं च भवति—“ तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वा ” (तैसं ६.२.७) इत्यादि । व्यच्येन
(पा ३.१.८५) “ हृड्ढ्याभ्यः ” (पा ३.१.६८) इति सुलोपो न प्रयतेते । किंच
‘महिषीः’ ‘असि महती महनीया वा । “ अविमहोष्टिपच् ” (उ ४८) । महति वा याने
सीदतीति महिषी । पृषोदरादिः (पा ३.३.१०९), वृद्धेत् सुलोपभावः (पा ३.१.८५ ; १०
६.१.६८) । यस्मादीदृशी त्वमसि, तस्मात् त्रिलोकान्निभिः पुरीषरूपैस्त्वां संप्रयौसीति ॥

प्रथयति—‘ उरु ’ इति ॥ व्याख्यातन् (तैसं १.१.८) ॥

स्फ्येन दृढीकरोति—‘ ध्रुवसि ’ इति ॥ ‘ध्रुवा निश्चला’ ‘असि’ भवेत्यर्थः । त्रिदि
लोपाभावे रूपम् (द्र. पा ३.४.९७) ।

अद्विरवोक्षति—‘ देवेभ्यः ’ इति ॥ देवार्थे ‘शुन्धस्व’ शुद्धा भव । शुन्ध शौचकर्मणि १५
चुरादिरावृषीयः ॥

द्वितीयस्याम् ’ इत्याम्नातो द्वितीयमन्त्रः, तस्याऽऽदौ ‘ विदेः ’ इत्यादिरनुषज्यते । अवसाने च ‘ पृथिव्याम् ’
इत्यादिरनुषज्यते । ‘ तृतीयस्याम् ’ इत्यादिश्चरममन्त्रः, तस्य ‘ विदः ’ इत्यादिरेवानुषज्यते । चात्वाल-
स्थितायाः पृथिव्या अंशभेदेन द्वितीयत्वं तृतीयत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ विधत्ते—“ विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अद्विर
इति त्रिहरेति य एवैषु लोकेष्वग्नयस्तानेवाव रुन्धे तूर्णान् चतुर्थः हरति अनिरुक्तमेवाव रुन्धे ” २०
(तैसं ६.२.७) इति । लोकत्रयवर्तिनां त्रयाणामग्नीनामवरोधाय त्रिहरणमेतल्लोकवर्तीति निश्चित्य
वक्तुमशक्यत्वेनानिरुक्तस्याग्निसामान्यस्यावरोधाय तूर्णान् हरणम् ॥

सिंहीरसि ॥ बौधायनः—“ अथाऽध्वर्युर्दत्तरवेद्यै पुरीषं संप्रयौति सिंहीरसि महिषी-
रसीति ” (बौध्रा ४.२) इति । संप्रयौति मिश्रयति । आपस्तम्बः—“ सिंहीरसीत्युत्तरवेद्यां निवपति ”
(आपध्रा ७.४.३) इति ॥ वेदेः सिंहुमृगतत्वं दर्शयति—“ सिंहीरसि महिषीरसीत्याह सिंहीहोषा रूपं २५
कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यानिष्ठत्वं ” (तैसं ६.२.७) इति । “ ‘महिषीः महती महनीया वा’ ” । ब्राह्मणान्तरे
वा “महिषीजातित्वं द्रष्टव्यम् ॥

उचिंति ॥ कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति प्रथयित्वा ध्रुवाऽसिं जम्बया
संहृत्य* देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यद्विरवोक्ष्य* देवेभ्यः शुभस्वेति सिकताभिरवकीर्य ” (आपध्रा ७.४.५) इति ॥

१९-१९. आ.हा-महिषीमहतीका; स२-महिषीमहतीवेहतीका वा । २०. तं.स२-महिषजाति- ३०
त्वम् । * [आपध्रौमृत्रे ‘ संहृत्य ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ देवेभ्यः कद्द्रवेत्यसिस्त्वम् ’] । २१. आ.पा.हा-प्रेक्ष्य ।

देवेभ्यः शुम्भस्वेन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः

पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु

देवेभ्यः । शुम्भस्त्व । इन्द्रघोष इतीन्द्र-घोषः । त्वा । वसुभिरिति वसु-भिः । पुरस्तात् । पातु ।

मनोजवा इति मनः-जवाः । त्वा । पितृभिरिति पितृ-भिः । दक्षिणतः । पातु ।

५ प्रचेता इति प्र-चेताः । त्वा । रुद्रैः । पश्चात् । पातु । विश्वकर्मेति विश्व कर्मा ।

त्वा । आदित्यैः । उत्तरत इत्युत्-तरतः । पातु ।

सिकताभिरनुप्रकिरति—‘ देवेभ्यः ’ इति ॥ देवार्थं शुम्भस्व शोभस्व उज्ज्वला भव । शुभ शुम्भ शोभनार्थे ॥

उत्तरवेदेः प्राग्भागं प्रोक्षति—‘ इन्द्रघोषः ’ इति ॥ इन्द्रस्य घोषः इन्द्रघोषः स्तनयितुः, स वसुभिः सह त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु । अनेन प्रोक्षणेन हे उत्तरवेदे, त्वदीयं पूर्वभागं पातु ॥

दक्षिणभागं प्रोक्षति—‘ मनोजवाः ’ इति ॥ मनसो जव इव जवो वेगो यस्य स मनोजवाः यमः । तस्य हि मनस इव जवो भवति । जवतेरसुनि (उ ६३८) जवः । सः पितृभिः सह त्वां दक्षिणतः पातु त्वदीयं दक्षिणभागं पातु ॥

१५ पश्चिमभागं प्रोक्षति—‘ प्रचेताः ’ इति ॥ प्रकृष्टचेताः प्रकृष्टविज्ञानो वरुणः । स रुद्रैः सह त्वां पश्चात् पातु पश्चाद्भागं पातु ॥

उत्तरभागं प्रोक्षति—‘ विश्वकर्मा ’ इति ॥ विश्वानि कर्माण्यस्मिन्निति विश्वकर्मा त्वष्टा । लोकपालाधिकाराद्वैश्रवणो वा । “ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स आदित्यैः सह त्वाम् उत्तरतः पातु तयोत्तरभागं पातु । “ असुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ” (तैसं ६.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२० प्रथस्व प्रसर । ध्रुवा दृढा । शुन्धस्व शुद्धा भव । शुम्भस्व शोभिता भव ॥ व्याचक्षाणं क्रमेण विधत्ते—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ध्रुवासीति सः इन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः शुम्भस्वेत्येव चोक्षति प्र च किरति शुद्धयै ” (तैसं ६.२.७) इति ॥

२५ इन्द्रघोष इति ॥ कल्पः—“ प्रोक्षणीभिरुत्तरवेदिं प्रोक्षति । इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्विति पुरस्तात् । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पात्विति दक्षिणतः । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पात्विति पश्चात् । विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पात्वित्युत्तरतः ” (बौध् ४.२-३) इति ॥ इन्द्रघोषादिनामका देवाः परिवृढास्तदनुचरा वस्वादिगणाः तैर्गणैः सहितास्ते देवाः पान्तु ॥ ‘ पुरस्तात् ’ इत्यादिदिग्वाचकशब्द-प्रयोगेण दिग्देवतातुष्टिकरं प्रोक्षणमित्याह—“ इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्वित्याह दिग्भ्य पृथैनां प्रोक्षति ” (तैसं ६.२.७) इति ॥ प्रोक्षणं विधातुं प्रस्तौति—“ देवाः श्रेदुत्तरवेदिरूपाववर्तहि वि जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदत मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चात् विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतः ” (तैसं ६.२.७) इति । अपक्रम्य देवासुरसेनयोर्मध्ये

[अरवेदिः]

सिंहीरसि सपत्नसाही स्वाहा सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहा
सिंही(२)रसि रायस्पोषवनिः स्वाहा

नेंहीः । असि । सपत्नसाहीति सपत्न-साही । स्वाहा । सिंहीः । असि । सुप्रजावनिरिति
सुप्रजा-वनिः । स्वाहा । सिंहीः (२) । अमि । रायस्पोषवनिरिति रायस्पोष-वनिः । स्वाहा ।

उत्तरवेदिमक्षया व्याधायति—‘ सिंहीः ’ इति पञ्चमिः ॥ तत्र दक्षिणेऽसे—‘ सिंहीः ’ ५
त्वम् ‘ असि ’ ‘ सपत्नसाही सपत्नानां शत्रूणामभिभवित्री । ‘ स्वाहा ’ सुहुतं तवेदमस्तु ॥ उत्तरस्यां
श्रोण्याम् —‘ सिंहीः ’ त्वम् ‘ असि ’ ‘ सुप्रजावनिः ’ ‘ शोभनानां प्रजानां संभक्त्री ’ त्वमसि । “ छन्दसि
नस्न ” (पा ३.२.२७) इतीन् ॥ दक्षिणस्यां श्रोण्याम्—‘ सिंहीः ’ त्वम् ‘ असि ’ रायस्पोषस्य
वनपुष्टेः संभक्त्री त्वमसि । छान्दसः षष्ठ्या अलुक् । “ षष्ठ्याः पतिपुत्र ” (पा ८.३.५३) इति
सत्वम् ॥ उत्तरेऽसे—‘ सिंहीः ’ त्वम् ‘ असि ’ ‘ आदित्यवनिः ’ ‘ अदितिपुत्राणां संभक्त्री ॥ मध्ये— १०
‘ सिंहीः ’ त्वम् ‘ असि सा त्वम् ’ ‘ आ ’ ‘ ब्रह्म ’ ‘ देवान् ’ ‘ यजमानाय यजमानार्थम् । कीदृशाय ? ‘ देवयते
देवान् काम्यमानाय । देवानाम्बन इच्छतीति क्यच् (पा ३.१.८) । “ न छन्दस्यपुत्रस्य ”
(पा ७.४.३५) इतीत्वाभावो दीर्घश्च निषिध्यते । “ शतुरनुमः ” (पा ६.१.१७३)
इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । “ सोत्तरवेदिरब्रवीत् ” (तैसं ६.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तिष्ठन्तीमुत्तरवेदिं यदा देवा उपामन्त्रयन्त तदानीमसुरा एवमचिन्तयन् । यद्येषा देवानुपावर्तेत तदा त १५
एव विजयेरन् । तस्मादिहैव इदानीमेव तदुपावर्तनात् प्रागेव देवान् विजयामह इति विचिन्त्य वज्रमुद्यत्य
देवान्भिलक्ष्य प्रहर्तुमागताः । तानसुरानिन्द्रघोषादयो दिग्भ्योऽपाकुर्वन् ॥ विधत्ते—“ यदेवमुत्तरवेदिं
प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते ” (तैसं ६.२.७) इति ॥ प्रोक्षणशेषस्य निनयनं
विधत्ते—“ इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तान् दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् यत्प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत
तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र क्रूरं तत्तेन ज्ञमयति ” (तैसं ६.२.७) इति । यतयो देवान् हन्तुं २०
सर्वदा प्रयतमाना उत्तमाश्रमेण प्रच्छन्नवेषा असुरास्तान् हत्वा सालावृकेभ्यः “ आरण्येभ्यः श्रम्यो दत्तवान् ॥
निनयनकाले ध्यानं विधत्ते—“ यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् शुचैर्वैनमर्पयति ” (तैसं ६.२.७) इति । शुचा
शोकेनार्पयति योजयति ॥

सिंहीरसीति ॥ कल्पः—“ अथैतां हिरण्यमन्तर्धायाक्षण्या पञ्चगृहीतेन व्याधायति । सिंही-
रसि सपत्नसाही स्वाहेति दक्षिणेऽसे । सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेत्युत्तरस्यां श्रोण्याम् । सिंही- २५

६. तं.ति—स्वाहुतम् । ७-७. मै—शोभनानामपत्यानां संभक्त्री; पं—शोभमानानां प्रजानां
संभवित्री ।

२२. इ.उ.पा.भां.हा—‘ अभिलक्ष्य ’ नास्ति । २३. आ.पा.हा—‘ आरण्येभ्यः ’ नास्ति; क-
आरण्यम् ।
तैसं २१॥

सि० हीरस्यादित्यवनिः स्वाहा सि० हीरस्या
वह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा

सि० हीः । असि । आदित्यवनिरित्यादित्य-वनिः । स्वाहा । सि० हीः । असि । एति । वह ।

देवान् । देवयत इति देव-यते । यजमानाय । स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ।

५ सुचमुद्गृह्णाति—‘ भूतेभ्यः ’ इति ॥ सर्वभूतार्थं त्वामुद्गृह्णामि । यागसाधनद्वारेण सर्वभूतार्थतोद्ग्रहणस्य । “ य एव देवा भूताः ” (तैसं ६-२-८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० रसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति दक्षिणस्याः श्रोण्याम् । सि० हीरस्यादित्यवनिः स्वाहेत्युत्तरेऽऽसे । सि० हीरस्या वह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये ” (बौश्रौ ४-३) इति ॥ हे उत्तरवेदे, त्वं ^{२५}सिंहीरूप-धारिणी ^१असि । ^२सपत्नसाही वैरिघातिनी । ^३सुप्रजावनिः शोभनापत्यभृत्यप्रदा । ^४रायस्पोषवनिः पश्चादधनसमृद्धिदा । ^५आदित्यवनिः ^६भूमिसंबन्धिप्रतिष्ठाप्रदा । ^७देवयते देवानिच्छते ^८यजमानाय ^९देवान् ^{१०}आ नय, तवेदं हुतमस्तु ॥ उत्तरवेदेर्वरवाक्यमनुसृत्य एकैकं कामं एकैकाहुत्या प्राप्नुवन्नित्येन मन्त्रसूचितमर्थं दर्शयति—“ सोत्तरवेदिरब्रवीत् सर्वान् मया कामान् व्यभवथेति ते देवा अकामयन्ता-सुरान् भ्रातृव्यानभि भवेमेति तेऽजुहवुः सि० हीरसि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान् भ्रातृव्यानभ्यभवन् तेऽसुरान् भ्रातृव्यानभिभूयाकामयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि० हीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजाम-विन्दन्त ते प्रजां वित्वाऽकामयन्त पशून् विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि० हीरसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते पशून् विन्दन्त ते पशून् वित्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि० हीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां वित्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति तेऽजुहवुः सि० हीरस्या वह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽयन् ” (तैसं ६-२-८) इति । ^{११}आशिष इष्यमाणा ^{१२}हविःस्वीकारिणीदेवता उपेयाम प्राप्नुयाम इति कामयमाना यष्टारस्ते देवाश्चरमाहुत्या तथैव प्राप्नुवन् । कर्मफलानि वाऽत्राऽऽशीःशब्देनोच्यन्ते ॥ ^{१३}आहुतिसंख्यां विधत्ते—“ पञ्च कृत्वो व्याधारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे ” (तैसं ६-२-८) इति ॥ ^{१४}गुणं विधत्ते—“ अक्षण्या व्याधारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ” (तैसं ६-२-८) इति । अक्षण्या वक्रगत्या । दक्षिणेऽऽस उत्तरश्रोणिरित्यादिका वक्रगतिः । पशवः शयनकाले पादाद्यङ्गानि वक्रत्वेन प्रहरन्ति संकोचयन्ति । अत आहुतिवक्रत्वं प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

२५ भूतेभ्य इति ॥ कल्पः—“ भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्गृह्ण ” (आपश्रौ ७-५-५) इति ॥ हे जुहः, त्वं ^१भूतेभ्यः चिरंतनेभ्यो देवेभ्य उद्गृह्णामि ॥ विधत्ते—“ भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्गोघर्षं तानेव तेन प्रीणाति ” (तैसं ६-२-८) इति । भूतोद्देशेन सुगुद्ग्रहणे सत्कृताः सन्तः प्रीयन्ते ॥

३० २४. आ.क.म२-सिंहप० । २५. आ.हा-भूतिसंबन्धि० । २६-२६. इ.उ.पा.भां.हा-आशिष्यमाणा । २७. इ.उ.हा-आहुत्या संख्याम्; पा.भां-आहुत्यां संख्याम्; २८. क.तं.म२-गुणान्तरम् ।

उत्तरवेदिः]

विश्वायुरसि पृथिवीं दृ॒ह ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृ॒हाच्युतक्षिदमि दिवं
दृ॒हाग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि ॥ १२ ॥

[नामं सि॒न्हीः पञ्चत्रिंशच्च]

विश्वायुरसि विश्व-आयुः । अ॒सि । पृथि॒वीम् । दृ॒ह । ध्रुवक्षिदिति ध्रुव-क्षित् । अ॒सि ।
अन्तरिक्षम् । दृ॒ह । अ॒च्युतक्षिदित्यच्युत-क्षित् । अ॒सि । दि॒वं । दृ॒ह ।
अ॒ग्नेः । भ॒स्म । अ॒सि । अ॒ग्नेः । पुरीषम् । अ॒सि ॥ १२ ॥

[मैत्रं १.२.८; कासं २.९; कपिसं २.३; वासं ५.९-१३]

पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधाति । “ अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो आतर आसन् ” (तैसं ६.२.८)
इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र मध्यमं परिदधाति—‘ विश्वायुः ’ इति ॥ विश्वमायुर्जीवनमन्नं वा
अस्मिन्निति यागसाधनद्वारेण तादृशः ^१असि, स त्वं ^२पृथिवीं ^३दृह दृढामग्निधारणसमर्थो कुरु ॥

दक्षिणं परिदधाति—‘ ध्रुवक्षित् ’ इति ॥ ध्रुवे निश्चलेऽन्तरिक्षे क्षियतीति ^४ध्रुवक्षित्, तादृशः ^५असि । स त्वमन्तरिक्षे वसन् ^६अन्तरिक्षं ^७दृह ॥

उत्तरं परिदधाति—‘ अच्युतक्षित् ’ इति ॥ अच्युतेऽविनष्टे दिवि क्षियतीति ^८अच्युतक्षित् ।
“ स त्वं ” ^९दिवं ^{१०}दृह ॥

संभारान्निवपति—‘ अग्नेः ’ इति ॥ ^{११}अग्नेः ^{१२}भस्म दीप्तिसाधनं त्वन् ^{१३}असि । भस्म भस्म-
दीप्त्योः । अग्नेः ^{१४}पुरीषं पूरणं प्रीणनं वा त्वन् ^{१५}असि । तस्मादग्निं भासय पूरय प्रीणय वा । १५.
“ यदेतान् संभारान् संभरति ” (तैसं ६.२.८) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये द्वादशोऽनुवाकः ॥

विश्वायुरसि ॥ कल्पः—“ अथ पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधाति । विश्वायुरसि पृथिवीं दृ॒हेति
मध्यमम् । ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृ॒हेति दक्षिणम् । अच्युतक्षिदसि दिवं दृ॒हेत्युत्तरम् ” (बौध्रौ ४.३) इति ॥
हे मध्यमपरिधे, त्वं कृत्स्नायुःप्रदः ^१असि, ^२पृथिवीं दृढां कुरु । हे दक्षिणपरिधे, त्वं स्थिरनिवासः ^३असि । २०.
हे उत्तरपरिधे, त्वमविनष्टनिवासः ^४असि ॥ विधत्ते—“ पौतुद्रवान् परिधीन् परि दधात्येषां लोकानां
विधत्यै ” (तैसं ६.२.८) इति । परिधित्रयेण त्रयो लोका विधूता भवन्ति । ^५पौतुद्रुर्देवदारुः ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“ अथातिक्षिष्टान् संभारान्निवपति ^६गुग्गुलु सुगन्धितेजनं शुक्ला-
मूर्णास्तुकामग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति ” (बौध्रौ ४.३) इति ॥ हे संभारस्वरूप, त्वम् ^७अग्नेः
भासकं पूरकं च ^८असि ॥ संभारान् विधातुं प्रस्तौति—“ अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो आतर आसन् ते २५

८-८. पं-तादृशः स त्वम्; तं.ति-तादृशः असि स त्वम् ।

२९. इ.उ.पा.भा.हा-पौतुद्रुः । ३०. इ.उ.क.पा.हा-गुग्गुलु ।

- देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविभेदित्यं वाव स्य आर्तिमाऽऽरिष्यतीति स निलायत स यां वनस्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु ताः सुगन्धिजने यां पशुषु तां पेतवस्यान्तरा शृङ्गे तं देवताः प्रेषमैच्छन् तमन्वविन्दन् तमब्रुवन् उप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्या-
हुतस्य बहिःपरिधिः स्कन्दात् तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिनि तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिः
५ स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः प्रामेपतास्थानि जानया इति स यान्यस्थान्यशातयत तत् पूतुद्रवभवद्यन्माऽसमुपभृतं तद्गुल्गुलु ” (तैसं ६.२.८) इति ।
भ्रातरो हविर्वहन्प्रयासेन यथा मृता इत्यमेव स्यः^{३१} अन्यः अपि मृतिं^{३२} प्राप्स्यतीति भीतोऽग्निनिगृहो वनस्पत्योषधिपशुष्वेकैकां रात्रिमवसत् । देवदारुवृक्षे सुगन्धयुक्तगुणे पेतवस्य^{३३} मेषस्य^{३४} शृङ्गयोर्मध्ये च क्रमेण तं वसन्तं देवा हविर्वहन् प्रेरयितुमैच्छन् । तमन्विष्यालभन्त । सुगुद्गृहीतस्य हविषो यज्ञेशरूपं
१० होमात् पूर्वं परिधिभ्यो बहिः हविः स्कन्देत् स भ्रातृभागोऽस्त्विति^{३५} अग्नेर्वरः । अस्थन्वन्तः^{३६} त्वगस्थि-
मांसोपेताः प्रामेषत मृतास्तदीयान्यस्थीनि मांसानि च शातयै परित्यजानि ।^{३७} परित्यक्तानि तानि पूतुद्र-
गुल्गुल्वभवताम्^{३८} ॥ विधत्ते— “ यदेतान्संभारान् संभरत्यग्निमेव तत् सं भरति ” (तैसं ६.२.८)
इति ॥ मन्त्रगतेन पुरीषशब्देन संभाररूपं वह्निपूरणं विवक्षितमित्याह—“ अग्नेः पुरीषमग्नीत्याह्निर्येतत् पुरीषं यत्संभाराः ” (तैसं ६.२.८) इति ।^{३९} गुल्गुलुसुगन्धितेजनशृङ्गोणांस्तुकाः संभाराः ॥ किंच देवदारु-
१५ परिधिरूपेण वह्निना भ्रातरोऽस्य संनिधीयन्त इत्याह—“ अथो खत्वाहुगेते बार्बन् ते भ्रातरः परि शेरे यन् पौतुद्रवाः परिधय इति ” (तैसं ६.२.८) इति । पुनमग्निं परितः शेरेते ॥

अत्र^{४०} विनियोगसंग्रहः—

“ वित्तोत्तराख्यवेद्यर्थं चतुर्भिः परितो लिखेत् ।

विदेस्त्रिभिर्हरेत् पांसून् सिः हीवेद्यां विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥

२०

उरु प्रथयते वेदिं ध्रुवा संहृत्य शम्यया ।

देवे प्रोक्ष्य तथा देवे सिकताऽत्रावकीर्यते ॥ २ ॥

इन्द्रं प्रोक्ष्य चतुर्विंशु सिः हीरंसद्वये तथा ।

श्रोणिद्वये च मध्ये च व्याधारयति पञ्चभिः ॥ ३ ॥

भूतेभ्यः सुचमुद्गृह्य विश्वा परिधयस्त्रयः ।

२५

अग्नेः संस्थाप्य संभारान् मन्त्राः पञ्चविंशतिमन्ताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

नात्र विशेषमीमांसा ॥ नापि छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

३१. आ.पा - सः; क-अस्य । ३२. इ.उ.पा.भां-प्राप्तयामीति । ३३. तं.म२-‘ पेतवस्य ’

३० नास्ति । ३४. इ.उ.पा.भां.हा-‘ मेषस्य ’ नास्ति । ३५-३५. इ.उ.पा.भां.हा-‘ अग्नेर्वरः । अस्थन्वन्तः ’

नास्ति । ३६-३६. इ.उ.पा.भां.म२-‘ परित्यक्तानि...अभवताम् ’ नास्ति । ३७. इ.उ.पा.भां.हा-

गुग्गुलु । ३८. आ.क-अथ ।

[ध्यानम्]

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहत् । विपश्चितः ॥

वर्ति । होत्राः । दधे । वयुनाविदिति वयुन-वित् । एकः । इत् ।

मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिरिति परि-स्तुतिः ।

५

शालामुखीये 'सावित्रं जुहोति- 'युञ्जते' इति जगत्या ॥ 'युञ्जते' मनः विप्रयेभ्यः प्रत्या-
य इष्टे विपये स्थापयन्ति । 'उत अपि च, 'धियः' च युञ्जते यागादिलक्षणानि कर्माणि कुर्वते ।
॥-धियः प्रज्ञाः धर्मार्थिकाममोक्षविषयाः युञ्जते भावयन्ति । यद्वा-धिय इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते,
नि युञ्जते इष्टे विषये प्रवर्तयन्ति, अदिष्टेभ्यश्च निवर्तयन्ति । 'विप्राः मेधाविनः 'विप्रस्य
साविनः 'बृहत् यजमानस्य संबन्धिनः 'विपश्चितः पण्डिता ऋत्विजः । " बृहन्महतोरुपसंख्यानम् " २०
सा ६.१.१७३ वा १) इति विभक्तेरुदात्तत्वेन । एवमेतत्कुर्वाणा बृहतो विपश्चितो भवन्ति ।
एक इत् एक एव, 'वयुनावित् वयुनानां ज्ञानोपायानां वेदिता । " अन्येषामपि दृश्यते "
पा ६.३.१३७) इति दीर्घत्वेन । वयुनावित् एक एव 'होत्राः स्तुतिलक्षणा वाचः 'वि 'दधे
दधाति विविधमुत्पादयति । छान्दसो लिट् । यद्वा-होत्राः ऋत्विग्विशेषान् होमस्य कर्तृन्
ब्रावरुणादीन् विदधाति विभज्य स्थापयति । 'युञ्जते मनश्च धियश्च 'युञ्जानाः । एतन् न १५
तुं सर्वे शक्नुवन्ति । एक एव वयुनाविदेवंविधं कर्तुं शक्नोतीति कारणमाह- 'मही महती
हनीया खलु 'देवस्य 'सवितुः 'परिष्टुतिः परितः सर्वतः रूपकमेवान्ववाध्यवसायेन कर्तुं न
क्यते, तस्मादेक एव वयुनावित् होत्रा विधातुं शक्नोति । तस्मात् महानयं देव इति सवितुः
शंसा । तस्मै सवित्रे इदं स्वाहुतमस्त्विति । अन्य आह-मेधाविनो यजमानस्य संबन्धिनो
पश्चितो विप्रा युञ्जते । एक एव वयुनावित् होत्रा विदधाति । सा खलु सर्वा देवस्य सवितुः महती २०
रेष्टुतिः सर्वतः प्रस्तुतिः प्रेरणेति यावत् । तस्मात्तदनुज्ञाता वयमिदं कर्मारभामहे इति भावः ।
तादौ च " (पा ६.२.५०) इति परेः प्रकृतिस्वरत्वेन ॥

द्वादशेऽनुवाक उत्तरवेदिरभिहिता । तत्सर्मापवर्ति हविर्धानं त्रयोदशेऽनुवाकेऽभिधीयते ॥

युञ्जत इति ॥ कल्पः — " गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पुष्य मृषि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शाला-
खीये सावित्रं जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहता विपश्चितः । २५
'होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति " (बौध् ६.२४) इति । होमार्थं
शाहाशब्दोऽध्याहृतः ॥ 'विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनः 'विप्राः ब्राह्मणा ऋत्विजः 'मनः
युञ्जते लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां तत् प्रथमं नियमयन्ति । ततः 'धियः इन्द्रियाण्यपि

१. मै-शामित्रम् । २. तं.ति.पं-युञ्जताम् । ३. तं.ति-युञ्जताम्; पं-युञ्जतां मनः ।

सुवाग्देव दुर्या२ आ वद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेथाम्

सुवागिति सु-वाक् । देव । दुर्यान् । एति ॥ वद ।

देवश्रुताविति देव-श्रुतौ । देवेषु । एति । घोषेथाम् । एति ।

अक्षोत्सर्जने जपति—‘ सुवाक् ’ इति ॥ हे ‘देव देवनशील, अक्षेष्टु’ सुवाक् शोभनवाक्

५ भूत्वा ‘दुर्यान् गृहान् यजमानस्य संबन्धिनः’ आ ‘वद आमिमुख्येन वद । कल्याणीं गृहाणां शान्तिकरीं वाचं वदेत्यर्थः । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवागिति । दुर्यान् इति नकारस्य पूर्ववत् रुत्वादि (पा ८.३.९, ३, १७, १९) । “ वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः ” (तैसं ६.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ अथ “ देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेथाम् ” इत्यस्य द्विवचनान्तत्वान्न पूर्वेण संबन्धः । आचार्यवचनाच्च “ सुवाग्देव दुर्या२ आ वद ” इत्येव

१० यज्ञार्थेषु स्वस्वव्यापारेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य ? ‘बृहत्’ : ‘विपश्चित्तः । अधीतवेदत्वात् बृहत्त्वम्, अर्थाभिज्ञत्वात् विपश्चित्तम् । कीदृशा विप्राः ? ‘होत्राः होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां मनो-नियमनादिसामर्थ्यम्’ एकः ‘इत्’ ‘वि’ ‘वधे’ एक एव ससर्ज । कीदृश एकः ? ‘वयुनावित् मार्तान् वेत्ति सर्वज्ञ इत्यर्थः । न चैकस्य ‘सर्वसृष्टौ विस्मेतव्यम् । यतः ‘सवितुः प्रेरकस्यान्तर्धामिणः’ ‘देवस्य’ ‘परिरुतिः सर्ववेदोक्तस्तुतिः’ ‘मही महती । तथा चाऽऽथर्वणिना अधीयते—“ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ”

१५ (मुउ १.१.९) इति । वाजसनेयिनश्च—“ स एष सर्वस्येशानः’ सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच ” (बृउ ५.६.१) इति । श्वेताश्वतराश्च—“ पराऽस्य शक्तिर्विविधैव ध्रुयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ” (श्वेउ ६.८) इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यम् ॥ एतं मन्त्रं विनियोक्तुमुपोद्घातत्वेनानुष्ठेयं विधत्ते—“ बद्धमव स्यति वरुणपाशादेवैने मुञ्चति प्र णेनेक्ति मेध्ये एवैने करोति ” (तैसं ६.२.९) इति । हविर्धाननामकथोः शकटयोः यदक्षं पूर्व बद्धमासीत् तदवस्यति मुञ्चेत् । प्र णेनेक्ति प्रक्षालयेत् । अत्र

२० सूत्रम्—“ ६-प्रयुक्तपूर्वं शकटे^१ नद्धयुगे प्रतिहतशम्ये प्रक्षाल्य तयोः प्रथमप्रथितान् ग्रन्थीन् विस्त्रस्य नवान् प्रज्ञातान् कृत्वाऽग्रेण प्राग्वंशमभितः पृष्ठ्यामव्यवनयन् परिश्रिते सच्छदिपी अवस्थापयति ” (आपश्रौ ११.६.३) इति । पृष्ठ्यां वेदिमध्ये प्राक्प्रतीच्योः शङ्कोर्बद्धां रज्जुं मध्येऽव्यवनयन् व्यवधानमकुर्वन् ॥ मन्त्र-विनियोगपूर्वकं शकटप्रेरणं विधत्ते—“ सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धाने प्र वर्तयति सवितृप्रसूत एवैने प्र वर्तयति ” (तैसं ६.२.९) इति ॥

२५ सुवागिति ॥ कल्पः—“ स्याच्चेदक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयते* ” (आपश्रौ ११.६.१२) इति ॥ स च मन्त्र एवमाग्नातः—“ सुवाग्देव दुर्या२ आ वद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेथाम् ” इति ॥ हे अक्षदेव, ‘दुर्यान् गृहान् प्रति’ ‘सुवाक् भूत्वाऽऽसमन्ताच्छेयस्कर्त्री वाचं’ वद । हे ‘देवश्रुतौ’ ‘देवैः श्रुतौ’ ‘प्रख्यातौ अक्षौ, यजमानोऽयं युष्मान् यजतीति’ ‘देवेषु’ ‘आ’ ‘घोषेथाम् ॥ सुवाक्शब्दोपयोगं दर्शयति—“ वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः स यदुत्सर्जेद्यजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत् सुवाग्देव

३० ४. मै-इत्येवम् ।

१. इ.उ.पा.भा.हा-‘ यज्ञार्थेषु ’ नास्ति । २. तं-स्वसृष्टौ । ३. आ.हा-‘ सर्ववेदोक्तस्तुतिः ’ नास्ति । ४. इ.उ.पा.भा.हा-सर्वस्य वशी सर्वस्येष्टा; तं.म२-सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः ; क-सर्वस्य वशी सर्वस्य सृष्टा । ५. आ-‘ अक्षं ’ नास्ति । ६-६. आ.पा-प्रयुक्तपूर्वशकटे । ७. आ.पा.भां-प्रविहित* ; क.हा-अप्रतिहित* ; म२-परिहित । * [आपश्रौसूत्रे ‘ अनुमन्त्रयेत् ’] । ८-८. आ.क.हा-‘ देवैः श्रुतौ ’ नास्ति ।

विधानम्]

नो वीरो जायतां कर्मण्यो यः सर्वेऽनुजीवाम यो बहुनामसदृशी ।

नः । वीरः । जायताम् । कर्मण्यः । यम् । सर्वे ।

अनुजीवामेयम्—जीवाम । यः । बहुनाम् । असत् । वशी ॥

तत्र जपतीति । द्विवचनसंबन्धादेवोपरितनेनाक्षधुरोऽवाञ्जने न च संबध्यते । न च प्रकरणादुक्त्य वेकृतिमासाद्य यदयं करिष्यति तत्प्रतीयते । तस्मादत्रैव विनियोगः कल्पयितव्यः । स च द्विवचनात् पुल्लिङ्गाच्चाक्षद्वयोत्सर्जनजपे युक्त इव लक्ष्यते । अयमर्थः—देवाः शृण्वन्ति यो तौ दिवश्रुतौ । कर्मणि क्तिप् (पा ३.२.७६) । निष्ठायां वा । “ परादिच्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे अक्षौ, ईदृशौ युवान् आत्मोद्योगमर्जनेन देवेषु आ धोषेथाम् । अयं यजमानो युष्मान् यजते इत्येवं महता शब्देन घोषणं कुरुतम् । शुषि कान्तिकरणे उदात्त अनुदात्तेत् भौवादिकः ॥

१०

अक्षधुरमवाञ्जयति —‘ आ नः ’ इति ॥ ‘ नः ’ अस्माकं वीरः पुत्रादिकः कर्मण्यः कर्मयोग्यः आ जायताम् । कर्मणि साधुः इति यत् (पा ४.४.९८) । पुनरपि विशेष्यते—‘ यं सर्वे अपि च वयम् अनु जीवाम । छोटि सलोपः (पा ३.४.९९) । ‘ यः ’ च बहुनां वशी नियन्त्रवादिशक्तिमान् असत् स्यात् । अस्तेल्लेटि “ इतश्च लोपः ” (पा ३.४.९७) । “ लोटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्यडागमः । इयं च विराड्गायत्री, प्रथमे पादे बक्षराधिक्यात् । पुरउष्णिक् वा. प्रथमस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात्, द्वाभ्यामूनत्वाच्च विराडुष्णिक् । तत्र ‘ यं सर्वेऽनुजीवाम ’ इति द्वितीयः पादः ॥

१५

दक्षिणस्यां चक्रवर्तिन्यां जुहोति—‘ इदम् ’ इति गायत्र्या ॥ ‘ इदं विश्वं विष्णुः व्यापी भगवान् वि चक्रमे विभज्य क्रमते स्म । “ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ” (पा १.३.३८) इति वृत्तावात्मनेपदम् । “ वेः पादविहरणे ” (पा १.३.४१) इति वा । कतिधा विचक्रम इत्यत आह—‘ त्रेधा त्रिधा पदं पादं नि दधे स्थापयामास । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेत्याधारः

२०

दुर्योः आ वदेत्याह गृहा वै दुर्योः शान्त्यै ” (तैसं ६.२.९) इति । अक्षस्य बन्धनहेतुपाशोपेतत्वात् वरुणत्वम् । वरुणश्च क्रूरत्वात् दुर्वाक् । उत्सर्जेत् शब्दं कुर्यात् ॥

आ न इति ॥ कल्पः—“ अथैने पत्नी पदतृतीयेणाऽऽज्यमिश्रेणोपानक्ति । आ नो वीरो जायतामिति ” (आपश्चौ ११.६.४-५) इति ॥ स चैवमाग्नातः—“ आ नो वीरो जायतां कर्मण्यो यः सर्वेऽनुजीवाम यो बहुनामसदृशी ” इति ॥ कर्मणि साधुः कुशलः वीरः आलस्यरहितः पुत्रोऽस्माकम् आ जायताम् । ‘ यं ’ जीवाम यश्च बहुनां वशी नियमनशक्तिमान् असत् भवेत्, तादृशो जायताम् । अत्र कल्पे पदतृतीयशब्देन सोमक्रयणीपदरजसस्तृतीयांशः पूर्वं संगृहीतो विवक्षितः ॥ अक्षोपाञ्जने विधत्ते—“ पत्न्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदयो पत्न्या एवैव यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै ” (तैसं ६.२.९) इति ॥

२५

५. तं.ति-इति ।

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूढमस्य (१) पांसुरे

इदम् । विष्णुः । वीति । चक्रमे । त्रेधा । नीति । दधे । पदम् ।

समूढमिति सम्-ऊढम् । अस्य (१) । पांसुरे ।

- मेदेन पदस्य त्रैविध्यम् । त्रीणि पदानीति यावत् । यथा—“ त्रीणि पदा वि चक्रमे ” (तैत्रा २.४.६) इति । “ एवाच्च ” (पा ५.३.४६) इत्येधाच्चप्रत्ययः । यस्मादेवं तस्मात् अस्य विष्णोः पांसुरे पांसुमति पादे । रः मत्वर्थायः (द्र.पा ५.२.१०७ काशिका, पाभा ८.२.१८) । यद्वा—सिष्मादिलक्षणो लः (पा ५.२.९७), रलोरेकत्वं स्मर्यते (द्र.पाभा ८.२.१८) । पांसवो ‘ रजांसि लोका ’ (नि ४.१९) उच्यन्ते । तैः रेणुकल्पैः तद्वति विष्णोः पदकमले समूढं सम्यगूढं तेनैव समवस्थापितम् । किमिदं विश्वं यद्विचक्रमे । “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्थेति “ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तः ” (पा २.४.३२) इत्यशादेशोऽनुदात्तः । य इत्यमर्यमकरोत् स विष्णुरनेन होमेनेन यज्ञं समापयन्ति भावः । अपरा योजना—इदं विष्णुरेकं स्वयं वि चक्रमे विक्रमते यद्विधानं विक्रमते गच्छति । “ छन्दसि लुङ्-लङ्लिटः ” (पा ३.४.६) इति लिट् । विष्णोरेवेदं क्रमणं यद्विधानस्येति यावत् । विष्णुर्विशेष्यते—त्रेधा निदधे पदं तस्मादस्य हविर्धानस्य पांसुरे पांसुमति च मार्गे समूढं सम्यगूढं प्रापित- १५ मिदमाज्यमस्त्विति । अन्ये पुनराहुः—इदं विश्वं विष्णुर्व्यापी आदित्यात्मा वि चक्रमे विक्रमते विभज्य प्राप्नोति, त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च पदं निदधाति अग्निविद्युत्सूर्यात्मना त्रिषु स्थानेषु पादन्त्यासं करोति । अस्य विष्णोः पांसुरे त्वन्तरिक्षे यत्पदं विद्युद्रूपं तदेव समूढं सम्यगूढं कारणानित्यत्वात् सर्वदा न दृश्यते, यथेतरे ज्योतिषी सम्यगगृह्येते दृष्ट्या । सोऽयमादित्य इमं यज्ञमनेन होमेन समापयन्ति ॥

- २० इदमिति ॥ कल्पः—“ दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृज्य दक्षिणस्यां वर्तन्त्या स्पन्धेनो-द्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहेति ।... अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वोत्तरस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृज्योत्तरस्यां वर्तन्त्या स्पन्धेनो-द्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्य अभिजुहोतीरावती धेनुमती हि भूतः सृजवसिनी मनवे यशस्ये । व्यस्कन्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहेति ” (बौध् ६.२४) इति ॥ १५ त्रिविक्रमावतारं धत्वा इदं विश्वं विभज्य क्रमते स्म । भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येवं त्रेधा पदं नि दधे । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा यस्य पदस्य सन्ति तत् पांसुरम् । अस्य विष्णोस्तस्मिन्

६. मै-रजःकरणकल्पैः । ७. मै-इममर्थः । ८. तं.ति-‘ विक्रमते ’ नास्ति । ९. तं.ति. पं.मै-आदित्यात्मना । *लिखितपुस्तकेषु ‘ सत् पदम् ’ इत्युपलभ्यते १०. मै-समूढम् ।

९. आ.पा.हा-पश्चादुपसृज्यो । १०. -आ.हा. जुहोतीरा ।

हविर्धाम्]

इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनवे यशस्यै ।
व्यस्कन्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः ।

इरावती इतीरा-वती । धेनुमती इति धेनु-मती । हि । भूतम् ।

सूयवसिनी इति सु-यवसिनी । मनवे । यशस्ये इति ।

वीति । अस्कन्नात् । रोदसी इति । विष्णुः । एते इति ।

दाधार । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥

उत्तरस्यां वतेन्यां जुहोति—‘इरावती’ इति त्रिष्टुभा ॥ द्यावापृथिव्यात्मना स्तूयत । हे हविर्धानात्मिके द्यावापृथिव्यौ ‘इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ’ ‘भूतं भवतं यज्ञसाधनद्वारेण । छोटि “बहुलं छन्दसि” (पा २-४-७३) इति शपो लृक् । “हि च” (पा ८-१-३४) इति निघातप्रतिषेधः । ‘धेनुमती धेनुमत्यौ च भवतम् । “हस्वनुङ्भ्यां मतुप्” (पा ६-१-१७६) इति मतुप उदात्तत्वम् । हिशब्दश्चार्थे । इरावती धेनुमती च भवतमिति । “वा छन्दसि” (पा ६-१-१०६) इति द्वयोरपि पूर्वस्वर्णदीर्घत्वम् । हविर्धानविशेषणत्वे “नपुंसकाच्च” (पा ७-१-१९) इति शीभावः । ‘सूयवसिनी शोभनैर्यवसैरभ्यवहार्यैस्तद्वत्यौ । सूयवसिन्यौ च भवतम् । सोः साहितिको दीर्घः । ‘यशस्ये यशसो निमित्ते च भवतम् । “गोद्व्यचः” (पा ५-१-३९) इति यत्प्रत्ययः । ‘मनवे मन्त्रवते मननवते यजमानाय’ इत्यमित्थं भवत-मिति । कस्मादेवमुच्यत इति चेत् : श्रुयतां युवयोर्महाभाग्यम्—‘एते युवां रोदसी रोदःसंज्ञां भजमाने’ विष्णुः एव ‘प्रजापत्यात्मा स्वयं’ व्यस्कन्नात् विभज्य स्थापितवान् अधः उपरि च । यथा—“यदस्ववापद्यत । सा पृथिव्यभवत्” (तैब्रा २-२-९) इत्यादि । तदानीं युवां पदं विश्वं ससूदं सम्यगन्तर्भूतम् । “किंच” इरावती अन्नवती धेनुमती धेनुर्बहुक्षीरा गौस्तद्वत्यौ—‘सूयवसिनी शोभनैर्यवसैरभ्यवहार्यैर्युक्ते’—‘मनवे मानवप्रजार्थं’—‘यशस्ये यशोनिमित्ते’ भवतम् । एते रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्णुः व्यस्कन्नात् विभज्य स्थापितवान् । तां च पृथिवीं मयूखैः स्वकीयतेजोरूपैर्नानाजीवैः अभितः दाधार पुपोष । स विष्णुरनयोत्तरहविर्धानमार्गादुत्था प्रीयताम् ॥ विधत्ते—“वर्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्धजादेव रक्षांस्यप हन्ति” (तैसं ६-२-९) इति । वर्त्मना शकटमार्गेण । अन्वित्यानुप्रविश्य । “यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं कृत्वा” (तैसं ६-२-४) इत्युक्तवाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् । अत एव वैष्णवमन्त्रोऽत्र न व्यधिकरणः । यज्ञादेव विष्णुरूपयज्ञद्वारेणैव ॥ होमाधारत्वेन हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते—“यद्वधुरननवाहुति जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्यात् रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यभिघत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति” (तैसं ६-२-९) इति ॥

११. मे-इत्यम् । १२. तं.पं-प्रजापत्यात्मना ।

११-११. इ.उ.तं.पा.भां.म२-हा-‘इरावती.....गौस्तद्वत्यौ’ नास्ति । १२-१२. इ.उ.तं.पा. भां-‘मनवे मानवप्रजार्थम्’ नास्ति ।

तैसं २२

प्राचीं प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जीह्वरतमत्र

प्राची इति । प्रेति । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती इति । ऊर्ध्वम् ।

यज्ञम् । नयतम् । मा । जीह्वरतम् । अत्र ।

- रोदःसंज्ञे चाभूतमिति भावः । किञ्च—विस्तीर्णां वा पृथिवीम् अन्तरिक्षं च । पृथिवीशब्देन पृथुत्वात्
 ५ त्रयो लोकाः उच्यन्ते । यथा—“ यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम् ” (तैसं १.२.१२)
 इति । इमां च विष्णुः दाधार अविचलितां स्थापयामास । अमितः अधस्तादुपरिष्टाच्च मयूखैः
 अंशुभिः^{१३} । “ पर्यामिम्यां च ” (पा ५.३.९) इति तसिल् । धारयतेऽद्यान्दसे लिटि व्यत्यये-
 नाम्प्रत्ययो न क्रियते (पा ३.१.३५,) । यद्वा—“ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाल्पसोः ”
 (उ १९०) इति प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव णेलोपः । “ तुजादीनाम् ” (पा ६.१.७)
 १० इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । एवं महाभागधेयाभ्यां युवाभ्यां किं नाम कर्तुं न शक्यते ? तस्माद्योक्तं
 भवतमिति । आदित्यपक्षे—व्यस्कम्नात् रोदसी विष्णुरादित्य एते युवां विविधं स्थापयति । तत
 एते एवं स्थापिते दाधार धारयति पृथिवीममितः पृथिव्यामन्तरिक्षस्याधस्तादुपरिष्टाच्च । “ अमितः-
 परितः ” (द्र. पाभा २.३.२ वा १) इति द्वितीया । मयूखैः रश्मिमिरधोमुखैः पृथिवीम्, ऊर्ध्वमुखैश्च
 दिवं, स्वयं मध्ये अन्तरिक्षे वर्तमानः इति । तस्मादनयाऽऽहुत्या युवामन्नादिमन्यौ भवतम् ।
 १५ युवां युवयोरन्तरालं च विष्णुरपि दृढीकरोत्विति ॥

- हविर्धाने प्रवर्तयन्ति—‘ प्राची ’ इति द्विपदया त्रिष्टुभा जगत्या वा ॥ हे हविर्धाने
 प्राची प्रागञ्चितगमनवती । प्रेतं प्रकर्षणेन गच्छतम् । अध्वरं बाधकरहितं यज्ञं कल्पयन्ती
 अभिमतसंपादनसमर्थं कुर्वाणे । “ शपश्यनोर्नित्यम् ” (पा ७.१.८१) इति नुम् । — किञ्च
 ऊर्ध्वम् उपरि देवान् प्रति यज्ञं नयतं प्रापयतम् । किञ्च—मा जीह्वरतं मा कुटिलं कार्ष्णम्,
 २० मा अदेवगामिनं कुरुतम् । ह कौटिल्ये, हेतुमण्यन्ताल्लुङि चडादि (पा ३.१.२६,
 ३.२.११०, ३.१.४८) ॥

- प्राचीति ॥ कल्पः—“ अथैने संपरिगृह्य संप्रैषमाह । हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनु-
 ब्रूहीति त्रिरुक्तायां प्रवर्तयन्ति । प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जीह्वरतमिति ”
 (बौध्रौ ६.२४, २५) इति ॥ हे शकटे, प्राङ्मुखे गच्छतम् । कीदृशे ? अध्वरं कल्पयन्ती देवकर्म-
 २५ बाधरहितं कुर्वाणे । किञ्च ऊर्ध्वम् उपरिवर्तिदेवान् प्रति यज्ञं नयतं मा कुटिले भवतमसुरान् मा
 प्रापयतम् ॥ “ प्राचीशब्दतात्पर्यमाह— “ प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोकं गमयति ”
 (तैसं ६.२.९) इति ॥

१३. तै.ति-शङ्कुभिः ।

१३. क.तं-प्रवर्तमाना° । १४. म२-इदं कर्म । १५. आ-प्राक्शब्द° ।

रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्या

दिवो वा विष्णुवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णुवुत वाऽन्तरिक्षा-
द्वस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैरा प्र यच्छ (२) दक्षिणादोत सव्यात् ।

रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः ।

दिवः । वा । विष्णो । उत । वा । पृथिव्याः । महः । वा । विष्णो । उत । वा । अन्तरिक्षात् । ५

हस्तौ । पृणस्व । बहुभिरिति बहु-भिः । वसव्यैः ।

आ । प्रेति । यच्छ (२) । दक्षिणात् । एति । उत । सव्यात् ॥

अध्वर्यु हविर्धाने स्थापयतः—‘ अत्र ’ इति विराजैकपदया ॥ ‘ अत्र एतस्मिन् ’ वर्ष्मन्
‘ पृथिव्याः संबन्धिन्युच्छिष्टे देशे ’ रमेथाम् अत्रैव स्थातुं रुचिं भजतम् । “ सुपां सुलृक् ”
(पा ७-१-३९) इति वर्ष्मणः सप्तम्याः लृक् । “ न डिसंबुद्धयोः ” (पा ८-२-८) इति १०
नलोपाभावः । “ उदात्तयणः ” (६-१-१७४) इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अध्वर्यु हविर्धानयोर्मध्यौ निहतः—‘ दिवः ’ इति त्रिष्टुभा ॥ हे ‘ विष्णो व्यापकामन् ,
‘ दिवः ’ वा देवल्लोकाद्वा ‘ उत ’ वा अपि वा ‘ पृथिव्याः ’ महः ‘ वा महतो वा इतो दिवः पृथिव्याश्च
महतोऽन्यस्माद्वा कुतश्चिन्महर्लोकादेः । महतेः क्तिवन्तात् पञ्चम्येकवचने “ सावेकाचः ”
(पा ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे ‘ विष्णो, पुनरामन्त्रणमादरार्थम् । अथवा १५

अत्रेति ॥ कल्पः—“ आहवनीयात् ग्रीन् प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिष्यात्र रमेथामिति नभ्यस्थे
स्थापयित्वा ” (आपश्रौ ११-७-३) इति । नभ्यशब्देन फलकत्रयोपेते चक्रे नाभियुक्तं मध्यमफलकम्
उच्यते । तस्मिन् यथा शकटं तिष्ठति तथा स्थापयेत् । प्राचीनवंशस्थो यः पुरातन आहवनीयस्तस्येत
ऊर्ध्वं गार्हपत्यत्वम् । आहवनीयस्तुत्तरवेदिस्थ एव । “ तत्रत्यपुरातनगार्हपत्यस्य शालामुखीयत्वमिति ” ।
तथा च सूत्रम्—“ प्रवर्यमुद्रास्य पशुबन्धवदभिं प्रणयति । एष सोमस्याऽऽहवनीयः । यतः प्रणयति स
गार्हपत्यः ” (आपश्रौ ११-५-९-१०) इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—“ अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्याः ” इति ॥
हे शकटे, देवयजनास्थे पृथिव्याः शरीर उत्तरवेद्याः पश्चिमभागे प्रक्रमत्रयमवशेष्य यत् स्थानमस्ति ‘ अत्र
स्थाने क्रीडतम् । देवयजनरूपाया वेदेः पृथिवीशरीरत्वं “ यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वेदित्वम् ” (तैसं
६-२-४) इत्येतस्मिन् ‘ ब्राह्मणे प्रसिद्धम् ॥ आह—“ अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्या इत्याह वर्ष्म होतत्
पृथिव्या यद्देवयजनम् ” (तैसं ६-२-९) इति ॥ २५

दिव इति ॥ कल्पः—“ दिवो वा विष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु
मेथीं नि हन्ति । तस्यामीवां निनद्यति । एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नुकमित्युत्तरस्योत्तरं कर्णातर्दमनु ”
(आपश्रौ ११-७-३-४) इति । युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ शकटस्य कर्णस्थानीयौ । तयोरातर्द ईषाभ्यां
सह इवबन्धनम् । दक्षिणबन्धनसंघौ मेथी निखातव्या ॥ मन्त्रौ त्वेवं पठितौ—“ दिवो वा विष्णुवुत वा
पृथिव्या महो वा विष्णुवुत वाऽन्तरिक्षाद्वस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैरा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ॥ ३०

१६-१६. इ.उ.तं.पा.भां.म२-‘ तत्रत्य...शालामुखीयत्वम् ’ नास्ति । १७. इ.उ.पा.भां.म२-

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि

यो अस्कभायदुत्तरः सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः

विष्णोः । नुकम् । वीर्याणि । प्रेति । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विममे इति वि-ममे ।

रजांसि । यः । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत्-तरम् । सधस्थमिति सध स्थम् ।

विचक्रमाण इति वि-चक्रमाणः । त्रेधा । उरुगाय इत्युरु गायः ।

अन्तरिक्षात्, आनीतैरित्यवगम्यते, बहुभिः वसव्यैः बहूनां धनानां समूहः । “ वसोः समूहे च ” (पा ४-४-१४०) इति यत् । हस्तौ मदीयौ पृणस्व पूरय । महाधनं मां कुर्वित्यर्थः । हस्तपूरणत्वेन महाधनत्वं लक्ष्यते । लोके हि महाधनः पूर्णहस्त इत्युच्यते, धनहीनो रिक्तहस्त इति । तस्मात् बहुभिः धनराशिभिः वर्धमानं मां कुर्विति प्रतिपादितं भवति । पुनरपि देवस्यादर्यानि-

१० शयप्रकटनार्थमाह—आ दक्षिणात् हस्तात् प्रसारितात् उत अपि च आ च सव्यात् हस्तात् वसुराशिं प्र यच्छ, प्रसारितयोर्दक्षिणसव्ययोर्हस्तयोः अन्तरालं यावता धनपुञ्जेन पूर्यते तावदेहीत्यर्थः । अथवा बहुभिर्वसव्यैः द्युलोकादिभ्य आनीतैस्त्वदीयौ हस्तौ पूरय, प्रभूतं धनराशिं हस्ताभ्यां गृहाणेत्यर्थः । ततस्तं प्रभूतं धनराशिं दक्षिणात् हस्तादाप्रयच्छ सव्याच्चाप्रयच्छ । तस्मादाभिमुख्येन धनराशिं निःसारय । हस्त(वि)शेषो न निरूपणीयः । आ-कारेणाभिमुख्यं, योऽस्याब्जनो ग्रामादागच्छतीति यथा । अत एव द्वाभ्यामपि पञ्चम्यन्ताभ्यामावृत्तः संबध्यते । प्रशब्दस्तु विपर्यासान्नावर्तते । “ दक्षिणस्यादिगाख्यायाम् ” (द्र. फि ८, ९) इति दक्षिणशब्दः आद्युदात्तः ।

अथर्व मेधौ बन्नीतः—‘ विष्णोर्नुकम् ’ इति त्रिष्टुभा ॥ नुकम् इति क्षिप्रनाम । विष्णोः वीर्याणि वीरकर्मणि प्र वोचं प्रकर्षेण ब्रवीमि । छान्दसो लुङ् । “ बहुलं छन्दस्यमाद्योगेऽपि ” (पा ६-४-७५) इत्यडभावः । विष्णुर्विशेष्यते—यः पार्थिवानि पृथिव्यन्तरिक्षलोकभवानि,

२० पृथिवीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते । यथा—“ यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम् ” (तैमं

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभायदुत्तरः सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ” इति ॥ हे विष्णो, द्युलोकात् वा भूलोकात् वा महर्लोकात् वा अन्तरिक्षलोकात् वा समा-नीतैः बहुभिः धनसमूहैः स्वहस्तौ पूरय । हे विष्णो, पूर्णधनात् दक्षिणात् सव्यात् च हस्तात् आ प्र यच्छ बहुकृत्व आवृत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिकं देहि ॥ नुकम् इत्यव्ययं कर्मवाचकम् । विष्णोः

२५ वीर्याणि कर्मणि प्र वोचं ब्रवीमि । कानि तानि कर्माणि ? यः विष्णुः पार्थिवानि रजांसि परमाणून् विममे निर्मितवान् परिगणितवांश्च । पुनरपि यः विष्णुः उत्तरम् उपरिवर्ति सधस्थं देवानां सहवासस्थानं द्युलोकम् अस्कभायत्, यथाऽधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । पुनरपि यः त्रेधा विचक्रमाणः त्रिषु लोकेषु पदत्रयं निदधा, उरुभिर्महात्मभिर्गोयते

॥ [शुद्धीकृतोऽयं पाठः । लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तके च ‘ अभिकारेण ’ इत्युपलभ्यते ।] ।

हविर्धानम्]

विष्णो रराटमसि

विष्णोः । रराटम् । अमि ।

१-२-१२) इति । “ पृथिव्या आत्रो ” (पा ४-१-८५ वा २) इत्यप्रत्ययः । यः पार्थिवानि
 रजांसि ज्योतीषि अग्निविद्युत्सूर्यात्मकानि विममे विनिर्मितवान् । यद्वा—पार्थिवानि पृथुपु
 भवानि रजांसि वसूनि विममे । किंच यः उत्तरं सवस्थं सहस्थानं सर्वेषामन्तरिक्षम् ।
 “ सुपि स्थः ” (पा ३-२-४) इति कः । “ सव मादस्थयोः ” (पा ६-२-९६) इति
 सधादेशः । तत् अस्कभायत् अस्तम्भयत् अवारयत् अस्कन्तादिति वक्तव्ये । “ स्तम्भुस्तुम्भु-
 स्कम्भुस्तुम्भुस्तुम्भुः शुभ्र ” (पा ३-१-८२) इति श्नाप्रत्ययः ॥ “ हृन्दसि शायजपि ” (पा
 ३-१-८४) इति व्यत्ययेन हेरभावेऽपि श्रः शायजादेशः । किं कुर्वन्निव्याह—“ विचक्रमाणः त्रेधा
 त्रिषु लोकेषु विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन् । लिट् कानजादेशः (पा ३-२-१०६) । उरुगायः
 उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति उरुगायः । कै गै शब्दे । घञि “ आतो युक्चिण्कृतोः ” (पा
 ७-३-३३) इति युक् । याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) । यद्वा—उरुभि-
 र्गन्तव्यः । गाङ् गतौ । य इत्यमिष्यमकरोत् तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् । स मे धीदाढ्यं करोत्विति ॥

रराटमासङ्गयति ‘ विष्णो रराटमसि ’ इति ॥ हे रराटि, विष्णोः यज्ञात्मनो ललाटमिव
 प्रधानम् असि । कपिलकादिबाल्लवं विकल्प्यते (द्र. पाभा ८-२-१८) ॥

च ॥ मेध्या निखननं विधत्ते—“ शिरो वा एतच्चक्षस्य यद्धविर्धानं दिवो वा विष्णुवुत वा पृथिव्या इत्याग्नी-
 र्पदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेधीं नि हन्ति त्रीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवरुन्धे ”
 (तैसं ६-२-९) इति । यथा शिरसि चक्षुरादीनि गोलकानि निधीयन्ते तथा हविर्देव्याणि शकटे निधीयन्ते
 इति हविर्धानस्य यज्ञशिरस्त्वम् । ‘ हस्तौ पृणस्व ’, ‘ आ प्रयच्छ ’ इत्याशीर्यस्या ऋचः पदेषु प्रतीयते
 सेचमगात्रीर्पदा । यद्यप्येषा मेधी न प्रकाशयति तथाऽपि वाचनिकोऽत्र विनियोगः । अनेन मन्त्रेण यज्ञ-
 शिरसो हविर्धानाद्यजमान आशिषः प्राप्नोति ॥ आच्छादकं विधत्ते—“ वण्डो वा औपरस्तृतीयस्य हवि-
 र्धानस्य वर्षट्कारेणाक्षमच्छिनद्यत् तृतीयं छदिर्हविर्धानयोरुद्धाद्वियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुद्ध्यै ” (तैसं
 ६-२-९) इति । वण्डो नाम कश्चिदसुर उपरनामकस्यासुरस्य पुत्रो वर्षट्कारदेवेन सह मैत्रीं कृत्वा
 तद्द्वारा प्रविश्य तृतीयस्य शकटस्याक्षमच्छिनत् । अतस्तृतीयस्य शकटस्य प्रतिनिधित्वेनैकैकस्य शकटस्योर्ध्वं
 तृणादिनिर्मितं छदिः स्थापयेत् । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः परिश्रयणार्थं द्वे छदिषी अपेक्ष्य तृतीयम् । अथ
 शकटे अन्तर्भास्य हविर्धानाख्यं मण्डपं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणशकटात् पुरतो प्रहासादनायावकाशं
 स्निष्ट्वा ^{२१} दक्षिणोत्तररूपेण षट्संख्याकाः स्थूणा निखातव्याः । एवं पश्चाद्भागो षट् स्थूणा निखातव्याः ^{२२} ।
 तयोः स्थूणापङ्क्त्योरुद्धौ वंशावाद्धातिः ^{२३} ॥

विष्णोरिति ॥ अत्र कल्पः—“ तासूदञ्चौ वंशौ प्रोहत्यभ्यस्मति पुरस्ताद्वरार्तां विष्णो रराटम-
 सीति ” (बौध् ६-२-५) इति ॥ हविर्धानमण्डपस्य विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुत्वम् । पूर्वद्वारवर्ति-
 स्तम्भयोर्मध्ये काषिद्वर्धमाला ग्रथ्यते, तां मालां ^{२४} तद्वन्धनाधारं तिर्यग्वन्धं वा संबोध्य पुरुषललाटत्वेनोप-
 षरितुं ‘ विष्णो रराटमसि ’ इत्युच्यते ॥

१४. ति-इत्यम् ।

२०. तं-‘ तृतीयम् ’ नास्ति; इ.उ.पा.भां-तृतीये । २१. म२-दक्षिणोत्तरपङ्क्तिरूपेण । २२. इ.
 तं.पा.भां.म-‘ निखातव्याः ’ नास्ति । २३. तं.म२-वंशावलाद्धातिः । २४. आ.क-दर्भमालाम् ।

विष्णोः पृष्ठमसि विष्णोः ॥ अजत्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि

विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ १३ ॥

[अस्य यच्छैकानचत्वारिंशच्च]

विष्णोः । पृष्ठम् । असि । विष्णोः । अजत्रे इति । स्थः । विष्णोः । स्यूः । असि ।

५ विष्णोः । ध्रुवम् । असि । वैष्णवम् । असि । विष्णवे । त्वा ॥ १३ ॥

[मैसं १-२-९; कासं २-१०; कपिसं २-४; वासं ५-१४-२१]

मध्यमं छदिरधिनिदधाति—‘ विष्णोः ’ इति ॥ १ विष्णोः १ पृष्ठं पृष्ठसदृशम् १ असि ॥

पार्श्वयोश्छदिषी निदधाति—‘ विष्णोः अजत्रे स्थः ’ इति ॥ १ अजत्रे शोधके १ स्थः ।

सकारस्य शकारापत्तिः । स्नपतिश्छान्दसः शुद्धिकर्मा, औणादिकः ध्रुवप्रत्ययः (उ ६०८) ।

१० स्नातेर्वा णिचि पुगादिः (पा ७-३-३६) ॥

दक्षिणबाहौ १५ कुशमुपसंगृह्य स्पन्धां प्रवर्तयति—‘ विष्णोः स्यूः ’ इति ॥ १ विष्णोः १ स्यूः सेवनी त्वम् १ असि यज्ञस्य । षिवु तन्तुसन्ताने । “ क्तिप् च ” (पा ३-२-७६) इति क्तिप् । “ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ” (पा ६-४-१९) इत्यूट् ॥

द्वारग्रन्थिं करोति—‘ विष्णोर्ध्रुवमसि ’ इति ॥ विष्णुना १ ध्रुवम् अचलितं करणीयम् १ असि ॥

१५ हविर्धानमण्डपमभिमृशति—‘ वैष्णवम् ’ इति ॥ १ वैष्णवं विष्णुदेवत्वं त्वम् १ असि । अतो १ विष्णवे त्वामभिमृशामि । “ वैष्णवं हि देवतया हविर्धानम् ” (तैसं ६-२-९) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—“ प्राचो वंशानत्याधाय विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं छदिरध्यूहृत्य-
रत्निविस्तारं* नवायामम् ” (आपश्चौ ११-८-१) इति ॥ यज्ञपुरुषस्य हविर्धानाख्यं मण्डपं शिरः
२० तत्साम्यं मन्त्रैरुच्यत इत्याह—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह
तस्मादेतावद्धा शिरो विष्णूतम् ” (तैसं ६-२-९) इति । एका रराटी, एकं छदिः, द्वौ रराट्यन्ताविति
यावन्तो मण्डपस्य प्रकारा एतावद्धा एतावत्प्रकारं शिरो विश्वकर्मणा विशेषेण स्यूतम्, शिरस्याच्छादिका
त्वगेव २५ छदिःस्थानीया ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—“ पार्श्वयोश्छदिषी निदधाति विष्णोः अजत्रे स्थ इति ” (द्र. बौश्चौ
२५ ६-२५) इति ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—विष्णोः स्यूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणं बाहुं* स्यूत्वा विष्णोर्ध्रुवमसीति प्रज्ञातं
ग्रन्थिं करोति...वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृशति ” (आपश्चौ ११-८-५, ११) इति ॥ सीव्यते
अनया रज्जेवेति १ स्यूः । हे बन्धनहेतो, त्वं विष्णुदेवताकस्य रज्जुः १ असि । हे ग्रन्थिरूप, विष्णुसंबन्धिं दृढम्
१ असि । हे मण्डप, त्वं विष्णुदेवताकम् १ असि अतः विष्णुप्रीतये त्वां स्यूशामि ॥ अत्र ‘ विष्णोः ’ इति

३० [लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तकेषु च ‘ अन्यज्जे ’ इत्यपि पाठ उपलभ्यते, तथापि भट्टभास्कर-
भाष्यमनुसृत्य, “ शात् तैत्तिरीयके नस्य ओ भवेत् काठके न चेत् ” इति व्यासशिक्षा (१६९) चादृत्य
स्वीकृतोऽत्र पाठः ।]

१५. ति-दक्षिणे ।

*[आपश्चौसूत्रे ‘ व्यरत्निविस्तारम् ’ ।] । २५. आ.क.हा-छदिः स्थापनीया । *[आपश्चौसूत्रे

३५ ‘ दक्षिणां द्वाबाहुम् ’ ।] ।

हविर्धानम्]

षष्ठ्या देवतास्वलक्षणः संबन्धो विवक्षित इत्याह—‘विष्णोः सूर्यसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानम् (तैसं ६.२.९) इति । “प्रज्ञातग्रन्थेर्विचित्रं सनं विधत्ते—“यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्त्रंसयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात् स विस्त्रस्यः ” (तैसं ६.२.९) इति । अमेहेन मूत्रनिरोधेन ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“युञ्ज हत्वा सुवागक्षे शब्दश्चेन्मन्त्रयेत तम् ।

५

आ नोऽक्षमञ्ज्याज्जुहुयात् पथोरिदमिराद्वयात् ॥ १ ॥

प्राची प्रवर्त्ये शकटे अत्रेति स्थापयेद्विमे ।

द्विषो विष्णोर्द्वयान्मेध्यावनसो विनिहन्त्यभे ॥ २ ॥

विष्णोर्मण्डपनिर्माणं पञ्चमिर्द्वारि वंशकः ।

मध्यच्छदिल्लाल्यन्तौ रज्जुस्पृत्तिश्च बन्धने ॥

१०

वैष्ण स्पृशेन्निर्मितं तन्मन्त्राः पञ्चदशोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“विकल्प्यते बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः ॥

लिङ्गचोदकवद्बाधो नास्ति तेन विकल्प्यते ॥

१५

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ॥ ” (जैन्या १०.८.१५-१६) इति ॥

अनारभ्य श्रूयते—“यदाहवनीये जुहोति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ” (तैब्रा १.१.१०) इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“पदे जुहोति ” (तैसं ६.१.८, मैसं ३.७.६), “वर्त्मनि जुहोति ” (द्र. तैसं ६.२.९, मैसं ३.८.७) इति । राजसूये श्रूयते—“वल्मीकवपामुत्सृज्य जुहोति ” (द्र. मैसं ४.३.१)

इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“गार्हपत्ये पत्नीसंयाज्जुहोति ” (द्र. शांभा ३.९) इति । तत्रानारभ्य- २०

वादेन होमसामान्यमनूयाऽऽहवनीयो विहितः । प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तत्तदनुबन्धविशिष्टा होमा

विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूय गार्हपत्यो विहितः । तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त

आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः ? प्रत्यक्षवचनोक्तत्वेन समानबलत्वात् । ननु

“ऐन्द्रवा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” (मैसं ३.२.४) इत्यत्र यथा श्रुरया लिङ्गं बाध्यते, यथा वा चोदकाति-

दिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्ति चेत् । न । वैषम्यात् । लिङ्गं २५

विलम्बितत्वात् दुर्बलम् । चोदकश्चानुमेयतया दुर्बलः । न त्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते, नाप्यनुमीयते ।

अतो दौर्बल्याभावात्त्रिकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः—होमसामान्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सामान्ये मुख्यत्वाद्धोम-

विशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलम्, विशेषशास्त्रं तु मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलम् । न च पदादि-

शास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूय पदादिविधायकं सत् समानबलं स्यादिति शङ्कनीयम् । प्रकरणनियमित-

त्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादायोगात् । तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ॥ ३०

~~~~~

२६. तं-प्रतिज्ञातं । २७. म२-बन्धनम् । २८. तं, हा-ते मन्त्राः । २९. तं, म२-विकल्पिते ।

३०. हा-बोध्यते । ३१. म२-समानस्य । ३२. तं, म२-विकल्पिते । ३३. इ.उ.पा.सां-मुख्यं न ।

३४. तं-‘शास्त्रं’ । ३५. आ.हा-ततः ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता ।

हविर्धानस्य तास्वाहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥

वाक्यैक्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमोऽग्निः ।

देशः प्राप्तो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ॥ ”

(जैन्या ३.७.१३-१४) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ” इति । हविर्धानमण्डप-
गतयोर्दक्षिणोत्तरभागवस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दा-
भ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोमस्याभिषवः । उतेत्ययं शब्दोऽथशब्दार्थे वर्तते । अथ यस्मिन् हविर्धाने
१० सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं
प्रतीयते । न चाऽत्र “ अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि ” (मैसं ३.२.४, द्र. मैसं ३.८.९) इत्युदाहरण इव
वाक्यभेदे दोषः शङ्कितुं शक्यः । एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः । सामिधेनीनामिष्टयङ्गताया
दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहव-
नीयत्वात् । तदपेक्षया हविर्धानस्य ^{११}पश्चिमदेशोऽवस्थानात् स देशश्चोदकेन प्राप्त इति न देशस्य
१५ सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यम्, किंतु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियमप्राप्तौ^{१२} दक्षिणस्य हविर्धानस्य
समीपदेशं नियन्तुं हविर्धानेन संनिधिलक्ष्यते । तथा सति नियममात्रविधानालाघवं भवति । त्वत्पक्षे
त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् ।
तस्माद्देशलक्षणा ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

२०

“ हविर्धानोर्ध्वकाले किमौषधार्थमनोन्तरम् ।

नास्त्यस्ति वा न ^{१३}“ शक्त्वादेशभेदादितोऽन्तिमः ॥ ”

(जैन्या १.२.१.११) इति ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वमौषधद्रव्यकाणां पुरोडाशादीनां निर्वापाय
तयोरेव शक्त्वाज्ञ शकटान्तरमन्वेष्टव्यमिति^{१४} चेत्, न । देशभेदात् । महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धान-
मण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापिते । निर्वापस्तु मुख्यगार्हपत्यात् पश्चिमदेशे । किंचास्त्यत्र तृतीयं
२५ शकटम् । “ अनांसि प्रवर्तयन्ति ” (तैसं ६.३.२) इति बहुवचनोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ॥
अथ छन्दः ॥ ‘ युञ्जते मनः ’ इति जगती । ‘ आ नो वीरः ’ इति विराड्गायत्री । ‘ इदं विष्णुः ’
इति गायत्री । ‘ इरावती ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ प्राची प्रेतम् ’ इति द्विपदा त्रिष्टुप् । ‘ अत्र रमेथाम् ’ इत्येकपदा
विराट् । ‘ दिवो वा विष्णोः ’, ‘ विष्णोर्नुकम् ’ इति त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

३०

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

३६. आ.हा-पश्चिमदेशावस्थानात् । ३७. तं.म२-रनियमेन प्राप्तौ । ३८. इ.उ.क.तं.पा.भा.म२.
हा-शक्यत्वात् । ३९. तं.म२-“मन्वेष्टव्यमिति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोर्नुवाक्याः]

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवा इमेन ।

तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्ताऽसि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमिति प्र—सितिम् । न । पृथ्वीम् ।

याहि । राजा । इव । अमवानित्यम्—वान् । इमेन ॥

तृष्वीम् । अन्विति । प्रसितिमिति प्र—सितिम् । द्रूणानः ।

अस्ता । अमि । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥

“अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षारसि सचेरन्” (तैसं २.२.२) इत्यस्या इष्टेः पञ्चदश सामिधेन्यः । ततः परे याज्यानुवाक्ये । उपहोमार्था ततः परा, याज्याविकल्पो वा । सर्वा अग्निदेवत्याः, ‘तपूंष्यग्ने’ (तैसं १.२.१४) इत्यादिदर्शनात् ।

वैश्वदेवं काण्डम् । त्रैष्टुभः सर्वोऽनुवाकः ॥

तत्र प्रथमा—‘कृणुष्व पाजः’ इति ॥ हे अग्ने, ‘कृणुष्व कुरुष्व । क्वि हिंसा-करणयोः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “विन्विकृज्योर च” (पा ३.१.८०)

त्रयोदशेऽनुवाकं हविर्धानमण्डपनिर्माणमुक्तम् । यद्यपि नैतावता किञ्चित् प्रमेयं परिसमाप्तं तथाप्यध्यापकसंप्रदायपरंपरया प्रपाठक उत्तरानुवाकं समाप्यत इत्यन्तिमानुवाकत्वाच्चतुर्दशे “काम्याः सामिधेन्यः पुरोनुवाक्या याज्याश्चोच्यन्ते” । तत्रेष्टिकाण्डे व्रातपत्येष्टेरुध्वं राक्षोघ्नेष्टिरवमाग्नायते— “अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षारसि सचेरन्नाग्निमेव रक्षोहणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षाः स्यप हन्ति” (तैसं २.२.२) इति । सचेरन् समवेयुर्बाधेरन्नित्यर्थः ॥ मध्यरात्रिकालं विधत्ते—“निशितायां निर्वपेन्निशितायां हि रक्षारसि प्रेरते संप्रेर्णान्येवैनानि हन्ति” (तैसं २.२.२) इति । प्रेरते प्रकर्षेण चरन्ति । अतस्तस्यां वेलायां निर्वपेण प्रचारवन्त्येवैनानि रक्षांसि हन्ति ॥ यागभूमेः परितो वेष्टनं विधत्ते—“परिश्रिते याज्येद्रक्षसामनन्ववचाराय” (तैसं २.२.२) इति । अनुप्रवेशाभावायेत्यर्थः । ‘रक्षोहणं वाजिनम्’ (तैसं १.२.१४), ‘वि ज्योतिषा बृहता’ (तैसं १.२.१४) इत्येतौ मन्त्रौ विधत्ते—“रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसाः स्तृण्वै” (तैसं २.२.२) इति । हिंसार्थमित्यर्थः ॥

कृणुष्वेति ॥ अस्यामिष्टौ ‘कृणुष्व पाजः’ इत्यनुवाकः कृत्स्नो विनियुक्तः । तस्मिन्नुष्टोऽष्टादश । तासु पञ्चदश सामिधेन्य एका पुरोनुवाक्या, द्वे काज्ये विकल्पिते ॥ तत्रेयं प्रथमा—“कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवा इमेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्ताऽसि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः” इति । ‘कृणुष्व कुरुष्व, ‘पाजः बलम्, ‘प्रसितिं न मृगबन्धनहेतुभूतपाश्यामिव ‘पृथ्वीं प्रसारिताम्, ‘अमवान् अमात्ययुक्तः ‘इमेन हस्तिना ‘तृष्वीं क्षीघ्रगामिनीं ‘प्रसितिं प्रकृष्टसेनां ‘द्रूणानः हिंसन्, ‘अस्ता क्षेप्ता धावयिता, ‘रक्षसः राक्षसान्, ‘तपिष्ठैः अतिसंतापकैर्बाणैः । हे अग्ने, मृगबन्धनाय प्रसारितां पाश्यामिव रक्षोनिरोधनाय प्रौढं बलं कुरु । अमात्ययुक्तो राजेन सहितः ‘राजा इव रक्षसामुपरि याहि । क्षिप्रगामिनीं परकीयसेनामनु पृष्ठतो गत्वा मारयन्नवशिष्टायाः धावयिता भव । पलायमानानपि राक्षसान् बाणैस्तीक्ष्णैः विध्य ॥

१. तं—प्रमेयजातम् । २-२. इ.उ.पा—काम्या याज्या उच्यन्ते, भां—कास्त्याज्या उच्यन्ते ।

३. म२—क्षिप्रगामिनीम् ।

तैसं २२॥

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

- इत्युप्रत्ययः । अकारोऽन्तादेशः । करोतेर्विकरणव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) वा श्नुः । सतिशिष्टो विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरेण (द्र. पाभा ६.१.१५८ वा ११, पा ६.१.१८६) बाध्यते । °पाजः बलम् । ‘ पातेर्जुट् च* ’ (द्र. उ ६५२) इत्यसुन् । बलेन हि पात्यते जनः °प्रसितिं °न प्रसितिमिव, उपरिष्ठादुपचारत्वान्नकार उपमार्थीयः (निरुक्त १.४) । प्रसितिः प्रसयनात् (निरुक्त ६.१२) । प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिः । बहुसूत्रनिर्मिता मृगग्राहिणी पाश्या नाम, मत्स्यग्रहणं जालं नाम, पक्षिग्रहणं च विसरो नाम प्रसितिरुच्यते । “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । °पृथ्वीं विस्तीर्णाम् । यथा लुब्धको मृगग्रहणार्थं पाश्यां करोति वनगहनेषु स्थापयति, यथा वा मत्स्यग्रहणार्थं जालं करोति जले प्रसारयति, यथा च पक्षिग्राही तद्ग्रहणार्थं विसरं करोति नदीपुलिनादौ विसारयति, तथा त्वमपि महद्बलं रक्षांसि हन्तुं कृणुष्व, अत्रतो विस्तारयेत्यर्थः । अथ तथा कुर्वन् °याहि °राजा °इव । केचिदाहुः—आङ्पूर्वो यातिर्द्रष्टव्यः । यागसाधनार्थमागमनस्याभिप्रेतत्वात्, यागोत्तरकालं हि रक्षोहननार्थं गन्तव्यमिति । अत्र ब्रूमः—याहीत्येव समीचीनम् । ननु यागोत्तरकालं गन्तव्यं तेन रक्षोहननार्थम् । मैवं वोचः । न हि देवो विश्वात्मा कुतश्चिदायाति, न कचिद्याति । स्तुतिः खल्वियं क्रियते स्वाभिलषितसंपादनानुरूपा ‘ याहि, १५ आयाहि, उत्तिष्ठ, प्रत्यातनुष्व, ऊर्ध्वो भव ’ इत्यादिस्वरूपा । एतैश्च स्तुतिपदैस्तुष्टा देवता पुरुषमभिलषितेन फलेन योजयति । तस्मात् रक्षोहननार्थं त्वरितं यातव्यमायातव्यं वा, यागो निर्वर्तित एव मन्तव्य इत्येवंरूपा स्तुतिर्भवत्येवेति किमश्रुतपदाध्याहारेणेति । किंच यागमागच्छतो देवस्य किं बलादिपरिग्रहेण । हन्तव्यसकाशं गच्छतो हि बलादिना कार्यम् । तस्माद्यथोक्तं बलमादाय हन्तव्यसकाशं गच्छ, राजेव, राजा यथा महतीं सेनां कर्षन् शत्रुदेशं गच्छति । राजा २० विशेष्यते—°अमवान् अमालवान् (द्र. निरुक्त ६.१२) । अमा वर्तन्त इत्यमाः । अप्रत्यय-श्छान्दसः । “ तद्धिताः ” (पा ४.१.७६) इति बहुवचननिर्देशाद्वा । यद्वा—शत्रूणां मनआदिभङ्गनान्यायुधानि अमशब्देनोच्यन्ते । अमवानिति वृद्धयभावश्छान्दसः । “ °न कम्पमिचमाम् ” इति वचनात् । पचाद्यचि (पा ३.१.१३४) वा वृषादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) । अमन-शब्दस्यैव वाऽन्याक्षरलोपः । यदाहुः—“ द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ” (द्र. काशिका पा ६.३. २५ १०९) इति । °इमेन । अत्र नैरुक्ता बहुधा वदन्ति—‘ इरयान्नेनेतोभयेन ’ भयनिवृत्त्यर्थं प्राप्त

*[शुद्धीकृतोऽयं पाठः । ‘ पातेर्बले जुट् च ’ (उ ६५२) इति औणादिकं सूत्रम् । लिखित-पुस्तकेषु मैसूरुमुद्रितपुस्तके च ‘ पातेर्जुक् च ’ इति पाठः । *[सिद्धान्तकौमुद्यां ‘ व्यथो लिटि ’ (पा ७.४.६८) इति सूत्रे गणसूत्रमेतत् । द्र. काशिका, पाभा ७.३.३४] । १. मै-इडोभयेन ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इमः, इतमपगतं भयमस्येति वा, इमः वीतभयः हस्ती वा ' (ड. निरुक्त ६.१२) इति । एतदुक्तं भवति—यथा राजा अमाल्ययुक्तः शत्रूणां भञ्जनैरायुधादिभिस्तद्वान् इमेन हस्तिना शत्रुवधादिकं साधयितुं युक्तो गच्छति, तथा त्वं महद्रुलमादाय शत्रुबलनाशनसमर्थेन रोगादिना तद्वान्, इमेन इगपुष्टेन वीतभयेन गजेन तद्वान् वा मह रक्षांसि हन्तुं याहीति । अमवानिति संहितायां नकारस्य रुत्वानुन सिकौ पूर्ववत् (पा ८.३.९, ३) । 'तृषीं क्षिप्रनामैतत् । प्रकृष्टा सितिः सेना प्रसितिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । 'अनु 'दृणानः अनुद्रवन्ननुधावन् । एतदुक्तं भवति—मन्त्रिभिर्वहलं समस्तं बलमग्रतः प्रसारयेतीरितां क्षिप्रगामिनीं प्रकृष्टां सेनामग्रतः प्रसारितां द्रवन्तीमनुद्रवन् राजेव याहीति । यद्वा—तृषीं क्षिप्रमागच्छन्तीं प्रसितिं परसेनां अनुद्रणानः अनुक्रमेण हिंसन् याहीति । दृञ् हिंसायां क्रैयादिकः । पूर्वस्मिन् पक्षे द्रवतेस्ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । व्यत्ययेन श्वाधतोश्च दीर्घत्वम् । अथैवं यात्वा 'रक्षसः राक्षसान् 'विध्य ताडय । 'तपिष्टैः तदृतैः । तदृशब्दादिष्टनि " तुरिष्टेमेयःसु " (पा ६.४.१५४) इति तृशब्दस्य लोपः । कस्मादित्यमुच्यत इति चेत्, 'अस्ता 'असि साधु निरसितासि शत्रूणाम् । यद्वा—शत्रुसंवन्धिनाममोघानां शस्त्राणामस्ता निरसिता निवारयिता त्वमसि । तस्मात् तपिष्टैस्त्वदीयैरायुधैः तान् विध्य इति । अस्यतेः साधुकारिणि तृन् (पा ३.२.१३५) । रधादित्वादिङ् विकल्प्यते (पा ७.२.४५) । विध्येति परत्वान्न निहन्यते (पा ८.१.२८) । रक्षःशब्दोऽयमसुन्नतः रक्षाहेतुत्वात् अपादाने असुन् (उ ६.३.८) । क्षरेवा हिंसार्थात् कर्तर्यसुनि (उ ६.३.८) आद्यन्तविपर्ययः । यथोक्तं—“ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ” (काशिका पा ६.३.१०९) इति । अयं चार्धर्चादिच्चादुभयलिङ्गः (पा २.४.३१) । तत्र नपुंसकत्वे “ नव्विषयस्यानिसन्तस्य ” (फिट् २६) इत्याद्युदात्तत्वम् । यथा—“ रक्षामापहृत्यै ” (तैसं ६.६.३), “ रक्षांसि जिघांसन्ति ” (तैसं ६.६.३) इति । पुंलिङ्गे अस्य लन्तोदात्तत्वं भवति, यथा—“ रक्षसः पाह्यस्मान् ” (तैसं १.२.१४) इत्यादौ । एवमस्यापि पुंलिङ्गत्वादन्तोदात्तत्वम् । “ नव्विषयस्य ” इति नियमेन नित्त्वरो (पा ६.१.१९७) वाच्यते; यथा दक्षेरिन् (उ २.१.८) विधीयते इति दक्षिणशब्देनान्तोदात्तेन भवितव्यम् । यथा—“ दक्षिणा दिक् इन्द्रो देवता ” (तैत्रा ३.१.१.५) इत्यादौ । “ दक्षिणस्यादिगाख्यायाम् ” (फि ८, ९) इति नियमादिगाख्याया अन्यत्राद्युदात्तत्वम् । यथा “ दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन् ” (तैत्रा २.३.२), “ आ प्र यच्छ दक्षिणात् ” (तैसं १.२.१३) इत्यादिषु । एवमत्रापि दृष्टव्यम् ॥

२. तं.पं—मत्तम्; ति—'समस्तम्' नास्ति ।

[काश्चेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।

तपूष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥

तव । भ्रमासः । आशुया । पतन्ति । अन्विति । स्पृश । धृषता । शोशुचानः ॥

तपूषि । अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । असंदित इत्यसं-दितः । वीति । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥

अथ द्वितीया—‘ तव ’ इति ॥ हे ^१अग्ने, ^२तव ^३भ्रमासः भ्रमणशीलाः विस्फुलिङ्गाः । पचाद्यच् (पा ३-१-१३४) । “ आज्ञसेरसुक् ” (पा ७-१-५०) । ^४आशुया आशवः । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९) इत्यादिना जसो याजादेशः । ^५पतन्ति निष्पतन्ति । यद्वा—आशु निष्पतन्ति । क्रियाविशेषणत्वात् नपुंसकत्वम् । द्वितीयैकवचनस्य लुगपवादो याजादेशः (पा ७-१-३९) । ^६अनु ^७स्पृश ये निष्पतन्ति तैर्भ्रमैः रक्षःशरीराप्यनुक्रमेण स्पृश दहेति यावत् ।

१० ^८धृषता अभिमवित्रा । धृष प्रसहने चुरादिराधृषीयः । व्यत्ययेन शः (पा ३-१-८५) । “ शतुरनुमः ” (पा ६-१-१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भावप्रधानोऽयम्, धर्षकत्वेनेत्यर्थः । ^९शोशुचानः भृशं दीप्यमानः । यङ्लुगन्तात् (पा २-४-७४) व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३-१-८५) । “ अभ्यस्तानामादिः ” (पा ६-१-१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । इदानीं दहनोपाय उच्यते । ^{१०}तपूषि तापान् औष्ण्यलक्षणान् तपनशीलान्, तपेरुसिप्रत्ययः (उ २८२) ।

१५ पतङ्गान् पतनशीलान् । पतेरङ्गप्रत्ययः (उ १२४) । ^{११}उल्काः उज्ज्वलाः महाज्वालाः । षोढरादिः (पा ६-३-१०९) । एवमेतत् त्रितयं ^{१२}विष्वग् ^{१३}वि ^{१४}सृज । इतश्चेतश्च निःसारय । विषु नाना अञ्चतीति “ ^{१५}ऋत्विग् ” (पा ३-२-५९) इत्यादिना ^{१६}क्विन्प्रत्ययः । “ न्यधी च ” (पा ६-२-५३) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यत्ययेन वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । ^{१७}जुह्वा ^{१८}असन्दितः अयन्त्रितः, अग्निर्हि जुह्वं दृष्ट्वा

२० तवेति ॥ अथ द्वितीया—“ तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः । तपूष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो वि सृज विष्वगुल्काः ” इति । ^{१९}भ्रमासः ^{२०}भ्रमणशीला विस्फुलिङ्गाः ^{२१}, ^{२२}आशुया शीघ्रगामिणः, ^{२३}धृषता धाष्टर्येन, ^{२४}शोशुचानः भृशं दीप्यमानः, ^{२५}तपूषि संतापान्, ^{२६}पतङ्गान् पतनशीलान् ^{२७}, ^{२८}असंदितः अलण्डितः, ^{२९}वि ^{३०}सृज विशेषेणोत्पादय, ^{३१}विष्वक् सर्वतः, ^{३२}उल्काः महाज्वालाः । हे ^{३३}अग्ने, ^{३४}तव संबन्धिनो विस्फुलिङ्गाः शीघ्रगामिणः सर्वतः ^{३५}पतन्ति । त्वमपि भृशं दीप्यमानस्तैः ^{३६}विस्फुलिङ्गैः संतापान् धाष्टर्येनात्यन्तगाढम् ^{३७}अनु ^{३८}स्पृश । पुनरपि जुह्वा हुतेन हविषा त्वमविच्छिन्नः सन् संतापान् विस्फुलिङ्गान् महाज्वालाश्चासुरबाधनाय सर्वतो बाहुल्येनोत्पादय ॥

३-३. मै.ति-^१ऋत्विगादिना ।

४-४. आ-भ्रमणशालिनो विस्फुलिङ्गाः; उ-भ्रमणशालिनः सर्वतः विस्फुलिङ्गान्; क.हा-भ्रमणशालिनो विस्फुलिङ्गान् । ५-५. इ.उ.पा.भा-‘ आशुया... पतनशीलान् ’ नास्ति । ६. इ.उ.पा.भा-

३०. हा-दीप्यमानैः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अघशंसो (१) यो अन्त्यग्ने मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥

प्रतीति । स्पशः । वीति । सृज । तूर्णितम इति तूर्णि-तमः ।

भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ॥

यः । नः । दूरे । अघशंस इत्यघ-शंसः (१) । यः । अन्ति ।

अग्ने । मार्किः । ते । व्यथिः । एति । दधर्षीत् ॥

यन्त्रित इव भवति, न क्वचिद्याति, न चान्यत्करोति, तामेवाज्यवतीं व्याप्रियमाणां पश्यन् तथा वद्ध इव भवति । तस्मात् तथा मा भूरिति प्रार्थयते । जुह्वा । विभक्तेः “ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ” (पा ६-१-१७४) इत्युदात्तस्य “ नोङ्घान्वोः ” (पा ६-१-१७५) इति प्रतिषेधे “ उदात्त-स्वरितयोर्यणः ” (पा ८-२-४) इति स्वरितत्वं प्रवर्तते । संपूर्वात् द्यतेः निष्ठायां “ द्यतिस्पतिमा-स्यामिति किति ” (पा ७-४-४०) इतीचम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । अन्य आह—असन्दितः केनचिदप्यखण्डितप्रसरः सन् इत्थं कुरु । तत्र कार्गणमाह—जुह्वा जुहूस्थेनाज्येनेत्यर्थः ॥

अथ तृतीया—“ प्रति ” इति ॥ “ अग्ने ” इति चतुष्पादादिः । अत एव न निहन्यते । हे ^१अग्ने, ^२नः अस्माकं ^३यः ^४दूरे स्थितः ^५अघशंसः ^६यः वा ^७अन्ति अन्तिके । कादिलोपो बहुलम् (पा ६-४-१४९ वा ८) इति कलोपः । अघं पापात्मकं शंसनमभिलाषः कीर्तनं वा यंस्य सोऽघशंसः वधाधिकारी दुरुक्तवादी बोध्यते । तथा ^८प्रति ^९स्पशः पाशान् ^{१०}वि ^{११}सृज विस्तारय । पाशैस्तं वधानेत्यर्थः । स्पश ग्रहणशोषणयोः । करणे संपदादिलक्षणः क्तिप् (पा ३-३-१०८ वा ९) । यद्वा—स्पश बाधने । बाधकान्यायुधादीनि तं प्रति वि सृज । ^{१२}तूर्णितमः त्वरिततमः सन् । त्वरतेः क्तिनि (पा ३-३-९४) निष्ठावद्भावेन निष्ठानत्वे (द्र. पाभा ८-२-४४ वा १) “ ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ” (पा ६-४-२०) इत्युट् । किंच—^{१३}भव ^{१४}पायुः पालयिता ^{१५}अस्याः विशः प्रजायाः । कस्याः ? त्वामनुगतायाः अस्मदादिकायाः, न पुनः प्रकृतायाः । अत एवान्वादेशाभावात् “ ऊडिदम् ”

प्रतीति ॥ अथ तृतीया—“ प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघशंसो यो अन्त्यग्ने मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ” इति ॥ ^१स्पशः पाशान्, ^२तूर्णितमः अन्तिस्वरितः, ^३पायुः पालयिता ^४विशः प्रजायाः, ^५अदब्धः केनाप्यहिंसितः, ^६अघशंसः विचित्र-वधकारी, ^७अन्ति समीपे, ^८मार्किः मा ^९व्यथिः व्यथाकारी, ^{१०}आ ^{११}दधर्षीत् सर्वतो “ दृष्टो भवतु ” । हे ^{१२}अग्ने, विचित्रवधकारी राक्षसः ^{१३}यः अस्माकं वैरी ^{१४}दूरे वर्तते तं प्रति ^{१५}त्वमतित्वरितो बन्धनहेतुन् पाशान् विविधान् ^{१६}सृज । केनाप्यहिंसितस्त्वमस्मदादिकायाः ^{१७}अस्याः प्रजायाः पालकी ^{१८}भव । कोऽपि व्यथयिता राक्षसः ^{१९}ते समीपे सर्वत्र दृष्टो मा भवतु ॥

७-७. तं-दृष्टोऽभवत् । ८. पा.भां.हा—त्वमभित्वरितः ।

उदग्ने तिष्ठ प्रत्याऽऽ तनुष्व न्यमित्राँ ओषतात् तिग्महेते ॥

यो नो अरातिँ समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥

उदिति । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । एति । तनुष्व ।

नीति । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेत इति तिग्म-हेते ।

५

यः । नः । अरातिम् । समिधानेति सम्-इधान । चक्रे ।

नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥

(पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्रवर्तते । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति विशो विभक्तेरुदात्तत्वम् । “ द्व्यचोऽतस्तिङः ” (पा ६.३.१३५) इति संहितायामाख्यातस्य दीर्घत्वम् । पातेः “ कृवापाजिमि ” (उ० १) इत्युण्प्रत्ययः । अदब्धः अनुपहिंसितः

१०. केनापि । किञ्च—माकिः मा कश्चिदपि ते त्वाम् आ दधर्षात् आधर्षयतु तव कश्चिदपि परिभवं मा कार्षीदित्यर्थः । धृष प्रसहने चुरादिराधृषीयः । द्विविकरणता । शपः श्लुः (पा २.४.७६) । ततः परं सिच् (पा ३.१.४४) । “ नेटि ” (पा ७.२.४) इति वृद्धि-प्रतिषेधः । सिच्येव वा व्यत्ययेन द्विर्वचनम् । व्यथिः व्यथयिता । व्यथेरन्तर्भावित्यर्थत्वात् “ इन् सर्वधातुभ्यः ” (उ ५६७) इति इन् । ण्यादेव वा “ अच इः ” (उ ५८८) इतीप्रत्यये

१५ “ बहुलमन्यत्वापि संज्ञाछन्दसोः ” (उ १९०) इति णिलोपः । यथा—“ वर्धन्तु त्वा सुष्ठुतयः ” (तैसं २.२.१२) इति । वृषादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) । ते इति “ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति संप्रदानत्वात् चतुर्थी । “ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे वा । कर्मणि षष्ठी वा (पा २.३.६५) । ते व्यथिः इति संबन्धात् । “ युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम् ” (पा ८.३.१०३) इति ते इत्यस्मिन् परतः पूर्वस्य

२० सकारस्य षत्वम् ॥

अथ चतुर्थी—‘ उदग्ने ’ इति ॥ हे अग्ने उत् तिष्ठ उत्थाय प्रति आ तनुष्व शत्रून् प्रत्यात्तेजा भव । तथा च भूत्वा हे तीक्ष्णायुध, अमित्रान् अस्मच्छत्रून् नि ओषतात् नियमेन दह । उष दाहे । अमेरित्रप्रत्ययः (उ ६२३) । किञ्च—यः नः अस्माकम् अरातिम्

उदग्न इति ॥ अथ चतुर्थी—“ उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्राँ ओषतात् तिग्महेते । यो नो अरातिँ समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ” इति । हे अग्ने, त्वम् उत् तिष्ठ शत्रून् प्रति सर्वतः प्रवर्तस्व । हे तीक्ष्णायुध, त्वम् अमित्रान् नितरां दह । हे समिध्यमान वहे, यः अस्माकं शत्रुत्वं चक्रे ते नीचं कृत्वा न शुष्कम् अतसं न शुष्ककाष्ठमिव भस्मीकुरु ॥

४. मै-‘ पातेः ’ नास्ति । ५-५. प-इत्यसुन्; ति-इत्यसुनि ।

९-९. आ.इ.उ.तं.पा.भां.हा-शुष्कमतसमिव काष्ठमिव ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रतीति । विध्य । अर्धाति । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ।
अवेति । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनां । जामिम् । अजामिम् । प्रति । मृणीहि । शत्रून् ॥

अरातिवम्, अस्मभ्यं वा अरातिन् अदानं चक्रे कुरुते । योऽस्मभ्यं न किञ्चिदपि ददाति तं
नीचा न्यग्भूतं धक्षि दह । अतसं न काष्ठमिव शुष्कम् । दहेल्लेष्टि “ बहुलं छन्दसि ”
(पा २.४.७३) इति शपो लुक् । न्यक्शब्दात् व्यत्ययेन तृतीया । “ अञ्चेल्लन्दस्यसर्वनाम-
स्थानम् ” (पा ६.१.१७०) इति तस्या उदात्तत्वम् । हे समिधान मामिधेनीसमिद्धिर्दीप्य-
मान । पूर्ववत् शपो लुक् (पा २.४.७३) ॥

अथ पञ्चमी—“ ऊर्ध्वः ” इति ॥ हे अग्ने, ऊर्ध्वः उथितः भव । उत्थाय च प्रति
विध्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—प्रतियोद्धा भव । काम्यार्थे : अधि अस्मत् अस्मत् उपरि
अस्मत्पक्षे तिष्ठन् अस्मदर्थमित्यर्थः । यद्वा—अस्मत् उपरि ये तिष्ठन्ति अस्मान् न्यग्भाव-
यन्तः तान् प्रति विध्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—मत्स्या लुक् (पा ७.१.३९) । अस्मास्ववि
प्रति विध्य अस्मन्निमित्तं प्रतियोद्धा भव । अधिशब्देनापि सप्तम्यर्थ एव द्योत्यते । तदर्थं किं कर्तव्यम्
इति चेत् । आविः कृणुष्व प्रकाशय दैव्यानि देवस्य तत्र स्वभूतानि वीर्याणि यानि तत्रैव सन्ति
तानि प्रकाशय । “ देवाद्यजसौ ” (द्र. पा ४.१.८५ वा ३) इति यञ् । “ इन्द्रुपधस्य
चाप्रत्ययस्य ” (पा ८.३.४१) इति षत्वम् । किञ्च—यातुजूनां यातयितुं क्लेशयितुं प्राणिनो
ये जवं कुर्वन्ति ते यातुजवः । “ किञ्चि ” (उ २.२५) इत्यादिना क्षिप्रादीर्वा । आमि
छान्दसो नुट् । तेषां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अव तनुहि अवार्चनं कुरु नाशय ।
“ शेषेच्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति लुक् । “ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् ”
(पा ६.४.१०६ वा १) इति हेल्लोपो न क्रियते । एवं त्वदीयानि वीर्याण्याविष्कृत्य यातुधानानां
च वीर्याणि शिथिलीकृत्य पश्चादित्थं प्रवर्तितव्यमित्याह—जामिं च अजामिं च शत्रून् प्र
मृणीहि प्रकर्षेण मारय । म्रियतेरन्तर्भावितव्यर्थात् लोटि टः व्यत्ययेन श्रा (पा ३.१.८१) ।

ऊर्ध्व इति ॥ अथ पञ्चमी—“ ऊर्ध्वो भव विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने । अव स्थिरा
तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ” इति । हे अग्ने, त्वम् ऊर्ध्वः भव उद्युक्तो भव ।
अस्मत् अधि अस्माकमुपरि ये शत्रवः संवृत्तान् प्रति विध्य । हे अग्ने, दैव्यानि वीर्याण्यावि-
ष्कुरु । यातुजूनां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अवमतानि यथा भवन्ति तथा तनुहि कुरु । जामिः
पुनःपुनस्ताडितः, अजामिरस्ताडितः, ताडशानं सर्वान् प्र मृणीहि मारय ॥

१०. तंम२—प्रवृत्तान्ताम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

स ते (२) जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।
विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो धुम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥

सः । ते (२) । जानाति । सुमतिमिति सु-मतिम् । यविष्ठ ।

यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ॥

विश्वानि । अस्मै । सुदिनानीति सु-दिनानि । रायः ।

धुम्नानि । अर्यः । वीति । दुरः । अभीति । द्यौत् ॥

हेः पिच्छाभावे डिच्चादीत्वम् । यद्वा—मृण हिंसायाम् । लोटि हेस्छान्दस ईडागमः । विकरणस्य लृक् । यत्कृतमेव क्रियते तज्जामि । अत्र प्र मृणीहीत्याख्यातसंनिधेर्मरणविषयं पौनरुक्त्यं विज्ञायते । उपचारेण तद्वति वृत्तिः । एतदुक्तं भवति । शत्रून् प्रमृणीहि । किं विशेषेण ? जामिं चाजामिं च शत्रुं मारय । यः पूर्वं प्रहृतस्तमपि प्रहर, हतोऽयमिति मोपेक्षिष्ठाः । यश्च न प्रहृतः कुतश्चित् कारणात् तमपि प्रहर, वराकोऽयं न हन्तव्य इत्यादि चेतसि मा कथाः । इदमेव कात्स्न्यं प्रतिपादयितुं बहुवचनं प्रयुक्तम् । एकेन च जामिमारेण एकेनाजामिमारेण देवस्य कृतार्थता मा विज्ञायीति । यद्वा—द्वे अप्येते क्रियाविशेषणे । व्यत्ययेन “ स्वमोर्नपुंसकात् ” (पा ७.१.२३) इति न क्रियते । पुनरुक्तमपुनरुक्तं च शत्रून् मारयेति ॥

अथ षष्ठी—‘ स ते ’ इति ॥ हे अग्ने यविष्ठ युवतम् । यद्वा—हविर्देवानां मिश्रयितृतम् । यौतेः वृजन्तादिष्ठन् (पा ५.३.५५, ५९) । सः ते तव यजमानः जानाति सुमतिं शोभनां कल्याणकारिणी मतिं स एव त्वानुग्रहबुद्धिं यथावत् भजत इति यावत् । यद्वा—स एव त्वत्प्रसादात् सुमतिमात्महितं जानाति, स एवात्महिते प्रवर्तत इति यावत् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “ मन्त्रे वृष ” (पा ३.३.९६) इति मतिशब्दोऽन्तोदात्तः । क इत्याह—यः ईवते गमनक्ते प्रशस्तगते कल्याणहेतुभूतागमनाय । यद्वा—गृहमागताय ब्रह्मणे परिवृढाय । तुभ्यं गातुम् अन्नं हविर्लक्षणम् । ऐरत् ईरयति ददाति । ईर क्षेपे चुरादिराश्रुषीयः । छान्दसो लृङ् । ईङ् गतौ । क्विबन्तात्

स इति ॥ अथ षष्ठी—“ स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् । विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो धुम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ” इति ॥ हे यविष्ठ युवतम्, यः यजमानः ईवते स्वगृहं प्रति गमनक्ते ब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं गातुं हविर्लक्षणमन्नम् ऐरत् प्रददाति सः एव यजमानः त्वानुग्रहयुक्तां सुमतिं जानाति । त्वमपि अर्यः स्वामी भूत्वा रायः धनानि धुम्नानि यज्ञांसि दुरः गृहान्श्चाभिलक्ष्य अस्मै यजमानाय विश्वानि सुदिनानि यथा भवन्ति तथा द्यौत् प्रकाशयानुगृहाण ॥

६. तं.ति-तत्त्व* । ७. तं.ति-शत्रून् ।

११. आ-क-त्वदनुग्रहयुक्ताम्; हा-तवानुग्रहयुक्तः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुभग इति सु-भगः । सुदानुरिति सु-दानुः ।

यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ॥

पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे इति दुः-ओने ।

विश्वे । इत् । अस्मै । सुदिनेति सु-दिना । सा । असत् । इष्टिः ॥

प्रशंसायां मतुप् (द्र. पाभा ५.२.९४ वा १) । “ छन्दसीरः ” (पा ८.२.१५) इति मतुपो वत्वम् । यद्वा—ईवते गमनवते गमनकारिणे तुभ्यं यो गातुं मार्गमैस्त् करोति, मार्गं हविरादिसंपन्नं प्रवर्तयति, अलंकृतमिव राजमार्गम् । स एव सुमतिं जानाति । तस्मात्त्वया इत्थमस्यैवोपकर्तव्य-मित्याह—^१अस्मै इत्थं त्वयि श्रद्धां कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । अन्वादेशविषयत्वाद्-^{१०}नुदात्तत्वम् (पा २.४.३२) । ^२रायः धनानि ^३द्युम्नानि यशांसि ^४दुरः गृहान् एतानि ^५विश्वानि अपि ^६सुदिनानि शोभनानि दिनानि ^७अभि लक्ष्यीकृत्य त्वं ^८वि ^९बात् विशेषेण द्योतस्व । ^{१०}यैर्द्युम्नादिभिः शोभनानि दिनानि क्रियन्ते तानि सुदिनानि । “ आयुदात्तं द्वयच् छन्दसि ” (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “ नपुंसकमनपुंसकेन ” (पा १.२.६९) इति नपुंसकस्यैकशेषः । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति रायो विभक्तेरुदात्तत्वम् । दुर्वेर्हिसा-^{१५}क्रमणः क्तिपि (पा ३.२.७६) वलोपः (पा ६.१.६६) । द्योततेऽछन्दसो लुङ् (पा ३.४.६) । “ बुद्धयो लुङि ” (पा १.३.९१) इति परस्मैपदम् । सिचि वृद्धिः (पा ७.२.१) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इति ईडभावः । “ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ” (पा ६.४.७५) इत्यडभावः । यथैतानि विश्वान्यपि सुदिनानि भवन्ति इष्टदिनानि भवन्ति तथा विद्योतस्व अयस्त्वम् । अयः स्वामी । “ अयः स्वामिवैश्ययोः ” (पा ३.१.१०३) इति ^{२०}यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अपरा योजना-विश्वानि द्युम्नानि दीप्तिमन्ति सुदिनानि शोभनदिनानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा २.३.५) । यथा शोभनानि विश्वानि दिनानि भवन्ति तथा तेषु

सेदिति ॥ अथ सप्तमी—“ सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः । पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना साऽसदिष्टिः ” इति । हे ^१अग्ने, ^२यः यजमानः ^३स्वे ^४आयुषि यावज्जीवं ^५दुरोणे स्वगृहे ^६नित्येन प्रतिदिनमनुष्ठेयेन ^७हविषा त्वां ^८पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति । ^{२५}^९यः ^{१०}उक्थैः शस्त्रैः पिप्रीषति ^{११}सः एव ^{१२}सुभगः सौभाग्यवान् ^{१३}सुदानुः शोभनदानवानपि ^{१४}अस्तु । ^{१५}अस्मै अस्य यजमानस्य ^{१६}सा सर्वाऽपि ^{१७}इष्टिः ^{१८}सुदिना एव ^{१९}असत् भवति ॥

८. तं.ति-द्योतयस्व ।

१२. उ.पा.भा.हा-यथा ।

तैसं २३

[काग्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

विद्योतस्व 'स त्वमर्यः स्वामी' । " परादिश्छन्दसि बहुलम् " (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुरोऽभि गृहानभि लक्ष्यकृत्य विश्वानि दिनानि द्योतस्व । रायो धनस्य स्वामी त्वम् । अन्ये तु वाक्यभेदेन व्याचक्षते—विश्वान्यपि सुदिनान्यस्मै भवन्ति, बुम्नानि यशांसि च भवन्ति, रायो धनस्य स्वामी भवति, गृहानभि विद्योतते, गृहस्थश्च भवतीति ॥

- ५ अथ सप्तमी—' सेद् ' इति ॥ हे 'अग्ने, 'सः 'इत् स एव 'सुभगः 'अस्तु सौभाग्यवान् भवतु । 'सुदानुः शोभनदानश्च । उभयत्रापि " आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि " (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । " सोऽचि लोपे चेत् " (पा ६.१.१३४) इति स इत्यस्य संहितायां सोर्लोपः । क इत्याह—'यः 'त्वा 'नित्येन अविच्छिन्नेन यावज्जीवसंकल्पनां परिपालयन् 'हविषा 'पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति, न कदाचिदपि इमां हित्वा यजमानो भवति । प्रीञ् तर्पणे । 'यः च 'उक्थैः शस्त्रैस्त्वां पिप्रीषति स एव । कस्मिन्निमित्त इत्याह—'स्वे 'आयुषि आत्मीये जीवितेऽग्नौ वा निमित्ते । निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी (पा २.३.३६ वा ६) । आत्मार्यं न परार्थमिति स्वग्रहेण दर्शयति । कुत्र स्थित इत्यत आह—'दुरोणे गृहे 'स्व इत्येव' । आत्मीये गृहे स्थितं त्वां पिप्रीषति, न तु ऋत्विजाम् । दुःखेन रक्ष्यत इति दुरोणम् । अवतैरौणादिको नप्रत्ययः (द्र. उ २९३) । " ज्वरत्वरं " (पा ६.४.२०) इत्यादिना ऊठि गुणः । " पूर्वपदात् संज्ञायामगः " (पा ८.४.३) इति णत्वम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । किंचेत्याह—सा तादृशी इत्थंभूतेन क्रियमाणा 'विश्वा 'इत् विश्वैव न पुनरेकैव इष्टिः यागः । 'सुदिना शोभनदिना 'असत् भवति 'अस्मै अस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा—अस्य यजमानस्य विश्वान्यपि सुदिनानि भवन्ति । किंच 'सा तादृशेन क्रियमाणा इष्टिः 'असत् भवेत् । अतादृशेन क्रियमाणा इष्टिरेव न भवति । तस्मात् स एव सुभगः सुदानुश्चास्तु । भगो रूपमैश्वर्यं वा । दानुर्दानशीलः दातृत्वं वा । अस्तेर्लेटि " लेटोऽडाटौ " (पा ३.४.९४) इत्यङागमः । " इतश्च लोपः " (पा ३.४.९७) ॥

- अथाष्टमी—' अर्चामि ' इति ॥ हे अग्ने, 'ते तव 'सुमतिं शोभनां मतिमुपकर्त्री बुद्धिम् 'अर्चामि' पूजयामि मनसा बहु मन्ये । सुष्ठु मन्यतेऽनयेति सोपसर्गात् क्तिनि (पा ३.३.९६), समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । " मन्त्रे वृषं " (पा ३.३.९६) इति क्तिन उदात्तत्वम् । 'इयं मदीया 'गीः च 'ते त्वां 'सं 'जरतां सम्यक् स्तौतु । जरतिः स्तुतिकर्मा छन्दसि । कीदृशी गीः ? त्वामेव 'वावाता पुनः पुनस्त्वामेवोपगच्छन्ती क्षणमपि त्वां हातुमशक्नुवन्ती

९-९ मै.ति—' स त्वमर्यः स्वामी ' नास्ति । १०-१०. ति—स्वे स्थित एव ।
११. मै—अर्चयामि ।

कास्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः.]

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् सं ते वावाता जरता(३)मियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु धून् ॥

अर्चामि । ते । सुमतिमिति सु-मतिम् । घोषि । अर्वाक् ।

समिति । ते । वावाता । जरताम् (३) । इयम् । गीः ॥

स्वश्वा इति सु-अश्वाः । त्वा । सुरथा इति सु-रथाः । मर्जयेम ।

अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अन्विति । धून् ॥

वातेर्यङ्लुगन्तात् (पा २.४.७४) निष्ठा (पा ३.२.१०२) । व्यत्ययेन धातुस्वरः (पा ३.१.८५) । त्वां सं वावाता त्वां संगच्छन्ती वान्वीयते । यद्वा—त्वामश्चितां वा अवगच्छन्तीति वा । “वष्टि भांगुरिहोपम्” (द्र.कारिका—सिकौ—पा २.४.८२) इत्यवशब्दाकारो लुप्यते । “अन्येषामपि”

(पा ६.३.१३७) इति साहित्यिकं दीर्घत्वम् । यद्वा—आद्यन्तविपर्ययो वा अवशब्दस्य । यथा—

‘आत्रोऽसि’ (तैसं १.३.३) इत्याशुशब्दस्य । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अतिशयेन वननीया । यङ्लुकि (पा २.४.७४) छान्दसी

रूपसिद्धिः । स्तुतिर्विशेष्यते—घोषि, धुप्यत इति घोषि । “इन् सर्वधातुभ्यः” (उ ५.६७) इति इन् । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । अर्वाक् अर्वाचीनमस्मादृशजनोचितं यथास्माभिर्वोषयितुं

शक्यते तथा घोषयित्वा त्वद्गुणानियं स्तौतु । अयं कायिकीं परिचर्यामाह—स्वश्वाः सुरथाः च सन्तः त्वत्प्रसादेन महाधनाः पुत्रपौत्रादिसहिताश्च सन्तस्त्वां मर्जयेम अलंकुर्मः परिचरेमेति

यावत् । मृजू शौचालंकरणयोः । वृद्धयभावश्छान्दसः । शुद्धिकर्मण एव वा वृद्धया भाव्यम् । “आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि” (पा ६.२.११९) इति बहुव्रीहेरुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे

अस्मभ्यमेवं वर्तमानेभ्यः क्षत्राणि बलानि धारय । यद्वा—अस्मदर्थं क्षत्राणि धारय । “सुपः सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति शे-आदेशः । अनु धून् दिनेदिने । लक्षणादिना कर्म-प्रवचनीयत्वम् (पा १.४.९०) ॥

अर्चामीति ॥ अथाऽष्टमी—“अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् सं ते वावाता जरतामियं गीः । स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु धून्” इति । हे अग्ने, सुमतिम् अनुग्रहरूपाम् अर्चामि मनसा पूजयामि । अर्वाक् अर्वाचीनाऽपि घोषि घोषवती इयं स्तुतिरूपा मदीया गीः वावाता पौनः-पुन्येन प्रसृता ते स्वयि सम्यक् जरतां जीर्घतां, त्वां विहाय अन्यत्र मा गच्छतु । वयं तु त्वत्प्रसादाच्छोभन्नैरथै रथैश्च युक्ताः सन्तः त्वा मर्जयेम सेवेमहि । त्वमपि अनु धून् अनुदिनम् अस्मे अस्मासु क्षत्राणि सामर्थ्यानि धारयेः ॥

१२. मे-अर्चयेम ।

१३. इ.उ.पा.भा.हा—‘अन्यत्र’ नास्ति । १४-१४. इ.उ.पा.भा.हा—‘वयं तु’ नास्ति । १५. इ.उ.पा.भा.हा—गजैश्च, तं.क२—‘रथैश्च’ नास्ति । १६. आ.क.—‘धारयेः’ इत्यस्यानन्तरं ‘धारय’ ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन् दोषावस्तर्दीदिवाऽसमनु द्यून् ।

क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवाऽसो जनानाम् ॥

इह । त्वा । भूरि । एति । चरेत् । उपेति । त्मन् ।

दोषावस्तरिति दोषा-वस्तः । दीदिवाऽसम् । अन्विति । द्यून् ॥

क्रीडन्तः । त्वा । सुमनस इति सु-मनसः । सपेम ।

अभीति । द्युम्ना । तस्थिवाऽसः । जनानाम् ॥

- अथ नवमी—‘ इह ’ इति ॥ ‘ इह अस्मिन् कर्मणि रक्षोवधलक्षणे त्वामेव भूरि भूयिष्ठं उप आ चरेत् उपचरितुमर्हति पुरुषः, त्मन् आत्मनि दोषावस्तः दीदिवांसम् अनु द्यून् रात्रावहनि च सर्वेषाम् अन्तर्दीदिवांसं संदीप्यमानम् । “ आढोऽन्यत्रापि दृश्यते ” (द्र.काशिका, पाभा ६.४.१४१) इत्यात्मन आकारस्य लोपः । दीप्यतेः कसौ (पा ३.२.१०७) “ तुजादीनाम् ” (पा ६.१.७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । छान्दसो वा दीदिविः^{१३} दीप्तिकर्मा कृतद्विर्वचन एव । “ कातेकौजपादयश्च ” (पा ६.२.३७) इति दोषावस्तरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पद-समुदायात्मको वा एको निपातः । “ निपाता आद्युदात्ताः ” (फि ८०) इति तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा—इहास्मिन् लोके त्वामेव भूरि उपाचरेत् पुरुषः आत्मनिमित्तमात्मनोऽभिमतसंपादनार्थं दोषावस्तः दीप्यमानम् । ‘ अनु द्यून् ’ इत्युपचरणं विशेष्यते अनुदिनमुपाचरेदिति । तस्माद्वयं क्रीडन्तः तृप्यन्तः सुमनसः अप्रतिकूलमनसः शोभनमनसो वा । त्वा त्वामेव सपेम भजेम । षप सप्तवाये । “ सोर्मेनसी ” (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं सुमनःशब्दस्य । जनानां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा अभि तस्थिवांसः अभितिष्ठन्तः त्वत्प्रसदानात्मसात्कुर्वन्तः । त्वत्संबन्धिन एव सर्वदा भवेमेति । “ शेश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति द्युम्नेत्यत्र शैलोपः । “ वस्वेकाजाद्वयसाम् ” (पा ७.२.६७) इति तिष्ठतेरिडागमः ॥

- इहेति ॥ अथ नवमी—“ इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन् दोषावस्तर्दीदिवाऽसमनु द्यून् । क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवाऽसो जनानाम् ” इति । हे अग्ने, इह अस्मिंल्लोके श्रेयोऽर्थी पुरुष-स्त्वामेव भूरि बाहुल्येन सर्वत उप चरेत् । त्मन् आत्मनि स्वनिमित्तम् । कीदृशं त्वाम् ? दोषावस्तः दीदिवांसम् रात्रिदिवं दीप्यमानम् । कियन्तं कालमुपचारः ? अनु द्यून् अनुदिनम् । तस्माद्वयं क्रीडन्तः हृष्टमनसस्त्वा सपेम संगच्छेम भजेम । किं कुर्वन्तः ? जनानां मध्ये द्युम्नानि धनानि अभि तस्थिवांसः त्वत्प्रसादादधिष्ठितवन्तः ॥

१३. तं.ति-दीदेति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।
तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषजुजोषत् ॥

यः । त्वा । स्वश्व इति सु-अश्वः । सुहिरण्य इति सु-हिरण्यः । अग्ने ।

उपयातीत्युप-याति । वसुमतेति वसु-मता । रथेन ॥

तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा ।

यः । ते । आतिथ्यम् । आनुषक् । जुजोषत् ॥

५.

अथ दशमी—“ यस्त्वा ” इति ॥ हे अग्ने, स्वश्वः शोभनाश्वः महाधनः यागयोग्य इति यावत् । “ आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि ” (पा ६-२-११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुहिरण्यः । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यः ईदृशः सन् वसुमता व्रीह्यादिधनवता रथेन त्वाम् उपयाति तस्य त्राता भवसि सर्वदुरितेभ्यः । किञ्च तस्य सखा भवसि । कस्य ? यः त्वान् आनुषक् अनुषक्तं नित्यम् आतिथ्यम् अतिथि-सत्कारम् । यद्वा—अनुषक्तं यथाभिलषितमातिथ्यं जुजोषत् जोषयति प्राप्पयति । जुषेरन्त-र्भाक्तिष्यर्थात् लेटि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २-४-७६) इति शपः श्लुः । “ लोटोऽडाटौ ” (३-४-९४) इत्याडागमः । “ अन्यस्तानामादिः ” (पा ६-१-१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । ते इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २-३-६२) । “ अतिथेर्ष्यः ” (पा ५-४-२६) ॥ १५

अथैकादशी—“ महो रुजामि ” इति ॥ हे अग्ने, बन्धुता बन्धुतया बन्धुभावेन । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९) इति तृतीयाया आकारः । ध्रुचोमिः स्तुतिभिरुपजातया त्वद्वन्धु-तया महः महतः असुरान् ये धनादिना मामलिशेरते तान् रुजामि भक्षयामि मत्तो न्यक्षरोमि । महतेः क्तिप् (पा ३-२-७६) “ सावेकाचः ” (पा ६-१-१६८) इति व्यत्ययेन (पा ३-१-८५) विभक्तेरुदात्तत्वम् । तत् तादृशं ज्ञानं गोतमनाम्नः गोतमसदृशाद्वा मम पितुः सकाशात् माम् २०

यस्त्वेति ॥ अथ दशमी—“ यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन । तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषजुजोषत् ” इति । हे अग्ने, त्वत्प्रसादाच्छोभनैरश्वैः समी-चीनेन हिरण्येन च युक्तः यः यज्ञमानः हविःस्वरूपधनवता रथेन सह त्वाम् उपयाति तस्य त्वं त्राता भवसि । किञ्च यः त्वानिथिसत्कारम् आनुषक् प्रतिदिनं जुजोषत् प्रीतिपुरःसरं करोति, तस्य त्वं सखिवत् स्वाधीनो भवसि ॥

२५

१७. हा—तथातिथ्यं सत्कारम् ।

महो रुजामि (४) बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥

महः । रुजामि (४) । बन्धुता । वचोभिरिति वचः-भिः ।

तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अन्विति । इयाय ॥

५

त्वम् । नः । अस्य । वचसः । चिकिद्धि ।

होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सु-क्रतो । दमूनाः ॥

- १० अन्वियाय अन्वगच्छत् । येन त्वां वाग्भिर्बन्धुत्वाय करोमि । यद्वा—वचोभिरिति व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) बहुवचनम् । स्तुतिवचसा उपजातेन त्वं बान्धवेन महो रुजामि प्रथमम् । तदनु तस्मात् गोतमात् त्वद्बान्धवहेतुभूतगोतमात् साधुतमात् स्तुतिवचसो हेतुभूतात् पितुरन्व-
मपि माम् इयाय एति उपगच्छति तेनैव बान्धवेन । यद्वा—तत्तादृशं वचो गोतमात् पितुः सका-
शात् मामन्वियाय सा स्तुतिशक्तिर्माम् उपसंक्रान्ता इत्यर्थः । त्वम् एव खलु अस्य स्तुति-
वचसः अस्मदीयस्य चिकिद्धि जानासि एतत् ज्ञातुं शक्नोषि । किं ज्ञाने, जुहोत्यादिकः । अस्येति
स्तोत्ररूपं निर्दिशति, न तु प्रकृतं वचः । तेनान्वादेशाभावः (पा २.४.३२) । यद्वा—प्रथम-
पक्षे एकवचनान्तस्य वचःशब्दस्याप्रकृतत्वादस्येति प्रथमादेशत्वेनान्वादेशाभावः (पा २.४.३२) ।
१५ तत्र “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । इतरयोस्तु पक्षयोर्व्यत्ययेना-
न्वादेशाभावः । कृते वाऽनुदात्तत्वाभावः । कस्तव विशेष इत्याह—हे होतः देवानामाह्वातः
यविष्ट युवतम सुक्रतो शोभनप्रज्ञ । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति
प्रथमस्याविद्यमानत्वनिषेधात् परमामन्त्रितद्वयं निहन्यते । दमूनाः दान्तमना दानमना वा
(नि ४.४) पृषोदरादिः (पा ६.३.१०९) । ईदृशस्त्वमेवैतच्चिकिद्धि किमन्येनज्ञानिना इति ॥

२०

- मह इति ॥ अथैकादशी—“ महो रुजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय । त्वं
नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ” इति । हे अग्ने, बन्धुता त्वदीयेन महः असुराणां
तेजोऽधिष्ठेपरूपैः वचोभिः एव रुजामि भजयामि । तत् त्वदीयं बन्धुत्वं गोतमात् गोतमसदृशाद-
भ्यापकात् पितुः मामनुप्राप । हे होतः देवानामाह्वातः यविष्ट युवतम सुक्रतो शोभनक्रतो वाग-
निष्पादक, दमूनाः दान्तमनाः त्वं नः अस्मदीयस्य वचसः अधीतवेदस्य रहस्यं चिकिद्धि
२५ जानासि ॥

१४. तं.ति-वाग्बन्धुत्वाय । १५. तं.ति-संप्राप्ता ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अस्वप्नजस्तुर्णयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सधियश्चो निषद्याऽग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥

अस्वप्नज इत्यस्वप्न-जः । तुर्णयः । सुशेवा इति सु-शेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ॥

ते । पायवः । सधियश्चो । निषद्येति नि-सद्य । अग्ने । तव । नः । पान्तु । अमूर ॥

अथ द्वादशी—‘अस्वप्नजः’ इति ॥ अस्वप्नशीलः । “स्वपितृपोर्नजिङ्” (पा ३. २.१७२) । पदकारानभिमतत्वात् अन्यथा व्याख्यायते—स्वप्नजन्मानो न भवन्तीत्यस्वप्नजाः । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति जसः स्वादेशः । सतिशिष्टत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् (पा ६.२.२) । त्रणयः दुरिततरणहेतवः । तस्तेरनिप्रत्ययः (उ २६७) । सुशेवाः सुसुखाः । “शेवयङ्” (उ १६०) इति निपात्यते । अतन्द्रासः अलम्बनरहिताः । “आज्जसेरसुक्” (पा ७.१.५०) । अवृकाः वृकत्वं हिंस्रत्वं, तद्रहिताः । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अश्रमिष्ठाः अखेदयितृत्वाः । श्रमु खेदे । तजन्तात् “तुञ्छन्दसि” (पा ५.३.५९) इति इष्टन् । “तुरिष्ठेमेयःसु” (पा ६.४.१.५४) इति लोपः । एवंस्वभावाः ते तादृशाः, हे अग्ने, ते तव पायवः जगत्पालनशीलाः रश्मयः । “कृवापाजि” (उ १) इत्युण्प्रत्ययः । सधियश्चो महाश्चन्तः संभूयकारिणः । “सहस्य सधिः” (पा ६.३.९५) । निषद्य अस्मद्यज्ञे निर्णीदन्तो भूत्वा सर्वे अस्मद्यज्ञमागत्य त्वयि निषण्णास्त्वामुदीपयन्तः नः अस्मान् पान्तु रक्षन्तु । हे अमूर अमोहनशील । मुच्छी मोहसमुच्छ्राययोः । क्विपि “राल्लोपः” (पा ६.४.२१) । ततो मत्वर्थीयोऽप्रत्ययः (पा ५.२.१२७) । मोहनशीलो मूरः ततोऽन्योऽमूरः । यद्वा—मूङ् बन्धने, औणादिको रक् (उ १७८) । अमूर अवन्धनीय अनिग्राह्य । यद्वा—अमतेरूरन्प्रत्ययः अमूरः । अप्रतिहतगतिः ॥

अस्वप्नज इति ॥ अथ द्वादशी—“अस्वप्नजस्तुर्णयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः । ते पायवः सधियश्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर” इति । हे अग्ने, तव ते नः पान्तु, स्वकीयास्तथा-विधा रश्मयोऽस्मान् पालयन्तु । अमूर इत्यभि विशेषणम् । मूः मुच्छी, तद्वान् मूरः, ततोऽन्यत्वादमूर-स्तस्य संबोधनम् । कीदृशास्ते रश्मयः ? स्वप्नजन्मानो मिथ्याभूता न भवन्तीति अस्वप्नजः । व्यत्ययेनैक-वचनम् (पा ३.२.८५) । त्रणयः दुरितरूपं तमस्तारयन्ति । सुशेवाः सुखेन सेवितुं शक्याः । अतन्द्रासः अप्रमत्ताः अवृकाः अहिंसकाः अश्रमिष्ठाः श्रमरहिताः पायवः पालकाः सधियश्चो सह प्रवर्तमानाः निषद्य यागप्रदेशे स्थित्वा ॥

१८. आ.पा.हा-योग्याः ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।
ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो ना ह (५) देभुः ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने ।

पश्यन्तः । अन्धम् । दुरितादिति दुः-इतात् । अरक्षन् ॥

५

ररक्ष । तान् । सुकृत इति सु-कृतः । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः ।

दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । ह (५) । देभुः ॥

- अथ त्रयोदशी—‘ ये पायवः ’ इति ॥ हे अग्ने, ते तव ये पायवः रश्मयः अन्धं चक्षुर्हीनं मामतेयं, ममता नाम काचिद्विषिणी तस्या अपत्यं मामतेयम् । “ स्त्रीभ्यो ढक् ” (पा ४-१-१२०) । तमन्धं पश्यन्तः दुरितात् शत्रुपतनलक्षणात् अरक्षन् प्रकाशप्रदानेन दुरितहीनमकुर्वन् । दुरितशब्दः प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः (पा ६-२-१४७) । तान् रश्मीन् सुकृतः तथा शोभनं कर्म कृतवतः, विश्ववेदाः त्वं विश्वस्य वेदयिता । “ गतिकारकयोरपि ” (द्र.उ ६७६) इत्यसिः । विश्वानि वेदांसि वा यस्य तादृशो भवान् तान् ररक्ष । ^{१६}रक्ष पालने-^{१६} । “ परोक्षे लिट् ” (पा ३-२-११५) । आदरेण परिगृह्य पालयेति । “ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ” (पा ३-४-६) इति लिट् । परोक्ष एव ररक्ष विशेषेण परिजग्राहेत्यर्थः । कथं ररक्षेत्याह—यथा रिपवः राक्षसादयः दिप्सन्तः इत् रिपुं दम्भितुमिच्छन्तः परिभवितुमिच्छन्त एव सन्तः न एव देभुः । न परिवभूवुः । ततः प्रभृते तथा ररक्षेति । दम्भेः सनि “ सनीवन्तर्ध ” (पा ७-२-४९) इतीडागमः । “ दम्भ इच्च ” (पा ७-४-५६) इतीकारः । मषभावश्छान्दसः । दम्भेर्हल्प्रहणस्य जातिवाचित्वात् “ हल्न्ताच्च ” (पा १-२-१०) इति सनः कित्त्वम् । देभुरिति “ दम्भेश्चेति वक्तव्यम् ” (द्र. पाभा ६-४-१२० वा ४) इति लिटः कित्त्वादुपधालोपः । दभिः प्रकृत्यन्तरं वा । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६-३-१३७) इति नशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् ॥

- य इति ॥ अथ त्रयोदशी—“ ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् । ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो ना ह देभुः ” इति । हे अग्ने, तव संबन्धिनः पालकाः ये रश्मयः समताख्यायाः कस्याश्चिद्विषितोऽपत्यं कचित् अन्धं पश्यन्तः दुरितात् आन्ध्यालक्षणात् अरक्षन् । इयं स्वाख्यायिका कापि ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्या (द्र. बृदे ४-११-१५) । विश्वं वेतीति विश्ववेदाः । तादृशो भवान् सुकृतः शोभनकर्मकारिणः तान् रश्मीन् ररक्ष । ते रिपवः राक्षसाः तान् दिप्सन्तः इत् परिभवितुमिच्छन्तोऽपि ना ह देभुः नैव परिवभूवुः ॥

१६-१६ मै-रक्षतेः ।

९. म२-ततः । २०. आ-इदिव ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम् वाजान् ।

उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्ययाण ॥

त्वया । वयम् । सधन्य इति सध-न्यः । त्वोताः ।

तव । प्रणीतीति प्र-नीती । अश्याम् । वाजान् ॥

उभा । शंसा । सूदय । सत्यतात इति सत्य-ताते ।

अनुष्टुया । कृणुहि । अह्ययाण ॥

अथ चतुर्दशी—‘त्वया’ इति ॥ हे अग्ने, ‘त्वया’ ‘सधन्यः’ सहनेतारः ‘वयं’ त्वं च वयं च सहाभिमतानि नयाम इत्यर्थः । “सध मादस्ययोः” (पा ६.३.९६) इति विधीयमानः सधादेशो व्यत्ययेनात्रापि भवति । “एरनेकाचः” (पा ६.४.८२) इति यणादेशः । “उदात्तस्वरितयोर्यणः” (पा ८.२.४) इति विभक्तिः स्वर्यते । ‘त्वोताः’ त्वया उक्ताः रक्षिताः । छान्दसी रूपसिद्धिः । “तृतीया कर्मणि” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुविकारत्वात् अनवग्रहः । ‘तव’ ‘प्रणीत्या’ प्रणयनेन अनुज्ञानेन परिचरणेन वा वयं ‘वाजान्’ अन्नानि ‘अश्याम्’ भक्ष्यामहि । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति प्रणीतिशब्दात् परस्या-स्तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । “तादौ च” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किंच—हे ‘सत्यताते’ सत्यकारिन् । व्यत्ययेन तातिल्लप्रत्ययः (द्र.पा ४.४.१४३, ३.१.८५) । यद्वा—तनोतेः क्तिनि (पा ३.३.९४) छान्दसं दीर्घत्वम् । हे सत्यविस्तार । ‘उभा’ ‘शंसा’ उभौ शंसनीयौ अर्थावैहिकमामुष्मिकं च । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । तौ ‘सूदय’ आनय । षुद क्षरणे । ‘अनुष्टुया’ अनुक्रमेण स्थितौ ‘कृणुहि’ कुरु । “उतश्चप्रत्ययाच्छन्दो-वाचनम्” (पा ६.४.१०६ वा १) इति हेर्लुगभावः । अनुक्रमेण स्थापनमनुष्टु । “अपदुःसुषु स्थः” (उ २५) इति विधीयमानः कुप्रत्ययो व्यत्ययेनानुपूर्वादिपि भवति ।

त्वयेति ॥ अथ चतुर्दशी—“त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम् वाजान् । उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्ययाण” इति । हे अग्ने, ‘वयं’ ‘तव’ ‘प्रणीती’ प्रेरणया ‘वाजान्’ अन्नान् ‘अश्याम्’ । कीदृशा वयम् ? ‘त्वया’ ‘सधन्यः’, सह यश्चकर्म नयन्तीति सधन्यः । ‘त्वोताः’ त्वया रक्षिताः । हे ‘सत्यताते’ सत्यविस्तार, ‘उभा’ ‘शंसा’ त्वदग्नेऽस्माभिः शंसनीयौ ऐहिकामुष्मिकौ पुरुषार्थौ उभौ ‘सूदय’ रक्ष । हे ‘अह्ययाण’ भक्तानामलज्जाकर, ‘अनुष्टुया’ ‘कृणुहि’ साधनानुष्ठापनेन तावुभौ कुरु ॥

२१. हा-क्षारय; आ-सूदय [क्षर देहि]; इ.उ-सूदय (?) ।

तैसं २३॥

अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवघात् ॥

अया । ते । अग्ने । समिधेति सम्-इधा । विधेम ।

प्रतीति । स्तोमम् । शस्यमानम् । गृभाय ॥

दह । अशसः । रक्षसः । पाहि । अस्मान् । द्रुहः ।

निदः । मित्रमह इति मित्र-महः । अवघात् ॥

सुषामादित्वात् षत्वम् (पा ८.३.९८) । ततः परस्याः तृतीयायाः “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति याजादेशः । अह्याणः भक्तानाम् अहेपयितः विजयकरत्वात् । जिह्वेते-
व्यत्ययेन शपो लुक् (पा २.४.७४) । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति चानशः
आर्धधातुकत्वात् डित्वाभावः । व्यत्ययेन वा शपि मुगभावः (पा ७.२.८२; ३.१.८५) ॥

२०

अथ पञ्चदशी—‘ अया ’ इति ॥ हे अग्ने, अया अनया समिधा समिन्धनेन सामिधेना-
कृत्येन । इदमस्तृतीयायाः “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति याजादेशः । त्यदाद्यत्वम्
(पा १.१.७४) । “ अतो गुणे ” (पा ६.१.९७) इति पररूपत्वं हलि लोपश्च । “ अनाप्यकः ”
(पा ७.२.११२) इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । ते त्वां विधेम परिचरेम । पूर्ववत्
कर्मणः संप्रदानत्वम्* । स्तोमं स्तोत्रं शस्यमानं प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । “ छन्दसि
शायजपि ” (पा ३.१.८४) इति शायच् । “ ह्यग्रहोर्भेः ” (पा ८.२.३२ वा १) इति
भत्वम् । अशसः अशंसनान् अस्मद्वेष्यान् । बहुव्रीहिर्वा । अशेर्वा असुन् (उ ६.३.८) । व्यापकान्
हिंसाद्वारा । रक्षसः राक्षसान् । पूर्ववत् नव्विषयत्वाभावात् आद्युदात्तत्वाभावः । किंच अस्मान्
पाहि रक्ष । कस्मादित्याह द्रुहः द्रोहात् परकर्तृकात् । निदः निन्दतेः क्तिप् (पा ३.२.७६) ।

२५

अयेति ॥ अथ पञ्चदशी—“ अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।
दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवघात् ” इति । हे अग्ने, अया समिधा अनया
सामिधेन्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः शस्यमानं स्तोमं स्तोत्रं प्रति गृभाय
प्रतिगृहाण । अशसः अप्रशस्तान् रक्षसः राक्षसान् दह । मित्रमुपकारकं महस्तेजो यस्यासौ मित्रमहाः ।
हे मित्रमहः, द्रुहः वैरिकृतात् द्रोहात् निदः निन्दायाः अवघात् अशस्त्रीयानुष्ठानदोषाच्च
अस्मान् पाहि ॥

२५

* [द्र. पाभा १.४.३२] ।

२२. इ.उ.पा.भां.हा—‘ स्तोमम् ’ नास्ति । २३. आ.पा.हा—अनुष्ठानदोषाच्च ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्षि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा (६) स रिषः पातु नक्तम् ॥

रक्षोहणमिति रक्षः हर्नन् । वाजिनम् । एति । जिघर्षि ।

मित्रम् । प्रथिष्ठन् । उपेति । यामि । शर्म ॥

शिशानः । अग्निः । क्रतुभिरिति क्रतु-भिः । समिद्ध इति सम्-इद्धः ।

सः । नः । दिवा (६) । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥

निन्दायाः परकर्तृकायाः । 'अवधात्' परिवृत्तात् परकर्तृकात् 'अस्मान्' 'पाहि' । उभयत्र "सावेकाचः" (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृतीयस्य तु "अवघपय्य" (पा ३.१.१०१) इति निपातनात्, "ययतोश्चातदर्थे" (पा ६.२.१५६) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ हे 'मित्रमहः', सर्वस्य मित्रवदुपकारकं सहस्तेजो यस्य स तादृशः ॥

१०

अथ पुरोनुवाक्या—'रक्षोहणम्' इति ॥ "रक्षोर्ह्ना याज्यानुवाक्ये भवतः" (तैस २.२.२) इति च ब्राह्मणम् । रक्षसां हन्तारं 'वाजिनम्' अन्नवन्तम् अन्नस्य दातारम् 'आ' 'जिघर्षि' अनेन हविषा आभिमुख्येन संदीपयामि । वृ क्षरणदीप्योः जुहोत्यादिकः । "बहुलं छन्दसि" (पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'मित्रं सर्वेषां सुहृद्भूतम् । मीतः' दुःखात् त्रायकम् । 'प्रथिष्ठं पृथुतमम् । यद्वा—प्रययितुमम् । प्रथितृशब्दात् "तुच्छन्दसि" (पा ५.३.५९) इतीष्टम्, "तुरिष्टेमेपःसु" (पा ६.४.१५४) इति तृलोपः । ईदृशं तं 'शर्म' शरणम् 'उप' 'यामि' रक्षकं भजे । स च 'क्रतुभिः' 'समिद्धः' प्रज्ञाभिः संदीप्तः अस्मदीयैर्वा यजनैः प्रवृद्धतेजाः । 'अग्निः' अङ्गनादिगुणयुक्तः, 'शिशानः' तीक्ष्णीभवन् । इयतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्

१५

रक्षोहणमिति ॥ अथ षोडशी । सा तु पुरोनुवाक्या—"रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्षि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म । शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम्" इति । रक्षसां हन्तारमन्नवन्तमग्निमाभिमुख्येन दीपयामि । जगतां 'मित्रं' 'प्रथिष्ठं' विस्तीर्णतम् 'शर्म' शरणम् 'उप' 'यामि' भजामि । एतदादिभिः 'क्रतुभिः' 'समिद्धः' संज्वालितः 'शिशानः' तीक्ष्णः 'सः' 'अग्निः' 'दिवा' 'रिषः' हिंसकात् अस्मान् 'पातु', 'स एव' 'नक्तम्' अपि पातु ॥

२०

*[द्र. पा. ६.१.११६] १७. मै-मिदः (?) ; तं-मिशोः (?) ।

२४-२४. इ.उ.पा.भां-पृथु प्रथनेन । २५. आ.क-संज्वालितः ; इ.उ.तं.पा.भां.हा-ज्वालितः । २५

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥

वीति । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः ।

आविः । विश्वानि । कृणुते । महित्वेति महि-त्वा ॥

प्रेति । अदेवीः । मायाः । सहते । दुरेवा इति दुः-एवाः ।

शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षसे । विनिक्षे इति वि-निक्षे ॥

~~~~~  
( पा ३.१.८५ ) । “ बहुलं छन्दसि ” ( पा २.४.७६ ) इति शपः श्लुः । अभ्यासस्येत्वम्

( पा ७.४.७८ ) । “ अभ्यस्तानामादिः ” ( पा ६.१.१८९ ) आद्युदात्तत्वम् । ईदृशः °सः

°नः अस्मान् °दिवा च °नक्तं च °रिषः °पातु दुःखात् रक्षतु । हिंसाद्वा रक्षःप्रभृतेरस्मान्

२० पातु । पूर्ववत् विभक्तेरुदात्तत्वं “ सावेकाचः ” ( पा ६.१.१६८ ) इति ॥

अथ याज्या—‘ वि ’ इति । अयम् °अग्निः °बृहता °ज्योतिषा महता तेजसा इत्थंभूतः

सन् °वि °भाति विशेषेण भाति महाननेनास्मदीयेन हविषा । “ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ”

( पा ६.१.१७३ वा १ ) इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । किंच °विश्वानि °महित्वा माहात्म्यानि ।

“ शेषछन्दसि ” ( पा ६.१.७० ) इति लोपः । °आविः °कृणुते आविष्कुर्वीत । किंच

१५ °अदेवीः अदेवनशीलाः आसुरीः °मायाः °प्र °सहते अभिभवेत् । °दुरेवाः दुःखेनैतव्याः दुष्प्रधर्मा

इति यावत् । एतेर्वः ( उ १५८ निरुक्त २.२५ ), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ( पा ६.२.१३९ ) ।

किंच °शृङ्गे शृङ्गस्थानीये प्रधाने आत्मीये ज्वाले °शिशीते °तीक्ष्णीकुरुते । श्यतेर्व्यत्ययेन

आत्मनेपदम् ( पा ३.१.८५ ) । पूर्ववत् शपः श्लुः ( पा २.४.७६ ), इत्वं चाभ्यासस्य

( पा ७.४.७८ ) । “ तास्यनुदात्तेत् ” ( पा ६.१.१८६ ) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे

२० “ अनुदात्ते च ” ( पा ६.१.१९० ) इत्याद्युदात्तत्वम् । किमर्थं शिशीत इत्याह—°रक्षसे

~~~~~  
वीति ॥ अथ सप्तदशी । सा तु याज्या—“ वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते

महित्वा । प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ” इति । अयम् °अग्निः °बृहता

°ज्योतिषा °वि °भाति । °विश्वानि °महित्वा माहात्म्येनाऽऽविष्कुरुते । °अदेवीः आसुरीः °दुरेवाः दुरत्ययाः

°मायाः °प्र °सहते विनाशयति । °रक्षसे राक्षसान् °विनिक्षे विनाशयितुं °शृङ्गे द्वे ज्वाले °शिशीते

२५ तीक्ष्णीकरोति ॥

~~~~~
२६ इ.उ.पा.भां.हा-‘ मायाः ’ नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १४ ॥

[अघशंसः स ते जरता रुजामि ह दिवैकचत्वारिंशच्च]

उत । स्वानासः । दिवि । मन्तु । अग्नेः ।

तिग्मायुधा इति तिग्म-आयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । उ ॥

५

मदे । चित् । अस्य । प्रेति । रुजन्ति । भामाः ।

न । वरन्ते । परिबाध इति परि-बाधः । अदेवीः ॥ १४ ॥

[आप उन्दन्त्वाकृत्य देवीमियं ते वस्व्यस्य शुनो ते सोमं त उदायुषा प्र च्यवस्वाग्नेरातिथ्यम्-
शुरं शुर्वित्तार्यनी मेऽसि युञ्जते कृष्ण्य पाजश्चतुर्दश]

[आपो वस्व्यसि या तवेयं गीश्चतुस्त्रिंशत्] [आप उन्दन्त्वदेवीः]

१०

विनिक्षे रक्षोविनाशार्थम् । पूर्ववत् कर्मणः संप्रदानत्वम् । विनिक्षे । निक्षि चुम्बने । “ कृत्यार्थे तवैकेन ” (पा ३.४.१४) इति केन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ज्वालाभ्यां रक्षसश्चुम्बनं दाह एव । रक्षसो दाहार्थं शृङ्गे तीक्ष्णीकरोत्विति । यद्वा— निजेः शोधनकर्मणः “ तुमर्थे सेसेनसे ” (पा ३.४.९) इति क्सेप्रत्ययः । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सनि (पा ३.१.७) वा व्यत्ययेन गुणाभावः । विनाशे बन्धनं विनाशनमेव ॥

१५

अथ याज्याविकल्पः, उपहोमार्था वा—‘ उत ’ इति ॥ स्वानासः स्वनं कुर्वन्तः हविः-
प्रक्षेपसमुपजनितमहाशब्दाः । स्वनतेर्व्यत्ययेन कर्तरि घञ् (पा ३.१.८५) । “ आज्ञासेरसुक् ”

उतेति ॥ अथाष्टादशी । सा तु विकल्पिता याज्या—“ उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मा-
युधा रक्षसे हन्तवा उ । मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ” इति । तिग्मं
तीक्ष्णत्वमेवाऽऽयुधं येषां रश्मीनां ते तिग्मायुधाः । ते तव स्वानासः अनेन पुरोडाशेन ध्वनिं कुर्वन्तः
तादृशाः अग्नेः रश्मयः उत दिवि षन्तु द्युलोकेऽपि प्रसरन्तु । किमर्थम् ? रक्षसे हन्तवै उ राक्षसान्
हन्तुमेव । अस्य अग्नेः भामाः भासो रश्मयो मदे चित् अस्मद्वर्षायैव प्र रुजन्ति प्रतिपक्षिणो
भञ्जयन्ति । अदेवीः आसुर्यः परिबाधः सर्वतः कृताः बाधाः न वरन्ते नैवास्मानावृणन्ति ॥ अत्र
षोडशी विकल्पिता सोमिधेनी । उत्तरे याज्यानुवाक्ये इति केचित् । तथा वाऽस्तु ॥

२०

२५

२७. क.हा—तीक्ष्णं त्वमेवा° । २८. आ—भञ्जन्ति ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

- (पा ७.१.५०) । “ वर्षावतः ” (पा ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईदृशाः “ अग्नेः रश्मयः उत “ दिवि दिव्यपि “ सन्तु सर्वत्राकाशे विजृम्भन्ताम् । छान्दसं षत्वम् । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वाना इति रश्मिनामेति केचित् । “ तिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधाः । तिग्मं तैक्ष्ण्यमेव आयुधस्थानायं शत्रूणां वेधकत्वात् येषां ते तत्र रश्मयः दिव्यपि प्रकाशन्ताम् । किमर्थम् ? “ रक्षसे “ हन्तवै रक्षोवधार्थम् । हन्तेः कृत्यार्थे भावे तवैप्रत्ययः (पा ३.४.९) । “ प्र “ रुजन्तु प्रकर्षेण भक्षयन्तु हवींषि । रुजो भङ्गे तौदादिकः । यद्वा — “ भामाः क्रोधनशीलाः अस्य रश्मयः प्र रुजन्तु प्रकर्षेण रक्षःप्रभृत्यपि भक्षयन्तु । “ मदे “ चित् मदायैव “ अस्य । यद्वा — उपमानार्थश्चिच्छब्दः (द्र. नि १.४) । महसि* वर्तमानस्यास्य यथा रश्मयो विश्वं दहन्ति, एवमस्मद्विपून् भक्षयन्त्विति । एवमस्मद्विषये प्रवर्तमानमेनमग्निम् “ अदेवीः अदेव्यः आसुर्यः “ परिबाधः पीडाः “ न “ वरन्ते न वृण्वन्तु न प्राप्नुवन्तु । वृजो वृडो वा व्यत्ययेन शप् । परिपूर्वाद्बाधतेः संपदादिलक्षणः स्त्रियां किप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

॥ इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

प्रथमे काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

॥ प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१५

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कृणु राक्षोघ्नके यागे सामिधेन्यस्तु षोडश ।

याज्यानुवाक्ये द्वे अष्टादशमन्त्रा इहेरिताः ॥ १ ॥ ” इति

मीमांसा तु “ उभा वामिन्द्राग्नी ” (तैसं १.१.१४) “ इत्यत्रैव सर्वत्र याज्याकाण्डे

२० योजनीया^{२९} ॥

छन्दोऽपि सर्वासामृचामत्र त्रिष्टुबैव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

२५

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञा-

परिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

* [शुद्धीकृतः पाठः । लिखितपुस्तकेषु मैसूरुमुद्रितपुस्तके च “ महस्मे ” इत्युपलभ्यते ।] ।

३०

२९-२९. पा-इत्यत्रैव याज्याकाण्डे योजनीयम् ; तं. म२-इत्यत्रैव सर्वत्र याज्याकाण्डे योजनीया हा-इत्यत्रैव याज्याकाण्डे योजनीया ।

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे-
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे इति प्र-सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् ।
पूष्णः । हस्ताभ्यान् । एति । ददे ।

अतः परमध्वरकाण्डे सोमार्पणम् । तत्रादुम्बर्वैवटपरिलेखनार्थमग्निमादत्ते—‘देवस्य त्वा’
इति ॥ व्याख्यातं (तैसं १.१.४) चैतत् । हे अग्ने. त्वाम् आ ददे इति । ‘सावित्रस्यै-
वायं शेषः’ ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिले जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

‘द्वितीये प्रपाठके सोमक्रयं प्राधान्येन प्रतिपाद्य ततो हविर्धानमण्डपनिर्माणपर्यन्तं कर्मजातं
प्रतिपादितम् । अथ तृतीयेऽस्मिन् प्रपाठकेऽग्नीषोमीयपशुः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । आदौ तावत् पूर्वशेषः
सदोमण्डपनिर्माणादिः प्रतिपाद्यते । तत्रानुवाकार्था विनियोगसंग्रहकारेणाभिहिताः —

“पशुपश्वे तृतीयेऽस्मिन्ननुवाकाश्चतुर्दश ।

सदश्वोपरवा धिष्ण्या वैसर्जनहुतिस्तथा ॥ १ ॥

यूपच्छेदस्तत्प्रतिष्ठा पशूपाकृतिर्द्विसने ।

वपोत्वेदो वसाहोमो गुदकाण्डाहुतिस्तथा ॥ २ ॥

वसतीवर्थुपादानं सोमोपावहतिस्तथा ।

काम्ययाज्या इति प्रोक्ता अर्था अत्रानुवाकगाः ” ॥ ३ ॥

देवस्येति ॥ कल्पः—“अथाध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्मुखाद्रुत्त शालामुखीयाच्छङ्कोरनुस्पन्धा-
षट् प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रमति दक्षिणा स्समम् । तदग्निं निदधाति । स औदुम्बर्यै कालः । औदुम्बर्यै
कालादग्निमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादद इति ” (बौश्री
६.२५-२६) इति ॥ ‘अथयादानं विधत्ते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे” इत्यग्निमादत्ते प्रसूत्यै अश्विनो-
र्बाहुभ्यामित्याह अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्स्यै ” (तैसं ६.२.१०) इति ॥

१-१. ति-सावित्रमध्ये वा अयं विशेषः ।

२. आ-द्वितीयस्मिन् । ३. इ.उ.तं.त्रि२.पा.म२.मै.हा-हविर्धाननिर्माणम् । ४. आ.क-
तत्राग्निम् ; म२-ततोऽग्निम् । ५. इ.उ.तं.त्रि२.पा.म२.म३.मै१-कालस्थानम् । ६. तं.म२-इति
स्पष्टमादत्ते ।

-ऽभिरसि नारिरसि परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि अभिः । असि । नारिः । असि । परिलिखितमिति परि-लिखितम् । रक्षः । परिलिखिता इति परि-लिखिताः । अरातयः । इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः । अपीति । कृन्तामि । यः ।
 ५ अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्म । इदम् । अस्य । ग्रीवाः । अपीति । कृन्तामि ।

तामभिमन्त्रयते—‘ अभिरसि ’ इति ॥ ‘ अभिः कठिनमपि प्रदेशं भित्तानुप्रवेष्टुं समर्था असि । एवं नाम तीक्ष्णासीत्यर्थः । अभ्र गतौ । “ इन् सर्वधातुभ्यः ” (उ ५६७) इति इन्प्रत्ययः । यद्वा—अपो बिभर्तीत्यभिः । यागसाधनद्वारेण वृष्टिहेतुत्वात् तीक्ष्णीकरणाय कर्म-कारेण पायितोदकत्वाद्वा । अप्-शब्दे उपपदे बिभर्तेः “ अच इः ” (उ ५८८) इतीप्रत्ययः ।
 १० बहुलवचनादगुणो न क्रियते । स्वरानवग्रहौ चिन्त्यौ, व्यत्ययो वा (पा ३-१-८५) । कथं पुनरियं तीक्ष्णेति ज्ञायते इत्याह—‘ नारिः असि । नृ नये । “ पुंसि संज्ञायां घः ” (पा ३-३-११८) । नरः नेता निपुणः कर्मकारः, तस्यापत्यमसि, तेनोत्पादितत्वात् । यद्वा—
 “ नयतेष्टिलोपश्च ” (पा ६-४-१४४) इति ऋप्रत्यये ना, तस्यापत्यमिति बाह्यदेराकृतिगणत्वात् (पा ४-१-९६) इन्प्रत्ययः । एवं वा—यद्यपि त्वं तीक्ष्णतया हिंसिकासि, तथापि मम
 १५ नारिरसि अरिर्न भवसि मित्रमेवासि । “ सुप्सुपा ” (द्र. पाभा २-१-४ वा १) इति प्रतिषेधवचनो नशब्दः समस्यते । सानुबन्धकश्चेन्नलोपेन भाव्यम् (द्र. पा ६-३-७३) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६-२-२) व्यत्ययेन, “ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ” (पा ६-२-२ वा ३) इति वचनात् । शान्त्यर्थं चैवमियमुच्यते—“ वज्र इव वा एषा यदभिरभिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै ” (तैसं ६-२-१०) इति ब्राह्मणम् ॥

२० तयावटं परिलिखति—‘ परिलिखितम् ’ इति ॥ ‘ अपि कृन्तामि ’ इत्यन्तो मन्त्रो व्याख्यातः (तैसं १-२-५) ॥

अभिरिति ॥ कल्पः—“ आदायाऽभिमन्त्रयतेऽभिरसि नारिरसीति ” (बौध्रौ ६-२६) इति ॥ खननसाधनभूता काष्ठमयी तीक्ष्णाग्राऽभिरित्युच्यते । यद्यपि त्वम् अभिः असि तथाप्यस्मान् प्रति नारिः असि अशनुः असि ॥ नारिशब्दप्रयोजनमाह—“ वज्र इव वा एषा यदभिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै ” (तैसं ६-२-१०) इति ॥

परिलिखितमिति ॥ कल्पः—“ तयौदुम्बर्या अवटं परिलिखति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामीति ” (बौध्रौ ६-२६) इति ॥ परिलेखनप्रयोजनमाह—“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञ-रक्षांसि जिघांसन्ति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहं रक्षसो ग्रीवा

३० २. मै-‘ त्वम् ’ नास्ति । ३. मै-‘ तथापि ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ त्वम् ’ ।

६. आ.क.ना.हा-तीक्ष्णमुखाग्रा । ७. आ.क.ना.हा-‘ असि ’ नास्ति ।

हविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धतां लोकः पितृषदने

यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो (१) यवयारातीः

दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धतान् । लोकः ।

पितृषदने इति पितृ-सदनेः । यवः । असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः (१) । यवय । अरातीः ।

अप्रादारभ्यौदुम्बरां प्रोक्षति—‘दिवे त्वा’ इति ॥ वहिःप्रोक्षणे व्याख्यातम् (तैसं १.१.११) । द्युलोकादिस्थित्यर्थं त्वां प्रोक्षामि इत्यौदुम्बर्या अग्रमध्यमूलानि पृथक् पृथक् प्रोक्षन्ते । “परस्तादर्वाचीम्” (तैसं ६.२.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अवटे अपोऽवनयति—‘शुन्धताम्’ इति ॥ पितरः सीदन्त्यस्मिन्निति ‘पितृषदनेः । अधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । लिट्स्वरेण (पा ६.१.१९३) सदनशब्द आद्युदात्तः । सुपामादिवात् पत्वम् (पा ८.३.९.८) । १० ईदृशोऽयं ‘लोकः अवटारूपोऽवकाशः’ शुन्धतां शुद्धो भवतु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “अदुपदेशात्” (पा ६.१.१.८६) लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । “कूरमिव वा एतत् करोति यत्खनत्यपोऽवनयति शान्त्यै” (तैसं ६.२.१०) इति ब्राह्मणम् ॥

अवटे यवान् प्रक्षिपति—‘यवोऽसि’ इति ॥ यावयति अपनयति क्षुभ्रमिति ‘यवः । यौतेः पृथग्भावकर्मणोऽन्तर्भावितण्यर्थात् “पुंसि संज्ञायां घः” (पा ३.३.११८) । वृषादित्वा-

अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति” (तैसं ६.२.१०) ॥

दिच इति ॥ बौधायनः—“औदुम्बर्येषां स्थूणा प्रक्षालिता प्रपञ्चा प्रागवट्यादुपशेते तां परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति” (बौधौ ६.२.६-२७) इति । आपस्तम्बः—“दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षति अन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम्” (आपश्रौ ११.९.१२) इति ॥ २० प्रोक्षामीत्यध्याहारः । औदुम्बरीभागानां लोकत्रयात्मकत्वं मन्त्रेणाभिप्रेतमित्याह—“दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहंभ्य एवैनां लोकेभ्यः प्रोक्षति” (तैसं ६.२.१०) इति ॥ अग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं प्रोक्षणं विधत्ते—“परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप जीवन्ति” (तैसं ६.२.१०) इति । ऊर्ध्ववर्तिनो ‘मुखादारभ्य अर्वाचीमुदरावसानाम्’ ॥

शुन्धतामिति ॥ कल्पः—“अवटेऽपोऽवनयति शुन्धतां लोकः पितृषदने इति” (बौधौ ६.२.७) इति ॥ पितरः सीदन्त्यस्मिन्निति ‘पितृषदनेः अवटारूपः’ लोकः शुद्धो भवतु ॥ ‘अवनयनं विधत्ते—“कूरमिव वा एतत् करोति यत्खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै” (तैसं ६.२.१०) इति ॥

यवोऽसिति ॥ कल्पः—“यवान् प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति” (बौधौ ६.२.७) इति । हे धान्य, त्वं ‘यवः’ असि अमिश्रिकर्ताऽसि । अतो द्वेषिणो राक्षसानितरानपि

८. इ.उ.क.ना.पा.म३.हा-उदुम्बर्येषा । ९. म३-अंशत्रयात्मकत्वम् । १०. आ.क.हा-मुख्या- ३० दारभ्य । ११. आ.क.त्रि२.ना.हा-वसानम् । १२. ना-अपां नयनम् । तैसं २४

[हविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

पितृणां सदनमस्युदिवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीं दृष्टुः

पितृणाम् । सदनम् । असि । उदिति । दिवम् । स्तभान् । एति ।

अन्तरिक्षम् । पृण । पृथिवीम् । दृष्टुः ।

- दाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । बहुलप्रहणाद्वा कर्तारि “ ऋदोरप् ” (पा ३.३.५७)
 ५ इत्यप् । जात्याख्यायामेकवचनम् (द्र. पा १.२.५८) । ईदृशस्त्वम् ^१अस्मत् अस्मत्तः ^२द्वेषः द्वेष्यं
 रक्षःप्रभृति ^३यवय अपनय विनाशय । यौतेर्णिचि “ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ” (व्याडिपरिभाषा
 ६४) इति वृद्धिर्न क्रियते । तिङः परत्वान्न निहन्यते (द्र. पा ८.१.२८) । यद्वा—द्वेषः
 “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७५) इति विच् । द्वेषः* द्वेष्टुं विनाशय । किंच ^४अरातीः
 अदातृन् शत्रून्श्च ^५यवय । रातेः कर्तारि क्तिनि (द्र. पा ३.३.९४) क्तिचि (द्र. ३.३.१७४)
 २० वा नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । अस्मदीयांश्च शत्रून् नाशयेत्यर्थः ।
 अपदात् परत्वादिदमाख्यातं न निहन्यते (द्र. पा ८.१.२८) । “ ऊर्ग्वै यवः ” (तैसं ६.२.१०)
 इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- तस्मिन् व्यतिषज्य बर्हिर्मुष्टिं निदधाति*—‘ पितृणाम् ’ इति ॥ सीदन्यस्मिन्निति
^१सदनम् आसनम् । अधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । छित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.
 २५ शत्रुनस्मत्तो वियोजय ॥ पूर्वोक्तास्वप्सु यवप्रस्कन्दनं विधत्ते—“ यवमतीरव नयत्यूर्ग्वै यव ऊर्गुदुम्बर
 ऊर्ग्वोर्ग्वै समर्धयति ” (तैसं ६.२.१०) इति ॥ औदुम्बर्या निखातभागादूर्ध्वभागे प्रमाणं विधत्ते—
 “ यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन् ऊर्ग्वै दधाति ” (तैसं ६.२.१०)
 इति । यजमानस्य यावत् पर्याप्तं तावदन्नं भवतीत्यर्थः ॥

- पितृणामिति ॥ कल्पः—“ बर्हिर्हस्तं व्यतिषज्यावस्तृणाति पितृणां सदनमसीति । ”
 २० (बौश्रौ ६.२७) इति ॥ बर्हिर्हस्तो बर्हिर्मुष्टिः । ^१हे बर्हिः^२, ^३पितृणां स्थानम् ^४असि ॥ विधत्ते—
 “ पितृणां सदनमसीति बर्हिरवस्तृणाति पितृदेवस्यं ह्येतद्यन्निखातम् ” (तैसं ६.२.१०) इति ।
 ‘ निखातस्य पितरो देवता ’ (द्र. तैसं ६.३.४) इत्यर्थेवादान्तरादवगन्तव्यम् ॥

- उदिवमिति ॥ कल्पः—“ अथैनामुच्छ्रयति उदिवं स्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीं दृष्टुहेति ”
 (बौश्रौ ६.२७) इति ॥ हे औदुम्बरि, द्युलोकमूर्ध्वदेशे विधारय ^१अन्तरिक्षं पूरय ^२पृथिवीं दृढीकुरु ॥
 २५ उच्छ्रयणं विधत्ते—“ यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुर्यात् पितृदेवत्या निखाता स्याद्बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनां
 मिनोत्यथो स्वारुहमेवैनां करोति ” (तैसं ६.२.१०) इति । ^१यदि बर्हिरस्तीर्त्वा प्रथमत एव तामुच्छ्रयेत्
 तदा पितृणां निखातं, मनुष्याणामूर्ध्वं निखातात् इत्ययं विभागो न स्यात्, किंतु कृत्स्नाऽपि पितृदेवस्यैव
 स्थापिता भवेत् । बर्हिषः पृथिवीजन्यत्वेन ^२तत्पृथिव्यामेव कृतं भवति । किंच स्वसंबद्धांमेवैनां करोतीति
 नोक्तदोषः ॥ मन्त्रे ‘ दिवम् ’ इत्यादिपदानाम् उपयोगमाह—“ उदिवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां
 ३० लोकानां विधत्स्यै ” (तैसं ६.२.१०) इति ॥

* [द्वेषः द्वेषस्वतः द्वेष्टुनित्यर्थः ।] । ४. तं. ति. पं.—‘ निदधाति ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ अवस्तृणाति ’ ।

१३-१३. इ.उ.त्रि.ना.पा.हा.—‘ हे बर्हिः ’ नास्ति । १४. इ.उ.ना.पा.हा.—यत् । १५. त्रि.२-
 तत्पितृभ्यामेव; क-तत्पितृदेवस्यमेवम् ।

हविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

द्युतानस्त्वा मारुतो भिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा

द्युतानः । त्वा । मारुतः । भिनोतु । मित्रावरुणयोरिति मित्रावरुणयोः । ध्रुवेण । धर्मणा ।

१९३) । “पितृणाम् आसनम्” असि । “ नामन्यतरस्वान् ” (पा ६.१.१७७) इति षष्ठीबहुवचनस्योदात्तत्वम् । “ हृन्दस्युभयथा ” (पा ६.४.५) इति “ नामि ” (पा ६.४.३) इति दीर्घत्वं न क्रियते । “ पितृदेवत्वं हेतत् ” (तैसं ६.२.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

औदुम्बरीमुच्छ्रयति—‘ उदिवन् ’ इति ॥ हे औदुम्बरि, दिवं दिविष्ठान् उत् स्तभान उत्तम्भय धारय । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । “ स्तम्भुस्तम्भु ” (पा ३.१.८२) इति श्वाप्रत्ययः । “ हलः श्रः शानञ्ज्ञौ ” (पा ३.१.८३) इति शानजादेशः । तथा अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्थान् पृष्ण प्रीणय । पृष्ण प्रीणने इति तौदादिकः । तथा पृथिवीं पृथिवीस्थान् दृढ वधेय । दृढ दृहि वृद्धौ । पृथिवीशब्दो ङीप्-न्तोऽन्तोदात्तः ॥

१०.

प्राचीनकर्णामौदुम्बरी भिनोति—‘ द्युतानस्त्वा ’ इति द्विपदया विराजा जगत्या वा ॥ द्योतनशीलो द्युतानः । द्युतेस्ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । “ बहुलं हृन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । यद्वा—“ युधियुधिदृशां किञ्च ” (द्र. उ २.५६) इति विधीयमान आनच्-प्रत्ययो बहुलवचनात् द्युतेरपि भवति । सर्वथा सार्वधातुकत्वाभावात् “ अनुदात्तेतः ” (पा ३.२.१४९) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्याप्रवृत्तेः “ चितः ” (पा ६. १५ १.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्रवर्तते । हे औदुम्बरि, द्युतानः मारुतः त्वां भिनोतु अवटे प्रक्षिपतु । द्युताननामा वा मारुतस्त्वां भिनोतु । “ द्युतानो ह स्म वै ” (तैसं ६.२.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे सौवादिकः । मरुच्छब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण्प्रत्ययः (पा ५.४.३८) । मित्रावरुणसंबन्धिना ध्रुवेण नित्येन धर्मणा कर्मणा धारणेन वा त्वां भिनोतु । “ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । “ उदरं वै सदः ” (तैसं ६.२.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२०.

द्युतानस्त्वेति ॥ कल्पः—“ अथैनां प्राचीनकर्णं भिनोति द्युतानस्त्वा मारुतो भिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणेति ” (बौश्री ६.२७) इति ॥ हे औदुम्बरि, मित्रावरुणयोः संबन्धिना द्वादेन त्वदीयधारणेनेतस्ततः पतितं त्वां मरुत्युत्रो द्युताननामको देवोऽवटे प्रक्षिपतु ॥ इतरपरित्यागेन द्युतानस्वीकारकारणमाह—“ द्युतानस्त्वा मारुतो भिनोस्त्वित्याह द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं भिनोति तेनैवैनां भिनोति ” (तैसं ६.२.१०) इति ॥

२५.

५-५. तै.ति.पं-पितृणां त्वं सदन्म् । ६. पं-परिभिनोति ।

१६. आ.इ.क.ना.पा.हा-उद्धृतामवटे प्रक्षिपतु । १७. त्रि.मै-‘ इति ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ कण्ठो-प्रता तिर्यक्शाखा सा यथा प्राचीना भवति तथा तामुच्छ्रितामवटे प्रक्षिपेत् । १८. इ.उ.न.पा.हा-उदुम्बरि ।

३०.

[हविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

ब्रह्मवनिं^१ त्वा क्षत्रवनिं^२ सुप्रजावनिं^३ रायस्पोषवनिं^४ पर्यूहामि ब्रह्मं दृ२६ क्षत्रं दृ२६

प्रजां दृ२६ रायस्पोषं दृ२६ घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेश्यामिन्द्रस्य

ब्रह्मवनिमिति ब्रह्म-वनिम् । त्वा । क्षत्रवनिमिति क्षत्र-वनिम् । सुप्रजावनिमिति सुप्रजा-वनिम् ।

रायस्पोषवनिमिति रायस्पोष-वनिम् । परीति । ऊहामि । ब्रह्मं । दृ२६ । क्षत्रम् । दृ२६ ।

प्रजामिति प्र-जाम् । दृ२६ । रायः । पोषम् । दृ२६ । घृतेन ।

द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । एति । पृणेश्याम् । इन्द्रस्य ।

पुरीषेणौदुम्बरीं प्रदक्षिणं पर्यूहति—‘ब्रह्मवनिम्’ इति ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् वनति संभजत इति ब्रह्मवनिः । “छन्दसि वनसनरक्षिमयाम्” (पा ३.२.२७) इति इन्द्रप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । एवं ‘क्षत्रवनिं’ ‘सुप्रजावनिं’ ‘रायस्पोषवनिम्’ इति । “षष्ठ्या आक्रोशे” (पा ६.३.२१) इत्यनाक्रोशेऽपि बहुलवचनात् षष्ठ्या अलुक् । “षष्ठ्याः पतिपुत्रं” (पा ८.३.५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । एवंगुणां त्वामौदुम्बरीं परितः सर्वतः ‘ऊहामि’ स्थापयामि, पुरीषेणावटं पूरयित्वा स्थिरां करोमीत्यर्थः ॥ “उपसर्गादस्यत्यूहोर्वाचनम्” (पा १.३.२९ वा ३) इति परस्मैपदम् ॥

मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति—‘ब्रह्म दृह’ इति ॥ हे मैत्रावरुणदण्ड, ब्राह्मणादीन् ‘दृह’ वर्धय । प्रजाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः (पा ६.२.१३९) । रेशब्दात् परस्याः षष्ठ्याः “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिनोदात्तत्वम् ॥

औदुम्बरीविशाखयोर्मध्ये विशाखाप्रयोर्वा हिरण्यं निधाय सुवेणामिजुहोति—‘घृतेन’ इति ॥ हे द्यावापृथिवीस्थानीये औदुम्बरीमूलग्रे, ‘घृतेन’ आत्मानम् ‘आपृणेश्यां’ प्रीणयतम् । द्यावापृथिव्यावेव वा उदकेन प्रीणयतम् । “द्यावापृथिवी एव रसेनानक्ति” (तैसं ६.२.१०)

इति ब्राह्मणम् । पृणातेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) ॥

ब्रह्मवनिमिति ॥ कल्पः—“अथैनां^१ प्रदक्षिणं पुरीषेण^२ पर्यूहति ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं^३ सुप्रजावनिं^४ रायस्पोषवनिं^५ पर्यूहामीति” (बौश्रौ ६.२७) इति ॥ ब्रह्म^६ ब्राह्मणजातिं वनति भजतीति ब्रह्मवनिः । हे औदुम्बरी, ब्राह्मण्यादिप्रदां त्वां परितो मृत्तिकां प्रक्षिपामि ॥ मन्त्रस्य स्वार्थतां दर्शयति—“ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत्” (तैसं ६.२.१०) इति ॥

ब्रह्मेति ॥ कल्पः—“मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति ब्रह्म दृ२६ क्षत्रं दृ२६ प्रजां दृ२६ रायस्पोषं दृ२६ हेति” (बौश्रौ ६.२७) इति ॥ हे दण्ड, ‘ब्राह्मण्यादीन्’ हृदीकुरु । मन्त्रोऽयं ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

घृतेनेति ॥ कल्पः—“तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेश्यामिति सुवेण हिरण्ये^७ जुह्वदान्तमौदुम्बरीमन्ववस्त्रावयति” (आपश्रौ ११.१०.४) इति ॥ हे द्यावापृथिवीरूपे

१९-१९. इ.उ.पा-पुरीषेण प्रदक्षिणम्; तं.म३.मै-प्रदक्षिणं पुरीषे; क-प्रदक्षिणं पुरीषैः ।

३०. २०. इ.उ.पा-ब्राह्मजातिम् । २१. त्रि२-ब्राह्मणादीन् । २२. क-जुह्वा आन्तं ।

[हविर्धानमण्डपनिर्माणम्

परि' त्वा गिर्वणो गिरं इमा(२)भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय
परीति । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः (२) । भवन्तु । विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्ध-आयुम् ।
अन्विति । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ।

- सदः परिश्रयति—‘ परि त्वा ’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा ॥ इन्द्रदेवत्वत्वात्, इन्द्रत्वेन सद
५ उच्यते । हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीय । असुन्नतस्य (उ ६३८) आमन्त्रि-
तत्वादनुदात्तत्वम् (पा ८.१.१९) । इमाः वक्ष्यमाणाः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणाः गिरः त्वां परि
भवन्तु व्याप्नुवन्तु विश्वतः सर्वतः । परिभवतिः व्याप्तिकर्मा । यद्वा—“ लक्षणेत्थंभूताख्यानं ”
(पा १.४.९०) इति भागे लक्षणे वा द्योत्ये परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ इमा गिरः त्वां परिभवन्तु
तव भागात्मना भवन्त्यः त्वामेव भजन्तामिति यावत् । यत्र त्वं तत्र भवन्त्विति वा । किंच—
१० वृद्धायुर्दीर्घायुः । “ छन्दसीणः ” (उ २) इत्युण्प्रत्ययान्तेन बहुव्रीहिः । ईदृशं त्वाम् अनु
वृद्धयः समृद्धयो भवन्तु । अनोर्लक्षणे भागे वा कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १.४.९०) । यत्र त्वं
तत्र समृद्धयो भवन्त्विति यावत् । त्वामेव भजन्तामिति वा । सदसि हि सर्वाः स्तुतयः क्रियन्ते,
सर्वाश्च समृद्धयः संपद्यन्ते । अपि च जुष्टयः सेवाः अस्माभिः क्रियमाणास्तव जुष्टाः इष्टाः
भवन्तु । “ नित्यं मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इति जुष्टशब्द आधुदात्तः ॥

- १५ स्वरूपाणां समत्वात् सप्तदशस्य प्रजापतित्वम् । त्रिवृदादीनामन्तर्भावेनैकविंशस्य प्रतिष्ठात्वम् ॥ औदुम्बरी-
स्थापनस्य सदोमण्डपमध्यप्रदेशं विधत्ते—“ उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं मिनोति मध्यत
एव प्रजानामूर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुजते ” (तैसं ६.२.१०) इति ॥ २८-दक्षिणदिग्गतच्छदिषा-
मप्राण्युत्तरदिग्गतच्छदिषामुपरि-^{२८} इत्यमानतया स्थापनीयानीति विधत्ते—“ यजमानलोके वै दक्षिणानि
छदींषि आतव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्युत्तराणि करोति यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यज-
मानोऽयजमानादुत्तरः ” (तैसं ६.२.१०) इति । लोके स्थाने, उत्तर उत्कृष्टः ॥ छदिषामन्तरालच्छिद्रेषु
२० ^{२९}“तृणपूलैः पिधानं”^{३०} विधत्ते—“अन्तर्वर्तान् करोति व्यावृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा उपजीवन्ति” (तैसं ६.२.१०)
इति । पूलानां^{३०} विलक्षणत्वात् छदिभ्यः व्यावृत्तिर्भवति । यस्मात् तृणमरण्यजन्यं तस्मात् तृणकाष्ठ-
लाभाय प्रजा अरण्यमुपजीवन्ति ॥

- परि त्वेति ॥ कल्पः—“ अथैनान् परिश्रयन्ति परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतो
२५ वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इति ” (बौध्रौ ६.२७) इति ॥ गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीय

२८-२८. म२-दक्षिणदिग्गतच्छदिषा भ्रान्त्यु(?)तरदिक्छदिषामुपरि; मै-दक्षिणदिग्गतच्छदिषाम-
प्राण्युत्तरदिक्छदिषामुपरि । २९-२९. आ.इ.उ.पा.भा-तृणमूलैराधानम्; हा-तृणपूलैराधानम्; म२-त्रपूलैः
(?)विधानम् । ३०. आ-मूलानाम् ।

हविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमस्यैन्द्रमसीन्द्राय त्वा ॥ १ ॥

[द्वेप इमा अष्टादश च]

इन्द्रस्य । स्यूः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवम् । असि ।

ऐन्द्रम् । असि । इन्द्राय । त्वा ॥ (१) ॥

[मैसं १.२.१०-११; कासं २.१२; कपिसं २.६; वासं ५.२६-३०]

५

दक्षिणद्वार्वाहं कुशमुष्टिमुपनिगृह्य दर्भेण स्पन्धां प्रवर्तयति—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥

“ विष्णोः स्यूरसि ” (तैसं १.२.१३) इत्यनेनैवं व्याख्यातप्रायम् ॥ सदस ऐन्द्रत्वादत्रैवमुच्यते ॥

ग्रन्थि करोति—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ इदमपि “ विष्णोर्ध्रुवमसि ” (तैसं १.२.१३) इत्यनेन व्याख्यातम् ॥

सदोऽभिमृशति—‘ ऐन्द्रमसि ’ इति ॥ इन्द्रो देवतास्य (पा ४.२.२४) ^१ऐन्द्रं त्वम् २०
^२असि । तादृशं त्वाम् ^३इन्द्राय इन्द्रार्थमभिमृशामीति शेषः । “ ऐन्द्रं हि देवतया सदः ”
 (तैसं ६.२.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ” (तैसं १.२.१३) इत्यनेन
 गतप्रायम् ॥

॥ इति तृतीये प्रथमोऽनुवाकः ॥

इन्द्रः सदोभिमानी गिर्वेणः । हे गिर्वेणः, ^४इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपाः ^५गिरः सर्वतः कटक रूपेण ^६त्वां १५
 परिभवन्तु ^७वेष्टयन्तु । कीदृश्यः ? दीर्घायुषं त्वामनु स्वयमपि वृद्धिमत्यः । किंच ^८जुष्टयः अस्मत्सेवास्तव
^९जुष्टाः प्रिया भवन्तु ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ परि त्वा गिर्वेणो गिर इत्याह यथायजुरेवैतत् ”
 (तैसं ६.२.१०) इति ॥

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—“ ^{१०}अथ दक्षिणद्वार्वाहं कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भेण करोति प्रवर्तयति
 दर्भेण स्पन्धामिन्द्रस्य स्यूरसीति । इन्द्रस्य ध्रुवमसीति ग्रन्थि करोति । तं तदानीमेव विस्त्रस्याहाकुर्वन्तो २०
 हस्तान् ग्रन्थिकौशलैर्निस्तृष्टन्ति । एवमेवोत्तरं द्वार्वाहुमेवापरौ द्वार्वाहं निस्तृष्टन्ति ” (द्र. बौध् ६.२७)
 इति ॥ व्याख्यातं हविर्धानेन ॥ व्याचष्टे—“ इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्याहैन्द्रं हि देवतया
 सदः ” (तैसं ६.२.१०) इति ॥ प्रज्ञातग्रन्थेर्विस्त्रसने विधत्ते—“ यं प्रथमं ग्रन्थि ग्रन्थीयाद्यत्तं
 न विस्त्रसयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात् स विस्त्रस्यः ” (तैसं ६.२.१०) इति ॥

३१. इ.उ.क.तं.ना.पा.भा.हा-करूपेण । ३२. इ.उ.ना.पा.भा.हा-परितः भवन्तु ।

२५

३३-३३. त्रि.म.२-‘ अथ...व्याचष्टे ’ नास्ति; मै१-इन्द्रस्य स्यूरसीति इन्द्रस्य ध्रुवमसीति प्रज्ञातग्रन्थि
 त्वा ऐन्द्रमसीन्द्राय त्वेति संमितमभिमृशति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवस्येत्यभिमादत्ते ह्यभिरित्यभिमन्त्रणम्^{३५} ।

परीत्यवटमालिख्य द्विवेऽग्रे मध्यमूलयोः ॥ १ ॥

प्रोक्षेदौदुम्बरीं शुन्ध शेषो गतेऽवनीयते ।

५

यवो यवं क्षिपेत्तत्र पितृ दर्भेण संस्तुतिः ॥ २ ॥

उदौदुम्बर्युच्छ्रयोऽथ^{३५} युता तामवटे^{३५} क्षिपेत् ।

ब्रह्म पांसुं क्षिपेद्गते ब्रह्म^{३६} तत्र दृढीकृतिः ॥ ३ ॥

घृतेनौदुम्बरीहोम इन्द्रविश्वद्वयादिशोः ।

छर्दीष्यध्युह्य कर्तव्यः परि त्वेति परिश्रयः ॥ ४ ॥

१०

इन्द्र रज्जुं क्षिपेदिन्द्र बद्ध्वैन्द्रमिति मण्डपम् ।

सृष्टोद्वस्तेन मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वृष्टिकामी सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना ।

अध्वर्योः स्वामिनो वाऽद्यो वाक्यान्मातुः^{३७-४०} स उच्यते^{३९} ॥

१५

परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ।

^{३८}श्रुतितो वाक्यबाधेन तपोवत् स्वामिनोऽस्तु तत् ॥ ”

(जैन्या ३.८.९-१०) इति ॥

उयोतिष्टोमे श्रूयते—“^{३९}यः कामयेत वर्धुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयात्”

(द्र. मैसं ३.८.९) इति । यथा पुरस्तात् पश्चाच्छावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवंशाबुच्चौ^{४०}, तथा सदो

२०

नोच्चं, किंतु नीचं कार्यमित्यर्थः । “अत्र वृष्टिकामनाऽध्वर्योर्युक्ता । ‘यः कामयेत स मिनुयात्’ इति

वाक्येन कामयितृमात्रेकत्वावगमात् । मातृत्वं चाध्वर्योरित्यविवादम् । तस्मात् स एव कामयितेति

चेत् । मैवम् । मिनुयादिति परस्मैपदनाध्वर्युव्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । ततो वृष्टिलक्षणफलस्य

यजमानगामित्वात् परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृकत्वं द्रष्टव्यम् । यजमानकामितां

वृष्टिं पर्जन्यः संपादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत स नीचैः मिनुयात् इत्येवं वाक्यं व्याख्येयम् ।

२५

एवंविदुद्गाताऽऽरमने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमागायति ” (बृ १.३.२८) इत्यृत्विजोऽपि

काम इति चेत्तर्हि तस्मिन्नुद्गीथोपासने वचनादृत्विजोऽपि फलमस्तु ॥

अथ छन्दः ॥ ‘परि त्वा गिर्वणः’ इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

३०

३४. आ-ना-‘त्यनुमन्त्रणम् । ३५-३५. त्रि२-युतानमवटे । ३६. आ-गते । ३७-३७. तं.

मै-तदुच्यते । ३८. आ-श्रुताऽतो । ३९. तं. त्रि२. म. मै१-यदि ४०. ना. हा-वंशाबुभौ । ४१. आ.

ना. हा-इयं च ।

उपरवाः]

रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामी-

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वलग-हनः । वैष्णवान् । खनामि ।

उपरवान् खनति पूर्वयोर्दक्षिणमेवाग्रे — 'रक्षोहणः' इति ॥ हन्तेः " बहुलं हृन्दसि " (पा ३.२.८८) इति क्प् । " एकाजुत्तरपदे णः " (पा ८.४.१२) इति णत्वम् । " सर्वे विधयच्छन्दसि विकल्पन्ते " (परिभाषेन्दुशेखर ३५, द्र. पाभा १.४.९, ३.१.८५) इत्युपधा-
लोपो* न कियते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । वलो नामासुरमुख्यः ।
तद्गामिनस्तद्धृत्या वलगाः । यद्वा—वृणोतीति वलो मेवः । कपिलकादिवाह्यत्वम् (द्र. पाभा ८.२.१८) । स इव छादयन्तो ये गच्छन्ति ते वलगा असुरविशेषाः । यद्वा—जीर्णकट-
पटादिखण्डसंभृताः^१ अस्थिनखरोमपादपांसुप्रभृतयः प्राणिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते
वलगाः । ते हि प्राणिनां बाधकतया वलगामिनो वलवत् लक्ष्या भवन्ति । " अन्यत्रापि दृश्यते " १०
(द्र. पाभा ३.२.४८ वा ४) इति गमेर्ङः । तेषां हन्तारः 'वलगहनः । ईदृशान् विष्णु-
देवत्यानुपरवान् खनामि । " वैष्णवा हि देवतयोपरवाः " (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् ।
देवानां नासिकादिप्राणस्थानीया उपरवाः । " शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं प्राणा उपरवाः " (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् । ते च खन्यमाना रक्षांसि वलगांश्च निघ्नन्तीति । " असुरा वै
निर्यन्तः " (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् ॥ १५

प्रथमेऽनुवाके सदोनिर्माणमुक्तम् । एतावता 'षट्त्रिंशत्पदपरिमितायां महावेद्यां निर्मातव्यानि उत्तरवेदिहविर्धानसर्वांसि संपन्नानि । तस्याश्च महावेद्या उत्तरदक्षिणभागस्थयोरगनीध्रीयमात्रादीययोर्मन्त्रा न सन्ति । अतो निर्मितेषु स्थानेष्वभ्यन्तरे यद्वन्धत् समन्त्रकं निर्मातव्यं भवति तदक्षिपेयम् । तत्रोत्तरवेद्यां सर्वस्वाभिहितत्वात् हविर्धानाभ्यन्तरे उपरवा द्वितीयानुवाक उच्यन्ते ।

रक्षोहण इति ॥ कल्पः—“ दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोऽक्षं चतुर उपरवान् अवान्त-
वेशेषु प्रादेशमुखान् प्रादेशान्तरालान् करोति ।...। रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति खनति ” २०
(आपश्चौ ११.११.१, १) इति ॥ विष्णुर्देवता येषामुपरवाणां ते वैष्णवाः । जीर्णकटपटादिखण्डबद्धा
अस्थिनखरोमपादपांसुप्रभृतयो विरोधिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते वलगाः । तान् घ्नन्तीति
'वलगहनः । रक्षांसि घ्नन्तीति 'रक्षोहणः । तादृशानुपरवनामकान् गर्तान् खनामि ॥ विधत्ते—“ शिरो
वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं प्राणा उपरवा हविर्धाने स्थायन्ते तस्माच्छीर्षन् प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति । २५
उपरवखिलानां श्रोत्रनासिकादिच्छिद्रगतप्राणस्थानीयत्वात् शिरःस्थानीये हविर्धाने खननं युक्तम् ॥ विधत्ते—
“ अधस्तात् स्थायन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्षणः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति । यस्माद्विधानस्याधोभागे भूमौ
उपरवास्तस्माच्छीर्षेऽपि शिरस्यूर्ध्वकपालादधः पृष्ठं प्राणसंचारः ॥ वैष्णवानिति तद्विद्वो देवतावाचीत्याह—
“ रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवाः ” (तैसं ६.२.११) इति ॥

*[' गमहनजन्खनघसां लोपः ' (पा. ६.४.९८) इत्यनेन प्राप्त इत्यर्थः ।] १. तै. ति-संभृताः । ३०

१. आ. ना. हा-षट्त्रिंशता पदैः । २. तै-आदौ ।
तैसं २४॥

[उपरवाः]

—दमहं तं वलगमुद्रपामि यं नः समानो यमसमानो निचखानेदमेनमधरं करोमि यो
नः समानो योऽसमानोऽरातीयति गायत्रेण छन्दसाऽवबाढो वलगः

इदम् । अहम् । तम् । वलगमिति वल-गम् । उदिति । वपामि । यम् । नः । समानः । यम् ।
असमानः । निचखानेति नि-चखानं । इदम् । एनम् । अधरम् । करोमि । यः । नः । समानः ।

५

यः । असमानः । अरातीयति । गायत्रेण । छन्दसा ।

अवबाढ इत्यव-बाढः । वलग इति वल-गः ।

पांसुनृपति—‘ इदमहम् ’ इति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । ‘ तं ’ वलगम् ‘ अहम् ’
‘ इदम् ’ ‘ उद् ’ वपामि उद्धृत्य बहिः प्रक्षिपामि । कमित्याह—‘ नः अस्माकं ’ समानः तुल्यः ‘ यं ’
वलगं ‘ निचखान । “ तिङि चोदात्तवति ” (पा ८-१-७१) इति गतेरनुदात्तत्वम् । “ उदात्तवता
१० तिङा ” (द्र. पाभा २-२-१८ वा ४) इति समासः । ‘ यं चास्माकम् असमानः अतुल्यः ऊनः
उत्कृष्टो वा वलगं निचखान तमुद्रपामीति । “ द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानः ”
(तैसं ६-२-११) इत्यादि ब्राह्मणम् । किंच ‘ एनम् अहम् ’ ‘ अधरम् ’ ‘ अधोगतं ’ ‘ करोमि ।
इदमिति पूर्ववत् क्रियाविशेषणम् । कमित्याह—‘ यः अस्माकं ’ समानः ‘ यः च ’ असमानः जनः
‘ अरातीयति अरातिरिवाचरति । यद्वा—अस्मानरातीयति यः समानोऽसमानो वा । “ उपमा-
१५ नादाचारे ” (पा ३-१-१०) इति क्यच् । ‘ गायत्रेण ’ ‘ छन्दसा उद्धपामि । गायत्र्येव गायत्रम् ।
“ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम् ” (पा ४-२-५५ वा १) इत्यण्प्रत्ययः ।
एवं दक्षिणपूर्वमारभ्य सर्वेभ्य उद्धपति । त्रैष्टुमेन जागतेनानुष्टुमेनेति विशेषोऽन्यत्र ॥

वितस्तित्रयप्रमाणं विधत्ते—“ असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रेऽन्वविन्दन्
तस्माद्बाहुमात्राः खायन्ते ” (तैसं ६-२-११) इति । निर्यन्तः पलायनोद्युक्ताः । प्राणेषु प्राणविनाश-
२० निमित्तं न्यखनन् नितरां भूमावन्तर्धापितवन्तः ॥

इदमिति ॥ बौधायनः—“ अथैभ्यः पांसुनृपतीदमहं तं वलगमुद्रपामि यं नः समानो यम-
समानो निचखानेदमेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरातीयति गायत्रेण छन्दसाऽवबाढो
वलग इति ” (बौधौ ६-२८) इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ इदमहं तं ‘ वलगमुद्रपामीत्यु-
दुप्योप खन्यन्तेऽवबाधते गायत्रेण छन्दसाऽवबाढो वलग इति ” (आपश्रौ ११-११-८) इति ॥ अस्मान्
२५ विनाशयितुं विद्यावित्तसौभाग्यादिभिः ‘ समानः ’ ‘ असमानः वा ’ ‘ यं ’ ‘ वलगं ’ ‘ निचखान ’ ‘ तं वलगम् ’ ‘ अहम् ’
‘ इदम् ’ ‘ उद् ’ ‘ वपामि । किंच अस्मानुद्दिश्य ‘ समानः ’ ‘ असमानः वा ’ ‘ यः कोऽन्वविन्दन् ’ ‘ एनम् ’
‘ इदम् ’ ‘ इदानीम् ’ ‘ अधरं ’ यजमानपादस्याधोवर्तिनं ‘ करोमि ॥ गायत्रच्छन्दोभिमानिदेवेन ‘ वलगः
अवबाधितः ॥ अशेषशत्रुसंग्रहाय समानासमानशब्दाबुभावप्युपादेयावित्याह—“ इदमहं तं वलगमुद्र-

२. मै-अधोगतिम् ।

३०. ३. आ.ना-न्यखनजिति; इ.उ.पा.हा-खननमिति; भा-‘ न्यखनन् ’ नास्ति । * [बौधौ सूत्रे
तु “ छन्दसेति । अवबाढः ”] । ४. क-वलगमुद्रपामीत्युपरवाः खन्यन्ते; आ-वलगमुद्रपामीत्युदुप्योपरवा
खन्यन्ते । ५. आ.ना.हा-‘ इदानीम् ’ नास्ति ।

उपरवाः]

किमत्र भद्रं तन्नौ सह विराडसि सपत्नहा सम्राडसि आतृव्यहा स्वराडस्याभिमातिहा
विश्वाराडसि विश्वासां नाष्टाणां हन्ता (१)

किम् । अत्र । भद्रम् । तत् । नौ । सह । विराडिति वि-राट् । असि । सपत्नहेति सपत्न-हा ।
सम्राडिति सम-राट् । असि । आतृव्यहेति आतृव्य-हा । स्वराडिति स्व-राट् । असि ।
अभिमातिहेत्यभिमाति-हा । विश्वाराडिति विश्व-राट् ।
असि । विश्वासाम् । नाष्टाणाम् । हन्ता (१) ।

यजमानस्याधस्तात् पदपांसूनुदपति—‘ अववाढः ’ इति ॥ यजमानस्य पादयोरधस्तात्
बाढो बद्धः वल्गाः अस्तु । बाह प्रयत्ने । “ क्षुब्धस्यान्तं ” (पा ७.२.१८) इत्यत्र निपातितः ।
“ गतिरन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उपरवान् क्रमेणावमृशतोऽध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात् संतृण्णाः । “ तस्मात् संतृण्णाः अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् । बहिरसंभिन्नाः^१ । “ न संभिनत्ति तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवाध्वर्युरवमृशति उत्तरं यजमानः । अथ यजमानः पृच्छति—‘ अध्वर्यो, किमत्र ’ इति ॥ इतर आह—‘ भद्रम् ’ इति । ‘ भद्रं भजनीयं कल्याणम् । भदि कल्याणे । रन्प्रत्ययः (उ १९६), उपधालोपश्च । यजमान आह—‘ तन्नौ सह ’ इति । ‘ तद् भद्रम् आवयोः ’ सह एवास्तु ।
अथाध्वर्युः पृच्छति—‘ यजमान, किमत्र ’ इति । ‘ भद्रम् ’ इत्यादि यथायथम् । एवं सर्वत्र ॥

वपामि यं नः समानो यमसमानो निषस्वानेत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवासौ
तौ धृष्टं निखनतस्तप्तेवोद्वपति ” (तैसं ६.२.११) इति ॥ चतुर्णामुपरवाणामधस्तादेकीकरणं विधत्ते—
“ सं तृणन्ति तस्मात् संतृण्णा अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति । प्राणापानचक्षुःश्रोत्राङ्गः
सर्वेऽपि शरीरस्याभ्यन्तरे हृद्येकीभूय वर्तन्ते ॥ ‘ उपरि चतुर्णां पृथक्करणं विधत्ते—“ न सं भिनत्ति
तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति ॥ संभेद एकीभावस्तं न कुर्यात् । प्राणाश्च बहिः
स्वस्वगोलकेषु तिष्ठन्तो नैकीभवन्ति ॥

किमत्रेति ॥ कल्पः—“ दक्षिणपूर्वं यजमानोऽवमृशति । ‘ उत्तरापरमध्वर्युः । अथ यजमानः
पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति । भद्रमितीतरः^२ प्रत्याह । तन्नौ सहेत्युक्त्वा ” (आपश्रौ ११.१२.३-४) इति ॥
‘ अध्वर्यो ’ इत्यध्याह्रियते । ‘ अत्र उपरवेष्मदुपयुक्तं किम् अस्तीति प्रश्नः । ‘ भद्रं सोमाभिषवद्वारेण
भजनीयं सर्वमस्तीत्युत्तरम् । ‘ तद् भद्रमावयोः ’ सह ‘ भवेदिति यजमानोक्तिः ॥

विराडसीति ॥ कल्पः—“ अथैनानमिमृशति विराडसि सपत्नहा सम्राडसि आतृव्यहा
स्वराडस्याभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाष्टाणां हन्तेति ” (बौश्रौ ६.२८) इति । दक्षिणपूर्वमुपक्रम्य

३. सै-बहिरसंतृण्णाः ।

६. आ.ना.हा-तदुपरि । ७. क-दक्षिणं पूर्वम् । ८. क-उत्तरमपरमध्वर्युः । ९. क-भद्रमित्य-
ध्वर्युः । १०. वं.म.२-वर्तत्विति ।

रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो वलगहनोऽव नयामि वैष्णवान्
यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयाराती रक्षोहणो वलगहनोऽव स्तृणामि
णवान् रक्षोहणो वलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवान्

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वलग-हनः । प्रेति । उक्षामि । वैष्णवान् ।

१ रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वलग-हनः । अवेति । नयामि । वैष्णवान् । यवः । असि ।

यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय । अरातीः । रक्षोहण इति रक्षः-हनः ।

वलगहन इति वलग-हनः । अवेति । स्तृणामि । वैष्णवान् । रक्षोहण इति रक्षः-हनः ।

वलगहन इति वलग-हनः । अभीति । जुहोमि । वैष्णवान् ।

उपरवानभिमृशति सर्वानेवानुपूर्व—‘ विराट् ’ इति । विविधं राजतीति ‘ विसाट् ॥

३० ‘ सत्सूद्विष ’ (पा ३.२.६१) इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

सपत्नाः शत्रवः तेषां हन्ता । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ३.२.८८) इति क्तिप् । यस्मात् त्वं

विविधं दीप्यसे तस्मात् ‘ सपत्नहा । “ संगतं दीप्यत ” इति ‘ सम्राट् । “ मो राज्ञि समः कौ ”

(पा ८.३.२५) इति मस्य मः । यस्मादेवं तस्मात् त्वं ‘ भ्रातृव्यहा । भ्रातृव्याः सपत्नाः ।

“ व्यन् सपत्ने ” (पा ४.१.१४५) इति व्यन्प्रत्ययः । तेषां हन्ता । बाह्याभ्यन्तरभेदेन

३५ नित्यानित्यभेदेन वा शत्रूणां पृथगभिधानम् । स्वायत्तं दीप्यस इति ‘ स्वराट् । यस्मादेवं तस्मात्

त्वम् ‘ अभिमातिहा । अभिमातिः पाप्मा । मन्यतेः क्तिनि (पा ३.३.९६) नित्यमप्यनुनासिकलोपं

बाधित्वा व्यत्ययेन “ अनुनासिकस्य क्लृलोः ” (पा ६.४.१५) इति दीर्घत्वम् । ततः

“ अनुदात्तोपदेशः ” (पा ६.४.३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्या हन्ता । महाबलेन

हि पाप्मा निहन्तुं शक्यते । विश्वेषु लोकेषु राजतीति ‘ विश्वाराट् । “ विश्वस्य वसुराटोः ”

३० (पा ६.३.१२८) इति दीर्घः । यस्मादेवं तस्मात् ‘ विश्वासां ‘ नाष्ट्राणां नाशयितृणां दैवादि-

प्रवृत्तीनां ‘ हन्ता नाशयिता त्वमसि । नशेर्ष्यन्ताद् “ दादिभ्यश्छन्दसि ” (उ ६.१.९) इति

प्रदक्षिणक्रमेण चतुर्षु चत्वारो मन्त्राः । विविधं राजते, सम्यक् राजते, स्वयमेव राजते, विश्वेषु राजत इति

विराडादयः । विरुद्धा इत्येवमप्युक्तिः शत्रुः । “ ततो बाह्यो विरुद्धजातिः ” । ततोऽपि बाह्यो ग्राम-

सीमादौ विवदमानोऽन्यगोत्रजः । ततोऽपि बाह्याः परराष्ट्रसेनाः सर्वनाशहेतवः । एतच्चतुष्टयं सपत्नादिशब्दै-

३५ र्विवक्षितम् ॥

रक्षोहण इति ॥ कल्पः—“ अथैनानग्निः प्रोक्षति रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति

सर्वानेवानुपूर्वम् । अथैतेष्वपोऽवनयति रक्षोहणो वलगहनोऽव नयामि वैष्णवानिति १३ सर्वेष्वेवानुपूर्वम् ।

अथैतेषु यवान् प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति सर्वेष्वेवानुपूर्वम् । अथैनान् बर्हिषाऽव-

४-४. ति-संवीप्यते ।

उपरवाः]

रक्षोहणौ वलगहनावुप दधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वलगहनौ पर्युहामि वैष्णवी रक्षोहणौ
वलगहनौ परि स्तृणामि वैष्णवी रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी

रक्षोहणाविति रक्षः—हनौ । वलगहनाविति वलग—हनौ । उपेति । दधामि । वैष्णवी इति ।
रक्षोहणाविति रक्षः—हनौ । वलगहनाविति वलग—हनौ । परीति । ऊहामि । वैष्णवी इति ।
रक्षोहणाविति रक्षः—हनौ । वलगहनाविति वलग—हनौ । परीति । स्तृणामि । वैष्णवी इति । ५
रक्षोहणाविति रक्षः—हनौ । वलगहनाविति वलग—हनौ । वैष्णवी इति ।

अन्प्रत्ययः । “ तितुव्रतथ ” (पा ७.२.९) इति इट्प्रतिषेधः । णिलोपे (पा ६.४.५१),
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१७४) व्रन उदात्तत्वम् । “ व्रश्च ” (पा ८.२.३६) इत्यादिना
षत्वम् ॥

उपरवान् प्रोक्षति—‘ रक्षोहणः ’ इति ॥ युष्मान् प्रोक्षामि इति संबन्धः ॥

१०

उपरवेष्पपोऽवनयति—‘ रक्षोहणः ’ इति । एवंविधान् युष्मान् अधस्तादपः अव नयामि
प्रापयामि अद्भिः संयोजयामि । अवनयतिस्वभावादद्भिरेव गम्यते । नयतेश्च द्विकर्मकत्वात्
(द्र. पाभा १.४.५१) युष्मानपोऽवनयामीति भवति, युष्मास्वपोऽवनयामीति यावत् । यथा—
‘ अजां नयति ग्रामम् ’ इति । “ तस्मादाद्री अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति
ब्राह्मणम् ॥

१५

तेषु यवान् प्रस्कन्दयति—‘ यवोऽसि ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.३.१) ।

“ प्राणेष्वेवोर्जं दधाति ” (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् ॥

उपरवान् बर्हिषावस्तृणाति—‘ रक्षोहणः ’ इति ॥ युष्मान् अव स्तृणामि इति अध-
स्तात् छादयामीत्यर्थः । शिष्टे स्पष्टम् । “ तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११)
इति ब्राह्मणम् ॥

२०

स्तृणाति रक्षोहणो वलगहनोऽव स्तृणामि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम् । अथैनान् हिरण्यमन्तर्धाय सुवा-
हुत्याभिजुहोति रक्षोहणो वलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम् ” (बौध्रौ ६.२.८) इति ॥
‘ किमत्र ’ इत्यादिमन्त्रा उपेक्षिताः ॥ प्रोक्षणशेषस्य “ जलस्योपरवेष्पवनयनं विधत्ते—“ अपोऽव नयति
तस्मादाद्री अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति । मुखनासिकाचक्षुरादिगोलकेषु द्रवदर्शनात्
प्राणानामार्द्रत्वम् ॥ अवनीते जले यवप्रक्षेपे विधत्ते—“ यवमतीरव नयस्युर्वै यवः प्राणा उपरवाः
प्राणेष्वेवोर्जं दधाति ” (तैसं ६.२.११) इति । या अपोऽवनयति ता यवयुक्ताः कुर्यादिति योजना ॥
उपरवेषु दर्शप्रक्षेपणं विधत्ते—“ बर्हिषाव स्तृणाति तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११)
इति । अक्षिपृक्षमनासिकादिषु लोमदर्शनाल्लोमशात्वम् ॥ होमं विधत्ते—“ आङ्घ्रेन व्याघ्रायति तेजो वा
आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति ” (तैसं ६.२.११) इति ॥

२५

१४. आ.ना—जलस्योपरवेधोऽव; क—जलस्योपरवेष्पव ।

३०

बृहन्नसि बृहद्ग्रावा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २ ॥

[हन्तेन्द्राय द्वे च]

बृहन् । असि । बृहद्ग्रावेति बृहत्-ग्रावा । बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ॥ २ ॥

[मैसं १-२-१०-११; कासं २-११; कपिसं २-५; वासं ५-२२-२५]

१५ हिरण्यमन्तर्धाय सुवाहुत्या उपरवानभिजुहोति—‘रक्षोहणः’ इति ॥ युष्मान्^१अभि^२जुहोमि इति युष्मानाज्येन व्याघारयामीति । “प्राणेष्वेव तेजो दधाति” (तैसं ६-२-११) इति ब्राह्मणम् ॥

अधिषवणफलके उपदधाति—‘रक्षोहणौ’ इति ॥ एवंगुणे युवाम्^३उप^४दधामि इति ।^५वैष्णवी वैष्णव्यौ । “वा छन्दसि” (पा. ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । “हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे” (तैसं ६-२-११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२० अधिषवणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति—‘रक्षोहणौ’ इति ॥ युवां^६पर्यूहामि इति पुरीषेण परितः पूरयित्वा द्रढयामीति । “उपसर्गादस्यत्यूहोर्वावचनम्” (पा. १-३-२९ वा ३) इति परस्मैपदम् ॥

एते बर्हिषा परिस्तृणाति—‘रक्षोहणौ’ इति ॥ युवां^७परिस्तृणामीति ॥

एते अभिमृशति—‘रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी’ इति ॥

२५ फलके ग्राव्णोद्वादयति—‘बृहन्’ इति ॥ हे ग्रावन्, ^८बृहन् महान्^९असि वीर्येण । शतृवद्भावात् (पा. ३-२-१२५) “उगिदचम्” (पा. ७-१-७०) इति नुम् । न परं वीर्येण, अपि तु शरीरेणापि बृहन्नसीत्याह—^{१०}बृहद्ग्रावा महापाषाणः, अवयवभूता ग्रावाणोऽपि गृह्यन्ते । यद्वा—गृणन्तीति ग्रावाणः शब्दकारिणोऽवयवाः, बृहन्तो ग्रावाणो यस्य । गृ निगरणे । कनिप् (पा. ३-२-७५) । आडागमः । यस्मादेवं तस्मादिन्द्राय^{११}बृहतीं^{१२}वाचं^{१३}वद । यथेन्द्र इमां वाचं

२० रक्षोहणाविति ॥ कल्पः—“अथास्थैते फलके दीर्घसोमे संतृण्णे भवतोऽसंतृण्णे एकाहे । ते^{१४}संसृष्टे उपदधाति रक्षोहणौ वलगहनौ^{१५}उप दधामि वैष्णवीति । अथैने शङ्कुभिः परिणिहन्ति द्वाभ्यां^{१६}पुरस्ताद्द्वाभ्यां पश्चाद्द्वाभ्यामभितोऽनवसर्पणाय । प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति रक्षोहणौ वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवीति । अथैने बर्हिषा परिस्तृणाति रक्षोहणौ वलगहनौ परिस्तृणामि वैष्णवीति । अथैने अभिमृशति रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवीति” (बौश्रौ ६-२८) इति । फलकविशेषविवक्षया रक्षोहणाविति पुंलिङ्गनिर्देशः । हनूवेन ब्राह्मणे निरूप्यमाणत्वात् वैष्णवी^{१७}इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥

बृहन्नसीति ॥ कल्पः—“^{१८}अथैतच्चर्म फलकयोः^{१९}प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति^{२०}यज्ञ प्रतितिष्ठेति^{२१}वा तूष्णीं वा । तिरश्चर्मफलके ग्राव्णोद्वादयति । बृहन्नसि बृहद्ग्रावा बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति” (बौश्रौ ६-२८-२९) इति ॥ उद्वादयति पाषाणेन फलके शब्दं जनयेत् । हे पाषाण, त्वं वीर्येण^{२२}बृहन् महान्^{२३}असि । किंच बृहन्तोऽवयवभूता ग्रावाणो यस्य स च त्वं^{२४}बृहद्ग्रावा असि । इन्द्रार्थमिन्द्रो यथा

३० १५ आ.ना.हा-संसृष्टे; म२-संहृष्टे । १६. तं-वैष्णव्यौ । १७-१७. आ.इ.क.पा-अथैने चर्म-फलकयोः । १८-१८. आ.क-यज्ञं प्रतिष्ठेति; तं.ना.म२-यज्ञं प्रतितिष्ठतीति ।

उपरवाः]

श्रुत्वा आगच्छति । शतृवद्भावात् (पा ३.२.१.२५) “ उगितश्च ” (पा ४.१.६) इति डीप ।
 “ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ” (पा ६.१.१.७३ वा १) इति नद्या उदात्तत्वम् । “ शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यद्विधानं प्राणा उपरवा हन् अधिपवणे जिह्वा चर्म प्रावाणो दन्ताः ” (तैसं
 ६.२.११) इत्यादि ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति—शिरःस्थानीये हविर्धाने प्राणस्थानीयेषूपरवेषु
 हन्स्थानीयाभ्यामधिपवणफलकाभ्यां परिगृहीते जिह्वास्थानीये चर्मणि दन्तस्थानीयैः प्रावभिः
 खादनस्थानीयमभिपवं कृत्वा मुखस्थानीये आहवनीये हुत्वा प्रत्यग्गत्वा उदरस्थानीये सदसि
 भक्षयन्तीति । “ यो वै विराजो यज्ञमुखे ” (तैसं ६.२.११) इत्यादि च ॥

॥ इति तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

शृणोति तथा बृहतीम् उच्चध्वनिमस्मद्यज्ञविषयां वाचं वद । त एते मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ फलकयोरत्यन्त-
 संश्लेषं निषेधति—“ हन् वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे न सं नृण्यसंनृणे हि हन् ” (तैसं ६.२.११) इति । १०
 हन् “मुखस्याऽऽधारफलके सोमाभिषवाधारफलके” । संतर्दनं रज्जुबन्धनादिना हृदसंश्लेषः, तमत्र न
 कुर्यात् ॥ तत् द्विरात्रादौ प्रसङ्गाद्विधत्ते—“ अथो खलु दीर्घसोमे संतृष्टे धृत्यै ” (तैसं ६.२.११) इति ।
 आवृत्तत्वात् सोमस्य दीर्घत्वम् । अभिषवबाहुल्यात् द्वावर्थं तत्र संतर्दनम् ॥ अथ रूपकेणोपरवान्
 प्रशंसन् प्रसङ्गात् सन्निमित्तं सदसि सोमभक्षणं विधत्ते—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं प्राणा उपरवा
 हन् अधिपवणे जिह्वा चर्म प्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिदरः सद्यो यदा खलु वै जिह्वया
 दस्त्वधि खादत्यथ मुखं गच्छति, यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति, तस्माद्विधाने चर्मश्च प्रावभिरभि-
 पुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” (तैसं ६.२.११) इति । अत्राभिषवहोमौ
 विधेयस्य भक्षणस्य निमित्तम् ॥ पुनरप्युपरवस्तुत्यै प्रकारान्तरेण रूपकं परिकल्प्य तद्वदनं प्रशंसति—
 “ यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेद दुह एवैनामियं वै विराट् तस्यै त्वक्चर्माधोऽधिपवणे स्तना उपरवा
 प्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति सोमः पयो य एवं वेद दुह एवैनाम् ” (तैसं ६.२.११) इति । २०
 अग्निष्टोमे द्वादशसु स्तोत्रेषु विद्यमाना ऋच आर्क्ष्यमानाः सत्यो नवतिः संपद्यन्ते । तत्र नवसु दशकेषु
 प्रत्येकं विराट्छन्दोऽक्षरसंख्याऽस्तीत्यर्थं यज्ञो विराडित्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमकाण्डस्य प्रथमानुवाके
 समागतायते—“ विराजमभि संपद्यते ” (तैसं ७.१.१) इति । सोऽयं यज्ञरूपो विराडत्र कामधेनुत्वेन
 निरूप्यते । इयं च महावेदिरेव विराडाख्या धेनुस्तस्या धेनोर्या त्वक् तद्विदमास्तृतं चर्म । ऊधं आपीनभारः
 तद्वत् फलकद्वयम् । एवमन्यद्योज्यम् । परेषुः कर्तव्यस्य यज्ञस्यायं कल्पः प्रारम्भोऽन्तःपातित्वात् मुखं,
 तस्मिन् मुखे विराजो धेनोर्दोहनप्रकारं यो वेद स एनां कामधेनुं सर्वथा दुग्धे । “ य एवं वेद दुह एवैनाम् ”
 इति पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । सेयमुपरवप्रशंसति केचित् । स्वतन्त्रोपास्तिविधिरित्यन्ये । यथा सप्तम-
 काण्डप्रतेऽधमेधप्रकरणे—“ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ” (तैसं ७.५.२५) इति स्वतन्त्रोपास्तिराग्नान्ता
 तद्वत् । तस्याश्च स्वातन्त्र्यं बृहदारण्यकस्याऽऽदौ (बृउ १.१) विस्पष्टम् । एतादृशानां वाक्यानां कर्मप्रकरणा-
 दुरक्षेपे उत्तरमीमांसायां गुणोपसंहारपादे मनश्चिदाद्यधिकरणे निर्णीतः (ब्रसू ३.३.४४-५२) । तस्मादुरक्षेपे
 स्वातन्त्र्यम्, अनुरक्षेपे तु स्तुतिर्वैतोपरत्ववाक्याङ्गत्वम्, इत्याकारद्वयमभ्युपेयम् । अवैष्टेश्चानुमास्यानां च
 राजसूयान्तःप्रयोगबहिःप्रयोगौ यथा तद्वदेतद्वद्व्ययम् ॥

११. क. त. म. २—मुखस्याधरोत्तरफलके । २०. म. २—वाधारं तत्फलके । २१. आ. ना. हा—
 यज्ञः । २२. आ. ना. हा—गुणोपसंहारे । २३. इ. उ.—राजसूयान्तःप्रयोगे बहिःप्रयोगश्च; ना. हा—राजसूयान्तः-
 प्रयोगः बहिःप्रयोगः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ खनेदुपरवान् रक्ष इदं तन्मृदमुद्रपेत् ।
गाय तत्रावबाधेत किं स्वामी पृच्छतीतरः ॥ १ ॥
भद्रमित्याह तन्नावित्याह स्वामीतरं प्रति ।
विराट् चतुर्भिः संस्पर्शो रक्षःपञ्चस्फुटक्रिया ॥ २ ॥
रक्षोऽधिषवणाक्ये तु फलके स्थापयेत्तथा ।
पर्युष्ट^{२४} परितः स्तृत्वा मन्त्रयेच्च बृहन्निति ॥
उपांशुसवनादमानं^{२५} सादयेद्विंशतिर्मता ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

१० भद्रं तन्नौ सहेत्येतत् कस्मिन् स्वामिनि युज्यते ।
द्वित्वश्रुत्या भवेदेतदध्वर्युयजमानयोः ॥ ” (जैम्या ३.८.२२) इति ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्ताच्चतसृध्वान्नेद्यादिविधुः^{२६}
चत्वार उपरवनामका गता बाहुमात्रखाता अधोभागे परस्परमिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्र-
व्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन् स्वहस्तं
१५ प्रसार्याधस्ताद्यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमानः ‘ किमत्र ’ इत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च
‘ भद्रम् ’ इत्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यजमानः ‘ तन्नौ सह ’ इत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकीयत्वेन
स्वीकरोति । तस्मात् यजमानस्यैतदिति चेत् । मैवम् । ‘ नौ ’ इत्यनेन द्विवचनेन ‘ सह ’ इत्यनेन चोभय-
गामितयैव स्वीकारात् ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

२० “ संतृचे दीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विकृतावुत ।
दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनम्^{२७} ॥
सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः ।
दैर्घ्युक्तेऽन्यसंस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ॥ ”

(जैम्या ३.३.३९-४०) इति ॥

२५ ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ दीर्घसोमे संतृचे घृत्यै^{२८} ” (तैसं ६.२.११) इति । सोमयागविशेषो
दीर्घसोमः । तस्मिन् सोमाभिषवाधारयोरधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यविद्योगेन शैथिल्यं
मा भूदिति^{२९} इदसंश्लेषः संतर्दनम् । तदेतत् प्रकरणबलात् प्रकृतौ विनिविशते । न च तत्र दीर्घसोमत्वानुप-
पत्तिः । दीर्घस्य सोमः इत्येवं^{३०} दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः—‘ षष्ठीसमासात्
कर्मधारयो बलीयान् ’ इति वक्ष्यते* । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मो न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृ-
३० तिभूतस्य सोमस्येष्टिपक्षपेक्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेत् । न । सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दवैयर्थ्यात् । न
हि इष्टिपक्षपेक्षया ह्रस्वः कश्चित् सोमोऽस्ति, यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत । तस्मात् प्रकृतिरूपं
ह्रस्वसोमं व्यावर्तयितुमयं दीर्घशब्दः । विकृतिषूक्त्यादिषु^{३१} दीर्घत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं

२४. इ.उ.पा-पर्युक्त्यः । २५. क-‘सदनादमानम् । २६. आ-‘न्यादिविधुः । २७. तं.म.२-
दर्शनम् । २८. इ.उ.ना.पा.हा-‘ घृत्यै ’ नास्ति । २९. आ-इष्टसंश्लेषः । ३०. आ-दीर्घत्वस्य; इ.उ.
३१. ना.पा.भा.हा-दीर्घस्य । * [द. जैम्या ६.१.१८, शाबरभाष्य-जैसू ६.१.५१-५२] ।

उपरवाः]

बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः । प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनबाधश्च साक्षात् श्रूयते—
“ हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संतृणस्यसंतृण्ये हि हनू ” (तैसं ६.२.११) इति । तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः ।

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम् —

“ आख्यावचोवषट्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

५

किं वाऽभिषवहोमौ च तत्राद्योऽस्तूक्तया दिशा ॥

हविर्धानेऽभिषुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू ययेतरे ॥ ” (जैम्या ३.५.१८-१९) इति ॥

३१-“ प्रेतु होतुश्चमसः ” (शाखा ४.२.१.२९) इत्यत्र^{३१} समाख्या भक्षहेतुः; हारियोजनवाक्यं;

‘ वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः ’ इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वान् त्रय एव भक्षहेतवः^{३२} इति चेत् । मैवम् । “ हवि- १०
र्धाने चर्महवि प्रावभिः अभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” (तैसं ६.२.११)
इति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डपेऽभिषवः, उत्तरवेद्यां होमः, सदसि भक्षणम् ।
तत्राभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्रासयोरविधेयतया^{३३} तौ निमित्तत्वेनानृच भक्षणं विधीयते तस्मात् समाख्यादि-
वत् एतयोरपि हेतुत्वमस्ति ।

३४-“ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे ” चिन्तितम्—

१५

“ अभिषुरय ततो हुत्वा स्वादेदेकैकहेतुतां^{३४} ।

संहत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्निमः ॥

होमाभिषवकर्ताऽत्र भक्षाङ्गत्वेन चोद्यते ।

निमित्तताऽऽर्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतम् ॥ ”

(जैम्या ६.४.१०-११) इति ॥

२०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ हविर्धाने चर्महवि प्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” (तैसं ६.२.११) इति । तत्राभिषवहोमयोरैकैक एव भक्षहेतुः । साहित्यस्याविधेय-
त्वात् । अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते । तत्र साहित्यविधौ वाक्यं भिद्यते । अभिषवहोमौ भक्षहेतू ।
तौ च साहित्यावित्येवं तद्भेदः । तस्मात् साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति
प्राप्ते श्रूमः—नात्र निमित्तमुपन्यस्यते, किंतु होमाभिषवयोः कर्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते । २५
तथा सत्यभिषवहोमयोर्यच्च निमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यमेददोषाभावात् साहित्यं प्रतीयमानं
विवक्षितमिति^{३५} साहित्ययोरेव तयोर्निमित्तत्वम् ॥^{३६} अत्र सर्वेषां^{३७} यजुष्वात् नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

३१-३१. इ.उ.ना.पा.हा-होतुरित्यत्र । ३२. आ.ना.हा-‘ भक्षहेतवः ’ नास्ति । ३३. आ. ३०
इ.क.ना.पा.म२.हा-अभिषेयतया । ३४-३४. इ.उ-षष्ठस्य चतुर्थे । ३५. क.ना.पा-हेतुना । ३६. तं.म२.
मै१-संहतयोरिव । ३७. इ.उ.तं.पा.भा.म२.मै१.हा-तत्र । ३८. तं.म२.मै१-यजुषांम् ।
तैसं २५.

विभूरसि प्रवाहणो*

विभूरिति वि-भूः । असि । प्रवाहण इति प्र-वाहनः ।

अथ धिष्ण्यनिवपनमन्त्राः । “ चात्वालाद्धिष्णियानुप वपति ” (तैसं ६.३.१) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राग्नीध्रीयादयोऽष्टौ न्युप्यन्ते । आहवनीयादयोऽष्टावनुदिश्यन्ते । “ न्यन्ये धिष्ण्या ५ उप्यन्ते नान्ये ” (तैसं ६.३.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

तत्राग्नीध्रीयं निवपति । चात्वालात् पुरीषं सिकता इति गृहीत्वा परिमण्डलं धिष्ण्यं करोति—‘ विभूः ’ इति ॥ ‘ रौद्रेणानीकेन ’ इत्यादि सर्वत्रानुषज्यते । आधेयान्निधर्मा आधारेषूप-
चर्यन्ते । विविधं भवितासीति विभूः । “ आग्नीध्रात् धिष्णियान् विहरति ” (तैसं ६.३.१)
इति सर्वधिष्णिययोनित्वात् विभूरित्युच्यते । “ भुवः संज्ञान्तरयोः ” (पा ३.२.१७९) इति
१० किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यत एवविधोऽसि तस्मात् प्रवाहणः त्वं
प्रकर्षेण हविषां वाहयितां स्वात्मनान्यैश्च धिष्ण्याधारेभिः । वहतेर्ष्यन्ताद्बहुल्वचनात् कर्तरि
करणे वा ल्युट् (पा ३.३.११३, ११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
“ लिति ” (पा ६.१.१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । “ कृत्यचः ” (पा ८.४.२९)
इति णत्वम् । यद्वा—बाह्व प्रयत्ने । तस्मात् ल्युट् (पा ३.३.११३) । यज्ञार्थं प्रकर्षेण व्याप्रियमाण
१५ इति यावत् । रौद्रेण क्रूरेण अनीकेन सैन्येन । रौद्रमिव रौद्रम् । यथा रौद्रगणः क्रूरो भवति
एवमन्यदपि यत्क्रूरं तद्रौद्रम् । “ संज्ञायां च ” (पा ५.३.९७) इत्युत्पन्नस्य कनः देवपथादित्वात्
लृप् (पा ५.३.१००) । “ संज्ञायामुपमानम् ” (पा ६.१.२०४) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
“ *स्फिगन्तस्योपमेयनामधेयस्य ” (फि ३९) इति वा । हे अग्ने, अग्न्याधार मां पाहि रक्ष ।
पिपृहि पूरय च मां कामैः । पृ पालनपूरणयोः अनुदात्त उदात्त जुहोत्यादिकः ।
२० “ अर्तिपिपत्योश्च ” (पा ७.४.७७) इत्यभ्यासस्य इत्वम् । यद्वा—पिपृहि तृप्य अस्मासु सानुग्रहो
भव । पृ प्रीतौ सौवादिकः उदात्तत्वात् । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः
श्लुः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्य इत्वम् । मा च मा हिंसीः । अत्र
“ चादिलोपे विभाषा ” (पा ८.१.६३) इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते, अपदात्
परत्वाद्वितीया न निहन्यते, तृतीया तु निहन्यत एव ॥

२५ द्वितीयेऽनुवाके हविर्धानगतोपरवनिर्माणमुक्तम् । अथावशिष्टेष्वग्नीध्रीयसदःप्रभृतिस्थानेषु
धिष्ण्यास्तृतीयेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते ।

१. मै-सर्वधिष्ण्यादित्वात् । २-२.तं.त्रि.पं-रुद्र इव रौद्राः । * [फिदसूत्रपाठे ‘ लुबन्तस्यो-
पमेयनामधेयस्य ’ इति सूत्रम् । द्र. सिक्को—‘ स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लृपः प्राचां संज्ञा । ’] ।
३. तं.ति.त्रि-त्रायस्व ।

धिष्णिष्याः]

बहिरसि हव्यवाहनः* श्वात्रोऽसि प्रचेताम्*

बहिः । असि । हव्यवाहन इति हव्य-वाहनः । श्वात्रः । असि । प्रचेता इति प्र-चेताः ।

होतृधिष्ण्यं निवपति—‘ बहिरसि ’ इति । ‘ बहतिरावाहने वर्तते । “ बहिश्चिं ” (उ ५.००) इत्यादिना निप्रत्ययः । तत्र “ हि निदित्युच्यते ” । ‘ बहिः ’ ‘ असि ’ देवानामावाहकोऽसि आह्वातासीति यावत् । आहूय तस्यो हव्यानां हविषां वोढा प्रापयिता चासि । “ हव्यऽनन्तः पादम् ” (पा ३.२.६६) इति व्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६.२.१३९) ॥

मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निवपति—‘ श्वात्रोऽसि ’ इति ॥ आशुशब्दस्य पूर्वपरवर्णविपर्ययः । आशु त्राता ‘ श्वात्रः । मित्रमेव तथा करोति । “ आतोऽनुपसर्गे कः ” (पा ३.२.३) इति कः । “ क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्वात् । यथादिस्वरणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४), यद्वा—*आशु सर्वदा ‘ अतति ’* गच्छतीति श्वात्रः । मित्रमेव तथा करोति । सर्वथा व्युत्पत्त्यनवधारणात्रावगृह्यते । अतः सातव्यगमने । “ दादित्यश्छन्दसि ” (उ ६.१९) इति तन्प्रत्ययः । “ त्रिचक्रादीनामन्तः ” (पा ६.२.१९९ वा १) इत्यन्तोदात्तत्वम् । “ तितुत्र ” (पा ७.२.९) इतीट्प्रतिषेधः । ‘ प्रकृष्टं चेतयतीति ’ प्रचेताः । चिती संज्ञाने । “ गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ” (द्र.उ ६.७६) इति तस्मादनुप्रत्ययः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रचेताः वरुणः । एवं मित्रावरुणसंवन्धिनो मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं ताभ्यामभेदेन स्तूयते ॥

विभूरिति ॥ कल्पः—“ ‘ आग्नीध्रं धृत्वा ’ स्फयेनोद्धत्यावोक्ष्य चात्वाल्पुरीधं सिकता इति निर्वपति विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानीकेन पाहि माने पिष्टुहि मा मा मा हिःसीरिति । तं परिमण्डलं धिष्णिष्यं करोति । अथैनं सिकताभिराभ्राशितं करोति । अथान्तःसदसि धिष्णिष्यान्निवपति होतुः प्रथमं बहिरसि हव्यवाहन इति । श्वात्रोऽसि प्रचेता इति दक्षिणतो मैत्रावरुणस्य । तयोऽसि विश्ववेदा इत्युत्तरतो ब्राह्मणाच्छेदिनः । उशिगसि कविरित्युत्तरतः पोतुः । अरूधारिरसि बम्भारिरित्युत्तरतो नेष्टुः । अवस्युरसि दुवस्वानित्युत्तरतोऽच्छावाकस्य । अथ दक्षिणे वेद्यन्ते मार्जालीयं निवपति शुन्ध्यूरसि मार्जालीय इति । सर्वेष्वेव रौद्रमनुवर्तयति । ... । अथाष्टावनुदिशति । सम्राडसि कृशानुरित्याहवनीयमुपतिष्ठते । परिषद्योऽसि पवमान इत्यास्तावम् । प्रतक्कासि नभस्वानिति चात्वालम् । असंसृष्टोऽसि हव्यसूद् इति पशुश्रपणम् । अथ सदसो द्वारि तिष्ठन्नौदुम्बरीमुपतिष्ठत ऋतधामाऽसि सुवर्ज्योतिरिति । ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामेति ब्रह्म-सदनम् । अथात्रैव तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽजोस्येकपादिति । अहिरसि बुध्निय इति यं प्रहास्यन्तो भवन्ति । (औश्रौ ६.२९) इति ॥ अत्र ‘ रौद्रेण ’ इति वाक्यं सर्वमन्त्रशेषत्वादान्ते समाम्नायते आभ्राशितं समन्ताद्यथा न अद्ध्यति तथा करोति शुभ्रं वा करोति । हे आग्नीध्रीय, त्वत्तोऽन्यधिष्णिष्यं विहरस्व” । ‘ विभूः ’ ‘ असि ’ त्रिविधं भवसि । हविषां प्रवाहयितृत्वात् ‘ प्रवहणः ’ असि । हे होत्राय, त्वं यः ‘ बह्निः ’

४. त्रि-बहतिराह्वाने । ५-५. तं-बहिरित्युच्यते; त्रि-ह निदित्युच्यते । [द्र.सीरदेव-परिभाषा इति ५.४—“ क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च ” ।] * * [द्र. निरुक्त ५.३—“ आशु अतनं भवति ” ।] । ६. त्रि-मै-‘ अतति ’ नास्ति । ७. मै-प्रकृष्टः ।

१-१. आ-आग्नीध्रीयं गत्वा; इ.उ-आग्नीध्रं गत्वा; तं-आग्नीध्रश्रुत्या; म२-आग्नीध्रं धृत्वा
२-२. क-त्वन्तोऽन्यधिष्णिष्यविहरणान् ।

तुथोऽसि विश्ववेदा* उशिगसि कवि*

तुथः । असि । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः । उशिक् । असि । कविः ।

ब्राह्मणाच्छंसिनो धिष्ण्यं निवपति—‘तुथोऽसि’ इति ॥ ‘तुथः नामाग्निः दक्षिणा-
विभागकृत् । “तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति” (तैसं ६.६.१) इति
५ ब्राह्मणे तुथः प्रसिद्धः । स एव त्वम् ‘असि’ इति स्तूयते विभागसामर्थ्यं प्रकटयितुम् । अयमपि
हि “ब्राह्मणानि विभज्य” शंसति । तु इति सौत्रो धातुः (पा ७.३.९५) वृद्धिकर्मा ।
“पातृदि” (उ १.७.२) इत्यादिना पिबत्यादिभ्यो विधीयमानः थक्प्रत्ययो बहुल्वचना-
दस्मादपि भवति । महानित्यर्थः । यद्वा—स्तौतेः थक्याद्यवर्णलोपः । यथोक्तम्—“द्वौ चापरौ
वर्णविकारनाशौ” (द्र. काशिका पा ६.३.१०९) इति । स्तुत्य इत्यर्थः । विश्वं वेत्ति विन्दतीति
१० वा ‘विश्ववेदाः । “गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” (उ ६.७.६) इति कारकपूर्वादसुन्-
प्रत्ययः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरग्रहणस्य बहुव्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात् “बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्”
(पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सर्वधनो वा ॥

पोतुर्धिष्ण्यं निवपति—‘उशिगसि’ इति ॥ पोतारौ देवकवी । यथा—“मन्द्रा पोतारा
कवी प्रचेतसा” (तैब्रा ३.६.२) इति । अतोऽस्यापि तद्रूपेण स्तुतिः । ‘उशिक् कमनीयः
१५ स्पृहणीयः । वशः कान्तौ । “वशः किञ्च” (उ २.३.९) इति इजिप्रत्ययः । ‘कविः क्रान्तदर्शनः
सूक्तिमार्गाणां द्रष्टा । कु शब्दे’ । “अच इः” (उ ५.८.८) इतीप्रत्ययः ॥

नेष्टुर्धिष्ण्यं निवपति—‘अङ्घारिः’ इति ॥ द्वावेतावग्रिर्विशेषौ । यथा—“स्वान्
भ्राजाङ्घारे बम्भारे” (तैसं १.२.७) इति । तावत् स्तूयते । अङ्घमानाः स्वमार्गप्रच्युता
अरयो यस्य सोऽङ्घारिः, अङ्घमानारिः ‘अङ्घारिः । शानचो लोपः । यद्वा—पचाद्यजन्तः
२० (पा ३.१.१३४) समस्यते । एवं बम्भ्रम्यमाणारिः ‘बम्भारिः । अमेर्यङ्लुगन्तात् पचाद्यच्
(पा २.४.७४; ३.१.१३४) । रेफमकारयोर्लोपः । विनष्टैश्वर्यतया व्याकुलत्वं बम्भ्रम्य-
माणत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । “अदुपदेशात्” (पा ६.१.
१८६) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्मिन् पक्षे वृषादिवात् (पा ६.१.२०३)

‘हव्यवाहनः तद्रूपः’ असि । हे मैत्रावरुणीय, ‘श्वात्रः’ मित्रः ‘प्रचेताः’ वरुणः तदुभयरूपः ‘असि ।
२५ हे ब्राह्मणाच्छंसिंसंबन्धिन्, “तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति” (तैसं ६.६.१) इत्या-
म्नातो विश्वाभिज्ञो यः ‘तुथः तद्रूपः’ असि । हे पोत्रीय, त्वम् ‘उशिक् कमनीयः’ ‘कविः विद्वानसि ।

८-८. तं.ति-ब्राह्मणान् विसृज्य; त्रि-ब्राह्मणान् विभज्य । ९. पं-शब्दने ।

३. इ.उ.ना.पा.भा.हा—श्वात्रोऽसि ।

चिणिष्याः]

रङ्गारिरसि वम्मारि*रवस्युरसि दुर्वस्वा*शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः*
सम्राडसि कृशानुः*

अङ्गारिः । असि । वम्मारिः । अवस्युः । अमि । दुर्वस्वान् । शुन्ध्युः । असि । मार्जालीयः ।

सम्राडिति सम्-राट् । अमि । कृशानुरिति कृश-अनुः ।

पूर्वपदस्याधुदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । यद्वा—वम्भ्रमदरिर्वम्मारिः इति शत्रन्तः (पा ३.२.१२४) ५
समस्यते । स च “अभ्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इति आधुदात्तः ॥

अच्छावाकस्य धिष्यं निवपति—‘अवस्युः’ इति ॥ वातविशेषवचनावेतौ । यथा—
“अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा । दुर्वस्वते त्वा वाताय स्वाहा” (तैआ ४.९) इति ।
तत्संबन्धित्वेनास्य स्तुतिः । अव रक्षणे । अवतेरसुन्प्रत्ययः (उ ६३८) । तदिच्छति सर्वेषामिति
“छन्दसि परेच्छायामपि” (काशिका, पाभा ३.१.८) इति क्यचि, “क्याच्छन्दसि” (पा ३.२. १७०) इत्युप्रत्ययः । *दुर्वस्यतिः परिचारकर्मा कण्डवादिः (पा ३.१.२७) । प्रातिपदिकत्वपक्षे
“तदस्यास्त्यस्मिन्” (पा ५.२.९४) इति मनुप् । परिचरणवान् सर्वैः “परिचर्य इत्यर्थः ।
वृषादिवादाधुदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । निपातो वायं द्रष्टव्यः ॥

मार्जालीयं निवपति—‘शुन्ध्युः’ इति ॥ शुन्ध्युः शोधयिता, पात्रप्रक्षालनस्थानत्वात् ।
“यजिंमनिशुन्धि” (उ ३.०७) इत्यादिना युच्प्रत्ययः । वर्णव्यत्ययेन दीर्घत्वम् । मृज्यन्ते ५१
पात्राणीति *मार्जालीयः । “स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः” (उ १२१) इत्यालीयच्-
प्रत्ययः । “उपोत्तमं रिति” (पा ६.१.२१७) इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । त्वयि कृतमार्जनानां
पात्राणां शोधयितासीत्यर्थः । एवमष्टौ न्युप्यन्ते ॥

अथाष्टावनुदिस्यन्तेऽनुक्रमेण संकीर्त्यन्ते उपतिष्ठमानेन । आहवनीयमुपतिष्ठते—‘सम्राट्’
इति । सम्यक् राजतीति *सम्राट् । “सस्मृद्विषं” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्तिप् । “मो २०
राजि समः कौ” (पा ८.३.२५) इति मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
कृशा अल्पा अनवः प्राणिनो यस्मिन् सः *कृशानुः । यस्मिन् सम्यक् राजति सर्वे प्राणिनः
स्वल्पवीयशरीरैश्चर्या भवन्ति तादृशः असि इत्यर्थः । कृश अल्पीभावे । इगुपधलक्षणः कः (पा
३.१.१३५) । भृमृशप्रभृतिभ्यो विवीयमान उग्रत्ययो (उ ७) बहुलवृत्त्यादिनितेरपि भवति ॥

हे नेष्टीय, सोमरक्षकौ यौ अङ्गारिवम्भारिनामकौ तद्रूपः *असि । हे अच्छावाकसंबन्धिन, “अवस्यवे त्वा २५
वाताय स्वाहा दुर्वस्वते त्वा वाताय स्वाहा” इत्याम्नातौ यौ अवस्युदुर्वस्वन्तौ वातविशेषौ तद्रूपः *असि ।
हे मार्जालीय, त्वं *शुन्ध्युः शोधकः पात्रप्रक्षालनेन लेपमार्जनस्थानभूतः *असि । हे आहवनीय, सम्यक्

*[द. निघण्टु ३.५.५] । १०. तं-ति.प्रि.पं-पारिचर्यते ।

४. तं.म२-नामानौ ।

परिषद्योऽसि पर्वमानः* प्रतक्कासि नभस्वान*संसृष्टोऽसि हव्यसूद*
ऋतधामाऽसि सुवर्ज्योतिर*

परिषद्य इति परि-सद्यः । असि । पर्वमानः । प्रतक्केति प्र-तक्का । असि । नभस्वान् ।

असंसृष्ट इत्यसं-सृष्टः । असि । हव्यसूद इति हव्य-सूदः ।

५

ऋतधामेत्युत-धामा । असि । सुवर्ज्योतिरिति सुवर्-ज्योतिः ।

आस्तावमुपतिष्ठते—‘ परिषद्योऽसि ’ इति ॥ परितः सीदन्त्यस्मिन्निति ‘ परिषद्यः ॥
“ शकिसहोश्च ” (पा ३.१.९९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्, “ कृत्यल्युटो बहुलम् ”
(पा ३.३.११३) इति बहुलवचनाद्वा अधिकरणे यत्प्रत्ययः । “ सदिरप्रतेः ” (पा ८.३.६६)
इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “ यतोऽनावः ” (६.१.२१३)
इत्याद्युदात्तत्वम् । पर्वमानः शोधनं कुर्वन् । “ पूड्यजोः शानन् ” (पा ३.२.१२८) इति
शानन्प्रत्ययः । पूड् पवने भौवादिकः । बहिष्पवमानसंबन्धाद्वा पवमान इत्युच्यते ॥

चात्वालमुपतिष्ठते—‘ प्रतक्का ’ इति ॥ *तक्तिर्गतिकर्मा । प्रकृष्टा” गतिर्गमनं प्रतक् ।
तत्र हि ऋत्विग्यजमाना बहिर्माज्जनार्थं गच्छन्ति । तदस्यास्तीति ‘ प्रतक्का । “ छन्दसीवनिपौ ”
(पा ५.२.१०९ वा २.) इति वनिप्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
१५ यद्वा—प्रकर्षणं गच्छन्ति ऋत्विग्यजमाना इति प्रतक्का । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.
७५) इति वनिप्प्रत्ययः । नभस्वान् उद्धृतपुरीषत्वेनावकाशत्रान् ॥

शुश्रपणमुपतिष्ठते—‘ असंसृष्टः ’ इति ॥ असंसृष्ट अविनाशितः । मृश आमर्शने ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । रक्षःप्रभृतिभिरपरामृष्टः असि इति यावत् ।
हव्यानां हृदयादीनां सूदः पाचकः । षूद क्षरणे । पाकविशेषः क्षरणम् । “ कर्मण्यण् ”
२० (पा ३.२.१) । “ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१२९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

सदसो द्वारि तिष्ठन्नादुम्बरीमुपतिष्ठते—‘ ऋतधामा ’ इति ॥ ऋतं सत्यं यज्ञो वा, तत्
धाम स्थानं यस्याः सा ऋतधामा । यद्वा—ऋतं साम तद्धाम यस्याः । तन्मूले हि साम गीयते ।
“ औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत् ” (द्र. लाट्यायनश्रौसू २.६.२) इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६.२.१) । ऋतशब्दो निष्ठान्तोऽन्तोदात्तः (पा ३.२.१०२) । सुवः स्वर्ग आदित्यो वा ।

२५ राजमानः कृशालुः असि । हे आस्ताव स्तोत्रस्थान, परिषद्यः परितः सदनयोग्यः पर्वमानः पूतः
असि । हे चात्वाल, कृष्णविषाणत्यागार्थं प्रतक्का प्रकृष्टगमनविषयः नभस्वान् अन्तरवकाशवान् असि ।
हे पशुश्रपणप्रदेश, राक्षसैः असंसृष्टः हव्यसूदः हृदयादिहव्यपाचकोऽसि । हे औदुम्बरी, स्वम् ऋत-
धामा सामगानाम् ऋतम् अवश्यंभावि धामोपवेशनस्थानं यस्यास्तादृशी सुवर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्ग-

*[द्र. निघण्टु २.१४.६८] । ११. ति.त्रि.मै-प्रकृष्टम् । १२. तं.ति.त्रि.पं.-हविर्माज्जनार्थम् ।
[द्र. निरुक्त ४.१९] ।

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामा*ऽजोऽस्यैकपाद*

ब्रह्मज्योतिरिति ब्रह्म-ज्योतिः । असि । सुवर्धामेति सुवः-धामा ।

अजः । असि । एकपादित्येक-पात् ।

तत्रस्थं ज्योतिर्दीप्तिः यस्याः सा ^१सुवर्ज्योतिः उच्छिन्नत्वात् । “ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च ” (द्र. पाभा २.२.२४ वा १२) इति समामः । “ न्यङ्स्वरो स्वरितौ ” (फि ७४) इति स्वःशब्दः स्वर्यते ॥

ब्रह्मसदनमुपतिष्ठते—‘ ब्रह्मज्योतिः ’ इति ॥ ब्रह्म ^२बृहत् ज्योतिर्दीप्त्यस्य सः ^३ब्रह्म-ज्योतिः धिष्ण्यः । “ बृहेर्नलोपश्च ” (उ २.७४) इति मन्त्रप्रत्ययान्तो ब्रह्मशब्दः । यद्वा—द्योतत इति ज्योतिः । “ द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ” (उ २.७५) इति इसिन्प्रत्ययः । द्योतमानो ब्रह्मा यत्र स ब्रह्मज्योतिः । द्योतमानब्रह्मेति यावत् । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः (पा २.२.३७) । १०
ब्रह्मसदने हि ब्रह्मा द्योतते । ^४सुवः स्वर्ग इव धाम स्थानमिवावस्थानम्—^५यस्मिन् सः ^६सुवर्धामा । उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसमामः (पा ६.२.२) । यद्वा—सुष्टु अर्यते गम्यते इति स्वः । अर्तेर्विचि (पा ३.२.७५) गतिसमामः (पा २.२.१८) । ^७यद्वा—सुखमुच्यते । सुखनामसु हि ^८सुवः सुखम् इति निरुक्तकाराः पठन्ति । सुखं धाम स्थानं यत्र तादृशं, तत्र हि ब्रह्मा सुखमास्ते ॥

अत्रैव तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठते—‘ अजोऽसि ’ इति ॥ जायन्ते उत्पद्यन्तेऽस्मादाहवर्नीयादय इति ^९अजः । “ जनेडश्च ” (द्र. पा ३.२.९७) इति जनेडप्रत्ययः । टिलोपः (पा ६.४.१४३), धातोश्चाडागमः । यद्वा—न जायत इत्यजः, नित्य इति यावत् । “ अन्येष्वपि दृश्यते ” (पा ३.२.१०१) इति डः । नञ्युपपदत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा—अजन्ति गच्छन्त्यस्मादाहवर्नीयादय इत्यजः । अज गतिक्षेपणयोः । २०
“ घञर्थे कविधानम् ” (पा ३.३.५८ वा ४) इति कः । बहुलवचनाद्विभावाभावः । ण्यन्ताद्वा पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) । “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” (द्र. उ १.९.०) इति णिलुक् । आहवर्नीयादीनां गमयिता अजः । एकः पादोऽस्येति ^{१०}एकपात् । “ सैव्या सुपूर्वस्य ”

प्रकाशिका असि । हे ब्रह्मसदन, त्वं ^{११}ब्रह्मज्योतिः ब्रह्मनामकस्यत्विजः प्रोक्षणादिकर्माभ्यनुज्ञानरूपं ज्योतिर्यस्मिन् स्थाने तादृशमसि, ^{१२}सुवर्धामा स्वर्गसदृशं स्थानं यस्य तथाविधमसि । हे नूतनगार्हपत्य, यो देवः २५
“ प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एकपादेवता ” (तैसं ४.४.१०) इत्याम्नातस्तद्रूपः असि । पुरातनं गार्हपत्यमित ऊर्ध्वमृत्विजः परित्यक्ष्यन्तो भवन्ति । हे त्याज्यगार्हपत्य, यो देवः “ प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देवता ”

१३. मै—‘ बृहत् ’ नास्ति । १४-१४. मै—स्वर्गावस्थानमिवावस्थानम्; पं—स्वर्गो वासस्थानमिति वाऽवस्थानम् । १५. मै—‘ यद्वा ’ नास्ति । १६. तं.ति—तत्रैव । १७. ति—‘ जनेडश्च ’ नास्ति ।

५. तं—‘ कर्मणां अभ्यनुज्ञानरूपम्; म२—‘ कर्माभ्यनुज्ञानरूपम् ।

-हिरसि बुध्नियो रौद्रेणानीकेन (१) पाहि माऽग्ने पिपृहि

मा मा मा हिंसीः ॥ ३ ॥

[अनीकेनाष्टौ च]

अहिः । असि । बुध्नियः । रौद्रेण । अनीकेन (१) । पाहि । मा ।

१ अग्ने । पिपृहि । मा । मा । मा । हिंसीः ॥ ३ ॥

[तैसं १०२.१२; कासं २.१३; कपिसं २.७; वासं ५.३१-३४]

(पा ५.४.१४०) इत्यन्तलोपः समासांतः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । “ इण्भी-
कापां ” (उ ३३०) इत्यादिना कन्प्रत्ययान्त एकशब्दः । एको ह्यस्य पादो देवानां यथा
देवयण्णामा, यथोक्तम्—“ आ देवयजं वह ” (तैसं १.१.७) इति । “ पद्यते प्रतिपद्यते ”

१० हवींषीति पादः । “ पदरुजविशस्पृशो घञ् ” (पा ३.३.१६) इति घञ् । अग्नेरंशाः पादाः ।
“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्याद५ संधाऽऽ देवयजं वह ” (तैसं १.१.७) इत्यंशान्तर-
निवारणात् हव्यानां वोढुरेकपात्वम् ॥

पुराणगार्हपत्यमुपतिष्ठते यं प्रहास्यन्तो भवन्ति—‘ अहिरसि ’ इति ॥ आगत्य
हन्तीत्यहिः । अयं खल्वग्निः स्वकार्यं प्रत्यागत्य तद्विरोधिनमामादं हन्ति । यथा—“ अपाग्नेऽग्नि-
१५ मामादं जहि ” (तैसं १.१.७) इति । “ आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ” (उ ५८७) इति
इण्प्रत्ययः, स च ङित् । ‘ उदात्तश्च ’ (द्र. उ ५८६) इत्यनुवृत्तेः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं
बाधित्वा आङ् उदात्तत्वं ह्रस्वत्वं च । ‘ अहिः ’ ‘ असि ’ यजमानस्याभिमतसंपादनाय तावदा-
गच्छसि । ‘ तद्विरोधिनश्च हंसीत्यर्थः ॥ यद्वा—न हन्तीत्यहिः, अहिंसकोऽसीत्यर्थः । केवलादेव
हन्तेर्बहुलवचनादयमिण्प्रत्ययः (उ ५८७) ङिच्च । अहिरहन्ता । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-

२० (तैसं ४.४.१०) इत्याम्नातस्तद्रूपः ‘ असि । आग्नीध्रीयमारभ्य पुराणगार्हपत्यान्तेषु ‘ षोडशस्थानेष्वभि-
मन्यमान हेऽग्ने, त्वदीयेन ‘ रौद्रेण सैन्येन राक्षसेभ्यो मां ‘ पाहि । कर्मफलप्रदानेन मां ‘ पिपृहि पूर्ण-
मनोरथं कुरु । ‘ मद्दिनाशरूपां हिंसां ‘ मा कुरु ॥

तानेतान् सर्वानपेक्ष्यानुष्ठानं विधत्ते—“ चात्वालाद्धिष्णिथानुप वपति योनिर्द्वै यज्ञस्य चात्वालं
यज्ञस्य सयोनिस्वाय ” (तैसं ६.३.१) इति । ततः पुरीषमादायोत्तरवेद्याः करणाच्चात्वालं यज्ञस्य
२५ योनिः । तादृशाच्चात्वालाद्धिष्णिथनामकानां स्थलविशेषाणां निवपने यज्ञः सर्वोऽपि स्वयोनियुक्तो भवति ॥

१८-१८. तं.ति.त्रि.पं-पद्यन्ते प्रतिपद्यन्ते । १९. तं.ति-तद्विरोधिनं च ।

६. आ.ना.हा-षोडशसु स्थाने । ७. इ.उ.तं.ना.पा.म२.भा.हा-तद्विनाश ।

धिष्ण्याः]

स्वरत्वम्” (पा ६-२-२) । वृत्ते नूत्कारणं सर्वकर्मणाम् । स्वार्थे यत् (पा ४-३-५४) ।
छान्दस इकारोपजनः । यद्वा—बुद्धिर्बुध्निम् । तत्र भवो बुध्यः । सर्वदा श्रद्धावतां हृद्गतोऽसी-
त्यर्थः । “ भवे छन्दसि ” (पा ४-४-११०) इति यत् । “ यतोऽनावः ” (पा ६-१-२१३)
इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेन “ तित् स्वरितम् ” (पा ६-१-१८५) इति स्वरितचम् ।
‘ रौद्रेण ’ इत्यादि व्याख्यातं सर्वत्रानुपपद्यते ॥

॥ इति तृतीये तृतीयोऽनुवाकः ॥

कालान्तरऽनुष्ठेयान्यपि कानिचिद्धिष्णियप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तत्राऽऽग्नीध्रीयधिष्णियस्थिताद्ब्रह्मे-
होत्रायादिधिष्णियेष्वभिस्थापनं विधत्ते—“ देवा वै यज्ञं पराऽजयन्त तमाग्नीध्रान् पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्या-
पराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्णियान् विहरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते ” (तैसं
६-३-१) इति । पराऽजयन्त पराजितमकुर्वन्त । यज्ञमसुरा अगृह्णन् । पुनस्तं यज्ञमाग्नीध्रदेवतासामभ्येन
असुरभ्योऽपच्छिद्य देवा अजयन् । आग्नीध्रस्यापराजितस्थानत्वात् ततो विहरणं युक्तम् ॥ प्रैषमन्त्रमुत्तराद-
यति—“ पराजित्यैव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः सर्पन्ति बहिष्पवमाने स्तुत आहाग्नीध्रान्
वि हर बहिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलंकुर्विति यज्ञमेवापजित्व पुनस्तन्वाना यन्ति ” (तैसं ६-३-१) इति ।
बहिष्पवमानं नाम प्रातःसवने सामगैर्गीयमानम् “ उपास्मै गायता ” (सांसं २-१-१-१) इत्यादिकं स्तोत्रम् ।
तत्तु गायन्त ऋत्विजो धावन्ति, यथा लोके पराजित्य पलायन्ते तद्वत् । ततः स्तोत्रे “ समापिते सत्याग्नीध्रं
संवोध्याग्निविहरणादिप्रैष उक्ते यज्ञं पराजयादपावृत्य पुनः प्रसारित्वन्तो भवन्ति ॥ विहरणे विशेषं विधत्ते—
“ अङ्गारैर्द्वे सवने वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः सशुक्रत्वायाथो सं भरत्येवैनत् ” (तैसं ६-३-१) इति ॥
गतः सवनमाध्यन्दिनसवनयोराग्नीध्रीयगतैः अङ्गारैः” दग्धकर्णैर्विहरेत् । तृतीयसवने तु शलाकाभि-
र्दीप्तवृणमुष्टिभिर्विहरेत् । अत्र सोमस्य गायत्रीमुखेन पीतत्वात् “ नास्ति सोमे” तेजः । दीप्तासु
शलाकासु साररूपं तेजोऽस्तीति सशुक्रत्वाय सतेजस्त्वाय तथा कुर्यात् । किंच एनत् तृतीयसवन-
मितरमदशं कृत्वा संभरति सम्यक् पोषयति ॥ पूर्वोक्तं “ धिष्णियसंबंधं प्रशंसति—“ धिष्ण्या वा
ममुष्मिँल्लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽऽहरन् तमन्ववायन् तं पर्यविशन् ” (तैसं ६-३-१) इति ।
ज्ञानभ्राजादय ‘ इव धिष्णियदेवता अपि सोमं रक्षन्ति । आद्वियमाणं सोममनु स्वयमप्यागत्य परित
इपविष्टाः । तस्मात् प्रशस्ता धिष्ण्याः ॥ एतद्वेदनं प्रशंसति—“ य एवं वेद विन्दते परिवेष्टारम् ”
(तैसं ६-३-१) इति । सेवकजनमित्यर्थः ॥ केचुचिद्धिष्णियेषु सोमाहुतिं विद्धाति” —“ ते सोमपीथेन
यार्धन्त ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान् देवा अनुवन् द्वेदे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न वेत्यग्नयो

२०. ति—‘स्वरत्वम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘आढ उदानत्वम्’ इति ।

८. आ—पराजयमकुर्वन्त; क—पराजितमकुर्वन्तम् । ९. इ.उ.ना.पा.भा.हा—‘भ्योऽपरिच्छिद्य ।
१०. क.ना.पा.भा.हा—समपिते; इ—‘समापिते’ नास्ति । ११. आ.ना.हा—‘अङ्गारैः’ नास्ति । १२-१२.
उ.ना.भा.हा—नाग्निशोमे । १३. इ.उ.ना.पा.भा.हा—धिष्णियसंबन्धम् । १४. इ.उ.ना.पा.भा.हा—
इव’ नास्ति । १५. तं.मर—विधत्ते ।

सं २५॥

वा अथ धिष्णिनास्तस्माद्द्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीय आग्नीध्रीयो होत्रीयो मार्जालीयस्तस्मात् तेषु जुह्वति ” (तैसं ६.३.१) इति । ते धिष्णिनाः सोमपानेन वियुक्ताः । ततस्ते देवेषु मध्ये सोमपानमस्माकमस्तिवत्यैच्छन्त । एकैकनाममात्रधारणेन युष्माकं सोमपानयोग्यता सर्वथा नास्ति । नामद्वये तु स्वीकृते ^{१५}पाक्षिकी तद्योग्यतेति देवैरुक्ता अग्निनाम धिष्णिन-

५ नाम च कृतवन्तः । यस्मान्नामद्वयमुत्कर्षहेतुः तस्माल्लोकेऽपि देवदत्तादिनाम प्रथमं धृत्वा पश्चात् तपोविद्यादिभिराचार्योपाध्यायादिकं द्वितीयं नाम दधत् सत्कारेण समृद्धो भवति । नामद्वयधारिणां तेषां मध्ये ये चत्वार आहवनीयादयः सोमस्यात्यन्तसमीपे निविष्टास्ते समीपवर्तित्वेन सोमपानयोग्या इति तेषु सोमं जुहुयुः ॥ द्विनामधारित्वेन इतरेषामपि ^{१६}प्रसक्तं सोमपानं वारयति—“ अतिहाय वषट्करोति वि ष्येते सोमपीथेनाऽऽर्ध्यन्त ” (तैसं ६.३.१) इति । ये दूरवर्तिनो मैत्रावरुणधिष्णिनादयः,

१० तानतिलङ्घ्य समीपस्थेभ्य एव वषट्कारस्तथाऽपि अनुवषट्कारप्रदानाहुतिब्राह्मण ऐतरेयश्रुतौ तदाहुति-देवतात्वेन चतुर्णामेव श्रवणात् तानतिहाय वषट्करोतीत्युक्तं युक्तम् । सा च श्रुतिः—“ यदेव सोमस्याग्नेः पीहीत्यनुवषट्करोति तेन धिष्ण्यान् प्रीणाति ” (ऐब्रा ३.५) इति । तस्मात्तेषां ^{१७}वषट्कारपूर्वको होमः । इतरे तु सोमपानेन व्यार्ध्यन्त, हि यस्मात् पूर्वोक्तस्य वियोगस्य प्रतीकारं सामीप्यलक्षणं न संपादितवन्तः । द्वितीयनामप्रयुक्तस्तूत्कर्षस्तेषां सोमाभावेऽप्याज्यव्याघारणादेवोपपद्यते ॥ सोमाहुतीनां ^{१८}दिग्व्यवस्थां

१५ विधत्ते—“ देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुह्वयै पुरस्तादसुरा आसन् ताऽस्ताभिः प्रणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताऽस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्ङासीनो धिष्णिनान् व्याघारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते ” (तैसं ६.३.१) इति । प्राङ्मुखेन हूयमानाः प्राचीरुत्तरवेदिगताः । यस्मादाहुतिषु द्वैविध्यं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः पित्रा यन्मुखेन प्रवीयन्ते निषिच्यन्ते तद्विपरीतदिङ्मुखा उत्पद्यन्ते ॥ अध्वर्योः ^{१९}प्रत्यागमननिषेधं

२० निन्दाभ्यामुन्नयति—“ प्राणा वा एते यद्धिष्णिना यदध्वर्युः प्रत्यङ्ङधिष्णिनानतिसर्पेत् प्राणान्तसं कर्षेत् प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणोऽवाहपानो यदध्वर्युः प्रत्यङ्ङहोतारमतिसर्पेदपाने प्राणं दध्यात् प्रमायुकः स्यात् ” (तैसं ६.३.१) ^{२०}इति ॥ अतिसर्पेदतिक्रम्य गच्छेत् । होता यज्ञस्य नाभिर्मध्यदेशे वर्तते । प्राणवत् प्राग्वर्तिनोऽध्वर्योः प्रत्यागमनमयुक्तम् ॥ “ ऋत्विज उपगायन्ति ” इति ^{२१}विधिप्राप्तमुपगानमध्वर्योर्निषेधति—^{२२}“ नाऽध्वर्युरुपगायेद्वाग्नीर्यो वा

२५ अध्वर्युर्यदध्वर्युरुपगायेदुद्गात्रे वाचं सं प्र यच्छेदुपदासुकाऽस्य वाक् स्यात् ” (तैसं ६.३.१) इति ।

१६. म२-पार्थिकी । १७. तं.म२-एतेषामपि; इ.उ.पा.भां.हा-तेषामपि । १८. इ.तं.नां.प्रा.भां.म३.हा-‘तस्मात्तेषाम्’ नास्ति । १९. आ.ना.हा-व्यवस्थाम् । २०. इ.उ.ना.पा.भां.हा-प्रत्यागमननिषेधम्; ऋ-प्रत्यागमनं निषेधः । २१-२२. इ.उ.ना.पा.भां.हा.-‘ इति ॥ अतिसर्पेदतिक्रम्य... निषेधति ’ नास्ति । २२. आ.क-विधिप्राप्तगानम् ।

ध्रिण्याः]

इद्गात्रा सामनि गीयमाने पृष्ठतस्तदङ्गीकरणमुपगानम् । उपदासुकोपक्षयशीला ॥ प्रकारान्तरेणाध्वर्योः
 स्यगमनं विधातुं चोद्यमुद्गावयति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति नास्यस्थिते सोमोऽध्वर्युः प्रत्यङ्मसदोऽनीयादथ
 ह्या दाक्षिणानि होतुमेति ” (तैसं ६.३.१) इति । अध्वर्योः सद उल्लङ्घ्य प्रत्यगमनं निषिद्धम् ।
 दाक्षिणहोमस्तु प्राचीनवंशे नूतनगार्हपत्ये कर्तव्यः । तत् कथं घटते । असंस्थितेऽसमासे । कथा केच
 त्कारेण ॥ उक्तचोद्यस्य परिहाराभासमाशङ्कते—“ यामो हि स तेऽयम् ” (तैसं ६.३.१) इति । याम ५
 उपरमः । तस्मान् स दाक्षिणहोमस्तेषां देवानां संबन्धिनः कर्मण उपरमकालीनोऽतो लौकिकगमनत्वात्
 एवा अनुज्ञास्यन्ति ॥ ॥ इत्थमुत्तराभासं दृषयति—“ कस्मा अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्य-
 न्तीति ” (तैसं ६.३.१) इति । अहेत्युक्तनिषेधे । यदुत्तरवादिनोक्तं तन्न भवति, देवाः कस्मै प्रयोजनाय
 कर्मण उपरतिमनुपरति वाऽनु ज्ञास्यन्ति, न हि तदनुज्ञया देवानां किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । ततः
 स्यगमनस्य निषिद्धत्वादाक्षिणहोमो न घटत एवेति चोद्यं सुस्थितम् ॥ तस्य मुख्यं परिहारं दर्शयन् १०
 स्यगमनं विधत्ते—“ उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान्सं कर्षति ” (तैसं ६.३.१)
 इति । आग्नीध्रहविर्धानयोर्मध्ये गत्वा यत् सदोऽतिक्रमणं तदेव निषिद्धम् । अयं स्वाग्नीध्रं वामतः परित्यज्य
 उदुत्तरतः ॥ प्रत्यङ्मुखो गत्वा प्राचीनवंशे दाक्षिणानि जुहुयात् । ततो नोक्तदोषः ॥ इत्थं प्रासङ्गिकं
 रिसमाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र “ चात्वालाद्विष्णियानुप वपति ” (तैसं ६.३.१) इति मामान्य-
 तास्त्रेणाग्नीध्रादीनां प्राजहितान्तानां षोडशानामपि निवपने प्रसक्तं मार्जालीयान्तानामष्टानामेवेति १५
 वेधत्ते—“ न्यन्ये ध्रिण्या उप्यन्ते नान्ये याज्ञिवपति तेन तान् प्रीणाति ” (तैसं ६.३.१) इति ॥
 उत्तरेषामाहवनीयादीनां प्राजहितान्तानामष्टानामुपस्थानं विधत्ते—“ याज्ञ निवपति यदनुदिशति तेन तान् ”
 (तैसं ६.३.१) इति । प्रीणातीत्यनुवर्तते । अनुदेशनं मन्त्रेणोपस्थानम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ विभूपदत्रयात्मानो मन्त्राः षोडश निर्वपेत् ।

२०

ध्रिण्यान् दिशेच्च सर्वेषु रौद्रेणेत्यनु दिश्यते ॥ १ ॥ इति ॥

अत्र मीमांसाच्छन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

२३-२३. इ.उ-लौकिकगमनमुखा देवा अनुज्ञास्यन्तीति; क-लौकिकगमनत्वाद्देवा अनुज्ञास्यन्तीति । २५

२४. म२-इदमुत्तं । २५. इ-‘मुख्यम्’ नास्ति; ना.हा-पुष्टम् । २६. आ.क.ना.हा-तस्मादुत्तरतः ।

२७. आ.ना.हा-‘इत्थम्’ नास्ति । २८. आ.ना.म२.हा-मार्जालीयान्तानामेवेति । २९. तं.म२-

निर्वपेत् । ३०. तं.म२-‘नुवर्तते’ ।

त्व॑ सोम तनू॒कृद्भ्यो॑ द्वेषो॒भ्योऽन्य॑कृतेभ्य उरु॒ यन्ता॑मि वरू॒थं स्वाहा॑

जुषा॑णो अ॒प्तरा॑ज्यस्य वेतु स्वाहा-

त्वम् । सोम । तनूकृद्भ्य इति तनूकृत्-भ्यः । द्वेषोभ्य इति द्वेषः-भ्यः । अन्यकृतेभ्य इत्यन्य-
कृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्तः । आर्यस्य । वेतु । स्वाहा ।

- ५ सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जनं जुहोति-“त्वं सोम” इति यजुरन्तया
त्रिपदया गायत्र्या ॥ तनूः शरीरम् । “कृषिचमि” (उ ८१) इत्यादिना ऊप्रत्ययः ।
तां कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृन्ति । “क्विप् च” (पा ३-२-७६) इति क्विप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । द्विषन्तीति द्वेषांसि । अन्यैदुरात्मभिरभिचारादि-
प्रवृत्तैः कृतान्यन्यकृतानि । “तृतीया कर्मणि” (पा ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
१० यानि शरीरमपि नाशयन्ति तेभ्यो रक्षःप्रभृतिभ्यः यन्ता तत्पीडापगमद्वारेण रक्षकः । हे
सोम, ईदृशः त्वम् एव खलु नः उरु महत् वरूथं गृहं धनं वा, वरणीयत्वात् । “जुवृञ्-
भ्यामूथन्” (उ १७१) इत्यूनप्रत्ययः । धनानि लिप्समानो हि स्तुत्यं तद्रूपेण स्तौति ।
तस्मात् महद्भनं मे देहीति भावः । “उरु णस्कृधीति वावैतदाह” (तैसं ६-३-२) इति
ब्राह्मणम् । ईदृशाय तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतमिदमस्त्विति प्रदानार्थो निपातः । कथमत्र
१५ “तनूकृद्भ्येषः” (तैसं ६-३-२) इति ब्राह्मणमुपपद्यते ? उच्यते—तनूकृतामपि रक्षःप्रभृती-
नामेष हि तनूकृत् । तस्मात् किमनेन कर्तुं न शक्यत इति प्रतिपाद्यते । यद्वा करोतेरेव
क्विप् । तत्र हि बहवस्तनूकृतः शरीरस्योत्पादयितारः । प्रजानां पिता रेतः सिञ्चति प्रजनने ।
सोमः सिकतं रेतो दधाति । यथा—“सोमो वै रेतोधाः” (तैसं २-१-१), “त्वष्टा व रेतसः

- तृतीयानुवाके धिष्णिण्या वर्णिताः । एतावता वेदिगतविशेषनिर्माणं समाप्तम् । अथ तस्यां
२० वेद्यामग्नीषोमीयपदशुर्वक्तव्यः । तस्य चाग्नीषोमयोः प्रणीतयोः पश्चात् वक्तुमुचितत्वात् तत्प्रणयनाय वैसर्जन-
होमश्चतुर्थेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

- त्वमिति ॥ कल्पः—“सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जनं जुहोति” त्वं
सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथं स्वाहेति । सुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयति जुषाणो
अप्तराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहेति ।...। पूर्वैषा द्वारोपनिष्कामत्ययं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मूषः पुर एतु
२५ प्रभिन्दन् । अयं शत्रून्जयतु जर्हषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसाताविति ।...। अथाऽऽहवनीये सुवाहुतिं
जुहोति उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ”
(बौश्रौ ६-३०) इति ॥ तनू शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृन्ति रक्षांसि । द्विषन्तीति द्वेषांसि ।
अन्यैरस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानीत्यन्यकृतानि । हे सोम, त्वं तादृशेभ्यो नियन्ता असि ।

१-१. तं.ति.त्रि-तत्पीडोपरमणक्षमः । २. ति.त्रि.पं-महद्भनादि; तं-महद्भनानि । ३. मे-महतं ।

- ३० १. क.तं.मं२-वोदिगतकृत्स्नविशेषः । २-२. आ.क-वैसर्जनहोमं जुहोति; ना.हा-वैसर्जनहोमं
करोति; तं.पा.भां.म२-वैसर्जनं भवति; (बौश्रौसूत्रे-वैसर्जनानि जुहोति) । ३. इ.उ.ना.पा.भां.हां-तनूकृतः ।

वैसर्जनहोमः]

-ऽयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं शत्रून् जयतु जहपाणोऽयं वाजं जयतु वाजमाता ॥

अयन् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयन् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्र-भिन्दन् ।

अयन् । शत्रून् । जयतु । जहपाणः । अयन् । वाजं । जयतु । वाजमाता-विति वाज-माता ॥

स्मिक्तस्य रूपाणि वि करोति " (तैसं ६-६-६) इति । अयमर्थः—हे सोम, त्वं खलु ५

तनूकृद्भ्योऽपि तनूकृतोऽनुप्रविश्य स्थितोऽसि । अत्र 'प्रासादात् प्रेक्षते' इतिवत् व्यबलेपे

कर्मणि पञ्चमी (पा २-३-२८ वा १) । त्वमपि तनूकृतो मध्ये कश्चिदेक इत्यर्थः । यथा—

“ सुपां सुपो भवन्ति ” (द्र. पाभा ७-१-३९) इति मोर्म्यसादेशः । यथा—“ तनूकृद्भ्येपः ”

(तैसं ६-३-२) इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मादन्यैर्युष्मद्व्यतिरिक्तैः दुरात्मभिः कृतानि यानि १०

द्वेषांसि युष्मत्कृततनूविरोधानि ज्वरादीनि व्यसनानि तेभ्यो नन्तु त्वमेवास्माकमुरु वरुथमिति । १०

“ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते यद्वैसर्जनानि ” (तैसं ६-३-२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अवान्तरदीक्षां विनृज्य सुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयति— जुपाणः ' इति विराजा यजुर्गन्तया एक-

पदेया ॥ अमुः बिन्दुः । विभक्तिव्यत्ययः (पा ३-१-८५) । आज्यस्य अन् वेतु पिबतु । कः १

जुपाणः प्रीयमाणः । ताच्छीलिकश्चातुः (पा ३-२-१२५) । “ बहुलं हृन्दसि ” (पा २-४-७३)

इति शं बाधित्वा शपो लुक् । लमाविधातुकानुदात्तत्वाभावात् “ चितः ” (६-१-१६३) १५

इत्यन्तोदात्तत्वम् । यथा—आतव्योऽतुः । “ आनोतेहस्वश्च ” (उ ७७) इत्यानोतेस्तुप्रत्ययः ।

आहव्योऽयं सोमः प्रीयमाण आज्यस्य वेतु पिबतु । “ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १-४-३२)

इत्याज्यस्य संप्रदानत्वम् । “ चतुर्थ्यर्थे बहुलं हृन्दसि ” (पा २-३-६२) इति पठ्यते । “ देवान्

वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षांस्यजिवांसन् ” (तैसं ६-३-२) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ स्वाहा इति पूर्ववत् ॥

पूर्ववा द्वारा शालाया उपनिष्कामति—‘ अयं नः ’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ अयम् २०

अग्नीषोमाख्यः प्रणीयमानः अग्निः वरिवः कृणोतु अर्भगानि धनानि ददातु* । कृषि

हिंसाकरणयोः । “ विन्विकृण्वोर च ” (पा ३-१-८०) इत्युप्रत्ययः । किंच—अयं मृधः

संग्रामान् प्रभिन्दन् प्रकर्षेण विनाशयन् पुरः अग्रतः एतु गच्छतु । ततश्च अयन् अग्नि-

रस्माकं शत्रून् जयतु । जहपाणः जयेन भृशं हृष्टान्तःकरणः । हृष्येण्डुलुगन्तात् (पा २-४-७४)

यथा तादृशानि नास्मान् बाधन्ते तथास्मानन्यत्र सुरक्षितप्रदेशे स्थापयित्वा पालयसि । तस्मान् त्वमेव २५

अस्माकम् उरु प्रभृतं वरुथं बलमसि तस्मै नुभ्यमिदं हुतमस्तु । ‘ आप्तुं प्रस्कन्दयति ’ इत्यत्राप्यनुगच्छ

आज्यबिन्दुवाची । मन्त्रे त्वल्पदेहवाची । हे सोम, त्वं जुपाणः अस्मासु प्रीतिमान् रक्षसामदर्शनाय

अप्युः अल्पदेहः सन् आज्यस्य वेतु बिन्दुं पिब, त्वदे हुतमस्तु । पूर्वद्वारेण निष्क्रामन्तो यमग्निं

प्रणयन्ति अयम् अग्निः अस्माकं वरिवः कृणोतु श्रेयः करोतु । अयं मृधः वैरिणः प्रभिन्दन् ३०

पुर एतु अग्रे गच्छतु । अयं जहपाणः हृष्टान्तःकरणः शत्रून् जयतु । वाजस्यास्य सातिर्वाभो ३०

४. तै.ति.त्रि.पं-दधानु ।

४. इ.उ.ना.पां.भा.हा—‘ तादृशानि ’ इत्यस्यान्तरं ‘ तानि ’ । ५. इ.उ.नं.पा.भां—आज्यम् ।

[वैसर्जनहोमः]

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर ॥

उरु । विष्णो इति । वीति । क्रमस्व । उरु । क्षयाय । नः । कृधि ॥

घृतम् । घृतयोने इति घृत-योने । पिब । प्रप्रेति प्र-प्र । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । तिर ॥

व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) आत्मनेपदम् । “ अभ्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९)

- ५ इत्याद्युदात्तत्वम् । किञ्च अयम् अग्निः वाजम् अन्नं जयतु अस्मदर्थमात्मवशं करोतु । कः वाजसातौ । “ ऊतियूति ” (पा ३.३.९७) इत्यादिना निपातनात् सनोतेः कर्मणि क्तिन् । “ जनसन ” (पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । वाजो लभ्यते यस्मिन् तस्मिन् वाजसातौ संप्राप्ते वाजं जयतु । वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः (पा ६.१.२.०३) ॥

आहवनीये सुवाहुतिं जुहोति—‘ उरु विष्णो ’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा ॥ हे अग्ने

- १० विष्णो व्यापक । “ विषेः किञ्च ” (उ ३.२६) इति नुप्रत्ययः । उरु वि क्रमस्व महा-विक्रमो भव । सर्वत्राप्रतिहतो भव । “ वृत्तिसर्गातायनेषु क्रमः ” (पा १.३.३८) इत्यात्मने-पदम् । किञ्च—नः अस्माकं क्षयाय निवासाय निवासस्य । “ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ” (पा २.३.६२ वा १) । “ क्षयो निवासे ” (पा ६.१.२.०१) इत्याद्युदात्तत्वम् । उरु कृधि बहुधनादिकं देहि । अस्मिन् अस्माकं निवासं कुर्वित्यर्थः । “ कः करत्करतिकृषिकृतेष्वनदितेः ” (पा ८.३.५०) इति संहितायां नसः सकारस्य सकारो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । उक्तं च प्रातिशाख्ये—“ न सक्ककारपरे ” (तैप्रा ८.२५) इति । अपि च—हे घृतयोने अपां योने, “ अग्रेरापः ” (तैउ २.१) इति । इदं हूयमानं घृतम् आज्यं पिब । अपि च यज्ञपतिं यजमानं प्र तिर वर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धिकर्मा । “ प्रसमुपोदः पादपूणे ” (पा ८.१.६) इति प्रशब्दस्य द्विवचनम् । “ अनुदात्तं च ” (पा ८.१.३) इति द्वितीयः प्रशब्दोऽनुदात्तः ।
- २० “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति प्रकृतिस्वरत्वेन यज्ञशब्दोऽन्तोदात्तः, “ यजयाच ” (पा ३.३.९०) इति नङ्प्रत्ययान्तत्वात् ॥

यस्मिन् संप्राप्ते स वाजसातिः, तस्मिन् अयम् अस्मदर्थं वाजं जयतु वशीकरोतु । हे विष्णो व्यापिन आहवनीय, अस्मदनुग्रहार्थम् उरु वि क्रमस्व वैरिषु बहुलं पराक्रमं कुरु । नः अस्माकं क्षयाय निवासार्थम् उरु कृधि बहुलं गृहधनादिकं संपादय । घृतेन ज्वालोद्भवात् घृतयोनिः । हे घृतयोने, हूयमान-मिदं घृतं पिब, यज्ञपतिं यजमानं प्रप्र तिर अतिशयेन वर्धय ॥ मन्त्रान् व्याचिख्यासुरादौ होमं विधत्ते—“ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्जनानि ” (तैसं ६.३.२) इति । अवान्तरदीक्षा-विसर्जनार्थत्वादितानि होमकर्माणि वैसर्जनानि । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते ।

५. ति.वि.पं.पं१—अतिरिक्तम् ।

६. इ.उ.ना.पा.भा.हा—वनादिकम् । ७. क—हेतुम् । ८. इ.उ.ना.पा.भा.हा—सूत्रेण ।

वैसर्जनहोमः]

समपि व्रतान् ह्वयध्वमिति संप्रेष्यति । यजमानस्यामात्यान् 'संह्वयन्नध्वयुं यजमानोऽन्वारभते । यजमानं पत्नी । पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरः । अहतेन वाससाऽमात्यान् संप्रच्छाद्य वाससाऽन्ते मुग्दण्डमुपनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति" (आपश्चा ११.१६.११-१५) इति । व्रतामात्यशब्दौ बन्धुवाचकौ । प्रचरणी जुह्वा सदृशी ॥ विशेषान क्रमेण विधत्ते—“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवं लोकं गमयति" (तैसं ६.३.२) इति । ५
द्वाभ्यां 'त्वं सोम', 'जुषाणः' इत्येताभ्याम् । आग्नीध्रे होमस्य मन्त्रो विधास्यते । आहवनीये तु 'उरु विष्णो' इति मन्त्रः ॥ होमात् पूर्वमेव ब्रह्मणा सोम आदातव्यः" इति विधत्ते—“ देवान वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षास्यजिवांसु ते सोमेन राज्ञा रक्षास्यपद्व्याप्नुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायाऽऽत्तः सोमो भवत्यथ वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपद्व्यै" (तैसं ६.३.२) इति । यतः गच्छतः । अपनु रक्षोभिरुपलब्धुमशक्यमल्पदेहम् । आतो भवति स्वीकृतो भवेत् । तत ऊर्ध्वं कृतो होमो रक्षास्यपद्वन्ति ॥ प्रथममन्त्रस्य पूर्वभागेऽभिप्रेतं सोमस्य सामर्थ्यमुपपादयति—“ त्वं सोम तनुकृदय इत्याह तनुकृद्वेपः" (तैसं ६.३.२) इति । तनुच्छिदां रक्षसामपि तनुं कृण्वति छिनत्तीत्येष सोमोऽत्यन्तं तनुकृत तस्माद्रक्षाभ्यांऽस्मान् पालयितुं समर्थः ॥ द्वितीयभागे विशेष्यं प्रयति—“ द्वेपोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षासि" (तैसं ६.३.२) इति । तृतीयभागे 'उरु वरुथम्' इत्यस्य वाक्यस्य शेषं प्रयति—“ उरु यन्ताऽसि वरुथमित्याहोरु णस्कृधाति वावैतदाह" (तैसं ६.३.२) इति । बहुलमस्मदर्थं कुर्वित्येतदेव स भागो व्रतं ॥ द्वितीयमन्त्रेऽमुशब्दमुचितमाह—“ जुषाणो असुराज्यस्य वेत्तिरयाहासुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभाय" (तैसं ६.३.२) इति ॥ १५
प्राचीनवंशास्त्रिक्रम्याऽऽग्नीध्रे जिगमिपुभिरनुष्ठेयानि सोमस्वीकारादीनि पठ्यविधत्ते—“ आ सोमं ददत आ प्राध्ण आ वायव्यान्या द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वतांसि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति" (तैसं ६.३.२) इति । सोमं हविर्धाने नेतुमाददीरन् । प्रावाणोऽभिपवाधीः । वायव्या- २०
न्युल्लखलसदृशानि ग्रहपात्राणि । द्रोणकलशः प्रादं काष्ठपात्रम् । एतान्याददीरन् । पत्नीं स्वस्थानादुत्थाप्याऽऽनयेयुः । व्रीह्याद्यौषधद्रव्यार्थं यत्तृतीयं शकटं तदेवासकृदावृत्तवादानांसीति बहुवचनेनोच्यते । तदनु पुनःपुनः प्रवर्तयेयुः । एवं सति यजमानस्य स्वं यावदस्ति तेन सर्वेण सह स्वर्गं प्राप्नोति ॥ विधत्ते—“ नयवत्यर्चाऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै" (तैसं ६.३.२) इति । “ अग्रे नय सुपथा" (तैसं १.१.१४) इत्यस्मां नयवती । अत्र सूत्रम्—शालामुखीये प्रणयनीयमिधमादीप्य सिकताभिरुपयम्या- २५
ग्नीपोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुवृहि इति संप्रेष्यति । प्रणीयमानाभ्यामनुवृहीति वा । प्रथमायां त्रिरन्तायामयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वित्यग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चोऽग्निं प्रवर्जन्ति । आग्नीध्रीयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्यर्धमाज्यशेषस्य जुहोति" (आपश्चा ११.१७.२-४) इति ॥ १५ प्रचरण्या चतुर्गृहीतस्याऽऽज्यस्यार्धं गार्हपत्ये मन्त्रद्वयेन हुतम् अवशिष्टेऽप्यर्धमाज्यमाग्नीध्रे हुत्वा इतरदाहवनीये होतुं शेषयेत् ॥ विधत्ते—“ प्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्रमुप वासयति" (तैसं ६.३.२) इति । स्थापयेदित्यर्थः ॥ तद्वत् सोमस्याऽपि ३०
स्थापनप्राप्तौ तद्वारयितुं ग्रहणं विधत्ते—“ वि ह्येनं तैर्गृह्णते यत्सहोपवासयेदपुवायेत" (तैसं ६.३.२) इति । एनं सोमं तैर्गार्हादिभिर्वियुज्य नेतुं गृहीरन् । यदि कश्चित् तैः सह स्थापयेत्तदानीमभिपवभीत्या सोमस्योदरं पृति भवेत् । अत्राऽऽज्यशेषस्याऽऽहवनीये होमाय 'उरु विष्णो' इति यो मन्त्रः, यश्च ततः पूर्वः 'अयं नो अग्निः' इति मन्त्रस्तावुपेक्षितौ ॥

९. क-व्रतानाम् । १०. म२-मंचरयन्, (आपश्चासूत्रे 'मंहयन्ति । अन्वयुम्') । ११. क- ३५
आहर्तव्यः । १२. क.म२-आप्तः । १३. आ.ना.हा-भागस्य । १४. क-प्रचरण्याम् ।

सोमो जिगाति गातुविद्(१)देवानामेति निष्कृतमृतस्य
योनिमासदमित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदैष

सोमः । जिगाति । गातुविदिति गातु-वित् (१) ।

देवानाम् । एति । निष्कृतमिति निः-कृतम् । ऋतस्य । योनिम् । आसदमित्या-सदम् ।

५ अदित्याः । सदः । असि । अदित्याः । सदः । एति । सीद । एषः ।

ब्रह्मणो राजानमादाय पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रपादयति—‘सोमो जिगाति’ इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ गातुर्मार्गः । गाङ् गतौ । “कमिमनिजनि” (उ ७२) इत्यादिना तुप्रत्ययः । गातुं वेत्ति विन्दतीति वा गातुवित् । किपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ३.२.७६; ६.२.१३९) । ईदृशोऽयं सोमः जिगाति गच्छति । गा स्तुतौ छन्दसि इति जुहोत्यादिकः उदात्तेत् ।

१० “बहुलं छन्दसि” (पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्थेत्वम् । इह त्वयं गतिकर्मा । गतिकर्मसु हि ‘जिगाति’ (निघण्टु २.१४.११३) इति निरुक्तकाराः पठन्ति । कं देशं गच्छतीत्याह—
‘देवानाम्’ इति । देवानाम् आसदम् आसमन्तात् सीदन्त्यस्मिन्नित्यासदः । “वन्नथे कविधानम्” (पा ३.३.५८ वा ४) इति कः । “परादिश्छन्दसि” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
‘निष्कृतम् अलंकृतम् । प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वात् (पा ६.२.१४७) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
१५ ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा योनिम् उत्पत्तिस्थानं हविर्धानम् एति प्रपद्यते । “सौम्यर्चा प्रपादयति” (तैसं ६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति—‘अदित्याः’ इति ॥ अदितिर्देवमाता, तस्याः सदः असि आसनमसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदः ॥

कृष्णाजिने राजानमासादयति—‘अदित्याः’ इति ॥ ‘अदित्याः सदोभूतमेतत्
२० कृष्णाजिनं हे सोम, आ सीद अधितिष्ठ । प्रागेव (तैसं १.३.८) व्याख्यातमिदं मन्त्रद्वयम् ॥

सोम इति ॥ कल्पः—“ब्रह्मणो राजानमादाय पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रपादयति सोमो जिगाति गातुविदेवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासदमित्याः” (बौश्रौ ६.३.१) इति । गातुवित् मार्गज्ञः सोमः जिगाति गच्छति । कं देशं गच्छति ? आसीदत्यस्मिन् हविर्धानदेश इत्यासदः । देवानाम् आसदम् एति । कीदृशम् ? निष्कृतमलंकृतम् । ऋतस्य यज्ञस्य योनिं कारणं ग्रहचमसादिहविषाम् अन्नावस्थितत्वात् ॥ विधत्ते—“सौम्यर्चा प्रपादयति स्वयैवेन देवतया प्रपादयति” (तैसं ६.३.२) इति ॥

२५ अदित्या इति ॥ कल्पः—“अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति अदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदेति कृष्णाजिने राजानम्” (बौश्रौ ६.३.१) इति । स्पष्टार्थतां दर्शयति—
“अदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतत्” (तैसं ६.३.२) इति ॥

६. तं.ति-प्रतिपद्यते; वि-प्रतिपाद्यते ।

वैसर्जनहोमः]

वो देव सवितः सोमस्तः रक्षध्वं मा वो दम्भदेतच्छ्वं सोम देवो

देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्तमह प्रजया सह रायस्पोषेण

वः । देव । सवितः । सोमः । तम् । रक्षध्वम् । मा । वः । दम्भत् । एतत् । त्वम् । सोम ।

देवः । देवान् । उपैति । अगाः । इदम् । अहम् । मनुष्यः । मनुष्यान् । सह ।

प्रजयेति प्र-जया । सह । रायः । पोषेण ।

५

राजानं देवताभ्यः सं प्रयच्छति— एष वः ' इति ॥ हे देव सवितः सर्वस्य प्रेरकः, एषः सोमः वः युष्मभ्यं देवेभ्यो न्यासभूतः परिधीयते । यद्वा—युष्माकमेव सोमः, युष्मत्पानार्थत्वात्; अतो युष्मन्मेव परिधीयत इति भावः । सवितुः प्राधान्यात् तन्मुखेन देवेभ्यः परिधीयते । 'तं च सोमे हे सवितः, यस्त्वं ये चान्ये देवाः ते यूयं रक्षध्वम् । व्यय्येनात्मने-पदम् (पा ३.१.८५) । रक्षतश्च युष्मान् कश्चिदपि हिंसो मा दम्भत् मा हिंसीत् । दम्भेर्लुङि (पा ३.१.५२-५९) व्यत्ययेन च्लेरङ् । " यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवति " (तैसं ६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

राजानमुपतिष्ठते— एतत्त्वम् ' इति ॥ एतत् एतस्मिन् काले । इदम् इत्यपि तथा । उभयत्र " सुपां सुलुक् " (पा ७.१.३९) इति सप्तम्या लुक् । हे सोम, एतस्मिन् काले देवः त्वं देवान् उपागाः उपसंप्राप्स्यसि ।

१५

अस्मिन् काले अहम् अपि मनुष्यः मनुष्यान् उपागाम् । क्रियाविशेषणं चोभयम् । सर्वत्र प्रायेणास्मद्विषयः इदंशब्दः, युष्मद्विषयः एतच्छब्दः । यथा " एषा सा त्वयि ", " इयं सा मयि " (तैसं १.३.४) इति । ' उपागाम् ' इत्यत्र " गातिस्था " (पा २.४.७७) इति सिचो लुक् । " देवो ह्येष सन् " (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । किं केवल एव मनुष्यानुपैति ? नेत्याह— प्रजया सह रायः धनस्य पोषेण च सह मनुष्यानुपागामिति । २० " यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् " (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रजाशब्दः कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः (पा ६.२.१३९) । " उपसर्गे च संज्ञायाम् " (पा ३.२.९९) इति उपप्रत्ययः । " ऊडिदम् " (पा ६.१.१७१) इत्यादिना रेशब्दात् षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

एष इति ॥ कल्पः— " अथैनं देवताभ्यः संप्रयच्छत्येष वो देव सवितः सोमस्तः रक्षध्वं मा वो दम्भदिति " (बौश्रौ ६.३.१) इति । एतावन्तं कालं यजमानः सोममरक्षत् । इत ऊर्ध्वं हे देवाः, युष्मदीयं सोमं यूयमेव रक्षध्वम् । यद्यपीन्द्रादयः सर्वे संबोधनीयास्तथाऽपि परिवृढत्वाद्देशेऽप्यलक्षणार्थं सवितैव संबोध्यते ॥ मा वः दम्भत् सोमं रक्षमाणान् युष्मान् कश्चिदपि मा हिंसीत् ॥ सवितुसंबोधन-तात्पर्यमाह— " यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवति एष वो देव सवितः सोम इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छति " (तैसं ६.३.२) इति ॥

तैसं २६

नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इदमहं निर्वरुणस्य पाशात् सुवरभि(२)वि ख्येषं

नमः । देवेभ्यः । स्ववेति स्व-धा । पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । इदम् । अहम् । निरिति ।

वरुणस्य । पाशात् । सुवः । अभि (२) । वीति । ख्येषम् ।

प्राञ्चमञ्जलिं करोति—“ नमो देवेभ्यः ” इति ॥ अस्त्विति शेषः । “ नमस्कारो हि देवानाम् ” (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अञ्जलिं दक्षिणां न्यञ्चति—“ स्वधा पितृभ्यः ” इति ॥ स्वमात्मानं दधातीति स्वधा । “ आतोऽनुपसर्गे कः ” (पा ३.२.३) । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । अन्न-मुच्यते । स्वधा पितृभ्यः अस्तु । “ स्वधाकारो हि पितृणाम् ” (तैसं ६.३.२) इति ब्राह्मणम् ॥

उपनिष्कामति—“ इदम् ” इति ॥ क्रियाविशेषणम् । निरित्युपसर्गसामर्थ्यात् गच्छामीति योग्यं क्रियापदमध्याह्रियते । अहं वरुणस्य पाशात् इदं निर्वरुणस्य पाशादिव ममेदं निर्गमनम् । शालायां बद्ध इव (बद्धस्येव) स्थितस्य इदानीं निर्गमनादेवमुच्यते । वरुण-पाशादेव निर्मुच्यते । (तैसं ६.३.२) इति ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयमीक्षते—“ सुवः ” इति ॥ “ स्वर्गसाधनत्वेन स्तुतिः । विश्वेषां नराणां ज्योतिष्वं नयतीति वैश्वानरं द्योतमानमाहवनीयमाभिमुख्येन पश्यामीति । व्याख्यातम् (तैसं १.१.४) । ख्यातेराशिषि लिङि “ लिङ्याशिष्यङ् ” (पा ३.१.८६), “ अतो येयः ” (पा ७.२.८०) ॥

एतदिति ॥ बौधायनः—“ संप्रदायोपतिष्ठत एतत्त्वः सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्तसह प्रजया सह रायस्योषेणेति ” (बौश्रौ ६.३.१) इति । हे सोम, त्वं देवः सन् भवदीयान् देवान् एतत् इदानीं प्राप्तोऽसि । अहम् अपि मनुष्यः सन् मदीयान् मनुष्यान् इदम् इदानीं प्राप्तोऽस्मि । कीदृशोऽहम् ? पुत्रादिप्रजया पश्वादिधनपुष्ट्या च सह वर्तमानः ॥ मन्त्रभागयोर्द्वयोः प्रसिद्धिं तृतीयभागे विपक्षबाधं च दर्शयति—“ एतत्त्वः सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो ह्येष सन् देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यान्तित्याह मनुष्यो ह्येष सन् मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न त्रयादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् सह प्रजया सह रायस्योषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहसं लोकमुपावर्तते ” (तैसं ६.३.२) इति ॥

नम इति ॥ बौधायनः—“ नमो देवेभ्य इति प्राञ्चमञ्जलिं करोति स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणाप्रत्यञ्चमथोपनिष्कामतीदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्यथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते सुवरभि वि ख्येषं वैश्वानरं ज्योतिरिति ” (बौश्रौ ६.३.१) इति । आपस्तम्बः—“ इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्निति प्रदक्षिण-मावृत्य नमो देवेभ्य इति प्राचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणेदमहं निर्वरुणस्य पाशादि-त्युपनिष्काम्य सुवरभि वि ख्येषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् ” (आपश्रौ ११.१८.२) इति ॥ मन्त्रद्वयार्थप्रसिद्धिं दर्शयति “ नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां

७. प.मै-निर्गमादे । ८-८. ति.त्रि-स्वर्गसंस्कृतमविशेषाजराणाम् ।

३० १६. इ.उ.पा.भा-एतदिदम् । १७. इ.उ.भा-“ उपनिष्काम्य ” इत्यस्यानन्तरं ‘ प्राङ्-प्रेक्षते [आपश्रौसूत्रे ‘ उपनिष्काम्य ’ इत्यस्यानन्तरं स्वरभिव्यक्त्यमिति प्राङ्-प्रेक्षते ’ इत्यधिकमस्ति ।] ।

वैसर्जनहोमः]

वैश्वानरं ज्योतिरग्नें व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरग्नि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा
मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनोव्रतानि ॥ ४ ॥

[गातृविदभ्येकत्रिंशच्च] ॥

वैश्वानरम् । ज्योतिः । अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानान् । व्रतपतिरिति व्रत-पतिः ।
असि । या । मम । तनूः । त्वयि । अभूत् । इयम् । सा । मयि । या । तव । तनूः । मयि ।
अभूत् । एषा । सा । त्वयि । यथायथमिति यथा-यथम् । नौ ।

व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतिनोः । व्रतानि ॥ ४ ॥

[मैत्रं १-२-१३; कासं ३-१; कपिं २-८; वासं २-३५-४१]

यजमानमवान्तरदीक्षां विसर्जयति -- ' अग्ने व्रतपते ' इति ॥ हे ' अग्ने ' व्रतपते, ' त्वं हि
सर्वेषां ' व्रतानां संवन्धा ' व्रतपतिः ' असि । " पत्यावैश्वर्ये " (पा ६-२-१८) इति पूर्वपद- १०
प्रकृतिस्वरत्नम् । अतस्त्वग्रसादादेवाहं " व्रती संपन्नः । इदानीं तु विसृष्टदीक्षे मयि ' या ' मम
' तनूः पूर्वं ' त्वयि ' अभूत् ' सा ' इयम् इदानीं ' मयि एव अस्तु । ' या च ' तव तनूः पूर्वं ' मयि
' अभूत् ' सा ' एषा इदानीं ' त्वयि एवास्तु । " युष्मदस्मदोर्दसि " (पा ६-१-२११) इति
तवममशब्दावाद्युदात्तौ । पूर्वं हि ' या मम तनूरेषा सा त्वयि या तव तनूरियं सा मयि ' (तैसं
१-२-११) इत्याभ्यां तन्वोर्विनिमयः कृतः । इदानीं तु यथायथं गृह्यते । एवं गृहीतस्वस्वतन्वो- १५
रावयोः ' व्रतिनोः ' व्रतानि कर्माणि ' यथायथं भवन्तु । " यथास्वे यथायथन् " (पा ८-१-१४)
इति निपात्यते । मदीयानि मैमव सन्तु । त्वदीयानि तथा तथैव च सन्निव्यर्थः । पूर्वं हि ' सह नौ
व्रतपते व्रतिनोव्रतानि ' (तैसं १-३-११) इति परस्परकृतत्वं व्रतानामभ्युपगतं, यन्मया कृतं
तत्त्वयापि कृतम्, यच्चया कृतं तन्मयापीति । इदानीं तु यथायथं व्यवस्थाप्यते । " अग्ने
व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः " (तैसं ६-३-३, इति ब्राह्मणम् ॥ २०

॥ इति तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि पितृणाम् " (तैसं ६-३-२) इति ॥ ' निर्वरुणस्य पाशान् ' इत्यत्र
' निर्मुञ्चामि ' इत्यध्याहर्तव्यम् । एतमेवाभिप्रायं दर्शयति -- " इदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुण-
पाशादेव निर्मुच्यते " (तैसं ६-३-२) इति ॥

अग्ने इति ॥ कल्पः -- " अथ " यजमानमवान्तरदीक्षां विसर्जयत्यग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपति- २५
रग्नि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनो-
व्रतानि " (बौश्रौ ६-३-१) इति । अवान्तरदीक्षाया आदौ यजमानः स्वतनुमनो संकल्पेनावस्थाप्याग्नि-

९-९. मै-व्याख्यातं चेदं पूर्वम् । १०. ति.त्रि-प्रसादेनाहम् । ११. मै-व्यवस्थाप्यन्ते ।

१८. आ.क-यजमानोऽवा ।

[वैसर्जनहोमः

तनुं च स्वस्मिन्नवस्थाप्य ^{१०}सहव्रतनियममुपचक्रमे । इदानीं तु शरीरव्यत्ययस्यासमाहितत्वात् ^{१०}व्रतिनोरप्रियजमानयोः स्वोचितव्रतमेवाऽस्तु । अत्र 'सुवरभि वि ख्येषम्', 'वैश्वानरं ज्योतिः' इत्येतौ ^{११}मन्त्रौ पुरोडाशब्राह्मणे (तैत्रा ३.२.४) स्पष्टत्वादुपेक्षितौ ॥ अस्य तु मन्त्रस्य प्रतीकग्रहणपूर्वकं तात्पर्यमाह—“अग्रे व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को हि तद्वेद यद्वसीयान्स्वे वशे भूते पुनर्वा ददाति न वा इति ” (तैसं ६.३.२) इति । 'अग्रे व्रतपते' इत्येतावत् प्रतीकम् । स्वकीया पूर्वा तनूरग्निसकाशात् सहसा स्वीकार्येति बुद्धिमन्त आहुः । कुतः ? वसीयानत्यन्तधनिकः प्रभुः परकीये वस्तुनि स्ववशीभूते सति ^{१२}पुनः ददाति वा न वेति यत् तत् को नाम वेद ? ततो वशीभावात् प्रागेवाऽऽदेया ॥ प्रावादीनामाग्नीध्रे स्थापनं यत् पूर्वमुक्तं तत्प्रशंसति—“प्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लुसेना य एवं विद्वान् प्रावण आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलिम्लुसेना विन्दति ” (तैसं ६.३.२)

१० इति । मलिम्लुसेना विरोधितस्करसेना ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“त्व॑ जुषा पश्चिमे वह्नौ वैसर्जनहुतिस्त्वयम् ।

शालामुखीयतो वह्निं धृत्वा प्राञ्चोऽभियान्ति हि ॥ १ ॥

उरु हुत्वा पूर्ववह्नौ सोमो राजानमग्रतः ।

हविर्धानं नयत्यत्र चर्म संस्तीर्य सादयेत् ॥ २ ॥

अदिद्वयादेष सोमं ^{१३}निर्दिश्यैतन्निमन्त्रयेत् ॥

इदं दक्षिणमावृत्य नमः प्रागञ्जलिः स्वधा ॥ ३ ॥

दक्षिणाञ्जलिरेतस्मात् निर्गच्छेन्मण्डपादिदम् ।

सुवर्वाहारमीक्षित्वा वैश्वा पूर्वाग्निमीक्षते ॥

अग्रे वह्नेरुपस्थानं मन्त्राः षोडश कीर्तिताः ॥ ४ ॥” इति ॥

अथ सीमांसा ॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वैसर्जनाख्यहोमीयवाससो ग्रहणस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्यबाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्वाधहीनाऽप्येषा न हि प्रमा ॥” (जैन्या १.३.८-९) इति ॥

इदं स्मर्यते—“वैसर्जनहोमवासोऽध्वर्युर्गृह्णाति ” इति । सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्

प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् मूलवेदानुमानेन प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः—कदाचित्

कश्चिदध्वर्युर्युक्तोभादेतद्वासो जग्राह । तन्मूलवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवति । दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना ।

दक्षिण्या परिक्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युपपत्तावष्टकादिस्मृतिवत्

३० “मूलश्रुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावाच्चेयं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

अथ छन्दः—“त्व॑ सोम ” इति गायत्री । ‘अयं नो अग्निः’ इति त्रिष्टुप् । ‘उरु विष्णो’

इत्यनुष्टुप् । ‘सोमो जिगाति’ इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

३५ १९. इ.उ.ना.पा.भा.हा—सहव्रतं नियं । २०. इ.उ.ना.पा.म२.भा.हा—‘व्यत्ययस्य समाहितत्वात्’ ।

२१. इ.उ.तं.ना.पा.भा.म२.हा—‘मन्त्रौ’ नास्ति । २२. क.तं.म२—‘पुनः’ इत्यस्यानन्तरं ‘स प्रभुः’ ।

२३. क—निर्दिश्यैते निमन्त्रयेत् । २४. आ.क.ना.हा—अष्टकादिमूलश्रुतिवत् ।

वृषच्छेदनम्]

अन्यन्यान्नां नान्यानुपागामर्वाक् त्वा परैरविदं परोऽवैरस्ते
त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै

अतीति । अन्यान् । अगान् । न । अन्यान् । उपेति । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परैः ।

अविदन् । परः । अवैरैः । तन् । त्वा । जुषे । वैष्णवन् । देवयज्याया इति देव-यज्यायै ।

अतः परं पाशुके काण्डे सामंशेयमेव ।

५

यूपार्थं वृक्षमुपतिष्ठते-- 'अन्यन्यान्' इति द्वादशाक्षरत्रिपदया महावृहत्या । ताडितं
एतां सतोवृहतीमाहुः । ऊर्ध्ववृहतीं वृहचाः ॥ हे वृक्ष, 'अन्यान्' इतरान् कांश्चित् वृक्षानहम्
'अति' 'अगाम्' अतिक्रम्यागतोऽस्मि । के पुनस्ते : ये यूपार्हाः पलाशदयः, "समे जातम-
शाखाजम्" (आपश्चौ ७.१.१.७) इत्यादिलक्षणहीनाः, तानुपगम्यैव वैगुण्यदर्शनेन अव्यजनम् । अथ
'अन्यान्' कांश्चित् वृक्षान् 'न' 'उप' 'अगं' नेत्रोपगतोऽस्मि । के पुनस्ते : ये अयूपार्हा निम्बादयः । १७
सोऽहं यूपार्हं लक्षणवन्तं च त्वामेव 'अविदं' लब्धवानस्मि । लटित्वादङ् (पा ३.१.५.५) । अस्य
गुणवच्यमाह-- 'परैः' इति । 'परैः' उक्तैः समजातत्वादिलक्षणैः 'अर्वाक्' अविदूरे वर्तमानं
सर्वलक्षणयुक्तमिति यावत् । 'अवैरैः' निकृष्टैर्विपमजातत्वादिसल्लक्षणैः 'परः' परस्तात् दूरे वर्तमानं
असल्लक्षणैरस्पृष्टमित्यर्थः । "विभाषा परावरम्यान्" (पा ५.३.२.९) इत्यतस्तु चित्कारस्य छान्दसो
लोपः । यद्वा-पूर्वादिभ्यो विधीयमानोऽस्मिप्रत्ययो बहुलवचनात् परशब्दादपि भवति (पा १५
५.३.३.९) । तत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं (पा ३.१.३) । परशब्दो हि "स्वाङ्गशिष्टाम-
दन्तानान्" (फि २.९) इत्याद्युदात्तः । शिडिति सर्वनामान्युच्यन्ते । "एकान्याभ्यां समर्थान्यान्" (पा ८.१.६.५) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । 'तं' तादृशं 'त्वा' 'देवयज्यायै'
चतुर्थेऽनुवाके वैपर्जनहोमेऽवान्तरदीक्षां विज्याग्नीषोमयोरग्नीध्रीये हविर्धाने च प्रणयनमुक्तम् ।

अथ पञ्चममारभ्यैकादशान्तेषु सप्तस्वनुवाकेषु प्रणीतयोस्तयोरग्नीषोमयोः पशुर्वच्यः । 'तत्रास्मिन् पञ्चमे-
ऽनुवाके पञ्चयूपस्य' छेदनमभिधीयते । २७

अतीति ॥ बौधायनः-- "पुनः पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य तां दिशं यन्ति यत्रास्य यूपस्तष्टो
भवति यत्र वा वेत्स्यन् मन्यते । स यः समे भूम्यै स्वाद्योने ऋहो बहुपर्णो बहुशाखोऽप्रतिपुष्काग्रः
प्रत्यह्नुपनतस्तमुपतिष्ठतेऽत्यन्यान्नां नान्यानुपागामर्वाक् त्वा परैरविदं परोऽवैरस्ते त्वा जुषे वैष्णवं
देवयज्याया इति" (बौश्रौ ४.१) इति । आपस्तम्बः-- "अतिक्रम्य यूप्यान् यं जोषयते तममिमन्त्रयते । २५
अत्यन्यान्नामिति । अथैनमुपस्पृशति तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया इति" (आपश्चौ ७.१.१९-७.२.२)
इति ॥ वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च । पलाशखदिरादयो यूप्याः । निम्बजगवीरादयस्त्वयूप्याः । हे
पुरोवर्ति यूप्यवृक्ष, त्वत्तः 'अन्यान्' कांश्चित् यूप्यान्पि' समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितान् 'अति' 'अगाम्' ।

१. तं.ति.पं१- 'इतरान्' नास्ति ।

१. इ.उ.पा.भा.हा-अत्रास्मिन् । २. म२-पञ्चयूपस्य । * [बौश्रौसूत्रे 'पुनः' नास्ति ।] । ३. ३.
३. क.तं.म२-यूपवृक्ष । ४. तं.म२-यूपवृक्षानपि ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तोषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीर-

देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । ओषधे । त्रायस्व । एनम् ।

स्वधित इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिंसीः ।

देवयागार्थं ^१जुषे सेवे गृह्णामीत्यर्थः । ^२वैष्णवं विष्णुदेवज्यम् । “ वैष्णवो वै देवतया यूपः ”

५ (तैसं ६.३.३) इति । “ छन्दसि निष्टक्यं ” (पा ३.१.१२३) इत्यादिना देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः । “ अति ह्यन्यानेति नान्यानुपैति ” (तैसं ६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यूपमाज्येनानक्ति—‘ देवस्त्वा ’ इति ॥ हे वृक्ष^३, ^४देवः ^५सविता सर्वस्य प्रेरकत्वां ^६मध्वा मदनीयेन मधुरेणाज्येन ^७अनक्तु स्निग्धं करोतु । “ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकि-
धतश्च ” (उ १८) इति मन्यतेरुप्रत्ययः । धकारश्चान्तादेशः । तत्र च उरित्यनुवर्तते ।

१० “ जसादिषु छन्दसि वाचचनं प्राङ्णौ चङ्युपधायाः ” (पा ७.३.१०९ वा १) इति नाभावाभावः । मधुशब्देन चाज्यमुच्यते । “ तेजसैवैनमनक्ति ” (तैसं ६.३.३) इति ब्राह्मण-
दर्शनात् । “ तेजो वा आज्यम् ” (तैसं ६.३.४) इति ब्राह्मणम् ॥

ऊर्ध्वाग्रं बहिरनृच्छ्रयति—‘ ओषधे त्रायस्वैनम् ’ इति ॥ हे ^१ओषधे बहिः, ^२एनं यूपार्थं वृक्षं ^३त्रायस्व रक्ष, यागसाधनत्वापादनेन वृक्षत्वात् मोचयित्वा उत्तमां गतिं गमय ॥

१५ स्वधितिना तिर्यञ्चं प्रहरति—‘ स्वधिते मैनं हिंसीः ’ इति ॥ हे ^१स्वधिते, त्वमपि एनं ^२मा ^३हिंसीः उत्तमामेव गतिं गमय । व्याख्यातौ च प्रागेवैतौ मन्त्रौ (तैसं १.२.१) ।
“ अनक्षसङ्गं वृश्चेत् ” (तैसं ६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^४अन्यान् तु अयूप्यान् ^५न उप-^६आगाम् । त्वां तु ^७अविदं लब्धवानस्मि । कीदृशम् ? ^८परैः ^९अर्वाक् उत्कृष्टैर्लक्षणैः प्रत्यासन्नं तल्लक्षणयुक्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् ? ^{१०}परः ^{११}अवरैः निकृष्टैर्लक्षणैर्दूरवर्तिनं तद्वद्वि-
२० मित्यर्थः । हे वृक्ष, ^{१२}तं त्वां विष्णुदेवताकं देवयजनार्थं सेवे ॥ विधत्ते—“ वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो हि देवतया यूपः स्वयैवेनं देवतयाऽच्छेति ” (तैसं ६.३.३) इति । “ उरु विष्णो वि क्रमस्व ” (तैसं १.३.४) इति सुवेणाऽऽहवनीये यूपाहुतिं हुत्वा ततो यूपं प्राप्तुं गच्छेत् ॥ यथोक्तमन्त्रार्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—“ अत्यन्यानगां नान्यामुपागामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरै-
रित्याहावर्गध्वेनं परैर्विन्दति परोऽवरैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते ”

२५ (तैसं ६.३.३) इति ॥

देवस्त्विति ॥ कल्पः—“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिवति सुवेण सर्वतो मूलं पर्यणक्ति । ओषधे त्रायस्वैनमित्यूर्ध्वाग्रं ^१दर्भद्रव्यमन्तर्धाय स्वधिते मैनं हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति ” (आपश्रौ ७.२.३-४) इति ॥ मध्वा मधुरेणाऽऽज्येन ॥ एतदेवाऽभिप्रेत्याऽऽह—“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिव-
त्याह तेजसैवैनमनक्तोषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै ”

३० (तैसं ६.३.३) इति ॥ विधत्ते—“ स्वधितेर्वृक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति यः

२. तं.ति-यूप । ३. तं.ति.प.१.मै-‘ ब्राह्मणम् ’ नास्ति ।

*[आपश्रौसूत्रे ‘ दर्भमन्तर्धाय ’ ।] ।

[पच्छेदनम्]

दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या सं भव

वनस्पते शतवल्गो वि रोह सहस्रवल्गो वि वयं रुहेम्

दिवम् । अग्रेण । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मध्येन । मा । हिंसीः । पृथिव्या । समिति ।

भव । वनस्पते । शतवल्ग इति शत वल्गः । वीति । रोह ।

सहस्रवल्गो इति सहस्र-वल्गः । वीति । वयम् । रुहेम् ।

५

पतन्तमनुमन्त्रयते—“दिवमग्रेण” इति ॥ आत्मीयेन अग्रेण दिवं मा लेखीः मा विदारीः ।

नेटि” (पा ७.२.४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । तथास्मीयेन मध्येन अन्तरिक्षं मा हिंसीः ।

पृथिव्या च सं भव संयुज्यस्व पृथिवीमपि मा प्रहामीः, *प्रमाणानतिरेकः संभवः* ।

पृथिवीमतिक्रम्य मा गाः । यथा त्वरीयैरग्रमध्यमूलावेदाणाभिवातविपाटनकारिभिः लोकत्रयं न

श्यति तथा पतेत्यर्थः । पृथिवीशब्दो दीपन्तोऽन्तोदात्तः । तेन “उदात्तपणो हल्पूर्वात्” १००

पा ६.१.१७४ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “इमे वै लोकाः” (तैसं ६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आव्रश्चने हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोति—“वनस्पते” इति त्रिष्टुभैकपदव्या ॥

वर्हिर्वाच्छेदनाभिमर्शनेन व्याख्यातप्रायमिदम् (तैसं १.१.२) । पारस्करादिवनस्पतिशब्दः

(पा ६.१.१५७) । “तस्मादाव्रश्चनात्” (तैसं ६.३.३) इति ब्राह्मणम् ॥

प्रथमः शकलः परापतेत् तमप्या हरत् सतेजसमेवैनमा हरति” (तैसं ६.३.३) इति । स्वधितिभयान् १५

पतितस्य वृक्षतेजस आहरणायेहाऽऽद्यशकलाहरणम् ॥

दिवमिति ॥ कल्पः—“प्राञ्चं वोदृञ्चं वा प्रयन्तमनुमन्त्रयते दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन

मा हिंसीः पृथिव्या सं भवेति” (बौध्रौ ४.१) इति ॥ हे छिन्नवृक्ष, त्वं पतन् दिवं मा लेखीः मा

विदारीः । पृथिव्या सं भव संयुज्यावतिष्ठस्व ॥ अप्रसक्तप्रतिषेधवृद्धिं वारयति—“इमे वै लोका

यपान् प्रयतो विभ्यति दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याहंभ्य एवैनं लोकेभ्यः

जमयति” (तैसं ६.३.३) इति । प्रयतः पततः ॥

२०

वनस्पत इति ॥ कल्पः—“अथाऽऽव्रश्चने हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोति वनस्पते

शतवल्गो वि रोह स्वाहेति” (बौध्रौ ४.१) इति ॥ विधत्ते—“वनस्पते शतवल्गो वि रोहेत्याव्रश्चने

जुहोति तस्मादाव्रश्चनात् वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति” (तैसं ६.३.३) इति । आवृश्यते वृक्षो

यस्मात् मूलादित्याव्रश्चनम् । भूयांसो बहवो वल्गाः शाखाविशेषाः ॥

सहस्रवल्गो इति ॥ कल्पः—“सहस्रवल्गो वि वयं रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमृशते” २५

(बौध्रौ ४.१) इति ॥ “रुहेमेत्याशीरर्थो विवक्षित इत्याह—“सहस्रवल्गो वि वयं रुहेमेत्याहाऽऽ-

शिपमेवैतामा शास्ते” (तैसं ६.३.३) इति ॥

— [द्र. काशिका—वा ४.३.१, ५.१.५२] ।

५. क-आहरणाय शकलाहरणम्; म२-आहरणं हि शकलाहरणम् । ६. तं. म२-अस्मान् ।

७. आ.क-प्रत्यभिमृश्य । ८-८. आ.क.म२-विरोहेमेत्याशीरर्थो विवक्षित इत्याह; इ.उ.पा.भा-विधत्ते; ३०

ना-‘रुहेमे...इत्याह’ नास्ति ।

यं (१) त्वाऽयं स्वधित्तिस्तेतिजानः प्रणिनायं महते

यम् (१)। त्वा । अयम् । स्वधित्तिरिति स्व-धितिः । तेतिजानः । प्रणिनायेति प्र-निनायं । महते ।

आत्मानं प्रत्यभिमुखं—‘सहस्रवल्शा’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ इदमपि प्रागेव व्याख्या-
तम् (तैसं १.१.२) ।

- अन्वग्रं शाखाः प्रसूदयति—‘यं त्वा’ इति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ तेतिजानः निशितधारः
‘अयं’ स्वधितिः । तिज निशातने । यङ्लुगन्ताल्लटो व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा २.४.७४, ३.१.
८५) । शानच् (पा ३.२.१२४) । “अभ्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इत्याद्यु-
दात्तत्वम् । ‘यं’ त्वा यूपार्थं वृक्षं प्रणिनायं प्रकर्षेण नयति, शाखाः प्रसूचं विशिष्टं रूपं
प्रापयति । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा ३.४.६) इति लिट् । किमर्थम् ? महते सौभगाय
सुभगत्वाय सुश्रीकत्वाय । उद्गात्रादिषु “सुभगं मन्त्रे” इति पाठात् भावे अञ्प्रत्ययः
(द्र. काशिका—पा ५.१.१९) । स खलु त्वमसीति शेषः । स त्वमस्मद्यज्ञं साधयेति वा ।

यमिति ॥ कल्पः—“अन्वग्रं शाखाः प्रसूदयति यं त्वाऽयं स्वधित्तिस्तेतिजानः प्रणिनायं
महते सौभगायेति” (बौश्रौ ४.१) इति ॥ हे छिन्नवृक्ष, तेतिजानः तीक्ष्णः अयं स्वधितिः यं त्वां
महते सौभगाय दर्शनीयत्वाय तिर्यक्शाखाछेदनेन प्रणिनायं प्रकृष्टं यूपत्वं प्रापयामास, ततस्तादृशेन

- १५ त्वया छेदनात् भेतव्यम् ॥

अच्छिन्न इति ॥ कल्पः—“अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्यग्रं परिवासयति” (आपश्रौ ७.२.
१०) इति । हे यूप, त्वम् अच्छिन्नः भव । मन्त्रसामर्थ्येन छेदनव्यथा तव मा भूत् । कीदृशस्त्वम् ?
सुवीरः शोभना वीरा यजमानपुत्रपौत्रादयो येन त्वया लभ्यन्ते स त्वं सुवीरः । तादृशस्त्वं रायः
धनानि यजमानाय देहि । ‘यं त्वाऽयम्’, ‘अच्छिन्नः’ इत्येतौ मन्त्रानुपेक्षितौ ॥ योऽयं यूपार्थो
वृक्षच्छेदः पूर्वमुक्तस्तत्र छेदे छेद्यं वृक्षस्य प्रदेशं विधत्ते—“अनक्षसङ्गं वृक्षेत्” (तैसं ६.३.३) इति ।
छिन्नावशिष्टस्य मूलस्योपरि गच्छतः शकटस्याक्षो यथा न प्रसज्यते तथा नीचं मूलमवस्थाप्य छिन्धात् ॥
विपक्षे बाधकमाह—“यदक्षसङ्गं वृक्षेदधर्द्धं यजमानस्य प्रमायुकं स्यात्” (तैसं ६.३.३) इति ।

- यदि छिन्नं वृक्षमूले शकटस्याक्षः प्रसज्येत तदा यजमानस्य संबन्धि गोवत्सादिकमीषाया अधो मरणशीलं
भवेत् । शकटस्य प्राचीनं दीर्घकाष्ठमीषा ॥ शाखाया यूपार्थं छेदनं निन्दति—“यं कामयेताप्रतिष्ठितः
स्यादित्यारोहं तस्मै वृक्षेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव भवति” (तैसं ६.३.३) इति ।
वृक्षमारुह्य जायत इत्यारोहः शाखा । स च भूमावनुत्पन्नत्वादप्रतिष्ठितः । तस्य यूपत्वे यजमानोऽप्रतिष्ठित
एव भवति ॥ अपर्णमपि निन्दति—“यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णं तस्मै शुष्काग्रं वृक्षेदेष वै वनस्पती-
नामपशव्योऽपशुरेव भवति” (तैसं ६.३.३) इति ॥ वनस्पतीनां मध्य एव पर्णरहितः शुष्काग्रश्चापशव्यः
पशुभ्यो न हितः ॥ बहुपर्णं विधत्ते—“यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै बहुशाखं वृक्षेदेष वै
वनस्पतीनां पशव्यः पशुमानेव भवति” (तैसं ६.३.३) इति ॥ भूमौ समप्रदेशे स्वबीजादुत्पन्नं विधत्ते—

- ३० ४. तं.ति.पं१—प्रायेणैव । ५. ति-नाशयति; तं-आनयति । ६. मै-प्रसाव्य ।

९. आ.ना.हा-शाखाम् । १०. इ.उ.ना.पा.भा.हा-यूपार्थं । ११. तं.म२-सज्यते । १२. तं.
म२-बाधमाह । १३. तं.म-सज्येत । १४. इ.उ.पा.भां-सप्रदेशे; म२-संप्रदेशे; ना.हा-समानप्रदेशे ।

सौभगायाच्छिन्नो रायः सुवीरः ॥ ५ ॥

[यं दशं च]

सौभगाय । अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति सु-वीरः ॥ ५ ॥

[मैसं १.२.१६; कासं ३.२; कपिसं २.२; वामं ५.४२-४३]

चतुरङ्गुलमग्नं चपात्राय प्रच्छेदयति—‘ अच्छिन्नः ’ इति ॥ ‘ अच्छिन्नः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । ‘ रायः ’ धनानि, देहीति शेषः । यद्वा—अच्छिन्नो धनस्य,
सुवीरश्च, भवेत्यध्याहारः । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना तृतीयादेर्विभक्ते-
रुदात्तत्वं व्यत्ययेन न क्रियते । ईदृशस्त्वमेव नो रायः । शोभना वीराः पुत्रपौत्रादयोऽस्य
यजमानस्य येन भवन्ति स ‘ सुवीरः । “ वीरवीर्यौ च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । यस्मात्त्वया यजमानस्य आयुष्मन्तः पुत्रादय उत्पद्यन्ते, तस्मात्तेषामभिवृद्धयर्थं अविच्छेदेन
धनानि देहीति ॥

॥ इति तृतीयं पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

“ प्रतिष्ठितं वृक्षेत् प्रतिष्ठाकामस्यैष वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्वाद्योने रुढः प्रत्येव तिष्ठति ”
(तैसं ६.३.३) इति । स्वाद्योनेरित्यनेन वृक्षजन्या शाखा व्यावर्त्यते ॥ पश्चिमदिश्यातं विधत्ते—“ यः
प्रत्यङ्मुपनतस्तं वृक्षेत् स हि मेधमभ्युपनतः ” (तैसं ६.३.३) इति । मेधो यज्ञः । स चोत्तरवेद्यां
क्रियमाणो यूपस्थानात् प्रत्यङ्भवति । अतो ‘ मेधमुपलक्ष्यैवोपनतः ॥ यूपस्य काम्यानि परिमाणानि
विधत्ते—“ पञ्चारत्निं तस्मै वृक्षेद्यं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
यज्ञ उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति पञ्चरत्निं प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्वा क्रतव क्रतुष्वेव प्रति तिष्ठति सप्तारत्निं
पशुकामस्य सप्तपदा शक्नी पशवः शक्नी पशून्नेवाव रुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य त्रिवृता स्तोमेन संमितं
तेजस्त्रिवृत्तेजस्येव भवत्येकादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाग्येव भवति
पञ्चदशारत्निं आतृग्यवतः पञ्चदशो वज्रो आतृग्याभिभूत्यै सप्तदशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः
प्रजापतेराप्त्यै एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै ” (तैसं ६.३.३)
इति । चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरत्निः । उत्तरो यज्ञः सोमविकृतिः ॥ विधत्ते—“ अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुखेन संमितः ” (तैसं ६.३.३) इति । गायत्र्याः
तेजस्त्वमग्निना सहोत्पन्नत्वात्, यज्ञमुखत्वं च प्रातःसवने प्रयोज्यत्वात् । अतोऽष्टसंख्याद्वारा तेजोगायत्री-
यज्ञमुखः समानो भवति । तस्मात् तक्षणेन यूपस्याष्टावश्रयः कार्याः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अति वृक्षं मन्त्रयित्वा तं त्वा यूपतरं स्पृशेत् ।

देवस्तम्भूलमभ्यज्य षोष दर्भान्तरायतः ॥ १ ॥

१५. आ.क-मेधमसिद्ध ।

तैसं २६॥

१०.

स्वधि छिन्द्यादिवं प्राच्यां पातयेद्न शेषिते ।

मूले हुत्वा सहेत्यात्मस्पर्शो यं त्वाऽङ्गकानि च ॥

अच्छीत्यग्रं च संच्छिन्द्यादश मन्त्रा उदीरिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

५

“ यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ।

प्रयाजवत् ” तदन्तत्वात् नयनं चापकृष्यताम् ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ।

प्रयाजाधारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ” ॥ (जैन्या ५-१-२८-२९) इति ॥

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमकाले प्राचीनवंशगतो वह्निराग्नीध्रीये प्रणेतव्यः । सोमश्च प्राचीनवंशे

१० पूर्वं स्थापितः इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः । तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद आम्नातः । तदेतत्सर्वं सुत्यादिनात् प्राचीन औपवसथ्ये दिने प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षाकालेऽपकृष्टः । “ दीक्षासु यूपं छिनत्ति ” (भाश्रौ १२-१९-२ द्र. आपश्रौ १०-४-४६) इति तद्विधानात् । तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षात् प्रणयनमप्यपकृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रयाजाचारादीनामेकमेव प्रधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यंभावी परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षे तदन्ताङ्गसमूहापकर्षो

१५ युक्तः ॥ इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम् । यूपच्छेदस्त्वग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योऽन्य-
क्रमोऽपेक्षितः । तस्मात् श्रुतस्य यूपच्छेदनमात्रस्यापकर्षः ॥

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिन्नोऽथ तन्त्रता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ” ॥ (जैन्या ११-३-३) इति ॥

२० ज्योतिष्टोमे पशवोः अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यास्त्रयो विहिताः । तेषु यूपभेदो युक्तः । कुतः ? अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादितरयोश्चोदकाभ्यामतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावदग्नीषोमीयपशोः कर्मणः काले यूपस्योत्पत्तिः, किन्तु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । “ दीक्षासु यूपं छिनत्ति । क्रीते वा राजनि ” (द्र. आपश्रौ १०-४-४६-४७, हिश्रौ ७-३) इति तत्कालविधानात् । अत आधानवत् सर्वार्थत्वं संभवति । यथा स्वकाले संपन्नमाधानं तत्तद्वाक्यविशेषैस्तेषु तेषु कर्मसु संबध्यते तथा स्वकाले छेदनादिना निष्पन्नो

२५ यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनियुज्यते । तस्मात् तन्त्रेण यूपः संपादनीयः ॥

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यूपैकादशिनी यूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्त्रता ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” ॥ (जैन्या ११-२-९) इति ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं भिद्यते । कुतः ? “ यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा

३० यूपाहुतिं जुहोति ” (द्र. मैसं ३-९-२) इति तद्विधानात्, सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते ब्रूमः—

१६. क-तदन्तत्वात् ।

यूपच्छेदनम्]

न तावद्व्यन्तसामीप्यं संभवति यूपद्राहप्रसङ्गान् । अतो यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । तथा सति देशैक्यसंभवादाहुतेस्तन्त्रता ॥

पष्ठस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः ।

अमुख्यस्तक्षणाद्यूपः खादिरस्तक्षणात् पुनः ” ॥ (जैन्या ६.३.१८) इति ॥ ५

यदा यूपार्थं खादिरमलब्ध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चात् मुख्यः खादिरो यदि पशुनियोजनान् प्रागेव लभ्यते तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव ग्राह्यः । असंस्कृतान् संस्कृतस्य प्रशस्तत्वात् इति चेत् । मैवम् । मुख्ये खादिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात् प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पशो नियुक्ते खादिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

सादृगुण्याय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिगुणात् न हि ” ॥ (जैन्या ६.३.१९) इति ॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुनियुज्यते तत ऊर्ध्वं खादिरो यदि लभ्येत तदाऽपि पूर्वन्यायेन मुख्य-लाभात् सादृगुण्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेत् । मैवम् । गुणभूतो यूपः, पशुनियोजनं प्रधानं, न हि गुणानुसारेण प्रधानत्वाऽऽवृत्तिर्युक्ता । तस्मान्न नियोजनं पुनः कार्यम् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किम् ।

आद्यो बहुगुणालोपात्त मुख्ययास्तु लोपनम् ” ॥ (जैन्या ६.३.२०) इति ॥

“ यदा अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात् तक्षणादिसंस्कारयोग्यः, मुख्यस्तु खादिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यस्तदा तक्षणादिबहुगुणालोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवासऽदरणीय इति चेत् । मैवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य २० सोढुं शक्यत्वात् । तस्मात् कृशोऽपि मुख्य एवोपादेयः ।

तत्रैवास्यच्चिन्तितम्—

“ नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत् खादिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्यात् तद्वैयर्थ्येन हीतरः ” ॥ (जैन्या ६.३.२१) इति ॥

यदा स्वत्यन्तकृशत्वात् तक्षणादिरहितोऽपि खादिरो नियोजनेऽप्ययोग्यस्तदाऽपि मुख्यत्वात् खादिर २५ एवोपादेय इति चेत् । मैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावाक्रियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः ॥

अत्र नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमेऽनुवाकः ॥ ५ ॥

१७. इ.उ.तं.ना.पा.भां.म२.हा—‘ यदा ’ नास्ति ।

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा शुन्धतां लोकः पितृषदन्तो

यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः पितृणां सदनमसि

पृथिव्यै । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । दिवे । त्वा । शुन्धताम् । लोकः । पितृषदन् इति पितृ-
सदनः । यवः । असि । यवयं । अस्मत् । द्वेषः । यवयं । अरातीः । पितृणाम् । सदनम् । असि ।

५ यूपं पराञ्चं प्रोक्षति—‘ पृथिव्यै त्वा ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.११) ।
प्रोक्षामीति शेषः । पृथिव्यादीनां स्थित्यर्थं त्वां प्रोक्षामीति ॥

अवटेऽपोऽवनयति—‘ शुन्धताम् ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.३.१) ॥

यवान् प्रस्कन्दयति—‘ यवोऽसि ’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.३.१) । “ ऊर्ग्वै
यवो यजमानेन यूपः संमितः ” (तैसं ६.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० बर्हिर्हस्तं व्यतिषज्यावस्तृणाति—‘ पितृणाम् ’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.३.१) ।
“ यद्बर्हिरनवस्तीर्यं मिनुयात् पितृदेवत्यो निखातः स्यात् । बर्हिरवस्तीर्यं मिनोति ”
(तैसं ६.३.४) इति ब्राह्मणम् ॥

पञ्चमेऽनुवाके यूपच्छेदो वर्णितः । छिन्नस्य यूपस्य स्थापनं ‘ षष्ठेऽनुवाके वर्ण्यते ’ ।

पृथिव्या इति ॥ कल्पः—“ यूप एष प्रक्षालितः प्रपन्नः संपन्नचषालः प्रागवटादुपशेते ।

१५ तमुत्तरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन् पराञ्चं प्रोक्षति पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेति ” (बौश्रौ ४.४)
इति ॥ प्रोक्षामीति शेषः । चषालो यूपान्ने प्रतिमुच्यमानः कटकः ॥ लोकत्रयाभिमानिदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षण-
मित्याह—“ पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति ” (तैसं ६.३.४)
इति ॥ नात्रौदुम्बर्या इवाग्रमारभ्याधोमुखं प्रोक्षणं किंतु मूलभारभ्योर्ध्वमुखमिति विधत्ते—“ पराञ्चं
प्रोक्षति पराङ्गिव हि सुवर्गो लोकः ” (तैसं ६.३.४) इति ॥

२० शुन्धतामिति ॥ कल्पः—“ अवटेऽपोऽवनयति शुन्धतां लोकः पितृषदन् इति । यवान्
प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति । बर्हिर्हस्तं व्यतिषज्यावस्तृणाति पितृणां सदनम-
सीति ” (बौश्रौ ४.४) इति ॥ यूपस्थापनार्थो योऽवटस्तस्मिन् प्रोक्षणशेषं निनीय यवान् प्रक्षिप्य
बर्हिर्मुष्टेरधं प्रागग्रमर्धमुदगग्रमित्येवं व्यतिषज्य बर्हिरवस्तृणीयात् ॥ एतानर्थान् विधत्ते—“ क्रमिव वा
एतत् करोति यत् खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्ग्वै यवो यजमानेन यूपः संमितो यावानेव
यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्गं दधाति पितृणां सदनमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यं ह्येतद्यन्निखातं
यद्बर्हिरनवस्तीर्यं मिनुयात् पितृदेवत्यो निखातः स्याद्बर्हिरवस्तीर्यं मिनोत्यस्यामेवैनं मिनोति ” (तैसं
६.३.४) इति । यद्यप्यत्र यूपवटखननं नाऽऽम्नातं तथाप्यौदुम्बर्याम् आम्नातस्येहानुवृत्तिमभिप्रेत्य ‘ यत्
खनति ’ इत्यनुवृत्ते । तदनुवृत्तये समानविषयत्वं प्रत्यभिज्ञापयितुं तत्र विहितमप्यवनयनादिकं पुनरत्र
विधीयते ॥

३० १-१. मै-‘ बर्हिरवस्तीर्यं मिनोति ’ नास्ति ।

१-१. म२-षष्ठेऽभिधीयते । २. आ.ना.हा-‘मुखप्रोक्षणम् । ३. आ.ना.हा-आम्नातं तस्येहानु-
क-आम्नातं तस्यैवानु° ।

यूपस्थापनम्]

स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य वित्ताद्-

स्वावेश इति सु-आवेशः । अमि । अग्रेणा इत्यग्रे-गाः । नेतृणान् । वनस्पतिः ।

अधीति । त्वा । स्थास्यति । तस्य । वित्तात् ।

यूपशकलमवास्यति— स्वावेशः 'इति ॥ सुष्ठु आविश्यते स्वीयतेऽभिहित इति 'स्वावेशः । अधिकरणे घञ् (पा ३.३.१२१) । थायादिसूत्रेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ५
यूपस्य सुखासनम् 'अमि इत्यर्थः । नेतारो यागस्य निर्वोद्वारः यूपशकलाः । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ६.४.५) इति, “ नामि ” (पा ६.४.३) इति दीर्घाभावः । “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । तेषां मध्ये 'अग्रेगाः स्वमसि । अग्रे प्रथमं युपात् गच्छति परापततीत्यग्रेगाः । “ यः प्रथमः शकलः परापतेत् तमप्या हरेत् ” (तैसं ६.३.३) इति गृहीतत्वात् । यद्वा—नेतृणामग्रे गच्छतीत्यग्रेगाः, मुख्य इत्यर्थः । 'प्रथमपतितत्वादेव । १०
यद्वा—नेतृणां मध्ये अग्रे गच्छति यागसाधनत्वं, युपादपि पूर्वमुपयुज्यमानत्वादवटप्रवेशेन । “ जनसनखनक्रमगमो विट् ” (पा ३.२.६७) इति विट्प्रत्ययः । “ विड्वनोरनुनासिक- स्यात् ” (पा ६.४.४१) इत्यात्वन् । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा—यूपस्य ये नेतारः परिष्कर्तारः प्रथमशकलः, स्वरुः, चपालम् इति, तेषां मध्ये अग्रे प्रथमं यूपं गच्छतीति । किंच— १५
वनस्पतिविकारो यूपः । विकृतौ प्रकृतिशब्दः । पारस्करप्रभृतिवात् सुट् (पा ६.१.१५७) । “ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ” (पा ६.२.१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । “ स त्वाम् 'अधि 'स्थास्यति, त्वयि स्थास्यति, यूपस्यापि धारकोऽसीत्यर्थः ” । “ अधिशीङ्- स्थासां कर्म ” (पा १.४.४६) इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । “ तस्य 'वित्तात् तद्विजानीहि तं ते महिमानमवगन्तुमर्हसीति । “ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति संप्रदान- २०
त्वात् “ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दमि ” (पा २.३.६२) इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । “ यूपशकलमवा-

स्वावेश इति ॥ कल्पः—“ यूपशकलमवास्यति स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां वनस्पतिरधि स्वा स्थास्यति तस्य वित्तादिति ” (बौध्रौ ४.४) इति ॥ शोभन आवेशो युपावस्थितिलक्षणो यस्मिन् प्रथमशकले स स्वावेशः । हे शकल, त्वं 'स्वावेशः 'असि । यूपस्य त्रयो नेतारः प्रथमशकलः स्वरु- अचपालश्चेति । तेषां 'नेतृणां मध्ये स्वम् 'अग्रेगाः प्रथमभावी । वनस्पतिरूपो यूपस्त्वामधिष्ठास्यति । 'तस्य २५
'वित्तात् तं यूपमनुजानीहि ॥ विधत्ते—“ यूपशकलमवास्यति सतेजसमेवैनं मिनोति ” (तैसं ६.३.४) इति । यत् 'पूर्वोक्तम्—“ स्वधितेर्वृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति ” इति शकले प्रक्षिप्ते सति तेन तेजसा सहितमेवैनं यूपं स्थापितवान् भवति ॥

२. तं.ति.५१—प्रथमजशकलः । ३-३. तं.ति.५१—यूपस्य वा विकारोऽसीत्यर्थः ।

४. क.तं.म२—पूर्वोक्तम् ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य

उद्विक्त्वा स्तमानान्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण दृ२६

देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । सुपिप्पलाभ्य इति सु-पिप्पलाभ्यः । त्वा । ओषधीभ्य
इत्योषधि-भ्यः । उदिति । दिक् । स्तमान । एति । अन्तरिक्षम् । पृण । पृथिवीम् । उपरेण । दृ२६ ।

५ स्यति सतेजसमेवैनं मिनोति ” (तैसं ६-३-४) इति ब्राह्मणम् ॥ “ स्वधितेर्वृक्षस्य विभ्यतः
प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति ” (तैसं ६-३-३) इत्यादिब्राह्मणेन तस्य
तेजस्त्वमवगन्तव्यम् ॥

यूपस्याग्रमनक्ति—‘ देवस्त्वा ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १-३-५) ॥

चषालं प्रतिमुञ्चति—“ सुपिप्पलाभ्यः ” इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १-२-२)

१० शोभनफलानामोषधीनामर्थाय त्वां चषालं यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः । “ तस्माच्छीर्षित
ओषधयः फलं गृह्णन्ति ” (तैसं ६-३-४) इति ब्राह्मणम् ॥

यूपमुच्छ्रयति—‘ उद्विक्त्वा ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १-३-१) । अतष्टः प्रदेश
उपरः । “ मूलतोऽतष्टमुपरम् ” (आपश्रौ ७-३-१) इति । उपरमते तक्षणमस्मिन्निति,
“ उपसर्गे च संज्ञायाम् ” (पा ३-२-९९) इति जनेर्विधीयमानो ङप्रत्ययः बहुलवचनात्

१५ (पा ३-१-८५) रमेरपि भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा (पा ६-२-१३९)
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । व्युत्पत्त्यनवधारणाच्च नावगृह्यते । तेन ‘ पृथिवीं
‘ दृह दृढां कुरु ॥

देवस्त्वेति ॥ कल्पः—“ अथ ‘ प्रवृद्ध चषालं यूपस्याग्रमनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वाऽन-
क्तिवति ” (बौध्रौ ४-४) इति ॥ ‘ मध्वा मधुरेण तेजोरूपेणाऽऽज्येन ॥ तदिदं दर्शयति—“ देवस्त्वा
२० सविता मध्वाऽनक्तिवत्याह तेजसैवैनमनक्ति ” (तैसं ६-३-४) इति ॥

सुपिप्पलाभ्य इति ॥ कल्पः—“ अनन्तरतश्च बाह्यतश्च स्वभ्यक्तं कृत्वा चषालं प्रतिमुञ्चति
सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति ” (बौध्रौ ४-४) इति ॥ यूपस्याग्रभागः पूर्वम् “ अच्छिन्नो रायः सुवीरः ”
(तैसं १-३-५) इति मन्त्रेण छिन्नः । तेन निष्पादितश्चतुरङ्गुलोच्छ्रितः सच्छिद्रश्चषालः । हे चषाल, रत्नां
यूपाग्रे प्रतिमुञ्चामि । किमर्थम् ? शोभनफलसंयुक्तौषधर्थम् ॥ विधत्ते—“ सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति

२५ चषालं प्रति मुञ्चति तस्माच्छीर्षित ओषधयः फलं गृह्णन्ति ” (तैसं ६-३-४) इति । यस्मात् फलार्थमग्रे
चषालः प्रतिमुक्तस्तस्माच्छिद्रस्यग्रे फलग्रहणम् ॥ विधत्ते—“ अनक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाऽग्निः
संमिता यदग्निष्ठामश्रिमनक्ति यजमानमेव तेजसाऽनक्त्यान्तमनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति ” (तैसं
६-३-४) इति । तक्षणेन निष्पादितास्वष्टासु यूपाश्रिषु मध्ये येयमाद्वनीयाग्निसमीपे स्थिता साऽग्निष्ठा,
तामाज्येनानक्ति । तदिदमञ्जनममन्त्रकमिति बौधायनस्य मतम् । “ अथ स्तुवेणाऽग्निष्ठामश्रिमभि धारयन्नाह
३० यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति ” (बौध्रौ ४-४) एत्येतावत् एवाभिधानात् । आपस्तम्बस्तु समन्त्रकतामाह—
“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिवति स्तुवेण संततमविच्छिन्दन्नग्निष्ठामश्रिमनक्त्योपरात् ” (आपश्रौ ७-१-३)

५. तं. म२-प्रवृद्ध ।

यूपस्थापनम्]

ते ते धामान्युष्मसी (१) गमध्वे गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमत्र भाति भूरः ॥

ते । ते । धामानि । उष्मसि (१) । गमध्वे ।

गावः । यत्र । भूरिशृङ्गा इति भूरि-शृङ्गाः । अयासः ॥

अत्र । अह । तत् । उरुगायस्युरु-गायस्य । विष्णोः ।

परमम् । पदम् । अवेति । भाति । भूरः ॥

यूपं वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां कल्पयति स्थापयति—“ ते ते धामानि ”, “ विष्णोः कर्माणि पश्यत ” इति ॥ तत्र प्रथमा चतुष्पदा त्रिष्टुप् । द्वितीया त्रिपदा गायत्री । “ वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो वै देवतया ” (तैसं ६-३-४) इत्यादि ब्राह्मणम्, “ द्वाभ्यां कल्पयति ” (तैसं ६-३-४) इत्यादि च । वैष्णव्यर्चापो विष्णुस्वरूपेण गन्तव्ये । “ ते ” इति द्वितीयावद्वचनस्य “ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९) इति शेषादेशः । प्रगृह्यत्वाभावो व्यवहारेण, लिङ्गविभक्ति-व्यत्ययेन वा । हे विष्णो, तव तानि धामानि स्थानानि गमध्वे गन्तुं यजमानो गच्छेदिति यावत् । तुमर्धे अध्येत्यन्ययः (पा ३-४-९) । अर्धप्रत्ययस्य वा वर्णव्यत्ययेन एकारः । तव तानि धामानि गन्तुम् उष्मसि उष्मः कामयामहे । वष्टेर्ग्रहिज्यादिना (पा ६-१-१६) संप्रसारणम् । “ इदन्तो मसि ” (पा ७-१-४६), “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६-३-१३७) इति तस्य संहितायां दीर्घः । कानीत्याह—“ यत्र येष्टु धामसु गावः रश्मयः भूरिशृङ्गाः बहुप्राः अयासः गमनशीलाः । पतेः पचाद्यच् (पा ३-१-१३४) । “ आज्ञसेरसुक् ” (पा ७-१-५०) । यत्र बहुमुखा रश्मयो विसर्पन्तीति । यद्वा—यत्र गावो गन्तारो जनाः । “ गमेडोः ” (उ २-३५) इति डोप्रत्ययः । भूरिशृङ्गाः महादीप्तयो भवन्तीति । दीप्ति-
हति । अवटे क्षिप्यमाणो मूलभाग उपरस् । मूलतोऽतष्टमुपरमिति ॥ विधत्ते—“ सर्वतः परि मृगयपरिवर्ग-
मेवास्मिन् तेजो दधाति ” (तैसं ६-३-४) इति । यजमाने कमप्यवयवमवर्जयित्वा तेजो दधाति ॥

उद्विचमिति ॥ कल्पः—“ उच्छ्रयस्तुद्विवः स्वभानान्तरिक्षे पृण पृथिवीमुपरिण इहेति ” (बौध्रौ ४-४) इति ॥ वाक्यत्रयप्रयोजनमाह—“ उद्विचः स्वभानाऽन्तरिक्षे पृणन्याहैषां लोकानां विद्वत्स्यै ” (तैसं ६-३-४) इति ॥

त इति ॥ बौधायनः—“ अथैनं वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां कल्पयति ते ते धामानि, विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्याम् । स यत्राग्निष्टामश्रिमाद्वनीये* संपादयति तैत्तृपस्य चपालं परेक्षयति तद्विष्णोः परमं पदम् सदा पश्यन्ति सूर्यः । दिवीव चधुराततमिति ” (बौध्रौ ४-४) इति । आपस्तम्बः—“ ते ते धामानि इत्यवटेऽवदधाति । विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यामाद्वनीयेनाग्निष्टाम् संसिनोति ” (आपध्रौ ७-१०-८-९) इति ॥ आद्यो मन्त्र एवमास्नातः—“ ते ते धामान्युष्मसी गमध्वे गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमत्र भाति भूरः ” इति ॥ ते तानि ते तव धामानि स्थानानि उष्मसि कामयामहे गमध्वे गन्तुं, गावः गन्तारः भूरिशृङ्गाः बहुदीप्तयः

*[बौध्रौसूत्रे ‘ आहवनीयेन ’ ।] । *[बौध्रौसूत्रे ‘ तदध्वन्यय ’ ।]

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि । पस्पशे ॥ इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥

नामसु हि 'शृङ्गाणि' इत्यध्यायान्ते (निघण्टु १.१७.११) पठ्यते । पुनश्च विशेष्यन्ते—

अयासः अनपायाः अप्रच्युताः । यातेरसुनि (उ ६३८) याः, नञ्बहुव्रीहौ " नञ्सुभ्याम् "

५ (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धामानि पुनर्विशेष्यन्ते—^१अत्र ^२अह अत्रैव । अहेत्यवधारणे । येष्वेव धामसु ^३उरुगायस्य, उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इत्युरुगायः । गायतेः कर्मणि घञ् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ^४भूरेः महतो महाबलस्य विष्णोः विश्वं व्याप्नुवतः । " विषेः किच्च " (उ ३२६) इति नुप्रत्ययः, तत्र हि निदिति वर्तते । यस्त्वं महाबलो महात्मभिः स्तूयमानो विश्वं व्याप्नुवन्नभूः, " विचक्र-

१० माणखेधोरुगायः " (तैसं १.२.१३) इति मन्त्रप्रसिद्धः । तस्य तत्र तत्तादृशविक्रमकृत् ^५परमम् उत्तमं ^६पदं स्वरूपं^७ तदप्येष्वेव धामसु ^८अव ^९भाति दीप्यते । तस्मात्तानि धामानि गन्तुमुश्म इति । एवं प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । द्वितीयः तेशब्दोऽस्मिन् पक्षे युष्मदादेशः (पा ८.१.२२) । यद्वा—परोक्षकृत एवायम् । ते ते इति वीप्सा । तानि तानि धामानि गन्तुमुश्मः । " नित्यवीप्सयोः " (पा ८.१.४) इति शेषप्रत्ययान्तस्य द्विर्वचनम् । " अनुदात्तं

१५ च " (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वितीया ॥ ^१विष्णोः ^२कर्माणि चरितानि ^३पश्यत हे जनाः । कीदृशानीत्याह—

^४यतः यैः । " इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ५.३.१४) इति तृतीयान्तात् तसिः । ^५ब्रतानि युष्मदीयानि कर्माणि यैः कर्मभिः ^६पस्पशे स्पृशति बध्नातीति वा युष्मासु । स्पश बाधनादौ

२० स्वरितेत् । " छन्दसि लुङ्लङ्लिटः " (पा ३.४.६) इति लिट् । " शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते " (ऋ. पा ७.४.६१) इति पकारशेषः । पुनश्च विशेष्यते—^७इन्द्रस्य ^८युज्यः योग्यः ^९सखा । योगो युक् । संपदादित्वात् युजेः क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । युजि साधुर्युज्यः । " तत्र

^१अयासः अनपायाः ^२अह एव ^३उरुगायस्य महात्मभिर्गीयमानस्य ^४भूरेः महतः । हे यूपाभिमानिन् विष्णो, तत्र तानि स्थानानि गन्तुं कामयामहे । येषु गन्तारो बहुदीप्तयो वर्तन्ते ^५"न कदाचिदप्यन्ति"^६, एष्वेव स्थानेषु महात्मभिर्गीयमानस्य महतः ^७विष्णोः तत् ^८परमं ^९पदम् ^{१०}अव ^{११}भाति । तादृशस्थान-
२५ प्राप्तिहेतवे कर्मणे यूपोऽस्मिन्नवटे तिष्ठतु ॥ विधत्ते—" वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवेन देवतया कल्पयति " (तैसं ६.३.४) इति ॥ " ते ते धामानि " इत्यसौ वैष्णवी । कल्पयति उच्छेद्येत् ॥

विष्णोरिति ॥ मन्त्रान्तरं त्वेवमाग्नातम्—^१विष्णोः कर्मणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा " इति । हे जनाः, ^२विष्णोः ^३कर्माणि सृष्टिस्थितिसंहारचरितानि ^४पश्यत, ^५यतः

यैः कर्मभिः ^६ब्रतानि भवदीयलौकिकवैदिककर्माणि ^७पस्पशे सृष्ट्वाज्जिर्मितवान् स विष्णुः ^८इन्द्रस्य

३० ^९युज्यः योग्यः ^{१०}सखा ॥

४. ति-तत्तादृशकम् । ५. मै- 'स्वरूपम्' नास्ति ।

६-६.ना.हा-तेषु किञ्चिद्दीयति ।

यूपस्थापनम्]

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥

ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निं सुप्रजावर्निं रायस्पोषवर्निं पर्यहाभि

ब्रह्म द२ह क्षत्रं द२ह प्रजां द२ह रायस्पोषं (२) द२ह

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ॥

दिवि । इव । चक्षुः । आतत-मित्या-ततम् ॥

ब्रह्मवर्निमिति ब्रह्म-वर्निन् । त्वा । क्षत्रवर्निमिति क्षत्र-वर्निन् । सुप्रजावर्निमिति
सुप्रजा-वर्निन् । रायस्पोषवर्निमिति रायस्पोष-वर्निन् । परोति । ऊहामि । ब्रह्म । द२ह ।
क्षत्रम् । द२ह । प्रजामिति प्र-जान् । द२ह । रायः । पोषन् (२) । द२ह ।

साधुः " (पा ४-४-९८) इति यत् । " यतोऽनावः " (पा ६-१-२१३) इत्याद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—दुश्शाना युजः योगिनः । " सस्मृदिप " (पा ३-२-६१) इत्यादिना क्तिप् । २०
तत्र भवः । दिगादृष्ट्यः (पा ४-३-५४) । तादृशस्यास्य तादृशानि कर्माणि पश्यन्ति ॥

चषालर्माक्षते—' तद्विष्णोः ' इति त्रिपदश्च गायत्र्या ॥ ' विष्णोः परमं पदमवभाति
भूरेः ' इति यत् पूर्वोक्ते ' तत् एव हि ' विष्णोः ' परमं ' पदं ' सदा सर्वदा ' सूरयः मेधाविनः
' पश्यन्ति ' इति । कादृशम् ? दिवि चक्षुः इव आततम् । सर्वेषां चक्षुःस्थानीये सूर्यमण्डल-
मिह चक्षुरुच्येत । आततं समन्ताद्विस्तारितप्रकाशं सर्वत्र प्रकाशकत्वात् । " गतिरनतरः " २५
(पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्यमण्डलमिव यदात्मप्रकाशान्वरूपं तत्सूर्यः
सदा ह्यदं पश्यन्ति । तस्मात् त्वमपि विष्णोः परमपदस्थानीयं चषालं पश्येति ॥

तद्विष्णोरिति ॥ ' तद्विष्णोः ' इति मन्त्रस्यायमर्थः—' सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारंगताः
' विष्णोः तत् ' परमं ' पदं स्वरूपं ' सदा ' पश्यन्ति । कादृशम् ? दिव्याकाशे निरावरणे प्रसृतं ' चक्षुरिव
' आततं व्याप्तम् । तादृशस्य विष्णोरनुग्रहाद्वैद्यस्य यूपस्याग्निष्टामाग्निमाहवनीयेन संमितां स्थापयामी- २०
त्यर्थः ॥ अस्मिन् स्थापने ' विष्णोः कर्माणि ', ' तद्विष्णोः ' इति मन्त्रद्वयं विनियुङ्क्त—' द्वाभ्यां कल्पयति
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठितै " (तैसं ६-३-४) इति ॥ ' ते ते धामानि ' इत्यादीनां त्रयाणां मन्त्राणां
पदार्था उपक्षिताः ॥ अग्निष्टाग्निस्थापने ' पूर्वपक्षं दर्शयति—' यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण
व्यर्धयेयमित्यग्निष्टां तस्याग्निमाहवनीयादित्यं वेत्थं वाऽति नावेयत् तेजसैवेन देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयति " २५
(तैसं ६-३-४) इति । तक्षणेवेलायामष्टास्वश्रिषु कांचिदश्रिमियमग्निष्ठेति प्रज्ञातां कुर्यात् । तामाग्नि
यूपस्य पश्चिमभागे स्थितमाहवनीयमतिलङ्घ्य दक्षिणत उत्तरतो वा नावेयत् प्रापयेत् । तथा
सति तेजभादिभिर्यर्धयति वियोजयति ॥ सिद्धान्तं दर्शयति—' यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण
समर्धयेयमित्यग्निष्टां तस्याग्निमाहवनीयेन सं मितुयात् तेजसैवेन देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति " (तैसं ६-
३-४) इति । सं मितुयात् संमुखं स्थापयेत् ॥

ब्रह्मवर्निमिति ॥ कल्पः—' अथैनं प्रदक्षिणं ' पुरीषेण पर्यहति ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निं २०
सुप्रजावर्निं रायस्पोषवर्निं पर्यहामीति । मैत्रावरुणदण्डेन स२हन्ति ब्रह्म द२ह क्षत्रं द२ह प्रजां द२ह

७. तं-पक्षम् । ८. आ.इ.क.पां—' पुरीषेण ' नास्ति ।

तैसं २७

[यूपस्थापनम्]

परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्यां
परिवीरिति परि-वीः । असि । परीति । त्वा । दैवीः । विशः । व्ययन्ताम् । परीति । इमम् ।
रायः । पोषः । यजमानम् । मनुष्याः ।

प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति—‘ ब्रह्मवनिम् ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.३.१) ॥

मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति—‘ ब्रह्म दृंह ’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.३.१) ॥

रशनया त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति—‘ परिवीरसि ’ इति ॥ ‘ परिवीयत इति परिवीः ।

“ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ” (पा ३.२.१७८) इति कर्मणि क्तिप् । यजादित्वात् संप्रसारणम्

(पा ६.१.१५) । “ हलः ” (पा ६.४.२) इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा

६.२.१३९) । परितो रशनया वेष्टनीयोऽसि । हे यूप, अतस्त्वां दैवीः दैव्यः विशः देवानां

२० स्वभूताः प्रजाः मरुदादयः, “ मरुतो वै देवानां विशः ” (तैसं २.२.५) इति । “ देवाद्यञञौ ”

(पा ४.१.८५ वा ३) इति देवशब्दादञ् । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति

पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । परि व्ययन्तां सर्वतोऽनया वेष्टयन्तु ॥ इमं च यजमानं रायो धनस्य

पोषः मनुष्याः च परि वेष्टयन्तु । आढ्यः प्रजानामुपजीव्यश्च भवत्वित्यर्थः । “ ऊडिदम् ”

(पा ६.१.१७१) इत्यादिना रेशब्दात् षष्ठ्या उदात्तत्वम् । “ षष्ठ्याः पतिपुत्रं ” (पा

२५ ८.३.५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । “ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति

लसर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण यजमानशब्द आधुदात्तः । “ ऊर्वे रशना ” (तैसं ६.३.४)

इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

रायस्पोषं दृष्टेति ” (बौध्रौ ४.४) इति ॥ मन्त्रयोः स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनि-
मित्याह यथायजुरेवैतत् ” (तैसं ६.३.४) इति ॥

२० परिवीरिति ॥ कल्पः—“ त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां

परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या इति ” (बौध्रौ ४.४) इति ॥ यूप, त्वं परिवीः असि । परितो

रशनया वीतो वेष्टितोऽसि । दैवीः विशः देवसंबन्धिन्यः प्रजा मरुद्गणादयस्त्वां परितः व्ययन्तां

वेष्टयन्तु । तद्वदिमं यजमानं धनपुत्रभृत्यादिमनुष्याश्च परिव्ययन्तु ॥

२५ अन्तरिक्षस्येति ॥ कल्पः—“ स्वरुमादायान्तरिक्षस्य त्वा सानाववगृह्णीत्युत्तरेणाग्निष्ठां

मध्यमे रशनागुणेऽवगृह्णीति ” (आपश्रौ ७.११.९) इति ॥ हे स्वरो, त्वामन्तरिक्षलोके मध्यवर्तिनो

रशनागुणस्य सानौ पार्श्वेऽवगृह्णं करोमि । मन्त्रयोरर्थ उपेक्षितः ॥ विद्यते—“ परि व्ययत्यूर्ध्वं रशना

यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जा समर्धयति ” (तैसं ६.३.४) इति ॥ ओषधिविशेषैर्दमैरुपस्थ-
त्वात् रशनाया ऊर्ध्वपत्रम् । तथा यूपस्य संबन्धे सति यूपप्रमाणहेतुर्यजमान एवाग्नेन समृद्धो भवति ।

६-६. तं.ति.पं-प्रजानामुपास्य इत्यर्थः ।

३० १. आ.इ.पां.हा-‘ त्रिः ’ नास्ति । १०. इ.उ. ना.पा.भां.हा-व्ययन्तु । ११. ना.हा-

‘ वेष्टयन्तु ’ नास्ति । १२. म२-धनपुष्टिपुत्र ।

पस्थापनम्]

अन्तरिक्षस्य त्वा सानावधं गूहामि ॥ ६ ॥

[उन्मुखा पोपमेकान्विश्रुतिश्च]

अन्तरिक्षस्य । त्वा । साना । अवेति । गूहामि ॥ ६ ॥

[मैत्रे १.२.१४; काने ३.३; काशिमं २.१०; वानं ६.१-६]

मध्यमे रशनागुणे स्वरुमवगूहति— 'अन्तरिक्षस्य त्वा' इति ॥ मध्यमत्वसाध्यात् ५
न्तरिक्षस्थानायत्य मध्यमस्य रशनागुणस्य स्थाने त्वान् 'अव' गूहामि नुगुतं स्थापयामि । हे
सो । कौटुशे स्थाने ? 'साना' समुत्पन्ने 'स्वस्थानत्वादेव' समुच्छिन्ने । यद्वा—सननायः सानुः
व्यमेन गुणेन संभक्ते प्रदेशे । "दूसनजनि" (उ ३) इत्यादिना मनो अणुप्रत्ययः ।
ऊदुपवाया गोहः " (पा ६.४.८९) इत्युकारः ॥

॥ इति तृतीयं पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

१०

तनाया मध्यमगुणस्य देशं विधत्ते—'नाभिदध्ने परि व्ययति नाभिदध्ने पवासा ऊजं दधाति
स्माद्नाभिदध्ने ऊजां भुज्जते' (तैसं ६.३.४) इति । अस्मा अस्य यजमानस्य नाभिदध्ने उदर ऊजं
पापयति । ततः सर्वे तत्रोजां भुज्जते, भुक्तामूर्ध्न धारयन्ति ॥ नाभिदध्नेप्रशंसार्थं निधं पक्षमुपन्यस्यति—
यं कामप्रेतोर्जेन व्यर्धयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्यावाचां वाऽवोद्देर्ज्वेन व्यर्धयति " (तैसं ६.३.४) इति ॥
दरसदशाब्जाभिदध्नादूर्ध्वमधो वा रशनावधने यजमानमन्त्रेण व्यर्धयति^१ वियोजयति ॥ कामनाभेदेन १५
शविशं विधत्ते—'यदि कामयेत बर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीमवोद्देवृष्टिमेव नियच्छति यदि कामयेता-
र्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुद्देवृष्टिमेवाञ्छच्छति' (तैसं ६.३.४) इति । नाभिदध्नेदेशादवाचीनमधोदेशे
द्वां पुनरप्यवोद्देवर्षुक्त्वेन वृष्टिं नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्तयति । ऊर्ध्वप्रदेशे बद्धां पुनरप्युद्देवृष्टुक्त्वेन
न वृष्टिमुपच्छति ऊर्ध्वं प्रवर्तयति निवारयतीत्यर्थः ॥ यूपं सर्वदेवताप्रीतिहेतुतया स्तौति—'पितृणां निखातं
नुष्याणामूर्ध्वं निखातादा रशनाया ओषधीनां रशना विश्वेषां देवानामूर्ध्वं रशनाया आ चषाला- २०
न्द्रस्य चषालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एव सर्वदेवयो यज्ञो ययूपं मिनोति सर्वा एव देवताः
णाति' (तैसं ६.३.४) इति । निखातमुपरं पितृणां प्रियं, निखातरशनादेशयोर्मध्यं मनुष्याणां,
तनादेश ओषधीनां, तद्देशचषालयोर्मध्यं विश्वेषां देवानां, चषालदेश इन्द्रस्य, अतिरिक्तं तु साध्यानाम् ।
एव सूत्रे दर्शितम्—'यावदुत्तममङ्गलिकाण्डं तावदूर्ध्वं चषालाद्युपस्यातिरिक्तं ऋङ्गुलं श्यङ्गुलं वा "
आपश्रौ ७.३.६ द्र.भाश्रौ ७.२.११) इति ॥ पुनरपि स्वर्गलोकावगतिहेतुतया यूपं स्तौति । "यज्ञेन वै २५
वाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन्

७. तंति-तस्य स्थानत्वादेः ।

१३. आ.क.ना.हा—'व्यर्धयति' नास्ति ।

[यूपस्थापनम्

- तसृषयो यूपेनैवानु प्राजानन् तद्यूपस्य यूपत्वं यद्यूपं भिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञास्यै” (तैसं ६-३-४) इति । देवाः पुरा कदाचिद्यज्ञं कृत्वा तेन यज्ञेन स्वर्गं गच्छन्तो मनुष्या अप्यस्मानन्वाग-
 स्यास्मत्सदृशास्ते भविष्यन्तीति मत्वा यूपेन मनुष्यान् योपयित्वा स्वयमेव स्वर्गं गताः । यूपः सर्वदेवस्य
 इत्यज्ञात्वा काष्ठमात्ररूप इति बुद्धिमोहः । ऋषयस्तु यूपमाहात्म्यस्यातीन्द्रियस्यापि द्रष्टारस्तेनैव विदित-
 ५ तत्त्वेन यूपेन देवाननु तं स्वर्गं प्रज्ञातवन्तः । तत्तस्मान्मनुष्यमोहनहेतुत्वाद्यूपस्य ^{१५}“यूपनाम संपन्नम् ।
 “युप विमोहने” इत्यस्माद्धातोर्यूपशब्दो निष्पन्नः । एवं च सति विदितमाहात्म्यस्य ^{१६}“यूपस्य
 स्थापनेन स्वर्गः प्रज्ञायते ॥ आहवनीयात् ^{१७}पूर्वदेशं यूपस्थापनाय विधत्ते—“पुरस्तात् भिनोति पुरस्ताद्धि
 यज्ञस्य प्रज्ञायते प्रज्ञातः हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति” (तैसं ६-३-४) इति । अत्र
 सूत्रम्—“अग्नेयाऽऽहवनीयं यूपावटं ^{१८}परिलिखत्यध्वमन्तर्वेद्यध्वं बहिर्वेदि” (आपश्रौ ७-९-६) इति ।
- १० विधिवार्षके पुरस्ताच्छब्दः पूर्वदेशवाची, अर्थावादे तु पूर्वकालवाची । यज्ञस्य संबन्धि यत्कर्तव्यमङ्गजातं
 तत्सर्वमनुष्ठानात् पूर्वमेव प्रज्ञायते । तथाच ^{१९}ब्राह्मणान्तरम्—“आ चतुर्थात् कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं
 करिष्यामीदं करिष्यामि” (द्र. आपश्रौ १-२-११ भाश्रौसू १-३-४) इति । यत्तु पूर्वं न ज्ञातं तत्
 पश्चाद्बुद्धमपि सदज्ञातमेव यस्माल्लोके विस्मरणेनान्यथाकरणेन वा कस्मिंश्चिदनुष्ठेयस्य विनष्टे वा सति
 पश्चात्किञ्चन आहुरिदं गमनादिकमध्ययनादिकं तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीत्, ^{२०}न च अस्माभिस्तदानीं
- १५ प्रज्ञातमिति । तस्मात् पूर्वकालस्य प्रज्ञानाहंत्वेन प्रशस्तत्वात् पूर्वदेशोऽपि पूर्वत्वसाम्येन प्रशस्तः ॥ अथ ^{२१}
 यदुक्तं चपालादतिरिक्तं साध्यानामिति तत्समर्थयते—“साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान्
 यज्ञो नास्पृशत् तान् यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा
 प्रहरत्यतिरिक्तमेतद्यूपस्य यदूर्ध्वं चपालात् तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति” (तैसं ६-३-४) इति ।
 साध्यानामका देवाः पुरा यज्ञं कृत्वा यज्ञभागमतिलङ्घ्याधिको भागोऽस्माकमस्त्वित्यमन्यन्त । ^{२२}तानधिकं
- २० लिप्समानान् यज्ञो नास्पृशत् ? तर्हि किमस्पृशत् ? यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तत् तानस्पृशत् ।
 किमतिरिक्तम् ? यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरणमस्ति तदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम् ^{२३}। यदपि चपालादूर्ध्वं
 यूपान्नं तदपि ^{२४}यजमानपरिमाणादधिकत्वादतिरिक्तम् । तदुभयं साध्यानां प्रीतिहेतुः ॥ यूपप्रसज्जात्
 स्वकाले स्वरुहोमं विधत्ते—“देवा वै सःस्थिते सोमे प्र सुचोऽहरन् प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा
 इदं कुर्म इति ते प्रस्तरं सुचां निष्कयणमपश्यन् स्वरं यूपस्य सःस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति
- २५ १४. आ-यूपत्वं यूपनाम । १५. तं. म२-यूपस्थापनेन; इ. उ. क. ना. भां-यूपस्यानेन । १६. आ.
 इ. पा. हा-पूर्वदेशे । १७. क-स्वनत्यर्थः । १८. आ. ना. हा-ब्राह्मणान्तरे । १९. क. तं. म२-न तु; ना-न वा ।
 २०. आ. ना. हा-‘अथ’ नास्ति । २१-२२. तं. म२-तानधिकं लिप्समानान् यज्ञः कृत्वा यज्ञभागो नास्पृशत्
 नातर्पयत् यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तानस्पृशत् अतर्पयत् । किं तदतिरिक्तम् ? मथितस्याग्नेः पूर्वग्नौ प्रहरणं
 यदसि(स्ति ?) तदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम्; हा-तान् यज्ञो नास्पृशत् । तर्हि किमस्पृशत् ? एतद्यज्ञस्याति-
- ३० रिक्तं तत् यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरणं यदस्ति तदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम्; क-तानधिकलिप्समानान्
 यज्ञो नास्पृशत् । तर्हि किमस्पृशत् ? एतत् यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तत् तानस्पृशत् । किमतिरिक्तम् ?
 यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरणमस्ति तदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम् । २२. आ-एतदपि ।

यूपस्थापनम्]

स्वरूपयज्ञवेशसाय ” (तैस ६.३.४) इति । पुरा देवाः समासे सोमयागे न्युचो यूपे चाग्नौ प्राहरन्
“अग्नौ प्रहर्तुं” संकल्पितवन्तः । ततो यज्ञविनाशो मा भूदिति विचार्य प्रस्तरेण न्युचः स्वरूपा यूपं च
निष्क्रीतवन्तः । तस्मात् सोमसमाप्तौ प्रस्तरमग्नौ प्रहरेत् । स्वरं च जुहुयात् । स्वरूपयूपतक्षणे” प्रथम-
शकलः । तथा च सूत्रम्—“अवतक्षणातां स्वरूपमधिमन्थनशकलम् ” (द्र. आपश्रौ ७.३.३) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पृथिवृटकं पुरेवात्र स्वावे प्रथमपातितम् ।

शकलं चावटे क्षिपत्वा देवोऽग्निष्ठाश्रिकाञ्जनम् ॥ १ ॥

मुष्यारोपश्चपादाग्रे ह्युदि यूपं समुच्छ्रेयत् ।

ने तेऽवटे क्षिपेद्विष्णोर्द्वौभ्यां यूपस्य कल्पनम् ॥ २ ॥

ब्रह्मद्वयं गतो यवो रज्ज्वा संवेष्टनं परि ।

अन्तं स्वरं तत्र गृहेदिति सप्तदशोरिताः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपान्जमुत लक्ष्येत् ।

देशं यूपान्जभावेन वेदिभागोऽत्र चोद्यते ॥

बहिर्वेद्यर्धमित्येतद्वाक्यं भिद्येत तद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते ” ॥

(जैन्या ३.७.११-१२) ॥

अग्नीषोमीये पशौ ‘यूपं मिनोति’ इति प्रकृत्य श्रूयते—“अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहि-
र्वेदि” (मैसं ३.९.४) इति ॥ यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवटोऽपेक्षित इति बुभुत्सायां
“तस्मिन्निर्णयार्थतन्मूलस्य स्थैत्यमङ्गत्वादिभिर्मातव्यम् । तस्य च मीयमानस्य वेद्यभ्यन्तरभागोऽङ्गत्वेन
विधीयत इति चेत् । मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यभ्यन्तर भागः ‘अर्धमन्तर्वेदि’ इत्यनेन वाक्येन विधीयते
तद्वदसंस्कृतो वेदिबहिर्भागोऽपि ‘अर्धं बहिर्वेदि’ इत्यनेन वाक्येन विधातव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत ।
यदा तु वेदेरभ्यन्तरबाह्यभागाभ्यामुपलक्षितः असंस्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते
तदा नास्ति वाक्यभेदः । तस्माँल्लौकिकदेश एवाऽत्र यूपान्जत्वेन विधीयते न तु संस्कृतवेदिभागः ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ते ते धामानि’ इति त्रिष्टुप् । ‘विष्णोः कर्माणि’, ‘तद्विष्णोः’ इत्युभे
गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ १ ॥

२३. आ.ना.हा.—सोमयज्ञे । २४-२४. तं.म.२-प्रक्षेप्तुम् । २५. इ.उ.तं.पा.भां.—स्वस्तक्षणे ।
२६. आ.इ.हा.—गतम् । २७. तं.—तन्निर्वर्तनाय यूपमूलस्य । २८. इ.उ.ना.पा.भां.हा.—‘असंस्कृतः’ ३०
नास्ति ।

[पशोरूपाकरणम्]

इषे त्वोपवीरस्युपो देवान् दैवीर्विशः प्रागुर्वह्नीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि
हव्या ते स्वदन्तां देव त्वष्टृर्वसु रण्व रेवती रमध्व-

इषे । त्वा । उपवीरित्युप-वीः । असि । उपो इति । देवान् । दैवीः ।

विशः । प्रेति । अगुः । वह्नीः । उशिजः । बृहस्पते । धारय । वसूनि ।

५ हव्या । ते । स्वदन्ताम् । देव । त्वष्टः । वसु । रण्व । रेवतीः । रमध्वम् ।

बर्हिषी आदत्ते—‘इषे त्वा’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.१) । इह तु पशु-
लक्षणमत्रम् । तदर्थं तदुपाकरणार्थं त्वामादद इति शेषः । जातावेकवचनम् (पा १.२.५८) ।
“इषे त्वेति बर्हिरादत्ते” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् ॥

पशुमुपाकरोति—‘उपवीः’ इति ॥ उपवीयते उपसंगम्यते उपाक्रियत इति उपवीः ।

१० वेतेः क्तिप् (पा ३.२.७६) । हे पशो, देवेभ्यस्त्वमुपाकृतः^१ असि इत्यर्थः । “उप
ह्येनानाकरोति” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । तत्र हि देवानां समीपे आभिमुख्ये-
नैवान् पशून् करोति । जातावेकवचने बहुवचनम्^२ (पा १.२.५८) । तस्मात् त्वदीया
अवयवा अवदानभावमापन्नाः देवान् अग्नीषोमादीन् उप प्रागुः उपप्रयन्तु प्रकर्षेणोपगच्छन्तु ।
उपो इति निपातसमुदाय उपशब्दस्यार्थे वर्तते । “छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः” (पा ३.४.६)
१५ इति लुङ् । “इणो गा लुङि” (पा २.४.४५) इति गादेशः । “गातिस्था” (पा
२.४.७७) इत्यादिना सिचो लुक् । कथंभूता इत्याह—दैवीः विशः देवानामिमा दैव्यः ।

पष्ठेऽनुवाके यूपस्थापनमुक्तम् । तस्मिन् यूपे पशुं नियोक्तुमुपाकरणमस्मिन् सप्तमेऽनुवाकेऽभि-
धीयते ।

इष इति ॥ बौधायनः—“अथैतं पशुं पल्पूलितमन्तरेण चात्वालोत्करौ प्रपाद्याग्रेण यूपं

२० पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमुपस्थापयति^१ । तस्मिन् त्वेति बर्हिषी आद्रायोपाकरोति उपवीरस्युपो देवान् दैवीर्विशः
प्रागुर्वह्नीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि हव्या ते स्वदन्तां देव त्वष्टृर्वसु रण्व रेवती रमध्वमिति ”
(बौधाय ४.५) इति ॥ पल्पूलितं स्नापितम्^२ । आपस्तम्बः—“इषे त्वेति बर्हिषी आदत्त उपवीरसीति
लक्षशाखाम्... बर्हिभ्यां लक्षशाख्या च पुरस्तात् प्रत्यङ्गं पशुमुपाकरोति । उपो देवान् दैवीर्विश इति ”
(आपश्रौ ७.१२.५-८) इति ॥ हे बर्हिः, इषे पशुलक्षणाय देवाभ्याम् इव्यमाणाय त्वामाददे । बर्हिरिति
२५ जातावेकवचनम् । उपाकर्तुं वेति गच्छतीत्युपवीः । हे लक्षशाखे, त्वम् उपवीः असि । उपो समीपे
प्रागुः प्राप्ताः । के ? उपाक्रियमाणपशुसंबन्धिहृदयाद्यवयवा इत्यर्थोल्लभ्यते^३ । कान् प्राप्ताः ? देवान्
अग्नीषोमादीन् दैवीः विशः तद्देवसंबन्धिनीः प्रजाश्च । किंच वह्नीः यागनिर्वाहकान् उशिजः शेष-
भक्षणकामान् प्राप्ताः । हे बृहस्पते, वसूनि हृदयादिद्रव्याणि धारय पोषय । हे पशो, ते त्वदीयानि
हव्यानि स्वदन्तां स्वादूनि भवन्तु । हे देव त्वष्टृनामक, वसु पशुद्रव्यं रण्व रमणीयं कुरु । हे
३० रेवतीः क्षीरादिघनवन्तः द्वे पशवः, रमध्वं यजमानगृहे क्रीडध्वम् ॥

१. तं.ति.—मुपवीतः । २-२. तं.ति.पं१—उपशब्दस्य भागे लक्षणादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् । आ-
आभिमुख्ये । यस्मादेवम् ।

१. आ.तं.ना—अथैनम् । २. आ.पां.हा—मुखं स्थापयति । ३. आ.म२—स्नापितम् । ४. इ.उ.
ना.पा.भां.हा—त्वर्थोल्लभ्यन्ते ; तं.म२—इत्यर्थः लभ्यते ।

पशोरुपाकरणम्]

“ देवाद्यजो ” (पा ४.१.८५ वा ३) इत्यञ् । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्वणदीर्घचन् । विशः प्रजाः देव्यः प्रजा भूत्वा देवानुपगच्छन्वित्यर्थः । “ देवार्थेना विशः सर्तदेवानुपयन्ति ” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—देवार्थिदाः इति द्वितीया, देवान् देवार्थं विशः उपगच्छन्तु । किञ्च—^१वह्नीः ^२उशिजः यज्ञस्य वोढारः ऋत्विजो बहयः । “ वहिश्चिश्च्युदुग्ला ” (उ ४९१) इत्यादिना वहेर्निप्रत्ययः । निदिति हि तत्रोच्यते । ५
“ तस्माच्छसो नः ” (पा ६.१.१०३) इति नत्वं न क्रियते “ सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्पन्ते ” (परिभाषेन्दुशेखर ३५; ब्र. पाभा १.४.९) इति । उशिजः कामनावन्तः भक्षणरुचयः । यद्वा—कर्मर्तायाः स्पृहणीया इत्यर्थः । शेषभक्षणादिना तानप्युपगच्छन्तु । “ ऋत्विजो वै बहय उशिजः ” (तैसं ६.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वयोः किञ्च ” (उ २२९) इति वष्टेरितिप्रत्ययः । अतःपरं विगडेकपदम् । हे ^३वृहस्पते, त्वमपि ^४वसूनि ^५धनानि पशुलक्षणानि यजमानार्थं धारय । “ वस वै देवानां वृहस्पतिर्विष्वक्परास्मै पशूनवरुन्धे ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् ॥ यद्वा—ब्रह्मा वृहस्पतिः । हे ब्रह्मन्, अवदानलक्षणानि वसूनि धनानि धारय अवधारयेत्यर्थः । ब्रह्मा हि कर्मणामध्यक्षः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् धारयेति न निहन्यते (पा ८.१.७२) । “ अन्वेष्टामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घचन्^६ । हे पशो, ^७ते तव ^८हव्या हव्यान्यवदानलक्षणानि । “ शेषछन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति लुक् । ^९स्वदन्तां स्वादूनि भवन्तु । ष्वद् आस्वादाने अनुदात्तेत् भौवादिकः । ^{१०}देव ^{११}वष्टः । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् द्वितीयं निहन्यते । त्वमपि क्षीरादीनां सर्वेषां वामहेतुं पशुलक्षणं धनं ^{१२}एष्व रमय सर्वेषां स्पृहणीयरूपं कुरु । “ वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् । रवि २०
गता । इदित्वाकृन् (पा ७.१.५८) । इह त्वयं रमत्यर्थे वर्तते । यद्वा—वसु वरिष्ठं रूपं एष्व रमय^{१३} । पशून् वरिष्ठं हि वासयति । “ शूम्बृष्णिहि ” (उ १०) इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । निदिति तत्रानुवर्तते । यद्वा—पशुलक्षणं धनं यजमाने एष्व रमय स्थिरीकुरु । यजमाने वा प्रापय । हे ^{१४}रेवतीः रेवत्यः क्षीरादिधनवत्यः पशवः । “ पशवो वै रेवतीः पशून्नेवास्मै रमयति ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् । रैशब्दात् मतुपि “ रयेर्मतौ बहुलम् ” (पा ६.१.३७ वा ३) २५
इति संप्रसारणम् । “ संज्ञायाम् ” (पा ८.२.११) इति मतुपो वच्चम् । पाष्टिकमामन्त्रिताद्वादात्तवम् (पा ६.१.१९८) । तस्याविद्यमानत्वात् (पा ८.१.७२) ^{१५}रमध्वम् इति न निहन्यते । अदुपदेशाल्लसार्विधानुक्तानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) धातुस्वरः । यूयमपि रमध्वम्, अग्निम् यजमाने अनुरक्ता वर्तध्वम् । अस्मत्संवन्धिपशुरनेन हिंस्यत इति युष्माकं विरतिर्मा भूदित्यर्थः ॥

३. ति.पं-अस्य दीर्घः । क्षीरादिधनवत्यः; न-अस्य दीर्घः क्षीरादिधनवन्ति । ४. तं.ति.पं-रमय । ३०
५. तं-अरतिः ।

-मग्नेर्जनित्रमसि वृषणौ स्थ

अग्नेः । जनित्रम् । असि । वृषणौ । स्थः ।

अधिमन्थनशकलं निदधाति—‘अग्नेर्जनित्रमसि’ इति ॥ ‘अग्नेः’ ‘जनित्रं’ जनकं प्रजननस्थानीयम् ‘असि’ हे शकल । “अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ” (उ ६२२) इति ५ जनैरित्रप्रत्ययः ॥

वृषणावन्वञ्चौ निदधाति—‘वृषणौ स्थ’ इति ॥ हे शकलौ, ‘वृषणौ’ वृषणस्थानीयो यागस्य युवां ‘स्थः’ । यागद्वारेण वा वर्षितारौ कामानां स्थः । “कनिन् युवृषि” (उ १६२) इत्यादिना वृषेः कनिन्प्रत्ययः । वृषन्शब्दात् द्विवचने “वा षपूर्वस्य निगमे” (पा ६.४.९) इति उपधादीर्घत्वाभावः^६ ।

- १० अशेरिति ॥ कल्पः—“अग्नेर्जनित्रमसीत्यधिमन्थनशकलं निदधाति । वृषणौ स्थ इति प्राञ्चौ दभौ । उर्वश्यसीत्यधरारणिमादत्ते^७ । पुरुरवा इत्युत्तरारणिम् ।... घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्युभे अभिमन्थ्यायुरसीति समवधाय” (आपश्चा ७.१२.१२-१४) इति ॥ हे शकल, त्वम् ‘अग्नेः’ जनकम् ‘असि’ । हे दभौ, युवां ‘वृषणौ’ वीर्यसेचकौ ‘स्थः’ । हे अधरारणे, त्वमुर्वश्या सदृशी भवसि । हे उत्तरारणे, त्वं पुरुरवसा समानाऽसि । हे उभे अरणी, युवां ‘घृतेन’ ‘अक्ते’ सत्यौ सेचनं पोषयतम् । हे अरणीद्वयमातापितृस्थानीय, त्वम् ‘आयुः’ ‘असि’ यज्ञस्याऽऽयुःस्थानीयम् असि । पुत्रस्थानीयं वद्धिमुत्पाद्य यज्ञाभिवृद्धिकरत्वात् ॥ यद्यप्यत्र पाठक्रमेण ‘इषे त्वा’ इत्यादय उपाकरणमन्त्राः^८ व्याख्यातव्यास्तथाऽपि पूर्वानुवाके प्रसङ्गात् यदुक्तं—“अतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति” (तैसं ६.३.४) इति तद्विस्पष्टयितुमादावग्निमन्थनमन्त्रान् व्याचिख्यासुर्मन्थनविशिष्टमग्निप्रहरणं विधत्ते—“साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन्नान्यत् किंचन मिषत्तेऽग्निमेवाऽऽग्नये मेधायाऽऽलभन्त न ह्यन्यदालभ्यमविन्दन् ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय” (तैसं ६.३.५) इति । मनुष्यपश्यादिसृष्टेः पुरा लोके साध्यनामका देवा एवाऽऽसन् । अन्यत् किमपि मिषत् प्राणिजातं नाऽऽसीत् । ते च साध्याः प्रजाकामास्तद्धेतवे यज्ञायाऽऽलभनयोग्यमन्यत् पशुजातमलब्ध्वाऽग्निमेव पशुत्वेनाग्नये देवताया आलभन्त, पुरुषारण्यपशुन्यायेन पर्यक्षिकरणान्तान् संस्कारानकुर्वत । तथा चाश्वमेधकाण्डे श्रूयते—“पर्यक्षिकृतं पुरुषं चाऽऽरण्याश्चोत्सृजन्त्यहिंसायै” (तैब्रा ३.९.८) इति । ततोऽग्न्यालभनरूपाद्यज्ञादेव प्रजा असृजन्त । तस्मात् पूर्वसिद्धाग्नौ मथिताग्नेः प्रहरणं प्रजोत्पत्तये भवति ॥ ‘अत्र मथनकालश्चिन्त्यते । उपाकरणमारभ्य मारणपर्यन्तो व्यापार आलम्भशब्दार्थः, किं तस्मादालम्भादूर्ध्वमग्निर्मन्थनीय आहोस्विदुपाकरणानन्तरमिति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह—“रुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमालभ्यार्थं मन्थेत् रुद्राय यजमानमपि दध्यात् प्रमायुकः स्यात्” (तैसं ६.३.६) इति । रुद्रः क्रूरः । पशोर्यजमाननिष्क्रयणरूपत्वात् पशुरेव यजमानः । तत् आलम्भात्

३० ६. मै-दीर्घाभावः ।

५. इ.उ.ना.पा.भा.हा-‘आदत्ते’ नास्ति । ६. क.तं.म२-‘उपाकरणमन्त्राः’ इत्यस्यानन्तरं-‘प्रथमम्’ । ७. इ.उ.ना.पा.भा.हा-उक्तम् । ८. आ-अथ मन्थनं; तै-अथ मथनं ।

पशोरुपाकरणम् ।]

उर्वश्यस्यायुरसि पुरुरवा

उर्वशी । अग्नि । आयुः । अग्नि । पुरुरवाः ।

अरणी आदत्ते अधरात्तर्ग क्रमेण—‘उर्वश्यस्यायुरसि पुरुरवाः’ इत्येताभ्याम् । यथाहुः—“उर्वश्यसीत्यधरात्तर्गमादत्ते पुरुरवा इत्युत्तरागणिम्” (आपश्रौ ७.१२.३) इति । हे अधरात्तर्ग, ‘उर्वशी’ ‘अग्नि’ । “वृत्तेनात्ते” (तैसं १.३.७) इत्यादिनिदर्शनात्, ब्रीहिल्लेड-
 प्पराणिशब्दश्छन्दसि । उरु महान्तमस्याधारवेनात्तुते व्याप्नोतीत्युर्वशी । अक्षुतेः कर्मण्यण् (पा ३.२.१) । “संज्ञापृथको विधिरनित्यः” (पारभाष्येन्द्रशेखर ९.४: द्र. काशिका पा ६.४.१४६) इति वृद्धिर्न क्रियते । यद्वा—परोक्षवृत्त्या वृद्धमुच्यते । यथा “तं वा एतः पड्भूतः सन्तम् । पड्भूतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” (तैत्रा २.३.११) इति । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्यदात्तत्वेन ॥

१६

अथोत्तरागणिमादत्ते—‘आयुरसि’ इति ॥ एति विश्वं क्षणेन कर्मणा इति ‘आयुः’ आयन्ते प्राप्यन्तेऽभिमतानीति वा आयुः, अग्निरुच्यते । “छन्दःसर्गः” (उ २) इत्युण्प्रत्ययः । तद्वती उत्तरागणिः आयुरुच्यते । “आत्मा वै पुत्रनामामि” (कौउ २.११) इति पितापुत्रयोरभेदेन निर्देशं शक्यत्वात् । उर्वशीपुरुरवसोः आयुर्नाम पुत्रो बभूव, तद्वेषेणारण्योरग्निः स्वरूपेण वा क्रियते । तत्राधरात्तर्गः उर्वशी माता, उत्तरागणिः पुरुरवाः पिता, अग्निरायुः पुत्र इति । “उर्वश्यस्या-
 युरसीत्याह मिथुनत्वाय” (तैसं ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । तस्मात् पितापुत्रयोरैकशक्यम् । यद्वा—ईयते अनया अग्निः इत्यायुः । उत्तरागणिग्रेरानयनहेतुरिति यावत् । तादृशी वन् ‘असि’ हे उत्तरागणे । अपि च ‘पुरुरवाः’, पुरु बहु रौति मन्यनवेलायां शब्दं करोतीति पुरुरवाः । पुरुपूर्वात् रौतेरसुनि (उ ६.३.८) उपपदस्य दीर्घत्वं निपात्यते पुरुरवा इति । कुदुत्तरपदप्रकृतिम्यत्वम् (पा ६.२.१३९) । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) २०
 इति वा उत्तरपदाद्यदात्तत्वेन ॥

ऊर्ध्वं मन्थने हविर्भूतं यजमानमपि रुद्राय दद्यात् । ततो यजमानो मरणशीलः स्यात् ॥ तस्मिन्नेव पक्षे गुणमपि दर्शयति—“अथो खल्वाहुरग्निं सर्वा देवता हविरेतद्यन् पशुरिति यत् पशुमालभ्याऽग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति” (तैसं ६.३.५) इति । “ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत् । तस्मादाहुः अग्निः सर्वा देवताः” (तैसं ६.३.५) इति श्रुतेरग्नेः सर्वदेवतारूपत्वम् । पशोर्हविष्वं प्रसिद्धम् । तथा “सत्यालभ्य मन्थने” प्रत्यासन्नाय हविये सर्वा देवता जनयति संनिधापयति ॥
 द्वितीयपक्षे सिद्धान्तत्वेनोपादत्त—“उपाकृत्यैव मन्थ्यस्तन्ने ऽऽलब्धं नेवानालब्धम्” (तैसं ६.३.५) इति । उपाकरणेनालम्भ उपक्रान्तोऽतो यथोक्तगुणः सिध्यति । अमारणेनासमाप्तत्वाद्यथोक्तदोषो न

२१

९. आ-अग्निमन्थने । १०-१०. तं-आलभ्यनाने; म२-अलभ्य मन्थने ।

तैसं २७॥

घृतेनाक्ते वृषणं दधाथां गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व त्रैष्टुभं* जागतं

छन्दोऽनु प्र जायस्व

घृतेन । अक्ते इति । वृषणम् । दधाथाम् । गायत्रम् । छन्दः । अनु । प्रेति । जायस्व ।

त्रैष्टुभम् । जागतम् । छन्दः । अनु । प्रेति । जायस्व ।

५ आज्यस्थाह्यामरणी समनक्ति—‘ घृतेन ’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ ‘घृतेन’ अक्ते । घृक्षरणे । ‘वृषणं वर्षितारं कामानामग्निं वृष्टिप्रदं वा’ ‘दधाथां धारयतं धत्तं वा । “ वृषणं ह्येते दधाते ये अग्निम् ” (तैसं ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । पूर्ववदीर्घाभावः (पा ६.४.९) ॥

प्रजातीर्वाचयते—‘ गायत्रम् ’ इति ॥ हे अग्ने, मथ्यमानस्त्वं ‘गायत्रं’ छन्दः ‘अनु’ प्र ‘जायस्व । गायत्रं हि छन्दोऽनूच्यमानं श्रुत्वा त्वं जायसे । “ अनुलक्षणे ” (पा १.४.८४)
१० इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । यथा—“ शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् ” (द्र. पाभा १.४.८४) इति ब्राह्मणम् । “ छन्दोभिरेवैनं प्र जनयति ” (तैसं ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । एवं ‘ त्रैष्टुभं छन्दोऽनु प्र जायस्व ’ इत्यनुषज्यते । अत्र “ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम् ” (पा ४.२.५५ वा १) इति स्वार्थे प्रत्ययः । तत्र गायत्रशब्दात् प्राग्दीव्यतीयोऽण् (पा ४.१.८३-४.४.२) । इतराभ्यामुत्सादित्वादञ् (पा ४.१.८६) । “ उपसंख्यानम् ” इति प्राग्दीव्यतीयत्वात् ॥

अविष्यति ॥ द्वयोर्मन्त्रयोरर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—“ अग्नेर्जनित्रमसीत्याहासेद्वयैतज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ ह्येतौ ” (तैसं ६.३.५) इति ॥ स्त्रीमन्त्रपुरुषमन्त्रतत्समवधानमन्त्रैर्मिथुनत्वसिद्धिं दर्शयति—“ उर्वश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय ” (तैसं ६.३.५) इति । वृषणशब्देन निषिक्तवीर्यस्थानीय उरपाद्यो बह्विविधक्षित इत्याह—“ घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्याह वृषणं ह्येते दधाते येऽग्निम् ” (तैसं ६.३.५) इति । ये अधरोत्तरारणी बह्विं धारयतः ते वृषणं सिक्तवीर्यं दधाते इति मन्त्रेणोच्यते ॥

गायत्रमिति ॥ बौधायनः—“ अथ प्रजातीर्वाचयति गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व त्रैष्टुभं छन्दोऽनु प्र जायस्व जागतं छन्दोऽनु प्र जायस्वेति ” (बौश्रौ ४.५) इति । त्रैष्टुभमित्यत्र छन्द इत्यनुषङ्गः । आपस्तम्बः—“ अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीति वा, प्रथमायां त्रिरनूक्तायां त्रिः प्रदक्षिणमग्निं मन्थति गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेति प्रथमम् । त्रैष्टुभमिति द्वितीयम् । जागतमिति तृतीयम् । ततो यथाप्राशु मन्थति ” (आपश्रौ ७.१३.१-३) इति । हेऽग्ने, होत्रा पठ्यमानं गायत्रं छन्दः अनुलक्ष्य त्वं प्र ‘जायस्व । एवमितरत्रापि योज्यम् ॥ छन्दसां साधनत्वमनेन मन्त्रेण दर्शितमित्याह—“ गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनयति ” (तैसं ६.३.५) इति ॥ होतारं प्रत्यध्वर्योः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—“ अग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह ” (तैसं ६.३.५) इति । होतुः

११. आ.क.तं.म२-एते । १२. तं.म२-प्रजापतिर्वाचयति । १३. आ-‘ छन्दोऽनुप्रजायस्व ’ नास्ति । १४. क.ना.-‘ प्रजायस्वेति ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ प्रदक्षिणमग्निं मन्थति ’ । १५-१५. तं-त्रैष्टुभं छन्द इत्याद्यनुषङ्गः; क-‘ त्रैष्टुभमित्यत्र छन्द इत्यनुषङ्गः ’ नास्ति । १६. आ.क-‘ योज्यम् ’ इत्यरथानन्तरं-‘ प्राशु क्षिप्रमित्यर्थः ’ ।

पशोरुपाकरणम्]

भवेत् (१) नः समनसौ समोकसावरेपसौ ।

मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमय नः ॥

भवतम् १ । नः । समनसाविति स मनसौ । समोकसाविति सन्-ओकसौ । अरेपसौ ॥

मा । यज्ञम् । हिंसिष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।

जातवेदसाविति जात-वेदसौ । शिवौ । भवतम् । अयम् । नः ॥

जातमग्निमाहवनीये प्रहरति --- भवते नः इति पङ्क्त्या पञ्चपदया वस्वष्टकतुदशाष्ट-
क्षरया ॥ योऽग्निः पुरा भवत्याहवनीये यश्चदानीं मथित्वा प्रणीयते, हे तौ द्वावग्नी*, भवतं
भूयास्त नः अस्माकं समनसौ समानमनस्को अविप्रतिपक्षमनस्को । “समानस्य छन्दसि”
(पा ६.३.८४) इति संभावः । समोकसौ सहसमवेतो समाननिवासाविति यावत् ।
उच्यते समवाये । संपूर्वात् असुप्रत्ययः (उ ६.३.८) । बहुलवचनात् कुवन् । समुच्येते इति १०
समोकसौ । “गतिकारकयोर्गपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” (उ ६.७.६) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यद्वा - संशब्दस्य समानार्थवृत्तेर्बहुव्रीहिः । संभावो वा समानस्य छन्दसः । अरेपसौ
अपापौ पापामिनिवेश रहितौ । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ।
यस्मादरेपसौ तस्मात् यज्ञं इमे मा हिंसिष्टम् । मा च यज्ञपतिं यजमानम् । “पत्याविश्वर्ये”
(पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हे जातवेदसौ जातप्रज्ञानौ जातधनौ* वा । वेत्ते- १५
विन्दतेष्वी असुन् (उ ६.३.८) । यद्वा - जातं विश्वं वित्तो विन्दत* इति वा कारकपूर्वादसुन् ।
पूर्ववत् प्रकृतिस्वरत्वं (पा ६.२.१३९) । इह तु आष्टमिकमाद्युदात्तत्वं (पा ८.१.१९) ।
तादृशौ युवाम् अयं अस्मिन् कर्मकाले नः अस्माकं शिवौ शान्तौ भवतम् । “सद्यःपुरु”
(पा ५.३.२२ वा ५) इत्यत्र इदमोऽद्यशब्दो निपात्यते । “अग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र-
हरति” (तैसं ६.३.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २०

“अभि स्वा देव सविनः” (तैसं ३.५.११) इत्येतामृषं विधत्ते—“सावित्रीमृचमन्वाह सविनृप्रसूत
पुत्रं मन्थति” (तैसं ६.३.५) इति ॥ पुनः प्रैषद्वयमुत्पादयति—“जातायानु बृहि प्रहियमाणायानु बृहीत्याह
काण्डेकाण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्धयति” (तैसं ६.३.५) इति । मन्थनकाण्ड एकः । मथितस्य जन्म-
काण्डोऽपरः । जातस्य पूर्वार्धो प्रहरणकाण्डोऽन्यः । तत्र सर्वत्र प्रैषे सति मन्त्रैरग्निः समृद्धो भवति ॥
होतृमन्त्रान् विधत्ते—“गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रच्छन्दा वा अग्निः स्वैर्वैनं छन्दसा समर्धयति” २५
(तैसं ६.३.५) । मन्थनकालेऽनुवचनीयाः “अभि स्वा देव सविनः” (तैसं ३.५.११) इत्याद्याः । जाते
सति “उत ब्रुवन्तु जन्तवः” (तैसं ३.५.११) इत्यादिकमनुव्रयान् । ताः सर्वा ऋचो गायत्र्यः । अग्निश्च
गायत्र्या सहोत्पन्नत्वात् गायत्रच्छन्दाः ॥

भवतमिति ॥ कल्पः—“भवतं नः समनसावित्यग्नेणोत्तरं परिधिमामहवनीये प्रहरति संधिना
वाऽग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट इति प्रहृत्य सुवेणाभिजुहोति” (आपश्च ७.१३.६-७) इति ॥ मन्त्रौ ३०
स्वेवमाप्तातौ—“भवतं नः समनसौ समोकसावरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ

७. तै-युवाम् । * [द्र. निरुक्त ७.१९] ।

१७. तै-काण्डोऽपरः ।

अग्नावग्निरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।

स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्माग्धेयम् ॥ ७ ॥

[भवतमेकत्रिंशच्च]

अग्नौ । अग्निः । चरति । प्रविष्ट इति प्र-विष्टः । ऋषीणाम् । पुत्रः । अधिराज इत्यधि-राजः । एषः ॥

५

स्वाहाकृत्येति स्वाहा-कृत्यं । ब्रह्मणा । ते । जुहोमि । मा ।

देवानाम् । मिथुया । कः । भागधेयमिति भाग-धेयम् ॥ ७ ॥

[मैसं १०२१५, १०२७; कासं ३४; कपिसं २११; वासं ६७-८, ५२]

- प्रहृत्य सुवेणाभिजुहोति—‘ अग्नावग्निः ’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ ^१अग्नौ आहवर्नाये ^२प्रविष्टः मथित्वा तत्र प्रहृतोऽयम् ^३अग्निः ^४चरति चरतु भक्षयतु इदमाज्यम् । “ प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति ” (तैसं ६३५) इति च ब्राह्मणम् । चरतेः पञ्चमो लकारः । प्रविष्ट इति “ गतिरनन्तरः ” (पा ६२४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऋषयो जातार ऋत्विजः । ऋषन्तीति ऋषयः । “ इगुपधात् कित् ” (उ ५६९) इति इन् । वृपादिर्द्रष्टव्यः (पा ६१२०३) । तेषां ^५पुत्रः । ते ह्येनं जनयन्ति । ^६अधिराजः ^७एषः अधिकं राजत इत्यधिराजः । पचावच् (पा ३११३४) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६२१३९) ।
- १५ यद्वा—अध्याखण्डो राजा अधिराजः दीप्तिमतामुत्तमः । “ राजाहःसन्निभ्यष्टच् ” (पा ५४९१) । ^८स्वाहाकृत्य स्वाहाकारं कृत्वा । यद्वा—स्वाहुतिः, स्वाहा इति जुहोतेः स्वाहुपसृष्टादौगादिको डाप्रत्ययः । ^९ब्रह्मणा मन्त्रेण शोभनामाहुतिं कृत्वा इमामाज्याहुतिं ^{१०}ते तुभ्यं ^{११}जुहोमि इति । स्वाहाशब्दस्योर्ध्वदित्वात्* गतिसंज्ञा । गतिसमाने (पा २२१८) कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६२१३९) । यद्वा—ब्रह्म बृहत् इदमाज्यं जुहोमि । “ तृतीया च होश्छन्दसि ” (पा २३३) इति तृतीया । त्वं च तथा हुतः सन् ^{१२}देवानां ^{१३}भागधेयं भागं ^{१४}मिथुया ^{१५}मा ^{१६}कः मिथ्या मा कः मा कार्षीः, मिथ्याकरणं स्तेयम् । “ मन्त्रे घसं ” (पा २४८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । “ भागरूपनामभ्यो धेयः ” (पा ५४३६ वा २) इति स्वार्थे धेय-प्रत्ययः । यद्वा—मिथःकरणं मिथुयाकरणं परस्परसंकरो भागानां, यथा—वायव्यमिन्द्राय प्रदीयते^१, ऐन्द्रं वायवे इति, तथा मा कार्षीः । “ अव्ययादाप्सुपः ” (पा २४८२) इति
- २५ लुक् बाधित्वा “ सुपां सुलुक् ” (पा ७१३९) इत्यादिना विभक्त्येयाजादेशः ॥

॥ इति तृतीये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

शिवौ भवतमद्य नः ॥, अग्नावग्निरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्माग्धेयम् ” इति ॥ योऽग्निः पुराऽऽहवर्नाये वर्तते, यश्चेदानीं मथितस्तस्मिन् प्रहियते, तौ युवामस्मान् प्रति ^१समनसौ समानमनस्कौ विप्रतिपत्तिरहितौ ^२समोक्तसौ समानन्तिवासस्थानौ

पशोऽप्युपाकरणम्]

‘अरेपसौ पापनिर्जराहता भवतम् । यज्ञस्य यज्ञपतेश्च’ श्रियां षमा कृत्तम् । ष अथ अस्मिन् कर्त्तव्ये
 नः अस्मान् प्रति षशिवौ शान्तौ भवतम् । एष सधितो शिराङ्गवर्त्तयाशौ एतिष्ठश्चरति । कीदृशः ?
 अरूपीणां मन्त्राणामृत्विजां वा पुत्रः । तस्मादित्येवम् । अधिकं राजन इत्यधिराजः । हे सधितो, ते तुभ्यं
 आह्वाशब्दमुच्चार्य मन्त्रेण जुहोमि । देवानां षभागधेयं षमिथुया षमा षकः, मिथ्याभूतं षमा कृत्तम् ॥
 ‘शिवौ भवतम्’ इति प्रार्थनायाः प्रयक्तिं दर्शयति—“अग्निः पुरा भवत्यग्निं सधित्वा प्र हरति तौ
 संभवन्तौ यज्ञमानमभि सं भवतो भवन्ते नः समनसाधित्याह शान्त्ये” (तैसं ६.३.५) इति ॥ यज्ञमानं
 भक्षयितुमभिलक्ष्य परस्परसंयुक्तत्वाच्छान्त्ये प्रार्थनीयौ । ‘अग्नावग्निः’ इति मन्त्र उपेक्षितः ॥ विधत्ते—
 “प्रहृत्य जुहोति जातयैवास्मा अहमपि दधान्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियैर्वैनं
 धाम्ना समर्धयन्त्यथो तेजसा” (तैसं ६.३.५) इति । समर्धयतीत्यन्वयः ॥ उत्तरभाविनोऽपि मन्थनमन्त्रा
 औत्सुक्येनाऽऽदौ व्याख्याताः । अथ पूर्वभाविन उपकरणमन्त्रात् व्याचिख्यामुविधत्ते—“ह्ये शेति
 वदिरा दत्त इच्छन् इव ह्येष यो यज्ञे” (तैसं ६.३.६) इति । एष यज्ञमानो देवेभ्यो दातुं पशुरूपं
 हविरिच्छत्येव । तस्मादिष इत्युच्यते ॥ पशुसमीपे देशानाहयतीति प्रक्षयावोपवीरित्युच्यते, तदेन दर्शयति—
 “उपवीरसीत्याहोप ह्येनानाकरोति” (तैसं ६.३.६) इति ॥ हृदयाशयवा देवान् देवप्रजाश्च प्राप्ताः
 इति यत् व्याख्यातं तत्प्रामिदमित्याह—“उपो देवान् देवींश्चैः प्राप्नुवन्त्याह देवींश्चैना विजः सर्वदेवा-
 नुपयन्ति” (तैसं ६.३.६) इति ॥ यदा हृदयादय एव देवाभ्येन देवप्रजा भूत्वा देवान् प्राप्नुवन्ति ॥
 यद्विशदो वाहकवाचीत्यभिप्रेत्याह—“वदित्तिज्ञि इत्याहमिज्ञो वै बह्व्य उशिजस्मस्मादेवमाह”
 (तैसं ६.३.६) इति ॥ अत्र पशुप्रदत्तेन बृहस्पतिप्रार्थनमित्याह—“बृहस्पते धारया यमुनीत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिब्रह्मणैवास्मै पशुनव हन्धे” (तैसं ६.३.६) इति । हृदयादीनि स्वादुर्कर्मियमाग्रीरित्याह—
 “हृदया ते खदन्तामिन्याह स्वदयत्येवैनान्” (तैसं ६.३.६) इति ॥ मिथुनरूपपशुप्रदत्तेन त्वष्टुः
 प्रार्थनमित्याह—“देव त्वष्टर्वसु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रवमेव पशुषु दधानि”
 (तैसं ६.३.६) इति ॥ ऐवतीशब्दः पशुपर इत्याह—“ऐवती रमध्वमित्याह पशवो वै ऐवतीः पशुनेवास्मै
 रमयति” (तैसं ६.३.६) इति ॥

अत्र वित्तियोगसंग्रहः—

“ह्ये वदिरः समादत्त उपेति प्रक्षयाग्निकाम् ।

उपो पशुमुपाकृत्य ह्यग्नेः शकलसंस्थितिः ॥ १ ॥

२५

ब्रूवात्र दभौ संस्थाप्य ह्युर्वारणिमधः क्षिपेत् ।

पुरुत्तरां समादत्त आयुरित्युपरि क्षिपेत् ॥ २ ॥

धृते संमन्थ्य गायेति त्रिभिर्मथ्नाति तिक्षिपेत् ।

भव पूर्वातलेऽध्वानौ होमो मन्त्राश्चतुर्दश ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ छन्दः—‘भवतं नः समनसौ’ इति पङ्क्तिः । ‘अग्नावग्निः’ इति त्रिष्टुप् ॥

३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

१८. इ.उ.ना.पा.भा.हा—‘यज्ञपतेश्च’ इत्यख्यानन्तरं ‘सा हिंस्रम्’ ।

१९. स२-अथः

इ.उ.ना.पा.भा.हा—‘अयु’ नास्ति । २०. आ.क.ना.हा—पदार्थत्वेनः हा—वेदार्थत्वेन । २१. आ.क.

ना.हा—प्रेम्य दर्शयति ।

आ दद ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभे धर्षा

एति । ददे । ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति देव-हविः । पाशेन । एति । रभे । धर्ष ।

अथ पशुरशनामादत्ते—‘आ ददे ’ इति ॥ गृहामीत्यर्थः । अस्य शेषभूतः सावित्रो
“ देवस्य त्वा ” इत्यादिना व्याख्यात एव (तैसं १.१.४) ॥

५ तथा अक्षण्या पशुमभिनिदधाति—‘ ऋतस्य त्वा ’ इति ॥ हे देवहविः देवानां हवि-
र्भूत पशो, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पाशेन बन्धिकवानया रशनया त्वाम् आरभे बध्नामि ।
यद्वा—ऋतस्य यज्ञस्यार्थाय त्वां पाशेन बध्नामि । “ सत्यं वा ऋतम् ” (तैसं ६.३.६)
इत्यादि ब्राह्मणम्, “ अक्षण्या परि हरति ” (तैसं ६.३.६) इत्यादि च ॥

यूपे पशुं नियुनक्ति—‘ धर्षा मानुषान् ’ इति ॥ मनुष्येभ्य आगता उपद्रवा मानुषाः ।
१० अत्र “ हलस्तद्धितस्य ” (पा ६.४.१५०) इति यलोपः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् (पा
६.१.२०३) । उत्सादिर्वा द्रष्टव्यः (पा ४.१.८६) । तान् धर्ष अभिभव, यागसाधनत्वेन
देवत्वप्राप्त्या मानुषोपद्रवरहितो भवेत्यर्थः । धृष प्रसहने चौरादिक उदात्तेदाधृपीयः ।
प्रसहनमभिभवः । “ द्व्यचोऽतस्तिडः ” (पा ६.३.१३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् । यद्वा—
मनुष्या एव मानुषाः । “ मनोजातौ ” (पा ४.१.१६१) इत्यञ् । तान् धर्ष देवत्वप्राप्त्यैव ॥

१५ सप्तमेऽनुवाके पशोरुपाकरणं प्राधान्येनोक्तम् । अथोपाकृतस्य विशसनमष्टमेऽनुवाके विधीयते ।

आ दद इति ॥ बौधायनः—“ अथ रशनामादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इति ” (बौध्रौ ४.५) इति । अत्र आम्नातः ‘ आ ददे ’ इति मन्त्रः ‘ देवस्य
त्वा ’ इत्यनेन पूर्यते । आपस्तम्बः—“ सावित्रेण रशनामादाय पशोर्दक्षिणे बाहौ परिबीयोर्ध्वमुत्कृष्यतस्य
त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभे इति दक्षिणेऽर्धशिरसि पाशेनाऽक्षण्या प्रतिमुच्य धर्षा मानुषानित्युत्तरतो
२० यूपस्य नियुनक्ति । दक्षिणत ऐकादशिनान् ” (आपश्रौ ७.१३.८-९) इति ॥ हे रशने, त्वाम् आ
ददे । हे देवहविः पशो, ऋतस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थं त्वां पाशेन आरभे बध्नामि । हे विनियुज्य-
मानपशो, देवत्वप्राप्त्या मानुषान् उपद्रवांस्ताडनादीन् धर्ष अभिभव ॥ विधत्ते—“ देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवे इति रशनामा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो
हस्ताभ्यामिरयाह यत्यै ” (तैसं ६.३.६) इति ॥ ऋतशब्दार्थमाह—“ ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनारभे
इत्याह सत्यं वा ऋतं सत्येनैवैनमृतेनाऽऽरभते ” (तैसं ६.३.६) इति । अवश्यंभाविकलोपेतत्वाद्यज्ञ-
स्वरूपं सत्यम्, तेन निमित्तेनैव पशुं बध्नाति ॥ बन्धनप्रकारं विधत्ते—“ अक्षण्या परिहरति बध्यं हि
प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चति व्यावृत्तै ” (तैसं ६.३.६) इति । अक्षण्या पूर्वोक्तया दक्षिणपादादिशिरोभागपर्यन्तया
वक्रगत्या परिहरति वेष्टयति । लोके तु मांसभक्षिणो बध्यं पशुं प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखमवस्थाप्य गले

१. मै-तेन यूपे ।

३० १. तं.म२-अभिधीयते । २. इ.उ.पा.भा.म२.हा-‘ अत्र ’ नास्ति । ३. क-दक्षिणे अधः-
शिरसि । ४. इ.पा.भा.हा-प्रतिमुञ्चन्ति । ५-५. आ.पां-अवबध्नामि; इ-आबध्नामि । ६. आ.क.
हा-वक्रया ।

पशोः संज्ञपनम्]

मानुषानुद्भ्यस्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षाम्यपां पेरुगमि

मानुषान् । अद्भ्य इत्येत-भ्यः । त्वा । औपधीभ्य इत्योपधि भ्यः ।

प्रेति । उक्षामि । अपान् । पेरुः । अमि ।

पशुं प्रोक्षति—‘ अद्भ्यस्त्वा ’ इति ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी (पा २.३.१३ वा १) । आप ओषधयश्च भूयासुरित्येवमर्थम् । हे पशो, त्वां प्रोक्षामि प्रकपेण सिञ्चामि । पशोरपामोप- ५
धीनां कार्यत्वात् कार्यकारणयोश्चाभिन्नत्वात् कार्यभूतपशुप्रोक्षणेन तत्कारणानां मिद्धिरिति भावः ।
“ अद्भ्यो ह्येष ओपधीभ्यः संभवति यत्पशुः ” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा
अद्भ्य ओपधीभ्यश्च जातं त्वां प्रोक्षामि ; कारणेन हि कार्याणां शुद्धिः । पवित्रेणोत्पृतत्वादोपधि-
संबन्धोऽप्यस्ति । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अद्भ्यः परस्वा विभक्त-
रुदात्तत्वम् । ओपधिशब्दस्य दासीभारादिन्वात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरचन । ओप- १०
शब्दो घञन्त आद्युदात्तः ॥

पाययति—‘ अपां पेरुगमि ’ इति ॥ हे पशो, अपां पेरुः पातामे त्वम्, तत् इमाः
पिबेति गम्यते । यद्वा—असीति पञ्चमो लकारः । अपां पाता भव । पूर्वपदद्वयो विभक्तरुदात्त-
त्वम् (पा ६.१.१७१) । पा पाने । “ मापो रुरिच्च ” (ड्र. उ. ५.५.१) इति पिबते रुप्रत्ययः
इकारश्च, पेरुः । “ एष ह्यपां पाता ” (तैसं ६.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । पानेन चान्तः— १५
शुद्धिः क्रियते । “ पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोति ” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् ॥

पाशं प्रतिमुञ्चन्ति । अतस्तद्धावृत्तये वक्रवन्धनम् ॥ विधत्ते—“ धपो मानुषानिति नियुनक्ति धृत्यै ”
(तैसं ६.३.६) इति । नियुनक्ति यूपे निरन्तरं बन्धीयात् । तच्च बन्धनं धृत्यर्थं पलायननिवारणार्थम् ॥

अद्भ्य इति ॥ कल्पः—“ अद्भ्यस्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षामीति प्रोक्षति । अपां पेरुसीति पाययति ।
स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदत्तैर्नमित्युपरिष्ठादधस्तात् सर्वतश्च प्रोक्ष्य ” (आपश्चा ७.१३.१०— २०
१२) इति । हे पशो, त्वामङ्गिरोपधीभिश्च प्रोक्षामि । दर्भैरपामुत्पृतत्वादस्त्योपधीनामपि प्रोक्षणमाधन-
त्वम् ॥ पितृस्वीकृताभ्यां नृणोदकाभ्यां पशोरुदकत्वेनोभयेन प्रोक्षणे युक्तमित्याह—“ अद्भ्यस्त्वौप-
धीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाङ्गयो ह्येष ओपधीभ्यः संभवति यत्पशुः ” (तैसं ६.३.६) इति ॥ पेरुशब्दः
पानृवाचीत्याह—“ अपां पेरुसीत्याहैष ह्यपां पाता यो मेधायाऽऽरभ्यते ” (तैसं ६.३.६) इति । यज्ञार्थ-
मालभ्यमानस्य पशोरित ऊर्ध्वमुदकपानाभावादिदानीमेव पानृत्वम् । हे आपः देव्यः, स्वात्तं चित् २५
स्वादुभूतमपि सदेवं देवतार्थं हव्यं होतुं योग्यम् एनम् पशुं स्वदत्तं स्वादुकुरुत ॥ अनेन मन्त्रेण स्वादुता
भवतीत्याह—“ स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदत्तैर्नमित्याह स्वदयत्येवैनम् ” (तैसं ६.३.६)
इति ॥ त्रिभिर्मन्त्रैरनुष्ठेयानि विधत्ते—“ उपरिष्ठात् प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत

२. ति.पं-ओपधिशब्दः ।

७. आ.हा—‘ यूपे ’ नास्ति । ८. आ—‘ पानृ ’; तं—‘ स्वमानृ ’; क—‘ पितृमानृ ’ । ९. क—‘ उभयेन ’ ३०
नास्ति ।

स्वात्तं चित् सदेवम् हव्यमापो देवीः स्वदत्तम्

स्वात्तम् । चित् । सदेवमिति स-देवम् । हव्यम् । आपः । देवीः । स्वदत्तम् । एतम् ।

अधस्तादुपोक्षति—‘स्वात्तम्’ इति द्विपदया गायत्र्या ॥ ‘स्वात्तम्’ आस्वाद्यमानं स्वादुभूतमित्यर्थः । स्वाद आस्वादने । “आदितश्च” (पा ७.२.१६) इति “चकारस्या-

- ५ नुक्तसमुच्चयार्थत्वादाश्चस्तादिवदिडभावः । चिदित्यप्यर्थे एवार्थे वा । पूर्वमेव स्वादु सन्तमेन हव्यं पशुं स्वदत्तं स्वादयत् स्वादुतमं कुरुत । ष्वद स्वर्द आस्वादने अनुदात्तत्वं । तस्मात् ण्यन्ताल्लोटि “बहुलं संज्ञाछन्दसोः” (द्र. उ १९०) इति णेर्लुक् । “अणाव-
कर्मकात्” (पा १.३.८८) इति परस्मैपदम् । स्वदमानस्य पशोश्चित्तवत्त्वात् । “स्वदय-
त्येवैनान्” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । हे आपः देवीः देव्यः । “वा छन्दसि”
१० (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्गदर्शित्वम् । अत्र आप इति पादादित्वान्न निहन्यते । षाष्ठिक-
मामन्त्रिताद्युदात्तत्वं प्रवर्तते (पा ६.१.१९८) । “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्”
(पा ८.१.७४) इति तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् देवीरिति निहन्यते । “आमन्त्रितं पूर्वम-
विद्यमानवत्” (पा ८.१.७२) इति तयोर्द्वयोरप्यविद्यमानवत्त्वेन पादादिभूतं स्वदत्तेति तिङन्तं
न निहन्यते । एनादेशोऽनुदात्त एव । हव्यं पशुर्विशेष्यते—‘सदेवं देवसहितं देवाधिष्ठितम्’ ।
१५ “तेन सहेति तुल्ययोगे” (पा २.२.२८) इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्जनस्य” (पा.
६.३.८२) इति सभावः । सदेवत्वस्यानाशासनीयत्वात् तेन “प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु”
(पा ६.३.८३) इति प्रकृतिभावाभावः । पुनश्च विशेष्यते—‘हव्यं हविर्भूतम् । जुहोतेः
“अचो यत्” (पा ३.१.९७) इति यत् । उञ्छादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.१.१६०) ।
यद्वा—हवमर्हतीति हव्यम् । “छन्दसि च” (पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः ॥

- २० एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति” (तैसं ६.३.६) इति ॥ अथ
होतारं प्रत्यध्वर्योः ‘प्रेषमन्त्रमुत्सादयति—“अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नग्नये समिध्य-
मानायानु बृहीत्याह आतृव्याभिभूतयै” (तैसं ६.३.७) इति । अग्निः समिद्धो आतृव्याभिभवति ॥
अग्निसमिन्धनाय होत्राऽनूच्यमानानामृचां चोदकप्राप्तां पञ्चदशसंख्यामपोद्य सप्तदशसंख्यां विधत्ते—
“सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्तयै” (तैसं ६.३.७) इति । “आ श्रावय”
२५ (तैसं १.६.११) इत्यादिभिरक्षरैः प्रजापतेः सप्तदशत्वम् ॥ तमेव विधिमनूय प्रशंसति—“सप्तदशान्वाह
द्वादशमासाः पञ्चतैवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र जायन्ते प्रजानां प्रजननाय” (तैसं ६.३.७)
इति । “हेमन्तशिशिरयोः समासेन” (णेव १.१) इति बहुवचनब्राह्मणान्मानादतूतां पञ्चसंख्या । ‘प्रजाः
संवत्सरं गर्भे स्थित्वा पश्चात् प्रजायन्ते ॥ अमन्त्रकं प्रथममाधारं विधत्ते—“देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं

*[अत्र ‘आदितश्च’ (पा ७.२.१६) इति सूत्रे काशिका द्रष्टव्या ।] ३. मै-आस्वादयत्

- ३० ४. मै-मानत्वनिषेधात् । ५. पं-स्यानुशासनीयत्वात् ।

१०. आ.हा-प्रेषमुत्पादयति । ११. इ.उ.पा.भां.म२.हा-‘प्रजाः’ नास्ति ।

पशोः सञ्जपनम्]

जुह्वा पशुं समनक्ति ललाटे ककुद्दि श्रोण्यां च— सं ते प्राणः ' इति पुरउष्णिहा विपद्या द्वादशवस्वप्राक्षरया ॥ तत्र ललाटे समनक्ति— सं ते प्राणो वायुना गच्छताम् ' इति । हे पशो, त्वदीयः 'प्राणः वायुः वायुना बहिष्ठेन भूतात्मना सह संगच्छतामेकीभवतु । "समोगम्यच्छि" (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । " वायुदेवतो वै " (तैसं ६.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

५

नान्वपश्यन्स प्रजापतिस्तूष्णीमावारमावारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत्तूष्णीमावारमावारयति यज्ञस्यानुख्यात्यै " (तैसं ६.३.७) इति । ' बहुनियमोपेतं सामिधेन्यनुवचने ' व्यावृत्ता बुद्धिः श्रान्ता सती पश्चात् कर्तव्यं यज्ञं नान्वपश्यत् । ततः प्रजापतिस्तूष्णीमावारेण मन्त्रविषयव्यापारजन्यं ' बुद्धेः श्रममगतीतवान् ॥ तमेव विधिमन्य प्रशंसति— " असुरेषु वै यज्ञ आसीत् तं देवास्तूष्णीं होमेनावृजत यत् तूष्णीमावारमावारयति आनृत्यस्यैव तद्यज्ञं वृद्धे " (तैसं ६.३.७) इति । असुरा ' गूढचारिणो भूत्वा देवैरनुष्ठितमवगच्छ स्वयमपि तथैवानुतिष्ठन्ति । तथा च श्रुत्यन्तरम्— " देवा वै यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत " (तैसं १.७.३) इति । तं वृत्तान्तमवगत्य देवा गूढचारिणामग्रे ' प्रथममावारममन्त्रकं हुतवन्तः । तं दृष्टवन्तोऽसुराः सहसा गत्वा कृत्स्नं यज्ञं तूष्णीं हुत्वा ' नाशितवन्तः । ' तदिदमभिप्रेत्य ' तं देवास्तूष्णीं होमेनावृजत ' इत्युच्यते ॥ त्रयाणां परिधीनां मार्जने प्रत्येकं तद्वावृत्तिं च विधत्ते— " परिधीन्सं मार्ष्टि पुनात्येवैतान्त्रिभिः सं मार्ष्टि व्यावृत्तिः यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सं पचन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै " (तैसं ६.३.७) इति । परिधियु पतितस्य भस्मादेरपनयनेन ते शुद्धा भवन्ति । तिस्र आवृत्तयो यस्यासौ व्यावृत् , " त्रिः प्रथमामन्वाह " (तैसं २.५.७) इत्यादिषु तत्प्रसिद्धम् । व्यावृत्त्या तदादरं वृष्ट्वा रक्षसां अभाविष्यो भवति । त्रिषु परिधियु नव संमार्जनान्मुक्तानि । अत्रानुक्तौ त्रिभिर्द्विसंमार्जनैः सह द्वादश-संपत्तिः । अत एव दर्शपूर्णमासव्रतकरणे श्रूयते— " परिधीन्सं मार्ष्टि पुनात्येवैतान् त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणतनेवाभि जयति त्रिर्दक्षिणार्थं त्रय इमे कोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तरार्थं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति द्वादश सं पचन्ते " (तैसं २.५.११) इति । तथा संख्यया संवत्सरदेवतां तोषयति । किं चास्य यजमानस्य स्वर्गप्रापणाय तां संवत्सरदेवतामुपदधाति समीपे समानयति ॥ पूर्वं सौवाचारो विहितः । अथ ' सुच्यावारं विधत्ते— " क्षिरो वा एतच्छस्य यवाभरोऽग्निः सर्वा देवता यदावारमावारयति शीर्वत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अव रून्धे " (तैसं ६.३.७) इति । आचारस्य होमेषु प्रथमभावित्वेन क्षिरोरूपत्वम् । यद्यपि यक्षोरिष्टिविकृतित्वत्वेनाऽऽधारद्वयं प्राप्नोति तथाऽपि तद्विकृतित्वमेव निश्चेतुं तदीयलिङ्गत्वेनात्र पुनर्विहितम् ॥

२५

१२. क.पां-बहुनियमोपेतं । १३. तं-व्यावृत्ता । १४. तं-बुद्धिः । १५. तं-इडं ।

१६. आ-आचारिणो रक्षस्ये । १७. आ.हा-कृत्वा । १८. आ.क.हा-तमभि । १९. इ.उ.क.पा.भां.हा-

सुच्यावारम् ।

तैसं २८

३०

सं ते प्राणो वायुना गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषा
समितिः । ते । प्राण इति प्र-अनः । वायुना । गच्छताम् । समिति । यजत्रैः । अङ्गानि ।
समिति । यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः । आशिषेत्या- शिषा ।

दक्षिणस्यां श्रोण्यां समनक्ति—‘सं यजत्रैः’ इति ॥ त्वदीयानि ^१अङ्गानि हृदयादीनि
^६यजत्रैः यागैः संगच्छन्तां यागसाधनानि भवन्तु । यद्वा—यागसाधनैः संगच्छन्तां यागसाधनमध्ये
वर्तन्ताम् । गच्छन्तामिति लौकिको वाक्यशेषः, अनुषङ्गस्याभावात् । “अमिनक्षियजिवधि-
पतिभ्योऽन्नम्” (उ ३९२) इति यजेरन्नप्रत्ययः । “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उपरिष्ठात् पशु-
मभ्यवमीत्” (तैसं ६.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

दक्षिणस्यां श्रोण्यां समनक्ति—‘सं यज्ञपतिः’ इति ॥ यज्ञपतिः यजमानः ^१आशिषा
^{१०}प्रार्थनापदेन संगच्छताम् । लौकिक एव वाक्यशेषः । लौकिकेन बहुवचनेन वैदिकस्य व्यवहित-
त्वात् । “पत्यावैश्वर्ये” (पा ६.२.१८) इति यज्ञपतिशब्दे पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् ।
आङ्पूर्वाच्छासेः क्तिपि (पा ३.२.७६) इत्वे (द्र. पाभा, काशिका ६.४.३४ वा १)
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

सं त इति ॥ कल्पः—“सुच्यमाधार्य प्रत्याक्रम्य जुह्वा पशुं समनक्ति । सं ते प्राणो
^{१५}वायुना गच्छतामिति शिरसि । सं यजत्रैरङ्गानीत्यसोच्चलयोः । सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्याम्”
(आपश्रौ ७.१४.१-२) इति । उच्चलशब्देन ककुदुच्यते । हे पशो, ^१ते तव ^१प्राणः ^१वायुना ^१सं
^१गच्छताम् । हृदयाद्यङ्गानि ^१यजत्रैः यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् ॥ ^१यज्ञपतिः ^१आशिषा संयुज्यताम् ॥
सुचाऽऽधारशेषेण पञ्चजनं विधत्ते—“शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्य पशुः
समनक्त्यात्मज्ञेय अज्ञस्य शिरः प्रति दधाति” (तैसं ६.३.७) इति । आत्मा ग्रीवाया ^१अधोवर्ती
^{२०}देहः ॥ प्राणस्य बाह्यवायुसंगमो युक्त इत्याह—“सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह वायुदेवस्यो वै प्राणो
वायावेवास्य प्राणं जुहोति” (तैसं ६.३.७) इति ॥ अस्य यज्ञस्य फलेन यजमानो युज्यत इत्येतमर्थम-
न्त्यमन्त्रे दर्शयति—“सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपतिमेवास्याऽऽशिषं गमयति”
(तैसं ६.३.७) इति । मध्यममन्त्रेण हृदयाद्यङ्गानि ^१यागविशेषैर्योजयतीत्येतावदुक्तम् ॥ पूर्वं शिरस्य-
जनं विहितम् । इदानीं ककुदि श्रोण्यां चाजनं विधत्ते । अथवा पूर्वविधेः साधारणत्वात् तमेवानूद्य
^{२५}प्रशंसति—“विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उपरिष्ठात् पशुमभ्यवमीत्तस्मादुपरिष्ठात् पशोर्नाव दन्ति यदुपरिष्ठात्
पशुः समनक्ति मेध्यमेवैनं करोति” (तैसं ६.३.७) इति ॥ त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपः पशुमभि प्राप्योपरिष्ठात्
पृष्ठभागे वमनमकरोत् । तस्मात् याज्ञिका हृदयादिवदुपरिभागाद्वावदन्ति । तं भागमजनेन शुद्धं करोति ॥
विधत्ते—“ऋत्विजो वृणीते छन्दाः स्येव वृणीते” (तैसं ६.३.७) इति । वक्ष्यमाणसंख्यासाध्यात्
^{२२}ऋत्विजां छन्दस्त्वम् ^{२२} ॥ ^{२३}संख्यां विधत्ते—“सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
^{३०}छन्दाः स्युभयस्यावरुद्धौ” (तैसं ६.३.७) इति । होताऽऽग्नीध्रोऽध्वर्युर्मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा

२०. आ.त.म२-अधोवर्तिः । २१. इ.उ.पा.भा.ह-यागविशेषे योजयतीति । २२-२२. इ.
उ.क.तं.पा.भा.म२-छन्दसां सप्तत्वम् । २३. आ.क-सप्तत्वसंख्याम् ।

पशोः संज्ञपनम्]

घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथाः

घृतेन । अक्तौ । पशुम् । त्रायेथाम् ।

“स्वरं च शासं च” जुहामङ्कवा ताभ्यां पशुं समनक्ति—‘घृतेन’ इति ॥ हे ‘स्वरशासो,
‘घृतेन’ प्रयाजशेषेणानेन ‘अक्तौ’ सन्तौ पशुं ‘त्रायेथां’ समञ्जनेन रक्षतम् । “वज्रो वै
स्वधितिर्वज्रो यूपशकलः” (तैसं ६.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पशुमुदञ्चनीयमानमनुमन्त्रयते—‘रेवतीयज्ञपतिन्’ इति यजुरादिकया, ‘उरो अन्तरिक्ष’
इति पञ्चपदया रुद्रेशवसुमुनिस्वराक्षरया ॥ क्षीरादिरयिमन्तः पशवो रेवतीशब्देनोच्यन्ते । “पशवो
वै रेवतीः” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । “रेवती बहुलम्” (पा ६.१.३.७ वा ६)
इति संप्रसारणम् । “संज्ञायाम्” (पा ८.२.११) इति मनुषो वचम् । “वा छन्दसि”
(पा ६.१.१.०६) इति पूर्वसवर्गदीर्घत्वम् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१.९८) । १०-
अवयवेषु समुदायशब्दस्तद्धर्मश्चेत्पचयते । हे ‘रेवतीः’ रयिमन्तः पञ्चवचवाः, ‘यज्ञपतिं यजमानं
‘प्रियया प्रियं वारयन्त्यः’ आ ‘विशत यजमानस्य यागसिद्धयर्थं अवदानात्मना प्रीतिपूर्वकं तिष्ठत ।
चेति” । सप्त ग्राम्यादिकं व्याख्यातम् ॥ चोदकप्राप्तेषु ‘प्रयाजेषु संख्यां विधत्ते—“एकादश प्रयाजान्
यजति दश वै पशोः प्रागाः आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तं प्र यजति” (तैसं ६.३.७) इति । प्राणशब्देन
तदाधारभूतानि छिद्राण्युच्यन्ते । तानि च शिरसि सप्त, अधस्ताद् द्वे, नाभिर्दशमी, आत्मा देहः । अतः १५
एकादशसंख्यया कृत्स्नं पशुं प्रयजति ॥ अन्तिमप्रयाजस्य कालान्तरं विधत्ते—“वपामेकः परि शय
आत्मैवाऽऽत्मानं परि शये” (तैसं ६.३.७) इति । वपां परि वपाशोमसमीपे शये शेनं तस्मिन् काले
यजेदित्यर्थः । चरमः प्रयाजो देहत्वेन निरूपितत्वात् पशोरात्मा, वपाऽपि मुख्याऽवयवत्वाद्वात्मा, अतस्तयोः
सामीप्यं युक्तम् ॥

घृतेनेति ॥ कल्पः—“जुह्वा स्वरस्वधिति अनक्ति । द्विः स्वरं सकृत् स्वधितेरन्यतरां धाराम् । २०
स्वरमन्तर्धोय स्वधितिना पशुं समनक्ति घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामिति शिरसि” (आपश्नो ७.१४.१०—
११) इति । ‘हे स्वरस्वधिति’, इति संबोधनीयम् ॥ स्वरस्वधितिघृतानामुपयोगं दर्शयति—“वज्रो
वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममध्वन् घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामित्याह
वज्रेणैवं वशो कृत्वाऽऽलभते” (तैसं ६.३.७) इति । “त्रिविधेन वज्रेणैवं पशुं वशीकृत्य मारयति ।
विधत्ते—“पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवैवं करोत्यस्कन्दायास्कन्नाः हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति” (तैसं ६.३.८) २५
इति । “तत्प्रकारः सूत्रेऽभिहितः—“आहवनीयादुल्मुकमादायाऽऽग्नीध्रः परि वाजपतिः कविरिति त्रिः
प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति पशुं यूपमाहवनीयं शामित्रदंशं चात्वाऽऽमाज्यानि चेत्येकं” (आपश्नो ७.१५.२)
इति ॥ तेन पर्यग्निकरणेनैवं पशुं सर्वमपि हुतमेव करोति । “तच्च हुतस्व” स्कन्दनदोषाहित्याय
भवति । होमादूर्ध्वं स्कन्दनेऽपि तदोषो न भवति ॥ आवृत्तिं विधत्ते—“त्रिः पर्यग्निं करोति व्यावृद्धि
यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्य” (तैसं ६.३.८) इति ॥

३०

६-६. मै-स्वधिति स्वरं च । ७. मै-स्वरो स्वधिते । ८. तं.ति-‘शन्दस्तदग्नीध्रोपचरन्ते ।

२४. आ.इ.पां.हा-इति । [२८८-२७९ पृष्ठयोः (तैसं १.२.५) नायणभाष्यं द्रष्टव्यम् ।] ७

२५. इ.उ.पा.भां.हा-‘प्रयाजेषु’ नास्ति । २६. इ.उ.पा.भां-विविधेन । २७. आ.क.हा-अत्र प्रकारः ।

२८-२८. आ.हा-तद्भुतत्वम् : तं-तत्र सर्वहुतत्वम् ।

रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विशतोरो

रेवतीः । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । प्रियधेति प्रिय-धा । एति । विशत । उरो इति ।

- प्रियं दधातीति दधातेः “आतोऽनुपसर्गे कः” (पा ३.२.३) इति कः । टाप् (पा ४.१.४), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति जसो लुक् । यद्वा—प्रियधा प्रियस्य धारणेन आविशत प्रियं धारयित्वैव यजमाने तिष्ठत । प्रियस्य धानं प्रियधा । तृतीयैकवचने आतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरत्वम् (पा ६.१.१६१) । यद्वा—व्यत्ययेन असंख्याया अपि विधार्थे धाप्रत्ययः (पा ३.१.८५, ५.३.४२) । ‘प्रियप्रकारेणेत्यर्थः । यज्ञदेवता वा यज्ञपतिस्तां प्रीतिपूर्वकं भक्ष्यत्वेन सयुग्भावेन वा आविशत । यद्वा—सर्वे पशव उच्यन्ते, अयमस्माकमेको हन्तुं नीयत इति उद्वेगं मा कार्ष । यजमानस्योपभोगाय प्रीतिपूर्वकं तस्मिन् वर्तध्वम् ।
- १० अन्तरिक्षशब्देन पशोः सुषिराणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्युच्यन्ते । समुदायापेक्षमेकवचनम् (पा १.२.५८ वा १) । हे ‘उरो विस्तीर्ण’ अन्तरिक्ष श्रोत्रादीन्द्रियसमुदाय, त्वं ‘सज्जः समानप्रीतिर्भूत्वा । “समानस्य छन्दसि” (पा ६.३.८४) इति सभावः । “ससजुषो” (पा ८.२.६६) इति रुत्वम् । “त्रिचक्रादीनामन्तः” (पा ६.२.१९९ वा १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । केन सज्जः ? देवेन दीप्तिमता ‘वातेन पशुप्राणेन । किञ्च—‘त्मना आत्मना पशुक्षेत्रज्ञेन च सज्जः । “मन्त्रेष्वद्वादे-
१५ रात्मनः” (पा ६.४.१४१) इत्याकारलोपः । एवमाभ्यामपि सह त्वं समानप्रीतिर्भूत्वास्य ‘हविषः’ यज ‘इदं पञ्चात्मकं हविर्देहि’ “यागार्थमिदानीं सर्वेऽपि” यूयमनुजानीतेत्यर्थः । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” (द्र. पाभा १.४.३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वात् “चतुर्थ्यर्थे बहुलं

- रेवतीरिति ॥ कल्पः—“रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेति वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्वारभेते अध्वर्युर्यजमानश्च” (आपश्रौ ७.१.५.७) इति ॥ हे ‘रेवतीः घनघन्तः पञ्चदशधाः, यजमानं प्रति प्रियधारिण्यो भवत । हविष्ट्वेन यज्ञम् ‘आ’ विशत ॥ अत्र विचारं दर्शयति—“ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशुर्नान्वारभ्या इति” (तैसं ६.३.८) इति ॥ प्रथमपक्षे दोषमाह—“सृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्यात्” (तैसं ६.३.८) इति ॥ द्वितीयपक्षेऽपि^{१०} दोषमाह—“अथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकाय नीयते यत् पशुरिति यज्ञान्वारभेत सुवर्गाल्लोकायजमानो हीयेत” (तैसं ६.३.८) इति ॥ दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते—“वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तज्ज्ञेवान्वारब्धं नेवान्वारब्धम्” (तैसं ६.३.८) इति । याभ्यां दारुमयीभ्यां वपा पच्यते ते वपाश्रपण्यौ ॥ प्रैषमन्त्रमुपादयति—“उप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहोषितः हि कर्म क्रियते” (तैसं ६.३.८) इति । हे होतः, देवेभ्यो वपादीनि हव्यानि कर्तुमुपप्रेष्य पशुसमीपे शमितृन् प्रेरय । लोके हि प्रभुणा प्रेषितं कर्म सहसा क्रियते ॥ मन्त्रस्तु स्पष्टार्थ इत्याह—“रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विशत इत्याह यथायजुरेवैतत्” (तैसं ६.३.८) इति ॥

- ३० १. तं.ति-प्रियाकारेण । १०. तं.ति-‘इदानीम् । ११-११. तं.ति-यं-यागार्थमिदं सर्वमपि ।
२९. आ.हा-‘अपि’ नास्ति ।

[शोः संज्ञपनम्]

अन्तरिक्ष सजृद्धेन (१) वातेनास्य हविषस्मना यज समस्य तनुवा भव
वर्षीयो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपति धाः

अन्तरिक्ष । सजृरिति स-जृः । देवेन (१) । वातेन । अस्य । हविषः । त्मना । यज । समिति ।
अस्य । तनुवा । भव । वर्षीयः । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिन् । धाः ।

छन्दसि " (पा २-३-६२) इति पठ्यी । यजतिर्दानकर्मा । ' उरो ' इति पादादित्वान्निवाताभावे
शष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-१९८) । " नामन्त्रिते समानाधिकरणे " (पा
८-१-७३) इति तस्याविद्यमानवचननिषेधात् परमामन्त्रितं निहन्यते । किञ्च — अस्य पशोः तन्वा
शरीरेण संभव संयुज्यस्व । देवभूतम्वायस्य पशोः शरीरं ना हिंसाः । अपि च हे वर्षीयः
प्रवृद्धतर श्रोत्रादीन्द्रियसमुदाय, वर्षीयसि प्रवृद्धतरे यज्ञे यज्ञपति यजमानं धाः वारय ।
अविघ्नेन स्थापय । हविष्यमस्य अनुभावय शीघ्रं यज्ञं निर्वर्तय । यद्वा—यज्ञफले स्थापय । १०
यागसाधनद्वारेण यजमानं यज्ञफलभाजं कुरु । अथवा—अस्य हविषो यजेति पूर्वं हविषः प्रार्थना
कृता, अभुना तदेव हविरुच्यते । हे हविः, अस्य पशोस्तन्वा संभव पौष्कल्येन संपद्यस्व ।
पुनरपि तदेवामन्त्र्यते । हे वर्षीयो हविः, वर्षीयसि यज्ञे यागसाधनद्वारेण यज्ञपतिमविघ्नेन
स्थापय । ' धाः ' इति दधातेर्लेटि " बहुलं छन्दसि " (पा २-४-७३) इति शपो लृक् ।
" इतश्च छोपः परस्मैपदेषु " (पा ३-४-९७) इतीकारलोपः । तनुवेति " तन्वादीनां छन्दसि
बहुलम् " (पा ६-४-७७ वा १) इत्युवङादेशः । यज्ञपतिशब्द उक्तस्वरः ॥ १५

उर इति ॥ कल्पः—“ आहवनीयादुल्मुकमादायाऽऽग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । शमिता पशुं
नयति । उरो अन्तरिक्षेत्यन्तरा चात्वालोत्करावुद्भवं पशुं नयति ” (आपश्रौ ७-१५-८-१०) इति ।
मन्त्रस्त्वेवमाम्नातः—“ उरो अन्तरिक्ष सजृद्धेन वातेनास्य हविषस्मना यज समस्य तनुवा भव वर्षीयो
वर्षीयसि यज्ञपति धाः ” इति । अत्रान्तरिक्षशब्देन पशोः श्रोत्रादिच्छिद्रेष्ववस्थित इन्द्रियसमुदाय उप- २०
लक्ष्यते ॥ हे उरो अन्तरिक्ष विस्तीर्णेन्द्रियसमुदाय, अस्य पशोरभिमानिदेवेन वातेन प्राणवायुना त्मना
जीवस्मना च अस्य सह हविषो यज्ञे हविर्देहि । किञ्चास्य पशोः तनुवा भविष्यता देवशरीरेण
संभव संयुज्यस्व । हे वर्षीयः अतिविस्तीर्णेन्द्रियसमुदाय, वर्षीयसि अतिविस्तीर्णे यज्ञे यज्ञपतिं
यजमानं धाः स्थापय । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥ विधत्ते—“ अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहृत्यै ” (तैसं
६-३-८) इति । उल्मुकेन सह पशोः पुरस्तादामीध्रो गच्छेत् ॥

३०. न-पूर्वम् ।

पृथिव्याः संपृचः पाहि नमस्त आतानानर्वा

पृथिव्याः । संपृच इति संपृचः । पाहि । नमः । ते । आतानेत्या-तान् । अनर्वा ।

पशुनिहननस्थाने विहन्यमानाय बर्हिरुपास्यति 'पृथिव्याः' इति । प्रस्तरनिधाने व्याख्या-
तम् (तैसं १.१.२) । अत्रैवं वा पृथिवीसंपर्कदोषात् पशुं रक्ष इति । " पृथिव्याः संपृचः
पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्दायास्कन् हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्दति " (तैसं ६.३.८) इति च
ब्राह्मणम् । यद्वा—^{१२}पृथिव्याः संपर्कादन्यान्^{१३} पशून् रक्षेति ॥

पत्नीमादित्यमुदीक्षयति—' नमस्त आतान ' इति ॥ हे 'आतान आदित्य, तुभ्यं 'नमः
इदमस्तु । आतन्वन्ति विस्तारयन्ति विश्वं जगदित्यातानाः आदित्यरश्मयः । " आदित्यस्य वै
रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति " (तैसं ६.३.८) इति ब्राह्मणम्, " पश्चाल्लोका वा
१. एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी " (तैसं ६.३.८) इति च । तनोतेराङ्पूर्वात् पचाद्यच्
(पा ३.१.१३४) । यद्वा—आतन्वन्ते विस्तारयन्ते भास्करेणेत्यातानाः रश्मयः । कर्मणि घञ्
(पा ३.३.१९) । आधादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । अत्र तु तद्वानादित्य
एवातान इत्युच्यते ॥

पृथिव्या इति ॥ कल्पः—“ अभिपर्यग्निकृते देश उल्मुकं निदधाति । स शामित्रः । तं
१५ दक्षिणेन प्रत्यञ्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपृचः पाहीति ^{१४}तस्याधस्तात् बर्हिरुपास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत् ”
(आपश्रौ ७.१६.२-४) इति । हे बर्हिः, ^{१५}पशुं ^{१६}भूसंपर्कात् पालय^{१७} ॥ विधत्ते—“ पृथिव्याः
संपृचः पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्दायास्कन् हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति ”
(तैसं ६.३.८) इति । पशुसंबन्धि यदङ्गं बर्हिषि स्कन्देत् तद्भूमौ ^{१८}पतनाभावादस्कन्मेव । अथ
^{१९}कथंचिदधः ^{२०}पतितेऽप्येनं बर्हिषदमेव करोति ॥ विधत्ते—“ पराङ्का वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्
२० पशुभ्य एव तन्निष्ठुत आत्मनोऽनावस्काथ ” (तैसं ६.३.८) इति । अध्वर्युर्मार्थ्यमाणं पशुमदृष्ट्वा तत्
पराङ्मुखः ^{२१}प्रत्यावर्तते । तेन पशुभ्यो निष्ठुते पशुं न ^{२२}मारयामीत्येवमवलपति । स चापलापः स्वस्थ
दोषाभावाय भवति ॥ वेदनं प्रशंसति—“ गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद ” (तैसं ६.३.८)
इति ॥ अत्र सूत्रम्—“ प्रत्यक्षिरसमुदीचीनपादम् । अमायुं कृण्वन्तं संज्ञपयतेत्युक्त्वा पराङ्कावर्ततेऽध्वर्युः ”
(आपश्रौ ७.१६.५-६) इति ॥

२५ नमस्त इति ॥ कल्पः—“ ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति । नमस्त आतानेति पत्न्यादि-
त्यमुपतिष्ठते ” (आपश्रौ ७.१८.१-२) इति । आ समन्तात् तानो व्याप्तिर्यस्य सूर्यरश्मेः सः
'आतानः ॥ एतदेव दर्शयति—“ पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽ-
दित्यस्य वै रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति ” (तैसं ६.३.८) इति । पश्चात् प्रतीच्यां दिशि

१२-१२. तं.ति-पृथिवीसंपृक्तानन्यान्; मै-पृथिवीसांपर्कादन्यान् ।

३१. आ.क.हा- 'तस्याधस्तात्' नास्ति । ३२. आ.क.हा- 'पशुम्' नास्ति । ३३-३३. क-भूमेः
संपर्कात् रक्षस्व । ३४. आ.हा-अपतनाद् । ३५. तं-किंचिदधः । ३६. तं-पतति चेदप्येनम् ;
पां-पतितेऽप्येनम् । ३७. क-पर्यावर्तते । ३८. तं-मारयतीत्ये ।

पशोः संज्ञपनम्]

प्रेहि धृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणा-
प्रेति । इति । धृतस्य । कुल्यान । अन्विति । सह । प्रजयेति प्र- जया ।
सह । रायः । पोषेण ।

प्राचीमुदानयन् वाचयति—‘ अनर्वा प्रेहि ’ इति ॥ कुम्भितन् अणं गमनमर्वा ।
“ भ्रातृव्यो वा अर्वा ” (तैसं ६.३.८) इति च ब्राह्मणम् । “ अवधावमाधमावरेफाः कुम्भिते ” ५
(उ ७४२) इत्येतैः कनिष्ठप्रत्ययोऽर्वादेशश्च निपात्यते । तद्रहित अनर्वा । बह्व्रीहौ “ तज्-
सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यस्मात् त्वम् अनर्वा अनवधा मदा
भर्तुर्विशंगता तस्मात् प्रेहि प्राचीं गच्छ । प्राच्यां हि स्वर्गो लोकः । प्रशब्देन प्राक्त्वं बोध्यते ।
यथा “ प्रेयमगात् ” (तैसं १.१.२) इति । अधुना परमसुखस्वरूपस्वर्गप्राप्तिहेतुत्वं गमनस्याह—
‘ धृतस्य कुल्यामनु ’ इति । धृतकुल्योपलक्षितवर्गोऽस्वस्थानविरूपो धृतकुल्याशब्देनोच्यते, १०
तामनु गच्छ तत्र गच्छेत्थर्थः । अनोर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वं (पा १.४.८४) । किमेकाकिनी
मर्ता ? नेत्याह— ‘ सह प्रजया सह रायस्पोषेण गच्छ । यद्वा—किं केवलं धृतकुल्योपलक्षितं
स्थानमेव प्राप्यते ? नेत्याह । सह प्रजया सह रायस्पोषेण प्रजां धनपोषं च प्राप्नुहीति ।
प्रजाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्तः ” (पा ६.२.१३९) । “ ऊडिदन् ” (पा
६.१.१७१) इति रेशब्दात् परस्या विभक्तेरुदानत्वम् ॥ १५

निर्मिता शाला ३ लोको निवासस्थानं यस्याः सा पश्चाल्लोका । तादृशी यदा प्राचीं गच्छति तदानी-
माभिमुख्येन सूर्यरश्मिर्भवतीति तज्जमस्कारो युक्तः ॥

अनर्थेति ॥ बोधायनः—“ अर्थेनामन्तरेण चात्वालोत्तरायुदङ्कुपनिष्क्रमस्य प्राचीमुदानयन्
वाचयति अनर्वा प्रेहि धृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्यागतमध्वर्युरण्णु वाचयत्यापो देवीः
शुद्धायुवः शुद्धा युयं देवाः ऊडिदन् शुद्धा वयं परिविष्टाः परिविष्टारो वो भूयास्मेति ” (ब्राश्रौ ४.६) इति । २०
आपस्तम्बः—“ अनर्वा प्रेहीति प्राचीमुदानयत्यनुमन्त्रयत इत्येके । आपो देवाः शुद्धायुव इति चात्वाले
पत्न्यपोऽवमृशति ” (आपश्रौ ७.१.८.३-४) इति ॥ हे पत्नि, त्वम् अनर्वा अश्रुरहिता मर्ता धृत-
प्रवाहमनु प्रजया सह धनपुष्ट्या च सह प्र याहि । धृतस्य कुल्याम् इत्यनेन सर्ववस्तुसंपूर्ण
स्थानमुपलक्ष्यते । हे आपः देव्यः, युयं देवान ऊडिदन् यागप्रदेशे प्रापयत । कीदृशो युयम् ? शुद्धायुवः
शुद्धिस्मदीयामिच्छन्तीति शुद्धायुवः । युयं तु स्वत एव शुद्धाः । वयम् अपि युष्माभिः परिविष्टाः २५
शुद्धाः सन्तो युष्माकं परिविष्टारो भूयास्म ॥ एतौ मन्त्रौ व्याचष्टे—“ अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा
अर्वा भ्रातृव्यापनुयै धृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्त आपो
देवीः शुद्धायुव इत्याह यथायजुरेवैतत् ” (तैसं ६.३.८) इति ।

१३. तं.ति—स्वरत्वेनान्तोदानः ।

३९. इ.क.पा.भां.हा—लोक । ४०. तं—रायस्पोषेणेत्याह तामध्व ।

-ऽऽपो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवान् ऊड्ड्वम्

शुद्धा वयं परिविष्टाः परिवेष्टारो वो भूयास्म

[देवेन चतुश्चत्वारिंशच्च ।] ॥ ८ ॥

आपः । देवीः । शुद्धायुव इति शुद्ध-युवः । शुद्धाः । यूयम् । देवान् । ऊड्ड्वम् । शुद्धाः ।

वयम् । परिविष्टा इति परि-विष्टाः । परिवेष्टार इति परि-वेष्टारः । वः । भूयास्म ॥ ८ ॥

[मैसं १.२.१५-१६; कासं ३.५-६; कपिसं २.१२-१३; वासं ६.८-१३]

- अपोऽवेक्षमाणां पत्नीं वाचयति—‘ आपो देवीः ’ इति चतुष्पदयानुष्ठुभा विद्युन्मालया ॥ हे आपः देवीः देव्यः । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । शुद्धा-युवः शुद्धा आपः शुद्धान् देशकालादीनिच्छन्ति आत्मनः परेषां वा । “ छन्दसि परेच्छायामपि ” (द्र. पाभा ३.१.८) इति क्यच् । “ न छन्दस्यपुत्रस्य ” (पा ७.४.३५) इतीत्वप्रतिषेधे “ अकृत्सर्वधातुक्रयोः ” (पा ७.४.२५) इति दीर्घः । “ क्याच्छन्दसि ” (पा ३.२.१७०) इत्युप्रत्ययः । “ जसादिषु वावचनं प्राङ्गौ चङ्युपधायाः ” (पा ७.३.१०९ वा १) इति “ जसि च ” (पा ७.३.१०९) इति गुणो न क्रियते । अथवा—अब्जातेः शुद्धायुरिति संज्ञा, व्युत्पत्तिमात्रं तु क्रियते । तत्र “ अप्राणिजातेश्वारज्ज्वादीनाम् ” (पा ४.१.६६ वा १) इत्यूङ्प्रत्ययः । “ तन्वादीनां छन्दसि ” (पा ६.४.७७ वा १) इत्युवङ् । “ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ” (पा ८.१.७४) इति आप इत्यस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् परमामन्त्रितद्वयं निहन्यते (पा ८.१.१९) । शुद्धाः स्वयमपि सर्वदा शुद्धाः यूयं देवान् पशोर्वागादीनीन्द्रियाणि ऊड्ड्वम् “ बहत स्वं स्वं कारणस्थानं ” प्रापयत । यद्वा— इमं पशुं देवान् ऊड्ड्वं वाहयत प्रापयत, यथा देवा भजन्ते तथा कुरुत । वहतिः स्वरितेत् ।
- तस्माष्ण्यन्तालोऽटि “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” इति णिलुक् (द्र. उ १९०), “ बहुलं छन्दसि ” इति शपो लुक् (पा २.४.७३) । डित्यपि बहुलवचनात् “ वचिस्वपि ” (पा ६.१.१५) इत्यादिना संप्रसारणं, ढत्वादि, “ ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ” (पा ६.३.१११) इति दीर्घत्वम् । यद्वा—ऊहतेरनुदात्तेतः प्रातिकर्मणो लोटि पूर्ववच्छपो लुक् (पा २.४.७३) । यद्वा—देवान् प्रति ऊड्ड्वं यथेमं पशुं देवा भुञ्जते तथा ऊड्ड्वं यतव्यमिति यावत् । अत्र देवानित्यत्र नकारस्य
- संहितायाम् “ आतोऽटि नित्यम् ” (पा ८.३.३) इति रुत्वम् । “ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ” (पा ८.३.२) इत्यनुनासिकः । “ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ” (पा ८.३.४) । वयमपि युष्माभिः परिविष्टाः सर्वतोऽनुप्रविष्टाः अत एव शुद्धाः युष्मदवेक्षणादियोग्याः वः युष्माकं परिवेष्टारः सर्वतः परिवेष्टारो भूयास्म अवेक्षणादिना । “ गतिरनेन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति परिविष्टशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परिवेष्टशब्दे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

३०

॥ इति तृतीयऽष्टमोऽनुवाकः ॥

१४-१४. मै-प्रापयध्वं स्वकारणस्थानम् । १५. मै-वच्यादिना । १६. तै.ति-अवेक्षणनियो-गात् । १७. तं.ति-प्रवेष्टारः । १८. मै-परिशब्दे ।

पशोः संज्ञपनम्]

अत्र विनियोगसंग्रहः —

“ आ ददे रज्जुमादाय कृतं ब्रह्मति तं पशुम् ।
धर्मे यूपे नियुङ्क्तेऽदभ्यः प्रोक्ष्यापां पाययेदपः ॥ १ ॥
स्वात्तं सर्वत्र संप्रोक्ष्य सं ते मृध्नि समञ्जनम् ।
सं यांसयोः सं य पश्चादधृते सस्वरुशस्त्रकं ॥ २ ॥
रेव श्रवण्युपस्पर्श उरो उत्तरतो नयेत् ।
पृथि बहिरवस्थाप्य नमः पत्नी रविं भजेत् ॥
अन पत्नीं नयेदापः स्पृशेत् मन्त्रास्तु पोडश ” ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ गच्छतामिति शब्दस्याऽनुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।
सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥
तदेकवचने मध्ये मन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ।
नान्वेति तद्ववायेन नोपर्यप्यनुपज्यते ” ॥

(जैन्या २.१.३८-३९) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते— “ सं ते प्राणो वायुना गच्छता सं यज्ञैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषा ” १५
(तैसं १.३.८) इति । अयमर्थः — भोः पशो, तव “प्राणवायुर्वायुना संगच्छतां, तव हृदया-
द्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्, यज्ञपतिराशिषा संयुज्यताम् इति । तत्र ‘ यज्ञपतिः ’ इत्यस्मिन्तृतीय-
मन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षत्वात् प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपति-
शब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिस्थत्वेन संनिहितत्वादाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतानां सद्भावेन
“ तत्क्रियापदमनुपज्यते इति प्राप्ते ब्रूमः — मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात् तद्व- २०
वायेन बुद्धिसंनिधिलोपास्त्रास्त्यनुपङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ न पशवैष्टिकः ” स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्यत्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजलुच्यसाम्यतः ” ॥ (जैन्या ८.१.८) इति ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः ? पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिनि २५
चेन । सैवम् । “ आग्नेयमष्टाकपालम् ” (तैसं १.३.८, २.२.५) इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते
व्यक्ते तथा ‘ अग्नीषोमीयं पशुम् ’ इत्यत्रापि । न तु ‘ सोमेन यजेत ’ इत्यत्रेव देवताया अव्यक्तत्वम् ।
तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । “ एकादश प्रयाजान् यजति ” (तैसं ६.३.७) इति प्रयाजवच्यं
द्वितीयम् । “ सुच्यमाधार्य जुह्वा पशुमनक्ति ” (द्र. तैसं ६.३.७) इत्याचाराजने लिङ्गान्तरे । आलम्भो
लिङ्गान्तरम्, इष्टावपि ‘ ईशामालभते ’ इति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिको विध्यन्तः ॥ ३०

४१. तं—प्राणो वायुः वायुवायुना । ४२. आ.क—‘ तन् ’ नास्ति । ४३. आ.इ.पा.भा.हा—
पशौ चोदकम् ।

तैसं २.८॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ प्रयाजेष्वपकर्षोऽनूयाजेषूत्कर्ष इत्यम् ।

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽग्रिमः ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वात् मैवं व्युत्क्रमशक्तिः ।

५५

प्रयाजान्ते ह्यनूयाजादिके चैतौ समूहके ” ॥ (जैम्या ५-१-२४-२५) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते—“ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ” (द्र. आपश्रौ ७-१४-६) इति । प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात् प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पश्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाज्जीवत्येव पशावपकृष्यन्ते । तथा सवनीयपशावनूयाजानामुत्कर्षो श्रूयते—“ आग्निमासतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति ” इति । तत्र ४३ प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनूयाजमात्रस्य चोत्कर्षः । तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयाजान्तस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात् तदा प्रयाजभ्यः पूर्वभाविनामाधारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादत्यन्तव्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रेऽपकृष्टे सत्याधारादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते । एवमनूयाजमात्र उरकृष्टे तत् ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंयुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसंनिधिर्न विनश्यति । तस्मात् प्रयाजमात्रस्यापकर्षोऽनूयाजमात्रस्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य बलसत्वात् सक्रमाणामेव पदार्थानां चोदकेनाति-
१० देशाद्व्युत्क्रमे सति पूर्वेण पदार्थेनोत्तरपदार्थस्य बुद्धावनुपस्थापितत्वादनुष्ठानमेव लुप्येत । तस्मात् प्रयाजान्तस्य कर्मसमूहस्यापकर्षः, अनूयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ॥

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम् —

“ एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ।

संख्यावृद्धिरिहाऽद्योऽस्तु प्रतिमुख्यं गुणो यतः ॥

२०

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

संख्यावृद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽवृत्त्या संभविव्यति ” ॥

(जैम्या ५-३-१-२) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“ एकादश प्रयाजान् यजति ” (तैसं ६-३-७) इति । तत्र चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य ४५ प्रयाजस्येयमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः ? प्रयाजानुद्दिश्य संख्या-
२५ गुणे विहिते सति प्रतिप्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वादिति ४६ प्राप्ते ब्रूमः—न ह्येकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्र-
मुपजीव्येयमेकादशत्वसंख्या संपादयितुं शक्या । नापि ४७ पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति । तस्मात् प्रयोगद्वारा सा संपादनीया । प्रयोगस्य चाऽऽवर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान् द्विरावर्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे सकृदावर्तिते सत्येकादशत्वसंख्या ४८ संपद्यते ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ उरो अन्तरिक्ष ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ आपो देवीः शुद्धायुवः ’ इत्यनुष्टुप् ॥

३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाटकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

४४. इ.उ.पा.भा.हा-प्रयाजमात्रापकर्षः । ४५. तं-प्रयाजस्यैवमेकां । ४६. तं-भ्युपेतत्वादिति । ४७. आ.तं.म२-‘ पञ्च ’ नास्ति । ४८. इ.उ.पा.भा.हा-एकादशसंख्या ।

पशोर्वपा]

वाक्त् आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतां चक्षुस्त आ प्यायतां श्रोत्रं न
आ प्यायतां या ते प्राणाञ्जुगजगाम या चक्षुर्या श्रोत्रं यत् कूरं यदास्थितं तत्
आ प्यायतां तत् एतेन शुन्धतां नाभिस्त आ प्यायतां पायुस्त आ प्यायतां

वाक् । ते । एति । प्यायताम् । प्राण इति प्र-अनः । ते । एति । प्यायताम् ।

चक्षुः । ते । एति । प्यायताम् । श्रोत्रम् । ते । एति । प्यायताम् । या । ते ।

प्राणानिति प्र-अनान् । शुक् । जगाम । या । चक्षुः । या । श्रोत्रम् । यत् । ते । कूरम् । यत् ।
आस्थितमित्या-स्थितम् । तत् । ते । एति । प्यायताम् । तत् । ते । एतेन । शुन्धताम् । नाभिः । ते ।

एति । प्यायताम् । पायुः । ते । एति । प्यायताम् ।

‘पन्तो अनुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति । तत्र वाचमाप्याययति—‘वाक् ते’ इति ॥

हे पशो, त्वदीया वाक् वाक्स्थानम् आ प्यायतां शुध्यतु । वृद्धिर्द्वौ शुद्धौ प्यायतिर्लक्षणया १०
वर्तते । यद्वा --जननान्तरे देवत्वं गतस्य आ तत्र वाक् मा वर्धतान् । “पशोर्वा आलब्धस्य
प्राणान्” (तैसं ६.३.९.) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

प्राणानाप्याययति—‘प्राणस्ते’ इति ॥ स्पष्टम् । आधादिस्वरेण प्राणशब्दोऽन्तोदात्तः
(पा ६.२.१४४) ॥

चक्षुराप्याययति—‘चक्षुस्ते’ इति ॥ गतम् ॥

श्रोत्रमाप्याययति—‘श्रोत्रं ते’ इति ॥ सुबोधम् ॥

पुनर्वागादीनभिमृशति—‘या ते प्राणान्’ इति वृहत्या पञ्चपदया अष्टर्तुवसुपड्याक्षरया ॥

हे पशो, त्वदीयान् प्राणान् या शुक् जगाम प्राप या चक्षुः जगाम या च श्रोत्रं
जगाम, यत् च ते कूरम् अस्माभिः कृतम् । किं पुनस्तत् ? निकर्तनमेव । यत् चान्यद्रक्षः-
प्रभृति मांसलोभेन त्वाम् आस्थितं आश्रित्य स्थितम् । “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९.) २०
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यत् ततः । “सुपां मुदृक्” (पा ७.१.३९.) इति पञ्चम्या
लुक् । ततः शुचः क्रूरादास्थानुश्च त्वदीयं प्राणादिकं सर्वम् आ प्यायतां तस्मादनष्टरूपात्
निर्मृक्तं वर्धतान् । किंच—तस्मादेव निर्मुक्तम् एतेन प्रक्षालनेन शुन्धतां शुद्धं भवतु ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५.) ॥

नाभिं संमृशति—‘नाभिस्ते’ इति ॥ गतम् ॥

पायुं संमृशति—‘पायुस्ते’ इति ॥ गतमेव ॥

अष्टमेऽनुवाके संज्ञपनमुक्तम् । ‘संज्ञपितस्य’ “पशोर्वपोत्खेदो नवमेऽभिधीयते” ।

वागिति ॥ बौधायनः—“सानुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति । वाक्त् आ प्यायतामिति वाचम् ।
प्राणस्त आ प्यायतामिति प्राणम् । चक्षुस्त आ प्यायतामिति चक्षुः । श्रोत्रं त आप्यायतामिति श्रोत्रम् ।

१. तं.ति.पं-अद्धिः । २. मै-वा । ३. मै-‘मा’ नास्ति ।

१. हा-नवमे संज्ञपितस्य । २-२. आ, हा-पशोर्वपोत्खेदनमभिधीयते ।

शुद्धाश्चरित्राः शमद्भयः (१) शमोषधीभ्यः शं पृथिव्यै शमहोभ्यामोषधे

शुद्धाः । चरित्राः । शम् । अद्भय इत्यद्-भ्यः (१) । शम् । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः ।

शम् । पृथिव्यै । शम् । अहोभ्यामित्यहः-भ्याम् । ओषधे ।

- संप्रगृह्य पदः प्रक्षालयति सहैव 'शुद्धाः' इति ॥ 'चरित्राः चरणाः । " अर्तिलघू-
 ५ सूखनसहचर इत्रः " (पा ३.२.१८४) इतीत्रप्रत्ययः । ते 'शुद्धाः' अनेन क्षालनेन भव-
 न्त्विति शेषः । 'शं सुखं शान्तिर्वा । शाम्यतेर्विच् (पा ३.२.७५) । 'अद्भ्यः' 'ओषधीभ्यः'
 पृथिव्याश्च हेतुभ्यः । अस्य पशोः शं भवत्विति शेषः । तादर्थ्ये वा चतुर्थी (पा २.३.१३
 वा १) । अवाद्यर्थं शमस्त्विति । " ऊडिदम् " (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अद्भ्यो
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधिशब्दो दासीभारादिः (पा ६.२.४२) । " ओषधेश्च विभक्ताव-
 १० प्रथमायाम् " (पा ६.३.१३२) इति दीर्घः । " उदात्तयणो हल्पूर्वात् " (पा ६.१.१७४)
 इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

- 'अवशिष्टा दक्षिणतोऽनुपृष्ठमपो निनयति—' शमहोभ्याम् ' इति ॥ 'अहोभ्याम्' 'अहो-
 रात्र्या च' हेतुभ्यां पृथिव्याः 'शं भवतु ॥ कुत एतत् ? तस्या अनन्तरप्रकृतत्वात् । " अहो-
 रात्र्याभ्यामेव पृथिव्यै शुचं शमयति " (तैसं ६.३.९) इति च ब्राह्मणम् । अहःसहचरिता रात्रिरप्यहः
 १५ इत्युच्यते । तत एकशेषः (पा १.२.६९) । यद्वा—व्यत्ययेन विरूपयोरप्येकशेषः प्रवर्तते
 (पा १.२.६४ वा २३) । " सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीम् " (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- एतानेव पुनः संमृशति । या ते प्राणान्द्रुजगाम या चक्षुर्या श्रोत्रम् यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत् आ
 प्यायतां तत् एतेन शुन्धतामिति । नाभिस्त आ प्यायतामिति नाभिम् । पायुस्त आ प्यायतामिति
 पायुम् । "संप्रगृह्य पदः प्रक्षालयति शुद्धाश्चरित्राः शमद्भयः शमोषधीभ्यः शं पृथिव्या इति । शमहोभ्या-
 २० मिति शिष्टा दक्षिणतोऽनुपृष्ठं निनयेत्* " (बौश्रौ ४.६) इति । आपस्तम्बोऽत्र कंचिद्विशेषमाह—“ या
 ते प्राणान्द्रुजगामेति हृदयदेशम् । ..... । शुद्धाश्चरित्राः इति पादान् । एकैकमाप्याय्य जपति
 शमद्भय इति पुरा स्तोकानां भूमेः प्रापणात् । शमोषधीभ्यः शं पृथिव्या इति भूम्यां शेषं निनीय ”
 (आपश्रौ ७.१८.८-१२) इति ॥ हे पशो, स्वदीयं वागिन्द्रियं गोलकपरित्यागशोकं संत्यज्य स्वीकरिष्य-
 माणदेवतादेहे सुखेन 'आ' 'प्यायतां' वर्धताम् । एवमन्वत्रापि । किंच 'निर्याणकाले हृदयपुण्डरीके
 २५ संकुचितांस्तव प्राणवायूंश्चक्षुरादीन्द्रियाणि च यः शोको 'जगाम, यच्च बन्धनमुखनिरोधनादिकं 'क्रूरम्
 अस्माभिः कृतं, 'यद् अपि छेदादिकम् 'आस्थितं कर्तुमुपस्थितं तव 'तत् सर्वम् 'आ प्यायतां' शाम्यतु ।
 किं च तव तत् प्राणादिकम् 'एतेन जलेन 'शुन्धतां' भाविदेहप्रवेशाय शुद्धं भवतु । चरत्येभिरिति 'चरित्राः'
 पादास्तेऽपि 'शुद्धाः' सन्तु । याभिरद्भिः प्रोक्षणं क्रियते, याश्चोषधयो बर्हिःस्वरूपेण पशोरधः स्थापिताः,

४. तं.ति-अतिशिष्टाः । ५-५. तं.ति-अहो रात्रेश्च ।

- ३० ३. आ.क.हा-तानेव । ४. इ.उ.पा.भा.हा-प्रगृह्य; क-संगृह्य । *बौश्रौसूत्रे 'निनयति'
 ५. इ.उ.पा.भा.हा-निर्वाणं ।

पशोर्वपा]

त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हिंसी रक्षसां भागोऽसीदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमेनमधमं तमो

त्रायस्व । एनम् । स्वधिते इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिंसीः । रक्षसान् । भागः । अस्मि ।
इदम् । अहम् । रक्षः । अधमम् । तमः । नयामि । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।

यन् । च । वयम् । द्विष्मः । इदम् । एनम् । अधमम् । तमः ।

५

वपाग्रहणदेशे प्राचीनाग्रं बर्हिर्निदधाति—‘ओषधे त्रायस्वैनम्’ इति ॥ व्याख्यातम्
(तैसं १.३.५) ॥

स्वधितिं निदधाति—‘स्वधिते मेनं हिंसीः’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.३.५) ॥

उपाकरणवर्हिर्पोर्मूलं लोहितेनाङ्क्त्वा इमां दिशं निरस्यति—‘रक्षसां भागोऽसि’ इति ॥

‘रक्षसां’ ‘भागः’ त्वम् ‘असि । भागशब्दः “कर्पावतः” (पा ६.१.१.५.९) इत्यन्तेऽन्तः । १०
यत् पुनरिह लोहितभक्षणे व्यापृतं ‘रक्षः’ तत् ‘इदम्’ ‘अधमं’ निकृष्टं ‘तमः’ नरकम् ‘अहम्’ अध्वर्युः
‘नयामि’ प्रापयामि । किञ्च—‘यः’ ‘अस्मान्’ ‘द्वेष्टि’ ‘यं’ ‘च’ ‘वयं’ ‘द्विष्मः’ तमप्येनं द्वेष्टारं
द्वेष्यं च ‘इदम्’ एव प्रसिद्धम् ‘अधमं’ ‘तमः’ नरकाख्यं ‘नयामि’ । “द्वौ वाव पुरुषौ”
(तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

या च पृथिवी त्रियमाणं पशुं विभर्ति, यौ चाहोरात्रौ ‘पशुमारणकालतया स्थितौ’, तेषां सर्वेषां ‘अं
मुखं भवतु ॥ शोकप्रसक्तिं दर्शयन् व्याचष्टे—“पशोर्वो आलब्धस्य प्राणाञ्छृणुच्छति वाक् आ प्यायतां
प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवास्य शुचं शमयति” (तैसं ६.३.९) इति ॥ “शुग्व्यथां
विधत्ते—“सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीं शुक् प्र विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्राभ्यामेव पृथिव्यै
शुचं शमयति” (तैसं ६.३.९) इति । प्राणेभ्योऽपनीता शुक् पृथिवीमधिषाय तदीयदेवताशरीरं
प्रविशति । एवं कालादौ प्रवेशः । प्रविष्टायाः ‘शुचः’ शान्तिर्निनयनेन भवति ॥ २०

ओषध इति ॥ कल्पः—“ओषधे त्रायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन” नाभिमन्तर्धाय
स्वधिते मेनं हिंसीरिति स्वधितिना पार्श्वतस्तिर्यगाच्छयति” (आपधौ ७.१८.१२) इति ॥ ‘मा
हिंसीः’ इत्येतस्याभिप्रायमाह—“ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः
शान्त्यै” (तैसं ६.३.९) इति ॥ विधत्ते—“पार्श्वत आच्छयति मध्यतो दि मनुष्या आच्छयन्ति निर-
श्रानमाच्छयत्यनूचीनं हि मनुष्या आच्छयन्ति व्यावृत्तयै” (तैसं ६.३.९) इति । वपोस्वेदनार्थं २५
दक्षिणपार्श्वे छिन्द्यात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नाभिदेशे छिन्दन्ति । तत्राप्यनूचीनं पशोर्द्वैर्धर्ममनुसृत्य
तदुभयवैलक्षण्यमिह कार्यम् ॥

रक्षसामिति ॥ बौधायनः—“अथेतस्य बर्हिपोऽणिमत मचते । स्वविमदुभयतो लोहिते-
नाङ्क्त्वेमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोऽसीदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं

६-६ आ.इ.पा.हा-पशुमारणकाल उपस्थितौ; क-पशुमारणकालतया उपस्थितौ । ७. आ-
शुग्व्यथाम् । ८. आ.क.हा-‘शरीरे’ । ९. इ.उ.तं.पा.भा.म.र.हा-‘शुचः’ नास्ति । १०. तं-
‘करणयोरवशिष्टेन; क-‘करणनृणयोरवशिष्टम्’ । ११. तं-दक्षिणम् । २०

नयामीषे त्वा घृतेन द्यावापृथिवी

नयामि । इषे । त्वा । घृतेन । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी ।

वपामुत्खिदति—‘ इषे त्वा ’ इति ॥ इत् अनं, यजमानस्यैषणीयत्वात् । “ इच्छत इव ह्येष यो यजते ” (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ यद्वा—‘ कर्मसिद्धं स्वर्गादिकं ’ कर्म-
निवृत्ति वा इच्छतीतीद् भजमानः, तदर्थं तस्याभिमतसिद्धयर्थं वपामुत्खिदामीति शेषः ॥

वपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति—‘ घृतेन ’ इति ॥ हे ‘ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ द्यावा-
पृथिव्यात्मके वपाश्रपण्यौ । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
‘ द्यावापृथिव्यात्मना वपाश्रपण्यौ रतुयेते । यद्वा—घृतनात् द्यौः । दिवेर्दिन्विप्रत्ययः* । पृथुत्वात्
पृथिवी । “ प्रथेः शिवन् संप्रसारणं च ” (उ १.५८) इति शिवन्प्रत्ययः† । हे ईदृश्यौ वपा-
श्रपण्यौ, घृतेन स्निग्धत्वात् घृततुल्यया वपयात्मानं प्रोर्णार्थां प्रकर्षेणाच्छादयतम् । यद्वा—घृतेन
सलिलेन सर्वं जगत् प्रोर्णार्थम् । अथवा—द्यावापृथिव्यावेवोच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ, घृतस्थानीयया
वपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णार्थम् । एवं वा—हे द्यावापृथिव्यौ, घृतेन सलिलेन विश्वं प्रोर्णार्थम् ।
अनेन ‘ वपाश्रपण्याच्छादनेन आत्मानमेव वा प्रोर्णार्थम् । “ द्यावापृथिवी एव रसेनानन्ति ”
(तैसं ६.३.९) इति ब्राह्मणम् ॥ “ दिवो द्यावा ” (पा ६.३.२९) इति द्यावादेशः ॥

द्विष्म इदमेनमधमं तमो नयामीति” (औश्रौ ४.६) इति । आपस्तम्बः—“ बर्हिषोऽग्रं सव्येन
पाणिनाऽऽदत्ते । अथ मध्यं यत् आच्छयति तदुभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा रक्षासां भागोऽसीत्तु त्वरमपरमवा-
न्तरदेशं निरस्याथैनत् सव्येन पदाऽधितिष्ठतीदमहं रक्ष इति ” (आपश्रौ ७.१८.१३-१४) इति ॥
विधत्ते—“ रक्षासां भागोऽसीति स्थविमतो बर्हिरक्त्वाऽपास्यत्यस्यैव रक्षासि निरवदयते ” (तैसं
६.३.९) इति । स्थूलस्व भावः स्थविमा, तस्मात् “ सप्तम्यर्थं तसिः”‡ । स्थविमतः । स्थविमशब्देन
बर्हिषो मूलभागः स्थूलत्वादुपलक्ष्यते§ । तस्मिन् भागे रक्तेन बर्हिरङ्क्त्वा निरस्येत् । तथा सत्यसृजैव
रक्षासि निःशेषेण भागवन्ति कृत्वाऽपनयति ॥ द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे—“ इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैवं द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तावुभावधमं तमो
नयति ” (तैसं ६.३.९) इति । अधमं तमो महद्दुःखम् ॥

इष इति ॥ कल्पः—“ इषे त्वेति वपामुत्खिद्य” घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णार्थामिति वपया द्विश्रुलां
प्रच्छाद्य” (आपश्रौ ७.१९.१) इति ॥ हे वपे, यजमानस्य देवतायाश्चेष्ट्यमाणाज्ञसिद्धयर्थं त्वामुत्खि-
दामि । हे श्रूलद्वयरूपे द्यावापृथिवीतुल्ये वपाश्रपण्यौ, घृतसमानया वपया भवदीयस्वरूपं प्रोर्णार्थम्
आच्छादयतम् ॥ विधत्ते—“ इषे त्वेति वपामुत्खिदतीच्छत इव ह्येष यो यजते ” (तैसं ६.३.९) इति ॥

६. तं.ति-कर्मसिद्धिम् । ७. कर्मनिवृत्तिम् । * [द्र. उ. ६.१०] । †-८-८. मै-प्रथेः शिवन्प्रत्ययः ।
९. तं.ति-सिद्धत्वात् । १०. तं.ति-वपाश्रपण्योः छादनेन ।

३० १२-१२. इ.उ.तं.पा.भा.म२-‘ सप्तम्यर्थं तसिः ’ नास्ति । १३. इ.उ.पा-‘दुपलभ्यते । १४. आ.
हा-वपामुत्खिदति ।

पशोर्वपा]

प्रोर्णार्थामाच्छिन्नो रायः सुवीर उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि (२) स्तोकानां
प्रति । उर्णार्थान् । अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति सु-वीरः । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विहि ।
इहि । वायो इति । वीति । इहि । २ । स्तोकानां ।

अधस्तादपां परिवामयति— अच्छिन्नः ' इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.३.९) ॥

एति— उर्वन्तरिक्षमन्विहि ' इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.१.२) । हे वपे उर्वेदन्- ५
विवाधिते", अधुना महान्तम् अन्तरिक्षाख्यं पन्थानम् अनुगच्छेति विशेषः । " कृमिव वा एतन्
करोति यद्वपामुत्खिदति " (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयस्यान्तिमेष्वङ्गारेषु वपायै 'प्रतिपद्यमानायै अधस्ताद्वहिषोऽग्रमुपास्यति—
' वायो ' इति ॥ हे ' वायो, ' स्तोकानां ' वीहि स्तोकान् वीहि । " क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् "
(ड. पाभा १.४.३२) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी (पा २.३.६२) । वीहि विविधं २०

अत्र शृङ्गोपेण वपां भिन्नात्— न वेति विचारं हृदि निधाय पक्षद्वयेऽपि दृष्टुमनुपपन्नस्यति— " यदुपतृन्ना-
द्द्रोऽस्य पशून् वातुकः स्याद्यज्ञोपतृन्नादयता स्यात् " (तैसं ६.३.९) इति । भेदनमन्तरेण शृताऽपि
नियन्तुमशक्यत्वादितस्ततः पतेत् ॥ दोषद्वयास्पृष्टं पक्षान्तरं विधत्ते— " अन्ययोपतृणत्यन्यथा न पृथ्यै " (तैसं ६.३.९) इति । एकया शाखया ' भिन्नात् इतरया न भिन्नात् ', तथा सति शृताऽपि भवति
रुद्रश्च न हिनस्ति ॥ वपाशब्दशूलशब्दौ परित्यज्य घृतशब्दप्रयोगस्य द्वावापृथिवीशब्दप्रयोगस्य ' च तात्पर्य- १५
माह— " घृतेन द्वावापृथिवी प्रोर्णार्थामित्याह द्वावापृथिवी एव रसेनानक्ति " (तैसं ६.३.९) इति ॥

अच्छिन्न इति ॥ कल्पः— " अधस्तात् परिवामयत्यच्छिन्नो रायः सुवीर इति " (बौश्रौ ४.६) इति । अयं वपाभागश्छिद्यमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन स्थानानुत्पत्तेर्न छिन्नः । कीदृशो भागः ?
शोभना वीरा यजमानस्य पुत्रपौत्रादयो यस्य सः ' सुवीरः । तादृशः ' रायः घनानि प्रयच्छतु ॥ स्वार्थ-
तामाह— " अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह यथायत्रैवेतन् " (तैसं ६.३.९) इति ॥ २०

उर्विति ॥ कल्पः— " उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति " (आपश्रौ ७.१९.४) इति । हे
वपे, त्वमुत्वेदनरूपस्य क्रौर्यस्य शान्तये विस्तीर्णम् ' अन्तरिक्षम् अनुप्रविश्याऽऽहवनीयदेशं गच्छ ॥
इममेवार्थं दर्शयति— " कृमिव वा एतन् करोति यद्वपामुत्खिदति उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै " (तैसं ६.३.९) इति ॥ वपाश्रपणयोः स्पर्शं विधत्ते— " प्र वा एषोऽस्मान्लोकात् च्यवते यः पशुं मृत्यवे
नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति " (तैसं ६.३.९) इति ॥ २५
वपायाः पुरतः पशोरिव वह्निं विधत्ते— " अग्निना पुरस्तादेति रक्षमामपहत्या अथो देवता एव इव्येना-
न्वेति " (तैसं ६.३.९) इति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात् तस्य पृष्ठतो वपानयने सर्वा अपि देवता'
इव्येनानुगता भवन्ति ॥

वायो वीहिति ॥ कल्पः— " आहवनीयस्यान्तिमेष्वङ्गारेषु वपायै प्रतिपद्यमानायै वह्निषोऽ-
ग्रमुपास्यति वायो वीहि स्तोकानामिति " (बौश्रौ ४.७) इति ॥ द्विशूलया शाखया धार्यमाणाया ३०

११. तं. ति— विवाधिते । १२. तं— प्रतिपद्यमानायै; ति— प्रतिपद्यमानायै ।

१५. क— छिन्नात् । १६. म२— वाः इ. उ. तं. पा. भा. हा— ' च ' नास्ति । १७. इ. उ. तं. पा. भा.
म२. हा— ' देवताः ' नास्ति ।

स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् ॥ ९ ॥

[अद्भयो वीहि पञ्च च]

स्वाहा । ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व-नभसम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥ ९ ॥

[तैसं १.२.१६; कासं ३.६; कपिसं २.१३; वासं ६.१४-१७]

५ गच्छ पृथक् पृथक् सर्वान् स्तोकान् विभजेति यावत् । “ तस्माद्विभक्ता स्तोका अव पद्यन्ते ” (तैसं ६.३.९) इति ब्राह्मणम् । प्रथमं स्तोकान् गृह्णाति, ततो वृष्टिरूपेण विसृजति— ततो ^{१३}महता बलेन विभजति^{१३}, ततः स्तोकात्मना अवपद्यन्ते पृथिव्यामाप इति । एवं बर्हिर्प्रदहनजन्मा वायुरामन्त्यते । “ अग्रं वा एतत्पशूनां यद्वपाग्रम् ” (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० वपाश्रपण्यौ प्रहरति—‘ स्वाहा ’ इति ॥ हे वपाश्रपण्यौ, युवां स्वाहा स्वाहुते भूत्वा ऊर्ध्वनभसं ऊर्ध्वनभःसंज्ञं मारुतं गच्छतं, यथा तेनैव प्रहृते स्याताम् । ऊर्ध्वं नभत इत्यूर्ध्वनभाः । णम हिंसायाम्, अत्र तु गतिकर्मा । तस्मात् “ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ” (उ ६.७.६) इत्यनुप्रत्ययः । “ ऊर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानाम् ” (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१५

॥ इति तृतीये नवमोऽनुवाकः ॥

~~~~~
वपाया उपरि “ त्वामु ते दधिरे ” (तैसं ३.१.४, द्र. आपश्रौ ७.२०.२) इति मन्त्रेणाऽऽज्ये हुते सति तत्सकाशात् पतन्तो बिन्दवः स्तोकाः । हे वायो, तान् स्तोकान् वीहि विभक्तान् कुरु पिबेत्यर्थः ॥ व्यतिरेकमुखेणाऽऽहवनीयस्योत्तरपार्श्ववर्तिष्वङ्गारेषु वपायाः श्रपणं विधत्ते—“ नान्तम-मङ्गारमति हरेद्यदन्तममङ्गारमति हरेद्देवता अति मन्येत ” (तैसं ६.३.९) इति । ^{१४}अङ्गा-

२० रस्य ^{१५}सर्वदेवतात्मकत्वेन तदवज्ञया देवता एवावज्ञाता भवन्ति तस्मादस्मिन्नेवाङ्गारे वपां श्रपयेत् ॥ ‘ वीहि ’ इत्यत्र विशब्दस्यार्थं दर्शयति—“ वायो वीहि स्तोकानामित्याह तस्माद्वि-भक्ताः स्तोका अव पद्यन्ते ” (तैसं ६.३.९) इति । पतन्तीत्यर्थः । वपाया अधस्ताद्बर्हिर्ग्रस्थापन-विधिमर्थवादेनोच्यति—“ अग्रं वा एतत् पशूनां यद्वपाग्रमोषधीनां बर्हिर्ग्रेणैवाग्रं समर्धयत्यथो

१३-१३. मै-महाजलेन विभ्राजति ।

२५

१८. इ.उ.पा.भा-अङ्गारकस्य । १९. क-सर्वदेवतात्मकत्वात् ।

पशोर्वेषा]

ओषधीष्वेव पशुन् प्रति शाययति ” (तैसं ६.३.९) इति । अग्रं श्रेष्ठम् । ओषध्यग्रेण बर्हिषा पश्वग्ररूपाया वपायाः समृद्धयर्थमोषधीषु पशुप्रतिष्ठावनार्थं च बर्हिरग्रं वपाया अधः स्थापयेदित्यर्थः ॥ अथान्तिम-
प्रयाजाय मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—“ स्वाहाकृताभ्यः प्रेषेत्याह यज्ञस्य समिष्टौ ”
(तैसं ६.३.९) इति । स्वाहाशब्दबहुला कृतिर्मन्त्रप्रयोगो यासामन्तिमप्रयाजं देवतानां ताः स्वाहाकृतयः,
तदर्थं हे मैत्रावरुण, होतारं प्रेरय । मैत्रावरुणस्तु “ होता यश्चदक्षिं स्वाहाऽऽज्यस्य ” (तैत्रा ३.६.२)
इत्यादिमन्त्रेण होतारं प्रेषयति । स च होता “ सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञम् ” (तैत्रा ३.६.३)
इत्यादिकां याज्यां पठति । ततोऽध्वर्युरन्तिमप्रयाजं यजति । एवमयं प्रेषो यज्ञस्य सस्यगिष्ट्यै
संपद्यते ॥ प्रयाजशेषेण हविरभिवारणं विधत्ते—“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यमात्मा वपा
पृषदाज्यमभिवार्य वपामभि घारयत्यात्मज्ञेय पशूनां प्राणापानौ दधाति ” (तैसं ६.३.९) इति ॥ अधिमिश्र-
माज्यं पृषदाज्यम् । “ पृषदाज्यस्य वपायाश्चाभिवारणेन वपास्ये पश्चात्तमनि पृषदाज्यरूपौ पशूनां
प्राणापानौ स्थापयति ॥

स्वाहेति ॥ कल्पः—“ प्रतिप्रस्थानाऽऽहवर्तीये वपाश्रवणी प्रहरति । स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं
गच्छतमिति प्राचीं द्विगुलं प्रतीचीमेकगुलाम् ” (आश्रौ ७.२.१.३) इति ॥ हे वपाश्रवण्यो, युवां
स्वाहुते सत्यावूर्ध्वनभःसंज्ञकं मरुत्पुत्रं गच्छतम् ॥ तत्प्राप्तावुपयोगं दर्शयति—“ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं
गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा इ स्म वै मारुतो देवानां वपाश्रवणी प्र हरति तेनैवने प्र हरति ” (तैसं ६.३.९)
इति ॥ व्यत्यस्ताप्रतां विधत्ते—“ विपूची प्र हरति तस्माद्विध्वञ्चौ प्राणापानौ ” (तैसं ६.३.९) इति ॥
प्राण ऊर्ध्ववृत्तिरपानोऽधोवृत्तिरिति २१ तयोर्व्यव्यासः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वागष्टाऽप्यायने शेषं शमहो निनयेद्भुवि ।

ओष स्वधि यथापूर्वं रक्ष दभं सलोहितम् ॥ १ ॥

२०

त्यजेदिदं बाधनीयमिष उत्सिद्यते वपा ।

धृते श्रपण्दावाच्छाद्ये अच्छि सा कृत्यते वपा ॥ २ ॥

उरु पूर्वानलं गत्वा वायो दभमधः क्षिपेत् ।

स्वाहा श्रपण्युपक्षेपो मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अत्र मीमांसाच्छन्दसी न स्तः ॥

२५

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

२०. इ.उ.पा.भा.म२—‘ पृषदाज्यस्य ’ नास्ति । २१. आ.हा.—उभयोर्व्यव्यासः । २२. तं.म२—

घोषम् । २३. बन्धनी ।

तैसं २९

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत् स्वाहैन्द्रः
समिति । ते । मनसा । मनः । समिति । प्राणेनेति प्र-अनेन । प्राण इति प्र-अनः ।
जुष्टम् । देवेभ्यः । हव्यम् । घृतवदिति घृत-वत् । स्वाहा । ऐन्द्रः ।

- पृषदाज्येन हृदयमभिधारयति—‘ सं ते मनसा ’ इति ॥ हे हृदय, ते तव मनसा
५ मनःस्थानीयेन मननीयेन वा अनेन पृषदाज्येन देवानां मनः संगतमस्तु । तथा देवानामिदं
स्पृहणीयमस्तु यथा तेषां मनो न जहातीति । समित्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमध्याह्रियते ।
किंच—त्वदीयेन प्राणेन प्राणस्थानीयेन प्राणसाधनेन वा अनेन पृषदाज्येन देवानां प्राणः
संगतोऽस्तु । प्राणशब्दः थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः (पा ६.२.१४४) । एतादृशेन देवानां
प्रियतमेन पृषदाज्येन त्वामभिधारयामीति भावः । त्वं च तादृशेनानेनाभिधारितं देवानां जुष्टं
१० प्रायतमं भविष्यसि । “ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ” (पा २.३.६२ वा १) इति चतुर्थी ।
“ नित्यं मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । किंच—हव्यं घृतवत्
अनेन पृषदाज्येन तद्वत्कृतं हवनार्हं च भविष्यसि । “ छन्दसि च ” (पा ५.१.६७)
इति हवशब्दात् यः । यद्वा—“ अचो यत् ” (पा ३.१.९७) इति यत् । तदा
उज्छादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.१.१६०) । स्वाहा इत्थं त्वामभिधारयामीति स्वैव प्रजापतेर्वागाह ।
१५ यद्वा—ईदृशं त्वं स्वाहाकार्यं च भविष्यसीति । “ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं
पशोः खलु वा आलब्धस्य हृदयमात्माभि समेति ” (तैसं ६.३.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नवमेऽनुवाके वपाप्रयोगोऽभिहितः । दशमे तु वसाहोमोऽभिधीयते ॥

- समिति ॥ कल्पः—“ शमितुर्हृदयशूलमादाय तेन हृदयमुपनृद्य तं शमित्रे प्रदाय पृषदा-
ज्येन हृदयमभिधारयति सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्स्वाहेति ” (बौश्रौ
२० ४.८) इति । हे हृदय, ते मनःस्थानीयेन पृषदाज्येन देवानां मनः संगतमस्तु । एवं प्राणेऽपि योज्यम् ।
हव्यं त्वां देवानां प्रियं घृतवत् यथा भवति तथा स्वाहा अभिधारयामि । सोऽयं मन्त्र उपेक्षितः ॥
अभिधारणं विधित्सुरादौ वपोत्खेदप्रयुक्तछिद्रापिधानरूपं पश्वङ्गं पुरोडाशं विधत्ते—“ पशुमालभ्य पुरोडाशं
निर्वपति समेषमेवैनमा लभते ” (तैसं ६.३.१०) इति । मेघः सारः । पुरोडाशस्य व्रीहिसारत्वात्
सारोपेतं पशुमालब्धवान् भवति ॥ निरुसस्य होमकालं विधत्ते—“ वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्र चरत्युर्वै
२५ पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाल्यथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति ” (तैसं ६.३.१०) इति । “ जात-
वेदो वपया गच्छ देवान् ” (तैसं ३.१.४) इति मन्त्रेण वपां हुत्वा पश्चात् पुरोडाशहोमः । वपाहृदयादि-
होमयोर्मध्यं पशूनामुदरस्थानमतस्तत्रैव ऊर्जं पुरोडाशरूपमङ्गं स्थापितवान् भवति । किंच वपाच्छेदेन यत्

१. तं.ति—तादृशेन । २-२. तं.—घृतवत् सष्टतं त्वं भक्षणार्हम्; ति—घृतवत् घृतस्त्वं घंस-
नार्थम् । ३. ति—हविःशब्दात् । ४. ति—ईदृशः ।

यथाहोमः]

पशोश्छिद्रं तत् पिहितं भवति ॥ उत्तरदेशे हृदयादिद्विः पचन्तं शमितारं प्रति प्रथममन्त्रमुत्पादयति—
 “पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः पृच्छति शृतं हवीः३ शमितरिति त्रिपत्या हि देवाः” (तैसं ६.३.१०)
 इति । पृषदाज्यस्य पात्रगतस्यांशं सुवेणोपहत्य पृथक् स्वीकृत्य मन्त्रेण त्रिः पृच्छेत् । शृतं पक्कम् । प्लुतिः
 प्रभार्या । त्रिरुक्ते सत्यमिति बुद्धिर्येषां ते त्रिपत्याः ॥ व्यतिरेकमुखेणोत्तरविधिमुन्नयति—“योऽशृतं
 शृतमाह स एनसा” (तैसं ६.३.१०) इति । युज्यत इति शेषः । तस्माच्छृते सन्त्युत्तरं ब्रूयादिति विधिः । ५
 अत्र सूत्रम्—“अथ प्रतिप्रस्थाता पृषदाज्यं विहत्य जुह्वां समानीयान्तरेण चात्वालोत्कराबुद्धुप-
 निष्क्रम्य पृच्छति शृतं हवीः३ शमितरिति । शमितैष उत्तरतो हृदयशूलं धारयन्तिष्ठति स शृतमिति
 प्रत्याह । तं तथैव द्वितीयमुत्क्रम्य पृच्छति । तं तथैवेतरः प्रत्याह । तं तथैव तृतीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः
 प्रत्याह” (बौध्रौ ४.८) इति ॥ अत्र ‘सं ते मनसा मनः’ इत्यस्य मन्त्रस्यार्थमुपेक्षामिधारणं
 विधत्ते—“प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं पशोः खलु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति १०
 यत् पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्मात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति” (तैसं ६.३.१०) इति ॥ अभि-
 समेति आभिमुख्येनाऽऽस्तां हृदयं दशमागच्छति ॥ अथ पृक्षनामकस्य शास्त्रामवदानाधारत्वेन विधत्ते—
 “पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्त्वा मेघं
 प्राक्षारयन्तस्य प्रक्षोऽभवत् तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत् पृक्षशास्त्रोत्तरवर्हिर्भवति समेधस्यैव पशोरव द्यति”
 (तैसं ६.३.१०) इति । पशुना सह स्वर्गं गच्छन्तो देवा मनुष्याणां स्वैः सहागमनं मा भूदित्यभिप्रेत्य १५
 तद्वारयितुं पशोः शिरश्छित्त्वा मेघं रसं प्राक्षारयन्तस्त्वावयन् । स रसो भूमौ पतित्वा पृक्षवृक्षोऽभवत् ।
 तस्मात् ‘प्राक्षारणादुरवस्य पृक्षनाम संपन्नम् । तच्छास्त्रा वर्हिष ऊर्ध्वम् अवस्थापनादुत्तरवर्हिरित्युच्यते ।
 तदवस्थापनेन सरसस्यैव पशोर्हविरवत्तं भवति । अत्र सूत्रम्—“जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलमवधाय वर्हिषि
 पृक्षशास्त्रायां मवदानान्यवयन् संप्रेष्यति । मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति । हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ
 जिह्वाया अथ वक्षसो *यथाकाममितरेषाम् । मध्यतो गुदस्यावद्यतीत्युक्तम्” (आपश्रौ ७.२३.१२- २०
 ७.२४.३) इति । पक्कस्य हृदयादिद्विष आहवनीयं प्रत्यानयने मार्गविशेषं विधत्ते—“पशुं वै द्विपमाणं
 रक्षारण्येन सचन्तेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं च हरति रक्षसामपहत्यै” (तैसं ६.३.१०) इति । अनुमचन्ते
 अनुगच्छन्ति । यूपस्याऽऽहवनीयस्य च रक्षोघातिस्वात् तयोरन्तराले भयं नास्ति ॥ होतारं प्रति प्रथममन्त्रमुत्पाद-
 यति—“पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽप क्रामति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव
 रन्ध्रे” (तैसं ६.३.१०) इति । अग्निदेवता मनोता । “त्व९ ह्यग्रे प्रथमो मनोता” (तैब्रा ३.६.१०) इति २५
 मन्त्राभ्यानाम् । मनस्युता संबद्धेति मनोता ॥ संख्याविशिष्टान्यवदानानि विधत्ते—“एकादशावदानान्यव
 द्यति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव द्यति” (तैसं ६.३.१०) इति । नाभि-
 सहितानि दश छिद्राणि प्राणा देह आत्माऽत एकादशसंख्यया कृत्स्नोऽपि पशुरवत्तो भवति । तान्येका-
 दशाङ्गानि सूत्रेऽभिहितानि—“हृदयं जिह्वा वक्षो यकृत वृक्यौ सव्यं शुरुभे पाथे दक्षिणा श्रोणिर्गुद-
 तृतीयमिति देवतानि” (आपश्रौ ७.२२.६) इति ॥ क्रमं विधत्ते—“हृदयस्याग्रेऽव द्यत्यथ जिह्वाया ३०

२-२. क-पृषदाज्यस्योपहत्य; (बौध्रौसूत्रे ‘पृषदाज्यं विहत्य’) । ३. क.तं.म२-‘तुग्येन
 जीवात्मा । ४. आ.हा-क्षरणादु’ । ५. आ.क.हा-‘स्थापनात् । * [आपश्रौसूत्रे-‘याथाकामितरेषाम्’ ।] ।

- अथ वक्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशो-
र्यथापूर्वम् ” (तैसं ६.३.१०) इति । लोके प्रथमं हृदयेन यन्निश्चिनोति तत्पश्चाज्जिह्वया वदति । पुनरपि
तदेव निःशेषेणोच्चध्वनिना यदा वदति तदानीमुरस ऊर्ध्वदेशगतबलेन वदति । तस्मात् हृदयादीनां
“त्रयाणामंशं क्रमेणावधेत्” । एतदेव “क्रमावदानं पशोरङ्गेषु यथापूर्वं भवति । यथा लोकेऽभिवदन-
५ व्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवति ॥ “उत्तरेष्वष्टस्वङ्गेषु हृदयादिवत् प्रसक्तं क्रमं वारयति—“ यस्यैवमव-
दाय यथाकाममुत्तरेषामव द्यति यथापूर्वमेवास्य पशोरवत् भवति ” (तैसं ६.३.१०) इति । उक्त-
प्रकारेण यस्य पशोर्हृदयादीनि त्रीण्यङ्गान्यवदायोत्तरेषामैच्छिकक्रमेऽपि पूर्वं हृदयाद्यङ्गं यथा न दोषकारि
तथैवोत्तरमपि भवति ॥ एकादशस्वङ्गेषु गुदकाण्डरूपमङ्गमुत्तममध्यमाधमभागैस्तेषां विभज्य त्रिषु तेषु
भागेषु मध्यमोत्तमभागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते—“ मध्यतो गुदस्याव द्यति मध्यतो हि प्राण उत्तम-
१० स्याव द्यत्युत्तमो हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि ” (तैसं ६.३.१०) इति । प्राणवायुर्मुखमध्ये
वर्तते, स्वयं जीवनहेतुत्वाच्चक्षुरादिषु सर्वेषुत्तमश्च । अतो यदीतरं मध्यमभागं स्वीकुर्यात्, यदीतरमुत्तम-
भागं तदुभयमपि जामिकृञ्च भवति, किं त्वनालस्यं दोषरहितमित्यर्थः ॥ हृदयाद्यवदानानि प्रशंसति—
“ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा
अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव द्यते तदवदानानामवदानत्वम् ” (तैसं ६.३.१०)
१५ इति । ब्रह्मचर्येण वेदाभ्यासेन, ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे वसतीति ब्रह्मचारिवासी ॥ वेदाभ्यासादिभिरपा-
कर्तव्यं “यदृणं तत्” १० हृदयाद्यवदानैरेवापाकरोति । ऋणमवदयत एभिरित्यवदानत्वम् ॥ स्विष्टकृदर्थं
व्यङ्गावदानं विधत्ते—“ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा अग्निमश्वन् स्वया वीरेणासुरानभिभवाभ्यति
सोऽब्रवीद्वरं वृणै पशोरुद्धारमुद्धरा इति स एतमुद्धारमुदहरत दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः श्रोणिं जघनार्धस्य
ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यत् व्यङ्गाणां समव द्यति भ्रातृभ्यामिभृत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृभ्यो
२० भवति ” (तैसं ६.३.१०) इति ॥ उद्धारमुत्कृष्टं ध्रियमाणमुत्तमं भागमुद्धरै स्वीकरवाणि । पशोः
पूर्वार्धस्य संबन्धि दोर्हस्तम् । मध्यतः पशुमध्यभागसंबन्धि गुदम् । अपरार्धस्य संबन्धिर्नी श्रोणिम् ॥
वक्रगतिं विधत्ते—“ अक्षण्याऽव द्यति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ” (तैसं
६.३.१०) इति । गवादयः शयनकालेऽङ्गानि पादानक्षण्या” दक्रत्वेनावस्थापयन्ति । अत्र वक्रगतिः सूत्रे
दर्शिता—“ दक्षिणं दोः सव्या श्रोणिर्गुदतृतीयमिति सौविष्टकृतानि ” (आपश्चौ ७.२२.६) इति ॥
२५ विधत्ते—“ मेदसा लुचौ प्रोणोति मेदोरूपा वै पशवो रूपमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.३.११)
इति । “जीर्णपटसदृशं हृदयवेष्टनं मेदः । लुचौ जुहूपभृतौ । १३-उभयं मेदसाऽच्छादयेत्” १३ । सति
मेदोबाहुल्ये पशवो रूपवन्तो भवन्ति ॥ तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—“ यूपश्चवधाय प्रोणोति रसो वा एष
पशूनां यद् रसमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.३.११) इति । यूपशब्देन मांसेन सह पक्वं जलमुच्यते ।
तस्मिञ्जले मेदः प्रक्षिप्य तेनाऽऽच्छादयेत् ॥

३०

६-६. आ.क-त्रयाणामंशक्रमेणः । ७. इ.उ.पा.भां-क्रमावदानम् । ८. इ.उ.पा.भां-पुच्छात्पूर्वम् ।

९. आ.क.हा-उत्तरेष्वङ्गेषु । १०-१०. इ.उ.पा.भां-तत्तद्वणम् । ११. म२-‘अक्षण्या’ नास्ति । १२. पा.
भां-जीर्णपटसदृशम् । १३-१३. इ.उ.पा.भां.हा-उभयमेवाऽऽच्छादयेत् । क-हृदयमेदसाऽऽच्छादयेत् ।

यमाहोमः]

प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि वोभुवदेव त्वष्टर्भूरि ते मंसमेतु
विपुरुषा यत् सलक्ष्माणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे मखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु
प्राण इति प्रा-अनः । अङ्गेअङ्गे इत्यङ्गे अङ्गे । नीति । देध्यत् । ऐन्द्रः । अपान इत्यप-अनः ।
अङ्गेअङ्गे इत्यङ्गे अङ्गे । नीति । वोभुवत् । देव । त्वष्टः । भूरि । ते । मंसमिति मे-मन् ।
एतु । विपुरुषा इति विपु-रुषाः । यत् । सलक्ष्माण इति स-लक्ष्माणः । भवथ । ५
देवत्रेति देव त्रा । यन्तम् । अवसे । मखायः । अन्विति । त्वा । माता । पितरो । मदन्तु ।

पशोरवदानानि संमृशति— ऐन्द्रः प्राणः । इत्यनुष्टुभा षट्पदया ॥ इन्द्रः ईश्वरः शरीर
आत्मा तस्यायन् ऐन्द्रः प्राणः । “ ऐन्द्रः खलु वै देवतया ” (तैसं ६-३-११) इति ब्राह्मणम् ।
स अस्य पशोः अङ्गेअङ्गे संमृशयत्येष नि देध्यत् नित्यमेतावर्थे धीयतां तिष्ठत्यर्थः ।
ऐन्द्रवादेव । धीङ् आचारे । यद्धुगन्ताहेट् (पा २-३-७४) । “ छेटोऽडाटौ ” (पा ३-४-२४) १०
इत्यडागमः । “ नान्यस्तस्माच्च पिति सविभ्रातुके ” (पा ७-३-८७) इति गुणाभावः अष्टवृत्-
धस्यापि बहुलवचनात् (पा ७-३-८७ वा १) । यद्वा — छटः अत्रादेशः (पा ३-२-१२४) ।
अस्त्विति शेषः । यद्वा विक्रणव्यत्ययेन शः (पा ३-१-८५) । “ एरन्वाचः ” (पा
६-४-८२) इति यणादेशः । “ इतश्च लोपः ” (पा ३-४-९७) । प्राणशब्द उक्तमन्त्रः
(पा ६-२-१४४) । “ अङ्ग इत्यादौ च ” (पा ६-१-११९) इति संहितायां प्रकृतिभावः । १५
आन्नेदितस्य (पा ८-१-२) “ अनुदात्तं च ” (पा ८-१-३) इत्यनुदात्तत्वम् । “ नन्ति
वा एतत् पशुं यत् संज्ञयन्ति ” (तैसं ६-३-११) इत्यादि ब्राह्मणम् । अपानः अश्रोत्र-
वीर्यः, सोऽथ्येन्द्रः । “ ऐन्द्रोऽपानः ” (तैसं ६-३-११) इति च ब्राह्मणम् । मः अङ्गेअङ्गे
अस्य पशोः वि वोभुवत् अन्वर्थे विभवत् तिष्ठत्विति यावत् । भवतेर्दुष्टगन्तात् (पा
२-३-७४) छेटादि सर्वं पूर्ववत् । “ भूसुवोरितिङ् ” (पा ७-३-८८) इति हि यद्धुगन्ते २०

ऐन्द्र इति ॥ कल्पः—“ अथ पशोरवदानानि संमृशत्येन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदैन्द्रोऽ-
पानो अङ्गेअङ्गे वि वोभुवदेव त्वष्टर्भूरि ते मंसमेतु विपुरुषा यत्सलक्ष्माणो भवथ । देवत्रा यन्तमवसे
मखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्विति ” (बौश्री ४-९) इति । इन्द्रदेवताकः प्राणः अस्य
पशोस्तस्मिन्स्मिन् हृदयाद्यङ्गे नि देध्यत् नितरां धीयतां स्थाप्यताम् । तद्वत् अपानः अपि वि
वोभुवन् विशेषेण भवतु । हे देव त्वष्टः, ते तवानुग्रहेण भूरि सर्वमङ्गजानं मंसमेतु छेदनेन २५
विशिष्टमपि समवेतं भवतु । हे हृदयाद्यन्यथाः, यूयं विपुरुषा विलक्षणरूपा अपि सलक्ष्माणः द्विष्टवेन
समानलक्ष्माणः भवथ । यत् यस्मान् पूर्वं विपुरुषा तस्मादित उर्ध्वं सलक्ष्मणं संपादनीयम् ।
हे पशो, देवत्रा देवेषु यन्तं गच्छन्तं त्वां सखायः इतरे पशवः माता पितरश्च अनु मदन्तु ।
किमर्थम् ? अवसे त्वमुखेन शरीराप्यया स्वदुलं सर्वमवितम् ।

५. नीति-तस्य । ६. नीति-नित्यमेतावन्तम् । ७. [शवादेशे ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ (पा ३-१-१८६) इति आद्युदात्तत्वं प्रसज्येतेति चिन्त्यमिदं व्याख्यानम् ।] ३०

१४. कर्तृमन्त्र-तिष्ठत् । १५. इ.उ.पा.भां-छेदने । १६. आ.क-समानलक्षणा । १७. आ.
क.हा-सर्वं सेवितम् ।

नास्ति* । पूर्ववदपानशब्दोऽपि थायादिस्वरेणान्तोदात्तः (पा ६.२.१४४) । एवं प्राणापान-
वत्त्वं पशोः संपद्यते । तेन सर्वेऽपि पशवः प्राणापानवन्तः कृता भवन्ति । “ प्राणापानावेव
पशुषु दधाति ” (तैसं ६.३.११) इति ब्राह्मणम् । हे देव त्वष्टः । पादादित्वात् प्रथमं न
निहन्यते । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति तस्याविद्यमानवत्त्व-
५ निषेधात् द्वितीयं निहन्यत एव । भूरि सर्वं संसम् एतु संगच्छताम् । ते त्वत्तः त्वत्प्रसादादिति
यावत् । “ त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवः ” (तैसं ६.३.११) इति ब्राह्मणम् ।

- एतदुक्तं भवति—यद्विकर्तने पश्वङ्गं त्रिच्छिन्नमवशिष्टं तत्सर्वं त्वया आर्द्रतया एकी-
कार्यमिति । एवं हि कृत्स्नेन पशुना यागः कृतो भवति । “ प्रसमुपोदः पादपूरणे ” (पा
८.१.६) इति समो द्विर्वचनम् । “ अनुदात्तं च ” (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ।
१० किंच—हे पशो, सर्वेऽपि यूयं विषुरूपा नानारूपा अतुल्यस्वरूपा अपि सन्त इदानीं
सलक्ष्माणः समानलक्षणा हवीरूपेण वाऽवदानरूपेण वा देवान् गच्छन्तः तुल्यस्वरूपाः यत्
यस्मात् भवथ । तत्र खलु हविष्ट्वापत्तौ सर्वेऽपि युष्मत्संबन्धिनः पशवो जात्यभेदात् हविः-
स्वरूपाः संपद्यन्ते । “ समानस्य छन्दसि ” (पा ६.३.८४) इति सभावः । यद्वा—सह
लक्ष्मणा वर्तन्त इति सलक्ष्माणः, सलक्ष्णोपेताः हविष्ट्वापत्त्या सर्वेऽपि यूयं भवथ । “ वोप-
१५ सर्जनस्य ” (पा ६.३.८२) इति सहस्य सभावः । “ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६)
इति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् । “ विषुरूपा ह्येते सन्तः सलक्ष्माणः एतर्हि भवन्ति ” (तैसं
६.३.११) इति ब्राह्मणम् । तस्मात् देवत्रा यन्तं देवान् गच्छन्तम् । “ देवमनुष्यपुरुषं ”
(पा ५.४.५६) इति त्राप्रत्ययः । सखायः समानख्याना बन्धवः । “ समाने ख्यः स
चोदात्तः ” (उ ५.८६) इति इण्प्रत्ययः । ते च मातरश्च पितरश्च त्वाम् अनुमदन्तु
२० अनुमन्यन्ताम् अनुमोदन्ताम् इति यावत् । अहो ! अयमस्मत्संबन्धी पशुर्हवीरूपमापन्नो देवांस्तर्प-
यितुं याति, ततः स्वयमपि देवो भविता । ततो वयमपि देवीभूय तेन सह स्वर्गं मोदितास्महे ।
ततः सर्वं कुलमनुगृहीतं भविष्यतीति । तदेवाह—अवसे रक्षणाय तत्र चात्मनश्च तृप्यर्थं वा ।
अवतिर्हि तृप्तौ च पठ्यते । तस्मादसुन् (उ ६.३.८) । “ अनुमतमेवैनं मात्रा पित्रा सुवर्गं
लोकं गमयति ” (तैसं ६.३.११) इति च ब्राह्मणम् । मदी हर्षे दैवादिकः, विकरणव्यत्ययेन
२५ शप् (पा ३.१.८५) ॥

*[इ. ‘ यडो वा ’ (पा ७.३.९४) इति सूत्रे सिकौ-‘ भूसुवोः ’ इति गुणनिषेधो यड्लुकि
नास्ति ’ इति । ‘ देव्यत् ’ इत्यत्रेव ‘ बोभुवत् ’ इत्यत्रापि ‘ नाभ्यस्तस्याचि ’ (पा ७.३.८७) इत्यनेनैव
गुणाभावः इति भट्टभास्कराचार्यैरभिप्रेयते इति प्रतिभाति ।] । ७. ति-संपद्यते । ८. मै-तस्याविद्यमानत्वम् ।

- १-९. पं-यद्विकर्तृत्वे (?) पश्वङ्गं विशिष्टम् ; तं-यद्विकर्तितव्यं पश्वङ्गम् विशिष्टम् ; ति-यद्विकर्तितव्ये
३० पश्वङ्गम् विशिष्टम् । १०. तं-वाऽपादानम् । ११. तं.पं-सर्वलक्ष्णोपेताः ।

वसाहोमः]

श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणात्वापः समरिणन् वातस्य (१)

त्वा ध्रज्यै पूष्णो रश्म्या अपामोपधीना रोहिष्यै

श्रीः । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणात् । आपः । समिति । अरिणन् । वातस्य (१) । त्वा ।

ध्रज्यै । पूष्णः । रश्म्यै । अपाम् । ओपधीनाम् । रोहिष्यै ।

“पाश्वेन होमार्था वसां प्रयौति” — श्रीरसि ’ इति ॥ श्रीः श्रयणीया पचनीया
 असि हे वसे । पक्वे हि हूयते । आलोडनजन्मा विशेषः पाकः । श्रीन् पाके क्रयादिकः ।
 तस्मात् संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । यत् एवं तस्मात् अग्निः
 एव स्वयमागत्य त्वां श्रीणातु पाकविशेषशालिनीं करोतु, यः सर्वस्य पाकहेतुरिति
 भावः । किंच—तथा क्रियमाणां त्वाम् आपः समरिणन् संगच्छन्तु त्वा मा मुचन्
 मा शोषं गमन् इति । री गतिरेपणयोः क्रयादिकः उदात्तत्वादिः । तस्मात्
 “ ह्रन्दिमि लुङ्लङ्लिटिः ” (पा ३.४.६) इति लङ् । “ षादीनां ह्रस्वः ” (पा ७.३.८०)
 इति ह्रस्वत्वम् । “ आभ्यस्तयोगात् ” (पा ६.४.११२) इत्याकारलोपः । अग्निः संगतायां
 मयि के गुणाः ? इति चेदाह—वातस्य त्वा ध्रज्यै गमनाय । अशुष्कायां हि त्वयि याग-
 निर्वृत्या वातो गच्छति “सदागतिर्भवतीत्यर्थः । तस्माद्वातस्य ध्रज्यै त्वामापः समरिणन् इति ।
 ध्रज ध्रजि गतौ । तस्मात् “ इन् सर्वधातुभ्यः ” (उ ५.६७) इति इन्प्रत्ययः । किंच पूष्णः
 आदित्यस्य रश्म्यै रंहणाय उदयाय । रहि गतौ । इदित्वानुम् (पा ७.१.५८) । पूर्ववत्
 इन्प्रत्ययः (उ ५.६७) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) पूष्णो विभक्तिरुदात्ता । किंच
 अपां च ओपधीनां च रसं रोहिष्यै रेहणाय उत्पत्तये । “ प्रयै रोहिष्यै अव्ययिष्यै ” (पा
 ३.४.१०) इति निपात्यते । तस्माद्वातादिप्रवृत्तये अग्निस्त्वा श्रीणातु आपश्च त्वां समरिणन्
 इति । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अद्भ्यो विभक्तिरुदात्ता । ओषधिश्चन्दो
 दासीभारादिवादाहुदात्तः (पा ६.२.४२) । “ पाश्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत्
 पशूनाम् ” (तैसं ६.३.११) इत्यादि ब्राह्मणम् । दृढा—श्रीः श्रयणीया पाश्वेन मिश्रयित-
 व्यासि । “ क्विचिच्चि ” (उ २.२.५) इत्यादिना श्रयतेः क्तिपि दीर्घत्वम् । तस्मादा-
 ह्वनीयोऽग्निस्त्वां श्रीणातु सेवतां भक्षयतु । श्रयतेर्व्यययेन आप्रत्ययः (पा ३.१.८१, ८५),

श्रीरिति ॥ बौधायनः —“ अथ दक्षिणेन पाश्वेन वसाहोमं प्रयौति कुम्बतः श्रीरस्यग्निस्त्वा
 श्रीणात्वापः समरिणन् वातस्य त्वा ध्रज्यै पूष्णो रश्म्या अपामोपधीना रोहिष्या इति ” (बौश्री ४.९)
 इति । आपस्तम्बः —“ श्रीरसीति पाश्वेन वसाहोमं प्रयौति । वातस्य त्वा ध्रज्या इति तेनैवापि दधानि ”

१२. पं—‘पाश्वेन’ नास्ति । १३. मै—‘प्रयौति’ इत्यस्यानन्तरम् ‘आलोडयति’ । १४. तं.
 ति—सतां गतिरु° ।

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य
हविरसि स्वाहा त्वान्तरिक्षाय

घृतम् । घृतपावान इति घृत-पावानः । पिबत । वसाम् । वसापावान इति वसा-पावानः ।
पिबत । अन्तरिक्षस्य । हविः । असि । स्वाहा । त्वा । अन्तरिक्षाय ।

- ५ धातोश्च दीर्घत्वम् । आपश्च समरिणन् त्वय्येकीभवन्तु । मा मुचनित्येवमर्थं त्वां मिश्रयामीति शेषः,
पुनश्च त्वाशब्दश्रुतेः । एवं क्रियमाणे के गुणा लोकस्य ? इत्याह—‘वातस्य’ इत्यादि ॥ सुबोधम् ॥
वसां जुहोति—‘घृतम्’ इति ॥ हे ‘घृतपावानः’ घृतस्य पातारो देवाः, यूयं ‘घृतं’
वसागतं ‘पिबत । हे ‘वसापावानः’ वसायाः पातारः यूयमपि ‘वसां’ ‘पिबत । पिबते: “आतो
मनिन्” (पा ३.२.७४) इत्यादिना वनिप् । हे वसे, त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य’ अन्तरिक्षवासिनो
१० देवगणस्य ‘हविः’ ‘असि । यस्मादेवं तस्मात् अन्तरिक्षाय त्वां स्वाहाकरोमीति शेषः ।

- (आपश्चौ ७-२५-४-५) इति ॥ मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा । सा च हृत इति
होमशब्दाभिधेया । पार्श्वशब्देन तत्रत्यमस्थि विवक्षितं, तस्यास्थनोऽप्रभागः स्थूलः कुम्बशब्दाभिधेयः ।
तेन वसारूपं होमद्रव्यं पात्रे गृहीतं प्रयौत्यालोडयेदिति बौधायनवाक्यार्थः । मन्त्रार्थस्तु—हे वसे, ‘श्रीः’
‘असि’ आश्रयणीयाऽसि तस्मादाहवनीयः ‘अग्निः’ त्वां ‘श्रीणात्’ आश्रयतु स्वीकरोतु । ‘आपः’ च त्वां
१५ ‘समरिणन्’ सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो मा भूत् । हे वसे, त्वामपिदधामि । किमर्थम् ? ‘वातस्य’
‘ध्रज्यै’ वायोर्गतये । ‘पृष्णः’ ‘रह्यै’ आदित्यस्य गतये । अप्संबन्धिनीनाम् ‘ओषधीनां’ ‘रोहिष्यै’
प्ररोहार्थम् । स्वयि पिधानेन सुरक्षितायां त्वदीयहोमसुकृतेन वायुगमनादिरूपो जगद्व्यवहारः ‘सुस्थितो’
भवतीति स्तूयते ॥ आलोडनं विधत्ते—“पार्श्वेन वसाहोमं प्र यौति मध्यं वा एतत् पशूनां यत्पार्श्वः रस
एष पशूनां यद्रसा यत् पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यत एव पशूनां रसं दधाति ” (तैसं ६.३.११)
२० इति । अवदानसंमर्शनमन्त्रस्य पूर्वभागे श्रुतः ‘ऐन्द्रः’ इत्यसौ तद्धितो देवतावाचीत्याह—“घ्नन्ति वा
एतत् पशू यत्संज्ञपयन्त्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे नि देध्यदित्याह
प्राणापानावेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.३.११) इति । संज्ञपनं ‘हननं, तत्-‘गलनिरोधनाद्युप-
घातेन संपद्यते । तेनोपद्रवेणापनीतयोः प्राणापानयोः पुनः स्थापनं कर्तव्यम् ॥ द्वितीयभागे स्वष्टशब्दाभि-
प्रायमाह—“देव त्वष्टर्भूरि ते सः समेदित्याह त्वाष्टा हि देवतया पशवः ” (तैसं ६.३.११) इति ।
२५ तृतीयभागे हृदयाद्याकारेण वैलक्षण्यं हविष्ट्वेन सालक्षण्यं च प्रसिद्धमित्याह—“विषुरुपा यत् सलक्षमाणो
भवथेत्याह विषुरुपा ह्येते सन्तः सलक्षमाण एतर्हि भवन्ति ” (तैसं ६.३.११) इति ॥ चतुर्थभागेऽनु-
मदन्तुशब्दस्याभिप्रायमाह—“देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तिवत्याहानु-
मतमेवैनं मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयति ” (तैसं ६.३.११) इति । ‘श्रीरसि’, ‘वातस्य त्वा’
इत्येतौ मन्त्रावुपेक्षितौ ॥

- ३० घृतमिति ॥ बौधायनः — “सोऽर्धे च याज्यायै वसाहोमं जुहोति घृतं घृतपावानः पिबत वसां
वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वान्तरिक्षाय स्वाहेति । वर्षदृक्ते हविर्जुहोत्येतस्य होममनु

१७. तं-सुस्थिरः । १८-१८. आ.इ.उ.तं.पा-हननेन; भां-हनने; क-हननम् ।

वसाहोमः]

दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशः

स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यः ॥ १० ॥

[वार्तस्याष्टाविंशतिश्च]

दिशः । प्रदिश इति प्र-दिशः । आदिश इत्या-दिशः । विदिश इति वि-दिशः । उद्दिश
इत्युत्-दिशः । स्वाहा । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । नमः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ॥ १० ॥

[मैतं १.२.१७ ; कसं ३.७ ; कपिसं २.१४ ; वसं ६.१८-२०]

वसाहोमोद्रेकेण दिशो जुहोति, दिग्भ्यो जुहोति— ‘ दिशः प्रदिशः ’ इति ॥ यद्यप्येकैव
नित्या सर्वगता दिक् तथाप्युपाधिभेदेन सा भिद्यते । यथा—यत्रादित्य उदेति सा प्राची,
यत्रास्तमेति सा प्रतीची, यत्र “ दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा, यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीची,
अवागता अधरा । उद्गता ऊर्ध्व्यादि । तत्र दिक्शब्देनाविशेषात् सर्वासां ग्रहणम् । प्रदिगा- १०
दयस्तु शब्दा विशेषवचनाः । ‘ याः ’ इति चाध्याह्नियते । अयमर्थः—प्रदिगादिविशेषभिन्ना याः
‘ दिशः ताभ्यो दिग्भ्यः स्वाहा स्वाहुतोऽयं वमाशेषोऽस्तु, नमश्चास्तु ताभ्यो दिग्भ्यः । अत्र
प्रधानभूताः दिशः प्राच्यादयः ‘ प्रदिशः । आस्थिता दिशः ‘ आदिशः, या जन्तुभिरास्थीयन्ते ।
आगता वा अग्नोदिशो मध्यदिशश्च । विगता विविधस्वभावा वा दिशो ‘ विदिशः । ताः
पुनर्दक्षिणपूर्वादयः कोणदिशः । उद्गता दिशः ‘ उद्दिशः ऊर्ध्वदिशः । सर्वत्र “ परादिच्छन्दसि १५
बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—प्राधान्येन दिशन्तीति प्रदिशः ।
आगत्य दिशन्तीति आदिशः । विविधं दिशन्तीति विदिशः । ऊर्ध्वं दिशन्तीत्युद्दिशः । ऋत्विगा-
दिना दिशोः क्तिन् (पा ३.२.५९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ईदृश्यो
या दिशस्ताभ्यः ‘ स्वाहा नमः च ‘ दिग्भ्यः इति । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । “ दिशो जुहोति दिश एव रसेनानवित ” (तैसं ६.३.११) इति ब्राह्मणम् । २०

॥ इति तृतीये दशमोऽनुवाकः ॥

प्रतिप्रस्थाता वसाहोमोद्रेकेण दिशो जुहोति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो
दिग्भ्य इति ” (बौध्रौ ४.९) इति ॥ आपस्तम्बः— “ याज्याया अर्घ्ये प्रतिप्रस्थाता वसाहोमं जुहोति
घृतं घृतपावानः पिबन्तति । उद्रेकेण दिशः प्रदिश इति प्रतिदिशं जुहोति मध्ये पञ्चमेन । प्राञ्चमुत्तमं संस्थाप्य
नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते ” (आपत्रौ ७.२.५.१०-१२) इति । उद्रेकः शेषः । हे ‘ घृतपावानः देवाः, २५
अत्ररथं ‘ घृतं ‘ पिबत । ‘ हे ‘ वसापावानः, इमां ‘ वसां ‘ पिबत । ‘ हे ‘ पशो, स्वमन्तरिक्षवासिनो
देवगणस्य ‘ हविः ‘ असि अतोऽन्तरिक्षत्रासिने त्वां ‘ स्वाहा जुहोमि ॥ ‘ दिशः प्राच्यं दिशो स्वाहेति शेषः ।

१५. तं.ति.पं-प्रकाशमानः ।

१९-१९. आ.हा-एवमुत्तरम् । २०. क-हे वने ।

तैसं २९॥

[वसाहोमः

“प्रदिशः दक्षिणायै । एवमन्यत्रापि । षष्ठे तु ^{११}मन्त्रे सर्वाभ्यो दिग्भ्यः “स्वाहा इति योज्यम् । मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ विधत्ते—“अर्धर्चं वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्चं ह्यमर्धर्चं इमे एव रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्त्यथो दिग्भ्य एवोर्ज रसमव रुन्धे-” (तैसं ४.३.११) इति । याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरर्धर्चयोः ^{२२}अभिमानिनौ दवौ ^{२२}द्यावापृथिव्याविति मध्ये होमोभे अपि रसेनाक्ते भवतः ।

५ उद्वेकहोमेन दिग्देवतास्तृप्त्यन्ति । यजमानस्यापि दिशां सकाशादक्षरसप्तप्रतिभं वति ॥ अवदानपूर्वकं द्वौ प्रेषमन्त्रौ मैत्रावरुणं प्रत्युत्पादयति—“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं वानस्पत्याः खलु वै देवतया पशवो यत् पृषदाज्यस्योपहृत्याऽऽह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६-३-११) इति । पृषदाज्यस्योपहृत्य पात्रगतं पृषदाज्यं सुवेण २१ जुह्वामवदायेत्यर्थः २॥ प्रेषयोरयमर्थः—हे मैत्रावरुण, वनस्पतिदेवतायै स्वमनुब्रूहि, पुरोनुवाक्यां पठ. ततो याज्यां पठितुं होतारं २० प्रेषयेति ॥ एवं सति वनस्पतिदेवताकेषु पशुषु पृषदाज्यरूपौ प्राणापानौ दधाति ॥ अथेदार्थं तस्य तस्य हृदयाद्यङ्गस्यांशमेकत्र समवद्यतीति विधत्ते—“ अन्यस्यान्यस्य समवत्तः समवद्यति तस्माज्ज्ञानारूपाः पशवः ” (तैसं ६-३-११) इति । समवत्तमवत्तशेषम् । अवदेयानामङ्गानां बहुविधत्वात् होमलभ्याः पशवोऽपि बहुविधाः । सर्वेष्ववदानेषु मांसिनः कृतजलेनोपसेचनं विधत्ते—“ यूष्णोप सिञ्चति रसो वा एष पशूनां यदूर रसमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६-३-११) इति । हविःशेषस्येडाभागस्य भक्षणार्थेडो- २५ पाह्वानं होतुर्विधत्ते—“ इडामुप ह्वयते पशवो वा इडा पशुनेवोप ह्वयते चतुरूप ह्वयते चतुष्पादो हि पशवः ” (तैसं ६-३-११) इति ॥ इडादेवताया गोरूपत्वात् २५ पशवो वा इडा २५ ” (तैसं २-६-८) इत्युक्तम् । यद्यप्येतच्चोदकादेव प्राप्तं तथाऽप्याधारवदिष्टविकृतिस्वद्योतनाय २१ पुनर्विधानम् ॥ अत्रेडावदाने मेदसोऽप- स्तरणाभिधारणे विधातुं तदुच्यतिरेकं निन्दति—“ यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति ” (तैसं ६-३-११) इति । स्निग्ध- २० द्रवरहितं मांसममेदस्कम् । एनं यजमानं पशूनां (शुभ्यो) निर्भजति निरसयति । २५ अतो यजमानः पशुरहितो भवति २॥ विधत्ते—“ यं कामयेत पशुमान्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवासौ पशून्व रुन्धे पशुमानेव भवति ” (तैसं ६-३-११) इति । अत्र सूत्रम्—“ मेदसोप- स्तीर्य मेदसाऽभिधारयति ” (आपश्रौ ७-२६-३) इति । पृषदाज्येनानूयाजहोमं विधत्ते—“ प्रजापति- र्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशूं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात् तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशुना २५ मध्यतः पृषदाज्येनानूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्टः हि ” (तैसं ६-३-११) इति ।

यथा प्रथमसृष्टेनाऽऽज्येन प्रथमभाविनः प्रयाजा इज्यन्ते, यथा वा मध्यतः सृष्टेन पशुना
 २० मध्यतो यजते, तथा पश्चात् सृष्टेन पृषदाज्येन पश्चाद्भाविनोऽनूयाजा यष्टव्याः । यस्मादेकं द्रव्यं न
 पर्याप्तमिति बुद्धया पश्चाद्द्रव्यान्तरेण २१ सहोत्पादितं तस्मादेतत्पृषदाज्यं दधिमिश्रमेव चोदकप्राप्तम् ॥
 त्रित्वसंख्यामपोष संख्यान्तरं विधत्ते—“एकादशानूयाजान् यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो
 यावानेव पशुस्तमनु यजति ” (तैसं ६.३.११) इति ॥ पृषदाज्यं प्रशंसति—“घ्नन्ति वा एतत्पशुं यत्
 संज्ञपयन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं यत् पृषदाज्येनानूयाजान् यजति प्राणापानावेव
 पशुषु दधाति ” (तैसं ६.३.११) इति ॥

२१. इ.उ.पा.भां.हा-‘मन्त्रे’ नास्ति । २२-२२. तं.म२-अभिमानिन्यौ; क-अभिमानिन्यौ
 ३५ देवौ । २३. तं-जुहामादाय । २४. इ.उ.तं.पा.भां.म२.हा-‘इत्यर्थः’ नास्ति । २५-२५. आ.हा-
 पशव इडा । २६. तं-‘विकृतिव्यवर्तनाय । २७-२७. इ.उ.पा.भां-‘अतो यजमानः पशुरहितो
 भवति’ नास्ति । २८. तं.म२-मध्यकाले । २९. आ.क.पां-सहैतद्विहितम्; इ.हा-सहैतयद्विहितम् ।

वसाहोमः]

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ मं तेऽभिघार्य हृदयमैन्द्रोऽवत्ताभिमर्शनम् ।

श्रीः पार्श्वेन वसां यौति वात पार्श्वानुत्त वसा ॥ १ ॥

घृतं वसाहुतिः पद्भिर्दिग्होमा नम इत्यतः ।

विश्वयुपस्थानमत्रैते मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

५

अथ मीमांसा ॥ द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पश्चर्यानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावाच्चो *ह्यस्त्यवार्थस्त्वतोऽध्ववत्* ” ॥ (जैम्या १२-१-२) इति ॥

“अग्नीषोमीयस्य पशोर्यानि” चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन् यज्ञान्यनुष्ठितानि सैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः ? तदुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु ‘ दर्शपूर्णमासवत् पशुरुष्टयः ’ इत्येवंरूपत्वात् पशवेव तदुपकारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्यापीष्टिविकृतित्वात् तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेत् । बाधम् । अत एव मिश्रचोदकबलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यज्ञानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्तं ब्रूमः । यद्यपि पश्चर्यैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाऽप्ययमुपकारोऽर्थतः प्राप्तो न वारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिप्रकाशार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धेः मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुतन्त्र-मध्येऽनुष्ठेयमानस्य पुरोडाशस्य पश्चर्यैरङ्गैरुपकारः केन वार्येव । तस्मादप्यधैरस्तूपकारः ॥

१५

तत्रैवान्वयश्चिन्तितम्—

“ आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्ततो न तौ मैवं “प्रयोगांशस्य लोपनात् ” ॥ (जैम्या १२-१-३) इति ॥

“ तौ न पशौ करोति ” (आपश्रौ ७-२०-८) इति निषेधाज्ज्यभागयोः पशवभावेन पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते । तत्र पुरोडाश आज्यभागौ न स्त इति तावत् प्राप्तम् । कुतः ? पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः— न तावत् “पुरोडाशे चोदको लुप्यते चोद(बाध)काभावात् । पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु “प्रयोग-बाधेऽप्याज्यभागौ न स्त इति चेत् । न । आज्यभागौ प्रति बाधिकायाः “प्रयोगसिद्धेरभावात् । ततः “प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगस्यैव बाधादबाधिनेन प्रयोगवचनांशेनाज्यभागावनुष्ठाप्येते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारुढे देवदत्तयानं निवर्त्यते न नु वस्त्रालंकारादि तद्वत् ॥

२५

*** जैमिनीयन्यायमालायां तु ‘ ह्यर्थतस्त्वस्तु लोकवत् ’ । ३०-३०. तं.म२-अग्नीषोमीयपशौ यानि ; क-अग्नीषोमीयपशोर्यानि । ३१. तं-इत्येवंपरत्वात् । ३२. तं-प्रयोगाङ्गस्य । ३३. क.हा-पुरोडाशोऽंशे । ३४. क.हा-प्रसङ्गबाधेऽप्या ; (जैमिनीयन्यायमालायां तु—‘ प्रयोगवचनबाधेऽप्या ’) । ३५. इ.उ.पा.भां.हा-‘ न ’ नास्ति । ३६. म२. प्रसङ्गसिद्धेः । ३७. इ.उ.पा.भां-प्रसिद्धिसिद्धाङ्ग ; तं.म२-प्रसिद्धिसिद्धाङ्ग ; ३०. क.हा-प्रसिद्धाङ्ग ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते ।

पश्वादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्युतास्त्यसौ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तितः ।

५

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यतिदेशतः ” ॥ (जैम्या १०.३.१-२) इति ॥

अग्नीषोमीयपशावेकादश प्रयाजाः श्रुताः, चातुर्मास्येषु नव प्रयाजाः, वायव्यपशौ “ हिरण्यगर्भः ”

(तैसं ५.५.१) इत्याधारमन्त्रः, इत्यादिभिर्युतेषु पश्वादेषु प्राकृतैतिकर्तव्यता सामिधेन्यादिर्नास्ति ।

कुतः ? संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधाराद्यङ्गस्य प्रत्यक्षविधौ सस्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्वादौ चोदकस्याप्रवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः । पश्वादिविधिस्तावदितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य

२०

वा तदाकाङ्क्षा पूर्यतां विधास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य वेति विवक्षायां बलुप्तोपकारतया प्राकृताङ्गातिदेश एव न्यायः । ततश्चातिदेशतः ३८ प्राप्तप्रयाजाद्यङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ लाघवं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् । तस्मात् संख्यान्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बाधेऽपि प्रयाजाधार-सामिधेन्यादीतिकर्तव्यता प्राप्नोत्येवातिदेशादिति ३९ राद्धान्तः ॥

दशमाध्यायस्य^{१०} सप्तमे पादे चिन्तितम्—

१५

“ पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ।

आद्यश्चोदनया मैवमवदानपृथक्त्वतः ” ॥ (जैम्या १०.७.१) इति ॥

‘ अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ’ इत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्ट्वं युक्तम् । कुतः ? अग्नीषोमीय-

देवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात् पशुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः—“ हृदय-स्याग्नेऽवद्यस्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः ” (तैसं ६.३.१०), “ दोष्णोरवद्यति पार्श्वभोरव द्यति ”

२०

(द्र. मैसं ३.१०.३) इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाग्नयन्ते । अवदानं च हविष्ट्वप्रयोजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानस्वदर्शनात् । ^{४१}हविःशब्दश्च ^{४२}कर्मणि व्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । ^{४३}पश्वाकृतिचोदना तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासंबन्धादुपपद्यते । तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ एकेनाङ्गेन^{४४} सर्वैर्वा यद्वैकादशभिर्यजिः ।

२५

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषां भेदतोऽखिलैः ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न त्रिदोषी गत्यभावादशतोकेश्च सोचिता ” ॥ (जैम्या १०.७.२-३) इति ॥

प्रत्यङ्गं हविर्भेदे स्थिते सति त्रेधा यागे संशयः । तत्रानिर्दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः

कर्तव्यः, तावतैव यागस्य ^{४५}सिद्धेरित्येकः पक्षः^{४६} । चोदितपश्वाङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिषु, ^{४७}अन्येषु

३०

३८. तं. म२-प्राप्तं प्रया^१ । ३९. तं-सिद्धान्तः । ४०. म२-तत्रैव । ४१. उ. क. पा. भां. हा-

हविःशब्दस्य । ४२. आ-कर्म^२ । ४३. तं-पश्वादचोदना । ४४. उ. पा. भां. हा-एकेन तेन ।

४५. तं. म२-सिद्धत्वादित्येकः । ४६. उ. पा. भां. हा-‘ पक्षः ’ नास्ति । ४७. आ. क. हा-अङ्गेषु ।

[साहोमः]

वांसशिरःप्रभृतिषु समानम् । ततो हृदयादिष्वदंसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण द्रव्यमानत्वलक्षणद्विवृत्त्यापर्यवसानात् सर्वैरङ्गैर्याग इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरेकादशभिरेवाङ्गैर्यागः कर्तव्यः । कुतः ? अन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् । कुतः ? चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः स्वार्थं जह्यात्, परार्थः कल्पेत, प्राप्तं च बाधेतेति दोषत्रयं प्रसज्येत । प्रसज्यतां नाम । सति हि गत्यन्तरे तेषां दोषत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति कृत्वा न दोषतां भजन्ते । किंच 'द्रव्यानि मांसाण्यभिमृशन्ति शृणाशृतानि' इति केषांचिन् मांसानामपक्षत्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतः । तस्मादशृतत्वोक्तिरंसादपरिसंख्यां गमयति । एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः^{४८} श्रुत्या वर्ण्यते—“नांसयोरवद्यति न शिरसः” (द्र. आपश्रौ ७-२५-६) इत्यादिना । तस्मादेकादशभिरेव यागः कर्तव्यः^{४९} ॥

तत्रैवाग्न्यच्चिन्तितम्—

१०

“हृज्याशेषैरशेषैर्वा ऽयङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः ।

आद्यः प्रकृतिवन्ममं पूर्वार्धेऽत्युक्तिशेषतः” ॥ (जैन्या १०७-४) इति ॥

पशौ श्रूयते—“ऽयङ्गैः स्विष्टकृतं यजति” इति । तत्रेज्यार्थानां हृदयाद्येकादशाङ्गानां मध्ये यैः कैश्चित् ऽयङ्गैरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृतोक्तव्यः । कुतः ? प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वादत्रापि चोदकेन तथास्वादिति प्राप्ते श्रूमः—“दोष्णः पूर्वार्धोदग्र्य समवद्यति गुदस्य मध्यतः श्रोण्या जघानतः” (मैसं ३-१०-३) इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीण्यङ्गानि स्विष्टकृते समाग्नयन्ते । न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्याग्न्यातानीति शङ्कनीयम्, तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात् । “हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्ष्यौ सव्यं दोरभे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि । दक्षिणं दोः सव्या श्रोणिर्गुदतृतीयमिति सौविष्टकृतानि” (आपश्रौ ७-२२-६-७) इति । तस्मादनिज्याशेषैः ऽयङ्गैः स्विष्टकृतोक्तः ॥

२०

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“पुरोडाशस्य सांनार्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्माद्वो हविर्जन्मादिसाम्यतः” ॥ (जैन्या ८-२-२) इति ॥

अग्नीषोमीये पशावग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः ? “देवैक्यमिति चेत् । मैवम् । सांनार्यं पशोरुत्पन्नं, पशुरपि पशोरुत्पन्नः । “श्रवणार्थम् उखा सांनार्यपश्वोः समा । हविःसाम्यं”^{५०} च षष्ठीय इत्युक्तम् (द्र. आपश्रौ २४-३-४६; शाबरभाष्य मीम् ८-१-३२-३४) । तस्मात् सांनार्यस्य धर्मः ॥

२५

अत्र छन्दो नास्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

४८. उ.पा.भां-प्रतिलिखेधः । ४९. म२-कार्यः । ५०. क.पा.भां-ह-दैव । ५१-५१. क- ३०
श्रवणार्थमुखात् । सांनार्यपश्वोः समो हविःसाम्यम् ।

[उपपद्यहोमाः]

समुद्रं गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवः सवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे
गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा
छन्दांसि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा
नभो दिव्यं गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा-

५ समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् । गच्छ । स्वाहा । देवम् । सवितारम् । गच्छ ।
स्वाहा । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । गच्छ । स्वाहा । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ ।
गच्छ । स्वाहा । सोमम् । गच्छ । स्वाहा । यज्ञम् । गच्छ । स्वाहा । छन्दांसि । गच्छ ।
स्वाहा । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । गच्छ । स्वाहा । नभः । दिव्यम् । गच्छ ।
स्वाहा । अग्निम् । वैश्वानरम् । गच्छ । स्वाहा ।

१० उपपद्योपयजति—गुदस्य प्रच्छेदात् 'समुद्रं गच्छ स्वाहा' इत्येकादशभिर्मन्त्रैः ॥
समुद्रादिशब्दवाच्याश्च देवताः प्रसिद्धाः । गुदावदानं चेह गच्छेत्पुन्यते । समुद्रवाच्यां देवतां
गच्छ स्वाहा । करोमीति शेषः । समुद्राय त्वा स्वाहुतं करोमीति । एवमन्तरिक्षादिष्वपि
योज्यम् । "समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव तदधाति" (तैसं ६.४.१) इति ब्राह्मणम् ।
प्रजावृद्धिहेतुत्वादुपयजामेवमुक्तम् । "यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपपद्यभिरेव"

१५ (तैसं ६.४.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अन्तरिक्षं प्रजानां प्रजननम्, "अन्तरिक्षं तानु प्रजाः प्र जायन्ते" (तैसं ६.४.१) ॥

सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः । तेन सवित्रा प्रसूत एवास्यै प्रजाः प्रजनयति ॥

अहोरात्रे प्रजानामाधारत्वेन जन्महेतू । "अहोरात्रे तानु प्रजाः प्र जायन्ते" (तैसं
६.४.१) । "अहःसर्वकदेशः" (पा ५.४.८७) इत्यच् समासान्तः । "हेमन्तशिशिरा-

२० वहोरात्रे" (पा २.४.२८) इति निपात्यते ।

प्रजानां प्राणापानौ मित्रावरुणौ । तेन— "प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति"
(तैसं ६.४.१) । "देवताद्वन्द्वे च" (पा ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

दशमेऽनुवाके वसाहोमो वर्णितः । एकादशे गुदकाण्डेनोपपद्यसंज्ञका होमा उच्यन्ते ।

२५ समुद्रमिति ॥ कल्पः— "आग्नीध्रादौपयजानङ्गारानाहरति । होत्रीय उपयज उपयजति ।
शामित्राजिह्वपञ्चवन्ध उत्तरस्यां वेदिश्रोण्याम् । गुदकाण्डमेकादशधा तिर्यक्छित्त्वाऽसंभिन्दन्नपर्यावर्तयन्न-
नूयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्याता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः प्रति-
मन्त्रम् । सर्वाणि हुत्वाऽद्भ्यस्त्यौषधोऽप्य इति बर्हिषि लेपं निमृज्य मनो मे हार्दि यच्छेति जपति "

उपयङ्गोमाः]

सोमः प्रजानां देवता । “ सौम्या हि देवतया प्रजाः ” (तैसं ६.१.४) इति ॥

यज्ञः प्रजानामभ्युदयकर्ता । तेन “ प्रजा एव यज्ञियाः करोति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥

छन्दांसि स्वयं पशवः । तेन— “ ‘ पशवो वै छन्दांसि ’ पशुत्वेवाव हन्धे ” (तैसं ६.४.१) । यजमानः प्रजानामेव पुष्टयर्थम् ॥

बावापृथिव्यां प्रजानां वृद्धिहेतुः । तेन “ प्रजा एव प्रजाता बावापृथिव्याभ्यामुभयतः परि गृह्णाति ” (तैसं ६.४.१) इति । “ दिवो बावा ” (पा ६.३.२९) इति बावादेशः । पूर्ववदुभयपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६.२.१४१) ॥

नभः सलिलम् । दिवे हितं दिव्यं. देवेभ्यो हितं सस्याद्युपचित्तेतुत्वेन यागहेतुत्वात् वर्षजलमुच्यते । “ प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नि यच्छति ” (तैसं ६.४.१) इति । समुद्रे निपेकः । तस्य दिव्येव रक्षा । “ भवे छन्दांसि ” (पा ४.४.११०) इति यत्प्रत्ययः ॥ १०

विश्वेषां नराणां संवन्धी अग्निर्वैधानरो जाटय उच्यते । तेन “ प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रति घ्रापयति ” (तैसं ६.४.१) इति । आयुष्मतीः करोति । “ नरं संज्ञायान् ” (पा ६.३.१२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥

(आपश्चो ७.२६.९-१२) इति ॥ मन्त्रास्त्वेवाम्नाताः—‘ समुद्रं गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवस्य सवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा बावापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहाग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाऽज्यस्तौषधीभ्यो मनो मे हार्दि यच्छ तनुं त्वचं पुत्रं नक्षत्रमशीय ’ इति । हे हविः, त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ । हे लेप, स्वामस्कार्यौषधिसिद्धयर्थं बहिषि निमार्जि । हृदये भग्नो दादौ हृषः सोऽस्यास्तीति हार्दि । हे समुद्रादिदेवतासमूह मे हार्दि मनः प्रयच्छ । त्वत्प्रसादान् वनस्य उत्तमजातिभ्युक्तं शरीरं त्वचं कान्तिमद्रूपं तथा गुणवन्तं पुत्रं तत्पौत्रं च अशीय प्राप्तुयाम् ॥ उपयजो विधत्ते—“ यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयङ्गभिरेवाऽसृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते ” (तैसं ६.४.१) इति । ज्योतिष्टोमयज्ञस्य सृष्टिसाधनत्वेऽपि साक्षात्माधनत्वमुपयजामेव । अनुयाजसमीप इज्यन्त इत्युपयजः ॥ पशोः पाश्चात्यभागं द्रव्यत्वेन विधत्ते—“ जघनाधोद्वहति जघनार्धादि प्रजाः प्रजायन्ते ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ त्रेधा विभक्ते गुदकाण्डे स्थूलभागं विधत्ते—“ स्थविमतोऽव हति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते ” (तैसं ६.४.१) इति । निर्गन्तुं सुकरात् स्थूलच्छिद्रात् प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ क्रमेण छिन्नानां भागानां सांकर्यं वारयति—“ असंभिन्दन्न हति प्राणानामसंभेदाय ” (तैसं ६.४.१) इति । अग्रभागं प्रथमतोऽवदाय पश्चान्मूलभागमित्येतादृशं विपर्यासं निषेधति—“ न पर्यावर्तयति यत् पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा प्राहुकः स्यात् ” (तैसं ६.४.१) इति । उदावर्तो रोगविशेषः ॥ समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां प्रजोत्पत्तावुपयोगं विवक्षुः समुद्रजलस्य रेतः-साम्यमभिप्रेत्याऽऽह—“ समुद्रं गच्छ स्वाहा इत्याह रेत एव तदहति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ ३०

‘ अन्तरिक्षस्यावकाशप्रदानृत्वेनोपयोगः ’ दर्शयति—“ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै प्रजाः

१-१. मे-‘ पशवो वै छन्दांसि ’ नास्ति । २. तं.ति-दिव्येन ।

१-१. आ.हा-अन्तरिक्षशब्दस्यावकाशप्रदानेनोपयोगम् ; क.म२-अन्तरिक्षस्यावकाशप्रदानेनोपयोगम् ।

-ऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो मनो मे हार्दिं यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं नप्तारमशीय

अद्भ्य इत्यत्-भ्यः । त्वा । औषधीभ्य इत्यौषधि-भ्यः । मनः । मे । हार्दिं । यच्छ ।

तनूम् । त्वचम् । पुत्रम् । नप्तारम् । अशीय ।

वर्हिषि हस्तौ निमार्ष्टि—‘ अद्भ्यस्त्वा ’ इति ॥ हस्तगतो गुदावदानलेप उच्यते ॥

- ५ अपामोषधीनां च सिद्धिर्यजमानस्य स्यादिति त्वां निमाज्मीति शेषः । वर्हिष्युदकेन शोषयामीत्यर्थः । उक्तस्वरौ चैतौ । स त्वं ^१मे ^२हार्दिं हर्षवत् ^३मनः ^४यच्छ देहि । मदीयं मनो हृष्टं कुर्विति यावत् । हृदि भवो हार्दः हृदयविकारः प्रार्थनीयः । स च हर्षः प्रसादो वा । सोऽस्यास्तीति हार्दि । “ हृदयस्य हृद्रेखयदण्डासेषु ” (पा ६.३.५०) इति हृद्भावः । वृषादित्वादाधुदात्तत्वं द्रष्टव्यम् (पा ६.१.२०३) । “ प्राणानां वा एषोऽव दति योऽव दति
- १० गुदस्य मनो मे ” (तैसं ६.४.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

धूममन्वीक्षते—‘ तनूम् ’ इति ॥ शोभनतन्वादीनामाशासनस्य युक्तत्वात् शोभनाः तन्वादयो गृह्यन्ते । तन्वादीनि शोभनानि ^१अशीय प्राप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । सीयुडादि (पा ३.४.१०२) । “ कृषिचमितनि ” (उ ८४) इत्यादिना तनोतेरूप्रत्ययः ॥

- १५ प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ प्रेरकत्वेन सवितुरूपयोग इत्याह—“ देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितृप्रसूत एवासमै प्रजाः प्र जनयति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ उत्पत्तिकालत्वेनाहोरात्रोपयोगमाह—“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहोरात्राभ्यामेवासमै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ प्राणापानप्रदत्वेन मित्रावरुणयोरुपयोगमाह—“ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्त्रेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ देवतात्वेन सोमोपयोगमाह—“ सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजाः ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ प्रजाप्रदत्वेन यज्ञस्योपयोगमाह—“ यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ पशुप्रदत्वेन छन्दसामुपयोगमाह—“ छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ धारणाय द्यावापृथिव्योरुपयोगमाह—“ द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि गृह्णाति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ वृष्टिप्रदानेन नभस उपयोगमाह—“ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नि यच्छति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ प्रतिष्ठाप्रदानेन वैश्वानरस्योपयोगमाह—“ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रति द्यापयति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ ‘ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः ’ इति मन्त्र उपेक्षितः ॥ ‘ मनो मे हार्दिं यच्छ ’ इति प्रार्थनायाः प्रसङ्गमाह—“ प्राणानां वा एषोऽव दति योऽव दति गुदस्य मनो मे हार्दि

३. तं.ति.पं—‘ मनः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ देहम् ’ ।

- ३० २. तं.म२—‘ रात्रयोपयोगमाह । ३. उ.क.पां.हा—प्रजापतेर्यजमानप्रदत्वेन

उपयद्गोमाः]

शुगमि (१) तमभि शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो धाम्नो धाम्नो
राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अघ्निया वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ ११ ॥

[अस्मि षड्विंशतिश्च]

शुक् । अस्मि (१) । तन् । अस्मि । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यन् । च । वयम् । द्विष्मः ।
धाम्नो धाम्न इति धाम्नः-धाम्नः । राजन् । इतः । वरुण । नः । मुञ्च । यत् । आपः ।
अघ्नियाः । वरुण । इति । शपामहे । ततः । वरुण । नः । मुञ्च ॥ ११ ॥

[मैत्रे १२१८; कासं ३०८; कसिं २११; वासं ६२१-२२]

हृदयशूलमुद्वासयति—‘ शुगमि ’ इति ॥ हे हृदयशूल, ‘ शुक् शोकस्त्वम् ’ असि,
तस्मात् ‘ यः ’ अस्मान् ‘ द्वेष्टि ’ यं ‘ च ’ वयं ‘ द्विष्मः ’ तन् ‘ अभि ’ शोच अभिमुख्येन शोचय ।
“ पशोवां आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलमभि समेति ” (तैसं ६४१) इत्यादि १०
ब्राह्मणम् ॥

सर्वे एवादिर्माजयन्ते—‘ धाम्नो धाम्नः ’ इति ॥ ‘ धाम्नो धाम्नः ’ स्थानात् स्थानात् ।
कस्य : शुगसीति प्रकृतत्वाच्छोकस्य । शोकस्थानं च द्वेष्टा द्वेष्ट्यश्च । ‘ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मः ’ इति यो प्रकृतौ । अयमर्थः—‘ इतः प्रकृतात् शोकस्य स्थानात् द्वेष्टलक्षणात् द्वेष्टलक्षणात्
च हे ‘ राजन् ’ वरुण, अस्मान् ‘ मुञ्च द्वेष्टादिलक्षणात् सर्वस्मात् शोकस्थानात् अस्मान् मुञ्चेति । १५
वीप्सायां द्विवचनम् (पा ८१४) । आत्रेडितस्य चानुशतचम् (पा ८१३) । किञ्च—हे
‘ वरुण, ’ ततः अभिपाशादस्मान् ‘ मुञ्च । कुतः : शोकाभितता वयं ‘ हे ‘ आपः, हे ‘ अघ्नियाः,
हे ‘ वरुण, ’ इति ‘ यत् ’ शपामहे, यच्छापेनारमाभिः पापमुपाजितं तस्मादर्पित्यर्थः । शापो हि

यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्रियते ” (तैसं ६४१) इति ॥ गुदस्य प्राणाधारत्वेन तदवदाने
सति स्थानत्रयाः प्राणाः पुनर्मन्त्रेण यथास्थानं स्थापिता भवन्ति ॥ २०

शुगसीति ॥ कल्पः—“ अग्रेण यूपं स्फुरेन्नोद्धस्यानोक्ष्य शुक्स्य चाऽऽर्क्ष्य च संधौ हृदय-
शूलमुद्वासयति । शुगमि तमभि शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति । अथादिर्माजयन्ते धाम्नो धाम्नो
राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अघ्निया वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति ” (यौथ्रौ ४१०-११)
इति ॥ हे हृदयशूल, त्वं ‘ शुक् ’ असि शोकरूपमसि । अतो द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च ‘ अभि ’ शोच अभिप्राप्य
शोचय । हे ‘ वरुण, त्वम् ‘ इतो ‘ धाम्नो धाम्नः ’ तत्तद्द्वेष्टद्वेष्ट्यस्थानाच्छोकप्रापकादस्मान् मोचय । किञ्च ‘ हे २५
‘ आपः, हे ‘ अघ्नियाः, हे ‘ वरुण, ’ इत्येवं वयं तदाऽस्माकमिष्टप्राप्त्यनिवृत्तिवारणार्थं देवं त्वां ‘ शपामहे
तैसं ३०

[उपयङ्गोमाः

- प्रशस्तदेवतानामसंकीर्तनेन परेषामनर्थाशंसनम् । यथा—कश्चिच्छोकाभित्त आह—हे आपः, यूयमेवेह जालम् द्रष्टुमर्हथ । “ आपो वै सर्वा देवताः ” (तैत्रा ३.२.४) इति मन्यामह इति । एवं गवादिष्वपि द्रष्टव्यम् । निदर्शनं चैतत् प्रशस्तदेवतानामन्यासामपि । यथा—हे ईश्वर, हे तपन, हे विधातः इति । तत्र लौकिकानां कृताद्युदात्तानाम् आमन्त्रणपदानामिदमनुकरणम् । ततश्च
- ५ सत्यपि पदात् परत्वे आमन्त्रितनिघातो न प्रवर्तते । न ह्यत्र मार्जयमाना अवादीन् आमन्त्रयन्ते । शप आक्रोशे । स्वरितेच्चादात्मनेपदम् । यद्वा—“ शप उपलम्भने ” (पा १.३.२१ वा ८) इत्यात्मनेपदम् । वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । “ अतोऽयमर्थः—हे आपः, युष्मभ्यं शपामहे नेदमस्माभिर्ज्ञातमिति । एवं यच्छपामहे सत्यसति वा विषये शोकावेगेन ततोऽपि पापादस्मान् मुञ्चेति । अग्नियाशब्दो यत्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः (पा ६.२.१५६) । यथा—“ पतिरग्नि-
- १० यानाम् ” (तैसं ३.१.१) इति । तस्य षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । वरुणेत्यपि अग्नियाशब्दानन्तरम् आमन्त्रितानुकरणत्वात् न निहन्यते । अन्यस्तु निहन्यत एव ॥

॥ इति तृतीये एकादशोऽनुवाकः ॥

- बाधामहे । महतां प्रत्यक्षं नामग्रहणमेव तावत् महान् द्रोहः । तथा च श्रूयते—“ यो वै वसीयांसं यथानाममुपचरति । पुण्यार्तिं वै स तस्मै कामयते ” (तैआ ५.१.१) इति । न केवलमत्र नामग्रहणं किं
- १५ त्वस्मदपेक्षिततत्तत्कार्यसाधनप्रयासश्च । तेनोभयेन जन्यं यत् पापमस्ति हे वरुण, ततः पापादस्मान् मोचय । मन्त्रावेताद्युपेक्षितौ ॥ शूलोद्भासनं विधत्ते—“ पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलमभि समेति यत् पृथिव्यां हृदयशूलमुद्भासयेत् पृथिवीं शुचाऽर्पयेद्यदप्स्वपः शुचाऽर्पयेच्छुष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च संधातुद्भासत्युभयस्य शान्त्यै ” (तैसं ६.४.१) इति ॥ उद्भासनकाले ध्यानं विधत्ते—“ यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति ” (तैसं ६.४.१) इति ॥

- २० अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ समुद्रं गुदकाण्डस्य होमा अद्भ्यस्तु बर्हिषि ।

लेपं माष्टि मनो जप्यः शुक्संघावाद्रंशुष्कयोः ॥

“ त्यक्त्वा शूलं धाम्नो मृज्यं भवेत् पञ्चदशोदिताः ” ॥ १ ॥ इति ॥

अत्र मीमांसाच्छन्दसी न स्तः ॥

- २५ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
- प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

४. तं-आमन्त्रितं । ५. तं-ति-अयमर्थः ।

४. इ.उ.पा.हा-गत्वा । ५-५. म-धाम्नसूर्यम्; क.हा-धाम्नमृग्यम् ।

वसतीवरीग्रहणम्]

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अध्वरो

हविष्माँ आ विवासति हविष्माँ अस्तु सूर्यः ॥

हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् । देवः । अध्वरः ।

हविष्मान् । एति । विवासति । हविष्मान् । अस्तु । सूर्यः ॥

‘वसतीवरीग्रहाति—’ हविष्मतीः ’ इति चतुष्पदया ॥ “ अनुष्टुभा गृह्णाति ” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ‘इमाः वसतीवरीसंज्ञाः ’ आपः ‘हविष्मतीः हविष्यः हविषा सोमेन संस्कार्येण तद्वत्यः सोमसंस्कारकारका’ इत्यर्थः । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । एताभिश्च सोममनुप्रविश्य स्वयमपि हविष्ट्वमापन्नाभिः ‘हविष्मान् अस्तु । ‘देवः ’ देवनादिगुणः ‘अध्वरः यागः, हिंसकरहितत्वात् । “ नवसुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—यागेनाराध्यो देवः सर्वविजयी हविष्मानस्तु । “ अनुदात्ते च कुधपरे ” (पा ६.१.१२०) इति संहितायां ‘देवो’ इति प्रकृत्या भवति । ततश्चानेनैव प्रकारेण यजमानोऽपि ‘हविष्मान् सन् ’ ‘आ ’ ‘विवासति आविवासतु परिचरतु देवान् । “ आतोऽटि नित्यम् ” (पा ८.३.३) इति संहितायां नकारस्य ‘रुत्वम् । “ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ” (पा ८.३.२), “ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ” (पा ८.३.४) । तदर्थमेताभिर्गृह्यमाणाभिः ‘हविष्मान् भगवान् ’ ‘सूर्यः ’ ‘अस्तु, एतासां हविष्ट्वसंपादनाय यावद्ग्रहणमस्तं नेयादित्यर्थः ॥ “ यस्यागृहीता अभि निमोचेत् ” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ पूर्ववत् संहितायां रुत्वम् (पा ८.३.९, २-४) । “ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत ” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणं समस्तोऽनुवाकः ॥

एकादशेऽनुवाके गुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावताऽग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः । अथ सोमाभि-
षवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानं द्वादशेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

२०

हविष्मतीरिति ॥ कल्पः—“ अथ यो वीडितः कुम्भस्ते याचति । तमादायान्तरेण चात्वालो-
त्कराबुद्धङुपनिष्क्रम्य यत्राऽऽपस्तदेति* । नान्तमा वहन्तीरस्येति । न स्थावराणां गृह्णाति । प्रतीपं
तिष्ठन् गृह्णाति । छायाथै चाऽऽतपतश्च संधौ गृह्णाति हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अध्वरो
हविष्माँ आ विवासति हविष्माँ अस्तु सूर्य इति ” (बौध्रौ ६.३.२) इति ॥ वीडितो दृढः । ‘इमाः
गृह्यमाणा वसतीवरीसंज्ञकाः ’ आपः स्वसंस्कारेण सोमेन हविष्मत्यो भवन्तु । ‘देवः इन्द्रोऽपि ‘हविष्मा-
मस्तु । ‘अध्वरः यागोऽपि ‘हविष्मान् ’ ‘आ ’ ‘विवासति समन्ताद्विशेषेण प्रवर्तताम् । वसतीवरीणां

२५

१. तं.ति—‘ वसतीवरीः ’ इत्यस्य पूर्वं ‘समार्पं पाशुकमनः परमध्वरकाण्डमेव’ । २. तं.ति.पं१
—‘संस्कारार्थाः । ३. तं.ति—दानादिगुणयुक्तः ; पं.१—दानादिगुणः । * [वस्तुतस्तु ‘दीर्घादटि’ (पा ८.३.९)
इत्यादिना नकारस्य रुः ।] ।

* [बौध्रौसूत्रे ‘यत्राऽऽपस्तयन्ति’ ।] ।

३०

[वसतीवरीग्रहणम्]

- प्रकाशकत्वेन ^१सूर्यः अपि ^२हविष्मान् ^३अस्तु ॥ विधत्ते—“ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदस्य-
शिष्यत तदब्रुवन् वसतु नु न इदमिति तद्वसतीवरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन् प्रातर्ने समशक्नुवन् तदप्सु
प्रावेशयन् ता वसतीवरीरभवन् वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरिर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति ”
(तैसं ६.४.२) इति । पुरा कदाचित् देवा आग्नीध्रमण्डपे स्थित्वा यज्ञशालामंशेनेदं मम इदं
५ ममेत्येवं व्यभजन्त । ततः सर्वैः स्वस्वभागेषु विभक्तेषु^१ यदवशिष्टं तदुद्दिश्य परस्परमब्रुवन्निदमवशिष्ट-
मिदानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठतु प्रातर्विभागं करिष्याम इति^२ । यस्मात् ‘ वसतु ’ इति देवैरुक्तं
तस्मात्तस्यांशस्य ^३योगात् ‘ वसतीवरीः ’ इति नाम संपन्नम् । वसत्वित्युक्त्या “ उर्वरितं यत् शेषभूतं
तदस्य आपो वसतीवर्यः । ततः प्रातःकाले पुनः समागत्य तस्मिन्नावशिष्टे विभागं कर्तुं नाशक्नुवन् ।
तस्याल्पत्वेन बहूनामपर्याप्तत्वात् । तस्य साधारणस्यैकेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् अप्सु तत्^४ परित्यक्तवन्तः ।
१० ताश्चाऽऽपो वसतीवर्योऽभवन् । ततो यज्ञांशत्वात् वसतीवरीर्गृह्णीयात् । तदग्रहणेन यज्ञमेवोपक्रम्य दृढं धार-
यित्वा तत्समीपे वसति ॥ तस्य ग्रहणस्य सूर्यास्तमयात् पूर्वकालं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते—“ यस्यागृहीता
अभि निम्रोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः स्याद्यज्ञं वि च्छिन्द्यात् ” (तैसं ६.४.२) इति । अगृहीता एता अभि-
लक्ष्य “ यत् नि म्रोचेदस्तमियात् तदा पूर्वदिने यज्ञोऽनारब्धो^५ भवेत् । “ ततः परेषुः अनुष्ठितेऽपि^६ विच्छिन्न
एव स्यात् ॥ कथंचिदस्तमये सति त्रेधा प्रतीकारं विधत्ते—“ ज्योतिष्या वा गृहीयाद्विरण्यं वाऽवधाय
१५ सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात् स हि गृहीतवसतीवरीकः ”
(तैसं ६.४.२) इति । उल्कया द्योतिता इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्यमवधाय तत्सहिता इति द्वितीयः
पक्षः । सोमयाजिगृहे कुम्भगता इति तृतीयः पक्षः । उक्तमेव विधिमनूय प्रशंसति—“ वसतीवरीर्गृह्णाति
पशवो वै वसतीवरीः पशून्वाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति ” (तैसं ६.४.२) इति । पशुप्राप्तिहेतुतया पशुत्वम् ॥
ग्रहणकाले प्रवाहाभिमुख्यं विधत्ते—“ यदन्वीपं तिष्ठन् गृह्णीयास्मिर्गुंका अस्मात् पशवः स्युः प्रतीपं
२० तिष्ठन् गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून् गृह्णाति ” (तैसं ६.४.२) इति । प्रवाहो यन्मुखः तन्मुखत्वेनावस्थान-
मन्वीपत्वं, तद्वैपरीत्यं प्रतीपत्वं, निर्मोर्गुंका विनश्वराः, प्रतिरुध्य विनाशं निवार्यं ॥ प्रवाहगतोदकं विधत्ते—
“ इन्द्रो वृत्रमहन्त्सोऽपोऽभ्यग्नियत तासां यन्मेध्यं यज्ञिय^७ संदवमासीत् तदत्यमुच्यत ता वहन्तीरभवन्
वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्तासामेव गृह्णाति ” (तैसं ६.४.२) इति ।
प्रवाहेष्वत्यन्तसमीपस्थं जलं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते—“ नान्तमा वहन्तीरतीयाद्यदन्तमा वहन्तीरतीया-
२५ द्यज्ञमति मन्येत ” (तैसं ६.४.२) इति । अन्तमा अन्तिकतमाः । अतिमन्येतावजानीयात् ॥ वहन्तीष्वपि
नदीषु या हृदवर्तिन्यः स्थावरा आपो याश्च^८ तटाकादिस्थिताः तासां ग्रहणं निषेधति—“ न स्थावराणां गृह्णी-
याद्ग्रहणगृहीता वै स्थावराः यत्स्थावराणां गृह्णीयाद्वरणेनास्य यज्ञं ग्राहयेत् ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ अपां
ग्रहणाय छायातपयोः संधिदेशं विधत्ते—“ यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विशति तस्मात् ताम्रा आपो दिवा
ददश्रे यज्ञकं भवत्यपोऽहः प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददश्रे छायायै चाऽऽतपतश्च संधौ गृह्णात्यहो-
~~~~~
३० १. आ.हा.—‘ विभक्तेषु ’ नास्ति । २. इ.उ.पा.हा.—‘ इति ’ नारित । ३. आ.क.—‘ देवोक्ति-
योगात् ; तै.म२.—‘ योगात् ’ नास्ति । ४. आ.—‘ उर्वरितम् ’ नास्ति । ५. आ.हा.—‘ तत् ’ नास्ति ।
६. तै.—उपवीक्ष्य । ७. इ.उ.क.तै.पा.म२.हा.—‘ यत् ’ नास्ति । ८. आ.क.—यज्ञोऽनुपक्रान्तः । ९-९. आ.
हा.—तदाऽपरेदुरनुष्ठितोऽपि । १०. आ.हा.—तटाकादिस्थाः ।

वसतीवरीग्रहणम्]

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्ते-

अग्नेः । वः । अपन्नगृहस्येवपन्न-गृहस्य । सदसि । सादयामि ।

सुम्नाय । सुम्निनीः । सुम्ने । मा । धत्ते ।

ता जघनेन शालामुखीयं वेद्यां संस्पृष्टाः^१ सादयति—‘अग्नेर्वः’ इति ॥ ^१अपन्नगृहस्य
अविपन्नगृहस्य नित्यगृहस्य च ^२सदसि तदधिष्ठिते तत्समीपस्थाने युष्मान् ^३सुम्नाय नुस्वार्थं
सादयामि ॥ यजमानस्य सुखे स्यादिति । हे ^४सुम्निनीः सुम्निन्यः सर्वदा सुखहेतुभूताः ।
पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् (पा ६.१.१०६) । मामध्वर्युमपि ^५सुम्ने ^६धत्त स्थापयत । “ अस्मै
वे लोकाय गार्हपत्य आधीयते ” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ता आदाय दक्षिण्या द्वारोपनिर्द्ध्य सव्येऽसे निधाय दक्षिणेन परीत्य दक्षिणतो यूपेन
संस्पृष्टाः सादयति—‘इन्द्राग्नियोः’ इति ॥ इन्द्राग्न्योः भागधेयाः भागभूता यूयं ^१स्थ । १०
“ भागरूपनामभ्यो धेयः ” (पा ५.४.३६ वा २) इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । “ केवलमामक-
भागधेयं ” (पा ४.१.३०) इत्यादिना ङीप् । इन्द्राग्नीशब्दस्य “ देवताद्वन्द्वे च ” (पा
६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वे “ नोत्तरपदेऽनुदात्तादाँ ” (पा ६.२.१४२)
इति प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव । तत्र “ उदात्तपणः ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । “ सर्वतः परिहरति रक्षमामपहत्य ” (तैसं ६.४.२) इति ब्राह्मणम् ॥ १५

रात्रयोरेवासमै वर्णं गृह्णाति ” (तैसं ६.४.२) इति । अहर्त्यदा वर्तते तदानीमप्यु रात्रिः प्रविशति । तत्र
जलवर्णस्य शुक्लस्य रात्रिवर्णस्य कृष्णस्य च मेलनात् ईपत्ताम्ना इवाऽऽपो दिने दृश्यन्ते । यथा राहुग्रस्ते
चन्द्रे ताम्रत्वं तद्वत् । यदा तु रात्रिः प्रवर्तते तदानीमहोऽप्यु प्रविशति । तत्र शुक्लवर्णयोर्मेलनादापो रात्रौ
चन्द्रवदतिशेता दृश्यन्ते । तस्माद्गर्णद्वयोपेने संधिदेशे गृह्णीयात् ॥ “ अविशेषणेन मन्त्रगतहविष्मच्छदेन
हविःसंपादकत्वं विवक्षितमित्याह—“ हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति ” (तैसं २०
६.४.२) इति ॥ सूर्यशब्देनापां प्रकाशोपेतत्वं विवक्षितमित्याह—“ हविष्मा^२ अस्तु सूर्य इत्याह
सश्रुक्राणामेव गृह्णाति ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ मन्त्रगतस्य छन्दस्य उपयोगमाह—“ अनुष्टुभा गृह्णाति
द्यावा अनुष्टुग्याच्चैवैताः सर्वया गृह्णाति ” (तैसं ६.४.२) इति ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“ अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यपेण शालामुखीयमुपसादयति ।
सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्तेति सर्वेषु वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति ।...। निशायां वसतीवरीः २५

४. तं.ति.पं१-संस्पृष्टाः ।

११. आ.क-जलविशेषणेन ; उ-अत्र विशेषेण ; म२-अविशेषणेन ; पा.हा-अत्र विशेषणेन ।

-न्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ

विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे जागृत ॥ १० ॥

[हविर्मतीश्चतुस्त्रिंशत्]

इन्द्राग्नियोरितिन्द्र-अग्नियोः । भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । मित्रावरुणयोरिति

५ मित्रा-वरुणयोः । भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । विश्वेषाम् । देवानाम् ।

भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । यज्ञे । जागृत ॥ १२ ॥

[मैसं १-३-१ ; कासं ३-९ ; कपिसं २-१६ ; वासं ६-२३-२४]

दक्षिणेऽसे निधाय एतेनैव यथोक्तमेव जघनेन गार्हपत्यं पूर्ववत् सादयति—‘ मित्रा-
वरुणयोर्भागधेयीः स्थ ’ इति ॥ सुबोधम् ॥ “ मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ” (तैसं ६-४-३)
१० इति ब्राह्मणम् । “ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६-२-१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेऽसे निधायोत्तरतः परित्य उत्तरतो यूपेन संस्पृष्टाः सादयति—
‘ विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ ’ इति ॥ गतम् ॥

सव्येऽसे निधायैतेनैव यथेतमेव जघनेनैवाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं संस्पृष्टाः सादयति—‘ यज्ञे
जागृत ’ इति ॥ हे वसतीवर्यः, यज्ञे अस्मिन् यज्ञार्थमप्रमत्ता भवत । “ आग्नीध्र
१५ उपवासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितम् ” (तैसं ६-४-२) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ आ तृतीयसवनात्
परि शेरे यज्ञस्य संतत्यै ” (तैसं ६-४-२) इत्यन्तम् ॥

॥ इति तृतीये द्वादशोऽनुवाकः ॥

परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यजमाने पत्न्यां च । नादीक्षितमभि परिहरेत् । सव्येऽसेऽस्याधायोत्तरेण प्राजहितं परिक्रम्य
पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं धिष्ण्यं परित्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां
२० सादयतीन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेति । दक्षिणेऽसेऽस्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं
गत्योत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्ण्यं परित्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थेति ।
सव्येऽसेऽस्याधाय यथेतं गत्वाऽपरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुपसादयति विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थेति । यज्ञे
जागृतेति सन्ना “ अभिमन्त्रयते ” (आपश्रौ ११-२०-१३-११-२१-६) इति ॥ हे वसतीवर्यः युष्मानविनश्वर-
गृहस्य शालामुखीयस्य अग्नेः सदसि सादयामि समीपस्थाने स्थापयामि । हे आपः, सुम्नाय सर्वप्राणि-

वसतीवरीग्रहणम्]

सुखाय प्रवृत्ताः सुमिनीः स्वयमपि सुखवत्यो ययं मां यजमानं सुमने सुखे धत्त स्थापयन् । ययं यक्ष-
माणानामिन्द्रादिदेवतानां भागरूपाः स्थ । तस्मान् यज्ञे जागृत रक्षोनिवारणाय मावधाना भवत ।
‘अग्नेर्वः’, ‘सुम्नाय’ इति द्वौ मन्त्रावुपेक्षितौ ॥ ‘हविष्मनीः’ इत्यारभ्य कचः पादेन या चतुःसंख्या या च
शालामुखीयोत्तरवेद्याग्नीध्रीयस्थानत्रयविशिष्टा सादनसंख्या “तदुभयं प्रशंसति—“चतुष्पदयर्चा गृह्णाति
त्रिः सादयति सप्त सं पद्यन्ते सप्तपदा शकरी पणवः शकरी पणवेवाव रुन्धे ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ ५
शालामुखीयोत्तरवेद्योः सादनं विधत्ते—“अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयन्तेऽमुष्मा आहवनीयो
यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्स्यादुभयोरुप सादयत्यु-
भयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ स्थानत्रये यत्पूत्रोक्तं परिभ्रामणं
तद्विधत्ते—“सर्वतः परि हरति रक्षसामपहृत्य ” (तैसं ६.४.२) इति । मन्त्रचतुष्टये स्पष्टार्थतां
दर्शयति—“इन्द्राग्नीयोभार्गधेयीः स्थेत्याह यथायज्ञंश्चैतत् ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ विधत्ते— १०
“आग्नीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापराजितं तदेवैता उप वासयति ”
(तैसं ६.४.२) इति ॥ तदेव तस्मिँल्लेव ॥ यद्विहितं ‘वहन्तीनां गृह्णाति’ इति तदेव प्रशंसति—
“यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञ रक्षास्यव चरन्ति यद्वहन्तीनां
गृह्णाति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्वचाराय ” (तैसं ६.४.२) इति । “विततस्य विस्तीर्णस्य
यज्ञस्य यतो यदङ्गं विस्मृत्य न क्रियते तदेव छिद्रमनुप्रविश्य रक्षास्यवचरन्ति अपकुर्वन्ति । वहन्ती- १५
ग्रहणेन तदङ्गं क्रियमाणमेव शये शेने भवति ॥ आग्नीध्रे सादितानां तृतीयसवनगताभिपवपयन्ते धारणं
विधत्ते—“न ह्येता इत्यन्या तृतीयसवनान् परि शेरे यज्ञस्य संतत्यै ” (तैसं ६.४.२) इति । एता
आपो न ह्यपगमयन्ति, किं तु परिशेरेऽवतिष्ठन्तः, स्थापयेदित्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“हविर्गृह्णाति वसतीवरीरग्नेस्तु सादयेत् ।

२०

शालामुखीयतः पश्चात् सुम्ना स्वामी जपेत् पुनः ॥ १ ॥

इन्द्रमित्रद्वयाद्वेदिश्रेण्योरासादयेत् क्रमात् ।

विश्वे ह्याग्नीध्रधिन्यस्य पश्चादासादयेत् पुनः ।

यज्ञेति मन्त्रधेत् सन्नाः सप्तमन्त्रा इहोदिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

अत्र ‘नास्ति मीमांसा ॥

२५

अथ छन्दः ॥ ‘हविष्मनो’ इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽङ्काकः ॥ १२ ॥

१३. आ.क.हा—‘देवानाम् । १४. क.त.म२—‘तदुभयम्’ इत्यन्यानन्तरं—‘सदृ’ । १५. इ.तं.

म२—‘विततस्य’ नास्ति ; उ.पा.हा—‘विस्तीर्णस्य’ ; १६. आ.क.—‘विस्मृत्य, म२—‘विस्मृत्य’ । १७ आ.हा—न । ३०

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि
दिवि देवेषु होत्रा यच्छ सोमं राजन्नेह्यव रोह मा भेर्मा सं विक्था

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा । सूर्याय । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । अध्वरम् । कृधि ।
दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ । सोमं । राजन् । एति । इहि ।

५

अवेति । रोह । मा । भेः । मा । समिति । विक्थाः ।

- दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेषे राजानमुपावहरति अवतारयति हविर्धानात्—‘ हृदे त्वा ’
इति ॥ हे सोम, त्वां हृदे हृदयवद्भयो मनुष्येभ्यः उपावहरामीति शेषः । “ हृदे त्वेत्याह
मनुष्येभ्य एवैतेन करोति ” (तैसं ६.४.३) इत्यादि ब्राह्मणम् । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यश्च ।
“ पितृभ्य एवैतेन करोति ” (तैसं ६.४.३) इत्यादि ब्राह्मणम् । दिवे दिविष्टेभ्यो देवेभ्यश्च
१० त्वामुपावहरामि । सूर्याय च त्वामुपावहरामि । प्राधान्यात् पुनरुपादानम् । “ देवेभ्य एवैतेन
करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्यः ” (तैसं ६.४.३) इत्यादि ब्राह्मणम् । हृदे दिवे इति “ ऊर्ध्वम् ”
(पा ६.१.१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे सोम, अवरोप्यमाणश्च त्वम् इमम् अध्वरं
यज्ञम् ऊर्ध्वं कृधि अविष्मन्नेन समातं कुरु । ऊर्ध्वं देवाभिमुखं वा कुरु । यद्वा—इमं यज्ञमध्वरं
बाधकरहितं कुरु । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “ श्रुशृणुपृक्वृ-
१५ भ्यश्छन्दसि ” (पा ६.४.१०२) इति हेर्धिभावः । किञ्च दिवि दिवि स्थितेषु देवेषु होत्रा
अस्मदीया वाचः स्तुतिरूपाः यच्छ अवस्थापय । तदर्थं हे सोम राजन्, एहि आगच्छ मम
हस्तम् । अत्र ‘ सोम राजन् ’ इत्यारभ्य मन्त्रान्तरम् । यथाह भगवान्—“ हृदे त्वा मनसे त्वा
सोम राजन्नेह्यव रोहेति द्वाभ्याम् ” (बौश्रौ ७.१) इति । ततश्चापदात् परत्वात् सोमशब्दो
न निहन्यते (द्र. पा ८.१.१७—१९) । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति
२० तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् राजन् इति निहन्यते । आगत्य च मम हस्तं हविर्धानात् अव रोह ।
अवरोहंश्च मा भेः मा च भैर्माः मामयं भेत्यतीति । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७)
इति ईडभावः । व्यत्ययेन सिचि वृद्धिः (पा ७.२.१) न क्रियते । मा सं विक्थाः मा च

द्वादशेऽनुवाकं सोमाभिपवार्थानां वसतीवरीणां ग्रहणमुक्तम् । अभिषोतव्यस्य सोमस्य शकटा-
दुपावरोहश्चोदशेऽनुवाकेऽभिधीयते । अथ महारात्रे प्रबुध्य सोमपात्राण्यासाद्य सोममवरोहयेत् ॥

२५

हृदे त्वेति ॥ कल्पः—“ अथैतच्चर्म फलकयोः प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति यज्ञं प्रति-
तिष्ठेति वा तूष्णीं वा । तस्मिन् संमुखान् प्राग्णः कृत्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेषे राजानमुपावहरति
हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेह्यवरोहेति द्वाभ्याम् ” (बौश्रौ ७.१) इति ॥ मन्त्रौ त्वेवमाग्नातौ—
‘ हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा यच्छ, सोमराजन्नेह्यव
रोह मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु ’ इति । हे सोम, त्वां

३०

हृदे हृदयवद्भयो मनुष्येभ्यः मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे शुलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः

गोमावरोहणम्]

मा त्वा हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु

मा । त्वा । हिंसिषम् । प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । उपावरोहन्त्युप-अवरोह ।

प्रजा इति प्र-जाः । त्वान् । उपावरोहन्त्युप-अवरोहन्तु ।

कम्पिष्ठाः । कस्मादित्याह—^१मा खलु त्वामहं हिंसिषम् । यागसाधनत्वापत्त्या उत्तमा गतिस्त्वया गम्येत इति । का पुनः शोच्यता गतिरित्याह—^२प्रजाः सर्वा देवार्मानुषीश्च ^३उपावरोह ५
अनुप्रवेश । ^४प्रजाः च ^५त्वान् ^६उपावरोहन्तु अनुप्रविशन्तु । अतः सर्वासामेव प्रजानामभिपत्ये
वर्तितुमारभ्यते । स कथं मया हिंस्यमे ? अतो मा भर्षारिति । अत्र कृधि यच्छेति द्वे तिङ्बिभक्तौ,
तत्र कृधि यच्छेति चार्थस्य गम्यमानत्वात् “ चादिलोपे विभाषा ” (पा ८-१-६३) इति प्रथमा
तिङ्बिभक्तिः निहन्यते ; एवं मा च भर्षा च संविख्याः इत्यत्र तेनैव सूत्रेण प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न
निहन्यते । एहि चावरोह च इत्यत्रापि प्रथमायास्तेन निघातः प्रवर्तते एव । ननु गत्यर्थलोपा १०
युक्तत्वात् द्वितीयायास्तिङ्बिभक्तेः “ लोट् च ” (पा ८-१-५२) इति निघातेन न भवितव्यम् ।
“ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ” (पा ८-१-५३) इति निहन्यत एवेत्यदोषः । उपावरोहैत्यत्र
“ गतिर्गतौ ” (पा ८-१-७०) इति पूर्वस्यानुदात्तत्वम् । “ उदात्तवता तिङा ” (द्र.पाभा
२-२-१८ वा ४) इति समासः । तथा उपावरोहन्त्यत्रापि । “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा
अध्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन् ” (तैसं ६-४-३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १५

^१सूर्याय चोपावहरामि । त्वम् ^२इमं प्रवृत्तम् ^३अध्वरं विनाशरहितम् ^४ऊर्ध्वम् उन्नतं समाप्तं ^५कृधि कुरु ।
दिविष्टेपु ^६देवेषु ^७होत्रा अस्मदीयान्याह्वानानि स्तोत्ररूपाणि ^८यच्छ अवस्थापय । हे ^९सोम ^{१०}राजन्, ^{११}एहि
अभिषवस्थाने समागच्छ । शक्यात् ^{१२}अव ^{१३}रोह । ^{१४}मा भर्षीः । ^{१५}मा च ^{१६}सं ^{१७}विख्याः कम्पिष्ठाः । अहं तु
त्वां ^{१८}मा ^{१९}हिंसिषम् । अतः ^{२०}त्वं देवलोकं गत्वा देवीः ^{२१}प्रजाः ^{२२}उपावरोह प्राप्नुहि । ^{२३}प्रजाः च ^{२४}त्वाम्
^{२५}उपावरोहन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ अत्रोपावरोहदिति विधिं सूचयन् हृदयादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति— २०
“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्तसर्वाभ्यो देवताभ्य उपावरोहदिति हृदे
त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य
एवैतेन करोत्येतावतीर्षे देवतास्ताभ्य एवैतः सर्वाभ्य उपावहरति ” (तैसं ६-४-३) इति । यः ‘ हृदे त्वा ’
इति मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहर्तुं जानाति स एव मुख्योऽध्वर्युरिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । ‘ सोम राजन् ’
इति मन्त्र उपेक्षितः ॥ विधत्ते— “ पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुवाकरोति यावत्त्येव वाक् नामव २५
रुन्धे ” (तैसं ६-४-३) इति ॥ रात्रौ निद्रां कुर्वन्तो मनुष्या उपःकाले प्रबुध्य परस्परं वाग्व्यवहारं
कुर्वन्ति, पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति, तद्वि वाचः प्रवदन्तम् । प्रातःकालात् पूर्वं होत्राऽनुवक्तव्यं ऋक्समूहः
प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम होतारं प्रति प्रैषोक्तिः । अत्र सूत्रम्— “ पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः

१. म२—‘ प्रवृत्तम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ यज्ञम् ’ । २. इ.उ.तं.पा.भा.हा—सर्वदेवार्थम् । ३. आ.

वाक्प्रसरम् ; क-वाक्प्रवचनम् । ४. तं.-तदिदम् ।

३०

तैसं ३०॥

शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः ।

शृणोतं ग्रावाणो विदुषो नु (१) यज्ञः शृणोतु देवः संविता हवं मे ।

शृणोतु । अग्निः । समिधेति सम्-इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु । आपः । धिषणाः । च । देवीः ।
शृणोतं । ग्रावाणः । विदुषः । नु (१) । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । संविता । हवम् । मे ॥

- ५ एकवनादिलक्षणा अपो जिघृक्षन् सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये जुहोति
'शृणोत्वग्निः' इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ समिध्वतेऽनयाग्निरिति समिध्, आज्याहुतिरुच्यते । इन्धेः
किप् (पा ३-२-७६) । अनुनासिकलोपः (पा ६-४-३७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६-२-१३९) । अनया संदीतया आज्याहुत्या तृतोऽग्निर्मदीयं 'हवम् आह्वानं' शृणोतु ।
“ बहुलं छन्दसि ” (पा ६-१-३४) इति ह्वयतेः प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेः संप्रसारणे कृते “ ऋदो-
१० रप् ” (पा ३-३-५७) इत्यप् । यद्वा—“ भावेऽनुपसर्गस्य ” (पा ३-३-७५) इत्यप्,
संप्रसारणं च । किञ्च—याश्च आपः मया ग्रहीष्यन्ते ताश्चाऽनयाऽऽहुत्या मम हवं शृण्वन्तु ।
कीदृश्यः ? 'धिषणाः' वृष्टाः यागसंपादननिपुणाः । “ वृषेर्धिष् च संज्ञायाम् ” (उ २४९)
इति ऋयुप्रत्ययः । 'देवीः' देव्यः दानादिगुणयुक्ताः । “ वा छन्दसि ” (पा ६-१-१०६)
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यद्वा—धिषणाः विद्याः । “ विद्या वै धिषणा ” (तैब्रा ३-२-२)
१५ इति । दानादिगुणयुक्ताश्च शृण्वन्त्विति । चशब्देन तासां समुच्चयः । अधुना प्रत्यक्षवदुच्यते ।
हे 'ग्रावाणः' । ग्रावाणो ग्रावकल्पा इत्येके । वर्षणशीला मेघा इत्यन्ये । ग्रावाण ण्वेत्यपरे ।
यूयमपि 'शृणोत' शृणुत । “ तत्तनतनयनाश्च ” (पा ७-१-४५) इति तप् । किम् ?
'विदुषः' अस्य यजमानस्य 'यज्ञम्' । 'नु' इति वितर्कः । ननु विदुषोऽस्य यज्ञः श्रोतव्य इति ।
“ प्रवदितोः.....प्रातरुवाक्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि ” (आपश्रौ १२-३-१४-१५) इति । प्रवदितोः प्रवदनात् ॥
२० प्रातरनुवाकस्य प्रथमामृचं विधत्ते—“ अपोऽग्नेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि वाचं वि
सृजति ” (तैसं ६-४-३) इति ॥ अपोऽभिलक्ष्य तत्प्रतिपादिकामृचमग्ने प्रथमं व्याहरेत् । “ आपो रेवतीः
क्षयथा हि वस्त्रः ” (ऋसं १०-३-००-१२) इत्येतामृचमित्यर्थः ॥ तत ऊर्ध्वं वक्तव्या ऋचो विधत्ते—
“ सर्वाणि छन्दास्यन्वाह पशवो वै छन्दासि पशून्वाव रुन्धे ” (तैसं ६-४-३) इति । तत्तच्छन्दो-
युक्ता ऋग्विशेषा अन्यबाहुल्यभयाद्बह्वृचब्राह्मणे* स्पष्टत्वाच्च नात्र 'उदाह्रियन्ते ॥ 'प्रातरनुवाकस्य
२५ समाप्तौ पठनीयामृचं कामनाभेदेन विकल्पितां विधत्ते—“ गायत्र्या तेजस्कामस्य परि दध्यात् त्रिष्टुभे-
न्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विराजाऽअकामस्य ”
(तैसं ६-४-३) इति । परिदध्यात् समापयेत् ॥

शृणोत्विति ॥ कल्पः —“ यत्राभिजानात्यभूदुषा रूतत्पशुरिति तत्प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निः
समिधा हवं म इति ” (आपश्रौ १२-५-१) इति ॥ “ अभूदुषा ” (ऋसं ५-७-५-९) इत्येषा प्रातरनु-
३० वाकस्य परिधानीया, तां होत्रा पथ्यमावां यदाऽध्वर्युर्जानाति तदा जुहुयात् । मन्त्रस्त्वेवमास्नायते—

५. आ.हा—' प्रवदितोः ' नास्ति । ६. आ.हा—प्रदर्श्यन्ते । ७. आ.हा—प्रातरनुवाक° ।

* [द्र. ऐत्रा २-१५-१८] ।

सोमावरोहणम्]

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्त

शुक्रः शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाहा

देवीः । आपः । अनाम् । नपात् । यः । ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावानिन्द्रिय-वान् ।

मदिन्तमः । तम् । देवेभ्यः । देवत्रेति देव-त्रा । धत्त । शुक्रन् ।

शुक्रपेभ्य इति शुक्र-पेभ्यः । येषां । भागः । स्थ । स्वाहा ।

५

अपि शृणुतेति वा । यद्वा—प्रथमावहुवचनस्य व्यत्ययेन शम् । नृशब्दश्च इत्यर्थः । विद्वांस इव शृणुत इत्यर्थः । किंच देवः सविता नर्वस्य प्रेरकः मे मदीयं हव शृणोतु । “ सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छेति ” (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् । अग्न्यादयो मे हव श्रुत्वा आगच्छन्तु । यज्ञं निर्वर्तयन्त्विति भावः ॥

अप्सु बहिः प्रास्य अभिजुहोति—‘ देवीरापोः ’ इति यजुस्तया गायत्र्या ॥ ‘ मदि- १०
न्तमः ’ इत्यन्तं व्याख्यातम् (तैसं १.२.३) ॥ ‘ तं यथोक्तगुणविशिष्टमूर्तिं देवत्रा देवेषु धत्त
स्थापयत । किमर्थम् ? देवेभ्यः देवार्थं देवानामेवोपभोगार्थम् । “ देवमनुष्यपुरुषं ”
(पा ५.४.५६) इत्यादिना त्राप्रत्ययः । यद्वा—देवार्थानं धत्त देवानामेवोपभोगार्थम् ।
“ देये त्रा च ” (पा ५.४.५५) इति त्राप्रत्ययो दधातियोगेऽपि भवति । देवयागार्थमस्मभ्यं

‘ शृणोत्वग्निः समिधा हव मे शृण्वन्वापो धिपणाश्च देवीः । शृणोत प्रावाणो विदुषो नु यज्ञं शृणोतु १५
देवः सविता हव मे ’ इति । सम्यगिध्यतेऽनयाऽऽज्याहुत्येति समिदाहुतिस्तया समिद्धः अग्निः मे हव
मदीयमाह्वानं शृणोतु । हे आपः, ग्रहीष्यमाणा युयमपि शृणुत । कीदृश्यः ? धिपणाः विद्योपेताः ।
देव्यो देवतारूपाश्च । हे प्रावाणः, अभिपयार्थमिहोपस्थिता यूयं विदुषो नु विद्वांस एव सन्तः
‘ यज्ञं शृणुत । सविता देवः मदीयमाह्वानं शृणोतु ॥ अग्न्यादिश्रवणप्रयोजनमाह—“ शृणोत्वग्निः
समिधा हव मे म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छेति ” (तैसं ६.४.३) इति ॥ २०
एकधनसंज्ञकाः पञ्चजनीसंज्ञकाश्चाऽऽप आनेतव्याः, ‘ अतो मन्त्रेण देवताभ्यो विज्ञाप्य ता अपः प्राप्तुं
गच्छन्ति ॥ प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—“ अप इत्य होतरित्याह्वितः हि कर्म क्रियते ” (तैसं ६.४.३) इति ।
हे होतः, आनेतव्या अप उद्दिश्य “ प्र देवत्रा ब्रह्मणे गानुरेत्तु ” (कसं १०.३.०.१) इत्यादिका ऋच इत्य
पठत्यर्थः । लोकेऽपीषितमभीष्टं कर्म सम्यक् क्रियते ॥ प्रैषान्तरमुत्पादयति—“ मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयवा
द्रवत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छेति ” (तैसं ६.४.३) इति । चमसिनामृन्विजां २५
परिचारकाश्चमसाध्वयवः । तत्र मैत्रावरुणनाम्न ऋन्विजो यश्चमसाध्वयुस्तं संबोध्याऽऽगच्छेति ज्ञानम् ।
तदनेन प्रैषेणादकप्रवर्तकमित्रावरुणदेवद्वयेन सहैवैना अपः प्राप्तुं गच्छन्ति ॥

देवीरिति ॥ कल्पः—“ अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा बहिरादाय मंप्रैषमाहाप इत्य होतमैत्रा-
वरुणस्य चमसाध्वयवाद्रवैकधनिन एत नेष्टः पत्नीमुदानयाग्रीहोतृचमसेन वसनीवरीभिश्च चाग्राह्ये
प्रत्युपलम्बस्वेति । यथासंप्रैषं ते कुर्वन्ति । ... । यत्राऽपस्तब्धान्ति । अथाप्सु बहिः प्रास्याभिजुहोति ३०

१. तै.ति.पं१-‘पयोगार्थम् ।

८. इ.उ.पा.भा.हा-‘संज्ञिकाः । ९. इ.उ.पा.भा.हा-‘ अतः ’ नास्ति । १०. आ-आव्रतः ;
क.हा-एतम् । * [बौध्रसूत्रे ‘ चमसेन च मा ’ ।] ।

कार्षिरस्यपापां मृध्रम्

कार्षिः । असि । अपेति । अपाम् । मृध्रम् ।

धत्तेति यावत् । पुनश्च विशेष्यते—^१शुक्रं सोमं सोमीभविष्यन्तम् । केभ्यः ? ^२शुक्रपेभ्यः देवानां मध्ये ये शुक्रपाः सोमपाः तेभ्यः । पुनश्च देवा विशेष्यन्ते—हे आपः, ^३येषां देवानां यूर्यं ^४भागः ^५स्थ भागभूता भविष्यथ तेभ्यो धत्तेति । ^६स्वाहा स्वाहुतं चेदं युष्मभ्यमाज्यमस्तु । “ आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति ” (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् । भागशब्दः “ कर्षात्वतः ” (पा ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्तः ॥

मैत्रावरुणचमसेनाहुतिम् ^१अपष्टावयति—‘ कार्षिरसि ’ इति ॥ हे आज्य, अप्सु हुतं ^२कार्षिः कर्षणीयमपनेतव्यम् ^३असि । “ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि ” (उ ५७६) इति कृषेरिञ्-
२० प्रत्ययः । यस्मादेवं तस्मात्त्वामपष्टावयामि अपनयामीत्यर्थः । अपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमध्याह्नियते । कुतः पुनरिदमवसीयत इत्याह—^४अपां ^५मृध्रं, यस्मात्त्वमपां संवन्ध्यनिष्टरूपं; युद्धाभिधायिना मृध्रशब्देनानिष्टरूपत्वं लक्ष्यते, तदस्यास्तीति मृध्रम् । “ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ” (द्र. पा ४.४.१२८ वा २) इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । दोषरूपं त्वामपनयामीत्यर्थः ॥ यद्वा—कठिनत्वं लक्ष्यते । आज्यं च जलगतं चेत् कठिनं भवति । ^३तस्य दोषरूपत्वादप-
२५ नयामीति^३ । “ कार्षिरसीत्याह शमलमेवासामप ष्टावयति ” (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् ॥

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्त शुक्रं शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाहेति ” (बौश्रौ ७.३) इति ॥ न पातयत्युदकमध्ये गृहतया स्थितोऽपि तदुदकं न विनाशयतीति नपात् । ^४अपां ^५नपात् इति बह्विष्येति संज्ञा । हे ^६आपः देव्यः, हे बह्वे, यूर्यं ^७यः ^८ऊर्मिः युष्मदीयः ^९तं ^{१०}देवत्रा देवेषु ^{११}धत्त स्थापयत । किमर्थम् ? ^{१२}देवेभ्यः देवार्थम् अस्माभिः देवानुद्दिश्य
२० होतुमित्यर्थः । कीदृश ऊर्मिः ? ^{१३}हविष्यः हविषे सोमरूपाय दितः, ^{१४}इन्द्रियावान् प्रीतः सन्निद्रियवृद्धिकारी, ^{१५}मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी । कीदृशं तम् ? ^{१६}शुक्रं दीप्तिमन्तम् । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः ? ^{१७}येषां यूर्यं भागभूताः ^{१८}स्थ तेभ्यः ^{१९}शुक्रपेभ्यः सोमपेभ्यः, इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु ॥ ग्रहीव्यमाणानामपां मूढयत्वेन हविष्वसंपादनेन चेत्यमाहुतिरुपयुज्यत इत्याह—“ देवीरापो अपां नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति ” (तैसं ६.४.३) इति ॥

२५ कार्षिरिति ॥ कल्पः—“ कार्षिरसीति दमैराहुतिमपष्टाव्य ” (आपश्रौ १२.५.१०) इति ॥ ‘ कार्षिरस्यपापां मृध्रम् ’ इति मन्त्रपाठः । हे आज्य, त्वमप्सु हुतं सत् ^१कार्षिः कर्षणीयमपनेतव्यम् ^२असि । ^३अपां ^४मृध्रं युद्धोपलक्षितानिष्टरूपं त्वामपनयामि ॥ एतमर्थं दर्शयति—“ कार्षिरसीत्याह शमलमेवाऽऽसामप ष्टावयति ” (तैसं ६.४.३) इति । शमलं मलिनांशम् ॥

२. मै-ष्टावयति । ३-३ तं.ति-तदस्य दोषरूपता तदपनयामीति ।

समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये ।

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमावो वाजेषु यं जुनाः । म यन्ता शश्वतीरिषः ॥ १३ ॥

[नु सप्तचत्वारिंशच्च]

समुद्रस्य । वः । अक्षित्यै । उदिति । नयं ।

यम । अग्ने । पृत्स्विति पृत्-सु । मर्त्यम् । आवः । वाजेषु । यन् । जुनाः ।

मः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ १३ ॥

[मैसं १.३.१ ; कामं ३.९ ; कपिसं २.१६ ; वासं ३.२५-२९]

वर्हिष्यन्तर्धीयन्नयति— समुद्रस्य वः ' इति ॥ 'समुद्रस्य उदकराशेः पूर्वद्युर्गृहीतस्य वसतीवरीशब्दवाच्यस्य 'अक्षित्यै' अक्षिणाय युष्मान् 'उत्' 'नये' मैत्रावरुणचमसेन गृह्णामीति ।
" मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ " (तैसं ६.४.३) . " तस्मादद्यमानाः " (तैसं ६.४.३) १०
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

क्रतुकरणं जुहोति— यमग्ने ' इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ " यद्यग्निप्रोमो जुहोति " (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् ॥ हे 'अग्ने, 'यं' 'मर्त्यं' 'पृत्सु' संग्रामेषु 'आवः' रक्षामि ।
" छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः " (पा ३.४.६) इत्यनेल्लङ् । आडागम उदात्तः (पा ६.४.७२) ।
" मांसपृक्स्नूनामुपसंख्यानम् " (पा ६.१.६३ वा १) इति पृतनाशब्दस्य पृङ्गावः । १५
" सावेकाचः " (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कः पुनरसौ यं पृतनासु रक्षसि इत्याह—
'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभूतेषु । " निमित्तात्कर्मसंयोगे " (पा २.३.३६ वा ६) इति सहस्री ।
अनर्थं 'यं' 'जुनाः' गच्छसि । जु इति सौत्रो धातुः वेगितायां गतौ वर्तते (पा ३.२.१५०) ।
तस्मात् पूर्ववत् लुङ् (पा ३.४.६) । श्नाप्रत्ययः (पा ३.१.८१) । " बहुलं छन्दस्य-
माङ्गयोगेऽपि " (पा ६.४.७५) इत्यडभावः । हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं सदा गच्छतीत्यर्थः । २०
'स एव खलु त्वया संग्रामेषु रक्ष्यत्वेन ग्राह्यते । यश्च त्वयैवं रक्ष्यते स एव खलु त्वयानुगृहीतः
'यन्ता यमयिता वशीकर्ता । " न लुट् " (पा ८.१.२९) इति निघातप्रतिषेधः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरौ (पा ६.१.१६१) व्यव्ययेन प्रवर्तते । किं वशीकरिष्यतीत्याह— 'शश्वतीः' नित्याः 'इषः'
अन्नादि प्रभूतं धनं प्राप्नोतीत्यर्थः । शश्वच्छब्दात् " उगितश्च " (पा ४.१.६) इति ङीप् ॥

॥ इति तृतीये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

२५

समुद्रस्येति ॥ कल्पः— " समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नय इत्यभिहुतानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति " (आपश्च १२.५.६०) इति ॥ हे आपः, समुद्रवद्युष्माकमक्षिणत्वाय पूर्वद्युर्वसतीवरीर्गृहीत्वाऽपि पुनरिदानीमुन्नयामि ॥ अक्षितिं विशदयति— " समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीय-
माना आपो न क्षीयन्ते " (तैसं ६.४.३) इति । यथा चमसेन जलं गृहीतं तथा त्रिभिः कुम्भैरेकधना

- गृह्णीयात् पञ्चेजनीश्च गृह्णीयात् । तथा च सूत्रम् — “ अथैकधनान् गृह्णातीन्द्राय वो जुष्टान् गृह्णामीति वा तूष्णीं वा । अथ पञ्चेजनीर्गृह्णाति ” (बौध्रौ ७.३) इति ॥ विधत्ते — “ योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सःस्पश्यं वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सथोनित्वायाथो स्वादे-
वैना योनेः प्र जनयति ” (तैसं ६.४.३) इति । उत्तरवेदिनिष्पादकतया चात्वालो यज्ञयोनिः । देव-
५ विभक्तयज्ञावशेषत्वात् वसतीवरीणां यज्ञत्वम् । व्यानयति “ व्याप्त्या अधिकाः करोति । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः — “ होतृचमसे वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वालं, होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च संस्पश्यं वसतीवरीर्व्यानयति समन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसात् मैत्रावरुणचमस आनयति मैत्रावरुणचमसा-
द्धोतृचमसे ” (आश्रौ १२.६.१-२) इति । प्रश्नोत्तरमन्त्रावुत्पादयति — “ अध्वर्योऽवेरपा३ इत्याहोते-
मनन्नमुस्तेमाः पश्येति वावैतदाह ” (तैसं ६.४.३) इति । प्लुतिः प्रभार्थो । हेऽध्वर्यो, अपः किमवे-
१० लब्धवानसि ? सोऽयं होतुः प्रभः । ‘ उतेमनन्नमुः ’ इत्यध्वर्योरुत्तरमन्त्रः । लब्धवानस्मीत्येतावदेव न भवति उतापि तु ईं ता अनन्नमुः उपसंप्राप्ताः । दूरवर्तित्वेऽपि सत्त्वमात्रेण लाभो भवति तदुपसंप्राप्ति-
र्लाभादतिरिच्यते । ‘ उतेमाः ’ इति वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यानम् । हे होतः, न केवलं मद्रचनमात्रेण विश्वसिहि किं त्विमाः पुरोवर्तिनीः पश्येत्येवमेव “ तेन मन्त्रेणाध्वर्युर्ब्रूते ॥

यमग्न इति ॥ कल्पः — “ अध्वर्योऽवेरपा३ इति होताऽध्वर्युं पृच्छति । उतेमनन्नमुरिति

- १५ प्रत्युक्त्वा प्रचरणीशेषात् क्रतुकरणं जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति ” (आपश्रौ १२.६.४-५) इति ॥
‘ यमग्ने पृत्सु मर्त्यमावो वाजेषु थं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ’ इति मन्त्रपाठः । हे ऽग्ने, ऽयं
‘ मर्त्यं ’ पृत्सु संप्राप्तेषु ऽभावः रक्षसि, किंच ऽवाजेषु अन्ननिमित्तं ऽयं ऽमर्त्यं ऽजुनाः गच्छसि हवींषि
ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । ऽसः मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण ऽशश्वतीः ऽहवः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि
‘ यन्ता नियंसयति प्राप्स्यतीत्यर्थः । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥ अस्य च क्रतुकरणाख्यस्य होमस्य विषयविशेष-
२० व्यवस्थितिं विधत्ते — “ यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि मार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्र पद्यते
यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै ” (तैसं ६.४.३) इति । अनुष्ठीयमानस्य कर्मणोऽग्निष्टोमत्वे मन्त्रेण क्रतुकरणं
जुहुयात् । उक्थ्यत्वे परिधावाज्यलेपं निमृज्यात् । अतिरात्रत्वे त्वेतं “ मन्त्रं पठन् हविर्धानं प्राप्नुयात् ।
पुत्रं च ” सत्यग्निष्टोमादीनामनुष्ठास्यमानानां परस्परं व्यावृत्तिरिदानीमेवावगता । “ स क्रतुं कुर्वीत । मनो-
मयः प्राणशरीरो भारूपः ” (छा ३.१४.१-२) इत्युपनिषदि, “ तत्क्रतुः ” (ब्रसू ४.३.१५) इति
२५ त्रैयासिकसूत्रे चोपास्तिष्वपि क्रतुशब्दस्य प्रयोगात् तद्व्यवच्छेदार्थं यज्ञशब्दः । “ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा
योगयज्ञास्तथाऽपरे ” (गीता ४.२८) इत्यादौ तपःप्रभृतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगात्तद्व्यवच्छेदाय क्रतु-
शब्दप्रयोगः ॥

११. आ.इ.क.पा.म२.हा-व्याताः । १२. आ.क.हा-सर्वं । १३. पा.भां.हा-परिमृज्यात् ।
१४. आ.हा-‘ त्वेतम् ’ नास्ति; क-तु । १५. आ.क.म२-‘ च ’ नास्ति ।

सोमावरोहणम्]

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हृदे सोमद्रव्यान् सोमं शकटादवरोहयेत् ।

अणोऽन्तौ तुहुयादेर्वीरप्नु हुत्वाऽथ दर्भकैः ॥ १ ॥

अप्सूप्लावयेत्कार्पिः समुद्रो गृह्यते जलम् ।

यमग्रे क्रतुकृद्धोमो मन्त्राः सप्तद वणिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

५

अथ सीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् —

“ चमसाध्वर्यवो नान्य ऋत्विग्भ्योऽन्येऽथ वाऽग्रिमः ।

यौगिक्या संज्ञया सैवं पष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात् ” ॥

(जैन्या ३.७.१८) इति ॥

उच्यते—“ चमसाध्वर्युन् वृणीते ” इति । ये ‘पूर्वत्र कार्यानुसारेणाध्वर्युप्रमुखा १०
 ऋत्विज उक्तास्तेभ्यो न व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः ? यौगिकसंज्ञाया तदभेदप्रतीतिः । यथा देवदत्त
 एव पचिक्रियायोगात् पाचको भवति तद्वदध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यवः इति चेत् । सैवम् ।
 मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो, ‘होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः इति पठ्या भेदावभासान् । मध्यतःकारिणो
 होत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्ये ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

१५

“ तान् वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहेक्षयवत् ।

‘नैवेति चेन्न वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ” ॥ (जैन्या ३.७.१९) इति ।

‘चमसाध्वर्युन् वृणीते’ इति यद्वहुत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितम्, ग्रहैकत्ववद्देइयगतत्वादिति चेत् ।
 सैवम् । ग्रहवैषम्यात् । ‘ग्रहं संसर्पिष्टि’ इत्येतन्न ग्रहागामुत्पत्तिवाक्यं चमसाध्वर्युणां त्वेतदेवोत्पत्तिवाक्यं
 ततस्तेषामुपादेयत्वात् तद्गतं बहुत्वं विवक्षितम् ॥

२०

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

“ नेयत्ताऽभ्यस्मि वा तेषां न नियामकवर्जनात् ।

चमसार्ता दशत्वेन चमसाध्वर्यवो दृज ” (जैन्या ३.७.२०) इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ छन्दः ॥ ‘अणोऽव्यक्षिः’ इति त्रिष्टुप् । ‘यमग्रे ऋन्तु’ इति गायत्री ॥

२५

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साध्वर्यवे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयनैनिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

१६. आ.क.हा.—पूर्वं तज ।

१७. इ.उ.क.पा.भा.हा.—त होत्रकाणाम् ।

१८. इ.उ.पा.भा.

मन्त्र—नैवेति ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्व॑ शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृक्षः । ईशिषे ।

त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शंगय इति शं-गयः ।

५ त्वम् । पूषा । विधत इति वि-धतः । पासि । नु । त्मना ॥

अतः परं याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् ॥ तत्र “ अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद-
भिचरन् ” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ त्वमग्ने ’ इति जगती ॥ हे भगवन्
‘ अग्ने, स्वयं ‘ रुद्रः एव ‘ त्वं, यो रोदयिता सर्वेषामुपसंहारे । “ रोदेर्णिळुक्च ” (उ १८९)
इति रक्प्रत्ययः । रोदनहेतुमाह—‘ असुरः निरसिता सर्वाधिकाराणाम् । “ असेरुन् ”
१० (उ ४५) इत्युरप्रत्ययः । एवं ‘ संहारमूर्तिरूपेणाग्निः स्तूयते, शत्रुमारणादौ रुद्रवद्वावात् ।
यथा—“ एषा वा अस्य घोरा तनूः ” (तैसं २.२.२) इति । यद्वा—रुद्रवान् रुद्रः, मत्वर्थीयोऽकारः
(पा ५.२.१२७) रुद्रपराक्रमवानित्यर्थः । ‘ दिवः द्युलोकस्य ‘ महः उत्सवकारी त्वं हविषां
प्रदानेन । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—देव उच्यते ।
दिवः द्युलोकवासिनां देवानां महः महान् महादेव इत्यर्थः । महतीति महः । पचाद्यच्
१५ (पा ३.१.१३४) । ‘ त्वम् एव ‘ पृक्षः अन्नस्य ईशिषे । “ ईशः से ” (पा ७.२.७७)
इतीडागमः । पृष्ठित्यन्नाम । पृक्षतिश्छान्दसः पृणक्तिपर्यायः । ततः क्तिप् (पा ३.२.७६) ।
“ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यस्मादन्नस्येशिषे, तस्मात्त्वमेव

त्रयोदशेऽनुवाके हविर्धानशकटादधिषवणफलकयोरुपरि सोमोऽवरोहितः । अथाभिषवो वक्तव्यः ।
तथाऽप्यध्यापकसंप्रदायेन प्रपाठकसमाप्तिरूपत्वाच्चतुर्दशेऽनुवाके काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः क्रमप्राप्ता अभि-
२० धीयन्ते । ‘ तत्र काम्येष्टिकाण्डे राक्षोघ्नेष्टेर्ध्वमिष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमाच्छति ” (तैसं २.२.२)
इति । रुद्रवते घोरतनूयुक्ताय । अभिचरन् शत्रुं मारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नये । एनं शत्रुमावृश्चति
समन्तात् छित्वा प्रयच्छति । ताजक् तदानीमेव ॥

त्वमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्व॑ शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।
२५ त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ’ इति ॥ हे ‘ अग्ने, ‘ त्वं ‘ रुद्रः घोरतनूयुक्तः
‘ असुरः शत्रूणां निरसिता । ‘ दिवः द्युलोकस्य ‘ महः उत्सवरूपः, हविर्वहनेनोत्सवकारित्वात् । ‘ त्वं
‘ मारुतं ‘ शर्धः मरुतां संबन्धि बलं, बलवत्त्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेणैव बलं भवति । अतः
‘ पृक्ष ‘ ईशिषे मरुद्भिः संपृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किंच ‘ त्वं ‘ शंगयः सुखं प्राप्तो वायुवेगैररुण-
वर्णैरश्वैः यासि । किंच पोषकः ‘ त्वं ‘ नु ‘ त्मना स्वयमेव ‘ पासि । कान् ? ‘ विधतः हविषा परिचर्याः

३० विदधतो यजमानान् ॥

१. तै.ति.पं१—संहारकरूपेणाग्निः ।

१. पा.हा—अत्र । २. आ—नियमय; क.हा—नियमयसे ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययज्ञं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोऽचित्तादिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥

एति । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् ।

होतारम् । सत्ययज्ञमिति सत्य-यज्ञम् । रोदस्योः ।

अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् ।

हिरण्यरूपमिति हिरण्य-रूपम् । अवसे । कृणुध्वम् ॥

मारुतं मरुतां संवन्धि शर्धः बलं च, त्वदायत्तत्वात् । च वातैः वाततुल्यैः वातजैः अरुणैः
संध्यावर्णैः अश्वैः यासि । शंगयः मुखगृहं वन् एव पुषा पोषको भूत्वा विधत्तः
परिचरतः पामि चरुपुरोडाशादिभिस्त्वामर्चयतो रक्षामि । “ श्वन्तुक्षन्पुषन् ” (उ १.६.५)
इति पुषेः कनिन्प्रत्ययो निपातितः । विध विधाने तौदादिकः । “ शतुरनुमः ” (पा ६.१.१.७३) १०
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । न क्षिप्रं मना आत्मना स्वयमेव । “ मन्त्रेष्व्याज्यादेरात्मनः ”
(पा ६.४.१.४१) इत्याकारलोपः । हे अग्ने रुद्ररूप, एवंगुणविशिष्टस्त्वं रुद्रतुल्यपराक्रमो भूत्वा
अनया घोरया तन्वा अस्माकं शत्रून् मार्त्येति भावः । “ एषा वा अस्य घोरा तनूयद्रुद्रः ”
(तैसं २.२.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या— आ वः इति त्रिष्टुप् ॥ हे ऋत्विग्यजमानाः अध्वरस्य राजानं १५
प्रधानाधिपतिं रुद्रं होतारम् अभिमनानां दातारं, आह्वितारं वा । “ बहुलं हृन्दसि ”
(पा ६.१.३.४) इति संप्रसारणम् । रोदस्योः द्वात्रापृथिव्योः सत्ययज्ञः सत्यस्यान्नस्य
दातारम् । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७.५) इति चिच् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वन् (पा ६.२.१.३९) । यद्वा— सत्यममेव यजनं यस्य । “ परादिहृन्दसि बहुलम् ”
(पा ६.२.१.९.९) इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वम् । यद्वा—सत्यमेव यजनं यस्य । यद्वा—सत्यस्य २०
परमार्थस्यानन्दलक्षणस्य नंगमधितारम् । हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णम् अग्निम् अग्निरूपेणावस्थितं वः
युष्माकम् आ अवसे रक्षणाय तृप्तये वा कृणुध्वम् आत्मसात् कुरुध्वम् । शत्रुमाणादियुष्मदभि-
मतमिद्वयर्थं भजध्वमित्यर्थः । कृवि हिंसाकरणयोः । “ द्वित्रिकृण्वथोर च ” (पा ३.१.८.०)
इत्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८.५) । कर्गेतेर्वा व्यत्ययेन श्वप्रत्ययः (पा
३.१.७.३ ; ८.५) । अचित्तात् पुरा, चित्तस्याभयोऽचित्तम् अन्तःकरणोपसंहारो मरणमिति २५
यावत् । यद्वा—यस्मिन् सति चित्तं नास्ति तन्मरणमेव । ततः प्रागेव देवं भजध्वमिति ।
“ परादिहृन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१.९.९) इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वम् । कीदृशादचित्तात्
तनयित्नोः तनयित्नुमैवः तादृशात्, अनिश्रितकालत्वात् । स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः ।
“ स्तनिद्विपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ” (उ ३.१.६) इतीत्नुच्प्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः ॥

२. मै-तस्यैव । ३. तं.ति.पं१-तत्सदृशान् ।

तैसं ३१

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्निर्होता नि षसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभावु लोके ।

युवा कविः पुरुनिष्ठ (१) ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ॥

अग्निः । होता । नीति । ससाद । यजीयान् ।

उपस्थ इत्युप-स्थे । मातुः । सुरभौ । उ । लोके ।

युवा । कविः । पुरुनिष्ठ इति पुरु-निष्ठः (१) । ऋतावेत्युत-वा ।

धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥

- “ अग्नये सुरभिम्ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन् यो वा बिभीयात् ” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अग्निर्होता ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ होता देवानामाह्वाता । पूर्ववत् संप्रसारणम् (पा ६.१.३४) । ‘ यजीयान् यष्टृतमः (रः) मानुषाद्भोतुः । “ तुरिष्ठमेयस्सु ” (पा ५.३.५९) इति यष्टृशब्दादीयसुन्प्रत्ययः, “ तुरिष्ठमेयस्सु ” (पा ६.४.१५४) इति टिलोपः । ‘ युवा नित्यतरुणः । ‘ कविः मेधावी । ‘ पुरुनिष्ठः पुरुषु बहुषु स्थानेषु स्थितः । “ आतश्चोपसर्गे ” (पा ३.१.१३६) इति कः । थाधादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ‘ ऋतावा ऋतवान् ‘ सत्यवान् यज्ञवान् वा-’ । “ छन्दसीवनिपौ च ” (पा ५.२.१०९ वा २) इति वनिप्रत्ययः । “ अन्येषामपि दृश्यते ’

- १५ एति ॥ अथ याज्या—‘ आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः । अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ’ इति ॥ हे ऋत्विग्यजमानाः, ‘ वः युष्माकम् ‘ अवसे रक्षणाय ‘ अग्निम् ‘ आ ‘ कृणुध्वम् वशीकुरुत । कदा ? ‘ तनयित्नोः ‘ अचित्तात्, न^३ विद्यते चित्तं यस्मिन् मरणे तदचित्तं, शत्रुणा विस्तारितात् भवदीयमरणात् पूर्वमेव । कीदृशमग्निम् ? ‘ अध्वरस्य ‘ राजानं यज्ञ-स्वामिनं ‘ रुद्रं शत्रून् प्रति क्रूरं ‘ होतारं फलदानाय भक्तानामाह्वातारं, ‘ रोदस्योः ‘ सत्ययजं शुलोके भूलोके च सत्यमवश्यंभावि^४ कर्मफलं^५ यजति ददातीति सत्ययजः (ज्) तं ‘ हिरण्यरूपं तत्सदृशम् ॥

- २० इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये सुरभिम्ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन् यो वा बिभीयाद्देवा वा अस्य भेषज्या तनुर्यत् सुरभिम्ती तयैवास्मै भेषजं करोति सुरभिम्ते भवति पूतीगन्धस्यापहत्यै ” (तैसं २.२.२) इति ॥ सुरभिम्ते भेषज्यतनूयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा भृत्या वा दैविकरोगबाहुल्येन बहवो म्रियेरन् स्वयं वा कदाचिदपमृत्योर्भीतो भवेत् तादृशो निर्वपेत् । पूतीगन्धस्य शवगन्धस्य निवृत्तये ‘ सुगन्धयुक्ताय कुर्यात् ॥

- २५ अग्निरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ अग्निर्होता नि षसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभावु लोके । युवा कविः पुरुनिष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ’ इति ॥ अयम् ‘ अग्निः ‘ मातुः ‘ उपस्थे वेदेः समीप-वर्तिनि ‘ सुरभौ ‘ उ ‘ लोके ‘ सुरभिगन्धयुक्त एवाऽऽहवनीयस्थाने ‘ नि ‘ षसाद उपविष्टः । कीदृशोऽग्निः ?

४-४. मे-यज्ञवान् ।

- ३० ३. तै.म. म२-पुरा न । ४. आ-‘ भावि ’ नास्ति । ५. क-फलम् । ६. तं-सुरभिगन्ध-युक्ताय । ७. म. म२-सुगन्ध° ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

साध्वीमर्कदेववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुगगान् सुगर्भिवसानो भद्रामर्कदेवहूतिं नो अद्य ॥

साध्वीन् । अकः । देववीतिमिति देव-वीतिन् । नः । अद्य ।

यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।

सः । आयुः । एति । अगात् । सुरभिः । वसानः ।

भद्रान् । अकः । देवहूतिमिति देव-हूतिन् । नः । अद्य ॥

(पा ६.२.१३७) इति दीर्घः । 'धत्तां धारयिता' कृष्टानां मनुष्याणाम् । " नामन्यतरस्यान् " (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । उतापि च 'मध्ये' तेषां मनुष्याणां हृदये 'इन्द्रः दीप्तः । एवं सर्वोपकारी सर्वसद्गुणान्वितोऽयम् 'अग्निः' मातुः मातृस्थानीयाया वदेः, निर्मात्र्या वा श्रेयसाम्, 'उपस्थे' 'उपस्थस्थानीये' उत्सङ्गसदृशे " 'सुरभौ' शोभनहविर्गन्धयुक्ते 'लोके' आलोकवति अस्मिन् प्रदेशे 'नि' पसाद निर्पादति । " छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः " (पा ३.४.६) इति लिट् । सोऽयमस्माकं भेषजं करोत्विति भावः । " एषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत् सुरभिर्माता " (तैमं २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—' साध्वीन् ' इति त्रिष्टुप् ॥ यस्मात् वयं 'यज्ञस्य' अस्य 'जिह्वां' जिह्वास्थानीयं भगवन्तमग्निम् 'अविदाम' ज्ञातवन्तः लब्धवन्तो वा । वेत्तेविन्दतेर्वा व्यत्ययेन शप्रत्ययः (पा ३.१.७७, ८५), नुमभावश्च । कीदृशीं जिह्वाम् ? 'गुह्याम्' अविदुषां गूहनीयाम् । गुहायां भवेति दिगादित्वाद्यत् (पा ४.३.५४) । " यतोऽनावः " (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । तादृशीं तां भक्तिसामर्थ्यात् वयमविदाम् । तस्मात् 'अद्य' अस्मिन्नह्नि, 'नः' अस्माकमस्माभिः क्रियमाणां 'देववीतिं' देवभक्षे^६ देवपूजां वा 'साध्वीं' शोभनाम् 'अकः' करोतु । " छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः " (पा ३.४.६) इति लुङ् । " मन्त्रे घसं " (पा २.४.८०) २० इत्यादिना च्लेलुक् । किंच—'सः' एवाग्निः 'आयुः' वसानः आच्छादयन् आयुषा परिवीथमाणः अस्मान् वा आयुषा परिवारयन् आयुष्मतोऽस्मान् कुर्वन्, 'सुरभिः' सुगन्धिः चरुपुरोडाशादि-गन्धयुक्तः अस्मान् 'आ' 'अगात्' आगच्छतु । पूर्ववल्लुङ् (पा ३.४.६) । " गातिस्था " (पा २.४.७७) इत्यादिना सिचो लुक् । आगत्य चास्माकमायुरर्थे, 'अद्य' अस्मिन्नहनि 'नः' अस्माकं 'देवहूतिं', देवा हूयन्ते अस्यामिति देवहूतिरिष्टिः, तां 'भद्रां' शोभनां यथोक्तमनुतिष्ठताम् २५ 'अकः' करोतु इति । स एव लुङ् (पा ३.४.६) । देववीतिदेवहूतिशब्दयोः दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.४२) ॥

५-५५ तं.ति.पं१-उपस्थस्थाने कीदृशे । ६. तं.ति-देवभक्तिम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

“ अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते ” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अक्रन्दत् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ अयम् अग्निः अक्रन्दत् क्रन्दतु शब्दं करोतु । अस्मच्छत्रुकुलं दहन् । छान्दसो लङ् (पा ३.४.६) । स्तनयन् द्यौः इव यथा द्यौर्धन-पटलसंछन्ना स्तनयति । स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः । यद्वा—क्रन्दयतु अस्मद्विपुकुलं गर्जन्तीव यौरन्तरिक्षं, दिवि हि गर्जन्त्यां भयेन “ जना महारवं ” कुर्वन्ति । किं कुर्वन्नित्याह—क्षाम क्षीणं दग्धमस्मच्छत्रुकुलं रेरिहत् अत्यर्थं लिहन् आस्वादयन् सर्वतो दहन् इत्यर्थः । क्षयि जयि षयि क्षये । “ भूतेऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.३.२) इति भूतेऽपि कर्मणि मनिन्-प्रत्ययः । रिहैर्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः (पा २.४.७४; ३.२.१२४) । “ नाम्यस्ताच्छतुः ”

होता देवानामाह्वाता यजीयान् मानुषादोत्तरतिशयेन यथा युवा नित्यतरुणः कविः मेधावी १० पुरुषः पुरुषु बहुषु गार्हपत्यादिस्थानेषु स्थितः कृतावा सत्यवान् कृष्टीनां धर्ता मनुष्याणां पोषकः । अपि च मध्ये मनुष्याणामुदरे इहः जातराग्निरूपेण दीप्तः ॥

साध्वीमिति ॥ अथ याज्या—‘ साध्वीमकर्देववृत्तिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् । स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देववृत्तिं नो अद्य ’ इति ॥ अयमग्निः अद्य नः देववीतिम् अस्माभिर्देवेभ्यो दत्तां भक्ष्यां पुरोडाशाहुतिं साध्वीम् अकः स्वादुमकरोत् । अतः यज्ञस्य जिह्वा १० १५ जिह्वास्थानीयां गोप्यामग्निदेवताम् अविदाम वयं लब्धवन्तः । सुरभिः पुरोडाशाज्यादिसुगन्धोपेतः ११ सः अग्निः आयुः वसानः अस्मदीयमायुराच्छादयन् १२ गोपायन् आ अगात् आगच्छतु । अद्य नः अस्मदीयां देववृत्तिं भद्राम् अकः देवार्थं होमं यथाशास्त्रं करोतु ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते भागधेये-नैवैनं शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र मीयते जयति २० तं संग्रामम् ” (तैसं २.२.२) इति । क्षामवते क्षुधायुक्ताय । युद्धे प्रत्यासन्ने सति जयार्थं निर्वपेत् । स्वदत्तेनाग्निभागेन स्वविषयमग्निं शान्तं कृत्वा परान् शत्रून् बह्वेराभिमुख्येन निर्दिशति हन्तुं प्रदर्शयति । तथा सत्यवरेषां स्वसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विध्यन्ति स जीवति । परेषां शत्रुसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विध्यन्ति स म्रियते १३, ततो यजमानो जयति ॥

यथा जयार्थं षष्ठेष्टिस्तथा बहुबन्धुमरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं विधत्ते—“ अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमाग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टा-कपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयते ” (तैसं २.२.२) इति । पूर्वापरा ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च । अन्वञ्चो विच्छेदवर्जिताः । येषां बन्धूनां मध्ये बहवो विच्छेदमन्तरेण म्रियन्त एतानभिलक्ष्यैष क्षामवानग्निरुच्यति समवैति । कुतः ? पुरुषाहुतेरेतत् प्रियत्वात् पुरोडाशेनाग्निः शाम्यति । तत एषां बन्धूनां मध्ये ज्येष्ठे जीवति सत्यपरः कनिष्ठ आयुःसंपूर्तः पूर्वमपमृत्युना न म्रियते ॥

३० गृहदाहादिनिमित्तीकृत्यापि तामेवेष्टिं विधत्ते—“ अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं गृहान् ददति ” (तैसं २.२.२) इति । अपरं यथा भवति तथा न ददति न पुनर्ददतीत्यर्थः ॥

७. तं-क्रन्दतु । ८-८. तं-जनां हाहारवम्; ति-जनता हाहारवम् ।

८. आ.क.हा-नित्यं तरुणः । ९. आ.हा-‘ बहुषु ’ तास्ति । १०. आ.इ.पा.हा-‘ जिह्वाम् ’ नास्ति । ११. तं-‘ दिगन्धोपेतः । १२. इ.उ.तं.पा.भा.म२-‘ सापयन्; म२-व्यापारयन् । १३. आ-प्रम्रियते, क-प्रमीयते ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन ।

मद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो अग्न्यदा रोदसी भानुना भान्यन्तः ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन् । इव । द्यौः ।

क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जसि । सन्-अञ्जन ।

मद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् । इन्द्रः । अग्न्यत् ।

पति । रोदसी इति । भानुना । भाति । अन्तः ॥

(पा ७.१.७८) इति नुमभावः । “ अम्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्त-
त्वम् । “ कपिलकार्दानां संज्ञाछन्दसोर्वा लो रमापद्यते ” (ड. पाभा, काशिका ८.२.१८) इति
स्त्वम् । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति क्षामशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् । पुनश्च
विशेष्यते—^१वीरुधः ^२समञ्जनं ^३संदहनं, उपलक्षणं चेतत्, तृणगुल्मलतावनस्पतीन् ^{१०}
^४व्याप्नुवन्नित्यर्थः । किमीदृशी शक्तिरप्यस्य विद्यत इत्याह—^५वि हीम् इति । ^६हि यस्मादर्थे
वर्तते, ^७ईम् इत्यवधारणे । यस्मादयमग्निः ^८जज्ञानः जायमानः । जनी प्रादुर्भावे देवादिकः ।
“ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । यद्वा—जन जनने जुहोत्यादिकः^९ ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) ^{१०}सद्यः एव तत्क्षणदेव । ^{११}इन्द्रः दीप्तः ^{१२}रोदसी द्यावापृथिव्यां
^{१३}व्यस्यत् ^{१४}व्यचेष्टत व्यपश्यत्^{१५} । छान्दसो लुङ् (३.४.६) । “ अम्यतिवक्तिस्यतिभ्योऽङ् ” ^{१५}
(पा ३.१.५२) । “ हि च ” (पा ८.१.३४) इति निघानप्रतिषेधः । स्वयं च ^{१६}भानुना
तेजसा ^{१७}अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ^{१८}आ ^{१९}भाति समन्तात् प्रकाशते । यद्वा—रोदसी ^{२०}व्यस्यत्
विचष्टे^{२१} यथावत् प्रकाशयति । स्वयमपि तयोर्मध्ये भाति । तस्मात् महातेजसानेन किं हि नाम
कर्तुं न शक्यते इति भावः । “ भागधेयेर्नैवेन शमयित्वा परानभि निर्दिशति ” (तैत्ति २.२.२)
इति ब्रह्मणम् ॥

२०

“ अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रसीयन्ते पुरुषाहुतिर्धस्य प्रिय-
तनान्ते क्षामयते पुरोडाशमष्टाकपाले निवेपेत् ” (तैत्ति २.२.२) इत्यस्यार्पायमेव पुरोनुवाक्या ।

अक्रन्ददिति ॥ अस्यां त्रिविधायां क्षामयतीति^१ पुरोनुवाक्यामाह—^२अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव
द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन । मद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो अग्न्यदा रोदसी भानुना भान्यन्तः^३
इति ॥ अयम् ^४अग्निः ^५अक्रन्दन् अस्मदनिष्ठनिवारणार्थं गर्जेत् । किमिव ? ^६स्तनयन् ^७इव ^८द्यौः यथा ^{२५}
बुलोकस्थो मेघो गर्जन् सस्यशोषभीतिं निवारयति तद्वत् । किं कुर्वन् ? ^९क्षाम दाहकमस्मद्विरुद्धं ^{१०}रेरिहन्

१. तै-समञ्जयन् ; ति-‘समञ्जन’ नाभिन । २०. नै-आप्नुव । २१. तै.ति-जौहोत्यादिकः ।
१२-१२. तै.ति.पं१-विचष्टे विपश्यति । १३-१३. तै.ति-व्यास्यन् व्याचष्टे ।

१४. आ.क-क्षामयतेत्यौ ।

त्वे वसूनि पुर्वणीक (२) होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सः सौभगानि दधिरे पावके ॥

त्वे इति । वसूनि । पुर्वणीकेति पुरु-अनीक (२) । होतः ।

दोषा । वस्तोः । एति । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षाम । इव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् ।

समिति । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥

“तदैवं योजनीयम्—” अयमेवंगुणविशिष्टः अग्निः अस्माकं पूर्वापरप्रमादहेतुं पापं क्षाम क्षीणं यथा तथा रेरिहत् आस्वादयन् नाशयन् अनेन हविषा समिद्धः शब्दं करोविति । “ भागधेये-
नैवैनं शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयते ” (तैसं २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

१० “ अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान् दहत्यग्नये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ” (तैसं २.२.२) इत्यस्यापीयमेव पुरोनुवाक्या । तत्र त्वेवं व्याख्येयम्—क्षाम क्षीणं दग्धमस्मद्गृहं रेरिहत् आस्वादयन् वीरुधः गृहावयवान् स्थूणावंशादीन् समञ्जन् भक्ष-
यन्नयं खलु अग्निः अक्रन्दत् । तस्मादिममिदानीमेवानेन हविषा प्रसन्नं करोमि, यथा पुनरस्मद्-
गृहं न धक्ष्यतीति । “ भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं गृहान् दहति ” (तैसं २.२.२)
इति ब्राह्मणम् ॥

१५ तेषु त्रिष्वपि याज्या—‘ त्वे वसूनि ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे पुर्वणीक बहुबल, होतः
देवानामाहातः, त्वे त्वयि खलु एरिरे । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति शे-आदेशः ।
वसूनि धनानि वासहेतुत्वात् वरिष्ठानि वा धनानि हविर्लक्षणानि दोषा वस्तोः रात्रावहि च
यज्ञियासः यज्ञार्हाः आ ईरिरे आभिमुख्येन प्रेरयन्ति प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । ईर गतौ अनुदात्तेत् ।

२० लेलिहानः वीरुधः समञ्ज पुष्पलतावदस्मदनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन् । हि यस्मात् ज्ञानः
उत्पद्यमानः सद्यः ईम् इदानीमेव इदः दीप्तः वि अख्यत् विविधं जगत् प्रख्यापयति । रोदसी
द्यावापृथिव्योः अन्तः भानुना रश्मिना स्वयम् आ भाति समन्तात् प्रकाशते ॥

२५ त्व इति ॥ अथ याज्या—‘ त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः । क्षामेव
विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सः सौभगानि दधिरे पावके ’ इति ॥ हे पुर्वणीक अत्यन्तबहुल, होतः
देवानामाहातः, दोषा रात्रौ वस्तोः दिवा च यज्ञियासः यज्ञार्हाणि वसूनि हवींषि एरिरे आ-
गच्छन्ति । त्वदनुग्रहात् पूर्वं क्षाम इव दग्धं पटादिकमिव विश्वा भुवनानि निःसाराणि भूत्वा पावके
त्वय्यनुगृह्णति सति पश्चात् सौभगानि सः दधिरे सौभाग्यं प्राप्नुवन् तादृशस्वयमस्माननुगृहाणेत्यर्थः ॥

१४. तै.ति.पं-तत्रैवम्; ५१-‘ तदैवम् ’ नास्ति । १५. तं.ति-य एवंगुणं ।

१५. इ.उ.पां.भा.हा-तदानीमेव ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षितयः पृथक् ।

अग्ने कामाय येमिरे ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरः-तम् ।

विश्वाः । सुक्षितय इति सु-क्षितयः । पृथक् ।

अग्ने । कामाय । येमिरे ॥

५

“ यज्ञविग्भ्यां ऋक्ञा ” (पा ५.१.७१), “ आज्ञसेरसुक् ” (पा ७.१.५०) । कीदृशे त्वयीत्याह—‘ यन्मिन् ’ पात्रके त्वयि सति ‘ विश्वा ’ भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि ‘ सौभाग्यानि ’ सौभाग्यानि ‘ सम् ’ दधिरे सम्यक् धारयन्ति । ‘ सुभग मन्त्रे ’ इत्यञ् । त्वदनुग्रहात् पूर्वं किमिवावस्थितानीति चेत् ? उच्यते—‘ क्षाम ’ इव । क्षाम क्षीणं दग्धवहुलमस्माकं शत्रुवलं [बलेन] यादृशं बलं, पूर्वापरजनमरणं वा यादृशं, गृहं वा दग्धं यादृशं तदिव पूर्वमसुभगानि १०
• भुवनानि त्वत्प्रसादेन भवन्तीति । तस्मादस्माकं शत्रुवलं पूर्वापरमरणं गृहदाहं च शमयित्वा सुभगानस्मान् कुरु श्रीमतो यशस्विनश्च कुरु । पुनातेर्ण्यन्तात् (पा ३.१.२६) ण्वुल् (पा ३.१.१३३), उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) पावकशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

“ अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेत् ” (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ तुभ्यं ताः ’ इति गायत्री ॥ हे ‘ अङ्गिरस्तम् ’ गन्तव्यतम गतिमत्तमेति १५
वा । अगि रगि लघि गत्यर्थाः । अस्मादसुनि इरुडागमो (उ ६.८५) निपात्यते । हे ‘ अग्ने , ‘ तुभ्यं ’ ताः प्रसिद्धाः ‘ विश्वाः ’ ‘ सुक्षितयः ’ शोभना क्षितिर्गतिर्यासां ताः प्रजाः । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—‘ शोभन् ’ ‘ क्षियन्ति ’ वसन्तीति सुक्षितयो मनुष्याः । “ मन्क्तिन् व्याख्यात ” (पा ६.२.१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ पृथक् ’ ‘ कामाय नानाविधेभ्यः कामेभ्यः कामसिद्धये ’ येमिरे यमन्ति त्वामाराधयितुमात्मानं विषयेभ्यो २०
व्यावर्तयन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । यद्वा—‘ पृथक् ’ यमयन्ति नानाविधरुपायै-
रात्मानं यमयन्ति’ त्वामाराधयितुम् । तस्मात् त्रयमप्यस्मकामसिद्धये त्वामेव भजामह इति भावः । “ स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमति ” (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

इष्टान्तरं विधत्ते—“ अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदक्षिमेव कामः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमति ” (तैसं २.२.३) इति । २५
कामाय कामप्रदाय, कामितार्थो यं यजमानं न प्राप्नुयात् स निर्वपेत् ॥

तुभ्यमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ’ इति ॥ हे ‘ अङ्गिरस्तम् ’ अतिशयेनाङ्गिरारोपेताग्ने, ‘ सुक्षितयः ’ वेदिरूपशोभनभूमियुक्ता ‘ विश्वाः ’ सर्वाः ‘ ताः ’ प्रजाः पृथक्कामयमाना विविधकामितार्थसिद्धिप्रदाय तुभ्यं ‘ येमिरे ’ नियमं स्वीकृतवन्तः ॥

*[द्र. पा ५.१.१२९. सूत्रे गणपाठः ।] । १६. मै-क्षयन्ति । १७. तं-निर्वर्तयन्ति; ति- ३०
निर्वर्तयन्ति ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अश्याम् तं काममग्ने तवोत्यश्याम् रयि५ रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम् वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम् द्युम्नमजरजरं ते ॥

अश्याम् । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती ।

अश्याम् । रयिम् । रयिव इति रयि-वः । सुवीरमिति सु-वीरम् ।

अश्याम् । वाजम् । अभीति । वाजयन्तः ।

अश्याम् । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥

- तत्रैव याज्या—‘अश्याम्’ इति त्रिष्टुप् ॥ उक्त्यन्तः प्रथमः पादः ॥ हे अग्ने, तं कामम् अश्याम् अशुवीमहि, यदर्थमात्मा तुभ्यं निवेदितः । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३.१.८५) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । यासुडादि (पा ३.४.१०३) । तव ऊती तव रक्षया । अवतेः क्तिनि (पा ३.३.९४, ९७) ज्वरत्वादिना ऊठादेशः (पा ६.४.२०) । “ ऊतियूतिजृति ” (पा ३.३.९७) इति क्तिन उदात्तत्वं निपात्यते । तृतीयैकवचनस्य “ सुपां सुलृक् ” (पा ७.१.३९) इति पूर्वसवर्णादेशः । किञ्च—हे रयिवः रयिम् । “ मतुवसोः ” (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । “ छन्दसीरः ” (पा ८.२.१५) इति मतोर्वत्वम् । सुवीरं रयिम् अश्याम् प्राप्नुयाम्, शोभनाः वीराः पुत्रादयो यस्मिन् तं पुत्रपौत्रादिसमृद्धिहेतुं धनं प्राप्नुयाम् । “ वीरवीर्यौ च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च—वाजयन्तः वाजमन्नमात्मन इच्छन्तः । क्यचि “ न छन्दस्यपुत्रस्य ” (पा ७.४.३५) इतीत्वप्रतिषेधः । यदा वयं वाजं लिप्तामेहे तदा वाजम् अन्नम् आभिमुख्येनाशुवीमहि लिप्सेमहि । स्वरानवग्रहौ दुर्घटौ । यद्वा—वाजमाचक्षते इति णिच् किञ्च हे अजर जरारहित, अजरम् अक्षय्यं द्युम्नं यशः ते त्वत्प्रसादात् अश्याम् विभूयाम् । “ नञो जरमरमित्रमृताः ” (पा ६.२.११६) इत्यजरशब्दे उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

- अश्यामेति ॥ अथ याज्या—‘अश्याम् तं काममग्ने तवोत्यश्याम् रयि५ रयिवः सुवीरम् । अश्याम् वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम् द्युम्नमजरजरं ते’ इति ॥ हे अग्ने तव ऊती त्वदीयरक्षया तं कामम् अभीष्टफलम् अश्याम् व्याप्नुयाम् । किञ्च हे रयिवः हे धनवन्, सुवीरं शोभनपुत्रपौत्राद्युपेतं रयिं धनम् अश्याम् । किञ्च वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तो वयं वाजम् अन्नम् अभितः अश्याम् । किञ्च हे अजर, तव प्रसादात् अजरम् अक्षय्यं द्युम्नं यशः अश्याम् ॥

- दृष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वाऽग्निमेव यविष्ठं स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं आतृव्यस्य युवते वि पाप्मना आतृव्येण

१८. मै-अक्षयम् । [द. सि. कौमुद्यां ‘ कत्र शैथिल्ये ’ इति धातौ गणसूत्रम्, पा ३.१.२६]

- ३० वा ६] ।

१६. इ.उ.पा.भा.—‘अन्नम्’ नास्ति ।

कारयेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

श्रेष्ठं यविष्ट भारताग्नें द्युमन्तमा भर (३) ।

वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥

श्रेष्ठन् । यविष्ट । भारत । अग्नें । द्युमन्तमिति द्यु—मन्तन् । ण्ति । भर (३) ।

वसो इति । पुरुस्पृहमिति पुरु—स्पृहम् । रयिम् ॥

“ अग्नये यविष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वा ” ५
(तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ श्रेष्ठम् ’ इति गायत्री ॥ भारतेति प्रथमपादान्तः । हे
‘अग्नें’ यविष्ट युवतम् । यौतिः पृथक्करणे । “ कनिन् युवृषिं ” (उ १.६.२) इत्यादिना
यौतिः कनिन्प्रत्ययः । पृथक्कर्तृतम आदाय दातः । यद्वा—तरुणतम ‘भारत’ यज्ञस्य भर्तारः
ऋत्विजो भरताः । “ भृमृदृशि ” (उ ३.९.७) इत्यादिना विभर्तेरतच्प्रत्ययः । एतैरुपादिन भारत
हे ‘वसो’ वासहेतो । “ शृस्वृस्निहि ” (उ १.७) इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । ‘श्रेष्ठं’ प्रशस्य- १०
तम् ‘द्युमन्तं’ दीप्तिमन्तं ‘पुरुस्पृहं’ पुरुभिर्वहुभिः स्पृहणीयम् । कर्मणि क्तिप् (पा ३.२.७६) ।
यद्वा—बहुयः स्पृहा यस्मिन् । “ परादिश्चन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । ईदृशं ‘रयिं’ धनमस्मभ्यम् ‘आ’ ‘भर’ स्पर्धमानेभ्य आच्छिद्यास्मभ्यं देहि । “ स
एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनमभिचरन् स्तृणुते ” (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ स द्वितानः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘यः’ पावकः पावयिता शोधयिता । १५
पुनातेर्णन्तात् ण्वुलि (पा ३.१.२६ ; ३.१.१३३) णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरान्तोदात्तत्वम्
(पा ६.१.१६१) ‘पुरुतमः’ बहुतमः सर्वात्मकत्वात् । छान्दसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—
पुरूणां पूरणः छान्दसस्तमप्रत्ययः । ‘पुरूणि’ बहूनि ‘पृथूनि’ विस्तीर्णानि पुरोडाशादीनि
हवींषि ‘भर्वन्’ भक्षयन् । भर्वं हिंसायाम् । ‘अनुयाति’ अनुक्रमेण गच्छति यजमानगृहान् । ‘सः
जयते ” (तैसं २.२.३) इति ॥ यविष्टायातिशयेन वियोगकारिणे युवते वियोजयति । यजमानः पापिना २०
वैरिणा वियुक्तो जयति ॥

‘एतामेवेष्टिं’ परप्रयुक्ताभिचारनिवारणाय विधत्ते—“ अग्नये यविष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद्भिर्चर्यमाणोऽग्निमेव यविष्टं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनमभि-
चरन्स्तृणुते ” (तैसं २.२.३) इति । यवयति वियोजयति । अभिचरन् वैरो पुनर्मिष्टिकारिणं न स्तृणुते
हन्तुं न शक्नोति ॥ २५

श्रेष्ठमिति ॥ एतस्यां द्विविधायामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह— ‘ श्रेष्ठं यविष्ट भारताग्नें द्युमन्तमा
भर । वसो पुरुस्पृहं रयिम् ’ इति । हे अग्ने, ‘रयिम्’ ‘आ’ ‘भर’ धनमाहर । ‘यविष्ट’ अतिशयेन
वियोगकारिन् ‘भारत’ ऋत्विग्भिर्भरणीय ‘वसो’ आहुतिनिवासभूत । कीदृशं रयिम् ? ‘श्रेष्ठं’ प्रशस्ततमं
‘द्युमन्तं’ दीप्तिमन्तं ‘पुरुस्पृहं’ पुरुभिर्वहुभिः स्पृहणीयं मणिमुक्तादिरूपम् ॥

१७. म२—तामेवेष्टिम् । १८. म२—पापयुक्ता° ।

तैसं ३१॥

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्न्यविष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन् ॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनस्था इति रोचन-स्थाः ।

अजरेभिः । नानदद्भिरिति नानदत्-भिः । न्यविष्टः ।

यः । पावकः । पुरुतम इति पुरु-तमः । पुरुणि ।

पृथूनि । अग्निः । अनुयातीत्यनु-याति । भर्वन् ॥

खल्वयमग्निर्हविःप्रियोऽस्माभिः हविषाराध्यत इत्यर्थः, तस्मादयमस्मच्छन्नं विनाशयत्विति भावः । अधुना तस्यैव हवींषि भुञ्जानस्य गुणानाह— श्वितानः दीप्यमानः । श्विता वर्णे अनुदात्तेत्, ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् “ चितः ” (पा ६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । तन्यतुः तनिता विस्तारयिता सिद्धीनां दीप्तीनां वा । “ ऋतन्यञ्जि ” (उ ४.५०) इत्यादिना तनोते-र्यतुच्प्रत्ययः । रोचनस्थाः रोचनेषु दीप्तिमत्स्थानेषु स्थितः । “ अनुदात्तेतश्च ह्रस्वादेः ” (पा ३.२.१४९) इति रोचतेर्युच्प्रत्ययः । रोचनेषु तिष्ठतीति वा तिष्ठतेः क्तिप् (पा ३.२.७६), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । अजरेभिः जरारहितैः अक्षिणैः । “ नञो जरमर-मित्रमृताः ” (पा ६.२.११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.१.१०) इत्यैसभावः । नानदद्भिः अत्यर्थं नदद्भिः स्तुवद्भिः ऋत्विग्भिः यजमानगणैर्वा परिवृतः । यङ्लुगन्तात् शतरि (पा २.४.७४; ३.२.१२४) “ अभ्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । न्यविष्टः युवतमः सोऽयमेवंविधोऽस्मदीयेन हविषा तृप्तोऽस्मच्छन्नं विनाशयत्विति शेषः ॥

२० स इति ॥ अथ याज्या—‘ स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्न्यविष्टः । यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन् ’ इति ॥ यः अग्निः पावकः शोधयिता पुरुतमः आहवनीय-गार्हपत्यादिनामभिर्यविष्टादिविशेषणैश्चात्यन्तं बहुविधः पुरुणि बहूनि पृथूनि विस्तृतानि पुरोडाशादि-हवींषि भर्वन् भक्षयन् अनुयाति यजमानगृहमनुदिनं गच्छति सः अग्निर्वक्ष्यमाणगुणोपेतः । श्वितानः दीप्यमानः, तन्यतुः फलानां विस्तारयिता, रोचनस्थाः दीप्तिमत्सु देवयजनेष्ववस्थितः, अजरेभिः जरारहितैः नानदद्भिः स्तुतिं कुर्वणैर्देवैः संयुतः, न्यविष्टः अतिशयेन वैरिवियोगकर्ता ॥

२५ इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेद्यः कामयेत सर्व-मायुरिरियमित्यग्निमेवाऽऽयुष्मन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ” (तैसं २.२.३) इति ॥ आयुष्मत् आयुष्प्रदाय ॥

१९. तं.ति-इति भिस ऐसभावः । २०. तं.ति-मुनिगणैर्वा ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आयुष्टे विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः ।

पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥

आयुः । ते । विश्वतः । दधत् । अयन् । अग्निः । वरेण्यः ।

पुनः । ते । प्राण इति प्र-अनः । णति । अयति ।

परेति । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥

५

“अग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुग्यान्” (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ आयुष्टे ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे यजमान, ‘अयन्’ ‘अग्निः’ ‘वरेण्यः’ स्वर्णीयः । “ वृत्र ण्यः ” (उ ३.८५), वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२.०३) । ‘ते’ तुभ्यं ‘विश्वतः’ विश्वम् ‘आयुः’ दधत् दधातु । “ इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ५.३.१४) इति द्वितीयान्तात् तसिल् । दधानेल्लेटि “ ल्लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९.४) इत्यङागमः । १० “ घोर्लोपो लेटि वा ” (पा ७.३.७०) इत्याकारलोपः । “ युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम् ” (पा ८.३.१.०३) इति संहितायाम् आयुःसकारस्य ष्वन् । यदायं प्रसीदति तदानीं गतोऽपि ‘ते’ ‘प्राणः’ पुनः ‘आ’ ‘अयति’ पुनराभिमुख्येन “त्वामागच्छति । इ गतौ भौवादिक उदात्तेत् । यद्वा—^{२३}पुनरपि त्वदीयः प्राण आयातु^{२३} अस्य प्रसादेन । अहमपि तदर्थं त्वदीयं ^{२४}यक्ष्मं रोगं^{२४} परा सुवामि नाशयामि । पू प्रेण्ये तौदादिक उदात्तेत् । “ स एवास्मिन्नायुर्दधाति १५ (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ आयुर्दा ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे ‘अग्ने’, ‘आयुर्दाः’ अस्य यजमानस्य आयुषो दाता ‘एधि’ भव । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७.५) इति ददातेर्विचि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१.३९) । ‘हविषः’ ‘जुषाणः’ हविः सेवमानः भुञ्जानः । “ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ” (ब्र.पाभा १.४.३२) इति संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २.३.६२) । जुषी प्रीतिसेवनयोः तौदादिक अनुदात्तेत् । ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१.२९) । हविःसेवनशीलः । लसार्वधातुकत्वाभावात् “ चितः ” (पा ६.१.१.६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् ।

आयुरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ आयुष्टे विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्मं सुवामि ते ’ इति ॥ हे ‘यजमान’, ‘ते’ तुभ्यं ‘वरेण्यः’ श्रेष्ठः ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘विश्वतः’ ‘आयुः’ दधत् संपूर्णमायुर्दधातु । अपमृत्युना गृहीतोऽपि ‘ते’ ‘प्राणः’ ‘पुनः’ अस्यानुग्रहेण ‘आ’ ‘अयति’ २५ त्वदेहे समागच्छतु । ‘ते’ तव ‘यक्ष्मं’ व्याधिं ‘परा’ ‘सुवामि’ विनाशयामि ॥

२१. मै—‘ ते ’ नास्ति । २२. मै—अस्मान् प्राप्नोति । २३-२३. तं—यतः प्राण आयति; ति—अयमितः प्राण आयति । २४-२४. मै—शत्रुपक्षम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि (४) रक्षतादिमम् ॥
तस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥

आयुर्दा इत्यायुः—दाः । अग्ने । हविषः । जुषाणः ।

५ घृतप्रतीक इति घृत-प्रतीकः । घृतयोनिरिति घृत-योनिः । एधि ।

घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् ।

पिता । इव । पुत्रम् । अभीति (४) । रक्षतात् । इमम् ॥

तस्मै । ते । प्रतिहर्यते इति प्रति-हर्यते ।

जातवेद इति जात-वेदः । विचर्षण इति वि-चर्षणे ।

१० अग्ने । जनामि । सुष्टुतिमिति सु-स्तुतिम् ॥

“ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । °घृतप्रतीकः घृतारम्भः, घृतं खल्वग्रेरारम्भः । यद्वा—आधाराभिप्रायमिदं घृतयागारम्भः । °घृतयोनिः घृतकारणकः, ईदृश-स्त्वमस्यायुर्दाः एधि इदं °घृतं °पीत्वा । कीदृशम् ? °मधु मधुरं °चारु शोभनं निर्मलं °गव्यम् । “ गोपयसोर्यत् ” (पा ४.३.१६०) । “ यतोऽजावः ” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् ।

१५ किं बहुनेत्याह—°पिता °पुत्रम् °इव °इमं यजमानम् °अभि °रक्षतात् आभिमुख्येन रक्षतु ॥

“ अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामः ” (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“ तस्मै ते ” इति गायत्री ॥ हे °अग्ने °जातवेदः जातव्रज । यद्वा—जातानां भूतानां वेदितः । “ गतिकारकयोरपि ” (द्र.उ ६.७.६) इत्यसुन् । °विचर्षणे विविध-दर्शन विविधमनुष्य, (निघण्टु २.३.८), एतेषामुत्पादकत्वात् । °तस्मै °ते तादृशाय तुभ्यं °प्रति-

२० आयुर्देति ॥ अथ याज्या—“ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम् ” इति ॥ हे °अग्ने, स्वम् °आयुर्दा °एधि यज-मानस्याऽऽयुषप्रदो भव । कीदृशस्त्वम् ? °हविषः °जुषाणः पुरोडाशं सेवमानः । °घृतप्रतीकः घृतोपक्रम आवारप्रयाजादीनां घृतेन हूयमानत्वात् । °घृतयोनिः अवसानेऽप्यनूयाजादौ घृतमेव °योनिर्जन्म उत्पत्तिकारणं °यस्यासौ घृतयोनिः, तादृशस्त्वं °मधु स्वादुतमं °चारु शोधितत्वेन निर्मलं °गव्यं °घृतं

२५ °पीत्वा °पिता °पुत्रम् °इव °इमं यजमानमभितो रक्ष ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव जात-वेदसः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव ” (तैसं २.२.३) इति । जातवेदस उत्पन्नधनाय । भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ॥

तस्मा इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—“ तस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ” इति ॥ विविधाश्चर्षणयो मनुष्या यजमाना यस्यासौ विचर्षणिः । हे °विचर्षणे °जातवेदः °अग्ने, °प्रतिहर्यते प्रतिदिनं यजमानगृहं गच्छते °तस्मै °ते शोभनां स्तुतिं °जनामि जनयामि ॥

२०-२०. त-योनिर्जालोत्पत्तिकारणम् ; म२-योनिर्जालोत्पत्तिकारणम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥

दिवः । परीति । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः ।

अस्मत् । द्वितीयम् । परीति । जातवेदा इति जात-वेदाः ।

तृतीयम् । अम्बित्वप्-सु । नृमणा इति नृ-मनाः । अजस्रम् ।

इन्धानः । एनम् । जरते । स्वाधीरिति स्व-धीः ॥

हृत्यते काम्यमानाय वक्ष्यमाणां स्तुतिम् । यद्वा—प्रतिगन्तुमिच्छते । यद्वा—प्रतिगृह्णते । हर्य गतौ । 'सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं' जनामि जनयामि । जनेर्ण्यन्ताल्लट् (पा १.४.५५) । “बहुलं संज्ञाछन्दसोः” (ड.उ १.९०) इति णिलुक् । जातवेद इत्यस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) विचर्षण इत्येतदपि न निहन्यते । अग्ने इत्यस्याविद्यमानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) १० जनामीति तिङन्ते न निहन्यते । “मन्त्रितनव्याख्यानं” (पा ६.२.१.५१) इति सुष्टुति-शब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । अन्ये खलु दृशाराधाः स्तुतिमपि न गृह्णन्ति, त्वं तु स्तुतिं च प्रतिगृह्णासि, ददासि चेप्सितानि । तस्मात् स्तुतिप्रियाय ते स्तुतिं जनयामि । त्वं च तां प्रतिगृह्य यजमानं भूतिं गमयेति भावः । “स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव” (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘दिवस्परि’ इति त्रिष्टुप् ॥ अध्यर्थे परिशब्दः । 'दिवः' 'परि' ब्रुलोक- १५ स्योपरि दिवः अधि 'अग्निः' 'प्रथमं' 'जज्ञे' आदित्यात्मना अजनिष्ट । “पञ्चम्याः परावत्यर्थे” (पा ८.३.५१) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अत एव ज्ञापकात् ‘पञ्चम्या अलुक्’ ३५ । 'अस्मत्' अस्मत्तः 'परि' अस्मास्वधि 'द्वितीयं' जज्ञे द्वितीयं जन्माकरोत् वैश्वानरात्मना । 'जातवेदाः' जातानां भूतानां वेदिता, जातवनो वा । 'अप्सु' अन्तरिक्षे 'तृतीयं' जज्ञे जन्म चकार वैद्युतात्मना । यद्वा—अप्सु मल्लिखे आर्वात्मना जज्ञे । 'अजस्रं' सर्वदा सर्वेष्वपि २० जन्मसु 'नृमणाः' नृपु मनो यस्योपकरोतीति ६ स नृमणाः । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१.९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन । “छन्दस्पृद्वग्रहात्” (पा ८.४.२६) इति णवन् ।

दिवस्परिति ॥ अथ याज्या—‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः’ इति ॥ 'अग्निः' 'प्रथमं' 'दिवस्परि' ब्रुलोकस्योपरि 'जज्ञे' सूर्यरूपेणोत्पन्नः । 'अस्मत्' 'परि' अस्मादीयस्य मनुष्यलोकस्योपरि 'जातवेदाः' 'द्वितीयं' 'जज्ञे' २५ 'प्रसिद्धम्' 'अग्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । 'अप्सु' समुद्रे 'तृतीयं' जज्ञे वडवानलरूपेणोत्पन्नः । 'अजस्रं' त्रिष्वपि जन्मसु 'नृमणा' नृपु यजमानेषु मनोऽनुग्रहबुद्धिर्यस्यासौ नृमणाः । 'एनम्' ईदृशमग्निम् 'इन्धानः' पुरोडाशादिभिर्दीपयन् 'स्वाधीः' स्वाध्यायचिन्तः 'जरते' जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरन्तीत्यर्थः ॥

२५-२५. पञ्चमी । २६. नि.मै-‘करोतीति ।

२१. आ.क.तं.म२- जज्ञे प्रनिधम् । २२. तै.म२-वह्निरूपेण ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वीति । रोचसे ।

त्वम् । घृतेभिः । आहुत इत्या—हुतः ॥

- सर्वदा प्रजानामेवोपकारार्थं जज्ञ इति । तम् एनम् एङ्गुणकम् इन्धानः समिच्चरुपुरोडाशैः^{२७}
 ५ संदीपयन् । इन्धी दीप्तौ रौधादिक अनुदात्तेत् । “ श्रान्नलोपः ” (पा ६.४.२३),
 “ विभाषा वेष्टिन्धानयोः ” (पा ६.१.२१५) इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वाधीः स्वा आत्मीयैव
 धीर्यस्य स स्वाधीः स्वकर्मनिरतः । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति पूर्व-
 पदस्य दीर्घत्वम् । पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा ६.२.१९९) । यद्वा—स्वमात्मानं ध्यायतीति
 स्वाधीः आत्मनिष्ठः । “ ध्यायतेः संप्रसारणं च ” (पा ३.२.१७८ वा ४) इति क्तिप् ।
 १० इन्धानः कर्मनिष्ठः, इन्धानश्च स्वाधीश्च एनं जरते स्तौति । जृ वयोहानौ छन्दसि स्तुतिकर्मा
 चौरादिक आधृषीयः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) ॥

- “ अग्नये रुक्मवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्वक्त्राः ” (तैसं २.२.३) इत्यस्य
 पुरोनुवाक्या—‘ शुचिः ’ इति गायत्री ॥ वन्द्योऽन्तः प्रथमः पादः ॥ हे अग्ने । पादादित्वान्न
 निहन्यते । पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । पावक शोधक^{२८},
 १५ त्वं खलु शुचिः शुद्धः न केवलं शोधयिता वन्द्यः स्तुत्यश्च सर्वेषाम् । “ ईडवन्दवृशंसं ”
 (पा ६.१.२१४) इत्याद्युदात्तत्वम् । स त्वं घृतेभिः घृतैः । “ बह्वलं छन्दसि ” (पा ७.१.१०)
 इत्यैसभावः । अनेकपात्रगतत्वाद्वहुवचनम् । तैः आहुतः आभिमुख्येन मर्यादया वा हुतः ।
 “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् भृशं वि रोचसे
^{२९} विविधमनेकप्रकारं^{३०} दीप्यसे । त्वं हि शुचित्वादिगुणैः प्रागेव रोचसे, अधुना तु घृतैरप्याहुतो
 २० बृहद्विरोचसे । स त्वमस्मिन् यजमाने रुचं देहीति भावः, शेषो वा । “ स एवास्मिन् रुचं
 दधाति रोचत एव ” (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

दृष्टव्यन्तरं विधत्ते—“ अग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् रुक्मोऽग्निमेव रुक्मन्तस्तेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एव ” (तैसं २.२.३) इति । रुक्मते
 कान्तिमते । रोचते कान्तिमान् भवति ॥

- २५ शुचिरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ’
 इति ॥ हे पावक शोधयितः अग्ने, शुचिः वन्द्यः च त्वं घृतप्रभृतिभिर्हव्यैः समन्ताद्भुतः सन् बृहत्
 वि रोचसे ॥

२७. तं—पुरोडाशादिभिः ; ति—पुरोडाशैः । २८. तं.ति—शोधयितः । २९—२९. तं—त्वं केन
 प्रकारेण ; ति—त्वमनेकप्रकारम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निर्मृतो अभवद्वयोभिर् (५) यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वर्ति । अद्यात् ।

दुर्मर्षमिति दुः-मर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ।

अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरिति वयः-भिः (५) ।

५

यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति सु-रेताः ॥

तत्रैव याज्या—‘ दृशानः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ अत्र “ प्रयाजान्मे ” (ऋसं १०.५.१.८) इत्यग्निना हवींषि प्रार्थयता “ अग्नेश्च दीविमायुस्तु देवाः ” (ऋसं १०.५.१.८) इत्यायुश्च प्रार्थितम् । “ तव प्रयाजाः ” (ऋसं १०.५.१.९) इत्यादिना च देवैः प्रत्तानीति दाशतये श्रूयते । तदिदमत्रोच्यते—‘ दृशानः साध्वंशनिरूपकः । “ युधियुधिदशः किच्च ” (द्र.उ २.५.६) १० इत्यानचप्रत्ययः । ‘ रुक्मः रोचनशीलः दीप्तिमान् ’ उर्व्या महत्या । तया दीप्येति सामर्थ्यात् गम्यते । अयं ‘ व्यद्यात् ’ विविधं प्राप्त्वान् । वृ अभिगमने आदादिकः । “ शपो लृक् ” (पा २.४.७२) । “ उतो वृद्धिलृकि हलि ” (पा ७.३.८९) इति वृद्धिः । किं प्राप्त्वान् ? ‘ दुर्मर्षं दुर्धर्मम् अन्यैरप्रवृष्यम् ’ आयुः जीवनमन्नं वा । कीदृशः ? ‘ श्रिये श्रयणाय नेवायं तादृश-स्यायुषो लाभाय ’ रुचानः इच्छन् । व्यत्ययेन तस्माद्विधातुकानुदात्तत्वाभावः (पा ३.१.८५, १५ ६.१.१८६) । ताच्छीलिको वा चानश् (पा ३.२.१२९) । किञ्च-अतोऽयन् ‘ अग्निः ’ अमृतः अभवत् अमरणधर्मा बभूव । ‘ वयोभिः अन्नैर्देवदत्तैः ’ प्रयाजादिभिः । ‘ यदि अस्मात् ’ एनम् अग्निं ‘ द्यौः ’ द्युलोकवासी देवगणः, तात्स्थाल्लक्षणया द्यौरिति व्यपदिश्यते । ‘ अजनयत् एनं गुणम-करोत् । ‘ सुरेताः अमोववीजः । “ सोमनसी ” (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्मादमृतो भवेति । यद्वा—अयमग्निः दुर्मर्षमायुर्जीवनमन्नं वा श्रिये श्रयितुं देवेभ्यो लब्धुं रुचान २० इच्छन् । तुमर्थे (पा ३.४.९) केप्रत्ययः, “ दशे विद्ध्ये च ” (पा ३.४.११) इति चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । रुक्मः पूर्वमेव द्योतनशीलः अधुनाभीष्टवरलाभेन उर्व्या

दृशान इति ॥ अथ याज्या—‘ दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निर्मृतो अभवद्वयोभिर् यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ’ इति ॥ ‘ दृशानः दर्शनीयरूपः ’ रुक्मः सुवर्णसदृशः ‘ उर्व्या महत्या दीप्या ’ व्यद्यात् विद्योतने । किं कुर्वन् ? दुर्मर्षम् “ इतरैः क्षतिरस्कार्यम् ’ आयुः जीवनं २५ ‘ श्रिये श्रयितुं ’ रुचानः वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निः ‘ वयोभिः अन्नैर्हविभिः ’ अमृतः ‘ अभवत् । ‘ यद्य-स्मात् ’ एनम् अग्निं ‘ द्यौः ’ द्युलोकवासी देवगणः ‘ सुरेताः सन् ’ अजनयन् तस्मादस्यामृतत्वं युक्तम् ॥

३०-३०. ति-अतो लृक्, मै-अतो लृक् । ३१. तं-प्रजाभिः, मै-प्रजातिभिः ।

२३. तं-परैः ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आ यदिषे नृपतिं तेज आनद्लुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाधियं जनयत् सूदयच्च ॥

एति । यत् । इषे । नृपतिमिति नृ-पतिम् । तेजः । आनद्लुचि ।

शुचि । रेतः । निषिक्तमिति नि-सिक्तम् । द्यौः । अभीके ।

५ अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् ।

स्वाधियमिति स्व-धियम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥

महत्या दीप्या व्यद्यौत् व्यद्युतत् विविधं दीप्तवान् । द्युत दीप्तौ । “ द्युद्भयो लुडि ” (पा १.३.९१) इति परस्मैपदम् । विकरणव्यत्ययेनाडं बाधित्वा च्लेः सिजादेशः (पा ३.१.८५, ३.१.४४) । तस्य “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वादिविभक्तिः । हलन्त-

१० लक्षणा वृद्धिः (पा ७.२.३) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इतीडभावः । हलङ्वादि-संयोगान्तलोपौ (पा ६.१.६८, ८.२.२९) । अत्रैव हेतुमाह—अमृतः खल्वयं वयोभिरभवदिति । तदपि कुत इत्याह—यदेनं द्यौरैवविधमजनयदिति । तस्मादयमस्मदत्तान्यात्मीयानि हवींषि गृहीत्वा यजमाने रुचं दधात्विति शेषः ॥

“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्तेजस्कामः ” (तैसं २.२.३) इत्यस्य

१५ पुरोनुवाक्या—‘ आ यत् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ १ यत् तेजः १ शुचि शुद्धं, १ नृपतिं मनुष्याणां रक्षकम् । “ पातेर्दतिः ” (उ ५.०६), “ परादिश्छन्दसि ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । १ निषिक्तं वृष्टं १ रेतः उदकम् १ आनद्लुचि अश्नुते व्याप्नोति, १ इषे अन्नाय सस्यादिनिष्पत्तये । न हि वृष्टमात्रमुदकं तदुत्पादने शक्तमपि तु पार्थिवेनाग्निना संयुक्तम् १ । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३.१.८५) । व्यत्ययेनैव (पा ३.१.८५) श्रमप्रत्ययः । ब्रश्वादिना षत्वम् (पा ८.२.३६), आडागमः । आड् अभिमुख्ये । अयम् अभिमुख्येन प्रापत् । १ सः अग्निः

२० इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्येव भवति ” (तैसं २.२.३) इति । तेजस्वते प्रभावते नियमनसामर्थ्यवते वा ॥

एति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ आ यदिषे नृपतिं तेज आनद्लुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

२५ अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाधियं जनयत्सूदयच्च ’ इति ॥ १ यत् १ तेजः १ इषे अभीष्टसिद्धये १ नृपतिं यजमानपालकमग्निम् १ आ समन्तात् १ आनद्लुचि व्याप्नोत् । यदपि १ शुचि १ रेतः शुद्धं बीजं मातापितृभ्यां १ निषिक्तं तेन तेजसा तेन च बीजेन १ द्यौः सुलोकस्थः १ अग्निः १ अभीके प्रत्यासन्नकाले शर्धोदिविशेषणोपेतं पुरुषं १ जनयत् उत्पादयति, १ सूदयत् १ च विरोधिपापं नाशयत्यपि । १ शर्धं बलवन्तम् १ अनवद्यं दोषरहितं १ युवानं तरुणं १ स्वाधियं स्वायत्तचित्तम् । अतो यजमानाय तेजो दातुमग्निः शक्नोति ॥

३० ३२. पं—संयुक्तम् । केवलोदकेनास्विन्नो नश्येत् । पुरेवतर्षयः (?); तं.ति—संयुक्तम् । केवलोऽप्युदकेनास्विन्नो नश्येत् । पुरेवतर्षयः (?) ।

क्राम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभृतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वोतः । उत । शिक्ष । स्वपत्यस्येति सु-अपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृतमस्येति नृ-तमस्य । प्रभृताविति प्र-भृता ।

भूयाम । ते । सुष्टुतय इति सु-स्तुतयः । च । वस्वः ॥

यथाः दीप्यमानः । दिवैः किप् (पा ३.२.७६) । 'अभीके आसन्ने काले अचिरादेव वक्ष्य-
माणगुणविशिष्टं यजमानं जनयत् जनयतु । जनेर्लेट् । 'शर्धं बलवन्तन् 'अनवद्यन् अवधरहितम् ।
" नञ्मुभ्याम् " (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'युवानं तरुणं स्वाधियं स्वकर्म-
निरतं स्वात्मनिष्ठं वा । ईदृशं यजमानं कुर्यात् । 'सूदयत् 'च सूदयतु च । किम् । यजमानस्य
पापम् । पूर्ववहेट् । तिङः परत्वान्न निहन्यते (पा ८.१.२८) । ईदृशो हि पुरुषः तेजस्वी भवतीति ।
" स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्यैव भवति " (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ।
केचिदाहुः—'यदिति लिङ्गव्यत्ययः, यमग्निं शर्धमनवद्यं युवानं स्वाधियं 'नृपतिं वृष्टमुदकमानट्
सोऽग्निर्दीप्यमानः क्षिप्रमेव यजमानस्य तेजो जनयतु, 'तेजोविरोधि च सूदयतु इति । " चादिपू
च " (पा ८.१.५८) इति द्वितीयस्य तिङो निघातप्रतिषेधः, तिङः परत्वात् ॥

तत्रैव याज्या—' स तेजीयसा ' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'अग्ने, स यजमानः पूर्वोक्तगुण-
विशिष्टो यस्त्वया तेजस्वी भवति " 'सः 'तेजीयसा तेजस्वितरेण 'मनसा, तेजनं तेजः, तद्वता
निशिततरेण सावधानेनेत्यर्थः । " अस्मायामेधास्रजो विनिः " (पा ५.२.१२१) । " विन्मतो-
लेक् " (पा ५.३.६५) । " टेः " (पा ६.४.१५५) इति ढिलोपः । 'त्वोतः त्वया
ऊतस्त्वयैव रक्षितोऽस्त्विति शेषः । " तृतीया कर्मणि " (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । तत्र त्वदूत इति वक्तव्ये पृषोदरादिन्वात् व्यञ्जनलोपः (पा ६.३.१०९) । 'उत
अपि च 'स्वपत्यस्य शोभनपुत्रपौत्रादेः । " नञ्सुभ्याम् " (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तो-

स इति ॥ अथ याज्या—' स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः । अग्ने
रायो नृतमस्य प्रभृतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ' इति ॥ 'सः यजमानः 'त्वोतः त्वया रक्षितः । केन
साधनेन ? 'तेजीयसा अत्यन्ततेजोयुक्तेन 'मनसा । किंच हेऽग्ने, 'स्वपत्यस्य शोभनपुत्रपौत्रादियुक्तस्य
'शिक्षोः शक्नुमिच्छतः 'नृतमस्य 'मनुष्यतमस्य मनुष्येषु श्रेष्ठस्य यजमानस्य 'रायः 'शिक्ष धनानि
देहि । 'ते 'प्रभृतौ त्वदनुग्रहेण प्रभुत्वे सति वयं 'वस्वः वसुमत्तमाः 'सुष्टुतयश्च शोभनस्तुतियुक्ता
बहुयागानुष्ठानेन स्तोत्रशस्त्रैः प्रभृता भूयास्म ॥

३३. तं.ति-स इति । ३४. तं.ति-गृहपतिम् । ३५. तं.ति-तेजोरोधि । ३६. मं.ति-इति ।

२४. पा.हा—' मनुष्यतमस्य ' नास्ति ।

तैसं ३१

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्ने सहन्तमा भर बुध्नस्य प्रासहा रयिम् ।

विश्वा यश्(६) चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥

अग्ने । सहन्तम् । एति । भर । बुध्नस्य । प्रासहेति प्र-सहा । रयिम् ।

विश्वाः । यः (६) । चर्षणीः । अभीति । आसा । वाजेषु । सासहत् ॥

- ५ दात्तत्वम् । शिक्षोः शक्तुमिच्छतः । “ सनि मीमा ” (पा ७.४.५४) इत्यादिना इस्भावो-
ऽभ्यासलोपश्च (पा ७.४.५८) । “ सनाशंसमिक्ष उः ” (पा ३.२.१६८) । नृतमस्य
मनुष्यतमस्य मनुष्योत्तमस्य यजमानस्य रायः धनानि शिक्ष यजमानकार्यसमर्थान् कर्तुं
कृतसंकल्पो भव^{३५} । सन्नन्ताल्लोट् । जिज्ञासाया अविश्वितत्वात् “ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ”
(पा १.३.२१ वा ३) इत्यात्मनेपदाभावः । यजमानाय देहीति विश्वितम् । प्रभूतौ प्रभावार्थं
१० यजमानस्य, यथायं लोके तेजस्वी भवति तदर्थमित्यर्थः । “ निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी ”
(पा २.३.३६ वा ६) । “ तादौ च ” (पा ६.२.५०) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किंच—
ते तव प्रसादात् वयं सुष्टुतयः शोभना स्तुतिर्येषां तादृशास्त्वद्विषयामेव शोभनां स्तुतिं सदा
कुर्वन्तः, वस्वः वसुमन्तः भूयाम भवेम^{३६} अमोघप्रयत्नाः स्यामेति^{३७} भावः । भवतेर्विध्यादिलिङ्
(पा ३.३.१६१), “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । “ लृगकारेकाररेफाश्च ”
१५ (पा ४.४.१२८ वा २) इति वसुशब्दात् परस्य मत्वर्थीयस्य लृक् । “ जसादिषु वावचनं
छन्दसि प्राङ्णौ चङ्युपधायाः ” (द्र. पा ७.३.१०९ वा १) इति गुणाभावः । “ वा छन्दसि ”
(पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ह्रस्वादपि भविष्यतीति^{३८} । यद्वा—तव प्रभूतौ
प्रभावे वयं भूयाम प्रभावानुगुणमस्मासु कुर्विति भावः । तदेवाह—सुष्टुतयस्त्वामेव स्तुवन्तो वयं
वसुमन्तः स्याम, यथा ते प्रभावो न हीयत इति ॥

- २० इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सीक्षमाणोऽग्निमेव
साहन्त्याय स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव सहते यः सीक्षते ” (तैसं २.२.३) इति । साहन्त्याय
सहिष्णवे वैरिणामभिभवित्वे । सीक्षमाणः सोढुमभिभवितुमिच्छुः । ये वैरिणं सीक्षते तं तेनाऽनुगृहीतो-
ऽभिभवति ॥

- अग्न इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ अग्ने सहन्तमा भर बुध्नस्य प्रासहा रयिम् । विश्वा
२५ यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ’ इति ॥ हे अग्ने, बुध्नस्य अस्मदीयस्य यशसः सहन्तम्
अभिभवितारं वैरिणं प्रासहा प्रसभम् आ भर अस्मद्वशे समानय । रयिं तदीयं धनं चानय । यः
भवान् चर्षणीः मनुष्यसेनाः विश्वाः अस्मत्प्रतिपक्षभूताः सर्वाः अभि सासहत् अभिभवेत् । किंनिमि-
त्तम् ? वाजेषु अस्मदीयेष्वक्षेषु निमित्तभूतेषु । केन साधनेन ? आसा त्वत्संनिधानेन । पराभिभवाय
त्वत्संनिध्यतिरिक्तप्रयत्नो नापेक्षित इत्यर्थः ॥

- ३० ३७-३७. तं.ति-कृतसंकल्पोऽपि । ३८. मै-प्रभावार्थम् । ३९-३९. तं.ति-मोघप्रयत्ना मा
भूमेति । ४०. तं.ति.पं-‘ भविष्यतीति ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ वक्ष्यामः ’ । ४१. तं.ति-स्तुतवन्तः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तमग्ने पृतनासहं रयिं सहस्र आ भर ।

त्वं हि मृत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥

तन् । अग्ने । पृतनासहमिति पृतना-सहन् । रयिन् । सहस्रः । एति । भर ।

त्वम् । हि । मृत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोमते इति गो-मतः ॥

“ अग्नये साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सीक्षमाणः ” (तैसं २.२.३) इत्यस्य ५
पुरोनुवाक्या—‘ अग्ने सहन्तम् ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे ‘अग्ने, ‘सहन्तम् अभिभवन्तं पगभिभवक्षमं
पर्याप्तमित्यर्थः । ईदृशं ‘रयिं धनम् ‘आ ‘भर आहर । “ ह्यग्रहोर्भिश्छन्दसि ” (द्र. पा ८.२.३२
वा १) इति भः । ‘द्युम्नस्य यशस्विनः पुरुषस्यास्मदमित्रभूतस्य ‘प्रासहा ‘प्रनहन्ते तादृश-
मस्मदमित्रमभिभूय तर्दायं ‘रयिम् अस्मभ्यमाभ्य आहर । पदं मर्पणे चांगदिकः उदात्तेत्
आधृपीयः । तस्माद्भावे क्तिप् (पा ३.२.७६) । “ नहिवृत्तिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपु कौ ” १०
(पा ६.३.११६) इत्युपसर्गस्य दीर्घत्वम् । ‘यः भवान् ‘विश्वाः ‘चर्षणाः मनुष्यसेनाः अस्मद्वि-
पक्षभृताः ‘वाजेषु अन्त्रेषु निमित्तभूतेषु । उपलक्षणं चैतत् । अस्माकमन्नादिकं ‘साधयितुन् ‘अभि
‘सासहत् अभिभवतु^{४२} । किं कुर्वन्नित्याह^{४३}— ‘आसा आसन्मात्रेणैव । आग्नेः क्तिप् (पा
३.२.७६) । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सहैल्लेटि “ बहुलं
छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् (पा १५
६.१.७) । यद्वा—यङ्लुगन्तात् (पा २.४.७४) “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४)
इत्यङागमः । तुजादित्वाभावे, अजादेरभावात् “ अभ्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९)
इत्याद्युदात्तत्वाभावः । “ ‘अच्यनिटि ” (पा ६.१.१८८) इत्यत्र हि “ डित्यजादौ ” (द्र.
काशिका-पा ६.१.१८८ वा) इत्युक्तम् । “ अनुदात्ते च ” (पा ६.१.१९०) इति तर्हि
प्राप्नोति । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इत्यर्धाधातुकत्वात् न भविष्यतीत्यदोषः । २०
यद्वा—चुरादिष्यन्तात् “ छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ” (पा ३.४.६) इति लुङ्चडादि, वर्णव्यत्ययेन
अभ्यासस्य आकारः, “ चङचन्यतरस्यान् ” (पा ६.१.२१८) इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ तमग्ने पृतनासहम् ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे ‘अग्ने, ‘सहस्रः महाबल ।
“ मतुवसोः ” (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । ‘पृतनासहं सर्वशत्रुसेनाभिभवनसमर्थं तत्र पर्याप्तं
‘रयिं धनम् ‘आ ‘भर आहर । पूर्ववद्भवम् (पा ८.२.३२ वा १) । सहः क्तिप् (पा २५
३.२.७६), कटुत्तरपदप्रकृतिरवरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यस्मात् ‘त्वन् एव ‘सत्यः
अवितथः ‘अद्भुतः आश्चर्यभूतः ‘वाजस्य अन्नस्य ‘दाता ‘गोमतः गोसहितस्य ‘वाजस्य
दातेत्यर्थः । तस्मात् तादृशमन्नमस्मभ्यं देहि येन वयं शत्रून्भिभविष्याम इति ॥

४२. मै-प्रहसनेन । ४३. तं-बाधयितुम् । ४४. तं.ति-अभिभवेत् । ४५. तं.ति.पं-‘ आह ’
इत्यस्यानन्तरम् ‘ अभिभवितुम् ’ । ४६. तं.ति.पं-गवां च ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

उक्षाज्ञाय वशाज्ञाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्नये ॥

उक्षाज्ञायेत्युक्ष-अज्ञाय । वशाज्ञायेति वशा-अज्ञाय । सोमपृष्ठायेति सोम-पृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्नये ॥

“ अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नवान्स्याम् ” (तैसं २.२.४)

- ५ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ उक्षाज्ञाय ’ इति गायत्री ॥ उक्षा अन्नं यस्य तस्मै । एवं वशाज्ञाय । सोमपृष्ठाय सोमे हविषि स्थितानि पृष्ठानि स्तोत्राणि यस्य स सोमपृष्ठः, पृष्ठस्तोत्रेण सोमेनाराध्यत इत्यर्थः । व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । मत्वर्थायो वाऽकारः (पा ५.२.१२७), सोमवन्ति पृष्ठानि यस्येति । वेधसे विधात्रे मेधाविने । उच्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् (पा ६.१.१६०) । ईदृशाय अग्नये तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैः विधेम परिचरेम, एवंगुणकं त्वां परिचरेम इत्यर्थः ।
- १० विध विधाने तौदादिकः । “ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति संप्रदानत्वात् चतुर्थी । द्वितीयाथे वा विभक्तिव्यत्ययेन । एवमस्माभिः स्तुतस्त्वं यजमानमन्नवन्तं कुरु । “ स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवति ” (तैसं २.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥

तमिति ॥ अथ याज्या—‘ तमग्ने पृतनासहं रयिं सहस्व आ भर । त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ’ इति ॥ २५-हे सहस्वः महाच(ब)ल अग्ने, तं पृतनासहं परकीयसेनाभिभवक्षमं रयिं धनम् आ भर आहर । हि यस्मात् त्वं सत्यः परमार्थभूतो बाधरहितः अद्भुतः आश्चर्यचरित्रस्तस्मात् गोमतः बहुगोयुक्तस्य वाजस्य अन्नस्य दाता त्वमेव ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नवान्स्यामित्यग्निमेवान्नवन्तं त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवति ” (तैसं २.२.४) इति ॥ अन्नवते बह्वन्नयुक्ताय ॥

- २० उक्षाज्ञायेति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ उक्षाज्ञाय वशाज्ञाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्नये ’ इति ॥ अग्नये स्तोमैः स्तोत्रैः विधेम परिचर्यां कुर्याम । कीदृशाय ? उक्षाज्ञाय वशाज्ञाय^{२६} उक्षा वृषभः, वशा वन्ध्या । तत्पशुद्वयं कचिद्यागे हविष्ट्वेन श्रूयते—“ यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स स्पर्धमानो वैष्णावहणीं वशामा लभेतैन्द्रमुक्षाणम् ” (तैसं २.१.४) इति । यद्यप्यत्र देवतान्या तथापि हविरन्नावेव हूयत इत्यग्निरुक्षाज्ञो वशान्नश्च । एतदज्ञान्तरस्याप्युपलक्षणम्^{२७} । सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठः । अनेकस्तोत्रसत्कृतदेवतासंयुक्तः सोमोऽप्यस्यान्नमित्यर्थः । वेधसे अन्नस्य विधात्रे ॥

४७. तं-स्तुवेम ; ति-स्तुमः ।

२५-२५. आ-हेऽग्ने [सहस्वो बलवन्] तम् ; इ.पा-हे अग्ने तम् ; हा-हे अग्ने तं शत्रुम् अभिभवस्व ; क-हे अग्ने तं शत्रुं सहस्व अभिभवस्व । २६. इ.उ.तं.पा.भा.म.र.हा-‘ वशाज्ञाय ’ नास्ति । २७. आ.हा-‘ लक्षणाधर्मम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

वद्वा हि मूनो अम्यन्नसद्वा चक्रे अग्निर्जनुपाज्मानम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजेव जेग्वुके क्षेप्यन्तः ॥

वद्वा । हि । मूनो इति । अग्निः । अन्नसद्वैद्यन्न-सद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुपा । अम्य । अन्नम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जसन् इत्यर्ज-सन् । ऊर्जम् । धाः ।

राजा । इव । जेः । अग्रे । क्षेपि । अन्तः ॥

५

तत्रैव याज्या— 'वद्वा हि' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'मूनो' पुत्र । कस्य ? सहस्रः यजमानस्य वा । यद्वा—पुत्रवत् सर्वेषामभिमतकारिन् । मूनवत् मूनः उपचारपदं वा । अथवा सोता मूनः सर्वस्योवादाकः । मूतेः "सुवः कित्" (उ ३२२) इति नुप्रत्ययः । स त्वं 'वद्वा' अग्नि, वदन्त्यनेयेति वद्वा वाक्, त्वं वागिन्द्रियम् । तस्यापि कारणं प्राणो वा, त्वया हि सर्वे वदन्ति । असीत्यस्य "हि च" (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । १० वद्वाशब्द उच्छादिषु द्रष्टव्यः । पुनश्चाग्निर्विशेष्यते—'अन्नसद्वा' । अद्यत इत्यन्न अन्नम् । अदेर्मनिन्प्रत्ययः (पा ३.२.७५) । अन्नानि 'सीदतीत्यन्नसद्वा' । "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा ३.२.७५) इति संदेवनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । "सोऽप्रभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः कविः" (तैआ १०.११) इति जन्तूनां स्थितिर्द्वेतुत्वेन 'प्रवर्तक' इत्यर्थः । यद्वा—हवीरूपेऽन्ने प्राणिनां स्थित्यर्थमेव त्वं सीदसीति ॥ यस्मादेवमत १५ एव खलु अग्निः भगवान् 'जनुपा' जन्मना जायमान एव 'अन्नं' 'चक्रे' उत्पादितवान् । मध्यमस्य वा प्रथमव्यत्ययः । "जनेरुसिः" (उ २८०) इत्युसिप्रत्ययः । कीदृशमन्नम् ? 'अज्म' अजन्त्येतत् सर्वेऽपि भोक्तृत्वेन इत्यज्म, मर्वाभिलषितमित्यर्थः । अजेर्मनिन् (पा ३.२.७५) । "वलादावार्धधातुके वेध्यते" (द्र.पा १.१.२१ वा ८) इति वीभावाभावः । यस्मादेवं त्वं सर्वेषां प्राणभृतोऽसि प्राणस्य च स्थित्यर्थमन्नमुत्पादितवान् तस्मात् स तादृग्विधः 'त्वं' 'नः' अस्मभ्यन् २० 'ऊर्जम्' "अन्नं रसं" वा 'धाः' देहि । दधातेर्लेटि "बहुले हृन्दसि" (पा २.४.७३, ७६) इति शपो लृक् । हे 'ऊर्जसने' ऊर्जसोऽन्नस्य दाता नमस्कृता वा । "हृन्दमि वनसनं" (पा ३.२.२७) इत्यादिना इन्प्रत्ययः । पृषोदरादिवात् व्यञ्जनस्य लोपः (पा ६.३.१०९) । यद्वा—ऊर्जा रसेन तद्वतां रसवतान् अन्नार्दानां दातः । ऊर्जशब्दात् मन्वर्थायोऽकारः (पा ५.२.१२७) । पुनरपि प्रार्थितस्य शीघ्रप्रदानार्थं प्ररोचयन् स्तौति—हे अग्ने, 'राजा' 'इव' 'जेः', २५ यथा राजा "संनिधिमात्रेणानायासेन शत्रुं" जयत्येवं त्वं "शत्रुं" जयसि । जयतेर्लेटि पूर्ववच्छपो लृक् । ३८. तं—'मूनः' इत्यस्यानन्तरम् 'अथ' । ३९. मै—सीदन्तीत्यर्थः । ५०. तं, ति—वर्तने । ५१-५१. तं, ति—ऊर्जितमन्नमजरमम् । ५२-५२. तं—संनिधिमात्रेण नैव आयासेन शत्रून् ; ति—संनिधिमात्रेण नैव आयासेन शत्रून् । ५३. तं, ति—शत्रून् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

(पा २.४.७३) । किंच ^१अवृके, वृका हिंसकाः कामक्रोधादयः, तद्रहिते पुरुषे ^२“स्वात्म-
निरते ^३अन्तः मध्ये तदीये हृदये ^४क्षेपि क्षयसि निवससि तमनुग्रहीतुम् । क्षि निवासगत्योः ।
पूर्ववच्छपो लुक् (पा २.४.७३) । स त्वं यजमानमन्नवन्तं कुर्विति ॥

- उच्येति ॥ अथ याज्या—‘ वद्या हि सूनो अस्यन्नसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाऽज्मन्नम् । स त्वं न
५ ऊर्जसन ऊर्ज धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्तः ’ इति ॥ हे ^१सूनो पुत्रवदभिमतकारिन् अग्ने, त्वं ^२वद्या ^३असि
वदत्यनयेति वद्या वाक् तदभिमानिदेवत्वेन तद्रूपोऽसि । अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनाय हिशब्दः ।
“ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ” (ऐउ १.२.४) इति श्रुत्यन्तरम् । सः ^४अग्निः अस्मदर्थम् ^५“अन्नम्
^६अज्म च ^७चक्रे” । अज्म गृहम्, ^८“तन्नामसु पाठात् (निघण्टु ३.४.२२) । विवाहाग्निर्जायमान एव गृहा-
श्रमं कारयति” । कीदृशोऽग्निः ? ^९अन्नसद्वा, अद्यत इत्यन्नान्नं, तस्मिन्नन्नान्नं ^{१०}सीदतीत्यन्नसद्वा, भुक्तमन्नं
१० जरयितुं जटराग्निरूपेणात्र ^{११}सीदति । केन व्यापारेणाज्मः ^{१२}च चक्रे । ^{१३}जनुषा जन्ममात्रेण न तु व्यापारा-
न्तरेण । न हि संकल्पसिद्धस्य व्यापारोपेक्षाऽस्ति ^{१४}। हे ^{१५}ऊर्जसने ^{१६}रसप्रद, ^{१७}त्वं ^{१८}यनः अस्मभ्यम् ^{१९}ऊर्ज
रसं ^{२०}धाः देहि” । ^{२१}राजा ^{२२}इव ^{२३}जेः राजा यथा जयति तद्वज्जय । वृकवद्विस्त्रको ^{२४}वृकः । ^{२५}अवृके
हिसादिदोषरहिते ^{२६}“यजमाने त्वमनुग्रहीतुम्” ^{२७}अन्तः ^{२८}क्षेपि निवससि ॥

- इष्ट्यन्तरे ^{२९}विधत्ते—“ अग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः
१५ स्यामित्यग्निमेवाज्नादस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमज्नादं करोत्यन्नाद एव भवति । अग्नयेऽन्नपतये
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवाज्नादस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवैनमज्नापतिं करोत्यन्नपतिरेव भवति ” (तैसं २.२.४) इति । अन्नमचीत्यन्नादस्तीव्रदीपनयुक्तः ।
अन्नपतिर्बद्धन्नस्वामी । अनयोरपीष्टयोरन्नमात्रलिङ्गसाधारण्यादेव ^{३०}“याज्यापुरोनुवाक्यायुगलं” ^{३१}द्रष्टव्यम् ।
यद्वा शाखान्तरेऽन्नादलिङ्गकमज्नापतिलिङ्गकं चान्वेषणीयम् ॥ इष्ट्यन्तरं हविस्त्रयोपेतं विधत्ते—“ अग्नये
२० पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाम्नये शुचये ज्योगामयावी यदग्नये पवमानाय निर्वपति
प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये शुचय आयुरेवास्मिन् तेन
दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव ” (तैसं २.२.४) इति । पवमानाय पापानां शोधयित्रे, पावकाय
पापानां शुद्धिहेतवे, शुचये औज्ज्वल्यहेतवे । द्वितीयतृतीयवाक्ययोरपि ‘ पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ’
इत्यनुवर्तते । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । उतापि च यद्यपीतासुर्गतप्राणो भवेत् तथापि जीवत्येव । तत्र
२५ नीरोगो भवतीति किमु वक्तव्यम् ॥

पुनरपि तामेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते—“ एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यदग्नये पवमानाय
निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये शुचये
चक्षुरेवास्मिन् तेन दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति ” (तैसं २.२.४) इति ॥

५४. तं.ति-स्वधर्मनिरते ।

- ३० २८-२८. इ.उ.तं.पा.म२-अन्नं चक्रे; क-अन्नम् अज्म गृहं चक्रे; हा-अन्नम् । २९-२९. इ.
उ.तं.पा.भां.म२-‘ तन्नामसु...कारयति ’ नास्ति । ३०. आ.हा-तस्मिन् । ३१. तं.म२-तत्र । ३२. इ.तं.
पा.भां.म२-‘ अज्म ’ नास्ति । ३३. भां-व्यापारोऽस्ति । ३४. इ.उ.पा.भां.म२-हे रसप्रद । ३५. आ.
म२-हा-देहि । ३६. तं.म२-वृकवद्विस्त्रकः । ३७-३७. इ.उ.पा.भां.म२-यजमाने तमनुग्रहीतुम्;
तं-यजमानमनुग्रहीतुम् । ३८. आ.हा-इष्ट्यन्तरम्; म२-द्वे इष्ट्यन्तरम् । ३९. म२-युगलं;
३५ इ.उ-याज्यानुवाक्या ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्न आर्यूँषि (७) पवस्व आ सुवोर्जमिपं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधन् पोषं रथि मयि ॥

अग्ने । आर्यूँषि (७) । पवस्वे । पति । सुव । ऊर्जम् । इपम् । च । नः ।

आरे । वाधस्व । दुच्छुनाम् ॥

अग्ने । पवस्व । स्वपा इति सु-अपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ।

दधत् । पोषम् । रथिम् । मयि ॥

“ अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्यो-
मयावी ” (तैसं २.२.४) इत्यस्ति त्रिहविष्केष्टिः । तत्र ‘ अग्नये पवमानाय ’ इत्यस्य पुरोनु-
वाक्या—‘ अग्न आर्यूँषि ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, आर्यूँषि जीवनान्यन्तानि वास्मदीयानि
त्वं खलु पवस्वे शोधयसि, यथा वर्धन्ते यथा वा न क्षीयन्ते । अत ऊर्जं गन् क्षीरादिकम् १०
इपम् अन्नं च अस्मभ्यन् आ सुव आभिमुख्येन सुव प्रेरय उत्पादयेत्यर्थः । आरे दूरे
नीत्वा वाधस्व वाधय नाशय दुच्छुनान् उपद्रवं ज्योगामवाक्चिच्छणन् । “ उत वदीतासुर्भवति
जीवयेव ” (तैसं २.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ अग्ने पवस्व ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, स त्वं पवस्व स्वपाः
शोभनकर्मा । “ सोमनसी अलोमोपसी ” (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे १५
अस्मभ्यम् । “ सुपां मलुकुं ” (पा ७.१.३९) इति ‘ शे ’ आदेशः । वर्चः बलं
सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं पवस्व शोधय वर्धय । “ वीरवीर्यं च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । अग्ने इत्यस्याविद्यमानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) पवस्वेति न निहन्यते । किं
कुर्वन्नित्याह—‘ पोषं पृष्टि रथि धनं च मयि दधत् धारयन् स्थापयन् वर्चो मे धेहीति ।
“ अभ्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । “ यदग्नये पवमानाय निर्वपति २०
पुनार्येवेनम् ” (तैसं २.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥

अग्न इति ॥ तत्र फलभेदेन द्विविधायामस्यामिष्टौ प्रथमद्विपः पुरोनुवाक्या—‘ अग्न
आर्यूँषि पवस्व आ सुवोर्जमिपं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ’ इति ॥ हे अग्ने, आर्यूँषि अस्मदीय-
जीवनानि पवस्वे यथा वर्धन्ते तथा शोधयसे । ऊर्जं क्षीरादिरसम् इपम् अन्नं च नः अस्माकम्
आ सुव आभिमुख्येन प्रेरय । दुच्छुनाम् उपद्रवम् आरे दूरे नीत्वा वाधस्व विनाशय ॥ २५

अग्ने पवस्वेति ॥ अथ याज्या—‘ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधन् पोषं
रथि मयि ’ इति ॥ हे अग्ने, शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः, नादशस्त्वम् अस्मे अस्मदीयं वर्चः
ब्रह्मवर्चसं सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यं च पवस्व शोधयस्व वर्धयेत्यर्थः । पृष्टि रथि धनं च मयि
दधन् स्थापय ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्या । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्या । एति । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥

सः । नः । पावक । दीदिवः । अग्ने । देवान् । इहा । एति । वह ।

उपेति । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥

५

१०

‘अग्नये पावकाय’ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘अग्ने पावक’ इति गायत्री ॥ हे ^१अग्ने ^२पावक शोधक । “नामन्त्रिते समानाधिकरणे” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् परमामन्त्रितं निहन्यते । ^३रोचिषा रोचनशील्या ^४मन्द्रया श्लक्षण्या मदनशील्या वा, हे ^५देव, ^६जिह्या त्वदीयया वाचा वा ^७देवान् ^८आ ^९वक्षि आवह आह्वय ^{१०}यक्षि ^{११}च यज च । उभयत्रापि लेटि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । तिङः परत्वात् (पा ८.१.२८) यक्षीति न निहन्यते । “चादिषु च” (पा ८.१.५८) इति द्वितीया तिङ्-विभक्तिर्न निहन्यते । इष्ट्वा च देवान् यजमानस्य अमिमत्तं रसं संपादयेति भावः । “पूत एवास्मिन्ननायं दधाति” (तैसं २.२.४) इति च ब्राह्मणम् ।

१५

तत्रैव याज्या—‘स नः पावक’ इति गायत्री ॥ हे ^१अग्ने ^२पावक शोधक, ^३दीदिवः दीप्यमान । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा ३.४.६) इति दिवेर्लेट् । “क्वसुश्च” (पा ३.२.१०७) इति ^४क्वसुरादेशः । “वस्वेकाजाद्वसाम्” (पा ७.२.६७) इति नियमादिङ्भावः । बलि लोपः (पा ६.१.६६) । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः (पा ६.१.७) “उगिदचाम्” (पा ७.१.७०) इति नुम् । “मतुवसोः” (पा ८.३.१) इति रुत्वम् ।

२०

अग्ने पावकेति ॥ द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—‘अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्या । आ देवान् वक्षि यक्षि च’ इति ॥ हे ^१अग्ने ^२पावक शोधक ^३देव द्योतनात्मक, ^४रोचिषा दीप्तिमत्या ^५मन्द्रया श्लक्षण्या ^६जिह्या वाचा ^७देवान् ^८आ ^९वक्षि ^{१०}यक्षि आवह यज ^{११}च ॥

स इति ॥ अथ याज्या—‘स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः’ इति ॥ हे ^१पावक शोधक ^२दीदिवः दीप्यमान ^३अग्ने, ^४नः अस्मदर्थम् ^५देवान् ^६इहा कर्मणि ^७आ ^८वह । अस्माकमिमं ^९यज्ञं ^{१०}हविश्च ^{११}उप देवसमीपे प्रापय ॥

२५

५५. तै.ति-कसादेशः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः (८) कविः । शुचीं रोचत आहुतः ॥

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींश्चर्चयः ॥ १४ ॥

[पुरुनिष्ठः पुर्वेणीक भगऽभि त्रयोभिर्य आयुऽपि विप्रः शुचिश्चतुर्दश च]

अग्निः । शुचिर्व्रततम इति शुचिर्व्रत-तमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः ।

शुचिः । रोचते । आहुत इत्या-हुतः ॥

उदिति । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीः पि । अर्चयः ॥ १४ ॥

[देवस्य रक्षोहणो विभूस्त्वः सोमायभ्यानगो पृथिव्या इषे त्वाऽऽ ददे वाक्ते सं ते समुद्रः हविष्मतीहिदे त्वमग्ने रुद्रश्चतुर्दश]

[देवस्य गमये हविष्मतीः पवसु एकत्रिंशत्] [देवस्यार्चयः]

सः त्वं नः अस्माकन् इह अस्मिन् कर्मणि देवान् आ ब्रह् । आहूय च नः अस्माकमिमं यज्ञं च हविः च उप आवह देवेभ्य उपहर देवान् प्रापयेत्यर्थः । 'देवान्' इत्यस्य नकारस्य संहितायां पूर्ववद्रुत्वानुनासिकानुस्वाराः (पा ८-३-३, ९.) ॥

“ अग्नये शुचये ” (तैसं २-२-४) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अग्निः शुचिर्व्रततमः ’ इति गायत्री ॥ अयम् अग्निः स्वयमेव तावत् शुचिर्व्रततमः शुद्धकर्मतमः शुद्धान्तमो वा । अग्नित्वादेव सर्वमेतत्संबन्धि शुद्धमित्यर्थः । किंच—यस्मादयं विप्रः मेधावी ब्राह्मणो वा ततोऽपि शुचिः शुद्धः, तदस्य द्वितीयं शुद्धिकारणमित्यर्थः । किंच—यतश्चायं कविः क्रान्तदर्शनः षशीकृतवाङ्मयो वा ततश्च शुचिः शुद्धः, तृतीयमिदं शुद्धिकारणम् । अथ चतुर्थमुच्यते—यस्मादयम् आहुतः मर्यादया शास्त्रोक्तविधिना हुतस्ततोऽपि हेतोरिदानीं शुचिः भूत्वा रोचते । “ गतिरनन्तरः ” (पा ६-२-४९.) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ उदग्ने ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, तव शुक्राः तेजोविशेषाः २०

अग्निरिति ॥ ४० तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—‘ अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचीं रोचत आहुतः ’ इति ॥ अयम् अग्निः प्रथमं तावत् शुचिर्व्रततमः स्वत एव शुचिर्व्रततमोऽतिशयेन शुद्धं व्रतमाचरणं दाहपाकप्रकाशरूपं यस्यासौ तादृशः । तत ऊर्ध्वं विद्वद्भिमानीत्वादपि शुचिः । तत ऊर्ध्वं विद्वद्भिमानीत्वेन शुचिः । ततोऽप्यूर्ध्वमाभिमुख्येन हुतः शुचिः दीप्तिमान् रोचते शोभते ॥

उदिति ॥ अथ याज्या—‘ उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींश्चर्चयः ’ इति ॥ हे अग्ने, शुचयः शुद्धाः तव शुक्राः रश्मयः भ्राजन्तः प्रकाशमाना उत् ईरते उद्गच्छन्ति । तव अर्चयः पूजकाः ज्योतीषि भासकानि देवतारूपाणि प्राप्नुवन्ति ॥

५६. तं.ति-मयादातः ।

४२ इ.उ.पा.भां.हा-तृतीयं । ४३. तं.म२-ततोऽपि । ४४. आ.क.-तथा ; इ.उ.पा.भां. हा-‘ तव ’ नास्ति ।

तैसं ३२॥

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

५ शुचयः शुद्धाः १ भ्राजन्तः दीप्यमानाः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३-१-८५) । १ उत् ईरते उद्गच्छन्ति । ईर गतौ आदादिकः अनुदात्तेत् । “ आत्मनेपदेष्वनतः ” (पा ७-१-५) इत्यदादेशः । किञ्च १ तत्र एव स्वभूतानि सर्वाणि आदित्यादीनि १ १ ज्योतींषि १ अर्चयः अर्चिषश्च त्वदीया एव । यद्वा—तवार्चयः अर्चयितारः यागादिभिराराधयितारः ज्योतींषि भवन्ति ज्योतीरूपाः संपद्यन्ते । अर्चेर्ण्यन्तात् (पा ३-१-२६) “ अच इः ” (उ ५८८) इती-
प्रत्ययः । यत् एवं महाप्रभावस्त्वं तस्मादस्मदभिमतं शीघ्रं संपादयेति भावः ॥

॥ इति १ तृतीये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

इति भट्टकौशिकभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

१०

“ त्वं याज्या रुद्रवद्याग्ने ह्यग्निः सुरभिसंयुते ॥

अक्रन् क्षामयुजे तुभ्यं कामिनि श्रेष्ठमित्यसौ ॥ १ ॥

यविष्ठयुत आयुष्टे आयुष्मति तथोपरि ।

जातवेदयुते तस्मै शुची रुक्मयुते तथा ॥ २ ॥

आ यत्तेजोयुते ह्यग्ने साहन्त्यगुणसंयुते ।

१५

उक्षाज्ञसंयुते ह्यग्ने पवमानयुते तथा ॥

अग्ने पावकवत्यग्निः शुचावष्टौ च विंशतिः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

अत्र सीमांसा नास्ति ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ त्वमग्ने रुद्रः ’ इत्यादयः षट् । ‘ अश्याम ते ’, ‘ स श्वितानः ’, ‘ आयुर्दा

अग्ने ’, ‘ दिवस्परि ’, ‘ दृशानो रुक्म ’, ‘ आ यद्विषे ’, ‘ स तेजीयसा ’, ‘ वद्या हि सूनो ’, इति च

२०

त्रिष्टुभः । ‘ तुभ्यं ताः ’, ‘ श्रेष्ठं यविष्ठ ’, ‘ तस्मै ते ’, ‘ शुचिः पावक ’, ‘ उक्षाज्ञाय ’, इत्येताः ‘ अग्न

आर्युषि ’ इत्यादयश्च षड्गायत्र्यः । ‘ आयुष्टे ’, ‘ अग्ने सहन्तम् ’, ‘ तमग्ने पृतनासहम् ’ इत्येता

अनुष्टुभः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

२५

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्या-

ऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः ॥ ३ ॥

३०

५७. मै—तानि । ५८. ति.मै—‘ इति ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ यजुर्वेदविवरणे ’ ।

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥

आ ददे प्रावास्यध्वरकृदेवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं

गति । ददे । प्रावा । अग्नि । अध्वरकृदियध्वर-कृत् । देवेभ्यः । गम्भीरम् । इमम् । अध्वरम् ।

अतः परं ग्रहकाण्डे सोमोपेयम् । उपांशुसवनं प्रावाणमादत्ते— 'आददे' इति ॥
प्रावाणमिति शेषः । " देवस्य त्वा " (तैसं १.१.४) इति सावित्रः, अत्य शेषो व्याख्यात एव । ५
" देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति प्रावाणमा दत्ते प्रनूय " (तैसं ६.४.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
" पशवो वै सोमो व्यान उपांशुसवनः " (तैसं ६.४.४) इत्यादि च ।

तमभिमन्त्रयते— 'प्रावासि' इति त्रिष्टुभा पञ्चपदया ॥ यथोक्तं— " चतुर्भिर्ग्राक्षैः
द्वादशाक्षरेण चैकेन त्रिष्टुप् " (द्र. क्रप्रा १.६.४.८) इति । हे उपांशुसवन, 'अध्वरकृत्
अध्वरस्य यज्ञस्य' कर्ता अभिषवद्वारेण संपादयिता 'प्रावा त्वम्' अग्नि । एवं नाम प्रशस्तोऽसि । १०
यद्वा— 'अध्वरकृत्त्वात् स्तोतव्यस्त्वमसि । गृणातेः स्तुतिक्रमणः " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ३.२.७५) इति क्वनिप् । आडागमः इत्याभावश्च दृशिग्रहणात् । गिरतेर्वा
गिरति सोममभिषवकाल इति । स त्वं 'देवेभ्यः देवार्थम् । पृष्ठयर्थे वा चतुर्थी
(पा २.३.६२ वा १) । देवानां संवन्धितं 'गम्भीरं गहनम्' इमं प्रस्तुतम् अध्वरं 'कृधि

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

१५

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयप्रपाठके प्राधान्येनाग्नीषोमीयपशुः प्रतिपादितः । 'तत् ऊर्ध्वं' वसतीवरीग्रहणं चोक्तम् ।
तावता सुत्यादिवसात् पूर्वदिवसेषु यत् कर्तव्यं तत् समाप्तम् । तत् उपरितनेनानुवाकेन सुत्यादिवस-
कर्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुक्तम् । अथ चतुर्थप्रपाठके सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन प्रति-
पाद्यन्ते । तत्रानुवाकार्थो विनियोगसंग्रहे दर्शिताः—

२०

" ग्रहप्रभेऽनुवाकास्तु चत्वारिंशदिहोदिताः

सोमाभिषव एकस्मिन् पञ्चत्रिंशत्सु तद्ग्रहाः ॥ १ ॥

'दाक्षिणानि समिष्टाख्ययजुष्यवभृथस्तथा ।

काम्ययाज्या इति प्रोक्ता 'अर्था अत्रानुवाकगाः' ॥ २ ॥ इति ॥

प्रथमानुवाके पात्रेषु "रसग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य" सोमस्याभिषवोऽभिधीयते ।

२५

आ दद इति ॥ कल्पः— " अथैतेषां ग्राह्या यः 'सुजन्तुरिव तमादत्ते देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्णो हस्ताभ्यामादद इति । आदायाभिमन्त्रयते प्रावास्यध्वरकृदेवेभ्यो गम्भीरमिमम-
ध्वरं कृष्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुषुतं मधुमन्तं पयस्वन्तं वृष्टिवनिमिति " (बौध् ७.५) इति ॥

१. ब-यज्ञस्य कृत् । २. मै-अध्वरकृत्यात् ।

१-१. इ.उ.ना.पा.हा-तदूर्ध्वम् ; म१-अत ऊर्ध्वम् । २. तं.म१.म५-दाक्षिणानि । ३-३. म३- ३०
अर्थास्तत्रानुवाकगाः । ४-४. इ.उ.ना.पा.हा-ग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य । ५. आ.ना.हा-अर्थेषाम् ; म५-
अथ तेषाम् । ६. आ-सजन्तुरिव ; क.ना.हा-सुतन्तुरिव ।

कृध्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुषुतं मधुमन्तं पर्यस्वन्तं

कृधि । उत्तमेनेत्युत्-तमेन । पविना । इन्द्राय । सोमम् । सुषुतमिति सु-सुतम् ।

मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । पर्यस्वन्तम् ।

- संपादय । करोतेल्लोति “ बहुलं छन्दसि ” (पा २-४-७३) इति शपो लृक् । “ श्रुशृणुपृक्-
 ५ वृभ्यश्छन्दसि ” (पा ६-४-१०२) इति हेर्धिभावः । पादादिरपि व्यत्ययेन निहन्यते
 (पा ३-१-८५) । तदर्थं किं क्रियायमित्यत आह—“उत्तमेन उत्कृष्टेन पविना पावनेन
 शोधनेन अभिषवात्मना त्वत्कर्तृकेण । इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं सुषुतं सुष्ठु अभिषुतं कृधीत्य-
 त्रापि संबध्यते । “ गतिरनन्तरः ” (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ उप-
 सर्गात् सुनोति ” (पा ८-३-६५) इति षत्वम् । यद्वा—इन्द्राय इन्द्रस्य यः पविः वज्रः
 १० उत्तमः तेन सोमं सुषुतं कुरु । तेनैव खल्विदं कृतं भवति यत्त्वया क्रियत इति भावः । “ अच
 इः ” (उ ५८८) इति पवतेरिप्रत्ययः । उत्तमशब्द उच्छादिरन्तोदात्तः (पा ६-१-१६०) ।
 सोमो विशेष्यते—“मधुमन्तं मधुररसवन्तं स्वादुभूतं पयस्वन्तं क्षीरवन्तम्, “ पयसा श्रीणाति ”
 (तैसं ६-४-८) इति श्रवणात् । यद्वा—पयः पिबतेः प्यायतेर्वा (निरुक्त २-५) इति
 निर्वचनात् सेचनवन्तं वृद्धिमन्तं वा । उभयत्राप्यसुनि (उ ६३८) पीभावः । वृष्टिर्वनि याग-
 १५ साधनद्वारेण वृष्टेर्दातारं संभक्तारं वा । “ छन्दसि वनसन् ” (पा ३-२-२७) इतीन्द्रप्रत्ययः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ॥

- ‘ आ ददे ’ इत्याम्नातो मन्त्रः ‘ देवस्य त्वा ’ इत्यनेन पूरितः । हे प्रावन् अभिषवसाधन, त्वं यज्ञ-
 निष्पादको दृढः पाषाणः असि । ततः इमं यज्ञं देवेभ्यः देवार्थं गम्भीरं गहनं कुरु । उत्कृष्टेन
 वज्रसदृशेन त्वयाऽहं सोमम् ईदृशं करोमि । कीदृशम् ? सुषुतं सम्यगाभिषुतं मधुमन्तं स्वादुसोपेतं
 २० पयस्वन्तं क्षीरवद्रसोपेतं वृष्टिर्वनिम् आहुतिसूर्यद्वारा वृष्टिप्रदम् । तथा च स्मर्यते—“ अग्नौ
 प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” (मनु ३-७६)
 इति ॥ इन्द्रार्थमेव सोमं करोमि ॥ विधत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति प्रावाणमा दत्ते प्रसूत्या
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूणो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै ” (तैसं ६-४-४)
 इति । ‘ प्रावाऽसि ’ इति मन्त्र उपेक्षितः ॥

- २५ ३. मै-पवनेन । ४. मै-तत्कर्तृकेण । ५. मै-अभिमतम् । ६. व-संपद्यते । ७. तं.ति.
 त्रि.व-वचनात् ।

७. म१.म३-‘ प्रावन् ’ नास्ति; इ.उ.तं.पा.म५-अग्ने । ८-८. इ.उ.तं.पा.म१.म३.म५-
 ‘ देवेभ्यः... .. गहनम् ’ नास्ति; आ-देवार्थं गहनम् । ९. तं.म५-यज्ञसदृशेन । १०. तं-‘ आहुति ’
 नास्ति ।

सोमाभिषवः]

वृष्टिवनिभिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते

वृष्टिवनिमिति वृष्टि-वनिम् । इन्द्राय । त्वा । वृत्रघ्न इति वृत्र-घ्ने । इन्द्राय । त्वा ।
वृत्रतुर इति वृत्र-तुरे । इन्द्राय । त्वा । अभिमातिघ्न इत्यभिमाति-घ्ने । इन्द्राय । त्वा ।
आदित्यवत इत्यादित्य-वते । इन्द्राय । त्वा । विश्वदेव्यावत इति विश्वदेव्य-वते ।

तमभिमीते राजानम्—‘ इन्द्राय त्वा ’ इति । ‘ इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने वृत्रमसुरं हतवते
त्वा सोमं मिमे इति शेषः । “ ब्रह्मभूणं ” (पा ३.२.८७) इति क्विप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरण
विभक्तेरुदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ॥

द्वितीयं मिमीते—‘ इन्द्राय त्वा वृत्रतुरे ’ इति । तुर त्वरणे । वृत्रं बाधितवत इत्यर्थः ।
“ बहुलं छन्दसि ” (पा ३.२.८८) इति क्विप् । ऋदृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥ १०

तृतीयं मिमीते—‘ इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने ’ इति ॥ अभिमातिः पाप्मा । पाप्मानं हन्ते ।
द्वितीयवत् प्रत्ययः (पा ३.२.८८) ; प्रथमवत्स्वरः (पा ६.१.१६१) ॥

चतुर्थं मिमीते—‘ इन्द्राय त्वा आदित्यवते ’ इति ॥ आदित्यस्तद्धते ॥

पञ्चमं मिमीते—‘ इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते ’ इति ॥ विश्वे देवा एव विश्वदेव्याः ।
स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । “ मन्त्रे सोमाश्च ” (पा ६.३.१३१) इति दीर्घः । मरुद्वृथादित्वात् १५
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१०६ वा २) । यद्वा—देवाहं देव्यन् । “ छन्दसि च ”
(पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । देवेषु वा साधु देव्यन् (पा ४.४.९.८) । विश्वं देव्यं
येषामिति विश्वदेव्याः देवविशेषाः, तद्धते । “ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । “ इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीते ” (तैसं ६.४.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इन्द्रायेति ॥ कल्पः—“ अथैनं प्राञ्चं प्रश्रित्य विस्त्रस्य राजानं आवाणमुपांशुसवनमभि २०
मिमीते इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय
त्वा विश्वदेव्यावत इति ” (बौश्रौ ७.५) इति ॥ हे सोम, त्वामिन्द्रार्थं मिमे । कीदृशयेन्द्राय ? “ वृत्रघ्ने
मेघविदारयित्रे वृत्रतुरे वृत्रासुरघातिने ”, “ अभिमातिघ्ने पापघातिने, आदित्यार्थं तृतीयसवने गृह्यमाण-
त्वात् आदित्यवते, प्रातःसवने विश्वान् देवानुद्दिश्य गृह्यमाणत्वात् विश्वदेव्यावते ॥ विधत्ते—“ पशवो वै
सोमो व्यान उपांशुसवनो यदुपांशुसवनमभि मिमीते व्यानमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.४.४) इति । २५
पशुप्राप्तिहेतुत्वात् सोमस्य पशुत्वम् । “ प्राणापानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तर्यामौ व्यान उपांशुसवनः ”
(तैसं ६.४.६) इति रूपकं वक्ष्यति । अतोऽस्य व्यानत्वम् । उपांशुनामकग्रहार्थं सोमः सूर्यने येन
पाषाणेन स उपांशुसवनः । तमभिलक्ष्य सोमो मातव्यः ॥ सर्वमन्त्रेष्विन्द्रशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—
“ इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीते इन्द्राय हि सोम आह्रियते ” (तैसं ६.४.४) इति । सौमिकदेवेषु

८. मै-तस्य । ९. ति,त्रि-साव्यम् ।

३०

११-११. इ.उ.पा-वृत्रघ्ने अनुरघातिने ; तं.म१.म३.म५-वृत्रघ्ने अनुरघातिने वृत्रतुरे शत्रुघातिने ।

श्वान्नाः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं धत्तोपहूताः

सोमस्य पिबतोपहूतो युष्माकं (१) सोमः पिबतु

श्वान्नाः । स्थ । वृत्रतुर इति वृत्र-तुरः । राधोगूर्ता इति राधो-गूर्ताः । अमृतस्य । पत्नीः । ताः । देवीः । देवत्रेति देव-त्रा । इमम् । यज्ञम् । धत्त । उपहूता इत्युप-हूताः । सोमस्य । पिबत ।

५

उपहूत इत्युप-हूतः । युष्माकम् (१) । सोमः । पिबतु ।

- तं राजानं होतृचमसीयामिरुपसृजति 'सोमेऽन्नयति—' श्वान्नाः स्थ ' इति ॥ 'श्वान्नाः स्थ' आशुत्राः स्थ आशु त्रायकाः स्थ, आशु वा अभिमतसंपादने वर्तमानाः स्थ । यूयं हे होतृचमसीया आपः । आशुपूर्वात् त्रायते: "आतोऽनुपसर्गे कः" (पा ३.२.३) । अततेर्वा औणादिकलप्रत्ययः (उ ६.१९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ((पा ६.२.१३९)) । 'वृत्र-तुरः वृत्रमसुरं बाधितवत्यः । 'राधोगूर्ताः राधोऽन्नं सोमलक्षणं, तस्मिन् गूर्तमुद्योगो यासां ता राधोगूर्ताः तत्संपादनायोद्युक्ता इत्यर्थः । गुरी उद्यमने । भावे निष्ठा (पा १.१.२६) । "श्रीदितो निष्ठायाम्" (पा ७.२.१४) इतीट्प्रतिषेधः । "हलि च" (पा ८.२.७७) इति दीर्घः । "नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि" (पा ८.२.६१) इति नत्वाभावः । 'अमृतस्य मृतिरहितस्य सोमस्य, अमृतत्वस्य वा पत्न्यः पालयिष्यः । "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" (पा ४.१.३३) इति नकारः । 'ताः पत्नीः' पत्न्यः । "वा छन्दसि" (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । या यूयमीदृश्यः 'स्थ, ताः' हे 'देवीः देव्यः देवनादिगुणयुक्ताः । पूर्ववदीर्घत्वम् (पा ६.१.१०६) । 'इमं यज्ञं देवत्रा देवेषु धत्त स्थापयत । "देवमनुष्यं" (पा ५.४.५६) इति त्राप्रत्ययः । किंच 'उपहूताः' देवैरभ्यनुज्ञाताः यूयं 'सोमस्य पिबत' क्रियाग्रहणेन संप्रदानत्वात् (द्र.पाभा १.४.३२) "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" (पा २.३.६२) इति षष्ठी । सोऽपि 'उपहूतः' युष्माकं पिबतु युष्मान् पिबतु । "गतिरनन्तरः" (पा ६.२.४९) इन्द्रस्य प्राधान्यम्, "इन्द्रपीतस्य" (तैसं ३.२.५) इत्यादिमन्त्रस्य च प्रसिद्धिं हिशब्दो द्योतयति ॥ विधत्ते—"पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रूधे पञ्च कृत्वस्तूर्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडञ्च विराड् विराजैवाद्याद्यमव रूधे" (तैसं ६.४.४) इति । सोमो यथा क्रीतस्तद्वदयमपि मातन्यः ॥

२५

श्वान्ना इति ॥ कल्पः—"अथ मितं राजानं होतृचमसीयामिरुपसृजति श्वान्नाः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं धत्तोपहूताः सोमस्य पिबतोपहूतो युष्माकं सोमः पिबतु इति" (बौध् ७.५) इति ॥ हे आपः, यूयमेवंविधाः स्थ । 'किंविधाः ?' श्वान्नाः शीघ्र-

३०

*[द्र. निघण्टु २.१५.१५-१६, निरुक्त ५.३] । १०. तं.ति.त्रि-सोमे चमसे वाप उपानयति; ब-सोमचमसे वा अप आनयति । ११. मै- 'पत्न्यः' नास्ति । १२-१२. तं.ति.त्रि-स्थिताः । १३. मै- 'उपहूताः' इत्यस्यानन्तरम् 'उपयामत्वं चापि कचिदपवादत्वेनोपदिष्टास्तैः' । १४. ब-सोमं पिबत-तं.ति.त्रि-पिबत योर्थः पिबतेति ।

१२. आ.ना.हा-कीदृश्यः; क-किंविधाः स्थ कीदृश्यः ।

माभिषवः]

यन् ते सोम दिवि ज्योतिर्यन् पृथिव्यां यदुरावन्तारिक्षे तेनास्मै

यजमानायोरु राया कृध्यधि दात्रे वोचो

य । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । यत् । पृथिव्याम् । यत् । उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै ।

यजमानाय । उरु । राया । कृधि । अधीति । दात्रे । वोचः ।

ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ एष वा अपां सोमपीथो य एवं वेद नास्वार्तिमार्च्छति ” ५
तैसं ६.४.४) इति ब्राह्मणम् ॥

सोमं प्रयौति—‘ यत्ते ’ इति चतुष्पदया सतोवृहत्या दशाक्षरयुतायुक्पादया, सतः-
ङ्कया वा द्वादशाक्षरयुगयुक्पादया ॥ हे सोम, तव यत् दिवि ज्योतिः^१ यत् च पृथिव्यां
यत् उरौ विस्तीर्णं^२ अन्तरिक्षे तेन राया तत्र धनभूतेन तेजसा अस्मै यजमानाय उरु कृधि
मूरि देहि । यद्वा—इदं कर्म उरु विस्तीर्णं कुरु । यद्वा—इदं कर्म, राया धनेन उरु कुरु । १०
पूर्ववृद्धिभावः (पा ६.४.१.०२) । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१.७१) इति रेबुभ्यां विभक्ते-
ऽदात्तत्वम् । “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१.७४) इति दातृपृथिवीभ्याम् । किञ्च दात्रे इन्द्राय
स्मै यजमानम्, इदं वा कर्म, आधिक्येन वोचः ब्रूहि सर्वयजमानानाम् अधि उपरि यजमान-
नामयं यजमान इति, सर्वयागानामुपर्ययं याग इति वा, इन्द्राय निवेदय । यद्वा—यजमानायोरु
कृवीत्युक्तम्, कस्मात् पुनरेवं क्रियत इत्याह—दात्रे चरुपुरोडाशादीनि देवेभ्यो १५
ददते धार्मिकाय यजमानाय अधिब्रूहि अधिकं ब्रूहि एतत्पक्षपातेन ब्रूहि । यद्वा—स्वामि-
त्वेन वचनमधिवचनं^३ तत् सर्वदा कुर्वस्मै यजमानाय । “ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ”
(पा ६.४.७५) इत्यङ्भावः । “ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ” (पा ३.४.६) इति लुङ् ।
कारिण्यः, वृत्रतुरः वृत्रघातिन्यः, राधः अञ्जं गृताः संपादयितुमुद्यताः, अमृतस्य सोमस्य
पत्नीः पालयिष्यः । ताः तथाविधा यूयं देवीः देवतारूपा देवत्रा देवेषु इमम् अस्मदीयं यज्ञं २०
घत्^४ स्थापयत । किञ्च उपहृताः अज्ञाताः सत्यः सोमस्य अंशं पिबत । सोमश्चानुज्ञानो युष्माकमंशं
पिबतु ॥ ‘ उपहृताः सोमस्य पिबत ’ इत्यस्य ‘ मन्त्रांशस्याभिप्रायमाह—“ आत्राः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष
वा अपां सोमपीथः ” (तैसं ६.४.४) इति । अस्मिन् मन्त्रे ‘ पिबत ’ इति यदुच्यते ‘ तदेवादेवतानां
सोमपानम् ॥ वेदं प्रशंसति—“ य एवं वेद नास्वार्तिमार्च्छति ” (तैसं ६.४.४) इति । जले मरणं
न प्राप्नोति ॥ २५

यदिति ॥ बोधायनः—“ अथैनं संप्रयौति यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्त-
ारिक्षे तेनास्मै यजमानायोरु राया कृध्यधि दात्रे वोच इति ” (बौध्रौ ७.५) इति । आपस्तम्बः—

१५. तं.ति.वि.व-‘ ज्योतिः ’ इत्यनन्तरं ‘ तेन ’ । १६. सै-कुम्भेति भावः ।

३ [इ.पा १.४.९७ अधिराश्वरे ।] ।

१३. आ.क.ता.म.१.म.३.हा-‘ घत् ’ नास्ति । १४. तं.म.३.म.२-‘ मन्त्रांशस्य ’ नास्ति; म.१- ३०
मन्त्रस्य । १५. तं.म.२-तदेवतानाम्; आ.वा.म.१.हा-एतदेवादेवतानाम् ।

[सोमाभिषवः

धिषणे वीडू सती वीडयेथामूर्जं दधाथामूर्जं मे धत्तं मा वा१ हि२सिषं मा मा हि२सिष्टं

धिषणे इति । वीडू इति । सती इति । वीडयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् । ऊर्जम् ।

मे । धत्तम् । मा । वाम् । हि२सिषम् । मा । मा । हि२सिष्टम् ।

यद्वा—द्युप्रभृतिषु स्थितं तेज एकत्र संभृत्य तेन यजमानस्याभिमतं साधयेति १० तत्सर्वथैव मया

५ क्रियत इति यजमानाय ब्रूहि । १० अध्यागच्छेत्यादिवदधिरनर्थकः । “ एभ्य एवेनं लोकेभ्यः सं भरति ” (तैसं ६.४.४) इति ब्राह्मणम् ॥

अधिषवणफलके अभिमृशति—‘ धिषणे ’ इति त्रिपदया विराजा । हे १ धिषणे सोमं चर्म

वा धारयितुं धृष्टे । “ धृषेर्विष् च संज्ञायाम् ” (उ २.४.९) इति क्युप्रत्ययः । आमन्त्रिता-

द्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ईदृश्यौ अधिषवणफलके युवां १ वीडू विष्टब्धे दृढे अपि १ सती

१० सत्यौ । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वस्वर्णदीर्घत्वम् । १ वीडयेथाम् आत्मानं

संस्तम्भयतं दृढं कुरुतम् । यथाभिषवकाले अभिघातेन युवयोर्विश्लेषो न भवति तथा कुरुतम् ।

वीडुशब्दात् दृढवाचिनः “ तत्करोति ” (पा ३.१.२६ वा ५) इति णिच् । किंच १ ऊर्जं

रसं सोमलक्षणं १ दधाथां धारयतम् । किंच १ ऊर्जं बलं १ मे मह्यं १ धत्तं दत्तम्, यजमानस्य यागं

साधयितुमविनष्टं कुरुतमित्यर्थः । किंच १ मा १ वां १ हिंसिषम् अभिषवकालेऽभिघातेन युवयोर्हिंसां

१५ मा कार्षम् । अत एव मामपि युवां १ मा १ हिंसिष्टम् ॥

“ यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्रयते ” (आपश्चौ १२.९.१०) इति ॥ हे १ सोम त्रिषु

लोकेषु त्वदीयं १ यत् १ ज्योतिः अस्ति १ तेन ज्योतिषा १ अस्मै १ यजमानाय १ राया १ धनेन समृद्धम्

१ उह विस्तीर्णं स्थानं १ कृधि कुरु १ । किंच अधिकोऽयं यजमानो भक्ष्येति १ दात्रे फलप्रदायेन्द्राय ब्रूहि ॥

‘ दिवि ’ इत्यादेस्तात्पर्यमाह—“ यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवेनं लोकेभ्यः सं भरति ”

२० (तैसं ६.४.४) इति । लोकत्रयेणैव सोमं सम्यक् पोषयति ॥

धिषण इति ॥ कल्पः—“ तिरश्चर्मफलके अभिमृशति धिषणे वीडू सती वीडयेथामूर्जं

दधाथामूर्जं मे धत्तं मा वा१ हि२सिषं मा मा हि२सिष्टमिति ” (बौश्चौ ७.५) इति ॥ हे १ धिषणे

सोमस्य चर्मणो वा धारयिष्यौ, १ वीडू १ सती विष्टब्धे सत्यौ १ वीडयेथां पुनरप्यभिषवादिघातेन विश्लेषो

मा भूदिति दृढं स्तम्भयतम् । १ ऊर्जं सोमरसं १ दधाथां युवां धारयतम् । १ ऊर्जं १ मे मह्यं १ धत्तं प्रयच्छ-

२५ तम् । अहं युवां १ मा १ हिंसिषम् । युवामपि १ मा १ मा १ हिंसिष्टम् । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥

प्रागिति ॥ १ कल्पः—“ एकप्रहायाऽऽसं राजानमुपरे न्युप्य होतृचमसेऽज्ञानवधाय तस्मिन्

प्रावाणमुपाशुसवनमुपरि धारयन् १ त्रिः प्रदक्षिणं १ परिप्लावयन्निप्राभमुपैति प्रागपागुदगधरागिति ।

१७. ब-तत्सर्वम् । १८. ब-अत्राधिरनर्थकः अध्यागच्छतीत्यादिवत् । [द्र. पा १.४.१.३

अधिपरी अनर्थकौ ।]

१६. इ.उ.ना.पा.हा-‘ यत् ’ नास्ति । १७-१७. आ-धनेनोरु समृद्धम्; क.ना.हा-धनेन

समृद्धिं कुरु; इ.उ.पा-धनसमृद्धं कुरु । १८. इ.उ.तं.पा.भा.म५-‘ कल्पः ’ नास्ति । १९. आ.ना.हा-

‘ मुपनिधाय; क-‘मुपरि निधाय । २०. आ.क.ना.हा-‘ प्रदक्षिणम् ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ उपरि ’ ।

सोमाभिषवः]

प्रागपागुदगधराक् तास्त्वा दिश आ धावन्त्वम्ब नि प्वर ।

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । ताः । त्वा ।

दिशः । एति । धावन्तु । अम्ब । नीति । स्वर ॥

होतृचमसेऽशून् परिहावयति 'प्राग्' इति ॥ प्राञ्चतीति 'प्राक्' प्राची दिक् । ऋत्विगा-
 इना (पा ३.२.५९) किन्प्रत्ययः । "वस्तुत्वेन विवक्षितत्वाद्" नपुंसकत्वम् । "अनिगन्तो- ५
 ञ्छतौ वप्रत्यये " (पा ६.२.५२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'अपाक्' प्रतीची । पूर्व-
 त् प्रत्ययः (पा ३.२.५९) स्वरश्च (पा ६.२.५२) । 'उदक्' उदीची । पूर्ववत् प्रत्ययः स्वरश्च ।
 अधराक् अधोदिक् । पूर्ववत् प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । प्रदर्शनाथे
 शासामुपादानमन्यासामपि । एवंप्रकाग या 'दिशः' ताः सर्वास्त्वान् 'आ' धावन्तु स्वम्मर्मापि
 ष्छन्तु । हे सोम, ताभिरागताभिः तत्स्थाः त्वदीया अंशवः सर्व एव समागता भवन्तीत्यभिप्रायः । १०
 'सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनु प्राविशत्' (तैसं ६.४.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 कैच, 'अम्ब, हे मातृस्थानीय सोम । " अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः " (पा ७.३.१०७) । क्ता-
 न्त्रणं वा । 'नि' प्वर अंशुभ्यो रसात्मना निर्गच्छ । नुषामादित्वात् पचन् (पा ८.३.९८) ।
 'अम्ब नि प्वरेत्याह कामुका एनः स्त्रियो भवन्ति य एवं वेद' (तैसं ६.४.४) इति
 ब्राह्मणम् ॥

१५

† भार्या कामयेत तां मनसा ध्यायेदम्ब नि प्वरेति " (आश्रौ १२.१.८-९) इति ॥ 'प्राग-
 पागुदगधराक् तास्त्वा दिश आ धावन्त्वम्ब नि प्वर' इति मन्त्रपाठः । प्रागाद्यो या 'दिशः' ताः सर्वाः
 सोम, त्वां प्रत्याभिमुख्येन धावन्तु । हे 'अम्ब' मातृस्थानीय सोम, 'नि' प्वर अंशुभ्यो रसात्मना
 गच्छ । प्रागादिमन्त्रः सोमनिग्रहणेनूत्वात् 'निग्राभः' इत्युच्यते । उपरोऽभिषवाधारः पाषाणः, तस्मिन्
 सोममवस्थाप्य निग्राभमन्त्रं पठेत् ॥ दिशामाधावनोक्तेस्तात्पर्यमाह—“ सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् २०
 दिशोऽनु प्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह दिग्भ्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अव रुधे ”
 तैसं ६.४.४) इति ॥ अम्ब मातरित्यादयः शब्दाः 'स्त्रीणामुपलालनाय प्रयुज्यन्ते अतोऽम्बशब्द-
 योगेणात्र ध्यानविधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य ग्याचष्टे—“ अम्ब नि प्वरेत्याह ” (तैसं ६.४.४) इति ।
 स्मादम्बेत्युपलालनमाह तस्मात् ध्यायेदित्यभिप्रायः ॥ वेदनं प्रशंसति—“ कामुका एनः स्त्रियो भवन्ति
 एवं वेद ” (तैसं ६.४.४) इति ॥

२५

१९-१९. व-वस्तुविवक्षया ।

२१. इ.उ.ना.पां.हा-स्त्रीणां लालनाय ।

सं ३३

यत् ते (२) सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ १ ॥

[युष्माकं स्वर यत्ते नव च]

यत् । ते (२) । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ १ ॥

[मैसं १.३.३ ; कासं ३.१० ; कपिसं २.१७ ; वामं ६.३०, ३२-३६]

- ५ राजन्येव षण्णामंशूनां द्वौद्वावंशू अपि सृजति प्रक्षिपति—“यत्ते सोमादाभ्यम्” इति द्विपदया विराजा ॥ हे सोम, यत् ते नाम अभिधानम् । कीदृशं ? “अदाभ्यम् अनुपदिश्यम् । दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्याहुः” । “दमेश्वेति वक्तव्यम्” (द.पाभा ६.४.१२० वा ४) इति ततो ष्यत् (पा ३.१.१२४) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । जागृवि जागरणशीलं पापनिर्हरणादौ । “जृष्टस्तृजागृभ्यः क्विन्” (उ ५.०.३) इति क्विन्प्रत्ययः । “जाग्रोऽविचिण्-
१० णल्लङ्क्षु” (पा ७.३.८५) इति प्रतिप्रसूय गुणः प्रतिषिध्यते । यदीदृशं तस्मै ते तवैवासाधारणाय नाम्ने स्वाहा स्वाहुताविमावंशू स्थाताम् । किं पुनस्तन्नामेत्याह—“सोमाय सोमेत्येवं-
१५ रूपाय । स्वरूपप्रधानोऽयं शब्दो विशेषणत्वात् । “कथमस्यैतन्नामेति यो ब्रूयात् तं प्रति नामत्वाभिव्यक्तये पुनरपि तेनैव राजाऽऽमन्त्र्यते सोम इति । अयं भावः—“घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति” (तैसं ६.४.४) इत्यभिप्युतं राजानं नामैतज्जह्यात् । कपालावस्थायां
२५ घटमिव षटशब्दः । ततश्च “प्राणा वा अंशवः पशवः सोमः” (तैसं ६.४.४) इति सोमे अंशुहीने पशवः प्राणहीनाः स्युः, तस्मात् “अंशूनप गृह्णाति त्रायत एवैनम्” (तैसं ६.४.४) इति प्राणभृता अंशवः प्रथमं गृह्यन्ते । तस्यैवाभिषूयमाणस्य संघातस्याप्राणत्वप्रसङ्गात् । तन्मा भूदिति द्वौद्वावंशू अपि सृज्येते । एवं च सत्ययं प्राणवान् भवति, सोमशब्दश्चैनं न जहाति, पशवश्च प्राणवन्तो भवन्तीति प्राणभृताभ्यामंशुभ्यां सहाभिषुतत्वात्, अभिषुतस्यापि सोमशब्द-
२० क्त्वात् अभिषुतमपि सोमशब्दो न जहातीति सोमाय स्वाहेति । “नमःस्वस्तिस्वाहा” (पा २.३.१६) इत्यादिना चतुर्थी । यथाग्न्यादीनां स्वाहाकारेण स्थितिरेवमस्यापि । तादर्थ्यं चतुर्थी वा (पा २.३.१३ वा १) । सोमाय सोमशब्दस्थित्यर्थ एतौ प्रक्षिप्येते इति । ततश्च विभक्तिसंयोगात् स्वाहेत्यागतः । द्वाभ्यामेव च प्राणवत्त्वस्य सिद्धेः “द्वौद्वावेवंशू प्रक्षिप्येते । तस्मात् द्वौद्वावेव पशूनां चक्षुरादयः प्राणाः । अत्रांशूनामवग्रहणप्रदेशे महाभिषवकालभाविनः
२५ अपिसर्जनमन्त्रस्य प्रासङ्गिकमात्मानम्, यथोपधानप्रदेशे “यानि घर्मे” (तैसं १.१.७) इति कपालविमोकमन्त्रस्य ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

२०. तं.ति.त्रि.—त्याह । २१. तं.ति.त्रि.ब—क आहास्यैतम् । २२. तं.ति.त्रि.पं.ब—राजानमभि-
मन्त्र्यते । २३. तं.ति.त्रि.ब—तथैवाभि । २४. ब—सौमत्वात् । २५. मै—द्विवैवंशू ।

सोमाभिषवः]

यत्त इति ॥ कल्पः—“ प्रतिप्रस्थाता राजन्येव*शूद्रौ द्वावपि सृजति यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति ” (बौध्रौ ७.६) इति । यः सोमः उपांशुग्रहाय पर्याप्त उपरे न्युत्तः, ‘ आत्राः स्थ ’ इति मन्त्रेण वसतीवरीभिरुपसृष्टस्तस्मान् सोमादायाय षडंशवः स्थापिताः । तथा चोक्तम्—“ उपसृष्टस्य राज्ञः २६.शूनादीन् असंश्लिष्टानादाय चर्मणि निधाय ” (आपध्रौ १२.९.१०) इति ॥ त्रिष्वपि सवनेषु महाभिषवे तेषां षण्णामंशूनां मध्ये द्वौ द्वावशु संसृजेत् । हे सोम, ते त्वदीयं यत् नाम शत्रुभिः अदाभ्यम् अतिरस्कार्यं जागृवि जागरूकं, हे सोम, तस्मै सोमाय ते तादृक्सोमनामधारिणे तुभ्यमिदं सोमांशुद्वयं स्वाहा हुतमस्तु ॥ सोमायस्युक्तेरभिप्रायमाह—“ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्याहैय वै सोमस्य सोमर्पाथः ” (तैसं ६.४.४) इति । यथाऽग्नौ होममन्त्रेणैवापां सोमपानमुक्तं तथा सोमस्याप्येष एव मन्त्रेणांशुद्वयप्रक्षेपः ॥ सोमपानवेदनं प्रशंसति—“ य एवं वेद न सौम्यामार्तिमार्च्छति ” (तैसं ६.४.४) इति । सोमयागविताशं न प्राप्नोति ॥ षण्णामंशूनां संघातात् पृथक्करणं विधत्ते—“ घ्नन्ति वा एतन्सोमं यदभियुण्वन्त्यशून्यं गृह्णाति त्रायत एवैनम् ” (तैसं ६.४.४) इति । अंशूनामपनयनेनाभिषवस्त्वादावेदनं सोमं पालयति ॥ महाभिषवे तत्संसर्गं विधत्ते—“ प्राणा वा अशवः पशवः सोमोऽशून्यं पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.४.४) इति ॥ त्रिषु सवनेषु पृथगंशुसंसर्गं विधत्त—“ द्वौ द्वावपि सृजति तस्माद्द्वौ द्वौ प्राणाः ” (तैसं ६.४.४) इति ॥ चक्षुःश्रोत्रघ्राणेन्द्रियरूपाः प्राणाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भूत्वा तत्तच्छिद्रेषु वर्तन्ते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आददेऽश्मानमादाय प्रावाऽसीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममिति पञ्च आत्रा निग्राभ्यसेचनम् ॥ १ ॥

यत्ते सोमं मन्त्रयित्वा धिषेति फलकं स्पृशेत् ।

प्राक्त्रिः प्रदक्षिणाप्लावो ह्यम्य पत्नीं विचिन्तयेत् ॥

यत्ते महाभिषवे अंशुयोगो नवेरिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

“अत्र सीमांसाच्छन्त्सी न स्तः” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे अतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

*[बौध्रौसूत्रे ‘ राजन्येवाऽशूनाम् ’ ।] । [आपध्रौसूत्रे ‘ संश्लिष्टानादाय ’ ।] । २२. क- २५ महाभिषवेषु । २३-२३. पा.भां-तत्र छिद्रेषु; इ.उ-छिद्रेषु; ना.हा-‘ भूत्वा ’ नास्ति । २४-२४. आ. ना.हा-‘ अत्र... स्तः ’ नास्ति ।

वाचस्पतये पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णो अंशुभ्यां गर्भस्तिपूतो

वाचः । पतये । पवस्व । वाजिन् । वृषा । वृष्णः । अंशुभ्यामित्यंशु-भ्याम् ।

गर्भस्तिपूत इति गर्भस्ति-पूतः ।

- उपांशुग्रहं गृह्णाति । “ प्राणो वा एष यदुपांशुः ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि
 ५ ब्राह्मणम् । अयं च त्रिहस्तेन गृह्यते । “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् त्रयः पशूनां
 हस्तादानाः ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथममष्टकृत्वोऽभिषुतं प्रथमाभ्याम्
 अंशुभ्यामन्तर्धाय उपांशुं गृह्णाति—‘ वाचस्पतये ’ इति ॥ वाचस्पतिः प्राणः वाचः पालकत्वात्^१ ।
 “ षष्ठ्याः पतिपुत्रं ” (पा ८.३.५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । वाचस्पतय इति “ सावे-
 काचः ” (पा ६.१.१६८) इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । तदर्थं हे सोम पवस्व आभ्यामंशुभ्याम्
 १० आत्मानं शोधय । हे वाजिन् वेगवन् निःसरणे, यद्वा अन्नवन् यागद्वारेण । “ अरुणो ह
 स्माऽऽहौपवेशिः ” इत्यारभ्य “ प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति ” (तैसं ६.४.५) इत्यन्तं ब्राह्मणम् ।
 “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा गृह्णन्ते ” इत्यारभ्य “ वाचैर्वनं पवयति ” (तैसं
 ६.४.५) इत्यन्तं च “ षड्भिरंशुभिः पवयति ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि च ॥

- एकादशकृत्वोऽभिषुतं मध्यमाभ्यामन्तर्धाय द्वितीयं गृह्णाति—‘ वृषा वृष्णः ’ इति ॥ हे
 १५ सोम, वृषा वर्धिता उत्पादकस्त्वमभीष्टानाम् । “ कनिन् युवृधि ” (उ १६२) इत्यादिना
 कनिन्प्रत्ययः । स एवं वृष्णः तवैव अंशुभ्यां पवस्व आत्मानं गर्भस्तिपूतः गर्भस्तिभिः रश्मिभिः^२
 पूर्वमेव पूतः शोधितः सन् इदानीमंशुभ्यां पवस्वेति । “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६.२.४८)
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ वृष्णो ह्येतावदंशु ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
 “ एकादशकृत्वो द्वितीयम् ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि च ॥

- २० प्रथमेऽनुवाक उपांशुग्रहणाय सोमाभिषवसेनाहोऽभिहितः । अथ द्वितीये तु उपांशुग्रहोऽभिधीयते ।
 वाचस्पतय इति ॥ बौधायनः —“ अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता । प्रथमाभ्यामंशुभ्यामानयत्य-
 ध्वर्युर्वाचस्पतये पवस्व वाजिन् इत्यन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता । मध्यमाभ्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वृषा वृष्णो
 अंशुभ्यां गर्भस्तिपूत इति । अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता उत्तमाभ्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वैवो देवानां
 पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेति ” (बौधौ ७.५) इति ॥ आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“ अष्टौ
 २५ कृत्वोऽग्रेऽभिषुणोति । अथ प्रतिप्रस्थातोपांशुपात्रं धारयन्नपात्तानामुपरि द्वावदंशु अन्तर्दधाति । तस्मिन्नभि-
 षुतमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति^३ वाचस्पतये पवस्व वाजिन् इति । ... । एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च ।
 अपि वैकादशकृत्वो द्वितीयमभिषुणोति । द्वादशकृत्वस्तृतीयम् ” (आपश्रौ १२.१०.४-९) इति ॥

१. तं.ति.पं.व-उपांशुम् । २. तं.ति-त्रिहस्तेन । ३. मै-प्रापकत्वात् । ४. ति.व.मै-
 इति । ५. व-तस्य । ६. मै-अंशुभिः ।

- ३० १. इ.उ.ना.हा-उत्तमाभ्यामंशुभ्यामवनयं । २. क.ना.हा-धारयन्नुपां । ३. क-अभिषुणोति ।

उपांशुग्रहः]

देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वा

देवः । देवानाम् । पवित्रम् । असि । येषां । भागः । असि । तेभ्यः । त्वा ।

द्वादशकृत्वोऽभिपूतमुत्तमाभ्यामन्तर्धाप्य तृतीयं गृह्णाति—‘देवो देवानाम्’ इति ॥ हे सोम, देवः देवनादिगुणयुक्तस्त्वं देवानां पवित्रं पावनकारणम् असि । “पुनः संज्ञायान्” (पा ३-२-१८५) इतीत्रप्रत्ययः । त्वं हि देव एव सन् देवानां पवित्रमसीति भावः । “केषां? येषां त्वं देवानां भागः असि तेषां पवित्रमसि । भव्यत इति भागः । कर्मणि प्रबु (पा ३-३-१९) । “कर्माव्यतः” (पा ६-१-१५९) इत्यन्तोदात्तत्वम् । तस्मात् तेभ्यः त्वां गृह्णामीति शेषः । त्वं चाभ्यामंशुयां पवस्वात्मानमिति संबध्यते । “देवो ह्येष सन् देवानां पवित्रम्” (तैसं ६-४-५) इत्यादि भाष्येणम् । “द्वादशकृत्वस्तृतीयम्” (तैसं ६-४-५) इत्यादि च ॥

हे ऋजिन अक्षप्रद सोम, पतये पालकदेवार्थं वाचः संबन्धिना मन्त्रेण पवस्व शुद्धो भव । कृषा रस- १०
रूपत्वेन पर्षणसमर्थस्त्वं गभस्तिपूतः पूर्वमरण्ये सूर्यरश्मिभिः पत इदानीं तु वृष्णः वर्षणसमर्थस्य सोमस्य अंशुभ्याम् अन्तर्धापिताभ्यां पवस्व । किंच स्वमपि देवः एव सन् देवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुः असि । येषां देवानां भागः असि तेभ्यः त्वा गृह्णामि ॥ विधत्ते—“प्राणो वा एष यदुपांशुर्गृह्णतुपांशुमा ग्रहा गृह्णन्ते प्राणमेवान् प्र यन्ति” (तैसं ६-४-५) इति ॥ यज्ञस्य प्राणम्यानीय उपांशुः ॥ अपानवागादिग्यानीयासदन्तर्धामेन्द्रवायवाद्यः । अतः प्राणत्वेन मुख्यत्वात् प्रथमतस्तद्ग्रहणं १५
युक्तम् ॥ त्रिषु पर्यायेषु विलक्षणसंख्याविशिष्टमभिपद्ये विधत्ते—“अरुणो ह स्माऽऽहोपवेशिः प्रातःसवनं पृथाहं यज्ञः स संस्थापयामि । तेन ततः स संस्थितेन ऋषीन्त्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभि पुणोत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्येकादश कुर्यो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुपं त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनमेव सवने तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्येताः ह वाच स यज्ञस्य स संस्थितिमुवाचास्कन्वायास्कन्वा हि तद्यज्ञस्य स- २०
स्थितस्य स्कन्दति” (तैसं ६-४-५) इति । उपवेशस्य पुनः कश्चिद्व्यवहारात् “यथोक्तत्रिविधमभिषवरूपमेव यज्ञस्य समाप्तिमुवाच । तदेतद्विनाशाय संवर्धते । समाप्तस्य यज्ञस्य संबन्धि यदुस्तु नश्यति तद्विनष्टमेव ॥ त्रिष्टुपि पर्यायेष्वष्टसंख्येदेति पक्षान्तरं विधत्ते—“अथो खल्वहोर्गायत्री वाच प्रातःसवने नातिवाद् इत्यनतिवादुक्तं एनं आहूयो भवति य एवं वेत् तस्माद्दद्यावष्टौ कृत्वोऽभिपुत्सम्” (तैसं ६-४-५) इति । अनिवादे गायत्र्येव न वर्तते । त्रिष्टुजगत्यां तु वर्तते । अधिकाक्षरयुक्ततया पठ्यमानत्वमतिवादः । २५
न चासावष्टाक्षरायां गायत्र्यां संभवति । यद्यपि प्रातःसवने छन्दोन्तराण्यपि संभवन्ति तथापि गायत्र्येवाभिमानिर्देवता गायत्र्या एवातिवादाभावं यो वेद तं प्रति “शत्रुरप्यनतिवादुक्तो भवति, अनिन्दको भवतीत्यर्थः” । यस्माद्गायत्र्येव सवनमभिमन्यते तस्मात्तदीययैव संख्यया प्रातःसवने त्रिष्टुपि पर्यायेष्वभिपोतव्यम् ॥ मन्त्रस्य प्रथमभागे वाक्पादतात्पर्यमाह—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽस्ये ग्रहा गृह्णन्ते किंपवित्र उपांशुरिति वाचपवित्र इति श्रूयान् वाचरूपतये पवस्व वाजिज्ञित्याह वाचैवेनं पवयति” ३०

७. ति. १-दानादि । ८-८. व-येषां च ।

४. तं-यथोक्तं त्रि । ५. क-क्षराया गायत्र्याः । ६. आ. क. ना. हा-‘एव’ नास्ति । ७-७. तं-शत्रुरप्यनिन्दको भवति ।

[उपांशुग्रहः]

स्वांकृतोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो

स्वांकृतः । असि । मधुमतीरिति मधु-मतीः । नः । इषः । कृधि । विश्वेभ्यः ।

त्वा । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः ।

प्रतिप्रस्थानुर्हस्तात् ग्रहमादत्ते—‘स्वांकृतोऽसि’ इति ॥ स्वांकृतोऽसि इत्यर्थः । “अस्यः
५ स्वो भवतीति स्वाम् । च्विः (पा ५.४.५०) । ईत्वापवादः—आभावः छान्दसः ।
“ऊर्यादिच्चिडाचश्च” (पा १.४.६१) इति गतिः यात् “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । “प्राणमेव स्वमकृत” (तैसं ६.४.५) इति ब्राह्मणम् ॥

ग्रहमवेक्षते—‘मधुमतीः’ इति ॥ “मधुमतीः मधुरसाः” इषः अन्नानि नः
अस्माकं कृधि कुरु । मधुमतीः कुर्विति वा । प्राणात्मना ग्रह उच्यते । “प्राणो वा एष
१० यदुपांशुः” (तैसं ६.४.५) इति चाभेदं प्रतिपादयति । “सर्वमेवास्मा उदः स्वदयति”
(तैसं ६.४.५) इति ब्राह्मणम् । करोतेल्लोपि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो
लुक् । “श्रुशृणुपृष्टभ्यश्छन्दसि” (पा ६.४.१०२) इति हेर्धिभावः । “कः करत्”
(पा ८.३.५०) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

एनमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि—‘विश्वेभ्यः’ इति ॥ “विश्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः इन्द्रेणेश्वरेण सृष्टेभ्यः ।
१५ “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्” (पा ५.२.९३) इत्यादौ निपात्यते । के पुनस्ते ? देवा मनुष्याश्च ।
“उभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति” (तैसं ६.४.५) इति ब्राह्मणम् । तानेवाह
“दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यः इति । दिवमर्हन्तीति दिव्याः (पा ५.१.६३) । “छन्दसि च”

(तैसं ६.४.५) इति । उपांशुव्यतिरिक्ता ग्रहा दशापवित्रनामकेन वक्ष्णेण शोधिता गृह्यन्ते न त्पांशुः ।
तस्य किं शोधकमिति प्रश्नः । मन्त्र एव शोधकमित्युत्तरम् ॥ भागान्तराणामर्थः प्रसिद्ध इत्याह—
२० “वृष्णो अंशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावन्शु यौ सोमस्य गभस्तिपृत इत्याह गभस्तिना ह्येनं पवयति
देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येष सन् देवानां पवित्रं येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष
भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति” (तैसं ६.४.५) इति ॥

स्वांकृत इति ॥ बौधायनः—“अथ प्रतिप्रस्थानुर्ग्रहमादत्ते स्वांकृतोऽसीति । ... । अथैन-
मवेक्षते मधुमतीर्न इषस्कृधीति । अथैनमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इति”
२५ (बौधौ ७.५) इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“स्वांकृतोऽसीत्यध्वर्युर्ग्रहमावाय” (आपश्रौ
१२.१०.१३) इति ॥ हे उपांशुग्रह, त्वं स्वांकृतः असि । मधुमतीः इषः मधुराण्यन्नानि नः अस्मदर्थं
कृधि कुरु । देवजन्मनि मनुष्यजन्मनि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः हिताय त्वां स्वीकरोमि ।
स्वांकृतशब्देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वाधीनत्वं विवक्षितम् । मधुमतीशब्देन स्वातुत्वम् ॥ दिव्यपार्थिवशब्देन
जन्मद्वयमिति दर्शयति—“स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा
३० उदः स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति”
(तैसं ६.४.५) इति ॥

१. तं—अस्य च्वावीत्वं भवतीति च्वावीत्वापवादः । १०—१०. मै—मधुमत्यः मधुररसाः ।

८. इ.उ—शोधक इत्युत्तरम् ।

उपांगग्रहः]

मनस्त्वाऽर्ध्वन्तरिक्षमन्विहि स्वाहा न्वा सुभवः सूर्याय

मनः । न्वा । अर्ध । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि ।

स्वाहा । न्वा । सुभव इति सु भवः । सूर्याय ।

(पा ५-१-६७) इति यत्प्रत्ययः । पृथिव्या भवाः पार्थिवाः । “ पृथिव्या वाजौ ” (ना ४-१-८५ वा २) इत्यप्रत्ययः । एतेभ्यस्त्वामुपांगग्रहं प्राणभूतमुन्माज्मीति शेषः । एतेषां प्राणस्थित्वर्थम् । यदाह “ उभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति ” (तैसं ६-४-५) इति । यद्वा इन्द्रियशब्देन चक्षुरादीनामधिपतिव आदित्यादय उच्यन्ते । तत्र दिव्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि, पार्थिवानि कर्मेन्द्रियाणि, तदर्थं त्वामुन्माज्मीति ॥

तमादायोनिप्रति “ मनस्त्वाद् ” इति ॥ मनसधर्मा प्राणो मन इत्युच्यते । सूर्यात्मना हे यद, ‘मनः’ न्वा त्वाम्, ‘अर्ध’ अर्धनुतां व्याप्नोतु । अर्धेतिव्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३-१-८५) । “ बहुले उन्दासि ” (पा २-४-७३) इति शपो लुक् । वक्षादिना प्रथम (पा ८-२-३६) । “ मनस्त्वाद्गुणिल्लग्न मन एवाऽनुते ” (तैसं ६-५-५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीये प्रति गच्छति “ उरु ” इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १-१-२) । “ अन्तर्गच्छेद्वयो हि प्राणः ” (तैसं ६-५-५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

जुहोति “ स्वाहा न्वा ” इति । हे ग्रह उपांगो, ‘न्वा त्वां’ स्वाहा स्वाहृतं करोमीति शेषः । हे ‘सुभवः’ हे प्राणायमकः । उक्तं हि- “ प्राणो वा एष यदुपांगः ” (तैसं ६-४-५) इति । तत्र स्वस्मादात्मनो जाताः स्वभवस्य प्राणाः । “ गतिकारकयोरेव ” (द्र. उ ६-७६) इति भवनेरसुप्रत्ययः । “ प्राणा वै स्वभवसो देवाः ” (तैसं ६-४-५) इति च ब्राह्मणम् । तत्र स्वभवसो देवान् सुभव इत्याचष्टे परोक्षत्वाय । “ तेष्वेव परोक्षं जुहोति ” (तैसं ६-४-५) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र पूर्वपदस्य संप्रसारणम्, उत्तरपदस्य विभक्तिव्यत्ययः कृतः । ‘सूर्याय २० प्राणानामात्मभूताय त्वां स्वाहृतं करोमीति ॥

मन इति ॥ बौधायनः—“ उपांगिहति मनस्त्वाऽर्ध्विति । एतुर्वन्तरिक्षमन्विहीति । एत्याऽऽहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय स्वाहेति ” (बौधौ ७-६) इति ॥ आपस्तम्बः—“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीति दक्षिणेन होतारमतिक्रामति । येन वा होता प्रतिपादयेत् । मनस्त्वाऽर्ध्विति दक्षिणतोऽधस्तात् दक्षिणपरिधिर्धर्ममन्ववद्वत्य । स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः प्राञ्चमृदु संवतं दीर्घं हुत्वा देवभ्यस्त्वा मरीचिवेभ्य इति मध्यमे ‘परिधौ लेपं निमाष्टि’ ” (आपधौ १२-१०-१३-१२-११-१) इति ॥ हे प्राणरूपोपांगनामकं ग्रहं, त्वां ‘मनः’ ‘अर्ध’ व्याप्नोतु । विस्तीर्णम् ‘अन्तरिक्षम्’ अनुसृत्य त्वमाहवनीयदेशे गच्छ । हे ‘सुभवः’, शोभनं भवः “ सद्भावो ” शोभनमध्यावस्थितिलक्षणो यस्य प्राणस्य सोऽयं सुभवाः । हे प्राण, ‘न्वा’ स्वद्रुपं ग्रहं ‘सूर्याय’ बहिःप्राणरूपाय ‘स्वाहा’ जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपस्वमायवर्णैरात्मनाम्—“ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयति । एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ” ३०

११. आ. ति. व-‘प्रत्ययः’ नास्ति ।

१. तै-परिधिर्धर्मः । १०. इ. उ. ना. पा. हा-‘ग्रह’ नास्ति । ११. तै-स्वदेहः । १२. आ-‘शोभन’ नास्ति ।

देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः

देवेभ्यः१। त्वा । मरीचिपेभ्य इति मरीचि-पेभ्यः५।

ग्रहलेपं पाणिना मध्यमे परिधौ निमार्ष्टि—‘ देवेभ्यस्त्वा ’ इति ॥ मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्य उच्यते, यस्मै ग्रहः पूर्वं हुतः । “ लुगकारेकाररेफाश्च ” (पा ४.४.१२८ वा २) इति मत्वर्थीयस्य लुक् । साहचर्याद्विच्यते । मरीचिमसूर्यमण्डलं पान्ति रक्षन्तीति मरीचिपाः रश्मयः । “ आदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपाः ” (तैसं ६.४.५) इति ब्राह्मणम् । यद्वा—आदित्यस्य मरीचिनैव विश्वं पान्ति तामेव पिबन्तीति वा मरीचिपाः देवविशेषाः । “ आदित्यस्य वै रश्मयः ” (तैसं ६.४.५) इति च गुणभूतत्वमुच्यते । आदित्यस्य रश्मि-स्थानीया इति यावत् । तेभ्यो देवेभ्यस्त्वां ग्रहलेपं निमाज्मीति शेषः ॥

- १० (प्रउ ३.८) इति । हे लेप, त्वां ‘ मरीचिपेभ्यः ’ मरीचिपालकदेवार्थं परिधौ मार्ज्मि ॥ क्रमेण मन्त्रान् व्याचष्टे—“ मनस्त्वाष्टवित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवतो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति ” (तैसं ६.४.५) इति । स्वभवसः स्वशरीरेऽवस्थिता देवाः प्राणवायवः । तत्र ‘ प्राणेभ्यः स्वाहा ’ इत्युक्ते तेषां प्रत्यक्ष-
१५ होमो भवतीति तत्परित्यज्य ‘ सूर्योय ’ इत्युक्तत्वादयं परोक्षहोमः । यद्वा—स्वभवसः इति वक्तव्ये सति ‘ सुभवसः ’ इत्युक्त्या परोक्षत्वम् । रश्मिनामकाश्रेतना देवा अश्रेतनानां मरीचीनां पालकाः ॥ लेप-मार्जने हस्तस्याधोमुखत्वमूर्ध्वमुखत्वं च फलभेदेन विधत्ते—“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद्बृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युक्तानेन नि मृज्याद्बृष्टि-मेवोच्छति ” (तैसं ६.४.५) इति ॥ वैरिणं प्रत्यभिचरता पुरुषेण होमात् पूर्वं पाठ्यं मन्त्रविशेष-
२० मुत्पादयति—“ यद्यभिचरेदमुं जह्यथ त्वा होप्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेप्सन् हुन्ति ” (तैसं ६.४.५) इति ॥ हे प्राणरूप सूर्य, अमुं देवदत्तनामकं वैरिणं प्रथमतो मारय पश्चात् त्वां प्रति होष्यामीति ब्रूयात् । एतं मन्त्रं श्रुत्वा देव आहुतिमपेक्षमाण एनं वैरिणं मारयत्येव ॥ वैरिणो दूरदेशवर्तित्वे सत्यभिचरतो-
२५ निरोधोऽस्य वैरिणः प्राणमनुगत्य मारयत्येव ॥

एष इति ॥ बौधायनः—“ अथ प्रदक्षिणमावृत्त्याप्रयणस्थाख्यां ग्रहस्य सस्त्रावमवनयत्येष ते योनिरिति । अथैतस्मिन्नुपांशुपात्रेऽंशुं १५ प्रास्यति अथैनं दक्षिणत उपांशुसवनेन सस्त्रपृष्टं सादयति प्राणाय त्वेति ” (बौधौ ७.५) इति ॥ आपस्तम्बः—“ सर्वमाग्रयणस्थाख्यां संपातमवनीय एष ते योनिः प्राणाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादयित्वा तस्मिन्नुपांशुमवास्थ सं तृतीयसवनेऽपिसृज्याभिषुणुयात् ”

- ३० (आपश्रौ १२.११.५) इति ॥ हे संस्त्राव संपात, ‘ एषः ’ आग्रयणाक्षयः १५ ते तव १५ योनिः स्थानम् । अथवा हे उपांशुपात्र, एषः खरस्य दक्षिणांसप्रवेशः ते स्थानम् । अतः प्राणदेवतासंतोषार्थं स्वामत्र सादयामि । खरो नाम दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरस्तात् मृदं प्रक्षिप्य निष्पादितो देवः पात्रप्रयोगार्थः । तथा च सूत्रम्—“ खरे पात्राणि प्रयुनक्ति । ... । अग्निर्देवतेति दक्षिणेऽस्य उपांशुपात्रम् । सोमो देवतेत्युत्तरेऽसेऽन्तर्यामस्य । बृहन्नसीति ते अन्तरेण प्रावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं संस्पृष्टं पात्राम्याम् ॥

- ३५ १३. आ.हा—‘ मरीचिपेभ्यः ’ नास्ति । १४. आ.पा.ना.हा—प्रास्य । १५. इ.उ.ना.पा.हा—‘ एषः ’ नास्ति ।

उपांशुग्रहः]

एष ते योनिः प्राणाय त्वा ॥ २ ॥

[कुचः सतचंचारिश्चतः]

एषः । ते । योनिः । प्राणायेति प्र-अनाय । त्वा ॥ २ ॥

[भेदः १-३-१ : कार्यः १-१ : कर्षणं ३-३ : वासः ७-१-३]

आप्रयणस्याख्या^१ प्रहस्य संज्ञावमवयवति^२ । एष ते योनिः^३ इति ॥ हे उपांशुसंज्ञाव, ५
 एषः आप्रयणस्याख्याः^४ ते त्वं योनिः^५ स्थानम्, यत्र निहितस्य^६ यागसिद्धये संप्रत्यसे ।
 अतस्तं प्रविशेति शेषः ॥

उपांशुपात्र दक्षिणत उपांशुमवनेन सम्पृष्टं सादयति—‘प्राणाय त्वा’ इति ॥ प्राणाय^७
 त्वां सादयामीति शेषः । यायादिस्त्रेणान्तोदात्तः प्राणशब्दः (पा ६-२-१४४) । “प्राणा-
 यानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तर्यामी त्वान उपांशुसवनः” (तैसं ६-४-६) इत्यादि ब्राह्मणं १०
 “सर्वमायुरेति” (तैसं ६-४-६) इत्यन्तम् ॥

॥ उति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तमपरं प्रयश्चि द्विदेवरयपात्राणि” (आपश्रौ १२-१-६-१०) इत्यादि ॥ ‘एष ते योनिः प्राणाय
 त्वा’ इत्येष मन्त्र उपेक्षितः ॥ अभिचरतः पात्रासादनाय मन्त्रास्तरमुत्पादयति—“यद्यभिचरेदमुष्य
 एवा प्राणे सादयामीति सादयेदसञ्चो वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति” (तैसं ६-४-५) इति । हे १५
 उपांशुपात्र, प्राणरूपं स्वाममुष्य वैरिणः प्राणे “सादयामि स्थापयामीत्युक्ते सत्यसञ्चो विनाशरहितो
 यजमानप्राणो वैरिणः प्राणं सादयति विनाशयति ॥ अभिपूतः सोमरसः प्रतिप्रस्थातृहस्तगत उपांशुपात्रे
 यदा गृह्यते तदा प्रहास्तरवद्वस्त्रेण शोभनं न भवति किं रश्मिभिरिति विधत्ते—“षडभिरङ्गुलिभिः पवयति
 षड्वा क्रतव क्रतुभिर्यैने पवयति” (तैसं ६-४-५) इति । नात्र षण्णामंशानां युगपत् प्रयोगः किं तु
 त्रिषु पक्षेभिरिति विधत्ते—“त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैने लोकैः पवयति” (तैसं ६-४-५) २०
 इति ॥ नात्र षड्यमाणप्रहेषिब वशापवित्रनाभिभूतया धारया ग्रहणे किं तु त्रिष्वपि पर्यायेष्वप्ययोरञ्जलि-
 नेति विधत्ते—“महावायिनो वदन्ति कस्मात् सस्यात् त्रयः पशूना इस्तादाना इति यत् त्रिरुपांशु-
 हस्तेन विगृह्यति तस्मात् त्रयः पशूना इस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कटः” (तैसं ६-४-५) इति ।
 गोमहिषादयः सर्वे पशवो मुक्तादानाः । एते तु त्रयो इस्तादानाः । पुरुषोऽपि “महाणे ब्राह्मणमालभते”
 (तैसा ३-४-१) इत्याश्रयस्त्वयमानत्वात्^८ पशुः^९ ॥ २५

अथ विनियोगसंग्रहः—

“वाचो उपांशुग्रहणं स्वामादत्तेऽप्यहस्ततः ।

उरु गत्वा मनस्वेति वेदेर्दक्षिणतः स्थितिः ॥ १ ॥

स्वाहा जुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिधौ तथा^{१०} ।

लेपं निमाहर्षेण पात्रं सादयेत् सप्त वर्णिताः” ॥ २ ॥ इति ॥ ३०

“अत्र मीमांसा नास्ति” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

१२. मै—‘स्थाव्याः । १३. मै—‘मपनयति ।

१६. आ.पा.हा—‘सादयामि’ नास्ति । १७. आ.क.ना.हा—‘अप्यत्वात् । १८. इ.उ.ना.पा.हा—
 ‘पशुः’ नास्ति । १९. इ.उ.तं.ना.पा.हा—तदा । २०-२०. आ.पा.हा—‘अत्र मीमांसा नास्ति’ नास्ति । ३५.
 तैसं ३३॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । अन्तः । यच्छ ।

- उदित आदित्येऽन्तर्यामं गृह्णाति ^१अतिधारायाः पवमानस्य राज्ञः —“ उपयामगृहीतो-
ऽसि ” ॥ उपयाम्यन्ते स्वात्मन्येव नियम्यन्ते भूतजातान्यस्मिन् ^२अग्निनेऽधिकरणे इत्युपयामः ^३
५ पृथ्वी । “ इयं वा उपयामः ” (तैसं ६.५.८) इति ब्राह्मणम् । “ हलश्च ” (पा ३.३.१२१)
इति घञ् । याथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । तेन गृहीतः त्वम् ^४असि ।
कोऽन्यस्त्वां ग्रहीतुं क्षम इति भावः । पृथिव्यापो ग्रहीष्यामीतिवत् “ तृतीया कर्मणि ”
(पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—उपयामार्थं पृथिव्यर्थं गृहीतोऽसीति
हे सोम । ननु “ स्वाहा त्वा सुभ्रवः सूर्याय ” (तैसं १.४.२) इति मन्त्रवर्णात् सूर्यदेवत्वः
१० कथं पृथिवीदेवत्वः स्यात् ? नैतद्देवताभिधानम् । पृथिवीवासिनां प्रजानां यागद्वारेण स्थित्यर्थं
गृहीतोऽसीति स्तूयते । यद्वा—पृथिव्यपि देवतैवास्य “ उपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदेवत्यास्तेन ”
(तैसं ६.४.७) इति, अदितिः पृथ्वी । “ चतुर्थी ” (पा २.१.३६) इति योगविभागात्
समासः । “ क्ते च ” (पा ६.२.४५) इति ^५पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ इयं वा उपयाम-
स्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते ” (तैसं ६.५.८) इति ब्राह्मणम् ॥

- १५ द्वितीयेऽनुवाक उपांशुग्रहोऽभिहितः । अथ तृतीयमारभ्य षट्त्रिंशान्तेष्वनुवाकेष्वन्तर्यामादिकाः
षोडश्यन्ता ग्रहा अभिधीयन्ते । तत्र पौर्वाष्ये पाठ एव निबान्तकः ॥

- उपयामगृहीत इति ॥ कल्पः —“ उदित आदित्येऽन्तर्यामं गृह्णात्यतिपवमानस्य राज्ञ उपा-
यामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोममुख्य रायः समिपो यजस्वान्तस्ते दधामि यावापृथिवी
अन्तर्ह्वन्तरिक्षं सजोषा देवैरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्वेति ” (बौश्रौ ७.६) इति ॥
२० अतिपवमानस्य दशापवित्रेणात्यन्तशुद्धस्य । हे सोमरस, त्वम् ^६उपयामगृहीतः ^७असि । उपयामः
पृथिवी । “ इयं वा उपयामः ” (तैसं ६.५.८) इति श्रुतेः । ^८पृथिव्यामुरपञ्चं दारुमयमन्तर्यामसंज्ञकं
^९पात्रमुपयामशब्देन ^{१०}अत्रोपलक्ष्यते । हे ^{११}मघवन् ^{१२}अन्तः ^{१३}यच्छ, इयं पात्रमस्माकं भ्रातृद्येभ्योऽन्तर्धानं
यथा भवति तथा नियमय । ततः ^{१४}सोमं पालय । ^{१५}रायः धनानि ^{१६}उरुष्य रक्ष । ^{१७}सम् ^{१८}इषः समीचीनान्य-
ज्ञानि ^{१९}यज्ञस्व देहि । यावापृथिव्यौ तवानुग्रहात् ^{२०}अन्तः ^{२१}दधामि व्यवधाधिकं करोमि । विस्तीर्णम्

- २५ १. मै-अतिधाराया; तं-धारायाः । २-२. तं.ति.पं.ब-अनेन वा उपयामः । ३-३. तं.ति.पं-
तृतीयेति ।

१. आ-पात्रमन्तर्यामं । २. आ.क.ना.पा-उच्यते ।

अन्तर्यामिप्रहः]

मधवन् पाहि सोममुरुष्य रायः समिधो यजस्वा-

मधवन्निति मध वन् । पाहि । सोमन् । उरुष्य । रायः । समिति । इयः । यजस्व ।

संप्रातः सोमस्य स्वामिने प्रार्थयते—‘अन्तयेच्छ’ इत्यादिकायाऽष्ट्या^५ षट्पदया ।
 ‘अन्तरुर्वन्तरिक्षम्’ इति चतुर्थः पादः । अन्य एकादशाक्षराः । ननु पुरस्तादुपयामत्वाद्यजुषाऽनेन
 भवितव्यम्, यथा “पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्ते” (तैसं ६-५-१०) इति । नैवम् । ५
 वृत्तिसंयोगाद्वैधानया भवितव्यम् । किंच पुरस्तादुपयामान्नमेवास्^५ ऋक्त्वे लिङ्गम् । तथा
 हि ‘ये यजुषा गृह्यन्ते ते पुरस्तादुपयामाः कार्याः’ इति वचनप्राप्त्वादेव पुरस्तादुपयामस्य^५
 पाठोऽनर्थकः स्यात् । ऋक्त्वे तु ‘ये ऋचा गृह्यन्ते ते उपरिष्टादुपयामाः कार्याः’ इति प्राप्ते
 तदपवादत्वेन पुरस्तादुपयामस्य पाठो युज्यते । एष एव न्यायः “उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा
 बृहद्वते” (तैसं १-४-१२) इत्यादि । “आ वायो भूष शुचिपाः” (तैसं १-४-४) १०
 इत्यादयः ऋच उपरिष्टादुपयामाः पठ्यन्ते । ऋचामेव हि पुरस्तादुपरिष्टाद्वा उपयामः पठ्यतेः
 यजुषि पनः निरुपयामान्येव पठ्यन्ते “मृशर्मासि” (तैसं १-४-२६) इत्यादीनि । तेषां तु
 वचनप्राप्ते पुरस्तादुपयामवन् । तथापि क्वचिदपवादत्वेन उपरिष्टादुपयामवमारभ्यते—“मधुश्च
 मानवश्च” (तैसं १-४-१४) इत्यादौ । अन्ये तु—तान्यपि^५ पुरस्तादुपयामान्येवेत्याहुः ; यथा—
 “उपयामगृहीतोऽसि” इति “मधुश्च” (तैसं १-४-१४) इत्यादि ॥ मन्त्रार्थस्तूयते— १५

‘अन्तरिक्षम्’ अपि अन्तः दधामि । हे मधवन्, अबरैः परैः च सदैः देवैः सजोषाः सह अस्मिन्-
 अन्तर्यामिप्रहं मादयस्व, त्वं हृष्टः सन्नम्यानापि हर्षय ॥ अन्तर्यामिपात्रे सोमरसग्रहणं विधत्ते—“देवा वै
 यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुराऽकुर्वन्त ते देवा उपारक्षौ यज्ञं स रक्षाम्यमपश्यन् तमुपाक्षौ समस्थापयन् तेऽसुरा
 यज्ञमुद्यत्य देवानम्बायन्त ते देवा बिभ्रन्त इन्द्रमुपाधावन् तानिन्द्रोऽन्तर्यामिनान्तरधत्त तदन्तर्यामस्था-
 न्तर्धामत्वं यदन्तर्यामो गृह्यते आतृभ्यामेव तद्यजमानोऽन्तर्धत्ते” (तैसं ६-४-६) इति । देववद्यज्ञमनुतिष्ठ- २०
 तामसुराणां भ्यामोहार्यमुपाक्षुप्रहं यज्ञं समापनीयं मत्वा रहसि देवास्तं तथा चक्रुः । तं प्रकारमज्ञात्वा
 कुत्रासुरामिन्द्रोऽन्तर्यामिप्रहं तावन्तर्धत्ते । ततो आतृभ्यान्तर्धानायास्तर्धामो ग्रहीतव्यः ॥ मन्त्रभागे
 चावापृथिष्युक्तेः प्रयोजनमाह—“अन्तस्ते दधामि चावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमिस्थाहैभिरेव कोकै-
 र्यजमानो आतृभ्यान्तर्धत्ते” (तैसं ६-४-६) इति ॥ ‘सजोषाः’ इत्यादेः प्रयोजनमाह—“ते देवा
 अमम्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यज्ञाय स्म इति तेऽमुवन् मधवन्ननु न वा भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यजवीधे २५

५. [६. ऋचा १६-५४] । ४. तै.ति.—‘यामाम्नानादिदमेवास्व’; ब.—‘यामत्वाम्नानादिदमेवास्व’ ।
 ५. ति.—‘यामत्वस्य’ । ६. तै.ति.—‘तान्येव’; ब.—‘तान्यपि’ नास्ति ।

३. इ.उ.ना.पा.हा.—‘त्वम्’ नास्ति । ४. इ.उ.ना.पा.हा.—‘तथा’ नास्ति ।

-न्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षम्

अन्तः । ते । दधामि । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । अन्तः । उरु । अन्तरिक्षम् ।

- हे ऋषे मघवन् धनवन् इन्द्र, सोमेन धनेनानेन वा, इमं गृह्यमाणं सोमं होमकाले सूर्यात्मना स्थित्वा, पाहि पिब, पीत्वा च अन्तः उदरस्य मध्ये यच्छ स्यापय । पिबतेर्लोष्टि " बहुलं छन्दसि "
- ५ (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । वाक्यादित्वात्त्र निहन्त्यते । एवम् उरुश्च रक्ष रायः धनानि च यजमानस्य स्वभूतानि । छान्दसः कण्डूवादियगन्तः उरुष्यतिः (पा ३.१.२७) । किञ्च इषः अन्नानि सं यजस्व सम्यक् संगमय, देहि वा यजमानाय । यद्वा-इषः प्रजा एषणीयत्वात्, ताः सम्यक् याजय, यथा यजनशीला भवन्ति तथा कुरु । अन्तर्भावितत्पर्थोऽत्र यजिः (पा १.४.५५) । णिलुग्रा " बहुलं संज्ञाछान्दसोः " (उ १९.०) इति । किञ्च
- १० ते तव प्रसादादहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यां उरु च अन्तरिक्षम् अनेन ग्रहेण अन्तः दधामि अन्तर्हितं करोमि भ्रातृव्याणां, यथा भ्रातृव्यैरदृश्यमाना एषु लोकेषु यजेम । यद्वा—भ्रातृव्याणामस्माकं च मध्ये इमान् लोकान् दधामि एम्यो लोकेभ्यः तानपसारयामीत्यर्थः । यद्वा—द्युप्रभृतिभिः शब्दैस्तत्स्था भ्रातृव्या उच्यन्ते । तानन्तर्दधामि अन्तरितान् करोमि नाशयामीत्यर्थः । " एभिरेव लोकैर्यजमानो भ्रातृव्यानन्तर्धत्ते " (तैसं ६.४.६) इति ब्राह्मणम् ।
- १५ यद्वा—द्युप्रभृतीन् लोकान् मदीयेन तेजसाऽन्तर्दधामि ह्यादयामि यथाहमेवेदं सर्वं स्यां,
- २० चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वाभजत् सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वाभजति " (तैसं ६.४.६) इति । यदैश्वर्यं प्राप्तुं ययमिच्छावन्तः स्म इदं सर्वमिन्द्र एवाभूत् प्राप्तवानिति मत्वा ते देवा अजुवन्—हे मघवन्, त्वामन्वस्मानपि भागिनः कुर्विति । तत इन्द्रः 'सजोषाः' इत्यादि वाक्येनानुजज्ञौ । तयाऽनुजज्ञा ये चोत्कृष्टा देवा ये च निकृष्टास्तान् सर्वान् भागिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि 'सजोषाः' इत्याद्युक्त्या सर्वान् भागिनः करोति ॥ 'मादयस्व' इत्यत्र यथा भागलाभेन देवानां हर्षस्तथा यज्ञविघ्नाभावेन यजमानस्यापि हर्षं द्योतयति—“ अन्तर्यामि मघवन् मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरेति " (तैसं ६.४.६) इति ॥ मन्त्रोपक्रमगतस्य गृहीतशब्दस्य प्रयोजनमाह—“ उपयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै " (तैसं ६.४.६) इति । अपानदेवताया अन्तर्-र्यामाभिमानितया तस्मिन् गृहीते प्राणिनामपानो धृतो भवति ॥ नात्रोपांशोरिवाञ्जलिना ग्रहणं किं तु दशापवित्रनाभिस्तृता धारयेत्प्रतिप्रेत्याह—“ यदुभावपवित्रौ गृह्येयार्ता प्राणमपानोऽनु व्यृच्छेत् प्रमायुकः

* [द्र.निरुक्त ५.२३—उरुष्यतिः रक्षाकर्मा ।] ।

५. तं—जज्ञे । ६. तं—हर्षलाभस्तथा । ७. इ.उ.ना.पा.हा—विघ्नाभावेन । ८. तं—मानित्वात् । ९. इ.उ.तं.पा—दशापवित्रगतया ; ना.हा—दशापवित्रगतनाभिस्तु (स्तु) तया ।

अन्तर्यामिप्रहः]

सजोषा देवैर्वरैः परैश्चान्तर्यामि मधवन् मादयस्व

नजोषा इति स जोषाः । देवैः । अवैरैः । परैः । च ।

अन्तर्यामि इत्यन्तः यामे । मधवन्निति मध वन् । मादयस्व ।

यथान्तर्यामिण सर्वमन्तर्धाय त्वमेव सर्वमभूः । यथा— “ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्वयस्म इति तेऽब्रुवन् मधवन्ननु न आ भज ” (तैसं ६-४-६) इति । इन्द्र एवेदं सर्वमभूत्, यद्वयमपि भवितुमिच्छामः, तस्मात् मधवन्, अस्मानाभज विभक्तान् कुर्विति तेऽब्रुवन् देवाः, मधवांस्तानपि ये चैव देवाः परे उपरि स्थिताः उत्तमाः ये चावरे अधः स्थिता निचृष्टाः तानुभयानन्वाभजत् विभक्तानकरोदिति । तदिदमाह— “अवैरैः परैः च देवैः मजोषाः सह प्रीयमाणः सेवमानो वा । “ परादिभ्यश्चन्द्रसि बहुलम् ” (वा ६-२-१००) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “अन्तर्यामि हूयमाने मधवन्, मादयस्व तर्पयस्व यज्ञात्मना स्थितमात्मानं द्विप्रकारांश्च देवान् न केवलमात्मानमेव । “ यज्ञादेश यजमानं नान्तरेति ” (तैसं ६-४-६) इति ब्राह्मणम् । “ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदमरा अकुर्वन्ते ते देवा उपार्शा यज्ञं सःस्थाप्यमपश्यन् ” (तैसं ६-४-६) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ यदृगावपवित्रौ गृक्षेयाताम् ” (तैसं ६-४-६) इत्यादि च । केचिदाहुः ते मधवन्, सोममिममन्तर्यामि आस्यादौ निधाय तिरोहितं कुरु । तथा च कृत्वा पाहि रक्ष यथा न मे भ्रातृभ्याः पश्येयुः । “ उरुष्य रायः ” (तैसं १-२-३) इत्यादि पूर्ववत् ॥

स्यात् पवित्रबान्तर्यामो गृह्यते प्राणापानयोर्विधस्यै ” (तैसं ६-४-४) इति । प्राणवृत्तिः स्वभावतो बहिर्गच्छत्यतः प्राणरूपस्योपांशोः पवित्रेण निधमनं नापेक्षितम् । यद्यन्तर्यामोऽपि तद्वदपवित्रः स्यात् तर्ह्यनियमितत्वात् तद्रूपोऽयामोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् । ततः प्राणापानयोरभावात् त्रियेत । पवित्रेण निधमिते स्वपानेऽग्रे तद्विनाभूतः प्राणो निर्गच्छन्नपि नात्यन्तं देहं परित्यजेत् । तस्मादुभयोर्धारणाय द्वापवित्रेणान्तर्यामिं गृह्णीयात् । तरप्रकारः सूत्रेऽभिहितः— “ अदाभ्यांशुमुपांशुपावनौ चापिसृज्य सर्वेऽध्वर्यवो दिग्भ्यो महाभिषवमभिषुष्वन्ति । .... । अभिषुतमध्वर्युरजलिना संसिञ्चति । तमुक्षेताऽन्तरेवेणोद्धृत्योत्तरत आधवनीयेऽवलयति । .... । उद्धातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनं द्वापवित्रं वितन्वन्ति । .... । पवित्रस्य यज्ञमामो नाभिं कृत्वा तस्मिन् होतृधमसेन धारां छावयति । उद्धवनेनोन्नेताऽऽधवनीयाद्धोतृधमसं जानयति । संतप्ता धारा छावयितव्या । .... । धाराया अन्तर्यामिं गृह्णाति । सर्वांश्चातो ग्रहाना ध्रुवात् ” (आपधौ १२-१२-१-१२; १३-१-५) इति ॥

७. तं. ति. पं. ब-यं सूर्यात्मना । ८. ब-स्थित्वात्मानम् । ९. मे-तस्याधोदेशे ।

१०. ना. हा-मदनौ ।

[अन्तर्यामग्रहः]

स्वांकृतोऽसि मधुमतीर्नि इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो
मनस्त्वाऽदृष्टान्तरिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस् (१) त्वा मरीचिपेभ्य
एष ते योनिरपानाय त्वा ॥ ३ ॥

[देवेभ्यः सप्त च]

५ स्वांकृतः । असि । मधुमतीरिति मधु-मतीः । नः । इषः । कृधि । विश्वेभ्यः । त्वा । इन्द्रियेभ्यः ।
दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अष्ट । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विहि । स्वाहा ।
त्वा । सुभव इति सु-भवः । सूर्याय । देवेभ्यः (१) । त्वा । मरीचिपेभ्य इति मरीचि-पेभ्यः ।
एषः । ते । योनिः । अपानायेत्यप-अनाय । त्वा ॥ ३ ॥

[मैसं १-३-५ ; कासं ४-१ ; कपिसं ३-१ ; वासं ७-४-६]

१० 'स्वांकृतोऽसि' इति ग्रहमादत्ते ॥ 'मधुमतीर्निः' इतीक्षते ॥ 'विश्वेभ्यः' इत्युमाष्टि ॥
'मनस्त्वा' इत्युत्तिष्ठति ॥ 'उर्वन्तरिक्षम्' इत्येति ॥ 'स्वाहा' इत्याहवर्नाये जुहोति ॥
'देवेभ्यः' इति परिधौ निमाष्टि ॥

'एष ते योनिः' इति आम्रयणस्याख्यां संज्ञावमवनयति ॥

उत्तरत उपांशुसवनेन संस्पृष्टं सादयति—'अपानाय त्वा' इति ॥ व्याख्याता

१५ मन्त्राः (तैसं १.४.२) ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

स्वांकृत इति ॥ ग्रहणादूर्ध्वमन्तर्यामस्योपांशुवत् स्वांकृतादिमन्त्रप्रयोगः कर्तव्यः । 'स्वांकृतो-
ऽसि मधुमतीर्नि इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽदृष्टान्तरिक्षमन्विहि स्वाहा
त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय त्वा' इति । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ॥

२० उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरासादने मध्यगतेनोपांशुसवनेन सह स्पर्शं विचिन्ते—“प्राणापानौ वा एतौ यदुपा-
श्वन्तर्यामौ व्यान उपांशुसवनो यं कामयेत प्रमायुकः स्वादित्स्यसस्स्पृष्टौ तस्य सादयेव्यानेनैवास्य
प्राणापानौ विच्छिनत्सि ताजक् प्र मीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति सस्स्पृष्टौ तस्य सादयेव्यानेनैवास्य
प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति” (तैसं १.४.६) इति । अत्र सूत्रम्—“सर्वमाग्रयणस्याख्यां
संपातमानीयैष ते योनिरपानाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादयित्वा” व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण

२५ प्रावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्याम्” (आपश्रौ १२.१३-९) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः —

“उपान्तर्यामकस्तत्र स्वांकृतादि तु पूर्ववत्” ॥ इति ॥

“अत्र मीमांसाच्छब्दस्य न स्तः” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

३० प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

१०. तै.ति.ब—उन्माष्टि । ११. मै—मपनयति ।

*आपश्रौसूत्रे तु 'असर्व' इति पाठः । ११. आ—सादयति । १२-१२. आ.पा.हा—
'अत्र...स्तः' नास्ति ।

पेन्द्रवायवग्रहः]

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि वायवे

पति । वायो इति । भूष । शुचिपा इति शुचि-पाः । उपेति । नः ।

सहस्रम् । ते । नियुत इति नि-युतः । विश्ववारेति विश्व-वार । ५

उपो इति । ते । अन्धः । मद्यम् । अयामि । यस्य ।

देव । दधिषे । पूर्वपेयमिति पूर्व-पेयम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । वायवे ।

पेन्द्रवायवपात्रेण वायव्यं गृह्णाति—‘ आ वायो ’ इति चतुष्पदया त्रिटुभा ॥ हे वायो, ‘शुचिपाः शुचेः शुद्धस्य पातः । उपेन्युपसर्गश्चेत्येव क्रियापदमव्याह्रियते । ‘नः अस्मानु- १०
पेय, इममस्मदीयं ’ ‘यज्ञं सोमपानेन’ ‘आ भूष आ समन्तादलंकुरु । यद्वा— अस्मदीयं
यज्ञमागमनेनालंकुरु । भूष अलंकारे भावादिकः । कथमनेनागमनेन यज्ञोऽलंकृत इत्याह—
‘विश्ववार निजबलेन विश्वस्यावारक, विश्वेषां वा वरणीय, ‘ते तव ‘सहस्रं ‘नियुतः अश्वाः,
अतस्तत्रैवागमनं भूषणाय भवति । ‘वायोश्चा ‘नियुतः’ । यद्वा— वायो, आभूषय यज्ञम् ।
तदर्थं किं क्रियतमित्याह— तव सहस्रं नियुतः अस्मानुपागच्छन्तु । यद्वा— भूषयामन्त्रितमेव, १५
भूषयतीति भूषः अलंकर्ता । कास्य ! तस्य यत्र यत्र गच्छतीति । हे एवंगुणक वायो, तव

आ वायव्यमिति ॥ कश्चपः—“ पेन्द्रवायवं गृह्णाति । आ वायो भूष शुचिपा इत्यनुवृत्त्योपयाम-
गृहीतोऽसि वायवे स्वेति गृहीत्वोपयामेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवृत्त्योपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां स्वेति
गृहीत्वा पवित्रद्वयामिः परिमृज्यैव ते योनिः सज्जोषाभ्यां स्वेति सादयति ” (आपश्चौ १२-१४-८-९)
इति ॥ मन्त्रास्त्वैव पठ्यन्ते—‘ आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो ते २०
अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् । उपयामगृहीतोऽसि वायवे स्वेन्द्रवायू इमे सुताः । उप
प्रयोभिरागतमिन्द्रो वासुशान्ति हि । उपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां स्वेव ते योनिः सज्जोषाभ्यां त्वा ’
इति ॥ हे ‘वायो, त्वमागत्य ग्रहान् ‘भूष अलंकुरु । हे ‘शुचिपाः शुद्धसोमपाः, त्वं ‘नः अस्मानुपागच्छ ।
हे ‘विश्ववार विश्वस्यापक, ‘ते ‘सहस्रं ‘नियुतः सन्ति । ‘नियुच्छेदेन वायुवाहनभूता अश्वा उच्यन्ते । तव
‘अन्धः सोमरसरूपमद्यं ‘मद्यं हृष्यकरं तस्मात् ‘उपो समीपे त्वाम् ‘अयामि प्राप्नोमि । हे ‘देव, ‘यस्य २५
सोमस्य’ संवधिष रसद्रव्यं ‘पूर्वपेयं प्रथममेव पातय्यमिति मनो ‘दधिषे दृष्टयानसि तादृशेन सोमेन
वासुपयामीत्यन्वयः । हे सोमरस, त्वमुपयामेन दृष्टिविरूपदारुपात्रेण गृहीतः ‘असि । त्वां ‘वायवे गृह्णामि ।

१-१. मै-सोमं पानेन । २-२. मै-हे वायो नियुतमश्वा अस्मानुपयान्तु । * [द. निघण्टु

१-१५. १०] ।

१. क. ना. पा. हा-सोमरसस्य, तं-सोमरसं ।

त्वेन्द्रवायू इमे सुताः । उप प्रयोभिरा गतभिन्दवो वामुशन्ति हि ।

त्वा । इन्द्रवायू इतीन्द्र-वायू । इमे । सुताः । उपेति । प्रयोभिरिति प्रयः-भिः । एति । गतम् ।
इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ।

सहस्रं नियुतोऽस्मानुपयन्तु तैः सहितः सन्नस्मत्सकाशमागच्छेत्पर्यः । उपसर्गद्वयेन क्रियापदमध्या-
५ ह्रियते । उपो इत्युपशब्दस्यार्थे वर्तते । 'उपो 'अयामि समीपं प्रापयामि । किं ? सोमम् । अहं
तुभ्यमागताय सोममुपहरामि । इ गतौ भौवादिकः । अन्तर्भावितपर्यः (पा ३-१-२६),
णिलुम्बा (उ १९.०) । कीदृशमित्याह—'अन्धः अदनीयम् । " अदेर्नुम्यश्च " (उ ६.५.५)
इत्युन् । 'मयं मदकरम् । " गदमदचरं " (पा ३-१-१००) इत्यादिना यत् । " यतोऽनावः "
(पा ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । पुनश्च सोमो विशेष्यते—हे 'देव वायो, 'यस्य 'पूर्व-
१० पेयं प्रथमपानं त्वं 'दधिपे दधासि आचरसि, यं लृध्वा प्रथमं पिबसि, अन्यमग्रे पिबन्तं न
क्षमसे यागेषु । " छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः " (पा ३-४-६) इति दधातेर्लिट् । पिबतेर्भावे
" अचो यत् " (पा ३-१-९७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । " यतो-
ऽनावः " (पा ६-१-२१३) ॥

एवमिमामनुदृत्य गृह्णाति ॥ हे सोम, त्वमपि 'उपयामगृह्णीतः, 'असि, अतो 'वायवे त्वां
१५ गृह्णामीति शेषः । जुष्टमिति केचिच्छेषमिच्छन्ति, 'इष्टं सेव्यं वा गृह्णामीत्यर्थः ॥

तस्मिन्नैन्द्रवायवं गृह्णाति—' इन्द्रवायू ' इति गायत्र्या ॥ हे 'इन्द्रवायू, 'इमे सोमाः
'सुताः अभिषुताः युष्मदर्थं सम्यक् संस्कृताः, अतः 'उप 'आ 'गतम् उपागच्छतम् । " बहुलं
छन्दसि " (पा २-४-७३) इति शपो लुक् । 'प्रयोभिः अनैः सह यान्यस्मभ्यं दास्यसे
तान्यध्यादाय आगच्छतमिति । प्रीणातेरमुन्प्रत्ययः (उ ६३८) । 'हि यस्मादर्थे, यस्मादेते 'इन्द्रवः
२० सोमाः 'वां युवाम् 'उशन्ति कामयन्ते युवयोरगमनं प्रतीक्षन्ते, तस्मादुपागच्छतमिति । " उन्दे-
रि-च्चादेः " (उ १२) इत्युप्रत्ययः, आदेः इः । " यद्वितुपरं छन्दसि " (पा ८-१-५६) इति
निघातप्रतिषेधः ॥

हे 'इन्द्रवायू 'इमे सोमाः 'सुताः अभिषुताः, अतो युवां 'प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैस्तैर्मिमितभूतैः
'उप समीपं 'आ 'गतम् आगच्छतम् । 'हि यस्मात् 'इन्द्रवः सोमरसाः 'वाम् 'उशन्ति युवां
२५ कामयन्ते । हे सोम, दास्यान्नेन गृहीतः 'असि । 'इन्द्रवायुर्म्यां 'त्वा गृह्णामि । हे पात्र, 'एषः स्वरस्यैक-
देशः 'ते 'योनिः तव स्थानम् । अतोऽत्र 'सज्जोषाम्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामिन्द्रवायव्यं त्वां
सादयामि । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ द्विदेवस्यग्रहेष्वस्य प्राथम्यं विधत्ते—“ वाय्वा एषा यदैन्द्रवायवो
यदैन्द्रवायवाग्रा प्रहा गृह्णन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति ” (तैसं ६-४-७) इति । ऐन्द्र-
प्रहाणामभिमानिदेवता वाचश्छुःश्रोत्राभिधाः । तस्मादैन्द्रवायवो वागित्युच्यते । तस्य प्राथम्ये सति

ऐन्द्रवायवप्रहः]

उपयामगृहीतोऽमीन्द्रवायुभ्यां नैष ते योनिः सजोषाभ्यां त्वा ॥ ४ ॥

[आ योयो निचैत्वारिःशत् ।

उपयामगृहीत उपयाम गृहीतः । अमि । इन्द्रवायुभ्यामितिन्द्रवायु-न्यान् । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । सजोषाभ्यामिति स जोषाभ्यान् । त्वा ॥ ४ ॥

[मैत्रं १-३-६ ; कामं १-२ ; कविं ३-२ ; वामं ७-७-८]

५

इमामनुपयाम उपयामगृहीतोऽमीन्द्रवायुभ्यां त्वा इति गृह्णाति ॥

सादयति ॥ १५ ॥ तं योनिः स्थानम् । ततः सजोषाभ्यां समानप्रीतिभ्यां, सह
 सेवनात् । वा वा इन्द्रवायुभ्यां त्वामत्र सादयामीति शेषः । “ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ३-२-१४१)
 इत्यस्या पूर्वोत्तरपदप्रकृतस्वरत्वस्य “ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ” (पा ३-२-१४२) इति प्रति-
 पेदे, समासान्तोदान्तत्वमेवैन्द्रवायव्यस्य । “ वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः ” (तैसं ६-४-७) १०
 इत्यादि ब्राह्मणम् । “ सोऽम्बीद्वरं कृणु मयं चैवधः ” (तैसं ६-४-७) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

बाचं पुरतः प्रयत्नी चक्षुरादयोऽनु प्रयन्ति ॥ तद्व्यायम्यं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“ वायुं देवा अद्रुव-
 न्सोमं राजानं इनामिति सोऽम्बीद्वरं कृणु मयं प्रा एव वा ग्रहा गृह्णान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्वा ग्रहा
 गृह्णन्ते तममन्त्रं ” (तैसं ६-४-७) इति । अभिपवः सोमं देवतायाः हनन्म् ॥ तदेव प्राथम्यं द्रव्यितुं १५
 पुनरपि बाधुं प्रशंसति, अथ वा वायुमनुत्पा वायवे गृह्णीयादिति विधिरुन्नेयः—“ सोऽप्यन्तं ते देवा
 नोपाधुण्यन्तं ते वायुमनुवन्ति नः स्वदयेति सोऽम्बीद्वरं कृणु मदेवत्यान्नेव वः पात्राण्युच्यन्ता इति
 तस्माज्जानाद्वरवानि सन्ति वायव्याम्युच्यन्ते तमेवो वायुरेवास्यदयत् तस्माद्यत् पूयति तत् प्रवाते वि
 षजन्ति वायुर्हि तस्य पक्विता स्वव्विता ” (तैसं ६-४-७) इति । अथ सोमो हतः सञ्जप्यत् दुग्धो-
 ऽभवत् । नोपाधुण्यन्तं स्वार्तुं कर्तुं नासाञ्जुवन् । मैत्रावरुणाश्विनादीभ्यपि ग्रहपात्राणि वायव्यानीत्युच्यन्ते २०
 अत एवाऽस्मात्तम्—“ आ प्राण्य आ वायव्यानि ” (तैसं ६-३-२) इति । लोके यद्वस्तु द्रवाधि-
 क्यमात् पतिगन्धोपेतं भवति तच्छोषयितुं प्रकृष्टे वायो विषजन्ति प्रसारं स्थापयन्ति । अतस्तादृशस्य वस्तुनो
 वायुः शोषयिता स्वादुकर्ता च ॥ सर्वग्रहसाधारणम् ‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ इत्यसु मन्त्रं व्याचष्टे—
 “ तस्य विग्रहणं नाकिञ्चनसादितिरम्बीद्वरं कृणा अथ मया वि गृह्णीष्वं मदेवत्या एव वः सोमाः सञ्जा
 असञ्जित्युपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदेवत्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि योनेः संभूतानि २५
 यानि मृन्मयाणि साक्षात् ताम्यस्यै तस्मादेवमाह ” (तैसं ६-४-७) इति ॥ विविधदेवतार्थत्वेन गृह्णाते
 केन मन्त्रेण तादृशं मन्त्रं नाकभन्त । अदितिः पृथिवी । मया भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण । ये युष्माकं सोमाः
 ते सर्वेऽपि होमकाले बुधमदेवत्यास्तेऽप्यासादनकाले मदेवत्याः सन्तिवति भूमेर्वरः ३ । ‘ उपयामगृहीतोऽसि ’
 इत्येतार्षां मन्त्रं भूमिराह । उपयामेन भूमिसंबन्धिपात्रेण गृहीत इति मन्त्रार्थः । तेनैतन्मन्त्रप्रयोगेण
 पूर्वोक्तवरेण च सोमा अदितिदेवत्याः । द्विविधानि सोमपात्राणि दारुमयाणि ग्रहरूपाणि मृन्मयाणि ३०
 चाऽऽग्रयण्याख्यादीनि । तत्रास्या भूमेः संबन्धिनी या वृक्षरूपा योनिस्तस्याः संभूतानि ग्रहादीनि,

२. इ-सामकाले, उ.त.पा-सोमकाले । ३. आ.ना.पा.हा-भूमेर्वरः ।

तैसं ३४

[ऐन्द्रवायवग्रहः]

स्थाल्यादीनि तु साक्षादेव भूमेः कार्याणि । तस्मादुपयामगृहीतः, इत्येवं मन्त्रो ऋते ॥ 'इन्द्रवायवो-
रेकस्मिन् पात्रे सह ग्रहणं विधत्ते—“ वायवं पराच्यव्याकृताऽवदत् ते देवा इन्द्रममुवक्षिमां नो वाचं
व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मङ्गं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्णाते
तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् तस्मादियं व्याकृता वागुघते ” (तैसं ६.४.७) इति । येयं वैदिक-

- ५ मन्त्ररूपा वाक् सा पूर्वं पराची समुद्रपोषवदैक्यरूपेण दृण्डायमाना तस्यां वाच्येतावदेकं वाक्यं, तस्मिन्
वाक्येऽप्येतावदेकं पदे, तस्मिन् पदेऽपीयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्येवं विभज्य सर्वतः करणं व्याकरणं, तद्वहित-
त्वादव्याकृतैवावदत् प्रवृत्ता । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य वाक्यपदादिरूपेण तत्र तत्र विच्छिद्य “विभिन्नां
कृतवान्” ॥ ऐन्द्रवायवग्रहणमुपसंहरति—“ तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्णाते द्विर्वायवे द्वौ हि स
वराववृणीत ” (तैसं ६.४.७) इति । यस्मादिन्द्र एकमेव सहग्रहणरूपं वरमवृणीत् तस्मात् सकृदेवेन्द्रस्य
२० सोमग्रहणम् । यस्माच्च वाचं मध्यतो विभक्तवांस्तस्मादुभयोर्वायव्यग्रहणयोर्मध्य इन्द्राय ग्रहणम् । ‘ आ
वायो भूष ’ इति केवलस्य वायोरादौ ग्रहणम् । ‘ इन्द्रवायू इमे मुताः ’ इत्यत्र वायुः पश्चात् पठ्यते ।
तस्मादिन्द्रस्य मध्ये स्थानम् । तस्माद्वायोऽग्रेहाग्रन्वमेको वरः सर्वपात्राणां वायव्यस्त्वं द्वितीयो वरः ।
तस्मात्तस्य द्विः सोमग्रहणम् ॥

‘ इत आरभ्य ’ विनियोगसंग्रहः षट्त्रिंशानुवाकस्यान्त उदाहरिव्यते ॥

- १५ अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ पुरोपांशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।

आद्योऽग्रत्वविधेर्मेवं धारायुक्ताप्रतोक्तितः ” ॥ (जैम्या १०.५.३०) इति ॥

- ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्णाते ” (तैसं ६.४.७) इति । “ मन्त्रकाण्ड-
विधिकाण्डयोर्ग्रहाणामयं पाठक्रमः—उपांशुग्रहः प्रथमः, अन्तर्यामिग्रहो द्वितीयः, ऐन्द्रवायवस्तृतीयः,
२० मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थ इत्यादि । तत्रैन्द्रवायवस्याग्रत्वविधानानुपांशुग्रहात् पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः ।
नैतद्युक्तम् । अग्रत्वस्य धाराग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः । तद्वाक्ये ‘ धारया गृह्णाति ’
इति श्रुतत्वात् । एवं सति पाठक्रमो न बाध्यते । तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

- २५ पुनर्विधेरादिमोऽन्यः कामायैतद्विधानतः ” ॥ (जैम्या १०.५.३१) इति ॥

- ज्योतिष्टोम एव श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः
कल्पेरन् ” (द्र. तैसं ७.२.७) इति । सोऽयं काम्य—“ ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रवृत्तीनां ग्रहाणामादौ
स्यात् । कुतः ? धाराग्रहादिस्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्त्वां पुनरप्यग्रताविधानादिति प्राप्ते द्रुमः—नात्र सर्वा-
ग्रत्वं विधातुं शक्यम् । धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात् । अतो यथाप्राप्ताग्रत्वोपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽत्र
३० विधीयत इति स्वस्थान एवायमैन्द्रवायवग्रहः ॥

४. क.ना.हा—ऐन्द्रवायवो । ५-५. इ.उ.तं.ना.पा.हा—‘ विभिन्नां कृतवान् ’ नास्ति; क—विभिन्नं
कृतवान् । ६-६. इ.उ.ना.पा.हा—‘ इत आरभ्य ’ नास्ति । ७. इ.उ.क.पा.हा—‘ धारायुक्तोप्रतो ’; तं-
‘ धारायुक्त्यप्रतो ’ । ८-८. इ.उ.तं.पा.हा—‘ मन्त्र काण्ड.....काम्यः ’ नास्ति ।

[न्द्रवायवप्रहः]

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् —

“ रथन्तरं साम सोमं भवेत्तद्वत् बृहज्जगत ।

ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्रान् प्रहान् श्रुताः ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमग्न्यत्कर्माथ वा गुणः ।

गायत्रादियुतात् पूर्वोद्व्यद्व्यावृत्तितो गुणैः ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पक ।

प्रहाम्बन्धं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ” ॥ (जैम्या २-३-१-३) इति ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे भूयन्—“ यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् प्रहान् गृह्णीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रान् ” (आपञ्चौ १२-१४-१) इति । सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते । तस्मिन् यागे मास्येतिनसर्वेन पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगत्सामाकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । ‘ अभि रवा शूर ’ इत्यस्यां योनाबुत्पन्नं रथन्तरम् । ‘ त्वामिदि हवामहे ’ इत्यस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीन्द्रव्यावृत्तौ जगत् । ऐन्द्रवायवः मैत्रावरुणः आश्विनः शुक्रः मन्थी आग्रयणः उक्थपः ऋष इत्यादयो प्रहाः प्रातःसत्रेन गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य प्रहणाद्प्रहा भवन्ति । सोम-यागस्य रथन्तरसामापतत्त्वपक्षे तेषु प्रहैरेन्द्रवायवः प्रथमं प्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्त्वपक्षे शुक्रः प्राथमिकः । जगत्सामोपेतत्त्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति विधयवाक्यार्थः । तत्र प्रकृतौ ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तस्याह्वयधामह रथन्तरादयो गुणाः कीर्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाग्रप्रह्यादिगुणोपेतानि कर्मान्तराणि विधीयन्त इति प्राप्ते ऋमः—“ यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ’ इत्युक्तौ यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ’ ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । तस्मिन् समर्पिते यथोक्तप्रहाम्बन्धं गुणो विधीयते । न च रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य प्रातःसत्रनामौ गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि संभवात् । किं तर्हि व्यावर्त्यते इति चेत् रथन्तरबृहज्जगतां परस्परव्यावृत्तिरिति । वदामः । रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथन्तरानुवादेनैतरो पक्षौ व्यावर्त्यन्ते । एवमितरत्रापि । तस्मादयं गुणविधिः । न न यः प्रकृतौ ज्योतिष्टोमः सोऽग्नेषां सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके ‘ यदि जगत्सामा ’ इति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रान् विकृतौ ‘ विषुवनामके मुक्येऽहनि व्यवस्थापितम् । बाढम्, तथापि मात्र कश्चिद्गोचः । आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकं किं त्वन्नेन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम संभवति तत्र गुणविधायकमस्ति तेषां एवात्र प्रतिपाद्यत्वात् ॥

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम् —

“ ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृन्नक्ष उतासकृत् ।

पूर्वम्यायात् सकृद्भक्षो द्विर्भक्षो वचनाद्वेत् ” ॥ (जैम्या ३-५-८) इति ॥

ज्योतिष्टोमे सोऽयमेन्द्रवायवप्रहस्तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात् सकृदेव शेषकार्यमिति चेत् । त्रैरेन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्भक्षो वचदकरोति ” (द्र. शांभा १३-६) इति वचनात् द्विर्भक्षणम् ॥

अथ छन्दः—‘ आ वायो नृव ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ इन्द्रवायू ’ इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचित माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

९. आ—‘ इति ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ तत्र ’ । * [सां २-१-१-११ ऊष् १-१-१] । * [सां २-२-१-१२ ऊष् १-१-५] । * [सां २-६-३-५ ऊष् २-१-१२] । १०. तं—दारुपात्रेण । ११. इ.उ.ना. पा.हा—च । १२. आ.ना.हा—प्रहाम्बन्धम्, इ.उ.ना.पा.हा—‘ यथोक्तप्रहाम्बन्धम् ’ नास्ति ; १३. आ.क.ना. हा—परमार्थतः व्यावृत्तिरिति । १४. आ.क.ना.पा.हा—वक्ष्यामः । १५. आ.क.तं.ना.पा.मां.हा—विषुवनामके ।

[मैत्रावरुणग्रहः]

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ।

उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वैष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ ५ ॥

[अयं वां विश्रुतिः]

अयम् । वाम् । मित्रावरुणेति मित्रा-वरुणा । सुतः । सोमः । ऋतावृधेयत वृधा ।

मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रा-वरुणाभ्याम् ।

त्वा । एषः । ते । योनिः । ऋतायुभ्यामिदृतायु-भ्याम् । त्वा ॥ ५ ॥

[तैसं १-३-७ ; कामं १-२ ; कपिसं ३-२ ; वासं ७-९]

- मैत्रावरुणं गृह्णाति—‘अयं वाम्’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ हे ‘मित्रावरुणा मित्रावरुणौ,
 १० ‘ऋतावृधा ऋतावृधौ, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ । उभयत्र “ ‘सुपां सुलुक्’ ”
 (पा ७-१-३९) इत्याकारः । वृधेः क्तिप् (पा ३-२-७६) । “ अन्येषामपि दृश्यते ”
 (पा ६-३-१३७) इत्युपपदस्य दीर्घः । ‘अयं’ सोमः ‘वां’ युवयोः अर्थाय ‘सुतः’ अभिषुतः ।
 ‘इत्’ इति हेतौ । यस्मादेवं तस्मात् ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि ‘मम’ हवम् आह्वानं ‘श्रुतं’ शृणुतम् ।
 श्रुत्वा चागत्य ‘इह’ सोमं पिबतमित्यर्थः । “ भावेऽनुपसर्गस्य ” (पा ३-३-७५) इति ह्रयतेः
 १५ अप्, संप्रसारणं च । शृणोतेल्लेटि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २-४-७३) इति शप्ते लुक् ।

इमामनुब्रुव्य “ उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ” इति गृह्णाति ॥ “ देवताद्वन्द्वे
 च ” (पा ६-२-१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्धुगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

- ‘एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा’ इति सादयति । ऋतं सत्यं यज्ञं वा आत्मनो यज-
 मानानां वा इच्छतीति ऋतायुः । “ छन्दसि परेच्छायामपि ” (द्र.पाभा ३-१-८) इति
 २० क्यच् । “ न छन्दस्यपुत्रस्य ” (पा ७-४-३५) इतीत्वप्रतिषेधः । “ क्याच्छन्दसि ”
 (पा ३-२-१७०) इत्यप्रत्ययः । “ मित्रं देवा अब्रुवन् ” (तैसं ६-४-८) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
 “ सोऽब्रवीद्वरं वृणौ मयं चैवैष मित्राय च ” (तैसं ६-४-८) इत्यादि च । “ तावन्नतां वरं
 वृणावहा एक एवाऽऽवत् पूर्वो ग्रहो गृह्णातै ” (तैसं ६-४-८) इत्यादि च ।

॥ चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

- २५ अयमिति ॥ कल्पः—“ अयं वां मित्रावरुणेति मैत्रावरुणं गृहीत्वा... श्रुतश्रुतेन पयसा
 श्रीत्वा, एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति ” (आपञ्चौ १२-१४-१२) इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—‘अयं
 वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वैष
 ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा’ इति ॥ हे ‘ऋतावृधा सत्यस्य वर्धकौ मित्रावरुणौ, ‘वां’ युवयोः ‘सोमः’ सुतः
 अभिषुतः । ‘इत्’ इति हेतौ । यस्मादभिषुतस्तस्मात् ‘इह’ कर्मणि ‘मम’ हवम् मदीयमाह्वानं ‘श्रुतं’ युवां

- ३० १-१. व-द्विवचनस्याकारः । २. ब.मै-‘इह’ नास्ति ।

१. इ.उ.ना.पा.भा.हा-‘गृहीत्वा’ नास्ति । २. इ.उ.ना.पा.भा.हा-‘मम’ नास्ति ।

मैत्रावरुणग्रहः]

उणुतम् । १५ क्तायुभ्यां सत्यमिच्छद्गणं मित्रावरुणाम्याम् । स्पष्टमन्यत ॥ मन्त्रानुपेक्ष्य गृहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेकलं विधिस्तुः प्रस्ताति—“ मित्रं देवा अश्रुवन्सोमं राजानं हनामेति सोऽग्रवीब्राह्म सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मिन्नि तमश्रुवन् हनामैवेति सोऽग्रवीद्वरं वृणं पयसैव मे सोमं श्रीणञ्जिति तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणञ्जति तस्मात् पशवोऽपक्रामन् मित्रः सन् क्रूरमकरिति ” (तैसं ६-४-८) इति । हनाम त्वया सहिता वयमिन्त्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति दोषः । सर्वमित्रत्वमहन्ने हेतुः । अत एवास्माक- ५
मपि मित्रत्वात् हनामैवास्मदीयं कायं हननरूपं त्वया सहैव क्रूरः । श्रीणन् मिश्रयन्तु । क्रूरं सोमवधं कृतवतस्तस्मात् मित्राङ्गीताः पशवोऽपक्रामन्ताः ॥ विचक्षते—“ क्रूरमिव खलु वा एष करोति यः सोमेन यजते तस्मात् पशवोऽप क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रं समर्धयति पशुभि-
र्यजमानम् ” (तैसं ६-४-८) इति । तत् तेन श्रयणेन मित्रदेवयजमानयोः पशुसमृद्धिर्भवति ॥ अस्तु यजमानस्य पशुसमृद्धिमित्रस्य तु कृतस्येत्याशङ्क्य तदर्थमेव ‘वरस्य वृत्त्वादिष्याह—“ पुरा खलु १०
वायैवं मित्रोऽवेव प मरुतं बभूवः पशवः क्रमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृणीत ” (तैसं ६-४-८) इति । क्रूरं सोमवधं कृतवतो मत्तोऽपक्रामिष्यन्तीत्यमुमयं मित्रः सोमवधात् पुरं व खल्ववेद्विदितवान् । तस्मादेव कारणात् पशुसमृद्धिहेतुं क्षीरमिधनमवृणीत ॥ अथ मित्रावरुणयोरैकैर्नैव पात्रेण ग्रहणं विचक्षते—“ वरुणं देवा अश्रुवन् त्वयाऽऽशभुवा सोमं राजानं हनामेति सोऽग्रवीद्वरं वृणं मद्यं चैव मित्राय च सह गृह्णाता इति तस्मान्मैत्रावरुणः सह गृह्णाते तस्माद्वाजा राजानमशभुवा ऋन्ति वैश्येन वैश्यः शूत्रेण शूद्रम् ” १५
(तैसं ६-४-८) इति । अतो त्वयभागे भवते प्राप्नोतीत्यंशभूतयादः । सोमो वरुणश्च परस्परं दायादौ । “ इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः ” (यृ १-४-११) इत्यादिना बृहदारण्यके श्रुत्यन्तेनैककुलवर्तिवस्य समास्नातत्वात् । यस्मादशभुवा वरुणेन सह सोमं राजानं हनामेति देवैरुक्तं तस्मात्सोऽपि तथा कुर्वन्ति । तद्यथा—गमो विभीषणेर्गोशभुवा सहितो गवणे लघान । वैश्यशूत्रयोरेष्युदाहार्यम् ॥ ‘मैत्रावरुणग्रहस्यैन्द्र-
वायवान्तर्गते विचक्षते—“ न भा इदं दिवा न भक्तमासीदध्याह्नते ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदं नो वि २०
वासयतमिति तावन्नतां वरं वृणावहा एक एवाऽऽवत पशो ग्रहो गृह्णाता इति तस्मादेन्द्रवायवः पशो मैत्रा-
वरुणावृगृह्णाते ” (तैसं ६-४-८) इति । इदं कालस्वरूपमभ्यावृत्तमविभक्तं पश्वमासीत् । एतावद्दहरिति दिवा नाऽऽसीत् । एतावती रात्रिरिति नक्तः नाऽऽसीत् । इदमविभक्तं कालस्वरूपं नोऽस्मदर्थं विवासयतं विभज्य स्थापयतम् । ‘आवन् आवाभ्यामस्मदीयग्रहादिरवधेः ॥ ननुपश्वन्तर्यामावपि मैत्रावरुणात् पूर्वमेव गृहीताविन्त्याहङ्ग्याह—“ प्राणापामौ ह्येतौ यदुपारभन्तर्यामौ ” (तैसं ६-४-८) इति ॥ २५
प्राणापामयोः सतोः पश्चादितरेन्द्रविस्थितिरिति तयोः पूर्वभावित्वमविवादम् । इतरेषु तु ग्रहेष्वैन्द्रवायव एक एव मैत्रावरुणात् पूर्वः । वरं लब्ध्वाऽहोरात्रयोर्विभागमत्रनयतामिरयाह—“ मित्रोऽहरजनयद्रूपो रात्रिं ततो वा इदं व्यौच्छाद्यमैत्रावरुणो गृह्णाते व्युष्टयै ” (तैसं ६-४-८) इति । सूर्योदयमारभ्य तदस्त-
मयपर्यन्तं कालोऽहरितरेवं मित्रः कल्पयामास । तदूर्ध्वं पुनः सूर्योदयपर्यन्ता रात्रिरित्येतद्रूपस्य कल्पनम् । तत आरभ्य ‘उभयकालस्वरूपं व्यौच्छाद्यमविभक्तमासीत् । व्युष्टयै अहोरात्रविभागाय ॥ ३०

“अथ वृष्टयः” — ‘अथ वाम्’ इत्येषा गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

३. आ-मिश्रययुः; ६. क. ना. पा. हा-मिश्रयन् । ४. आ. क. ना. हा-न तस्य । ५. आ. क. ना. हा-‘ राजानम् ’ नास्ति । ६. आ. ना. हा-‘मैत्रावरुणस्यैन्द्र’ । ७. आ. क-‘दर्थम्’ । ८. इ. उ. पा. ना-‘ आवन् ’ नास्ति । ९. इ. उ. क. ना. पा. हा-‘भागं जनयत इत्याह । १०. क. तं-उदय’ । ११-११. इ. उ. ना. पा. ना. हा-‘ अथ इन्द्रः ’ नास्ति । ३५

[आश्विनग्रहः

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।

उपयामर्गहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ३ ॥

[यां वामष्टादश]

या । वाम् । कशा । मधुमतीति मधु-मती । आश्विना । सुवृतावतीति सुवृता-वती ।

५ तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति ।

अश्विभ्यामिव्यश्विभ्याम् । त्वा । एषः । ते । योनिः । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ६ ॥

[मैसं १.३.८; कासं ४.२; कपिसं ३.२; वारं ७.११]

बहिष्पवमाने स्तुते आश्विनं गृह्णाति—‘या वां कशा’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ हे अश्विना अश्विनौ । पूर्ववादाकारः (पा ७-१-३९) । मधुमती मधुरसवती, सूनृतावती, प्रियवचनं सूनृतं, तद्वती । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् । ईदृशी या वा युवयोः कशा वाक्प्रवृत्तिः सूक्तिरुक्षणा युष्मद्विषया अस्माभिः क्रियमाणा, तथा हेतुभूतया तां श्रोतुं यज्ञम् इमं मिमिक्षतम् आगत्योत्पादयितुमिच्छतम् । मिहेः सनि (पा ३-१-७) दत्वे (पा ८-२-३१) “ षटोः कः सि ” (पा ८-२-४१) इति कत्वम् । तथा वाचा करणभूतया यज्ञं निर्वर्तयतम् ॥ इत्यनुद्रुत्य ‘ उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा ’ इति गृह्णाति ॥

१५ ‘एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा’ इति सादयति ॥ मध्वस्यास्तीति मध्वम् मधुभाजनं, दृति-
रूपं “यो ह वां मधुनो दृतिः” (ऋसं ८.५.१९) इत्यादौ प्रसिद्धम् । तदन्तात् मत्वर्थीय ईकारः
(पा ५.२.१०९ वा २) । “ऋत्व्यवास्त्यवास्त्व” (पा ६.४.१७५) इत्यादौ ‘माध्वी’ इति
निपात्यते । यद्वा—मध्वेव माध्वी । आग्नीध्रादिवत् स्वार्थेऽञ् (पा ५.४.३६ वा ५), माध्वीभ्यामिति
मधुमद्भ्यामित्यर्थः । “यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन्” (तैसं ६.४.९) इत्यादि
ब्राह्मणम्, “ते देवा अब्रुवन्नपृतौ वा इमौ” (तैसं ६.४.९) इत्यादि च, “तस्माद्बहिष्पवमाने
स्तुत आश्विनो गृह्यते” (तैसं ६.४.९) इत्यन्तम् । “वाग्वा ऐन्द्रवायवः” (तैसं ६.४.९)
इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

या वामिति ॥ कल्पः — “अश्विनं गृह्णाति । या वां कशेति प्रहृणसादनौ । द्रोणकलशा-
 २५ दधाराप्रहाः परिप्लवया गृह्णाते । वचनादन्यतः ” (आपञ्चौ १२-१८-९-११) इति ॥ पाठस्तु — ‘ या
 वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैव ते योनि-
 र्माध्वीभ्यां स्वा ’ इति ॥ हे १ अश्विना अश्विनौ देवौ, २ वां युवयोः ३ या ४ कशा या वाक् ५ तथा ६ यज्ञं
 ७ मिमिक्षतं सेवतुमिच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः । कशासमानया जिह्वोत्पलान्तरादगोवात्र कशा । कोहरी ?
 ८ मधुमती ९ परुषशब्दरहिता । सूनृतावती प्रियवचनोपेता । मधुना पूर्णा १ इतिर्माध्वी । तादृशीभ्यामश्वि-
 ३० मूर्तिभ्यां त्वां सोमं सादयामि ॥

१. मै-मधुकररसवती । २-२. मै-प्रियं सन्तं वचनम् । * [निघण्टु १.११.४३, निरुक्त
३. व. मै-वा । ४. ब-इति च ।

१. इ.उ.ना.पा.हा-‘मधुमती’ नास्ति । २. क-अतिमाध्वी । ३. आ.ना.हा-‘सोमम्’ नास्ति ।

आश्विनप्रहः]

प्रातर्युजौ वि मुच्येथामश्विनावेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेष ते योनिरश्विभ्यां त्वा ॥ ७ ॥

प्रातर्युजावेकादविःशतिः ।

प्रातर्युजाविति प्रातः युजौ । पीतये । मुच्येथाम् । अश्विनौ । पीतये । इह । गच्छतम् ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ।

५

उपयामगृहीत उपयाम गृहीतः । अमि । अश्विभ्यामिवश्विभ्याम् । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । अश्विभ्यामिवश्विभ्याम् । त्वा ॥ ७ ॥

पुनराश्विनप्रहणमन्त्रः - 'प्रातर्युजौ' इति गायत्री त्रिपदा । पूर्वैण सहास्य विकरः ॥

हे 'अश्विनौ' यो युवा 'प्रातर्युजौ' प्रातयोक्तारौ तौ 'वि' 'मुच्येथाम्' यजमानान्तरैर्विमुक्तौ भवतम्, अन्यानपि यजमानान् विहाय 'इह' अग्निम् कर्मणि 'आ' 'गच्छतम्' । किमर्थम् ? 'अस्य' १०
 'सोमस्य' 'पीतये' पानाय । " तितधन्तां च सहायाम् " (या ३-३-१७४) इति त्रित्त्वा-
 पानविशेषस्य सहायत्वात् ॥

इदनुष्ठुय 'उपयामगृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा' इति गृह्यति ॥

'एष ते योनिरश्विभ्यां त्वा' इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

१५

प्रातर्युजाविति ॥ आश्विनप्रहार्ध एवाभ्यो विकल्पितो मन्त्र एवमाभ्यायते—“प्रातर्युजौ वि मुच्येथामश्विनावेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेष ते योनिरश्विभ्यां त्वा' इति । हे 'अश्विनौ, युवा' 'प्रातर्युजौ' प्रातःकाल एवानेन यजमानेन युक्तौ सन्तावितरैर्यजमानः 'वि' 'मुच्येथाम्' । 'इह' कर्मणि 'आ' 'गच्छतम्' । किमर्थम् ? 'अस्य' 'सोमस्य' 'पीतये' पानाय । स्पष्टमन्यत् ॥
 एतान् मन्त्रानुपेक्ष्याऽऽश्विनप्रहणं विधत्ते—“यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन् भिषजौ २०
 वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रति अतमिति तावद्भूतां वरं वृणावहै ब्रह्म एव नावद्यापि गृह्यतामिति ताभ्यामेत-
 माश्विममगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रवधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै ” (तैसं ६-४-९)
 इति । यज्ञपुरुषः पुरा कदाचित् देवानां वस्तु गृह्णात्वा देवैः सह योद्धुं सज्यं अनुवर्तमानो हस्ते धरवा अनुष
 एकां कोटिं भूमौ द्वितीयां कोटिं गले च प्रतिष्कम्पयतिष्ठत् । तदानीमुपदोक्तानामभिर्जन्तुभिः भूमिस्पृष्टे'
 ज्याभागे भक्षिते सति त्रुटितयाकस्य अनुष 'ऊर्ध्वो कोटिः स्वयमुदगच्छन्ती यज्ञस्य शिरोऽपि च्छिन्वा २५
 स्वात्मना सहोर्ध्वमुदगमयत् । सोऽयं वृत्तान्तः प्रवर्ग्यब्राह्मणे समाभ्यातः—“तस्य अनुर्विप्रवमाणः शिर
 उद्वर्तयत् ” (तैसा ५-१) इति । तदिदमत्र संगृह्यते—“यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ” (तैसं ६-४-९) इति ।

१. आ.ना.हा.—भूमिटे । २. आ.पा.हा.—ऊर्ध्व ।

[आश्विनग्रहः

- अत्राप्यग्निष्टोमेऽप्यावयोर्ग्रह एव ग्रहीतव्यः । यद्यपि “ आश्विनं द्विकपालम् ” (तैसं २.६.३) “ आश्विनं धूम्रललाममालमेत ” (तैसं २.१.१०) इतीष्टिपञ्चोरस्त्यावयोर्हविस्तथाऽप्यग्निष्टोमे पूर्वं नास्ति । तत्रापि लेपमाजिनादिना नाऽऽवयोः परितोषः किं तु ग्रहेणैवेत्यभिप्रायः । तस्मादाश्विनग्रहणं यजस्व निष्कृष्यै भवति ॥ आश्विनग्रहणस्य स्तोत्रादूर्ध्वकालं विधत्ते—“ तौ देवा अश्रुवक्षपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ भिषजाविति तस्माद्-
 ५ ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो षोषोऽमेध्यो यो भिषक् तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते ” (तैसं ६.४.९) इति । छन्दोगानामुत्तरग्रन्थोपक्रमे सूक्तत्रयम् “ उपास्मै गायता नरः ” (सांसं २.१.१-३) इत्यादिकमात्मना तच्च गायत्रसाम्ना गातव्यम् । तदिदं बहिष्पवमानस्तोत्रम् । यावदश्विनौ चिकित्सकरूपेण मनुष्यचारित्रेण युक्तत्वादपूतौ तयोः स्तोत्रेण शुद्धत्वात् तत्स्तोत्रादूर्ध्वं तदीयग्रहस्य कालः ॥ विधत्ते—“ तस्मादेवं विदुषा बहिष्पवमान उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मानमेव पवयते ” (तैसं ६.४.९) इति । एवं विदुषा स्तोत्रस्य शुद्धिहेतुत्वं जानता-
 १० पसद्योऽनुष्ठेयः । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उदस्यः प्रह्ला बहिष्पवमानाय पञ्चार्तिजः समन्वारब्धः सर्पन्ति । अध्वर्यु प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुत्तातोद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः ” (आपश्रौ १२.१६.१७-१२.१७.१) इत्यादिः ॥ अत्र प्रसङ्गाह्नौकिचिकित्सायामरुष्टोपकारजनकं किञ्चिद्ग्रहं विधत्ते—“ तयोस्त्रेधा भेषज्यं वि न्यदधुरमौ तृतीयमप्सु तृतीयं तस्मादुद्वात्रमुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति ” (तैसं ६.४.९)
 १५ इति । अग्न्युदकब्राह्मणेज्वरद्वारेणोपकारकं यद्वेषज्यं त्रेधा स्थितं तद्देवास्तयोरश्विनोः स्थापितवन्तः । तस्मादश्विनोरनुग्रहाय लौकिको भिषगुःकुम्भं समीपे निधाय ब्राह्मणमुपवेश्याग्निं चोपसमिष्य भेषज्यं कुर्यात् । तथा सति यावदङ्गजातमावश्यकं तेन सर्वेण सह कृतत्वात् समृद्धं भेषज्यं भवति ॥ अत्र द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनग्रहाणां तत्तत्प्रतिनिमिषाद्यपात्रैः सह होमविधिमर्थवादेनोच्चेतुकामः प्रभुमस्थापयति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यदेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्यन्त इति ” (तैसं ६.४.९) इति । ग्रहणकाले सोमानामैकैकपात्रत्वमुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । होमकाले द्विपात्रत्वं सूत्रे दर्शितम्—“ हविर्धानं गच्छन् संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीति । उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसी-
 २० त्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्वाणकलशादैन्द्रवायवस्य प्रतिनिमिषां गृहीत्वा न सादयति । ऐन्द्रवायव-
 २५ मादायाध्वर्युर्द्रोणकलशाच्च परिप्लवया राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणे परिधिसन्धिमन्व-
 ३० वहत्याध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिप्लवयाऽऽधारमाधारयति । ..... आश्राभ्य प्रयाश्राविते संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेष्यति । वषट्कृते जुहोति । पुनर्वषट्कृते जुहुतः । ... । एवमुत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां प्रचरतः ” (आपश्रौ १२.२०.१८-२४; १२.२१.७) इति ॥ प्रभुस्थात्तरं दर्शयति—“ यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा ह्यन्ते तस्माद्द्वौद्वौ बहिष्टात् प्राणाः ” (तैसं ६.४.९) इति । चक्षुरादि-
 ३५ प्राणानामन्तरेकात्मकत्वात् बहिर्द्वारमेवेन द्वित्रात् तत्साम्यायैकपात्रत्वं द्विपात्रत्वं च कुर्वादित्यर्थः ॥ अत्र सवनीयपुरोडाशानां स्विष्टकृतिं हुते सति द्विदेवत्यग्रहप्रचारां विहितः । पुरोडाशसंबन्धिन इदोपाह्वान-
 ४० नस्यापि स्विष्टकृदनन्तरभावी चोदकप्राप्तः कालस्तं बाधित्वा द्विदेवत्यशेषभक्षणादूर्ध्वमुपाह्वानस्योत्कर्षं विधत्ते—“ प्राणा वा एते यद्विदेवत्याः पशव इवा यदिदां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उपह्वयेत पशुभिः प्राणान-
 ४५ न्तर्दधीत प्रमायुकः स्वावद्विदेवत्यान् भक्षयित्वेभामुप ह्वयते प्राणानेवाऽऽरमन्धित्वा पशूनुप ह्वयते ”

३. तं—‘ निष्कृत्यै ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ रूपसंभवत्यै ’ । ४. आ.पा.हा—उत्तराग्रन्थोपक्रमे ।

५. तं—चिकित्सकरूपौ । ६. आ—मनुष्यचारित्रेण ; क—मनुष्यचारित्र्येण । ७. आ.ना.पा.हा—‘ न ’ नास्ति ।

आश्विनप्रदः]

(तैसं ६-४-९) इति । द्विद्वयशेषमक्षणैः प्रागिडायाः पदरूपाया उपादाने 'प्राणैर्व्यवहितत्वात् यज-
मानो म्रियेत । पश्चादाहोरे तु नाम दोषोऽस्ति ॥ भक्षणे विशेषं विधत्ते—“ वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रा-
वरुणः आत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवे भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तात् मैत्रावरुणं तस्मात्
पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति ” (तैसं ६-४-९) इति ।
पुरस्ताद्वचना यथागृह्णागमेत्यर्थः । सर्वतः परिहारं शिरः प्रवक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥ पात्राणां सादने पुरोडाश- ५
शकलादिसहितरवे विधत्ते—“ प्राणा वा एते यद्विदेवस्या भरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता
अन्तरतः प्राणा यतः सन्तु वै मज्जस्य विततस्य न द्रव्यते तदनु यज्ञं रक्षारूपव चरन्ति यदरिक्तानि
पात्राणि सादयति क्षियमाणमेव तज्जस्य शये रक्षसामनन्दवचाराय ” (तैसं ६-४-९) इति । शकलादि-
योगः सूत्रे दर्शितः—“ पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेऽववृधाति । पयस्यां मैत्रावरुणस्य । धाना
आश्विनस्य ” (आश्वी १२-२५-६) इति । अन्तरतः प्राणानामरिक्तरत्वं नामाऽऽर्द्रस्थानोपेतत्वम् । १०
पात्राणामरिक्तरत्वेन यज्ञे विस्मृतमप्यङ्गे क्षियमाणमेव संतिष्ठत इति रक्षसां संचारद्वारं नास्ति ॥ सादनस्थानं
विधत्ते—“ दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तस्यात् सादयति वाक्येव वाचं वृधाति ” (तैसं ६-४-९)
इति । उत्तरस्य चक्षुस्य मार्गे सादयेत् । वर्तस्यापावां वाक्येव प्रहस्यां वाचं स्थापयति ॥ सादितानां
प्रहाणामवस्थानावधिं विधत्ते—“ आ तृतीयस्यजनात् परि शेरं यज्ञस्य संतस्यै ” (तैसं ६-४-९) इति ।
शेरं वसन्तीत्यर्थः ॥

१५

अथ मोमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य अनुर्ध्वपादे स्थितितम्—

“ आश्विनो दशमः पक्वो ययाग्या ऐरिष्ठकः क्रमः ।

त्रिषतो वाऽग्निमः पाठधुरवर्धनो ममत्वतः ॥

पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु भुतेः क्रमः ।

कृतसिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य भुत्पथौ प्रवर्त्ता ततः ” ॥ (जैत्या ५-४-१-२) इति ॥ २०

उच्यतेऽहोम ऐन्द्रवायवार्धिमहेष्वाश्विनप्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव
शब्देनाऽऽस्मायते—“ आश्विनो दशमो गृह्यते ” (तैसं ४-१-१) इति । तत्र क्रमबोधकौ श्रुति-
पाठो समबलौ । तद्याऽग्निहोत्रहोमादुर्ध्वं यथागृपाकः पठितः । स चार्धवक्त्रात् पूर्व प्राप्तः । तत्रार्धपाठौ
समबलौ । तस्मादुभयऐरिष्ठकः क्रम इति प्राप्ते ध्रुमः—पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः, किं त्वन्यथाऽनुप-
पत्त्या क्रमे कल्पयति । ‘ दशमः ’ इत्येवा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते । ततः पाठादपि श्रुतिः २५
प्रवर्त्ता । अतः ‘ पाठः क्रमे कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । “ असामर्थ्यं च ” यवाग्वाः
पूर्वमग्निहोत्रं निष्पत्तुम् ; इत्यमन्तरेण होमासंभवात् । तस्मात् पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणोऽयं उपजीव्य
इत्यर्थस्य पाठात् प्रावक्ष्यम् । श्रुत्यर्थौ पाठं बाधित्वा क्रमे नियच्छतः ॥

‘ वा वा कशा ’, ‘ प्रातर्धुञ्जी ’ इत्येते गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायण्यचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३०

प्रथमकाण्डे अनुर्ध्वपाठके षष्ठसप्तमानुवाकौ ॥

८. अ. पा. हा-पापानां व्यस । ९. तं-प्रहाणां स्थानविधिम् । १०. तं-तत्र । ११-११. उ.

ना. पा. हा-असमर्थम् ; उ. ना. पा. हा-असमर्थं च ।

तैसं ३४ ॥

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपा९ संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥
उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाहि ॥ ८ ॥

[अयं वेनः पञ्चविंशतिः ।

५

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भा इति पृश्नि-गर्भाः ।
ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः-जरायुः । रजसः । विमान इति वि माने ।
इमम् । अपाम् । संगम इति सं-गमे । सूर्यस्य ।
शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिरिति मति-भिः । रिहन्ति ।
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । शण्डाय । त्वा ।

२०

पृषः । ते । योनिः । वीरताम् । पाहि ॥ ८ ॥

[मैसं १.३.१०; कासं ४.३; कपिसं ३.३; वायं ७.१२]

शुक्रं गृह्णाति—‘अयं वेनः’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ ‘वेनतेः कान्तिकर्मणो वेनः,
कान्तः वर्षाद्यभीष्टप्रद उच्यते । ‘ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्जरायुस्थानीयमाष्टादकं, यस्य जरायुणा
गर्भ इव तेजसा वेष्टितस्तेजोराशिरित्यर्थः । ईदृशः ‘अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योति-
२५ तस्मिन् गर्भाः ‘पृश्निगर्भाः गर्भ्यमाणाः’ । पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) । गर्भवद्धर्माना आपः ।
भूमिगतान् हि रसान् सूर्यरश्मयो वायुना सह सूर्यमण्डले स्थापयन्ति, ते च तस्मिन् वर्धन्ते,

अयमिति ॥ कल्पः—“अयं वेनश्चोदयदिति शुक्रं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्सैष ते योनिर्वीरतां
पाहीति सादयति” (आपश्चौ १२.१४-१३) इति ॥ पाठस्तु—‘अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योति-
२० र्जरायू रजसो विमाने । इममपा९ संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि
शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाहि’ इति ॥

अयमितिन्द्रो निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । ‘विन कास्तौ इत्यस्मान्वातोरुपपन्नत्वाद् ।
पृश्निरादित्यस्तस्य गर्भभूता आपः । तथा चान्मत्र प्रभोत्तराभ्यामयमर्थः श्रूयते—“हेमा आपो
निबिडन्ते । यदीतो यान्ति संप्रति” (तैआ १.८) इति प्रश्नः । “आपः सूर्ये समाहिताः ।
अध्राण्यपः प्रपद्यन्ते” (तैआ १.८) इत्युत्तरम् । ‘अयं वेनः ‘पृश्निगर्भाः ‘चोदयत् । अपो
२५ वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयम् ? ‘ज्योतिर्जरायुः । विशुद्धक्षणं तेजो जरायुबद्धेष्टनं यस्यासौ ज्योतिर्जरायुः ।
कुत्रायं वर्षति । ‘रजसः ‘विमाने । भूलेर्विशेषेण निर्माणं यस्मिन्शुष्के भूप्रदेशे तत्र वर्षति । अपां सूर्य-
गर्भीभावः कथं संपन्न इति चेत् । अत्रोच्यते—‘विप्राः ऋत्विजः ‘सूर्यस्य ‘अपां च ‘संगमे निमित्तभूते
सति ‘इमम् इन्द्रं ‘शिशुं स्तनन्धयं शिशुमिव ‘लालयन्तः ‘मतिभिः मन्त्रसंहिताभिराहुतिभिः ‘रिहन्ति
यजन्तीत्यर्थः । आहुतिदेवताभिरिमा आपो नीयन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“भूमिं पञ्चन्या जिन्वन्ति दिवं
३० जिन्वन्त्यग्नयः” (तैआ १.९) इति । हे शुक्रग्रह, दारुपात्रेण गृहीतः ‘असि । शुक्रपुत्राय ‘शण्डाय
त्वां गृह्णामि । ‘पृषः स्वैरुद्देशः ‘ते ‘योनिः स्थानम् । तादृशस्त्वं यजमानस्य ‘वीरतां कर्मशूरत्वं पालय ॥

१. तं-गृह्यमाणः; ति-गर्भमाणः; ब-‘गर्भ्यमाणाः’ नास्ति । २. तं.ति.ब-अस्मिन् ।

* [धातुपाठे नोपलभ्यते । द्र. निघण्टु २-६.४] । १. क.ना.हा-लालयन्ते ।

शुक्रग्रहः]

आगामिसंवत्सरवृष्ट्यर्थम् । यथोक्तं—“ समानमेतदुदकम् ” (तैआ १-९) इत्यादि । सप्तमी-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । ताश्च त्वकाले सूर्येण समर्पिताः चोदयत् चोदयति ।
लेष्ट । भुवं प्रति प्रेरयत्ययमादित्यो वेनः । तथा चोक्तम्—“ यदा खलु वा अस्तावदित्यो
न्यङ् रश्मिभिः ” (तैस २-४-१०) इत्यादि । कुत्र स्थितोऽयमेवं करोतीत्यत आह रजसः
उदकस्य विमाने निर्माणस्थानेऽन्तारिक्षे । कुट्टरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । य
एवं प्रजानामुपकरोति इमे वेनं खलु विप्राः मेधावेनः मतिभिः बुद्धिभिः रिहन्ति लिहन्ति ।
रख्योरेकत्वं स्मरन्ति* । स्तुवन्ति पूजयन्ति बुद्धपूर्वकमेव ते स्तवादि कुर्वन्तीति भावः । हविः-
प्रदानादिना संवर्धयन्तो न त्यजन्तीत्यर्थः । “ मन्त्रे वृषं ” (पा ३-३-९६) इति कितन
उदात्तत्वम् । इति न शिशुमित्र यथा शिशुं क्षीरादिदानेन संवर्धयन्ति । किमर्थम् ? सूर्यस्य
अपां च न्यगमे संगमनाय सूर्यस्याद्रिः सगमो यथा स्वात् वृद्धयर्थं तदर्थमित्यर्थः । “ ग्रह-
वृद्धानिश्चिगमश्च ” (पा ३-३-५८) इत्यप्युक्त्यादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) ।
यद्वा- अयं वेनः कमनीयरूपः ज्योतिर्जगद्युः ज्योतिषा जरायुस्थानीयेन वेष्टितः रजसो विमाने
स्थितः । रजो नाम गर्भधारणहेतुर्बोनिस्थ उदकाविशेषः, तन्निमाणस्थाने प्रजननस्थानेन स्थितः ।
पृथ्वीगर्भाः प्रेरयति काले प्रमूयर्थं मातरमिव त्वरयति । गर्भं करोतीति गर्भयिता गर्भः ।
पचाद्यच् (पा ३-१-१३४) । पृथ्वीगर्भे दासां ताः अपः प्रेरयति काले वृष्ट्यर्थम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१) । ततः स पुत्ररथानायः प्रसृतः पर्जन्यात्मा वर्षति ।
एवमिमं वेनाख्यं सूर्यस्यापां संगमे संयोगे प्रसृतं शिशुमित्र विप्रा मतिभिः पूजयन्तीति । सूर्यो
हि भार्यास्थानीया अपः संगच्छति वत्सरान्ते चायं जायते, जातश्च वर्षति । वृष्टं चोदकं रश्मय
आदाय सूर्याय समर्पयन्ति । स च “ ता अपः ” संगच्छतीति । यत एवं तस्मादहमपि तत्पूजार्थं
शुक्रं गृह्णामीति शेषः । ननु शण्डाय गृह्यते ? सत्यम् । इन्द्रायैव तु हूयते । “ इन्द्राय सुतमा
शुहोमि ” (तैआ १-१-१) इति होममन्त्रलिङ्गात् । “ तौ देवा अपनुधाऽऽत्मन इन्द्रायानुहवुः ”
(तैस ६-४-१०) इति च ब्राह्मणम् ॥

इमामनुहवुः उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा इति गृह्णाति । शण्डो नामासुरपुरोहितः ॥
‘ एष ते योनिर्वीरतां पाहि ’ इति सादयति ॥ वीरता शूरता यागलक्षणं प्रति ।
“ बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत् ” (तैस ६-४-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ असौ वा
आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थी ” (तैस ६-४-१०) इत्यादि, “ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य
यच्छुक्रामन्थिनौ ” (तैस ६-४-१०) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

३. तं.ति-‘ अतः ’ नास्ति । * [द. पा ८-२-१८] ४. तं.ति.पं.ब-वृष्ट्यर्थम् । ५. तं.ति.ब-
तद्विनिर्माणं । ६. मै-एनमिमम् । ७. तं.ति.पं.ब-संयोगहेतौ । ८-८. तं.ति.पं.ब-ताभिः । ९. मै- ३०
आगलक्षणत्यागम् ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदः सुवर्चिदं
प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु बर्धसे ।
उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वैष ते योनिः प्रजाः पाहि ॥ ९. ॥

[तं प्रत्नथा षड्विंशतिः]

तम् । प्रत्नथा । पूर्वथा । विश्वथा । इमथा ।

ज्येष्ठतातिमिति ज्येष्ठ-तातिम् । बर्हिषदमिति बर्हि-सदम् । सुवर्चिदमिति सुवः चिदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा ।

आशुम् । जयन्तम् । अन्विति । यासु । बर्धसे ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । मर्काय । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । प्रजा इति प्र जाः । पाहि ॥

[मैसं १-३-११ ; कामं ४-३ ; कपिनं ३-३ ; वामं ७-१६-१७]

मन्थिनं गृह्णाति — ' तं प्रत्नथा ' इति चतुष्पदया जगत्या ॥ अत्रापि स एवेन्द्रः प्रत्यक्षेण
स्तूयते । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः* । " प्रगस्य गलोपः " (द्र. पाभा ४-३.२३) इति व्युत्पादितः ।
थेत्युपमायाम्* । " प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् छन्दसि " (पा ५-३-१११) इति शाल् । लिति
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् (पा ६-१-१९३) । ' तम् ' इत्यत्र ' त्वा स्तुमः ' इति शेषः ।
अयमर्थः — यथा ' प्रत्नाः पुराणास्त्वामस्तुवन् तथा ' वयमपि त्वां ' स्तुमः । यथा च ततोऽपि पूर्वं
भृगुप्रभृतयो मदीयाः पित्रादयो वा त्वामस्तुवन् तथा वयं स्तुमः । यथा विश्वेऽपि त्वां स्तुवन्ति

तमिति ॥ कल्पः — " तं प्रत्नथेति मन्थिनं गृहीत्वा ... । सक्नुभिः श्रीणाति ... । एष ते
योनिः प्रजाः पाहीति सादयति " (आपश्रौ १२-१४-१५-१६) इति ॥ पाठस्तु — ' तं प्रत्नथा पूर्वथा
विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदः सुवर्चिदं प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु बर्धसे ।
उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वैष ते योनिः प्रजाः पाहि ' इति ॥ " इन्द्रायाजुहवुः " (तैसं ६-४-१०)
इति ब्राह्मणवचनादयं मन्त्र एन्द्रः । ' तम् ' इन्द्रं स्तुम इति शेषः । ' प्रत्नथा ' इत्यादौ ' था ' प्रत्यय
उपमार्थः । प्रत्ना पुरातना भृगवादयो यथा त्वामस्तुवंस्तथा वयमपि त्वां स्तुमः । ' पूर्वथा ' पित्रादय इव ।
' विश्वथा ' अतीताः सर्वे यजमाना इव । कीदृशमिन्द्रम् ? ' ज्येष्ठतातिम् । स्वायं तातिप्रत्ययः । ' बर्हिषदं
यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । ' सुवर्चिदं यजमानाय दातव्यत्वेन स्वर्गं वेत्तीति मुयर्चिन् तम् । हे इन्द्र,
यस्त्वं ' प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलं ' वृजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादि ' दोहसे रिक्तीकरोषि विमाश-
यसि तादृशं त्वां स्तुमः । क पुनः स्तुमः ? ' यासु क्रियासु त्वम् ' आशुं क्षिप्रकाशिनं ' ज्यन्तं सम्प्रा-
नुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेनं यजमानम् ' अनु सोमपानेन स्तुत्या च ' वर्धसे तासु क्रियासु

* [द्र. निघण्टु ३-२७-१] । * [द्र. निघण्टु ३-१३-१२, निरुक्तं ३-१६] १. व.मै-

३० शक्त्यादयः । २-२. ब-वयं तं त्वाम् ।

१. क-ब्राह्मणवाक्यादयम् ; आ.ना.हा-ब्राह्मणादयम् । २. आ.क.ना.हा-यजमानान्तरादति-
शयेनोपेतम् ।

मन्थिग्रहः]

तथा च स्तुमः । यथा वा इमे वर्तमानास्त्वां स्तुवन्ति तथा स्तुमः । कीदृशम् ? ज्येष्ठताति प्रशस्त-
तमम् । “वृक्षज्येष्ठान्मानं” (पा ५-४-४१) इति स्वार्यकस्तातिलप्रत्ययः । बर्हिषि यागे
सीदतीति बर्हिषदम् । पूषोदरादिनात् स्वरलोपः (पा ६-३-१०९) । “सन्मृद्विष” (पा
३-२-६१) इत्यादिना चित् । सुवः स्वर्गमादिष्य वा वेचीति सुवर्निदम् । अधुनाध्वर्चान्तरेण
स्तुतिहेतुमाह त्वां त्वसु प्रतीचीने प्रतीचीनगति पराङ्मुखमपि सामर्थ्यात् मेवम् । “विभाषा-
ऽश्वेरदिकस्त्रियाम्” (पा ५-४-८) इति त्वः । “वृजनं बलवन्तम्” । उभयत्र मन्वर्थायोऽकारः
(पा ५-२-१२७) । प्रतीचीना गतिरस्यास्तीति प्रतीचीनम् । मन्वर्थायोऽकारो लुप्यते । गिरा
गर्जितलक्षणया शब्देन जयन्ते लोकानभिभवन्तम् । आशु शीघ्रे, व्यापक वा दिगन्तानाम् ।
“कृपापजि” (उ १) इत्यणुप्रत्ययः । ईदृशं मेघं दोहमे क्षारयति । विकरणव्यत्ययेन “शपो
न तुक्” । स्वन्तिरेत् । “यः” इति वाऽप्याह्वयेत्, यस्त्वं धोक्षि तं स्तुमः । क्व पुनः स्तुमः इति
चेदाह— यासु क्रियासु यगलक्षणासु त्वम् अनु वर्धमे अनुक्रमेण वृद्धिं गच्छसि, तासु स्तुमः ।
यद्वा— यासु स्तुतिपू षमनुवर्धमे स्तुतो वृद्धिं गच्छसि ताः स्तुतीः कुर्म इति शेषः । स्युल्या हि
स्तोतव्यो वर्धते, यथा “वर्धन्त त्वा सुष्ठुतवः” (तैस २-२-१२) इति । यद्वा— ईदृशं
मेघं दोहसे । कस्मै वृजने बलवत्तमुदकं, गिरा गर्जितेनोपलक्षितः ॥

इमामनुद्वेय उपयामगृहीतोऽसि मकीय त्वा इति गृह्णाति ॥

१५

एष ते योनिः प्रजाः पारि इति नादयति ॥ प्रजाः यजमानस्य स्वभूताः स्वर्गं वा ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

तमिन्द्रं स्तुमः । हे मन्थिग्रह, त्वम् उपयामगृहीतः असि, शुक्रपुत्राय मर्कनामकाय त्वां गृह्णामि । एष
अरप्रदेशस्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्य प्रजाः पालय ॥ मन्त्रानुपेक्ष्य ग्रहो विधत्ते— “वृहस्पतिर्देवानां
पुरोहित आसीन्पृथ्वामर्कानसुराणां ब्रह्मण्यन्तो देवा आसन् ब्रह्मण्यन्तोऽसुरास्तोऽन्वोम्यं नाशस्तुवश्चभि- २०
भक्षितुं ते देवाः पृथ्वामर्कानुपामन्त्रयन्त तावद्वतो वरं वृणावदौ प्रहावेव नाबन्नापि गृह्णेतामिति ताभ्या-
मेतौ शुक्रामन्थिनायगृह्णन् ततो देवा अभवन् परासुरा यस्वयं विदुषः शुक्रामन्थिनौ गृह्णते भवत्यात्मना
पराऽस्व आतृष्यो भवति” (तैस ६-४-१०) इति ॥ ब्रह्मण्यन्तः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रसामर्थ्योपेताः । उपा-
मन्त्रयन्त रहस्यपञ्चमिदं वन्तः । यद्यप्यन्यत्र शण्डामर्कयोरावधायकभागो नास्ति तथाऽप्यत्राप्यग्निष्टोमे
सोऽस्तु । तथापि ग्रहावेव न तु लेपादिः । अत्र “गृह्णेताम्” इत्येतावदेव शण्डामर्कभ्यां वृत्तं न तु हूयेतामिति । २५
ततो देवा ब्रह्मणमात्रेण एव स्वकार्यं साधितवन्तः ॥ अयार्थवादेन ग्रहयोरधस्तात्प्रधानां पांसुनामपध्वंसनविधि-
मुच्यति— “तौ देवा अपनुथाऽऽश्मन् इन्द्रायाऽऽजुहुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रूयाद्यं द्विप्याद्यमेव
द्वेष्टि तेजैर्नौ सहापनुत्तौ” (तैस ६-४-१०) इति । देवाः स्वकार्येसिद्धेरूपं तौ शण्डामर्कवपसार्यं स्वकीया-
येन्द्राय तौ शुक्रामन्थिप्रहावगृह्णुः । तस्माद्ग्रहयोरधोलभां धूलिमपध्वंसयन्त्यत्र समाप्तातम् — “अप-
नुत्तौ” (तैस १-१-१) इति मन्त्रं ध्यात् । “अमुना” इत्यत्र द्वेषस्य द्वेषश्च नाम ध्यायेत् । अत्र सूत्रम्— ३०
“तौ प्रोक्षित्वाभ्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्यामभ्यस्ताग् पांसुनपध्वंसयतोऽपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहा-

३. तं. ति. क. म.—मुबक्षि । * [६. निघण्टु २-९-२१] । ४. व.—मन्वर्थायः । ५-५. मै—शप् ।

३. आ. क. ना. हा.—‘एव’ नास्ति । ४. आ. क.—‘ध्वंसनं विधातुं विधिमुच्यति; ना. हा.—‘ध्वंसनं विधातुं
तमुच्यति; तं—‘ध्वंसनं विधातुं नयति । ५. आ. ना. हा.—‘तौ’ नास्ति । ६. इ. उ. ना. पा. हा.—‘तौ’ नास्ति ।

- मुनेति । अपनुत्तः शण्ड इति वाऽध्वर्युर्द्वैष्य मनसा ध्यायन् । अपनुत्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ” (आपश्रौ १२-२२-२) इति ॥ अन्यत्राऽऽम्नातेन मन्त्रेण ग्रहोमस्य विधिमर्थवादेनाह्वयति— “ स प्रथमः संकृति-
विश्वकर्मेत्येवैतावात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रा ह्येतानि रूपाणि करिकदचरत् ” (तैसं ६-४-१०) इति ॥
मन्त्रपाठस्तु— “ स प्रथमः संकृतिविश्वकर्मा । स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकि-
५ त्वान् । तस्मा इन्द्राय सुतमा जुहोमि ” (तैत्रा १-१-१) इति । स इन्द्रः प्रथमो देवानां मुख्यः सर्वाधि-
पतित्वात् । समीचीना कृतिर्निर्माणं यस्यासौ संकृतिः । तादृशो विश्वकर्मेनामको देवाऽपि स इन्द्र एव ।
मित्रो वरुणोऽग्निः स एव । चिकित्वानभिज्ञो बृहस्पतिरपि स एव । तादृशाबेन्द्रायाभिभुमं सोमं सर्वतो
जुहोमि । यस्यादिन्द्र एतानि “ विश्वकर्मादीनि रूपाणि करिकदत्यर्थं कुर्वन्नगदचरत् ”, तस्मात् तत्प्रतिपादक-
नानेनैव मन्त्रेण होमो युज्यते ॥ होमात् पुरा ग्रहावाद्यायाऽऽच्छाद्याध्वर्युर्प्रतिप्रस्थातारो प्राङ्मुखो निर्गच्छेता-
१० मिति विधत्ते— “ असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थयिगृह्य प्राञ्चो निष्कामतस्तस्मात् प्राञ्चो
यन्तो न पश्यन्ति ” (तैसं ६-४-१०) इति । प्राञ्चमर्वादेशस्तं गत्वा पुनरुदयाय प्राङ्मुखतया गच्छन्तो
सूर्याचन्द्रमसो द्रष्टुं केऽपि न शक्नुवन्ति । तस्माद्ग्रहयोराच्छादनं युक्तम् ॥ होमाय प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते—
“ प्रत्यङ्गावावृत्त्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यङ्चो यन्तो पश्यन्ति ” (तैसं ६-४-१०) इति । उदयादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुख-
तया गच्छन्तो सूर्याचन्द्रमसौ सर्वेऽपि पश्यन्ति । अतो “ ग्रहयोराच्छादनमपनीय प्रत्यङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्ति-
होमार्थो युक्तः ॥ उत्तरवेदेरभिः परिक्रमणं विधत्ते— “ चक्षुषो वा एतं यजस्य यश्चक्षुषामन्थिनौ नासिका-
१५ उत्तरवेदेरभिः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादाभिता नासिका चक्षुषा तस्मादासिकया चक्षुषो विधत्ते सर्वतः
परं क्रामतां रक्षसामपहत्यै ” (तैसं ६-४-१०) इति । अत्र सूत्रम्— “ उत्तरवेदि परिक्रामतः ।
सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषेति दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते । सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्
परीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता ” (आपश्रौ १२-२२-३-८) इति । तदेतत्सर्वतः परि-
२० क्रमणं रक्षोवधाय संपद्यते ॥ अत्र चमसहोमे प्राङ्मुखत्वं ग्रहहोमे प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते— “ देवा वै
याः प्राचीराहुतीरजुहुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताःस्ताभिः प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताःस्ता-
भिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतया हूयन्ते प्रत्यङ्चो शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो
आवृण्वान् प्र णुदन्ते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते ” (तैसं ६-४-१०)
इति । अत्र सूत्रम्— “ पुरस्तात् प्रत्यङ्गावध्वर्यु जुहुतः । पश्चात् प्राञ्चश्चमसैश्चमसाध्वर्यवो जुह्वति ”
२५ (आपश्रौ १२-२३-६) इति । वाक्यं तु विष्ण्वप्रस्तावेऽपि *गतम् ॥ सूत्रकारेणोदाहृतौ परिक्रमण-
मन्त्रौ प्रदेशान्तर आम्नाताविह व्याचष्टे— “ शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र जायन्तेऽग्नीश्चाऽऽद्याश्च
सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थि-
शोचिषेत्यादौ ता वै सुवीरा या अत्ररिताः सुप्रजा या आद्याः ” (तैसं ६-४-१०) इति । अग्नीर्मेकत्र्य उत्तम-
जातयो ब्राह्मणादय आद्या भोग्या नीचजातयो भूतवर्गकर्मकरादयः । मन्थार्थस्तु—शोभना बीरा उत्तमा यासां
३० ताः सुवीराः । शोभनाः सेवाकुशलाः प्रजाः पुत्रादयो यासां ताः सुप्रजाः । हे शुक्रग्रह, त्वं यजमानस्य
शोभनभोक्तृयुक्ताः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेर्दक्षिणतः परीहि । हे शुक्रग्रह, शुक्रदेवतासंबन्धिना तेजसा
रक्षसामपघातं कुर्विति शेषः । हे मन्थिग्रह, त्वं यजमानस्य शोभनसेवकरूपाः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदे-
रुत्तरतः परीहि । मन्थिग्रहस्त्वं मन्थिदेवतासंबन्धिना तेजसा रक्षसामपघातं कुर्विति शेषः ।
७. आ.ना.हा—‘ इति ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ तम् ’ । ८. आ.क.तं.मै१—विश्वकर्मेत्वासीनि । ९. तं.
३५ मै१—जगदत्यचरत् । १०. तं—निर्गच्छतः तमिमं विधिम् । ११. उ.ना.पा.हा—‘ प्राङ्मुखतया ’ नास्ति ।
१२. उ.ना.पा.हा—‘ ग्रहयोः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ प्रत्यङ्मुखतया ’ । १३. तं—विपरिक्रामतः । * [द्र. तैसं
६-३-१] । १४. उ.तं.पा.मै१—‘ सुप्रजाः ’ नास्ति । १५. तं—मपयातम् ।

मन्थिग्रहः]

मन्त्रस्याख्यातम् ॥ वेदं प्रशंसति—“य एवं वेदाध्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या” (तैसं ६-४-१०) इति । मन्थिपात्रस्य विकृष्टतृक्षुत्वम्” सक्तुमेत्येवं च विधत्ते—“प्रजापतेरक्ष्यश्चयत् तत्पराऽपतत् तद्विकृष्टं प्राविशत् तद्विकृष्टे नारमत तद्यत् प्राविशत्तद्यत्परमत तद्यत्स्य यवत्वं यद्वैकृष्टं मन्थिपात्रं भवति सक्तुभिः शीणति प्रजापतेरेव तत्क्षुः सं भरति” (तैसं ६-४-१०) इति । सक्तुवो यवपिष्टानि ॥ “आहवनीये हुत्वा प्रत्यष्टः परस्य सवसि भक्षयन्ति” (तैसं ६-२-११) इति वचनादितरपालवत् ५ मन्थिपात्रस्यापि सवःप्रवेशः प्राप्नोति, तद्विषये प्रश्नोत्तराभ्यामुच्यते—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् मन्थिपात्रं सवो नाश्नुत इत्यार्तपात्रं हीति ब्रह्मवाद्दशनुर्वीतान्बोऽध्वर्युः स्याद्वार्तिमाच्छेत्तस्माद्वा-श्नुते” (तैसं ६-४-१०) इति । आर्तपात्रं “रोगयुक्तक्षुःस्वरूपमिदं पात्रम् ॥

अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य पञ्चमे पादे चिन्तितम्—

“स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववज्जवेत् ।

१०

स्थाने मैवं तद्रूपत्वाप्राप्तेः स प्रतिकृष्यताम्” ॥ (जैन्या १०-५-३२) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“शुक्राद्यान् गृहीयादभिचरतो नन्वयद्यान् गृहीयादभिचर्यमाणस्य” (त्र. तैसं ३-२-७) इत्यादि । ऐन्द्रवायवस्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते वृमः— ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रहत्वं स्वस्थाने पाठाद्वैव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु “तन्नेति वैषम्यम् ॥ तथा सति विधीयमानमग्रहं पाठकमवाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते ॥

१५

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“स सर्वादायैन्द्रवायवाद्गो वाऽत्राविशोद्यतः ।

सर्वादावायैन्द्रवायवाद्गो धृतेरपि” ॥ (जैन्या १०-५-३३) इति ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांशवादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः ? विशेषाश्रवणात् । सामान्यतः श्रुतमग्रहमनपेक्षितत्वात् सर्वादां मुख्यम् । नैतदेवम् । “प्रकृतान् धाराग्रहानाश्रित्य फलाय “शुक्राद्य- २० ग्रहत्वविधानात् । किञ्च—“धारयेद्यस्मै यं कामाय गृहीयुर्गैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्” (त्र. तैसं ४-८-९) इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य शुक्रादेर्धारणाद्वाऽनन्तरमैन्द्रवायवग्रहणं विवक्षितार्थे लिङ्गम् । तस्मादैन्द्र-वायवाद्गो प्रतिकर्षः ॥

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“नारकर्षोऽपकर्षो वा साद्वनस्याश्रुतत्वं ।

२५

न मैवं ग्रहशेषत्वात्तच्चाश्रुतेर्ग्रहान्तरम्” ॥ (जैन्या १०-५-३४) इति ॥

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा साद्यते । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षस्तत्र साद्वनस्यापकर्षो न शङ्कनीयः । “कुतः ? अश्रुतत्वात् । शुक्राग्रानित्यग्रशब्देन” यथा ग्रहस्यापकर्षः श्रूयते न तथा साद्वनापकर्ष-प्रतिपादकः कश्चिन् शब्दोऽस्ति । तस्माद्वापकर्षः । नैतदुक्तम् । साद्वनस्य ग्रहशेषत्वात् । तत्र शेषत्वमशक्तेः अवगम्यते । न हि पूर्वं ग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽत्र ग्रहाणामपकर्षे तच्छेषभूतं ३० साद्वनमप्यपकृष्यते ॥

“अथ छन्दः” ॥ “अयं वेदः” इति त्रिष्टुप् ॥ “तं प्रनथा” इति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे ऋग्यजुःप्रपाठकेऽष्टमनवमानुवाकौ ॥

१६. उ.तं.ना.पा.मं१.हा-“पृक्षम् । १७. क-रोगयुक्तं चक्षुः । १८. आ.पा.हा-नेति । २५ १८. आ.पा.हा-नेति । १९. आ-ग्राहनात् ; मै-अपाकृतत्वात् । २०. आ-शुक्राग्रत्वं । २१. आ-“हान्तरे । २२. आ-‘कतः’ नास्ति । २३. क.ना.हा-“नित्यग्र शब्देन । २४-२४. उ.त्रि१.पा.हा- , अथ छन्दः’ नास्ति ; ना-‘अथ’ नास्ति ।

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्नुषदो महिनैकादश स्थ
ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वमुपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽभि स्वाग्रयणो जिन्वं यज्ञं जिन्वं
यज्ञपतिमभि सवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते
योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १० ॥

५

[ये देवास्त्रिचत्वारिंशत् ।]

ये । देवाः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अभीति । एकादश । स्थ ।
अप्सुषद् इत्यप्सु-सदः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवाः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ।
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । आग्रयणः । असि । स्वाग्रयण इति सु-आग्रयणः ।
जिन्वं । यज्ञम् । जिन्वं । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । अभीति । सवना । पाहि । विष्णुः । त्वाम् ।
१० पातु । विशम् । त्वम् । पाहि । इन्द्रियेण । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ १० ॥

[भैसं १-३-१३; कासं ४-५; ऋषिसं ३-४; वासं ७-१९-२०]

आग्रयणं गृह्णाति 'ये देवाः' इति चतुष्पदया पठन्त्या ॥ हे देवाः, 'ये यूयं' 'दिवि
द्युलोके' 'एकादश' 'स्थ' । एकश्च दश ज्येष्ठादश । " संख्या " (पा ६-२-३५) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । ये 'पृथिव्याम्' 'अधि उपरि' 'एकादश' 'स्थ' ये च 'अप्सुषदः' अन्तरिक्षसदः
१५ 'एकादश' 'स्थ' । अप्सु सीदन्तीत्यप्सुषदः । " तत्पुरुषे कृति " (पा ६-३-१४) इत्यल्लुक् ।

ये देवा इति ॥ कल्पः — " ये देवा दिवीत्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयामेन वा यजुषा
द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थात्यामाग्रयणं गृह्णाति । ... । एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा " (आपश्रौ १२-१५-३-९) इति । पाठस्तु — ' ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्नुषदो
महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वमुपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्वं यज्ञं जिन्वं
यज्ञपतिमभि सवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ' इति ॥
२० 'अप्सुषदः' अबुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्तीति अप्सुषदः । 'महिना' स्वमहिम्ना तत्र सीदन्ति । हे देवाः,
'ये यूयं' त्रिषु लोकेषु प्रत्येकम् 'एकादश' अवस्थिताः 'ते सर्वे' 'यज्ञम्' 'इमं' सेवध्वम् । हे सोम,
स्वमुपयामेन स्थादीरूपेण पार्थिवपात्रेण गृहीतः 'असि' । आग्रयणनामा 'असि' । सुष्टु अग्रं श्रेष्ठं तस्य
प्रायकः 'स्वाग्रयणः' । तादृशस्त्वं 'यज्ञं' प्रीणय । यजमानं च प्रीणय । सवनान्याभिमुख्येन पालय । विष्णुना
२५ रक्षितस्त्वं यजमानस्य प्रजाम् 'इन्द्रियेण' सामर्थ्यप्रदानेन पालय । 'एष' 'खरप्रदेशः' तव' स्थानम् ।
'विश्वेभ्यः' 'देवेभ्यः' अत्र' स्वां सादयामि । 'ये देवाः', 'आग्रयणोऽसि' इत्येतौ मन्त्रावापस्तम्बमतेन
विकल्पितौ । बौधायनमते — " ये देवाः " (बौश्रौ ७-६) इति ग्रहणम्, " आग्रयणोऽसि " (बौश्रौ ७-७)
इति अधिवदेत् ॥

१. क-स्थात्यामाग्रयणग्रहम्; (आपश्रौसूत्रे — 'स्थात्याग्रयणम्') । २-२. आ.ना.ह्य-खरस्ते ।
३० ३. आ.ना.ह्य-अत्र' नास्ति ।

आप्रयणग्रहः]

सुषामादित्वात् षत्वम् (पा ८-३-०, ८) । 'महिना महत्त्वेन । " बहुलमन्यत्रापि " (उ २-१६, २-१३) इति महोरिचप्रत्ययः । " सुषां मृलुक् " (पा ७-१-३९) इति तृतीयैकवचनस्य डादेशः । माहात्म्येन ह्यन्तरिक्षे सीदन्तीति । एवं त्रयस्त्रिंशदपि यूयं हे देवाः, 'इमम् आप्रयणसाव्यं 'यज्ञं जुषध्वं सेध्वम् । नन्वस्य ग्रहस्य देवः सविता, पत्नीवानग्निः, हरिवानिन्द्रः इति देवताः, न तु विश्वे देवाः । सत्यम् । सवितर्यग्नाविन्द्रे च सुपृथिव्यन्तरिक्षस्था दश दशान्ये देवा अन्तर्भूता इति तेऽपि ' जुषध्वम् ' इत्युच्यन्ते । पत्नीवदभिप्रायं वा ॥

इमामनुद्वय ' उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ' इति गृह्णाति । अस्य ग्रहण-मन्त्रस्य साकारत्वात् सादनमन्त्रे श्रुतं ' विश्वेभ्यस्त्वा ' इति संबध्यते ॥

अभिषदते ' आप्रयणः ' अमि आप्रयणाख्यो ग्रहस्त्वमनि । अग्रे ईयते गृह्यत इत्यप्रयणः । ग्रहाणामग्रेसरोऽमि । " ते देवा आप्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् " (तैसं ६-४-११) १० इति ब्राह्मणम् । शकन्त्वादित्वात् पररूपम् (पा ६-१-०, ४ वा ४) । 'अप्रयण एवाप्रयणः । " सान्नाभ्यानुवावरं " (द्र. पाभा ५-४-३६ वा ४) इत्यादिना स्वार्थिकोऽण् निपातितः । यद्वा वाचा अग्रे प्रथममीयत इत्याप्रयणः । " वाग्वै देवेभ्यः " इत्यादि ब्राह्मणं, " तदाप्रयण-स्याप्रयणत्वम् " (तैसं ६-४-११) इत्यन्तम् । 'स्वाप्रयणः सुष्ठु' अग्र्यं श्रेष्ठ्यं यन्ति प्राप्नुवन्त्यनेत्याप्रयणः, शोभन आप्रयणः स्वाप्रयणः । त्वां गृहीत्वा देवा अग्रं पर्यामन्, तथा १५ यजमानोऽपि त्वां गृहीत्वा समानानामग्रं पर्येविति भावः । " अग्रमेव समानानां पर्येति " (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । यस्मादीदृशस्त्वन् 'अमि तस्मात् 'जित्व प्रीणय 'यज्ञं 'यज्ञपतिं च 'जित्व । उभयत्रापि वाक्यादित्वात् न निह्न्यते । जित्व प्रीणने । 'सन्नाना सन्नानि, अभि 'पाहि अभिमृद्ध्येन पाळय तवाक्षीणतया । त्वयि हि क्षीणे प्रायश्चित्तप्रसंगात् अरक्षितानि सन्नानि स्युः, तस्मान्मा क्षेप्या इत्यर्थः । तदर्थं भगवान् 'विष्णुः 'त्वां 'पातु यः २० सर्वं पाति । 'त्वम् अपि 'विशं प्रजां यजमानस्य स्वभूतां 'पाहि सर्वां वा 'इन्द्रियेण इत्थंभूतां प्रजामधिकलेन्द्रियां कुर्यादर्थः ॥

'एवमनुद्वय ' एष ते योनिविश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ' इति सादयति । " वैश्वदेवो ह्येष देवतया " (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । " आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाप्रयणः " (तैसं ६-४-११) इत्यादि च ॥ २५

॥ इति चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

१. तै.नि.पं.ब-इत्सामाप्रयणः । २. तै.पं.ब-आप्रयणग्रहः तित्-अप्रयणग्रहः । ३. मै-'सुष्ठु' नाङ्कित । ४. ब-एवमनुद्वयद्वयः तै-एवमनुद्वय ।
तैसं ३५

त्रिंशत्त्रयंश्च गणिनो रुजन्तो दिवं रुद्राः पृथिवीं च सचन्ते ।

एकादशासो अप्सुषदः सुतः सोमं जुषन्ताः सर्वनाय विश्वे ।

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्वं यज्ञं जिन्वं यज्ञपतिमभि सर्वना
पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ११ ॥

५ [त्रिंशद्विचित्रारिंशत्]

त्रिंशत् । त्रयः । च । गणिनः । रुजन्तः । दिवम् । रुद्राः । पृथिवीम् । च । सचन्ते ।

एकादशासः । अप्सुषद इत्यप्सु-सदः । सुतम् । सोमम् । जुषन्ताम् । सर्वनाय । विश्वे ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । आग्रयणः । असि । स्वाग्रयण इति सु-आग्रयणः ।

जिन्वं । यज्ञम् । जिन्वं । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । अमीति । सर्वना । पाहि ।

१० विष्णुः । त्वाम् । पातु । विशम् । त्वम् । पाहि । इन्द्रियेण ।

एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ११ ॥

आग्रयणमेव^१ भ्रातृव्यवतो गृह्णाति 'त्रिंशत्' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ "रुणक्वर्चा
भ्रातृव्यवतो गृह्णीयात्" (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । 'त्रिंशत्' त्रयः च गणिनः
गणवन्तः एकादशात्मकैस्त्रिभिर्गणैश्च तद्वन्तः रुजन्तः^२ सामर्थ्यात् भ्रातृव्यान् । रुजो भञ्जे तौदा-
२५ दिक् । रुद्राः रोदयितारः शत्रूणां नारीणाम् । "रोदेर्णिलुक्च" (उ १८९) इति रक्प्रत्ययः ।
एवंविधाः एकादशासः एकादशानां पूरणाः (पा ५-२-४८) । पूरणप्रत्ययान्तात् "आञ्जसेरसुक्"
(पा ७-१-५०) । एतदुक्तं भवति—ये त्रिंशदेवाः दशवर्गत्रयात्मकाः ये च त्रयो गणिनः
तत्तद्दशात्मकगणवन्त एकादशाः स्वयमिति इत्थं त्रयस्त्रिंशत् संपद्यन्ते । न पुनस्ते वर्तन्ते
इत्याह—ये दिवं सचन्ते सेवन्ते, ये च पृथिवीं, ये च अप्सुषदः^३ अन्तरिक्षेणावतीर्णाः,
२० पूरणप्रत्ययान्ता वा ये त्रयो गणिनः^४, त्रयश्च गणा वर्तन्त इति; ते च त्रिंशे देवाः इमं सुतं
सोमम् आग्रयणाख्यं जुषन्तां सेवन्तां सर्वनाय सर्वनार्थं तृतीयसर्वनार्थम् । तत्र हि तस्य
सावित्रपालीवतहारियोजनेषु विनियोगः । यद्वा—तृतीयसर्वने जुषन्तामिति सप्तम्यर्थं चतुर्थी ।
"भ्रातृव्यवतो गृह्णीयात्" (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् ॥

१. तं.ब- 'आग्रयणमेव' इत्यस्यानन्तरं 'तत्र' । २. मै- 'गृह्णीयात्' नास्ति । ३. ब- भजन्तः;

२५ तै.ति- भजन्तः । ४. तं.ति.ब- भवन्ति । ५-५. तं.ति.पं.ब- अन्तरिक्षे सीदन्ति ये त्रिषु स्थानेषु ये गणिनः ।

आतृभ्यवतः आप्रयणग्रहः]

‘इत्यनुद्वत्य’ उपयामगृहीतोऽस्मि’ इति दजुरादिकया गृह्णाति ॥

अत्रिवदते ‘आप्रयणोऽस्मि’ इत्यादि ।

‘एष ते योनिः’ इत्यादिना सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

त्रिंशत्प्रयच्छेति ॥ ‘ये देवाः’ इत्येतस्य स्थाने आतृभ्यवतो मन्त्रान्तरमाप्नायते— ५

‘त्रिंशत्प्रयच्छ गणिनो रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथिवीं सचन्ते । एकादशासो अप्सुपदः सुतः सोमं जुषन्ताः सवनाय विश्वे । उपयामगृहीतोऽस्माप्रयणोऽस्मि स्वाप्रयणो जिह्व यज्ञं जिह्व यज्ञपतिमभि सवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः’ इति । एकादशात्मकास्त्रयो गणा एषां सन्तीति गणितः । ते च त्रयोविंशत्संख्याकाः ‘रुजन्तः शत्रून् विनाशयन्तो’ रुद्राः शत्रुनारीणां रोदयितारः । तन्मन्त्रे केचन पृथिवीं सचन्ते सेवन्ते । अपरे पृथिवीं सेवन्ते । अवशिष्टास्त्वेकादश- १०

संख्याका अयुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्ति । ते त्रिंशत्सर्वे सुतम् अभिषुतमिमं सोमं सवनाय तृतीय-सवने सेवन्ताम् ॥ मन्त्रान् स्वाश्विनयामुराप्रयणस्य ग्रहणे विधत्ते—‘देवा वै यज्ञं कुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा आप्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णन्त ततो वै तेऽग्रे पर्यायन् यस्त्वं विदुष आप्रयणाग्रा ग्रहा गृह्णन्तेऽग्रमेव समानानां पर्वेति’ (तैसं ६-४-११) इति । आप्रयणमग्रे (णोऽग्रः) प्रथमं (मो)

येषां त आप्रयणाग्राः । अत्र सूत्रम्—‘यदि रथन्तरसामा सोमः स्याद्वन्द्याववाग्रान् गृह्णीयात् । यदि १५

बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाऽऽप्रयणाग्रान् । यशुभयसामा यागाकामा’ (आपश्चौ १२-१४-१-२) इति । माध्यन्दिने सवने पृष्ठकृतोत्राणामाद्य स्तोत्रे रथन्तराख्यं साम यस्मिन् सोमयागे स यागो रथन्तर-सामा । एवमन्त्रत्रयं योज्यम् । एकस्मिन् भागे रथन्तरं भागान्तरे बृहद्विरेवमुभयसामन्वम् । अग्रे पर्यायन् श्रेष्ठं प्राप्ताः । त्रिंशत्प्रयच्छेति मन्त्रस्य विषयं दर्शयति—‘रुणवत्पर्वो आतृभ्यवतो गृह्णीयाद्-

आतृभ्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रः समानानां पर्वेति’ (तैसं ६-४-११) इति ॥ रुणे रजिष्वातुः, सोऽस्या- २०

मस्तीति रुणवती । ‘गणिनो रुजन्तः’ इति रजिष्वातुर्मन्त्रे दृश्यते । रुक्त्वा रोगमुत्पाद्य ॥ तयोर्मन्त्रयो-देवसंख्योक्तिस्तान् सर्वांनुद्दिश्य गृहीतुमित्याह—‘ये देवा दिव्येकादश सध इत्याहैतावतीवै देवतास्ताम्य

पूवैनं सर्वाभ्यो गृह्णाति’ (तैसं ६-४-११) इति ॥ सादनमन्त्रे ‘विश्वेभ्यः’ इत्यभिधानं युक्तमित्याह—

‘एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो येष देवतया’ (तैसं ६-४-११) इति ॥ वाग्वि-सर्गं विधत्ते—‘वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामयज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णन्त २५

साऽमन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽप्रयणं प्रत्याऽगच्छत् तत्राप्रयणस्याऽऽप्रयणत्वं तस्मादाप्रयणे वाग्वि-सृज्यते यतूष्णीं पूर्वं ग्रहा गृह्णन्ते’ (तैसं ६-४-११) इति । केनापि निमित्तेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्वकीयं रूपमप्रकाशयमाना देवेभ्योऽपक्रम्य देवैर्वाग्रहितैः तूष्णीमेव गृहीतेषु सा वाग्विषयमन्यत—एते देवा वर-

दानादिना मां न समावृणते किं तु मयि निरपेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मामन्तर्यन्ति परित्यजन्त्येवेति । ततो देवैरनाहुता सा वागाप्रयणं प्रति स्वयमागच्छत्, तस्मादग्रमभिमुखमयति (ते) गच्छति वागित्यप्रायणं ३०

(वाग्वस्य सोऽप्रायणः ।) तत्र दीर्घन्त्यस्यवादाप्रयणनाम संपन्नम् । यद्यस्मात् पूर्वं तूष्णीं गृहीता वाक्-चेदानीमागता तस्माद्वाचोऽस्मिन् काले समागमादाप्रयणे गृहीते वाचं विसृजेन्न तु पूर्वग्रहवदुत्तरग्रहास्तूष्णीं गृह्णीयात् । ननु पूर्वग्रहेऽपि प्रतिग्रहं मन्त्राणामाप्नातत्वात् कथं तूष्णीं ग्रहणम् ? एवं तर्हि तूष्णींशब्द-

६. ब-इमामनु ।

१. आ.क.भा-केचन । २. आ.क.त्रिंश.ना-पर्याप्ताः । ३. आ-देवैर्विगृहीतैः ; क-वा गृहीतैः ; ३५
त्रिंश.त्रिंश.त्रिंश-विगृहीतेषु ग्रहेषु गृहीतेषु । ४. आ-‘मुखमेति । ५. इ.उ.पा-प्रति’ ।

[आग्न्यवतः आग्रयणग्रहः

- वाग्विस्सर्गशब्दाभ्यामुपांशूश्चौ ध्वनी विवक्ष्येयाताम् । अत एवौपानुवाक्यकाण्डे समागमायते—“ यान् प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहान् गृहीयात्तानुपांशु गृहीयाद्यान्ध्वान्स्तानुपविशतः ” (तैसं ३.१.९) इति ॥ ध्वनिद्वयं लौकिकदृष्टान्तेन विशदयति—“ यथा त्पारीयति स आस्य इत्यति नाप रात्स्यामीत्युपावसृज्येवमेव तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते ” (तैसं ६.४.११) इति । त्पारी छद्मगतिर्याचः ।
- ५ त्सर छद्मगताविति धातुः । स न्यायो मनस्यादौ विचार्य पश्चाद्बाणानुपावसृजति मुञ्चति । “ बराहान् वा गजान् वा पातयितुं मार्गे यो गर्तं आधामेन खन्धते स आस्यः । प्रमैतावति दूरमास्यस्तिष्ठति अहं त्वीषत् पुरोगत इत्यति दूरे स्थितो नापरात्स्यामि । बराहादिभिः स्वस्य मारणमेकोऽपराधः । स्वात्मानं दृष्ट्वा बराहादेः पलायनमभ्योऽपराधः । स्वेन मुक्तरूप बाणस्य स्खलनमपराधान्नरम् । एतत् सर्वमियति दूरे मम न भविष्यतीति निश्चित्य अगतिस्तत्र स्थित्वा पश्चादवसरे सति स्वयमुदभूतो यथा
- १० बाणान् मुञ्चति तथैव तत्राध्वर्युर्गृह्णन्तिः कांश्चिद्ग्रहान् गृहीत्वा यज्ञं दृढमवह्न्य पश्चात् ध्वनिं प्रकटी- करोतीत्येतदुपपद्यते ॥ विधत्ते—“ त्रिहिं करोत्युदगातृनेव तद्वर्णते ” (तैसं ६.४.११) इति । हिं- कारस्य सामसु प्रसिद्धत्वात् सामगानां तेन वरणं युक्तम् ॥ हिंकारस्य कालं विधत्ते— “ प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजापतिरेव तत्प्रजा अमि जिघ्रति ” (तैसं ६.४.११) इति । आग्रयणहिंकारयोः पौर्वापर्यं यदस्ति तत्तेन प्रजापतिरेव यज्ञमानस्य प्रजानां मूर्धन्याघ्राणं करोति । अत एव
- १५ पशुष्वप्येतद्वीक्षते ॥ “ त्रिध्वपि सवनेषु ” आग्रयणं विधत्ते— “ आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सवनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्ममेव धत्ते यज्ञं सं तनोति ” (तैसं ६.४.११) इति ॥ दक्षापवित्रस्योपरि सोमरसस्यानयनं विधत्ते—“ उपरिष्ठादानयति रेत एव तद्वधाति ” (तैसं ६.४.११) इति ॥ दक्षापवित्र- स्याधस्तात् स्रवन्त्या “ धारया ग्रहणं ” विधत्ते— “ अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव तत् ” (तैसं ६.४.११) इति ॥ “ सवनत्रयगतमाग्रयणं प्रशंसति— “ ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति कस्मात् सत्याद्गायत्री
- २० कनिष्ठा छन्दसा सती सर्वाणि सवनानि वहतीत्येष वै गायत्रियं वत्सो यदाग्रयणस्तमेव तदभिनिवर्तते सर्वाणि सवनानि वहति तस्माद्वत्समपाकृतं गौरभि नि वर्तते ” (तैसं ६.४.११) इति । अपाक्षरत्वात् कनिष्ठा । प्रातःसवने बहिष्पवमानसूक्तानाम् ‘ उपारमे गायता ’ इत्यादीनां छन्दो गायत्री । माध्यन्दिन- सवने माध्यन्दिनपवमानसूक्तस्य ‘ उष्वा ते जातमन्धसः ’ इत्यस्य गायत्री । तृतीयसवनस्याऽऽर्भकपवमान- सूक्तस्य ‘ स्वादिष्टया ’ इत्यस्य गायत्री । एवमुदाहृतव्यम् । यथा गौरपाकृतं “ स्वीये वत्समभिलक्ष्य
- २५ नृणादिकमपि परित्यज्य निवर्तते तथा गायत्री स्ववत्समाग्रयणमभिलक्ष्य पुनः पुनर्निवृत्त्य सवनानि निर्वहति ।

‘ ये देवाः ’, ‘ त्रिशङ्ख ’ इत्येतौ त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमेकादशावनुवाकौ ॥

- ३० ६. आ.क-बराहान् गजान्, त्रि३.ना-बराहान् गजान् वा । ७. आ-आगतिः । ८. आ. क.ना-पश्चादुदभूतः । ९. त्रि२.त्रि३-बाणम् । १०-१०. आ.हा-सवनत्रयेऽपि; ना-सवनत्रयेषु । ११-११. क-धारया आनयनम्; त्रि१.त्रि२.त्रि३.हा-धारयाग्रयणम् । १२. आ.क.ना.हा-सवनत्रयगमा । १३. इ.उ.ना.पा.भा.हा-‘अपाकृतम्’ नास्ति । १४. क-स्व । १५. आ.क.त्रि१.त्रि३.ना.भा.हा-इत्येते ।

उक्त्यग्रहः]

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थायुवे
यत् ते इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वेष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे ॥ १२ ॥

[उपयामगृहीतोऽसि द्वाविंशतिः]

उपयामगृहीत इत्युपयाम गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।

बृहद्वत इति बृहत् वते । वयस्वते । उक्थायुव इत्युक्थ-युवे ।

यत् । ते । इन्द्र । बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । उक्थायुव इत्युक्थ-युवे ॥ १२ ॥

[ममं १-३-१४; कामं १-४; कपिमं ३-४; वामं ७-२२]

म्याल्योक्त्यं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसीति यजुरादिकया 'इन्द्राय त्वा बृहद्वते' इति
चतुष्पदयानुष्टुभा । ऋक्त्वादुपरिष्ठादुपयामवे प्राप्ते अपवादत्वेन परस्तादुपयामत्वमान्नायते ॥ हे १०
सोम, 'उपयामगृहीतः' 'असि, तस्मै' चाम् 'इन्द्राय वयस्वत' गुणाय गृह्णामीति शेषः । 'बृहद्वते
बृहता साम्ना पृष्ठाक्षयेन तद्वते । 'वयस्वते' अन्नवते, 'उक्थायुवे' उक्थं शब्दं कामयमानाय ।
'न्याच्छन्दसि' (पा ३-२-१७०) इत्युप्रत्ययः । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' (पा ७-४-३५)
इतिवाभावः । 'जरादिषु वाचनम्' (इ. पा ७-३-१०९, वा १) इति, 'वेडिति'
(पा ७-३-१११) इति गुणाभावः । हे 'इन्द्र, तव बृहत् प्रभूतं यद् 'वयः' अन्नं सोमलक्षणं १५
गृह्णामां 'तस्मै' तदर्थं तत्प्राप्तार्थं त्वां प्रार्थयामह इति शेषः । 'विष्णवे' व्यापकाय तस्मै वयसे त्वां
प्रार्थयामह इति । यद्वा हे सोम, विष्णवे भगवते च त्वां गृह्णामीत्येव शेषः । अत्र विष्णुप्रेहण-
काल एव देवता, यामकाले तु मित्रावरुणाविन्द्राग्नी च । विष्णुर्हि वृत्रवधे साहाय्यकमिन्द्र-
स्याचरत् । 'यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्वाभजति' (तैसं ६-५-१) इति
च ब्राह्मणम् । य' इन्द्रस्य सखा विष्णुः तस्मै तदर्थं तत्प्रीत्यर्थम् इन्द्राय त्वा गृह्णामीति ॥ २०

'एष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे' इति सादयति । 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्'
(तैसं ६-५-१) इत्यादि ब्राह्मणम्, 'चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदृक्थः' (तैसं ६-५-१)
इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

१. मे-तस्मात्; व-तत् । २. मे-यः नास्ति ।

- उपयामगृहीतोऽसीति ॥ कल्पः — “स्थाल्योक्थ्यं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इति ग्रहणसादनौ” (आपश्च १२-१५-११) इति ॥ पाठस्तु—“उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थ्यायुवे यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वेय ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थ्यायुवे” इति ॥ हे सोम, उपयामेन स्थाल्या गृहीतः “असि । ” इन्द्राय त्वां गृह्णामि । कीदृशाय ? “बृहद्वते
 ५ बृहत्सामप्रियाय, तत् सामयोन्याम् ऋचि ‘त्वां वृत्रेष्ठिन्द्र सत्पतिम्’ इति हि धृतम् । “वयस्वते वयोऽबं सोमरूपं तद्वते तत्प्रियाय । उक्थं शस्त्रं * तदारमन हृच्छतीत्युक्थायुस्तस्मै ते । ” इन्द्र “यत् ” ते तव “बृहत् ” वयः महदंशं सोमरूपं “तस्मै पानार्थं त्वां प्रार्थय इति शेषः । हे सोम, “विष्णवे त्वां गृह्णामि । ” एष खरप्रदेशः तव स्थानम् । उक्थशस्त्रप्रियाय “इन्द्राय त्वां खरे सादयामि ॥ मन्त्रव्याख्यानायाऽऽदायुक्थ्यग्रहणं विधत्ते—“इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यतादबिभेत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
 १० वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुदयच्छत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तस्मै तृतीयमुदयच्छत् तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तं निर्मायं भूतमहन् यज्ञो हि तस्य मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृभ्यस्य वृद्धके” (तैसं ६-५-१) इति । मा मे प्रहाः मां मा प्र हार्षीः । वीर्यमुक्थ्यरूपं श्रेष्ठं वस्तु, उक्थ्यस्थाल्यां मन्त्रेण
 १५ गृहीतः सोम इत्यर्थः । तस्य सवनत्रयापेक्षया त्रिः प्रदानम् अग्निष्टोमे तृतीयसवन उक्थ्याभावेऽपि संस्थान्तरेषु विद्यते । अथवा प्रातःसवन एवोक्थ्यस्थाल्यामुक्थ्यपात्रे त्रिर्गृहीतव्यम्, तदपेक्षया त्रिः प्रदानम् । तृतीयपर्याये विष्णुः “जहि” इत्येवं वदन् इन्द्रमन्वतिष्ठत सहकारी सन्नयस्थितः । उक्थ्यरूपो यज्ञो वृत्रस्य माया । यस्मादुक्थ्यलोमेन मोहित इन्द्रो वृत्रं न जवान, त्रिष्वप्युक्थ्येषु दत्तेषु निर्मायं मोहयितुमसमर्थं वृत्रं हतवांस्तस्माद्विन्द्रवद्वैरिगतमिन्द्रयसामर्थ्यं विनाशयितुमुक्थ्यं गृह्णीयात् ॥ वृत्रेणोन्द्राय दत्तत्वात् मन्त्रेऽपि
 २० ‘इन्द्राय’ इत्युक्तिर्युक्तेत्याह— “इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्” (तैसं ६-५-१) इति ॥ विष्णोरपि सहकारिस्त्वेन भागित्वात् तन्मन्त्रोऽपि युक्त इत्याह— “तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्वाभजति” (तैसं ६-५-१) इति ॥ स्थाल्यां गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाले पुनर्दारुपात्रे त्रिवारग्रहणं विधत्ते— “त्रिर्गृह्णाति त्रिर्हि स तं तस्मै प्रायच्छत्” (तैसं ६-५-१) इति । स वृत्रस्तमुक्थ्यं तस्मा इन्द्राय त्रिः प्रायच्छत् । ‘तस्मात् स्थालीगतं
 २५ सोमं त्रिधा निष्कृष्य पर्यायत्रयेण गृह्णीयात् ॥ दास्यात्रे गृहीतस्याऽऽसादनमन्त्रं स्थाव्यमिममर्शनमन्त्रं चोत्पाद्य व्याचष्टे— “एष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुनर्होस्मात्त्रिर्गृह्णाति” (तैसं ६-५-१) इति ।

* [पा ३-१-७, ८] । १. त्रि२-पात्रेण । २. क.पा.हा-ततः ।

उक्त्यप्रहः]

हे दारुपात्रे गृहीत सोम, तव ऋषेः स्वरप्रदेशः स्थानम् । अनेन मन्त्रेण सादयेत् । हे स्थालीगत सोम, त्वं गृहीतशेषोऽपि पुनर्गृह्यमाणत्वात् हविरेवासि । अस्मात् स्थालीगतान् सोमादग्रहीष्यमाणं पर्यायद्वयमपेक्ष्य पुनः पुनरिष्युक्तिः । अत्र सूत्रम् — “ उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि देवेभ्यो देवायुवमुक्थ्येभ्य उक्थ्यायुवमित्युक्थ्यान् तृतीयं गृहीत्स्व ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति । ... । एवं विहितावुक्तौ पर्यायौ । ताभ्यां प्रतिप्रस्थाता चरति ” (आपश्चौ १२-२८-११-१२-२९-३) इति ॥ उक्थ्यहोममनु चमसहोमान् विधत्ते — “ चक्षुर्वी एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यः कृतः सोमा अन्वायान्त तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति । तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते ” (तैसं ६-५-१) इति । चक्षुःस्थानीय उक्थ्ये कृते सस्यनन्तरमेघेतरस्यामीयाश्रममा श्रोतव्याः । आत्मा सर्वावयवसंघातरूपः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य चक्षुषो हृष्टिः पुरतो मार्गे प्रसरति । ततः संघातरूपः आत्माऽनुगच्छति । एकं मुख्यं परिगच्छन्तं बहवो भृत्या अनुगच्छन्ति । एको मुख्यश्चक्षुरिव ज्ञापक आचार्यो बहूनां शिष्याणां मध्ये भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीर्जाया लभते । एभिर्हृष्टान्तैश्चमसानामुक्थ्यानन्तरं होमो युक्तः । अत्र सूत्रम् — “ ग्रहमध्वर्युरादत्ते चमसांश्चमसाध्वर्येव आध्राव्य प्रत्याध्रायिते संग्रह्यति उक्थ्या यज्ञ सोमानामिति वषट्कृतानुवषट्कृते जुह्वति भक्षान् हरन्ति ” (आपश्चौ १२-२८-१४) इति ॥ मुख्यचमसे संपातस्यावनयनं विधत्ते — “ यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तराऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेदात्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति ” यदि कामयेत यज्ञमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेद्यज्ञमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत सदस्यान् यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति सद आलभ्याव नयेत् सदस्यानेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति ” (तैसं ६-५-१) इति । यज्ञयज्ञसं यज्ञफलम् । आलभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रम् — “ देवेभ्यस्त्रा देवायुवं पृणस्मि यज्ञस्याऽऽयुष इति मुख्ये संपातमवनयति यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्युक्तम् ” (आपश्चौ १२-२८-२-१२-२९-१) इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

३. आ.ना-उक्थ्यहोम* । ४. आ-‘ विन्दते ’ इत्यस्यानन्तरं-‘ यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेदात्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत यज्ञमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेद्यज्ञमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति ’ । ५. उ.उ. ना.पा.भा.हा-‘ पुरुषः ’ नास्ति । ६. क.त्रि२-परिवृष्टं गच्छन्तम् । ७-७. आ-‘ यदि ... नयेद्यज्ञमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति ’ नास्ति ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् ।
कविः सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः ।

वैश्वानरम् । ऋताय । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । सम्राजमिति सम्-राजम् । अतिथिम् । जनानाम् ।

आसन् । एति । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥

- स्थास्या ध्रुवं गृह्णाति 'मूर्धानम्' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ 'मूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य ?
'दिवः' ध्रुलोकस्य । 'अरतिं' गन्तारम् । "वहादिभ्यश्चित्" (द्र. उ. ५०९) इत्यर्तरति-
प्रत्ययः । 'पृथिव्याः' च गन्तारं प्रजानां रक्षणार्थं पृथिव्यामपि वर्तमानम् । "उदात्तयणः" ॥
१० (पा ६-१-१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् । "नरे
संज्ञायाम्" (पा ६-३-१२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'ऋताय सत्याय यज्ञाय वा जातम् ।
'कविं मेधाविनम् । 'सम्राजं सम्यग्प्राजन्तम् । "मो राजि समः क्वौ" (पा ८-३-२५) ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । 'जनानां यजमानच्छणानाम्, अतिथिं यजमान-
गृहान् सातत्येन गच्छन्तम् । "ऋतन्यञ्जि" (द्र. उ. ४५०) इत्यादिना अततेरिधिन्प्रत्ययः ।
१५ यजमानगृहेष्वतन्तमित्यर्थः । ईदृशमग्निं देवाः 'पात्रम्' आ 'जनयन्त आभिमुख्येन जनितवन्तः ।
पिबत्यनेनेति पात्रम् । "धृन् सर्वधातुभ्यः" (द्र. उ. ६०८) इति धृन्प्रत्ययः । सोमं पातुं
'तत्पात्रतयाग्निं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशं तत्पात्रमित्यत आह—'आसन् आस्ये । द्वितीयायै
सप्तमी, तस्याश्च लृक् । अग्निमास्यं कृतवन्त इति यावत् । "पठन्" (पा ६-१-६३)
इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः । यद्वा—निमित्तसप्तम्येषा, आस्यनिमित्तं आस्यत्वाय अग्नि-
२० रस्माकमास्यमिव भूयादिति । अग्निना ह्यास्येन देवा आहुतीः पिबन्ति, अग्निमुखत्वात्तेषाम् ॥

- मूर्धानमिति ॥ कल्पः— "मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थास्या ध्रुवं पूर्णं गृह्णाति ।
... । एतं ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानरायेत्यायतने हिरण्ये सादयेत्" (आपश्रौ १२-१६-१-३) इति ॥
पाठस्तु—'मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् । कविः सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना
पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युता-
नामच्युतक्षित्तम एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय" इति । अत्र गृहीत्वा 'पश्चात्—'ध्रुवोऽसि' इत्यादिकं
२५ पठेत् । तदुक्तं बौधायनेन— "अथैनमचिवदते ध्रुवोऽसि...इति" (बौश्रौ ७-७) इति ॥ 'मूर्धानम्'
इति मन्त्रे 'स्तुमः' इति पदमध्याहृत्य 'अग्निं वयं स्तुम इति योजनीयम् । कीदृशमग्निम् ? 'दिवः'

१. व-तत्र पात्रं । २. तं-ति-पात्रमिति । ३. तं-ति-मास्यमत्र ।

१. आ.पा.हा-वैश्वानरायेति । २. आ.पा.हा-'पश्चात्' नास्ति ।

भवप्रहः]

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां
ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय ॥ १३ ॥

[नृधीते पञ्चत्रिंशत्]

उपयामगृहीत इत्युपयाम गृहीतः । असि । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । ध्रुवः । असि ।
ध्रुवक्षितिरीति ध्रुव क्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतम इति ध्रुव-तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तम ५
इत्यच्युतक्षित् तमः । एषः । ते । यानिः । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय ॥ १३ ॥

[मैत्रे १-३-१५; कान्ते ८-५; कपिले ३-५; वाने ८-२१-२५]

इमामनुब्रुव्य 'उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय' इति गृह्णाति ॥

अथिब्रुते 'ध्रुवोऽसि' इति ॥ 'ध्रुवः त्वम्' 'असि ये' यज्ञस्यावुष्ट्यात् प्रहाणानुत्तमः
स त्वमसि । "आपूर्वा पृथञ्जन्व यद्भुवः" (तैसं ६-५-२) इत्यादि ब्राह्मणम् । यद्वा १०
पृथिव्या धृतिहेतुत्वादन्तं ध्रुवत्, ध्रुवं करोतीति ध्रुवः । "असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्वोचकी-
र्षन्" (तैसं ६-५-२) इत्यादि ब्राह्मणम् । 'ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः निश्चलावस्थानः यावद्वैश्व-
देव्या ऋचः शंसन तावदवस्थानात्; यथोक्तम् "वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामवनयति"
(तैसं ६-५-२) इति । 'ध्रुवाणाम् आदित्यस्याख्यादीनां मध्ये' 'ध्रुवतमः त्वमसि । अच्युता-
नामच्युतस्यानानां मध्ये' 'अच्युतक्षित्तमः त्वमसि । अच्युते स्थानं क्षियति निवसतीति क्षिप् १५
(पा ३-२-७६) । यद्वा-- अच्युतानां स्थानानां मध्ये 'यद्दच्युतमतिशयेनाच्युततमे निषेवते
इति' 'अच्युततमक्षिदिति यावत् त्रयास्तावदच्युतक्षित्तम इति । तत्र सान्दर्भ्यादुपसर्जनान्तिशयने
तमप्रत्ययः, छान्दसो वा । ईदृशस्त्वमसित्वविवादः ॥

'एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय' इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुशाकः ॥

'मूर्धानं शिरावदुद्धतदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय शुलोकस्य भासकम् ।' 'अरति' 'पृथिव्याः, रतिरुपरतिस्तद्वहितम् ।
न हि पृथिव्या उपरि कदाचिदुपरिपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तते । स चाग्नि-
वैश्वानरनामकः । यथा-- "दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा" (मैसं ४-१-९) इत्याम्नातं तथा पृथिव्यां वैश्वानरः ।
'ऋताय जाते यज्ञार्थमाहवनीयादिरूपेणात्पन्नम् ।' 'कथं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञम् ।' 'सम्राजं सम्यक्
वीक्ष्यमानम् ।' 'जनानां यजमानानाम्' 'अतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् ।' 'आसन् ईदृशस्याग्रेरास्ये होतुं' 'देवाः २५
'पात्रं सोमप्रहृष्टमसरूपम्' 'आ' 'जनयन्त सर्वत ऐन्द्रवायवादिस्थानेषूत्पादितवन्तः । हे सोम, स्थालीरूपेणो-
पयामेन गृहीतः' 'असि ।' 'वैश्वानराय' 'अग्नये त्वां गृह्णामि । हे प्रह, त्वं' 'ध्रुवः' 'असि ध्रुवनामकोऽसि ।
'ध्रुवक्षितिः स्थिरनिवासः, आ वैश्वदेवशांसनमवस्थानात् ।' 'ध्रुवाणाम् आदित्यस्याख्यादीनां मध्येऽतिशयेन
ध्रुवः । तस्यैव व्याख्यानम्' 'अच्युतानाम्' 'अच्युतक्षित्तम इति ।' 'एषः अनुपोऽदशस्तव स्थानं तत्र' 'वैश्वानराय

४. तं.ति-ध्रुवस्य; व-ध्रुवः । ५. व-'इति' नास्ति; तं.ति.पं-इति ब्राह्मणम् । ६-६. व- ३०
यदतिशयेनाच्युतं स्थानमिति यावत् । ७. तं.ति-अर्थवादः ।

३. आ.पा.हा-तथा पृथिव्यां ऋनाद ।

तैसं ३५॥

[ध्रुवप्रहः

- अग्नये त्वां सादयामि ॥ “ध्रुवप्रहणं विधत्ते—“आयुषो एतद्यज्ञस्य यदध्रुव उत्तरतो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमम्” (तैसं ६-५-२) इति । ऐन्द्रवायवादयो यथा यज्ञस्य वागादिप्राणस्यास्तथा ध्रुवोऽप्यायुः-स्वरूपः । स च ध्रुवोऽन्तर्यामैन्द्रवायवादीनां धाराग्रहाणामुत्तमश्चरमो यथा भवति तथा ग्रहोदयः । अत एव ध्रुवप्रहप्रस्तावे सूत्रकारेणोक्तम्—“ अत्र धारा विरमति ” (आयुषो १२-१६-९) इति । यस्मादायुः-
- ५ स्थानीयो ध्रुवो ग्रहाणामुत्तमस्तरस्माद्गानादीनां ‘प्राणानां मध्ये जीवनरूपमायुःकृतमम् । सति हि जीवने “प्राणाः शोभन्ते” ॥ मन्त्रे “मूर्धानम्” इत्यादिशब्दप्रयोगेण “जातीनां मध्ये यजमानं श्रेष्ठं करोतीत्याह—“मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनं समानानां करोति” (तैसं ६-५-२) इति । आयुषो वैश्वानराभिमानिदेवत्वादायुःस्थानीयध्रुवस्य ग्रहणे वैश्वानरशब्दो युक्त इत्याह—“वैश्वानर-मृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरः हि देवतयाऽऽयुः” (तैसं ६-५-२) इति । अस्यामध्युपरितने यद्विधि च
- १० वैश्वानरशब्दप्रयोगो नाभेसुधर्माधोवर्तिप्राणसाम्यायेत्याह—“उभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च” (तैसं ६-५-२) इति ॥ यथा वाक्चक्षुरादयः “उपरिभागवर्तिनो मङ्गलान्धत्वबधिर-त्वादिकृतानवपान् व्यवहारनिरोधान् वाग्यन्तो देहस्यार्धं कृत्यं निर्वहन्ति अधोभागवर्ती तु प्राणो मलमूत्र-निरोधं महान्तं निवारयन्नर्धकृत्यं निर्वहति तथैवान्यं ग्रहा यज्ञस्यार्धं निर्वहन्ति ध्रुवस्त्वध्वमिति प्रशंसति—“अर्धिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धो ध्रुवस्तस्मादध्वंश्चाङ्गप्राणोऽन्येषां प्राणानाम्” (तैसं ६-५-२) इति ॥
- १५ ‘अर्धित्वमिति शेषः ॥ ध्रुवस्येतरविलक्षणं ‘सादनस्थानं विधत्ते—“उपोसेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोसे ध्रुवस्तस्मादस्थानाऽन्याः प्रजाः प्रतिष्ठन्ति मांसेनान्याः” (तैसं ६-५-२) इति । मृदमपोप्य त्वरीकृते प्रदेशे “ग्रहान्तरसादनम्, केवलभूम्यां” ध्रुवस्य सादनम् । यस्मादेवं विलक्षणं तस्माद्भोकेऽपि अन्या गवादिरूपाः प्रजा अस्थिवत् कठिनखुरेण भूमौ तिष्ठन्ति, अन्यास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादतलगतैर्मांसे-नावतिष्ठन्ते ॥ भूमौ साद्यमानस्य ध्रुवस्योत्तरहविर्धानसमीपदेशं विधत्ते—“असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन् तां देवा ध्रुवेणाहं हन्तुं तदध्रुवस्य ध्रुवत्वम्, यदध्रुव उत्तरतः साद्यते इत्यै” (तैसं ६-५-२) इति ॥ पर्याचिकीर्षन् पर्याकर्तुमुत्तरत आकृष्टुमिच्छन् । ध्रुवस्योत्तरदेशे सादनेन पृथिवी धृता भवति । अत्र सूत्रम्—“उत्तरस्य हविर्धानस्याग्रिणापस्तम्भनमनुपोसे ध्रुवस्थालीम्” (बौधो ७-७) इति ॥ ध्रुवेऽवस्थितस्य सोमस्य होतृचमसेऽवनयनं विधत्ते—“आयुषो एतद्यज्ञस्य यदध्रुव आत्मा होता यद्वोतृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मश्रेष्ठं यज्ञस्याऽऽयुर्दधाति” (तैसं ६-५-२) इति ॥ अवन-यनस्य कालं विधत्तुमेतान्तराण्युपन्यस्यति—“पुरस्तादुक्त्यस्मावनीय इत्याहुः पुरस्तादायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनोय इत्याहुर्मध्यमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते” (तैसं ६-५-२) इति ॥ उक्तं शास्त्रम् । तच्च त्रेधा विभज्य पूर्वभागे शस्यमानेऽवनयेत् । एवमितरयोरपि । आयुषः पूर्वभागे बाह्वे बहुकृत्वो भुज्यते । मध्यमे भागे बहुजं भुज्यते । “उत्तमे भागे शक्त्यभावेऽपि बहु भोक्तुमिच्छति ॥ इदानीं विधत्ते—“वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेवाऽऽयुर्दधाति” (तैसं ६-५-२) इति ॥ ‘उत नोऽहिर्बुधिनयः शृणोतु’ इत्येषा वैश्वदेवी ॥

“मूर्धानं दिवः” इत्येषा त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

४. आ.क.हा—ध्रुवप्रहम् । ५. इ.उ.त्रि.पा.भां.हा—‘प्राणानाम्’ नास्ति । ६-६. हा—प्रशो-
३५ भन्ते, इ.उ.—प्रशोभते । ७-७. क—मूर्धशब्दप्रयोगेण । ८. आ.पा.हा—उपरिवर्तिनः । ९. त्रि—अर्धमिति ।
१०. क—स्थानासादनम् । ११. क—ग्रहान्तरासादनम् । १२. उ—केवलभूम्यामेव, पा.भां.हा—केवलमेव
भूम्याम् । १३. इ.उ.पा.भां.हा—उत्तमम् ।

ऋतुग्रहाः]

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्चैषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च
तपश्च तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि सःसर्पोऽस्यःहस्त्वयाय त्वा ॥ १४ ॥

मधुलिङ्गः

मधुः । च । माधवः । च । शुक्रः । च । शुचिः । च । नभः । च । नभस्यः । च । इषः ।

च । उर्जः । च । सहः । च । सहस्यः । च । तपः । च । तपस्यः । च ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम गृहीतः । असि । सःसर्प इति सं-सर्पः । असि ।

अःहस्त्वयायत्वाः प्रत्ययः । त्वा ॥ १४ ॥

[तैस १.३.१७; काम ४.७; कपि ३.५; कान ७.३०]

अथ ऋतुग्रहास्तथोदश । तेषां ग्रहणमन्त्राः त्रयोदशैव यज्ञेऽपि । तत्र तेषामन्वयस्य
परस्तादुपयामवमन्त्राधत्ते । 'उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽस्यहस्त्वयाय त्वा' इति । पूर्वोऽपि 'उपयाम' १०
दृषयानां यजुषा गृह्यते " (तैस ६.५.१७) इति परस्तादुपयामाः कर्तव्याः । तदर्थमन्वयमन्त्रादे-
ममान्नातं तेषामनुष्यते । तेषां साक्षाद्भाष्याच्च : 'उपयामगृहीतोऽसि मधुश्च' इत्यादि । हे सोम,
'उपयामगृहीतः' आसि, तत्सर्वं मधुश्च प्रतिपद्यतां यजमानस्यैव तत्र कालात् । मधुसोम यमन्तिको
मासः, " मधुश्च माधवश्च वामान्तकवृत्त " (तैस ४.४.११) इति । ऋक्वयवर्षा मासान्वयवर्षः ।
यथा " तस्माद् द्विद्रावृत्त " (तैस ६.५.३) इति । रा च मनुप्रायवयमन्त्रलभ्यते । भूमि १५
मन्त्रवर्षाः " मन्त्रय मासतन्त्रोः " (पा ४.४.१२८) इति । तस्य " दुर्मकारेकारेकाश्च " (पा ४.४.१२८ वा २) इति लुक् । मनुमान्वयवर्षः । 'सोमश्च चार्धः' । मासाश्च चान्द्राः,
त्रयोदशस्य चान्द्रात्, पूर्णमासीनामस्तस्य चत्रादव्यपदेशस्य चान्द्राणामेव संभवात् । अत एव
मासानुविधापि मधुशब्दः । " यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् " (तैस ६.५.३) इत्यादि ब्राह्मणं
समस्तोऽनुवाकः ॥

मधुराते ॥ कल्पः— 'ऋतुग्रहः प्रचरतः' । द्रोणकलशाद् गृह्यन्ते । न साद्यन्ते । पूर्वेषां शेषेषु-
त्तरानभिगृह्णातः । पूर्वोऽध्वर्गुगृह्णाति जघन्यः प्रतिपस्थातोपयामगृहीतोऽसि मधुश्च... इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ।
...संसर्पोऽस्यहस्त्वयाय त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ गृह्यते " (आपश्मौ १२-२६.८-११; १२-२७.५) इति ॥
मन्त्रपाठस्तु— 'मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्चैषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्य-
श्चापयामगृहीतोऽसि सःसर्पोऽस्यःहस्त्वयाय त्वा' इति ॥ अत्र मध्वादिशब्दाः क्रमेण चैत्रादिमासानां २५
वाचकाः । संसर्पोऽस्यतिसद्वदोरयोऽन्यत्र दर्शितः— " असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चत्संसर्प आदिमः । क्षय-
मासो द्विसंक्रान्तः स चाहस्पतिपञ्चकः " (कालमाधव १७) इति ॥ मन्त्रार्थो 'उपयामः' इति
प्रयुज्जीत । हे सोम, खम् 'उपयामगृहीतः' मधुश्च 'असि' । एवमन्वयापि योज्यम् । ऋतुग्रहं (हान्)
विधत्ते— " यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्मन्त मनुष्या नोऽन्वाभतिष्यन्तीति ते संवत्सरेण योप-

१. प-प्रपथताम् । २. तं.ति.व- 'यथा' नास्ति । * [द्र. पा.भा. ५.२.९४ वा १] । ३-३. तं.ति. ३०
व- 'सोमश्च चार्धः' नास्ति । ४. तं.ति.व- 'व' नास्ति ।

१. इ.उ.पा.भा-प्रचरति; ह्य-प्रचरते ।

[ऋतुग्रहाः

द्वितीयं गृह्णाति— उपयामगृहीतोऽसि माधवश्च ' इति । 'माधवः ' च त्र्यां प्रतिपद्यता-
मिति शेषः । एवं सर्वत्र । माधव इति तस्यैव द्वितीयो मासः । " मघोर्न च " (पा ४.४.१२९)
इति मत्वर्थे अप्रत्ययः । मधुमानिव्येवार्थः ॥

तृतीयं गृह्णाति— ' शुक्रश्च ' इति ॥ शुद्धीप्तिरस्मिन्नस्तीति भृश्च तेनैव मत्वर्थयो
५ रप्रत्ययः (पा ४.४.१२८ वा २) । प्रैमो मास उच्यते ॥

चतुर्थं गृह्णाति— ' शुचिश्च ' इति ॥ शोचयिता शोषयिता सल्लिखनमिति शुचिः, स
हि बहूणांत्वात् सर्वं सल्लिखं शोषयति । " इन् सर्वधातुभ्यः " (इ. उ. ५.६७) इति शुचिरनप्रत्ययः ॥

पञ्चमं गृह्णाति— ' नभश्च ' इति ॥ नश्यति वृन्नाति जन्तनिति नभः । " नहोदिति
भश्च " (उ. ६.६०) इत्यसन्प्रत्ययः । वार्षिको मास उच्यते । स हि वर्षाभिभवेन जन्तुन्
१० प्रवृत्तिशून्यान् " वृद्धानिव करोति " । यद्वा- न भार्ताति नभः, स हि मेघाच्छादितत्वात् न
भाति । भार्तेरसुनि (उ. ६.३८) नञ्समामे नलोपाभावो बहुल्वचनत्वात् ।

षष्ठं गृह्णाति— ' नभस्यश्च ' इति ॥ " न भार्ताति " नभः । भार्तेरसुन । समानमन्यत् ।
अप्रकाशो नभोऽस्यास्तीति नभस्यः । " मत्वर्थे मासतन्त्रोः " (पा ४.४.१२८) इति यत् ॥

सप्तमं गृह्णाति— ' इषश्च ' इति ॥ इडजम् । भृश्चि मत्वर्थीयोऽकारप्रत्ययः (पा ५.२.१२७) ।
१५ इष इति शारदो मास उच्यते; शरदि हि प्रायेणौषधयः संपद्यन्ते ॥

अष्टमं गृह्णाति— ' ऊर्जश्च ' इति ॥ ऊर्ग रसः । स एव मत्वर्थीयोऽकारः (पा ५.२.१२७) ।
तत्र हि गावो बहुक्षीरा भवन्ति । प्रसन्नाश्च सरित्ताकादयो रसवन्तो भवन्ति ॥

यित्वा सुवर्गं लोकमायन् तमुषय ऋतुग्रहेरेवानु प्राजानन् यत्तुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजास्यै " (तैसं ६.५.३) इति । " संवत्सरेण योपयित्वा कालविलम्बेन मोहयित्वा । यत ऋषयो मनुष्येष्वभिज्ञाः ॥
२० संख्यां विधत्ते— " द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रजास्यै " (तैसं ६.५.३) इति ।
त्रयोदशचतुर्दशयोरप्येतदुपलक्षणम् । अत एव सूत्रकार आह— " द्वादश त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते " (आपश्चौ १२.२७.१) इति ॥ आदावन्ते च ' द्वयोर्द्वयोर्ग्रहणं विधत्ते— " सह प्रथमौ गृह्यन्त सहोत्तमौ
तस्माद्द्वौद्वावृत् " (तैसं ६.५.३) इति । मधुश्च माधवश्चस्येतौ प्रथमौ । तपश्च तपस्यश्चस्येतानुत्तरौ ।
यस्माद्द्वयोः साहित्यमत्र विहितं तस्माद्द्वौ मासावृत्त्वयथौ ॥ पात्रस्यसोमं वक्षौ आवायितुं विलस्य
२५ पार्श्वयोर्द्वे मुखे विधत्ते— " उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति को हि तद्वेद यत ऋतूनां मुखम् " (तैसं ६.५.३) इति । ऋतूनां मुखमृतुधर्मप्रवृत्त्यारम्भो यतो यस्मात् ' कालादारभ्य भवति तत् को नाम वेद ।
तस्मादृतुपात्रस्य मुखद्वयं वृथात् ॥ अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः प्रैषमन्त्रावुत्पादयति— " ऋतूनां प्रेष्येति षट्कृत्व

५. मै— ' इति ' नास्ति । ६-६. मै—करोतीति वध्नाति; ब-बध्नाति । ७. तं.पं.ब-मेघच्छा-
दितत्वात्; तं-मेघच्छादिनत्वात् । ८-८. तं.ति.पं.ब-नभनान् । ९. ति.पं-प्रत्ययः । क्षीतवानिति
३० यावत्; तं-प्रत्ययः । ओषधिमानिति यावत् ।

२-२. इ.उ.पा.भां.हा— ' संवत्सरेण ..... इति ' नास्ति । ३. आ.क.हा—द्वयोर्ग्रहणम् ।
४. त्रि१-उत्तमौ । ५. इ.उ.त्रि१.पा.भां-रेखे । ६. इ.उ.त्रि१.पा.भां-कारणादारभ्य ।

प्रहाः]

नवमं गृह्णाति—‘सहस्र’ इति । हंसन्तिको मास उच्यते । सहस्रे अभिभवतीति सहः ।
हि शीतेन प्रजा अभिभवति । कर्तव्यमुन् (उ ६३८) ॥

दशमं गृह्णाति—‘सहस्रश्च’ इति ॥ प्रजानामभिभवकेन शीतेन तद्वन् । तेनैव
तपसः (पा ४-४-१२८) । शीतवानिति यावत् ॥

एकादशं गृह्णाति—‘तपश्च’ इति ॥ दशिर उच्यते । तपति दहति हिमेनेति तपः ।
थैवासुन् (उ ६३८) ॥

द्वादशं गृह्णाति—‘तपस्यश्च’ इति ॥ तपता हिमेन तद्वन् तपस्यः । “स एव यत्”
ता ४-४-१२८) । एवं नमःसहस्रतपःशब्दाः स्वरातुरोधनासुप्रत्ययान्त व्याख्याताः । तथैव
हुलीकिकाः “नमेनस्यै कथितविषेर्जा सहसहस्र्यै च तपस्तपस्यै” इति । आचार्या-
प्रायेण त्वेते अकारान्ता उच्यन्तेः यथोक्तम् “नमस्य चा जुष्टं गृह्णाति” (वैश्व ७-१६) २०
गदि । तदा ते इमे मन्वर्थ्याकारान्ता द्रष्टव्याः । क्रियन्तेभ्यो (पा ३-२-७६) वाऽसुन्
उ ६३८) कार्यः । पचाद्यजन्तेभ्यो (पा ३-१-१३४) वा मन्वर्थ्यो लुप्यते । सर्वथा त्वेते
गदयो (पा ६-१-२०३) द्रष्टव्याः ॥

त्रयोदशं गृह्णाति—‘उपयामगृह्णातोऽसि नमर्षोऽस्येहस्पत्याय वा जुष्टं गृह्णाति’ इति ।
सोम उपयामगृह्णातोऽसि तत्स्वामेहस्पत्याय वा जुष्टं गृह्णातीति वक्ष्यमाणेन संबध्यते । २५
सपि इति त्रयोदशो मास उच्यते । न हि द्वादशेन मासेन सह “सन्पति” संगच्छते ।

‘ह दह्वा ऋतव ऋतून्नेव प्रीणात्यतुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पश्यन् प्रीणानि द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद
प्रीणाति” (तैस ६-५-३) इति । हे मैत्रावरुण, ऋतुना निमित्तेन होतारं प्रेष्य । तमिमं मन्त्रं प्रथम-
नियपञ्चमेध्वर्युर्ध्वयात्, द्वितीयचतुर्थपेषु प्रतिप्रस्थाता ब्रूयात् । एवं षट्कृत्वसद्वचनम् । तेन भवत्यतुना
तिः । ‘ऋतुभिः प्रेष्य’ इति सप्तमनवमयोरध्वर्युर्ध्वयात्, अष्टमदशमयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्तनेन २०
तुनां प्रीतिः । ‘ऋतुना प्रेष्य’ इत्यध्वर्युरेकादशे ब्रूयात्, प्रतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन द्विरावर्तनेन मनुष्याणां
क्षेणां च प्रीतिः ॥ पूर्वोक्तमेव षट्चतुर्द्विसंख्यामुपजीव्योपजीवकभावेन प्रशंसति—“ऋतुना प्रेष्येति
ऋत्वा आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पञ्च ऋतून्नुप जीवन्ति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद्विपाद-
तुष्पदः षड्नुप जीवन्ति” (तैस ६-५-३) इति । गवाद्यश्चतुष्पादः “शीतोष्णादीन् धर्मानुप-
जीवन्ति”, मनुष्याश्च द्विपादः पशुगतक्षीरादीन्नुपजीवन्ति ॥ स्वर्गारोहणसोपानरूपेण प्रशंसति— २५
ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते
वर्गस्य लोकस्य समष्टौ” (तैस ६-५-३) इति । आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेनेत्याक्रमणः सेतुः । यथा
तोरणोभागो विशालः, ऊर्ध्वभागः संकुचितस्तथैवात्र षट्चतुर्द्विसंख्या द्रष्टव्या । सोपानेष्वप्येतत्
मानम् ॥ अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्युगपदुगमनं निषेधति—“नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनु प्रपद्येतु-
त्तमनु प्र पद्येततैश्च मोहकाः स्युः” (तैस ६-५-३) इति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रथमद्वितीयौ ३०
हौ सह गृहीतौ । ‘ततो हविर्धानाजिष्क्रम्य गत्वाऽऽहवनीये हुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने ग्रहान्तरं

१०-१०. व-दशिर एव; त-स एव यत्प्रत्ययः । ११. मै-‘सह’ नास्ति । १२. ति-सर्पति ।

७-७. आ-शीतोष्णादीन्नुपजीवन्ति; क-शीतोष्णादिनृधर्मानुपजीवन्ति । ८. क-‘रूपेण’
त्यस्यनन्तरं ‘पुनः’ । ९. क. ११-ऊर्ध्वप्रदेशः । १०. इ.उ.पा.हा-‘ततः’ नास्ति ।

[ऋतुप्रहा:

- यद्वा —यस्मादयं मासि मास्यंशेनांशेन निपद्यते तस्मात् संसृष्ट एव मासान्तरेः संपति । त्रिंशता च मानैर्मासत्वेन सपद्यते । ईदृशस्त्वमसि न कर्मणा त्रयोदशमासाहोऽसीति । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९.९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “अधुना सोम उच्यते अंहस्पत्याय त्वा जुष्टं गृह्णामीति शेषः । अंहस्पत्यस्त्रयोदशो मासः । अहंमि पापानि पातयति । “ अमे-
 ५. हुक्च ” (उ ६६२) इत्यसुन् । पातयिता नाशयिता अंहस्पत्यः । पततेर्ण्यन्तात् (पा ३.१.२६) “ कृष्यत्युटो बहुलम् ” (पा ३.३.११३) इति कर्त्तरि यप्रत्ययः । “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” (उ १९.०) इति णिलुक् । “ कस्कादिषु च ” (पा ८.३.४८) इति सत्वम् । यद्वा — अंहतेर्गतिकर्मणोऽसुन् (उ ६३८) । अहसां गतीनां पतिः पाता प्रवर्तक आदित्यः, तदर्शनत्वात् सर्वत्रेष्टानाम् । “ पातेडिति ” (उ ५०६) । यद्वा — कृतानु-
 १०. स्वारोपजनमहरेवाह उच्यतेः यथोक्तम् “ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ” (ड. काशिका पा ६.३.१०९) इति । तस्य पतिर्देनपतिरादित्य एव । तत आगतस्तस्यापयं वा अंहस्पत्यः । पत्युत्तरपदलक्षणो ण्यः (पा ४.१.८५) । छन्दसः आदिवृद्धयभावः । “ संज्ञापयको विधिरनिपः ” (ड. काशिका ६.४.१४६ : परिगोपन्दोऽख्य ९४) इति वा । आदित्यवशेन छि त्रयोदशे मासो जायते । यथोक्तम् — “ अधिमासका युगे ते रविमामेभ्योऽधिकान्स्नु ये चाऽऽः ”
 १५. इति । तस्मात्तत आगत इति वा, तदपत्यमिति वा शक्यते वक्तुम् । “ अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः ” (तैस ६.५.३) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा — संसर्पायः सोम एव संसर्प इत्युच्यते ।

यद्वा — उपयामगृहीतोऽसि संसर्पायश्चासि, तस्मादंहस्पत्याय त्वा गृह्णामीति । चतुर्थ्यर्थे वा द्वितीया, अंहस्पत्याय तुभ्यमिम सोमं गृह्णामीति शेषः ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

२०. प्रहीतव्यम् । तत्रैकः पुरतोऽन्यः पृष्ठत इत्येवं युगपन्न गन्तव्यं किं तु पर्यायेण । यद्युत्तरपदे तयोः सहगमनं स्यात् तदानीमेकमृत्तुमन्योऽनुप्रविशेत् । “ तदा सांकर्योदतवो मोहहेतवो भवेयुः ॥ कालमेवदुर्भयोर्मागि-
 मेदं विधत्ते — “ प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थानोत्तराये तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेण ” (तैस ६.५.३) इति । प्रथमतः सिद्धं प्रसिद्धमादित्य आरभ्येत्यर्थः । यस्मादतिवज्रो-
 २५. दक्षिणोत्तरौ द्वौ मागौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणायनोत्तरायणे भवतः । अत्र सूत्रम् — “ महाबादा-
 योपनिष्क्रामतः । दक्षिणमेवाध्वर्युर्द्वौर्द्वौ निश्रयमाण उपनिष्क्रामति । उत्तरं प्रतिप्रस्थाता द्वावर्द्वौ निश्रयमाण
 उपरमति । अथाध्वर्युराश्रावयत्यो आश्रावयास्तु ” औषद्वृत्तापेक्षेति । षड्दृक्ते जुहोति । निष्क्रामरथेवं प्रति-
 प्रस्थाता । “ प्रपद्यतेऽध्वर्युः ” इति (औश्रौ ७.१६) ॥ यदा हविर्धानात् प्रतिप्रस्थाता निष्क्रामति तदाऽध्वर्यु-
 र्द्विविधानं प्रविशतीत्येवं व्यत्ययेनोभयोर्गमनम् ॥ ‘ मधुश्च ’ इत्यादिमन्त्रैरेव द्वादशमासानां प्रीतत्वात्
 संसर्पमन्त्रस्य निर्विषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे — “ उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽस्य रहस्पत्याय त्वेत्याहास्ति
 ३०. त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत्प्रीणाति ” (तैस ६.५.३) इति । अधिकमासस्त्रयोदशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चद्वितीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

१३. तं. ति-अथवा; व-अजसा ।

११. क-ततः । १२. आ-‘आवयति आश्रावयास्तु । १३. आ-प्रपद्यते तथाऽध्वर्युः ।

ब्रह्ममहः ।

इन्द्राग्नी आ गतः सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी विष्वातिः ।

इन्द्राग्नी इतीन्द्रा अग्नी । प्रति । सुतम् । सतम् । गीर्भिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥

५

उपयामगृहीत इत्युपयाम गृहीतः । अग्निः । इन्द्राग्निर्वातिरिन्द्राग्निः त्वात् । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्नेन्द्राग्निर्वातिरिन्द्राग्निः त्वात् । त्वा ॥ १५ ॥

(त्रिते १-३-१७ ; त्रिते १-७ ; अग्निर्वाति ३५ ; त्रिते ७-३९)

आयुषाग्नेन्द्राग्ने गृहीतः ॥ “ यदेन्द्राग्नेन्द्राग्ने गृहीतः ” (त्रिते ७-३९) इति
ब्रह्मणः “ ओमेन्द्राग्नी वा पातं देवाताम् ” (त्रिते ७-३९) इत्यादि च । “ इन्द्राग्ने
आ गतम् ” इति त्रिपदा गायत्री । ते “ इन्द्राग्नी ” “ आ ” गतम् आगच्छतम् । “ बहुते इन्द्राग्निः ”
(पा २-४-७३) इति गणो लुक् । “ सुतम् अग्नि-सुते सोमे प्रति ” गीर्भिः स्तुतिभिः “ वरेण्यं
सर्गाय प्रार्थनीयं स्तुत्यं सोमे ” नभः नहने वन्द्यका रस्यत्वात् सतमान् “ नरेदिति नभः ”
(उ ६-६०) इत्यमृतं दिवोऽज्यत्रापि बहुवचनात् । यद्वा “ गीर्भिर्नहर्नये वन्द्यर्नये स्तुत्यमिति
वाचत् । यद्वा “ नभः उव नभः आदित्यः स इव गीर्भिर्नर्गायः । “ वृष एषः ” (उ ३-८५) । १५
वृषादिर्ब्रह्मणः (पा ६-१-२०३) । आगच्छ च “ अस्य सोमस्य ” पातं पिबतम् ।
कर्मणः संप्रदानत्वात् (प्र. पाया १-४-३२) चतुर्थ्यर्थे यद्वा (पा २-३-६२) । पूर्ववच्छेषो
लुक् (पा २-४-७३) । “ धिया बुद्ध्यास्मदायया ” इषिता “ इषितो प्रार्थितो युवां पिबतम् ।
“ सावेकाचः ” (पा ६-१-६८) इति द्विदो वि-नक्तिरुदात्ता । “ तीषसहस्रम् ” (पा
७-२-४८) इतीडागमः । यद्वा “ उप गतौ । धिया इषितो प्रातो ॥ २०

इमामनुक्ष्य उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा ” इति गृह्णाति ॥

“ एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ” इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

इन्द्राग्नी इति ॥ कल्पः — “ अभक्षितेन पात्रेणाध्ययुरैन्द्राग्ने गृह्णातीन्द्राग्नी आ गतः सुत-
मिति ब्रह्मणावनौ ” (आपभौ १२-२७-८) इति ॥ पाठस्तु — “ इन्द्राग्नी आ गतः सुतं गीर्भिर्नभो
वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ” इति ॥ हे

१. मे—इषिता अडेपिता ।

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवाम् आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १३ ॥

[ओमांसो विश्वेभ्यः]

ओमांसः । चर्षणीधृत इति चर्षणि धृतः । विश्वे । देवाम् । गति । गत ।

५

दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ।

एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ १६ ॥

[मैसं १-३-१८ ; कामं ४-७ ; कपिमं ३-१० ; वामं ७-३३]

शुक्रपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद् गृह्णाति 'ओमांसः' इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ हे

१० 'ओमांसः' अवितारः प्रजानां रक्षितारः । अवतेर्मन्त्रप्रत्ययान्तात् "अरवर" (पा ६-४-२०)
इत्यादिना ऊटादेशे गुणः । "आञ्जसेरमुक्" (पा ७-१-५०) । 'चर्षणीधृतः', चर्षणयो
मनुष्याः*, तेषां प्रतिष्ठाद्यनुप्रदानेन धारयितारः । "अन्येषामपि दृश्यते" (पा ६-३-१३७)
इति पूर्वपदस्य दीर्घः । "विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" (पा ८-१-७४) इति पूर्वस्या-
विद्यमानवच्चनिषेधात् निह्न्यते । 'विश्वे' इति पादादित्वाच्च निह्न्यते (पा ८-१-१८) ।

१५ 'देवासः' इति पूर्ववन्निह्न्यते (पा ८-१-७४) । पूर्वपदमुक् (पा ७-१-५०) । हे ईदृशा
विश्वे देवाः, 'आ' गत आगच्छत । पूर्ववत् शपो लुक् (पा २-४-७३) । आमन्त्रितानामविद्यमान-
~~~~~
'इन्द्राग्नी', 'सुतम्' अभिपुतं सोमं 'मिति' 'आ' गतम् आगच्छतम् । कीदृशं सोमम् ? 'गीभिः' स्तुतिभिर्भुक्त-
मिति शेषः । 'नभः' नभोऽवस्थितैः स्वर्गनिवासिभिर्देवैः 'वरेण्यं' प्रार्थनीयम् । 'अस्य' सोमस्य संबन्धिनं
स्वकीयमंशं 'पातं' युवां पिबतम् । कीदृशौ युवाम् ? 'अभिया' बुद्ध्या 'इक्षिता' प्रार्थितौ । स्पष्टमन्यत् ॥

२० ओमांस इति ॥ कल्पः—“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति । ओमांसश्चर्षणीधृत इति ग्रहणसादनौ”
(आपश्चौ १२-२८-४) इति । पाठस्तु—‘ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः
सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः’ इति । हे 'विश्वे' देवाः,
'आ' गत आगच्छत । कीदृशाः ? 'ओमांसः' रक्षितारः 'चर्षणीधृतः' मनुष्यपोषकाः । 'अनिष्टनिवारणं'
रक्षणम्, 'इष्टप्रापणं' पोषणम् । 'सुतम्' अभिपुतं 'दाशुषः' दत्तवतो यजमानस्य 'दाश्वांसः' फलं पूर्ववदत्त-
वन्तः† । स्पष्टमन्यत् ॥ मन्त्रानुपेक्ष्यैन्द्राग्रमहं विधत्ते—“सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्णन्ते यदनुग्रहा

२५

*[द्र. निघण्टु २-३] । १. मं—मानत्वनिषेधात् ।

१. क.त्रि१—नभस्थितैः । २. त्रि१—स्वबुद्ध्या ; क—अस्मद्बुद्ध्या । ३. आ.क.त्रि१—पूर्वं दत्तवन्तः †

वैश्वदेवग्रहः]

वत्त्वेऽपि आद्यः परत्वात् निहन्त्यते । °दाश्वांसः यूयम् । दाशु दाने । छिद्रः क्वसुः (पा ३-२-१०७) ।
 “ दाश्वान्साह्वान् ” (पा ६-१-१२) इति निपातितः । यजमानेभ्यो धनानि दत्तवन्तः । °दाशुपः
 अस्व यजमानस्य °सुतं सोमं प्रत्यागच्छत । अयं हि यजमानो युष्मन्भ्यं हवींषि दत्तवान् ददाति
 दाम्यति । तेन युष्मदृपकारिणोऽस्य सुतं प्रति दानशीला यूयं प्रत्यागच्छत । यद्वा—चतुर्थ्यर्थे
 षष्ठी (पा २-३-६२) । यो नाम कश्चियुष्मन् हवींषि ददाति तस्मै दाशुपं दाश्वांसो यूयं धनानि
 दत्तवन्तो यूयम् । यद्वा—“ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ” (पा ३-४-६) इत्युभयत्र वर्तमाने लिट् ।
 युष्मन्भ्यं हवींषि ददतोऽस्य सुतं प्रति यूयमपि धनानि ददत एवागच्छत इति ॥

इमामनुवृत्त्य ‘ उपवामगृहीतोऽसि दिशेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति गृह्णाति ॥

• एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति सादयति ॥ “ वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः
 शुक्रः ” (तैसं ६-५-४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१०

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

उपोतिरिन्द्राग्नौ यद्वैन्द्राग्नगृणात्रेण गृह्णाति उपोतिरिवास्मा उपरिष्ठादध्वानि भुवर्गस्य लोकस्यानुत्पत्त्यर्थं ”
 (तैसं ६-५-४) इति । यदेतदनुपात्रमप्युद्गते भक्षणपीयेन सोमेनापेते तेनैन्द्राग्नं गृह्णीयात् तथा सत्यनुग्रहः
 प्राप्तः स्वर्गं ह्यन्द्राग्निर्गोतिषा प्रकाशितो भवति ॥ बलप्रत्ययेनैन्द्राग्नं प्रशंसति— “ ओजोभृता वा एतौ
 देवानां यद्वैन्द्राग्नौ यद्वैन्द्राग्नौ गृह्णात ओज एवाव रुन्धे ” (तैसं ६-५-४) इति । ग्रहान्तरं विधत्ते— १५
 “ वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
 तस्माद्सावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति तस्मात् सर्व एव मन्यन्ते मां प्रस्युदगादिति ” (तैसं ६-५-४)
 इति । शुक्रग्रहस्य यत्पात्रं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रग्रहाभिमान्यादित्यः प्रत्यङ्
 प्रत्येकमभिमुखं मुदेति । तदेतत् सर्वस्याप्यनुभवसिद्धम् ॥ तेजःप्रदत्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति— “ वैश्वदेवः
 शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति ” २०
 (तैसं ६-५-४) इति ॥

‘ इन्द्राग्नौ ’, ‘ ओमासः ’ इत्येते गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकौ ॥

२. मं—मानत्वेऽपि ।

२५

२. इ.उ.वि१.पा.हा—तन्

तैसं ३६

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यः शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रः सहोदामिह तं हवेम ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १७ ॥

[मरुत्वन्तः षड्विंशतिः]

५ मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । अकवारिमित्यकवारिम् । दिव्यम् । शासनम् । इन्द्रम् ।

विश्वासाहमिति विश्व-साहम् । अवसे । नूतनाय ।

उग्रम् । सहोदामिति सहः दाम् । इह । तम् । हवेम ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ १७ ॥

१०

[मैत्रे १-३-२१; कामं ४-८; कपिम् ३-६; वासे ७-३६]

त्रयो मरुत्वतीया माध्यन्दिने सवने गृह्यन्ते । “ इन्द्रो मरुद्विः साविद्येन ” (तैसं ६-५-५)
इत्यादि ब्राह्मणम् । ते च ऋतुपात्रेण गृह्यन्ते । “ तस्य वृत्रं जग्नुष ऋतवोऽमुषान् ” (तैसं ६-५-५)
इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति यन्मरुत्वतीयाः ” (तैसं ६-५-५)
इत्यादि च । तत्र प्रथमं गृह्णाति—‘ मरुत्वन्तम् ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ मरुतो देवविशेषाः,
१५ तैस्तद्वन्तम् । “ तसौ मत्वर्थे ” (पा १-४-१९) इति भत्वम् । “ जयः ” (पा ८-२-१०)
इति मतुपो बत्वम् । “ वृषभं वर्षितारं कामानाम् अपां वा । “ ऋषिवृषिभ्यां कित् ” (उ ४१०)
इति वृषेरभच्प्रत्ययः । “ वावृधानम् ऐश्वर्येण । वृधेः ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३-२-१२९) ।

मरुत्वन्तमिति ॥ कल्पः— “ मरुत्वन्तमिति स्वेनर्तुपात्रेणाध्वर्युः पूर्वं ‘ मरुत्वतीयं ’ गृह्णाति ।
इन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ” (आपश्रौ १३-२-४) इति ॥ पाठस्तु—‘ मरुत्वन्तं वृषभं वावृ-
२० धानमकवारिं दिव्यः शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रः सहोदामिह तं हवेम । उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । ’, ‘ इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्थाते अपिबः
सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्मणा विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ’ इति ॥ इहास्मिन् कर्मणि तमिन्द्रमाह्वयाम । कीदृशम् ? मरुत्वरूपेतम्,
जलस्य वर्षितारं, कामानां वर्षयितारम्, अकृतिसितारि वृत्रादीनां शत्रूणामतिप्रबलत्वात्, विवि भवं, दुष्टानां
२५ शासितारं विश्वे पालयितुं सहिष्णुमनसमित्यर्थः । “ अवसे रक्षणाय । “ नूतनाय “ उग्रम्, इदानींतनेभ्यो
वैरिभ्यो यजमानं रक्षितुं तद्वैरिषूत्रमित्यर्थः । “ सहोदां बलप्रदम् ।

१. इ.उ-मरुत्वन्तम् ।

पूर्वो मरुत्वतीयग्रहः]

“ बहुलं छन्दसि ” (पा २-४-७६) इति शपः श्लुः । तुजादित्वादीर्घः (पा ६-१-७) । लसार्व-

धातुकानुदात्तत्वाभावात् “ चितः ” (पा ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ^१अकवारिम् अकुत्सि-

तारिम् । कुत्सिता अरयो यस्य सः कवारिः । कुशब्दस्याकारोपसर्जनो गुणश्छान्दसः, ततो

नञ्समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । योऽल्पान् शत्रुत्वेन विषयीकरोति

सोऽकवारिः । यद्वा—^२“ कविः प्रज्ञातः अरिर्यस्य ” स कवारिः । कविशब्दस्यावडादेशश्छान्दसः । ५

ततोऽन्यो अकवारिः ^३अप्रज्ञातशत्रुरित्यर्थः । दिवमर्हतीति ^४दिव्यः । “ छन्दसि च ” (पा

५-१-६७) इति यत्प्रत्ययः । ^५शासं शासकं शत्रूणाम् । पचायच् (पा ३-१-१३४) ।

^६विश्वासाहं विश्वेषां शत्रूणामभिवितारम् । “ छन्दसि सहः ” (पा ३-२-६३) इति

त्रिप्रत्ययः । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६-३-१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ^७उग्रम्

उद्गूर्णमायुधैः, ^८सहोदां सहसो बलस्य दातारम् । “ आतो मनिन्क्वनिव्वनिपक्ष ” (पा १०

३-२-७४) इति विच्प्रत्ययः । ईदृशं ^९मरुत्वन्तम् इन्द्रं ^{१०}हुवेम आह्वयाम इहास्मिन् कर्मणि ।

इयतेराशिषि छिड् । “ छिड्याशिष्यङ् ” (पा ३-१-८६), यासुडादि (पा ३-४-१०३) ।

“ छन्दस्युभयया ” (पा ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वात् सखोपः । “ किदाशिषि ”

पा ३-४-१०४) इति कित्त्वात् वचिस्वप्यादिना संप्रसारणम् (पा ६-१-१५) ।

केमर्थमाह्वयामः ^{११}अवसे रक्षणाय । अवतेरसुन् (उ ६३८) । ^{१२}नूतनाय अभिनवाय अद्य-

स्मृति विशिष्टं रक्षणं कर्तुम् । “ नवस्य नू आदेशः लप्तनपूखाश्च प्रत्ययाः ^{१३}वक्तव्याः ”

द्र. पा ५-४-३० वा ६) इति तनप्प्रत्ययः ॥

इमामनुद्बुध्य ‘ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते ’ इति गृह्णाति ॥

‘ एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ’ इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

२०

१-१. व-कवयः प्रज्ञाता अरयो यस्य । २. तं.ति.पं-अजातशत्रुः । ३. तं-तमिन्द्रम् ।

४. ति.पं-‘ वक्तव्याः ’ नास्ति ।

[उत्तरो मरुत्वतीयग्रहः

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवामन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुर्वेत एष ते योनिगिन्द्राय त्वा मरुर्वेते ॥ १८ ॥

[इन्द्रैकानत्रिंशत् ।]

५ इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याति । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रणीतीति प्र-नीती । तव । शूर । शर्मन् ।

एति । विवामन्ति । कवयः । सुयज्ञा इति सु यज्ञाः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्मि । इन्द्राय । त्वा । मरुर्वेते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुर्वेते ॥ १८ ॥

१०

[मैसे १-३-१९; कामे ४-८; कपिमे ३-६; बाले ७-३५]

द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति - 'इन्द्र मरुत्वः' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ हे 'इन्द्र' 'मरुत्वः' ।

“ मरुत्वसोः ” (पा ८-३-१) इति रुत्वम् । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८-१-७३)

इति पूर्वपदस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् निहन्यते । 'इह' अस्मिन् कर्मणि 'सोमं' 'पाहि' पिब । पूर्ववच्छपो लृक् (पा २-४-७३) । शार्यातिर्नाम राजा, तस्येदं शार्यातिम् । यथा 'शार्याति'

१५ यागे 'सुतस्य' सोमस्य 'अपिबः' 'तथा' पिब- । 'पूर्ववत्' संप्रदानत्वात् (द्र. पाभा

१-४-३२) चतुर्थ्यर्थे षष्ठी- (पा २-३-६२) । कस्मात् पुनरेवमप्यर्थ्यत इत्याह - हे 'शूर'

इन्द्र, 'तव' 'प्रणीती' प्रणीत्या । “ सुपां सुलृक् ” (पा ७-१-३९) इति तृतीयायाः पूर्वस्वर्ण-

दीर्घत्वम् । त्वद्विषयेन 'प्रणयनेन' 'तव' एव 'शर्मन्' शर्मणि शरणभावे । निमित्तसप्तमी (पा

२-३-३६ वा ६), भावे सुर्वे वा निमित्ते सप्तमी । त्वमेव शरणं मे यथा भवसि, तदर्थं 'सुयज्ञाः'

२० शोभनयज्ञाः 'कवयः' मेधाविनस्त्वामेव 'आ' 'विवामन्ति' परिचरन्ति । तस्मात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

पूर्ववद्ग्रहणं सादनं च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥

हे मरुद्गणयुक्तेन्द्र, त्वम् 'इह' अस्मिन् कर्मणि 'सोमं' 'पाहि' पिब । यथा शार्यातिनामकस्य यजमानस्य संबन्धिनि कर्मण्यभिषुतस्य सोमस्यांशम् 'अपिबः', तद्वत् 'शूर' 'तव' 'प्रणीती' प्रणयनेना-
२५ नुज्ञया 'सुयज्ञाः' पूर्वं 'कवयः' 'तव' शर्मणि सुखे निमित्तभूते सखाभिमुख्येन 'विवामन्ति' परिचरन्ति* तद्वदयमपि यजमान हत्वर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

१. मै-शार्यातिः । २-२. मै- 'तथा पिब' नास्ति । ३-३. ति.मै-पूर्ववत्संप्रदानत्वं षष्ठ्याः । षष्ठी चः ब- 'पूर्ववत्.....षष्ठी' नास्ति । ४. मै-तद्विषयेन । ५. तं.ति.पं.ब-प्रणयनेन ।

२. इ.उ.पा.हा- 'निमित्तभूते' नास्ति । * [द्र.निहक्त ११-२३ विवामन्तिः परिचर्याशाम् ।] ।

[तृतीयो मरुत्वतीयग्रहः]

मरुत्वाऽइन्द्र वृषभो रणाय पित्रा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मि त्वऽ राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १९ ॥

[मरुत्वानेकात्रिंशत्]

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पित्र । सोमम् । अनुष्वधमित्यनु-स्वधम् । मदाय । ९

एति । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् ।

त्वम् । राजा । अमि । प्रदिव इति प्र-दिवः । सुतानाम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अमि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ १९ ॥

[मैसं १-३-२२; कासं ४-८; कपिसं ३-६; वासं ७-३६]

१०

तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति— 'मरुत्वानिन्द्र' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभ्ना ॥ हे इन्द्र,

यस्त्वं मरुत्वान् वृषभः च म त्वं रणाय मंग्रामाय पिव सोमम् । “द्व्यचोऽतस्तिडः”

(पा ६-३-१३५) इति दीर्घः । अनुष्वधं स्वधामन्तं अनुस्वदनीयं पुरोडाशात्मकमन्त्रं सोमम्,

मुषामादित्वात् पत्वम् (पा ८-३-०८) । “अनोरप्रधानकनीयसी” (पा ६-२-१८९)

इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मदाय, माषण्यनेनेति मदः । “मदोऽनुपसर्गो” (पा ३-३-६७)

इत्यप् । ईदृशाय रणाय जयकरायेत्यर्थः । “वार्ज्जना एव ते यजमानस्य गृह्णन्ते

..... यन्मरुत्वतीयाः” (तैसं ६-५-५) । “आयुधं वा एतद्यजमानः सः स्फुरते यन्मरु-

त्वतीयाः (तैसं ६-५-५) इत्यादि च ब्राह्मणम् । किं बिन्दृमात्रमपि पीतं मदाय भवतीत्या-

शङ्क्य “नेति प्रतिपाद्यते”-आ सिञ्चस्व आभिमुख्येन श्वारय जठरे उदरे यथा ते मदो

भवति तथा प्रभूतं पिवेत्यर्थः । मध्वः मधुसदृशस्यास्य सोमस्य ऊर्मिं संघातम् । “जसादिषु

वावचनं लृट्सि” (द्र. पा ७-३-१०९ वा १) इति गुणाभावः । राजा विशेष्यते—“प्रदिवः”

पुराणः नेदानीमेव । मदस्योत्पाद्यत्वे हेतमाह त्वं राजा सुतानां सोमानां, तव मदाय

२०

मरुत्वानिति ॥ कल्पः—“अभक्षितेन पात्रेणाध्वर्युस्तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । मरुत्वाऽ

इन्द्र इति ग्रहणसादनौ” (आपश्रौ १३-८-२) इति ॥ पाठस्तु—‘मरुत्वाऽइन्द्र वृषभो रणाय पित्रा

सोममनुष्वधं मदाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मि त्वऽ राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उपयामगृहीतोऽ-

सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते’ इति ॥ हे इन्द्र, मरुत्रिर्युक्तो वर्षिता च त्वं

रणाय क्रीडाय सोमं पिव । कीदृशम्? अनुष्वधम् । स्वधाशब्दोऽज्ञवाची सवनीयपुरोडाशानाचष्टे ।

ताननुष्य वतमानम् । किं च मदाय हवाय मध्वः मधुरस्य पीतस्य सोमस्य ऊर्मिं सारं त्वदीये

जठरे आ सिञ्चस्व स्थापय । त्वं प्रदिवः प्राप्यस्य स्वर्गस्य सुतानां च राजा असि । अत एव

प्रार्थ्यसे । स्पष्टमन्यत ॥

३०

१-१. ब-आह । * [द्र. निघण्टु ३-२७-२] ।

१. आ.पा-तामनुमृत्य ।

महा० इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा० इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ २० ॥

[महानेकान्विशतिः]

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमानिति वृष्टि मान् । इव ।

स्तोमैः । वत्सस्य । वावृधे ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ॥ २० ॥

[तैसं १-३-२४; कासं ४-८; कपिसं ३-६; बार्गं ७-४०]

१ सोमा अभिषूयन्ते इति भावः, अतिक्रान्तेष्वहःसु स्वमेव सोमानां राजेति । यद्वा स्वमेव
व्यतिक्रान्तेष्वहःसु सुतानां राजाऽभूः, तस्मादिदानीमपि पियेति प्रार्थ्यमे । प्रगता दिवसा
१० अस्वेति प्रदिवः । छान्दसोऽकारः समासान्तः । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६-२-१९९)
इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । मरुत्वानित्यत्र पूर्ववत् संहितायां रुत्वादि (पा ८-३-९, ३) ॥
पूर्ववदेव ग्रहणसादने ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

शुक्रपात्रेण माहेन्द्रं गृह्णाति—‘ महान् ’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ यः ‘ ओजसा बलेन
‘ महान् ’ इन्द्रः । पूर्ववद्रुत्वादि संहितायाम् (पा ८-३-९, ३) । स इन्द्रः ‘ वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य
यजमानस्य ऋषेर्वा वत्सनाम्नः स्वभूतैः ‘ स्तोमैः स्तोत्रैः ‘ वावृधे वर्धताम् ’ । “ छन्दसि लुङ्लङ्-
१५ लिटः ” (पा ३-४-६) इति लिट् । “ तुजादीनाम् ” (पा ६-१-७) इति अभ्यासस्य
दीर्घः । क इव ? ‘ पर्जन्यः ‘ वृष्टिमा० इव । यथा वृष्टिमान् पर्जन्योऽभिषेधेते लोकाभिवृद्धया
तथेत्यर्थः । वृष्टिमानित्यस्य “ हस्वनुङ्भ्यां मतुप् ” (पा ६-१-१७६) इति मतुप उदात्तत्वम् ।
पूर्ववद्रुत्वादि संहितायाम् (पा ८-३-९, ३) ॥

इमामनुद्रुत्य ‘ उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा ’ इति गृह्णाति ॥

२० ‘ एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ’ इति सादयति ॥ “ इन्द्रो बृत्रमहन् तं देवा अब्रुवन्
महान् वा अयमभूत् ” (तैसं ६-५-५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

महानिति ॥ कल्पः— “ माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति । महार इन्द्रो य ओजसेति ग्रहण-
साधनौ ” (आपश्चौ १३-८-४) इति ॥ पाठस्तु— ‘ महार इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमार इव ।
२५ स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ’ इति ॥ ‘ वृष्टिमान्
‘ पर्जन्यः ‘ इव ‘ यः ‘ इन्द्रः ‘ ओजसा बलेन ‘ महान् स इन्द्रः वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य ‘ स्तोमैः
स्तोत्रैः ‘ वावृधे वर्धताम् । स्पष्टमन्यत् ॥

२-२. ब-सोमोऽभिषूयते । ३. ब-सुतानां सोमानाम् ॥ १. ब-अवर्धत ।

महेन्द्रग्रहः]

महा५ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्विग्न्यावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥

महान् । इन्द्रः । नृवदिति नृ-वत् । पृति । चर्षणिप्रा इति चर्षणि-प्राः ।

उत । द्विवर्हा इति द्वि-वर्हाः । अमिनः । सहोभिरिति सहो-भिः ।

अस्मद्विग्न्यावृधे-विग्न्यक् । वावृधे । वीर्याय ।

उरुः । पृथुः । सुकृत इति सु-कृतः । कर्तृभिरिति कर्तृ-भिः । भूत् ॥

बृहस्पृष्टपक्षे माहेन्द्रं गृह्णाति 'महा५ इन्द्रो नृवत्' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ 'महान् अयम्' इन्द्रः यः 'चर्षणिप्राः', 'चर्षणयो मनुष्याः तेषां पूरयिता कामैः । प्रा पूरणे । "आतो मनिन्क्वनिव्वनिपश्च" (पा ३-२-७४) इति विच्प्रत्ययः । 'नृवत् मनुष्यवत्, यथा 'मनुष्या आराधयितुं कामैः पूरयन्ति' तद्वदयमपि'—चर्षणीनां चर्षणवतामाचारवतां कामैः पूरयिता । १० समन्तादित्यर्थे आकारः, 'सर्वत्र पूरयिता, तस्मान्महान् । यद्वा—नृवत् एकस्मिन्निव नरे समन्तात् सर्वेष्वपि लोकेषु चरणशीलानां पूरयिता, ततोऽयं महानिति । चरेनिप्रत्ययः (ड. उ २६७) । बहुल्वचनात् सुडागमः (ड. पा ६-१-१३५) । यद्वा "कृषेरादेश्च चः" (उ २६९) इति कृषेरेतद्रूपम् । आडापि कृष्यर्थो विशेष्यते । उदात्तश्रुतेश्चायमसमस्त एव कृष्यर्थं विशिनष्टि । हविः-

महानिति ॥ अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्त्रास्तरमेवमाज्ञायते— 'महो इन्द्रो नृवदा १५ चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्विग्न्यावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयाम-गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा' इति । अयं 'महान्' इन्द्रः 'नृवत् मनुष्यवत्' आ 'चर्षणिप्राः' 'चर्षणीन् मनुष्यान् प्रति 'तदभीष्टभोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजामात्यादिर्मनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः 'प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बहो वृद्धिर्यस्येति 'द्विवर्हाः । 'सहोभिः बलैः' अमिनः अमित उपमानरहितः । 'अस्मद्विग्न्यक् अस्मत्सदृशो' वावृधे वृद्धिः २० प्राप्तः । यथा वयमस्यानुग्रहादवृद्धिं प्राप्तास्तथैवायमप्यस्मदीयैर्हविर्भिर्विवृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते—'वीर्याय सामर्थ्यसिद्धये' कर्तृभिः यजमानैरयं 'सुकृतः' भूत् सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी 'तस्य वृद्धिः' ? 'वरुः यक्षासा विपुलः' पृथुः बलेन विस्तृतः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ त्रीन् मरुत्स्वीयग्रहान्

*[ड. निघण्टु २-३-८] । १. तं.ति.पं.बं—मनुष्यः । २. तं.ति.पं.बं—पूरयति । ३. मै—तद्वत् । यद्वा । ४. तं.ति.पं.—समन्तात् सर्वत्र । ५. तं—मसमर्थः ।

१. आ.हा—अभीष्टभोगैः । २. इ.उ.पा.—प्रकृतिरूपयोः । ३. त्रि१—'मिर्वृद्धः' इ.उ.पा.हा—'विवृद्धः' नास्ति । ४-४. क—तस्याभिवृद्धिः ।

उपयामगृहीतोऽमि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ २१ ॥

[महान्नृवत्पड्विंशतिः]

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अमि । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ।

पुनः । ते । योनिः । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ॥ २१ ॥

५

[मंसं १-३-५; कांसं ४-८; कपिसं ३-६; वासं ७-३९]

- प्रदानादिना आकषयतां वशीकुर्वतां कामः पर्ययतेति । १ उत अपि च १ द्विवर्णाः द्वयोर्लोकयोर्वहितः प्रवृद्धस्तेजसास्मिन्नमुष्मिश्च । २ बृहतेरनिदितोऽसुन्प्रत्ययः (उ ६३८) । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६-२-१९९) । पुनश्च विशेष्यते— ३ महोमिः वलैः ४ अमिनः अपरिच्छेदः । मानं मिनम् । मातेनिष्ठा, छान्दस निष्ठानत्वम् । तदस्य नास्त्ययमिनः, न ण्यस्यैतावत् १० “ बलमिति मातुं ” शक्यते । यद्वा—सहोमिः अमिनः संगतः । अम गत्यादिषु । “ बहुलमन्यत्रापि ” (उ २१६) इतीनचप्रत्ययः । ईदृश इन्द्रः १ वीर्याय वीर्यायम् । यद्वा— १ वीर्यं कर्म वृत्रवधादि तदर्थम् । २ अस्मद्यक् ३ वावृधे वर्धताम् । “ छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ” (पा ३-४-६) इति लिट् । तुजादिखादीर्घः (पा ६-१-७) । १ अस्मानश्चतीति अस्मद्यक् । “ विष्वादेवयोश्च ” (पा ६-३-९२) इति १ टेरद्यादेशः । क्रियाविशेषणत्वात् नपुंसकत्वम् । अस्माभिर्यजमानैर्दत्तानि हवींषि गृहीत्वा वर्धतामिति यावत् । किञ्च १ कर्ताभिः परिचरद्भिः अस्माभिर्यजमानैरन्तः १५ १ उरुः विस्तीर्णो बलेन २ पृथुः प्रथितः सर्वत्र यशसा ३ सुकृतः सुष्ठु कृतः वशीकृतश्च ४ भूत् भवतु । भवतेर्लुङि (पा ३-४-६) पूर्ववच्छपो लुक् (पा २-४-७३) । “ भूसुखोस्तिष्ठि ” (पा ७-३-८८) इति गुणाभावः । यद्वा—कर्तृभिरस्माभिः सुकृतः सम्यक् कृतोऽयमुरुः पृथुश्च भवतु । “ सुः पूजायाम् ” (पा १-४-९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । “ स्वती पूजायाम् ” २० (द्र.पाभा २-२-१८ वा ३, ४) इति प्रादिसमासः । तेन गतित्वाभावात् “ सूपमानात् क्तः ” (पा ६-२-१४५) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव (पा ६-२-२) भवति ॥

ग्रहप्रसादने पूर्ववदेव ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥

२५

६. मै-अहरं; तं-बर्हतेरं; ब-बृहतेरं । ७. मै-अपरिच्छेदः । ८. मै-अस्यैतादृक् । ९-९. मै-बलमस्तीति निश्चेष्टम्; तं-बहुलमिति सङ्गम्, ब-इति मातुम् । १०. मै-‘वीर्यम्’ नास्ति । ११. मै-अस्माश्चतीति । १२. मै-अद्यादेशः ।

माहेन्द्रग्रहः]

विधत्ते— “ इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माध्यन्दिने सवने वृत्रमहन् यन्माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते
 वार्त्रघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते ” (तैसं ६.५.५) इति । सांविद्यं “संप्रतिपत्तिरैकमत्यम् ॥ तेषां
 ग्रहाणां पात्रं विधत्ते— “ तस्य वृत्रं जघनुष क्रतवोऽमुह्यन्तस् क्रतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात् ततो वै स
 क्रतुन् प्राजानाद्यदुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त क्रतूनां प्रज्ञार्यै ” (तैसं ६.५.५) इति ॥ ग्रहत्रयं वज्र-
 रूपेण प्रशंसति— “ वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृभ्याम् प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन यच्छति प्र
 हरति द्वितीयेन स्मृणुते तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । स्मृणुते हिनस्ति ॥ धनुःसंपादनरूपेण पुनः
 प्रशंसति—“ आयुधं वा एतद्यजमानः स५ स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीयः ”
 (तैसं ६.५.५) इति ॥ संपादितस्य धनुषः प्रयोगरूपेण ‘पुनः प्रशंसति— “ प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि
 सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । प्रतिघत्त एव बाणं संदधात्येव ॥ प्राणादि-
 प्रीणयितृस्वरूपेण पुनः प्रशंसां कर्तुमाख्यायिकामाह— “ इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपाराध- १०
 मिति मन्थमानः स हरितोऽभवत् स एतान् मरुत्वतीयानात्मस्वरणानपश्यत्तानगृह्णीत प्राणमेव प्रथमेना-
 स्मृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । प्रबलेनारिकुलेन सह विरोधरूपमपराधं
 कृतवानस्मीति भीत्या परां परावतमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो विवर्णोऽभवत् । आत्मस्वरणान् स्वस्य
 भीतिनिवारणेन प्रीणयितृन् “प्रतिजग्राह प्राणापानक्षेत्रज्ञानां प्रीतिरभूत् ॥ इदानीं प्रशंसति— “ आत्म-
 स्वरणा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्मृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं १५
 तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति ॥ अथ माहेन्द्रग्रहं विधत्ते—“ इन्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अश्रुवन् महान् वा
 अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्व५ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत् वृत्रं हत्वाऽन्यासु
 देवतास्वधि यत् माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वधि ” (तैसं ६.५.५)
 इति । उद्ध्रियते गृह्यत इत्युद्धारो ग्रहः तमुदहरतागृह्णात् । वृत्रहननेनोद्धारेणैवायमन्यासु देवतासु
 मध्येऽध्यधिकोऽभवत् ॥ माहेन्द्रस्य पात्रं विधत्ते—“ शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवस्यो वै माहेन्द्रस्तेजः २०
 शुक्रो यन्माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति ” (तैसं ६.५.५) इति ॥

‘ मरुत्वन्तम् ’, ‘ इन्द्र मरुत्वः ’, ‘ मरुत्वान् ’, ‘ महा इन्द्रो नृवत् ’ इत्येतास्त्रिष्टुभः । ‘ महा इन्द्रो य ओजसा ’ इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशतिशैकविंशानुवाकाः ॥

२५

५. त्रि१-प्रतिपत्तिः । ६. इ.उ.त्रि१.पा.हा-‘ पुनः ’ नास्ति । ७. त्रि१-त्रिभिर्ग्रहैः ।

कदा चन स्तरीरमि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ॥

कदा । चन । स्तरीः । अमि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।

उपोपेत्युप-उप । इव । नु । मघवन्निति मघ-वन् ।

भूयः । इव । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । आदित्येभ्यः । त्वा ॥

तृतीयसवने आदित्यं गृह्णाति । कदा चन स्तरीरमि' इति पश्या पञ्चपदया ।

यथोक्तम्— 'पश्या पञ्चभिरष्टाक्षरैः' इति । इयं तु शङ्कुमती नाम पश्या, यथोक्तम्—

१० "एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती" (पिं० ३-५-५) इति । पश्या वृहती वा जागततृतीय-
पादत्वात् ॥ हे 'इन्द्र, 'न कदाचिदपि त्वं 'स्तरीः' 'असि धनानां छादकोऽसि । "अवितृस्त-
तन्त्रिभ्य ईः" (उ ४४६) इतीप्रत्ययः । किमनाच्छादनमात्रमेव ? नेत्याह 'सश्वसि' 'दाशुषे ।

"सश्वतिर्गतिकर्मा । दाशुषे हवींषि दत्तवते सश्वसि दिवसा । " क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् " (द.पाभा
१-४-३२) इति संप्रदानत्वम् । दातुमिति वा पदाध्याहारः । दाशुषे दातुं सश्वसि धनानि

१५ दातुं दाशुषः सकाशं त्वमेव सश्वसि । किमुच्यते सकृददासीति ? हे 'मघवन्, तव देवस्य
'दानादिगुणयुक्तस्य 'दानं' 'भूयः अपि 'उप' 'पृच्यते उपगृह्यते पुनः पुनरपि समुपपाषते ।
न सकृदत्तमिति विच्छिद्यते, किंतु पुनः पुनर्दायत एवेति भावः । पृची संपर्के । अत्र 'भूय
इन्नु ते' इति चतुर्थः पादः । " प्रसमुपोदः पाद पूरणे " (पा ८-१-६) इत्युपशब्दस्य द्विवचनम् ।

कस्यः— " आदित्यपात्रेण य आदित्यस्थाभ्यां द्विदेवत्वग्रहसंपातास्तेभ्यः' सोमं गृह्णाति कदा

२० चन स्तरीरसीति । कदा चन प्र युच्छसीति श्रुतात्कथं दधि । यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विषस्व
आदित्येति तस्मिन् प्रावाणमुपांशुसवनमवधाय तेभ्यं मेक्षयित्वा । या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति
श्रुतात्कथेन दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा तत्प्रावाणमुदगृह्णाति । यद्युदगृहीतस्य ताज्जिबन्तुः
प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः स्यात् । यदि चिरमवर्षुकः । न सादयति " (आपश्रो १२-९-५-१०) इति ॥

कदेति ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु— 'कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन्

२५ भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते । उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा' इति ॥ हे 'इन्द्र, त्वं कदाचिदपि
'स्तरीः' हिंसको न भवसि । किंतु 'दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलप्रदानाय' 'सश्वसि गच्छसि । कुत्र ?
'उपोप' इत् 'नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव । हे 'मघवन्, 'भूयः' इत् 'नु पुनः पुनरेव' 'देवस्य
तव 'दानं हविः' 'पृच्यते संबध्यते यजमानेन हविर्दायत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

[द.निघण्टु २-१४-४१] । १. मै-देवनादि । २. मै-स्मर्यते । ३. मै-'भावः' नास्ति ।

२० १. इ.उ.पा.भा-संपातास्तदोय । २. आ.हा-मलयित्वा । ३. इ.उ.पा.भा-यद्युदगृहीतस्य ।
४-४. आ.क.पा.हा-पुनरेव ।

आदित्यग्रहः]

कदा चन प्र युच्छस्युमे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयाऽऽदित्य सवनं त इन्द्रियमा तस्थावृतं दिवि ॥

कदा । चन । प्रेति । युच्छसि । उमे इति । नीति । पासि । जन्मनी इति ।

तुरीय । आदित्य । सवनम् । ते । इन्द्रियम् । एति । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ॥

“ अनुदात्तं च ” (पा ८-१-२) इति द्वितीयो निहन्यते । इच्छब्दोऽवधारणार्थः उपपृच्छत एव ।
नुशब्दः प्राप्तिर्ही, नन्वेवं खलु सवेदा क्रियते । “नु इति” पुराणवचनो वा । पुराणोऽयं तव
स्वभावः । द्वितीय इच्छब्दः ‘अप्यर्थः, मृदोऽप । द्वितीयो नुशब्दो हेतोः, यस्मादेवं तस्मान्
‘कदा ‘चन ‘स्तरीः ‘आस इति । तस्मादेवंप्रभावः त्वम् अस्मानप्यनुगृह्णाण इत्याशिषा समाप्यते ॥

इमामनन्त्य ‘उपयामगृहीतोऽसि आदित्येभ्यस्त्वा’ इति गृह्णाति । “ अदितिः पुत्र-
कामा ” (तैसि ६-५-६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

शतातड्क्यन श्रृणाति ‘ कदा चन प्र युच्छसि ’ इति पथ्यैव परोक्तया ॥ अत्र तु
तृतीयपादः पञ्चाक्षरः । आदित्यग्रह एवात्राऽऽमन्त्र्यते । हे ग्रह, कदाचिदपि ‘प्र ‘युच्छसि न
युच्छसि । यच्छ प्रमादे । ‘कदाचिदप्यवस्थाया स्वकार्यं प्रति प्रमादं न करोषीत्यर्थः । यागसाधन-
मेव स्वकार्यमस्य । अत्र धात्वर्थस्य निवृत्तिं प्रशब्द आचष्टे, यथा—‘प्रस्मरणं प्रस्थानं प्रपूर्ण-
मिति । यद्वा—‘किंशब्दोऽत्र गम्यमानार्थो न प्रयुज्यते । किं कदाचित्त्वं प्रयुच्छसि प्रमादसि ?
न खल्वेतत्संभाव्यते ‘सर्वदावाहृतत्वादित्यर्थः । तदवावधानं दर्शयितुमाह—‘उमे खलु ‘जन्मनी
वर्तमानमविष्यल्लक्षणं ‘नि ‘पासि नियमेन रक्षसि, जेहकादामुष्मकात् ‘चानर्थायजमानं रक्षसी-
त्यर्थः । अधुना आदित्यग्रहमेव चतुर्थसवनत्वेन रूपयन्नामन्त्रयते—‘हे ‘आदित्य । “ दित्यदित्या-
दित्यपत्यत्तरपदान्तराः ” (पा ४-१-८५) । आदित्यग्रह, ‘तुरीय चतुर्थ चतुर्थसवनात्मक’ ।
आदित्यग्रहमेव चतुर्थ सवनं रूपयित्वा स्तौति । तृतीयसवनात् प्रागेवेदं चतुर्थ सवनं संपद्यते,
यदिदं तव ग्रहर्णामात । अस्य च सवनस्य सवनान्तरेभ्यो विशिष्टतामाह—‘ते तव खल्विदं
‘सवनम् ‘इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टम् । “ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम् ” (पा ५-२-९३) इत्यादिना निपात्यते ।
इन्द्रप्रीतिकर्तामित्यर्थः । पुनश्च सवनं त्रिंशति—‘दिवि आदित्ये द्युलोके वा अमृतत्वेन ‘आ ‘तस्थौ
आस्थितम् । नास्मिन् मृतं, मरणमस्य वा नास्तीति ‘अमृतम् अमरणहेतुरित्यर्थः । “ नञो जरमर-

कदेति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु—‘ कदा चन प्र युच्छस्युमे नि पासि जन्मनी । तुरीयाऽऽदित्य सवनं
त इन्द्रियमा तस्थावृतं दिवि ’ इति ॥ प्रशब्दो निषेधार्थः । युच्छिभातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र, कदाचिदपि
न प्रमादसि किंतु वर्तमानमागामि चेति ‘उमे यजमानस्य ‘जन्मनी ‘नि ‘पासि नितरां पाळयसि ।
तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे वर्णय्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे ‘आदित्य, ‘तृतीयसवनं ‘ते स्वकीयं, तस्मिन्
सवने इन्द्रियाभिवृद्धिकारणममृतसमानं दधि ‘दिवि द्युलोकसमाने हविर्धानं आभिमुख्येन स्थितम् ॥

४-४. ब-नुशब्दः । ५. ब-अप्यर्थे । ६. ब-कदाचिदित्य । ७. तं-‘सर्वदाव’, ब-‘सर्वदाव’ । ३०
८. तं.पं.ब-चानर्था । ९. मे-‘सवनात्मन्’ ।

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।

आ वो(१)ऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्त्याद् अहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रतीति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृडयन्तः ।

एति । वः (१) । अर्वाची । सुमतिरिति सु मतिः । ववृत्त्यात् ।

५

अहोः । चित् । या । वरिवोवित्तेति वरिवोवित् तरा । असत् ॥

मित्रमृताः ” (पा ६-२-११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा— दिवि हविर्धाने आतस्या, इदं सवनं हविर्धान एव समाप्यत इत्यर्थः । “ द्यौर्हविर्धानम् ” (तैश्ना २-१-५) इति च मन्त्रवर्णः । “ ऊडिदम् ” (पा ६-१-१७१) इत्यादिना दिवो विभक्तिरुदात्ता । यद्वा— “ तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त ” (तैसं ६-५-६) इति तुरीयादित्योऽस्त्येव, स एवात्रामन्यते ॥

१०

इमामनुद्रुत्य ‘ उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा जुष्टं गृह्णामि ’ इति श्रीणाति । उपयाम-गृहीतोऽसि ’ इत्यस्य पूर्वत्राम्नातस्य उत्तरयानया ऋचा संबन्धः । “ पशवो वा एते यदादित्य ऊर्गं दधि ” (तैसं ६-५-६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पुनरपि तस्मिन्नेव सोमं गृह्णाति— ‘ यज्ञो देवानाम् ’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ “ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति ” (तैसं ६-५-६) इति ब्राह्मणम् ॥ अयं यज्ञोऽस्मदीयं धनं देवानां सुम्नं सुखं प्रति एति एतु प्राप्नोतु सुखं संपादयतु । यद्वा— अयं देवानां यज्ञः अस्माकं सुखं प्रत्येतु प्रत्याययतु । किंच हे आदित्यासः आदित्याः, अस्मान् मृडयन्तः सुखयन्तो भवत । असुक् (पा ७-१-५०) । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् (पा ८-१-७२) तिष्ठन्तं न निहन्यते । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३-४-११७) इति शतुर्धधातुक्त्वे “ अद्रुपदेशात् ” (पा ६-१-१८६) इति लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावः । किंच वः युष्माकं या सुमतिः शोभनात्मिकानु-ग्रहपरा मतिः सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आ ववृत्त्यात् आवर्तताम् । वृतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिङि यासुट् (पा ३-४-१०३) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २-४-७६) इति शपः श्लुः । अर्वागश्चतीति अर्वाची । ऋत्विगादिना क्विन् (पा ३-२-५९) । “ अश्चते-श्चोपसंख्यानम् ” (पा ४-१-६ वा २) इति ङीप् । ‘ मन्त्रितन्व्याह्वानम् ’ (पा ६-२-१५१) इति सुमतिशब्दस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पुनरपि सुमतिर्विशेष्यते— या युष्माकं सुमतिः अहोः

२५

यज्ञ इति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु— ‘ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्त्याद् अहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् ’ इति ॥ अयं यज्ञपुरुषः देवानां सुम्नं सुखं प्रति एति जानात्युत्पादयतीत्यर्थः । हे आदित्याः, अस्मान् मृडयन्तः सुखयन्तो भवत । युष्माकं सुमतिः अनुग्रहबुद्धिरर्वाचीनेष्वस्मासु प्रवृत्ता सती आ ववृत्त्यात् वर्तताम् । या सुमतिरेव अहोः श्वित् अस्मदीयपापात् ग्यावर्तते पापं विनाशयतीत्यर्थः । सा सुमतिः वरिवोवित्तरा असत् अतिहायेन परिचर्या-

३०

अभिज्ञा भवतु ॥

१०. ति.ब-‘स्मदीयः । ११. ब-‘शोभता अनुग्रहात्मिका ।

आदित्यग्रहः]

विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य

विवस्वः । आदित्य । तृप्यः । ते । सोमपीथ इति सोम-पीथः । तेन । मन्दस्व । तेन । तृप्य ।

हननशीलस्य दुरात्मनः चित् स्वच्छेत्री । छिदेः कर्तरि क्विप् (पा ३.२.७६) । आदि-
वर्णव्यत्ययः । हन्तीत्यङ् । हन्तेराणादिक उपत्ययः (उ १) । आद्यो हकारो अन्तेऽवतिष्ठते ।
नकारस्यानुस्वारः (पा ८.३.२४) । यद्वा--अहि गतौ । स एव प्रत्ययः । गत्यर्थाश्च ५
बुद्ध्यर्थाः । ^१ज्ञातुः पुरुषस्य या चित् चेति । चेततेः क्विप् (पा ३.२.७६) । ^२ज्ञातुर्हि
मतिः सुमतिर्भवतीति भावः । व्युत्पत्तिद्वयेऽपि चिच्छब्दस्यानुदात्तत्वं मृग्यम् । अथ ब्रूमः--चिदिति
निपातः चादित्वादनुदात्तः (फि ८४) अवधारणे वर्तते, इवार्थे वा । ^३अहोरेव ज्ञातुरेव,
अहोरिव ज्ञातुरिव वा ^४या मतिः सा आवर्ततामिति । वरिवोवित्तरा च ^५या मतिः असत्
भवेत् । अस्तेल्लेडन्तस्य अडागमः (पा ३.४.९४) । सा आवर्ततामिति । ^६वरिवो धनं, तस्य १०
वेदयित्रो लम्भयित्रो वरिवोवित् । विन्दतेर्ष्यन्तात् (पा ३.१.२६) क्विपि (पा ३.२.७६)
“ बहलं संज्ञाछन्दसोः ” (उ १.९०) इति णिलुक् । ततोऽतिशयने तरप्प्रत्ययः (पा
५.३.५७) । ज्ञातुरेव हि मतिर्वरिवोवित्तरा भवति । तस्माद्या ईदृशी मतिर्भवति सा सुमतिः
^७अस्मानावर्ततामिति ।

इमामनुद्ध्य ‘ उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ’ इति गृह्णाति ॥

१५

एनमुपांशुसवनेन ^१श्रीणाति-- ‘ विवस्वः ’ इति ॥ हे विवस्वः, विव इति धननाम,
तद्वा न विवस्वान्, “ ततो विवस्वानादित्योऽजायत ” (तैसं ६.५.६) इति य उच्यते । रश्मि-
लक्षणेर्धनैस्तद्वा न् । “ मतुवसोः ” (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । ^२आदित्य अदितेः पुत्र ।
“ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवचननिषेधात् द्वितीयं २०
निहन्यते । ^३एषः ते तव सोमपीथः सोमपानम् । “ पातृतुदिवचि ” (उ १.७२) इत्यादिना
यक्प्रत्ययः । तेन अनेन मन्दस्व मादयस्व तव भ्रातृन् । “ तस्यै चत्वार आदित्या अजा-
यन्त ” (तैसं ६.५.६) इति चत्वार आदित्या बभूवुः । तेषां चैको विवस्वान् य इहामन्यते ।
“ योऽतो जायाता अस्माकं स एकोऽसत् ” (तैसं ६.५.६) इत्यदिर्ति प्रथमजा आदित्याः
प्रार्थयांचक्रिरे । तस्मात् मन्दस्वेति मादयस्वेति व्याख्यायते मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु । तेन
सोमपीथेन तृप्य तृप्तो भव । ते तव तर्पयितारः वयम् अपि तृप्यास्म तृप्ता भूयास्म । २५
आशिषि छिद् (पा ३.३.१७३) । तिङः परत्वान्न निहन्यते (पा ८.१.२८) । किंच या

विवस्व इति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु--‘ विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य
तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारः ’ इति । हे विवस्वः, विशिष्टनिवास आदित्य विवस्वन्नामक एषः तृतीयः
तव सोमपीथः पातृभ्यः सोमः तेन सोमदर्शनेन मन्दस्व हृष्टो भव । तेन सोमपानेन तृप्तो भव । तव
तर्पयितारः वयमपि तृप्ता भूयास्म ॥ ३०

१२. मै-ज्ञातुः नास्ति । १३. ति.मै-ज्ञाता हि । १४-१५. मै-अहोरेव ज्ञातुरिव वा ।
* [द्र. निघण्टु २.१०.५] । १५. तं.ति.व-अस्मास्वाव* । १६. पं-शुवचनेन । १७. तं-प्रीणाति ।

५. त्रि१-पात्रस्थः ।

तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारो या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ॥ २२ ॥

[वः सुतविंशतिश्च]

तृप्यास्म । ते । वयम् । तर्पयितारः । या । दिव्या । वृष्टिः । तया । त्वा । श्रीणामि ॥ २२ ॥

[मैत्रं १.३.२६ ; कासं ४.१० ; कपिसं ३.८ ; बार्गं ८.१-५]

- ५ 'दिव्या' 'वृष्टिः' । दिवमहेतीति " छन्दसि च " (पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । ननु " मन्त्रं वृषं " (पा ३.३.९६) इति क्तिन उदात्तत्वेन भवितव्यम् । भाव्यं भावे क्तिनः, इह तु करणे क्तिन् । 'तया हे सोम त्वां श्रीणामि श्रयामि । ननूपांशुसवनेन श्रीणातीत्युक्तं, तत्कथं वृष्ट्या श्रीयत इति । नैष दोषः, " वृष्टिकामस्य श्रीणीयात् " (तैसं ६.५.६) इति श्रयणस्य वृष्टिहेतुत्वादभेदोपचारः । वृष्टिहेतुनोपांशुसवनेन श्रीणामीति यावत् । " यदि ताजक् प्रस्कन्देत् " १० (तैसं ६.५.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

येति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु— " या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि " इति ॥ हे सोम, दिव्यवृष्टि-हेतुना दध्ना त्वां मिश्रयामि ॥

- अत्राऽऽदित्यग्रहं विधातुमाख्यायिकायामाह— " अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्तस्या उच्छेषणमदुस्तत्प्राभात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त " (तैसं ६.५.६) इति । साध्येभ्यः साध्यनामकेभ्यः । आधानप्रकरणोक्तविधानेन संपादितो ब्रह्मौदनः । उच्छेषणं हुतशिष्टम् ॥ पुत्रचतुष्टयेनाप्यनिवृत्ते कामे पुनः प्रयुक्तवतीत्याह— " सा द्वितीयमपचत् साऽऽमन्यतोच्छेषणान्म इमेऽजत यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे वसोयासो जनिष्यन्त इति साऽग्रे प्राभात्सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वारोऽजायन्त " (तैसं ६.५.६) इति । इमेऽजत चत्वारोऽजायन्त । अत्यन्तधनिकपुत्रोत्पत्त्यपेक्षया होमात् प्रागेव प्राशनेनैवापराधेन तस्या आण्डं गर्भस्थानं व्यृद्धं गर्भेऽन्यमभवत् ॥ स्पृष्ट्विनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह— " साऽऽदित्येभ्य एव तृतीयमपचत् भोगाय म इदं * श्रान्तमस्त्विति तेऽब्रुवन् वरं वृणामहे योऽतो जायाता अस्माकं स एकोऽसद्योऽस्य प्रजायामृष्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वानादित्योऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यत् मनुष्यास्तास्वेक एवर्द्धो यो यजते स देवानां भोगाय भवति " (तैसं ६.५.६) इति । इदमाण्डं * श्रान्तं गर्भाभावेन पुरा * संतप्तमासीत् । इदानीं मम गर्भधारणेनादितेर्भोगा-यास्त्वित्युक्त्वा ब्रह्मौदनमादित्येभ्योऽजुहोत् । 'अत आण्डात् यो जायते सोऽस्माकं मध्य एक आदित्योऽस्तु । अस्याऽऽदित्यस्य संबन्धिन्यां प्रजायां यः समृद्धः सोऽस्माकं भोगाय भवत्विति वरः । तत आण्डात् विवस्वन्नामक आदित्य उत्पन्नः । ये मनुष्याः ते' तस्याऽऽदित्यस्य 'प्रजावृष्टिद्वारेणोत्पादकत्वात् । तासु प्रजासु यो यजते स एव समृद्धत्वात् देवानां भोगाय भवति ॥ इत्थमाख्यायिकया ग्रहदेवतां निरूप्य ग्रहणापादानं निरूपयितुमाख्यायिकान्तरमाह— " देवा वै यज्ञावृष्टमन्तरायन्तस आदित्योऽजायत ते द्विदेवतान् प्रापद्यन्त ताक प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति " (तैसं ६.५.६) इति । देवा यज्ञं कुर्वन्तः तस्मिन् यज्ञे रुद्रं विस्मृतवन्तः । स च रुद्रः आदित्याननुप्राप्त्याबाधत । तेन बाधिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहान् शरणं प्रपन्नाः । ते च 'ग्रहदेवाः 'तानादित्यान् रुद्रस्य नैवं प्रत्यर्पितवन्तः । तस्माच्छोके परैर्वध्योऽपि चोरादिर्यदि शरणं प्राप्नुयात् तदा 'तमपरेभ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति ॥

* [आध्यमनुसृत्य ' श्रातम् ' इति संभाव्यते । अत्र भट्टभास्कराचार्याः— " श्रान्तं प्रतितप्तम् "

- ३५ इत्याहुः । १. पा ६.१.३६] ६. आ.क-ततः । ७. उ.पा.हा-अण्डात् । ८. इ.उ.पा-'ते' नास्ति । ९. इ-'वृद्धिद्वा' । १०. क-ग्रहदेवताः । ११. इ.उ.पा.हा-'तानादित्यान्' नास्ति । १२. आ-त-अपरेभ्यः ।

आदित्यग्रहः]

आदित्यग्रहं विधत्ते—“ तस्मादद्विदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गच्छते ” (तैसं ६.५.६) इति । यस्मादादित्या द्विदेवत्यग्रहान् प्रपञ्चास्तस्मात् द्विदेवत्यग्रहेभ्यो निषिच्याऽऽदित्यग्रहं गृह्णीयात् ॥ आदित्यानां द्रुतशेषेण ब्रह्मोदनेनोत्पन्नत्वात् तेषां द्विदेवत्यशेषोः युक्त इत्याह—“ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते ” (तैसं ६.५.६) इति ॥ ग्रहणे ‘ कदा चन ’ इत्यादिमन्त्रान् विनियुङ्क्ते—“ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुत्वं गर्भो जरायु तदेव तन्मिथुनम् ” (तैसं ६.५.६) इति । मातापितरूपं मिथुनं पुत्रेण सह तदेकं^{१४} त्रयात्मकं, गर्भवेष्टनोदकमल्वं तद्वेष्टनं^{१५} पटसदृशं जरायुनामकम्; तदुभयरूपं मिथुनं गर्भेण सह त्रयात्मकम् । तेन सहशमिदम् ऋक्त्रयात्मकम्^{१६} ॥ अस्मिन् ग्रहे दधिमेहनं विधत्ते—
“ पशवो वा एते यदादित्य उर्गदधि दध्ना मध्यतः श्रीणान्यूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति ” (तैसं ६.५.६) इति । आदित्यस्य^{१७} वृष्टिद्वारा पशुपकारिस्त्वात् पशुत्वम् । दध्नो भोज्यत्वात् तद्रूपत्वम् । तेन दध्ना सोमं मध्ये मेलयेत् । प्रथममन्त्रेण सकृत् सोमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण पुनर्गृहीष्यमाणो^{१८} मध्यममन्त्रेण दधि^{१९} प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ दध्नः कंचिद्वगुणं विधत्ते—“ उतातकुणेन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्कं दुहे ” (तैसं ६.५.६) इति । ‘^{२०} उतीते बुध्नमातनक्ति^{*}’ इति वचनात् सांनार्यभाण्डे क्षीरे सम्यक् उतीते सति पश्चादा-
तञ्जनीयम् । इह तु उष्ण एव क्षीरे यदातञ्जनेन निष्पन्नं दधि तेन मेलनीयम् ॥ “ यस्मादत्र उष्णं^{२१} क्षीरं तस्मात्त्रोकेऽपि आमा पाकरहिता गौः पक्कं धारोष्णरूपं क्षीरं दुहे^{२२} ” इत्यर्थः प्रयच्छति ॥ ग्रहस्याऽऽच्छादनं विधत्ते—“ पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुधैवासम् पशून् गृह्णाति ” (तैसं ६.५.६) इति । अन्यतः पशुश्रित्य यजमानार्यमेव तान् गृहीतवान् भवति । अत्र सूत्रम्—“ दर्भैस्तेन वाऽपि धा-
योत्तिष्ठति ” (आपश्चौ १३.१.१२) इति ॥ तदेतदेवाऽऽदित्यग्रहपरिश्रयणमनृष्टं प्रशंसति—“ पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तदधाति ” (तैसं ६.५.६) इति । अनेन ग्रहरूपाणां पशूनां घातकाद्गृहादभ्यवधानं भवति ॥ “ मन्त्रगतमादित्यपदं प्रावपरतया व्याचष्टे—
“ एष वै विवस्वामादित्यो यदुपादशसवनः स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवनात् विवस्व^{२३}
आदित्यैव ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्यः^{२४} सोमपीथेन समर्धयति ” (तैसं ६.५.६) उति । विवस्वत्सामकादित्यस्य ग्रहाभिमानित्वात् प्राण्यस्तद्रूपत्वम् । स च प्रावैतमेवाऽऽदित्यग्रगतं सोमं पातुं^{२५}
तृतीयसवनसमाप्तिपर्यन्तं परितः शेते । अतो प्रावविषयत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ॥ काम्यदधिभ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते—“ या दिव्या वृष्टिस्तथा त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयात् वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि त्वज्जक प्रस्कन्देद्गर्भुकः पञ्चभ्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुकः ” (तैसं ६.५.६) इति ॥ अस्यार्थः पूर्वमेव सूत्रे स्पष्ट-
मुदाहृतः ॥ ग्रहान्तरवत् स्यादनादिप्रसक्तौ प्रतिषेधति—“ न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु^{२६}
वषट्करोति यदनुवषट्कुर्व्याद्गृहं प्रजा अन्ववसृजेष्ट हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुकर स्यात्त-
स्माच्चान्वीक्षयः ” (तैसं ६.५.६) इति । ‘ एष ते योनिः ’ इति मन्त्रस्य अनाम्नात्तत्वात्^{२७} नात्र गृहीतस्य सादनं सिद्धम् । किं तु^{२८} तथैव प्रचारः । असन्नाद्गर्भाशयव्यतिरिक्तस्थानेऽपतितात् । यथा ग्रहान्तरं वषट्कारानुवषट्कारयोर्मिष्टं हुयते नात्र तथा । किं तु सकृदेव । अनुवषट्कारे तु प्रजा अनुलक्ष्य रुद्रं^{२९}
क्षीरं प्रयेत् । अन्वीक्षणेऽध्वर्युरन्वी भवेत् ।

इत आरभ्य^{३०} छन्दो लक्षणग्रन्थादुक्तेतम्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

१३. आ.पां.हा—द्विदेवत्यशेषः ग्रहः । १४. त्रि—तदेवैकं । १५. आ.कं.हा—पृ. १ । १६. इ.उ.पा—
ऋक्त्रयात्मकमिति; त्रि—मन्त्रमृक्त्रयम् । १७. इ.उ.पा—वृष्टिद्वारा । १८. पा.हा—पुनर्गृहीष्यमाणे । १९. त्रि—
शीत । * [द्र. भारद्वाजश्रौतसूत्रम् १.१.४.४, सत्याषाढश्रौतसूत्रम् १.४.५.२] । २०. इ.उ.पा—तस्मादत्र ।
२१. आ.हा—ततम । २२. इ.उ.पा.हा—‘ दुहे ’ नास्ति । २३. त्रि—मन्त्रवषट्कमादित्यपदम्; आ—मन्त्र-
मादित्यपरम् । २४. आ.हा—‘ पातुम् ’ नास्ति । २५. त्रि—आम्नातत्वात् । २६. त्रि—अस्ति ।
२७. त्रि—तुद्वय; इ.उ.पा.हा—‘ तथैव ’ नास्ति । २८. त्रि—छन्दोलक्षणं ग्रन्थम् ।

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरया धिया वामभाजः स्याम ॥
उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ २३ ॥

[वामं चतुर्विंशतिः]

५

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । उ । श्वः ।

दिवेदिव इति दिवे-दिवे । वामम् । अस्मभ्यमित्यस्मभ्यम् । सावीः ॥

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरः । अया । धिया । वामभाज इति वाम-भाजः । स्याम ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ २३ ॥

[मैसं १-३-२७; कासं ४-१०; कपिसं ३-८; वास ८-६-७]

१०

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाप्रयणाद्गृह्णाति—‘ वाममद्य सवितः ’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥

‘ वामम् श्वः ’ इति ‘ प्रथमः पादः समाप्यते-’ । हे ‘ सवितः, ’ ‘ अद्य अस्मिन्नहनि यद् वामं वननीयं मङ्गलं तदेव सावीरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ‘ वामम् ’ ‘ उ ’ ‘ श्वः आगामिन्यप्यहनि वाममेव । उकारः समुच्चये, श्वोऽपीति । अवधारणे वा, वाममेव । किं बहुना ‘ दिवेदिवे ’ ‘ अस्मभ्यं ’ ‘ वामम् एव ’ ‘ सावीः सुष्ठु प्रेरय अनुजानीहीत्यर्थः । षूङ् प्रेरणे । “ छन्दसि छन्द-

१५

लङ्लिटः ” (पा ३-४.६) इति छुडि “ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ” (पा ६-४-७५) इत्यङभावः । दिवेदिव इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । “ ऊडिदम् ” (पा ६-१-१७१) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । तादर्थ्ये वा चतुर्थी (पा २-३-१३ वा १) । दिवसाय सर्वदिवसार्यं मङ्गलस्य अनुज्ञां कुरु । किंच ‘ अया ’ ‘ धिया अनया बुद्ध्या वामप्राप्तिमाशासनया, तादृश्या ’ ‘ वामभाजः ’ ‘ स्याम तादृश्या वामं भजाम । कीदृशम् ? ’ ‘ वामस्य सर्वाङ्गीणमङ्गलस्य ’ ‘ भूरः अनल्पस्य

२०

‘ क्षयस्य निवासस्य । “ क्षयो निवासे ” (पा ६-१-२०१) इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशस्य निवासस्य यद्वामं ‘ तद्भाजः स्याम-’ हे देवाः, धनधान्यपशुपुन्योनादितृष्टिभूतभाग्यवन्तः

वाममद्येति ॥ कस्यः— “ वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वामम-
स्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरया धिया वामभाजः स्याम । उपयामगृहीतोऽसि देवाय
त्वा सवित्रे ” इति ॥ हे ‘ सवितः ’ ‘ अद्य अस्मभ्यं ’ ‘ वामं ’ ‘ वननीयं कर्मफलं ’ ‘ सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः ।
श्वोऽपि वामं सावीः । तद् ऊर्ध्वं दिने दिने सावीः । हे ‘ देव, ’ ‘ वामस्य वननीयस्य ’ ‘ भूरः विस्तीर्णस्य
क्षयस्य स्वर्गनिवासस्येष्ट्या ’ ‘ अया ’ अनया अद्यायुक्तया ’ ‘ धिया ’ बुद्ध्या ’ ‘ वामभाजः वननीयकर्मोत्पन्न-
वन्तः स्याम । स्पष्टमस्मभ्यम् ॥

१-१. व-पादान्तः । २-२. व-तद्भाजमहे ।

३०

१. इ.उ-हे देव । २. क-‘ अया ’ नास्ति । ३. आ.त्रि१.पा.हा-‘ धिया ’ नास्ति ।

सावित्रप्रश्नः]

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वं शिवेभिरथ परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अवशंस ईशत ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ २४ ॥

[अदब्धेभिर्न्योविशतिः]

अदब्धेभिः । सवितः । पायुभिरिति पायुभिः । त्वम् ।

शिवेभिः । अथ । परीति । पाहि । नः । गयम् ।

हिरण्यजिह्व इति हिरण्य-जिह्वः । सुविताय । नव्यसे ।

रक्ष । मार्किः । नः । अवशंस इत्यथ-शंसः । ईशत ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । आसि । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ २४ ॥

स्यामेत्ययः । इदमः परस्य तृतीयकवचनस्य “सुपां सुलुक्” (पा ७-१-३९) इति याजादेशः । १०
 “ऊढिदम्” (पा ६-१-१७१) इत्यादिना उदात्तत्वम् । धियेति तु “सावेकाचः” (पा
 ६-१-१६८) इति त्रिभक्तेरुदात्तत्वम् । वामं भजन्तीति वामभाजः । भजोऽधिप्रत्ययः (पा
 ३-२-६२) । क्षयमपेक्षमाणस्यापि गमकत्वात् समासः, यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । ‘देव
 भूरेः’ इति तृतीयपादावसानम् ॥

इमामनन्दस्य ‘उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे’ इति गृह्णाति । “एष वै गायत्रो १५
 देवानाम्” (तैसं ६-५-७) इत्यादि ब्राह्मणं, “विश्वे देवास्तृतीयं सवनं नोदयच्छन्”
 (तैसं ६-५-७) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

सावित्रस्यैव प्रहणविकल्पः पूर्वेण सह विकल्पार्थः ‘अदब्धेभिः’ इति चतुष्पदया
 त्रिष्टुभा ॥ हे सवितः, अथ अस्मिन्नहनि नः अस्माकं गयं गृहं परि पाहि सर्वतो रक्ष । २०
 अदब्धेभिः अदब्धेभिः केनाप्यहिंसितैः क्वचिदप्यप्रतिहतैर्वा, पायुभिः पाळनैः प्रजानां रसानाम् ।
 त्रिभिर्वा रश्मय उच्यन्ते । शिवेभिः शिवैः शान्तकलुषैः पावनैरिति यावत् । “बहुलं छन्दसि”

अदब्धेभिरिति ॥ अत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्र एवमागम्यते— ‘अदब्धेभिः सवितः
 पायुभिष्ट्वं शिवेभिरथ परि पाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अवशंस
 ईशत । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे’ इति ॥ हे सवितः, त्वम् अदब्धेभिः अहिंसितैः पायुभिः २५
 पाळनैः शिवेभिः मङ्गलैरनुग्रहविशेषैः नः अस्माकं गयं गृहं परि पाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्यजिह्वः
 द्वितीया रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हितं प्रियं च वदतीत्यर्थः । तादृशस्त्वं सुविताय सुष्ठु गमनाय
 स्वर्गप्राप्तये नव्यसे नूतनाय तदिदं कर्म रक्ष । नः अस्माकं अवशंसः पापापवादनन्दको भवान् मार्किः
 ईशत शक्तो मा भूत् ॥

१. तं-पायुभिर्वा ।

१. इ.उ.वि१.पा.हा-तत्रैव ।

तैसं ३७

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ २५ ॥

[हिरण्यपाणिं चतुर्दश]

हिरण्यपाणिमिति हिरण्य- पाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उपेत । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥

५ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्मि । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ २५ ॥

(पा ७.१.१०) इत्येसभावः । पायुभिरित्यत्र “ कृवापाजि ” (उ १) इत्यादिनोष्प्रत्ययः । “ युष्मत्तत्तक्षुःधन्तःपादम् ” (पा ८.३.१०३) इति संहितायां भिसः सकारस्य पत्वम् । एवमैहिकभोगस्थानगृहस्य रक्षा प्रार्थिता । आमुष्मिकसुखस्थानमभुना प्रार्थयते । मुविताय सुष्ठु इताय प्राप्ताय स्थानाय , सकृतेन प्राप्तायेति यावत् । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ”

१० (पा ६.४.७७ वा १) इत्युबडादेशः । “ मूपमानात् क्तः ” (पा ६.२.१४५) इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । नव्यसे नवतराय सर्वदाभिनवाय । इयसुन ईकारस्य यकारस्य वा छान्दसो लोपः । ईदृशमस्मदीयं स्वर्गस्थानं रक्षेत्यर्थः । हिरण्यजिह्वः त्वं रसाहरणसाधनतया जिह्वास्थानीया रश्मयो जिह्वा उच्यन्ते , हिरण्यस्वभावाः क्रमणशीलाः जिह्वा यस्य तादृशस्त्वं रक्ष । ह्रिय गतिकान्योः । “ ह्रियतेः कन्यन् हिर च ” (उ ७.३.२) इति कन्यन्प्रत्ययः । किंच नः अस्माकं कश्चिदपि १५ अवशंसः अघे शंसनमभिलाषो यस्य तादृशः माकिः ईशिता मा ईशिष्ट । माकिरिति छान्दस उपजनः निपातान्तरं वा, यथाह गणकारः — “ यत्र माकिर्नकिर्नभः ” (द्र.पा १.४.५७ चादिगणः) इति । ईष्टेर्लङि विकरणव्यत्ययेन च्छेडादेशः (पा ३.१.५२, ८५) । “ अनुदात्ते च कुबपरे ” (पा ६.१.१२०) इति संहितायां प्रकृतिभावः । “ दृषचोऽतस्तिडः ” (पा ६.३.१३५) इति रक्षेत्यस्य दीर्घः । इत्थं प्रार्थयमानानामस्माकं न कश्चिदप्यनिष्टकृत स्यादित्यर्थः ॥

२० ‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥

पुनश्च सावित्रं गृह्णाति — ‘ हिरण्यपाणिम् ’ इति त्रिपदया गायत्र्या । पूर्ववत् विकल्प एव । हिरण्यस्य विकारः कटककेयूराङ्गुलीयादीनि आभरणानि पाण्योः यस्य स हिरण्यपाणिः । समुदायविकारषष्ठ्या बहुव्रीहिर्वाचोत्तरपदलोपश्च (द्र.पा २.२.२४ वा १३) । यद्वा — रसहरणशीलाः

२५ हिरण्यमिति ॥ तृतीयो मन्त्रो विकल्पित एवमाग्न्यायते — ‘ हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ’ इति ॥ अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य सः हिरण्यपाणिः । तादृशं सवितारम् उपगम्य ह्वये आह्वयामि । किमर्थम् ? ऊतये रक्षणाय । स सविता देवतारूपः पदम् अस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता ॥

२. ब-भोगसाधनस्य । ३. ब-आमुष्मिकभोगस्थान* । ४. ब-प्रार्थयते । ५. ब-किंचिदपि ।

३० ६. ति-किंचिदप्यनिष्टम् ; ब-किंचिदप्यनिष्टकृत ॥ १. ब-लीयकादीनि ।

वैश्वदेवग्रहः]

सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २६ ॥

[सुशर्मा द्वादश]

सुशर्मेति सु शर्मा । अमि । सुप्रतिष्ठान इति सु-प्रतिष्ठानः । बृहत् । उक्षे । नमः ।

एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ २६ ॥

[संसं १-३-२८ : कासं ४-१० : कपिसं ३-८ : वासं ८-८]

५

पाणयो रश्मयो यस्य । 'यद्वा --- हितरमणीयाः' पाणयो यस्य वा । तं 'हिरण्यपाणिं सवितारम्
 'उप 'ह्वये मनसा उपेत्याह्वयामि । 'ऊतये अवनाय तर्पणाय वा । " ऊतियूतिं "
 (पा ३-३-९.७) इति क्तिन उदात्तत्वम् । कः पुनस्तस्य विशेष इत्याह—'सः हि देवः सविता
 अस्माकं 'पदम् आस्पदं स्थानमित्यर्थः । कीदृशः ? 'चेत्ता ज्ञाता, रक्षाविधानोपायज्ञः । साधु-
 कारिणि तृण (पा ३-२-१३५) । व्यत्ययेन इडभावः (पा ३-१-८५) । 'देवता चास्माकम् ॥ १०

‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥

सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशात् गृह्णाति—‘ सुशर्मा ’ इति यजुषा ॥ वैश्वदेवो गण
 उच्यते । 'सुशर्मा सुसुखः शोभनग्रहो वा त्वम् 'असि । " सोमनसी " (पा ६-२-११७)
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'सुप्रतिष्ठानः शोभनं प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा यज्ञाख्या यस्य त्वम् । यद्वा— १५
 सुष्ठु 'प्रतिष्ठन्त्यनेन सर्वे यागाभिनिर्वृतिद्वारेण' इति सुप्रतिष्ठानः । " मन्वित्तन्व्याख्यानं "
 (पा ६-२-१५१) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वमकारकादावपि भविष्यति । तस्मै तुभ्यम्
 'उक्षे सेक्त्रे 'बृष्टिमुत्पादयित्रे । " सावेकाचः " (पा ६-१-१६८) इति चतुर्थ्या उदात्त-
 त्वम् । इदं 'बृहत् 'नमः । " नञ्सुभ्याम् " (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
 अन्नं सोमाख्यं गृह्यते त्वदर्थं गृह्णीमः । यद्वा—सोम एवोच्यते, हे सोम, सुशर्माऽसीत्यादि समानम् । २०
 तादृशस्त्वं बृहन्नमः प्रभूतमन्नं अदनीयमस्मै उक्षे वैश्वदेवाय गणाय गृह्यस इति ॥

सुशर्मेति ॥ कल्पः—“ 'पूतेनैव सशेषेण वैश्वदेवं पूतभृतो गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मा-
 ऽसीति ग्रहणसाधनौ ” (आपश्चौ १३-१३-४-५) इति ॥ पाठस्तु—‘ सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे
 नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति ॥ हे वैश्वदेवग्रह, शोभनं शर्मा 'सुखं यस्य तव स त्वं 'सुशर्मा
 'असि । सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्यासौ 'सुप्रतिष्ठानः असि । 'उक्षे शक्ने शस्यमानाय तुभ्यं 'बृहत् २५

२-२. व.मै-हितरमणीयपाणिर्वा; तं-हिरण्यरमणीयः(याः) पाणयो यस्य वा । *[द्र. निरुक्त
 २-१०] ॥

१-१. मै-प्रतिष्ठन्ति सर्वे यागाभिनिर्वृतिद्वारेण; पं-प्रतीक्षन्त्यनेन सर्वे यागाः अभिनिर्वृतिद्वारेण ।

२. व-बृष्टेत्स्या ।

१. इ.उ.पा-एवमेव । २. आ-'सुखं' नास्ति ।

‘ एष ते योनिः ’ इत्यादि व्याख्यातप्रायमेव । “ वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः ”
(तैसं ६.५.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥

- ५ नमः अस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ सावित्रग्रहं विधत्ते— “ अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजा-
पतिर्वा एष यदाग्रयणः प्रजानां प्रजननाय ” (तैसं ६.५.७) इति । आग्रयणग्रहस्य कर्मनिष्पत्तिद्वारेण
प्रजापालकत्वात् प्रजापतित्वादाग्रयणात् ग्रहणे प्रजोत्पत्तये भवति ॥ साद्वानाधिकं पूर्ववक्षितेष्वपि— “ न
सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वष्टकरोति यदनुवष्टकुर्वाद्ग्रं प्रजा अन्ववभूतेन ” (तैसं ६.५.७)
इति ॥ विहितं सावित्रग्रहं प्रशंसति— “ एष वै गायत्रो देवानां यस्सवितैष गायत्रियं लोकं गृह्णाते यदा-
ग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति स्वांश्वेन योनेर्निर्गृह्णाति ” (तैसं ६.५.७) इति ।
- १० ‘ तत्सवितुर्वरेण्यम् ’ इत्याम्नातत्वाद्देवानां मध्ये सविता गायत्रीसंकटः । आग्रयणश्च गायत्र्याः श्वाने प्रातः-
सवने गृह्णाते । अनेन संबन्धेनाऽऽग्रयणः सावित्रस्य स्वकीयो योनिः ॥ सावित्रस्य तृतीयसवनसंबन्धं
विधत्ते— “ विश्वे देवास्तृतीयं सवनं नोदयच्छन् ते सवितारं प्रातःसवनमागः सन्नं तृतीयसवनमभि
पर्यणयन् ततो वै ते तृतीयं सवनमुदयच्छन् यत् तृतीयसवने सावित्रो गृह्णात तृतीयस्य सवनम्बोधात्वे ”
(तैसं ६.५.७) इति । विश्वे देवाः स्वकीयं तृतीयसवनं “ नोदयच्छन् उद्भोर्नु नाशकनुवन् ” प्रातःसवने
- १५ भागः सवितुः युक्तस्तस्य गायत्रत्वात् । तादृशमपि सहकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदयहन् । अतोऽत्र
सावित्रो युक्तः ॥ वैश्वदेवग्रहं विधत्ते— “ सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेवो वै प्रजाः वैश्वदेवः
कलशः सविता प्रसवानामीशे यस्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनयति ”
(तैसं ६.५.७) इति । यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपात्रं तथाऽपीदानीं सवितृपात्रं संपन्नम् । कलशाद्ग्रहोणकलशान् ।
प्रजानां विश्वैर्देवैः पाल्यत्वेन वैश्वदेवस्त्वम् । सर्वदेवसाधारणसोमाधारत्वात् कलशस्य वैश्वदेवत्वम् ॥
- २० सावित्रशेषे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते— “ सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तद्वधाति ” (तैसं ६.५.७)
इति ॥ अत एव मन्त्रे सुप्रतिष्ठान इत्येतदुपपन्नमित्याह— “ सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि
सोममभि गृह्णाति प्रतिष्ठित्यै ” (तैसं ६.५.७) इति ॥ मन्त्रपदानां “ किञ्चिद्दिशेषविषयत्वं दर्शयति—
“ एतस्मिन् वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य
एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्षं देवतास्ताभ्य
एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णाति ” (तैसं ६.५.७) इति ॥

अपि ‘ वैतस्मिन्नेव वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदमनुष्यादीनां सूचितत्वात् सर्वार्थमिदं ग्रहणम् । तत्र
सुशर्माशब्देन समीचीनसुखार्थिनो मनुष्याः सूचिताः, बृहद्वदेनाधिकमहिमोपेता देवाः, नमःशब्देन
नमस्कारप्रियाः पितरः ॥ सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्येतासर्वार्थत्वाद्युक्तमित्याह— “ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः ” (तैसं ६.५.७) इति ॥

३० इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कुर्यान्वयवैधीनतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशमारभ्य षड्विंशान्ताश्वत्वारोऽनुवाकाः ॥

३. मै-‘ एव ’ नास्ति ।

३-३. आ.हा-उद्भोर्नु नाशकनुवन्; जि१-उद्भोर्नु नोदयच्छन् । ४. जि१-सवितृ । ५. क-
किञ्चिद्दिशेषम् । ६. जि१-वैतस्मिन्नेव । ७. क-‘धिकतममहिमोपेताः ।’

पत्नीवत्प्रहः]

बृहस्पतिस्तस्य त इन्दो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्ना ३३
पत्नीवा ३ः सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा ॥ २७ ॥

बृहस्पतिस्तस्य पञ्चदश ।

बृहस्पतिस्तस्येति बृहस्पतिः स्तस्य । ते । इन्दो इति । इन्द्रियावत इतीन्द्रिय-वतः ।

पत्नीवन्तमिति पत्नी वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णामि । अग्ना ३३ । पत्नीवा ३ इति पत्नी वा ३ः । ५

सजूरिति स जूः । देवेन । त्वष्टा । सोमम् । पिब । स्वाहा ॥ २७ ॥

[मैत्रे १.३.२९. कामे २.११. कर्मि ३.९. वामे ८.९-१०]

उपांशुपात्रेण पान्नीवतमाश्रयणात् गृह्णाति 'बृहस्पतिस्तस्य' इति । उत्तरया
होति । तत्र प्रथमा त्रिपदा गायत्री, द्वितीया द्विपदा पे रशाक्षरा स्वाहाकारान्ता स्वय यजुः ॥ तत्र
अग्ना ३३, पत्नीवा ३ः 'इयमयत्रापि " दग्धुते च " (पा ८.२.८४) इत्युदात्तल्लतः, १०
एचोऽप्रगृह्यस्यादग्नादधुते पयस्यापस्यादनस्योदते " (पा ८.२.१०७) इति पूर्वस्य लुत-
प्रकार इकारः । स च छन्द संख्याने नाद्रियते, उत्तरस्य पत्नीवा इत्यस्य " मतृवसोः " (पा ८.३.१) इति रुक्मम् । द्वयोरपि पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९.८) ।
द्वितीयस्यापि पूर्वस्याविद्यमानत्वात् (पा ८.१.७२) लुतस्योदात्तस्यासिद्धत्वात् वर्धमान-
वरेण न निवृत्तिः । तत्र 'बृहस्पतिस्तस्य' इति प्रथमा व्याख्यायते । सोम उच्यते । हे १५
इन्दो सोम, ते तव 'बृहस्पतिस्तस्य' बृहस्पतिना ब्रह्मणैव स्तस्य । यदा -- बृहतो महतो
ब्रह्मण्यस्य कर्मणः पत्या पालयित्रा यजमानेन स्तस्याभिवृत्तस्य । " तृतीया कर्मणि " (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च । पूर्वपदं च वनस्पत्यादि (पा ६.२.१४०) । तस्य च
दृष्टस्वरानुवर्त्ता (पाभा ६.१.१५७) । तत्र वृत्तिविषये बृहच्छब्द आद्युदात्तः । 'इन्द्रियावतः
पिबतः । " मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविबुधेभ्यस्य मती " (पा ६.३.१३१) इति दीर्घः । तत्रैकदेशेन २०
पत्नीवन्तं 'ग्रहं गृह्णामि । " छन्दसीः " (पा ८.२.१५) इति मतृपो वक्त्वम् ॥

अथ द्वितीया हे अग्ने पत्नीवन्, 'देवेन' 'त्वष्टा' 'सजूः' समानप्रीतिः । नास्य
तानेऽन्वयः । " ससजुषोः " (पा ८.२.६६) इति रुक्मम् । 'सोमं' 'पिब' । द्वौ प्रत्येकमुच्येते
'स्वाहा' 'स्वाहुतमिदं तवास्तु । " देवा वा इतः पत्नीः " (तैसं ६.५.८) 'इत्यादि
ब्राह्मणम्', " स सोमो नातिष्ठत र्वाभ्यो गृह्णमाणः " (तैसं ६.५.८) इत्यादि च ॥ २५

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥

१. व-इत्यत्रापि । २. ति, मै- 'न' नास्ति । ३. ते, ति-प्रकृत्यैकमुच्यते । * [इ. नि. वृत्त ८.२०] ।

४-४. व-मुच्यतेमिति । ५-५. व-इति ब्राह्मणम् ।

[पात्नीवतग्रहः]

- बृहस्पतिसुतस्येति ॥ कल्पः— “ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य त इत्युपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृहीत्वा न सादयति । .. अग्राश्च पत्नीबाश्च इति वषट्कृते जुहोति । मानुषवट् करोति । अपि वोपांशुवषट्कुर्यात् ” (आपश्रौ १३-१४-०-१०) इति ॥ पाठम्— “ बृहस्पतिसुतस्य त इन्द्रो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्नाश्च पत्नीबाश्च सज्ज्वेन त्वष्टा सोमं पितृ स्वाहा ” इति ॥ हे “ इन्द्रो सोम, तव संबन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् ? पत्नीवदेवताकम् । कीदृशस्य तव ? “ इन्द्रियावतः कीर्तितः । बृहस्पतिर्यजमानः, बृहता यज्ञस्य परिपालनात् । तेन सुतस्याभिपुत्रस्य । हे पत्नीवज्रं, त्वष्टा “ देवेन सजः सह सोमं पितृ स्वाहा हुतमिदमस्तु ॥ पात्नीवतस्य ग्रहस्य पात्रं विधत्ते— “ प्राणो वा एष यदुपांशुर्धुपांशुपात्रेण प्रथमश्चांस्तमश्च ग्रहौ गृह्णते प्राणमेवानु प्रवन्ति प्राणमनुयन्ति ” (तैसं ६-५-८) इति । उपशोः प्राणत्वं पूर्वमुक्तम् । “ वाचस्पतये पवस्व ” (तैसं १-४-२) इत्यनेन गृहीतः प्रथमो ग्रहः ।
- १० “ बृहस्पतिसुतस्य ” इति गृह्यमाणश्चोक्तमो ग्रहः । यद्यपि दधिग्रहः पूर्वभाषी तथापि नासौ सोमग्रहः । अदाभ्यांशु सोमग्रहावपि न तौ नित्यौ । तस्माच्चिरं एव सोमग्रहपूर्वाशुरेव प्रथमः । द्वारियोजनस्य पश्चाद्वा-वित्वेऽप्यग्निष्टोमसाम्नि समासे सति यज्ञशेषत्वेनानुष्ठानम् । तस्मादग्निष्टोमापेक्षया पात्नीवतस्योत्तमत्वम् । तयोः प्रथमोत्तमयोरुपांशुपात्रेण ग्रहणं कुर्यात् । तथा सति प्राणमेवानुमृत्य प्रवन्ति प्रारभन्ते । दधन्ति समापयन्ति ॥ पात्नीवतग्रहं विधत्ते— “ प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपारभतः पानीः प्रजाः प्र जनयन्ति यदुपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात् प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते ” (तैसं ६-५-८) इति । पत्नीरिति प्रथमा । प्राणमनु प्राणयुक्ताः ‘ प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ विहितं ग्रहं प्रकंसति— “ देवा वा इतइतः पत्नीः सुवर्गं लोकमग्निगारस्तन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त एतं पात्नीवतमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन् यत्पात्नीवतो गृह्णते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजास्त्यै ” (तैसं ६-५-८) इति । [देवाः] पत्नीरिति इतः पात्नीवतग्रहमुपेक्ष्यान्यस्मादुग्रहात्
- २० [स्वर्गं ज्ञातुमिच्छन्तोऽपि न प्रजातवन्तः । पात्नीवतग्रहणेन तु प्रजातवन्तः] इत्येतद्ग्रहो गृह्यते ॥ एतद्ग्रहे घृतमेलनं विधत्ते— “ स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कुरवाऽभ्यन् तं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन् तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदावादीरपि पापात् पुंस उपस्थितरं वदन्ति यद्वृतेन पात्नीवतं श्रीणाति वज्रेणैवैनं वशं कृत्वा गृह्णाति ” (तैसं ६-५-८) इति । नातिष्ठत स्त्रीदेवता-कत्वमसहमानः स्वात्मानं न प्रकाशितवान् । अघ्नकृतावयन् । निरिन्द्रियं भूतं “ निर्वायं जातम् ” ।
- २५ यस्मात् स्त्रीदेवताभ्यो गृह्यमाणः सोमो निःसामर्थ्यस्तस्मात्लोकंऽपि स्त्रियः सामर्थ्यरहिता अपत्येषु दायभाजो न भवन्ति । पापात् पतितादपि पुंसोऽप्युपस्थितरं क्षीणतरं स्त्रीस्वरूपं वदन्ति ॥ आम्नातस्य ‘ बृहस्पतिसुतस्य ’ इति मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा व्याचष्टे— “ उपयामगृहीतोऽसीत्वादेवं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते ” (तैसं ६-५-८) इति । उपेताः प्रजा यमयति उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयतीत्युपयामो भूभागविशेषः । बृहस्पतिर्यजमानस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह—
- ३० “ बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयति ” (तैसं ६-५-८) इति ॥ इन्द्रुशब्दो द्रवत्वसाम्येन रेत उपलक्ष्यणीत्याह— “ इन्द्रो इत्याह रेतो वा इन्द्र रेत एव

१. इ.उ.पा.त्रि१—‘ प्रजाः ’ नास्ति । २-२. इ.उ.पा.हा—‘ निर्वायं जातम् ’ नास्ति । ३. आ. क.त्रि१.पा.हा—‘ अपि ’ नास्ति । ४. इ.उ.—भजन्ति । ५. आ.पा.हा—वच्छति ।

पालीवत्तमहः]

तद्वधाति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ इन्द्रियदावेन तत्कार्यभूताः प्रजा उपलब्धयन्त इत्याह - " इन्द्रियाव
इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ अग्निशब्दप्रज्ञावच्छब्दयोरभिप्रायं
दर्शयति— " अग्राह इत्याहाग्निं रेवोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय " (तैसं ६.५.८) इति ॥ स्वष्टृशब्द-
प्रयोजनमाह— " सन्तरेवेन स्वष्टा सोमं पिबेत्वाह स्वष्टा वै पत्नी मिथुनाता " रूपकद्वयमेव पशुषु दधाति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ पालीवत्तमहस्य होममन्त्रे स्वष्टुः परामर्शो न युक्त इति शङ्कां हारयति— " देवा ५
वै स्वष्टारमजिघासमस्य पत्नीः प्रापयन्त नं न प्रति प्रापयन्त तस्मादपि बन्धं प्रपञ्चं न प्रति प्र यच्छन्ति
तस्मात् पानीवत्तं स्वष्टेऽपि गृह्यते " (तैसं ६.५.८) इति । यस्मान् पत्नीः शरणं गतस्तस्मात्स्वष्टा पत्नी-
रनुभाषी भवति ॥ सादनस्य प्रत्यक्षां तद्वधारयति— " न सादवायमज्ञादि प्रजाः प्रजायन्ते " (तैसं ६.५.८) इति ॥ अनुवपदकारं तृतीयाश्रयणं विधत्ते " नाम यत्करोति यदनुवपदकृत्योद्भूतं प्रजा अन्व-
यतेवाज्ञानुवपदकृत्याज्ञानमयी स्यामं भक्षयन्तुवा अन्व वप करोति न कर्तुं प्रजा अन्ववपयति ज्ञानमयी २०
स्योमं भक्षयति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ अन्ववपयतेन प्राप्त्य ग्राहं वारयेत् । अज्ञानमनिष्टकरम् ॥
अग्निष्टेष्टोरुचयोः प्रथमश्चमुत्पादयति— " अग्निंष्टेष्टुरुच्यमा सीद् नेष्टः पत्नीमुदानयन्त्याहाग्नीदेव नेष्टरि
रेतो दधाति नेष्टा पत्निवाम " (तैसं ६.५.८) इति । हे आग्नीध्र, नेष्टुः परीपमागयोपविश । हे नेष्टः,
पत्नीमुदानय' पत्नीमुत्पादेहाऽऽनय । अनेन प्रवृत्त्येव रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्यं स्थापितं भवति ॥ नेष्ट-
कारितृकमुदगानुकर्तृक पत्नीविषयं दर्शयति विधत्ते " उदगाता सं तयापयति प्रतापनिवां एष यदुदगाता २५
प्रजानां प्रजननाय " (तैसं ६.५.८) इति ॥ पत्नीकृतं "स्वगृहं पञ्चजनीसंज्ञकस्य जलस्य" प्रवर्तनं
विधत्ते— " अप उप प्र वनयति रेत एव तस्मिच्छति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ प्रवर्तनाय तज्जलप्रक्षेपस्य
स्थानं विधत्ते— " उक्तोप प्र वनयत्पुण्या हि रेतः सिचयते " (तैसं ६.५.८) इति ॥ उक्तप्रवृत्तं स्थापितं
जलं गृह्यपर्यन्तं प्रवर्तते । लोकेऽप्यस्मद्विनेन प्रजननेन रेतः सिचयते ॥ उक्तप्रवृत्तं वक्ष्यापनयनं विधत्ते—
" स्रष्टुल्लोकोमप प्र वनयति यदा हि स्रष्टु उक्तमवस्थं मिथुनी भवतोऽथ रेतः सिचयतेऽथ प्रजाः प्र २०
जायन्ते " (तैसं ६.५.८) इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयावस्थास्य द्वितीयपादे चिह्नितम्—

" द्विष्टुवक्षोप आदित्यस्थान्वा' आप्रयजाभिधाम् ।

श्वाही प्राप्नोततः पालीवत्तस्य प्रवृत्ते सति ॥

६. आ.पा.हा—'पत्नीमुदानय' नास्ति । ७. आ.—'सामर्थ्योपेतम् । ८-८. आ.हा—पञ्चजनी- २५
संज्ञकस्य जलस्य; पा—स्वपञ्चजनीसंज्ञकजलस्य; इ.उ.—स्वपञ्चजनीसंज्ञकस्य जलस्य । ९. पा.भा.—'इति'
शब्दस्य अनुवाकसमाप्तिं याचकानि । [अत्र स्थाने 'अत्र शोभपत्रकं द्रष्टव्यम् ' इत्युपलभ्यते लिखित-

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्वायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आग्रयणात् पात्नीवतो नैतस्य विद्यते ॥

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ॥ ” (जैम्बा ३-२-३१-३३) इति ॥

- ५ ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थास्य आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थास्याः पात्नीवतो गृह्यते । तस्य पात्नीवतस्य भक्षण इन्द्र-वायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते क्षमः—
“यदुपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्यति” (तैसं ६-५-८) इत्याग्रयणपात्रस्यापादानस्य भक्षणत्वात् ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धेऽपेते सति पश्चात् पत्नीवदेवतायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यरयन्तभिक्षस्य
- १० पात्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । “पूर्वाधिकरणोक्तस्तु पुनरभ्युचीतः” सोमः ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य “संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात् पात्नीवतभक्षण इन्द्रवायवादयो नोपलक्षणीयाः ।

तत्रैवान्यव्यञ्जितम्—

“सह पत्नीवता त्वष्टा” तद्वग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते ॥

१५

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्वाहा पातृत्वमस्यदनात् ।

“चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥ ”

(जैम्बा ३-२-३४-३५) इति ॥

- तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयः । कुतः ? त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । “अगनाइ परनीवाइः सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा” इत्यस्मिन् मन्त्रे पत्नीवन्तमार्शं प्लुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्टा देवेन सह पिबेत्यभिधानात् पातृत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टृपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते क्षमः— पानकाले सहावस्थानमात्रं ‘त्वष्टुः सजूर्’ इत्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पातृत्वम् । असंबोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वं, ‘सहैव दक्षमिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी’ इत्यत्र पुत्राणां बोधत्वादशेनात् । आस्तां मन्त्रः, विधिबलात् त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । न ।
- २० “पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्यति” (तैसं ६-५-८) इत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः । तस्माद्देवत्वात् त्वष्टा नोपलक्षणीयः ।

११. इ.उ—गृह्यते । १२. इ.उ—लभ्यते । १३. इ.उ—पुनः । १४. इ.उ—उपांशुपात्रेण । १५-१५. त्रि—ततः पुनरभ्युचीतस्तु । १६. इ.उ—‘संसृष्टस्य’ नास्ति । १७. इ.उ—भक्षणे । १८. इ.उ.हा—चोदनायाम् ।

पत्नीवत्प्रदः]

‘तत्रैवान्वयिन्नितम्—

“ पत्नीवत्तत्र यस्मिंश्चैवात्मानमादयेत्यमी ।

कश्चा न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वानुपलक्षणम् ॥

एकऽग्निर्भजमानेन मादितोऽग्नये तु वह्निना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वाच्चाग्नयेषामुपलक्षणम् ॥ ” (जैम्या ३.२.३६-३७) ॥ ५

तस्यैव पत्नीवत्प्रदस्य याज्यायामग्निं संबोध्य ‘ पत्नीवत्तामभारिण्यस्मिंश्चैवान् मादय ’ इत्यभिधीयते — “ पत्नीवत्तस्मिंश्चैव त्रींश्च देवाननुपलभ्यमा वह मादयस्व ” (ऋसं ३.१.९) इति । अनुपलभ्यमानुप्रदानम् । अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात् त्रयस्मिंश्चैव तदेवत्वम् । अतस्तेऽपि मध्ये कक्षणीया इति चेत् न । यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव तदेवत्वात् । त्रयस्मिंश्चैवास्तु वह्निना माध्वन् इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्माच्चोपलक्षणम् ॥

१०

‘तत्रैवान्वयिन्नितम्—

“ सोमस्याग्निं इति प्रोक्तानुवचदकारदेवता ।

कश्चा न वा देवतात्वात्कश्चा त्रिसद्विलक्षणा ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुदेसात्प्रकृतः ।

उदेदयेन्द्रो कक्षितोऽतो विहृतावपि तत्तथा ॥ ” (जैम्या ३.२.३८-३९) इति ॥ १५

“ सोमस्याग्निं वीहीत्यनुयजति ” (आपधौ १९.३.१) इति श्रूयते । तत्रानुवचदकारस्य मान्यवर्णिकोऽग्निः देवता । न च त्रयस्मिंश्चैव त्रिसद्विलक्षणा, मन्त्रे वह्निं संबोध्य सोमपातृत्वमिच्छानात् । तस्मादग्निं कक्षणीय इति चेत् न । प्रकृतावकक्षितत्वात् ऐन्द्रत्वमसः प्रकृतिः, इतरे विकृतिक्रियाः । तथा हि—ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च तनैन्द्रेणैव सोमः जनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमवर्मा ऐन्द्रेणैव । जनैन्द्रा अथर्मकाः । अर्मसाकाक्षाधोदकन “ सधर्मका इति विकृतित्वम् । गृह्यमाणस्य “ मीय- २०
माणस्य च सोमस्यैन्द्रत्वम् “ इन्द्राव रथा वसुमते ” (बानं ६.३.२) इत्यादि ग्रहणमन्त्रावगम्यते । तस्य प्रकृतियुतस्यैन्द्रत्वमसस्य अक्षणेऽग्निरनुवचदकारदेवो नोपलक्षितः । कुतः ? पदमे तदुदेसाभावात् । इन्द्रस्त्व-
देवत्वात् उपलक्षितः । एवं विहृतावपुदेहपदेवानामेवोपलक्षणं न्यायम् । तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीयं वेदार्थप्रकाशे कृष्णबज्रवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

२५

१९. इ.उ.हा—‘ तत्रैवान्वयिन्नितम् ’ इत्यारभ्यानुवाकसमाप्तिं यावन्नास्ति । २०. आ—‘ तत्रैवा-
न्वयिन्नितम् ’ इत्यारभ्यानुवाकसमाप्तिं यावन्नास्ति । २१. वि१—अधर्मका । २२. वि१—नीयमाणस्य ।
तैसं ३०॥

हरिरसि हरियोजनो हयोः स्थाता वज्रस्य भर्ता पृथ्वेः प्रेता तस्य ते देव

सोमेष्ट्यजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णाभि

हरीः स्थ हयोर्धानाः सहसोमा इन्द्राय स्वाहा ॥ २८ ॥

[हरिरसि षड्विंशतिः]

- ५ हरिः । असि । हरियोजन इति हरि-योजनः । हयोः । स्थाता । वज्रस्य । भर्ता । पृथ्वेः । प्रेता । तस्य । ते । देव । सोम । इष्ट्यजुष इतीष्ट-यजुषः । स्तुतस्तोमस्येति स्तुत-स्तोमस्य । शस्तोक्थस्येति शस्त-उक्थस्य । हरिवन्तमिति हरि-वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णाभि । हरीः स्थ । हयोः । धानाः । सहसोमा इति सह-सोमाः । इन्द्राय । स्वाहा ॥ २८ ॥

- हरियोजनं गृह्णाति—‘हरिरसि’ इति ॥ सोम एवोच्यते । १ हरिः इन्द्रः, स एव त्वम् २ असि इति इन्द्रात्मना सोमः स्तूयते । यद्वा—हरिर्हर्ता अभिमतानां श्रेयसामाहर्ता त्वमसि । ३ हरियोजनः, हरिः अश्वविशेषः योजनो वाहनं यस्य स हरियोजनः इन्द्रः, तस्य स्वभूतः हरियोजनः, ऐन्द्रोऽसीत्यर्थः । ४ हयोः स्थाता, इन्द्ररूपत्वात्, हरिभ्यां भक्षितऋजीपरूपत्वाद्वा । ५ वज्रस्य भर्ता धारयिता इन्द्ररूपत्वादेव । ६ पृथ्वेः प्रेता पृथ्वेरन्नस्य यागसाधनद्वारेण प्रेरयिता प्रापयिता वा । प्रीड् तर्पणे । हे सोम देव, तस्य तादृशस्य ते तव इष्ट्यजुषः अर्घ्युभि- ७ यज्ञे इष्टानि विनियुक्तानि सर्वाणि यजुषि प्रायेण त्वत्संस्कारार्थानीति इष्ट्यजुष्ट्वम् । ८ स्तुत-स्तोमस्य उद्रातृभिश्च स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि त्वदर्शमिति स्तुतस्तोमत्वम् । ९ शस्तोक्थस्य होतृभिः । शस्तान्युक्थानि शस्त्राणि त्वदर्शमिति शस्तोक्थत्वम् । यद्वा—इन्द्ररूपत्वात् सर्वमुपपद्यते । तस्य तत्र विशेषसंस्कारसंस्कृतस्य हरिवन्तं हरिमन्तं ग्रहं गृह्णाभि, आप्रयणस्यालीगतस्य सर्वस्य गृह्यमाणत्वात् । तस्येत्यान्तात् कर्मणि पञ्चयन्तत्वात् (पा २.३.६५) तादृशं हरिवन्तम् २० इन्द्रवन्तं ग्रहं गृह्णामीति । “छन्दसीरः” (पा ८.२.१५) इति मतुपो वत्वम् ॥

- धानाभिः श्रीणाति—‘हरीः स्थ’ इति ॥ हरिभ्यां तद्वानिन्द्रो लक्ष्यते । ततस्तादृशेन्द्रात्म-तया धानाः स्तूयन्ते । तत इन्द्रप्रियतया इन्द्राभेदेन स्तुतिः । यद्वा—अश्वामतया धानाः स्तूयन्ते । इन्द्रार्थं हे धानाः, हरीः स्थ । किञ्च हयोः अश्वयोः धानाः स्थ । हरिवत् इन्द्रस्य इति भावः । “इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपाळमुदौजत्” (तैसं ६.५.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २५ जुहोति—सहसोमाः सोमेन सहिताः । “योपसर्जनस्य” (पा ६.३.८२) इति पाक्षिकत्वात् सभावाभावः । हे धानाः, ईदृश्यो यूयम् इन्द्राय स्वाहा स्वाहुताः स्थ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥

१. मे—‘द्राद्रेण’ इत्यस्यानन्तरं ‘प्रेताः’ । २. व—इन्द्रवन्तम् । ३. तं, प—‘सर्वस्य’ इत्य-स्यानन्तरं ‘ग्रहस्य’ । ४. ति. मे—तस्येत्यन्त्यात् । ५. तं, ति. पं. व—इन्द्रपीतस्य ।

[हारिबोजनप्रहः

- भूता ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य तिष्ठन्ति ते तद्योरश्वयोरधाधानम् । आधीयते मुखे प्रक्षिप्यतेऽथ नियन्तु-
मित्याधानं खलीनम् । मुखस्यान्तःस्थितमाधानं ययोरश्वयोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्याम् । परिधिप्रहरणादूर्ध्वं
होमे निराधानत्वात् सुखेनैव 'वासमक्षं शक्यते ॥ नात्राश्वयोर्होमः किं तृक्षेत्रिग्यमुमर्थं विधत्ते—
“ उक्षेता जुहोति यातयोमेव द्योतर्ह्यश्वयुः स्वगाकृतो यदश्वयुर्जुहुयाद्यथा विमक्षते पुनर्युनक्ति तादृगेव तत् ”
(तैसं ६.५.९) इति । एतस्मिन् काले 'अश्वयुर्मेस्मान् स्वगाकृतः स्वाधीनगतिः कृतः प्रधानप्रहाणां
समाप्तत्वेन पारतन्त्र्याभावात् तस्मादयं गतसाररूपः' इव । तथा सत्यश्वयोर्होमे विमुक्तस्य बलीवर्धस्य
श्रान्तस्य पुनः शकटे 'योगवत् भवति ॥ गृहीतस्य हारिबोजनस्य होमान् पूर्वं क्षिरसि चारणं विधत्ते—
“ शीर्षंश्चक्षिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवत् ” (तैसं ६.५.९) इति । अत्र सूत्रम्— “ बह्वी-
भिर्धानाभिः श्रीत्वा शीर्षंश्चक्षिनिधायोपनिष्क्रम्य ” (आपश्चौ १३-१७-२) इति ॥ होमकालेष्वाश्रावण-
देशादीषत् पुरतो चलनं^{१०} कृत्वा होतव्यमिति विधत्ते— “ विप्रम्य जुहोति विप्रम्य हीन्द्रो वृषमहन्स-
मृद्धये ” (तैसं ६.५.९) इति ॥ भक्षणकाले हारिबोजनधानानां मानसं चक्षुषं विधत्ते— “ पशवो वै
हारिबोजनीर्यत् संभिन्धादरुपा एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् यश्च संभिन्धाद्बहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त
उप तिष्ठेरन् मनसा सं बाधत उभयं करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्ते ” (तैसं ६.५.९)
इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् धानाः पशवः । संभिन्धादह्नैः खण्डयेत् । तथा मति कस्मिन्निवेद्य पशव एनं
यजमानं क्षीरदानादिभिः^{११} पालयन्तः प्राप्नुयुः । असंमेदे बहवः प्राप्नुवन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पालयन्ति ।
मानसचक्षुषेण तु संमेदनमसंमेदनं चेत्युभयस्य कृतत्वात् पशूनां नाकृष्ये नापि क्षीरादिराहित्यम् ॥
उक्षेत्तृहस्तगतं हुतशेषं सर्वे भक्षयितुमुक्षेत्तुरनुज्ञामपेक्षेरन्निति विधत्ते— “ उक्षेत्तृपहृदमिच्छन्ते य एव तन्न
सोमपीथरतमेवाव रुन्धते ” (तैसं ६.५.९) इति ॥ सर्वभक्षितावक्षेपाणां द्रोणकलशागतसोमानां निगद्यनं
विधत्ते— “ उत्तरबेक्षां नि यपति पशवो वा उत्तरबेदिः पशवो हारिबोजनीः पशुस्त्वेव पशून् प्रति ह्यापयन्ति
२० (तैसं ६.५.९) इति ॥
ग्रहहोमे परिसमाप्ते सति ग्रहान् प्रशंसति— “ ग्रहान् वा अनु प्रजाः पशवः प्र ज्ञपन्ते ”
(तैसं ६.५.१०) इति ॥ “ एतदेव विरपद्यति ”— “ उपाः श्वन्तर्वामावजावयः मुक्रामन्विनौ
पुरुषा ऋतुग्रहानेकशफा आदित्यग्रहं गावः ” (तैसं ६.५.१०) इति ॥ आदित्यग्रहस्य गवां च
सादृश्यप्रकटनेन^{१२} च ग्रहमनु गवां जन्मोपपादयति— “ आदित्यग्रहो भूविह्वामर्गमिन्मृच्छते
२५ तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठाः ” (तैसं ६.५.१०) इति । ‘ कदा चन स्तरीरसि ’ इत्यादिका ऋषो
भूयिष्ठाः ॥ उपांशुग्रहमनु जागानामजाविनां^{१३} ग्रहेण सह जित्वसाम्यं^{१४} दर्शयति— “ यत्त्रिरुपाः शु-
हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ त्रीनजा जनयति ” (तैसं ६.५.१०) इति । द्वौ वा त्रीन् वा
न तु त्रिभ्योऽधिकमपत्यं सा सह जनयति ॥ यस्मादन्तर्वामग्रहे संकोचकसंख्याविशेषो न भूतस्तस्मात्
तमनु जायमानामत्रीनां भूयिष्ठत्वं “ युगपद्भूतमित्याह— “ अथावबो मृयसीः ” (तैसं ६.५.१०) इति ॥
३० अथ कथंचिदाग्रयणसोमः क्षीयेत तदा द्रोणकलशात्ग्रहणं विधत्ते— “ पिता वा एव बह्वाग्रयणः पुत्रः
कलशो यदाग्रयण उपदस्तेत् कलशाद्गृह्णीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत् ” (तैसं
६.५.१०) इति । प्रथमोत्पन्नत्वादाग्रयणः पिता । पश्चाज्जावितया कलशः पुत्रः । क्षितः क्षीणवृत्तिः^{१५} । उप-

८. क-वासोऽतुम् । ९. इ.उ.पा.भा.हा-‘ अश्वयुर्मेस्मात् ’ नास्ति; जि१-‘ यस्मात् ’ नास्ति ।

१०. जि१-गतश्रीरूप । ११. आ.क-योग इव । १२. आ.पा-बलनम् । १३. जि१-क्षीरादिभिः ।

३५ १४-१४. क-अत एव विगृह्य स्पष्टयति । १५. जि१-‘प्रदानेन; क-‘प्रदर्शनेन । १६. आ.हा-
जातानामजाम् । १७. जि१-जित्वसंख्याम् । १८. आ.क-युगपदभूतमित्याह । १९. क-
क्षीणवृत्तिः पिता ।

हारियोजनग्रहः]

धावति जीवनाथमुपसर्पति ॥ “कलशसोमक्षये वैपरीत्यं विधत्ते—“यत्कलश उपदस्व्येदाग्रयणात् गृहीयात् यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति तादृगेव तत्” (तैसं ६.५.१०) इति ॥ कलशस्यायं ग्रहेऽपि दर्शयति—
 “आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यज्ञो वा कलशो वोपदस्व्येदाग्रयणाद्गृहीयात् आत्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति” (तैसं ६.५.१०) इति । यज्ञमध्यवर्तित्वादाग्रयणो यज्ञस्याऽऽत्मा । दृष्टान्तत्वेन कलशस्य पुनरुपादानम् । नष्टं यज्ञमनेन ग्रहणेनाऽऽत्मन उपरि पुनः संदधाति ॥ अथ स्थात्या होमसाधनत्वाभावेन तां निन्दन्निव होमसाधनं “दारुपात्रं प्रशंसति—“अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थात्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्माद्भोजनाविज्ञातेन ब्रह्महा” (तैसं ६.५.१०) इति । “आ वायो भूष” (तैसं १.४.४) इत्यादि ग्रहणमन्त्रेषु यथा देवता स्वनामविशेषेण विज्ञायते न तथा “ये देवा दिव्यकादश स्थ” (तैसं १.४.१०) इत्यत्र, नामविशेषाश्रितेः । तस्मादविज्ञात आग्रयणः स्थात्या “सुम्नस्या गृह्णात्येव न तु जुहोति । वायव्येन तु दारुपात्रं जुहोति । यस्मान् “ये देवाः” इति मन्त्रोक्तान्” १०
 अविज्ञातनामकांस्त्रयस्त्रिंशतो देवानुद्दिश्य स्थात्या गृहीतः सोमो ग्रहणमात्रेण तद्देवतानामपि होमाभावान् परित्यक्त इव, तस्माद्भोकेऽप्यविज्ञातेन गर्भेण ब्रह्महा भवति । “प्रोक्षिते भर्तारि जारजन्यो गर्भो भर्तारं प्रत्यविज्ञातस्तेन गर्भेणोत्पन्नं ब्रह्म जहाति परित्यजतीति ब्रह्महा । अविज्ञातयो-
 गंभाग्रयणयोः परित्यागस्तुल्यः । न च स्थालीगर्भं सोमं “पुनर्दोम्येनान्तर्यामपात्रेण” सवित्र्यं गृहीत्वा जुहोति । ततो दारुपात्रं प्रशस्तम् ॥ प्रकारान्तरं दारुपात्राणि प्रशंसति—“अवनृधमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि हरन्ति तस्मान् स्त्रियं जातां पराऽस्थम्यन्त्युत्पुमांस” हरन्ति” (तैसं ६.५.१०) इति । यदाऽवभृथं गच्छन्ति तदासीमाग्रयणोक्त्युद्वादित्यस्थालीश्रतयो वेद्यामेव परास्थन्ति परित्यजन्ति । वायव्यानि तु दारुपात्राण्युद्धरन्त्यवभृथं दशं नयन्ति । तस्मान् स्थालीकृतं लोकेऽपि स्त्रियं दुहितरं विवाहेन वरकुले परित्यजन्ति, पुमांसं तु वायव्यवदुद्धरन्ति सम्यक् पोषयन्ति ॥ पुरोरुचं ग्रहणं सादनं च क्रमेण प्रशंसति—“यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद्ग्राहं गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य ग्राह तादृगेव तद्यत्सादयति यथा वस्यस उपनिधायापक्वामति तादृगेव तत्” (तैसं ६.५.१०) इति । “उपयामगृहीतोऽसि” इत्येतस्मात् पूर्वं पश्यमानत्वात् ‘आ वायो भूष’ इत्यादिका पुरोरुक् । वस्यसे वसुमत्तमाय राजामात्यादिकाय । यथा लोके धनिकायोपायनमाहृत्य तवेदमित्युच्यते १८ पुरतो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोहतादित्रयं द्रष्टव्यम् ॥ यजुःसामनी निन्दन्निव पुरोरुचं प्रशंसति—“यज्ञै यज्ञस्य साक्षा यजुषा क्रियते क्षिणिलं तद्यत्सा तदहं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यते उपरिष्टादुपयामा कृत्वा यज्ञस्य भूयै” (तैसं ६.५.१०) इति । यज्ञसंवेन्धि यदज्ञं यजुःसामन्यां क्रियते तद्वि क्षिणिलमिव । वेदेषु सर्वत्र विधासाय ‘तदेतदृचाऽभ्युक्तम्’ इत्यृच एवोदाहरणात् । ‘उपयामगृहीतोऽसि’, ‘अन्तर्यं च मधवन्’ इत्यादिमन्त्रैर्गृह्यमाणाः पुरस्तादुपयामाः । ‘आ वायो भूष’ इत्यादिभिरुपरिष्टादुपयामाः । तत्र यजुषो दाहर्पाधंमुपयामपूर्वत्वम् । कचस्तु स्वयमेव ददत्वाच्च तत्पूर्वत्वम् । तदुभयं यज्ञस्य भूयै भवति ॥

२०. क-कलशे सोमक्षये । २१. इ.उ.वि१-पा.भा.हा-पात्रम् । २२. सुत्कार्यया । २३-२३. आ.हा-इति मन्त्रोक्तौ । २४. क-स्थात्याम् । २५. इ.उ.पा.भा.-ग्रहणमन्त्रेण । २६. इ.उ.पा.भा.हा-प्रोक्षितं । २७-२७. आ-पुनर्दोम्येनान्तर्यामपात्रे । २८. इ.उ.पा.भा.हा-तदेव ममेत्युच्यते । आ.क-एतदेव ममेत्युच्यते । २९. इ.उ.पा.भा.हा-‘भवति’ नास्ति ।

[हारिभोजनप्रहः

- सोमपात्राणि प्रशंसितुं द्वेधा विभजति—“ प्राण्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि ” (तैसं ६.५.११) इति । कानिचित् पात्राणि प्रकर्षेण युज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्यन्त इत्यर्थः । “ यथा—उपांश्चन्तर्धामपात्रयोः ” प्रातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः । “ यदुपा-
 शुपात्रेण पानीवतमाप्रयणाद्गृह्णाति ” (तैसं ६.५.८), “ अन्तर्धामपात्रेण सावित्रमाप्रयणाद्-
 गृह्णाति ” (तैसं ६.५.७) इत्याज्ञातत्वात् । अन्धानि तु “ नावर्त्यन्ते किं तु सकृदेवानुष्ठीयन्ते । तद्यथा—
 द्विदेवस्यप्रहादीनि ”, तेषु सकृदनुष्ठितेषु “ स्वर्गजयः ॥ आबृतेस्त्वेतल्लोकजय इति प्रशंसति— “ यानि परा-
 चीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराङ्घ्रि व सौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि
 जयति पुनःपुनरिव ज्ञायं लोकः ” (तैसं ६.५.११) इति । पराचीनान्यानि कृतानि । स्वर्गः पराङ्घ्रिवानाबृत्त
 इव । “ स्वर्गे स्थितस्यापि पुनर्जन्मान्तरेऽपि स्वर्गं प्राप्तुमुद्योगासंभवात् । मनुष्यलोके स्थितस्य पुनरेतदर्थ-
 १० सुद्यमोऽस्तीति तस्य पौनःपुन्यम् ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “ प्राण्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति ”
 (तैसं ६.५.११) इति । फलपाके विनाशः पराभवः । संवत्सरान्ते तदुत्पत्तिः पुनराभवनम् ॥ प्रकारा-
 न्तरेण प्रशंसति—“ प्राण्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः
 पशवांऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु प्राण्याः पशवां ग्राममुपावयन्ति ” (तैसं ६.५.११)
 १५ इति । आरण्या व्याघ्रादयोऽरण्यमेवापयन्ति न कदाचिदपि ग्रामम् । प्राण्यास्तु गवादयस्तृणमनुमरणं
 गत्वा पुनर्ग्रामं प्रत्यागच्छन्ति ॥ शस्त्रं प्रशंसति — “ यो वै प्रहाणां निदानं वेद निदानवान्
 भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै प्रहाणां निदानं यदुपांश्च प्रशंसति तदुपांश्चन्तर्धामपात्रयोः सकृदेवैतद्विदेवा
 प्रहाणामेतद्वै प्रहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान् भवति ” (तैसं ६.५.११) इति । आज्य-
 मित्युक्तमाज्यप्रवगादिनामकं शस्त्रं प्रशंसाद्वारा प्रहाणुद्यानप्रयोजकत्वात् प्रहाणां निदानं मूलकारणम् ।
 २० तदेतद्यो वेद स निदानवाञ्छिरजीविभिर्मातापितृस्वामिभिः संयुक्तो भवति । शस्त्रेऽपि यदुपांश्च
 शस्यते तद्वै प्रहाणां निदानं, यदुच्येत्तद्विदेवा सर्वेषामिदमेवं विशेषं जानतोऽपि तदेव फलम् ॥ “ स्वाही-
 वायव्यरूपं द्वन्द्वं ” प्रशंसति— “ यो वै प्रहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्वाहीभिरन्ये
 प्रहा गृह्णन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै प्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ” (तैसं
 ६.५.११) इति । आग्रयणोक्त्यादिप्रहाः स्त्रीरूपाभिर्हन्मयस्वाहीभिर्गृह्णन्ते । उपांश्चन्तर्धामादिप्रहास्तु पुरुष-
 २५ रूपैर्दारुमयैः वायव्यैः । वेदने तु मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रजायते युक्तो भवति । “ य एवं वेद ” इति-
 पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् ॥ अथ “ सवनीयपुरोडाशान् विधत्ते— “ इन्द्रस्त्वष्टः सोममभीषहाऽपिबत् स
 विश्वक् व्याकृत स आरमन्धारमणं नाविन्दत् स एताननुसवनं पुरोडाशावपश्यत् ताक्षिरवपत् तैर्वै स आरम-
 न्धारमणमकुरुत् तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुच्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशाणां प्राप्तीयादात्मन्वेदाऽऽरमणं
 कुरुते नैनं सोमोऽस्ति पवते ” (तैसं ६.५.११) इति । इन्द्रेण विश्वरूपमिधे त्वष्टः पुत्रे हते सति कुपितः

३०. इ.उ.पा.भा.हा—‘ यथा ’ नास्ति । ३१. इ.उ.पा.भा.हा—‘ यामयोः ; ति १—‘ यामयोः प्रातयोः ।
 ३२. हा—न प्रयुज्यन्ते न निवर्त्यन्ते । ३३. क—द्विदेवस्यदधिप्रहादीनि । ३४. मि१—सकृदनुष्ठीयन्ते; इ.
 उ.पा.भा.हा—सकृदनुष्ठानात् । ३५. इ.उ.मि१—पा.भा.हा—‘ स्वर्गो ’ । ३६—३६. मि१—स्वाहीवायव्यादिरूप-
 द्वयम् । ३७. आ.हा—‘ दारुमयैः ’ नास्ति । ३८. इ.उ.पा.हा—‘ सवनीयस्य पुरो ’ ।

हारियोजनग्रहः]

त्वष्टा विनेन्द्रं सोमयागं कर्तुं प्रवृत्तस्तदानीमिन्द्रोऽभीषहा बलादेवापिबत् । स इन्द्रः सहसा पीतस्य सोमस्योदरमध्ये इतस्ततो विभावनाद्वाचंछंद्विविधामातिं प्राप्नोत् । तेनाऽऽतः स इन्द्रः स्वारमणि आरमणं^१ सुखं नालभत् । ततस्त्रिष्वपि सवनेषु सवनीयपुरोडाशैः सुखं प्राप्तवान् । तस्मात् पुरोडाशाधिक्यं तच्छेष-
भक्षणेन सुखं भवति । सोमश्चैनं नातिपवते नेतस्ततः संचारेण बाधते ॥ तेषु सवनीयपुरोडाशेषु^२ पञ्चद्वय-
विधिमर्थवादनोक्तयति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति
धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ” (तैसं ६.५.११)
इति । “ पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः ” (तैसं ६.१.१) इत्याम्नानात् पञ्चसंख्यायोगेन पाङ्क्तत्वं वक्तव्यम् । ऋचो
यजुषो वा नास्ति काचिक्रियता पञ्चसंख्या । न च मा भूत् पाङ्क्तत्वमिति वाच्यम् । “ पाङ्क्तो यज्ञः ”
(तैसं ६.१.१) इति सर्वत्रोद्घोषणात्^३ । अतः किं पाङ्क्तत्वमिति प्रश्नः । धानादिद्रव्येषु नियतया
यवा धानाः । आज्यसंयुक्ताः सक्तवः करम्भः । वीहिजन्था लाजाः परिवापः । पिष्टविकारः पुरोडाशः । २०
पञ्चसंख्याया पाङ्क्तत्वमित्युत्तरम् । भृष्टा क्षीरविकारः पयस्या ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्वाचमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् ।

सर्वेषां वाऽग्निमस्तेषां पूर्ववाक्येणसंनिधेः ॥

लिप्सन्ते सर्वे एवेति हारियोजनवाक्यतः ।

१५

प्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसिस्त्वमकारणम् ॥ ”

(तैसं ३.५.२४-२५) इति ॥

‘ हरिरसि हारियोजनः ’ इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । होतृब्रह्मादयश्चमसिनः ।
यस्तु चतुर्णां होतॄणां मध्ये चतुर्थो प्रावस्तुक्कामकोऽस्ति नासौ चमसी । तत्र चमसिनामेव हारियोजन-
भक्षणम् । कुतः ? “ यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति, अर्धतस्य हारियोजनस्य सर्वं एव २०
लिप्सन्ते इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् । अतो
नास्ति प्रावस्तुतस्तत्र भक्ष इति प्राप्तं द्रुमः—अथशब्देनैवकारेण च चमसिमात्रशङ्कामपोद्य^४ वाक्येन
विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिधिमात्रेण^५ संकोचायोगादस्ति प्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न
भक्षणे कारणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये २५

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

३९. आ. ‘ आरमणम् ’ नास्ति । ४०. इ.उ.पा.हा-सवनीयेषु; जि१-पुरोडाशेषु । ४१. जि१-
सर्वत्रोपपादनात् । ४२. इ.उ.जि१.पा-‘ किम् ’ नास्ति । ४३. इ.उ.पा.हा-‘ यथा ’ नास्ति । ४४. जि१-
चमसिमात्रशङ्कामपोद्य; क-चमसिमात्रशङ्कामपोद्य । ४५. पा-‘ संनिहितस्य माध ’; इ.हा-‘ संनिहितमाध ’ ।

अग्न आयूँषि पवस् आ सुवोर्जमिषं च नः ।

आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा तेजस्वत

एष ते योनिर्ग्रये त्वा तेजस्वते ॥ २९ ॥

५

[अग्न आयूँषि त्रयोविंशतिः]

अग्ने । आयूँषि । पवसे । एति । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । अग्रये । त्वा । तेजस्वते ।

एषः । ते । योनिः । अग्रये । त्वा । तेजस्वते ॥ २९ ॥

१०

अथातिग्राह्याणामग्नेयं गृह्णाति—‘अग्न आयूँषि’ इति गायत्र्या । व्याख्याता चेयं “त्वमग्ने रुद्रः” (तैसं १.३.१४) इत्यत्र । “देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत” (तैसं ६.६.८) इत्यादि ब्राह्मणम्, “अप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्याः” (तैसं ६.६.८) इत्यादि च । हे °अग्ने, °आयूँषि °पवस्व °ऊर्जं रस्व °इषम् अन्नं च °नः अस्मभ्यम् °आ °सुव आनय °दुच्छुनां दौर्गत्यं चास्माकम् °आरे °दूरे °बाधस्व इति ॥

१५

ग्रहणसादनमन्त्रौ गतौ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

अग्न इति ॥ कल्पः—“त्रीनग्निष्टोमेऽतिग्राह्यान् गृह्णाति । आग्नेयमैन्द्रं सौर्यमिति । अग्न आयूँषि उत्तिष्ठन् तरणिरिति ग्रहणसादनाः” (आपश्चौ १२-१५-९-१०) इति ॥ प्रथममन्त्र-पाठस्तु—‘अग्न आयूँषि पवस् आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा तेजस्वत एष ते योनिर्ग्रये त्वा तेजस्वते’ इति ॥ हे °अग्ने, त्वं भक्तानाम् °आयूँषि °पवसे शोधयसि वर्षयसीत्यर्थः । अस्माकम् °इषम् अन्नम् °ऊर्जम् बलम् °आ °सुव प्रयच्छ । °दुच्छुनां वैरिसेनाम् °आरे दूरे यथा स्यात्तथा °बाधस्व । स्पष्टमभ्यस्य ॥

१. व-°मन्त्राः । २. व-भक्ताः ।

ऐन्द्रः अतिग्राह्यग्रहः]

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चम् सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वते एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते ॥ ३० ॥

[उत्तिष्ठन्नेकविंशतिः]

उत्तिष्ठन्नित्युत्-तिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वा । शिप्रे इति । अवेपयः ।

सोमम् । इन्द्र । चम् इति । सुतम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । ओजस्वते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओजस्वते ॥ ३० ॥

[वामे ८-३९]

अथैन्द्रं गृह्णाति—‘ उत्तिष्ठन् ’ इति गायत्र्या ॥ हे इन्द्र, सुतम् अभिषुतं सोमं पीत्वा ओजसा बलेन महता सह उत्तिष्ठन् शिप्रे हन् । कीदृग्भूते ? चम् अदनकरण-भूते अवेपयः वेपय आचूषणिकां तां तृति जनयन् हनुष्यगळ चाळय । चम् छमु अदने । औणादिक ऊप्रत्ययः (उ ८१) ॥

ग्रहणसादने व्याख्याते ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रिशोऽनुवाकः ॥

अथ सौर्यं गृह्णाति—‘ तरणिः ’ इति गायत्र्या ॥ केचिदाहुः एकत्रिशोऽयमनुवाकः अस्मिन् प्रदेशेऽप्येतस्य इति । अन्ये तु यथाम्नातेनैव सौर्योऽतिग्राह्यो गृह्यते, नावश्यकमत्राप्ययन-मिवाहुः ॥ तरणिः क्षिप्रगामी पापानां तारयिता वा । तरतेर्निप्रत्ययः (उ २६७) । विश्व-दर्शतः विश्वं दर्शयितव्यं यस्य सः विश्वदर्शतः । दशेरीणादिकोऽतश्चप्रत्ययः (उ ३९७) । “ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६-२-१०६) इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—विश्वस्य दर्शयिता विश्वदर्शतः । व्यत्ययेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता उत्पादयिता । यद्वा—ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां कर्ता उद्गायिता, त्वदधीनप्रकाशत्वात् तेषाम् ।

उत्तिष्ठन्निति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—‘ उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चम् सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वते एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते ’ इति ॥ हे इन्द्र, सुतं सोमं पीत्वा ओजसा बलेन सह उत्तिष्ठन् चम् भक्षणकरणभूते शिप्रे हन् अवेपयः चाळय । तच्चालनलिङ्गेन तुष्टमात्मानमस्माकं दर्शयेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

२५

१. तं.ति.व-चाळयन् ।

*[६०२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।] ।

तैसं ३८

*तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा आजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा आजस्वते ॥ ३१ ॥

[तरणिर्विश्वःशक्तिः]

तरणिः । विश्वदर्शत इति विश्व-दर्शतः । ज्योतिष्कृदिति ज्योतिः- कृत् । असि । सूर्य ।

विश्वम् । एति । भासि । रोचनम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । सूर्याय । त्वा । आजस्वते ।

एषः । ते । योनिः । सूर्याय । त्वा । आजस्वते ॥ ३१ ॥

यथाऽऽहुः — 'सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते' इति । हे 'सूर्य, ईदृशस्त्वम् 'असि । स त्वं विश्वं 'रोचनं प्रकाशकं ग्रहनक्षत्रादिकं सुष्ठुनाख्येन रश्मिनाऽनुप्रविश्य 'आ 'भासि दृश्यमे लोकेन, तानि वा प्रकाशयसि, तस्मादुच्यते — 'ज्योतिष्कृदसि' इति ॥

ग्रहणसादने गते । न त्वाम्नातमित्युक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥

*तरणिरिति ॥ 'तृतीयमन्त्रपाठस्तु—' तरणिः ' इत्यादिमन्त्रपाठके समाम्नातत्वात् नात्र व्याख्येयः' ॥

१५ [अथ सूर्योपस्थाने विनियुक्तं मन्त्रमाह—' तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा आजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा आजस्वते ' इति ॥ हे सूर्य, त्वं 'तरणिः' अन्धकारोत्तरणहेतुः 'विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः 'ज्योतिष्कृत् सर्वस्मिंल्लोके प्रकाशकृत्वासि । 'विश्वं सर्वं जगत् 'रोचनं दीप्यमानं यथा भवति तथा 'आ 'भासि सर्वतः प्रकाशयसि । अग्निष्टोमे योऽयमतिप्राज्ञरूपो ग्रहोऽस्ति तादृश हे ग्रह, 'आजस्वते दीप्तियुक्ताय यथोक्त-महिमोपेताय 'सूर्याय 'त्वां गृह्णामि । अतस्त्वं तदर्थम् 'उपयामगृहीतः उपयामेन पृथिवीकार्णेण पात्रेण गृहीतः 'असि । 'एषः हविर्भानमण्डपस्थः खरप्रदेशः 'ते तव 'योनिः स्थानम् । अतो 'आजस्वते दीप्तिमते 'सूर्याय त्वां तत्र प्रदेशे सादयामि । ईदृशोऽयमतिप्राज्ञो यस्मै सूर्याय गृह्णते किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमित्येवमुपस्थानकाले स्तुत्यर्थो ग्रहोपन्यासो लङ्कृत्वात्तत्वातिप्र-स्य ग्रहणेऽप्ययं मन्त्रो विनियुज्यते ॥]

ॐ ॐ ॐ ॐ

२५ १-१. क-तृतीयमन्त्रपाठस्तु पाठकसंप्रदायानुसारेण तरणिरित्याद्येकत्रिंशानुवाकमारभ्य मन्त्रषट्कं षट्त्रिंशदनुवाकान्तं संहितोपनिषत्सु प्रथमप्रपाठकत्वेन स्वीकृतत्वात्तुर्होत्रचित्याख्यारण्यकतृतीयप्रपाठके समाम्ना-तत्वाच्चात्र व्याख्येयम् । २. हा-इत्यादिमन्त्रषट्कमारण्यके ।

*[तरणिरित्यारभ्य 'षडनुवाकाः तैत्तिरीयारण्येऽपि (३.१६-२१) पठिताः । सायणान्वायैः एतेऽनुवाकाः आरण्य एव व्याख्याताः । भट्टभास्करमिश्रैरपि आप्यायस्वेत्यारभ्य षडानुवाकाः आरण्ये एव व्याख्याताः । आरण्यकाण्डस्थं भाष्यद्वयं जिज्ञासूनां हृते तत उद्भूत्यात्र मुद्रितमित्यवधेयम् । एतेषामनुवाका-नामत्र व्याख्यानाभावात् अनुवाकपरिगणनसंख्यापि भाष्यकारयोः दृष्ट्या भिद्यते इति अनुवाकसमाप्तिदर्शकेषु वाक्येषु स्पष्टमेतत् ।]

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वाभिरुतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः ॥ ३२ ॥

[आप्यायस्व नवे]

एति । प्यायस्व । मदिन्तम् । सोम । विश्वाभिः । उतिभिरुतिभिः ।

भव । नः । सप्रथस्तम इति सप्रथः-तमः ॥ ३२ ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुपसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ३३ ॥

[इयुरेकानविंशतिः]

इयुः । ते । ये । पूर्वतरामिति पूर्व-तराम् । अपश्यन् ।

व्युच्छन्तीमिति वि-उच्छन्तीम् । उपसम् । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । उ । नु । प्रतिचक्ष्येति प्रति-चक्ष्या । अभूत् ।

ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु । पश्यान् ॥ ३३ ॥

[चमसोपदेशने प्रायश्चित्तम्—‘ आ प्यायस्व ’ इति गायत्री ॥ ‘सोम’ मदिन्तम् मादयितृत्तम् । यद्वा—माद्यतम् आत्मानन्दमय । “ शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् ” (पा ३.२.१४१) । “ नाद् घस्य ” (पा ८.२.१७) इति नुट् । ‘आ’ प्यायस्व वर्षस्व ‘विश्वाभिः’ उतिभिः रक्षणैः तर्पणैर्वा अस्माकं ‘सप्रथस्तमः’ भव । अतिशयेन प्रथासमन्वितः सप्रथस्तमः । त्वन् १५ अस्मद्विषयाभिः सर्वाभिः उतिभिः भृशं प्रथितो भव अस्माभिः सह वर्षस्व ॥]

+ + + + +

[सन्ति वृष्टयो नाम षोडशोष्टकाः “ इयमेव सा या ” (तैसं ४.३.११) इत्याद्याः । तासामियं षोडशी—‘ इयुष्टे ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘इयुः’ गताः ‘ते’ मर्त्याः ‘ये’ पूर्वतराम् पुराणतराम् अतीतां ‘व्युच्छन्तीं’ विवसन्तीम् ‘उपसम्’ अपश्यन् दृष्टवन्तः । ‘अस्माभिः’ एव विदानीं ‘प्रतिचक्ष्या’ प्रतिदिनं द्रष्टव्या अभूत् । कृपाजादेशाभावश्छान्दसः* । ये पुनः ‘अपरीषु’ परासु २०

[आप्यायस्वेति ॥ प्रेतदाहस्थानसमीपेऽवष्टं खादवा जलं प्रक्षिप्य तेन सेचनं संग्राह्यम्, तत्र विनियुक्तां सौमीशुचमाह—‘ आप्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वाभिरुतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः ’ इति ॥ हे ‘मदिन्तम्’ अतिशयेन हर्षयुक्त सोम, ‘विश्वाभिः’ उतिभिः सर्वप्रकारैरस्मदीयरक्षणैः ‘आ’ प्यायस्व सर्वतो वर्षस्व । ‘नः’ अस्मान् प्रति ‘सप्रथस्तमः’ अतिशयेन प्रथायुक्तो भव ॥]

✽ ✽ ✽ ✽

[इयुरिति ॥ अथावगाहने विनियुक्तानुचमाह—‘ इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुपसं मर्त्यासः । अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ’ इति ॥ ‘ये’ मर्त्यासः मनुष्याः ‘व्युच्छन्तीं’ प्रभातं कुर्वतीम् ‘उपसम्’ उषःकालदेवतां ‘पूर्वतराम्’ इतरेभ्योऽत्यन्तं पूर्वाम् ‘अपश्यन्’ पश्यन्ति, ‘ते’ मनुष्याः ‘इयुः’ तां देवतां प्राप्नुवन्ति । [सा] ‘अस्माभिः’ उ अस्माभिरपि नु

*(इ.पा २.४.५४ वा ११)

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा
सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्मलाभवन्तीं त्वा
सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्तां त्वा सादयामि
बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि ॥३४॥

[ज्योतिष्मती ५ षटत्रिंशत्]

- ज्योतिष्मतीम् । त्वा । सादयामि । ज्योतिष्कृतमिति ज्योतिः—कृतम् । त्वा । सादयामि ।
ज्योतिर्विदमिति ज्योतिः—विदम् । त्वा । सादयामि । भास्वतीम् । त्वा । सादयामि । ज्वलन्तीम् ।
त्वा । सादयामि । मल्मलाभवन्तीमिति मल्मला—भवन्तीम् । त्वा । सादयामि । दीप्यमानाम् । त्वा ।
सादयामि । रोचमानाम् । त्वा । सादयामि । अजस्ताम् । त्वा । सादयामि । बृहज्ज्योतिषमिति बृहत् ।
१० ज्योतिषम् । त्वा । सादयामि । बोधयन्तीम् । त्वा । सादयामि । जाग्रतीम् । त्वा । सादयामि ॥३४॥
[मैत्रं २.१३.१५ ; कासं ४०.१४]

अनागतासु उषःसु पश्यान् पश्येयुः द्रष्टारः स्युः । लेख्याडागमः (पा ३.४.०.४) । ते
अपि आ यन्ति एव आगमिष्यन्त्येव । एवं त्रैकाल्येऽपि सर्वैः प्रसीक्ष्यते उषसो महिमा । आ
उ ओ इति निपातसमुदायात्मा निपातः । अपरशब्दात् छान्दसो ङीप् (द्र. पा ४.१.३०) ।
१५ एवम् आत्मज्योतिः एव व्याप्य तिष्ठतीति उषसः स्तुतिः ॥]

+ + + +

- [द्वादश ज्योतिष्मतीरुद्घाति—‘ ज्योतिष्मतीः ’ इति ॥ आत्मज्योतिषो वृत्तिभेदाः ते
इष्टकात्वेन स्तूयन्ते—ज्योतिष्मतीः प्रशस्तज्योतिः । ज्योतिष्कृत् ज्योतिरन्तरस्य कर्त्रा ज्योतिषां
कम्भयित्री भास्वती बहुप्रकाशा । ज्वलन्ती अविच्छिन्नप्रकाशा । मल्मलाभवन्ती महाघोषवती ।
“ अव्यक्तानुकरणात् ” (पा ५.४.५७) इति डाच् । दीप्यमाना हृदये आविर्भवन्ती ।
२० रोचमाना गगने आविर्भवन्ती ॥ अजस्ता अनुपहिंस्या केनचिदपि । बृहज्ज्योतिः बृहत्तज्ज्योतिः ।
बोधयन्ती दृश्यं प्रकाशयन्ती । जाग्रती स्वयंप्रकाशात्मना ॥]

+ + + +

क्षिप्रं प्रतिचक्ष्या अभूत् प्रत्यक्षं दर्शनीयाऽभूत् । ये अग्नयेऽपि अपरीषु अपररात्रिषु रात्रीणामवसानेषु
पश्यान् पश्यन्ति ते ओ यन्ति तेऽपि तां देवतां सर्वथा प्राप्नुवन्ति ॥]

ॐ ॐ ॐ ॐ

- [ज्योतिष्मतीमिति ॥ अयोपोषणे दाहे विलियुक्तानि यजुष्याह—ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि
२५ ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि
मल्मलाभवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्तां त्वा सादयामि
बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि ’ इति ॥ प्रेतं वृषं वा
समिदं प्रक्षिप्यते तां संबोध्योच्यते— हे समिद, त्वामस्व सादयामि सादयामि ।

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोद्यासाय
स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा तप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा
ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ३५ ॥

[प्रयासाय चतुर्विंशतिः]

प्रयासायेति प्र-यासाय । स्वाहा । आयासायेत्या-यासाय । स्वाहा । वियासायेति
वि-यासाय । स्वाहा । संयासायेति सं-यासाय । स्वाहा । उयासायेत्यु-यासाय । स्वाहा ।
अवयासायेत्यव-यासाय । स्वाहा । शुचं । स्वाहा । शोकाय । स्वाहा । तप्यत्वै । स्वाहा । तपते ।
स्वाहा । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म-हत्यायै । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा ॥ ३५ ॥

[कास्य-अथमेधानुबन्धनम् १.१.३५ ; ताम् ३१.११]

[अथमेधे रात्रिहोमेपु- 'प्रयासाय' इति परमात्मपरिस्पन्दभेदा उच्यन्ते- प्रयासः प्रकृष्टो १०
यासः क्रिया यागादिः । आयासः शान्त्यर्थः प्रयासः अर्धाजिनादिः । मर्यादायामाकारः (पा
२.१.१३) । वियासः विविधो व्यापारः इमितकण्डयितादिः । संयासः समीचीनप्रश्नः परोप-
कारादिः । उयासः उद्भूतो व्यापारः महाभूतविकारादिः । अवयासः निकृष्टो व्यापारः दुष्कर्म ।
शुक् शोचयितृस्वभावं दुःस्वात्मकं कर्म । शोकः तत्फलमात्मधर्मः । तपतुः तापहेतुः अनिष्टा-
चरणम् । तपतेरीणादिकोऽतुच्प्रत्ययः (द्र. उ ४.५.०) । यकारोपजनश्छान्दसः । " उदात्त- १५
यः " (पा ६.१.१७४) इति विभक्त्येव उदात्तत्वम् । तपः कृच्छ्रादि देहशोषकम् । ब्रह्म-
हत्याग्रहणं महापातकानामुपलक्षणम् । सर्वग्रहणं अनुक्तपरिस्पन्दपरिग्रहार्थम् ॥]

[ब्रह्ममेधे प्रेतस्य देहावयवानां स्वकारणोपसंहारे— 'चित्तम्' इत्यादि ॥ परमेश्वरस्य
प्रपञ्चाधिष्ठातृरूपाण्युच्यन्ते एते शरीरहोमाः इमां देवताम् अनेन यजामीति । चित्तं महान्
तस्य अधिष्ठाता सतानः पुत्रपौत्रादिः, आन्त्रं माळा पुरीतदित्येकं । भवः अपामधिष्ठाता । यद्वत् २०

'ज्योतिष्मतीम्' इत्यादिभिर्विशेषणैस्तत्समिच्छिद्याया ज्वालाया उत्तरोत्तराभिवृद्ध्याऽवस्थाविशेषा उच्यन्ते ।
अत्यल्पप्रकाशोपेता ज्योतिष्मती । ईषदधिकप्रकाशोपेता ज्योतिष्कृत् । ततोऽप्यधिकप्रकाशोपेता ज्योतिर्विह ।
एवं भास्वत्यादिषु योजनीयम् । मन्त्रलोपेति दह्यमानकाष्ठेष्वनेननुकरणम् । लिङ्गानुसारेणायं मन्त्र इष्टको-
पधानेऽपि विनियोज्यः ॥]

[प्रयासायेति ॥ अथ सुवाहुतिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र द्वादशमन्त्रानाह— 'प्रयासाय स्वाहाऽऽया- २५
साय स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा
तप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा' इति ॥ प्रेतस्य यमलोके बाधका देवता-
विशेषाः प्रयासादिशब्दवाच्याः तन्निर्वचनानि तु यथायोगमुच्येयानि । तस्यै तस्यै देवतायै सुवेण
गृहीतमिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु ॥]

षोडशिमहः]

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ॥३७॥

[आ तिष्ठ पञ्चविंशतिः]

एति । तिष्ठ । वृत्रहन्ति वृत्र-हन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति । ५
 अर्वाचीनम् । मिति । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
 अस्मि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन ॥ ३७ ॥

[वामे ८.१३]

षोडशिनं गृह्णाति— 'आ तिष्ठ' इत्यनुष्टुभा ॥ हे वृत्रहन्, 'रथम्' 'आ' 'तिष्ठ' । यस्मात्
 'ते' तव स्वभूतो 'हरी' अर्वा 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण 'युक्ता' युक्ता । "सुपां सुलुक्" (पा ७.१.३९.) १०
 इत्याकारः । तस्मात् रथमातिष्ठ इति । किञ्च— 'ते' तव 'मनः' 'अर्वाचीन' अस्मद्यज्ञाभिमुखं 'ग्रावा'
 अभिषवाद्वा 'सु' 'कृणोतु' सुष्टु करोतु 'वग्नुना' वचनार्थेन श्रवणीयेनाभिषवशब्देन ॥

ग्रहणसादने व्याख्याते । 'षोडशिनं', 'षोडशेन स्तोत्रेण शस्त्रेण च तद्वान् इन्द्रः षोडशी ।
 "प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स यज्ञानां षोडशधा" (तैस
 ६.६.११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १५

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

चक्षते । तथाऽप्युदाहरन्ति— द्विजातीनामपवसां (वसो ह्यधे) धर्मस्तपवद्विभिः । अग्निभिस्तपसो योगाद्विहितं
 पुरुषोत्तमम् ॥ होमंश्च पितृमेधं च संस्तुज्य विधिरुतरः । विहितस्तु समासेन कर्तव्यामुत्तमः क्रतुः ॥ इति ॥
 तस्य सप्तहोतृभिर्होमो भर्तृसूक्तेन भरणं, परमाभिरुपसादनं, दक्षिणाप्रतिग्रहैर्निर्मागो हृद्बहिर्दण्डशकलान्
 (काः) संभारयजुभिः पात्रचयनं ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं नारायणाभ्यामुपस्थानं ब्राह्मण एकहोतेति चानुमन्त्रणं २०
 चित्तं सन्तानेनेति हविराहुतीः प्रयासाय स्वाहेति सुवाहुतीर्मुन्युसुक्तेनानुशंसनं सौम्या संग्राहनं सौर्येणाऽऽ-
 दिष्टोपस्थानमीषुष्ट इत्यवगाहनं समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकमायबौदनप्राशनात् परं ब्रह्मेत्याचक्षते तानसा-
 धारणे इमंशाने प्रयुज्जीत नानाचार्यांश्च द्विजातीनामेव संतिष्ठन्तं ब्रह्ममेधः " (भारद्वाज पैतृ २.१.१-२४)
 (इति) । ॥

आ तिष्ठेति ॥ कल्पः— "आग्रयणग्रहं गृहीत्वाऽथ षोडशिनं गृह्णाति आ तिष्ठ वृत्रहन्तिवन्- २५
 द्रुत्योपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनं वृष्टं गृह्णामीति । परिमुञ्चयाऽऽसादयति एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
 षोडशिन इति " (बौध् १०.२) इति ॥ पाठस्तु— 'आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
 अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
 त्वा षोडशिन' इति ॥ हे 'वृत्रहन्' इन्द्र, 'तव' 'हरी' अर्वा 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण 'युक्ता' रथयोजितौ । अतो
 'रथम्' 'आ' 'तिष्ठ' आरोह । अथ 'ग्रावा' 'वग्नुना' वचनेनाभिषवशब्देना त्वन्मनोऽभिपुते सोमे 'अर्वाचीनम्' ३०
 अभिमुखं करोतु । षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं शस्त्रं च यस्येन्द्रस्यास्त्यसौ षोडशी । स्पष्टमन्यत ॥

१. मै-षोडशिनः ।

१. इ.उ.पा— 'तव' नास्ति ।

इन्द्रमिद्वरीं बहूतोऽप्रतिष्टृशवसमृषीणां च स्तुतीरुषं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ॥ ३८ ॥

[इन्द्रमित् त्रयोविंशतिः]

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । बहूतः । अप्रतिष्टृशवसमिन्प्रतिष्टृश-शवसम् । ऋषीणाम् ।
च । स्तुतीः । उपेति । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अमि ।
इन्द्राय । त्वा । षोडशिन ॥ एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन ॥ ३८ ॥

अमावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृगक्तिन्द्रियं रजः सूर्यं न रश्मिभिः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ॥ ३९ ॥

[असावि सप्तविंशतिः]

१०

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो । एति । गहि । एति । त्वा । पुणस्तु ।
इन्द्रियम् । रजः । सूर्यम् । न । रश्मिभिरिति रश्मि-भिः ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन ॥ एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन ॥ ३९ ॥
[मैत्रे १-३-३४; कास ४-११]

२५

तस्मिन्नेव माध्यन्दिनसवने गृह्णाति — इन्द्रम् ' इत्यनुष्टुभा ॥ " सवने सवनेऽभि गृह्णाति "
(तैसं ६-६-११) इति गृह्णाति । इन्द्रम् ' इत् इन्द्रमेव ' अप्रतिष्टृशवसं केनाप्य-
प्रधार्षितबलम् । ' हरी अश्वा ' यज्ञम् ' उप ' बहूतः यज्ञस्य समीपं प्रापयतः । ' ऋषीणां मनु-
ष्याणां ' च ' स्तुतीः स्तोत्राणि ' उपबहूतः यत्र यत्र ते स्तुवन्ति तत्र सर्वत्र ' इन्द्रं प्रापयतः ।
यद्वा - इन्द्रं हरी अश्वा यज्ञं प्रापयतः ऋषीणां च मनुष्याणां च स्तुतय इन्द्रमेव यज्ञसमीपं
प्रापयन्ति, यथाऽसा यज्ञममीपमागच्छति तथा ते अमुं स्तुवन्तीत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने
द्वितीया । " मनोजातौ " (पा ४-१-१६१) इति मनुशब्दादञ् षुगागमश्च ॥

ग्रहणसादने गते ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

तस्मिन्नेव तृतीयसवने गृह्णाति — ' अमावि ' इत्यनुष्टुभा ॥ हे ' इन्द्र ' शविष्ठ बलवत्तम ।

२५

शवस्वच्छन्दादिष्टनि " विन्मतोलुक " (पा ५-३-६५) इति मतुपो लुक् । " टेः "

इन्द्रमिति ॥ अस्मिन्नेव ग्रहे पञ्च मन्त्रा विकल्पन्ते । तत्र प्रथमः — ' इन्द्रमिद्वरीं बहूतोऽ-
प्रतिष्टृशवसमृषीणां च स्तुतीरुषं यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ' इति ॥ ' ऋषीणां मन्त्राणां ' स्तुतीः ' च ' मानुषाणां ' यज्ञं ' च उपेक्ष
' अप्रतिष्टृशवसं केनाप्यतिरस्कृतबलम् ' इन्द्रम् एव ' हरी ' रथेन बहूतः ॥

३०

अमावीति ॥ अथ द्वितीयः — ' असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि । आ त्वा पृगक्तिन्द्र-
न्द्रियं रजः सूर्यं न रश्मिभिः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन '

१. व-च बहूतः । २. मै- ' इन्द्रम् ' नास्ति । ३. व-प्रापयन्ति ।

षोडशिग्रहः]

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित ।

स्योनाऽस्मै सुषदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ४० ॥

[सर्वस्य षड्विंशतिः]

सर्वस्य । प्रतिशीवरीति प्रति-शीवरी । भूमिः । त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे । एति । अधित ।
 स्योना । अस्मै । सुषदति सु-सदा । भव । यच्छे । अस्मै । शर्म । सप्रथा इति स-प्रथाः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ॥ ४० ॥

(पा ६-४-१५५) इति ऋषोषः । हे 'धृष्णो शत्रूणां धर्ययितः । " असिगृधिधृषिक्षिपेः
 क्तुः " (पा ३-२-१४०) इति क्तप्रत्ययः । 'आ' गृहि आगच्छ अस्मद्यङ् । गमेः शपो
 लुक् (पा २-४-७३) । कस्मादेवमुच्यते इति चेत् । त्वदर्थमयं 'सोमः' 'असावि अभिपूतः
 तस्माद् आगच्छेति । किञ्च 'इन्द्रिय वीर्यं सोमपानेन च प्रभूततां गतं त्वाम्' 'आ' 'पूणक्तु
 आपूरयतु । 'सूर्यम् इव 'रजः उदके यथा 'रश्मिभिः द्वारभूतैः सूर्यमापरयति ॥

ग्रहणसादने समाने ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुश्चिदोऽनुवाकः ॥

अतः परं षोडशग्रहणमन्त्राः पूर्वैः सह विकल्प्यन्ते । तत्र प्रथमा 'सर्वस्य' इत्यनु-
 टुप् ॥ 'सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवरी ग्रन्थेकं सुखेन शयनाधिकरणभूता । शेतरीणादिकं
 क्वचि उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा-शयानस्य सर्वभूतजातस्य प्रतिशयनं प्रतिमुखं शयनं बालस्य
 जननीय करोतीति प्रतिशीवरी । " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ३-२-७५) इति क्वनिप्,
 " कनोर च " (पा ४-१-७) इति ङीबरेफी । हे इन्द्र, ईदृशी 'भूमिः त्वाम्' उपस्थे 'आ'
 इति ॥ हे 'शविष्ठ अतिशयेन बलवान्' 'इन्द्र', 'ते त्वदर्थं' 'सोमः' 'असावि सुतः' । हे 'धृष्णो धाष्टव्युक्त,
 'आ' 'गृहि आगच्छ । इन्द्रियशक्तिः त्वाम्' 'आ' 'पूणक्तु आपूरयतु । किमिव ? 'रश्मिभिः स्वीकृतं' 'रजः
 उदके' 'सूर्यम् इव । एतच्चान्यत्राऽऽस्मात्—' 'आपः सूर्ये समाहिताः । अत्राप्यपः प्रपद्यन्ते "
 (तैआ १-८) इति ॥

सर्वस्येति ॥ अथ तृतीयः—' सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित । स्योनाऽस्मै सुषदा
 भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने '
 इति ॥ सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवरी आभिमुख्यशायिनी 'भूमिः त्वामिन्द्र' उपस्थे उपरितनस्थाने
 'आ' 'अधित आधातु । हे भूमे, 'अस्मै इन्द्राय' 'स्योना सुषदा' 'सुषदा शोभननिवासस्थाना च
 'भव । 'अस्मै यज्ञमानाय' 'सप्रथाः अतिविरक्तता सती 'शर्म सुखं प्रयच्छ ॥

१. व-मुच्यते ॥ १. व-ग्रहमन्त्राः ।

२. क-एतच्चान्यत्रके समग्रमन्त्रम् ।

तैस ३८ ॥

महा९ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्मं यच्छतु ।

स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ ४१ ॥

[महान् षड्विंशतिः]

५ महान् । इन्द्रः । वज्रबाहुरिति वज्र-बाहुः । षोडशी । शर्मं । यच्छतु ।

स्वस्ति । नः । मघवेति मघ-वा । करोतु । हन्तु । पाप्मानम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ॥ ४१ ॥

१० अधित आदधातु । हे भूमे, त्वमपि^१ अस्मै इन्द्राय यजमानाय वा^२ स्योना सुक्ता^३ सुषदा^४ सुखासनभूता च^५ भव । किंच^६ अस्मै^७ शर्म शरणं मुक्त्वा वा^८ यच्छ देहि । सप्रथाः सर्वत्र प्रथिता विस्तीर्णा । छान्दसः सर्वस्य सभात्रः* । प्रथया सहितेति वा^९ । बहुव्रीहौ “ परादिछन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९.) इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वम् ॥

ग्रहणसादने उक्ते ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥

२५ ‘ महा९ इन्द्रः ’ इत्यादि । इयमप्यनुष्टुप् ॥ महत्त्वादिगुणविशिष्टः ‘ इन्द्रः अस्मभ्यं^१ शर्म सुखं^२ यच्छतु ददातु । स्वस्ति अविनाशं चास्माकं करोतु । हन्तु चास्माकं^३ पाप्मानं पापम् । यः^४ अस्मान्^५ द्वेष्टि तं च हन्तु । यद्वा—योऽस्मान् द्वेष्टि तं पाप्मानं हन्तु ॥

ग्रहणसादने स्पष्टे ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

२६ महानिति ॥ अथ चतुर्थः—‘ महा९ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्मं यच्छतु । स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ’ इति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥

सजोषेति ॥ अथ पञ्चमः—‘ सजोषा इन्द्र सगणो मरुतिः सोमं पिब वृत्रहन्तु विद्वान् । अहि शत्रुरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनि-रिन्द्राय त्वा षोडशिनै ’ इति ॥ हे^१ वृत्रहन्^२ शूर^३ इन्द्र, ‘ सजोषाः प्रीतिसहितो^४ मरुतिः पुक्ततया^५ सगणः त्वं यजमानभक्तिं^६ विद्वान्^७ सोमं^८ पिब । ’- ‘ अस्माकं मारणोद्यतान्^९ ’ ‘ शत्रून् मारय । इतरान् मृधः^{१०} वैरिणः^{११} अप^{१२} नुदस्व । ’ अनन्तरम् अस्माकं सर्वतो अघराहित्वं कुरु ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

३० “ ऐन्द्रवामव वा वायो इन्द्र तस्य पुनर्महः ।
मैत्रावरुणकेऽयं वासाधिने द्वौ नि ॥ १ ॥
शुके मन्थिनि चैकैकः प्रागिवाऽऽग्रये इयम् ।
एकैक उच्यधुवयोऽतुर्वेदा तु मन्त्रकाः ॥ २ ॥

२. मे-या त्वमसि । * [द्र. पा ५.३.६] । ** [द्र. पा ६.३.७८] ।

१. त्रि-अस्मन्मरणोद्यतान् । २. इ.उ.त्रि.पा-‘ अनन्तरम् ’ नास्ति ।

[षोडशिमहः]

सजोषा इन्द्र सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहञ्छूर विद्वान् ।

जहि शत्रूँरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ४२ ॥

[सजोषाञ्छिशद]

सजोषा इति स-जोषाः । इन्द्र । सर्गण इति स-गणः । मरुद्भिरिति मरुत्-भिः ।

सोमम् । पिव । वृत्रहञ्छिति वृत्र-हन् । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रूँन् । अपेति । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ॥ ४२ ॥

[मैमं १.३.२३]

१०

‘सजोषा’ इत्यादि त्रिष्टुप् । हे ‘इन्द्र’, ‘सर्गणः’ सर्वगणः सहितः ‘मरुद्भिः’ ‘सजोषाः’ समानप्रीतिः । पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा ६.२.१०.९) । हे इन्द्र ‘वृत्रहन्’ वृत्रहन्तः, ‘शूर’ महाबल, ‘विद्वान्’ स्वमधिकारं जानन्, सर्वविशेषज्ञानदक्षो वा । ईदृशस्त्वं ‘सोमं’ ‘पिव’ । पीत्वा चास्मदीयान् ‘शत्रूँन्’ ‘जहि’ नाशय । ‘मृधः’ च सम्प्राप्तान् कर्तुकामान् ‘अप’ ‘नुदस्व’ । ‘अथ’ अनन्तरं अस्मभ्यं ‘विश्वतः’ ‘सर्वतोऽपि’ ‘अभयं’ ‘कृणुहि’ कुरु । “उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवाचनम्” (पा ६.४.१०६ वा १) इति हिछोपाभावः । ‘शत्रूँन्’ इत्यस्य संहितायां “दीर्घादटि समानपादे” (पा ८.३.९) इति रुत्वम् । पूर्ववदनुनासिकत्वम् (पा ८.३.३) ॥

महणसादने प्रसिद्धे ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अतुष्टोपयामः सर्वेष्वहो प्रयुज्यते ।

२०

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च त्रयो मारुत्वतग्रहाः ॥ ३ ॥

वैकल्पिकौ द्वौ माहेन्द्रे कदाऽऽदित्यग्रहस्तथा ।

कदा दधिग्रहस्तत्र यज्ञः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥ ४ ॥

विव प्राण्णाऽऽलोडयेद्या काम्यो दध्नः प्रतिश्रयः ।

त्रयो विकल्प्याः सावित्रे वैश्वदेवे परो ह्यसौ ॥ ५ ॥

२५

पात्नीवतग्रहस्यास्य होमोऽग्रा इति मन्त्रतः ।

हारियोजननाम्नस्तु हरीः स्येति हुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

अग्नेऽतिग्राह्य आग्नेय “उत्तिष्ठन् ग्राह्य” ऐन्द्रकः ।

षड्विकल्प्याः षोडशिनि ग्रहकाण्डं समाप्यते ॥ ७ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३०

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशमारभ्य षट्त्रिंशपर्यन्ता अष्टानुवाकाः ॥

१. तै.ति-स्वयमधि । २. व-सर्वदापि ।

३. क-“लोडयेद्वा । ४-४. त्रि.पा-उत्पत्तिग्राह्य; उ-इत्यतिग्राह्य (?) ।

दिवं गच्छ सुवः पत रूपेण(१)वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ।

तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाके ॥

दिवम् । गच्छ । सुवः । पत । रूपेण (१) । वः । रूपम् । अभि । एति । एमि । वयसा । वयः ।

तुथः । वः । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः । वीति । भजतु । वर्षिष्ठे । अधीति । नाके ॥

५ हिरण्यं हुत्वा उद्गृह्णाति—‘ दिवम् ’ इत्येकपदया गायत्र्या ॥ हे हिरण्य, ‘ दिवम् ’ गच्छ, दीति वा प्राप्नुहि । ततः ‘ सुवः आदित्यं ’ पत गच्छ ॥

दक्षिणा अभ्यैति—‘ रूपेण ’ इति प्रथमया चतुर्दशाक्षरया ॥ ‘ अभ्यैमि वयसा वयः ’ इति द्वितीयः पादः । हे दक्षिणाः, ‘ वः युष्माकं रूपं मदीयेन रूपेण अभि आ एमि आभि-
१० मुख्येन मर्यादया च एमि प्राप्नोमि । किञ्च—मदीयेन वयसा युष्मदीयं वयः अभ्यैमि इत्येव । गमनं वा वयः । मदीयेन गमनेन युष्मदीयं गमनमभ्यैमि, युष्माभिस्तुल्यरूपः तुल्यगतिश्च भूयासमिति ॥

दक्षिणा विभजति—‘ तुथो वः ’ इति यजुषा ॥ ‘ तुथः नामाग्निः, ‘ विश्ववेदाः विश्वस्य विभागादेर्वेदिता । पूर्ववदसुन् (उ ६३८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६.२.२) च । स एव ‘ वः युष्मान् ’ वि भजतु । ‘ वर्षिष्ठे वृद्धतमे ’ नाके सुखैकरूपे स्थाने यथा भवत्यर्थः । तथा वो विभजतु । यद्वा—वर्षिष्ठे नाकात्मनि अत्र स्थाने स एवागच्छ वो विभजतु इति ॥

१५ दिवमिति ॥ कल्पः—“ दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वा उद्गृह्णाति ” (आपश्रौ १३.५.८) इति ॥ हे हिरण्य, त्वमाकाशं प्रति गच्छ, ततः स्वर्गं प्राप्नुहि ॥ अनेन यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह—
“ दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वा उद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” (तैसं ६.६.१) इति । यद्विरण्यं प्रबध्य घृतेऽवहितं तद्विरण्यं घृतहोमादूर्ध्वं हस्तेनोदरेत् ॥

रूपेणेति ॥ कल्पः—“ रूपेण वो रूपमभ्यैमीति दक्षिणा अभ्यैति ” (आपश्रौ १३.५.९) इति । पाठस्तु—‘ रूपेण वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ’ इति ॥ हे दक्षिणाः, अनेनोद्भूतहिरण्यरूपेण सह वेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितानां युष्माकं रूपम् आभिमुख्येन प्राप्नोमि । कीदृशेन हिरण्यरूपेण ? ‘ वयसा कमनीयेन । कीदृशं युष्मद्रूपम् ? ‘ वयः कमनीयम् ॥ रूपेणेत्यर्थं शब्दो हिरण्यपर इत्येतद्दर्शयति—
“ रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यासा रूपमभ्यैति यद्विरण्येन ” (तैसं ६.६.१) इति । हिरण्येन यद्रूपमभ्यैति तद्रूपेण वो रूपमिति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः ॥

२५ तुथ इति ॥ कल्पः—“ तुथो वो विश्ववेदा वि भजतिवति ता यजमानश्चतुर्धा कृष्णाजिने व्युद्धत्य चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति । यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्टे चतुर्थमुष्ट्रे । एतेनेतरेषां दानमुक्तम् ” (आपश्रौ १३.५.११-१३) इति ॥ पाठस्तु—‘ तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाके ’ इति ॥ हे दक्षिणाः, वृद्धतमे स्वर्गेऽधिरूढस्तुथनामको देवः सर्वज्ञो युष्मान् यथोचितं ‘ वि भजतु ॥ एतमेवार्थं स्पष्टयति—“ तुथो वो विश्ववेदा वि भजतिवत्याह तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां

३० दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि भजति ” (तैसं ६.६.१) इति ॥

८. व-भजतीत्यर्थः ।

५. आ-‘ सह ’ नास्ति ।

दक्षिणा]

एतत् ते अग्ने राध ऐति सोमं न्युतं तन्मित्रस्य पथा नयतस्य पथा प्रेतं

चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीर-

एतत् । ते । अग्ने । राधः । ऐति । एति । सोमं न्युतमिति सोमं न्युतम् ।

तत् । मित्रस्य । पथा । नय । ऋतस्य । पथा । प्रेति । इति ।

चन्द्रदक्षिणा इति चन्द्र-दक्षिणाः । यज्ञस्य । पथा । सुविता । नयन्तीः ।

सदोऽभ्येति- 'एतत्ते अग्ने' इति मध्येभ्योतिषा जगत्वा । 'तन्मित्रस्य पथा नय' इति
 द्वितीयः पादः ॥ धिष्णिर्धैरिभिर्मित्रमत् सदोऽग्निशब्देनोच्यते । मत्वर्थीयो लुप्यते । ते इति कर्मणः
 संप्रदानत्वात् (द्र. पाभा १-४-३२) ऋतुर्थे षष्ठी (पा २-३-६२) । 'अग्ने, सदः एतद-
 क्षिणाः' 'राधः धनं' 'ते' 'सोमं' 'आ' 'एति, त्वत्समापं प्राप्नोति ऋक्विग्न्यो दातुम् । 'सोमं न्युतं
 सोमेन व्यावितं, सोमेन राज्ञा स्वयमानातम् । "तृतीया कर्मणि" (पा ६-२-४८) इति पूर्वपद- २०
 प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा सोमयागार्थं न्युतं न्यवनम् अङ्गत्वेनानुप्रवेशो यस्य, सोमयागद्वयमभ्यादा
 दक्षिणार्थं न्युतिः यस्य तत्सोमं न्युतम् । 'तत् राधः' मित्रस्य आदित्यस्य 'पथा मार्गेण' नय येन
 मार्गेण पदार्थं मित्रो नयति तेन नय 'प्रापयेत्यर्थः । कश्चिदाह सोमयागेन हि अस्य "प्र-
 तमभूत् धनम्", तदिदानीं दक्षिणार्थं "सदस्यान् नेतव्यम्" । तदुच्यते हे सदः, सोमया-
 गार्थं न्युतं न्यवनम् अङ्गत्वेनानुप्रवेशो यस्य तत् सोमं न्युतं त्वमेव मित्रस्य पथा नयेति । उदात्त- २५
 निवृत्तिस्वरेण (पा ६-१-१६१) पथरतृतीयायाः उदात्तत्वम् । अधुना दक्षिणा आह- "ऋतस्य
 'पथा' 'प्र' इति गच्छत । यज्ञस्य अङ्गभावं प्रतिपद्यमानाः सदः प्रति गच्छत । 'चन्द्रदक्षिणाः,
 चन्द्रं हिरण्यं तदक्षिणं प्रधानं श्रेष्ठं यासां तादृशो गच्छत, हिरण्यसहिता इत्यर्थः । किञ्च- 'यज्ञस्य
 'पथा' "द्वाम्यां गार्हपत्ये जुहोति" (तैसं ६-६-१) इत्यादि प्रसिद्धेन मार्गेण 'सुविता सुवितेन
 स्वितेन सुगमेन । "सुपां सुलुक्" (पा ७-१-३९) इति तृतीयायाः आकारः । "सूपमा- २०
 नात् ऋतः" (पा ६-२-१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तन्वादित्वात् सोरुवकादेशः (पा
 ६-४-७७ वा १) । निवृत्तत्वादनवग्रहः । ईदृशेन मार्गेण 'नयन्तीः नयन्त्यः नीयमानाः प्रवर्त-
 माना वा । "वा छन्दसि" (पा ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

एतदिति ॥ अर्थः- "एतत्ते अग्ने राध इति 'दक्षिणा निनयतीति' " (आपधौ १३-६-९)
 इति । 'निनयन् अन्वैषेति' शेषः । पाठस्तु- 'एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमं न्युतं तन्मित्रस्य पथा प्रेत २५
 चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीः' इति ॥ हे अग्ने, दक्षिणाद्रव्याणि 'ते' 'राधः' तव समृद्धि-
 ९. मै- 'ते' नास्ति । १० मै- प्रकाशयेत्यर्थः । ११-११. मै- प्रन्युतं भूयनम् । १२-१२. व-
 सदस्यानेतव्यम् ।

६-६. आ-दक्षिणानिनयने; (आपधौ सूत्रे 'दक्षिणातिनयनः') । ७-७. आ-सम्प्र इति ।

ब्राह्मणमथ राध्यासमृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यं सुधातुदक्षिणं

ब्राह्मणम् । अथ । राध्यासम् । ऋषिम् । आर्षेयम् । पितृमन्तमिति पितृ-मन्तम् ।

पैतृमत्यमिति पैतृ-मत्यम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातु-दक्षिणम् ।

- आत्रेयमभ्यर्थयति—'ब्राह्मणम्' इति ॥ 'अथ अस्मिन्नहनि' ब्राह्मणं 'राध्यासं संसाधयेयं' लभेय इत्यर्थः । 'ऋषिं द्रष्टारं वेदार्थज्ञम् । 'आर्षेयम् ऋषेर्वेदार्थज्ञस्यापत्यम् । " इत्यानिजः " (पा ४.१.१२२) इति ढक् । 'पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । स हि पितृमानुष्यते सदा यस्मै जागर्ति पिता । " ह्रस्वतुङ्भ्यां मत्तुप् " (पा ६.१.१७६) इति मत्तुप उदात्तत्वम् । 'पैतृमत्यं पितृमतः पितुरपत्यम् । " वाच्चातिपितृमतां छन्दसि ष्यः " (द्र. पा ४.१.८५ वा १) । 'सुधातुदक्षिणं शोभनो धातुः सुधातुः, धातूनामुत्तमं हिरण्यमुच्यते । तदक्षिणा यस्मै स सुधातु-दक्षिणः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । तत्र च " आशुदातं द्वयञ्छन्दसि " (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

- कारणं 'सोमच्युतं सोमयागे प्राप्तमेतदक्षिणाद्रभ्यम्' वा 'एति आगच्छति । 'तत् द्रव्यं मित्रस्य' पथा शान्तस्य तव मार्गेण नय । हे' 'चन्द्रदक्षिणाः सुवर्णादिद्रव्यरूपाः, 'ऋतस्य सत्यस्य' पथा मार्गेण 'प्र' इत प्रकर्षेण गच्छत सत्यफलकेन देवेन यथायथं विभजता गच्छतेत्यर्थः । 'कीदृशः चन्द्रदक्षिणः ?' 'सुविता शोभनगमनयुक्तेन' यज्ञस्य' पथा यज्ञपुरुषस्य मार्गेण सदागाहपत्ययामेष्ववर्तिना 'नयन्तीः' दक्षिणदेशादुत्तरदेशे नायमानाः । अत्र सूत्रम्—'हिरण्यपणिर्ग्रेण गाहपत्यं नयति जघनेन सवः । अन्तराऽऽग्नीध्रं च सवश्च तां उदीचीः' (आपश्रौ १३.६.८) ॥ दक्षिणाद्रभ्यस्य सोमच्युतत्वं प्राप्त-मित्याह—'एतत्ते भस्मे राध एति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतं च ह्रस्व राध एति' (तैसं ६.६.१) इति ॥ मित्रसद्व्यप्रयोजनमाह—'तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्यै' (तैसं ६.६.१) इति । 'तुथो रुद्रोऽग्निः' इति भुतत्वात् रुद्रस्य पथा चेत् अशान्तः स्वादतो मित्रस्थेष्वुच्यते ॥ ऋतसद्व्यो नात्र यज्ञवाची किंतु सत्यवाचीत्याह—'ऋतस्य पथा ग्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतं सत्येनैवेना ऋतेन वि भजति' (तैसं ६.६.१) इति । मुख्यस्य अर्धिनस्तृतायिनः पार्श्वनक्षत्रिणां यथाचितं विभजतीत्यर्थः । दक्षिणानां सदागाहपत्ययामेष्ववर्तिना यज्ञमार्गेण गमनं प्राप्तमित्याह—'यज्ञस्य पथा सुविता नयन्ती-रित्याह यज्ञस्य द्योताः पथा यन्ति यदक्षिणाः' (तैसं ६.६.१) इति ॥

- ब्राह्मणमिति ॥ कल्पः—'ब्राह्मणमथ राध्यासमित्वात्रेयाय प्रथमाय हिरण्यं दद्याति । द्वितीयाय तृतीयाय वा । तदभावे य आर्षेयः संनिहितस्तस्मै दद्यात्' (आपश्रौ १३.६.१२-१३) इति ॥ त्रिविधा आत्रेयाः प्रवरे पठिताः, अतः 'प्रथमाय' इत्यादि विशेषणम् । पाठस्तु—'ब्राह्मणमथ राध्यास-मृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यं सुधातुदक्षिणम्' इति ॥ 'अथ अस्मिन् यज्ञदिने' ब्राह्मणम् अत्रितोत्रोत्पद्यं 'राध्यासं हिरण्येन साधयानि तोषयाणीत्यर्थः । कीदृशम् ? 'ऋषिं वेदार्थज्ञम् । 'आर्षेयं वेदार्थविदः पुत्रम् । 'पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । 'पैतृमत्यं पितृमत्तः सम्यगनुशिष्टायाः पतिवत्तयाः पुत्रम् ।

८. त्रि१—हे गावः । ९. उ. त्रि१—पा—कीदृशीः । १०-१०. त्रि१—रुद्रो वा अग्निः । ११. क—'इति' इत्यस्यानन्तरं 'सत्येनैव विभजतीति कृत्वा' ।

दक्षिणा]

वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः (२) अस्मदात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः

प्रदातारमा विशतानवहायास्मान् देवयानेन पथेन सुकृतां

लोके सीदत तन्नः मस्कृतम् ॥ ४३ ॥

[रूपेण सदस्यैरष्टादश च]

मिति । सुवः । पश्य । नीति । अन्तरिक्षम् । यतस्व । सदस्यैः (२) । अस्मदात्रा इत्यस्मत्-दात्राः । ५

[वज्रेति देव-त्रा । गच्छत । मधुमतीरिति मधु-मतीः । प्रदातारमिति प्र-दातारम् । एति ।

विशत । अनेवहायेत्यनेव-हाय । अस्मान् । देवयानेनेति देव-यानेन । पथा । इति ।

सुकृतमिति सु-कृतम् । लोके । सीदत । तत् । नः । मस्कृतम् ॥ ४३ ॥

[मत्सं १-३-३७ ; कामे १-९ ; कपिमे ३-७ ; बामे ७-४१-१८]

यजमानमादिहर्माक्षयति^१ - 'वि सुवः' इति ॥ 'सुवः स्वर्गमादित्यं वा' वि 'पश्य २० विशेषेण पश्य । 'अन्तरिक्षं च विपश्य इत्येव ।

तं सदस्यपवेशयति—'यतस्व' इति ॥ 'यतस्व व्याप्रियस्व' सदस्यैः सह । उदमपन्थित कर्म कुरु इत्यर्थः । सदसि स्थिता ऋषिगादयः सर्वेऽपि सदस्याः ॥

यजमानो दक्षिणाः समनुदिशति - 'अस्मदात्रा' इति ॥ ययं दातारो यासां तादृशो ययन् । छान्दसोऽच् समासान्तः । यद्वा - "ऋतदृष्टन्दसि" (पा ५-४-१५८) इति कपि प्रतिपिदे २५ छान्दसोऽकारोपजनः । 'देवत्रा देवान्' गच्छत । "देवमनुष्यं" (पा ५-४-५६) इति द्वितीया-न्तात् प्राप्रत्ययः । किञ्च 'मधुमतीः मधुमन्यः मधुरगुणाः' गृहणीयाः । यद्वा - 'मधुमेसन्तः, मधुमन्यः बहुवसन्ता बहुवयस्का इत्यर्थः । पूर्वसर्वणदीर्घत्वम् (पा ६-१-१०६) । ईदृशो भूत्वा 'प्रदातार मां यजमानम्' वा 'विशत फलरूपेण । "वयमिह" (तैसं ६-६-१) इत्यादि ब्राह्मणम् । किञ्च

शोभनो जातुः सर्वधातुभ्य उक्तं हिरण्यं दक्षिणा यस्यासी सुधातुदक्षिणस्तादृशम् ॥ ब्राह्मणमिहैवैव- २० शाकपातंगतो विवक्षित इति दर्शयति—'ब्राह्मणमस्य राज्यासमृषिसार्पैर्यमित्याहैव वै ब्राह्मण कविर्गार्थो यः क्षुब्धान् तस्मादेवमाह' (तैसं ६-६-१) इति ॥

वीति ॥ कथम्—'सद् परव वि सुवः पश्येत्पुनीक्षते' (आपभौ १३-६-१४) इति ॥ एतदेवाभिप्रेय सद्योऽभ्येतीति पूर्वं विहितम् । पाठस्तु—'वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं च यतस्व सदस्यैः' इति ॥ हे यजमान स्वर्गं 'वि' पश्य । सदस्यवस्थितैर्विभैः सह 'यतस्व अनुतिष्ठ' ॥ 'सुवः पश्य' इत्यस्या- २५ मित्राद्यं दर्शयति—'वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैतं लोकं गमयति' (तैसं ६-६-१) इति ॥ 'सदस्यैः' इत्यनया सहाय्यं तृतीयया मित्रताऽभिहितेत्याह—'यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाय' (तैसं ६-६-१) इति ॥

अस्मदिति ॥ कथम्—'अस्मदात्रा देवत्रा गच्छतेति नीता अनुमन्त्य' (आपभौ १३-६-१४) इति ॥ पाठस्तु—'अस्मदात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतानवहाया- ३०

ईदं व-त्यनुषीकयति ।

१२. क-मित्रता विवक्षितेत्याह ।

तैसं ३९

[दक्षिणा

अनवहाय । क्वो ल्यप् । अपरित्यज्य अस्मान् अस्माभिः सहैव वर्तमानाः अस्मच्छरीरपातोत्तर-
कालम्^१ अस्माभिः सहैव देवयानेन पथा इत् । देवा येन प्राप्यन्ते तादृशेण मार्गेण इत् गच्छत ।
गत्वा च सुकृतां लोके सीदत अस्माभिः सह निषीदत । तत् स्थानं नः अस्माकं संस्कृतं
सम्यगुपभोगयोग्यतया कृत निष्पन्नं विश्वकर्मणा ईश्वरेण । “ संपर्युपेभ्यः ” (पा ६.१.१३७)
इति सुट् । “ संपुंकानाम् ” (पा ८.३.१२ वा १) इति सत्वम् । पूर्ववदनवग्रहः । यद्वा—तत्तत्र
नः अस्माकं संस्कृतं समवायः । “ समवाये च ” (पा ६.१.१३८) इति सुट् ॥

इति चतुर्थप्रपाठके अष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥

- स्मान् देवयानेन पथेत् सुकृतां लोके सीदत तच्च संस्कृतम्^२ इति ॥ हे दक्षिणाः, अस्माभिर्देवताः सत्त्वो
देवेषु ऋत्विक्षु गच्छत, हे गावः, मधुरक्षीरोपेताः सत्यः परलोके प्रदातारं यजमानं रूपान्तरेण आ
१० विशत । अस्मान् अनवहाय अपरित्यज्य देवयानेन पथा इत् सुकृतां मार्गेण गच्छत । गत्वा च
पुण्यकृतां स्थानं सीदत । तत् स्थानं नः अस्मदर्थं संस्कृतं सम्यगुपभोगयोग्यतया निष्पादितम् ॥
‘ प्रदातारमाविशत ’ इत्यस्यार्थमाह—“ अस्मदाग्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह
वयमिह प्रदातारः सोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति वावैतदाह ” (तैसं ६.६.१) इति ॥ प्रथमतो
दातव्यं विधत्ते—“ हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुक्यात्यै ”
११ (तैसं ६.६.१) इति ॥ तस्य प्रतिग्रहीतृसंबन्धं विधत्ते—“ अग्नीधे ददात्यग्निमुखानेवर्तून् प्रीणाति ”
(तैसं ६.६.१) इति । अग्निमुखानग्निसहितान्^३ आधानकालीनवसन्ताद्यतून् । अत्र सूत्रम्—“ हिरण्यं
पूर्णपात्रमुपबर्हणं सार्वसूत्रमित्यग्नीधे^४ ददाति ” (आपश्रौ १३.६.१) इति ॥ ऋत्विगन्तरे दानं विधत्ते—
“ ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्वोताऽऽस्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः
समर्धयति ” (तैसं ६.६.१) इति । प्रसूत्या अनुष्ठानाय । होतुर्बहुमन्त्रपाठेन यज्ञात्मत्वम् । एषमृत्वि-
२० गन्तरे दानमुद्देश्यम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- “ उदुन्निभिर्दक्षिणानां होमो दिवमतो घृतात् ।
हिरण्यमुद्गृह्य रूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥
तुथो वो विश्ववेदेति भिन्धाच्चर्मणि दक्षिणाः ।
२५ एतत्ता निनयेत् ब्राह्म^५ हेमाऽऽत्रेयाय यच्छति ॥ २ ॥
वि सुवः सद आलोक्य^६ अस्मदाग्राऽनुमन्त्रणम् ।
सप्तत्रिंशोऽनुवाकेऽस्मिन् दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

- ३० “ ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यै वाऽग्निमः श्रुतेः ।
‘ वैरूप्याच्चियमान्मैवं दृष्टत्वादानतेः ’^७ श्रुतिः ॥

अ[पा ७.१.३७] । १४. ब—पतनोत्तरकालम् ।

१३. आ.उ.त्रि१.भा—आधानकालवसः; पा—आधानकाले वसः । * [आपश्रौसुत्रे ‘ अग्नीधे ’
इत्यस्यानन्तरं ‘ अग्ने ’ इति ।] । १४. उ—ब्राह्मणम्; ति१.भा—ब्राह्म । १५. इ.उ.ति१—पा.भा—ह्यस्मदाग्रा^८ ।
३५ १६. इ.उ.त्रि१—पा.भा—वैरूप्यनियमः । १७. इ.उ.त्रि१.पा.भा—दानतिः ।

दक्षिणा]

भृतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनात्तेन सत्रेषु स्वामित्वाच्च भृतिः क्वचित् ॥ ” (जैन्या १०२९-१०) इति ॥

‘ ऋग्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति ’ इति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थम् आनत्यर्थं वेति संशयः । भृत्वा परिक्रीय वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अन्नहिरण्यादीनामदृष्टार्थं त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् ।
 ‘ वक्षेतदानं भृतिः स्यात्तदानीमल्पाधिककर्मानुरूप्येण ’^{१९} द्रव्यं देयम् । वैरूप्यं त्वत्र दृश्यते—स्वल्प-
 कर्मणि त्रैधातवीये सहस्रं देयम् । अधिके कर्मणि ऋतपेये स्वल्पं सोमचमसमात्रं दीयते । तथा द्वादश-
 शतादिपरिमाणनियमो मन्त्रनियमश्च भृतौ नोपपद्यते । कर्मकरानुमत्या न्यूनाधिकभावसंभवात् ‘ तक्ष-
 रजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृष्टार्थमित्यभिमतः पक्षः प्राप्नोति । मैवम् । आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वम् ।
 दानभृतिस्तु दृष्टार्थभृतावप्यस्ति । भृतिर्देवेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रनियमाददृष्टमस्तु । दृष्टस्याभावात् ।
 वैरूप्यं तु वचनबलादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते—“ दीक्षितम्-
 दीक्षिता दक्षिणापरिक्रिता ऋत्विजो याजयेयुः ” (द्र. कासं ३१-९) इति । तस्मादतिवदानमानस्यर्थम् ।
 एवं च सति सत्र ऋत्विजां यजमानत्वादभृतिरूपा दक्षिणा न कापि देयेत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम् ॥

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु ।

सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं^{२०} मिलितेषु वा ॥

संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्रिमः ।

वाक्यभेदाच्च तर्हि तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥

प्रत्याद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्वेष्विति पक्षेऽपि पक्षवो वैकमेव वा ॥

संख्यौचित्येन पक्षवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात् ।

एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव एव वा ॥

यत्किञ्चित्प्रमाणभावान्माषाः संनिहितत्वतः ।

माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्चोपकारतः ॥

तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ।

संख्यानंतरं चेद्विकृतौ^{२१} स्याद्गवां बाध्यतामियम् ॥ ” (जैन्या १०३२-१५-२०) इति ॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—“ गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभ-
 आजाश्चावयश्च ब्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ” (पंचविंशब्रा १०२१०-११)
 इति । द्वादशाधिकं शतं द्वादशशतम् । तत्र संशयः—येयं संख्या सा किं गवादि सर्वद्रव्यविषया किं वा
 कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि प्रतिद्रव्यमिदं संख्या उत मिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि,
 संख्या तु तद्रतो गुणः । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्याय्या । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु प्रत्येकमिदं संख्येति
 प्रथमपक्षगते^{२२} प्रथमे सांख्ये विकल्पे^{२३} प्राप्ते ब्रूमः—नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मिलितानामिदं
 संख्येति द्वितीयः^{२४} सांख्यो विकल्पोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सति समुच्चयवाचिनश्च शब्दा अनुगृह्यन्ते । एतद-
 प्ययुक्तमनौचित्यात् । न ब्रीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गता द्वित्रादिसंख्याोचिता । परिक्रीतस्यर्त्विजो
 द्वित्रैर्वीहिबीजैः प्रयोजनाभावात् प्रस्थाधिकस्वार्थादिसंख्या तत्रोचिता । न चेयमत्र श्रुता । तस्मात् मिलि-

१८. उ.पा.—यद्यदानम् । १९. इ.उ.पा.भां—कर्मरूपेण । २०. इ.उ.क.त्रि१—तक्षकरजं । २१.
 २१. इ.उ.पा.—चामितेषु । २२. इ.उ.पा.भां—चेत्प्रकृतम् । २३. आ—प्रथमे संख्याविकल्पे; उ.पा.भां—
 प्रथमसांख्ये विकल्पे; क—प्रथमसंख्याविकल्पे; त्रि१—प्रथमे सांख्यविकल्पे । २४. आ—संख्या; त्रि१—शाखा ।

[दक्षिणा

- तानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः । कतिपयद्रव्यविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्याः षड्विधाः पशवः किं वा दशसु गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वात् पशव इति प्राप्ते ब्रूमः—नैतद्युक्तम् । ‘तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इत्यत्र तस्येत्यनेनैकवचनान्तेन षण्णां गवादिपशूनामन्वेतुमयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षेऽपि यत्किंचिदेकं किं वा माषद्रव्यमुत गोद्रव्यम् । तत्र
- ५ नियामकाभावाद्यत्किंचिदिति प्राप्तम् । तन्न । संनिधेर्नियामकत्वात् । ‘माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इति माषाः संनिहिताः । तर्ह्यस्तु माषद्रव्यमिति चेत् । न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौचित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद्गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महानुपकारः । ऋत्विजः प्रतिग्रहीतुर्गव्यैराज्यक्षीरादिभिरग्निहोत्रदशपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु तस्य प्रकृतस्य ऋतोर्द्वादशशतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतेः ।
- १० वाक्यं हि प्रकरणाद्वलीयः (द्र. मीसू ३.३.१४) । तस्माद्गवां द्वादशशतमिति सिद्धान्तः । विकृतिषु यत्र गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारफलम् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“गोदाने विहिते^{२५} स्वेच्छा नियतिर्वाऽन्तिमेऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिमः ॥

१५

अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ।

विभागः स्यात् परस्वत्वसिद्धौलिङ्गं च दृश्यते ॥ ” (जैम्या १०.३.२१-२२) इति ॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्भ्यो देयानामुक्तसंख्यानां गवां विभागाविभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका, उतास्त्यन्यतरनियतिः । यदाऽपि नियतिस्तदाऽप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियामकस्यानुक्तत्वादच्छेति तावत् प्राप्तम् । ‘ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति’ इति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिग्रहीतृत्वादविभाग इति पक्षान्तरम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वाद्वहुवचनं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतिग्रहीता । तथा सति विभागोऽवश्यं भवति । समूहाय दत्ते संत्येकैकस्य स्वामित्वाभावात् परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्यति । किं च—‘तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु’ इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्माद्विभागनियमो राद्धान्तः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

२५

“स विभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात् समः ।

वैषम्यं स्याद्यथायासमेवं^{२६} तत्स्यात् समाख्याया ॥ ” (जैम्या १०.३.२३) इति ॥

पूर्वोक्तः सं विभागः समः स्यात् । कुतः^{२७} । वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम इत्येकः पक्षः । कर्मकरेषु प्रयासानुसंग्येण श्रुतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापीति द्वितीयः पक्षः । द्वादशाहे दीक्षायामेवं समाख्यायते—“अर्धिनो दीक्षयन्ति पादिनो दीक्षयन्ति” (द्र. आपश्रौ २१.२.१७-१८ सत्याषाढश्रौ १६.१.३५) इति । अर्धं येषां ऋत्विजां तैर्ऽर्धिनः । एवं पादिनो योजनीयः । तद्विशेषो याज्ञिकमुखादवगन्तव्यः । ततः श्रौतसमाख्यानुरूपे (प्ये)ण केषांचिदर्थं केषांचित्पाद इत्यादिर्विषमो विभाग इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

३५

२५. क-अभिहिते । २६. इ.उ.क.भां-‘यासं मैवम्’ । २७. आं-‘कुतः’ नास्ति ।

समिष्टयजुर्होमः]

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः ।

त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । प्रजापतिरिति

प्रजा-पतिः । निधिपतिरिति निधि-पतिः । नः । अग्निः ।

त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्र-जया । संरराणः इति सं-रराणः ।

५

यजमानाय । द्रविणम् । दधातु ॥

समिष्टयजुषि जुहोति । षड्क्रमियाणि जुहोति, त्रीणि यजुषि । “यद्वै यज्ञस्य क्रूरम्” (तैसं ६.६.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथमा ‘धाता रातिः’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘धाता स्रष्टा, रातिः दाता सर्वश्रेयसाम् । “मन्त्रे वृष” (पा ३.३.९६) इति क्तिन उदात्तत्वम् । ‘सविता सर्वस्य प्रेरयिता अभ्यनुज्ञाता वा प्रजापतिः परमेष्ठी । स एव विशेष्यते— ‘निधिपतिः १० निधीयन्ते वेदाः’ पुरुषार्था ‘धाऽस्मिन्निति, तेषां पाता रक्षिता निधिपतिः । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इतरत्र तु “पत्यावैश्वर्ये” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘अग्निः त्वष्टा विष्णुः चैते धात्रादयः सर्वे इदं हविः जुषन्तां सेवन्ताम् । एते च धात्रादयो यज्ञतनुविशेषा देवता द्रष्टव्याः, यथा—“धाता दीक्षायाम्” (तैसं ४.४.९) इत्यादि । अधुना एते एवैकैकश उच्यन्ते । एष धात्रादिर्देवः प्रजया संरराणः १५ सम्यक् रममाणः प्रजया उत्पत्त्या हेतुना यजमानाय द्रविणं वरिष्ठं “प्रजादिकं धनं” दधातु दंदातु । रातेस्ताच्छीलिके चानशि (पा ३.२.१२९) शपः श्लुः (पा २.४.७६) । रमते-र्वाऽन्त्यलोपः ॥

सप्तत्रिंशोऽनुवाके दक्षिणा निरूपिता । अष्टात्रिंशे समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते ।

धातेति ॥ कल्पः —“जुह्वां नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्वेद्यध्वस्तिष्ठन् संततं समसो २० नव समिष्टयजुषि जुहोति” (आपश्रौ १३.१८.४) इति ॥ तत्र षड्वक्त्राणि यजुषि जुहोति ॥ षट्सु प्रथमा तावदेवं पठिता—‘धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणो यजमानाय द्रविणं दधातु’ इति ॥ ‘धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः च इत्वेते षड्देवा नः अस्माकम् इदं हविः जुषन्ताम् । कीदृशो धाता ? रातिः दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः ? निधिपतिः महाशङ्खस्वर्वादिनामकानां नवानां निधीना पालयिता । सोऽयं देवगणो २५ यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संरराणः सम्यक् रममाणः तथा यजमानार्थं द्रविणं दधातु पोषयितुं ॥

१. पं-देवाः; ब-‘वेदाः’ नास्ति । २. ब-‘वा’ नास्ति । ३. ब-निधिः वेदः तस्य । ४. ति-एवम् । ५. मै-प्रजादिम्; ब-प्रजातिलक्षणं धनम् । ६. मै-‘ददातु’ नास्ति ।

१. त्रि१-निरूपिताः । २. त्रि१-महापद्मशङ्खपद्मादिः; कं-महाशङ्खस्वर्वादिनाम् । ३. पा.भा-‘निधीनाम्’ नास्ति । ४. इ.उ.त्रि१.पा.भा-‘दधातु’ नास्ति ।

३०

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः स॒ सूरिभिर्मघवन्त्स॒ स्वस्त्या ।

सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां॑ सुमत्या यज्ञियानाम् ॥

समिति । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । समिति । सूरिभिरिति सूरि-भिः ।

मघवनिति मघ-वन् । समिति । स्वस्त्या ।

५ समिति । ब्रह्मणा । देवकृतमिति देव-कृतम् । यत् । अस्ति । समिति ।

देवानाम् । सुमत्येति सु-भत्या । यज्ञियानाम् ॥

अथ द्वितीया— ‘समिन्द्र णः’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे ^१इन्द्र, ^२नः अस्मान् । छान्दसं साहितिकं गत्वम्^३ । ^४मनसा प्राणेन समीचीनेन ^५गोभिः च शब्दैः स्तुतिलक्षणैश्च ^६सं ^७नेषि संनय संयोजय । मनस्विनो वाग्मिनश्च कुरु, त्वां स्तोतुमित्यर्थः । नयतेर्लोपि शपो लुक् (पा २.४.७३) । किंच—^८सूरिभिः विद्वद्भिः होतृप्रभृतिभिः स्तोत्रकुशलैश्च अस्मान् संनेषि हे ^९मघवन् महाधन, ^{१०}स्वस्त्या अविनाशेन वा अस्मान् संनेषि । किंच—^{११}ब्रह्मणा वेदेन, ^{१२}वेदार्थज्ञानेन वा, तदर्थानुष्ठानेन वा अस्मान् संनेषि । किंच यच्चान्यद् ^{१३}देवकृतं देवार्थं कृतमस्ति । “किम् ? अग्निहोत्रादिकर्म”, तेनापि संनेषि । “क्ते च” (पा ६.२.४५) इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । किंच ^{१४}देवानां ^{१५}यज्ञियानां यज्ञार्हाणां यज्ञसंपादितानामग्न्यादीनां ^{१६}सुमत्या कल्याण-मत्या अनुग्रहबुद्ध्या चास्मान् संयोजय । “यज्ञिर्विग्भ्यां घ्रखञौ” (पा ५.१.७१) इति घः । “मन्त्रे वृष” (पा ३.३.९६) इति उदात्तः क्तिन् । “मन्क्तिन्व्याख्यान” (पा ६.२.१५१) इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “उदात्तयणः” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

समिति ॥ अथ द्वितीया— ‘समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः स॒ सूरिभिर्मघवन्त्स॒ स्वस्त्या ।
२० सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां॑ सुमत्या यज्ञियानाम्’ इति ॥ हे ^१इन्द्र, त्वमनुग्रहयुक्तेन ^२मनसा ^३नः अस्मान् ^४गोभिः ^५सं ^६नेषि संयोजय । ^७सूरिभिः विद्वद्भिर्होतृप्रमुखैः ^८सं योजय । हे ^९मघवन् ^{१०}स्वस्त्या क्षेमेण ^{११}सं योजय । ^{१२}ब्रह्मणा वेदार्थज्ञानसहितेन ^{१३}देवकृतं देवार्थं कर्म ^{१४}यद् ^{१५}अस्ति तेन ^{१६}सं योजय । यज्ञसंबन्धिनं देवानां ^{१७}सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या ^{१८}सं योजय ।

२५ ^३[द्र. तैप्रा ७.१] । ७. तं.ति.पं.ब-वेदान्तज्ञानेन । ८-८. मै-कर्म अग्निहोत्रादिकम् ।

समिष्टयजुर्होमः]

सं वर्चसा पर्यसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स० शिवेन ।

त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोत्व(१)नुं मार्षु तनुवो यद्विलिष्टम् ॥

समिति । वर्चसा । पर्यसा । समिति । तनूभिः । अगन्महि ।

मनसा । समिति । शिवेन ।

त्वष्टा । नः । अत्र । वरिवः । कृणोतु (१) । अन्विति । मार्षु ।

तनुवः । यत् । विलिष्टमिति वि-लिष्टम् ॥

अथ तृतीया—‘ सं वर्चसा ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ वर्चसा बलेन पर्यसा पालकेन, क्षीरा-
दिना वा वयं सम् अगन्महि संगता भूयास्म । छान्दसो लुङ् (पा ३.४.६) । “ मन्त्रे घस ”
(पा २.४.८०) इति लेः लुक् । “ समो गम्यच्छि ” (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् ।
लुङि वा “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । ‘ तनूभिः शरीरैश्च शोभनैः १०
समगन्महि । ‘ शिवेन च कल्याणेन च मनसा समगन्महि । ‘ त्वष्टा च देवः नः अस्माकम्
‘ अत्र अस्मिन्नेव कर्मणि अस्मिन्नेव वा जन्मनि वरिवः वरणीयं धनं कृणोतु करोतु । किंच—
‘ अनु मार्षु शोधयतु च अस्माकं तनुवः शरीरात् यद् विलिष्टं विलग्नं विगुणीकृतकर्मनिमित्त
पापं तत्सर्वं विशोधयतु । लिशेरिशोर्वा निष्ठायां “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१५

अथ चतुर्थी—‘ यदद्य ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ अद्य अस्मिन्नहनि प्रयति वर्तमाने अविच्छेदेन
वितायमाने अस्मिन् यज्ञे । “ शतुननुमः ” (पा ६.१.१७३) इति सप्तम्या उदात्तत्वम् । हे
‘ अग्ने, यत् यदर्थं त्वां होतारम् अवृणीमहि वृतवन्तो वयम् इह अस्मिन् प्रयोजने एतदनु-
रूपमेव त्वया कृतमिति प्रदर्शयति । कथम् ? ऋधक् समृद्धं वैकुण्ठं यथा न भवति तथा

सं वर्चसेति ॥ अथ तृतीया—‘ सं वर्चसा पर्यसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स० शिवेन । २०
त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोतु अनु मार्षु तनुवो यद्विलिष्टम् ’ इति । वयं देवतानुग्रहकृत्यत् ‘ वर्चसा बलेन
तदेतुना च पर्यसा क्षीरादिना सम् अगन्महि संगताः स्मः । ‘ तनूभिः शरीरैः शोभनैः संगताः ।
‘ शिवेन अदालुना मनसा संगताः । ‘ त्वष्टा देवो नः अस्माकम् ‘ अत्र अस्मिन् कर्मणि वरिवः
वरणीयं धनं कृणोतु करोतु । किंच तनुवः शरीराणि अनु मार्षु शोधयतु । यद् विलिष्टं पापं
तदप्यनुमार्षु ॥

९. मै-अस्मिन् ।

२५

५. छि१-प्रहात् ।

६. इ.उ.पा-‘ शरीरैः ’ नृस्ति । ७. इ.उ.वि.१पा-‘ नः ’ नास्ति ।

८. क-तदपि शोधयतु ।

यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह ।
 ऋधगयाडृधगुताशमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुप याहि विद्वान् ॥
 स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजगम सवनेदं जुषाणाः ।
 जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

५

यत् । अद्य । त्वा । प्रयतीति प्र-यति । यज्ञे । अस्मिन् ।

अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह ।

ऋधक् । अयाट् । ऋधक् । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन्ति प्र-जानन् ।

यज्ञम् । उपेति । याहि । विद्वान् ॥

स्वगेति स्व-गा । वः । देवाः । सदनम् । अकर्म । ये ।

१०

आजग्मेत्या-जगम । सवना । इदम् । जुषाणाः ।

जक्षिवांसः । पपिवांसः । च । विश्वे । अस्मे इति ।

धत्त । वसवः । वसूनि ॥

अयाट् अयाक्षीः । यजेर्लुङि सिचि वृद्धौ “ बहुल छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इतीडभावः ।

यत एवमतः त्वमेव प्रजानन् आत्मीयमधिकारं जानन् अनुसंधानः इत्यमित्यं कृतवानसि, तस्मात्

१५ भूयोऽपि अस्मदीयं यज्ञं पुनः पुनः उप याहि आगच्छ विद्वान् सर्वार्थसाधनोपायज्ञः त्वम् ॥

अथ पञ्चमी—“ स्वगा वः ” इति त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः, वः युष्माकं सदन स्थानं स्वगा

अकर्म स्वगा कृतवन्तो वयम् । स्वगा इति निपातः यथास्वकरणं द्योतयति, यथायथम् असकीर्ण-
 स्थान कृतवन्तो वयमित्यर्थः । करोतेर्लुङि “ मन्त्रे घसं ” (पा २.४.८०) इति लेर्लुक् ।

यदिति ॥ अथ चतुर्थी—“ यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगयाडृध-

२० गुताशमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुप याहि विद्वान् ” इति । हे अग्ने, यत् यस्मात् कारणात् अद्य अस्मिन्
 दिने इह देवयजनदेशे अस्मिन् यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति त्वां होतारम् होमनिष्पादकम् अवृणी-
 महि तस्मात् कारणात् ऋधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाट् अयाक्षीः । उत अपि च त्वम् ऋधक्
 समृद्धं प्रजानन् अशमिष्टाः अस्मद्विघ्नशान्तिमकार्षीः । अतस्त्वं विद्वान् अस्मद्वर्त्ति जानन्मिमं यज्ञं
 उप याहि प्राप्नुहि ॥

२५

स्वगेति ॥ अथ पञ्चमी—“ स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजगम सवनेदं जुषाणाः । जक्षिवा-
 ंसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ” इति ॥ हे देवाः ये यूयं जुषाणाः प्रीयमानाः इदं
 सवना इमानि त्रीणि सवनानि आजगम आगतास्तेषां वः सदनं स्थानं स्वगा स्वाधीनम् अकर्म
 वयमकार्षीम । विश्वे ते सर्वे यूयं जक्षिवांसः सवनीयपुरोडाशान् भक्षितवन्तः । पपिवांसः सोमं
 पीतवन्तश्च । हे वसवः निवासहेतवो यूयम् अस्मे अस्मासु वसूनि धनानि धत्त स्थापयत ॥

३०

१. इ.उ.पा—‘ त्वम् ’ नास्ति । १०. इ.उ.पा—अस्मच्छान्ति । ११-११. क-यूयं विश्वेऽस्मे;
 उ.पा—विश्वेऽस्मे ।

यानाऽवह उशतो देव देवान् तान् (२) प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे ।

वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु ॥

यान् । एति । अवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् (२) ।

प्रेति । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थ इति सध-स्थे ॥

वहमानाः । भरमाणाः । हवींषि । वसुम् । धर्मम् ।

दिवम् । एति । तिष्ठत । अनु ॥

५

“छन्दस्युभयथा” (पा ३.४.११७) इति तिङ् आर्धधातुकत्वात् ङित्वाभावः । देवा विशेष्यन्ते—

य्ये यूयम् इदम् इदानीं सवना सवनानि आजग्म आगताः जुषाणाः प्रीयमाणाः सेवमाना वा, तेषां सदनम् अकर्म इति । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति इदमो विभक्तेर्लुक् ।

सवनशब्दात् “शेच्छन्दसि” (६.१.७०) इति शैलोपः । जुषतेस्ताच्छीलिके चानशि (पा ३.२.१२९) शपो लुक् (पा २.४.७३) । ते विश्वे सर्वेऽपि यूयं जक्षिवांसः सवनीयपुरोडा-

शादि भक्षितवन्तः पपिवांसः च सोमं पीतवन्तः हे वसवः लोकानां वासयितारः, अस्मे अस्मासु धत्त स्थापयत वसूनि धनानि । “लित्यन्यतरस्याम्” (पा २.४.४०) इत्यदेर्घस्लादेशः ।

अस्मच्छब्दात् परस्याः सप्तम्याः “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति शेआदेशः ॥

अथ षष्ठी—‘यानावह’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने देव दीप्यमान, यान् देवान् उशतः हवींषि कामयमानान् । “शतुरनुमः” (पा ६.१.१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

आ अवहः आहूतवानसि तान् देवान् प्र ईरय स्वे आत्मीये सधस्थे सहस्थाने, यत्र ते सह तिष्ठन्ति तत्र प्रस्थापय । “सुपि स्थः” (पा ३.२.४) इति तिष्ठते कः । “सध माद-

स्थयोः” (पा ६.३.९६) इति सहस्य सधादेशः । अधुना देवान् प्रत्याह—हे देवाः,

यूयमपि हवींषि वहमानाः रथादिभिर्वाहनैः वाहयन्तः भरमाणाः हस्तादिभिर्धारयन्तः । यद्वा—

भुङ्क्तशेषाप्यपत्याद्यर्थं परिपालयन्तः वसुं सर्वस्य लोकस्य वासयितारं धर्मम् आदित्यम् आ

तिष्ठत प्राप्तु । अनु अनन्तरं च दिवं द्युलोकमातिष्ठत ॥

अथ षष्ठी—‘यानावह उशतो देव देवान् तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु’ इति ॥ हे अग्ने, देव, उशतः हवींषि कामयमानान्

यान् देवान् आ अवहः वर्णय्यत्यात् आ हव आहूतवानसि । तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय । हे देवाः, हवींषि वहमानाः रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तः वसुं

जगन्निवासहेतुं धर्मम् आदित्यं आ तिष्ठत आगच्छत । अनु अनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ॥

अथ षष्ठी—‘यानावह उशतो देव देवान् तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु’ इति ॥ हे अग्ने, देव, उशतः हवींषि कामयमानान्

यान् देवान् आ अवहः वर्णय्यत्यात् आ हव आहूतवानसि । तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय । हे देवाः, हवींषि वहमानाः रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तः वसुं

जगन्निवासहेतुं धर्मम् आदित्यं आ तिष्ठत आगच्छत । अनु अनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ॥

अथ षष्ठी—‘यानावह उशतो देव देवान् तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु’ इति ॥ हे अग्ने, देव, उशतः हवींषि कामयमानान्

यान् देवान् आ अवहः वर्णय्यत्यात् आ हव आहूतवानसि । तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय । हे देवाः, हवींषि वहमानाः रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तः वसुं

जगन्निवासहेतुं धर्मम् आदित्यं आ तिष्ठत आगच्छत । अनु अनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ॥

अथ षष्ठी—‘यानावह उशतो देव देवान् तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु’ इति ॥ हे अग्ने, देव, उशतः हवींषि कामयमानान्

यान् देवान् आ अवहः वर्णय्यत्यात् आ हव आहूतवानसि । तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय । हे देवाः, हवींषि वहमानाः रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तः वसुं

जगन्निवासहेतुं धर्मम् आदित्यं आ तिष्ठत आगच्छत । अनु अनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ॥

अथ षष्ठी—‘यानावह उशतो देव देवान् तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु’ इति ॥ हे अग्ने, देव, उशतः हवींषि कामयमानान्

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैष ते यज्ञो यज्ञपते

सहसूक्तवाकः सुवीरः स्वाहा

यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।

गच्छ । स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा ।

एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपत इति यज्ञ-पते ।

५

सहसूक्तवाक इति सहसूक्त-वाकः । सुवीर इति सु-वीरः । स्वाहा ।

‘यज्ञ यज्ञम्’ इत्यादीनि त्रीणि यजुषि ॥ हे यज्ञ, यज्ञं परमात्मानं विष्णुं गच्छ येन त्वं प्रतिष्ठितः स्याः । अनन्तरं यज्ञपतिं यज्ञस्य पालयितारं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन । अनन्तरं च स्वाम् आत्मीयां योनिं गच्छ, योनिः कारणं सर्वपरिस्पन्दहेतुर्वाताख्या परमेश्वरस्य क्रियाशक्तिः । यथा—“ वाताद्वा अव्ययैर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते ” (तैब्रा ३.३.९) इति । तां गच्छ ।
१० स्वाहा स्वाहुतमिदं आज्यमग्नयेऽस्त्विति ॥

अथ द्वितीयम्—हे यज्ञपते यजमान, एषः यज्ञः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकसहितः विविधस्तोत्रकः सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्व्युक्तः, तद्धेतुतां प्रतिपाद्यमानः ते तव स्वाहुतमिदमाज्यमग्नयेऽस्तु, इत्थमिदं तव भूयादिति ॥

१५

अथ तृतीयम्—‘ देवा गातुविदः ’ इति ॥ व्याख्यातं—“ वाजस्य मा प्रसवेन ” (तैसं १.१.१३) इत्यत्र । देवाः गातुविदः गतिज्ञाः गातुं मार्गं वित्त्वा लब्ध्वा आगमनकाले

यज्ञमिति ॥ अथ त्रयाणां यजुषां मध्ये प्रथमं यजुः—‘ यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ’ इति ॥ हे यज्ञ, त्वं स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं यज्ञपतिं यजमानं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ । स्वाहा हुतमस्तु ॥

२०

एष इति ॥ अथ द्वितीयम्—‘ एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीरः स्वाहा ’ इति ॥ हे यज्ञपते यज्ञस्वामिन्, एषः अनुष्ठीयमानः ते यज्ञः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः, शोभना वीराः कर्मकुशला ऋत्विजो यस्यासौ सुवीरः । तत इदमाज्यं त्वया स्वाहा हुतमस्तु ॥

११. तं.ति.ब—‘ स्वाहुतमिदम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ तव ’ । * [मैसूरमुद्रितपुस्तके ‘ प्रतिपाद्यमानः ’ इति ।]

१६. त्रि१—‘ त्वया ’ नास्ति; क-त्वयि । १७-१७. इ.उ.त्रि१.पा—स्वाहुतमस्तु ।

समिष्टयजुर्होमः]

देवां गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित मनसस्पत इमं नो
देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ ४४ ॥

[कृणोतु तानृष्टाचत्वारिंशच्च]

देवाः । गातुविद इति गातु-विदः । गातुम् ।

विच्चा । गातुम् । इत । मनसः । पते । इमम् । नः ।

देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा । वाते । धाः ॥ ४४ ॥

[मैसं १.३.३८ ; कासं ४.१२ ; कपिसं ३.१० ; वासं ८.१४-२२]

यत्र स्थितास्ते यूयं गातुम् इत तमेव मार्गं समाप्ते कर्मणि गमनाय भजत । किंच हे मनसः
पते, सर्वभूतानामन्तरात्मतया मनसोऽपि पते देव, इमम् अस्माकं यज्ञं देवेषु अग्न्यादिषु धाः
वेहि स्थापय । एवं हि सरस्वत्याह । तदनन्तरं वाचि वाग्देवतायां शाब्दे ब्रह्मणि धाः स्थापय । ततः १०
पश्चादिमं यज्ञं वाते सर्वक्रियाधारे धाः स्थापय, यस्मादयं यज्ञः प्रयुक्तः तत्रैव वाते स्थापय ।
“ वाताद्वा अर्घ्ययज्ञं प्रयुङ्क्ते ” (तैब्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वासिष्ठो ह
सात्यहव्यः ” (तैसं ६.६.२) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

देवा इति ॥ अथ तृतीयम्—‘ देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव १५
देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ’ इति ॥ हे गातुविदः मार्गज्ञाः देवाः, गातुं विच्चा
भवदागमनमार्गं ज्ञात्वा यज्ञे समाप्ते सति गातुम् इत पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे मनसस्पते
देव परमेश्वर, नः अस्माकम् इमं यज्ञं देवेषु हविर्भुक्षु स्वाहा प्रथमं स्थापय । ततो वाचि मन्त्र-
रूपायां वाग्देवतायां स्थापय । ततो वाते क्रियाप्रवर्तके देवे धाः स्थापय ॥ यथोक्तमन्त्रसाध्यं होमं
विधत्ते—“ समिष्टयजूर्षि जुहोति यज्ञस्य समिष्टयै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यदति- २०
करोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति ” (तैसं ६.६.२) इति । सम्यग्यजनं समिष्टं, युज्यन्ते प्रयुज्यन्त
इति ‘ धाता रातिः ’ इत्यादयो मन्त्राः यजूर्षि । समिष्टार्थानि यजूर्ष्युच्चार्याऽऽज्यं जुहुयात् । तच्च यज्ञस्य
सम्यगनुष्ठित्यै संपद्यते । क्रूरादिदोषाणां होमेन समाहितत्वात् । क्रूरं पशुर्हिसादि । विलिष्टं विहितस्य
दक्षिणादिद्रव्यस्याल्पीभावः । अत्ययानत्ययौ कालकृतौ । तथा हि-पाशुकानां प्रयाजानां चोदकवशेन
हविरासादनादूर्ध्वमनुष्ठानं प्राप्तं, तत्तु ‘ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ’ इति वचनेन पशुविशसनात् प्रागेवापकृष्टं, २५
तदनाहत्य चोदकवशेनैवानुष्ठानमशास्त्रीयः कालात्ययः । तथा तृतीयसवनोपक्रमे सवनीयपशोरङ्गप्रचारानन्तर-

१८. त्रि१-उक्तमेव । १९. क-इति यजूर्षि । २०. इ.उ.पा-विहित । २१. त्रि१-‘ चोदक-
वशेन ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ वेधाः ’ । २२. आ-प्रागपकृष्टम् ।

सामेष्टयजुर्होमः]

- नेहाप्राज्ञाश्रोदकवशेन प्राप्तास्ते तु ' आग्निमास्तादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति ' इति वचनेन तृतीयसवनस्य समा-
सिकाल उत्कृष्टाः तदनादृत्योपक्रम एव तदनुष्ठानमशास्त्रीयः काला [न] त्ययः । “ अपवर्हिषः प्रयाजान्
यजति ” (तैसं ६.६.३) इति वचनेनावभृथे बर्हिर्नामकश्चतुर्थप्रयाजो निषिद्धः । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्यानु-
ष्ठानमतिकरणम् । विहितस्य कस्यचिदङ्गस्य विस्मृतेरकरणम् । अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्चयार्थः । तच्च
५ क्रूरादिकं तैरेव होमैः प्रीणाति समादधाति ॥ आहुतिसंख्यां विधत्ते— “ नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः
पुरुषेण यज्ञः संमितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति ” (तैसं ६.६.२) इति ॥ प्राणास्तदाधारच्छिद्राणि ॥
नवसु मन्त्रेषु ऋग्यजुषोरवान्तरसंख्यां विधत्ते— “ षड्ऋग्विमयाणि जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति
त्रीणि यजुषि त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति ” (तैसं ६.६.२) इति ॥ यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः
स्वकारणप्राप्तिश्च मन्त्रपाठादेव संपद्यत इत्याह— “ यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्स्याह ” (तैसं ६.६.२) इति ॥ न गम-
१० यति स्वां योनिं गच्छेत्स्याह स्वामेवैनं योनिं गमयति ” (तैसं ६.६.२) इति ॥ सुवीरशब्देन वीर्यप्राप्तिः
सूच्यत इत्याह— “ एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं दधाति ”
(तैसं ६.६.२) इति ॥ देवा गातुविद इत्येतन्मन्त्रप्रशंसार्थमाख्यायिकामाह— “ वासिष्ठो ह सत्यहव्यो
देवभागं पप्रच्छ यत् सृञ्जयान् बहुयाजिनोऽयीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपात्रं यज्ञपताञ्जिति स होवाच यज्ञ-
पताविति सत्याद्वै सृञ्जयाः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावा-
१५ येति देवा गातुविदो गातुं विच्वा गातुमितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति प्ठापयति यजमानस्यापराभावाय ”
(तैसं ६.६.२) इति । “ वसिष्ठोऽत्रोत्पन्नः सत्यहवस्य पुत्रो देवभागनामानं मुनिं पप्रच्छ— “ यदा
सृञ्जयाख्यदेशस्थान् बहुविधसोमयागानुष्ठायिनो याजितवानसि तदा किं ' यज्ञं स्वाहा ' इत्येवं यज्ञलिङ्गके
' देवा गातुविदः ' इत्येतस्मिन् मन्त्रे यज्ञं समिष्टयजुर्होमं समापितवानसि । उत, ' यज्ञपतिं गच्छ ' इत्येवं
यज्ञपतिलिङ्गके ' यज्ञं यज्ञं गच्छ ' इत्येतस्मिन् मन्त्रे ” इति । तत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात् “ सत्यात्
२० यज्ञात् परामवंस्तस्मात् प्रथमपक्ष एवोपादेय इत्युत्तरम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ धातानुवाके सर्वस्मिन् समिष्टाख्ययजुषि हि ।

ऋचः षडाद्याः शेषाणि यजुष्येतैर्जुहोति हि ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

२५

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

२३. इ.उ.पा—वासिष्ठः । २४. इ.उ.पा—' सत्यात् ' नास्ति ।

अवभृथः]

उरु५ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतुवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अन्वेतुवा इत्यनु-एतवै । उ ।

अपदे । पादा । प्रतिधातव इति प्रति-धातवे । अकः । उत । अपवक्तेत्यप-वक्ता ।

हृदयाविध इति हृदय-विधः । चित् ॥

५

अवभृथार्थमन्तरेण चात्वालोत्करावुपनिष्क्रामति—‘ उरु५ हि राजा ’ इति त्रिष्टुभा ॥
 वरुणो हि राजा सूर्याय अन्वेतवै सूर्यमन्वेतुम् अनुक्रमेण गन्तुम् उरुं विस्तीर्णं पन्थां
 पन्थानं मार्गं चकार करोति । साधुनि कर्मणि पुरुषं प्रवर्तयन् अभ्युदयेन योजयतीत्यर्थः ।
 उ इत्यवधारणे, वरुण एव हि राजा इत्थं करोति । किंच— स एव अपदे अपदनीयस्थाने
 असाधुनि कर्मणि पादा पादान् प्रतिधातवे प्रतिधातुम् अकः करोति पुरुषं प्रवर्तयतीत्यर्थः । १०
 कथमित्याह—उत अपवक्ता अप्यपवदिता यः परोक्षे परिवदति पिशुनो यश्च हृदयाविधः
 प्रत्यक्षमेव अप्रियाणि वदन् हृदयानि विध्यति, वरुणेनैव हि प्रेरितः तथातथा पुरुषो भवति,
 सोऽस्मान् साधुनि कर्मणि पदं कारयत्विति शेषः । अन्य आह—अपदे अनालम्बेऽन्तरिक्षे
 अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुं सूर्यस्य पन्थां पन्थानमुरुं वरुणो राजा यस्माच्चकार, तस्मात्
 सोऽस्माकमपि पादान् प्रतिधातुं विस्तीर्णं पन्थानम् अकः करोतु अवभृथार्थमपि; यो नाम १५
 अपवक्ता पुरुषो हृदयाविधश्च सोऽस्माकमवभृथार्थं मार्गं करोतु गमनप्रतिबन्धं मा कार्षीदित्यर्थः ।
 चकारेत्यस्य “ हि च ” (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । सूर्यशब्दात् कर्मणः संप्रदान-
 त्वात् चतुर्थी (द्र. पाभा १.४.३२) । पथ आत्वं व्यत्ययेन (पा ७.१.८५; ३.१.८५)
 द्वितीयायामपि भवति । अनुपूर्वात् एतेः “ तुमर्थे सेसेन् ” (पा ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः, “ तवै

अष्टात्रिंशेऽनुवाके समिष्टयजुर्होमोऽभिहितः । एकोनचत्वारिंशेऽनुवाकेऽवभृथो वर्ण्यते ।

२०

उरुमिति ॥ कल्पः—“ उरु५ हि राजा वरुणश्चकारेति वेद्या अभिप्रयान्तो वदन्ति । चात्वा-
 लाद्वा ” (आपश्रौ १३.२०.२) इति । फलस्तु—‘ उरु५ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतुवा
 उ । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ’ इति । उशब्दोऽवधारणे । वरुणः एव राजा
 सूर्याय सूर्यस्य अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुम् अपदे निरालम्बेऽन्तरिक्षे उरुं पन्थां विस्तीर्णं मार्गं यस्मात्
 चकार तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिधातवे पादं प्रक्षेप्तुं मार्गम् अकः करोतु । उत अपि च यः शत्रुः २५
 अपवक्ता निन्दको यश्च हृदयाविधः हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति, चिच्छब्दः समुच्चये, सोऽपि
 प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोतिवत्यर्थः ॥

१. व-अनुगन्तुम् । २. व-अस्थाने असाधु । ३. मै-अप्यवदिता । ४. त. वि-अपि च ।

५. मै-हृदयादि । ६-६. व-साधुनि कर्माणि कथं कारयत्विति ।

१. त्रि१-अवभृथं प्रयान्तः ।

३०

शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व द्वेषो निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गम्भीरा । सुमतिरिति सु-मतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । द्वेषः । निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् ।

५

एनः । प्रेति । मुमुग्धि । अस्मत् ॥

चान्तश्च युगपत् ” (पा ६.२.५१) इत्येतेः तवैप्रत्ययान्तस्य युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । “ सुपां सुल्लक् ” (पा ७.१.३९) इति पादशब्दात् द्वितीयायाः आकारः । प्रतिपूर्वाद्धातेः तेनैव सूत्रेण तवेन्प्रत्ययः । “ तादौ च ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । करोतेऽछान्दसे लुङि (पा ३.४.६) “ मन्त्रे घस ” (पा २.४.८०) इति ल्लेर्लुक् । हृदयं विध्यतीति हृदयाविधः । विव्रन्तादकारोपजनः छान्दसः । “ नहिबृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिष्ठु क्वौ ” (पा ६.३.११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । बहुवचनान्तमेव वा । चिदिति चार्थे उपमार्थे वा (द्र. निरुक्त १.४) ॥

अपो दृष्ट्वा यजमान वाचयति—‘ शतं ते राजन् ’ इति त्रिष्टुभम् ॥ हे राजन् वरुण अपामधिष्ठातः, शतं बहवः सहस्रं बहुतमाश्च ते तव भिषजः पापस्य शमनहेतवः सन्ति । तस्मात् त्वत्प्रसादात् अस्मत्पापमपि ते शमयन्त्विति शेषः । किंच—उर्वी महती गम्भीरा दुरवगाहा च ते सुमतिः कल्याणी मतिः अस्तु अस्मदनुग्रहपरैव सर्वदा भूयात् । “ युष्मत्तत्तक्षुःषु ” (पा ८.३.१०३) इति संहितायां षत्वम् । किंच—बाधस्व विनाशय द्वेषः द्वेषन् । विजन्ताच्छस् (पा ३.२.७५ ; ४.१.२) । जातौ वा एकवचनम् । द्वेषांसि रक्षःप्रभृतीनीत्यर्थः । निर्ऋतिं च बाधस्व पराचैः पराङ्मुखीभूताम् । उच्चैरादिवदव्ययं द्रष्टव्यम् । निर्ऋतिम् इति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । गतिसमासे “ तादौ च ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किंच चेदर्थे चित्शब्दः । कृतं चित् एनः पापम् अस्मत्तः प्र मुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय । व्यत्ययेन शपः श्लुः (पा २.४.७६ ; ३.१.८५) ॥

शतमिति ॥ कल्पः—“ शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति ” (आपश्चौ ८.७.२५) इति । पाठस्तु—‘ शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु । बाधस्व द्वेषो निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ’ इति ॥ हे राजन् वरुण, ते तव शतसहस्रसंख्याका भिषजः अस्मदुपद्रवनिवारकाः सन्ति । तस्मादस्मासु तव सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः अस्तु । कीदृशी ? उर्वी

अवभृथः]

अभिष्टितो वरुणस्य पाशोऽग्नेरनीकमप आ विवेश ।
अपां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यं दमेदमे(१)समिधं यक्ष्यग्ने ॥
प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्

अभिष्टित इत्यभि—स्थितः । वरुणस्य । पाशः । अग्नेः । अनीकम् । अपः । एति । विवेश ।

अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्निति प्रति—रक्षन् । असुर्यम् ।

५

दमेदम् इति दमे—दमे (१) । समिधमिति सम्—इधम् । यक्षि । अग्ने ॥

प्रतीति । ते । जिह्वा । घृतम् । उदिति । चरण्येत् ।

अधितिष्ठति— ‘अभिष्टितः’ इति विराजैकपदया ॥ ‘अभिष्टितः अभिभूय क्रान्तोऽस्मा-
भिर्वरुणस्य पाशः ॥

अप्सु बर्हिः प्रास्यति—‘अग्नेरनीकम्’ इति त्रिपदया विराजा ॥ हे ‘अपां’ नपात्, १०
अपां नप्तः चतुर्थः । “सुबामन्त्रिते” (पा २.१.२) इति पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य
षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ‘अग्नेः तव’ अनीक मुखम् ‘अपः अब्रूपम्’ आ
‘विवेश । तस्माद्’ असुर्यम् *असुरस्य स्वम्* असुरैः क्रियमाणं यज्ञविधातं ‘प्रतिरक्षन् प्रति-
निवारयन् तत्प्रतिनोदेन अस्मान् रक्षन्’ दमेदमे यज्ञगृहे यज्ञगृहे यागे यागे इत्यर्थः । ‘समिधं
समिदस्थानीयं तव समिन्धनम् इदं बर्हिः हे ‘अग्ने, यक्षि स्वीकुरु तेन संगतो भव । संगतिकरणे १५
यजिः’ । लेटि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् ॥

तत्सुवाहुत्याभिजुहोति—‘प्र ते’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे ‘अग्ने तव’ जिह्वा ‘घृतं
प्रतीत्य’ उत् ‘चरण्येत्’ उक्षिप्य भक्षयतु । चरण गतौ कण्ड्वादिः ॥

विपुला सार्वकालिकी^३ । ‘गम्भीरा आदरयुक्तेत्यर्थः । ‘द्वेषः द्वेषिणो’ बाधस्व । ‘निर्ऋतिं यज्ञविवाहिनीं
‘पराचैः कुरु’ तिरस्कृर्वित्यर्थः । अस्माभिः ‘कृतम् अपि पापमस्मत्तः प्रमोचय ॥

२०

अभिष्टित इति ॥ कल्पः—“अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते” (आपश्चौ
८.७.२६) इति । जलमभ्यवर्ती सूक्ष्मतन्वाकारो बन्धनहेतुर्जीवविशेषो ‘वरुणस्य’ ‘पाशः । सोऽयम्
‘अभिष्टितः पादाक्रमणेन तिरस्कृतः ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“अग्नेरनीकमप आ विवेशेति सुच्यमाधारयति” (आपश्चौ ८.८.३) इति ।
षाठस्तु—‘अग्नेरनीकमप आ विवेश । अपां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यं दमेदमे समिधं यक्ष्यग्ने’ इति ॥ ‘अग्नेः
‘अनीकं मुखमप्सु प्रविष्टम् । हे ‘अपां’ नपात् एतन्नामक ‘अग्ने, दमेदमे तत्तद्गृहे ‘असुर्यम् असुरैः कृतं
यज्ञविघ्नं’ प्रतिरक्षन् प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन् ‘समिधं समिन्धनसाधनं घृतं’ यक्षि संगतं कुरु । ‘ते तव

२५

— [द्र. पा ४.४.१२३] । ८. ब-यजेः ।

२. आ—‘कालिकीत्यर्थः । ३. क—‘कुरु’ नास्ति । ४. क—‘मधितिष्ठन्ते । ५. इ.उ.क.त्रि१-वरुण’ ।

[अवभृथः

- जिह्वा ऽधृतं प्रति ऽउत् ऽचरण्येत् उद्युक्ता भवतु ॥ ‘उरु५ हि राजा,’ इत्यादिमन्त्रान् व्याचिख्यासुः प्राचीन-
मनुष्ठानं विधत्ते—“अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवार्वाचीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरव यजते” (तैसं
६.६.३) इति । अवभृथाख्यं कर्म कर्तुमुदकसमीपं जिगमिषुः “आयुर्दा” (तैसं १.३.१४) “इत्यादिमि-
स्त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहुयात्” । तथा च सूत्रम्—“आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यजुहुयात् । अवभृथ
५ निचङ्कुणेति च । नमो रुद्राय वास्तोऽपतय आयने विद्रवण उद्याने यत्परायण आवर्तने विवर्तने यो गोपायति
त५ हुवे” (आपश्रौ १३.१९.१०-१३.२०.१) इति । इतः पूर्वमेकस्मिन् संवत्सरे यत् कृतं पापं “तदेतैः
होमैः अवयजते विनाशयति ॥ अवभृथमुद्दिश्योदकसमीपे गमनं विधत्ते—“अपोऽवभृथमवैष्यप्सु वै वरुणः
साक्षादेव वरुणमव यजते” (तैसं ६.६.३) इति । अपां प्राप्या तद्भिमानिनं वरुणं साक्षादव्यवधानेनैवाव-
यजते पूजयति ॥ गमनकाले प्रस्तातुः “सामगानं विधत्ते—“वर्त्सना वा अन्वित्य यज्ञ५ रक्षा५सि जिघा५
१० सन्ति साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै” (तैसं ६.३.३) इति । “त्रित्वसंख्यां
विधत्ते—“त्रिर्निधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षा५स्यप हन्ति” (तैसं ६.६.३) इति ॥
“ऋत्विग्यजमानानां सर्वेषां निधनोच्चारणं विधत्ते—“पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी
रक्षसामपहत्यै” (तैसं ६.६.३) इति । रक्षस्वी सर्वेषां प्रत्येकं बाधकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रम्—
“सर्वे *सपत्नीकाः साम्नो निधनमुपयन्ति । अधर्ध्वे द्वितीयम् । प्राप्य तृतीयम्” (आपश्रौ १३.२०.४)
१५ इति ॥ मन्त्रोक्तो मार्गविस्तारः पादप्रतिष्ठार्थं इत्याह—“उरु५ हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै”
(तैसं ६.६.३) इति ॥ भिषक्शब्देन यजमानस्य पापोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह—“शतं ते राजन्
भिषजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ मन्त्रेणैव वरुणपाशः परिह्रियत
इत्याह—“अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ अप्सु बर्हिः
प्रक्षिप्य त५पोपरि जुहुयादिति विधत्ते—“बर्हिरभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहोति”
२० (तैसं ६.६.३) इति ॥ “अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः” (तैब्रा २.२.१) इति श्रुतेरग्निमुक्तत्वम् । अत्र सूत्रम्—
“तृणं प्रहत्य सौवमाधारयति । यदि वा पुरा तृणं स्यात् तस्मिज्जुहुयात्” (आपश्रौ ८.७.२८-२९)
इति । चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेषु बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निषेधति—“अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति
प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान् मुञ्चति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ यद्यप्यत्राऽऽज्यभागौ चोदकादेव
प्राप्तौ तथाऽपि मन्त्रविशेषमभिप्रेत्य पुनर्विधत्ते—“आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति”
२५ (तैसं ६.६.३) इति । आज्यभागयोर्ध्वजचक्षुष्वमन्यत्र श्रुतम्—“चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ”
(तैसं २.६.२) इति । प्रकृतौ “अग्निर्द्वित्राणि” (तैसं ४.३.१३) इत्यादिके पुरोनुवाक्ये । इह तु
“अप्स्वग्ने सधिष्टव” (तैसं ४.२.११) इत्यादिके । तथा च सूत्रम्—“अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति ।
अप्स्वग्ने इत्येषा । अप्सु मे सोमो अब्रवीत्” (आपश्रौ ८.८.६-७) इति ॥ प्रधानदेवतां विधत्ते—
“वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ स्वष्टकृद्देवतां विधत्ते—“अग्नीवरुणौ
३० यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान् मुञ्चति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ साक्षाच्छीघ्रमेवेत्यर्थः ॥ चोदकप्राप्तेषु
त्रिष्वनूयाजेषु बर्हिर्नामकं प्रथमानूयाजं निषेधति—“अपबर्हिषावनूयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव

६. त्रि१-मनुष्ठेयम् । ७-७. आ-इत्यादीनि यजूंषि जुहुयात् ; त्रि-इत्यादीनि त्रीणि यजूंषि जुहुयात् ।
८-८. आ-तदेव तैः ; त्रि१-तदेव तैः होमैः । ९. आ.पा-‘गमनकाले’ नास्ति । १०. आ.पा-साम्नाऽ-
नुयानम् । ११. क-गीयमानेन साम्ना सह गच्छेयुरितिशेषः । साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधननामकस्य
३५ भागस्य त्रिरावृत्तिं त्रित्वसंख्या च ; इ.उ-गीयमानेन साम्ना गच्छेयुरिति शेषः । साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधन-
साधकस्य भागस्य त्रिरावृत्तिम् ; त्रि१-गीयमानेन साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधननामकस्य भागस्य
त्रिरावृत्तिम् । १२. आ-‘ऋत्विग्यजमानानाम्’ नास्ति । * [आपश्रौसूत्रे ‘सहपत्नीकाः’ इति ।]

अवभृथः]

समुद्रे ते हृदयमपस्वन्तः ।

सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः ॥

सूक्तवाके नमोवाके विधेमा-

समुद्रे । ते । हृदयम् । अपस्वित्यप्-सु । अन्तः । समिति । त्वा । विशन्तु । ओषधीः ।

उत । आपः । यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपत इति यज्ञ-पते । हविर्भिरिति हविः-भिः ॥

सूक्तवाक इति सूक्त-वाके । नमोवाक इति नमः-वाके । विधेम ।

अप्सु स्तुचं प्रतिष्ठापयति—‘समुद्रे ते’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे अग्ने, तव हृदयं जुह्व-
लक्षणं ‘समुद्रे समुन्दनशीलासु’ अप्सु अन्तः अपां मध्ये ‘प्रतिष्ठापयामीति शेषः । “ऊडिदम्”
(पा ६.१.१७१) इत्यद्भ्यः सप्तम्युदात्ता । “उदात्तस्वरितयोः” (पा ८.२.४) इति ततः
परस्यानुदात्तस्य संहितायां स्वरितत्वम् ॥

तामद्भिः पूरयति—‘सन्तु’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे जुहु, त्वाम् ‘ओषधीः’ उत अपि
च ‘आपः’ च साक्षादिदानीं त्वां ‘सं’ विशन्तु प्राप्नुवन्तु । ओषधीरिति पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घः
(पा ६.१.१०१) ॥

ता अप्सु जुहोति—‘यज्ञस्य त्वा’ इति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ हे ‘यज्ञपते’ यजमान
‘यज्ञस्य’ सूक्तवाके सूक्तवाकप्रतिष्ठे फले ‘नमोवाके’ नमोवाकप्रतिष्ठे फले ‘त्वां’ विधेम स्थापयामः ।
स्थापनकर्माऽत्र विदधाति । ‘हविर्भिः’ आभिरद्भिः अप्सु हूयमानाभिः विधेमेति ॥

वरुणपाशान्मुञ्चति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ प्रयाजानूयाजान् प्रशंसति—“चतुरः प्रयाजान् बज्जति
द्वावनूयाजौ षट् सं पथन्ते षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति” (तैसं ६.६.३) इति ॥

समुद्रेति ॥ बौधायनः—“अथाऽप्सु स्तुचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते हृदयमपस्वन्तः इति अथैना-
मद्भिः पूरयति सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताप इत्यप्स्वेवापो जुहोति यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्तवाके
नमोवाके विधेमेति” (बौधौ ८.२०) इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“ऋजीषस्य स्तुचं पूरयित्वाऽ-
प्सुपमारयति समुद्रे ते हृदयमपस्वन्तरिति । ततो यो बिन्दुरुपप्लवते” (आपधौ
१३.२०.१०-११) इति ॥ हे जुहु, ते ‘हृदयं’ बिलं समुद्रसमासु ‘अप्सु’ अन्तः मध्ये प्रतितिष्ठतु ।
ऋजीषरूपा ओषधयस्त्वां सम्यक् प्रविशन्तु । अपि च ‘आपः’ विशन्तु । अथ वा वरुणं संबोध्य व्याख्ये-
यम् । “इदं द्यावापृथिवी” (तैसं २.६.९) इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । “नमो वाचे या चोदिता”
(ऋ.मैसं ४.९.२) इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे ‘यज्ञपते’ यजमान, त्वदीयैः ‘हविर्भिः’ देवताः
संतर्प्य त्वां सूक्तवाकनमोवाकद्वयोक्तफले ‘विधेम’ स्थापयामः ॥

९. तं.ब-प्रतिष्ठितमिति ।

१३. उ.क-‘रुल्लवते’ ।

तैसं ४०

-वभृथ निचङ्कुण निचेरुरासि निचङ्कुणाव

देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिषस्पाहि

अवभृथेत्यव—भृथ । निचङ्कुणेति नि—चङ्कुण । निचेरुरिति नि—चेरुः । असि ।

निचङ्कुणेति नि—चङ्कुण । अवेति । देवैः । देवकृतमिति देव—कृतम् । एनः । अयाट् ।

५ अवेति । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्य—कृतम् । उरोः । एति । नः । देव । रिषः । पाहि ।

- अप्सु अवभृथद्रव्याण्यवकिरति—‘ अवभृथ ’ इति । अतः पराणि यजुंषि ॥ अवभृथ्यन्ते उत्सृज्यन्ते कानिचित् द्रव्याण्यस्मिन्नित्यवभृथः कर्मविशेषः । “ अवे भृजः ” (उ १.६.८) इति कथन्-प्रत्ययः । हे ऽवभृथ । कर्मण इदमामन्त्रणम्, तदभिमानिन्या देवताया वा वरुणस्य । हे ऽनिचङ्कुण, नीचैः क्वणति शब्दं करोति अवकीर्णद्रव्यद्वारेणेति निचङ्कुणः । कुणतेर्यङ्लुगन्तात्
- १० (पा २.४.७४) पचाद्यचि (पा ३.१.१३४) छान्दसं संप्रसारणम् । कुण शब्दोपकरणयोः इत्यस्माद्वा । “ न धातुलोप आर्धधातुके ” (पा १.१.४) इति गुणाभावः । “ घञर्थे कविधानम् ” (पा ३.३.५८ वा ४) इति वाऽधिकरणे कः, निभृतशब्दकरद्रव्याधिकरणत्वात् । ऽनिचेरुः ऽअसि निभृतं चरसीति, निभृतं वा चरत्यस्मिन्नित्यौणादिके उपप्रत्यये (उ १) छान्दसमेत्वम् । अत्वरं क्रियमाणोऽसीत्यर्थः, निगूढचरद्रव्याभिप्रायं वा । किंच—हे निचङ्कुण । व्याख्यातम् । तिरोहित-
- १५ द्रव्याभिप्रायम् । यद्वा—कण निमीलने, छान्दसमुत्वम् । कण गतौ वा । यन्नाम किंचित् ऽदेवकृतं देवेषु कृतमस्माभिः ऽएनः पापं सम्यगनुष्ठानाभावनिमित्तम् । सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । तत्सर्वं ऽदेवैः सह ऽअव ऽअयाट् अवायाक्षीः अवयज विनाशयेत्यर्थः, अवयजिर्विनाशे वर्तते । यच्च ऽमर्त्यकृतं मर्त्येषु कृतं पापम् । पूर्ववत् स्वरः (पा ६.२.२) । तच्च ऽमर्त्यैः सहावयज । यजेः छान्दसि लुङि (पा ३.४.६) सिचिवृद्धौ “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इति तदभावः । किंच—हे ऽदेव ऽउरोः विस्तीर्णात् ऽरिषः हिंसितुः हिंसायाः वा । रिषेः क्विबन्तात् “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । “ पातौ च बहुलम् ” (पा ८.३.५२) इति तस्याः संहितायां सत्वम् । ततः ऽनः ऽआ ऽपाहि परिपाहि ॥

- अवभृथेति ॥ बौधायनः—“ अथैतमवभृथं संप्रकिरन्ति यत्किंच सोमलिप्तं भवत्यवभृथ निचङ्कुण निचेरुरासि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिषस्पाहि इति ” (बौश्रौ ८.२०) इति ॥ आपस्तम्बस्तु—‘ आयुर्दा अग्ने ’, ‘ नमो रुद्राय वास्तोष्पतये ’ इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां “ सहैतं मन्त्रं ” होमे विनियुक्तवान् । तच्च पूर्वमुदाहृतम् (आपश्रौ १३.१९.१-१३.२०.१०) । हेऽवभृथाभिमानिन् वरुण ऽनिचङ्कुण, राक्षसभर्त्सनार्थं नितरां ध्वनिं कारितवानसि । ऽनिचेरुः ऽअसि अस्मद्रक्षार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि । हे ऽनिचङ्कुण, अस्माभिर्देवेषु कृतम् ऽएनः अपराधं तैः ऽदेवैः सह त्वम् ऽअव ऽअयाट् विनाशय । मर्त्येषु कृत्विक्षु कृतं ततैः ऽमर्त्यैः
- ३० ऽसहावायाट् विनाशय । हे ऽदेव, ऽउरोः अधिकात् ऽरिषः देवमर्त्यकृतहिंसनात् ऽनः अस्मान् ऽआ समन्तात्

१०. तं.ति-इभावः । ११. मै-हिंसायाम् ।

१४-१४. इ.उ.पा-‘ सहैतं मन्त्रम् ’ नास्ति । १५. क-‘ भृथकर्मभिमानिन् ।

अवभृथः]

सुमित्रा न आप ओषधयः (२) सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मो देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतं सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्
सुमित्रा इति सु-मित्राः । नः । आपः । ओषधयः (२) । सन्तु । दुर्मित्रा इति दुः-मित्राः ।

तस्मै । भूयासुः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ।

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् । वः । सुप्रीतमिति सु-प्रीतम् ।

सुभृतमिति सु-भृतम् । अकर्म । देवेषु । नः । सुकृत इति सु-कृतः । ब्रूतात् ।

अञ्जलिनाऽप उपवहति—‘सुमित्रा’ इति ॥ आपः ओषधयः च नः अस्मभ्यं सुमित्राः
सन्तु । शोभनं मित्रं वा यासाम् । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥
द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च प्रतिरुक्षति—‘दुर्मित्राः’ इति १४ ॥ यः अस्मान् द्वेष्टि यं च
वयं द्विष्मः तस्मै आप ओषधयश्च दुर्मित्राः भूयासुः, दुष्ट मित्रं मित्रवद्वर्तमानं यासाम् । १०
छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥

ऋजीषमप्सु प्लावयति—‘देवीरापः’ इति ॥ हे देवीः देव्यः आपः । पूर्ववदीर्घः
(पा ६-१-१०१) । “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” (पा ८-१-७४) इति प्रथमस्या-
विद्यमानवत्त्वनिषेधात् द्वितीयं निहन्यते । एषः ऋजीषाख्यः वः युष्माकं गर्भः युष्मत्प्रभवः । अतः
तं वः युष्मदर्थं सुप्रीतं युष्माकं सर्वलोकस्य अतिशयेन प्रीतिकरं सुभृतं सुष्ठु गुप्तं च अकर्म
कृतवन्तो वयम् । “मन्त्रे घसं” (पा २-४-८०) इति लेख्कु, “गतिरनन्तरः” (पा ६-२-४९)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतोऽस्मानपि यूयं देवेषु सुकृतः सुष्ठु कर्म कृतवतः ब्रूतात् ब्रूत ।
“तस्य तात्” (पा ७-१-४४) इति तादादेशः ॥

पाहि ॥ पाठक्रममनादृत्यैतन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे—“अवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव-
यजते” (तैसं ६-६-३) इति । निचेरुनिचङ्कुणादिशब्दोदितं वरुणमवयजत उपचरति । घातूनामनेकार्थ-
त्वाद्यथोचितं व्याख्येयम् ॥ वरुणसंबोधनपक्षमाश्रित्य व्याचष्टे—“समुद्रे ते हृदयमप्सन्तरित्याह
समुद्रे ह्यन्तर्बरुणः” (तैसं ६-६-३) इति ॥ संशब्देन यजमानस्याङ्गिरोषधीभिश्च समृद्धिः सूच्यत इत्याह—
“सं त्वा विशन्वोषधीरुताप इत्याहाङ्गिरेवैनमोषधीभिः सम्यञ्च दधाति” (तैसं ६-६-३) इति ॥

सुमित्रेति ॥ बौधायनः—“अथाञ्जलिनाऽप उपहन्ति सुमित्रा न आप ओषधयः सन्विति ।
तां दिशं निरुक्षति यस्यां दिश्यस्य द्वेष्टो भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म
इति” (बौधौ ८-२०) इति । आपस्तम्बस्यैक एव मन्त्रः—“सुमित्रा न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह्य”
(आपधौ १३-२-११; ८-८-१५) इति ॥ स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥

देवीरिति ॥ कल्पः—“देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्य” (आपधौ १३-२-११)
इति । पाठस्तु—‘देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतं सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्’

१२. तं.ति.पं.ब-उपहरति । १३. ब-प्रतिनिक्षिपति । १४-१४. मै-‘दुर्मित्राः इति’ नास्ति । ३०

१५. तं-अमित्रम् ।

१६. आ.क-उपसंगृह्य ।

प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश

एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि

प्रतियुत इति प्रति-युतः । वरुणस्य । पाशः । प्रत्यस्त इति प्रति-अस्तः । वरुणस्य । पाशः ।

एधः । असि । एधिषीमहि । समिदिति सम्-इत् । असि । तेजः । असि । तेजः । मयि ।

५ अपामन्तं प्रतियौति—‘ प्रतियुतः ’ इति ॥ १ प्रतियुतः प्रत्येकं पृथक्कृतः १ वरुणस्य १ पाशः । पृथक्कृत्य च १ प्रत्यस्तः प्रतिक्रियतः विनाशित इत्यर्थः । पूर्ववद्भूतेः प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.४९) ॥

प्रपथे समिधः कुर्वते—‘ एधोऽसि ’ इति ॥ हे १ समित्, १ एधः १ असि एधनी वर्धनी त्वमस्यग्नेः । अतस्तादृश्या त्वया वयमपि १ एधिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम । यद्वा—तादृश्या त्वया अग्निं वर्धयेम ॥

आहवनीये समिधमभ्यादधाति—‘ समित् ’ इति ॥ १ समित् समिन्धनी संदीपनी त्वमग्नेः १ असि । तस्मात् १ तेजः १ असि तेजःसाधनमग्नेरसि । तादृशी सा त्वं १ मयि अपि १ तेजो १ धेहि स्थापय ॥ इति । हे १ आपः देव्यः, १ एषः वरुणो युष्माकं गर्भवदन्तरवस्थितोऽतो १ वः १ युष्माकं परितोषाय तं वरुणं हविषा १ सुप्रीतं १ सुभृतं सुष्टु पुष्टं च १ अकर्म वयं कृतवन्तः । स वरुणः १ नः अस्मान् १ सुकृतः सम्य-गनुष्ठातृन् ब्रवीत ॥ स्पष्टार्थत्वात् १ ‘ सुमित्रा न आपः ’ इति मन्त्रमुपेक्ष्य ‘ देवीरापः ’ इत्यस्य स्पष्टार्थ-तामाह—‘ देवीराप एष वो गर्भे इत्याह यथायजुरैवैतत् ’ (तैसं ६.६.३) इति ॥ ऋजीषस्याऽप्यु प्रहारेणोद्गतानां बिन्दूनां भक्षणाभक्षणयोर्दोषसद्भावात् तत् परिहारायोपस्पर्शं विधत्ते—‘ पशवो वै सोमो यद्भिन्दूनां भक्षयेत् पशुमान्स्त्वाद्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्नं भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव पशुमान् भवति नैनं वरुणो गृह्णाति ’ (तैसं ६.६.३) इति । सोमस्य पशुप्राप्तिसाधनत्वात् पशुत्वम् । २० भिद्यन्त इति भिन्दवो जलकणाः । वरुणग्रहणं नाम महोदराख्यरोगोत्पत्तिः ॥

प्रतियुत इति ॥ कल्पः—‘ अथापामन्तं प्रतियौति प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति ’ (बोधौ ८.२.०) इति ॥ बन्धनस्य हेतुः १ वरुणस्य १ पाशः १ प्रतियुतः पृथक्कृतः । १ प्रत्यस्तः विनाशितः ॥ मन्त्रस्यार्थस्तथैव फलतीत्याह—‘ प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ’ (तैसं ६.६.३) इति ॥ जलाभिर्गत्य पुनस्तज्जलमहृष्ट्वैव देवयजनदेशे गन्तव्यमिति विधत्ते—‘ अप्रती- २५ क्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्यै ’ (तैसं ६.६.३) इति । अन्तर्हितिरदर्शनम् ॥

एध इति ॥ कल्पः—‘ एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधाय अपो अन्वचारिषमि-त्युपतिष्ठन्ते ’ (आपश्चौ १३.२.२.६) इति । पाठस्तु—‘ एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेह्यपो अन्वचारिष रसेन समसृक्षमहि । पयस्वाग्ना आऽगमं तं मा सग्ना सृज वर्चसा ’ इति ॥ हे समित्, त्वम् १ एधः १ असि वृद्धिहेतुरसि । अतो वयम् १ एधिषीमहि अभिवृद्धिं प्राप्ताः । अयमाद्यो ३० मन्त्रः । १ समित् समिन्धनसाधनम् १ असि, इति द्वितीयः ३१ । १ तेजः कान्तिसाधनम् १ असि । कान्ति-

१७. इ.उ.पा.भां-देवः । १८. इ.उ.त्रि१.पा.भां-‘ स्पष्टार्थत्वात् ’ नास्ति । १९. इ.उ-द्वितीयो मन्त्रः ।

धेह्यपो अज्ज्यायेः रसेन समसृक्षमहि ।

पर्यस्वा५ अग्न् आऽगमं तं मा स५सृज्ज वर्चसा ॥ ४५ ॥

[दमेदम ओषधय आ षट् च]

धेहि । अपः । अन्विति । अचारिषम् । रसेन । समिति । असूक्ष्महि ।

पर्यखान् । अग्ने । एति । अगमम् । तम् । मा । समिति । सृज । वर्चसा ॥ ४५ ॥

[मैसं १.३.३९; कासं ४.१३; कपिसं ३.११; वासं ८.२३-२७]

आहवनीयमुपतिष्ठते—‘अपः’ इत्यनुष्टुभा ॥ हे अग्ने, अपः कर्म । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ।
अष्टाब्द एव वा कर्मणि वर्तते । “ऊडिदम्” (पा ६-१-१७१) इति शस उदात्तत्वम् । अपोऽव-
भृथाख्यं कर्म अनु अचारिषम् आनुपूर्व्येण कृतवानस्मि । अतो वयं सर्वेऽपि रसेन फलेन सम्
असृक्षमहि संगताः स्मः । वचनव्यत्ययो वा, समसृक्षमहि संगतोऽस्मि । “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु”
(पा १-२-१०) इति सिचः कित्त्वम् । हे अग्ने, पयस्वान् अन्नवान् हविर्भिस्त्वनान् त्वाम् आ
अगमम् आगतोऽस्मि । “आतोऽटि नित्यम्” (पा ८-३-३) इति संहितायां रुत्वम् । तस्मात्त्वां
प्राप्तं मा सं सृज संयोजय वर्चसा दीप्या बलेन वा ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

मयि घेहि^{२०} स्थापय, इति तृतीयः । एतैस्तिष्ठः समिध आदध्यात् । अपः अनु जलमनुप्राप्य अचारिषम् १५
अवभृथंकर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन फलेन समसृक्षमहि संगतोऽस्मि । हे अग्ने, पयस्वान् क्षीरादिसमृद्धि-
युक्त, आ अगमम् इहाऽऽगतोऽस्मि । तं मा वर्धसा बलेन संयोजय ॥ समिदाधानेन बद्धिः पूज्यत
इत्याह— “ एजोऽस्येधिषीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्त उपायन्ति ” (तैसं ६.६.३) इति ।
नमस्यन्तः पूजयन्तः ॥ ‘ मयि घेहि ’ इत्यस्याभिप्रायमाह— “ तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज
इवाऽऽत्मन् धत्ते ” (तैसं ६.६.३) इति । अवशिष्टः^{२१} स्पष्टत्वादुपेक्षितः ॥ २०

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उरुं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवभृथं प्रति ।

शतं दृष्ट्वा ^{२२}जलं जप्यमभ्याक्रामति तज्जलम् ॥ १ ॥

अग्नेः स्रचाऽधारयेत्तु समृजीषं जले^{२३} क्षिपेत् ॥

अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनम् ॥ २ ॥

देवीरित्यभिमन्याय प्रत्युद्गच्छति तज्जलात् ।

एधः समित्तेज एतैर्होम भादवनीयके ॥

^{२४}-अपो अग्नोरुपस्थानमिति-^{२४} मन्त्राख्योदश " ॥ ३ ॥ इति ॥

१६-१६. मै-बलेन ; ति.पं-दीप्त्या वा बलेन ।

२०. इ.उ.त्रि१.पा.भा-‘धेहि’ नास्ति । २१. इ.उ.त्रि१.पा.भा-‘स्पष्टत्वात्’ नास्ति । ३०
२२. आ.क-जले । २३. आ.व-जलम् । २४-२४. त्रि१-अपोऽरागनेरुपस्थानमिति ।

[यूपैकादशिनी

- यद्यप्येतावता सौमिकमन्त्रकाण्डं तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं च समाप्तं तथाऽपि सन्ति ब्राह्मणशेषा
अष्टावनुवाकाः ^{२५}ते त्वत्रैव विव्रियन्ते^{२६} । तेष्वनुवाकषु क्रमेणैतेऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते—यूपैकादशिनी, पश्वैका-
दशिनी, पालीवतः पशुः, सौम्यचर्वादिः, ^{२६}अतिग्राह्यो ग्रहः, अदाभ्यग्रहः, अंशुग्रहः, षोडशीग्रहश्चेति^{२७} ।
तत्र समनन्तरानुवाकप्रतिपाद्या यूपैकादशिन्येकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र श्रूयते—“ एकयूपो
५ वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशतिन्यश्वमेधस्य ” (तैब्रा ३.८.१९) इति ।
अग्निष्टोमे यः सवनीयः पशुस्तेन सहोपरितनानुवाके वक्ष्यमाणा ऐकादशिनाः पशवो विकल्पिताः । तथा च
सूत्रम्—“ ऋतुपशव ऐकादशिनाश्च विकल्पन्ते ” (आपश्रौ १४.५.१) इति । तत्रैकादशिनपश्वर्थां
यूपैकादशिनी, तां विधत्ते—“ स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीत यूपं मिनोति त्रिवृतमेव वज्रं
संभृत्य आतृव्याय प्र हरति स्तृत्यै ” (तैसं ६.६.४) इति । भूमेरुपरितनमभ्यमपहन्तुं वेदिस्थानमुद्ध-
१० न्यात् । तस्मिन् स्थाने वेदिरेकयूपपक्षे पदैः विमातव्या^{२८} । तथा च पूर्वमुदाहृतम्—“ त्रिंशत् पदानि
पश्चात्तिरश्चौ ” (तैसं ६.२.४) इत्यादि । एकादशिनीपक्षे त्वक्काग्रस्य पर्यासये रथाक्षेण वेदिः मातव्या ।
तथा च सूत्रम्—“ यत्प्राग्वेदिसंमानात् तत्कृत्वा दशरथाक्षामेकादशोपरां रज्जुं मित्वा ” (आपश्रौ
१४.५.१०) इति ॥ उपरशब्देन प्रादेशपरिमिता यूपावदेशा विवक्षिताः । द्वयोर्द्वयोरवटदेशयोर्मध्यदेशो
रथाक्षेण परिमितस्तादृश्या वेदेर्दक्षिणांसमारभ्योत्तरांसपर्यन्तेषु पङ्क्तिरूपेणावस्थितेष्वेकादशस्ववटेषु
१५ यूपानुच्छेयेत् । यूपमिति जातावेकवचनम् । स्फ्यरथाक्षयूपास्त्रयो वज्रस्य भागाः । तथा चाऽऽम्नातम्—
“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्रादरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” (तैसं ५.२.६)
इति । तेषां त्रयाणामत्र मेलनाद्वज्रस्त्रिवृतं संपद्यते । स्तृत्यै हिंसायै ॥ यूपावटस्यार्धं वेद्यामर्धं बहिश्चेत्येवं
तद्देशं विधत्ते—“ यदन्तर्वेदि मिनुयाद्देवलोकमभि जयेद्यद्विर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संघौ मिनोत्युभयो-
लोकयोरभिजित्यै ” (तैसं ६.६.४) इति । अन्तः समापदेशः । वेदिश्चान्तश्च वेद्यन्तं तत्संधावुच्छेयेत् ॥
२० उच्छेये कांश्चित् काम्यान् विशेषान् विधत्ते—“ उपरसंमितां मिनुयात् पितृलोककामस्य रशनसंमितां
मनुष्यलोककामस्य चषालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तसमान् प्रतिष्ठाकामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्समान्
पशुकामस्य ” (तैसं ६.६.४) इति । तक्षणरहितानि यूपमूलानि उपराणि तैरैकादशिनी संमिता सृष्टी ।
एकस्थोपरस्य यावान् आयामस्तावानेव इतरेषां दशानामित्यर्थः । रशनादेशस्थौल्येन समाना रशनसंमिता ।
चषालविस्तारेण समाना चषालसंमिता । अत एव सूत्रकारेणाक्तम्—“ आयामत उपराणि समानि स्युः ।
२५ तिर्यक्तो मध्यानि रशनाश्च । प्रथिम्नश्चषालानि ” (आपश्रौ १४.६.११) इति । सर्वानुपररशनादेश-
चषालविस्तारान् । एकादशसु षष्ठो मध्यमस्तत्तत्तार्धवर्तिनौ द्वौ तेषां त्रयाणामेवोपरादिसाम्यनियमो नेतरेषाम् ।
तथा च सति पशुप्राप्तिः ॥ तामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति—“ एतान् वा अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव
भवति ” (तैसं ६.६.४) इति ॥ एतान्^{२९} समान् अनु यजमानं पशवः प्राप्नुवन्ति ॥ त्रिभ्योऽतिरिक्तेष्वष्टा-
स्वन्योन्यस्पर्शं विधत्ते—“ व्यतिषज्जितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्यतिषजति ” (तैसं ६.६.४) इति ।
३० यूपैकादशिन्याः कामनाभेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं निन्दित्वोत्तरदेशप्रवणत्वं विधत्ते—“ यं कामयेत प्रमायुकः
स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथ हसीयाऽसमेधा वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति ताजक् प्र
मीयते दक्षिणार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात् सुवर्गकामस्याथ हसीयाऽसमाक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टयै ” (तैसं ६.६.४) इति । गर्तशब्देन दक्षिणदेशनिम्नश्मशाने^{३०} विवक्षितं गर्तवत्
मीयन्ते यूपा अस्यामेकादशिन्यामिति गर्तमित्, तादृशीमुच्छेयेत् । अग्निष्ठनामको यो मध्यमो यूपस्तस्मा-
- ३५ २५-२५. इ.उ.पा-तेऽत्रैवाधीयते; भां-तत्रैवाधीयन्ते । २६-२६. आ-अतिग्राह्योऽदाभ्योऽऽशुः
षोडशी चेति । २७. आ-विमिता । २८. क.त्रि१-एतांस्त्रीन् । २९. त्रि१-निम्नं श्मशानम्;
क-निम्नत्वं श्मशानम् ।

यूपैकादशिनी]

दुत्तरार्धे स्थितं यूपपञ्चकं वर्षिष्ठमस्युद्धतम् । दक्षिणार्धे स्थितं पञ्चकं हसीयांसं हस्वम् । ईदृश्येकादशिनी
 गर्तेमिव तद्वत्पुच्छिण्यायां तदानीमेव भ्रियते । स्वर्गार्थमुक्तवैपरीत्यं कुर्यात् । आक्रम्यत आरुह्यते स्वर्गः
 अनेन सेतुनेत्याक्रमणः ॥ लौकिकदृष्टान्तेन ^{३०}“एकस्मिन्नग्निष्ठे रशनाद्वयवेष्टनमग्निष्ठद्वये एकरशनावेष्टननिषेध-
 द्वारा पुरुषस्य विवाहद्वयविधिः स्त्रिया विवाहद्वयनिषेधश्च विदधदेकस्मिन् यूपे” ^{३०} रशनाद्वयं विधत्ते—
 “यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यज्ञैका रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति
 तस्माच्चैका द्वौ पती विन्दते ” (तैसं ६-६-४) इति । अत्र सूत्रम्—“ अग्निष्ठं द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीय ”
 (आपश्चौ १४-५-१२) इति ॥ ^{३१}“रशनायाः स्त्रीत्वादेकस्मिन् यूपे” ^{३१} रशनाद्वयस्यान्तयोर्मेलनं प्रवेष्टनं च
 कामनाभेदेन विधत्ते—“ यं कामयेत स्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत् स्येवास्य जायते यं कामयेत
 पुमानस्य जायेतेत्याऽन्तं तस्य प्र वेष्टयेत् पुमानेवास्य जायते ” (तैसं ६-६-४) इति । अन्तयोः समीप
 उपान्ते । अन्येन सहितमान्तं रशनाद्वयभागम् ॥ एकादशभ्योऽतिरिक्तमुपशयाख्यं यूपं विधत्ते—“ असुरा
 वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान् देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यदक्षिणत उपशय
 उपशये आतुष्यापनुस्यै ” (तैसं ६-६-४) इति ॥ पुरा कदाचिदसुरा देवान् स्ववशान् कृत्वाऽग्निष्ठाद्युपात्
 दक्षिणभागे समानयन् । तानसरान् देवा उपशयेनैकादशिनीसमीपे शयानेन यूपेनापानुदन्त । समीपशयनात्
 उपशयनाम संपन्नम् । उपशय उपशेते शयानत्वेन पातयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ उपशयं द्वाभ्यां
 रशनाभ्यां” ^{३२} परिवीयाग्रेण दक्षिणं यूपं ^{३३}प्राञ्चं निदधाति ” (आपश्चौ १४-६-१२) इति ॥ द्वेभ्यं
 पशुत्वेन निर्दिशेदिति विधत्ते—“ सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः पशुर्यज्ञ
 निर्दिशेदार्तिमाञ्छंछजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति ” (तैसं
 ६-६-४) इति । अग्निष्ठाद्वय एकादश यूपा वक्ष्यमाणैराग्नेयादिपशुभिरुपेताः । उपशये तु पश्वन्तराभावात्
 यजमानस्याऽऽर्तिप्राप्तिर्द्वेभ्यं निर्दिश्य तद्वारयेत् ॥ द्वेभ्याभावे मूलकं निर्दिशेदिति विधत्ते—“ यदि न
 द्विष्यादास्तुते पशुरिति ब्रूयाच्च प्राभ्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ” (तैसं ६-६-४) इति ॥ विहितानाम्
 एकादशिनीं प्रशंसति—“ प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽज्ञाद्येन व्यार्च्यत स एतामेकादशिनीमपश्यत् तथा
 वै सोऽज्ञाद्यमवारुण्य यदृश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडञ्च विराड् विराजैवाज्ञाद्यमव रुन्धे य एकादशः
 स्तन एवास्यै स दुह एवैनौ तेन ” (तैसं ६-६-४) इति ॥ दशयूपानां विराड् रूपत्वेन घेतुत्वादेकादशो
 यूपः स्तनो भवति ॥ पात्नीवताख्यं त्रयोदशं यूपं विधत्ते—“ वज्रो वा एषा सं मीयते यदेकादशिनी
 सेश्वरा पुरस्तात् प्रत्यञ्चं यज्ञं संमर्दितोर्येत् पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तव्यै सयत्वाय ” (तैसं
 ६-६-४) इति । सैकादशिनी वज्ररूपा सती पुरस्ताद्वस्थाय प्रत्यगवस्थितं यज्ञं संमर्दितुमीश्वरा भवति ।
 मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रत्युत्तब्धिः । सयो बन्धः । ‘ बिज् बन्धने ’ इत्यस्मादातो रूपवत्त्वात् । सयत्वाय
 दृष्टत्वायेत्यर्थः ॥ यूपैकादशिनी निरूपिता ॥

अथ पञ्चेकादशिनीं विधत्ते—“ प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एतामेकादशि-
 नीमपश्यत् तथा वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नघत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एतर्हि
 रिरिचान इव यदेकादशिनी भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन् घत्ते ” (तैसं ६-५-५) इति ।
 प्रजासृष्ट्या वीर्यादिक्षयात्रिक्तोऽहमिति धीः । तथा यज्ञप्रयासेनाऽपि । पञ्चेकादशिन्या तत्समाधानम् । ते
 च पशुविशेषा देवतासहिता अश्वमेधप्रकरणे समाम्नाताः—“ आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेष्ठी बभ्रुः
 सौम्यः पौष्णः श्यामः शिनिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो माततः कल्माष ऐन्द्राग्नः सर-
 हितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेतवः ” (तैसं ५-५-२२) इति । कृष्णग्रीवत्वादिभिर्विशेषिताः सर्वेऽप्यजाः ।

३०-३१. आ.हा-‘ एकस्मिन्नग्निष्ठे.....यूपे ’ नास्ति । ३१-३१, आ.हा-‘ रशनायाः
 स्त्रीत्वादेकस्मिन् यूपे ’ नास्ति । ३२. आ.हा-‘ रशनाभ्याम् ’ नास्ति । ३३. आ-‘ प्राञ्चम् ’ नास्ति ।

[पञ्चेकादशिनी

- मेष्ठी त्वैकैवान्यजातिः । विशेषणानि च तस्मिन्नेव प्रकरणे व्याख्यास्यन्ते ॥ तानेतानत्र पशून् विशेषेण प्रशंसन् विशेषविधिमुन्नयति—“ प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देशानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवासमै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवासमै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय
- ५ सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणः ” (तैसं ६.६.५) इति । प्रवापयति बीजं स्वतः^१ संपादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्त्रिया सह मिथुनीकरणम् । सौम्येन योषिति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्पत्तिः । बार्हस्पत्येन ब्रह्मण उत्पत्तिसाधनत्वम् । वैश्वदेवेन प्रजानां तद्देवतानुग्रहः । ऐन्द्रेणेन्द्रियपाटवम् । मारुतेन जनपद-प्राप्तिः । ऐन्द्राग्नेन “ देहपुष्टिर्बलं च । सावित्रेणानुष्ठाने प्रेरणम् । वारुणेनोपद्रवराहित्यम् ॥ अत्र षष्ठसप्तमाष्टमानां पशूनां वैश्वदेवेन्द्रमारुतानामितरपशुवत् पाठत एव क्रमो यद्यपि प्राप्तस्तथापि तं क्रममनूय प्रशंसति—
- १० “ मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अञ्जमञ्जमेव पुरस्तादत्ते तस्मात् पुरस्तादञ्जमद्यत ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विड्वै मरुतो विशमेवास्मा अनु बध्नाति ” (तैसं ६.६.५) इति । वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन मध्यम एव वयसि बलाधिक्यं यजमाने स्थापयति । विश्वे देवा अन्नाभिमानिनः । वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात् तत्संबद्धमञ्ज-मत्तुं पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चाञ्जं पुरस्तात् मुखेनाद्यते । मारुतस्यैन्द्रमनु वर्तमानत्वात् मरुद्रूपा ग्राम-निवासिप्रजा^२ अस्य यजमानस्यानुकूलाः करोति ॥ कामनाविशेषेण क्रमव्यत्यासं विधत्ते—“ यदि कामयेत योऽवगतः सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छतिवत्यैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोके ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः सोऽव गच्छति ” (तैसं ६.६.५) इति । अवगतः प्राप्तैश्वर्यः । अपरुध्यतामैश्वर्यात् अश्रयताम्^३ । अयमेकः कामः । एतद्विपर्ययोऽन्यः कामः । तस्मिन्नुभयविधेऽपि कामे सप्तमैकादशस्थानयोरैन्द्रवारुणयोः स्थानव्यत्ययं कुर्यात् ॥ प्रजानां व्याकुलीभावं चेत् कामयेत तदानीमेका-दशानां पशूनां क्रमसांकर्ष्यं विधत्ते—“ यदि कामयेत प्रजा मुद्येयुरिति पशून् व्यतिषजेत् प्रजा एव मोहयति ” (तैसं ६.६.५) इति ॥ उदकप्रवाहणत्वेन^४ स्थापिताया एकादशयूपपङ्क्तेर्दक्षिणयूपे वारुणस्था-ऽऽलम्भं विधत्ते—“ यदभिवाहतोऽपां वारुणमालभेत प्रजा वरुणो ग्ल्हीयादक्षिणत उदञ्चमा लभतेऽप-वाहतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय ” (तैसं ६.६.५) इति । अपामभिवाहस्तत्प्रवाहस्थानभूतो निम्नो देशः । तत्रावस्थित उत्तरयूपे वारुणालम्भेन प्रजानां वरुणग्रहण्यो रोगः स्यात् । दक्षिणयूपे पशोरुदङ्मुख-त्वेनाऽऽलम्भे रोगो न भवति । दक्षिणयूपस्योन्नतदेशवर्तित्वेनापामपवाहतः प्रवाहस्थानाभावादित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आग्नेयं कृष्णप्रीवमग्निष्ठ उपाकरोति । उत्तरे सारस्वतीं मेष्ठीम् । दक्षिणे सौम्यं बभ्रुम् । एवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान् पशूनुपाकरोति । वारुणमन्ततो दक्षिणत उदञ्चम् ” (आपश्चौ १४.६.१३-१५) इति ॥ पञ्चेकादशिनी निरूपिता ॥

- अथ पालीवतपशुं विधत्ते—“ इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयत् तां पर्यग्निकृतामुदसृजत् तथा मनुराध्नोद्यत्पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृजति यामेव मनुर्ऋद्धिमाध्नोत् तामेव यजमान ऋध्नोति ” (तैसं ६.६.६) इति । अत्र पत्नीशब्देन पालीवतसंज्ञके यूप उपाकृतस्त्वष्टृदेवताकः पशुरुपलक्ष्यते । शाखान्तरे तथा विधानात् । पञ्चेकादशिनीगतपत्नीसंयोजानन्तरभावित्वादस्य यूपस्य पालीवतत्वम् । अत्र सूत्रम्—“ जाघनीभिश्च पत्नीः संयोजयन्ति । अनुबन्ध्यावपायां हुतायामग्नेण शालामुखीयं पालीवतं मिनोति यथाऽधोनाभिमनवस्तीर्णेऽचचालम् । तस्मिन्स्वाष्ट्यं साण्डं लोमशं^५ पित्रलं पशुमुपाकृत्य पर्यग्निकृतमुत्सृज्या-ऽऽग्नेयेन शेषं संस्थापयेत्^६ । यावन्ति पशोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्व आऽयस्यावद्येत् पशुधर्माऽऽज्यं भवति ।

३४. त्रि१-स्वदेहे । ३५. आ-‘देह’ नास्ति । ३६. क-‘सिनः प्रजाः । ३७. आ-क्रिंयताम् । ३८. त्रि१-उदकप्रवाहणत्वेन । ३९. इ.उ.पा-पिशङ्गम् । ४०. क-समापयेत् ।

सौम्यश्चौद्विः]

शाळामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायते ” (आपञ्चौ १४-७-११-१६) इति । तस्मादिन्द्रः पालीवतयूये नियुक्तेन पशुना मनुमयाजयदिति व्याख्येयम् ॥ पर्यप्रिकृते पशुबुत्तुष्टे सति कर्मशेषस्याऽऽज्येन समाप्तिं विधत्ते—“ यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पालीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतिष्ठित्वन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठति ” (तैसं ६-६-६) इति । “अप्रतिष्ठितादसंस्थापनात् ॥ “अत्र पशोः कालं विधत्ते—“ इष्टं वप्या भवत्यनिष्टं वशयाऽथ पालीवतेन प्र चरति तीर्थे एव प्र चरत्यथो एतर्होवास्य यामः ” (तैसं ६-६-६) इति । वशा वन्ध्या सा चानुबन्धेत्यनेन नाम्नाच्यते । तदीयवपहोमादूर्ध्वं हृदयाद्यज्ञहोमात् प्रागेतस्य पालीवतपशोः कालः । स च तीर्थमुचितं स्थानम् । किं चैतस्मिन् कालेऽनुबन्ध्याख्यस्य पशोर्याम उपरमः समाप्तिर्भवति । तस्य चान्तिमपशुत्वात् समाप्तेः प्रागेव पालीवतप्रचारो युक्तः ॥ देवतां विधत्ते—“ त्वाष्टो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिकतस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति ” (तैसं ६-६-६) इति । विकराति विविधानि करातीत्यर्थः ॥ “पालीवतपशोस्त्वाष्टवे सति तमेव यजमानं त्वष्टा वृषाणं रेतः सिञ्चन् (स्तं) यजमानस्य पत्नीष्वपि संयोजयति । स चास्मै यजमानार्थं रूपाणि विकरोति विविधानि करातीति ” ॥ इति पालीवतपशुर्निरूपितः ॥

अथ सौम्यं चरं विधत्ते—“ हन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुष्वन्ति यत् सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं हन्ति तादृगेव तत् ” (तैसं ६-६-७) इति । सोमस्याभिषवो वधस्थानीयः, अतः अनुस्तरणीयस्थानीयः सौम्यश्चरः कर्तव्यः । मृतं दीक्षितमनु स्तीर्यते हन्यत इत्यनुस्तरणी काचिद्रौ । दीक्षितशवस्यावयवेषु हृदयहस्तादिषु गोशवस्य हृदयाद्यवयवान् संस्थाप्य तं दीक्षितं दहेत् । तदर्थं काचित् गोह्न्यत ॥ चराहोमस्यानं विधत्ते—“ यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयादेवताभ्यः समदं दध्यादाक्षिणार्धे जुहायेषा वै पितॄणां दिक् स्वायामेव दिशि पितृभिरवदयते ” (तैसं ६-६-७) इति ॥ बह्वेतरार्धमप्यदेशादोर्ध्वाहुतिस्थानत्वात् तत्र पित्र्ये होमे देवताभिः सह पितॄणां समदं कलहं कुर्यात् । “अतो निरवदयते देवदेशाक्षिण्य पितॄन् यजते ॥ चरशेषस्य दानं विधत्ते—“ उद्रातृभ्या हरन्ति सामदेवस्यो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छम्बटकुर्वन्ति तस्यैव सं शान्तिः ” (तैसं ६-६-७) इति । सामैव सौम्यचरारभिमानिदेवता । तथा सति सामवेदसंज्ञि यदङ्गमुद्रातार इत्थं छम्बटकुर्वन्ति विनष्टं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य स चरः प्रतीकारः ॥ तस्मिन्नाज्यपूर्णं चरावुद्रातृभिः स्वदेह-च्छाया द्रष्टव्येति विधत्ते—“ अवेक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते ” (तैसं ६-६-७) इति । सौम्यचराः शुद्धिहेतुत्वात् तत्प्रेक्षणेनोद्रातारः स्वदेहं शोधयन्ति । अत्र सूत्रम्—“ आज्येन चरमभिषयो-द्रातृभ्यो हरन्ति तमुद्रातारोऽवेक्षन्ते ” (आपञ्चौ १३-१३-२२-१३-१४-१) इति ॥ आज्यस्यापयसौ पुनरप्यन्यत् पूरणं विधत्ते—“ य आत्मानं न परिपश्येदितालुः स्यादभिददि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन् आत्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते ” (तैसं ६-६-७) इति । इतासुर्गतप्राणः । अग्निता दीयते प्रक्षिप्यत आज्यमर्हिमश्चरावित्यभिददिः ॥ काम्येऽवेक्षणे मन्त्रविशेषं विधत्ते—“ यो गतमनाः स्यात् सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मात्तु धारयामसीति मन एवाऽऽस्मिन् दाधार न गतमना भवति ” (तैसं ६-६-७) इति । गतमना अन्यर्वास्थतचित्तः । उद्रातृणां मध्ये गतमनाः ‘यन्मे मनः’ इत्यादिमन्त्रेणोवेक्षेत । मदीयं मनो यदि मत्तो निष्क्रान्तं, यदि वा निष्क्रमणोन्मुखं न त्विदानीं निष्क्रान्तं, सोमस्य राज्ञः प्रसादाद्वयं तन्मनोऽस्मात्स्वैव धारयामः । मन्त्रसामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति ॥

४१. इ.उ.पा-अप्रतीतात् । ४२. आ.हा-अस्य । ४३-४३. आ.हा-‘पालीवत..... करोतीति’ नास्ति । ४४. इ.उ.त्रि१.पा-‘अतः’ नास्ति । ४५-४५. आ.क-तदिदानीं निष्क्रान्तस्य । तैसं ४०॥

[अतिग्राह्याः

- “अग्नाविष्णू महि धाम प्रियं वाम्” (तैसं १.८.२२) इत्यनयर्चा घृतयागं विधत्ते—“अप वै तृतीयसवने यज्ञः क्रामतीजानादनीजानमभ्याग्नावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवता-श्चैव यज्ञं च दाधार” (तैसं ६.६.७) इति । ईजानादिष्टवतो यजमानादनीजानं पुरुषमभिलक्ष्य यज्ञोऽप-क्रामति तत्समाधानायाऽऽग्नावैष्णवमन्त्रयागः ॥ तत्र नीचध्वनिं विधत्ते—“उपा९ शु यजति मिथुन-
५ त्वाय” (तैसं ६.६.७) इति । सौम्यचरुगतनोच्चध्वनिना सहोपांशुध्वनेर्मिथुनत्वम् ॥ अनूबन्ध्यां विधत्ते—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं क्व तर्हि यज्ञः क्व यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्तिमाच्छति यजमानः” (तैसं ६.६.७) इति । यज्ञस्य यदङ्गं सम्यगिष्ट तस्याधिपतिर्मित्रः स्वयमनाराधितस्तदङ्गं दुरिष्टेन मिश्रयति ः दुरिष्टस्याङ्गस्याधिपतिर्वरुणश्चानाराधितस्तददुरिष्टं संपाद्य स्विष्टेन मिश्रयति । तथा सत्युभाभ्यां स्विष्टस्य
१० विनाशितत्वात् यज्ञः कावतिष्ठेत् ? यज्ञाभावे यजमानोऽपि कुत्र फलापेत् भवेत् ? वशालम्भेन तुष्टो मित्रः स्विष्टं पालयति । वरुणो दुरिष्टं नाशयति । ततो यज्ञस्य सुस्थितत्वाच्चिफलस्वरूपामर्तिं यजमानो न प्राप्नोति । अत्र सूत्रम्—“मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेत्” (आपश्रौ १३.२३.६) इति ॥ तामनूबन्ध्यां प्रशंसति—“यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्र भिन्दो यन्मैत्रावरुणीं वशा-मालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मत्स्यमन्ववास्थति शान्त्यै” (तैसं ६.६.७) इति । सर्वसंस्थोपेता भूमिर्वरा,
१५ तस्यां कृष्टायां कर्षणमनु तत्र मत्स्यं क्षिपन्ति । शक्त्याधानसाधनं गोमयादिद्रव्यं मत्स्यं, मतमभिमतं फलमर्हतीति मत्स्यम् । तद्वद्वक्सामाभ्यां “कर्षणवद्योग्यतामापादितस्य यज्ञस्य वशालम्भेन मत्स्यप्रक्षेपवत् फलजननशक्तिर्भवति । तेन चाशक्तिलक्षणस्य दोषस्य शान्तिर्भवति ॥ पुनरपि वशां प्रशंसति—“यातयामानि वा एतस्य छन्दोऽसि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्वशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दोऽस्येव पुनरा प्रीणात्ययातयामत्वायाथो छन्दःस्वेव रसं दधाति” (तैसं ६.६.७) इति । ईजानो
२० यज्ञं कृतवान् । एतस्य छन्दोऽसि गतसाराणि भवन्ति । वशा तु छन्दसां सारः, वषट्कारदेवतया गायत्रीदेवतायाः शिरसि च्छिन्ने पतितेन रसेनोत्पन्नत्वात् । एतच्च काम्यपशुकाण्डे (तैसं २.१.७) समागताम् । अतो वशालम्भेन छन्दसां गतसारत्वाभावात् प्रीतिर्भवति । प्रत्युत छन्दःसु विशेषरसः स्थाप्यते ॥ सौम्यचरुघृतयागानूबन्ध्या निरूपिताः ॥

- अथातिग्राह्यान् विधत्ते—“देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यदत्यश्लिष्यत तदतिग्राह्या
२५ अभवन् तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्णन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते” (तैसं ६.६.८) इति । इन्द्रवायुमित्रावरुणादिदेवैरिन्द्रियगतसामर्थ्यहेतौ सोमरसे विभक्ते सत्यतिरिक्तात् रसादेते गृह्णन्ते । तद्ग्रहणेन सामर्थ्यं यजमाने स्थाप्यते ॥ विहितानामतिग्राह्याणामग्न्यादिदेवतासंबन्धं विधत्ते—“तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसं सौर्येण” (तैसं ६.६.८) इति । ‘यजमान आत्मन् धत्ते’ इत्यनुवर्तते । तेजः कान्तिः । इन्द्रियं बलम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । प्रातःसवन आग्रयण-
३० सादनादूर्ध्वमेते त्रयो ग्रहीतव्याः । अत्र सूत्रम्—“एष ते योनिर्विश्वस्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा त्रीनग्निष्टोमेऽतिग्राह्यान् गृह्णाति । आग्नेयमैन्द्रं सौर्यमिति । अग्न आयूषि उत्तिष्ठन् तरणिरिति ग्रहण-सादनाः” (आपश्रौ १२.१५.९-१०) इति । व्यतिरेकमुखेण पृष्ठयषडहे तानतिग्राह्यान् विधत्ते—“उपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत् पृष्ठे न गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि सःशृणीयुः” (तैसं ६.८.८) इति । यज्ञरूपस्य रथस्यातिग्राह्या उत्तमभनकाष्टस्थानीयाः । षट्सु दिनेषु क्रमेण रथन्तरष्टुद्वैरूपवैराजशाकरैवतसामनामकैः साध्यानि पृष्ठस्तोत्राणि चक्रस्थानीयानि । ततः पृष्ठयषडहे
३५ अतिग्राह्यरूपोत्तमभनाभावे तानि पृष्ठानि तं यज्ञरथं पुरः पातयित्वा संशृणीयुर्विनाशयेयुः । तस्मात्तान्

४६. क-कर्षणेन वधसाम्यतामा° ।

अदाम्यः]

गृहीयादित्यर्थः ॥ उक्त्यर्थे चादृक्प्राप्तानतिग्राह्यान् प्रतिषेधति— “यदुक्त्ये गृहीत्यान् प्रत्यञ्चं यज्ञमति
ग्राह्याः सन्शृणीयुः” (तैसं ६-६-८) इति । उक्तम्भनमन्तरेणैव पुरतः “उक्ततसदृश उक्त्यस्तस्मिन् गृहीता
अतिग्राह्याः । पुरस्तादस्यौक्त्यमापाद्य यज्ञरथं प्रत्यञ्चं पातयित्वा विनाशयेयुः । तस्मात् ताञ्च गृहीयादि-
त्यर्थः ॥ पृष्टावडहेऽप्युक्त्यपसङ्गादितरेण प्रतिषेधं वारयितुं पूर्ववाक्येणैते विहितास्तद्विधिशिष्टागस्या-
प्युक्त्यसंस्थस्य शास्त्रान्तरे सङ्गावान् तत्रापि निषेधं वारयितुं विधत्ते— “विशजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या
यज्ञस्य सवीर्यत्वाय” (तैसं ६-६-८) इति । रथन्तरादीनि षडपि पृष्ठस्तोत्राणि यस्मिन् सन्ति स
सर्वपृष्ठः ॥ अग्निष्टोमे तान् विधत्ते— “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स प्रियास्तनूरप न्यधत्त तदति-
ग्राह्या अभवन् वितनुस्वस्य यज्ञ इत्याहुर्देव्यातिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सतनु-
त्वाय” (तैसं ६-६-८) इति । व्यादिशत् विभज्य दत्तवान् । तदा स प्रजापतिर्यज्ञसंबन्धिनीः प्रियास्तनूः
अपन्यधत्त^१ अपनीय कश्चित्प्रेषितवान् । तास्तनवोऽतिग्राह्याः । तस्मादग्निष्टोमस्य सतनुत्वाय तां गृही-
यात् । अत्रातिग्राह्याणां पृष्ठपञ्चहादियि इति संबन्धप्रतीतिः प्रकृतावग्निष्टोमेऽपि विधीयन्ते ॥ व्यावृत्तिकामस्य
तान् विधत्ते— “देवता वै सर्वाः सद्यशीरासन ता न व्यावृत्तमगच्छन् ते देवा एत एतान् ग्रहानपश्यन् तान
गृह्णान्ऽऽप्रेयमग्निरेन्द्रमिन्द्रः सौर्यं सूर्यस्ततो वै नेऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत्तमगच्छन् यस्यैवं विदुष एते
ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्तमेव पाप्मना आतृष्येण गच्छति” (तैसं ६-६-८) इति । सद्यशीस्तुत्यैश्वर्याः ।
व्यावृत्तमैश्वर्याधिक्यलक्षणम् । इतरेभ्यो व्यावृत्तं आतृष्यादैश्वर्याधिक्यमेतैरतिग्राह्यैः प्राप्नोति ॥ तानति-
ग्राह्यान् प्रशंसति— “इमे लोका ज्योतिष्मन्तः समावद्दीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिँल्लोके ज्योतिषस्त
ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायु हि सयुत्रौ सौर्येणामुष्मिँल्लोके ज्यातिषस्त ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति
समावद्दीर्यानेनान् कुर्वते” (तैसं ६-६-८) इति । इमे पृथिन्यन्तरिक्षल्लोकास्ते चान्यादिदेवतानुग्रहेण
“ज्योतिष्मन्तस्तुत्यसामर्थ्याः । अन्तरिक्षस्य वायुर्देवता न त्विन्द्र इति चेत् न । इन्द्रवायोः सहावस्था-
नादैन्द्रवायवग्रहे तद्दर्शनात् ॥ प्रकारान्तरेण तान् प्रशंसति— “एतान् वै ग्रहान् ब्रह्माविश्ववयसाववित्तां
ताभ्यामिमे लोकाः पराञ्चञ्चार्वाञ्चश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चञ्चार्वा-
ञ्चश्च भाति” (तैसं ६-६-८) इति । ब्रह्माञ्च विश्ववयाञ्च तयोरतिग्राह्यमहिमाभिज्ञत्वात् तदर्थमुक्तमा
अधमाश्रेमे लोकाः प्राभुः “प्रभावं संपन्नाः” ॥ अतिग्राह्या निरूपिताः ॥

अथादाभ्यग्रहं विधत्ते— “देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा अदाम्ये छन्दारसि
सवनानि समस्थापयन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाम्यो गृह्यन्ते भवत्यात्मना पराऽस्य
आतृष्यो भवति” (तैसं ६-६-९) इति । असुरा मात्सर्येण देवैरनुष्ठितं यज्ञाञ्च स्वयमप्यनुष्ठितवन्तः ।
ततः “असुरवज्जनेन देवा गायत्रीत्रिष्टुप्जगतीभिर्निष्पाद्यानि त्रीणि सवनान्यदाभ्यग्रहे समापितवन्तः ।
तत्र हि “वसवस्त्वा प्र वृहन्तु गायत्रेण छन्दसा” (तैसं ३-३-३) इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चः सोमांशवः
पृथक्कृतव्याः । अत्र सूत्रम्— “उपनद्धस्य राज्ञस्त्रीनरज्ञान् प्रवृहन्ति । वसवस्त्वा प्र वृहन्तु गायत्रेण छन्दसे-
त्येतैः प्रतिमन्त्रम् । तैरेन चतुराधूनोति” (आपश्रौ १२-७-१९-१९-८-२) इति ॥ तदिदं छन्दसां सवनानां
च समापनम् । तेन देवानां विभूतिरसुराणां पराभवश्चामून । तद्वदन्यस्याप्यदाभ्यग्रहणेन भवति ॥ निर्व-
चनेन प्रशंसति— “यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादभ्यनुवन् तददाम्यस्यादाम्यत्वम्” (तैसं ६-६-९) इति ।
अदभ्यनुवन् हिंसितवन्तः । असुरदम्भनहेतुरयं ग्रहः स्वयमन्येन केनचिदपि दम्भितुमशक्यत्वाददाम्यः ॥

४७. त्रि१—उक्ततसदृशः । ४८. इ.३. त्रि१. गा—‘अपन्यधत्त’ नास्ति । ४९. त्रि१—‘ज्योति-
ष्मन्तः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अत एव’ । ५०—५०. आ—प्रभावन्तः, क—प्रभावसंपन्नाः, त्रि१—प्रभावन्तः
संपन्नाः । ५१. आ.क—तदा ।

[अंशुः

- एतद्वेदनं प्रशंसति—“य एवं वेद दभ्नोत्येव आतृव्यं नैनं आतृव्यो दभ्नोति” (तैसं ६.६.९) इति ॥ ^{५३}अथ अदाभ्यग्रहस्य ^{५४}कालं विधत्ते—“एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनद्धस्य गृह्णात्यति-मुक्त्यै” (तैसं ६.६.९) इति । अतिशयेन पापान् मोक्षोऽतिमोक्षः । ^{५५}सोऽस्या अस्नीत्यतिमोक्षिणी । प्रजापतेः ^{५६}तादृग्रूपोऽयमदाभ्यः । तस्मादुपनद्धस्य वस्त्रेण बद्धस्य सोमस्य बन्धनादतिमुक्त्यर्थं गृह्णीयात् । शकटादवरोपितो वस्त्रबद्धसोमोऽधिषवणफलकयोरुपर्यवतिष्ठते । तस्य च सोमस्य ^{५७}बन्धनमुपांशग्रहकाले विस्त्रस्य “इन्द्राय स्वा वृत्रघ्ने” (तैसं १.४.१) इत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमं मिमीते । तस्मात् विस्त्रसनात् प्रागेवादाभ्यो ग्रहीतव्य इत्यर्थः ॥ एतद्वेदनं प्रशंसति—“अति पाप्मानं आतृव्यं मुच्यते य एवं वेद” (तैसं ६.६.९) इति । पापरूपं वैरिणमुत्क्रम्य तत्कृतोपद्रवात् मुच्यते ॥ अदाभ्यस्य सोमव्यतिरिक्तं द्रव्यं विधत्ते—“घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुष्वन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन जीवन्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो वा एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति” (तैसं ६.६.९) इति । अभिषवणे सोमस्य हतत्वाद्यज्ञे हते यजमानो हतप्रायो भवति । तादृग्वधमन्तरेण स्वर्गप्राप्तावुपायान् ब्रह्मवादिनो विचायांदाभ्यं निश्चितवन्तः । स च जीवनोपेतो ग्रहः । तस्मादनभिषुतस्याभिषवरूपवधरहितस्य द्रव्यस्य रसं तत्र ^{५८}गृह्णीयात् । अत्र सूत्रम्—“अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति । शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णामीति दध्नः पयसो निग्राभ्याणां वा” (आपश्चौ १२.७.१७-१८) इति ॥ अदाभ्यग्रहस्याऽऽध्वनहेतूनां सोमांशूनां त्रयाणां सवनत्रयगतेषु त्रिषु ^{५९}महाभिषवेषु मेलनं विधत्ते—“वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यददाभ्ये स एव स्थापयन्त्यंशुनपि सृजति यज्ञस्य संतत्यै” (तैसं ६.६.९) इति । अस्रवस्त्वनाय “वसवस्त्वा” (तैसं ३.३.३) इत्यादिभिर्मन्त्रैरंशुत्रय-पृथक्करणरूपं सवनत्रयसमापनं ^{६०}देवैः कृतं तद्वदन्यनापि कृतं सत्युपांश्वन्तर्यामादीनाम(न)नुष्ठानात् यज्ञो विच्छिद्येत, तत्परिहाराय पृथक्कृतानंशनभिषवेषु मेलयेत् । ^{६१}अत्र सूत्रम्—“आध्वनानांशुं प्रजाताज्ञिधायोशिकवं देव सोम गायत्रेण छन्दसेत्यैः *प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपिसृजति” (आपश्चौ १२.८.४) इति ॥ अदाभ्यो निरूपितः ॥

- अथांशुग्रहं विधत्ते—“देवा वै प्रबाहुग्रहानगृह्णत स एतं प्रजापतिरंशुमपश्यत् तमगृह्णीत तेन वै स आध्वनोऽस्यैवं विदुषोऽंशुगृह्णत ऋध्नोत्येव” (तैसं ६.६.१०) इति । प्रबाहुक तुल्यस्वभावान् । ^{६२}प्रजापतिस्तु समृद्धयर्थं ^{६३}विलक्षणमंशुग्रहं गृहीत्वा समृद्धोऽभवत् ॥ इतरग्रहवैलक्षण्यं क्रमेण दर्शयन्नभि-
२५ षवस्याऽऽवृत्त्यभावं विधत्ते—“सकृदभिषुतस्य गृह्णाति सकृद्धिं स तेनाऽऽध्वनो” (तैसं ६.६.१०) इति । “अष्टौ कृत्वोऽंशुभिषुणोति” (आपश्चौ १२.१०.४) इत्यादिना ग्रहान्तरेऽभिषवावृत्तिः श्रुता, न तत्र तथा कुर्यात् किं तु ^{६४}सकृदेव । यस्मात् स प्रजापतिः सकृदेवाभिषुत्य तेन ग्रहेण सम्यक् समृद्धिं गतः ॥ ग्रहणमन्त्रस्योच्चारणं निवारयितुं मानसमनुसंधानं विधत्ते—“मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै” (तैसं ६.६.१०) इति । संकल्पमात्रेण जगत्संज्ञानात् प्रजापतेर्मनःसादृश्यम् ॥
३० ग्रहणपात्रं विधत्ते—“औदुम्बरेण गृह्णात्यृग्वं उदुम्बर ऊजमेवाव रुधे” (तैसं ६.६.१०) इति ॥ पात्रस्याऽऽकारं विधत्ते—“चतुःस्रक्त्वि भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति” (तैसं ६.६.१०) इति । चतुष्कोण-मित्यर्थः ॥ वामदेवेन दृष्टस्य “कया नश्चित्र आ भुवत्” (सांसं १.२.२.३.५) इत्यस्यामृच्युत्पन्नस्य साम्नो ग्रहणमन्त्रतामाह—“यो वा अंशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति वामदेव्यमिति साम तद्वा

५२. इ.उ.क.त्रि१—‘अथ’ नास्ति । ५३. आ.क.—अदाभ्यस्य । ५४. त्रि१—सोऽस्यां तन्वाम् । ५५. त्रि१—तादृक्शारीररूपो । ५६. आ.क.—बन्धमुः ; इ.उ.पा.—संबन्धमुः । ५७. इ.उ.—‘तत्र’ नास्ति । ५८. क.—‘त्रिषु’ नास्ति । ५९. इ.उ.क.पा.—‘त्रयमापन्नम्’ । ६०. इ.उ.पा.—‘तत्र’ । * [आपश्चौसूत्रे ‘प्रतिसवनमनु’ इति ।] ६१—६१. इ.उ.पा.—प्रजापतिः सुसमृद्धयर्थम् । ६२. इ.उ.—‘तत्र’ ।

[बोडशी]

कस्याऽऽयतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनबाधेव भवति ” (तैसं ६-६-१०) इति । गृह्णानित्यर्थः ॥
 अनुष्णवासं ग्रहणकाले विधत्ते—“ यदध्वर्युररक्षुं गृह्णाद्यर्थेदुर्भावां नर्घ्येताध्वर्यवे च यजमानीये च यदु-
 र्ध्वेदुर्भावाभ्युपेतानवानं गृह्णाति सैवात्यर्थः ” (तैसं ६-६-१०) इति । अंशुं नाधेयेत् समृद्धं न कुर्यात् ।
 तदानीमध्वर्युयजमानयोः समृद्धिर्न स्यात् । अनुष्णवासगृहीतिरेवांशोः समृद्धिः । अत्र सूत्रम्—“ अंशुं
 गृह्णात्कप्रहायाऽऽसं राजानमुपरे म्युप्य सकृदभिवृष्य वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति ” (आपश्चौ १२-८-५) इति । ॥ अनुष्णवासश्चेत् तदोषनिवारणाय विधत्ते—“ हिरण्यमभि व्यनित्वमृतं वै हिरण्य-
 मायुः प्राण आयुषैवायुतमभि विनोति ” (तैसं ६-६-१०) इति । हिरण्यस्याऽऽभिमुख्येन श्वासं कुर्यात् ।
 तथा सत्यायुःस्वरूपेणैव प्राणवायुना हिरण्यरूपमयुतमभिप्रीणयति ॥ हिरण्यस्येयत्तां विधत्ते—“ शतमानं
 भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ” (तैसं ६-६-१०) इति । शतनिष्कपरिमितं
 “ शतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । नृशानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणाम् ” “ एकैकस्य दशनाडीषु ” “ संचारात्
 शतेन्द्रियत्वम् । अत्र सूत्रम्—“ यदि म्यवानेवा नः प्राण एतु परावत इति शतमानं हिरण्यमभि ” “ व्यनीया-
 तामध्वर्युर्यजमानम् ” (आपश्चौ १२-८-७) इति ॥ अंशुग्रहादाम्यग्रहयोः पौर्वापर्यं विकल्पितम् । अत एव
 सूत्रकारोक्तम्—“ अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति ” (आपश्चौ १२-७-१७) इति ॥ अंशुग्रहो निरूपितः ॥

अथ षोडशिशिग्रहं विधत्ते—“ प्रजापतिर्देवभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स यज्ञान्
 षोडशेन्द्रियं वीर्यमारमानमभि समक्षिण्णत् तत् षोडश्यभवत् वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यद्वाव १५
 षोडशश्च स्तोत्रं षोडशः शब्दं तेन षोडशी तत् षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्यत इन्द्रियमेव
 तद्वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते ” (तैसं ६-६-११) इति । देवभ्यो यज्ञान् विभज्य दत्त्वा स्वाधेयस्य कस्याप्य-
 भावात्प्रकतोऽहमिति मन्यमानः स्वात्मानमभिषिञ्च्य सर्वयज्ञमबन्धनमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदमं षोडशमेदंभिर्ब्रह्मं
 समक्षिण्णत् समुपादाय ध्यान्तोऽभवत् । तच्च सामर्थ्यं षोडशिनामकः क्रतुरभवत् । स च सोमयाग-
 व्यतिरिक्तो यज्ञः कश्चिन् “ नूतनो न ” ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“ देवभ्यो वै सुवगां लोको न २६
 प्राभवत् त एतश्च षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णन् ततो वै तेभ्यः सुवगां लोकः प्राभवत् यत् षोडशी गृह्यते
 सुवगस्य लोकस्याभिहित्यै ” (तैसं ६-६-११) इति । न प्राभवत् न स्वाधीनः ॥ “ पुनः प्रकारान्तरेण
 प्रशंसति—“ इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतश्च षोडशिनं प्रायच्छत्
 तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्यैष्टास्त्वेषं विदुषः षोडशी गृह्यतेऽग्रमेव समानानां पर्येति ” (तैसं
 ६-६-११) इति । अनुजेभ्यो निकृष्टेभ्योऽवरोऽस्त्यस्तनिकृष्टः । आनुजेति दीवदंष्ट्रान्दमः । अग्रं श्रेष्ठम् ॥ २५
 कालं विधत्ते—“ प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनं स्वादेवै योनेर्निर्गृह्णाति ”
 (तैसं ६-६-११) इति । वज्रवदनिष्ठनिवारकत्वादुभयोर्वज्रत्वम् । तस्मादेव साम्यात् प्रातःसवनं वज्रस्य
 स्वयोनिः ॥ पश्चात्तरमाह—“ सवनसवनेऽभि गृह्णाति सवनात् सवनादेवै प्र जनयति ” (तैसं ६-६-११)
 इति । अत्र सूत्रम्—“ षोडशिनो ग्रहणम् । प्रातःसवन उत्तमो धाराग्रहाणाम् । सवनेसवने वा ”
 (आपश्चौ १४-२-३-५) इति ॥ निवृत्त्येन विहितस्यैव काम्यत्वमपि विधत्ते—“ तृतीयसवने पशुकामस्य ३७
 गृह्णीयात् वज्रो वै षोडशी पक्षावस्तृतीयसवनं वज्रेणैवास्मै तृतीयसवनात् पशूनव रूपे ” (तैसं ६-६-११)
 इति । यथा “ खादिरो यूपो भवति ” (श्रामा ३-६-२-१२) “ खादिरे वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत ”

६३. इ.उ.क.पा-विधीयते । ६४. त्रि१-शतमाषपरि । ६५-६५. इ.उ-दशसु नाडीषु ।
 ६६. क-व्यतीयाताम; (आपस्तम्बश्रौतसूत्रे-‘ व्यनेयाताम ’ इति) । ६७-६७. त्रि१-नूतनः षोडशी
 नियते । किं तर्हि सोमयागमेव । यथा स्तोत्रशस्त्रे द्वादशमिर्युक्तः अग्निष्टोमः पञ्चदशमिर्युक्तः उक्त्यः ३५
 तथा षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं शब्दं यस्मिन् सोमयागे विद्यते स यागः षोडशी । विहितं ग्रहं प्रशंसति ।
 ६८. इ.उ.पा-‘ न ’ नास्ति । ६९. इ.उ.पा-‘ पुनः नास्ति ।

- (द्र. षष्ठा ४.४) इति “श्रुतिश्चनद्रयादेकस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वं च तद्वत् ॥ उक्त्यक्रनावपि शास्त्रान्तरानुसारेण प्रसक्तं प्रतिषेधति—“ नोक्त्ये गृह्णीयात् प्रजा वै पशव उक्त्यानि यदुक्त्ये गृह्णीयात् प्रजां पशून्स्य निर्दहेत् ” (तैसं ६.६.११) इति । उक्त्यक्रतुगतानां शास्त्राणां प्रजापशुरूपत्वात् वज्ररूपेण षोडशिना दाहः स्यात् । शास्त्रान्तरे विधानादिह निषेधाच्च विकल्पः सूत्रे दर्शितः—“ नोक्त्ये गृह्णीयात् ।
- ५ गृह्णीयाद्वा ” (आपश्रौ १४.२.८) इति ॥ षोडशिकृताविवातिरात्रकृतावपि काम्यग्रहं विधत्ते—“ अतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वात्र वै षोडशी वज्रेणैवास्मै पशून्वरुध्य रात्रियोपरिष्ठाच्छ्रमयति ” (तैसं ६.६.११) इति । “ वज्ररूपेण षोडशिना ” पशूनामवराधेऽपि नास्ति बाधः । षोडशिशस्त्रस्योपरिष्ठादनुष्ठेयेन रात्रिशब्दोपलक्षितेन शस्त्रममूहेन तद्बाधोपशमनात् । पशुकामस्येति विशेषणादन्यस्यातिरात्रे षोडशिग्रहो नास्ति ॥ अधिकारिविशेषेण ग्रहं विधत्ते—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्यावृत्कामो हि राजन्यो यजते ” (तैसं ६.६.११) इति । द्वादशभिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चोपेतोऽग्निष्टोमो वर्णत्रयसाधारणः । राजन्यस्तु विप्रवैश्याभ्यां व्यावृत्तिमुत्कर्षं कामयते तदर्थं ग्रहमेतं गृह्णीयात् ॥ अस्मिन् षोडशिग्रहस्तोत्रस्यैकविंशनामकं स्तोमं विधत्ते—“ साह्य एवाभ्यै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्द्रे निर्वा दहत्येकविंशस्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै ” (तैसं ६.६.११) इति । अह्ना सह वर्तते इति एकदिवसनिष्पाद्यः सोमयागः साह्यः । तस्मिन्नेव यजमानार्थमध्वर्युः षोडशिरूपं वज्रं गृह्णाति । स च वज्रो वैरिविनाशाय प्रयुक्त एनं यजमानमैश्वर्यार्थं प्रकाशयति । अथ वा प्रयोगकौशलाभावाद्दस्मिन्नेव यजमाने परीतो निःशेषेणैव दहति । अतः पाक्षिकदाहनिवृत्त्या यजमानस्य प्रतिष्ठार्थमेकं विंशस्तोत्रं संपादयेत् । प्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुतिः स्तोत्रम् । तच्च गानं तृचे कर्तव्यम् । एक साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति विधानात् । षोडशिस्तोत्रस्य* “ असावि सोम इन्द्र ते ” (सासं २.३.२.२३.१) इत्युक्तप्रथमा । “ इन्द्रमिद्धरी वहतः ” (सासं २.३.२.२३.३) इति द्वितीया । “ आ तिष्ठ वृत्रहन् ” (सासं २.३.२.२३.२) इति तृतीया । सोऽयं तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावृत्तिः ।
- २० विशिष्टः गीयमान एकविंशत्युगात्मको भवति । प्रथमे पर्याये प्रथमद्वितीययोर्ऋचोऽस्त्रिभिर्गानम् । तृतीयस्याः सकृद्गानम् । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृद्गानम् । तृतीयपर्याये मध्यमायाः सकृद्गानम् । तथा च छन्दोगब्राह्मण आम्नायते—“ सप्तभ्यो हि करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हि करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तमि(न्ये)कविंशस्य विष्टुतिः ” (तांत्रा २.१४.१) इति । सप्तभ्यः सप्तभिर्ऋचिभिर्हि करोति गायेत् । यथोक्तावृत्तिविशिष्टेयमेकविंशनामकस्य स्तोमस्य संबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः । तस्याश्च सप्तसप्तमि(नी)ति नामधेयमित्यर्थः ॥ षोडशिशस्त्रं विधत्ते—“ हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धामोपाऽऽप्नोति ” (तैसं ६.६.११) इति । हरिशब्दोऽस्मिन्नस्तीति हरिवच्छस्यम् । “ इन्द्रमिद्धरी वहतः ” इत्यादिवृक्षु हरिशब्दो बहुलमुलभ्यते । तेन शस्त्रेणन्द्रस्य परितोषात् तदीयो लोकः प्राप्यते । तच्च शस्त्रं द्विविधं विहृतमविहृतं च । नानाविधच्छन्दमामृचां संमेलनेन निष्पादितं विहृतम् । त(य)थावस्थितमविहृतम् ॥ तत्र
- ३० विहरणप्रकारं विधत्ते—“ कनीयाऽसि वै देवेषु छन्दाऽस्यासज्ज्यायाऽस्यसंरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दाऽभि व्यशऽसन् ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृज्जत यत् कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशऽसति आतृव्यस्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते ” (तैसं ६.६.११) इति । सन्तस्मिन्नास्त्रे बहूनि छन्दांसि । तान्याश्रयायनेनोदाहृतानि—“ आ त्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । उपोषु शृणुही गिरः सुसंद्दशं स्वा वयं मधवन् इत्येका द्वे च पङ्क्ती । यदिन्द्र पृतनाये अयं ते अस्तु हर्यत इत्यैषिणहर्षार्हतौ तृचौ ”
- ३० (आश्रौ ६.२.३-५) इत्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरेऽष्टिणक् । अनयोरल्पाक्षर-

७० आ-‘ श्रुतिः ’ नास्ति । ७१-७१. आ.क-वज्रषोडशिना । ७२. आ-‘ ग्रहमेतम् ’ नास्ति ।

७३. इ.उ.क.पा-‘ विंशतिनामकम् । ७४. त्रि१-प्रशसति । * [षोडशिस्तोत्रे गारीवितं षोडशिसाम (ऊह २३.१.४) भवति ।] ।

वीडक्षी]

त्वेन कनीयस्त्वाद्देवच्छन्दस्त्वम् । अष्टाक्षरपादेः पञ्चमिहोऽन्त्योऽक्षरं पङ्क्तिः । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती ।
 अनयोर्विकाक्षरत्वेन "ज्यायस्त्वाद्सुरच्छन्दस्त्वम् । एवं छन्दोन्तरेष्वप्युच्येयम् । तत्र देवा गायत्रीछन्दसा
 पङ्क्तिच्छन्दोऽमितो विदुष्य शस्त्रमपठन् । विहार आम्बल्यनेन सूत्रे^१ दर्शितः— "तदेव शंस्यं विहरेत् ।
 पादान् व्यवसायार्थं चंगः संसेत । पूर्वासां पूर्वानि पद्यानि । गायत्र्यः पङ्क्तिभिः । पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे
 शिष्येते ताम्बा^२ "प्रणुयान् । उषिण्हो बृहतीभिः^३ " (आश्वप्रौ ६.३.२-७) इत्यादिना । अस्यायमर्थः—
 अविहृतं यच्छब्दं तदेव विहृतं कुर्यात् । तद्यथा-गायत्र्याः प्रथमं पादं पङ्क्तेः प्रथमपादेन संयोज्यैकमर्चं
 संपादयेत् । एवं द्वितीयतृतीयपादसंयोगेन पुनर्मर्चं द्वयं संपादयत् । पङ्क्तेरवशिष्टं पादद्वयमेकोऽर्चं संस्त-
 स्यान्ने प्रणवं कुर्यात् । तेनैतन्मनुमिरर्चयेद्भै अनुष्टुभौ संपद्येते । एवं गायत्र्यः पङ्क्तिभिः
 संयोज्याः । अनया विशंसति विहरेदिति । तेन विहृतेन शस्त्रेण भ्रातृव्यस्थानं विनाशयति ॥ "संख्यान्तर-
 मभिप्रेत्य विहरणं दर्शयति— "पङ्क्षराण्यति रचयन्ति षड्वा क्रतव क्रतुनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव
 कल्पयन्ति चतुष्पद एव पञ्चमव रुचं द्वे उत्तरे द्विपद एवाव रुचं " (तैसं ६.६.११) इति । कश्चित्
 ऋगष्टात्रिंशदक्षरा, अम्या त्वष्टात्रिंशदक्षरा अपरा^४ त्रिंशदक्षरा । "तत्र "मध्यमायाः षडक्षराण्यनुष्टुभो-
 ऽतिरिच्यन्ते^५ । तस्या ऋच आदौ चत्वारि पूर्वस्यामृचि संयोज्यानि । अन्तिमं द्वयमुत्तरस्यामृचि संयोज्यम् ॥
 विहरणे फलितं दर्शयति— "अनुष्टुभमभि सं पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मान् प्राणानां वागुत्तमा " (तैसं
 ६.६.११) इति । तत्र^६ आश्वलायनः— "अनुष्टुप्प्रकारं संसेत् । ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाम्यामातो विहृतः " १५
 (आश्वप्रौ ६.३.१२-१३) इति ॥ स्तोत्रोपाकरणस्य कालं विधत्ते— "समयाविधिते सूर्यं षोडशिनः स्तोत्र-
 मुपाकरोत्वेनस्मिन् वै लोके इन्द्रो वृत्रमहन्मयाश्वादेव वज्रं भ्रातृभ्याम् प्र हरति " (तैसं ६.६.११) इति ।
 समयाविधितोऽर्चास्तमितः । "तस्मिन्नेवार्चास्तमयकाले पूर्वमिन्द्रो मूलोके वृत्रं जघान ॥ षोडशिनी योग्यां
 दक्षिणां विधत्ते— "अरुणपिङ्गलोऽथो दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपं समदधै " (तैसं ६.६.११) इति ।
 "अरुणमिषिशङ्खवर्णः । तदेवं ब्राह्मण्योवाणामष्टानुवाकानामर्चा निरूपिताः^७ ॥ २०

अथ मीमांसा ॥ चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"पात्रस्यावभृथे^८ सोमक्षिसस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति^९ तेनेत्यतः श्रुतेः ॥

प्राप्ता साधनता मैव पुरोडाशहविहृतः^{१०} ।

पात्रस्य तद्वर्तकत्वात् प्रक्षेपः प्रतिपत्त्ये ॥ (जैम्या ४.२.१५-१६) इति ॥ २५

उपोतिष्टोमे भूयते— "वर्णगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यद्वर्जं यद्वाग्वाणो यदौदुम्बर्यैविषवण-
 फलके तस्माद्यस्मिन्सोमक्षिसे द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति " (द्र. मैसं ४.५.८) इति । निष्पीडितस्य
 सोमस्य नीरमो भाग ऋजीषम् । तदेतद्वर्जं प्रावाविकं सोमाभिषवादौ सोमेन लिप्यते । तस्य क्षिसस्य
 सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयम् । कुतः ? 'तेनावभृथं यन्ति' इति तृतीयाश्रुत्याऽवभृथसाधन-
 स्वावगमान् । तस्मात् सोमक्षिसे द्रव्यमवभृथे हविहृत्वेन नीयत इति चेत् । मैवम् । 'वाल्मेनैककपाले-
 नावभृथमवयन्ति' इत्येनेनात्पत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहविषाऽवरुद्धेऽवभृथे सोमक्षिसस्य पात्रस्य हविहृत्वेन
 संबन्धात्संभवान् । तथा सस्यवभृथशब्देन तदीयं देशं लक्षयित्वा तस्मिन् देशे सोमक्षिसस्य पात्रस्य

७५. आ.क-भूयस्त्वा । ७६. आ-'सूत्रे' नास्ति । ७७-७७. क-प्रहिणुयादुष्णिहा बृहती;
 ७८. क.त्रि१-शास्त्रान्तं । ७९. आ-अन्या । ८०-८०. इ.उ.पा-तत्र प्रथमायाः प्राची षडक्षरा
 अन्त्यानुष्टुभोऽतिरिच्यन्ते । ८१. त्रि१-मध्यमायामृचि । ८२. आ-'तत्र' नास्ति क-अथ; । ८३. क. ३५
 त्रि१-एतस्मिन्नेव । ८४. त्रि१-आरुण्यमिषं । ८५. क.त्रि१-विहृताः; पा-विहृताः । ८६. त्रि१-
 'यथम् । ८७. त्रि१-यन्ति । ८८. इ.उ.पा-हविष्यवत् । ८९. क-वर्णहृतम् ।

[अवभृथः

नयनमत्र विधीयते । तच्च नयनं प्रतिपत्तये भवति । पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मादेतरप्रतिपत्तिकर्म ॥

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्यादवभृथे बर्हिर्जं सवमुताऽऽचरत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुयाजबर्हिर्निषेधतः ॥

५

आद्योऽप्सुमन्तवित्याज्यभागोक्त्या परिसंख्यया ।

“अन्त्येनात्र गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन” वाऽन्तिमः” ॥ (जैन्या १०७-२६-२७) इति ॥

ज्योतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानूयाजरूपौ बर्हिर्यागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कुतः ? “अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति” (तैसं ६-६-३) “अपबर्हिषावनूयाजौ यजति” (तैसं ६-६-३) इति बर्हिर्यागद्वयमात्रवर्जनावगमात् इति प्राप्ते ब्रूमः—“अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति” (आपश्रौ ८-८-६) इति परिसंख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयम् । अथोच्येत चोदकप्राप्तावाज्य-भागान्वनूयाप्सुमच्छब्दोपेतमन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्र विधानाच्च परिसंख्येति । मैवम् । लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तेः त्वात् । अतः परिसंख्यया गृहमेधीयवदुपसद्वच्चापूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयम् ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ किमप्स्ववभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताग्रिमः ।

१५

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण तदन्वयात् ” ॥ (जैन्या ११-२-१०) इति ॥

इदं श्रूयते—‘अप्स्ववभृथेन चरन्ति’ (द्र. हिश्रौ ९-५-२३) इति । तत्र वारुण एकपालोऽवभृथ-शब्दवाच्यत्वात् ‘मुख्यं कर्म, तेन’ मुख्येनापामन्वयः श्रूयते । अतोऽत्र द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमात्रा-ङ्गत्वात् प्रधानस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आधाराज्यभागादीन्याहवनीयेऽनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—‘स्यादप्येवम्’ । “यदि ‘अवभृथे’ इत्येतावदेव” श्रूयते । इदं तु ‘अप्सु चरन्ति’ इति श्रवणादेवभृथप्रयोगेणापामन्व-यात् साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् । एतद्विचारत्रयम् “अवभृथयजुषि जुहोति” (तैसं ६-६-३) इत्यस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“यूपाजनादिरैकैकः संघो वाऽनुसमीयते ।

एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात् काण्डसंगतः” ॥ (जैन्या ५-२-८) इति ॥

२५ ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य घृतेनाज्जनमुच्छ्रयणमवटस्य पर्यहणं यूपमूलस्य दृंहणं मध्ये रशनया परिच्ययणमित्येते पदार्था आम्नाताः । ते चैकयूपपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते—“एकयूपो वैकादशिली वा । अन्येषां यजानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य ” (तै. ब्रा ३-८-१९) इति । तत्र बहुयूपेष्वज्जनादिरैकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशूपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—“अज्जनादिपरिच्ययणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेत्” (द्र. आपश्रौ ७-१०-५) इति वचनेन ३० यजमानस्य यूपस्यागनिषेधोऽज्जनादिकाण्डस्यानुसमये सत्युपपद्यते । तस्माज्जात्र पदार्थानुसमयः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“संस्कारः स्यादुपशये न वा यूपोक्तितोऽग्रिमः ।

न स्यान्नियोजनाभावात् तूष्णीं छेदेन यूपता ” ॥ (जैन्या ७-३-२३) इति ॥

१०-१०. क-अन्त्येनात्र गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन; इ. उ. पा-अन्त्यो नाङ्गुणे प्राप्ते; त्रि१-अन्त्यो नायं ३५ गुणप्राप्ते; (जैमिनीयन्यायसालाविस्तरे ‘अन्त्येनात्र’ गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन’ इति) ११. आ. क-ज्योति-ष्टोमावभृथे । १२. इ. उ. पा-मात्रस्य वर्जनावगमात्त्वात् । १३-१३. क-मुख्यकर्मत्वेन । १४. आ-स्यादेत-देवम् । १५-१५. आ. क-यद्यप्यवभृथ इत्येतावदेव । १६. क-हा-काण्डेतेरिता । १७. क-परिदृहणम् । १८. क-स्यात्प्रयो ।

यूप-पश्चिमादिशिन्यौ]

यूपैकादशिन्यां श्रूयते—“ उपशयो यूपो भवति ” (द्र. श्रूय ३.७.१-२) इति । एकादशानां यूपानां समूहः यूपः । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशतिरिक्तो यूप उपशयः । तथा च श्रूयते—“ यद्वक्षिणत उपशयः ” (तैसं ६.६.४) इति । तस्मिन्नुपशये परिगृह्यणादिको यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्कारनिमित्तस्यैकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेत् । मैवम् । संस्कारप्रत्ययेऽन्यस्याभावात् । पशुं निबोधयितुं यूपः संस्क्रियते । “ तच्च मियोजनमित्तस्यैकयूपस्य यूपेऽवस्थितिः न तु द्वादश उग्रशये । तथा च तैत्तिरीयकप्राश्निकम्—“ सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवपशुः ” (तैसं ६.६.४) इति । परिगृह्यणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्त्रच्छेदनादर्थः । केचित् तैत्तिरीयवाचनिकान् विध्यन्ते । तावताप्येन सादृशेन गोपी तत्र यूपोक्तिः । तस्मात्तत्र यूपशब्दो धर्मान्तिदिशतीति । इत्युक्त्याह—“ स्पयेन वेदिमुहन्ति ” (तैसं ६.६.४) इत्येतस्मिन्नुवाके द्रष्टव्यम् ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्यादैकादशिनै देक्षात् सौत्याद्वाऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

“ स्याद्वाऽऽद्यसौत्यत्वादेवैकादशिनोऽस्ति तमः ” ॥ (जैम्या ८.१.१०) इति ॥

एकादशिनाः पशव एवमाग्नयन्ते—“ आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेवः ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माषः ऐन्द्राघ्नः संहितोऽधोराजः सावित्रो वारुणः पेतवः ” (तैसं ५.५.२२) इति । यद्यप्यश्वमेधप्रकरण एते पठितास्तथाऽपि ज्योतिषो- १५
प्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते—“ प्रैवाग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दध्नाति प्र जनयति पौष्णेन ” (तैसं ६.६.५) इत्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु^{१०} दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तातिदेशः स्यात् । कुतः ? अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेत् । मैवम् । सौत्यगतविशेषलिङ्ग-
दर्शनात् । सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः पशुः । तत्र चोदकप्राप्ता रशनैका, वाचनिकी द्वितीया । २०
एतच्च तृतीये निर्णीतम् । तदेतत् रशनाद्वयमग्नीषोमीयपशवसंभवात् सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकं, सुत्या-
कालीनत्वं द्वितीयम् । तच्च द्वे लिङ्गे एकादशिनेषु दृश्यते । तत्रेदमाग्नयते—“ द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां
द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिगृह्यति ” (द्र. तैसं ६.६.४) इति । सुत्याकालीनत्वं च तेष्वस्ति ।
^{१०}ततः सौत्याद्धर्मातिदेशः ॥

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ कृष्णग्रीवादिके नोह ऊहो वाऽस्य^{११} न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधितसया ” ॥ (जैम्या ९.३.१८) इति ॥ २५

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आग्नताः—“ प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दध्नाति प्र जनयति पौष्णेन ” (तैसं ६.६.५) इत्यादिना । ते च स्वनाम-
भिरन्यत्राऽऽग्नताः—“ आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः ” (तैसं ५.५.२२) इत्यादिना । तत्राप्येकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्याऽऽदित्येध्विव नोह इति चेत् । मैवम् । ३०
वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम् । इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम् । अतो बहून् देवानभिधातुं
बहुवचनान्तत्वमूहनीयम्^{१०} ॥

२९. आ-द्वादशः । १००. इ.उ.पा-तत्र । १०१. इ.उ.त्रि-दशेषु । १०२. क-अहः ।
१०३. आ-वाऽस्ति । १०४. आ-स्तत्वेनोहनीयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“ १०५ ऐकादशिनो तन्त्रं वसाहोमेऽथ भिन्नता ।

तन्त्रं शक्यं त्वतो भेदः १०६ प्रदानार्धर्चभेदतः ” ॥ (जैन्या ११.२.८) इति ॥

ऐकादशिनेष्वाग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात् तन्त्रमिति प्राप्ते
५ ब्रूमः — देवताभेदेन १०७ प्रदानभेदात् तत्तद्याज्यार्धर्चान्तकालानां भिन्नत्वेनानुष्ठानयौगपद्यासंभवाद्भेदः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

“ यूपैकादशिनी यूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्त्रता ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” ॥ (जैन्या ११.२.९) इति ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं भिद्यते । कुतः ? “ यूपस्यान्तिकेऽग्निं सधित्वा
१० यूपाहुतिं जुहोति ” (द्र. मैसं ३.९.२) इति तद्विधानात्, सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते ब्रूमः — न
तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो
देशस्य समीपत्वमभ्युपेतव्यम् । तथा सति १०८ देशैक्यादाहुतेस्तन्त्रता ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ।

१५ असंदेहाय १०९ भेदो नो ११० लिङ्गादेवास्य ११० सिद्धितः ” ॥

(जैन्या ११.४.१५) इति ॥

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनेषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति किमङ्गं कां देवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोः
संबन्धोति संदेहे सति प्रदानं संकीर्णत । तस्मात् कुम्भ्यादेरावाप इति चेत् । मैवम् । १११ चिह्नकरणमात्रेण
संदेहापगमसिद्धौ लाघवात् । तस्मादत्र तन्त्रता ॥

२० तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

“ तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्वतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तिवात् सांकर्येणाप्यदोषतः ” ॥ (जैन्या ११.४.१६) इति ॥

ऐकादशिनेषु ११२ कुम्भ्यादेर्यत् तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यम् । ११३ कुतः ? अङ्गानामिव वसानां
चिह्नकरणसंभवेन सांकर्यप्रसङ्गादिति चेत् । मैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रत्यपि प्रयोजक-
२५ त्वाभावेन तद्द्रव्यश्रपणार्थं कुम्भीभेदप्रयोजकत्वस्य दूरापेतत्वात् । न चात्र द्रव्यसांकर्यं दोषाय भवति,
व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् । ननु तत्तद्देवताविषययाज्यार्धर्चान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । बाढम् ।
११४ तथैवार्धर्चान्ते तद्ध्ययतां ११५ किमायातं द्रव्यसांकर्यं । तस्मात् कुम्भ्यादेस्तन्त्रं न त्याज्यम्, इदं षट्कं
“ प्रजापतिः प्रजा असृजत ” (तैसं ६.६.५) इत्यस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् —

३० “ पर्यङ्गिकृतः पालीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥

प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यङ्गिकृत्याख्यं वक्त्युत्तरनिवृत्तये ॥

१०५. जैमिनीयन्यायमालामनुसृत्य शुद्धीकृतः; आ-ऐकादशिनके; क-ऐकादशिनकम्; त्रि-
३५ ऐकादशिनिके । १०६. शुद्धीकृतः; हस्तलिखितेषु मुद्रितपुस्तकेषु च ‘ प्रधानार्थ ’ इति । १०७. शुद्धीकृतः; हस्त-
लिखितेषु मुद्रितपुस्तकेषु च ‘ प्रधानभेदात् ’ इति । १०८. क. त्रि. पा-देशेक्यासंभवा । १०९-१०९. इ. उ.
क. पा-भेदोऽस्तु । ११०. इ. त्रि. पा-सिध्यति, क-सिध्यति । १११. इ. उ. पा-चिह्नादिकरण । ११२. क.
त्रि-ऐकादशिनेषु । ११३. आ. क-‘ कुतः ’ नास्ति । ११४-११४. आ-तथैवैकादशकृत्वो हूयताम् ।

पात्नीवतपशुः]

न दुष्टा परिसंख्याऽत्र चोदकात् प्राग्विधौ सति ।

पर्यभिक्करणान्ताङ्गरीतिः क्लृप्तोकारतः ” ॥ (जैन्या २.३.१९-२१) इति ॥

“ स्वाहं पात्नीवतमालभेत ” इति प्रकृत्यैवमान्नातम्—“ पर्यभिक्तं पात्नीवतमुत्सृजति ”
(तैसं ६.६.६) इति । तत्र पर्यभिक्तशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य, पात्नीवतशब्देन पत्नीवन्नामक-
देवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्यभिक्तपात्नीवतशब्दयोरप्यव-
हिन्नान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु ‘ पर्यभिक्तमुत्सृजति ’ इत्यन्वयं वाञ्छन्ति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः ।
तस्माद्वाग्यव्यपशुवचागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः—अवारभ्याधीतत्वाच्चास्ति वायव्ये प्रकृता^{१५} प्रत्यभिज्ञा । इह
त्वाक्यस्येन प्रकृतः पशुः पात्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूय पर्यभिक्तशब्दान्वितेनोत्सृजतीत्याख्यातेन
पर्यभिक्करणाख्यो गुणो विधीयते । न च ^{१६}‘ प्रकृतिगतस्य पर्यभिक्करणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थको-
ऽयं विधिरिति वाच्यम् । ^{१७}‘ उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात्^{१८} । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् ।
सा च दोषत्रयदुष्टा । स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः । पर्यभिक्करणवाक्ये
^{१९}‘ स्वार्थो विधिस्त्यज्येत । अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत । चोदकप्राप्तान्युपरितानान्यङ्गानि बाध्येरन् । मैवम् ।
पर्यभिक्करणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानुष्ठेयावीत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि तन्निवृत्तिः ?
अर्थिकीति ब्रूमः । चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया कल्प्याति-
देशात् प्रबलत्वात् । तथा सत्युपदिष्टैरवाङ्गीनिराकाङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरितानान्यङ्गानि न
प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यभिक्करणात् प्राचीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्यभि-
करणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकरूपनापत्या प्रकृतौ यत्कलसोपकारं पर्यभिक्करणं तदवस्थापस्यैवात्र विधेय-
त्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविनः^{२०} एवोपकारः क्लृप्त इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधानात् पर्यभि-
करणान्ताङ्गरीतिः सिध्यति । एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यभिक्करणविधौवर्थसिद्धिः^{२१} उपरि-
तनाङ्गोत्सर्गो धातुनाऽनूद्यते । तदेवमत्र गुणविधिः ॥

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

- कर्मान्यद्वाऽग्निमस्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥

अङ्गरीत्या समाऽत्वादेवतोक्त्यनुवर्तनात्^{२२} ।साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत्^{२३} ” ॥

(जैन्या ९.४.१९-२०) इति ॥

“ स्वाहं पात्नीवतमालभेत ” इति प्रकृत्य “ पर्यभिक्तं पात्नीवतमुत्सृजति ” इति श्रुतम् । तत्र
^{२४}पुनः श्रूयते—“ आज्येन शेषं संस्थापयेत् ” (द्र. तैसं ६.६.६, आपश्रौ १४.७.१३) इति । तदिदमाज्यं
पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । कुतः ? उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तदवगमात् । पर्यभिक्करणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य
त्यागमभिधाय ‘ आज्येन ’ इति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य^{२५} चोदकप्राप्तमुत्तरकालीनम्
अङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या^{२६} पात्नीवतः
पशुः समाप्तः^{२७} । यदि ‘ पात्नीवतमालभेत ’ इति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः
क्रियेत तदा विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्तव्यः ।

११५. आ.क.—प्रकृतः, त्रि१—प्रकृतिः । ११६. इ.उ.पा.—श्रुतिः । ११७. आ.—उपरितनाङ्गनिवृत्तिः, इ.
उ.पा.—‘ उपरितनाङ्गाननुवृत्तेः ’ नास्ति । ११८. इ.उ.क.पा.—‘ प्रयोजनात् । ११९. इ.उ.पा.—‘ स्वार्थः ’ नास्ति ।
१२०. क.—‘ भावित्वेन । १२१. इ.उ.पा.क.—‘ सिद्धिः । १२२. इ.उ.त्रि१—‘ देवतोक्त्यानुवर्तनात् । १२३. इ.
उ.पा.—आलम्भनादि तत्, क.—आलम्भनादिति । १२४. इ.उ.पा.—‘ पुनः ’ नास्ति । १२५. इ.उ.—‘ मुद्दिश्य ।
१२६. इ.उ.पा.—‘ करणेनाङ्गरीत्या । १२७. इ.उ.पा.—समाप्यः ।

[सौम्यचर्वादयः, षोडशी

तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् । पर्याग्निकरणोत्सर्गवाक्येण ^{१२८} अङ्गरीतिविधाने संस्थापनीयः ^{१२८} शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मात् आज्यवाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पात्नीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरत्वेऽपि शेषत्वमुपचर्यते पश्चाज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पत्नीवदाख्यायां देवतायां एकत्वेनान्यवहितानुष्ठानेन चोपक्रमोप-
 ५ संहारसदृशत्वात् । संस्थितिक्रियया चाऽऽलम्भननिर्वापादिवधागो लभ्यते । ^{१२९} तस्मादाज्यद्रव्यकं पत्नीवदेवताकं शेषवत्पशुयागसमनन्तरोत्तरभाविर्कर्मन्तरमत्र विधीयते । एतदुभयम् “ इन्द्रः पत्न्या ” (तैसं ६.६.६) इत्यनुवाकैः द्रष्टव्यम् ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अस्याहुतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

१० निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोस्थितेः ॥ ” (जैम्या १२.२.४) इति ॥

तृतीयसवनीये ये संस्थापिताः हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यम् । ^{१२९} पश्चाद्विहितस्यास्तस्याः पशुपाके निष्पक्षे सति निवृत्तत्वादिति चेत् । मैवम् । प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या ^{१३०} उत्थानं वाक्येन विहितम् ^{१३०} । पशावपि ततः ^{१३१} पूर्वं निवृत्त्यभावात् ^{१३१} । तस्मात् तत्कालीनेषु ^{१३२} सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् । एतच्च “ धनन्ति वा एतत् सोमम् ” (तैसं ६.६.७) इत्यनुवाके

१५ द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उक्त्योत्कर्षे षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथ वा ।

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत् षोडशिग्रहे ^{१३३} ॥

ग्रहं पराञ्चमुक्त्यैभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वेभासनेत् ।

२० सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रबोध्यते ॥ ” (जैम्या ५.१.२६-३७) इति ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशिग्रहं प्रकृत्य श्रूयते— “ तं पराञ्चमुक्त्यैभ्यो निगृह्णाति ” इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात् प्रागेवोक्त्यग्रहास्त्रयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्तादयं षोडशी विहितः । यदि कदाचिद्देवादुक्त्यग्रहा ^{१३५} अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरंस्तदा तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशिग्रहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः ? पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीयत्वात् । कालोऽप्येवमास्मात्— “ समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपा-

२५ करोति ” (तैसं ६.६.११) इति । समयोऽस्तमयः ^{१३५} तं प्राप्ते ^{१३५} सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः । सोऽयमुत्कर्षे सति बाध्यते । तच्चायुक्तं, ^{१३६} पूर्वत्राग्निहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिमध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः— ‘ पराञ्चम् ’ इति शब्देनोक्त्यैभ्य उत्तरकालः षोडशिग्रहाङ्गित्वेन विधीयते । ततो मुख्यग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रग्रह उत्कृष्टव्यः ॥

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

३० “ विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात् षोडश्युत्कर्षतोऽग्निमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात् ^{१३७} प्रकृतावसौ ॥ ” (जैम्या १०.५.१३) इति ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते— “ य एवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णाति ” (द्र. मैसं ४.७.६) इति । सोऽयं षोडशिग्रहो विकृतौ निविशते । कुतः ? प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कृष्यमाणत्वात् ।

१२८-१२८. क-अङ्गरीतिविधापनीयः । १२९. आ.क-पश्वर्थमाहू । १३०-१३०. इ.उ.

३५ त्रि१-पा-उत्थानकालत्वेन । १३१-१३१. इ.उ.पा-पूर्ववृत्त्यभावात् । १३२. इ.उ.पा-तत्तत्कालीनेषु; त्रि१-तत्कालेषु । १३३. इ.उ.पा-ग्रहः । १३४. इ.उ-कदाचिद्देवोक्त्यग्रहः । १३५-१३५. इ.उ.पा-अस्तमयं संप्राप्ते । १३६. आ-पूर्वमग्निः; त्रि१-पूर्वस्याग्निः । १३७. क-‘नुत्कृष्टात्; त्रि१-‘नुत्कम् ।

[षोडशी]

“उत्तरेऽहमिन्द्रात्रस्य गृह्णाति (द्र. मैसं ४-७-६) मध्यमेऽहमिन्द्रात्रस्य” (द्र. मैसं ४-७-६) इति हि वाक्यम् । इन्द्रात्रादीनां च विकृतित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः—
 “अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्” (तैसं ६-६-११) इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे निविशते । न चाऽत्र प्रकरणबाधः । अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैवं सति षोडशेनैव प्रकृत्या प्राप्तत्वात् पुनर्विधिवक्तव्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयम् । अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्षया च तदुपपत्तेः । तस्मात् प्रकृतौ निवेशः ।

५

तत्रैवान्वयिचिन्तितम्—

“उक्त्याग्रयणतः स स्यात् केवलाग्रयणादुत ।

अत्र उक्त्याग्रयणतः उक्त्योर्भेदविनिश्चितः” ॥ (जैम्या १०-५-१४) इति ॥

स पूर्वोक्तः षोडशी वचनद्वयबलेनोक्त्यपात्रादाग्रयणपात्राच्च ग्रहीतव्यः । “उक्त्याग्रयण-
 गृह्णाति”^{१८} षोडशिनम्” इत्येकं वाक्यम् । “आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनम्” इति द्वितीयं वाक्यम् । १७
 अत्रोच्यते—आग्रयणपात्रोऽप्यत्र ग्रहीतव्यः । कुतः ? उक्त्योर्भेदविनिश्चितत्वात् । “तं पराज-
 मुक्त्याग्रयणगृह्णाति” इत्युक्त्याग्रयणविनिश्चितः पराजमुक्त्यस्य प्रयोगात् । ततो नोभयस्माद्ग्रहणम् ॥

तत्रैवान्वयिचिन्तितम्—

“सवनेषु तृतीये वा स त्रयोक्त्या भवेत् त्रिषु ।

त्रे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम्” ॥ (जैम्या १०-५-१५) इति ॥ १५

स पूर्वोक्तः षोडशिग्रहणेषु सवनेषु भवेत् । कुतः ? सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोडशिनं प्रकृत्याऽऽ-
 ग्राह्यते—“प्रातःसवने ग्राह्यो मध्यमसवने ग्राह्यस्तृतीयसवने ग्राह्यः” (द्र. मैसं ४-७-६) इति ।
 नेतृयुक्तम् । सवनद्वयस्याप्येवादस्त्वेन तृतीयसवनस्तावकत्वात्^{१९} । अत एव वाक्यशेषे सवनद्वयं निन्दित्वा
 तृतीयसवनं विधीयते । “यत् प्रातःसवने” इत्यादिना सवनद्वये^{२०} वज्रपातदोषोऽभिहितः (द्र. मैसं
 ४-७-६) । “तृतीयसवने ग्राह्यः तत्”^{२१} सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति” (द्र. मैसं ४-७-६) इति प्रशंसपूर्वकं २०
 विहितम् । तस्मात्तृतीयसवनं एव षोडशिग्रहः ॥

निरप्यन्यत्रैव चिन्तितम्—

“अग्निष्टोमोक्त्यसंबन्धी नैव तत्रोक्तशब्दकः ।

तद्युक्तो वाऽग्निमः ग्राह्यस्तत्र संस्थामवाधितुम् ॥

स्तोत्रं भवत्येकविंशं विवच्छस्यते ततः ।

२५

इत्येते^{२२} ग्रन्थसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः” ॥ (जैम्या १०-५-१६-२७) इति ॥

षोडशिनं प्रकृत्याग्राह्यते—“अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्त्ये ग्राह्यः” इति । सोऽयमग्नि-
 ष्टोमोक्त्यसंस्थयोर्विहितः षोडशिग्रहः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां
 ऋतुसमाप्तौ षोडशिसंस्थात्वं प्रसज्येत, अग्निष्टोमसंस्थात्वमुक्त्यसंस्थात्वं च बाध्येत, तत्संबन्धिसमाप्त्य-
 भावाविति प्राप्ते ब्रूमः—“एकविंशं स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हविच्छस्यते” (द्र. तैसं ६-६-११) इति ३०
 षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किं च—“ग्रहं वा सृष्ट्वा चमसं षोडशीं स्तोत्रमुपकरोति”
 (द्र. तैसं ३-१-२) इति^{२३} ग्रहग्रहणचमसोन्नयनयोः^{२४} स्तोत्रनिमित्तत्वं श्रुतम् । न हि सति निमित्ते
 नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यम् । तस्मात् पूर्वसंस्थात्वहानिमन्यसंस्थात्वं चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

३५

१३८. क-निर्णहति । १३९. आ-“सवनस्योक्तत्वात् । १४०. इ.उ.त्रि१.पा-वज्रघातं ।
 १४१. आ.क-न; इ.उ.पा-सत् । १४२. इ.उ.पा-हस्य स । १४३. इ.उ.पा-ततस्तत्संबन्धि ।
 १४४. इ-प्रतिग्रहग्रहणं; उ.पा-प्रतिग्रहणं । १४५. इ.उ.पा-स्तोत्रत्वनिमित्तं; क-तत्र निमित्तत्वम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ॥

जातवेद इति जात-वेदः । यशः । अस्मासु । धेहि ।

५ प्रजाभिरिति प्र-जाभिः । अग्ने । अमृतत्वमित्यमृत-त्वम् । अश्याम् ॥

एवमाध्वरिका मन्त्रा अवभृथान्ताः समाप्ताः । अतः परमन्थोऽनुवाको याज्या, वैश्वदेवं काण्डम् ॥

- तत्र “ अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशपाळ प्रजाकामः ” (तैसं २.२.४) इत्यस्याग्नेयस्य पुरोनुवाक्या— ‘ यस्त्वा ’ इति त्रिष्टुप् ।
- १० इयादेशद्वयेन द्वितीयपादः^१ पूर्यः ॥ हे^२ अग्ने^३ जातवेदः जातानां वेदितः जातधन वा, यः अहं^४ मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः^५ त्वाम्^६ अमर्त्यम् अमरणधर्माणं^७ हृदा मनसा^८ कीरिणा कीर्तयता गुणकीर्तनशीलेन । कीर्तयतेर्ष्यन्तात् “ अच इः ” (उ ५.८.८) इतीप्रत्यये धातोर्ल्य-लोपश्छान्दसः । ईदृशेन हृदयेन त्वां^९ मन्यमानः जानन्^{१०} जोहवीमि भूशमाह्वयामि । ह्वयतेः “ अभ्यस्तस्य च ” (पा ६.१.३३) इति संप्रसारणम् । यद्वा—त्वदर्थमिदं हविर्जुहोमिः ।
- १५ उभयत्रापि यङ्लुगन्तात् (पा २.४.७४) लट् । “ अनुदात्ते च ” (पा ६.१.१९०) इत्याद्युदात्तत्वम् । येषां संबन्धी तवाह्वाताऽहं तेषु^{११} अस्मासु पुत्रपौत्रेषु^{१२} यशः^{१३} धेहि स्थापय यशस्विनः सर्वानस्मान् कुरु । किञ्च—ताभिः^{१४} प्रजाभिः पुत्रादिभिरविच्छिन्नाभिः सह अहम्^{१५} अमृतत्वं दीर्घायुष्यम्^{१६} अश्यां प्राप्नुयाम् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३.१.८५) ॥

- एकोनचत्वारिंशोऽनुवाके^१ सोमयागः समापितः । अथास्य प्रपाठकस्य^२ अन्तिमेऽनुवाके काम्य-याज्यापुरोनुवाक्या^३ उच्यन्ते ।

- २० य इति ॥ इष्टिकाण्डे द्विहविष्का काचिदिष्टिरेवमाग्नायते—“ अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टा-कपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्र जनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति ” (तैसं २.२.४) इति । वृद्धां पुत्रपौत्रादिरूपेणाभिवृद्धियुक्तम्^४ ॥ तत्राग्नेयस्य पुरोनुवाक्या-माह—‘ यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजा-भिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ’ इति ॥ हे^५ जातवेदः, यः अहं^६ मर्त्यः सन्^७ कीरिणा गुणकीर्तनशीलेन^८ हृदा मनसा त्वाम्^९ अमर्त्यं मरणरहितं^{१०} मन्यमानः आह्वयामि तादृशेषु^{११} अस्मासु पुत्रपौत्रादिरूप-प्रजाभिर्निष्पादितं^{१२} यशः कीर्तिं निधेहि । हे^{१३} अग्ने, त्वत्प्रसादात्^{१४} अमृतत्वं देवत्वम्^{१५} अश्यां प्राप्नुयाम् ॥

१. मै-तृतीयपादः । २-२. ब-मनुष्यात्मा । ३. ति-दीर्घायुष्ट्वम् ।

१. क-पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाके । २-२. क-षट्चत्वारिंशाख्यान्तिमेऽनुवाके काम्येष्टियाज्याः ।

- ३० ३. आ-पुत्रपौत्रेणाभिवृद्धाम् ; क-पुत्रपौत्ररूपेणा^० ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

यस्मै त्व२ सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।
अश्विन२ स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्त२ रयिं नशते स्वस्ति ॥
त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन् कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥
यस्मै । त्वम् । सुकृत इति सु-कृते । जातवेद इति जात-वेदः ।

उ । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।
अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरवन्तमिति वीर-वन्तम् ।
गोमन्तमिति गो-मन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥
त्वे इति । स्विति । पुत्र । शवसः । अवृत्रन् । कामकातय इति काम-कातयः ।
न । त्वाम् । इन्द्र । अतीति । रिच्यते ॥

तत्रैव याज्या—‘ यस्मै ’ इति त्रिष्टुप् । वीरवन्तमिति तृतीयपादान्तः ॥ हे ‘अग्ने १०
‘जातवेदः, ‘यस्मै ‘सुकृते शोभनानि कर्माणि कृतवते । ‘उ इत्यवधारणे । यस्मा एव यदर्थमेव
‘स्योनं सुखं ‘लोकं स्थानं ‘कृणवः कुर्याः । कवि हिंसाकरणयोः । लेट् । “ धिन्विकृण्वोर च ”
(पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्यडागमः । “ अश्विनं
गवाश्चादिसहितं ” ‘रयिं धनं ‘स्वस्ति अविच्छेदेन ‘नशते प्राप्नोति । नशतिर्गतिकर्मा । स एव
त्वत्पसादात् बह्वश्वो भवति, अश्वएत्रपौत्रादिमांश्च भवति, ‘अन्यैश्च विक्रान्तेः “ पुरुषैस्तद्वान् १५
भवति, गोमिष्यादिसंधातस्वामी महाधनश्च भवतीति ॥

अथैन्द्रस्य पुरोनुवाक्या—‘ त्वे सु पुत्र ’ इति गायत्री ॥ ‘ त्वे त्वयि । “ सुपां सुलुक् ”
(पा ७.१.३९) इति सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः । हे ‘शवसः बलस्य ‘पुत्र । ‘महाबलश्च,
बलाज्जात इत्युपचर्यते । “ परमपि च्छन्दसि ” (पा २.१.२ वा ६) इति परमपि षष्ठ्यन्तं
पूर्वमामन्त्रितं प्रत्यङ्गवद्भवतीति षष्ठ्यन्तामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकमामन्त्रितसर्वानुदात्तत्वम् २०
(पा ८.१.१९) । ‘कामकातयः स्तुतयः ‘कामा वाञ्छितानि ‘कायन्ते प्रार्थयन्ते याभिस्ताः

यस्मा इति ॥ अथ याज्यामाह—‘ यस्मै त्व२ सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।
अश्विन२ स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्त२ रयिं नशते स्वस्ति ’ इति ॥ शोभनं कर्म करोतीति सुकृत् । जातं
जगद्भेचीति जातवेदाः । “ हे ‘जातवेदः “ ‘अग्ने, ‘त्वं ‘सुकृते ‘यस्मै यजमानाय ‘स्योनं सुखकर-
सुकृष्टे ‘लोकं स्थानं ‘कृणवः करोषि ‘सः यजमानः ‘रयिं धनं ‘स्वस्ति ‘नशते सम्यक् प्राप्नोति । २५
कीदृशं धनम् ? अश्वैः पुत्रैः शूरभटैर्गोभिश्च संयुतम् ॥

त्व इति ॥ ऐन्द्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—‘ त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन् कामकातयः । न त्वामिन्द्राति
रिच्यते ’ इति ॥ ‘ त्वे त्वयि । ‘शवसः बलस्य । ‘सु ‘अवृत्रन् सुष्टु वर्तन्ते । कामा भोगाः काम्यन्ते याभिः

४. तं.ति.मै—‘ धारणे ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ समिष्टयजूषि ‘ उकाररूपः प्लुत उदात्त ’ इत्युदात्तः
प्लुतः । ५-५. मै—स एवाश्चादिसहितम् । ६-६. ब-अश्वैश्च एधिता अश्वैः(न्यैः?) । ७-७. ब- ३०
महाबलाज्जातः । ८. ब-कामानि । ९. पं-कामयन्ते ।

४-४. इ.उ.पा-‘ हे जातवेदः ’ नास्ति । ५. इ.उ.त्रि१.पा-अस्मै । ६. आ-‘ लोकम् ’ नास्ति ।

[कास्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवान् (१) सुतासः ।

यदीः सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अक्से हवन्ते ॥

उक्थउक्थ इत्युक्थे-उक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद् ।

नीथेनीथे इति नीथे-नीथे । मघवानमिति मघ-वानम् (१) । सुतासः ॥

यत् । ईम् । सबाध इति स-बाधः । पितरम् । न । पुत्राः ।

समानदक्षा इति समान-दक्षाः । अक्से । हवन्ते ॥

कामकातयः । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.४२) । तास्त्वय्येव 'सु
'अवृत्रन् शोभनं वर्तन्ते त्वय्येव महाबले क्रियमाणाः स्तुतयः शोभन्ते, न पुरुषान्तरवदनर्थकतां
प्रतिपद्यन्ते । वृतेरछान्दसो लुङ् (पा ३.४.६), " धुद्रयो लुङि " (पा १.३.९१) इति
१० परस्मैपदम्, धुतादिवाङ् (पा ३.१.२६), " बहुलं छन्दसि " (पा ७.१.८) रुट् ।
यदुक्तं त्वय्येव स्तुतयः शोभनवृत्तय इति तदेव समर्थयते—हे 'इन्द्र, तासां स्तुतीनां मध्ये एकाऽपि
'त्वां 'न 'अति 'रिच्यते त्वां विहाय अन्यत्र' न प्रवर्तन्ते सर्वा अपि त्वद्विषया एवाऽऽत्मानं लभन्ते ॥

तत्रैव याज्या—' उक्थउक्थे ' इति त्रिष्टुप् ॥ 'उक्थउक्थे शक्नेशक्ने 'सोमः 'इन्द्रं 'ममाद
मादयति' तर्पयति । मदेर्ष्यन्तात् (पा १.४.५५) छान्दसो लिट् (पा ३.४.६) । " बहुल-
१५ मन्यत्रापि " (उ १९०) इति णिलुक् । " अनुदात्तं च " (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्योक्थ-
शब्दस्यानुदात्तत्वम् । किंच—'नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे 'सुतासः अभिषुताः सोमाः 'मघवानं

स्तुतिभिः ताः 'कामकातयः । इन्द्रस्यातिप्रबलत्वात् शवसः' पुत्रेत्युपचर्यते । हे 'शवसः 'पुत्र 'इन्द्र,
अस्मदीयस्तुतयस्त्वयि सुष्ठु वर्तन्ते । काचिदपि स्तुतिः 'त्वां 'न 'अति 'रिच्यते । सर्वस्य स्तुतिवाक्यस्य
त्वयि विद्यमानत्वात् ॥

२० उक्थउक्थ इति ॥ अथ याज्यामाह—' उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानं
सुतासः । यदीः सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अक्से हवन्ते ' इति ॥ 'उक्थउक्थे सोमयाग-
वर्तिनि तत्तच्छस्त्रे सः 'सोमः 'इन्द्रं 'ममाद' हर्षयामास । नीयत आहूयत इन्द्रोऽत्रेति नीथे यागप्रदेशः ।
'समानदक्षाः तुल्येषु यजमानेषु कुशलाः 'सुतासः पुत्रस्थानीया यजमानाः पितृस्थानीयं 'मघवानं
'नीथेनीथे तत्तज्ज्ञानप्रदेशे 'अक्से रक्षार्थं 'हवन्ते आहूयन्ति । 'यत् 'ईम् 'सबाधः यस्मादोक्ष आहूतो
२५ मघवा विरोधिष्वसुरेषु बाधकारी तस्मादाहूयन्ते । 'पुत्राः 'पितरं 'न पितरमिव यथा बाला 'अन्यैः
ताडयमानैः रक्षार्थं पितरमाहूयन्ति तद्वत् ।

१९. मै- 'अन्यत्र' नास्ति ।

७. इ.उ.पा- 'शवसः' नास्ति; त्रि१-बलस्य । ८. त्रि१- 'वाक्यस्यार्थस्य । ९. इ.उ.त्रि१-
पा- 'ममाद' नास्ति । १०. इ.उ.त्रि१.पा-अन्यदीयैः ।

[आग्नेयवाक्याः रसवत्त्वः]

अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो वि रोचसे । रक्षोहाऽमीवचातनः ॥

अग्ने । रसेन । तेजसा । जातवेद इति जात-वेदः । वीरि । रोचसे ।

रक्षोहेति रक्षः-हा । अमीव-इत्यमीव-चातनः ।

महाधनम् इन्द्रं मादयतु^{११} । “आजसेरसुक्” (पा ७-१-५०) । किंच—यत् यदा खलु
 सबाधः बाधासंहिताः^{१२} शत्र्वादिभिः बाधिता भवन्ति पुरुषाः^{१३} । व्यत्ययेन समासान्तोदात्तत्वम्^{१४}
 (पा ३-१-८५) । तदा तेऽपि पितरं^{१५} न पितरमिव पुत्राः^{१६} । अवसे रक्षणाय इन्द्रमेव
 हृषन्ते हृषन्ति । पूर्ववत् संप्रसारणम् (पा ६-१-३४) । ईम् इत्यवधारणे । समानदक्षाः,
 दक्षः पिता, समानपितृका इत्यर्थः । इन्द्र एव सर्वेषां समानः पितेति ॥

“अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्त्स्याम्” (तैसं २-२-४)
 इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘अग्ने रसेन’ इति मायत्री ॥ हे अग्ने जातवेदः, तेजसा वि रोचसे^{१७}
 दीप्यसे । केन हेतुना ? रसेन रसयोगो मम यथा स्यादिति । यद्वा—रसेन मां योजयितुं तेजसा
 वि रोचसे विशेषेण दीप्यस्व । यद्वा—तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् । यथा—नङ्वलोदकं पादरोम
 इति । “अस्मद्भसहेतुना तेजसा विरोचसे इति”^{१८} । इदं चास्त्वित्याह—रक्षोहा रक्षसां हन्ता
 अमीवचातनः अमीवानामभ्यन्तररोगाणां च नाशयिताऽस्माकं भव । क्षीरादिरसमृद्धिमस्माकं
 कुरु तद्भोगविभक्त्यर्थं रक्षःप्रभृतीन् सर्वाश्च रोगान् नाशयेत्यभिप्रायः ॥

१५

अग्न इति ॥ इष्टयन्तरं विधत्ते—“अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्त्स्यामि-
 त्यग्निमेव रसवन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं करोति रसवानेव भवत्यजक्षीरे
 भवत्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव रुन्धे” (तैसं २-२-४) इति । रसवान् क्षीरदध्यादि-
 रसोपेतः । “अजा आग्नेयी” । अजाया अभिवत् प्रजापतिमुखादुत्पत्त्यादाग्नेयत्वम् । साक्षादन्यवधानेन
 क्षीरमित्यर्थः ॥

२०

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो वि रोचसे । रक्षोहाऽमीवचातनः’
 इति ॥ हे जातवेदः अग्ने, रसेन अस्मान् योजय । तेजसा वि रोचसे विशेषेण प्रक्षयसे ।
 कृदृष्टवम् ? यागदेशे रक्षसां हन्ता । शरीरेऽमीवस्याऽऽन्तररोगस्य चातनो विनाशकः ।

११. ति.मै-मादयति । १२. ब-शत्र्वादिभिः । १३. ब-पुत्राः । १४. ब-‘पुत्राः’ नास्ति ।
 १५. ब-इत्यस्याः । १६-१६. ब-यद्वा रसेन रसहेतुना तेजसा । १७. ब-क्षीरादिभोगसम् । २५

११-११. आ-‘अजा आग्नेयी’ नास्ति ।

तैसं ४२

अपो अन्वचारिषः रसेन समसृक्ष्महि ।

पर्यस्वाः अग्न आऽगमं तं मा सः सृज वर्चसा ॥

वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥

अपः । अन्विति । अचारिषम् । रसेन । समिति । असृक्ष्महि ॥

५ पर्यस्वान् । अग्ने । एति । अगमम् । तम् । मा । समिति । सृज । वर्चसा ॥

वसुः । वसुपतिरिति वसु-पतिः । हिकम् । असि । अग्ने । विभावसुरिति विभा-वसुः

स्याम । ते । सुमताविति सु-मतौ । अपि ॥

तत्रैव याज्या—‘अपः’ इत्यनुष्टुप् ॥ व्याख्याता चेयं “उरुं हि” (तैसं १-४-४५) इत्यत्र । ‘अपः कर्माप्यनुक्रमेण करोमि । ‘रसेन संसृष्टो भूयासम् । हे ‘अग्ने, पर्यस्वान्

१० हविष्मान् त्वाम् ‘आ ‘अगमं ‘तं ‘मा ‘वर्चसा बलेन ‘सं ‘सृज इति ॥

० “अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत् वसुमान्त्स्याम्” (तैसं २-२-४) ‘इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘वसुर्वसुपतिः’ इति गायत्री ॥ हे ‘अग्ने ‘वसुः वासयिता सर्वस्य लोकस्य, ‘वसुपतिः धनानां स्वामी च, अत एव वासयिता ईदृशस्त्वमसि । किञ्च—‘विभावसुः तेजोधनश्च त्वमसि दातासि धनानामित्यर्थः । ‘हिकं यस्मादेवं तस्मात् ‘ते तव १५ ‘सुमतौ कल्याण्यामनुग्रहबुद्धौ वयं ‘स्याम भूयासम् । अपिशब्दात् वसुमन्तश्च स्याम । “मन्त्रित्वा व्याख्यान” (पा ६-२-१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—‘कितञ्चि (पा ३-३-१७४) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । कितन्येव वा “तादौ च निति” (पा ६-२-५०) इत्येतद्वाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । उत्तरपदे वा “मन्त्रे वृष” (पा ३-३-९६) इति कितन उदात्तत्वम् ॥

२० अप इति ॥ १२-याज्यामाह—‘अपो अन्वचारिषः रसेन समसृक्ष्महि । पर्यस्वाः अग्न आऽगमं तं मा सः सृज वर्चसा’ इति । सोमावभृथे “उरुं हि राजा वरुणश्चकार” (तैसं १-४-४५) इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ॥ ११ ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते—“अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत् वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसुमन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवति”

२५ (तैसं २-२-४) इति ॥

वसुरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह १३—‘वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि’ इति ॥ हे ‘अग्ने, ‘हिकं यस्मात् कारणात् त्वं ‘वसुः लोकानां वासयिता धनपतिः १४ ‘प्रजायुक्तश्च ‘असि । तस्मात् वयम् ‘अपि तवानुग्रहबुद्धाववस्थिता भवेम ॥

१८. मै-इत्यस्याः । १९. तं.ति-च; ब-‘वा’ नास्ति ।

३० १२-१२. आ-याज्या लिखिता । उरुं हि राजा वरुणश्चकारेत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातो मन्त्रः; त्रि१-याज्यामाह.....इति । उरुं हि राजेत्यस्मिन्पूर्वानुवाके व्याख्यातो मन्त्रः । १३. इ.उ.प-‘वाक्या १४. त्रि१-प्रभायुक्तश्च ।

[कान्तेष्ट्यायाः पुरोडाशोक्तम्]

॥ त्वामग्ने वसुपति वसूनामभि प्र मन्दे (२) अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि श्याम पृतसुतीर्मर्त्यानाम् ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुपतिमिति वसु-पतिम् । वसूनाम् । अभि । प्रेति । मन्दे (२) । अध्वरेषु । राजन् ।
 त्वया । वाजम् । वाजयन्त इति वाज-यन्तः । जयेम । अभि । श्याम । पृतसुतीः । मर्त्यानाम् ॥

तत्रैव याज्या — त्वामग्ने इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने अध्वरेषु राजन् चरुपुरोडाशादिभिः दीप्यमान त्वां वसूना सर्वेषां सर्वान्धनं त्वैकस्य द्वयोर्वा वसुपतिं वसूनां नित्यस्वामिन्म् । इदं समासव्यासाभ्यां प्रतिपाद्यते । ईदृशं त्वाम् अभि प्र मन्दे आभिमुख्येन तर्पयामि । मर्दि-
 स्तुतिमीदमदस्वनेकान्तिगतिषु । कश्चिदेहि वसूनां देवानां मध्ये वसुपतिमिति । किंच — वाज-
 यन्तः वाजमन्नमात्मन ईच्छन्तः । क्यचि (पा २.१.८) “न च्छन्दस्यपुत्रस्य” (पा ७.१.३५)
 इतीतिप्रतिषेधः । यदा वयं वाजमिच्छामस्तदा त्वया वाजं जयेम त्वयैव प्राप्नुयाम । किंच —
 मर्त्यानां मध्ये पृतसुतीः पृतनां कर्तुं याः अस्माभिरिच्छन्ति ताः शत्रुसिनाः अभि श्याम
 अभिभवेम । “उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः” (पा ८.३.८७) इति प्रत्ययः । पृदिति
 संप्रासकम् (द्र. निघण्टु २.१९) । तस्मात् संप्रासमिच्छन्तीति सन् (पा ३.१.७) ।
 छान्दसोऽस्यासंख्येः । निरूपणव्यत्ययेन शः । वर्णव्यत्ययेन शतुरकास्योकाः । “शत्रुनुमः”
 (पा ६.१.१७३) इति नद्या उदात्तत्वम् । यद्वा — पृतनाः सूयन्ते ऊर्ध्वधन्ते यामिस्त्वा
 पृतसुतयः । छान्दसं ह्रस्वं पृद्वावश्च । बहुविकारत्वात्प्रादुर्भ्याम् । “मप्रकृतिन्याख्यानां”
 (पा ६.२.१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

त्वामिति ॥ याज्यामाह — त्वामग्ने वसुपति वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् । त्वया वाजं
 वाजयन्तो जयेमाभि श्याम पृतसुतीर्मर्त्यानाम् इति ॥ हे राजन् दीपिमन् अग्ने, अध्वरेषु यज्ञेषु
 त्वाम् अभि प्र मन्दे सर्वतः प्रकर्षेण तोषयामि । कोदशं त्वाम् ? वसूनां वसुपतिं धनानां मध्ये
 यानि श्रेष्ठानि धनानि तेषामधिपतिमित्यर्थः । वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं त्वत्प्रसादेन वाजम् अन्नं
 जयेम । विरोचिनां मनुष्याणां पृतसुतीः सेनाः अभि श्याम अभिभवितुं शक्ता भवेम ॥
 इदमन्तरं विधत्ते — “अग्नये वाजसूते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सङ्ग्रामे संयत्ते वाजं वा एष
 सिसीर्षति यः संग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाजसूदग्निमेव वाजसूतस्त्वेन भागधेयेनोप धावति
 धावति वाजः हन्ति वृत्रं जयति तः संग्राममथो अग्निरिव न प्रतिष्ठे भवति” (तैसं २.२.४)
 इति । वाजमन्नं सरति प्राप्नोतीति वाजसूत् । लोके युद्धं जेतुमिच्छुर्जयादूर्ध्वं वैरिसंबद्धमन्नं कृत्स्नं
 सिसीर्षति प्राप्नुमिच्छति । अतो वाजसूदिति विशेषणं युक्तम् । वाजं धावति प्राप्नोति तदर्थं वृत्रं शत्रुं
 हन्ति युद्धं च जयति । किं चाग्निरिवायमग्नयेन प्रतिष्ठे तिरस्कृतुं शक्नोति न भवति ॥

२०. तं.ति-वा; ब-‘याः’ नास्ति । २१. मं.तं.ति.व-‘मिच्छन्तीः’ । २२. मं-‘कम्’ ।
 २३. तं.ति.मै-‘संग्रामयितुमि’ ।

१५. उ.पा-‘वसुपतिम्’ नास्ति । १६. क-युद्धानि । १७-१७. इ.उ-‘वैरिसंबन्धि कृत्स्न-
 मन्नम्’ । १८. आ-‘सिसीर्षति’ नास्ति ।

[कामवेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥

अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं शत्रूञ्जयतु जहृषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजसातममिति वाज-सातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुष्टुतमिति सु-स्तुतम् ।

सः । नः । रास्व । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्र-भिन्दन् ।

अयम् । शत्रून् । जयतु । जहृषाणः । अयम् । वाजम् । जयतु । वाजसाताविति वाज-सातौ ॥

- “ अग्नये वाजसृते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते ” (तैसं २-२-४) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ त्वामग्ने वाजसातमम् ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, त्वां वाजसातमं वाजस्यान्नस्य संभक्तृतमम् । सनोते: “ जनसन्नखनक्रमगमो विट् ” (पा ३-२-६७), “ विड्वनोरनुनासिकः स्यात् ” (पा ६-४-४१) इत्यात्वम् । सुष्टुतं सर्वैः सुष्टु स्तुतम् । यद्वा—सुष्टु स्तुतो यथा भवसि तथा । त्वां विप्राः मेधाविनः वर्धन्ति स्तुतिभिस्त्वां वर्धयन्तीत्यर्थः । “ बहुलमन्यत्रापि ” (उ १९०) इति णिलुक् । यद्वा—“ छन्दस्युभयथा ” (पा ३-४-११७) इति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । स्तौते: कर्मणि निष्ठायां “ गतिरनन्तरः ” (पा ६-२-४९) इति गते: प्रकृतिस्वरत्वम् । “ उपसर्गात् सुनोति ” (पा ८-३-६५) इत्यादिना षत्वम् । स त्वं नः अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनं वीर्यं धनं वाजलक्षणं रास्व देहि । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “ वीरवीर्यौ च ” (पा ६-२-१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

- तत्रैव याज्या—‘ अयं नः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्याता चेयं ‘ त्वं सोम ’ (तैसं १-३-४) इत्यत्र । अयम् अग्निः अस्माकं वरिवः धनं कृणोतु । अयं मृधः संग्रामान् प्रभिन्दन् पुरस्तात् एतु । अयं जहृषाणः संग्रामजयेन हृष्टान्तःकरणः शत्रून् जयतु । अयं वाजम् अन्नं जयतु वाजसातौ वाजलाभहेतौ संग्रामे इति ॥

- त्वामिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ’ इति ॥ हे अग्ने, त्वां विप्राः यजमाना अभिवृद्धिं प्रापयन्ति । कीदृशं त्वाम् ? वाजसातमम् अतिशयेनान्नप्रदं सुष्टुतं स्तौत्रैर्हि सुष्टु स्तुतम् । सः तादृशस्त्वं नः अस्मान् सुष्टु सामर्थ्यं रास्व देहि ॥

- अयमिति ॥ याज्यामाह—‘ अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं शत्रूञ्जयतु जहृषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ ’ इति ॥ अयम् अग्निरस्माकं वरिवः परिचारकं भृत्यवर्गं संपादयतु । मृधः वैरिणो विदारयन् नः अस्माकं पुरतो गच्छतु । जहृषाणः प्रहरन् शत्रून् जयतु । वाजसातौ अन्नदाननिमित्तं परकीयमन्नं जयतु ॥ इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेद्यस्यान्नावग्निसंयुद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा ष्टयोरन्योऽग्निर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानमभि

२४. मै-इत्यस्याः ।

२९. त्रि१-शोभनम् ।

अग्नयेऽग्निः स मिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ॥

त्व२ अग्ने (३) अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे ॥

अग्निना । अग्निः । समिति । इध्यते । कविः । गृहपतिरिति गृह-पतिः । युवा ।

हव्यवाडिति हव्य-वाद् । जुहास्य इति जुहु-आस्यः ॥

त्वम् । हि । अग्ने (३) । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सता ।

सखा । सख्या । समिध्यस इति सम्-इध्यसे ॥

“ अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः ” (तैसं २.२.४)
इत्यस्य^१ पुरोनुवाक्या—‘ अग्निनाग्निः ’ इति गायत्री ॥ ‘ अग्निना अभ्युद्धतेन अयम् ’ अग्निः
पूर्वोद्धृतः ‘ सम् ’ इध्यते सम्यगेव इध्म उद्ध्यायते^२ ‘ कविः मेधावी ’ गृहपतिः गृहस्य
पतिः स्वामी । ‘ युवा नित्यतरुणः हविर्भिर्वा देवानामात्मनश्च मिश्रयिता । ’ हव्यवाद् हविषां^३
बोढा । “ वहुश्च ” (पा ३.२.६४) इति ण्विः । ‘ जुहास्यः जुह्रास्यस्थानीया यस्य ।
सोऽग्नेर्वंगुणोऽग्निर्गृहपतिर्युवा^४ पशमयत्विति शेषः ॥

तत्रैव याज्या—‘ त्वं अग्ने ’ इति गायत्री ॥ हे ‘ अग्ने, ’ त्वम् ‘ अग्निना अभ्युद्धतेन
‘ समिध्यसे सम्यगेवेध्यसे । कीदृशः कीदृशेनेत्याह—‘ विप्रः मेधावी ’^५ ‘ विप्रेण मेधाविना समि-
ध्यसे । अयमेकः समिन्धनहेतुः । किञ्च ‘ सन् प्राज्ञः सता तादृशेनाग्निना समिध्यसे ।^६

संभवतः स ईश्वर आर्तिमार्तोर्यदग्नयेऽग्निवते निर्वपति भागधेयेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानः ”
(तैसं २.२.४) इति । गा^७ पुरोनुवाक्याग्नेऽग्निं प्रक्षिप्य तत्राग्निहोत्रं हूयते । तथा सति यस्य यजमानस्य
संबन्धिनः पुरुषा विस्मृत्योद्धृत आहवनीयाग्नौ पुनरन्यमग्निमुद्धरेयुः यजमानोऽग्निमुक्तायाग्नये निर्वपेत् ।
तत्र^८ अग्नयेऽग्निर्निर्विष्टभागो विशेषणरूपस्त्वनिर्विष्टभागस्तावुभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं
भक्षयितुमसिद्धय संभवतः । ‘ ततः स यजमान आर्तिमार्तोरीश्वरो विनाशं ’^९ ‘ प्राप्तुं संप्रभवति ’^{१०} ।
तावन्नी अनयेष्टया शाम्यतः ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ’ इति ।
पश्चात् प्रक्षिप्तेन ‘ अग्निना पूर्वस्थितः ’ अग्निः^{११} ‘ सम्यग्दीप्यते । सोऽग्निर्विशेषणैः कविरित्यादिभिर्विशिष्टः ।
^{१२} ‘ स्पष्टोऽर्थः ॥

त्वमिति ॥ याज्यामाह—‘ त्वं अग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे ’^{१३}
इति ॥ हे पूर्वस्थित ‘ अग्ने, ’ पश्चात् प्रक्षिप्तेन ‘ अग्निना ’ त्वं ‘ समिध्यसे । तादृशस्त्वं ब्राह्मणजात्यभिमानि
सन्मार्गवर्ती प्रियश्च । इतरोऽपि तादृश एव ॥ इष्ट्यन्तरं विधत्ते—“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टा-
कपाठं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्धायेत् ” (तैसं २.२.४) इति । यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थम्

२५. मै-इत्यस्याः । २६. ब.मै-उद्धायते । २७. तं.ति.पं.ब-‘ मेधावी ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ त्वाम् ’ ।^{१४}

२०. इ.उ.त्रि१.पा-‘ ततः ’ नास्ति । २१-२१. इ.उ.पा-प्राप्तो भवति । २२. इ.उ.पा- ३०
‘ सम्यक् ’ नास्ति । २३. आ-‘ स्पष्टोर्थः ’ नास्ति ।

उदग्ने शुचयस्तव

उदिति । अग्ने । शुचयः । तव ।

- “ शतुरनुमः ” (पा ६.१.१७३) इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । किंच ‘सखा समानख्यानः, सख्या तादृशेन त्वया समानख्यानेन अग्रिता समिध्यसे’ । “ हि च ” (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । “ तिडि चोदात्तवति ” (पा ८.१.७१) इति गतेरुदात्तत्वम् । “ उदात्तवता तिडा ” (द्र. पाभा २.२.१८ वा ४) इति समासः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) यक उदात्तत्वम् । ईदृशस्त्वमभ्युद्धरणदोषमुपशमयति शेषः ॥
- “ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निर्दृष्टोऽद्भुतोऽग्निहोत्र उद्वायेत् ” (तैसं २.२.४) इत्यस्य ‘पुरोनुवाक्याः’ ‘उदग्ने’ इति गायत्री ॥ व्याख्याता चैयं “ त्वमग्ने रुद्रः ” (तैसं १.३.१४) इत्यत्र । इह तु प्रतीकमस्या गृह्यते । हे ‘अग्ने’, ‘तव शुक्रस्तेजो-विशेषाः’ ‘शुचयः शुद्धाः’ ‘भोजन्तः दीप्यमानाः’ ‘उत्’ इति उद्गच्छन्ति । किंच तवैव स्वभूतानि ‘ज्योतीषि आदित्यादीनि’ ‘अर्चयः अर्चोषि च’ । यद्वा—तत्र अर्चयोऽर्चयितारो यजमानाः ज्योतीषि ज्योतीरूपा भवन्ति । स त्वमेवमहानुभावः उद्वापदोषमुपशमयति ॥
- उद्भुतोऽग्निर्होमात् पूर्वमेवोपज्ञायति स एतामिष्टिं निर्वपेत् ॥ अत्र शाखान्तरानुसारिणां मतं पूर्वपक्षत्वेनोप-
 १५ न्यस्यति—“ अपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुः ” (तैसं २.२.४) इति । अपरोऽग्निर्गार्हपत्ये प्रदीप्य पूर्वोद्धरणमनु पुनरुद्धरणीय इति तन्मतम् ॥ तदिदं दूषयति—“ तत्तथा मन्त्रार्थं यज्ञागधेयमभि पूर्वं उद्ध्रियते किमपरोऽभ्युद्ध्रियेतेति ” (तैसं २.२.४) इति । अग्निहोत्रहविलक्षणं यज्ञागधेयमभिलक्ष्य पूर्वं बह्विरुद्धतस्मैव भागमभिलक्ष्यापरो बहिः किमुद्ध्रियेत तदनुचितम् । इतिशब्दो हेतौ । तस्मात् ‘तत्तथा न कार्यम् । सिद्धान्तं विधत्ते—“ तान्येवावधानानि संनिधाय मन्येत् ” (तैसं २.२.४) इति ॥
- २० यान्युत्सुकानि शान्तानि तान्येवावस्थादवस्थाप्य ‘अरणीभ्यामग्निमन्थनं कुर्यात् ॥ मन्थने मन्त्रमुत्पादयति—“ इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्यं बहवु प्रजानञ्जिति ” (तैसं २.२.४) इति । अग्निः पूर्वमितो दग्धकाऽदुत्पन्न इदानीमपि स जातवेदा गायत्र्या-दिभिः छन्दाभिरनुगृहीतः स्वाद्योनेर्दग्धकाऽदधिजायताम् । जातश्च तं तं देवं प्रजानन् देवेभ्यो हव्यं बहवु ॥ मन्त्रस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“ छन्दोभिरेवैव स्वाद्योनेः प्र जनयति ” (तैसं २.२.४) इति ।
- २५ नन्वस्मिन् सिद्धान्तेऽपि पूर्वपक्षादपरोऽग्निं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—“ एष वाव सोऽग्निरित्याहुः ” (तैसं २.२.४) इति । स्वकारणादुत्पन्नत्वादेव एव पूर्वोऽग्निर्न तु मेदोऽस्तीति सिद्धान्तित आहुः ॥ किमर्था तर्हीयमिष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह—“ ज्योतिस्त्वा अरय परापतितमिति यदग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः परापतितं तदेवाव रुन्धे ” (तैसं २.२.४) इति । अस्य पूर्वोऽग्नेज्योतिरेव विनष्टं न त्वग्निर्विनष्टः । तच्च ज्वालारूपं ज्योतिरिष्ट्या संपाद्यते ॥

३०

२८-२८. मै-‘शतुरनुमः...समिध्यसे’ नास्ति । २९. ब-इत्यस्याः ।

२५. आ-‘तत्तथा’ नास्ति । २५. क-पूर्वुरणी° ।

[कौशिक्याज्यापुरोनुवाक्याः]

वि ज्योतिषा ॥ ४६ ॥

श्रुतिः । ज्योतिषा ॥ ४६ ॥

[मध्वानं मन्दं ह्यग्ने चतुर्दश च]

आ ददे वाचस्पतय उपग्रामगृहीतोऽस्या वायो अयं वा५ या वा प्रातर्गुजव्यं
वेनस्तं प्रलया ये देवास्त्रिंशदुपयामगृहीतोऽसि मूर्धानं मधुश्चेन्द्राग्नी ओमासो
मरुत्वन्तमिन्द्रं मरुत्वो मरुत्वान् महान् महान्नवत् कदा वाममदब्धेभिर्हिरण्यपाणि
सुशर्मा बृहस्पतिर्हरिरस्यग्रं उत्तिष्ठन् तरणिरा प्यायस्वेयुष्टे ये ज्योतिष्मती प्रयासाः

चित्तमा तिष्ठेन्द्रमसावि सर्वस्य महान्सजोषा उदु त्य धातोरु५ हि यत्वा

षट्चत्वारिंशत् ॥

[आ ददे ये देवा महानुत्तिष्ठन्सर्वस्य सन्तु दुर्मित्राश्चतुष्पञ्चाशत्]

आ ददे वि ज्योतिषा]

तत्रैव याज्या—‘ वि ज्योतिषा ’ इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि “ कृणुष्व प्राजः ” (तैसं
१-२-१४) इत्यत्र व्याख्याता, इह तु प्रतीकं गृह्यते । अयमग्निर्बृहता ‘ ज्योतिषा ’ वि भाति
विशेषेण भायात् अनेन हविषा । किञ्च—विश्वानि महित्वा माहात्म्यानि अविष्णुले
आविष्कुर्वीत । किञ्च—अदेवीः अदेवनशील्य आसुरीर्मायाः दुरेवा दुष्प्रधर्षाः प्रसह्य अभिभवेत् ।
किञ्च—शृङ्गे शृङ्गस्थानीये आत्मीये प्रधाने ज्वाले शत्रूणां वा हिंसके शिशीते तीक्ष्णकुयात् ।
किमर्थम् ? रक्षसे विनिक्षे रक्षसो विनाशार्थं ज्वालाभ्यां निक्षणं चुम्बनं शोधनं वा विनाशो वेति ।
स एवंमहानुभावोऽग्निरनुगमनदोषमुपशमय्याऽऽत्मनः परापतितं ज्योतिरव्रुन्ध इति ॥

॥ इति भट्टकौशिकभारकरमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये प्रथमकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

तत्र याज्यापुरोनुवाक्ययोर्ऋचौः प्रतीके दर्शयति—‘ उदग्ने शुचयस्तव ’, ‘ वि ज्योतिषा ’ इति ॥
‘ उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा आजन्तः ’ इत्ययं मन्त्रः “ त्वमग्ने रुद्रः ” (तैसं १-३-१४) इत्यस्मिन्नुवाके
व्याख्यातः । ‘ वि ज्योतिषा बृहता ’ इत्ययं मन्त्रः “ कृणुष्व प्राजः ” (तैसं १-२-१४) इत्यस्मिन्नुवाके
व्याख्यातः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ यस्त्वा याज्या पुत्रवस्थामिष्टौ त्वे पुत्रयागके ।

अग्ने रसवद्यागे तु वसुर्वसुमतीष्यते ॥ १ ॥

त्वामग्ने वाजसुद्यागे ह्यग्निनाऽभिवतीष्यते ।

इदं वि ज्योतिषे ज्योतिष्मत्ये तत्र अतुदैश ” ॥ २ ॥ इति ॥

५

अथ श्रीमंसा ॥ नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शाद्युद्धृतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतवर्जनात् ” ॥ (जैन्या ९.४.११) इति ॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाभ्यायते—“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडासपात्राणां निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽ-

१० हुतेऽग्निहोत्र उद्ध्रायेत् ” (तैसं २.२.४) इति । अग्निहोत्रोद्धृतं हुतं गार्हपत्यात् ^{२६} उद्धृत्याऽऽहवनीयेऽग्निः

प्रक्षिप्यते सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदहुतेऽग्निहोत्रे यदि शाम्येत् तदानीमिदमिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

तत्र दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौ सेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भवेत् । कुतः ? अग्न्युद्धानस्य निमित्तस्य

सज्जावादिति चेत् । मैवम् । अग्निहोत्रार्थोद्धृतस्यैवाग्नेरुद्धानं निमित्तमिति प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्टया

अग्निहोत्रार्थैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथा सत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति । अतोऽग्निहोत्रार्थोद्धृतो-

१५ द्धानस्य निमित्तस्याभावाच्चैमित्तिकीष्टिर्न ^{२७} प्रवर्तते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ धार्योद्धाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ।

गतश्रीत्वनिमित्तं * तत्सर्वार्थत्वं न * विद्यते ॥ ” (जैन्या ९.४.१२) इति ॥

इदमाभ्यायते—“ धार्यो गतश्रिय आहवनीयः ” (द्र.मीसू १२.४.३१ शाबरभाष्य) इति ।

२० गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते—“ त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यः ” (तैसं २.५.४) इति ।

“ और्वो गौतमो भारद्वाजः ” (हिश्रौ १.४.९) इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीमिधार्थमाणस्याऽऽहवनीयस्य

सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत इति चेत् । मैवम् । न ह्यस्य

धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तं किं तु गतश्रीत्वम् । सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया कदाचिदप्यचोदित्वात् सर्वार्थत्वं

शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य घृतोऽग्निः प्रसज्जात् सर्वकर्मसुपबुधैर्वाग्निहोत्रेऽप्युपकरोतीति

२५ चेत् । उपकरोतु नाम । नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तत्वं लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्धानं तच्चिन्तितं,

न चात्र तदस्ति । किं त्वन्यस्य यस्य कस्यचित् कर्मणोऽर्थं समुद्धृतस्य ^{२८} गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं ^{२८}

क्रियते । तस्मात् निमित्ताभावात् ^{२९} नास्ति सेष्टिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

३०

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाघिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञा-

परिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥

३५

२६. इ.उ.पा—आहत्या । २७. इ—प्रतिपद्यते । *—* [जैनिनीयन्यायमालायां तु ‘ तत्परार्थ-
‘त्वान्न’ इति ।] २८-२८. त्रि१—गतश्रीत्वस्य निमित्तसाधारणम् । २९. त्रि१—‘ निमित्ताभावात्’
नास्ति ।

— शुद्धिपत्रम् —

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६९	२	हविधानमिति	हविधानमिति
९०	२	परापुतम्	परापुतम्
९९	३	पर्वतिः	पर्वतिः
१०४	३	निर्दग्धमिति	निर्दग्धमिति
१२२	१	परमस्यां	परमस्यां
१२५	२	वसवत्स्वा	वसवत्स्वा
१२८	१	अस्युर्वी	अस्युर्वी
१४३	४	पत्या	पत्या
१४९	१	ज्योतिष्य	ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्य
१५४	३	बर्हिः	बर्हिः
१५४	३	सुगम्य इति	सुगम्य इति
१७८	१	उद्ग्राभश्च	उद्ग्राभश्च
२१०	४	प्रवोदुमिति	प्रवोदुमिति
२१५	४	वः	वः
२१५	०	वां	वां
२२९	१	आगरे	आगुरे
२५८	५	निः-ऋत्यै	निः-ऋत्यै
२५९	५	अच्छिन्नम्	अच्छिन्नम्
२६१	२	ईम्	ईम्
२६२	५	पूर्वे	पूर्वे
२६२	७	इषा	इषा
२७०	३	विपश्चिता	विपश्चित्वा
२७४	२	सोमसखा	सोमसखा
२८४	३	कामम्	कामम्
२९७	२	वरिमाणं	वरिमाणं
२९९	५	ब्रह्मचोदनाविति	ब्रह्मचोदनाविति

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१२	१	गृह्णामि शाक्वराय	गृह्णामि शाक्वराय
३१५	५	धाः	धाः
३१८	१	प्रेषे	प्रेषे
३३७	३	सुप्रजावनिरिति	सुप्रजावनिरिति
३६८	२	देभुः	देभुः
३७३	२	मेद	मेद
३८०	३	सुप्रजा-वर्निम्	सुप्रजा-वर्निम्
३९९	१	°स्येकपाद°	°स्येकपाद°
४०४	४	वेतु	वेतु
४१०	२	स्व-धा	स्व-धा
४४५	१	सजृद्धेवेन	सजृद्धेवेन
४८२	३	आःप	आःप
५०३	२	वयोभिर्	वयोभिर्
५०७	३	अग्ने	अग्ने
५१८	२	युष्माकः	युष्माकः
५५७	३	उपयामगृहीतोऽसि	उपयामगृहीतोऽसि
५७८	२	मघवन्	मघवन्
५८४	६	दिवे-दिवे	दिवे-दिवे
६११	६	वृत्रहन्निति	वृत्रहन्निति
६१७	५	सदस्यैः	सदस्यैः
६१७	८	सु-कृताम्	सु-कृताम्
६५९	३	अध्वरेषु	अध्वरेषु
६६३	४	वाँ या वाँ	वाँ या वाँ

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२	१६	लौकियोकरेव	लौकिकयोरेव
३२	३१	ऐन्द्रामेष्टौ	ऐन्द्रामेष्टौ
३३	३	पस्पशा	पस्पशा
४४	२०	षोषको	षोषको
५३	१७	दर्भास्तु	दर्भास्तु
७६	६	तत्रव	तत्रैव
११०	४	अग्नये	अग्नये
११४	२३	दर्भैर्दीप्तैः	दर्भैर्दीप्तैः
१३४	२३	यच्छब्द	यच्छब्द
१४२	११	प्रसङ्गादह	प्रसङ्गादिह
१४५	२०	महीनामिति	महीनामिति
१६३	१०	°दुर्कर्षस्या°	°दुर्कर्षस्या°
१७३	२८	ब्रह्मणान्तरं	ब्रह्मणान्तरं
१८८	१७	सुचौ	सुचौ
१९४	१६	वहि°	बहि°
२३५	१२	अग्नये	अग्नये
२३७	५	°च्छब्दो वृत्तावाद्युदात्त-	°च्छब्दो वृत्तावाद्युदात्तः
२५१	१८	स्वीकृत	स्वीकृते
२५४	२८	अग्निर्मूर्धा	अग्निर्मूर्धा
२५८	२७	°दिशे दयथा°	°दिशे दयथा°
"	"	स्थापदाश्च	स्थापदाश्च
३१३	२८	देववृत्तान्त	देववृत्तान्तः
३१८	२८	°वृत्तान्त	°वृत्तान्तः
३१९	१६	अतिथ्येष्टौ	आतिथ्येष्टौ
३२०	१७	आत्मानमेव	आत्मानमेव
३३८	२८	तज्जागधेयं	तज्जागधेयं
३६४	१८	स्वत्प्रसादोना°	स्वत्प्रसादेना°
३६६	१९	किमन्येन°	किमन्येन°
३८३	२१	द्वार्बाहू	द्वार्बाहू
४२०	१८	मूलभारभ्य	मूलमारभ्य
४२४	२७	कर्मणि	कर्माणि
४३७	४	°मुचार्य	°मुचार्य
४५७	७	सम्यगिष्ट्यै	सम्यगिष्ट्यै
६११	१५	अनन्तारं	अनन्तारं

